ISSN 2076–1554

Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ВГО Українська академія наук

Видавництво «Гілея»

Гілея

Науковий вісник
збірник наукових праць

- *Історичні науки*
- *Філософські науки*
- *Політичні науки*

Випуск 130 (№ 3)

Київ – 2018

ISSN 2076–1554

Збірник засновано 2004 року. Вихід з друку – щомісячно

Фахове видання
з філософських, політичних наук затверджено наказом Міністерства освіти і науки України
№ 747 від 13 липня 2015 р., з історичних наук наказом МОН України № 1328 від 21 грудня 2015 р. (перереєстрація)

Свідоцтво про державну реєстрацію (перереєстрацію) друкованого засобу
масової інформації: серія КВ № 22632-12532ПР від 24 квітня 2017 року

Друкується за рішенням:
Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
(протокол № 10 від 27 лютого 2018 р.)

Збірник входить до міжнародних баз
Google Scholar; Index Copernicus (Польща); EBSCO Publishing, Inc. (USA); SIS (Scientific Indexing Services) (USA); InfoBase Index (Індія).

Шеф – редактор:
Андрущенко В. П.,
д–р філос. наук, проф.,член – кор. НАН України,
акад. НАПН України
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Головний редактор:
Вашкевич В. М.,
д–р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Співредактори:
Акопян В. Г.,
д–р філос. наук, ст.н.с. (Україна, Київ)
Кивлюк О. П., д–р філос. наук, ст.н.с.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Муляр В. І.,
д–р філос. наук, проф. (Україна, Житомир)

Відповідальний секретар:
Халамендик В. Б.,
д–р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Редакційна рада:
Андрущенко В. П., д–р філос. наук
проф.,член – кор. НАН України, акад. НАПН України
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Вашкевич В. М., д–р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Зеленков А. І., д–р філос. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Колесник В. Ф., д–р іст. наук, проф.,
член–кор. НАН України (Україна, Київ)
Мирзаханян Р., д–р іст. наук, проф. (Вірменія, Єреван)
Михальченко М. І., д–р філос. наук, проф.,
член – кор. НАН України (Україна, Київ)
Панчук М. І., д–р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Рафальський О. О., д–р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Савельєв В. Л., д–р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Солдатенко В. Ф., д–р іст. наук, проф., член–кор. НАН України
(Україна, Київ)
Степико М. Т., д–р філос. наук, проф. (Україна, Київ)

Редакційна колегія:

З історичних наук:
Войцехівська І. Н., д–р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Дробот І. І., д–р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Журба М. А., д–р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Лазько Г. Г., д–р іст. наук, проф. (Білорусь, Гомель)
Лисак В. Ф., д–р іст. наук, проф. (Україна, Маріуполь)
Мезга М. М., д-р іст. наук, проф. (Білорусь, Гомель)
Михайлюк В. П., д–р іст. наук, проф. (Україна, Старобільськ)
Стоян Т. А., д–р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Сушко О.О., д–р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Чернега Л. М., д–р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Шаповал Ю. І., д–р іст. наук, проф. (Україна, Київ)

З філософських наук:
Абасов А. С., д–р філос. наук, проф. (Азербайджан, Баку)
Базалук О. О., д–р філос. наук, проф. (Україна, Київ)
Бех В. П., д–р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Воронкова В. Г., д–р філос. наук, проф. (Україна, Запоріжжя)
Герасимова Е. М., д–р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Гарбар Г.А., д–р філос. наук, проф. (Україна, Миколаїв)
Жадько В. О., д–р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Жижко Т. А., д–р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Куцепал С. В., д–р філос. наук, проф. (Україна, Полтава)
Миколайчак А., д–р хабілітований, проф. (Польща, Познань)
Оніпко О. Ф., д–р техн. наук, проф. (Україна, Київ)
Свириденко Д. Б., д–р філос. наук, доц.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Терепищий С. О., д–р філос. наук, доц.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Тецлав С., д–р філос. наук, проф. (Польща, Бидгощ)
Яшанов С. М., д–р пед. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

З політичних наук:
Андрусишин Б. І., д–р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Андрюкайтене Р., д–р PhD соціальних наук (менеджмент),
(Литва, Маріамполь)
Бабкіна О. В., д–р політ. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Балабанов К. В., д–р політ. наук, проф. (Україна, Маріуполь)
Варзар І. М., д–р політ. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Васильчук Є. О., д–р політ. наук, доц. (Україна, Черкаси)
Войналович В. А., д–р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Іванов М. С., д–р політ. наук, проф. (Україна, Миколаїв)
Картунов О. В., д–р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Кізіма С. А., д–р політ. наук. проф.. (Білорусь, Мінськ)
Котигоренко В. О., д–р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Крась І., д–р хабілітований, проф. (Польща, Ченстохов)
Лапина С. В., д–р соц. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Макаренко Л. Л., д–р пед. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Остапенко М. А., д–р політ. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Римаренко С. Ю., д–р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Срогошу Т., д–р хабілітований, проф. (Польща, Ченстохов)

Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : «Видавництво «Гілея», 2018. – Вип. 130 (3). – 470 с.

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики охоплюють галузі історичних, філософських та політичних наук. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально–політичних наук.

© Редакційна колегія, 2018
© Автори статей, 2018
© Національний педагогічний університет
імені М. П.Драгоманова, 2018
© ВГО Українська академія наук, 2018

ISSN 2076-1554

Natsional'nyy pedahohichnyy universytet
imeni M. P. Drahomanova

VHO Ukrayins'ka Akademiya Nauk

Vydavnytstvo «Hileya»

Hileya

naukovyy visnyk
zbirnyk naukovykh prats'

- *Istorychni nauky*
- *Filosofs'ki nauky*
- *Politychni nauky*

Vypusk 130 (№ 3)

Kyyiv – 2018

ISSN 2076–1554

Zbirnyk zasnovano 2004 roku. Vykhid z druku – shchomisyachno

FAKHOVE VYDANNYA

z filosofs'kykh, politychnykh nauk zatverdzheno nakazom Ministerstva osvity i nauky Ukrayiny
№ 747 vid 13 lypnya 2015 r., z istorychnykh nauk nakazom MON Ukrayiny № 1328 vid 21 hrudnya 2015 r. (pereyestratsiyu)

Svidotstvo pro derzhavnu reyestratsiyu (pereyestratsiyu) drukovanoho zasobu
masovoyi informatsiyi: seriya KV № 22632-12532PR vid 24 kvitnya 2017 roku

Drukuyet'sya za rishennyam:
Vchenoyi rady Natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova
(protokol № 10 vid 27 liutoho 2018 r.)

Zbirnyk vkhodyt' do mizhnarodnykh baz:
Google Scholar; Index Copernicus (Pol'shcha); EBSCO Publishing, Inc. (USA); SIS (Scientific Indexing Services) (USA); InfoBase Index (Indyya).

Shef–redaktor:
Andrushchenko V. P., d–r filos. nauk,
prof.,chlen – kor. NAN Ukrayiny, akad. NAPN Ukrayiny
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Holovnyy redaktor:
Vashkevych V. M., d–r filos. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Spivredaktory:
Akopyan V. H., d–r filos. nauk, st.n.s. (Ukrayina, Kyyiv),
Kyvlyuk O. P., d–r filos. nauk, st.n.s.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Mulyar V. I., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Zhytomyr)

Vidpovidal'nyy sekretar:
Khalamendyk V. B., d–r filos. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Redaktsiyna rada:

Andrushchenko V. P., d–r filos. nauk, prof.,
chlen – kor. NAN Ukrayiny, akad. NAPN Ukrayiny
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Vashkevych V. M., d–r filos. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zelenkov A. I., d–r filos. nauk, prof. (Bilorus', Mins'k)
Kolesnyk V. F., d–r ist. nauk, prof.,
chlen–kor. NAN Ukrayiny (Ukrayina, Kyyiv)
Myrzakhanyan R., d–r ist. nauk, prof. (Armyeniya, Yerevan)
Mykhal'chenko M. I., d–r filos. nauk, prof.,
chlen – kor. NAN Ukrayiny (Ukrayina, Kyyiv)
Rafal's'kyy O. O., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)
Savel'yev V. L., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Soldatenko V. F., d–r ist. nauk, prof.,
chlen–kor. NAN Ukrayiny (Ukrayina, Kyyiv)
Stepyko M. T., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)

Redaktsiyna kolehiya:

Z istorychnykh nauk:
Voytsekhivs'ka I. N., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)
Drobot I. I., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Zhurba M. A., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Laz'ko H. H., d–r ist. nauk, prof. (Bilorus', Homel')
Lysak V. F., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Mariupol')
Mezha M. M., d-r ist. nauk, prof. (Bilorus', Homel')
Mykhaylyuk V. P., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Starobil's'k)
Stoyan T. A., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Sushko O. O., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Cherneha L. M., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Shapoval Yu. I., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)

Z filosofs'kykh nauk:
Abasov A. S., d–r filos. nauk, prof. (Azerbaydzhan, Baku)
Bazaluk O. O., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)
Bekh V. P., d–r filos. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Voronkova V. H., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Zaporizhzhya)
Harbar H.A., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Mykolayiv)
Herasymova E. M., d–r filos. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Zhad'ko V. O., d–r filos. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Zhyzhko T. A., d–r filos. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Kutsepal S. V., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Poltava)
Mykolaychak A., d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Poznan')
Onipko O. F., d–r tekhn. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)
Svyrydenko D. B., d–r filos. nauk, dots.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Terepyshchyy S. O., d-r filos. nauk, dots.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Tetslav S., d–r filos. nauk, prof. (Pol'shcha, Bydhoshch)
Yashanov S. M., d–r ped. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)

Z politychnykh nauk:
Andrusyshyn B. I., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Andryukaytene R., d-r PhD sotsial'nykh nauk (menedzhment),
(Lytva, Mariyampol')
Babkina O. V., d–r polit. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Balabanov K. V., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Mariupol')
Varzar I. M., d–r polit. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Vasyl'chuk Ye. O., d–r polit. nauk, doc. (Ukrayina, Cherkasu)
Voynalovych V. A., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)
Ivanov M. S., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Mykolayiv)
Kartunov O. V., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)
Kizima S. A., d–r polit. nauk. prof.. (Bilorus', Mins'k)
Kotyhorenko V. O., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)
Kras' I., d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Chenstokhov)
Lapyna S. V., d–r sots. nauk, prof. (Bilorus', Mins'k)
Makarenko L. L., d–r ped. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Ostapenko M. A., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)
Rymarenko S. Yu., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)
Srohoshu T., d–r khabilit., prof. (Pol'shcha, Chenstokhov)

Hileya: naukovyy visnyk. Zbirnyk naukovykh prats' / Hol. red. V. M. Vashkevych. – K. : «Vydavnytstvo «Hileya», 2018. – Vyp. 130 (3) – 470 s.

Kontseptsiya zbirnyka bazuyet'sya na bahatoplanovomu naukovomu vysvitlenni problem informatsiynoyi tsyvilizatsiyi, shcho formuyet'sya. Osnovni rubryky okhoplyuyut' haluzi istorychnykh, filosofs'kykh ta politychnykh nauk. Rozrakhovanyy na fakhivtsiv humanitarnykh ta sotsial'no–politychnykh nauk.

© Redaktsiyna kolehiya, 2018
© Avtory statey, 2018
© Natsional'nyy pedahohichnyy universytet
imeni M. P.Drahomanova, 2018
© VHO Ukrayins'ka akademiya nauk, 2018

ПРЕДСТАВНИЦТВА
збірника «Гілея: науковий вісник» в Україні

Вінницьке представництво
(Вінницький національний технічний університет)
керівник **Денисюк С. Г.,** доктор політичних наук, професор
e–mail: sg_denisiyk@mail.ru

Дніпропетровське представництво
(Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара)
керівник **Вершина В. А.,** кандидат філософських наук, доцент
e–mail: mailto:vivi.dp@mail.ru

Донецьке представництво
(Донецький національний університет,)
керівник **Андрієнко О. В.,** доктор філософських наук, доцент
e–mail: elena_andrienko8@mail.ru

Запорізьке представництво
(Запорізький національний технічний університет)
керівник **Ємельяненко Є. О.,** кандидат філософських наук, доцент
e–mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

Івано–Франківське представництво
(Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника, м. Івано–Франківськ)
керівник **Дичковська Г. О.,** кандидат філософських наук, доцент
e–mail: go_osmomysl@ukr.net

Луганське представництво
(Східноукраїнський національний університет
імені Володимира Даля, м. Старобільськ)
керівник **Михайлюк В. П.,** доктор історичних наук, професор
e–mail: vital_mih@ukr.net

Львівське представництво
(Національний університет «Львівська політехніка»)
керівник **Карівець І. В.,** кандидат філософських наук, доцент
e–mail: sacre@ukr.net

Маріупольське представництво
(Маріупольський державний університет)
керівник **Булик М.,** кандидат політичних наук, доцент
e–mail: vorlok@ukr.net

Миколаївське представництво
(Миколаївський національний університет
імені В. О. Сухомлинського)
керівник **Макарчук С. С.,** кандидат історичних наук, доцент
e–mail: rvgreabis@farlep.mk.ua
координатор **Шкуренко К. О.,** кандидат політичних наук, доцент
e–mail: sh_kamila@mail.ru

Одеське представництво
(Одеський національний університет імені І. І. Мечникова)
керівник **Барвінська П. І.,** кандидат історичних наук, доцент
e–mail: barwinskaja@ua.fm

Подільське представництво
(Подільський державний аграрно–технічний університет,
м. Кам'янець–Подільський)
керівник **Колосюк І. А.,** кандидат філософських наук, доцент
e–mail: ikolosyuk@ukr.net

Полтавське представництво
(Полтавський факультет Національної юридичної академії
України ім. Ярослава Мудрого)
керівник **Куцепал С. В.,** доктор філософських наук, професор
e–mail: svkutsepal@rambler.ru

Сумське представництво
(Сумський державний університет)
керівник **Дегтярьов С. І.,** кандидат історичних наук, доцент
e–mail: starsergo@bigmir.net

Тернопільське представництво
(Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка)
керівник **Кліш А. Б.,** кандидат історичних наук, доцент
e–mail: Klish_Andriy@ukr.net

Ужгородське представництво
(Ужгородський національний університет)
керівник **Мелеганич Г. І.,** кандидат політичних наук, доцент
e–mail: melgi@ukr.net

Уманське представництво
(Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини)
керівник **Кривошея І. І.,** кандидат історичних наук, доцент
e–mail: igorkryvosheia@gmail.com

Харківське представництво
(Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»)
керівник **Владленова І. В.,** доктор філософських наук, професор
e–mail: vladlenova@email.ua

Хмельницьке представництво
(Хмельницький національний університет)
керівник **Гоцуляк В. М.,** кандидат політичних наук, доцент
e–mail: gotsylak@ukr.net

Черкаське представництво
(Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького)
керівник **Васильчук Є. О.,** кандидат політичних наук, доцент
e–mail: vasilchuk84@bk.ru

Чернігівське представництво
(Чернігівський державний інститут економіки і управління)
керівник **Тополь О. В.,** доктор філософських наук, доцент
e–mail: topololga@ukr.net
координатор **Горобець С. М.,** молодший науковий співробітник
e–mail: olen–g@yandex.ru

ПРЕДСТАВНИЦТВО
збірника «Гілея: науковий вісник» в Азербайджані

(Національна Академія Наук Азербайджану, м. Баку)
керівник **Махмудов М. А.,** доктор філософії
e–mail: matlabm@yandex.com
координатор **Рагимли Р.,** науковий співробітник
e–mail: rus_rahimli@yahoo.com

ПРЕДСТАВНИЦТВА
збірника «Гілея: науковий вісник» в Білорусі

(Академія управління
при Президентові Республіки Білорусь, м. Мінськ)
керівник **Алейникова С. М.,** кандидат соціологічних наук, доцент
e–mail: alejnsvetlana@yandex.ru
(Брестський державний університет імені О. С. Пушкина, м. Брест)
керівник **Шостак Г. В.,** кандидат педагогічних наук
e–mail: shostak1964@brest.by
(Гомельський державний університет
імені Франциська Скорини, м. Гомель)
керівник **Мезга М. М.,** кандидат історичних наук, доцент
e–mail: nmezga@gsu.by

ПРЕДСТАВНИЦТВА
збірника «Гілея: науковий вісник» в Польщі

(Університет імені Адама Міцкевича в Познані)
керівник **Димчик Р.,** доктор, викладач,
e–mail: dymczyk@wp.pl
(Інститут історії Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові)
керівник **Моравец Н.,** доктор, викладач
e–mail: mornor@wp.pl

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт: **www.gileya.org**

E–mail: gileya.org.ua@gmail.com

Див. також: Сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: www.nbuv.gov.ua/portal

Розділ: Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць

PREDSTAVNYTSTVA
zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Ukrayini

Vinnyts'ke predstavnytstvo
(Vinnyts'kyy natsional'nyy tekhnichnyy universytet)
kerivnyk **Denysyuk S. H.,** doktor politychnykh nauk, profesor
e–mail: sg_denisiyk@mail.ru.

Dnipropetrovs'ke predstavnytstvo
(Dnipropetrovs'kyy natsional'nyy universytet imeni Olesya Honchara)
kerivnyk **Vershyna V. A.,** kandydat filosofs'kykh nauk, dotsent
e–mail: mailto:vivi.dp@mail.ru

Donets'ke predstavnytstvo
(Donets'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Andriyenko O. V.,** doktor filosofs'kykh nauk, dotsent
e–mail: elena_andrienko8@mail.ru

Zaporiz'ke predstavnytstvo
(Zaporiz'kyy natsional'nyy tekhnichnyy universytet)
kerivnyk **Yemel'yanenko Ye. O.,** kandydat filosofs'kykh nauk, dotsent
e–mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

Ivano–Frankivs'ke predstavnytstvo
(Prykarpat·s'kyy natsional'nyy universytet imeni Vasylya Stefanyka, m. Ivano–Frankivs'k)
kerivnyk **Dychkovs'ka H. O.,** kandydat filosofs'kykh nauk, dotsent
e–mail: go_osmomysl@ukr.net

Luhans'ke predstavnytstvo
(Skhidnoukrayins'kyy natsional'nyy universytet imeni Volodymyra Dalya, m. Starobil's'k)
kerivnyk **Mykhaylyuk V. P.,** doktor istorychnykh nauk, profesor
e–mail: vital_mih@ukr.net

L'vivs'ke predstavnytstvo
(Natsional'nyy universytet «L'vivs'ka politekhnika»)
kerivnyk **Karivets' I. V.,** kandydat filosofs'kykh nauk, dotsent
e–mail: sacre@ukr.net

Mariupol's'ke predstavnytstvo
(Mariupol's'kyy derzhavnyy universytet)
kerivnyk **Bulyk M.,** kandydat politychnykh nauk, dotsent
e–mail: vorlok@ukr.net

Mykolayivs'ke predstavnytstvo
(Mykolayivs'kyy natsional'nyy universytet imeni V. O. Sukhomlyns'koho)
kerivnyk **Makarchuk S. S.,** kandydat istorychnykh nauk, dotsent
e–mail: rvgreabis@farlep.mk.ua
koordynator **Shkurenko K. O.,** kandydat politychnykh nauk, dotsent
e–mail: sh_kamila@mail.ru

Odes'ke predstavnytstvo
(Odes'kyy natsional'nyy universytet imeni I. I. Mechnykova)
kerivnyk **Barvins'ka P. I.,** kandydat istorychnykh nauk, dotsent
e–mail: barwinskaja@ua.fm

Podil's'ke predstavnytstvo
(Podil's'kyy derzhavnyy ahrarno–tekhnichnyy universytet, m. Kam»yanets'–Podil's'kyy)
kerivnyk **Kolosyuk I. A.,** kandydat filosofs'kykh nauk, dotsent
e–mail: ikolosyuk@ukr.net

Poltavs'ke predstavnytstvo
(Poltavs'kyy fakul'tet Natsional'noyi yurydychnoyi akademiyi Ukrayiny imeni Yaroslava Mudroho)
kerivnyk **Kutsepal S. V.,** doktor filosofs'kykh nauk, profesor
e–mail: svkutsepal@rambler.ru

Sums'ke predstavnytstvo
(Sums'kyy derzhavnyy universytet)
kerivnyk **Dehtyar'ov S. I.,** kandydat istorychnykh nauk, dotsent
e–mail: starsergo@bigmir.net

Ternopil's'ke predstavnytstvo
(Ternopil's'kyy natsional'nyy pedahohichnyy universytet imeni Volodymyra Hnatyuka)
kerivnyk **Klish A. B.,** kandydat istorychnykh nauk, dotsent
e–mail:Klish_Andriy@ukr.net

Uzhhorods'ke predstavnytstvo
(Uzhhorods'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Melehanych H. I.,** kandydat politychnykh nauk, dotsent
e–mail: melgi@ukr.net

Umans'ke predstavnytstvo
(Umans'kyy derzhavnyy pedahohichnyy universytet imeni Pavla Tychyny)
kerivnyk **Kryvosheya I. I.,** kandydat istorychnykh nauk, dotsent
e–mail: igorkryvosheia@gmail.com

Kharkivs'ke predstavnytstvo
(Natsional'nyy tekhnichnyy universytet «Kharkivs'kyy politekhnichnyy instytut»)
kerivnyk **Vladlenova I. V.,** doktor filosofs'kykh nauk, profesor
e–mail: vladlenova@email.ua

Khmel'nyts'ke predstavnytstvo
(Khmel'nyts'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Hotsulyak V. M.,** kandydat politychnykh nauk, dotsent
e–mail: gotsylak@ukr.net

Cherkas'ke predstavnytstvo
(Cherkas'kyy natsional'nyy universytet imeni Bohdana Khmel'nyts'koho)
kerivnyk **Vasyl'chuk Ye. O.,** kandydat politychnykh nauk, dotsent
e–mail: vasilchuk84@bk.ru

Chernihivs'ke predstavnytstvo
(Chernihivs'kyy derzhavnyy instytut ekonomiky i upravlinnya)
kerivnyk **Topol' O. V.,** doktor filosofs'kykh nauk, dotsent
e–mail: topololga@ukr.net
koordynator **Horobets' S. M.,** molodshyy naukovyy spivrobitnyk
e–mail: olen–g@yandex.ru

PREDSTAVNYTSTVO
zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Azerbaydzhani

(Natsional'noyi Akademiyi Nauk Azerbaydzhanu, m. Baku)
kerivnyk **Makhmudov M. A.,** doktor filosofiyi
e–mail: matlabm@yandex.com
koordynator **Rahymly R.,** naukovyy spivrobitnyk
e–mail: rus_rahimli@yahoo.com

PREDSTAVNYTSTVA
zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Bilorusi

(Akademiya upravlinnya pry Prezydentovi Respubliky Bilorus', m. Mins'k)
kerivnyk **Aleynykova S. M.,** kandydat sotsiolohichnykh nauk, dotsent
e–mail: alejnsvetlana@yandex.ru
(Brest·s'kyy derzhavnyy universytet imeni O. S. Pushkyna, m. Brest)
kerivnyk **Shostak H. V.,** kandydat pedahohichnykh nauk
e–mail: shostak1964@brest.by
(Homel's'kyy derzhavnyy universytet imeni Frantsys'ka Skoryny, m. Homel')
kerivnyk **Mez·ha M. M.,** kandydat istorychnykh nauk, dotsent
e–mail: nmezga@gsu.by

PREDSTAVNYTSTVA
zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Pol'shchi

(Universytet imeni Adama Mitskevycha v Poznani)
kerivnyk **Dymchyk R.,** doktor, vykladach,
e–mail: dymczyk@wp.pl
(Instytut istoriyi Akademiyi imeni Yana Dluhosha v Chenstokhovi)
kerivnyk **Moravets N.,** doktor, vykladach
e–mail: mornor@wp.pl

Zaproshuyemo Vas vidvidaty nash sayt: **www.gileya.org**
E–mail: gileya.org.ua@gmail.com
Dyv. takozh: Sayt Natsional'noyi biblioteky Ukrayiny imeni V. I. Vernads'koho: www.nbuv.gov.ua/portal
Rozdil: Naukova periodyka Ukrayiny: zhurnaly ta zbirnyky naukovykh prats'

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 340.15

Пилипчук О. О.,
кандидат історичних наук, ст. викладач
кафедри філософії та історії науки і техніки,
Державний університет інфраструктури і технологій
(Україна, Київ), oksanapilipchuk78@gmail.com

Дослідження проблем рецепції римського права в Київському юридичному товаристві

Показано вплив рецепції римського права на формування європейського правового поля і окремих національних законодавств. Розглянуто, як здійснювався цей процес в провідних європейських країнах і в Російській імперії. Досліджено наукові праці вчених Київського юридичного товариства з даного питання. Висвітлено важливість рецепції римського права для сучасної України.

Ключові слова: *проблеми рецепції, римське право, Київське юридичне товариство.*

Серед наукових праць вчених – членів Київського юридичного товариства ми знаходимо багато таких, які стосуються питань римського права. Виникає логічне питання, чому юридичне надбання вже не існуючого народу мало таке велике значення для Європи і Російської імперії у XIX ст., і має його для сучасної України на початку XXI століття. Для того, щоб дати на нього відповідь, звернемося до історії такого поняття, як «рецепція римського права» і розглянемо, як і в якому контексті це питання досліджувалось в Київському юридичному товаристві.

Термін «рецепція» походить від латинського *«receptio»* – запозичення, прийняття, переробка. У праві він позначає процес впровадження в правову систему держави норм права іншого народу. Рецепція по своїй суті має низку особливих факторів. Зокрема, вона завжди здійснюється добровільно, крім того, з нормами права до надбання держави переходять наукові погляди і методи застосування.

Сучасні вчені у процесі рецепції римського права виділяють три основні етапи, за якими вона відбувалась у більшості західноєвропейських країн, а в пострадянських модерних державах, зокрема в Україні відбувається й понині. На першому етапі відбувається вивчення або дослідження норм права, коли з'являється інтерес до римського права, як до давнього, але дуже корисного джерела права. На другому етапі здійснюється пристосування їх до потреб сучасної практики, коли шукаються засоби і можливості суміщення норм римського права і діючого національного законодавства. А на третьому етапі відбувається застосування норм римського права у процесі правотворчості, тобто коли дані норми отримують законодавче закріплення у правовій системі країни.

Таким чином, римське право проникає у правове поле тієї чи іншої держави. І що характерно, незважаючи на те, що воно вже багато століть перебуває у сталій формі і не міняється, але у процесі застосуванні його норм до правової системи країни, змінюється саме через процес тлумачення, осмислення і пристосування до умов сучасності [1, с. 27].

Для більшості європейського суспільства рецепція римського справа стала важливим ключовим моментом у процесі формування правової системи кожної з країн. Саме на ній були зав'язані соціально–політичні і економічні процеси розвитку суспільства. Тому, протягом багатьох століть вчені і філософи намагались дослідити вплив рецепції римського права на державно–правовий устрій кожної країни [2].

В Україні рецепція римського права простежується ще з часів Київської Русі, а саме з перших русько–візантійських договорів 907, 911, 944 і 977 років. Саме таким чином візантійсько–римське право з'явилось в перших нормативно–правових актах України. Далі воно з'являється в «Руській правді», де прописані норми як давньоруського права, так і візантійсько–римського [3, с. 11].

Наступним відомим нормативно–правовим актом, що діяв на території України, був Литовський статут XVI ст. у трьох його виданнях: «Старий» 1529 р., «Волинський» 1566 р. і «Новий» 1588 року. В ньому вже зустрічаються норми як національного звичаєвого права Литви, Польщі і України, так і литовського, римського, німецького і польського позитивного права.

В руському праві XIV–XVII ст. також зустрічається візантійсько–римське право, зокрема до «Судебника царя Івана III» додавались статті візантійського права, які називались «Стародавні закони із книг Юстиніана». А «Соборне укладення царя Олексія Михайловича» 1640 р. також містило норми юстиніанівського законодавства. Після приєднання українських територій до Московської держави було створено «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., до складу яких увійшли правові норми римського права, Литовських статутів, німецького і польського законодавства, а також норми звичаєвого права України. Вплив римського приватного права простежується і в «Зібранні малоросійських прав» 1807 року [4, с. 22–23].

Першим правовим кодексом Російської імперії, до складу якої входила більшість земель України на початку XIX ст., став «Звід законів Російської імперії» (1835) – офіційне видання діючих законодавчих актів країни, яке діяло аж до Жовтневої революції 1917 року. Керував процесом укладання цього кодексу М. М. Сперанський – відомий політичний діяч, який усіляко підтримував буржуазні реформи в Європі і намагався здійснити деякі з них і в Росії за часів правління імператора Олександра I. У своїй «Пояснювальній записці змісту і положення Зводу законів російських» він зазначав,

що під час укладання Зводу опирався на кращі зразки римського, французького, прусського і австрійського законодавства [5].

Але пізніше офіційно «Звід» було прийнято вважати збудованим лише на нормах російського звичаєвого права, адже тоді була дуже популярною *теорія офіційної народності*, створена міністром освіти в 1833 р. С. С. Уваровим під час правління в Російській імперії царя Миколи І. Це була ідеологія, яка спиралась на три ключові поняття: самодержавство, православ'я і народність, що було антитезою девізу Великої французької революції «свобода, рівність, братерство». Саме такі постулати поховали усі начала буржуазних реформ в Російській імперії аж до ІІ половини ХІХ ст., коли до влади прийшов імператор Олександр ІІ, якого, доречі, правовим і політичним наукам навчав сам М. М. Сперанський [6, с. 2].

Для багатьох західноєвропейських держав римське право було дуже відповідним. Адже після їх ліберально–буржуазних революцій з проголошенням свободи особистості, власності, підприємництва стали необхідними норми, які б склали принципово нове законодавство капіталістичних країн, і які б регулювали життя у вільному суспільстві. І норми римського права отримали, в даній ситуації, нове соціально–економічне забарвлення і стали важливим інструментом у процесі буржуазних перетворень [7].

А в Російській імперії дореформеного періоду зберігався феодальний становий устрій і кріпосне право. Тим більше, не потрібно забувати, що М. М. Сперанський намагався проводити реформи, але із збереженням монархії і станового устрою країни. Тому і його «Звід законів» був орієнтований на ті соціальні правовідносини, які на той час існували в Російській імперії. У ІІ половині ХІХ ст., з початком «великих реформ» і розвитком капіталізму, в Російській імперії офіційно вводити норми римського права не поспішали, адже в країні зберігалось самодержавство і станове суспільство. Тому корисними вони були лише в окремих питаннях. Зокрема в питаннях сім'ї і спадкування. Але з часом, ситуація стала складатись таким чином, що капіталізм породив велику кількість правовідносин, з якими «Звід» вже не справлявся. Тому у 1882 р. імператором Олександром ІІІ було прийняте рішення створити новий кодекс «Цивільне укладення Російської імперії», робота над яким продовжувалась аж до 1913 року. Імператором було визначено, що проект даного кодексу мав містити напрацювання судової практики і досягнення цивільно–правової науки, в тому числі і іноземної. Через складну соціально–політичну ситуацію в країні в І половині ХХ ст. цей кодекс так і не було введено в дію.

Члени Київського юридичного товариства на своїх засіданнях неодноразово обговорювали важливість римського права для вітчизняного законодавства. Адже це було актуальним питанням. На сторінках «Университетских известий», де друкувались наукові праці членів товариства ми знаходимо велику кількість статей, присвячених актуальним питанням римського права.

У своїй вступній лекції «Рецепція римського цивільного права у сучасних народів і його пряме значення для Росії», яку приват–доцент, член Київського юридичного товариства П. О. Соколовський прочитав 12 вересня 1891 р. в Київському університеті Св. Володимира зазначалось: *«Ми вивчаємо державний устрій, цивільне право народу, політична могутність якого знищена назавжди. Його домашні вогнища лежать в руїнах, мова його називається мертвою… Але він набув важливого значення на все наше практичне життя тим, що в нього вчились всі нові культурні нації складному мистецтву законодавства»* [8, с. 1].

Зокрема, він підкреслював, що в процесі створення Цивільного укладення Російської імперії *«…за відомими даними, система нашого нового укладення буде базуватись на римських началах, особливо в галузі зобов'язального права. Тому для нашого покоління римське право не повинно являти собою тільки один археологічний інтерес. Ми будемо вивчати його не для того, щоб блиснути технічним слівцем перед суддею і поставити в скрутне становище недосвідченого супротивника. Для нас римське цивільне право повинно мати величезне практичне значення. На ньому можуть ґрунтуватися відповідні законодавчі норми нашого майбутнього цивільного кодексу»* [Там само, с. 10].

Але чому саме римське право? Чому воно набуло такого важливого значення на європейському континенті? Чому провідні країни західної Європи, а за ними і Російська імперія запозичувати його норми для формування свого національного законодавства?

Так, історії відомо, що виникнення римської общини із дрібних поселень дали кожному громадянину римського народу усвідомити взаємозв'язок між його власними інтересами і загальним благом. Саме тісний зв'язок між державними установами і приватним життям людини досягнув найвищого розвитку в Римі, де кожна особа знала, яку частину своєї власної свободи, власних вигод вона повинна приносити в жертву загальному благу. Тобто егоїзм кожного римського громадянина знаходився під суворою дисципліною його обов'язків по відношенню до держави. Саме такий вольовий характер римського народу, така його дисципліна дали йому можливість завоювати такі великі території і створити потужну Римську імперію. Саме у давньому Римі розпочався процес розгалуження позитивного і звичаєвого права, а починаючи з ХІІІ ст. писане право остаточно набуло статус позитивного права «jus positivum» і стало визначати право, яке було забезпечено авторитетом влади. Таким чином правосуддя забезпечувало обов'язок населення підкорятись владі [9].

Саме з цього часу розпочинається шлях до державної монополії на законотворчість. Таке поняття, як «держава» стає вищим за поняття «суспільство», а природне право людини (jus naturale) протиставляється праву суспільства (jus sociale), при цьому перше залежить від другого. Таким чином, відбулось об'єднання цих двох понять, що назавжди впустило державу в життя кожного громадянина з метою отримання загального суспільного блага. Сформувалась загальна тенденція підкорення права владі. З'явилось таке поняття, як «суверенітет», яке у ХІХ ст. чітко сформувало основні сучасні ознаки держави: державна влада, народ і територія. *«Значення рецепції римського права полягало в тому, що примус обгорнули в особливу форму, завдяки якій не потрібно стало «шукати» істину в праві, потрібно було тільки*

застосовувати те, що вже є. На місці «живого» і гнучкого права з'явився трафарет, який за допомогою відпрацьованої техніки став застосовуватись в різних ситуаціях» [10, с. 109].

П. О. Соколовський зазначав, що у період республіки найкращими правознавцями не тільки видавались і закріплювались закони, а й здійснювались філософські і юридичні дослідження. Це був період процвітання стоїчної філософії і цивілістики. І навіть в криваві часи імперського періоду було закладено фундамент тих глибоких вчень, які тепер є джерелом ідей і положень для сучасних законодавців і суддів того часу.

Першими країнами, які завзято вхопились за римське право почали формувати свою правову систему на засадах рецепції, стали Франція і Німеччина. Саме з цих країн у Болонський університет приїздили студенти вивчати усі тонкощі законодавства Юстиніана. І саме вони розпочали широкомасштабний процес рецепції римського права в Європі. Під керівництвом болонських професорів студенти отримували непересічні знання, а також глибоку повагу до римського законодавства. Звичайно, повернувшись додому вони всюди максимально поширено намагались застосовувати знання, отримані за кордоном.

І хоча в Німеччині і у Франції, на той час, працювало звичаєве право, але перші кроки римське право вже робило на цих територіях. Зокрема, воно проникло в церкву, яка мала тісні зв'язки з Римом і римською культурою. Вчені–монахи були першими у цих країнах, хто вивчав норми законодавства Юстиніана і намагався впроваджувати його в життя. Для римського права виник сприятливий грунт, адже звичаєве право вже не справлялось із вимогами торговельного і промислового життя. Крім того, уряди Франції і Німеччини прагнули сконцентрувати в своїх руках судову владу шляхом впровадження урядових судів, члени якого призначалися б виключно керівником країни із числа вчених юристів–романістів. Таким чином, централізація державної влади не тільки підкорила право, а й визначила його особливу роль у суспільстві стверджуючи, що право – це засіб державної влади.

Вчений підкреслював, що впровадження римського права на територіях цих країн відбувалось складним шляхом. Населення країн не сприймало усі ці реформи. З боку консервативних прошарків населення з'явився різкий супротив. Створення урядових судів поставили людей у пряму залежність від королівської влади. А що вже говорити про латинську мову і латинські терміни. *«Рецепція римського права з'явилась не як теплий травневий дощ, – як страшна гроза вона обрушилася стихійною силою над Німеччиною і Францією, змила багато давніх перевірених установ і на багато які вплинула несприятливо, переробивши їх на римський лад і тим самим позбавивши їх свого, відповідного поглядам народу, характеру»*, – писав Петро Омелянович [8, с. 7].

Але, незважаючи на цей складний стан суспільства, саме завдяки римському праву було у цих країнах сформовано потрібне потужне національне законодавство. Крім того, з часом стало зрозуміло, що у чистому виді класичне римське право не зовсім підходить північним країнам, тому потроху в римські положення стали все активніше проникати чисто германські норми, і таким чином було створено загальне цивільне право.

Як писав у своїй монографії «Зіткнення цивілізацій» (2003) відомий американський політолог С. Хантингтон, який відомий у світі своїм твердженням про те, що у майбутньому війни будуть вестись не між націями, а між культурами: *«Захід, як цивілізація третього покоління багато чого успадкував від попередніх цивілізацій. Захід успадкував від античної цивілізації багато, зокрема грецьку міфологію, філософію і раціоналізм, римське право, латинь і християнство»* [11, с. 503].

З наукової точки зору, наприкінці XIX ст. в Російській імперії значення науки римського права для сучасного, на той час, законодавства було ще зовсім малодосліджене. Між тим, воно завжди була самим достовірним із усіх юридичних наук. Римське право виступало в ролі чистої прикладної юридичної науки, яка мала свої методи, принципи, інститути та загальну теоретичну базу. Тому воно вважалось наукою, яка не тільки висвітлює відповідні юридичні факти, а ще й відображує закони, які цими фактами керують, зокрема виникнення, існування, зміну і припинення фактичних явищ.

Так, можна із впевненістю стверджувати, що наука римського права наприкінці XIX ст. стала основою для створення в 20–х рр. XIX ст. *загальної теорії права*, засновником якої вважається німецький вчений і державний діяч А. Фальк (1827–1900), який запропонував замінити філософію права загальною теорією права. Загальна теорія права починає свою історію з наукової праці англійського вченого–юриста, основоположника юридичного позитивізму Д. Остіна «Про предмет науки права», яка побачила світ у 1838 році. Він вважав, що в системі юридичних наук повинно існувати загальне правознавство, головним завданням якого мала бути послідовність понять, які б складали основу права різних держав.

В Російській імперії загальна теорія права виникла в II половині XIX ст., коли вийшла наукова праця російського вченого–юриста, філософа права М. М. Коркунова «Лекції із загальної теорії права» (1886), яка стала першим вітчизняним підручником з даного питання. Після цього з'являлись наукові праці і інших вчених, але усі вони опирались на дослідження держави і права німецьких вчених–філософів: Г. Гегеля, Г. Еллінека, І. Канта, А.–Г. Мюллера, Р. Ієрінга та інших. Тому до Жовтневої революції 1917 р. вітчизняних наукових праць із загальної теорії права було досить небагато. Але, незважаючи а це, у вітчизняному праві було сформовано досить стійку систему загальнотеоретичних знань про державу і право відповідно до реалій Російської імперії початку XX століття [12].

Але наприкінці XIX ст. такої чітко сформованої системи вивчення юридичних понять ще не існувало, і функції теорії держави і права, як освітньої дисципліни, виконувало римське право. Воно стало «природознавчою» наукою серед суспільних наук у навчальному процесі. Поняття «закон» в римському праві розглядалось у якості теоретичного поняття, яке регулювало правовідносини між людьми, а не норми права, як ми розуміємо це на сьогоднішній день. І якщо в природознавчих науках нам відомі сталі і непорушні закони математики, фізики, астрономії, фізіології, як закони природи, то закони права, на той час, були пов'язані з проявом людської особистості. Тому,

беручи до уваги змінну природу людського характеру, встановити незмінні правила було досить важко.

Леонід Миколайович Казанцев, професор римського права в Київському університеті, член Київського юридичного товариства, в своїй доповіді «Значення науки римського права», читаної на урочистому зібранні в Київському університеті Св. Володимира 16 січня 1893 р., зазначав, що правові закони не є невід'ємними від людини, адже й до сьогодні є низка соціальних відносин, які правом не регулюються. Але, враховуючи різний моральний рівень розвитку людей, не кожна людина може свідомо притримуватись моральних законів суспільства. Тому і є необхідними норми позитивного права, встановлювані державою відповідно до актуальності правовідносин того чи іншого історичного періоду.

Усі закони права вчений поділяв на дві категорії. Перша – це правила юридичної динаміки, тобто закони історичного розвитку юридичних понять.

Л. М. Казанцев звернув особливу увагу на це поняття, адже серцевиною юридичної динаміки була саме *історія права*. Але у тому вигляді, яка вона є на сьогодні, історія держави і права у XIX ст. ще не існувала, а лише починала формуватись. І хоча до того періоду вона існувала вже давно, то була скоріше історією окремих національних прав, через те, що була орієнтована на вивчення правової системи тієї чи іншої країни, і на пояснення діючих у ній позитивних норм.

Сучасна історія держави і права, яка почала свій розвиток наприкінці XIX ст., поставила перед собою завдання дослідити закони розвитку права взагалі. І хоча вона створилась і розвивалась з історії римського права, але її справжню область наукового дослідження вчений бачив в порівняльному вивченні правових понять усіх народів. В університетах таку нову історію права, на той час, ще не вивчали, і тим більше не до кінця розуміли її важливість, але, тим не менш, вона, як об'єкт юридичної динаміки, вже мала свої перші здобутки. Наприклад, було визначено декілька динамічних законів. Однин з них проголошував, що суб'єктивна воля є першочерговим джерелом виникнення приватного права та первинним засобом його захисту. Було відкрито закон, згідно якого в житті кожного народу, періоду вільного розвитку правових ідей передує період формалізму[1]. Існування подібних законів у суспільстві говорило про те, що творча діяльність людини в галузі права не є абсолютно довільною, а в деякій мірі підпорядковується законам необхідності.

Таким чином, зазначав Л. М. Казанцев, закони історичного розвитку юридичних понять стоять близько за своєю суттю до законів неживого світу, хоча й не співпадають з ними. У житті окремих народів прояв цих законів хоча й відбувався правильно, але у різні періоди часу: один народ проходив історичні періоди швидше, а другий – повільніше.

Другою категорією законів, що діяли в юридичній галузі, стали закони юридичної статики, як правила існування юридичних понять. Зокрема, вчений зазначав, що усі норми права, які діють в певний час в країні, складають єдиний організм, суттєві частини якого знаходяться між собою у взаємовідношенні. Вся система приватно–правових положень є поєднанням законів юридичної статики. І тут правові закони набувають важливого природного значення, адже, як зазначав Л. М. Казанцев, є такі юридичні закони, які є сталими, і які працюють як моральні закони суспільства.

Наприклад, *«хто здійснює своє право, той нікому не шкодить»*, або *«те, що є недійсним, не може стати дійсним з часом»*. Або більш юридичного характеру: *«той, хто набуває річ у власника законним способом, сам стає власником»*. Звичайно, таке правило не виникло із появою людства, а лише через певний час розвитку людської цивілізації, але з моменту його встановлення воно настільки вкоренилось в людському суспільстві і настільки довго працює, що його можна було із впевненістю назвати законом із категорії юридичної статики [13].

Л. М. Казанцев наголошував, що описані закони юридичних відносин були відкриті і розроблені в науці римського права. І правові науки окремих країн запозичують ці закони із науки римського права і тільки *«обгортають їх в національний одяг»*. Навіть закони історичного розвитку юридичних понять отримали своє тверде закріплення саме в науці римського права і в його історії.

І тут постає питання чому саме в науці римського права було відкрито описані вище закони?

Леонід Миколайович пояснює це зовнішньою і внутрішньою причинами. Зовнішня полягала в тому, що римське право з моменту знайомства з ним інших народів і подальшої його рецепції з XI ст. в Європі стало улюбленим предметом наукових досліджень вчених, що присвятили свої наукові дослідження його вивченню. Адже римське право увійшло в історію народів саме тоді, коли їх власне національне право було дуже мало розвинуте, тому й не мало наукової обробки. А римське право, яке відкрилось усіма своїми багатствами європейським народам, настільки вразило їх творчим генієм римських юристів, що не могло й бути й мови щодо вибору між чужим і своїм. Така рецепція відбувалась в кожній країні своїм шляхом, але важливим є те, що пройшло тільки кілька століть, поки нації не оговтались і не звернули увагу на те, що в них є своє власне, сформоване з давніх часів, національне право. Але римське право вже міцно увійшло в правову систему кожної з цих країн, і тому при розробці національних правових понять вчені–юристи були змушені робити це відповідно до загальної теорії римського права і займатись лише розробкою національних особливостей.

Таким чином, наука римського права стала такою популярною і запозиченою через те, що вона стала *першою*. Ось чому майже всі філософи і вчені в галузі права у тій чи іншій мірі займались розробкою питань науки римського права. А це, в свою чергу, стало причиною потужного розвитку цієї науки, що зробило її центром, із якого народились усі галузеві науки національного права кожної країни.

А внутрішня причина полягала в досконалості самих правових норм римського права, адже, певним чином, вона являла собою теорію права. І протягом століть до сьогоднішнього часу науку римського права вивчають майбутні студенти в університетах. Саме через те, що Римської імперії вже не існує, її право абсолютно вільно

[1] *Формалізм* – дотримання зовнішньої форми у чомусь на шкоду суті справи

витримує різні зміни і трансформації її норм відповідно до національного законодавства. Адже римське право носить універсальний, загальнолюдський характер і запозичення його положень європейськими народами є досить розумним і важливим кроком у власному національному розвитку країни.

Таким чином, можна сказати, що римське право є загальнолюдською теорією цивільного права, зрозумілою для всіх народів через те, що його положення і норми є універсальними у більшості цивілізованих народів.

Територія сучасної України є унікальним прикладом зіткнення двох різних правових порядків рецепції римського права. У різні часи з одного боку на її землях працювало європейське право, а з іншого – російське. І принципи рецепції римського права цих двох правових систем були різними.

Рецепція римського права в Російській імперії, до складу якої, на той час, входила більшість українських земель, відбувалась іншим шляхом, ніж в Європі. І якщо в європейських країнах воно міцно закріпилось в суспільстві протягом цілих століть доби Середньовіччя, то в позитивне право Російської імперії воно прийшло наприкінці XVIII століття. XIX ст. стало періодом поступової асиміляції норм російського національного законодавства і окремих понять римського права. Тому для університетів Російської імперії вивчення римського права мало величезне значення, адже ті його норми і поняття, які були реципoвані, суттєво відрізнялись від національного російського законодавства.

Л. М. Казанцев вважав, що замість того, щоб вивчати принципи рецепції римського права західноєвропейських країн, краще досліджувати його самостійно і виробляти власні принципи рецепції відповідно до потреб національного законодавства Російської імперії.

«Можливо, зрозуміло, і навіть необхідно і пряме запозичення чужого, адже життя людське є постійне спілкування, а це спілкування є вищий закон історії. А замкнутість окремого народу є смертний гріх як проти себе самого, так і проти інших. Але таке запозичення повинно бути відповідним до національних потреб і духу національного права. В цьому сенсі потрібно завжди бажати більшого єднання між законодавчою діяльністю і наукою» [13, с. 13].

Крім того, викладання у вітчизняних університетах римського права ставило за мету не тільки ознайомлення студентів із діючими, в галузі цивільних правовідносин, позитивними нормами, а й формування у них особливих якостей юриста. Зокрема, юридичне мислення, особливу логіку, яка значно відрізнялась від логіки людини іншої професії, вміння чітко і визначено висловлювати юридичні поняття, тобто знання юридичної термінології і творчість, яка є необхідною у процесі правотворчості. Саме методи і формування цих навичок детально були описані видатними римськими юристами в «Дігестах», тому і особи, які вивчали їх, змогли сформувати в межах своєї особистості потужний юридичний світогляд і стати професіоналами у своїй справі.

Таким чином, можна із впевненістю стверджувати, що у процесі формування сучасного українського правового поля, на сьогоднішній день, римське право відіграє дуже важливу роль, можна сказати, що у багатьох аспектах фундаментальне. Адже за 26 років незалежності нашої країни в основу українського цивільного законодавства покладено римські принципи свободи договору, неприпустимості втручання в особисте життя людини, охорони права власності, судового захисту цивільного права і інтересу, а також такі засади цивільного законодавства, як справедливість, добросовісність і розумність [14].

І подальший розвиток демократичного, правового суспільства України буде базуватись саме на здобутках українських і європейських вчених, а також на результатах наукових досліджень і практичної діяльності вітчизняних юристів минулого, зокрема членів Київського юридичного товариства, які розвивали науку права на українських землях наприкінці XIX ст. – на початку XX століть. Адже радянський період історії України вирізав із історії капіталістичного розвитку України цілу добу, майже століття, і зараз на початку XXI ст. наукові дослідження членів КЮТ видаються цілком зрозумілими і корисними, адже вони багато чого пояснюють у правотворчості, правосвідомості і праворозумінні сучасного українського суспільства, а також дають орієнтири для вдосконалення українського правового поля у майбутньому.

Список використаних джерел

1. Шала Л. В. Рецепція римського права в Україні: доктринальний рівень // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2010. – №1. – С.25–30.

2. Томсинов В. А. О сущности явления, называемого «рецепцией римского права» // Виноградов П. Г. Очерки по теории права. Римское право в средневековой Европе. – М.: Издательство «Зерцало», 2010. – С.262–279.

3. Гринько С. Д. Значення типології рецепції римського права для правових систем європейських країн // Приватне право і підприємництво. – К., 2014. – №13. – С.9–13.

4. Матущак М. Р. Сутність рецепції римського права та її вплив на цивільне право України, Російської Федерації, Франції та ФНР // Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Правознавство. – 2013. – Т.18, Вип.2. – С.15–25.

5. Объяснительная записка содержания и расположения Свода законов гражданских. Архив исторических и практических сведений, относящихся к России, издаваемых Н. Калачевым. – СПб., 1859. – Кн.2. – С.5.

6. Пилипчук О. О. Розвиток юридичного факультету університету Св. Володимира в Києві (середина XIX ст.) // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – 2017. – №11. – С.34–39.

7. Шубников Ю. Б. О предпосылках возникновения Права Европейского Союза (историко–теоретический анализ) // Вестник Санкт–Петербургского университета МВД России. – 2012. – №1. – С.46–51.

8. Соколовский П. Е. Рецепция римского гражданского права у современных народов и его прямое значение для России // Университетские известия. – 1891. – №10. – С.1–10.

9. Асташов Д. С., Петров А. В. Преемственность в становлении и развитии позитивного права в Европе в период Средневековья // Вестник ЮУрГУ. Серия «Право». – 2016. – Т.16. – №4. – С.73–78.

10. Байтеева М. В. Рецепция римского права и становление публично–правовой сферы в системе романо–германского права // Актуальные проблемы экономики и права. – 2010. – №2. – С.106–111.

11. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М., 2003. – 605 с.

12. Ворошилина И. А. Теория государства и права. – Оренбург, 2009. – 232 с.

13. Казанцев Л. Значение науки римского права // Университетские известия. – 1893. – №2. – С.1–18.

14. ЦКУ. – С.3. – URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/435–15.

References

1. Shala L. V. Recepcija ryms'kogo prava v Ukrai'ni: doktrynal'nyj riven' // Naukovyj visnyk L'vivs'kogo derzhavnogo universytetu vnutrishnih sprav. – 2010. – №1. – S.25–30.

2. Tomsinov V. A. O sushhnosti javlenija, nazyvaemogo «recepciej rimskogo prava» // Vinogradov P. G. Ocherki po teorii prava. Rimskoe pravo v srednevekovoj Evrope. – M.: Izdatel'stvo «Zercalo», 2010. – S.262–279.

3. Gryn'ko S. D. Znachennja typologii' recepcii' ryms'kogo prava dlja pravovyh system jevropejs'kyh krai'n // Pryvatne pravo i pidpryjemnyctvo. – K., 2014. – №13. – S.9–13.

4. Matushhak M. R. Sutnist' recepcii' ryms'kogo prava ta i'i' vplyv na cyvil'ne pravo Ukrai'ny, Rosijs'koi' Federacii', Francii' ta FNR // Visnyk ONU im. I. I. Mechnykova. Pravoznavstvo. – 2013. – T.18, Vyp.2. – S.15–25.

5. Ob#jasnitel'naja zapiska soderzhanija i raspolozhenija Svoda zakonov grazhdanskih. Arhiv istoricheskih i prakticheskih svedenij, otnosjashhihsja k Rossii, izdavaemyh N. Kalachevym. – SPb., 1859. – Kn.2. – S.5.

6. Pylypchuk O. O. Rozvytok jurydychnogo fakul'tetu universytetu Sv. Volodymyra v Kyjevi (seredyna XIX st.) // Visnyk Shidnoukrai'ns'kogo nacional'nogo universytetu imeni Volodymyra Dalja. – 2017. – №11. – S.34–39.

7. Shubnikov Ju. B. O predposylkah vozniknovenija Prava Evropejskogo Sojuza (istoriko–teoreticheskij analiz) // Vestnik Sankt–Peterburgskogo universiteta MVD Rossii. – 2012. – №1. – S.46–51.

8. Sokolovskij P. E. Recepcija rimskogo grazhdanskogo prava u sovremennyh narodov i ego prjamoe znachenie dlja Rossii // Universitetskie izvestija. – 1891. – №10. – S.1–10.

9. Astashov D. S., Petrov A. V. Preemstvennost' v stanovlenii i razvitii pozitivnogo prava v Evrope v period Srednevekov'ja // Vestnik JuUrGU. Serija «Pravo». – 2016. – T.16. – №4. – S.73–78.

10. Bajteeva M. V. Recepcija rimskogo prava i stanovlenie publichno–pravovoj sfery v sisteme romano–germanskogo prava // Aktual'nye problemy jekonomiki i prava. – 2010. – №2. – S.106–111.

11. Hantington S. Stolknovenie civilizacij. – M., 2003. – 605 s.

12. Voroshilina I. A. Teorija gosudarstva i prava. – Orenburg, 2009. – 232 s.

13. Kazancev L. Znachenie nauki rimskogo prava // Universitetskie izvestija. – 1893. – №2. – S.1–18.

14. CKU. – S.3. – URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/435–15.

Pylypchuk O. O., *candidate of historical sciences, senior lecturer of the Department of Philosophy and History of Science and Technology, State University of Infrastructure and Technologies (Ukraine, Kyiv), oksanapilipchuk78@gmail.com*

Study on the problems of the reception of Roman law in the Kyiv legal society

The article shows the influence of the reception of Roman law on the formation of a European legal field and individual national laws. It is considered how this process was carried out in the leading European countries and the in Russian Empire. Investigated the scientific works of scientists of the Kyiv Law Society on this subject. The significance of the reception of Roman law for modern Ukraine is highlighted.

Keywords: *Reception Problems, Roman Law, Kyiv Law Society.*

* * *

УДК 94(477)«18/19» Павлуцький

Богатікова О. В.,
аспірантка, Маріупольський
державний університет
(Україна, Маріуполь), lol9877@meta.ua

Місце Григорія Павлуцького (1861–1924 рр.) у громадському житті України кінця XIX – початку XX ст.

Розглянута роль Г. Павлуцького у громадському житті України. Показана його участь у роботі науково–просвітницьких товариств України – Українському науковому товаристві, Київському товаристві старожитностей і мистецтв, Історичному товаристві Нестора–Літописця, Київському товаристві охорони пам'яток і мистецтва. Висвітлено роль Г. Павлуцького у справі збереження та повернення культурних пам'яток до України. Автором охарактеризовано діяльність науковця щодо реставрування історичних пам'яток країни, зокрема Софії Київської. У роботі показано внесок Г. Павлуцького у створення мистецьких товариств на Україні. Встановлено, що завдяки суспільному авторитету та зусиллям науковця на початку минулого століття у столиці діяла низка таких товариств – Київське товариство художників, Товариство діячів українського пластичного мистецтва тощо. Доведено, що завдяки своїй активній громадянській позиції Г. Павлуцький зробив неабиякий внесок у розвиток наукового та суспільного життя країни.

Ключові слова: *Г.Г. Павлуцький, мистецьки товариства, пластичне мистецтво.*

Григорій Григорович Павлуцький – талановитий учений, викладач, громадський діяч. Його науковий інтерес сягав різноманітних площин: від історії античного мистецтва до досліджень кубізму та неофутуризму. Як провідний науковець свого часу, Григорій Григорович мав активну громадянську позицію, а отже постійно перебував у центрі суспільного життя України. Дослідник у різні роки входив до цілої низки пам'яткоохоронних, реституційних, дослідницьких комісій, товариств тощо. Проте наразі його роль у цих установах залишається мало дослідженою і потребує особливої уваги.

З 1990–х рр. у вітчизняній науці почали з'являтися публікації, присвячені становленню та розвитку дослідницьких, просвітницьких організацій, товариств і комісій. Сучасними науковцями подано загальну характеристику їхньої роботи та роль окремих представників, зокрема і Г. Павлуцького. У цьому плані цікавими можуть бути розвідки О. Денисенко, Т. Григор'євої, Т. Щербань, В. Афанасьєва, Ю. Телячого та ін. Їх дослідження засвідчують діяльність Г. Павлуцького у справі збереження історико–культурної спадщини України, організації вищих навчальних закладів та мистецьких товариств. Проте узагальнюючих праць наразі не створено.

Метою статті є визначення місце Г. Павлуцького в громадському житті України кінця XIX – початку XX ст.

Г. Павлуцький народився 19 січня 1861 р. у Києві, вищу освіту здобув у одному з найпрестижніших закладів України того часу – Київському університеті Св. Володимира. Його життєвий шлях та творчі пошуки і начиння були нерозривно пов'язані із Україною, творчим спадком її народу і розвитком науки межі XIX – XX ст.

Творча наснага Г. Павлуцького дала змогу досліднику не лише систематично публікувати свої наукові розвідки, але й сприяла його активній громадській діяльності у наукових товариствах. Вчений був дійсним членом Московського археологічного товариства, Українського наукового товариства, очолював секцію історії мистецтва Київського товариства старожитностей і мистецтв, Історичного товариства Нестора–Літописця, Київського товариства охорони пам'яток і мистецтва тощо. Поряд із науковими дослідженнями в галузі пам'яткознавства вчений багато робив на ниві охорони та збереження пам'яток [4, с. 115].

Слід відзначити, що на початку XX ст. Російська імперія не мала законодавчої бази, яка б регулювала охорону та збереження мистецьких пам'яток. У зв'язку з цим, 1911 р. Московським Археологічним Товариством було розроблено і представлено на розгляд Державної думи і Державної ради відповідний законопроект. Майже одночасно з цим Міністерство внутрішніх справ визнало своєчасним і доцільним видання закону про охорону старожитностей. Відповідно членами Міністерства було

розроблено свій власний проект у вигляді «Положення про охорону старожитностей», також унесений на розгляд Державної думи [12, с. 5–7].

З ініціативи Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва було об'єднано наукові сили міста, створено спеціальну комісію для обговорення проекту закону про збереження стародавніх пам'яток у Росії. Г. Павлуцькому, як одному з членів комісії, було доручено внести до проекту зауваження і пропозиції. Наприкінці грудня 1911 р. дослідник виступив із доповіддю, яка містила нищівну критику міністерського законопроекту [3, с. 121]. Це – жорстока централізація, що знищувала або обмежувала права і обов'язки місцевих органів; фактичне відсторонення від пам'яткоохоронної справи фахових науковців; передача охорони пам'яток на місцях Духовному відомству, найменше зацікавленому в їхньому збереженні; обмежене коло художніх пам'яток, які підлягали охороні. Г. Павлуцький висловив побоювання, що коли законопроект стане законом, то він не тільки не поліпшить справу охорони пам'ятників Росії, а навіть погіршить [2, с. 12].

Творча наснага Г. Павлуцького сприяла його активній громадській діяльності у наукових товариствах. Вчений був дійсним членом Московського археологічного товариства, Українського наукового товариства, очолював секцію історії мистецтва Київського товариства старожитностей і мистецтв, Історичного товариства Нестора–Літописця, Київського товариства охорони пам'яток і мистецтва тощо.

Поряд із науковими дослідженнями в галузі пам'яткознавства вчений багато робив на ниві охорони та збереження пам'яток. Плідною була його діяльність як члена Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва [4, с. 115].

Вагомими здобутки Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва були у безпосередній роботі по збереження пам'яток м. Києва та їхньому науковому дослідженню, в якій безпосередньо брав участь і Г. Павлуцький. Особливу увагу привертали пам'ятки давньоруського періоду: Софія Київська з комплексом будов, Золоті ворота, споруди Києво–Печерської лаври, Видубицького монастиря, Звіринецькі і Китаєвські печери та ін. Члени Товариства намагалися відгукнутись на звернення, що надходили на його адресу, по можливості надавали практичну допомогу у справі охорони пам'яток [3, с. 115–120].

Своєю масштабністю та громадським резонансом виділялись роботи з вивчення та реставрації Софійського собору. Спільно з членами Імператорської археологічної комісії – академіком П. Покришкіним, архітектором–художником М. Мілєєвим, академіком М. Бруні та іншими – 1914 р. було обстежено її пам'ятки. Професор Г. Павлуцький очолив комісію з обстеження фресок. Після ґрунтовних робіт щодо їхнього вивчення стан фресок було визнано критичним, особливо на сходах. На думку членів комісії для захисту фресок у цьому місці бажано було збувати бар'єр зі скла [4, с. 115].

Передумови докорінного поліпшення стану культури в Україні почали складатися після перемоги лютневої буржуазно–демократичної революції 1917 р. За нових реалій проблема збереження української національної історико–культурної спадщини набула політичного значення. Адже тепер мова йшла про охорону надбань народу, що ставав на шлях самостійного державотворення. Таким чином, охорона цих пам'яток об'єктивно стає одним з найважливіших національних завдань українського народу [9, с. 99].

Перші реальні кроки в цьому напрямку були зроблені влітку 1917 р., коли Генеральний секретаріат народної освіти разом із представниками комісій від різних культурних та мистецьких організацій 28 липня 1917 р. затвердив питання організації мистецького відділу [6].

Як зауважує Т. Мирська, під головуванням Д. Антоновича відбулася організаційна нарада, у якій Г. Павлуцький брав активну участь. Після тривалих дискусій була вироблена структура департаменту мистецтв Генерального секретаріату народної освіти. У цьому департаменті було створено п'ять комісій для організації таких відділів: відділу пластичних мистецтв, відділу художньої промисловості й кустарної справи, театрального відділу, відділу у справах музики, відділу з охорони пам'яток і у справах музейних.

Григорія Григоровича було обрано головою комісії пластичних мистецтв. В одному зі своїх листів до Генерального секретаріату він писав, що розуміння мистецтва серед громадянства настільки умовно і обмежено, що кожен, хто малює, вважає себе за художника, і кожен, хто пише вірші, вважає себе за поета. Через це на комісії лежить велике завдання дбати про розвиток і розповсюдження мистецтва на Україні в суворо національному напрямі, пам'ятати, що художники мусять безпосередньо відчувати однаково зі своїм народом.

Як голова комісії, Г. Павлуцький вимагав від своїх колег розв'язання широкого кола завдань. Так, комісія повинна була доглядати за справами мистецької освіти й виховання в Україні. Вона мала право на заснування артистичних шкіл, затвердження для них навчальних програм, підтримання існуючих шкіл, розгляд проектів церков та інших монументальних будівель і пам'ятників, які будувались в Україні державним і громадським коштом. Подання цих проектів на затвердження комісії було обов'язковим. Комісія зобов'язувалася влаштовувати загальні виставки мистецтва, сприяти відкриттю картинних галерей [9, с. 99].

За ініціативою Товариства діячів українського пластичного мистецтва і відділу пластичних мистецтв у червні 1918 р. було скликано з'їзд Діячів українського пластичного мистецтва. Цей науковий форум під головуванням Г. Павлуцького проходив з 9 по 16 червня в Києві. На ньому обговорювалось широке коло проблем культурного розвитку України. Важливе місце серед них займали і питання збереження та дослідження історико–культурної спадщини країни.

Слід наголосити, що червоною ниткою через усі доповіді учасників з'їзду проходила думка про тісний зв'язок художньої освіти із завданням збереження української національної історико–культурної спадщини.

У резолюції з'їзду було схвалено низку конкретних пропозицій щодо поліпшення справи охорони пам'яток старовини. Передбачалося звернутися до уряду із проханням про виділення приміщення та коштів для відкриття Національної картинної галереї; улаштування в Києві Інституту історії мистецтв; заснування кафедр історії й теорії мистецтва при загальноосвітніх вищих наукових інституціях гуманітарного типу тощо.

Г. Павлуцькому, як голові Ради з'їзду, було доручено контролювати виконання цих резолюцій [14, с. 39–43].

Дослідники документально довели, що період національно–визвольних змагань 1917–1921 рр. став часом найактивнішої громадської діяльності Г. Павлуцького. Широко знаний у мистецьких колах як професіонал своєї справи, Г. Павлуцький охоче став до створення секції мистецтв Українського наукового товариства у Києві. Г. Павлуцький, виступивши разом із іншими науковцями – М. Біляшівським, Д. Щербаківським, В. Модзалевським – ініціатором організації секції, визначив головне її завдання, яке полягало у виданні студій по історії українського мистецтва і, особливо – матеріалів, систематично підібраних по архівах, музеях і різних збірках старовини. Розглянувши це питання, рада Наукового товариства 15 вересня 1918 р. ухвалила рішення про заснування секції мистецтв [16, с. 49].

Першим головою Секції обрали Д. Антоновича, однак на другому засіданні, яке відбулося 13 жовтня 1918 р. під його головуванням відбулися вибори президії Секції. Головою її став Г. Павлукький, товаришем голови – В. Модзалевський, а обов'язки секретаря з самого початку виконував Д. Щербаківський. Вони й забезпечували керівництво Секцією до травня 1919 р. На сьомому засіданні, яке відбулося 30 травня цього року, президія у повному складі склала з себе обов'язки. Однак, як зазначає В. Афанасьєв, Григорія Григоровича одностайно було обрано почесним головою Секції [2].

Слід наголосити, що вивчення та спроба реконструкції пам'яток, що знаходились на території України було лише частиною масштабного пам'яткоохоронного руху, що розгорнувся у країні в період визвольних змагань 1917–1921 рр. Гострого політичного звучання набуло питання збереження історико–культурної спадщини. Історико–культурний фонд України зазнав досить суттєвих втрат, оскільки пам'ятки гинули від військових дій, відсутності належного догляду з боку їхніх власників, безконтрольно вивозились до Росії та інших країн. За доби Центральної ради було створено Центральний комітет охорони пам'яток старовини й мистецтва на Україні. 12 травня 1917 р. відбулися перші загальні збори Комітету, які схвалили його статут та обрали дійсних членів. Беззаперечний авторитет Г. Павлуцького у наукових колах слугував тому, що його було обрано одним із членів Комітету [4, с. 115–116].

Як зазначає О. Нестуля, на початку квітня 1918 р., виконуючи умови Брестського мирного договору, РНК РРФСР звернулася до уряду УНР із пропозицією розпочати мирні переговори між двома державами, які і було розпочато у травні цього ж року. З їхнім початком гостро постало питання про повернення в Україну вивезених в Росію за царизму та короткочасного панування більшовиків національних історико–культурних цінностей українського народу. В кінці травня 1918 р. воно стало предметом обговорення на ряді нарад, скликаних за ініціативою Міністерства закордонних справ при Міністерстві народної освіти. Г. Павлуцького було запрошено до нарадчої роботи з правом дорадчого голосу як фахівця у галузі мистецтва.

У другій половині травня 1918 р. відбулися перші засідання наради, на яких після тривалих дискусій було вирішено добиватися повернення в Україну вивезених з її території історико–культурних. Але на нараді 23 травня 1918 р. Г. Павлуцький запропонував підняти на переговорах також питання про передачу Україні Росією не лише пам'яток української історії і культури, а й частини загальних культурних надбань колишньої імперії. Дослідник мотивував це тим, що у цій сфері багато було зроблено представниками українського народу, який нині, відокремлюючись у власну державу, мусить із цього загального здобутку дістати свій пай культурних вартостей. Цю пропозицію підтримав голова української делегації на переговорах, професор С. Шелухін. Він висловив побажання, щоб додатковий договір складався з двох списків речей. До першого мали увійти ті пам'ятки, які були вивезені з території України, а до другого – речі, на які Українська Держава мала право, виходячи з принципу розмежування майна колишньої царської Росії між країнами, що виникли на її території.

Варто наголосити, що Г. Павлуцький окрім інших принципів відбору пам'яток до списків додаткового договору, керувався ще й інтересами Української Держави, розвитку її науки і культури.

05 червня 1918 р. міжвідомча нарада (комісія) з питань повернення культурно–історичних цінностей в Україну конституювалася в культурну комісію при українській делегації на мирних переговорах з Росією. Її головою було обрано П. Холодного, заступником – Г. Павлуцького. На цій посаді дослідник брав дієву участь у складанні списку пам'яток культури, які Україна мала отримати за принципом розмежування та обговоренні питання механізму його застосування і обґрунтування.

Г. Павлуцький брав дієву участь у засіданні комісії 21 червня 1918 р., на якому було в основному схвалено проект статті про передачу культурних цінностей Україні, яку пропонувалося включити до російсько–українського мирного договору.

Однак, як зазначають дослідники, у силу незалежних від неї обставин, культурна комісія так і не змогла завершити роботу, яка їй була доручена [10, с. 4–56].

Проаналізувавши діяльність Г. Павлуцького в роботі культурної комісії, О. Лупандін зазначив, що науковець був ідейним натхненником, автором радикального підходу до розподілу спільної імперської спадщини. Саме під його безпосереднім керівництвом була здійснена колосальна робота щодо наукового обґрунтування вимог та складання списків українських культурних цінностей, що підлягають поверненню.

Погляди Г. Павлуцького є відображенням патріотизму і любові до українського народу, який він розглядає як рівноправний у культурному, політичному й економічному плані, відкидаючи ідею меншовартості української нації. Водночас він постає невиправним романтиком, хоча ця риса властива більшості представників української інтелігенції.

Важко сказати, наскільки сам Г. Павлуцький вважав реальним виконання вимог, визначених українською стороною. Однак його гарячі виступи на захист української культурної спадщини на засіданнях міжвідомчої культурної комісії, як і тон листів до культурної комісії при українській мирній делегації дає підстави думати, що Г. Павлуцький щиро вірив у позитивне вирішення питання повернення культурних цінностей [7, с. 302–305].

Як вже неодноразово підкреслювалося, найвища громадська активність вже немолодого професора припала на період визвольних змагань. Так, одним із проектів, у якому брав участь Григорій Григорович, був пов'язаний із будівництвом пам'ятника Т. Шевченкові у Києві.

На початку жовтня 1918 р. до Головноупраляючого справами мистецтва і національної культури в Україні П. Дорошенка з доповідною запискою звернувся відомий український мистецтвознавець та громадський діяч, комісар у справах охорони пам'яток старовини і мистецтва Київської губернії М. Біляшівський, в якій зазначалося, що справа з будівництвом пам'ятника Т. Шевченкові в столиці України досить важлива. Для її реалізації варто створити спеціальну комісію, виключно з фахівців відділу пластичних мистецтв, на відміну від комісії, що працювала раніше при міському правлінні, до складу якої входили люди, іноді, далекі від мистецтва.

Нараду комісії було скликано 18 жовтня 1918 р., з–поміж інших корифеїв української науки та культури, представників громадськості та органів держаної влади у ній брав участь і Г. Павлуцький. А. Машталір зазначає, що восени 1918 р. відбулося чимало засідань державних і громадських організацій, мета яких була одна – розглянути та затвердити способи увіковічення пам'яті відомого сина України. Проте, із зміною влади і важкою політичною ситуацією в країні збудувати пам'ятник Кобзареві у Києві не вдалося [8, с. 411–416].

За часів радянської влади, ученого також залучали до роботи в різних комісіях. Як знаного фахівця його було обрано заступником голови створеної у квітні 1912 р. при Українській академії наук Софійської комісії [5, с. 68; 4, с. 117–118; 15, с. 124].

На організаційних зборах Софійської комісії, які відбулися 27 травня 1921 р., було схвалено план дослідження собору, визначено відповідальних за реалізацію окремих його розділів. Так, Г. Павлуцький разом із Ф. Шмітом мав провести дослідження фресок і мозаїк сакральної споруди і підготувати узагальнюючи матеріали про Софійський собор як пам'ятку архітектури великокняжої доби.

На засіданні 04 жовтня 1921 р. було схвалено проект статуту Софійської Комісії, який незабаром було затверджено Історико–філологічним відділом Всеукраїнської академії наук. З цього часу Г. Павлуцький разом із іншими науковцями офіційно входить до складу комісії.

Виконати поставлені завдання членам Софійської комісії не вдалося. Фінансові та кадрові труднощі призвели до того, що 01 січня 1922 р. вона припинила своє існування [11, с. 177–181].

Григорій Павлуцький не лише зробив значний внесок у справу дослідження вітчизняної культурної спадщини, але й сам був її творцем. Жвавою та дієвою була його участь у мистецькому житті Києва. Як професіонал своєї справи, Григорій Григорович охоче став не лише до створення Секції мистецтв при Українському науковому товаристві, але й був активним учасником виставок українських художників; став ініціатором та ідейним натхненником створення численних художніх товариств у Києві тощо [13, с. 118–119; с. 130–132].

1915 р. Г. Павлуцький був одним з ініціаторів організації Київського товариства художників (1915–1918 рр.), метою якого було посилення зав'язків між художниками, організація виставок та популяризація мистецтва. Навесні 1918 р. Г. Павлуцький став одним із засновників ще однієї мистецької організації – Товариства діячі українського пластичного мистецтва [1].

09 – 16 червня 1918 р. у Києві під головуванням Г. Павлуцького проходив З'їзд діячів українського образотворчого мистецтва. За підсумками його роботи було ухвалено постанову про створення «Центрального союзу митців» – своєрідної федерації всіх художніх організацій, які на той час існували в Україні. Але, як зазначає Ю. Телячий, для практичної реалізації у життя цієї постанови не було нелажних стратегічних умов. Крім цього, у силу воєнно–політичних причин, на початку 1919 р. перестало функціонувати і саме Товариство діячів українського пластичного мистецтва [14, с. 41–42].

Передчасна смерть у березні 1924 р. завадила Г. Павлуцькому продовжувати справу збереження та популяризації української історико–культурної спадщини.

Таким чином, участь Г. Павлуцького в численних наукових, культурно–просвітницьких, мистецтвознавчих організаціях і товариствах свідчить про його активну громадянську позицію. Як популяризатор українського мистецтва, учений сприяв пожвавленню культурного й наукового життя країни. Г. Павлуцький доклав чимало зусиль для охорони та збереження культурного надбання нації.

Список використаних джерел

1. Афанасьєв В. Дослідник українського мистецтва Григорій Павлуцький / В. Афанасьєв // Народна творчість та етнографія. – 2003. – №4. – С.13–22.

2. Афанасьєв В. Секція мистецтв Українського наукового товариства в Києві [Електронний ресурс]. – Доступний з: http://librar.org.ua/ sections_load. php?s=art&id=889&start=2.

3. Григор'єва Т. З історії збереження історико–культурної спадщини України: діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва [Електронний ресурс] / Т. Григор'єва, О. Денисенко. – Доступний з: http://history.ukma.kiev.ua/docs/journals/naukovi–zapysky/3/grygorieva–denysenko.pdf.

4. Денисенко О. Григорій Павлуцький та його внесок у пам'яткоохоронну справу / О. Денисенко // Краєзнавство. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – №1–4. – С.115–118.

5. Кревецький І. Українська академія наук у Києві / І. Кревецький // Літературно–науковий вісник. Т. XXVIII, кн. VII. – Львів, 1922. – С.68.

6. Купрійчук В. Трансформаційні перетворення системи державного управління в галузі культури в добу Центральної ради (березень 1903 – квітень 1918 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www. academy.gov.ua/ej/ej17/PDF/4.pdf.

7. Лупандін О. Питання реституції культурних цінностей в контексті українсько–російських мирних переговорів 1918 р. [Електронний ресурс] / О. Лупандін. – Доступний з: http://dspace.nbuv.gov.Bitstream/handle/123456789 28227/12–Lupandin.pdf?scquence=1/

8. Машталір А. Плани будівництва пам'ятника Т. Г. Шевченкові у Києві в добу Гетьманату П. Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.) / А. Машталір // Вісник Кам'янець–Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Кам'янець–Подільський. – 2012. – №7. – С.411–418.

9. Мирська Т. Діяльність відділу пластичних мистецтв у 1917–1918 роках / Т. Мирська // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія. – 1997. – Вип.35. – С.99–106.

10. Нестуля О. Культурна комісія при делегації України на мирних переговорах з Росією 1918 р.: хроніка діяльності / О. Нестуля. – Полтава, 1993. – 64 с.

11. Нестуля С. Софійська комісія Всеукраїнської академії наук (1921 р.) / С. Нестуля // Історична пам'ять. – 2000. – С.176–182.

12. Павлуцкий Г. Проект закона об охране древних памятников в России / Г. Павлуцкий // Военно–исторический вестник при Киевском отделе Императорского Русского Военно–исторического общества. – К., 1912. – Кн.1. – С.115–129.

13. Сторчай О. Художні твори Григорія Павлуцького на київських виставках 1910–х років / О. Сторчай // Образотворче мистецтво. – 2013. – №2. – С.118–119; №3. – С.130–133.

14. Телячий Ю. Первый Всеукраинский съезд деятелей изобразительного искусства (1918 г.) / Ю. Телячий // Ученые записки УО ВГУ им. П. М. Машерова. Т.17. – Витебск, 2014. – С.39–43.

15. І. Ходак Данило Щербаківський як організатор академічної науки [Електронний ресурс] / І. Ходак. – Режим доступу: http://um.etnolog.org.ua/ zmist/2007/119.pdf.

16. Щербань Т. Мистецтвознавці Українського наукового товариства та їхній внесок у науку, освіту, культуру [Електронний ресурс] / Т. Щербань // Вісник НАН України. – К., 2009. – №11. – С.45–55.

References

1. Afanas'jev V. Doslidnyk ukrai'ns'kogo mystectva Grygorij Pavluc'kyj / V. Afanas'jev // Narodna tvorchist' ta etnografija. – 2003. – №4. – S.13–22.

2. Afanas'jev V. Sekcija mystectv Ukrai'ns'kogo naukovogo tovarystva v Kyjevi [Elektronnyj resurs]. – Dostupnyj z: http://librar.org.ua/ sections_load. php?s=art&id=889&start=2.

3. Grygor'jeva T. Z istorii' zberezhennja istoryko–kul'turnoi' spadshhyny Ukrai'ny: dijal'nist' Kyi'vs'kogo tovarystva ohorony pam'jatok starovyny i mystectva [Elektronnyj resurs] / T. Grygor'jeva, O. Denysenko. – Dostupnyj z: http://history.ukma.kiev.ua/docs/journals/naukovi–zapysky/3/grygorieva–denysenko.pdf.

4. Denysenko O. Grygorij Pavluc'kyj ta jogo vnesok u pam'jatkoohoronnu spravu / O. Denysenko // Krajeznavstvo. – K.: Instytut istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny, 1999. – №1–4. – S.115–118.

5. Krevec'kyj I. Ukrai'ns'ka akademija nauk u Kyjevi / I. Krevec'kyj // Literaturno–naukovyj visnyk. T. XXVIII, kn. VII. – L'viv, 1922. – S.68.

6. Kuprijchuk V. Transformacijni peretvorennja systemy derzhavnogo upravlinnja v galuzi kul'tury v dobu Central'noi' rady (berezen' 1903 – kviten' 1918 rr.) [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www. academy.gov.ua/ej/ej17/PDF/4.pdf.

7. Lupandin O. Pytannja restytucii' kul'turnyh cinnostej v konteksti ukrai'ns'ko–rosijs'kyh myrnyh peregovoriv 1918 r. [Elektronnyj resurs] / O. Lupandin. – Dostupnyj z: http://dspace.nbuv.gov.Bitstream/handle/123456789 28227/12–Lupandin.pdf?scquence=1/

8. Mashtalir A. Plany budivnyctva pam'jatnyka T. G. Shevchenkovi u Kyjevi v dobu Get'manatu P. Skoropads'kogo (kviten' – gruden' 1918 r.) / A. Mashtalir // Visnyk Kam'janec'–Podil's'kogo nacional'nogo universytetu imeni Ivana Ogijenka. – Kam'janec'–Podil's'kyj. – 2012. – №7. – S.411–418.

9. Myrs'ka T. Dijal'nist' viddilu plastychnyh mystectv u 1917–1918 rokah / T. Myrs'ka // Visnyk Kyi'vs'kogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Serija: Istorija. – 1997. – Vyp.35. – S.99–106.

10. Nestulja O. Kul'turna komisija pry delegacii' Ukrai'ny na myrnyh peregovorah z Rosijeju 1918 r.: hronika dijal'nosti / O. Nestulja. – Poltava, 1993. – 64 s.

11. Nestulja S. Sofijs'ka komisija Vseukrai'ns'koi' akademii' nauk (1921 r.) / S. Nestulja // Istorychna pam'jat'. – 2000. – S.176–182.

12. Pavluckij G. Proekt zakona ob ohrane drevnih pamjatnikov v Rossii / G. Pavluckij // Voenno–istoricheskij vestnik pri Kievskom otdele Imperatorskogo Russkogo Voenno–istoricheskogo obshhestva. – K., 1912. – Kn.1. – S.115–129.

13. Storchaj O. Hudozhni tvory Grygorija Pavluc'kogo na kyi'vs'kyh vystavkah 1910–h rokiv / O. Storchaj // Obrazotvorche mystectvo. – 2013. – №2. – S.118–119; №3. – S.130–133.

14. Teljachij Ju. Pervyj Vseukrainskij s#ezd dejatelej izobrazitel'nogo iskusstva (1918 g.) / Ju. Teljachij // Uchenye zapiski UO VGU im. P. M. Masherova. T.17. – Vitebsk, 2014. – S.39–43.

15. I. Hodak Danylo Shherbakivs'kyj jak organizator akademichnoi' nauky [Elektronnyj resurs] / I. Hodak. – Rezhym dostupu: http://um.etnolog.org.ua/ zmist/2007/119.pdf.

16. Shherban' T. Mystectvoznavci Ukrai'ns'kogo naukovogo tovarystva ta i'hnij vnesok u nauku, osvitu, kul'turu [Elektronnyj resurs] / T. Shherban' // Visnyk NAN Ukrai'ny. – K., 2009. – №11. – S.45–55.

Bogatikova E. V., *post–graduate student of Mariupol State University (Ukraine, Mariupol), lol9877@meta.ua*

Place of Gregory Pavlutskiy (1861–1924) in the public life of Ukraine at the end of the XIX – early XX centuries

The article deals with the role of G. Pavlutskiy in public life of Ukraine. His participation in the work of the scientific and educational societies of Ukraine – the Ukrainian Scientific Society, the Kyiv Society of Antiquities and Arts, the Historical Society of Nestor–Chronicler, and the Kyiv Society for the Protection of Monuments and Art. The role of G. Pavlutskiy in preservation and return of cultural monuments to Ukraine is highlighted. The author describes the activities of the scientist in restoring historical monuments of the country, in particular Sophia of Kyiv. The paper shows the contribution of G. Pavlutskiy to the creation of art societies in Ukraine. It has been established that due to the public authority and efforts of the scientist at the beginning of the last century a number of such companies acted in the capital – the Kiev Society of Artists, the Society of Ukrainian Plastic Arts, etc. It is proved that due to his active civic position G. Pavlutskiy made a significant contribution to the development of the scientific and social life of the country.

Keywords: *G.G. Pavlutsky, art societies, plastic art.*

* * *

УДК 930.1:908(477.81)

Скоков О. Д.,
магістр історії (Україна, Острог),
olexsandrskokov@i.ua

Час заснування навчального закладу в м. Острозі в історіографії середини XIX – початку XXI ст.

Автором ставиться мета з'ясувати інтелектуальний контекст дослідницької літератури сер. XIX – поч. XXI ст., а також здійснити аналіз праць науковців відносно такої проблеми як час заснування навчального закладу в м. Острозі. При вивченні даної теми нами використовувалися історико–хронологічний, історико–ситуаційний та метод історіографічного аналізу. Дослідивши науковий доробок авторів вище окреслених часових рамок, ми дійшли до висновку, що у дореволюційний час історики окреслювали цю подію, як правило, 70–80 рр. XVI ст. не обґрунтовуючи своєї думки. Радянські ж дослідники, в основному, конкретизували як дату появи даної освітньої установи, так і пояснювали свою позицію з приводу цієї проблеми. У сучасний період поряд із працями, в яких лише принагідно (без аргументації) думки відзначено час заснування учбової установи в Острозі, мають місце також роботи в котрих пояснюється дата появи цього закладу на світ.

Ключові слова: *Острозький навчальний заклад, дослідник, історіографія.*

У 70–х рр. XVI ст. в Острозі виник навчальний заклад, який був складовою частиною культурно–освітнього осередку, який включав у себе, окрім освітньої установи, також науковий гурток та друкарню. Саме завдяки цьому дане волинське місто перетворилося на короткий проміжок часу в один із найбільш значних духовних центрів того часу на українських землях. Незважаючи на те, що історії волинської освітньої установи приділено (як мінімум із середини XIX ст.) доволі багато дослідницької уваги, все ж стосовно дати її появи на світ і в наш час мають місце дискусії. Саме тому, на нашу думку, історіографічний огляд наукового доробку дослідників щодо даної проблеми дозволить скласти чіткіше уявлення відносно часу заснування Острозького навчального закладу та буде сприяти, в цілому, подальшим студіям відносно історії Острозького культурно–освітнього центру.

Стаття є спробою подати історіографічний огляд наукової спадщини істориків сер. XIX – поч. XXI ст. з історії вивчення такої проблеми як дати виникнення Острозького освітнього закладу, оскільки до цього часу дана тема спеціально не вивчалася. Ця проблема якщо і привертала увагу дослідників, то лише як один із аспектів усього Острозького культурно–освітнього

центру, як наприклад у публікаціях Леоніда Тимошенка [44] чи Віталія Яремчука [52], або ж лише принагідно була висвітлена у праці Петра Кралюка [28], через що дані роботи не дозволяють скласти уявлення про історіографічну спадщину цієї проблеми.

Метою цієї статті є з'ясування інтелектуального контексту дослідницької літератури сер. XIX – поч. XXI ст., а також здійснення аналізу праць науковців щодо проблеми часу виникнення Острозького навчального закладу.

Після третього розподілу Речі Посполитої 1795 р. Волинь відійшла під скіпетр династії Романових. Попри це, вона і далі в політичному та господарському плані була пов'язана із Польщею через те, що у культурно–громадському житті переважав польський елемент [23, с. 232]. Рішучий курс на русифікацію краю був проголошений російським урядом після придушення польських повстань 1830 та 1863–1864 рр. [23, с. 233]. В той час з'явився великий пласт наукової і науково–популярної літератури, в якій минуле Волині змальовувалося у вигідному для офіційної влади світлі [7, с. 13]. Підходящою в тій ситуації виявилася діяльність князів Острозьких, визнаних «столпами» і «ревнителями» Православ'я, «хранителями російської ідентичності» в умовах «польсько–католицького панування» [7, с. 14]. Саме тому багато дослідників у дореволюційний час приділяли увагу у своїх працях навчальному закладі в Острозі – дітищу В.–К. Острозького, в т.ч. і такому його аспекту як даті заснування даної освітньої установи.

У дореволюційний період дослідники, як правило, лише мимоволі торкалися проблеми часу виникнення Острозького навчального закладу. Невідомий автор «Князя Константина (Василия) Острожского» зазначив, що ця подія мала місце біля 1580 р. [19, с. 392], тоді як Михайло Максимович окреслив її 70–ми роками XVI ст. [32, с. 27; 31, с. 179]. В праці «Константин II князь Острожский» ще одного невідомого автора визначено заснування Острозького навчального закладу 1580 р. [24, с. 8], тоді як Павло Лук'янович вважав, що він вже існував між 1554 і 1564 рр. Даний автор дотримувався такої позиції через те, що розділяв свідчення Стебельського, згідно із яким сини В.–К. Острозького отримали початкову освіту в Острозькому навчальному закладі [Цит. за: 47, с. 243]. Натомість у праці Аполлонія Сендульського заснування даної освітньої установи віднесено до 1570 р. [41, с. 51–52], а у роботах невідомого автора «К портрету кн. Константина Острожского» [16, с. 526] та Помпея Батюшкова [2, с. 138] ця подія трапилася у 70–х рр. XVI ст. У книзі «Девятисотьлетіє Православія на Волыни. 992 – 1982. Часть I» організація Острозького освітнього закладу віднесена до 1556 – 1558 рр., [6, с. 244], тоді як у «Энциклопедическом словаре» дана подія мала місце не раніше 1577 і не пізніше 1580 р. [37, с. 364].

Окрім П. Лук'яновича, свою позицію щодо питання часу виникнення освітньої установи в Острозі обґрунтував також і Костянтин Харлампович. Він відкинув думку П. Лук'яновича відносно даної проблеми через повторення останнім інформації Стебельського щодо навчання М. Смотрицьким (який народився біля 1578 р.) синів В.–К. Острозького. Натомість К. Харлампович навівши уривок із листа А. Посевіна від 1581 р., в якому говорилося про наявність у князя [Василя–Костянтина – О. С.] Острозького школи, зазначив те, що «більш вірогідно, що вона була відкрита у зв'язку із типографією і, отже, не раніше 1576 – 1580 рр.» [47, с. 243–244].

Надалі в працях, які були видані пізніше ніж вище проаналізовані нами, продовжував зберігатися різнобій думок щодо часу заснування Острозького навчального закладу, коливаючись в межах 70–80–х рр. XVI ст. Зокрема, Е. Ліхач появу даної освітньої установи відніс до 1580 р. [30, с. 465], Михайло Грушевський схилявся до думки, що вона з'явилася в 1570–х рр. [4, с. 484], Платон Жукович дану подію відніс до к. 70–х поч. 80–х рр. XVI ст. [9, с. 354], невідомий автор «Князя Константина Константиновича Острожского» до 1570 р. [20, с. 2–3], Константин Левицький до 1580 р. [29, с. 159], О. Титов до 70–х років XVI ст. [45, с. 22–23], М. Предтечевський до 1580 р. [39, с. 10] та Станіслав Кардашевич до кінця другої половини XVI ст. [54, с. 143].

Докорінно змінилася ситуація для історичної науки у радянський період через утвердження принципу партійності. Він наніс для неї велику шкоду, оскільки змушував дослідників підлаштовувати свої висновки до духу і букви партійних документів, жертвуючи при цьому об'єктивністю [25, с. 327]. Попри це, в радянський час історія Острозького осередку вивчалася набагато ґрунтовніше, ніж раніше. Вимушено відмовившись від концептів української національної історіографії та так само вимушено прийнявши накинуту тезу про «благотворний» вплив російської культури, вчені створили чимало цікавих і потрібних праць. До чинників, які сприяли дослідженню Острозького культурно–освітнього осередку, слід віднести тогочасний дискурс історії книгодрукування як суто світського явища історії та культури [44, с. 155–156].

Острозький краєзнавець Григорій Равчук зазначив про заснування навчального закладу в Острозі як при житті К. І. Острозького, так і В.–К. Острозьким [40, с. 35] не продатувавши час його появи. У енциклопедичному виданні «Історії міст і сіл УРСР» було віднесено цю подію до 70–х рр. XVI ст. [15, с. 17]. Ярослав Ісаєвич в даному питанні опирався на виявлений Буквар І. Федорова, який був випущений у світ в Острозі 18 червня 1578 р. Передмова цієї книги засвідчує, за словами історика, що організацію даної освітньої установи було завершено не пізніше першої половини 1578 р., а ймовірно вже в 1576–1577 рр. [12, с. 69]. У ще одній енциклопедичній праці – «Истории Украинской ССР» окреслили заснування Острозького навчального закладу 70–ми роками XVI ст. [11,с.461]. До цих же часових рамок Я. Ісаєвич відніс утворення даної установи у наступній його публікації [10, с. 13]. З приводу цієї проблеми А. Мильніков зазначив про виникнення Острозького навчального закладу в середині 1570–х рр. [35, с. 24], тоді як Микола Ковальський його появу на світ у даних часових рамках обґрунтував двома аргументами. До першого з них він відніс зібрання вчених та просвітителів в Острозі, завдяки діяльності яких і міг виникнути Острозький колегіум, тоді як до другого – виявлення в бібліотеці м. Гота (НДР) острозької Азбуки 1578 р. [21, с. 54].

Ігор Мицько заснування Острозького навчального закладу відніс до 1576–1578 рр. Появу даної освітньої установи у щойно окреслених часових рамках дослідник аргументував передмовою острозької Азбуки та остаточним переходом Острога до рук В.–К. Острозького.

Щодо першого доказу І. Мицько відзначив, що оскільки передмова острозької Азбуки була випущена 18 червня 1578 р. це значить, що до середини 1578 р. діяльність острозької освітньої установи вже була налагоджена. Відносно другого аргументу – остаточного переходу Острога у володіння В.–К. Острозького в листопаді 1576 р. дослідник вважає, що до того року закладати навчальний заклад в Острозі не було ніякого резону [36, с. 57].

Продовжив розвивати свою точку зору щодо даної проблеми І. Мицько послуговуючись заповітом та листом із татарського полону В. Загоровського – волинського шляхтича, відомого своїми просвітницькими поглядами. Історик зазначив, що листом із татарського полону він, будучи близьким із А. Курбським і В.–К. Острозьким, призначив їх виконавцями заповіту і опікунами своїх дітей. Також В. Загоровський просив послати своїх синів в науку до Курбського чи до віленських єзуїтів, ні словом не згадуючи про острозьку Академію [36, с. 57]. Звідси І. Мицько припустив, що до часу полону В. Загоровського весною 1576 р., навчальний заклад в Острозі ще не існував [36, с. 58].

Наостанок, для аргументації своєї думки І. Мицько зазначив те, що в антиправославному трактаті єзуїта П. Скарги «Об единстве церкви божей…» (Вільно, 1577) мова йде про непотрібність і неможливість навчання старослов'янській мові: «І не було ще в світі і не буде ніякої академії, колегії, де б теологія, філософія і інші вільні науки іншими мовами (крім латинської і грецької) вивчалися і де б ними розумілися… Із слов'янської мови ніхто не може бути вченим». І. Мицько вважає, що створюється враження, ніби Скарга відмовляє когось від заснування такого навчального закладу. На його думку слова із вище неведеного уривку, а також присвячення книги В.–К. Острозькому, вказують як раз на острозьку Академію, де передбачалося вивчати старослов'янську мову і східнослов'янську культурну традицію. Оскільки передмова книги П. Скарги датується 7 лютим 1577 р., а її підготовка й редагування зайняли декілька місяців, це опосередковано вказує, як вважає І. Мицько, на кінець 1576 р. [36, с. 58].

1576–1577 роками [як можна зрозуміти із тексту роботи – О. С.] окреслив появу Острозького навчального закладу також Я. Ісаєвич у ще одній його праці, аргументуючи свою думку переходом у 1576 р. Острога у володіння В.–К. Острозького [14, с. 34].

До робіт радянського періоду, в яких висвітлювалася проблема часу заснування волинської освітньої установи, також необхідно віднести монографію І. Мицька «Острозька слов'яно–греко–латинська академія». Аргументація у ній дати появи даного навчального закладу така ж як у вище проаналізованій нами статті цього дослідника, опублікованій у збірнику «Федоровских чтений». Зокрема, заснування Острозької освітньої установи І. Мицько обґрунтував передмовою острозького Буквара 1578 р., остаточним переходом міста у володіння В.–К. Острозького, заповітом та листом В. Загоровського із полону, а також антиправославним трактатом П. Скарги «Про єдність церкви Божої» [34, с. 28–29].

Якісно нова історіографічна ситуація, що витворювалася з кінця 1980–х рр. і остаточно сформувалася після здобуття Україною незалежності, дала поштовх для досліджень діяльності Острозького культурного осередку, на які тепер не накладалися обов'язкові для радянських часів ідеологічні штампи [26, с. 33], через відкидання їх дослідниками вже суверенної України [25, с. 333]. Саме тому найголовнішим завданням вітчизняних істориків в умовах відновлення державної незалежності стало створення фундаментальної, по–справжньому наукової історії українського народу через переосмислення всієї попередньої історіографії та комплексне вивчення і нове прочитання джерел з історії України без будь–яких ідеологічних упереджень [17, с. 433].

Частина авторів у сучасний період щодо проблеми визначення часу заснування волинського навчального закладу, лише називала дату його утворення не обґрунтовуючи (чи майже не обґрунтовуючи) свою думку. Зокрема, Ярослава Стратій вважає, що Острозький навчальний заклад було засновано 1576 р. [42, с. 90]. Цим же роком дану подію датує Андрій Ясіновський [53, с. 97]. Наталя Яковенко припускає про появу цієї учбової установи у 1578 р. [51, с. 137; 50, с. 211]. М. Ковальський [22, с. 4], Ігор Пасічник (обґрунтувавши її заснування кінцем року після переходу міста у власність В.–К. Острозького) [38, с. 7] та Рафаель Шпізель – 1576 р. [49, с. 61; 48, с. 155].

Зі свого боку Микола Манько стверджує, що заснування Острозької освітньої установи більшість сучасних авторів відносять до 1576 р., аргументуючи свою думку остаточним переходом в той час міста у власність В.–К. Острозького, першою згадкою про неї у Букварі 1578 р. та її іменування академією у заповіті Гальшки Острозької 1579 р. [33, с. 9]. Борис Гудзяк пов'язав появу цього навчального закладу із початком діяльності гуртка у середині 1570–х рр., через що й «педагогічна робота мала б розпочатися невдовзі». Для аргументації своєї думки, дослідник також вказує на згадку про школу у передмові до Буквара, що з'явився у червні 1578 р. [5, с. 166–167].

Олена Апанович зазначила про те, що цей освітній заклад виник в останній третині XVI ст. [1, с. 185]. Я. Ісаєвич же відзначив як те, що він почав діяти не пізніше 1576 р. [13, с. 71], так і те, що сама організація школи була тривалим процесом і не пізніше 1578 р., чи наприкінці цього ж року, виникла школа для дітей, а не пізніше 1583 р. заклад вже функціонував як колегіум [13, с. 119]. Тарас Вихованець вважає, що з'явився Острозький освітній заклад нап. 70–х – на поч. 80–х рр. XVI ст. [3, с. 163–164]. Польський дослідник Томаш Кемпа з цього приводу навів думку І. Мицька про виникнення даної освітньої установи найімовірніше нап. 1576 р., а скоріш за все після підтвердження прав на Острог В.–К. Острозького Стефаном Баторієм [18, с. 121]. Ігор Тесленко зазначає про її закладення в останній третині XVI ст. [43, с. 196], тоді як П. Кралюк називає 1576 р. вірогідною датою заснування учбової установи в Острозі [27, с. 4].

Найбільше уваги з усіх проаналізованих нами праць сучасного періоду відносно проблеми часу виникнення волинської учбової установи приділив Василь Ульяновський. Даний історик вважає, що фундуші не дозволяють цим же роком говорити про заснування і початок функціонування Острозького навчального закладу, оскільки, як правило, спочатку надавався матеріальний фундуш, а вже потім розпочинався підготовчий процес. Звідси дослідник висновує, що якщо Гальшчин фундуш був наданий 1577 р. то виходить, що

класичну дату – 1576 р., завдяки дослідженням І. Мицька та Я. Ісаєвича, слід пересунути [46, с. 801].

Не розділяє В. Ульяновський також думки про верхню межу заснування навчального закладу в Острозі 1578 р., коли для потреб школи було видано Буквар, оскільки підручник, як і фундуш, як вважає автор монографії, міг з'явитися до початку його функціонування. За словами В. Ульяновського, у передмові Буквара йдеться лише про наказ князя щодо створення школи та друкарні й притому в зворотному порядку [46, с. 801].

Дослідник також вважає гіпотетичним припущення, що саме заснування навчального закладу в Острозі мав на увазі П. Скарга у своїй книзі «Про єдність Церкви Божої», яка вийшла 1577 р. та в якій стверджувалося, що «з руської мови не може вийти вчений» [46, с. 801]. Відкидає В. Ульяновський також думку про те, що надання Віленському єзуїтському колегіуму статусу академії 7 липня 1578 р. та затвердження її ректором П. Скарги може вважатися відповіддю на «острозький освітній проект». Пояснює свою позицію історик тим, що віленські єзуїти давно домагалися цього перетворення, якому противився Краківський університет, та тим, що «острозький проект» був у такому зародку що його у Вільні, як припускає дослідник, не сприймали серйозно [46, с. 801].

Зрештою В. Ульяновський наводить думку Т. Кемпи, який вважає, що створення Острозького колегіуму відбувалося поступово – спочатку виникла початкова школа, яка після поповнення її відповідними викладачами в 1585 р. переросла в середню, тобто в колегіум. Пояснює він цю позицію тим, що ще 1584 р. Тимофій Аннич (Михайлович) підписувався як «диак школы руской острозкой», тоді як 1587 р. Горацій Спаноккіо писав про вже функціонуючий колегіум в Острозі. Доповнює дану тезу В. Ульяновський і тим, що продовж 1583–1584 рр. нунцій Болоньєтті регулярно доповідав у Рим про необхідність направлення звідти викладачів, знайомих зі східним обрядом та мовою, для навчання молоді в цьому колегіумі [46, с. 802].

Схожа думка простежується і у російського дослідника Константина Єрусалимського, який вважає, що не раніше 1576–1577 рр. в Острозі виникла школа, а біля 1585 р. – православна Академія князя В.–К. Острозького [8, с. 117–118].

Підбиваючи підсумки можемо констатувати, що у дореволюційний період, серед проаналізованих нами праць, проблемі часу заснування Острозького навчального закладу не приділялося достатньо уваги. Дослідники, як правило, якщо і торкалися даної теми, обмежувались лише окресленням дати появи цієї освітньої установи, відносячи цю подію до 70–80–х рр. XVI ст. Серед усіх розглянутих нами праць дореволюційного періоду лише П. Лук'янович та К. Харлампович обґрунтували свою позицію відносно цієї проблеми. Перший із щойно названих істориків дотримувався думки, що навчальний заклад в Острозі існував між 1554 і 1564 рр. через те, що синів В.–К. Острозького навчав М. Смотрицький. К. Харлампович відкинув дану тезу та вважав, що ця установа виникла у 1576–1580–х рр. у «зв'язку із типографією».

Значно відрізняється науковий доробок проаналізованих нами праць радянського періоду, порівняно із дореволюційним. Це проявилося як у конкретизації часу появи Острозького навчального закладу, так і у власне обґрунтуванні самої дати заснування волинської освітньої установи. Попри це, була присутня також у працях радянського часу інформація, в якій поява на світ даної установи окреслювалася 70–80 рр. XVI ст. без пояснення причин її виникнення. Обґрунтовуючи дату заснування навчального закладу в Острозі Я. Ісаєвич пояснив його появу у 1576–1578 рр. передмовою Буквара 1578 р. та переходом Острога у 1576 р. у володіння В.–К. Острозького. М. Ковальський окресливши заснування цього закладу 70–ми рр. XVI ст. пояснив це зібранням в Острозі вчених та просвітителів, а також виявленням острозької Азбуки 1578 р. Найповніше обґрунтував свою думку щодо часу появи Острозького навчального закладу у 1576–1578 рр. І. Мицько. Він вважав, що на користь даної тези свідчить передмова острозької Азбуки, остаточний перехід Острога у володіння В.–К. Острозького, заповіт та лист з татарського полону шляхтича В. Загоровського, а також уривок із книги П. Скарги «Об единстве церкви божей…» з її присвятою В.–К. Острозькому.

У значній частині праць сучасного періоду, що нами розглядалися, дослідники лише мимоволі торкалися проблеми часу заснування Острозького навчального закладу, зазначаючи лише про рік (роки) даної події. Як правило таким (такими) вони позначали 1576 р., значно рідше – 1578, останню третину XVI ст. чи окреслювали появу учбової установи в Острозі 70–80–ми рр. XVI ст.

Не зазнала суттєвих змін і аргументація у розглянутих нами працях щодо дати заснування волинської учбової установи порівняно із радянським періодом. Як і в попередню епоху час виникнення Острозького навчального закладу пояснюється переходом Острога до рук В.–К. Острозького та передмовою Буквара 1578 р. Разом з цим у праці М. Манька обґрунтовується дата його появи в 1576 р. заповітом Гальшки 1579 р., а у Б. Гудзяка говориться про виникнення волинської освітньої установи у середині 70–х рр. XVI ст. через початок роботи наукового гуртка в місті.

Найповніше серед усіх проаналізованих нами праць сучасного періоду проблему часу появи Острозького навчального закладу подано у монографії В. Ульяновського. Із аргументації автора відносно даної теми слідує, що дату заснування волинської учбової установи із 1576–1578 рр. необхідно перенести далі. В. Ульяновський вважає, що освітній заклад в Острозі мав з'явитися після фундуша Гальшки 1579 р. чи передмови Буквара 18 червня 1578 р. Окрім цього, він також не пов'язує заснування цієї установи і вихід у світ книги П. Скарги «Про єдність церкви Божої» 1577 р. та відкидає думку про те, що надання Віленському єзуїтському колегіуму статусу академії 7 липня 1578 р. може вважатися відповіддю на «острозький освітній проект». Зрештою В. Ульяновський навів думку Т. Кемпи, який вважає, що створення Острозького колегіуму відбувалося поступово – спочатку виникла початкова школа, яка після поповнення її відповідними викладачами в 1585 р. переросла в середню, тобто в колегіум.

Список використаних джерел

1. Апанович О. Острозька академія // Наукові записки Університету «Острозька Академія»: Історичні науки. – Острог, 2000. – Вип.1. – С.185–186.

2. Батюшков П. Н. Волынь. Историческія судьбы Юго–западнаго края. – Санкт–Петербургъ, 1888. – 428 с.

3. Вихованець Т. Острозькі храми XVI – середини XVII ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог, 2008. – Вип.13. – С.160–204.

4. Грушевський М. Історія України–Руси. Том VI. Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. – Київ–Львів, 1907. – 674 с.

5. Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і ґенеза Берестейської унії. – Львів, 2000. – 426 с.

6. Девятисотьлѣтіе православія на Волыни. 992–1892 г. Часть I. – Житомірь, 1892. – 646 с.

7. Дзярнович О., Рагаускене Р., Тесленко І., Черкас Б. Князі Острозькі. Науково–популярне видання. – Київ, 2014. – 280 с.

8. Ерусалимский К. Православная академия на Волыни в XVI в.: нереализованный проект князя Андрея Курбского // Острозька Давнина. – Остріг, 2014. – Вип.3. – С.113–147.

9. Жукович П. Князь Константин Константинович Острожский в борьбе с церковной унией // Прибавления к Церковным ведомостям. – Санкт–Петербург, 1908. – №8. – С.353–362.

10. Исаевич Я. Д. Острожская Библия как памятник межславянских культурных связей // Федоровские чтения 1981. – Москва, 1985. – С.12–23.

11. История Украинской ССР в десяти томах. – Киев: Наук. думка, 1982. – Т.2. – 592 с.

12. Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Львів, 1975. – 151 с.

13. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – 520 с.

14. Ісаєвич Я.Д. Літературна спадщина Івана Федорова. – Київ, 1989. – 192 с.

15. Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область. – Київ: АН УРСР, 1973. – Т.26. – 657 с.

16. К портрету кн. Константина Острожского // Киевская старина. – Киев, 1883. – Т.7. – С.523–528.

17. Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій. – Київ, 2004. – 496 с.

18. Кемпа Т. Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/1525–1608) воєвода Київський і маршалок землі Волинської. – Хмельницький, 2009. – 342 с.

19. Князь Константин (Василий) Острожский // Православный собеседник. – Казань, 1858. – Ч.1. – С.365–392, 536–566.

20. Князь Константин Константинович Острожский // Троицкие листки. – Сергиев Посад, 1908. – С.1–4.

21. Ковальский Н. Острог как политико–административный, экономический и культурный центр XVI в. // Федоровские чтения 1981. – Москва, 1985. – С.49–56.

22. Ковальський М. П. Етюди з історії Острога: Нариси. – Острог, 1998. – 288 с.

23. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – Київ, 2000. – 256 с.

24. Константин II князь Острожский // Вестник Западной России. – Вильна, 1869. – С.1–28, 39–59, 79–97.

25. Коцур В. П., Коцур А. П. Історіографія історії України: Курс лекцій. – Чернівці, 1999. – 520 с.

26. Кралюк П. М., Пасічник І. Д., Якубович М. М. Острозька академія в філософській культурі України: [монографія]. – Острог, 2014. – 482 с.

27. Кралюк П. Острозька академія та Острозька Біблія: історико–філософський контекст // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог, 2011. – Вип.18. – С.3–13.

28. Кралюк П. Острозька академія: основні етапи розвитку. Острозька академія XVI – XVII століття // Енциклопедія. – Острог, 2011. – С.299–307.

29. Левитскій А. Константинь Констаньтиновичь князь Острожскій – доблестный защитникь православія и охранитель интересовь православной Церкви // Волынскія епархіальныя ведомости. Часть неоффиціальная. – 1908. – №8, 10, 11, 12, 13. – С.157–161, 179–186, 207–213, 263–267, 223–228, 243–247.

30. Лихач Е. Острожский князь Константин (Василий) Константинович. Русский биографический словарь. – Санкт–Петербург, 1902. – Т.12. – С.457–468.

31. Максимович М. А. Письма о князьяхь Острожскихь (Кь графинѣ А. Д. Блудовой) // Собраніе сочиненій. Отдѣль историческій. – Кіевь, 1876. – Т.1. – С.164–195.

32. Максимович М. А. Письма о князьяхь Острожскихь кь графинѣ А. Д. Блудовой. – Кіевь, 1866. – 54 с.

33. Манько М. Дев'ятсотлітній Острог: історико–краєзнавчий нарис. – Острог, 2000. – 52 с.

34. Мицько І. Острозька слов'яно–греко–латинська академія (1576–1636). – Київ, 1990. – 192 с.

35. Мыльников А. С. Острожская Библия и некоторые аспекты этнокультурного развития славянских народов в XVI в. // Федоровские чтения 1981. – Москва, 1985. – С.23–34.

36. Мыцко И. З. Острожский культурно–просветительный центр // Федоровские чтения 1981. – Москва, 1985. – С.57–65.

37. Острожская школа. Энциклопедическій словарь. – С.–Петербургъ, 1897. – Т.22. – С.364.

38. Пасічник І. Князь Василь–Костянтин Острозький (біля 1524/1525–1608) // Острозькі просвітники XVI–XX ст. – Острог, 2000. – С.5–16.

39. Предтечевскій Н. А. Значеніе князя Константина Константиновича Острожскаго вь исторіи Западной – русской Церкви и народности. – Вильна, 1913. – 27 с.

40. Равчук Г. Острог і його околиці. – Львів, 1960. – 160 с.

41. Сендульскій А. Д. Городь Острогъ // Волынскія епархіальныя вѣдомости. Часть неоффиціальная. – 1882. – №3, 4, 5. – С.39–57, 73–86, 100–119.

42. Стратій Я. Значення Острозького культурно–освітнього осередку для розвитку української духовної культури і філософської думки на зламі XVI–XVII ст. // Острозька давнина. – Львів, 1995. – Т.1. – С. 90–96.

43. Тесленко І. Шляхетська нерухома власність у «нижньому» острозькому замку (пригородку) наприкінці XVI – на початку XVII ст. // Студії і матеріали з історії Волині. 2009. – Кременець, 2009. – С.192–225.

44. Тимошенко Л. Генеза та ідея Острозької академії у світлі історіографії та нових гіпотез // Острозька Давнина. Науковий збірник. – Остріг, 2014. – Вип.3. – С.148–191.

45. Титовь О. І. Благоверный князь Константинь Константиновичь Острожскій, ревнитель православія и защитник русской народности вь З. Руси. (1527–1608–1908 г.г.). – Кіевь, 1908. – 37 с.

46. Ульяновський В. І. Василь–Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. – Київ, 2012. – 1411 с.

47. Харламповичь К. Западнорусскія Православныя школы XVI и начала XVII вѣка, отношеніе ихь кь инославнымь, религіозное обученіе вь нихь и заслуги ихь вь дѣлѣ защиты православной вѣры и церкви. – Казань, 1898. – 524 с.

48. Шпізель Р. Самуель Едельс (Маршуе) (1555–1632) // Острозькі просвітники XVI–XX ст. – Острог, 2000. – С.155–159.

49. Шпізель Р. Ян Лятош (Лятос) (1539–1608) // Острозькі просвітники XVI–XX ст. – Острог, 2000. – С.61–66.

50. Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – Київ, 2009. – 584 с.

51. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – Київ, 1998. – 380 с.

52. Яремчук В. Острозька академія в історіографічній традиції. Острозька академія XVI–XVII століття // Енциклопедія. – Острог, 2011. – С.293–299.

53. Ясіновський А. Роль Острога в культурних взаєминах України із слов'янами і греками // Острозька давнина. Дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Т.1. – С.97–103.

54. Kardaszewich S. Dzieje dawniejszego miasta Ostroga: Materialy do historii Wolynia. – Warshawa; Krakow, 1913. – 291 s.

References

1. Apanovych O. Ostroz'ka akademija // Naukovi zapysky Universytetu «Ostroz'ka Akademija»: Istorychni nauky. – Ostrog, 2000. – Vyp.1. – S.185–186.

2. Batjushkov P. N. Volyn'. Istoricheskija sud'by Jugo–zapadnago kraja. – Sankt–Peterburg', 1888. – 428 s.

3. Vyhovanec' T. Ostroz'ki hramy XVI – seredyny XVII st. // Naukovi zapysky Nacional'nogo universytetu «Ostroz'ka akademija»: Istorychni nauky. – Ostrog, 2008. – Vyp.13. – S.160–204.

4. Grushevs'kyj M. Istorija Ukrai'ny–Rusy. Tom VI. Zhytje ekonomichne, kul'turne, nacional'ne XIV–XVII vikiv. – Kyi'v–L'viv, 1907. – 674 s.

5. Gudzjak B. Kryza i reforma: Kyi'vs'ka mytropolija, Cargorods'kyj patriarhat i g'eneza Berestejs'koi' unii'. – L'viv, 2000. – 426 s.

6. Devjatisot'ljetie pravoslavija na Volyni. 992–1892 g. Chast' I. – Zhitomir', 1892. – 646 s.

7. Dzjarnovych O., Ragauskene R., Teslenko I., Cherkas B. Knjazi Ostroz'ki. Naukovo–populjarne vydannja. – Kyi'v, 2014. – 280 s.

8. Erusalimskij K. Pravoslavnaja akademija na Volyni v XVI v.: nerealizovannyj proekt knjazja Andreja Kurbskogo // Ostroz'ka Davnina. – Ostrig, 2014. – Vyp.3. – S.113–147.

9. Zhukovich P. Knjaz' Konstantin Konstantinovich Ostrozhskij v bor'be s cerkovnoj uniej // Pribavlenija k Cerkovnym vedomostjam. – Sankt–Peterburg, 1908. – №8. – S.353–362.

10. Isaevich Ja. D. Ostrozhskaja Biblija kak pamjatnik mezhslavjanskih kul'turnyh svjazej // Fedorovskie chtenija 1981. – Moskva, 1985. – S.12–23.

11. Istorija Ukrainskoj SSR v desjati tomah. – Kiev: Nauk. dumka, 1982. – T.2. – 592 s.

12. Isajevych Ja. D. Pershodrukar Ivan Fedorov i vynyknennja drukarstva na Ukrai'ni. – L'viv, 1975. – 151 s.

13. Isajevych Ja. Ukrai'ns'ke knygovydannja: vytoky, rozvytok, problemy. – L'viv, 2002. – 520 s.

14. Isajevych Ja.D. Literaturna spadshhyna Ivana Fedorova. – Kyi'v, 1989. – 192 s.

15. Istorija mist i sil Ukrai'ns'koi' RSR. Rovens'ka oblast'. – Kyi'v: AN URSR, 1973. – T.26. – 657 s.

16. K portretu kn. Konstantina Ostrozhskogo // Kievskaja starina. – Kiev, 1883. – T.7. – S.523–528.

17. Kalakura Ja. S. Ukrai'ns'ka istoriografija: Kurs lekcij. – Kyi'v, 2004. – 496 s.

18. Kempa T. Kostjantyn Vasyl' Ostroz'kyj (bl. 1524/1525–1608) vojevoda Kyi'vs'kyj i marshalok zemli Volyns'koi'. – Hmel'nyc'kyj, 2009. – 342 s.

19. Knjaz' Konstantyn (Vasylyj) Ostrozhskyj // Pravoslavnyj sobesednyk. – Kazan', 1858. – Ch.1. – S.365–392, 536–566.

20. Knjaz' Konstantin Konstantinovich Ostrozhskij // Troickie listki. – Sergiev Posad, 1908. – S.1–4.

21. Koval'skij N. Ostrog kak politiko–administrativnyj, jekonomicheskij i kul'turnyj centr XVI v. // Fedorovskie chtenija 1981. – Moskva, 1985. – S.49–56.

22. Koval's'kyj M. P. Etjudy z istorii' Ostroga: Narysy. – Ostrog, 1998. – 288 s.

23. Kolesnyk I. I. Ukrai'ns'ka istoriografija (XVIII – pochatok XX stolittja). – Kyi'v, 2000. – 256 s.

24. Konstantin II knjaz' Ostrozhskij // Vestnik Zapadnoj Rossii. – Vil'na, 1869. – S.1–28, 39–59, 79–97.

25. Kocur V. P., Kocur A. P. Istoriografija istorii' Ukrai'ny: Kurs lekcij. – Chernivci, 1999. – 520 s.

26. Kraljuk P. M., Pasichnyk I. D., Jakubovych M. M. Ostroz'ka akademija v filosofs'kij kul'turi Ukrai'ny: [monografija]. – Ostrog, 2014. – 482 s.

27. Kraljuk P. Ostroz'ka akademija ta Ostroz'ka Biblija: istoryko–filosofs'kyj kontekst // Naukovi zapysky Nacional'nogo universytetu «Ostroz'ka akademija»: Istorychni nauky. – Ostrog, 2011. – Vyp.18. – S.3–13.

28. Kraljuk P. Ostroz'ka akademija: osnovni etapy rozvytku. Ostroz'ka akademija XVI – XVII stolittja // Encyklopedija. – Ostrog, 2011. – S.299–307.

29. Levitskij A. Konstantin' Konstan'tinovich' knjaz' Ostrozhskij – doblestnyj zashhitnik' pravoslavija i ohranitel' interesov' pravoslavnoj Cerkvi // Volynskija eparhial'nyja vedomosti. Chast' neofficial'naja. – 1908. – №8, 10, 11, 12, 13. – S.157–161, 179–186, 207–213, 263–267, 223–228, 243–247.

30. Lihach E. Ostrozhskij knjaz' Konstantin (Vasilij) Konstantinovich. Russkij biograficheskij slovar'. – Sankt–Peterburg, 1902. – T.12. – S.457–468.

31. Maksimovich M. A. Pis'ma o knjaz'jah' Ostrozhskih' (K' grafinѣ A. D. Bludovoj) // Sobranie sochinenij. Otdѣl' istoricheskij. – Kiev', 1876. – T.1. – S.164–195.

32. Maksimovich M. A. Pis'ma o knjaz'jah' Ostrozhskih' k' grafinѣ A. D. Bludovoj. – Kiev', 1866. – 54 s.

33. Man'ko M. Dev'jatsotlitnij Ostrog: istoryko–krajeznavchyj narys. – Ostrog, 2000. – 52 s.

34. Myc'ko I. Ostroz'ka slov'jano–greko–latyns'ka akademija (1576–1636). – Kyi'v, 1990. – 192 s.

35. Myl'nikov A. S. Ostrozhskaja Biblija i nekotorye aspekty jetnokul'turnogo razvitija slavjanskih narodov v XVI v. // Fedorovskie chtenija 1981. – Moskva, 1985. – S.23–34.

36. Mycko I. Z. Ostrozhskij kul'turno–prosvetitel'nyj centr // Fedorovskie chtenija 1981. – Moskva, 1985. – S.57–65.

37. Ostrozhskaja shkola. Jenciklopedicheskij slovar'. – S.–Peterburg', 1897. – T.22. – S.364.

38. Pasichnyk I. Knjaz' Vasyl'–Kostjantyn Ostroz'kyj (bilja 1524/1525–1608) // Ostroz'ki prosvitnyky XVI–XX st. – Ostrog, 2000. – S.5–16.

39. Predtechevskij N. A. Znachenie knjazja Konstantina Konstantinovicha Ostrozhskago v' istorii Zapadnoj – russkoj Cerkvi i narodnosti. – Vil'na, 1913. – 27 s.

40. Ravchuk G. Ostrog i jogo okolyci. – L'viv, 1960. – 160 s.

41. Sendul'skij A. D. Gorod' Ostrog' // Volynskija eparhial'nyja vѣdomosti. Chast' neofficial'naja. – 1882. – №3, 4, 5. – S.39–57, 73–86, 100–119.

42. Stratij Ja. Znachennja Ostroz'kogo kul'turno–osvitn'ogo oseredku dlja rozvytku ukrai'ns'koi' duhovnoi' kul'tury i filosofs'koi' dumky na zlami XVI–XVII st. // Ostroz'ka davnyna. – L'viv, 1995. – T.1. – S. 90–96.

43. Teslenko I. Shljahets'ka neruhoma vlasnist' u «nyzhn'omu» ostroz'komu zamku (prygorodku) naprykinci XVI – na pochatku XVII st. // Studii' i materialy z istorii' Volyni. 2009. – Kremenec', 2009. – S.192–225.

44. Tymoshenko L. Geneza ta ideja Ostroz'koi' akademii' u svitli istoriografii' ta novyh gipotez // Ostroz'ka Davnyna. Naukovyj zbirnyk. – Ostrig, 2014. – Vyp.3. – S.148–191.

45. Titov' O. I. Blagovernyj knjaz' Konstantin' Konstantinovich' Ostrozhskij, revnitel' pravoslavija i zashhitnik russkoj narodnosti v' Z. Rusi. (1527–1608–1908 g.g.). – Kiev', 1908. – 37 s.

46. Ul'janovs'kyj V. I. Vasyl'–Kostjantyn Ostroz'kyj: istorychnyj portret u galerei' predkiv ta nashhadkiv. – Kyi'v, 2012. – 1411 s.

47. Harlampovich' K. Zapadnorusskija Pravoslavnyja shkoly XVI i nachala XVII vѣka, otnoshenie ih' k' inoslavnym', religioznoe obuchenie v' nih' i zaslugi ih' v' dѣlѣ zashhity pravoslavnoj vѣry i cerkvi. – Kazan', 1898. – 524 s.

48. Shpizel' R. Samuel' Edel's (Marshue) (1555–1632) // Ostroz'ki prosvitnyky XVI–XX st. – Ostrog, 2000. – S.155–159.

49. Shpizel' R. Jan Ljatosh (Ljatos) (1539–1608) // Ostroz'ki prosvitnyky XVI–XX st. – Ostrog, 2000. – S.61–66.

50. Jakovenko N. M. Narys istorii' seredn'ovichnoi' ta rann'omodernoi' Ukrai'ny. – Kyi'v, 2009. – 584 s.

51. Jakovenko N. Narys istorii' Ukrai'ny z najdavnishyh chasiv do kincja XVIII st. – Kyi'v, 1998. – 380 s.

52. Jaremchuk V. Ostroz'ka akademija v istoriografichnij tradycii'. Ostroz'ka akademija XVI–XVII stolittja // Encyklopedija. – Ostrog, 2011. – S.293–299.

53. Jasinovs'kyj A. Rol' Ostroga v kul'turnyh vzajemynah Ukrai'ny iz slov'janamy i grekamy // Ostroz'ka davnyna. Doslidzhennja i materialy. – L'viv, 1995. – T.1. – S.97–103.

54. Kardaszewich S. Dzieje dawniejszego miasta Ostroga: Materialy do historii Wolynia. – Warshawa; Krakow, 1913. – 291 s.

Skokov O. D., *master in history (Ukraine, Ostroh),*
olexsandrskokov@i.ua

The time of foundation of the educational institution in the town of Ostroh in the historiography of the mid XIX – the beginning XXI centuries

In this article, the author examines the intellectual context of the scholar literature from the mid XIX – about to XXI centuries. Also there analyses the scholar papers on the establishment of the educational institution in Ostroh. To achieve there aims there were used chronological, historical and historiographical methods. After the historiographical analysis of scholars papers during that period, we can have reached a conclusion that the prewar scholars did not explained their point of view on the events of the 70–80th of the XVI century. From the other hand, the soviet historians trued to set a concrete date of this institutional establishment, moreover they explained their point of view. Nowadays historiography has as many data–driven articles as argument–driven articles on the educational establishment in Ostroh.

Keywords: *Ostroh educational institution, scholar, historiography.*

* * *

УДК 94(477–25)«19»:2

Перепелюк О. М.,
аспірантка кафедри історії України, Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тичини (Україна, Умань), perepelu4ka@gmail.com

Підготовка учителів церковного співу в Київській єпархії кінця XIX століття

Метою дослідження є детальна характеристика практики проведення літніх курсів церковного співу у місті Києві для учителів церковнопарафіяльних шкіл. З'ясовуються термін навчання, кількість учасників та прізвища учителів, програма навчання, перелік запитань на випускних іспитах, оцінки. Це доповнює загальне уявлення про прагнення РПЦ уніфікувати церковний спів.

Дослідження базується на принципах історизму, наукової об'єктивності, а також на описовому та аналітичному методах.

Зроблено висновки, що організації курсів церковного співу приділяли особливе значення, оскільки Святійший Синод виділяв чималі кошти для їх функціонування. Приміщенням для проведення навчання слугували верхній поверх Контрактового будинку на Подолі та приміщення Києво–Софіївського духовного училища. На відкритті курсів були присутні світські та духовні очільники, що ще раз підкреслює важливу роль підготовки учителів співу. Випускники таких курсів отримували можливість викладати одноголосний та багатоголосний спів, організовувати церковні хори та керувати ними. А так як навчання на курсах здійснювалося за єдиною загальнодержавною програмою, то це сприяло поступовому викоріненню традиційних особливостей піснеспівів на українських землях.

Ключові слова: *Православна Церква, Києво–Софіївське духовне училище, курси церковного співу, духовна освіта, місто Київ, учителі церковнопарафіяльних шкіл.*

Духовна освіта в XIX столітті розвивалася надзвичайно стрімко. Особливе місце належало розвитку церковно–хорового мистецтва. Суспільство потребувало якісно нової інтерпретації молитви у музиці. Конкуруючи з католицькими костелами у привабливості проведення богослужіння Православна Церква виводить церковний спів на якісно новий рівень. На церковну освіту починають виділяти більше коштів, у єпархіях відкриваються літні курси церковного співу для учителів, тобто своєрідні курси підвищення кваліфікації. Розгортається масштабний освітній процес, який поклав початок трансформації релігійного музичного мистецтва, збільшення кількості хорів та покращення звучання.

Історія церковного співу привернула увагу дослідників достатньо недавно. У останні п'ять років вивченням даної проблеми займаються А. Смишляк та Н. Костюк. Основою для даного дослідження стали архівні матеріали та публікації в періодичних виданнях «Киевские епархиальные ведомости», «Церковно–приходская школа».

У кінці XIX століття літні курси церковного співу у місті Києві були відкриті з метою підготовки регентів та учителів співу, перед якими стояло завдання: після навчання повернутися до школи свого повіту та утворити хор.

Київською Єпархіальною Училищною Радою (далі КЄУР) 1895 року було ухвалено рішення організувати літні курси церковного співу та викликати здібних учителів церковнопарафіяльних шкіл. Повідомляючи про це повітовим відділенням, КЄУР постановила:

1. Негайно оголосити учителям про відкриття зазначених курсів. Із числа бажаючих вибрати не більше 5 кандидатів для вступу, керуючись при виборі такими вимогами:

– кандидатами для відрядження повинні бути вибрані тільки ті, хто володіє музичним слухом і має уже хоча б елементарні знання зі співу;

– на вибір кандидатів на курси, повітове відділення КЄУР повинне звернути особливу увагу, так як минулих років були прислані учителі, що не мали ні слуху, ні голосу, а тому непридатні для співу;

– тих, хто прослухав повний курс церковного співу в духовних чи учительських семінаріях – не відряджати;

– вибрані повітовим відділенням Київської Єпархіальної Училищної Ради кандидати, після закінчення курсів зобов'язуються повернутися у школу, при якій числилися та прикласти усі зусилля для навчання хору півчих при ній.

2. Літні курси діють з 20 червня по 6 серпня. До початку відкриття курсів, бажаючих навчатися зобов'язано приїхати до Києва, маючи посвідку на проживання. У цих посвідках повинно бути зазначено, що пред'явник є учителем (або виконувачем обов'язки учителя) парафіяльної школи і прямує в місто Київ терміном по 6 серпня на літні курси церковного співу, організовані КЄУР.

3. Учителям, які не в змозі забезпечити собі проживання, буде надане житло на період навчання. Але таким учителям потрібно мати документальне підтвердження про неплатоспроможність. У даному посвідченні обов'язково має бути зазначено розмір платні, яку отримує учитель.

4. Про вибраних кандидатів відділення повинні КЄУР до 1 червня повідомити: при яких школах вони числяться і за якими критеріями були вибрані, а також про те де ці учителі отримували освіту і чи мають якусь атестацію з церковного співу.

Училищна рада оголосила, щоб бажаючі жити у гуртожитку (за свій кошт чи за кошти КЄУР) з'явилися із постіллю (подушка, ковдра, простирадло) [4, арк. 89].

Для проведення навчання київський міський голова виділив верхній поверх Контрактового будинку на період з 20 червня по 31 липня 1895 року. Усього на курси надійшло 84 «Прошения» від учителів Бердичівського, Васильківського, Звенигородського, Сквирського, Таращанського, Уманського, Черкаського, Чигиринського повітів.

Чітким графіком регламентувалось навчання та дозвілля курсистів. Зокрема прописувалося, що вони були зобов'язані о 7 годині ранку бути присутніми на ранковій молитві, а о 18–й годині учителі чоловіки відвідували загальну молитву в Контрактовому будинку, а учителі жінки молилися по своїх квартирах. Навчання тривало з 8:00 до 1:30 та з 16:00 до 18:00 години. Для тих, хто користувався їдальнею – ранковий чай о 7:00, обід о 13:45, вечеря о 19:00. Той, хто мешкає на приватних квартирах і не зміг бути на уроках через хворобу, повинен в той же день надіслати повідомлення міською поштою завідувачу курсами. У дні занять мешканці гуртожитку могли відлучатися по своїх справах з 19:00 до 20:00, в особливому ж випадку чоловіки до 22:00, а жінки до 21:00, але тільки з дозволу наглядача курсів. У недільні і святкові дні, тим, хто жив у гуртожитку, можна було отримати відпустки. Чоловікам дозволялася відпустка з 13:00 до 23:00, а жінкам з 13:00 до 21:00 години. Під час занять ніхто з сторонніх не міг зайти до гуртожитку. У дні недільні і святкові усі учителі зобов'язані бути присутніми на нічній службі і літургії. Куріння тютюну у класній залі, на сходах і у коридорах перед класом заборонялося.

Освітлення в гуртожитку вимикалось о 22:00 годині [5, арк. 19].

Після завершення занять усі слухачі екзаменувалися і отримували оцінки. Комісія по влаштуванню літніх курсів церковного співу в Києві повідомляла членів КЄУР, що випускні іспити для курсистів мають бути проведені 29 липня для молодшої групи і 31 липня 1895 року для старшої групи. Іспити проводилися у залі Контрактового будинку від 9–ої години ранку до 14–ої години. На екзамен були винесені такі питання:

1. О звуке
2. Что такое звук?
3. Звук музыкальный и не музыкальный
4. Изображение звуков нотными знаками
5. Нотные знаки: ноты целые, половинные, четверти и восьмые
6. Различие нотных звуков по высоте и долготе
7. Различного рода музыкальные ритмы
8. Пение звукоряда в разных ритмах
9. Изучение интервалов
10. Что такое интервалл и какие бывают интервалы?
11. Увеличенные и уменьшенные интервалы
12. Формула построения гаммы мажорных
13. Изображение интервалов и гаммы на классной доске
14. Гаммы мажорные мелодические
15. Исполнение несложных сольфеджий из сборника «Конконе» [4, арк. 210].

Екзаменаційна комісія своїм рішенням від 2 серпня 1895 року затвердила успіхи слухачів курсів по теорії співу, сольфеджіо, обіходному і восьмиголоссю такими оцінками (табл.1):

Таблиця 1

	І група (45 осіб)	**ІІ група (56 осіб)**
Відмітка	*Кількість осіб*	
Отлично	0	0
Весьма хорошо	2	4
Очень хорошо	6	15
Хорошо	9	20
Удовлетворительно	4	5
Слабо	14	2
Посредственно	9	8
Не держал экзамена по болезни	1	0
Не явился	0	1
Регентское свидетельство	0	1

Як видно з наведених даних, з 45 слухачів 1–ї групи найбільше (14 осіб, що становило 31,1%) отримали оцінку «слабо»; оцінки «весьма хорошо», «очень хорошо», «хорошо» отримали 17 осіб, що становило 37,7% від кількості курсистів цієї групи. Тобто у першій групі курсистів, яку складали учителі з невеликими здібностями до співу, більше третини освоїли програму курсів і показали добрі результати. Що стосується другої групи, то з 56 осіб 20 (що становило 35,7%) отримали оцінку «хорошо», 19 осіб – «весьма хорошо» і «очень хорошо» (33,9%) і тільки 15 осіб (26,7%) були оцінені на «удовлетворительно», «слабо» і «посредственно» [2, арк. 107].

Стосовно видачі свідоцтва слухачам першої групи, то екзаменаційна комісія постановила: тим, хто отримав відмітки «слабо» і «посредственно» свідоцтва не видавати, а тим, хто має оцінки «отлично», «весьма хорошо», «очень хорошо», «хорошо» і «удовлетворительно» отримують свідоцтва з правом викладання одноголосного церковного співу у школах.

Слухачам другої групи, які отримали оцінки «отлично», «весьма хорошо» і «очень хорошо» отримали свідоцтва з правом влаштування хору. Тим, хто отримав оцінки «посредственно» і «слабо» свідоцтва не отримали, а усі інші з оцінкою «хорошо» і «удовлетворительно» отримали свідоцтва з правом викладання одноголосного церковного співу [3, арк. 226].

У наступному 1896 році курси церковного співу діяли з 15 червня по 1 серпня. Ще 24 травня 1896 року у приміщенні Києво–Софійського Митрополичого дому відбулося засідання комісії з влаштування курсів. Були обрані викладачі, розроблена програма занять і вирішені організаційні питання з улаштування курсів церковного співу.

Приміщення для влаштування курсів із гуртожитком для слухачів було надане Києво–Софійським духовним училищем, а квартири для слухачок виділені в другому Київському жіночому училищі духовного відомства.

Комісія постановила, щоб викладачем восьмиголося, обіходу і хорового співу запросити диякона Трьохсвятительської церкви А. Базилевича, викладачем теорії співу і гри на скрипці – А. Шуммера, викладачем теорії і хорового співу у першій групі – А. Ільїнського, викладачем церковного уставу і псаломного церковнослов'янського читання – диякона при Другій чоловічий гімназії Е. Гребіньського з оплатою по 1 руб. 50 коп. за годинне заняття. Наглядачем за порядком у гуртожитку запросити Г. Ушинського із платою 100 руб. за увесь час курсів [1, арк. 35].

Програму навчальних занять на курсах було взято з травневої книги журналу «Народное Образование» за 1896 рік, що була укладена Училищною Радою при Найсвятішому Синоді. Також Св. Синод асигнував Київській Єпархіальній Училищній Раді на влаштування курсів церковного співу 900 руб.

За результатами попереднього іспиту на курси зараховано 70 учителів співу чоловіків і 20 учителів жінок.

Усі курсисти відповідно до їх підготовки, знову були розподілені на групи – у першу молодшу групу для отримання права викладати одноголосний церковний спів у школах прийнято 36 учителів чоловіків і 14 учителів жінок. У другу старшу групу для отримання регентського свідоцтво – 34 учителів чоловіків і 6 учителів жінок з Чигиринського, Васильківського, Липовецького, Уманського, Радомишльського, Бердичівського, Таращанського, Канівського, Сквирського, Черкаського, Київського, Звенигородського повітів [1, арк. 198].

Програмою для молодшої групи передбачалося опанування такими знаннями:

1. О звуке
2. Понятия о нотных знаках
3. Ноты: целые, половинные, четверти и восьмые
4. Понятие о гамме
5. Построение мажорной гаммы
6. Гамма До, как образец
7. Построение мажорных гамм с диезами
8. Построение мажорных гамм с бемолями
9. Интервалы

10. Построение интервалла
11. Гаммы минорные
12. Построение минорных гамм
13. Пение упражнений из «Конконе» [1, арк. 200].

У 1897 році курси церковного співу були відкриті у Контрактовому будинку на Подолі. Як і у попередні роки програма курсів передбачала вивчення теорії музики і сольфеджіо, регентування, хоровий спів, гру на скрипці, обіходний і восьмигласний спів, церковний устав, читання і методику викладання як церковного співу, так і інших предметів. Учителями були запрошені: випускник духовної академії, кандидат богослов'я М. Лисицин (з теорії музики, сольфеджіо і хорового співу), учитель співу Києво–Печерського духовного училища священик В. Тараненко та студент семінарії, регент Києво–Нікольського монастиря – М. Надєждінський (обіход, восьмиголосся, гра на скрипці), учитель зразкової школи при семінарії, диякон Г. Когодовський (методика викладання).

Керувала курсами Комісія, яка складалася з наглядача Києво–Подільського духовного училища ієромонаха Феодосія, єпархіального спостерігача церковнопарафіяльних шкіл священика П. Левицького, повітового спостерігача священика Д. Нікітіна і священика Успенського собору М. Вишемірського. Очолював Комісію член Єпархіальної Училищної Ради преосвященний Сергій, єпископ Уманський. Господарською частиною курсів завідував священик Г. Ушинський.

Прийом слухачів і випробування їхніх музичних здібностей відбувалися 17–18 червня. Усі зараховані на курси, як і у попередні роки, були розділені на 2 групи – старшу і молодшу, причому в 1–шу були зараховані ті, хто володів знаннями зі співу по обіходу, знали інтервали, а у 2–гу – без знань музичної грамоти, але тих, які володіли музичним слухом. Було прийнято 78 слухачів і 15 слухачок, усього 93 учні, 73 з яких користувалися державною квартирою.

Подією для курсистів був візит до них 18 червня члена Училищної ради при Святійшому Синоді, наглядача церковнопарафіяльних шкіл дійсного статського радника В. І. Шемякіна. Оглянувши приміщення і кухню, він привітав учнів з новою монаршою милістю, а саме з асигнуванням із державної казни 1,5 мільйона рублів на збільшення виплат учителям. А 20 червня розпочалося викладання на курсах: 4 уроки вранці і 2 по обіді [8, с. 909].

Отже, організації курсів церковного співу в Києві кінця XIX століття приділяли велике значення, оскільки Святійший Синод виділяв чималі кошти для їх влаштування. Приміщенням для їх проведення слугували Контрактовий будинок на Подолі та приміщення Києво–Софійського духовного училища. На відкритті курсів були присутні поважні світські та духовні особи, що ще раз підкреслювало непересічне значення події. Випускники таких курсів отримували можливість і зобов'язувалися викладати одноголосний та багатоголосний спів, організовувати церковні хори та керувати ними. Літні курси церковного співу в Київській єпархії , як і у багатьох православних єпархіях по усій Російській імперії, давали змогу утвердити загальні зразки церковного співу, підготувати відповідні кадри за єдиною програмою, що теж сприяло уніфікації найбільш емоційно насиченої частини богослужбової практики.

Список використаних джерел

1. Державний архів Київської області. – Ф.276. – Оп.1. – Спр.22.
2. Там само. – Оп.1. – Спр.34.
3. Там само. – Оп.1. – Спр.33.
4. Там само. – Оп.3. – Спр.22.
5. Там само. – Оп.3. – Спр.25.
6. Корчинский Хр. Курсы церковного пения и ручного труда в 1894 г. в Киеве для учителей и учительниц церковно–приходских школ и школ грамоты // Церковно–приходская школа. – 1895. – Кн.7. – С.14–26.
7. Костюк Н. Зародження та значення церковного співу в православному богослужінні // Наукові записки НІЕЗ «Переяслав». – Переяслав–Хмельницький. – С.84–87.
8. Лисицын М. О курсах церковного пения в текущем году в Киеве // Киевские Епархиальные Ведомости. – К., 1897. – №20. – 16 жовтня. – С.908–916.
9. Свящ. Симеон Козлинский. О церковном пении в сельских приходских церквах и о мерах к улучшению его // Киевские Епархиальные Ведомости. Отдел второй. – 1894. – №8. – С.201–209.
10. Церковна музика та церковно–хорове виконавство останньої чверті XIX ст. в оцінках сучасників (на матеріалах епістолярної спадщини П. І. Чайковського) / А. В. Смишляк // Сторінки історії. – 2013. – Вип.36. – С.34–48.

References

1. Derzhavnyj arhiv Kyi'vs'koi' oblasti. – F.276. – Op.1. – Spr.22.
2. Tam samo. – Op.1. – Spr.34.
3. Tam samo. – Op.1. – Spr.33.
4. Tam samo. – Op.3. – Spr.22.
5. Tam samo. – Op.3. – Spr.25.
6. Korchinskij Hr. Kursy cerkovnogo penija i ruchnogo truda v 1894 g. v Kieve dlja uchitelej i uchitel'nic cerkovno–prihodskih shkol i shkol gramoty // Cerkovno–prihodskaja shkola. – 1895. – Kn.7. – S.14–26.
7. Kostjuk N. Zarodzhennja ta znachennja cerkovnogo spivu v pravoslavnomu bogosluzhinni // Naukovi zapysky NIEZ «Perejaslav». – Perejaslav–Hmel'nyc'kyj. – S.84–87.
8. Lisicyn M. O kursah cerkovnogo penija v tekushhem godu v Kieve // Kievskie Eparhial'nye Vedomosti. – K., 1897. – №20. – 16 zhovtnja. – S.908–916.
9. Svjashh. Simeon Kozlinskij. O cerkovnom penii v sel'skih prihodskih cerkvah i o merah k uluchsheniju ego // Kievskie Eparhial'nye Vedomosti. Otdel vtoroj. – 1894. – №8. – S.201–209.
10. Cerkovna muzyka ta cerkovno–horove vykonavstvo ostann'oi' chverti XIX st. v ocinkah suchasnykiv (na materialah epistoljarnoi' spadshhyny P. I. Chajkovs'kogo) / A. V. Smyshljak // Storinky istorii'. – 2013. – Vyp.36. – S.34–48.

Perepeliuk O. M., *post–graduate student of the Department of History Ukraine, Pavlo Tychyna Uman state pedagogical university (Ukraine, Uman), perepelu4ka@gmail.com*

The training of teachers of church singing in the Kyiv diocese of the late XIX century

The purpose of the research is a detailed description of the practice of conducting summer courses of church singing in the city of Kyiv for teachers of parish church schools.

The term of study, the number of participants and the surnames of the teachers, the curriculum, the list of questions at the final examinations, marks are clarified.

It complements the general idea of the desire of the ROC to unify the church singing.

The research is based on the historical principles, scientific objectivity, as well as on descriptive and analytical methods.

It was drew conclusions that the organizations of church singing courses paid special attention, since the Holy Synod allocated considerable funds for their functioning, the upper floor of the Contracts House in Podil and the premises of the Kyiv–Sofia Spiritual School served as the premises for conducting training.

At the opening of the courses were attended people of high society and spiritual leaders, and this fact once again emphasizes the important role of the training of singing teachers.

Graduates of these courses were given the opportunity to teach unanimous and multi–voiced singing, to organize church choruses and to manage them, and as courses were carried out under a single national program, so it contributed to the gradual eradication of traditional peculiarities of singing songs on Ukrainian lands.

Keywords: *Orthodox Church, Kyiv–Sofia Spiritual School, courses of church singing, spiritual education, city of Kyiv, teachers of parish church schools.*

* * *

УДК 377(477.44):94(=411.16)–055.2«18»

Богатчук С. С.,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії України та філософії,
Вінницький національний аграрний університет
(Україна, Вінниця), svetabogatchuk@ukr.net

Діяльність вінницького жіночого єврейського училища наприкінці XIX ст.

Відповідно до наукових та архівних джерел, статистичних даних в статті розглядається діяльність вінницького приватного жіночого єврейського училища, що почало працювати наприкінці XIX ст., як один з навчальних закладів освіти на Поділлі.

Науковим дослідженням розглядається діяльність жіночих навчальних закладів Вінниці другої половини XIX ст.

З другої половини XIX ст., коли на території Російської імперії відбуваються зміни соціально–економічного життя, ці процеси не обминули й освітянську сферу. В цілому по країні, в тому числі, й на Поділлі, поступово відкриваються навчальні заклади різного спрямування. Це початкові школи, гімназії, училища.

Проаналізовано, що в зв'язку з тим, що євреї складали по кількості населення третє–четверте місце, було визнано необхідність відкрити для них спеціальні школи, училища, гімназії для покращення освіти. Відповідно статистичних даних XIX ст. у складі єврейського населення переважали жінки. Тому було прийнято рішення про відкриття училищ для єврейських жінок, особливо, з малозабезпечених сімей.

Ключові слова: *Подільська губернія, Вінниця, освіта, жіноче єврейське училище.*

Дослідженню цієї проблеми присвячено наукові праці українських істориків, зокрема Л. С. Анохіної [1], М. Г. Вороліса [2], О. Ф. Кошолап [3], В. В. Кононенко [4], Т. Морголіса [5], М. А. Тростогона [6], О. Юрченко [7]. У своїх публікаціях вони звертали увагу лише на окремі аспекти цієї теми.

Мета запропонованої статті – проаналізувати розвиток жіночої освіти на Поділлі, зокрема, серед єврейського населення, здійснити комплексний аналіз діяльності приватного жіночого єврейського училища в Вінниці наприкінці XIX століття.

В другій половині XIX ст. царський уряд, запроваджуючи різні реформи в державі, проводить й не менш важливу освітянську, відкриваючи початкові й середні навчальні заклади, які необхідні були й для Подільського регіону.

Так, в 1887 р. на Поділлі працювало шість закладів освіти, в яких навчалося 1741 дітей, що становило 1,9% від загальної кількості числа учнів у губернії. За матеріалами першого Всеросійського перепису населення 1897 року в Подільській губернії мали освіту лише 468769 осіб (15,5%), у т.ч. у містах –85008247 (33,8%). Серед селян не було жодного, хто мав би вищу або середню освіту. Жінок з освітою на Поділлі було 109771 (30,6%). Серед населення різного віросповідання найбільший відсоток освічених людей складали євреї (21,7%) та протестанти (71,4%). Основну частину неписьменних (85,5%) складали селяни, робітники, ремісники [8, с. 4–9].

Питання жіночої середньої освіти в Подільській губернії було вперше вирішено у 1867 р., коли в губернському центрі була відкрита перша російська жіноча гімназія (Маріїнська). Вона знаходилась у підпорядкуванні Головної ради жіночих навчальних закладів відомства імператриці Марії Федорівни. Це була єдина на Поділлі жіноча гімназія цього відомства, яка проіснувала понад 50 років –з березня 1867 до кінця 1917 р. [2, с. 60].

Необхідно відзначити те, що в другій половині XIX століття Подільська губернія була поліетнічним регіоном, в якому, за даними Всеросійського перепису населення 1897 р., українці складали 80,9% від всіх мешканців Поділля, росіяни – 3,3%, поляки – 2,3% [9, с. 3].

Після реформ 60–70–х років XIX ст., крім державних єврейських навчальних закладів, з дозволу уряду відкриваються приватні чоловічі та жіночі школи.

3 травня 1882 року були прийняті «Тимчасові правила», що суттєво обмежували розвиток національного життя євреїв. Система освіти єврейських громад прив'язувалася до зони осілості та відповідної квоти на навчання в навчальних закладах. В середніх та вищих навчальних закладах, що користувалися правом державного, ця квота була на рівні 10% (сюди входило й Поділля) [4, с. 178].

Подільська губернія була включена у «смугу осілості» єврейського населення й стала одним із найбільш заселених євреями регіонів не тільки України, а й імперії. На 1897 р. в губернії проживало 370617 євреїв, що становило близько 12,3% усього населення регіону, із них найбільше жінок [8, с. 648–649].

Не в кращих умовах відбувався освітній розвиток і єврейського населення.

Необхідно відзначити, що єврейські діти, що вступали до російських шкіл, відчували себе там некомфортно. Значною мірою негативне ставлення до єврейської спільноти та їх навчальних закладів формувала політика російського самодержавства [7, с. 94]. Тому, на початку 70–х років XIX ст. по всій Російській імперії почали відкривати училища для дітей єврейської національності (єврейське училище в Санкт–Петербурзі, Одесі, Могилеві) [5, с. 1].

Отже, на кінець XIX ст. в Україні, зокрема, й на Поділлі, були відкриті навчальні заклади різного ступеня, де навчались єврейські діти. Серед них переважали однокласні навчальні єврейські училища, общинні (громадські Талмуз–Тори, приватні жіночі та чоловічі єврейські училища). Крім цього, існували єврейські учительські інститути, випускники яких направлялися на роботу в училища. Самі єврейські училища розташовувалися в повітових містечках, як–то: Житомирі, Вінниці, Дунаївцях, Літині [6, с. 16].

У Вінницькому повіті проживали 31 тис. євреїв. Поширеним заняттям серед євреїв Вінниці було кравецьке ремесло і торгівля продуктами сільського господарства [7, с. 87].

Важливим елементом традиційної єврейської освіти наприкінці XIX – на початку XX століття були Талмуд–тори – школи для навчання сиріт і дітей з бідних єврейських родин, що утримувалися на кошти єврейських громад та на пожертви заможних євреїв, а також за рахунок надходжень від коробкового збору. Хоча в цей період зміст навчання в них дещо змінився. Крім традиційних єврейських релігійних дисциплін (П'ятикнижжя, давньоєврейську мову, Біблію і Талмуд), почали викладати і деякі світські науки. Кількість цих навчальних закладів також була досить значною [6, с. 18–19].

Наприкінці XIX ст. на Правобережжі починають відкриватися приватні єврейські чоловічі та жіночі училища, що давало можливість здобувати освіту. Хоча й тут не обійшлось без пильного ока держави: приватні

єврейські училища дозволялося відкривати лише тим, хто отримував від влади «підтвердження моральної та політичної надійності» [10, с. 16].

В 1877 році в Вінниці було відкрито двокласне початкове чоловіче єврейське училище, яке розташовувалося в найманому будинку за 825 крб., при училищі існував підготовчий клас. На утримання училища використовувалися суми, виручені з продажу свічок (свічковий збір) – 4031 крб. 92 коп. В ньому навчалося 134 хлопчики. Лише 10 закінчили училище успішно через високі вимоги вчителів [6, с. 17].

Саме в кінці XIX ст. почали звертати увагу на необхідність сприяти поліпшенню матеріального становища єврейської жінки, а також підняти її розумовий і моральний рівень.

Серед збіднілого населення Вінницького повіту помітною популярністю користувалось засноване у 1887 році жіноче єврейське училище з безкоштовним при ньому рукодільним класом, засновницею якого була Мінна Рубінштейн. Викладачами працювали Ілля Рубінштейн, В. Ейдельмашан, Маргарита Горенштейн, Аврам Скульський та Марія Ліницька. Усі вони закінчили Житомирський єврейський педагогічний інститут. Необхідно додати, що вчителі не тільки мали відповідну освіту, а ще дотримувалися актуальних дидактичних та методичних принципів навчання, послідовно й постійно вимагали від своїх учнів глибокого й повного засвоєння матеріалу [6, с. 19].

Щороку тут навчались 50–60 і більше дівчат з бідних єврейських родин. Вони вивчали грамоту, рахунок і жіноче рукоділля. Найбільше увагу приділяли вивченню російської мови на протязі двох років, як розмовної, яка необхідна в побуті. З відкриттям училища запровадили вивчення й німецької мови, та проаналізували, що по закінченню курсу знання мови не будуть в нагоді. Краще зосередити зусилля вчителів на опануванні рукоділля та шиття [11, арк. 37].

При викладанні єврейських предметів звертали увагу на вивчення ученицями правил жаргонного письма, початкових правил єврейської мови, знання катехізису, найнеобхідніших молитов та біблійної історії. Усі ці предмети викладалися виключно російською мовою згідно програми навчання для єврейського училища, що не заперечувалося батьками учениць. Викладання даних предметів доручалося досвідченому вчителю.

З російської історії та географії учні отримують знання відповідно програми державних училищ Південно–Західного краю [12, с. 16].

Особливу увагу приділяли виховній роботі серед дітей, що відображалося в знайомстві з правилами моральності, в повазі й любові до релігії, любові до своєї батьківщині, та особливого благоговіння до священної особи Государя Імператора, любові та повазі до батьків та наставників.

Керівництвом училища було прийнято рішення щодо проведення 1–2 рази в тиждень співів російських, древнє–єврейських та найкращих жаргонних народних пісень, а також молитви, щоб запобігти негативному впливу вуличних непристойних пісень.

За відгуками батьків учениці отримали в училищі прекрасні правила акуратності, порядності, навчилися володіти собою, стали більш дисциплінованими, що викликало тільки задоволення. Викладачі училища, самі виховані в умовах суворої дисципліни, відповідно вимагали й від своїх учениць [12, с. 16].

Приймаючи дітей до училища, керівництво враховувало спроможність батьків оплатити навчання. Серед батьків учениць були робітники різних професій: музиканти, торгівці, приватні вчителі та інші, які не завжди могли оплатити навчання своїх дітей повністю. Та все ж таки, більшість коштів для утримання закладу надходили: від батьків, з сум коробочного збору, субсидій Комітету Ремісничого Фонду, а також від Товариства поширення освіти між євреями в Росії [13, с. 8]. До того ж, було проаналізовано, що навчання дітей з різних соціальних станів благотворно впливає на виховний процес.

В 1892 році училище, завдячуючи матеріальній допомозі Комітету Ремісничого Фонду, відкрило рукодільний клас. Вирішено було надати можливість малозабезпеченим ученицям навчитися шити, що могло б допомогти в їх подальшому житті заробити на прожиття. Перші два роки їх навчання повністю покривала субсидія цього Фонду. Впродовж 6 років в ньому цілком безкоштовно навчалися 57 єврейських дівчат від 3 місяців до 5 років [11, арк. 11].

Утримання рукодільного класу вимагало значних затрат: на одну ученицю – 10 крб. За 15 дівчат виходило 150 руб. Це були немалі кошти, в важкі роки засновниця училища сама проводила заняття з рукоділля. До того ж, дівчат навчали російської та єврейської початкової грамоти тому, що вони не мали можливості навчатися в звичайній школі. В 1897 р. запросили майстриню, яка відібрала 12–15 дівчат, навчала їх виключно шиттю, утворивши майстерню. В майстерні учениці навчалися шити білизну, сукні, навіть, отримували замовлення від людей, не пов'язаних з навчальним закладом. Комітет Ремісничого фонду виділив в тимчасове користування швейну машинку за 70 крб.

В 1897 р. після п'ятирічного навчання найкраща випускниця училища була рекомендована до вступу до Вінницької жіночої прогімназії Олени Родіонівни Холодикової на пільгових умовах оплати [11, арк. 42]. Дана гімназія була утворена згідно наказу Попечителя Київського учбового округу [2, с. 135–136].

Засновники училища, незважаючи на важкий матеріальний стан закладу, у лютому 1897 р. відкрили суботні класи для допомоги єврейським дівчатам, які не вміли писати й читати, не мали можливості отримати освіту. Їх безкоштовно навчали грамоті [13, с. 8].

Окремі жителі Вінниці в скрутні для училища часи приходили та викладали рукоділля безоплатно, приносили книжки (167 шт.), одяг для найбідніших учениць. Так, Розалія Вікторівна Райхер дала 5 крб. на придбання єврейських підручників. За 10 років роботи (1887–1897) училище закінчило 505 випускниць, 153 – безкоштовно [11, арк. 39зв].

Керівництво, учениці та випускниці училища завдячували своїм спонсорам, які допомагали з оплатою за навчання найбідніших дітей, чим дозволили їм отримати освіту для майбутнього життя.

Необхідно відмітити, що важливі урядові рішення щодо відкриття навчальних закладів для дітей єврейської національності було актом великої гуманності. В звичайних школах й училищах цим дітям важко було пристосуватися. Не всі єврейські родини могли оплатити

навчання. Тому дітей ще маленькими віддавали до важкої роботи.

Отже, відкриття приватного жіночого єврейського училища в Вінниці надало можливості дівчатам з бідних єврейських сімей отримати основи грамоти, релігії, історії, а також навчитися шити та різним видам рукоділля.

Список використаних джерел

1. Анохіна Л. С. З історії освіти у м. Вінниці (ІІ пол. ХІХ – поч. ХХ ст.) / Л. С. Анохіна // Подільська старовина: наук. зб. – Вінниця, 1998. – С.91–117.
2. Вороліс М. Г. Стан початкової освіти в деяких регіонах України наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст.: згадуються навч. закл. Поділ. губернії / М. Г. Вороліс // Наукові записки Вінниц. держ. пед. ун–ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. – Вінниця, 2009. – Вип.15. – С.59–61.
3. Кошолап О. Ф. Розвиток єврейської освіти на Поділлі в 1914–1920 рр. / О. Ф. Кошолап // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». – 2011. – №3. – С.88–93.
4. Кононенко В. В. Національна освіта єврейських громад Поділля // Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення: матеріали ХХІІІ Всеукр. наук. іст.–краєзн. конф. 20–21 жовт. 2011 р.: до 100–річчя заснування ВДПУ ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2011. – С.177–181.
5. Морголіс Т. К школьному вопросу // Восход, 1887. – Май. – С.1–5.
6. Тростогон М. А. Початкова єврейська освіта у Вінниці в кінці ХІХ – початку ХХ ст. / М. А. Тростогон // матеріали другої історико–краєзнавчої конференції «Вінниця: минуле і сучасне», присвяч. 50–річчю визволення м. Вінниці від німецько–фашистських загарбників. – Вінниця, 1994. – С.16–18.
7. Юрченко О. Розвиток освіти на Поділлі на початку ХХ ст. // Вісник КНЛУ. Серія: Історія, економіка, філософія. – 2015. – Вип.20. – С.87–98.
8. Подольская губернія // Еврейская энциклопедия: свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Т.12: Обычай – Проказа / ред. А. Гаркави, Л. Каценельсон. Санкт–Петербург: Изд. О–ва для Науч. Еврей. Изданий и Изд–ва Брокгауз–Ефрон, (1912). – С.647–651.
9. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. XXXII. Подольская губерния. – 1904. – 285 с.
10. Крічкер О. Ю. «Історія». – Наукові праці. – Вип.159. – Т.171.
11. Державний архів Вінницької області. – Ф.230. – Оп.1. – Спр.677.
12. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии еврейских училищ за 1889 год. – К., 1890. – 25 с.
13. Орловский Л. О. Стан єврейської освіти Поділля у другій половині ХІХ – початок ХХ ст. // Сборник научных статей. Научный поиск. Сопот. 30.10.2015 – 31.10.2015. Часть 6. – С.7–12.

References

1. Anohina L. S. Z istorii' osvity u m. Vinnyci (II pol. XIX – poch. XX st.) / L. S. Anohina // Podil's'ka starovyna: nauk. zb. – Vinnycja, 1998. – S.91–117.
2. Vorolis M. G. Stan pochatkovoi' osvity v dejakyh regionah Ukrai'ny naprykinci XIX – poch. XX st.: zgadujut'sja navch. zakl. Podil. gubernii' / M. G. Vorolis // Naukovi zapysky Vinnyc. derzh. ped. un–tu im. M. Kocjubyns'kogo. Serija: Istorija: zb. nauk. pr. – Vinnycja, 2009. – Vyp.15. – S.59–61.
3. Kosholap O. F. Rozvytok jevrejs'koi' osvity na Podilli v 1914–1920 rr. / O. F. Kosholap // Zbirnyk naukovyh prac' Hmel'nyc'kogo instytutu social'nyh tehnologij Universytetu «Ukrai'na». – 2011. – №3. – S.88–93.
4. Kononenko V. V. Nacional'na osvita jevrejs'kyh gromad Podillja // Osvita na Podilli: mynule ta s'ogodennja: materialy XXIII Vseukr. nauk. ist.–krajezn. konf. 20–21 zhovt. 2011 r.: do 100–richchja zasnuvannja VDPU im. M. Kocjubyns'kogo. – Vinnycja, 2011. – S.177–181.
5. Morgolis T. K shkol'nomu voprosu // Voshod, 1887. – Maj. – S.1–5.
6. Trostogon M. A. Pochatkova jevrejs'ka osvita u Vinnyci v kinci XIX – pochatku XX st. / M. A. Trostogon // materialy drugoi' istoryko–krajeznavchoi' konferencii' «Vinnycja: mynule i suchasne», prysvjach. 50–richchju vyzvolennja m. Vinnyci vid nimec'ko–fashysts'kyh zagarbnykiv. – Vinnycja, 1994. – S.16–18.
7. Jurchenko O. Rozvytok osvity na Podilli na pochatku XX st. // Visnyk KNLU. Serija: Istorija, ekonomika, filosofija. – 2015. – Vyp.20. – S.87–98.
8. Podol'skaja gubernija // Evrejskaja jenciklopedija: svod znanij o evrejstve i ego kul'ture v proshlom i nastojashhem. T.12: Obychaj – Prokaza / red. A. Garkavi, L. Kacenel'son. Sankt–Peterburg: Izd. O–va dlja Nauch. Evrej. Izdanij i Izd–va Brokgauz–Efron, (1912). – S.647–651.
9. Pervaja Vseobshhaja perepis' naselenija Rossijskoj imperii 1897 g. XXXII. Podol'skaja gubernija. – 1904. – 285 s.
10. Krichker O. Ju. «Istorija». – Naukovi praci. – Vyp.159. – T.171.
11. Derzhavnyj arhiv Vinnyc'koi' oblasti. – F.230. – Op.1. – Spr.677.
12. Otchet popechitelja Kievskogo uchebnogo okruga o sostojanii evrejskih uchilishh za 1889 god. – K., 1890. – 25 s.
13. Orlovskyj L. O. Stan jevrejs'koi' osvity Podillja u drugij polovyni XIX – pochatok XX st. // Sbornik nauchnyh statej. Nauchnyj poisk. Sopot. 30.10.2015 – 31.10.2015. Chast' 6. – S.7–12.

Bohatchuk S. S., *candidate of historical sciences, the senior lecturer of Faculty of and philosophy of the Vinnytsia National Agrarian University (Ukraine, Vinnytsia), svetabogatchuk@ukr.net*

Activity of the Vinnytsia Women's Jewish School at the end of the nineteenth century

According to scientific and archival sources, statistical data in the article is considered the activities of the Vinnytsia private women's Jewish school, which began working in the late nineteenth century as one of the educational institutions in Podillya.

Scientific research studies the activities of women's educational institutions of Vinnytsia in the second half of the nineteenth century.

From the second half of the nineteenth century, when changes in the socio–economic life took place on the territory of the Russian Empire, these processes did not overlook the educational sphere. In general, in the country, including in Podillya, gradually opened educational institutions of different directions. These are elementary schools, gymnasiums, colleges.

It is analyzed that in view of the fact that Jews comprised the third to fourth place among the population, it was recognized that it was necessary to open special schools, colleges, high schools for improving their education. Accordingly, the statistics of the nineteenth century in the Jewish population, women predominated. Therefore, it was decided to open schools for Jewish women, especially from poor families.

Keywords: *Podillya province, Vinnytsya, education, women's Jewish school.*

* * *

УДК 930:59(437.4)

Романенко Г. В.,
кандидат юридичних наук (Україна, Київ),
GennadyRomanenkoPR@gmail.com

Збереження та популяризація породи гуцульського коня в Галичині в останній третині XIX – на початку XX ст.

Вивчаються проблеми збереження і популяризації розведення породи гуцульського коня у Галичині в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. У цей період поголів'я відчутно скорочувалось, порода деградувала через змішування з іншими расами. Аби зупинити негативні процеси, місцева влада за підтримки ентузіастів розведення цієї породи почала організовувати виставки гуцульського коня та їх преміювання. До початку Першої світової війни у Карпатах з'явилась мережа парувальних пунктів, куди були закуплені жеребці гуцульської породи, а селянам надавались дотації на розведення і утримання коней для потреб армії. Загалом вжитого комплексу заходів виявилось не достатньо, аби переломити тенденцію до зменшення поголів'я гуцульських коней в карпатському регіоні, проте самий досвід збереження породи і заохочення до її розведення є цікавим предметом для вивчення і порівняння із сучасними практиками в цій сфері.

Ключові слова: *історія конярства, гуцульський кінь.*

Унікальна порода гуцульського коня – важлива складова української культурної та природньої

спадщини. Цей тип коня сформувався у Карпатах історично, добре пристосувавшись до специфіки місцевих природо–кліматичних та господарських умов. Порода українського гірського коня консолідувалась у XIX столітті на території Гуцульщини і Східних Карпат під впливом суворого клімату, бідного корму і дуже примітивних умов життя. В другій половині XIX ст. на гуцульських коней звернули увагу професійні конярі Австрійської імперії, оскільки в них вбачали потенціал для використання в армії. Водночас, наприкінці XIX ст. постала проблема збереження цієї унікальної породи у зв'язку із негативною і неухильною тенденцією до скорочення поголів'я в господарствах українських селян. *Мета даної статті* – вивчити комплекс заходів та практику, до яких вдавалася австрійська влада та небайдужа громадськість в останній третині XIX – до початку Першої світової війни з метою збереження та популяризації розведення гуцульського коня.

Дана проблема ще не отримувала належного вивчення українськими дослідниками, однак у науковій літературі вона починає актуалізуватись у міжвоєнну добу, коли вже вдалось накопичити чималий досвід у сфері розведення породи гуцульського коня. Одним із перших, хто професійно вивчав породу, її походження та стан збереження у Карпатах був Еренест Гацкль [1]. У міжвоєнний період в Галичині до вивчення породи особливо доклався польський дослідник Міхал Голландер, котрий спробував пояснити обставини формування породи та запропонував комплекс заходів із її збереження [2]. У повоєнний час і аж до наших днів дослідженнями історії породи займалися переважно дослідники сусідніх країн, де особливо популярне розведення цих гірських коней. Зокрема над проблематикою працювали польські науковці Вітольд Пруський, Еразм Бжеський, Ірена Томчик–Врона [3; 4; 5]. Чи не найгрунтовнішим дослідженням історії породи гуцульського коня на сьогодні є праця польської дослідниці Катерини Квецінської–Ольшевської [6]. В Україні подібні дослідження представлені недостатньо. Існують лише окремі публікації, які зачіпають тему історії породи гуцульського коня та її збереження дослідників Юрія Стефурака і Мирослава Головача [7; 8; 9; 10].

У Галичині в останній чверті XIX ст. стан збереження і поширення породи гуцульського коня серед населення Карпат виглядав незадовільно. Поголів'я відчутно скорочувалось, порода деградувала через змішування з іншими расами. Ці тенденції змусили місцеву владу і ширшу громадськість вдатися до певних заходів, спрямованих на збереження унікальної гірської породи. Питання збереження і примноження популяції гуцульського коня наприкінці XIX ст. неодноразово піднімала і актуалізувала комісія із справ розведення коней, котра діяла при галицькому намісництві [11, арк. 257]. У Відень до цісарсько–королівського міністерства сільського господарства надсилались клопотання про створення розплідних станцій і направлення в гори арабських жеребців для відновлення чистоти гуцульської породи. Тоді серед фахівців домінувала думка, що гуцульські коні великою мірою сформувались саме завдяки крові арабського коня. Практику схрещування гуцульських коней із арабами у ті часи також підтримували як на кінному заводі в Лучині, так і пересічні конярі з Галичини [6, s. 242–243].

3 грудня 1880 року, у відповідь на подані клопотання, цісарсько–королівське міністерство сільського господарства видало рескрипт «у справі як найпрактичнішого способу піднесення і збереження коней гуцульської породи». Був ініційований процес створення станції жеребців та огляд кобил у регіоні офіцерами австрійської армії, а також спеціально запрошеними експертами. Наступного, 1881 р. міністерство сільського господарства терміном на два роки направило у Карпати жеребця ліпіцанської породи Плутона I із дотуванням на його утримання квоти у розмірі 80 гульденів. Кінь спеціально призначався для покращення в регіоні стану породи гуцульських коней. Перспективи такого заходу були доволі сумнівні, адже ліпіцанські коні хоча й походили з гірських теренів, однак не мали нічого спільного із гуцульською породою. За переконанням тодішніх конярів більш підхожою для цієї справи була арденська порода, яка тілобудовою і норвом нагадувала турецьких гірських коней [6, s. 244–245].

Тим часом ініціатива опіки над породою гуцульських коней знаходила нових ентузіастів. У 1881 році в Галичині розпочала роботу спеціальна комісія у справах збереження гуцульських коней. До її складу увійшли аристократи українського походження Станіслав Дідушицький і Роман Пузина, а також знавець породи Ян Грегорович [6, s. 244]. Варто зазначити, що граф Станіслав Дідушицький у селищі Гвіздець Коломийського повіту в 1886 році володів ліцензованим жеребцем гуцульської породи. Його кінь на кличку Бак був чорно–строкатої масті, з білими закінченнями ніг. Він народився близько 1874 р. і важив 140 центнерів [12, арк. 124зв].

Це не був єдиний проліцензований в Галичині гуцульський жеребець у приватній власності. Ще один кінь цієї породи отримав ліцензію на право бути жеребцем–плідником у 1885 р., знаходився у с. Піддністряни на Жидачівщині та належав Каролю Язвинському. Його кінь на кличку Гуцул народився близько 1880 р. на Буковині, був сивої масті і важив 151 центнер [12, арк. 4зв].

Ініціатива організованого розведення коней гуцульської породи на українських землях за підтримки австрійської влади була зреалізована наприкінці XIX століття. Вже у 1891 році було відкрито першу станцію гуцульських жеребців у Косові, а в 1895 р. аналогічна станція розпочала роботу в Жаб'є. Спершу, крім гуцульських коней на цих станціях, а властиво парувальних пунктах, перебували жеребці чистої і напівчистої арабської крові і навіть коні англійської породи. Лише з 1899 року тут утримували виключно гуцульських коней. Більшість жеребців походили із кінного заводу в Лучині, що спеціалізувався на їх розведенні, проте багато коней закупили в господарствах місцевих господарів [13, s. 391].

Відкриття розплідних пунктів у Косові і Жаб'є не переломило загальної тенденції до скорочення популяції гуцульського коня. Щоби з'ясувати чисельність породи, було проведено реєстрацію кобил, котрими володіло населення Гуцульщини. За підрахунками тодішніх фахівців, наприкінці XIX ст. на Прикарпатті поголів'я гуцульської породи нараховувало 3811 кобил. З них тільки 342 були покриті на державних станціях тринадцятьма гуцульськими жеребцями. Станом на 1880 рік

популяція «гуцуликів» на Прикарпатті складала 5341 голів, зокрема у Жаб'є їх налічували 1018 особин. Через десять років, у 1890 р. кількість коней скоротилась до 4687 голів загалом і до 793 коней в Жаб'є [6, s. 246].

З метою популяризації розведення породи серед населення Галичини наприкінці XIX ст. були організовані перші публічні покази і виставки коней гуцульської породи, а також здійснено преміювання лошат. До цього «гуцулики» вже встигли побувати на елітних виставках за кордоном. Відомо, що ще в 1873 р. на виставці у Відні столичній публіці презентували двох гуцульських коней – жеребців Мурзина і Гнідого, котрі належали барону Якобу Ромашкану з Городенки [6, s. 242]. Зацікавлення породою серед професійних конярів засвідчила виставка «гуцуликів» у Жаб'є, де 9 вересня 1899 р. було продемонстровано аж 360 коней цієї породи [14, s. 96]. Організацією виставки зайнялись мешканці Жаб'є – барон Валісх, парох Владислав Потневич і секретар гмінного уряду Калинський [6, s. 249]. На підставі презентованого матеріалу було здійснено загальну оцінку гуцульських коней. Добрими визнали «гуцуликів» карої масті, вирощених у тутешньому регіоні, які ймовірно походили від карого жеребця із теренів давньої Речі Посполитої. Неоднорідними назвали коней, котрі походили із розплідних станцій в Косові та Жаб'є. Нарешті найгіршими визнали коней – нащадків угорських гірських жеребців [5, s. 78]. Найвищу нагороду здобула кобила Ільця, що належала Теодорові Бойчуку. Згодом, на протязі 1900–1914 років подібні виставки організовувались ще кілька разів. Найбільшою проблемою, яку спостерегли організатори і судді цих виставок, назвали катастрофічний брак місцевих жеребців гуцульської породи [6, s. 250]. Загалом виставки були спрямовані на те, аби мотивувати власників коней краще за ними доглядати. Премії не могли отримати занедбані коні, на яких помітні були сліди поганого піклування господаря. Нагороджували передусім простих селян, премії не були розраховані на великих землевласників – господарів елітних коней [15, арк. 94зв].

Крім регіональних виставок гуцульські коні продовжували підкорювати прихильність публіки на показах в столиці Австро–Угорської імперії. На виставці 1910 р. у Відні були презентовані «гуцулики» із Судової Вишні, котрі викликали у відвідувачів чималі симпатії і зацікавлення. Опісля спостерігалося зростання попиту на цих коней, а відтак і зріст цін. Так, якщо раніше коня купували за 50 корон, то після 1910 р. можна було придбати за 80, 100, а то й більше корон. Гуцульський кінь викликав особливе захоплення у дітей і гувернанток з багатих домів Відня, Праги і Пешту та навіть з міст поза границями Австро–Угорщини [6, s. 254–255].

Заходи з популяризації породи серед населення Галичини, а зокрема її гірської частини, почали давати свої перші скромні результати. На гуцульського коня звернули увагу сільськогосподарські товариства, а пересічні власники кобил отримали можливість скористатись із послуг державних розплідних станцій. У 1895 р. Господарське товариство Сяноцької землі – гірського регіону, де локалізувалась історична українська Лемківщина, звернулось до комітету із справ розведення коней при галицькому намісництві з проханням збільшити кількість станцій і жеребців–плідників у цій частині Прикарпаття. Товариство виразило бажання, аби держава для цих цілей закуповувала орієнтальних коней, а ще краще – коней гуцульської породи, яких в документі названо «досконалим матеріалом для гірських околиць». Члени товариства вказали на невідповідність для природніх особливостей регіону коней нормандської раси і породи норфолк на тутешніх розплідних станціях. Схрещені з цими породами селянські коні давали потомство непридатне для роботи в полі і в горах. На найбільшій державній стаднині у цій частині Карпат, в селі Ольховцях станом на 1895 р. не було жодного коня гуцульської породи. Також члени Господарського товариства вказували на недостатню мережу розплідних станцій, до яких селянам із віддалених гірських сіл часто доводилось долати кільканадцять кілометрів [11, арк. 233–234].

Клопотання сяноцької філії Галицького господарського товариства через кілька років дали свої результати. В 1897 році комітет Галицького господарського товариства постановив створити кінний завод з метою поширення породи гуцульського коня серед селян західної частини Прикарпаття, де знаходяться етнографічні Бойківщина і Лемківщина. Того ж року з різних місцевостей Гуцульщини було закуплено 16 кобил. Завод розпочав роботу в маєтку Станіслава Висоцького у Кальниці на Сяноччині, куди і спровадили придбаних кобил. При цьому виникли труднощі із пошуком підхожого гуцульського жеребця. Його на нововідкритому заводі замінив арабський кінь, куплений у Володимира Моравського з Олеші. Отож і на надалі панувало переконання, що арабськими кіньми можна «поправити» гуцульську породу. На завод у Кальниці також закупили однорічного жеребця, батьками якого були кобила арабської породи і невідомий гуцульський жеребець. Кінь походив із Жаб'є і перед цим належав барону Валісху. Завод проіснував у Кальниці недовго. Вже в червні 1898 р. підприємство перенесли за 90 км на захід, до маєтку Йосифа Потоцького в Риманові (нині у Підкарпатському воєводстві в Польщі) [6, s. 247, 248].

На рубежі XIX–XX століть порода стала упізнаваною і цінованою конярами у далеких закутках Австро–Угорської імперії та поза її межами. Свідченням цього є той факт, що гуцульські коні на початку XX ст. відіграли важливу роль у справі порятунку локальної гірської породи боснійських гірських коників на Балканах. Для відтворення вигасаючої породи до Боснії відправили гуцульських коней із Жаб'є і Косова [6, s. 251–252].

Тим часом кількість коней–жеребців і розплідних станцій на рубежі XIX–XX ст. не була достатньою для задоволення потреб власників «гуцуликів» у гірському регіоні. Це стосувалося не лише гуцульської породи і території Карпат, але й інших коней, вживаних серед загалу населення Галичини. Ще в 1895 р. Галицьке господарське товариство у своєму зверненні до дорадчого комітету в справах конярства при Галицькому намісництві звертало увагу на потребу збільшення кількості державних розплідних станцій, котрі слід укомплектувати ліцензованими жеребцями. Наголошувалось, що жеребці мають відповідати тому кінному матеріалу, який використовує населення краю і бути пристосованими до відповідних природніх умов, для чого найкраще годяться коні орієнтального типу [11, арк. 223–224]. Станом на 1909 р. в Карпатах лише

25 гуцульських жеребців покрило 929 кобил різного походження. При цьому 19 з них знаходились на заводі в Лучині. Жеребцями з Косова і Жаб'є були покриті тільки 170 кобил, тобто лише невеличка частка від їх поголів'я. Водночас, у 1910 році в усій Галичині існувало лише 39 офіційних гуцульських жеребців–плідників. 28 з них родом були із заводу в Лучині, а ще 11 – з теренів Гуцульщини. 29 жеребців знаходились на державних розплідних станціях, ще 10 – у приватній власності [6, s. 252]. Тим не менше, до наведених цифр слід ставитися обережно, адже статистика, яку наводили тодішні дослідники та ентузіасти збереження породи не завжди могла бути точною.

З огляду на потребу в більшій кількості жеребців–плідників, у 1910 році розплідну станцію в Косові поповнили наступні коні:

– 492 Набоб – народжений в 1899 р. у господарстві тутешнього косівського гуцула. Був гнідо–строкатої масті, із зростом 145 см в холці;

– 401 Сеник – 1901 року народження, сивий, зростом 146 см в холці;

– 128 Мішка І–4 – народжений 1901 р. в Лучині, гнідої масті, зростом 148 см.

Розплідник в Жаб'є також отримав поповнення двома жеребцями:

– 575 Красний – народжений у тутешніх краях в 1900 році, був каро–строкатої масті, із зростом 150 см в холці;

– Бистрець – 1900 року народження, карої масті, зростом 145 см.

З–поміж перелічених жеребців найкращим вважався Бистрець. Загалом станом на 1911 рік в Галичині у державній власності перебував 61 державний жеребець. Цього однак і надалі не вистачало для існуючих потреб населення та забезпечення нормальної відтворюваності породи [6, s. 252–253].

Через на потребу в нових розплідниках, у 1913 році було відкрито станцію гуцульських жеребців у Яблонові Печеніжному, а в 1914 р. свою роботу розпочав розплідник в Устеріках. Загалом, напередодні Першої світової війни жеребці гуцульської породи перебували як на розплідних станціях у Карпатах і на Прикарпатті, так і поза гірською зоною. Цікаво, що на станціях поза гірським поясом Карпат жеребці перекрили набагато більше кобил, ніж такі самі коні на станціях в Косові чи Жаб'є. Зокрема у 1913 р. гуцульські жеребці, котрі перебували на низинах, покрили аж 1311 кобил. Випадки, коли на одного коня припадало 70 кобил за рік не були рідкістю. Так в Полонному на Сяноччині у 1911 р. кінь 23 Мішка І–1 (гнідий, 1902 р.н., родом із Лучини) покрив 95 кобил, а в Золочеві того ж року кінь 386 Тарас І–1 (1901 р.н., з Лучини) покрив 81 кобилу [6, s. 256, 259].

Отож, якщо спершу гуцульська порода коней творилася стихійно, в природніх умовах гір, то в останній третині XIX ст. проблема збереження і примноження поголів'я цих коней стала об'єктом державної політики Австро–Угорської імперії. У конярів того часу сформувалися власні погляди на характеристики «ідеального» гуцульського коня, задля досягнення яких, на їхню думку, слід було покращувати існуюче поголів'я шляхом схрещувань, цілеспрямованої селекції та окультурювання породи. Помітним і далекосяжним результатом такої діяльності стали засновані в останній чверті XIX ст. родинні лінії гуцульських коней, які існують і по сьогодні. У цій справі важливу роль відіграв кінний матеріал, який знаходився у господарствах звичайних українських гуцулів – саме звідси добиралися коні для розплідних станцій та заводів, а також поповнювалися опустілі після воєн кінні підприємства. Задля збереження породи гуцульського коня був напрацьований комплекс заходів, однак масштаби, у яких вони втілювалися, не були достатніми – бракувало розплідних станцій, державної підтримки, в результаті чого поголів'я гуцульського коня до початку Першої світової війни і надалі скорочувалася.

Список використаних джерел

1. Hackl E. Der Berg – Tarpan der Waldkarpaten genannt Huzul. – Vien–Lipsk, 1938. – 334 s.
2. Hollander M. Koń huculski. – Warszawa, 1938. – 190 s.
3. Pruski W. Ważniejsze prądy krwi w polskiej hodowli koni // Roczniki Nauk Rolniczych. – Warszawa, 1953. – Seria D. – T.68. – S.33–58.
4. Brzeski E., Górska K., Rudowski M. Konie huculskie. – Warszawa, 1988. – 160 s.
5. Tomczyk–Wrona I. Historia powstawania linii genealogicznych w hodowli koni huculskich // Wiadomości Zootechniczne. – Kraków, 2006. – R. XLIV, 2. – S.76–80.
6. Kwiecińska–Olszewska K. Konie huculskie. Historia Rasy. – Nowe Miasto nad Warą, 2016. – 609 s.
7. Стефурак Ю. Стан та перспектива розведення гуцульської породи коней на Прикарпатті // Науковий вісник Українського державного лісотехнічного університету. – 2004. – Вип.14.3. – С.456–463.
8. Розведення та використання гуцульської породи коней: міжнародний досвід / ред. Ю. Стефурак. – Чернівці, 2005. – 112 с.
9. Головач М. Й., Головач М. М. Історичні та селекційні аспекти формування генофонду коней в Закарпатті // Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С. З. Ґжицького. – 2010. – Т.12, №2 (44), Ч.3. – С.44–49.
10. Головач М. Й., Головач М. М. Генофонд коней Прикарпаття // Вісник аграрної науки – 2007. – №8. – С.41–43.
11. Центральний державний історичний архів у Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф.146. – Оп.70. – Спр.820.
12. Там само. – Спр.823.
13. Bordzoł A., Jackowski M. Struktura genealogiczna populacji koni huculskich w bieszczadzkim parku narodowym // Roczniki bieszczadzkie. – Ustrzyki Dolne, 2008. – R.16. – S.389–408.
14. Pasternak M. Charakterystyka umaszczenia koni rasy huculskiej z uwzględnieniem aspektów genetycznych // Wiadomości Zootechniczne. – Kraków, 2013. – R. LI, 4. – S.96–105.
15. ЦДІАЛ. – Ф.146. – Оп.70. – Спр.819.

References

1. Hackl E. Der Berg – Tarpan der Waldkarpaten genannt Huzul. – Vien–Lipsk, 1938. – 334 s.
2. Hollander M. Koń huculski. – Warszawa, 1938. – 190 s.
3. Pruski W. Ważniejsze prądy krwi w polskiej hodowli koni // Roczniki Nauk Rolniczych. – Warszawa, 1953. – Seria D. – T.68. – S.33–58.
4. Brzeski E., Górska K., Rudowski M. Konie huculskie. – Warszawa, 1988. – 160 s.
5. Tomczyk–Wrona I. Historia powstawania linii genealogicznych w hodowli koni huculskich // Wiadomości Zootechniczne. – Kraków, 2006. – R. XLIV, 2. – S.76–80.
6. Kwiecińska–Olszewska K. Konie huculskie. Historia Rasy. – Nowe Miasto nad Warą, 2016. – 609 s.
7. Stefurak Ju. Stan ta perspektyva rozvedennja gucul's'koi' porody konej na Prykarpatti // Naukovyj visnyk Ukrai'ns'kogo derzhavnogo lisotehnichnogo universytetu. – 2004. – Vyp.14.3. – S.456–463.
8. Rozvedennja ta vykorystannja gucul's'koi' porody konej: mizhnarodnyj dosvid / red. Ju. Stefurak. – Chernivci, 2005. – 112 s.
9. Golovach M. J., Golovach M. M. Istorychni ta selekcijni aspekty formuvannja genofondu konej v Zakarpatti // Naukovyj visnyk LNUVMBT imeni S. Z. G'zhyc'kogo. – 2010. – T.12, №2 (44), Ch.3. – S.44–49.

10. Golovach M. J., Golovach M. M. Genofond konej Prykarpattja // Visnyk agrarnoi' nauky – 2007. – №8. – S.41–43.
11. Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv u L'vovi (dali – CDIAL). – F.146. – Op.70. – Spr.820.
12. Tam samo. – Spr.823.
13. Bordzoł A., Jackowski M. Struktura genealogiczna populacji koni huculskich w bieszczadzkim parku narodowym // Roczniki bieszczadzkie. – Ustrzyki Dolne, 2008. – R.16. – S.389–408.
14. Pasternak M. Charakterystyka umaszczenia koni rasy huculskiej z uwzględnieniem aspektów genetycznych // Wiadomości Zootechniczne. – Kraków, 2013. – R. LI, 4. – S.96–105.
15. CDIAL. – F.146. – Op.70. – Spr.819.

Romanenko G. V., *Candidate of Juridical Sciences (Ukraine, Kyiv), GennadyRomanenkoPR@gmail.com*

Preservation and popularization of the Hutsul horse breed in Galicia in the last third of the 19th and early 20th centuries

The article deals with the problems of conservation and popularization of the Hutsul horse breeding in Galicia in the last third of the 19th and early 20th centuries. During this period, the livestock of the horses significantly decreased and the breed degraded due to mixing with other races. In order to stop the negative processes, the local authorities, with the support of enthusiasts of the Hutsul horse breeding, started organizing exhibitions were Hutsul horses competed for the money awards. Until the beginning of the First World War, a network of stud farms appeared in the Carpathians. Each of these farms had a stallion of Hutsul breed, and peasants could obtain grants for breeding and keeping horses for the needs of the army. In general, the taken actions were not sufficient to reverse the trend towards a decrease in the population of Hutsul horses in the Carpathian region, but the very experience of maintaining the breed and encouraging its breeding is an interesting subject for studying and comparing with modern practices in this area.
Keywords: *horse breeding history, Hutsul horse.*

* * *

УДК 930(477):929 Грушевський «1894»

Романцова Н. І.,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри філософії та соціології,
Маріупольський державний університет
(Україна, Маріуполь), romantsov_v@ukr.net

Інавгураційна лекція М. Грушевського у Львівському університеті. Історіографічний аспект проблеми

На історіографічній основі аналізується інавгураційна лекція Михайла Сергійовича при його вступі на посаду ординарного професора кафедри загальної історії Львівського університету. Висвітлюється історіографічний аспект питання про методологічні підходи молодого вченого до вивчення історії України, які знайшли відображення в його наступних наукових працях. Для досягнення поставленої мети застосовані методи історіографічного аналізу праць українських грушевськознавців. Аналіз праць українських істориків кінця XIX – початку XXI ст. О. Барвінського, І. Верби, Л. Винара, В. Герасимчука, Я. Дашкевича, І. Крип'якевича, С. Плохія, О. Пріцака, В. Тельвака та ін. дає можливість більш комплексного вивчення питання щодо формування наукової концепції М. Грушевського, впливу вченого на розвиток історичної науки в Україні.
Ключові слова: *М. Грушевський, інавгураційна лекція, Львівський університет, грушевськознавство, історіографічний аналіз, методологічні підходи, народницька концепція.*

Початок львівського періоду наукової діяльності М. Грушевського пов'язаний з його інавгураційною лекцією при вступі на посаду ординарного професора другої звичайної кафедри загальної історії Львівського університету. Це питання отримало досить широке висвітлення в українській історіографії. Науковий інтерес історіографів–грушевськознавців зауважив важливість вступного викладу Михайла Сергійовича для визначення напрямку його подальшої наукової діяльності й розвитку історичної науки в Україні загалом. Означена проблема надає можливість більш чітко осягнути не тільки ті наукові завдання, які постали перед молодим вченим, а й методологічні засоби їх послідовної реалізації.

Історіографічний аспект питання щодо аналізу інавгураційної лекції Михайла Сергійовича у Львівському університеті незначною мірою знайшов відображення в працях українських історіографів. Л. Винар, аналізуючи задекларовану у вступному викладі молодого професора думку про світоглядні засади українського народництва зауважив, що з точки зору О. Оглоблина саме вони були «червоною ниткою» яка проходила через усю науково–громадську діяльність М. Грушевського» [3, с. 12].

Р. Новацький та В. Тельвак, аналізуючи вступний виклад М. Грушевського у Львівському університеті, звернули увагу на позитивні оцінки цієї лекції висловлені М. Мочульським та А. Левицьким [18, с. 123, 124]. Розширив позитивні історіографічні оцінки інавгураційної лекції Михайла Сергійовича В. Тельвак у своїй авторській монографії [15, с. 42, 43], а також у біографічному нарисі, виданому спільно з Р. Пирогом [12, с. 102–104]. Загалом історіографічний аспект вивчення зазначеної теми залишився недослідженим.

Метою статті є аналіз стану висвітлення в українській історіографії питань щодо інавгураційної лекції М. Грушевського перед студентами Львівського університету.

12 жовтня (за Григоріанським календарем) 1894 р. після приїзду до Львова М. Грушевський, призначений професором кафедри загальної історії Львівського університету, прочитав свою інавгураційну лекцію. Цей вступний виклад Михайла Сергійовича був присвячений питанням історії давньої Русі, загальні моменти якої молодий вчений чітко сформулював, спираючись на ґрунтовне знання писемних джерел і певне знайомство з археологічними матеріалами [8, с. 65, 66]. Новопризначений професор простежив витоки Русі, віддаючи перевагу автохтонній теорії, розглянув галузі господарського розвитку, торговельні та культурні зв'язки «давньої держави руської» з зарубіжними країнами, їх вплив на Русь, відзначаючи її «дуже вигідне становище» [8, с. 66, 67]. На основі цього аналізу М. Грушевський зробив висновок, що «під впливом тих ріжних культур на основі слов'янській вироблялася оригінальна і багата, зазначена характерними, своєнародними ознаками культура княжого періоду» [8, с. 67]. При тому Михайло Сергійович висловив скептицизм щодо думки про те, що «просвіта в Давній Русі стояла не нижче, а може й вище, як в Європі Західній» [8, с. 68].

Велику увагу професор приділив питанням державного та громадського устрою княжої Русі, зазначивши, що «лад державний складається з двох головних чинників: князя з дружиною – і громади». Вчений характеризував місце «верхніх верств» та народу («громадських мас») у суспільному розвитку княжої Русі і вважав, що громадський та політичний устрій краю допомагає зрозуміти «дійсне становище громадське й духове минулих часів» [8, с. 68, 69]. Розглянувши внутрішнє становище княжої Русі XI – XII ст., М. Грушевський зазначив, що воно не відзначалося міцністю, стабільністю. За словами вченого, «вся та

культура, той лад державно–громадський стояв дуже хистко». На думку професора, це було обумовлено тим, що «князівсько–дружинний устрій» не проник глибоко в народну масу, «не перейняв її цілою системою, як феодалізм західний». З цього виникла криза, що охопила Русь і завершилася татарським погромом [8, с. 71, 72].

У свою інавгураційну лекцію М. Грушевський органічно вплів теоретичні положення, які містили методологічні підходи, які були сприйняті молодим істориком для своєї наукової діяльності. Вчений вказав на наступність української історії, в якій «тісно й нерозривно сполучені між собою всі періоди історії Русі». Науковець також визначив «змагання народні» як головну ідею, яка «переходить через увесь той ряд віків, в так одмінних політичних і культурних обставинах» і констатував, що народна маса зв'язує періоди «в одну цілість, і єсть, і повинний бути альфою і омегою історичної розвідки». Продовжуючи свою думку, вчений зазначив, що народ «з своїми ідеалами й змаганнями, з своєю боротьбою, поспіхом і помилками – єсть єдиний герой історії. Зрозуміти його стан економічний, культурний, духовий, його пригоди, його бажання й ідеали – єсть мета нашої історії» [8, с. 73]. Цими словами Михайло Сергійович виразно демонстрував свої народницькі погляди початкового періоду наукової діяльності.

Щодо методологічної складової М. Грушевський зауважив, що в своїй науковій діяльності він «витвердив принцип завше шукати і ніколи не задовольнятись, не сподіватись, що посів цілком усю істину, так що всякий інший погляд, інша вихідна точка в тій справі неможлива, абсурдна». Продовжуючи, Михайло Сергійович стверджував, що «наука – се непереставний скептицизм» і відкидав у науці догматизм [8, с. 74].

Вступна лекція М. Грушевського була опублікована у кількох номерах львівської газети «Діло» [6]. В номері за 13 жовтня було зазначено, що цей виклад було вислухано з великою увагою, що доповідач «зробив на всіх дуже добре вражіннє» [9]. Високу оцінку вступній лекції М. Грушевського дав часопис «Правда» [14].

На ці коментарі спирався О. Барвінський, характеризуючи вступну лекцію молодого історика з Києва, вказавши, що це був «науковий оклик нашого талановитого професора М. Грушевського». За словами поважного галицького діяча, молодий вчений закликав «дбати передовсім про об'єктивну правду історичну, … нікому на слово не вірити, але самому слідити на підставі доступних і знаних матеріялів за історичною правдою і показувати її світови» [1, с. 7–18].

В. Герасимчук та І. Крип'якевич вказали на великий інтерес, який викликала вступна лекція М. Грушевського, прочитана українською мовою у Львівському університеті за присутності великого числа студентів, викладачів, львівської громади, деяких польських професорів [7, с. 7; 11, с. 458, 459]. В. Герасимчук зазначав, що у своєму вступному викладі Михайло Сергійович запропонував широкий план наукової діяльності [7, с. 7].

Радянські історики взагалі ігнорували питання про інавгураційну лекцію М. Грушевського, адже його наукова діяльність або замовчувалась, або фальсифікувалися. Серед перших у другій половині XX ст. розглянули цей аспект представники української діаспорної науки. Л. Винар, проаналізувавши його, зазначив, що у цьому викладі молодий професор «ясно висвітлив свої методологічні засади» [4, с. 16]. Процитувавши фрагмент інавгураційної лекції Михайла Сергійовича, в якому були зазначені його концептуальні підходи в науковій діяльності, засновник грушевськознавства вказав, що «цих методологічних постулатів дотримувався Грушевський в усі періоди своєї творчості, наголошуючи на ролі історичного синтезу, аналізу і критики джерел, відкидаючи будь–який догматичний підхід в історичних дослідженнях» [4, с. 17].

За словами Л. Винара, в цій лекції Михайла Сергійовича було висловлено «погляд на народ як історичну категорію або одиницю наукового досліду» [5, с. 499]. Це було «історіографічне народницьке кредо», яке 28–річний вчений успадкував від «керівника його наукової праці В. Антоновича». Але з часом, концепція М. Грушевського еволюціонувала [5, с. 498, 499].

О. Пріцак, проаналізувавши вступний виклад М. Грушевського у Львівському університеті, виділив серед його концептуальних положень наступність української історії, народницькі погляди, необхідність зрозуміти економічний, культурний, духовний стан народу, інтерес до державного устрою, який впливає на стан народу та підпадає під вплив громади, відзначив культуру вищих верств, на яку мала вплив загальнонародна культура [15, с. 16–17].

І. Верба, розглядаючи питання щодо вступної лекції М. Грушевського, зауважив, що той в інавгураційному викладі намагався «розтопити лід до себе» і серйозно готував декілька днів свій виступ, присвячений княжій добі в історії України–Руси, «з якої вважався знавцем». Сучасний вчений зазначає, що виступаючий «був в бадьорому настрої, хоча і нервував», але на думку автора молодий історик, незважаючи на те, що добре знався в темі, через хвилювання докладав «мляво та сухо, відчувався академічний стиль промовця». Однак автор біографічного нарису зауважує, що «все ж виклад професора про органічний зв'язок всіх періодів національної історії і етнічну спільність українських земель за провідної ролі народних мас в українському історичному процесі сподобався присутнім» [17, с. 48]. Захоплення аудиторії викликали тези молодого вченого про необхідність скептицизму в науці. За словами І. Верби, «лід недовіри був розтоплений. Всі перебували під магічним враженням від лектора та його реферату» [17, с. 49].

Я. Калакура звернув увагу на важливий методологічний принцип «тяглості» української історії, який був висловлений у вступному викладі М. Грушевського, а також вказав на його народницьку концепцію. Підсумовуючи значення вступного викладу Михайла Сергійовича, сучасний історіограф прийшов до висновку, що «молодий вчений впритул підійшов до розуміння методологічного значення історичного синтезу для створення фундаментальної історії України» [12, с. 25].

В. Ващенко розглядає методологічні положення, висловлені у вступному викладі М. Грушевського 1894 р., аналізуючи його формування як політика, звернувши увагу на слова Михайла Сергійовича про пройдену ним «філологічну школу» стверджений принцип «nemini credere». У процесі формування політичних поглядів

він пройшов шлях від «філології» до «історії» (лекція 1894 р.) й від «історії» до «політики» [2, с. 234].

Р. Новацький та В. Тельвак, з'ясовуючи значення вступної лекції М. Грушевського у контексті розвитку української історичної науки у Галичині, зауважили, що для української громадськості це була не просто інавгураційна лекція молодого професора, вона стала «видатною подією, що маніфестувала появу в курсі університетських дисциплін нового предмету – історії України». Автори українсько–польського нарису внаслідок вивчення цього аспекту в житті М. Грушевського визначили, що інавгураційна лекція для молодого історика послужила «зручною нагодою познайомитися з університетськими професорами та адміністрацією», він був представлений ректору університету К. Войцеховському, професорам І. Шараневичу, А. Каліні спілкуючись з усіма українською мовою [18, с. 123–124].

Серед сучасних українських істориків значний науковий інтерес становлять думки, висловлені з досліджуваного питання С. Плохієм. Аналізуючи наукову діяльність М. Грушевського, він звернув увагу на те, що інавгураційна лекція молодого професора у Львівському університеті містила сюрприз для декого з його українських прихильників, оскільки вона спиралася на подібні лекції М. Костомарова в Петербурзькому університеті та В. Антоновича в Київському університеті і була підготовлена «у найкращих традиціях українського народництва», а історія «постала як історія народних мас проти своїх правителів». Ця «концепція історії Руси яко боротьби народних мас проти своїх правителів», на думку С. Плохія, була критично сприйнята консервативно налаштованими представниками української спільноти [13, с. 54].

Таким чином, історіографічний аналіз досліджуваної проблеми надав можливість визначити ті важливі аспекти, задекларовані М. Грушевським в інавгураційній лекції перед галицьким загалом, які викликали науковий інтерес істориків. Вже сучасники та учні Михайла Сергійовича (О. Барвінський, В. Герасимчук, І. Крип'якевич) дали високо оцінили його вступний виклад, тому що він став значною подією в науковому житті українських галицьких істориків. Інавгураційна лекція була зустрінута науковими українськими та польськими колами з зацікавленням. Сучасники відгукнулися на цю подію, зазначивши, що лекція була подана українською мовою, а ця обставина була вкрай важливою для тогочасного Львова.

Представники української діаспорної історіографії (Л. Винар, О. Пріцак), які дослідили основні компоненти інавгураційного виступу молодого професора, звернули увагу на методологічні аспекти, висловлені ним про наступність усіх періодів української історії, про декларування в лекції світоглядних засад українського народництва та методів історичного дослідження. Здобутком діаспорних дослідників стала систематизація концептуальних поглядів Михайла Сергійовича, висловлених в інавгураційній лекції.

Сучасні українські вчені (В. Ващенко, І. Верба, Я. Калакура, С. Плохій, В. Тельвак), розуміючи важливість інавгураційної лекції М. Грушевського для подальшої його наукової діяльності та розвитку історичної науки в Україні загалом, ґрунтовно аналізували це питання. Аналіз вступної лекції Михайла Сергійовича виявив значення історичного синтезу для створення фундаментальної історії України. Українські історики засвідчили приналежність М. Грушевського до народницького напрямку в української історіографії. Сучасні грушевськознавці розглянули підготовчий етап розробки його першої лекції, звернули увагу на політичні умови, які впливали на початок львівського періоду наукової діяльності Михайла Сергійовича, відзначили, що інавгураційний виступ мав важливе значення для адаптації М. Грушевського в Галичині.

Загалом зазначена проблема потребує подальшого комплексного дослідження в контексті вивчення початку Львівського періоду наукової діяльності М. Грушевського.

Список використаних джерел

1. Барвінський О. Засноване катедри історії України в Львівському університеті / О. Барвінський. – Львів, 1925. – 18 с.

2. Ващенко В. В. Україна як проект метафізики: М. Грушевський та конструювання української політичної ідентичності / В. В. Ващенко // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К.; Хмельницький: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Подільський осередок, 2009. – Т.17. – С.233–243.

3. Винар Л. Галицька доба життя Михайла Грушевського. 1894–1914) / Л. Винар // Український історик. – 1967. – Ч.1–2. – С.5–22.

4. Винар Л. Михайло Грушевський – історик України // Михайло Грушевський Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125–й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів: «НТШ», 1994. – С.13–31.

5. Винар Л. Михайло Грушевський і державницький напрям української історіографії // Козацька Україна: Вибрані праці. – Київ – Львів – Нью–Йорк – Париж, 2003. – С.498–515.

6. Вступний виклад проф. М. Грушевського з давньої історії Русі. Проголошений у Львівському університеті 30 вересня с. р. // Діло. – Львів. – 1894. – 11 (23) жовтня; 12 (24) жовтня; 13 (25) жовтня; 2 (14) листопад.

7. Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України / В. Герасимчук // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Львів. – 1922. – Т. CXXXIII. – С.1–26.

8. Грушевський М. С. Вступний виклад з давньої історії Руси // Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – С.65–74.

9. Діло. – Львів. – 1894. – 13 (25) жовтня

10. Калакура Я. Синтез української історії у працях М. Грушевського // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, – 2007. – Вип.91. – С.24–27.

11. Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя й діяльність / І. Крип'якевич // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд., підгот. Текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А. П. Демиденка. – К.: Веселка, 1992. – С.448–483.

12. Пиріг Р. Михайло Грушевський: біографічний нарис / Р. Я. Пиріг, В. В. Тельвак. – Київ: Либідь, 2017. – 576 с.

13. Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / С. Плохій. – К.: Критика, 2011. – 599 с.

14. Правда. – 1894. – Ч.Х. – С.711.

15. Пріцак О. Історіософія Михайла Грушевського / О. Пріцак // Грушевський М. Історія України–Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.). – К.: Наукова думка, 1991. – Т.1. – С. XL–LXXIII.

16. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30–ті роки XX століття) / В. Тельвак. – Київ – Дрогобич: Вимір, 2008. – 494 с.

17. Шаповал Ю. Михайло Грушевський / Ю. Шаповал, І. Верба. – К.: Альтернативи, 2005. – 352 с.

18. Nowaski R., Telwak W. Михайло Грушевський на тлі доби. – Перша частина / R. Nowaski, W. Telwak. – Дрогобич – Opole, 2008. – 378 с.

References

1. Barvins'kyj O. Zasnovanje katedry istorii' Ukrai'ny v L'viv-s'komu universyteti / O. Barvins'kyj. – L'viv, 1925. – 18 s.
2. Vashhenko V. V. Ukrai'na jak proekt metafizyky: M. Grushevs'kyj ta konstrujuvannja ukrai'ns'koi' politychnoi' identychnosti / V. V. Vashhenko // Naukovi zapysky. Zbirnyk prac' molodyh vchenyh ta aspirantiv. – K.; Hmel'nyc'kyj: Instytut ukrai'ns'koi' arheografii' ta dzhereloznavstva im. M. S. Grushevs'kogo, Podil's'kyj oseredok, 2009. – T.17. – S.233–243.
3. Vynar L. Galyc'ka doba zhyttja Myhajla Grushevs'kogo. 1894–1914) / L. Vynar // Ukrai'ns'kyj istoryk. – 1967. – Ch.1–2. – S.5–22.
4. Vynar L. Myhajlo Grushevs'kyj – istoryk Ukrai'ny // Myhajlo Grushevs'kyj Zbirnyk naukovyh prac' i materialiv Mizhnarodnoi' juvilejnoi' konferencii', prysvjachenoi' 125–j richnyci vid dnja narodzhennja Myhajla Grushevs'kogo. – L'viv: «NTSh», 1994. – S.13–31.
5. Vynar L. Myhajlo Grushevs'kyj i derzhavnyc'kyj naprjam ukrai'ns'koi' istoriografii' // Kozac'ka Ukrai'na: Vybrani praci. – Kyi'v – L'viv – N'ju–Jork – Paryzh, 2003. – S.498–515.
6. Vstupnyj vyklad prof. M. Grushevs'kogo z davn'oi' istorii' Rusi. Progoloshenyj u L'vivs'komu universyteti 30 veresnja s. r. // Dilo. – L'viv. – 1894. – 11 (23) zhovtnja; 12 (24) zhovtnja; 13 (25) zhovtnja; 2 (14) lystopad.
7. Gerasymchuk V. Myhajlo Grushevs'kyj jak istoriograf Ukrai'ny / V. Gerasymchuk // Zapysky naukovogo tovarystva imeni Shevchenka. – L'viv. – 1922. – T. CXXXIII. – S.1–26.
8. Grushevs'kyj M. S. Vstupnyj vyklad z davn'oi' istorii' Rusy // Tvory: U 50 t. / Redkol.: P. Sohan', Ja. Dashkevych, I. Gyrych ta in.; Golov. red. P. Sohan'. – L'viv: Svit, 2002. – S.65–74.
9. Dilo. – L'viv. – 1894. – 13 (25) zhovtnja
10. Kalakura Ja. Syntez ukrai'ns'koi' istorii' u pracjah M. Grushevs'kogo // Visnyk Kyi'vs'kogo nacional'nogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka, – 2007. – Vyp.91. – S.24–27.
11. Kryp'jakevych I. Myhajlo Grushevs'kyj. Zhyttja j dijal'nist' / I. Kryp'jakevych // Velykyj ukrai'nec': Materialy z zhyttja ta dijal'nosti M. S. Grushevs'kogo / Uporjad., pidgot. Tekstiv ta fotomaterialiv, koment., prymit. A. P. Demydenka. – K.: Veselka, 1992. – S.448–483.
12. Pyrig R. Myhajlo Grushevs'kyj: biografichnyj narys / R. Ja. Pyrig, V. V. Tel'vak. – Kyi'v: Lybid', 2017. – 576 s.
13. Plohij S. Velykyj peredil. Nezvychajna istorija Myhajla Grushevs'kogo / S. Plohij. – K.: Krytyka, 2011. – 599 s.
14. Pravda. – 1894. – Ch.X. – S.711.
15. Pricak O. Istoriosofija Myhajla Grushevs'kogo / O. Pricak // Grushevs'kyj M. Istorija Ukrai'ny–Rusy: V 11 t. 12 kn. (Redkol.: P. S. Sohan' (golova) ta in.). – K.: Naukova dumka, 1991. – T.1. – S. XL–LXXIII.
16. Tel'vak V. Tvorcha spadshhyna Myhajla Grushevs'kogo v ocinkah suchasnykiv (kinec' XIX – 30–ti roky XX stolittja) / V. Tel'vak. – Kyi'v – Drogobych: Vymir, 2008. – 494 s.
17. Shapoval Ju. Myhajlo Grushevs'kyj / Ju. Shapoval, I. Verba. – K.: Al'ternatyvy, 2005. – 352 s.
18. Nowaski R., Telwak W. Myhajlo Grushevs'kyj na tli doby. – Persha chastyna / R. Nowaski, W. Telwak. – Drogobych – Opole, 2008. – 378 s.

Romantsova N. I., *candidate of historical sciences, Associate Professor of Philosophy and Sociology Chair, Mariupol State University (Ukraine, Mariupol) romantsov_v@ukr.net*

Inauguration lecture of M. Hrushevsky in the University of Lviv. Historiographic aspect of the issue

It analyses M. Hrushevsky's inauguration lecture on taking the post of the Full Professor of General History Chair of the University of Lviv on the historiographic basis. The article elucidates the historiographic aspect of the issue concerning the young scientist's methodological approaches to studying Ukrainian history that were reflected in his further scientific works. To achieve the set goal the author of the article used the methods of historiographic analysis of the works of Ukrainian researchers whose may concern is M. Hrushevsky's life and activity. The analysis of works of Ukrainian scientists of late XIX – early XXI cent. such as O. Barvinsky, I. Verba, L. Vynar, V. Herasymchuk, Y. Dashkevych, I. Krypyakevych, S. Plokhiy, O. Pritsak, V. Telvak and others enables to examine the issue concerning the formation of M. Hrushevsky's scientific conception, methodological principles of his scientific work and his impact on the development of historical science in Ukraine.

Keywords: *M. Hrushevsky, inauguration lecture, the University of Lviv, Hrushevskoznavstvo, historiographic analysis, methodological approaches, populist conception.*

* * *

УДК 94(477)«19»

Дегтярьов С. І.,
доктор історичних наук, професор, доцент кафедри конституційного права, теорії та історії держави і права, Сумський державний університет (Україна, Суми), starsergo2014@gmail.com

Політика українізації уряду Української Держави (до 100–річчя Української революції 1917–1921 рр.)[1]

Автор розкриває деякі аспекти політики українізації, що проводилася урядом гетьмана П. Скоропадського у 1918 р. Зокрема увага приділяється таким питанням, як організація курсів з українознавства та української мови для вчителів, чиновників державних установ, створення українознавчих кафедр у вищих навчальних закладах тощо.

В цілому спроби уряду П. Скоропадського українізувати усі галузі життя були важливою складовою національно–культурного відродження України в умовах революційних подій 1917–1921 рр. Спираючись на нормативні документи періоду Української Держави, автор робить висновки, що заходи у цьому напрямку, як самого уряду, так і гетьмана особисто, не завжди були послідовними, але вони були спрямовані на збереження української традиції у суспільстві.

Ключові слова: *П. Скоропадський, Українська Держава, українізація, українознавство, державні службовці.*

Українські національно–визвольні змагання 1917–1921 рр. є однією з важливих сторінок вітчизняної історії. У цей бурхливий період відбувалася запекла боротьба за українську державність, за право українського народу самостійно вирішувати свою долю. До цієї боротьби долучилася значна частина прогресивного українства, українських політичних партій і громадських організацій. У всіх них була єдина мета – створення української держави. Різнилися лише шляхи, якими ті чи інші сили намагалися досягти поставлених цілей. Це призводило до частих непорозумінь, політичних конфліктів усередині національно свідомого українства, робило справу національного та державного будівництва більш вразливою з боку зовнішніх ворожих сил (Тимчасового уряду, більшовиків, прибічників ідеї відновлення російської монархії та ін.), які заперечували право України на самовизначення і активно протистояли цьому процесу.

Події революції 1917–1921 рр. дуже широко висвітлені у різноманітних джерелах та літературі. Зокрема до нас дійшла значна кількість спогадів сучасників тих подій, які до того ж брали в них активну участь. Кожен автор давав власну оцінку іншим учасникам подій, політичним рішенням, що приймалися ними тощо. Такі оцінки були не завжди об'єктивними, часто політично заангажованими, спиралися на неперевірені факти або на особисті емоції автора. Тому, вивчаючи різні аспекти революції 1917–1921 рр., вкрай необхідно спиратися також на джерела різного походження, зокрема офіційного – нормативні акти, документи державних установ чи інших організацій, матеріали офіційної преси. Це дасть можливість дати об'єктивні оцінки діяльності політичних сил чи окремих учасників національно–визвольних змагань 1917–1921 рр.

Чи не найбільш суперечливим в оціночному сенсі є гетьманування П. Скоропадського. З самого початку

[1] Робота здійснена в рамках виконання фундаментального дослідження №15.01.10–01.15/17.ЗФ «Історичний розвиток порубіжжя Північно–Східної України як засіб конструювання загальнонаціональної моделі історичної пам'яті».

історіографія гетьманату П. Скоропадського розділилася на три течії – УНРівську, прогетьманську та більшовицьку. Сучасні науковці фактично поділяються на прихильників і критиків гетьманату. Але значним досягненням є той факт, що більшість сучасних дослідників все ж визнають період правління П. Скоропадського як складову цілісного державотворчого процесу, вписуючи його «у канву Української революції 1917–1920 рр.». Але в цілому слід погодитися з висновком Я. Калакури про те, що «багатьом українським історикам все ще бракує україноцентризму в оцінці таких рубіжних явищ, яким був гетьманат» [4, с. 70, 71, 73, 76].

Часто гетьман, як у мемуарній, так і в науковій літературі зображений як проросійськи налаштований політик; залежний в усіх своїх рішеннях від представників німецького командування, які перебували в Україні; особа, прихильна виключно до підприємців і великих землевласників. Це видно зокрема з творів і наукових праць М. Грушевського, С. Петлюри, М. Шаповала, П. Христюка, М. Яворського, А. Лихолата та багатьох інших.

Позитивні оцінки діяльності П. Скоропадського частіше пов'язувалися (а подекуди й продовжують пов'язуватися) з його політикою в освітньо–культурній галузі та частково на ниві дипломатії. З–поміж сучасників подій 1917–1921 рр. діяльність П. Скоропадського негативно оцінювали здебільшого прихильники політики Центральної Ради та Директорії, соціал–демократи за своїми політичними поглядами. Так, у своєму творі «Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 рр.» М. Шкільник активно звинувачував гетьмана та його оточення у проросійській, антиукраїнській діяльності [9, с. 255–472].

Вивчаючи нормативні акти періоду Української Держави, важко погодитися з поглядами багатьох сучасників революції та її пізніших дослідників на політику гетьмана П. Скоропадського та його уряду як здебільшого шкідливу й негативну для України та її населення. Масив і зміст цих документів свідчить про те, що діяльність уряду Української Держави та самого гетьмана була орієнтована на побудову сильної держави з потужною внутрішньою організацією (система державного управління, мережа національних культурно–освітніх закладів, армія тощо), здатної захистити себе і бути повноцінним партнером на міжнародній арені. Хоча, безперечно, мала місце і значна кількість політичних прорахунків, уникнути багатьох з яких в тих умовах, на нашу думку, було неможливо.

Ймовірно слід погодитися з істориком Р. Пирогом, який зазначив, що «дати абсолютно точну формулу національно–державної сутності гетьманату – справа досить складна, оскільки в цій споруді простежувалися як українські, так і російські елементи конструкції» [Цит. за 4, с. 72].

Надзвичайно важливим вбачається те, що у держави П. Скоропадського офіційно була проголошена і підтримана українська традиція. Як вказує О. Скороход, це виявилося зокрема у проголошенні української мови офіційною; інституційному розвитку освіти та науки; використанні елементів візуальної ідентифікації українства на побутовому рівні; використанні ідеї державного континуїтету з часів Гетьманщини тощо [7, с. 54].

У даній розвідці ми й зупинимося саме на такому аспекті внутрішньої політики уряду Української Держави, як українізація різних галузей державного життя – системи державного управління, освіти тощо.

Сам гетьман був противником культурної та політичної залежності України від Росії. Зокрема під час виступу на вчительських курсах у Києві він з жалем зазначав, що «дійшло до того, що чимало синів України соромилися назвати себе українцями і говорити своєю рідною мовою, вважаючи її за мову мужицьку…» [6, с. 138]. При цьому політика українізації уряду Української Держави не була надто жорсткою і тотальною. Наприклад, захищати дисертації на здобуття ступенів магістра чи доктора в усіх вищих навчальних закладах України дозволялося як українською, так і російською мовами, про що свідчить закон від 27 вересня 1918 р. [3]. Уряд підтримував навчальні заклади національних меншин. Так, Міністерством справ польських 18 липня 1918 р. Харківській міській гімназії, що утримувалася товариством «Polska Macierz Szkolna», було надано статус державного закладу. Частина польських шкіл була включена до мережі міських чи земських шкіл, що мали державне фінансування [5, с. 172].

Гетьманська канцелярія почала організовувати курси українознавства для різних категорій населення, зокрема для вчителів. У «Державному віснику» від 9 червня був опублікований Закон про асигнування Міністерству освіти коштів на курси українознавства для українських вчителів у розмірі 2184790 крб. Курси планувалося провести влітку 1918 р. [2; 8, с. 103].

Урядові документи свідчать про лояльне ставлення керівництва Української Держави до мов національних меншин, зокрема російської, але при цьому в них чітко зазначається, що єдиною державною мовою є українська. Відбувалося досить активне запровадження української мови у діловодство державних інституцій різного рівня, знання мови вимагалося від державних службовців, викладання її запроваджувалося у середніх і вищих навчальних закладах, створювалися українознавчі кафедри в університетах, стимулювалося вивчення української історії, літератури, права тощо. У самому гетьманському маніфесті йшлося про те, що «уряд плекатиме ідею всестороннього розвитку української культури, утвердження прав української мови в школі, державі і суспільстві…». Сам гетьман активно вивчав і використовував українську мову, про що згадує відомий український громадський і політичний діяч Є. Коновалець, пишучи, що «гетьман завзято вчився української мови» і робив у цій справі великі успіхи. Інший діяч, Євтимович, особисто знайомий з П. Скоропадським, теж вказував, що той «увесь час говорив українською мовою у доброму полтавському говорі, зовсім не гірше від тогочасного українського пересічного інтелігента». Багато хто також наголошував на доброму володінні гетьмана рідною мовою та на тому, що усі публічні промови він виголошував українською [6, с. 128, 130, 135].

Історик І. Нагаєвський зазначав, що поміж людьми, які бажали служити Україні, було багато таких, «що ще недавно не належали до українства і навіть не говорили рідною мовою». Причому найбільше таких людей було серед військових і державних службовців (чиновників). Саме з цієї причини 15 травня був виданий наказ по

Військовому міністерству про переведення усього діловодства на українську мову [6, с. 137].

17 травня 1918 р. міністр шляхів Б. Бутенко у своєму наказі ініціював переведення всього документообігу на державну мову. У цьому наказі йшлося про те, що будь–які службові зносини по відомству Міністерства шляхів мають здійснюватися виключно державною мовою. Російську мову дозволялося використовувати виключно у внутрішньому діловодстві і лише тимчасово, поступово переходячи на мову українську. Перед службовцями телеграфу ставилося завдання якнайшвидше оволодіти українською мовою, а до того часу запроваджувалися посади коректорів, які б мали редагувати телеграми важливого змісту до вищих інстанцій [8, с. 85]. Трохи пізніше, 25 травня, він підписав наказ про відкриття на залізницях курсів української мови. Їхня організація покладалася на спеціальних осіб, членів культурно–просвітницьких українських організацій.

Порядок викладання мови на таких курсах був визначений Міністерством освіти. При цьому кількість слухачів не могла перевищувати 60 осіб. А на станціях, де працівників було менше 60–ти, курси не відкривалися. У таких випадках начальники станцій, їхні заступники, телеграфісти та деякі інші службовці, з яких обов'язково вимагалося знання української мови, мали їздити на лекції до найближчих великих станцій, де такі курси були.

На самі лекції відводилися 45 годин. Програма викладання складалася на основі граматики Г. Шерстюка, дозволялося використовувати також підручники І. Огієнка або О. Курило. Викладачі цих курсів мали отримувати платню 6 крб. за годину. Оплата здійснювалася за рахунок коштів залізниць.

Допомога у справі забезпечення викладачами української мови залізничних курсів покладалася на «культурно–просвітні організації управлінь і великих міст». Останні також здійснювали контроль за роботою лекторів, за результатами якої видавали їм відповідні посвідчення. 2 серпня міністр шляхів Б. Бутенко просив протягом чотирьох місяців, починаючи з 15 серпня, для службовців по йог відомству, які мають справи з документообігом, організувати курси української мови за державні кошти [8, с. 97, 207].

Питанням вжитку української мови у поштово–телеграфному відомстві переймався навіть міністр внутрішніх справ. Товариш (заступник) міністра внутрішніх справ В. Кулябко–Корецький від імені міністра 26 липня 1918 р. видав відповідний наказ. У цьому документі чітко вказувалося, що «при зносинах по всіх службових справах зо всіма державними і приватними установами, а також урядовими особами, переписку провадити виключно державною мовою» [8, с. 191].

1 серпня 1918 р. головою Ради Міністрів Ф. Лизогубом та міністром народної освіти та мистецтва М. Василенком був підписаний закон, що встановлював обов'язкове вивчення української мови та літератури в усіх середніх школах Української Держави (цим законом обов'язковими для вивчення визначалися також історія та географія України). До навчальних закладів цього рівня були віднесені чоловічі і жіночі загальноосвітні, професійні, комерційні та інші школи, учительські семінарії та інститути, духовні семінарії. Цим законом встановлювалися наступні навчальні обсяги з української мови і літератури: у перших 5–ти класах – 3 години на тиждень, у 2–х останніх класах – 2 години на тиждень. У всіх перелічених закладах вводилася штатна посада вчителя української мови і літератури [8, с. 201].

Уряд Української Держави також робив спроби заохотити майбутніх викладачів вищих навчальних закладів з українською мовою викладання. 16 вересня була видана постанова про призначення 20–ти стипендій для підготовки таких викладачів. Розмір стипендій коливався від 5 тис. крб. до 7,2 тис. крб. Виплати мали здійснюватися протягом двох років, які зараховувалися стипендіатам як державна служба по навчальній частині. Протягом цих двох років кожен стипендіат був зобов'язаний скласти іспит на науковий ступінь або написати дисертацію. Для цього з Державної скарбниці були виділені 40 тис. крб., яких мало б вистачити на виплату стипендій до 1 січня 1919 р. [8, с. 290–291]. Такий крок уряд був спрямований на підвищення професійного рівня викладацьких кадрів у вишах України.

28 вересня 1918 р. було видано закон, згідно з яким з 1 липня 1918 р. на історико–філологічних факультетах при Харківському та Новоросійському державних університетах започатковувалися по дві кафедри українознавчого спрямування: історії України та історії української мови й історії українського письменства. А на правничих факультетах відкривалися ще й кафедри історії західно–руського права. У законі чітко зазначалося, що «навчання цих наук обов'язкове для слухачів університетського курсу». Через декілька днів, 2 жовтня, була видана аналогічна постанова про створення двох українознавчих кафедр у Ніжинському історико–філологічному інституті (існування цих кафедр також проголошувалося з 1 липня). На утримання цих кафедр з Державної скарбниці навіть були виділені додаткові кошти у розмірі 8 тис. крб. (на півріччя) [8, с. 299, 302–303]. Фактично ці нормативні акти проголошували створення вказаних кафедр «заднім числом». Чому так сталося, важко сказати, але, можемо припустити, що подібні структурні підрозділи в університетах або хоча б робота у вказаних навчально–наукових напрямах там вже велася і необхідно було лише законодавче закріплення цього факту. Тим більше, що це збігалося з загальним напрямом політики уряду Української Держави, спрямованої на українізацію різних галузей державного і суспільного життя.

Здійснювалися урядом Української Держави й інші заходи, спрямовані на українізацію усіх галузей суспільного та політичного життя у країні. Великий внесок у цю справу зробили деякі гетьманські урядовці, які вболівали за справу національного відродження України. До таких осіб зокрема слід віднести М. Василенка, який у різні періоди обіймав посади голови уряду, міністра освіти й мистецтв, президента Державного сенату Української Держави.

В цілому спроби уряду П. Скоропадського українізувати усі галузі життя були важливою складовою національно–культурного відродження України в умовах революційних подій 1917–1921 рр. З нормативних документів періоду Української Держави можна побачити, що заходи у цьому напрямку, як самого уряду, так і гетьмана особисто, не завжди були послідовними, але вони були спрямовані на збереження української традиції у суспільстві. Розуміння цього, на нашу думку, дає можливість дати більш об'єктивну оцінку діяльності

гетьмана П. Скоропадського та його уряду у галузі культурної політики.

Взагалі внутрішньо– і зовнішньополітична діяльність як самого гетьмана П. Скоропадського, так і його уряду потребує великої уваги науковців та об'єктивної, політично незаангажованої оцінки. Це дозволить сформувати в історичній пам'яті українців образ держави гетьмана П. Скоропадського як невід'ємної складової процесу еволюції національного державотворення.

Список використаних джерел

1. Верстюк В. Ф. Соціально–політична та урядова діяльність М. П. Василенка // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контроверсії. Всеукраїнська наукова конференція 19–20 травня 2008 р. Збірник. – К.: Вид–во імені Олени Теліги, 2008. – С.143–156.
2. Державний вісник. – 1918. – №12. – 9 червня.
3. Державний вісник. – 1918. – №55. – 5 жовтня.
4. Калакура Я. С. Образ гетьманату в новітній історіографії // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контроверсії. Всеукраїнська наукова конференція 19–20 травня 2008 р. Збірник. – К.: Вид–во імені Олени Теліги, 2008. – С.69–77.
5. Мондзік М. Поляки в Центральній та Східній Україні у 1832–1921 роках / Марек Мондзік, Маріуш Коженьовський, Кшиштоф Лятавєц, Даріуш Тарасюк. – К.: Ніка–Центр, 2017. – 288 с.
6. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К.: Укр. письменник, 1993. – 413 с.
7. Скороход О. В. Гетьманат 1918 року як «малоросійський» проект // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контроверсії. Всеукраїнська наукова конференція 19–20 травня 2008 р. Збірник. – К.: Вид–во імені Олени Теліги, 2008. – С.52–60.
8. Українська держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах, трьох частинах. Т.2 / Упоряд.: Р. Пиріг (керівник) та ін. – К.: Темпора, 2015. – XX+412 с.
9. Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 рр. Спомини і роздуми / Упоряд. Владислав Верстюк. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2016. – 512 с.

References

1. Verstyuk V. F. Sotsial'no–politychna ta uryadova diyal'nist' M. P. Vasylenka // Het'manat Pavla Skoropads'koho: istoriya, postati, kontroversiyi. Vseukrayins'ka naukova konferentsiya 19–20 travnya 2008 r. Zbirnyk. – K.: Vyd–vo imeni Oleny Telihy, 2008. – S.143–156.
2. Derzhavnyy visnyk. – 1918. – №12. – 9 chervnya.
3. Derzhavnyy visnyk. – 1918. – №55. – 5 zhovtnya.
4. Kalakura Ya. S. Obraz het'manatu v novitniy istoriohrafiyi // Het'manat Pavla Skoropads'koho: istoriya, postati, kontroversiyi. Vseukrayins'ka naukova konferentsiya 19–20 travnya 2008 r. Zbirnyk. – K.: Vyd–vo imeni Oleny Telihy, 2008. – S.69–77.
5. Mondzik M. Polyaky v Tsentral'niy ta Skhidniy Ukrayini u 1832–1921 rokakh / Marek Mondzik, Mariush Kozhen'ovs'kyy, Kshyshtof Lyatavyets, Dariush Tarasyuk. – K.: Nika–Tsentr, 2017. – 288 s.
6. Nahayevs'kyy I. Istoriya Ukrayins'koyi derzhavy dvadtsyatoho stolittya. – K.: Ukr. pys'mennyk, 1993. – 413 s.
7. Skorokhod O. V. Het'manat 1918 roku yak «malorosiys'kyy» proekt // Het'manat Pavla Skoropads'koho: istoriya, postati, kontroversiyi. Vseukrayins'ka naukova konferentsiya 19–20 travnya 2008 r. Zbirnyk. – K.: Vyd–vo imeni Oleny Telihy, 2008. – S.52–60.
8. Ukrayins'ka derzhava (kviten'–hruden' 1918 roku). Dokumenty i materialy. U dvokh tomakh, tr'okh chastynakh. T.2 / Uporyad.: R. Pyrih (kerivnyk) ta in. – K.: Tempora, 2015. – XX+412 s.
9. Shkil'nyk M. Ukrayina u borot'bi za derzhavnist' v 1917–1921 rr. Spomyny i rozdumy / Uporyad. Vladyslav Verstyuk. – K.: TOV «Vydavnytstvo «Klio», 2016. – 512 s.

Degtyarev S. I., *Dr (History), Professor, Department of Constitutional Law, Theory and History of State and Law, Sumy State University (Ukraine, Sumy), starsergo2014@gmail.com*

Politics of Ukrainization of the Government of the Ukrainian State (to the 100th anniversary of the Ukrainian Revolution of 1917–1921)

In the article, the author reveals some aspects of the policy of Ukrainization, which was carried out by the Hetman P. Skoropadskyi government in 1918. Particular attention is paid to such issues as the organization of courses on Ukrainian studies and the Ukrainian language for teachers, officials of state institutions, the creation of Ukrainian studies departments in higher educational institutions, etc.

In general, the attempts by the government of P. Skoropadsky to Ukrainianize all branches of life were an important part of the national–cultural revival of Ukraine in the conditions of the revolutionary events of 1917–1921. Based on normative documents of the period of the Ukrainian State, the author concludes that measures in this direction, like the government itself, and Hetman in person, not always consistent, but they were aimed at preserving the Ukrainian tradition in society.

Keywords: *P. Skoropadsky, Ukrainian State, Ukrainianization, Ukrainian studies, civil servants.*

* * *

УДК 323.1

Гай–Нижник П. П.,
доктор історичних наук, академік Української академії наук, завідуючий відділу історичних студій, Науково–дослідний інститут українознавства МОН України (Україна, Київ), Hai–Nyzhnyk@ukr.net

Олександр Севрюк і його роль під час перемовин й укладання Мирового договору між УНР та Центральними державами у Бересті (січень – лютий 1918 р.)

Висвітлюється роль голови дипломатичної делегації Центральної Ради Олександра Севрюка під час перемовин й укладання Мирового договору між УНР та Центральними державами у Бересті (Бресті–Литовському) протягом січня – лютого 1918 р.

Ключові слова: *Севрюк, Берестейський договір, УНР, Центральні держави, Центральна Рада.*

Після ультиматуму РНК РСФРР Центральній Раді та початку більшовицько–української війни в грудні 1917 р., перед урядом УНР постало питання не лише збройної оборони своєї території від загарбника, а й пошуку союзників у національно–визвольній боротьбі дипломатичними шляхами та визнання державної самостійності України на міжнародній арені.

У цей час, як 8 грудня 1917 р. повідомляла київська «Народня воля», член Крайового комітету охорони революції на Україні О. Севрюк[1] на з'їзді Рад робітничих,

[1] Олександр Олександрович Севрюк народився у 1893 р. у Києві (за іншими даними – у Бердичеві). Сам він у своїх анкетах писав, що походив з міщан. Після закінчення гімназії Олександр поїхав на навчання до тогочасної столиці Російської імперії й від 1912 р. стає студентом юридичного факультету Санкт–Петербурзького (від 1914 р. – Петроградського) технологічного інституту. Молодик оволодів французькою і німецькою мовами. Там О. Севрюк вступає до Студентської громади і бере активну участь в Інформаційному бюро студентських організацій Петрограда. Революційні події Лютневої революції в Петрограді 1917 р. здригнули усю імперію, призвели до падіння царату й активізації українського національного руху, в тому числі й серед студентства російської столиці. Українці Петрограда розпочали бурхливу діяльність – влаштовували численні мітинги, просвітницькі акції, багатотисячні маніфестації, почали більш щільно організовуватися тощо. Коли ж у російській столиці дізнаються про створення у Києві Центральної Ради, українська громада Петрограда делегувала до неї кількох своїх представників, серед яких був й О. Севрюк.

селянських і солдатських депутатів 6 грудня оголосив текст резолюції (прийнятої пізніше з'їздом), у якій, зокрема, виголошувалося:

«а) вважаючи ультиматум Ради Народних Комісарів замахом проти Української Народньої Республіки; б) виходячи з того, що заявлені в ньому домагання брутально порушують право українського народу на самовизначення та на вільне будування форм свого державного життя, Всеукраїнський з'їзд Рад селянських, робітничих та солдатських депутатів стверджує, що централістичні заміри теперішнього московського (великоруського) правительства, доводячи до війни між Московщиною та Україною, загрожують до решти розірвати федеративні зв'язки, до яких прямує українська демократія.

В той час, коли демократія всього світу з передовими відділами міжнародного соціалізму на чолі бореться за досягнення загального миру, який єдиний тільки дасть можливість селянським та пролетарським масам успішно боротись за інтереси трудящого люду, – погроза новою братогубною війною, що оголошено Радою народних комісарів Україні – руйнує братерство трудящих верств всіх народів, розбуджує прояви національної ворожнечі та затемнює класову свідомість мас, сприяючи тим самим зростові контрреволюції.

Визнаючи, що відповідь Генерального Секретаріяту 4 грудня є належною відповіддю замахові народних комісарів на права українських селян, робітників та вояків, Всеукраїнський з'їзд Рад селянських, робітницьких та вояцьких депутатів вважає потрібним вжити всіх заходів, щоб не допустити пролиття братерської крові і звертається з гарячим закликом до народів Росії всіма способами запобігти можливості нової ганебної війни».

Власних сил на боротьбу з окупантами в УНР не було, як не було й можливості утримувати лінію фронту проти австро–угорських та німецьких військ на своїх західних кордонах. Україні потрібен був мир і союзники у боротьбі з більшовизмом. 4 грудня 1917 р. керівники УНР вирішили надіслати своїх представників на Румунський і Південно–Західний фронти з метою укласти там перемир'я [32, s. 22], а вже 7 грудня 1917 р. Ставка командування німецькими військами на Східному фронті отримала повідомлення, що Центральна Рада визначилася у конкретизації своєї мирної програми [8, с. 222]. 9 грудня 1917 р. на місце проведення переговорів про перемир'я для «консультативної участі» виїхало три представники УНР [8, с. 223]. Цю неофіційну делегацію Центральної Ради у складі М. Левитського, О. Севрюка і штабс–капітана Ю. Гасенка прийняв у своїй штаб–квартирі принц Леопольд, який лише тоді дізнався про проголошення УНР III Універсалом.

Після цього, 11 (24) грудня 1917 р., уряд УНР надіслав до представників Центральних держав ноту за підписами В. Винниченка та О. Шульгина з проханням вступити до мирових переговорів у Бересті «до того часу, поки буде утворено спільну державну федеративну владу [Росії]» [30, с. 71], що поставила українську делегацію в досить сумнівне юридичне становище. 15 грудня було вирішено, що «поки виясниться, де саме перебуватиме мирна конференція (в Бресті чи в Стокгольмі), послати до Бреста поручника Левицького, Любинського і Севрюка з інформаційною метою і доручити генеральному секретарю міжнародних справ дати цій делегації відповідних довірено–дипломатичних кур'єрів для безпосередньої передачі секретних справ» [23, арк. 12]. Невдовзі до Берестя (Бреста–Литовського) прибула мирова делегація УНР. Її очолював В. Голубович, а до складу увійшли: О. Севрюк, М. Любинський, М. Полоз, М. Левитський, С. Остапенко.

На світлині: члени делегації УНР на мирових переговорах з Центральними державами у Бересті (Микола Любинський, Всеволод Голубович, Микола Левицький, Люссенті, Михайло Полозов, Олександр Севрюк).

Тим часом діячі Центральної Ради вже не мали часу перейматися міжнародно–правовими нормами й 17 грудня 1917 р. ухвалили «утворити міжвідомствену комісію при Генеральному Секретаріяті для розроблення економичних і инших питань в зв'язку з мирними переговорами» [20, арк. 30]. Німці ж, яким на той час також було не до дипломатичних тонкощів, все ж таки прагли дотримуватися хоча б зовнішніх ознак міжнародного права, а тому й усілякими способами спонукали провідників Центральної Ради таки проголосити державну самостійність УНР. 21 грудня заступник голови МЗС Німеччини Г. фон Буше віддав розпорядження своєму представникові на переговорах у Бересті довести до відома українців, що його країна «завжди буде готова офіційно визнати незалежність України» і спонукатиме до такого ж кроку своїх союзників. Невдовзі, 30 грудня 1917 р. (12 січня 1918 р.), міністр закордонних справ Австро–Угорщини О. Чернін, з уповноваження усіх представників Центральних держав, заявив: «Ми признаємо Українську делегацію, як делегацію самостійну і як повномочне представництво самостійної Української Республіки» [20, арк. 30]. 12 січня частина делегації (В. Голубович, О. Севрюк, М. Любинський), що прибула до Києва зі звітом владі

Вже з початку квітня 1917 р. О. Севрюк стає членом Української Центральної Ради від студентських організацій [2]. А вже невдовзі останній посідає одне з чільних місць (входить до ЦК) в Українській партії соціалістів–революціонерів (УПСР) й представляє її партійну фракцію у Малій Раді. 25 липня український передпарламент обирає О. Севрюка членом Комісії з організації у Києві З'їзду народів [22, арк. 5–6зв]. 25 жовтня був обраний до складу Крайового комітету охорони революції на Україні, який на усій території країни мав розпоряджатися усіма силами революційної демократії і якому мали підпорядковуватися «в порядку охорони революції всі органи влади означеної території» [15]. 26 листопада О. Севрюк увійшов до складу Комісії законодавчих внесень Малої Ради [16], а вже за два дні вона майже одностайно прийняла його пропозицію скликати на 10 грудня у Києві нараду з усіх обраних депутатів від України до Всеросійських Установчих Зборів [11].

УНР про події на перемовинах, доповіла Малій Раді про перебіг переговорів у Бересті [12].

Після призначення В. Голубовича головою Ради народних міністрів УНР, через що той був змушений залишитися у Києві, дипломатичну місію Центральної Ради 15 січня 1918 р. очолив 24–річний О. Севрюк [26, арк. 15]. Зауважу, що делегатів обирали не уряд чи Мала Рада, а натомість центральні комітети УПСР та УСДРП, тож О. Севрюк був обраний партійним керівництвом партії українських есерів. Лиш потім їх кандидатури затвердила Центральна Рада, яка (як і уряд) не надала делегації жодних інструкцій (була лише консультативна розмова з М. Грушевським) [18, с. 4].

22 (09) січня 1918 р. у Києві Мала Рада де–юре ухвалює IV Універсал (насправді де–факто його текст було затверджено лише в ніч з 24 на 25 січня), який нарешті проголошує державну самостійність УНР [21, арк. 2–6].

Між тим у Бересті українська делегація вела нелегкі переговори з представниками Центральних держав (Німеччина, Австро–Угорщина, Болгарія, Туреччина) щодо укладання мирного договору й надання цими країнами військової допомоги УНР у боротьбі з більшовицькими загарбниками. Після відновлення перемовин з делегацією РСФРР, 1 лютого 1918 р. Л. Троцкій заявив, що у складі російської делегації перебувають представники більшовицького «українського» уряду, що був утворений в Харкові, – Є. Мєдвєдєв і В. Шахрай. При цьому він зауважив, що більша частина України контролюється саме цим урядом, а відтак мировий договір, укладений з представниками УНР, не можна буде розглядати як справжній мир. Тоді ж на засіданні вперше виступила делегація з радянського Харкова. В оголошеній Є. Мєдвєдєвим декларації, як і в заявах Л. Троцького, вимагалося визнання більшовицької делегації як одноосібних представників усього українського народу. У відповідь О. Чернін нагадав присутнім, що ще 12 січня на пленарному засіданні Австро–Угорщина й Німеччина визнали саме делегацію Центральної Ради, очолювану О. Севрюком, самостійною і правочинною представницею УНР.

За ним виступив О. Севрюк, який піддав сумніву доцільність подальших дискусій за доконаного факту офіційного визнання української делегації усіма учасниками конференції й заявив: «Ми є тої ж думки, що й пан Троцький, що в державнім життю України відбулися зміни, але зміни цілком іншої натури, як це гадає пан Троцький. Істота цих змін стоїть у зв'язку з Четвертим Універсалом УЦР з 22 січня, в якім стоїть: «Відтепер Українська Республіка творить самостійну, від нікого незалежну, вільну і суверенну державу українського народу». На таких високих зборах, якими є мирова конференція, здавалося б, не можна допустити засобів, уживаних паном Троцьким, а саме, оспорювати державні права Української Центральної Ради» [1, с. 76–78]. О. Севрюк також наголошував, що Україна впродовж тривалого часу марно сподівалася на утворення федеративного союзу вільних держав, однак цього не сталося. Отже, відповідно до IV Універсалу Центральної Ради, УНР стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу. Голова делегації УНР завершив заяву вимогою до усіх учасників конференції: «Признати формально Українську Народну Республіку суверенною і ні від кого незалежною державою, а тим самим остаточно тут ствердити її інтернаціональне становище і права її мирової делегації» [6, с. 308–312].

Насправді ж делегації Центральних держав залишали поза увагою заяви Л. Троцького про становище Центральної Ради і, натомість, намагалися використати ситуацію для укладання мирного договору на вигідних для себе умовах. Як згадував М. Залізняк, після пленарного засідання українську делегацію було запрошено до О. Черніна, Р. Кюльмана та М. Гофмана й повідомлено, що заяви Л. Троцького про становище в Україні близькі до правди. За таких обставин, мовляв він, було би доцільно пришвидшити укладення договору, не відкладаючи ознайомлення з представленим проектом, і вже наступного дня його підписати. Після ознайомлення з текстом виявилося, що цей проект містив усього три пункти, у яких констатувалося, що «стан війни між Центральними державами і Українською Республікою скінчився, що мають бути встановлені дипломатичні й консульські зносини між обома сторонами, що Українська Народна Республіка зобов'язується поставити мільйон тонн збіжжя та інших харчових продуктів для Центральних держав, а всі інші справи мають бути полагоджені пізніше між заінтересованими урядами. Севрюк заявив, що дасть відповідь наступного дня, і з своїми колегами залишив резиденцію графа. Українська делегація вирішила запропонувати свій варіант договору» [7, с. 117].

Отже, попри тиск як внутрішніх, так і зовнішніх військово–політичних обставин, українська делегація відкинула проект делегатів від Центральних держав, а натомість цілу ніч працювала над власним проектом. Перед пленарним засіданням О. Севрюк зустрівся з О. Черніним і повідомив, що про підписання запропонованого Центральними державами проекту договору не може бути й мови, тому на засіданні буде виголошено український проект. Наступного дня голова української дипломатичної місії у вступній промові зазначив, що, представляючи на розгляд поважної конференції свій проект мирного договору, він висловлює точку зору уряду України і всього українського народу, які прагнуть якнайшвидшого миру. Далі О. Севрюк оголосив український варіант мирного договору, який, власне, став основою для його подальшого підписання 27 січня (9 лютого) 1918 р.

В українському варіанті було передбачено й розв'язання проблем приєднання до УНР Холмщини, утворення окремого коронного краю Галичини й Буковини, а також військових та економічних проблем. Отже, як заявляв один з його співавторів М. Залізняк: «В такій многоважній справі, як вироблення тексту мирового договору, ініціятива й основний нарис його належали власне не «старим і досвідченим» дипломатам Центральних держав, а «молодим неосвіченим і недосвідченим» українським делегатам Центральної Ради» [17].

Після ознайомлення з українським варіантом мирного договору О. Чернін і Р. Кюльман виїхали 3 лютого до Відня й Берліна на консультації зі своїми урядами. Найбільші ж труднощі виявилися зі встановленням північно–західного кордону УНР. Під час перерви українські дипломати й далі вели переговори з

членами делегацій Центральних держав, насамперед Німеччини (ген. М. Гофманом) та Австро–Угорщини (бароном Ф. Візнером), переважно з проблем кордонів України. Барон Ф фон Візнер (заступник глави делегації, радник МЗС Австро–Угорщини) не приховував симпатій до Польщі. Проте О. Севрюк щоразу відхиляв його територіальні пропозиції. Врешті–решт генерал М. Гофман втрутився у ці дебати й запропонував прямо на мапі етнографічні межі Холмщини. Зрештою, демарш українців справив на глав делегацій Центральних держав належне враження. Вони навіть не згадували про свій проект, названий українцями ультиматумом, і погодилися на поступки.

Водночас українські делегати спілкувалися з власним урядом, доповідали зміст проекту мирного договору і з'ясовували думку за кожним пунктом. Ось як, наприклад, О. Севрюк доповідав Києву 5 лютого 1918 р. про стан питання з кордонів:

«Б р е с т. Говорить Севрюк. Дозволю собі дати маленькі коментарі з приводу пунктів проекту мирного договору. За 2–м пунктом про кордони на заході: кордон йде по Холмській губернії так, як ми це припускали, на півночі звертає на схід у пункті північніше Бреста, відрізаючи більшу частину Підляшшя, так як при вас пропонував Гофман, і далі на схід згідно нашої пропозиції і вказівки Михайла Сергійовича [Грушевського]. Німці пов'язують звільнення територій з одержанням від нас одного мільйона тонн хліба – до 31 червня. Вони готові надати всіляке сприяння в сенсі транспорту тощо. Граф Чернін рішуче відмовляється у відкритому договорі вставити пункт про Галичину. Пропонує нам таємний договір або якусь іншу форму таємного зобов'язання. Внести в парламент відповідний законопроект про утворення кронлянду [українського коронного краю в Східній Галичині й Північній Буковині у складі Австро–Угорщини – *П. Г.–Н.*]. Чи можемо ми укладати таємний договір?

К и ї в. Щодо Галичини таємна угода можлива. Але не з кабінетом міністрів, бо парламент може не прийняти міністерських розмов, а як остаточно оформлений мирний договір. При цьому по можливості без одного мільйона тон». Голова Ради народних міністрів В. Голубович від імені уряду УНР схвалював дії делегації й був задоволений запевненнями О. Севрюка, що, як тільки повернуться Р. Кюльман і О. Чернін, договір буде підписано.

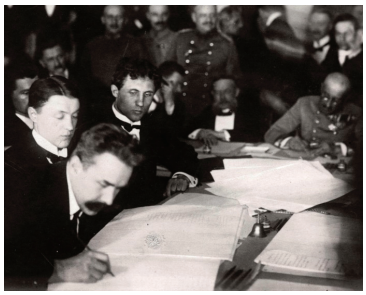

Тим часом 5 лютого у Берліні та Відні відбулися слухання з приводу мирного договору з Україною. Якщо німці сприйняли проект без застережень, то австрійці вагалися щодо пунктів про Холмщину й Галичину й погодилися на поступки лише після отримання права на більшу частку українського збіжжя та продовольчих товарів.

Зрештою, 8 лютого делегаціями було підписано Таємний протокол [31, s. 26–28]. Згідно з ним Австро–Угорщина, як одна з держав Почвірного союзу, була зобов'язана втілити в життя домовленості щодо створення українського коронного краю у Східній Галичині та Північній Буковині, а також передати УНР частину Холмщини, яка на той час перебувала під окупацією її військ.

Тут варто згадати, що вже невдовзі до преси потрапили відомості про підписання Таємного протоколу, який передбачав створення коронного краю з українських територій Східної Галичини та Північної Буковини. Внаслідок цього парламентська фракція галицьких поляків «Коло польське» вперше за час "конституційної ери" вийшла з проурядової коаліції, відмовилася від голосування за бюджет країни, домоглася відставки міністра закордонних справ Австро–Угорщини графа Оттокара Черніна фон Худенітца та австрійського міністра–президента барона Ернста Зайдлєра фон Фойхтенеґа, які поставили свої підписи під Таємним протоколом. Формально причиною визнання нечинності Таємного протоколу було невиконання Україною повною мірою поставок збіжжя Центральним державам обсягом в 1 млн. т до 31 липня 1918 р., як це передбачалося протоколом засідання делегацій Берестейської мирної конференції від 7 лютого 1918 р. [34, s. 210]. Відтак 16 липня 1918 р. у Берліні заступник державного секретаря зовнішньополітичного відомства Німеччини Ґеорґ фон Буше–Гадденгаузен у присутності австро–угорського посла принца Ґоттфріда Гогенлоє–Шіллінґсфюрста спалив український оригінальний примірник документа.

Проте, разом з тим, виникає питання: як український примірник Таємного протоколу потрапив у Берлін? Відомо, що австро–угорські дипломати звинуватили членів делегації УНР у розголошенні його змісту, що грубо порушувало існуючі домовленості. У своїх спогадах О. Севрюк стверджував, що під час переговорів у Відні стосовно надання УНР військової допомоги, він розповів голові Української парламентарної репрезентації в австрійській Державній Раді Є. Петрушевичу про зміст таємного документа, внаслідок чого сенсаційну новину через кілька днів уже обговорював увесь політичний бомонд Відня, зокрема, депутати парламенту [19, с. 67]. У свою чергу, цей інцидент був небезпідставно інтерпретований секційним радником австро–угорського МЗС Ф. Візнером як формальна підстава для вилучення у делегації УНР оригінального примірника протоколу та передачі його на депозитне зберігання у зовнішньополітичне відомство Німеччини. Зрештою така умова вперше була закріплена у протоколі про надання УНР військової допомоги, підписаному 18 лютого 1918 р. у Відні Ф. Візнером та О. Севрюком [35, s. 285–287]. Саме на підставі цієї домовленості М. Любинський 24 лютого 1918 р. у Бересті й передав Таємний протокол Ф. Візнеру та німецькому послу в Австро–Угорщині Ф. Розенберґу, який відвіз документ до Берліна [10, с. 65]. У своїх спогадах О. Севрюк та М. Залізняк переклали провину передачі конфеденційних дипломатичних документів на М. Любинського, а отже – й відповідальність за втрату протоколу [7, с. 140; 19, с. 69]. Більше того, сам О. Севрюк у спогадах замовчує цей свій необачний вчинок, що завдав великої шкоди міжнародному престижу та справі соборності України.

9 лютого (27 січня) 1918 р. почалося останнє пленарне засідання української частини мирної конференції в Бересті, яке від імені Центральних держав відкрив промовою Р. Кюльман, а від України слово–відповідь виголосив О. Севрюк. Церемонію підписання Берестейського мирного договору було завершено 9 лютого 1918 р. о 2 год. 30 хв. ночі. За уряд УНР його завізували члени Центральної Ради О. Севрюк, М. Любинський і М. Левитський [13; 14]. Голова української делегації О. Севрюк занотував з цього приводу: «Твердою і радісною рукою підписую я його в імени України... Берестейська конференція скінчена. Україна визнана Німеччиною, Австро–Угорщиною, Болгарією і Туреччиною як самостійна держава, заключила перший міжнародний трактат» [28, арк. 23]. На тій же церемонії було підписано й окремий українсько–німецький додатковий договір, який на рівноправній основі встановлював загальноприйняті у світі правові принципи відносин громадян та юридичних осіб двох сторін. 12 лютого 1918 р. українська делегація підписала з делегаціями Туреччини, Болгарії та Австро–Угорщини додаткові договори до мирного пакту. Вони були подібними до українсько–німецького додаткового договору, укладеного 9 лютого.

Таким чином українсько–німецькі дипломатичні відносини було встановлено та юридично оформлено 9 лютого 1918 р. у Бересті (Бресті–Литовському) Мировим договором між УНР і Центральними державами, в рамках якого було також укладено Додатковий (торговельно–економічний) договір та оформлено Звернення до німецького народу з проханням нада-ти Україні військову допомогу. У правну основу економічних взаємин між Німеччиною та УНР у тому ж таки Бересті було домовлено також прийняти німецько–російський договір про суходільну та морську торгівлю від 1894–1904 рр., зберігав силу й генеральний російський митний тариф від 13–16 січня 1903 р. [3, с. 79–86].

Проте з підписанням мирового договору мир на українські землі так і не прийшов. Становище Центральної Ради було досить небезпечним. М. Гофман згадував, що «після укладення миру і самі українські уповноважені не приховували безвихідного становища свого уряду і відкрито звернулися до Німеччини з проханням про підтримку» [4, с. 189]. Йдеться про підписання того ж дня (9 лютого) М. Любинським звернення[1] до німецького народу з проханням надати Україні військову допомогу [32, s. 54]. Утім навіть тоді ще не було розмови про німецьку армію та її допомогу у війні з більшовиками. О. Севрюк свідчив: «Про можливість «приятельського» приходу німців на Україну ніколи не йшлося, оскільки пригадую, до 9–го лютого в делегації не говорилося й ніколи (це я підкреслюю) не було про це мови з австро–німецькими делегатами до заключення миру» [18, с. 160]. Тільки тоді, коли 9 лютого (27 січня) «перед полуднем» кур'єр Центральної Ради повідомив українську делегацію про здачу Києва і захоплення столиці більшовиками, українські делегати почали вести безпосередні розмови щодо допомоги у визволенні теренів УНР від окупантів.

Думки спочатку оберталися навколо двох ідей. Перша, ще під час тривання перемовин, була підкинута українцям самим ген. М. Гофманом, який, «бажаючи прискорити наші мирові переговори, часто нам згадував про 45–70 тис. полонених, які находяться в Германії і можуть по підписанню миру виступити організованою силою на оборону волі України. Пізніше ми, підписуючи мир, мали цю обіцянку на увазі» [24, арк. 14]. Це підтверджував й М. Любинський, що засвідчував, що «на другий день після підписання миру ми з власної ініціативи почали конкретну розмову з німцями в сій пекучий для нас справі» [9, с. 207]. Проте досить швидко стало зрозумілим, що після факту підписання Берестейського договору, Берлін вже не поспішав йти на термінову допомогу Києву: «Німці почали звертати нашу увагу на те, що багато полонених на польових і фабричних роботах і що забрати їх з тих робіт, не замінивши другими, майже неможливо, що виступити полонені можуть тільки під командою якого–небудь знаного генерала, що за зброю і знаряддя нам доведеться заплатити і так далі» [24, арк. 14]. Тож часу на переведення формальностей та організацію визволення й заміни військовополонених, збору, спорядження й їх дисцилінування й приведення до належної військової кондиції просто не було, як і необхідних на те коштів і кадрів тощо.

Іншою ідеєю було – вислати на допомогу УНР Січових стрільців, які під час Першої світової війни служили на італійському фронті в австро–угорській армії. Проте цю думку було відхилено німцями через можливі проблеми із транспортуванням. Крім того, Австро–Угорщина за надання військової допомоги за рахунок стрільців вимагала поступок у справі Холмщини, на які українці не могли погодитися.

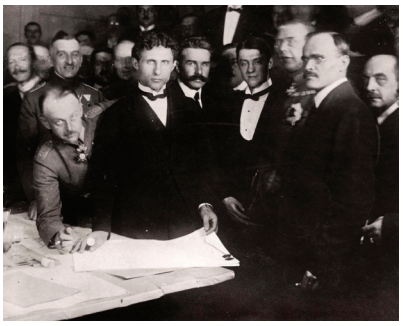

Тож О. Севрюку довелося виїхати до Відня, щоб там безпосередньо вести мову про австрійську військову допомогу. Там же, в австрійській столиці, він взяв участь у зустрічі українських політичних діячів Галичини і Буковини з представниками УНР на мирних переговорах у Бересті. У зустрічі, зокрема, взяли участь К. Левицький, О. Севрюк, М. Василько, Є. Петрушевич, О. Колесса, В. Сінгалевич, М. Лозинський, Є. Левицький, С. Смаль–Стоцький, Л. Бачинський, М. Спинул, С. Голубович, В. Бачинський, С. Дністрянський, М. Лагодинський, І. Семака та ін. [5, арк. 1].

Тим часом в Берліні розгорнулися дебати з приводу доцільності застосувати власні війська у визволенні України. У цей час, 15 лютого, ген. М. Гофман порадив М. Любинському звернутися до німецького народу від імені Центральної Ради у справі військової допомоги проти більшовиків, що накладало на українських делегатів тягар особистої відповідальності за таке рішення. До того ж на той момент вже не було можливості

[1] Д. Дорошенко та Є. Чикаленко стверджували, що насправді ця ідея належала голові Центральної Ради М. Грушевському [6, с. 37–38, 263; 29, с. 40].

встановити контакт й проконсультуватися з урядом УНР. Часу ж на роздуму практично вже не було. Врешті–решт, М. Любинський зміг влаштувати телефонну бесіду із О. Севрюком (який перебував тоді у Відні). Саме вони й дійшли висновку, що в українських делегатів направду не залишалося жодного іншого вибору, окрім як погодитися на пропозицію М. Гофмана. Вище німецьке Армійське командування отримало таке звернення від делегації УНР того ж самого дня (15 лютого) і вже наступного дня проінформувало імператора Вільгельма II та МЗС Німеччини, що німецька воєнна допомога має бути надана Україні без жодного проволікання [33, p. 89–90].

18 лютого, як можна виснувати з відповідного протоколу, укладеного того ж дня при австро–угорському МЗС, саме О. Севрюк «звернувся до Австро–Угорщини і Німеччини з проханням надати Українській Народній Республіці в межах України збройну допомогу проти наступаючих більшовицьких сил». У разі надання такої військової допомоги, він (О. Севрюк) іменем УНР зобов'язався:

1) «зберегти в надійному місці декларацію про створення самостійної Східно–Галицької Коронної Землі, що знаходиться в руках української делегації в Брест–Литовську і підписану трьома українськими делегатами та цісарським і королівським міністром іноземних справ, від 2 лютого 1918 р.; повернути її міністру іноземних справ, як тільки буде переведене створення Коронної Землі зі Східної Галичини і Буковини; обидва примірники цієї декларації повинні бути знищені»;

2) опублікувати протокольне оголошення, складене представниками держав, наступного змісту:

«Аби уникнути непорозумінь при тлумаченні п.2 §2 мирового договору, укладеного 9 лютого 1918 р. у Бресті–Литовську між Німеччиною, Австро–Угорщиною, Болгарією і Туреччиною, з одного боку, та Українською Народною Республікою з іншого встановлюється, що передбачувана в другому абзаці договірної постанови змішана комісія при визначенні кордону не зв'язана тим, щоби встановити прикордонну лінію через містечка Белгорай – Щебжічен, Красностав, Пугачове, Радін, Межиріччя, Сарнакі, але, на підстав п.2. §2 мирового договору, має право встановлювати кордон, також на схід від лінії Белгорай і д[альш] Сарнакі, виходячи з етнографічних умов і бажань населення.

Зазначена змішана комісія буде створена з представників сторін, що укладають договір і представників Польщі й кожна сторона надасть до Комісії однакову кількість делегатів» [1, с. 87–88].

При цьому Ф. фон Візнер заявив, що висловлене з боку українців прохання про надання збройної допомоги союзниками буде задоволене, після ж вигнання більшовиків австро–угорські війська будуть відкликані з території УНР, як тільки–но Центральна Рада висловить таке побажання. Протокол підписали Ф. фон Візнер (від Австро–Угорщини) та О. Севрюк (від УНР). Отже, насправді, рішення про запрошення німецько–австрійський військ в Україну було остаточно узгоджене й завізоване таки саме О. Севрюком.

Після Берестейського договору, укладеного представниками Центральної Ради, на терен України з метою вигнання більшовицьких агресорів, вступило 450–тисячне німецьке та австро–угорське військо. 18 лютого 1918 р. у київському напрямкові почали наступ під командуванням генерала А. Лінзінгена (з березня – фельдмаршала Г. Айхгорна) 23 німецькі дивізії (20 піхотних і 3 кавалерійських)[1]. 24 лютого в одеському напрямкові почали просуватися 10 австро–угорських дивізій (8 піхотних і 2 кавалерійські) на чолі з командувачем фельдмаршалом Е. Бем–Ермолі (з червня – генералом А. Краусом). Невдовзі, спільно з підрозділами армії УНР, союзники звільнили від загарбників усю територію України. 2 березня 1918 р. уряд УНР прибув до Києва, а згодом у столиці законотворчу працю відновила й Центральна Рада. На теренах України також здобув право тимчасового перебування 450–тисячний контингент союзницьких німецько–австро–угорських військ, які через досить нетривалий час почали все більше перебирати на себе окупаційні функції.

Тим часом 4 березня 1918 р. у Бересті між представниками Четверного союзу і делегацією УНР, яку очолював О. Севрюк, було підписано також ще й окремий договір щодо Холмщини. Того ж дня, 4 березня, О. Севрюк виїхав на зустріч із М. Грушевським, якого віднайшов у вагоні потяга поміж Житомиром і Сарнами. Німецькі та австро–угорські війська вже переможно просувалися Україною. Згадуючи про цю конфеденційну розмову із головою Центральної Ради, О. Севрюк писав, що М. Грушевський плакав, позаяк вступ німців на терени УНР був драмою і його особистого життя [18, с. 160].

Після підписання Берестейського договору О. Севрюк, не без самореклами та з подачі своїх однопартійців–есерів й з фавору батька своєї нареченої (М. Грушевського), чи не одразу ж став героєм історичного менту й буквально потопав у славослів'ях на свою честь: його називали новим Наполеоном, новим Талейраном, новим Горчаковим...

З поверненням української влади до Києва, 9 березня 1918 р. М. Любинський (О. Севрюк прибув на засідання із значним запізненням) зачитав Раді народних міністрів свій звіт про перебіг та підсумки роботи делегації УНР на мирових переговорах з Центральними державами у Бересті. Потім на запитання урядовців надав свої відповіді й О. Севрюк, що прибув на нього із запізненням. Він говорить про те, що: мирною делегацією було запрошено австрійське військо, і що навіть є постанова, на основі якої австрійське військо за згодою українського уряду буде виведене з території України, і що це і є, власне кажучи, письмовим договором; що німці хотіли спочатку зайняти тільки північну частину України, боячись оголити свій тил, але після виступу Австрії їхня

[1] У зв'язку з передбаченим вступом військ Центральних держав в Україну, Німеччина й Австро–Угорщина уклали у Берліні 21 лютого 1918 р. таємний договір про спільну політику щодо держав і самоправних територій, на які розпалася колишня Російська імперія. У договорі було зазначено, що Україна не може розглядатися як окупована військами Центральних держав, а існуватиме як незалежна держава.

позиція щодо цього змінилася, і вони мали очистити Україну від більшовиків і по лівому березі Дніпра, як до Куп'янська; що, на його думку, німці обмежуються щодо компенсації тільки вільною продажою хліба, але можливо, що з часом поставлять певні компенсації про німців–колоністів і повернення їм збитків. На запитання ж голови уряду В. Голубовича щодо місця знаходження, власне, оригіналу Берестейського Мирового договору та копії «Віденського протоколу», О. Севрюк відповів коротко й сухо: в Берліні [27, арк. 33–36зв].

Слід також зазначити, що згідно із Берестейським договором держави–підписанти його, поміж іншим, також зобов'язувалися «негайно після підписання сеї умови» встановити дипломатичні відносини та обмінятися повноважними представниками, а після ратифікації мирної угоди її учасники мали намір запровадити одна у одній генеральні консульства, консульства та віце–консульства «в усіх портах, містах і інших місцевостях їх територій» [25, арк. 11, 39].

Отже, де–факто новітні українсько–німецькі дипломатичні взаємини почалися із грудня 1917 р. і мали на той час «сепаратний» характер, а де–юре були оформлені 9 лютого 1918 р. Берестейським мировим договором. Відтак Українська Народна Республіка була визнана Німеччиною та її союзниками (Австро–Угорщиною, Болгарією та Туреччиною) суверенною державою.

Список використаних джерел

1. Архів Радянської України. – 1932. – №1–2.
2. Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – №4. – Квітень.
3. Гай–Нижник П. Українська дипломатія й міжнародна фінансова політика урядів Центральної Ради, Української Держави (Гетьманату) та Директорії УНР (1917–1922 рр.) / Павло Гай Нижник. – К.: Дуліби, 2016. – 532 с.
4. Гофман М. Война упущенных возможностей / М. Гофман. – М.; – Л.: Государственное издательство, 1925.
5. Державний архів Тернопільської області. – Ф.Р–3430. – Оп.1. – Спр.29.
6. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923. – Т.1. Доба Центральної Ради / Д. Дорошенко. – Ужгород, 1932.
7. Залізняк М. Моя участь у мирових переговорах в Берестю Литовському / М. Залізняк // Берестейський мир з нагоди 10–х роковин 9/II. 1918 – 9/II. 1928: спомини і матеріали. – Лв.; –К.: Кооперативна накладня «Червона Калина», 1928.
8. Кураєв О. О. Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914–1918) / О. О. Кураєв. – К., 2006.
9. Любинський М. Як прийшли німці / М. Любинський // Літературно–наукивші вістник. – 1918. – Т.72. – Р.19. – Кн.12.
10. Несук М. Договір, спалений у присутності посла: Таємна угода між УНР і Австро–Угорщиною від 8 лютого 1918 р. та її доля / М. Несук // Політика і час. – 1993. – №6.
11. Нова Рада. – 1917. – 30 листопада.
12. Нова Рада. – 1918. – 14 січня.
13. Нова Рада. – 1918. – 22 лютого.
14. Нова Рада. – 1918. – 24 лютого.
15. Робітнича газета. – 1917. – 27 жовтня.
16. Робітнича газета. – 1917. – 18 листопада.
17. Романчук О. Брестський мир / О. Романчук // Молода Галичина. – 1993. – 23–30 січня.
18. Севрюк О. Берестейський мир. 9.II.1918 (Уривки зі споминів) / Олександр Севрюк. – Париж, 1927.
19. Севрюк О. Галичина в Берестейських перемовах / О. Севрюк // Історичний календар–альманах «Червоної Калини» на 1939 р. – Львів: Накладом видавничої кооперативи «Червона Калина», 1938.
20. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.1063. – Оп.1. – Спр.1.
21. Там само. – Ф.1063. – Оп.2. – Спр.2.
22. Там само. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.20.
23. Там само. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.26.
24. Там само. – Ф.2592. – Оп.1. – Спр.22.
25. Там само. – Ф.2592. – Оп.1. – Спр.32.
26. Там само. – Ф.2592. – Оп.4. – Спр.16.
27. Там само. – Ф.3690. – Оп.1. – Спр.17.
28. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф.581. – Оп.1. – Спр.26.
29. Чикаленко Є. Уривки з моїх споминів за 1917 р. / Євген Чикаленко. – Прага, 1932.
30. Шелухин С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів / С. Шелухин. – Дрогобич, 1992.
31. Geheimprotokoll vom 8.2.1918 betreffend die Teilung Galiziens und Bildung eines ukrainischen Kronlandes Ostgalizien–Bukowina, Februar – August, 1918. Z. 7611 // Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA). Hausund Hof Staatsarchiv (HHStA), I Politisches Archiv (PA). – Bd. 523. – Liasse XLVII / 12 g.
32. Horak S. The First Treaty of World War I. Ukraine's Treaty with the Central Powers of February 9, 1918 / Stefan Horak. – New–York: Columbia University Press, 1988.
33. Fedyshyn O. Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution, 1917–1918 / O. Fedyshyn. – New Jesrey: Rutgers University Press, 1971.
34. Friedensvertrag zwischen Deutschland, Österreich–Ungarn, Bulgarien und der Türkei einerseits und der Ukrainischen Volksrepublik anderseits // Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA). Hausund Hof Staatsarchiv (HHStA), I Politisches Archiv (PA). – Bd. 523. – Liasse XLVII / 12 g.
35. Protokoll der Sitzung der öster.–ung. und ukrain. Kommission für die Abfassung des Kollektivfriedensvertrages, Verpflichtung der ukrain. Regierung zur Lieferung der Million Tonnen Getreide an die Zentralmächte gegen entsprechenden Warenaustausch, Abhängigkeit der Ratifizierung des Friedensvertrages mit der Ukraine von der Erfüllung dieser Verpflichtung // Ereignisse in der Ukraine 1914–1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe. – Bd. 2. – Philadelphia, 1967.

References

1. Arkhiv Radianskoi Ukrainy. – 1932. – №1–2.
2. Visty z Ukrainskoi Tsentralnoi Rady. – 1917. – №4. – Kviten.
3. Hai–Nyzhnyk P. Ukrainska dyplomatiia y mizhnarodna finansova polityka uriadiv Tsentralnoi Rady, Ukrainskoi Derzhavy (Hetmanatu) ta Dyrektorii UNR (1917–1922 гг.) / Pavlo Hai Nyzhnyk. – K.: Duliby, 2016. – 532 s.
4. Hofman M. Voina upushchennykh vozmozhnostei / M. Hofman. – M.; – L.: Hosudarstvennoe izdatelstvo, 1925.
5. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. – F.R–3430. – Op.1. – Spr.29.
6. Doroshenko D. Istoriia Ukrainy 1917–1923. – T.1. Doba Tsentralnoi Rady / D. Doroshenko. – Uzhhorod, 1932.
7. Zalizniak M. Moia uchast u myrovykh perehovorakh v Berestiu Lytovskomu / M. Zalizniak // Beresteiskyi myr z nahody 10–kh rokovyn 9/II. 1918 – 9/II. 1928: spomyny i materialy. – Lv.; –K.: Kooperatyvna nakladnia «Chervona Kalyna», 1928.
8. Kuraiev O. O. Ukrainska problema u polytytsi Berlina ta Vidnia u Pershii svitovii viini (1914–1918) / O. O. Kuraiev. – K., 2006.
9. Liubynskyi M. Yak pryishly nimtsi / M. Liubynskyi // Literaturno–naukyvshi vistnyk. – 1918. – T.72. – R.19. – Kn.12.
10. Nesuk M. Dohovir, spalenyi u prysutnosti posla: Taiemna uhoda mizh UNR i Avstro– Uhorshchynoiu vid 8 liutoho 1918 r. ta yii dolia / M. Nesuk // Polityka i chas. – 1993. – №6.
11. Nova Rada. – 1917. – 30 lystopada.
12. Nova Rada. – 1918. – 14 sichnia.
13. Nova Rada. – 1918. – 22 liutoho.
14. Nova Rada. – 1918. – 24 liutoho.
15. Robitnycha hazeta. – 1917. – 27 zhovtnia.
16. Robitnycha hazeta. – 1917. – 18 lystopada.
17. Romanchuk O. Brestskyi myr / O. Romanchuk // Moloda Halychyna. – 1993. – 23–30 sichnia.
18. Sevriuk O. Beresteiskyi myr. 9.II.1918 (Uryvky zi spomyniv) / Oleksandr Sevriuk. – Paryzh, 1927.
19. Sevriuk O. Halychyna v Beresteiskykh peremovakh / O. Sevriuk // Istorychnyi kalendar–almanakh «Chervonoi Kalyny» na 1939 r. – Lviv: Nakladom vydavnychoi kooperatyvy «Chervona Kalyna», 1938.
20. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy. – F.1063. – Op.1. – Spr.1.
21. Tam samo. – F.1063. – Op.2. – Spr.2.
22. Tam samo. – F.1115. – Op.1. – Spr.20.

23. Tam samo. – F.1115. – Op.1. – Spr.26.
24. Tam samo. – F.2592. – Op.1. – Spr.22.
25. Tam samo. – F.2592. – Op.1. – Spr.32.
26. Tam samo. – F.2592. – Op.4. – Spr.16.
27. Tam samo. – F.3690. – Op.1. – Spr.17.
28. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Lvovi. – F.581. – Op.1. – Spr.26.
29. Chykalenko Ye. Uryvky z moikh spomyniv za 1917 r. / Yevhen Chykalenko. – Praha, 1932.
30. Shelukhyn S. Ukraina – nazva nashoi zemli z naidavnishykh chasiv / S. Shelukhyn. – Drohobych, 1992.
31. Geheimprotokoll vom 8.2.1918 betreffend die Teilung Galiziens und Bildung eines ukrainischen Kronlandes Ostgalizien–Bukowina, Februar – August, 1918. Z. 7611 // Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA). Hausund Hof Staatsarchiv (HHStA), I Politisches Archiv (PA). – Bd. 523. – Liasse XLVII / 12 g.
32. Horak S. The First Treaty of World War I. Ukraine's Treaty with the Central Powers of February 9, 1918 / Stefan Horak. – New–York: Columbia University Press, 1988.
33. Fedyshyn O. Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution, 1917–1918 / O. Fedyshyn. – New Jesrey: Rutgers University Press, 1971.
34. Friedensvertrag zwischen Deutschland, Österreich–Ungarn, Bulgarien und der Türkei einerseits und der Ukrainischen Volksrepublik anderseits // Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA). Hausund Hof Staatsarchiv (HHStA), I Politisches Archiv (PA). – Bd. 523. – Liasse XLVII / 12 g.
35. Protokoll der Sitzung der öster.–ung. und ukrain. Kommission für die Abfassung des Kollektivfriedensvertrages, Verpflichtung der ukrain. Regierung zur Lieferung der Million Tonnen Getreide an die Zentralmächte gegen entsprechenden Warenaustausch, Abhängigkeit der Ratifizierung des Friedensvertrages mit der Ukraine von der Erfüllung dieser Verpflichtung // Ereignisse in der Ukraine 1914–1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe. – Bd. 2. – Philadelphia, 1967.

Hai–Nyzhnyk P. P., *Doctor of Historical Sciences, Academician of the Ukrainian Academy of Sciences, Head of the Department of Historical Studies at the Research Institute of Ukrainian Studies (Ukraine, Kyiv), Hai–Nyzhnyk@ukr.net*

Olexander Sevryuk and his role during the negotiations and conclusion of the World Treaty between the UNR and the Central States in Brest (January – February 1918)

The role of the head of the diplomatic delegation of the Central Council of Oleksandr Sevryuk during the negotiations and conclusion of the World Treaty between the UNR and the Central States in Brest (Brest–Litovsk) during January – February 1918 is highlighted.

Keywords: *Sevryuk, Brest Treaty, UNR, Central States, Central Council.*

* * *

УДК 327–055.1(437.1)+94(437.1)

Варгатюк С. В.,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри міжнародних відносин факультету
журналістики та міжнародних відносин, Київський
національний університет культури і мистецтв
(Україна, Київ), Liana.V@i.ua

Боротьба дипломатичного корпусу Директорії УНР з окупацією Польщею Західної України

Розглядаються дії української дипломатії та представників державного проводу Директорії УНР проти окупації польськими військами Західної України. Складне міжнародне становище навколо України останньої доби визвольних змагань: друга агресія Радянської Росії, бойові зіткнення з Білою армією «єдиної неподільної» Росії, невизнання української державності та небажання допомогти Києву у оборонній війні представниками урядів країн Антанти, ускладнювалося війною з боку Польщі. Такі жорсткі реалії змушували українців використовувати різноманітні методи у відстоюванні незалежної держави.

Ключові слова: *дипломатичний корпус, українська делегація, переговори, ускладнення ситуації.*

1 листопада 1918 р. на уламках Австро–Угорської імперії у Львові постала українська держава – Західно–Українська Народна Республіка (ЗУНР), котра відразу розпочала війну проти поляків, які хотіли взяти під контроль Галичину. Польське повстання у Львові одержало підтримку від уряду новоствореної Другої Речі Посполитої Польської та переросло у міждержавну українсько–польську війну. Ця війна тривала до літа 1919 р. та завершилася поразкою Української Галицької Армії від польської армії під керівництвом генерала Галлера чисельністю біля 80 тисяч солдат, сформоване на території Франції зусиллями Антанти та США для війни проти більшовицької Росії. Після цього уряд ЗУНР виїхав за кордон, УГА відступила за Збруч на допомогу дієвій армії УНР у війні з більшовиками, а польські війська окупували Західну Україну.

Через такі події український дипломатичний корпус останньої доби визвольних змагань використовував різні способи відстоювання національних інтересів. Зокрема, від налаштування стосунків з Польщею через безпосередні дипломатичні контакти, адже Ю. Пілсудському було вигідно, щоб українська армія знаходилася на Поділлі, виконуючи роль збройної перешкоди між поляками та Червоною армією до діяльності на Паризькій мирній конференції. [3, с. 240].

Так, крім визнання України доби Директорії УНР Антантою, отримання від неї матеріальної та збройної допомоги у оборонній війні з Радянською Росією, українська дипломатична делегація намагалася звернути увагу Паризької мирної конференції на воєнні дії Польщі проти Західної України. В ноті українських дипломатів до секретаріату Найвищої Ради повідомлялося про наступ польського війська на Холмщину, Підлящщя, Полісся та Волинь [4, с. 220].

У цій ноті вперше офіційно згадується про події, що відбувалися ще з грудня 1918 року, до часу подання другої ноти щодо агресивних дій Польщі, а саме про терор польських військових проти мирного населення Західної України [4, с. 220].

Через продовження боїв на українсько–польському фронті в рамках Паризької конференції в березні 1919 року в Галичині почала діяти Міжсоюзна комісія під головуванням командуючого французьким експедиційним військовим корпусом у Східній Європі генерала Бартелемі. До її складу входили англійський генерал Кортон де Віарт, американець д–р Лорд та італієць Стабліє [4, с. 220].

Комісія прибула в Галичину прямо на фронтову лінію. Головою української делегації був С. Бурачинський. Комісія відвідала містечко Ходорів, де знаходилася головна квартира УГА на чолі з командуючим генералом М. Омельяновичем–Павленком. До Ходорова приїхали також голова Держсекретаріату Є. Петрушевич та прем'єр уряду ЗУНР С. Голубович, а також голова Директорії УНР С. Петлюра [3, с. 240].

Не проявляючи активності під час офіційної церемонії зустрічі, С. Петлюра побажав вести переговори з Бартелемі окремо. Тема їхньої розмови невідома, але сам факт подвійної дипломатії не справив на представників Міжсоюзної комісії належного враження. Поляки, скориставшись таким становищем, отримали можливість заявити в кулуарах Паризької конференції, що між українцями немає єдності [3, с. 240].

Таке становище вплинуло на рішення комісії, яка в 2–й статті свого проекту перемир'я визначила демаркаційну лінію так: УГА повинна відійти від Львова до річки Буг, віддавши полякам нафтові джерела. З такої нагоди делегати від УНР на Паризькій конференції 7 квітня 1919 року подали ноту з протестом до секретаріату Найвищої Ради щодо безперспективності переговорів у Ходорові [3, с. 240].

Після невдачі комісії Бартелемі, пропозиції якої українці відкинули, Найвища Рада з початку квітня 1919 року призначила другу комісію, що мала ліквідувати польсько–український конфлікт. Головою цієї комісії був призначений англійський генерал Л. Бота від Південно–Африканського Союзу [2, с. 84].

Проект перемир'я комісії генерала Л. Боти пропонував обом сторонам зменшити армію до 20 тисяч і до закінчення конференції визначити тимчасову «лінію Боти», причому нафтовий басейн Дрогобицького повіту залишався в руках українців, а поляки контролювали б Львів і всю територію на захід від лінії Львів – Сокаль [4, с. 220].

Але польська делегація відкинула умови перемир'я. В заяві на ім'я Л. Боти голова польської делегації Р. Дмовський повідомив, що Польща намагається створити спільний польсько–румунський фронт, лінія якого повинна пролягати в напрямку: Дністер – Золота Липа, а на північ – через Галич і Станіслав до Чернівців [3, с. 240].

Ця заява була написана 13 травня 1919 року, тобто до початку наступу польської армії в Західній Україні та на Волині і в Поліссі. З політичної точки зору польська, заява ігнорувала намагання Найвищої Ради досягти перемир'я між двома сусідніми країнами [3, с. 240].

Українська делегація не знала про негативну оцінку делегацією Р. Дмовського умов перемир'я. В той же час французька преса щодня приносила нові відомості про наступ польського війська на Україну. З такого приводу 20 травня 1919 року було вирішено звернутися до Найвищої Ради, в якій йшлося про безуспішні спроби українських дипломатів отримати допомогу від країн Антанти для боротьби з польським та радянським наступом [7, арк. 166].

Того ж дня голова української делегації на Паризькій мирній конференції Г. Сидоренко отримав запрошення на відвідування українськими дипломатами резиденції президента США В. Вільсона, де в той день проходила нарада Найвищої Ради. Приводом для запрошення послужив лист генерала Л. Боти, зачитаний на засіданні Найвищої Ради англійським прем'єром. В листі була висловлена думка, що коли Найвища Рада не винесе жодного рішення щодо України, то це буде доказом безсилля Паризької конференції [4, с. 220].

Крім Великої четвірки в американській резиденції українських дипломатів очікували члени комісії Л. Боти. Від української сторони на нараду прибули Г. Сидоренко, О. Шульгін, М. Лозинський, В. Панейко та Д. Вітовський. Відповівши на низку питань щодо внутрішнього ладу України та її ставлення до польського й радянського наступу, делегати від української місії оголосили усну заяву: Директорія вкрай потребує військової допомоги, польському наступові в Галичині значною мірою сприяє допомога країн Антанти. Рада чотирьох повинна негайно припинити наступ польського війська проти народу України [7, арк. 167].

Після того як українці покинули американську резиденцію, Найвища Рада продовжувала дебатувати проблему, пов'язану з польсько–українським воєнним конфліктом. Щодо загальної української справи, то ніхто з членів Великої четвірки до вирішення цього питання більше не повертався.

3 липня 1919 року від секретаріату Паризької конференції до канцелярії української делегації прийшло повідомлення, що підкомісія з польських, справ за дорученням Найвищої Ради працює над внутрішнім статусом Східної Галичини. До участі в нараді запрошувалися члени української делегації від ЗУНР [3, с. 240].

Комісія, що займалася польськими справами, була однією з найвагоміших на Паризькій конференції, очолювана членом французької делегації Ж. Камбоном, вона займалася справами, пов'язаними з утворенням Польської держави, яка за планами Антанти мала стати буфером між Західною Європою та Радянською Росією. Одній з її підкомісій Найвищою Радою було доручено розробити внутрішній статус Східної Галичини [7, арк. 169].

Прийняття такого запрошення та участь галичан у діяльності підкомісії означало б згоду об'єднаного представництва УНР і ЗУНР на рішення Найвищою Радою справи щодо Східної Галичини та вказувало на відсутність єдності поглядів самої делегації щодо української державності. Тому 4 липня 1919 року до секретаріату Паризької конференції надійшло повідомлення про відмову від участі українських представників у праці підкомісії [7, арк. 169].

Це було помилкове рішення. Напевно, виходячи з тези, що політика є мистецтвом можливого, українським дипломатам потрібно було взяти участь у праці підкомісії та намагатися впливати на вироблення внутрішнього статусу Східної Галичини на користь її мешканців.

Таким чином, невдала діяльність українських дипломатів на Паризькій мирній конференції налаштувало державний провід Директорії УНР до встановлення приязних стосунків із Польщею заради зняття з порядку денного складнощів зі Східною Галичиною.

Щодо заведення приязних стосунків із Польщею, то перші дипломатичні контакти Директорії УНР з цією державою розпочалися на межі 1918–1919 років, тобто ще до початку роботи Паризької мирної конференції Так, наприкінці грудня 1918 року в столиці Польщі розпочала свою діяльність українська дипломатична місія на чолі з професором В. Прокоповичем [5, с. 142]. Завдання, з яким ми поїхали від нашого уряду до Варшави, – пояснював В. Прокопович кореспондентові «Нової Ради», – це питання кордонів між сусідніми державами та пошуки порозуміння між тісно пов'язаними у різних сферах Польщі та України [5, с. 142]. Місія В. Прокоповича не досягла своєї мети через те, що зовнішня політика Директорії УНР була детермінована прорадянськими поглядами В. Винниченка [6, с. 269]. Сам В. Прокопович дав таку оцінку діяльності його місії у Варшаві: «Порозуміння між Польщею і Україною – справа складна, але потрібна і можлива. Справа залежіть від порозуміння між обома сторонами і врахування інтересів один одного, від доброї волі, такту і витриманості в переговорах» [8, с. 8].

Місія В. Прокоповича полегшила можливість заснування першого дипломатичного представництва УНР у Варшаві на чолі з О. Карпинським, яка почала діяти з 18 січня 1919 року [8, с. 8]. Польський уряд також прагнув нормалізації відносин з Директорією. Так, у січні 1919 року спеціальний польський представник Ванькович провів у Києві консультації з зацікавленими у цих контактах українськими політичними колами [6, с. 269].

В середині лютого 1919 року посаду голови українського МЗС зайняв К. Мацієвич. Він виїхав з Вінниці, де перебував уряд УНР, до Одеси і Бухаресту, щоб особисто взяти участь у переговорах з представниками Антанти. Український міністр мав побачення з послом Польщі в Румунії М. Лінде, який у звіті до І. Падеревського 15 лютого 1919 року виявив занепокоєння тим, що українці пробують укласти угоду з Антантою в Одесі щодо допомоги УНР у боротьбі з наступом Червоної армії [4, с. 162–163]. Укладення такої угоди, на думку польського посла, зміцнювало б становище України і зашкоджувало інтересам Польщі у Галичині [1, с. 9].

В Одесі К. Мацієвич у розмові з польським представником при антантському штабі Б. Кутиловським виклав погляд УНР на сучасне зовнішньополітичне становище і з'ясував дві найважливіші справи в діяльності свого міністерства: 1) договір з французьким командуванням в Одесі про боротьбу з більшовиками; 2) тимчасова угода з Польщею. Саме так основний зміст розмови з українським міністром передав Б. Кутиловський у звіті прем'єрові І. Падеревському [4, с. 158].

Б. Кутиловський, як польський прем'єр, стояв на позиції заперечення існування УНР, навіть в такому випадку, коли вона буде добре озброєна Антантою для боротьби проти спільного ворога Польщі та України – Радянської Росії. Тому Б. Кутиловський відповів українському міністрові такою тезою: «Одна справа – боротьба з РСФРР пов'язана з другою – миром з Польщею, тому що Україна не може вести війну з більшовиками, не відкликавши своїх військ з Галичини, тобто без припинення воєнних дій проти поляків» [6, с. 269].

Б. Кутиловський у розмові з К. Мацієвичем поставив проблему польсько–українських стосунків з ніг на голову. Адже не Польща страждала від українського збройного наступу, а польська армія окупувала землі Західної України. До вимоги відмови від Галичини польський представник додав побажання щодо вільного переїзду польських дипломатів до Одеси і зміни політики УНР щодо польського населення в Україні. Зі звіту Б. Кутиловського польському прем'єрові було відомо, що на всі вимоги на переговорах К. Мацієвич відповів загальною фразою, що всі справи треба вирішити переговорами у Варшаві [6, с. 269].

В останній добі березня 1919 року К. Мацієвич призначив урядовця української місії в Одесі Б. Курдиновського на посаду українського посла у Варшаві, де він вступив у зносини з так званим українським комітетом, до складу якого входили колишні представники українського національного руху та ті, хто повернувся з рядів польської шляхти до українського табору [6, с. 269]. Очолював комітет Г. Тишкевич – брат графа М. Тишкевича, який замінив Г. Сидоренка на посаді голови української делегації на Паризькій мирній конференції [8, с. 8].

Представники комітету в надісланому до І. Падеревського меморандумі вимагали, щоб Польща взяла Україну під свій протекторат, оскільки вона не здатна здобути власну державність без чужої допомоги [6, с. 269].

Очевидно автори меморандуму вже мали розмови з Б. Курдиновським і ознайомили його зі змістом документу. Цю версію підтверджує текст меморандуму: «Умови, на які Б. Курдиновський міг би погодитись від імені тих, хто дав йому повноваження, зводяться приблизно до такого: гарантування особам, які входять до Директорії особистої безпеки.., збереження їх на керівному становищі в уряді того або іншого складу, який створиться за угодою з Польщею на території України, виключаючи Галичину. Передбачувана згода на значні зміни в складі самого уряду не виключає в ньому поляків; відмова від будь–яких претензій на частину Східної Галичини або, в крайньому разі, від всієї цієї території і разом з тим від деяких повітів Волинської та Київської губерній; спільні воєнні дії лише по Дніпро; спільна торгівельна політика з ліквідацією митного кордону між Україною та Польщею; участь Польської держави в закордонній політиці України; гарантування полякам правових привілеїв у економічній, політичній та культурній галузях» [6, с. 269].

Особливістю цього меморандуму є те, що текст дуже нагадує зміст відомої Варшавської угоди від 22 квітня 1920 року. В обох документах існує гарантія визнання Директорії на чолі з С. Петлюрою. Очевидно, К. Мацієвич давав усні інструкції Б. Курдиновському на підставі порозуміння з С. Петлюрою, який дав згоду на досить значні територіальні поступки на користь Польщі. К. Мацієвич, мабуть, перебільшив поступки, на які погодився С. Петлюра, коли давав інструкції Б. Курдиновському, а той зі свого боку, пішов далі інструкцій міністра закордонних справ [4, с. 158].

У Варшаві Б. Курдиновський вів з прем'єром І. Падеревським переговори, які завершились 23 травня 1919 року підписанням угоди, текст якої, за винятком деяких пунктів, нагадував меморандум українського комітету на чолі з Г. Тишкевичем. Згідно з цим договором, Б. Курдиновський віддавав всю Україну під зверхність Польщі. Внутрішня і закордонна політика УНР, збройні сили переходили під керівництво польського уряду [1, с. 9].

Отже, вибір Б. Курдиновського для такої важливої справи з боку українського уряду був кроком необачним. У минулому ця людина була далекою від українського національного руху. Б. Курдиновський більше контактував з російськими консервативними колами. За часів гетьманату він поступив на державну службу і його призначення на посаду посланника від імені Директорії УНР на переговори у Варшаву було приречене на провал, навіть не через навмисні дії, а через його байдужість до української справи.

А невдалий склад української делегації на Паризькій мирній конференції, більшість представників якої не годилася на роль дипломатів, відсутність політичної гнучкості у голови делегації за фахом залізничного інженера Г. Сидоренка, попри його щирий патріотизм, призводили до значних прорахунків у діяльності місії. Так, оскільки делегація від Директорії УНР не була допущена до участі у світовому форумі, українські дипломати обрали не досить вдалу тактику надсилання

нот до секретаріату Найвищої Ради, які за своєю формою та змістом нагадували скарги на голів урядів країн Антанти, Такі обставини погіршили і так не дуже добрі стосунки України з союзними державами.

Помилкою в діяльності української делегації на Паризькій конференції була відмова від співпраці в підкомісії з польських справ щодо внутрішнього статусу Східної Галичини. Українським дипломатам потрібно було взяти участь у праці підкомісії та намагатися впливати на вироблення внутрішнього статусу Східної Галичини на користь її мешканців.

З прийняттям умов місії Бартєлемі, яка діяла під егідою Паризької мирної конференції, щодо перемир'я між українцями і поляками в Галичині в УНР з'явився б шанс бути визнаною Антантою і отримати, допомогу в оборонній війні на два фронти проти – Польщі й РСФРР. З огляду на безнадійну ситуацію – дипломатичну ізоляцію та внутрішню політичну нестабільність, – відкинення Директорією пропозиції антантських чинників було поспішним.

Список використаних джерел

1. Доценко О. Літопис Української революції 1917–1923. – Львів, 1924. – Кн.5, Т.3.
2. Мазепа І. Україна в огні і бурі революцій 1917–1921. – К.: Вид. «Темпора», 2003. – Т.1.
3. Нагаєвський І. Історія Української держави XX століття. – К., 1993.
4. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Скрентон, 1963. – Т. 5.
5. Срібник І. С. Петлюра – на чолі держави та війська.
6. Симоненко Р. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України у 1919 році. – К., 1962.
7. ЦДАВОВУ. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.133.
8. Шелухін С. Лист до С. Петлюри. Ризький договір. – Париж, 1948.

References

1. Docenko O. Litopys Ukrai'ns'koi' revoljucii' 1917–1923. – L'viv, 1924. – Kn.5, T.3.
2. Mazepa I. Ukrai'na v ogni i buri revoljucij 1917–1921. – K.: Vyd. «Tempora», 2003. – T.1.
3. Nagajevs'kyj I. Istorija Ukrai'ns'koi' derzhavy XX stolittja. – K., 1993.
4. Stahiv M. Ukrai'na v dobi Dyrektorii' UNR. – Skrenton, 1963. – T. 5.
5. Sribnyk I. S. Petljura – na choli derzhavy ta vijs'ka.
6. Symonenko R. Imperialistychna polityka Antanty i SShA shhodo Ukrai'ny u 1919 roci. – K., 1962.
7. CDAVOVU. – F.3696. – Op.2. – Spr.133.
8. Sheluhin S. Lyst do S. Petljury. Ryz'kyj dogovir. – Paryzh, 1948.

Vargatyuk S. V., *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor Department of International Relations, Faculty of Journalism and International Relations, Kiev National University of Culture and Arts (Ukraine, Kyiv), Liana.V@i.ua*

Struggle of the diplomatic corruption of the UNR Director with the building of Poland of Western Ukraine

The article deals with the actions of Ukrainian diplomacy and representatives of the state leadership of the UNR Directory in connection with the occupation of the Polish troops of Western Ukraine. The difficult international situation around Ukraine in the last days of the liberation struggle: the second aggression of Soviet Russia, the failure to recognize Ukrainian statehood and the reluctance to help Kiev in the war with representatives of the governments of the Entente countries, was aggravated by the war on the part of Poland. Such harsh realities compelled Ukrainians to use a variety of methods to defend the right to have their own independent state.

Keywords: *diplomatic corps, Ukrainian delegation, negotiations, complication of the situation.*

* * *

УДК 614.84«1925–1926»

Харламов М. І.,
кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін соціально–психологічного факультету, Національний університет цивільного захисту України (Україна, Харків), mike1982kharlamov@gmail.com

Логовський І. М.,
кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін соціально–психологічного факультету, Національний університет цивільного захисту України (Україна, Харків), marika_logovskay@ukr.net

Особливості стану протипожежної охорони промисловості Україні у 1925–1926 роках

Метою дослідження є розгляд особливостей стану протипожежної охорони промислових підприємств УСРР (Української Соціалістичної Радянської Республіки) у період розквіту нової економічної політики (НЕП). В статті розглядаються деякі питання взаємовідносин Народного Комісаріату Внутрішніх Справ української республіки (НКВС УСРР) та Вищої Ради Народного Господарства УСРР (ВРНГ УСРР). Характеризуються проблеми боротьби з пожежами в промисловості республіки на 1925 рік, аналізуються спроби подолання кризи в системі пожежної безпеки у 1926 році. В роботі використовуються проблемно–хронологічний та історико–системний методи дослідження, що дозволили більш об'єктивно підійти до аналізу зазначених питань. Дана наукова розвідка базується на маловідомих архівних джерелах, що знаходяться у Державному архіві Харківської області (ДАХО), а також на інших малодосліджених друкованих матеріалах.

Ключові слова: *промисловість, пожежа, протипожежна охорона, Вища Рада Народного Господарства, Народний Комісаріат Внутрішніх Справ.*

Слід відзначити, що дослідження аспектів протипожежної боротьби в промисловій галузі на території України в роки нової економічної політики є темою, що частково розглядалася науковцями. Проте розгляд питань боротьби з вогнем у 1925–1926 роках в українській промисловості є маловідомою темою в сучасній історіографії української науки. Зазначені аспекти, звісно, мають науково актуальний характер, оскільки глибоких наукових досліджень з зазначеної проблематики не існує. Дана стаття є спробою заповнення певної історичної прогалини.

Рішенням Ради Народних Комісарів УСРР (РНК УСРР) від 30.06.1920 року усі справи пов'язані з протипожежною боротьбою у промисловості в Україні підпорядковувалися НКВС УСРР. Проте технічними питаннями пожежної охорони займалася Вища Рада Народного Господарства УСРР. Однак до середини 1920–х років відбувалася плутанина у справах керування при ліквідації пожеж між представниками НКВС та ВРНГ. Наказом від 28 жовтня 1925 року, що був підписаний заступником НКВС УСРР Канарським та заступником голови ВРНГ Масловим, передбачалося остаточно з'ясувати питання взаємодії між головними установами внутрішніх справ та народного господарства [1, арк. 97].

У вищезгаданому наказі прописувалися основні питання взаємовідносин між ВРНГ та НКВС з питань управління пожежною справою на усіх промислових підприємствах, розташованих на території УСРР. Так загальне керівництво, спостерігання та контролювання за пожежною справою у галузі промисловості було у віданні НКВС (постанова РНК УСРР від 30 червня 1920 р. не відмінялася), зате керування на місцях, технічне управління та виконання протипожежних заходів і безпосередня відповідальність за стан боротьби

з пожежами у промисловій сфері покладалися на ВРНГ України. Зазначалося, що загальний план пожежної безпеки промислових об'єктів мав погоджуватися із загальнореспубліканським планом боротьби з пожежами, а ВРНГ мала повідомляти щорічно НКВС відомості про стан пожежної охорони промислових підприємств та кількості пожеж за минулий рік [1, арк. 98].

Слід зауважити, що Наркомат внутрішніх справ перебирав на себе функції контролю за станом пожежної безпеки на підприємствах України (створювалися спеціальні комісії), однак управління місцевого управління НКВС не мало право здійснювати перевірки на фабриках та заводах без координації дій з районними органами ВРНГ та представниками профспілок.

Результати протипожежних оглядів підприємств фіксувалися спеціальними актами, що передавалися зацікавленим сторонам для впровадження в життя протипожежних вимог, зафіксованих в актах. У випадках, якщо представництва НКВС або ВРНГ на місцях, або підприємства не погоджувалися з вимогами Комісії з протипожежних заходів, у такому випадку сторони могли оскаржити постанову комісії у місцевих міжвідомчих пожежно–технічних нарадах, а згодом у центральній міжвідомчій нараді при НКВС УСРР у м. Харків. Комунальним та промисловим пожежним організаціям належало в обов'язковому порядку розробляти план роботи та ліквідувати вогняну небезпеку при виникненні та гасінні пожеж [1, арк. 98].

Необхідно сказати, що все ж таки пожежна охорона промислових підприємств в досліджуваний період була на пріоритетному положенні, на відміну від пожежного догляду за іншими комунальними закладами. Оскільки на підприємствах створювалися спеціальні пожежні команди, то вони мали право не брати участь у гасінні пожеж, за виключенням наступних окремих випадків. «Основними моментами обов'язкової участі пожежних організацій промислових підприємств у гасінні пожеж є – 1) безпосередня загроза від пожежі майну промислової установи»; 2) пожежі, що несуть характер стихійного лиха, які загрожують промисловим підприємствам; 3) випадки пожеж особливого та цінного для республіки майна, що розташоване у безпосередній близькості від промислових об'єктів. При використанні промислових пожежних організацій поза цих організацій, має залишатися достатня кількість пожежних для охорони конкретної індустріальної установи [1, арк. 98].

Під час об'єднаних заходів з гасіння вогню пожежних команд комунального та індустріального підпорядкування керівництво та відповідальність за ефективність протипожежних дій відходило до найстаршого за посадою керівників пожежних організацій, у випадку якщо інше не було передбачене місцевими додатковими угодами. З метою більш ефективної боротьби з вогняною стихією визнавалися бажаними взаємні перевірки боєготовності команд вогнеборців, але за умови попереднього погодження між місцевими старшими пожежними агентами управління місцевого господарства, НКВС та підприємствами.

Головний інспектор з справ пожежної охорони УСРР Коваленко та представник ВРНГ України Кравец були ініціаторами наступного пункту положення про взаємовідносини ВРНГ та НКВС УСРР – «… З метою погодження міжвідомчих відносин та заходів в галузі пожежної охорони, розробки пожежно–технічних питань та для розгляду і вирішення питань, суперечок, протиріч, що витікають з практики пожежної роботи, створити в центрі при НКВС та на місцях при міських відділах комунального господарства (міськвідкомгоспах) та окружних місцевих господарствах (окрмісцгоспах) міжвідомчих зборів з представників усіх відомств та залученням різних спеціалістів з окремих необхідних галузей» [1, арк. 98].

Українські пожежні організації почали активно виконувати наказ по НКВС та ВРНГ від 28.10.1925 року. Так, наприклад, вже 30.11.1925 року у м. Луганськ було проведене перша окружна нарада з керівниками пожежної охорони та брандмейстерами. На цій нараді був встановлений порядок виїздів пожежних команд ВРНГ та НКВС на пожежі у міста та райони округу [2, с. 209].

Однак незважаючи на деякі спроби покращення справ в галузі вогнеборчої справи, на середину 1926 року стан пожежної безпеки промислової сфери перебував у складному становищі. В обіжнику ВРНГ УСРР №56 від 1 червня 1926 року до усіх трестів, відділів міської промисловості, відділів міського господарства, інших підприємств зазначалося, що згідно донесень про пожежі та даних актів протипожежних комісій стан більшості фабрик та заводів (особливо по місцевій промисловості) в аспекті пожежної безпеки перебував у незадовільному стані, а самі питання протипожежної боротьби перебували поза увагою адміністративно–технічного персоналу індустріальних закладів [3, арк. 43]. Також зазначалося, що небезпека від пожеж є реальною та значної, що республіка втрачає велику кількість підприємств, а люди позбавляються власного майна та роботи.

ВРНГ України висловлювала обурення з приводу багатьох порушень правил протипожежної безпеки на деяких заводах, «… як наприклад, не вживання заходів до забезпечення справної роботи, навіть тих засобів пожежогасіння, які вже маються і повне безгосподарне відношення до цих міроприємств» [3, арк. 43].

Наводилися приклади порушень протипожежної безпеки на деяких фабриках та заводах. «1. Майно зовсім не має ніякої живої пожежної охорони, навіть однієї сторони. Де є добровільні пожежні команди, то вони недієздатні через те, що члени їх не зацікавлені та з ними не проводиться учбових теоретичних та практичних навчань в справі пожежної охорони, та немає відповідального керівництва над ними. Правила внутрішнього розпорядку добровільних пожежних команд згідно обіжника ВРНГ №89017 від 17.11.1925 року до цього часу не введені. Пожежних варт ніяких не проводиться. Завідування пожежною охороною ні на кого не покладено і таке інше. 2. Водоперегони не всюди маються, а де такі і є то вони не пристосовані для того, щоб гасити пожежу, себто малий тиск води, підприємства не устатковані пожежними кранами у необхідній кількості, а останні не мають пожежних рукавів. Або є рукава, але вони без гайок щоб з'єднувати їх з кранами, або гайки та штуцери кранів різних між собою розмірів та систем і таке інше. Запаси води маються теж не скрізь, а як де і маються, то у недостатній кількості і то тільки на літню добу. До джерел води (річки, ставки) немає зручного доступу, через що вони у випадку пожежі не можуть бути використані» [3, арк. 43].

Серед інших порушень було виявлено, що на деяких фабриках майже не було необхідного пожежного реманенту, а наявне устаткування не відповідало технічним вимогам пожежної справи в умовах конкретного підприємства, воно псувалося через відсутність за ним належного догляду (знаходилося під відкритим небом, використовувалося для різних господарчих потреб). Не малося належних засобів пересування пожежного обозу, коні знаходилися від пожежного обозу на далекій відстані або їх зовсім не було під час пожежі. Помешкання членів пожежних команд також були розташовані далеко від пожежного депо.

Слід відмітити, що ВРНГ достатньо прискіпливо підходило до контролю пожежної безпеки на промислових об'єктах. Представники вищої ради народного господарства наводили і приклади інших порушень. «Немає відповідної сигналізації, щоб швидко викликати допомогу на випадок пожежі, навіть немає таких звичайних засобів виклику допомоги як звичайний дзвінок. В містах, де підприємства розташовані поблизу професійних пожежних команд, з ними нема ніякого безпосереднього зв'язку для швидкого виклику на випадок пожежі. Існує ігнорування значення спринклерного устаткування та правил користування ним, що позбавляло підприємство можливості і права на одержання від Держстраху відповідних знижок (до 65%) при страхуванні майна. Зафіксовано не вживання енергійних заходів до реставрації спринклерного устаткування там, де, навіть, це не потребує багато коштів. Ціла низка порушень будівельних протипожежних правил у відношенні: а) до близького сусідства горючих матеріалів від підприємства, склепів, різних матеріалів тощо, б) будування нових будівель, в) устрою театрів, клубів та кінематографічних камер у них, г) устрою печей, димарів і інших приборів опалення та освітлення» [3, арк. 45].

Необхідно сказати, що згадані порушення пожежної безпеки не тільки були небезпечними зі зрозумілих причин, але й були причиною суттєвих збитків промислових установ (при наявності згаданих порушень при страхуванні підвищувався страховий збір заводу державі не тільки за будівлю, де були виявлені недоліки, але й за сусідні з ними будинки).

Вища Рада Народного Господарства України, виходячи з проблем пожежної охорони промислових підприємств, надала ряд рекомендацій для трестів, заводів та фабрик. Так пропонувалося усі протипожежні заходи проводити у повній відповідності з правилами пожежної охорони промислових підприємств згідно постанови НКП УСРР (Народного Комісаріату Праці УСРР) від 24 серпня 1921 року, а також з правилами Укрдержстраху в цій галузі, з метою отримання від останнього знижки при страховому зборі з промислового об'єкту. Для поліпшення бойової готовності добровільних пожежних організацій необхідним вважалося введення чергувань їх членів та проведення з ними регулярних навчань з пожежної справи, а також впорядкування систему компенсації членам дружин за час учбових навчань, конкретного гасіння пожеж, інших робіт з пожежної безпеки, не підвищуючи, проте, механічно їм заробітну платню [3, арк. 46].

На виконання розпорядження ВРНГ УСРР у 1926 році у всіх пожежних командах міст України, в тому числі у м. Луганськ розпочалися регулярні теоретичні та практичні заняття з підготовки особового складу за програмою, розробленою Управлінням Пожежною Охороною (УПО) НКВС України. В 1926 році до трьох пожежних команд м. Луганськ додалися ще дві – заводу імені Артема та текстильної фабрики. Луганськ з населенням 72 тисячі осіб стали охороняти 5 пожежних організацій зі штатом у 144 пожежних [2, с. 209].

Важливою справою вважалося придбання для вогнеборців літератури з питань пожежної охорони – підручника Н. П. Требезова «Пожежна тактика», книги «Протипожежна охорона промислових підприємств» за авторством інженера Корольова, періодичного видання «Пожежна справа».

Пропонувалося призначити відповідальну особу за протипожежні заходи на кожному підприємстві, дозволялося запрошувати фахівця – брандмейстера до виконання зазначених функцій. Необхідним було придбання належного пожежного устаткування для гасіння пожеж, а також його нормальне зберігання та догляд за ним у пожежному депо, у якому мала бути пожежна сигналізація. Заборонялося використовувати пожежні інструменти та матеріали не за прямим призначенням, тобто не використовувати пожежний реманент у звичайних господарчих справах [3, арк. 47].

Також вважалося за необхідне вжити заходів «… щодо поширення водоперегонів та їх устаткування пожежними кранами, шлангами з гайками та цівками у належній кількості та зберігати їх в спеціальних ящиках під склом, щоб вони не використовувалися на приватні потреби. Якщо у водоперегоні недостатній тиск води, щоб гасити пожежу, то вживати заходів з перебудування водогону, за умови використання помірної кількості грошей. З метою проведення усього необхідного у належний стан та взагалі для поліпшення стану пожежної охорони і поставки її на належну височінь, Вам (підприємствам) необхідно буде внести в бюджет відповідні суми не захоплюючись дуже широкими планами, але й не зменшувати – в дійсній необхідності, спрямованій у першу чергу до усунення дефектів і порушень, як правил протипожежної охорони, так і правил Держстраху» [3, арк. 47].

Згадані настанови були підписані головою Вищої Ради Народного Господарства УСРР Аусемом та заступником начальника ЛОУ ВРНГ УСРР Нелекою. Слід сказати, що дійсно справи у сфері пожежної безпеки на промислових об'єктах у середині 1920–х роках були незадовільними, але вже у другій половині 1920–х років справи у цій галузі поступово покращувалися, в тому числі завдяки співпраці Наркомату внутрішніх справ УСРР та ВРНГ УСРР. У подальшому плануються наукові розвідки у сфері дослідження проблем пожежної безпеки в Україні наприкінці 1920–х років та у1930–х роках.

Список використаних джерел

1. Державний архів Харківської області. – ФР–531. – Оп.1. – Спр.607.

2. Смирнов Г. В. Историческая хроника пожарной охраны Луганска / Г. В. Смирнов. – Луганск: Издательство «Лугань». 1996. – 416 с.

3. Державний архів Харківської області. – ФР–869. – Оп.1. – Спр.24.

References

1. Derzhavnyy arkhiv Kharkivs'koyi oblasti. – FR–531. – Op.1. – Spr.607.

2. Smyrnov H. V. Istorycheskaya khronyka pozharnoy okhrany Luhanska / H. V. Smyrnov. – Luhansk: Izdatel'stvo «Luhan'». – 1996. – 416 s.

3. Derzhavnyy arkhiv Kharkivs'koyi oblasti. – FR–869. – Op.1. – Spr.24.

Kharlamov M. I., *Ph.D. (historical sciences), Associate Professor, Associate Professor of department of social and humanitarian disciplines of the National university of civil protection of Ukraine (Ukraine, Kharkiv), mike1982kharlamov@gmail.com*

Logovskiy I. M., *Ph.D. (historical sciences), Associate Professor, Associate Professor of department of social and humanitarian disciplines of the National university of civil protection of Ukraine (Ukraine, Kharkiv), marika_logovskay@ukr.net*

Features of the state of fire protection of industry in Ukraine in 1925–1926

The purpose of the study is to consider the peculiarities of the state of fire protection of industrial enterprises of the Ukrainian Soviet Socialist Republic during the period of the flowering of the new economic policy (NEP). Some issues of the relationship between the People's Commissariat of Internal Affairs of the Ukrainian Republic (NKVS of the Ukrainian SSR) and the Supreme Council of the National Economy of the Ukrainian SSR are considered in this article. The problems of fighting the fires in the industry of the republic in 1925 are described, attempts are made to overcome the crisis in the system of fire safety in 1926. The problem – chronological and historical – system research methods are used in the work, which allowed to approach the analysis of the above issues more objectively. This research is based on little–known archival sources located in the State Archives of Kharkiv Oblast (DAKHO), as well as in other inexpressed printed materials.

Keywords: *industry, fire, fire protection, High Council of People's Economy, People's Commissariat of Internal Affairs.*

* * *

УДК 343.[163: 329. 281]:929 Мислов (477.73)

Макарчук С. С.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри інформаційної, бібліотечної та архівної справи, Миколаївська філія Київського національного університету культури і мистецтв (Україна, Миколаїв), ocpdtarvd@ukr.net

Справа миколаївського прокурора В. К. Мислова

Досліджуються стосунки між органами ДПУ–НКВС УРСР та прокурорами, які здійснювали нагляд за органами державної безпеки під час Великого терору 1937–1938 рр. На основі архівно–кримінальної справи Миколаївського міського прокурора В. К. Мислова розглянуті можливості впливу прокурорів зі спец справ на перебіг політичних репресій, намагання забезпечення законності в діях чекістів.

Ключові слова: *органи державної безпеки, прокурор зі спец справ, ДПУ–НКВС, Великий терор, прокурорський нагляд.*

Проблема прокурорського нагляду за органами ДПУ – НКВС СРСР, взаємовідносин прокурорів із співробітниками органів державної безпеки під час проведення репресивних акцій, особливо в період Великого терору 1937–1938 рр. залишилося поза увагою науковців. В історико–правових працях Д. Т. Яковенка, Д. А. Тихоненкова, В. В. Мурзи, Є. І. Шабаліної, Л. М. Маймескулова, С. А. Черниченка [1] досліджується компетенція, форми та методи діяльності органів прокуратури в 1920 – початку 1930–х рр., залишаючи поза увагою середину та другу половину 1930–х рр. Вчені утримувалися від такого аналізу із двох причин. Перша – дослідникам не були доступні переважна більшість документів цього періоду через їх утаємниченість. Тому процеси формування підрозділів прокуратури, що здійснювали нагляд за органами державної безпеки, особливості прокурорського нагляду на різних етапах, штатна структура залишалися поза увагою наукової громадськості. Друга – в умовах розгортання масових політичних репресій роль прокуратури у той період зводилася, здебільшого, до виконання вказівок вищого політичного керівництва та бажань співробітників держбезпеки. Цілком вірогідно, що неприглядна роль могла вплинути на загальний імідж сучасних прокурорських працівників.

Але згодом, у процесі виявлення нових архівних документів, почали оприлюднюватися цікаві сюжети, що спростували початкове враження від діяльності прокуратури під час Великого терору. Частково питання організації і діяльності органів прокуратури, у тому числі особливостям нагляду за діяльністю органів держбезпеки, висвітлені в роботах В. В. Сухоноса та В. Г. Клочкова [2]. Проте в них відсутні біографічні дані про прокурорських працівників, репресії прокурорів, що здійснювали нагляд за органами ДПУ – НКВС.

Почали друкуватися праці, що свідчили про вагомий спротив співробітників прокуратури масовому беззаконню, ініційованому політичним керівництвом СРСР. Зокрема, серед них слід відзначити дослідження Л. М. Абраменка і А. І. Амонса [3, с. 376], присвячене репресіям проти працівників прокуратури та В. Т. Окіпнюка [4, с. 137–183], в якому досліджуються процеси становлення підрозділів прокуратури з нагляду за органами державної безпеки в 1920–1930–х рр., вміщено матеріали про приблизний розподіл особового складу цих підрозділів та біографічні дані прокурорських працівників. Однак характер і особливості здійснення нагляду за діяльністю чекістів, взаємовідносини між органами прокуратури і ДПУ–НКВС, у тому числі в період 1937–1938 рр., і після завершення масового терору в передвоєнний період, у вказаних дослідженнях відсутні. На сьогоднішній день немає й узагальнюючих праць з даної проблематики. Основною причиною цьому є обмеженість даних на репресованих прокурорів. В згаданій праці Л. М. Абраменко зазначав: «Окремі свідчення ветеранів прокуратури про репресії не тільки стосовно державних службовців і командного складу армії, а й стосовно прокурорів і слідчих були давно відомі. Але ніхто ніколи достеменно не знав за що, як і коли вони [були] покарані, хто вони і скільки їх. Ні прізвищ, ні місця та часу притягнення їх до кримінальної відповідальності жодна державна установа не знала, і знайти щось було неможливо, оскільки ніякого обліку цих надзвичайних подій, якими є факти арештів і засудження самих захисників законності – прокурорів, ні в Україні, ні в інших державах колишнього СРСР ніколи не було і, крім деяких коротких публікацій з цього приводу, досі немає» [3, с. 4–5]. Складність виявлення інформації про репресованих прокурорів серед десятків тисяч архівно–кримінальних справ зумовлена також і тим, що прокурори були засуджені не як прокурори, а як працівники вже інших установ і організацій. Виявляється, що ухвалюючи рішення про порушення кримінальної справи і арешт прокурора, на вимогу ДПУ–НКВС його звільняли з роботи, надавали можливість працевлаштовуватися на нову не прокурорську посаду, а потім арештовували [3, с. 7].

Справа миколаївського міського прокурора Віталія Кириловича Мислова, що досліджується у даній статті, цікава тим, що він був репресований практично відразу після зняття з посади у розпал Великого терору. Вона містить матеріали, які дозволяють зрозуміти стосунки між органами НКВС та прокуратури. Оскільки Мислов за посадою здійснював нагляд за слідством, що проводило УНКВС по Миколаївській області і, займаючи принципову позицію, заважав чекістам фабрикувати гучні політичні справи.

Перші організаційні заходи щодо формування централізованого прокурорського нагляду за органами державної безпеки було вжито 23 березня 1923 р. Колегія НКЮ УСРР (протокол №71) ухвалила постанову про запровадження посади помічника прокурора республіки з нагляду за діяльністю ДПУ. Із 1 серпня роботу розпочали співробітники 2–го підвідділу прокуратури, що займався наглядом за органами дізнання і слідства загалом. Відповідно до постанови РНК УСРР від 13 листопада «Про структуру і штат НКЮ» та наказу НКЮ УСРР №291 від 19 листопада 1923 р., для нагляду за органами ДПУ було створено окремий 4–й підвідділ прокуратури НКЮ УСРР [4, с. 140]. Відповідні структурні підрозділи утворювалися в органах прокуратури на місцях. У подальшому штатні посади, структура, повноваження підрозділів нагляду змінювалися залежно від перебігу репресивної діяльності органів держбезпеки та змін в системі адміністративно–територіального поділу республіки. Так, згідно з постановою РНК СРСР і ЦК ВКП (б) від 17 червня 1935 р. «Про порядок провадження арештів» арешти громадян були можливими тільки з санкції прокурора. Таким порядком регламентувалося отримання згоди вищого керівництва на арешт державних, радянських і партійних працівників різного рівня. Згідно з означеною постановою у випадку арешту прокурора потребувався дозвіл вищестоящого прокурора [3, с. 5].

На підставі постанови ЦВК СРСР від 20 липня 1936 р. «Про виділення прокуратури із складу Народного комісаріату юстиції» наказом наркома юстиції УСРР №1 від 11 вересня 1936 р. (текстуально збігався з наказом прокурора УСРР №2 від 13 вересня 1936 р.) зі складу НКЮ УСРР було виділено штатні одиниці працівників для Прокуратури УСРР. Відповідно до постанови РНК СРСР №1961 від 5 листопада 1936 р. «Про структуру Прокуратури Союзу РСР», з метою усунення організаційних вад в апараті прокуратури та поліпшення роботи було затверджено нову його структуру, де передбачався відділ у спеціальних справах [4, с. 145], на який покладався нагляд за діяльністю органів НКВС. Відповідна реорганізація відбулася за наказом прокурора республіки №5/20.153 від 10 листопада 1936 р. і в структурі Прокуратури УСРР.

В умовах ескалації політичних репресій та зростання меж компетенції органів державної безпеки втручання прокуратури в їхню діяльність викликало невдоволення і роздратування. Для захисту своєї недоторканності і «монополії» на насилля в країні керівництво органів НКВС СРСР робило все можливе, аби обмежити роль прокурорського нагляду у сфері застосування масових репресій [3, с. 12–13]. Прокурори не допускалися до оперативних матеріалів, на підставі яких чекісти порушували справи, кандидатури прокурорів зі спецсправ для нагляду за розслідуванням справ про контрреволюційні злочини обов'язково узгоджувалися з УДБ НКВС, насаджувалося зневажливе ставлення серед співробітників органів держбезпеки до працівників прокуратури, до непокірних і принципових прокурорів застосовувалися оперативні заходи (стеження, збирання компромату, заводилися оперативні розробки).

Таким «незручним» для чекістів, як свідчать матеріали архівно–кримінальної справи, став прокурор Миколаєва В. К. Мислова, який проявляв принциповість і непоступливість, намагався всіма доступними законними методами протистояти зловживанням співробітників місцевого апарату УНКВС.

25 жовтня 1937 р. оперуповноважений 4–го відділу Миколаївського обласного УНКВС сержант держбезпеки Ельзон підписав постанову про початок попереднього слідства стосовно прокурора м. Миколаєва Віталія Кириловича Мислова, який обвинувачувався за ст.ст.54–8 та 54–11 КК УРСР як «активний учасник антирадянської троцькістської організації», за завданням якої «проводив підривну антирадянську діяльність». Постанову завізували начальник секретно–політичного (4–го) відділу Гольдштейн і начальник УНКВС по Миколаївській області, створеній наприкінці вересня 1937 р., старший лейтенант держбезпеки Фішер. В той же день на вимогу миколаївських чекістів В. К. Мислов був заарештований в Одесі місцевим облуправлінням НКВС. Показовим фактом було те, що прокурор Одеської облпрокуратури Мелешков дав санкцію на його арешт та етапування до Миколаєва лише 29 жовтня, що вже було грубим порушенням КПК УРСР [5, арк. 3].

Сам факт проживання і арешту миколаївського прокурора в Одесі пов'язаний з процесом формування органів прокуратури в новоствореній області, адже Мислов до цього знаходився в підпорядкуванні Одеської облпрокуратури.

Тут виникає інше питання – чому Віталій Кирилович був доставлений в розпорядження Миколаївського УНКВС лише 25 грудня 1937 р., тобто через 2 місяці після арешту? Жодного документу про його перебування в Одесі в цей період в кримінальній справі немає. Можна лише робити припущення, що В. К. Мислова співробітники Одеського УНКВС намагались максимально використати у справі обласного прокурора Туріна та його заступника із спецсправ Кузоваткіна, обвинувачених у троцькістській діяльності. Ця обставина змусила співробітників Миколаївського УНКВС тричі порушувати клопотання перед Президією ЦВК СРСР про подовження терміну утримання Мислова під вартою і провадити попереднє слідство за відсутності обвинуваченого.

Слід зазначити, що безкомпромісна та принципова позиція В. К. Мислова щодо дотримання законності у веденні слідства в умовах ескалації державного терору та нагнітання істерії в пошуках «ворогів народу», створення атмосфери конформізму в партійних організаціях, закономірно робила його вразливим в протистоянні з органами держбезпеки при провадженні нагляду за їх діяльністю. Так, в березні 1937 р., важко хворий Віталій Кирилович (переніс черевний тиф у важкій формі) на засіданні активу Миколаївського міськкому КП(б)У протягом 7 годин вимушений був вислуховувати обвинувачення у зв'язках з троцькістами,

причому слово для виправдання йому не надали. 10 квітня партколегія КПК при уповноваженому по Одеській області ухвалила: «За надання неправильних біографічних даних при обміні партдокументів, приховування куркульського походження…, проявлення елементів догоджання до нині викритих троцькістів–двурушників Туріна і Красницького – оголосити сувору догану з занесенням до облікової картки» [5, арк. 14]. А 1 вересня 1937 р. та ж партколегія Комісії партійного контролю ухвалила постанову – за «змазування» справ троцькістів Козлова та Бородаєва виключити із лав партії Мислова [5, арк. 14]. На той час виключення із партії було сигналом для НКВС про порушення кримінальної справи і арешту, а обвинувачення по партійній лінії автоматично переходили до обвинувального висновку слідчих. Можливо, що перебування Віталія Кириловича в Одесі на момент арешту, крім іншого, пояснювалось також і спробою відшукати «правду».

Перший допит В. К. Мислова в УНКВС по Миколаївській області був проведений оперуповноваженим 4–го відділу УДБ Шимановичем 28–29 грудня 1937 р. Багатогодинний дводенний допит був зафіксований лише на 5 аркушах протоколу [5, арк. 15–19]. Як і слід було очікувати основним обвинуваченням стали процесуальні дії міського прокурора, що не дозволили співробітникам міського відділу НКВС сфабрикувати справи по контрреволюційній діяльності: «*Питання*: Ви, як прокурор, дали висновок на звільнення з–під варти та перекваліфікацію статті обвинувачення за шкідництво 54–7 на 97 і 99 статті КК УРСР як за посадові злочини по справі шкідника Козлова на заводі ім. Марті.

Відповідь: Я був згодний з перекваліфікацією ст. обвинувачення 54–7 на 97 і 99 ст. КК, яку здійснила Одеська облпрокуратура на чолі з Кузоваткіним, нині заарештованим органами НКВС.

В зв'язку ж звільнення Козлова з–під варти, я дав свій висновок в зв'язку з вичерпанням строку ведення слідства по його справі, зробивши зауваження, що це звільнення можливе лише за умови, якщо про Козлова не будуть роздобуті нові додаткові дані.

Звільнення Козлова з–під варти вважаю неправильним.

Питання: Чим Ви керувались в 1936 р. звільнивши з–під варти троцькіста Бородаєва, на якого була справа в Миколаївському міськвідділі НКВС?

Відповідь: Звільняючи Бородаєва з–під варти, я керувався тим, що справа, по якій він був заарештований на початку 1936 року, раніше була припинена колишнім обласним прокурором троцькістом Туріним, і в момент арешту Бородаєва в вересні 1936 року не було піднято питання про скасування рішення облпрокуратури про припинення справи, а також не була встановлена його причетність до троцькізму.

Питання: Обвинувачений Мислов, Ваша відповідь не відповідає тій мотивованій постанові, яку Ви винесли 23/Х–36 року про звільнення Бородаєва. Зачитую Вам зміст Вашої постанови і вимагаю відвертих показань з цього приводу.

Відповідь: Постанова про звільнення Бородаєва була мною ухвалена під час хвороби на черевний тиф при температурі 40°. Тим не менш, по суті, я не знаходжу різниці між постановою і відповіддю на питання з приводу звільнення з–під варти Бородаєва.

Крім того, про звільнення з–під варти Бородаєва було розпорядження по телефону колишнього заступника облпрокурора зі спецсправ троцькіста Кузоваткіна» [5, арк. 15–16].

Дійсно, у справах майстра головного механічного цеху заводу ім. Марті М. П. Козлова та секретаря заводського парткомітету П. Г. Бородаєва, які обвинувачувалися Миколаївськими чекістами за статтями 54–7 та 54–10 відповідно, В. К. Мислов керувався виключно процесуальними нормами КПК УРСР. Він тричі повертав справу Козлова на дослідування в міськвідділ НКВС за недостатністю доказових матеріалів, звертав увагу на недопустиме затягування слідства по справі Бородаєва. Коли ж за його відсутності (перебував у відпустці) помічник прокурора Рубан дав санкцію на арешт останнього – видав постанову про їх скасування, звільнення Бородаєва з–під варти і покарання винних у порушенні соціалістичної законності. Стосовно справи Козлова В. К. Мислов наполіг на перекваліфікації обвинувачення з політичної ст.54–7 на ст.ст.97 та 99 (посадові злочини). Лише за безпосереднього втручання Прокурора СРСР А. Я. Вишинського, який безпомилково розумів «політичну необхідність» підігрувати в розкручуванні маховика політичних репресій, постанова Миколаївського міського прокурора була скасована, а М. П. Козлов знову був заарештований за ознаками злочинів, передбачених ст.ст. 54–7, 54–9 і 54–10 КК УРСР [5, арк. 94]. Слід додати, що в подальшому заступники обласних прокурорів Одеської (Стадзило) та Миколаївської (Карпенко) областей зі спецсправ, які за посадою повинні були скеровувати слідчі дії чекістів, більше не стояли на заваді останнім, не проявляли «зайвої принциповості» і підписували будь–які необхідні співробітникам УНКВС документи.

Ще одним обвинуваченням В. К. Мислову стала його доповідна записка «Про справу ветлікаря Головка» на ім'я секретаря міськкому партії Клиновського та голові міськради Самойленка. Це була відповідь на «сигнал» начальника міської міліції про масовий падіж коней в колгоспі с. Калинівка, в якому вказувалося на свідоме шкідництво. Організувавши ретельну перевірку справи, Віталій Кирилович дійшов висновку про її надуманий характер, безглузді обвинувачення ветеринарів (чого тільки варті «свідчення» на Головка глухонімого колгоспника Лобановського!), необґрунтовані притягнення до суду 19 жителів села тощо. Замість організації гучного показового процесу про контрреволюційну діяльність Мислов запропонував конкретні дії дисциплінарного та організаційного характеру [5, арк. 12]. На звинувачення слідчим Шимановичем про «замазування справи про шкідництво» Мислов заявив: «В результаті слідства, як видно із доповідної записки, шкідництва в діях Головка не було встановлено, а було встановлено з боку інших осіб, на яких посилається записка.

Пам'ятаю, що в с. Калинівка з питання про шкідництво ветлікаря Головка за дорученням кол[ишнього] секретаря МПК Клиновського працювала бригада у складі слідчого прокуратури, двох працівників міліції і уповноваженого економвідділення міськвідділу НКВС» [5, арк. 18].

Вже під час першого допиту проявилися неабиякі вольові якості Віталія Кириловича. Незважаючи на

важку хворобу, шалений психологічний і фізичний тиск (під час перегляду справи Мислова свідки вказували на застосування до нього з боку слідчого Шимановича тортур), він так і не визнав своєї вини ні під час попереднього слідства, ні в місцях відбування покарання. В примітках до протоколу допиту він вказав: «Показання записані з моїх слів вірно, мною прочитані. До протоколу допиту є наступні зауваження.

1) Зауваження до відповіді на 1–ше питання і обмову слідчий записати не дозволив.

2) Відповіді на питання в 2–х випадках не записані, хоча вони були дані усно.

3) Там, де мова йде про троцькістів Туріна і Кузоваткіна слід виправити на «в подальшому викритих» [5, арк. 19].

Під час слідства для обвинувачення були використані деякі не встановлені обставини особистого життя В. К. Мислова, зокрема, соціального походження, стосунків з батьком Казимиром Йосиповичем, національності, зміни прізвища, імені та по–батькові. На запит в.о. начальника 2–го відділу УДБ УНКВС по Миколаївській області Гарбузова до Славутського РВ НКВС була надана наступна інформація: «По суті Вашого запиту повідомляємо, що Мислов Віталій Кирилович, який Вас цікавить, нами не встановлений, а установлений Мисловський Анатолій Казимирович, 1905 року (за анкетою – 1904 р.–авт.) народження, за національністю поляк, уродженець із Польщі. Батько його Мисловський Казимир Йосипович 1876 року народження прибув в с. Великий Скніт в 1907 році, де й проживав до 1920 року. Мав велике куркульське господарство, землі було 18 га, а також робоча худоба та інвентар, для обробки землі наймав робочу силу. В 1920 році Мисловський Казимир Йосипович втік в Польщу і в 1924 році напівлегально повернувся на попереднє місце проживання, тобто в с. В. Скніт, де і проживав з сім'єю до 1928 року. В 1928 р. як куркуль і антирадянський елемент, вороже налаштований проти заходів партії і уряду із с. В. Скніт був висланий, і де знаходиться в даний момент невідомо» [5, арк. 77–78].

Досить серйозне обвинувачення, якого було достатньо, щоб поставити крапку на кар'єрі представника партійно–радянської еліти. Саме цей факт ледве не призвів до виключення В. К. Мислова з лав КП(б)У на засіданні президії Волинської окружної контрольної комісії 5 червня 1930 р. За невияснених обставин другою ухвалою в той же день він відбувся винесенням суворої догани [5, арк. 72–74].

На другому допиті 3 січня 1938 р. слідчий розпочав його саме з цього:

«*Питання*: Яке Ваше справжнє прізвище, Мислов чи Мисловський?

Відповідь: Справжнє моє прізвище Мислов Віталій Кирилович.

Питання: Відомо, що при вступі в партію приховали своє куркульське походження, а також свідомо змінили прізвище батька – замість Мисловського Казимира на Мислова Кирила. Ви це підтверджуєте?

Відповідь: Ні, не підтверджую. При вступі в партію в 1924 році я своє соціальне походження не приховував. В біографічних даних про батька я вказував про те, що він селянин–середняк. Що стосується зміни прізвища і по–батькові, то це дійсно мало місце в 1922 році. Зміна відбулася з вини представника повіткому КСМ, який проводив тоді перереєстрацію комсомольців. В 1924 році я оформив зміну прізвища – Мисловський на Мислов у встановленому державою порядку» [5, арк. 26].

І все ж найбільш небезпечним обвинуваченням була участь в контрреволюційній троцькістській організації в Миколаєві. На допиті 19–20 серпня 1937 р. Д. С. Клиновський свідчив: «Самойленко наприкінці 1935 р. інформував мене про участь в організації Мислова – міського прокурора, про якого мені було відомо, як про куркульського сина, що нелегально переходив польський кордон. Призначення Мислова, за словами Самойленка, полягало у використанні прокуратури для захисту троцькістів від викриття і репресування» [5, арк. 31]. В такому ж ключі співробітники УНКВС вибили свідчення завідуючої Миколаївським міськвідділом освіти А. Ф. Боровської: «Я особисто підтримувала дружній зв'язок з Мисловим та його дружиною, яка працювала директором школи №20. Я часто бувала у них вдома, разом ходили в театр. По лінії троцькістської організації з Мисловим ні в якому організаційному зв'язку я не знаходилася, але знала його як учасника організації. Працюючи на посаді міського прокурора, Мислов використовував прокуратуру для захисту троцькістів від репресування. Яскравим фактом захисту троцькістів може служити приклад з троцькістом Бородаєвим» [5, арк. 35].

При складанні обвинувального висновку слідчими були використані вкрай тенденційні свідчення секретаря ЗПК заводу №200 Д. Ф. Гущина, сумно відомою своїми скаргами і доносами І. К. Єрмакової, яка знаходилася в конфлікті з Боровською і надала вкрай негативну інформацію як про неї, так і про сім'ю Мислових, помічника міського прокурора С. П. Ентеліса, котрий вимогливість Віталія Кириловича до співробітників, непримиримість до непрофесійності, порушень дисципліни трактував як грубість в стосунках з апаратом прокуратури, особливо акцентуючи увагу на покровительство останньому з боку Туріна і Кузоваткіна.

4 березня 1938 р. слідство у справі В. К. Мислова було завершене. У обвинувальному висновку, скріпленому підписами оперуповноваженого 4–го відділу УНКВС Ельзона, начальника відділу Толкачова та начальника УНКВС по Миколаївській області Фішера, пропонувалося згідно постанови ЦВК і РНК СРСР від 10 липня 1934 р. справу з обвинуваченням за ст.ст. 54–8 і 54–11 КК УРСР направити справу на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР. Вже 9 березня було отримане погодження за підписом заступника облпрокурора Миколаївської області зі спецсправ Карпенка.

Незважаючи на те, що постановою від 16 березня 1938 р. 4–м відділом УДБ НКВС УРСР рішення УНКВС по Миколаївській області було підтримано, а 2 квітня отримана санкція тво заступника начальника відділу зі спецсправ Прокуратури УРСР Диковського, Особлива нарада розглянула справу №46751 на В. К. Мислова лише 21 червня 1938 р. Затримку можна пояснити значною завантаженістю цього позасудового органу.

Розглянувши справу Віталія Кириловича Мислова щодо його контрреволюційної троцькістської діяльності, Особлива нарада при НКВС СРСР, ухвалила вирок про ув'язнення його на 8 років у ВТТ.

Слід звернути увагу, що Особлива нарада при НКВС СРСР призначила найбільш сувору міру покарання, яку

мала право встановлювати (з 1934 по 1937 р. – 5 років ВТТ, з 1937 р. – 8 років позбавлення волі). Але і після цього В. К. Мислов та особливо його дружина Олена Аронівна не припинили боротьбу за перегляд справи.

8 липня 1939 р. у секретаріат НКВС СРСР на ім'я наркома внутрішніх справ Л. П. Берії надійшла заява від О. А. Мислової. В ній зазначалось: «[Мій] чоловік, усвідомлюючи свою невинуватість, безперечно, не припинив би своїх клопотань про відновлення справедливості, але я не впевнена, що підірвані його хворобою перед арештом (він серйозно хворів на черевний тиф) сили і надломлене в зв'язку з утриманням в тюрмі здоров'я дають йому можливість добиватись перегляду його справи.

…Прошу тільки правди і уважного перегляду справи» [5, арк. 71].

Згідно вказівки Л. П. Берії перший перегляд справи зайняв період до березня 1940 р. Цей процес відбувався під впливом постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства» від 17 листопада 1938 р., коли серед співробітників органів держбезпеки спостерігалися дві тенденції – з одного боку інерція нещодавнього виключного становища вседозволеності і безконтрольності, а з іншого – розгубленість і дезорієнтація, викликані припиненням масових репресій, виправдання деяких засуджених та арештованих, показовими процесами над найбільш одіозними чекістами, обвинуваченими в службових злочинах та «перегинах». В період «беріївської відлиги» спостерігалися випадки «корпоративної солідарності»: співробітники НКВС намагалися довести правильність своїх дій. Не змогли в цей час зайняти визначене їм постановою місце органи прокуратури з нагляду за органами державної безпеки, хоча, на нашу думку, саме тоді були створені передумови латентного конфлікту між цими структурами. Безумовно, що за таких обставин на швидкий перегляд справи В. К. Мислова годі було сподіватися.

Повторний розгляд і перевірка справи покладалися на те ж таки УНКВС по Миколаївській області, очолюване капітаном держбезпеки Юрченком. У листі начальника Секретаріату НКВС СРСР старшого майора державної безпеки Мамулова начальнику Миколаївського УНКВС 5 листопада 1939 р. вказувалося:

«В зв'язку з тим, що слідча справа на обвинуваченого Мислова має ряд суттєвих недоліків, необхідно провести додаткове розслідування з метою виявлення причетності Мислова до к–р троцькістської організації. З матеріалів справи видно, що Мислов В. К. проходить по свідченням Боровської, яка знає його як учасника к–р троцькістської організації зі слів Клиновського. Однак допитаний Клиновський сказав, що йому відомо про приналежність до к–р троцькістської організації Мислова зі слів Самойленка, тоді як Самойленко в своїх показаннях про причетність до к–р троцькістської організації нічого не показав…

По справі Мислова необхідно передопитати Кузоваткіна, Боровську, Бородаєва і свідка Ентеліса» [5, арк. 120].

На основі ретельної перевірки справи Мислова та скарги його дружини давалася вказівка – ухвалити мотивований висновок і направити його в Секретаріат Особливої наради при НКВС СРСР на розгляд.

Показовим є те, що безпосереднє розслідування справи покладалося на 2–й відділ УНКВС по Миколаївській області, виконуючим обов'язки начальника якого був сержант держбезпеки Гарбузов. Саме він брав участь у допитах Мислова і, як слідує з листів дружини останнього, використовував методи фізичного впливу. Як то не було на основі ретельно зібраних матеріалів, повторних допитів свідків старший слідчий УДБ Сичков та заступник начальника УНКВС по Миколаївській області Третяков в остаточному висновку зазначили:

«…На основі викладеного

ВВАЖАЛИ Б:

Справу №46751 на засудженого Мислова Віталія Кириловича надати Особливій нараді при НКВС СРСР для перегляду з клопотанням про скорочення йому строку перебування в ВТТ з залишенням судимості.

Довідка: Засуджений Мислов відбуває покарання в Бухті Нагаєво Нижній Ат–Уряк» [5, арк. 150–152].

З незрозумілих причин це клопотання УНКВС по Миколаївській області постановою Секретаріату Особливої наради при НКВС СРСР від 10 березня 1940 р., затвердженої заступником наркома внутрішніх справ СРСР, комісаром держбезпеки 3 рангу Меркуловим, було відхилено [5, арк. 153–154].

Така непоступливість системи щодо долі важко хворої людини викликає багато запитань. Із анкети заарештованого та автобіографії нічого особливого побачити не можливо. Звичайна біографія представника партійно–радянської еліти, абсолютно лояльного режиму і відданого комуністичним ідеалам: народився в 1904 р. в с. Мілятино Волинської губернії, з 1921 р. організатор комсомольського осередку, потім з 1925 р. партійна кар'єра, участь в колективізації, боротьба з антирадянськими виступами селян, перехід по партійній мобілізації до органів прокуратури. Мав 3–х малолітніх дітей (третя дитина народилась вже після арешту). Єдине, що кидається в очі зі справи Віталія Кириловича – це загострене відчуття справедливості, виняткові вольові якості і повна відсутність «гнучкості» і бажання підлаштуватися під мінливу «лінію партії».

Віталій Кирилович Мислов був реабілітований вже після смерті Сталіна. На основі протесту прокурора Миколаївської області Медвєдєва 9 березня 1957 р. президія Миколаївського обласного суду скасувала постанову Особливої наради і припинила її за відсутністю складу злочину [5, арк. 286].

Довідка про реабілітацію була передана синові Мислова – Олександру. Подальша доля Віталія Кириловича невідома. Скоріш за все, він не дожив до реабілітації – в листі до бюро Миколаївського комітету партії ще до арешту Мислов писав, що лікарі винесли йому смертельний вирок, а умови перебування в таборі прискорили смерть. Ані фотографій, ні інших матеріалів про реабілітаційний період в справі немає. Будь–яка інформація про В. К. Мислова відсутня і в мережі Інтернет. Лихоліття репресій повністю стерло навіть найменші згадки про цю людину та його сім'ю.

Список використаних джерел

1. Яковенко Д. Т. Учреждение прокуратуры УССР, ее организация и деятельность в 1922–1925 гг.: Дис… канд. юрид. наук. – К., 1956. – 326 с.; Тихоненков Д. А. Проблеми контролю та нагляду за органами ВУНК – ДПУ УСРР у 1918 – на початку 1929 рр.: Автореф.

дис. … канд. юрид. наук. – Х., 1998. – 18 с.; Мурза В. В. Прокуратура в державному механізмі УСРР (1922–1923): Автореф. дис. … канд. юрид. наук. – Х., 2003. – 18 с.; Шабалина Е. И. Историко–правовое исследования места и роли органов прокуратуры в механизме советского государства (20–30–е гг. XX в.): Дис. … канд. юрид. наук. – М., 2007. – 187 с.; Маймескулов Л. Н. ГПУ и Прокуратура: становление надзора // Актуальные проблемы формирования правового государства: Краткие тезисы докладов и научных сообщений республиканской научной конференции 24–26 октября 1990 г. – Х., 1990. – С.57–59; Черниченко С. А. Прокурорский надзор за работой судебно–следственных органов и ГПУ в годы нэпа (1922–1928) // Проблемы законности. – 1997. – Вып.32. – С.51–56.

2. Сухонос В. В. Організація і діяльність прокуратури в Україні: історія і сучасність. – Суми: Університетська книга, 2004. – 348 с.; Клочков В. Г. Історія прокуратури України. 3–тє вид., перероб. і доп. – К.: Правник. 2004. – 246 с.

3. Абраменко Л. М. Амонс А. І. Репресовані прокурори в Україні: документи, нариси, матеріали. – К.: Істина, 2009. – 376 с.

4. Окіпнюк В. Т. Штатна структура і персональній склад прокурорського нагляду за органами державної безпеки радянської України в 1920–1930–х рр. // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2011. – №2 (37). – С.137–183.

5. Державний архів Миколаївської області. – Ф.Р.5859. – Оп.2. – Спр.3409.

References

1. Yakovenko D. T. Uchregdenie prokuratury USSR, ee organizatsiya i deyatel'nost' v 1922–1925 gg.: Dis. kand.yurid.nauk. – K.,1956. – 326 s.; Tikhonenkov D. A. Problemy kontrolyu ta naglyadu za organami VUNK – DPU USRR u 1918 – na pochatku 1929 rr.: Avtoref. dis… kand. yurid. nauk. – Kh., 1998. –18 s.; Murza V. V. Prokuratura v derzhavnomu mekhanizmi USRR (1922–1923): Avtoref. dis. kand. yurid. nauk. – Kh., 2003. –18 s.; Shabalina E. I. Istoriko–pravovoe issledovaniya mesta i roli organov prokuratury v mekhanizme sovetskogo gosudarstva (20–30–e gg. XX v.): Dis… kand. yuridich. nauk. – M., 2007. – 187 s.; Maymesklov L. N. GPU i Prokuratura: stanovlnie nadzora// Aktual'nye problemy formirovaniya pravovogo gosudarstva: Kratkie tezisy dokladov i nauchnykh soobshcheniy respublikanskoy nauchnoy konferentsii 24–26 oktyabrya 1990 g. – Kh., 1990. – S.57–59; Chernichenko S. A. Prokurorskiy nadzor za rabotoy sudebno–sledstvennykh organov i GPU v gody nepa (1922–1928) // Problemy zakonnosti. – 1997. – Vyp.32. – S.51–56.

2. Suhonos V. V. Organizacija i dijal'nist' prokuratury v Ukrai'ni: istorija i suchasnist'. – Sumy: Universytets'ka knyga, 2004. – 348 s.; Klochkov V. G. Istorija prokuratury Ukrai'ny. 3–tje vyd., pererob. i dop. – K.: Pravnyk. 2004. – 246 s.

3. Abramenko L. M. Amons A. I. Represovani prokurory v Ukrai'ni: dokumenty, narysy, materialy. – K.: Istyna, 2009. – 376 s.

4. Okipnjuk V. T. Shtatna struktura i personal'nij sklad prokurors'kogo nagljadu za organamy derzhavnoi' bezpeky radjans'koi' Ukrai'ny v 1920–1930–h rr. // Z arhiviv VUChK – GPU – NKVD – KGB. – 2011. – №2 (37). – S.137–183.

5. Derzhavnyj arhiv Mykolai'vs'koi' oblasti. – F.R.5859. – Op.2. – Spr.3409.

Makarchuk S. S., *candidate of historical sciences, associate professor of the Department of information, library and the archives, Mykolayiv branch Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine, Mykolayiv), ocpdtarvd@ukr.net*

The case of the Mykolayiv Prosecutor V. K. Myslov

The explores between the bodies of the GPU–NKVD USSR and prosecutors which supervised the state security during the Great Terror of 1937–1938. On the basis of the archival–criminal case of the Mykolayiv prosecutor V. K. Myslov, the possibilities of the influence of prosecutors on special cases on the implementation political repressions, attempts to ensure the law in the actions of the Chekists.

Keywords: *public security organs, prosecutor for special cases, GPU–NKVD, the Great Terror, prosecutor's supervision.*

* * *

UDC 903.59

Bratus I. V.,
Ph.D. in Philology, Associate Professor of the Department of Fine Arts, Institute of the Arts of Boris Grinchenko University of Kyiv (Ukraine, Kiev), kulturolog@gmail.com

Tsomyk M. Yu.,
master's degree, Institute of the Arts of Boris Grinchenko University of Kyiv (Ukraine, Kiev), m.zhom@kubg.edu.ua

The 76th anniversary of the tragedy of Babi Yar: historical and cultural aspects

The article deals with some aspects of the past and present in the context of difficult processes of artistic comprehension of the tragedy of Babi Yar. The role and the place of artist in creation of genuine historical memory.

Keywords: *Babi Yar, Kyiv, portraits, historical memory.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

It has been 76 years since the first massacres at Babi Yar by German occupying forces. This date was widely marked in Ukraine and in the world. The memory of a terrible tragedy has not waned over the years – the new books and researches are published, the evidence of crimes emerge, a variety of conferences, round tables and exhibitions are held. Even in these difficult times for Ukraine, millions of people honor the memory of victims, they take a new look at all those horrors of war and bitter fate of innocent victims of the criminal regimes.

The people of art do not stay on the sidelines either – they continue to concentrate their creative powers around the issue of Babi Yar. Every year artists, musicians, writers, theater figures and many others increase the general treasury of creative reflection of the tragedy happened 76 years ago in Kyiv. This is not only their abstract artistic reconsideration of the past – this is first of all their mission and civic position. It is the creative method that often helps to achieve the most comprehensive emotional image of the tragedy, because today it is not influenced by ideological components.

The people of art quickly reacted to the tragedy of Babi Yar. However, it is important to remember that it was the socialist realism epoch. The ideology played an important role in formation of artistic images, and significantly modified stylistic and content possibilities. The memory of war remained within state ideology. But people wanted themselves to keep the truth about war for future generations.

Indeed, writers, musicians and artists are the conscience of a nation. Some of the works were masterpieces, and some of them were less successful. In some works, we see the historical truth, while others show the facts mixed with fiction and ideological stamps. Today it is still difficult to judge the motives of some authors, but the general tendency was described by A. Kuznetsov, «Everything in this book is true. When I recounted episodes of this story to different people, they all said I had to write the book» [7, p. 14]. However, «the truth» was described partially, the author writes, «The Soviet writer always faces the dilemma: not to publish the works at all or at least to publish the part free of censorship. Many people consider that it is better to bring to the reader at least something than nothing, I thought that too» [7, p. 7].

Many believed that the problem of perception of the Babi Yar tragedy was in inability to go beyond the ideological frames. The artists did not have a possibility to expose the

paintings related to Babi Yar in public. For example, the artist Alexander Tikhomirov at his time won fame for his portraits of Lenin, but only recently, people could see his works related to Babi Yar. Why have Lenin's portraits in the size of one third of a football field appeared, and the heartfelt drawings of people's tragedy during unknown decades have been unnoticed? It is generally believed that thanks to the state order, the artist received the right to have money and a workshop, while the other works creation was a hobby, as the attempts to reflect the tragedy of Babi Yar attracted criticism.

In 1949, the first symphony «Babi Yar» of the Kharkov composer Dmitri Klebanov was strongly criticized. The archive materials show that the Ukrainian poet Andriy Malyshko strongly condemned D. Klebanov and some others, «Rootless cosmopolitans», he said, «together opposed the Soviet culture in all its forms. The cosmopolitan bastards Stebun, Adelgeim, Sanov and their company have found their supporters in Beregovsky, Heilig, Hinchina and others. Klebanov's Zionism, appeared in the symphony in the memory of Babi Yar victims is in line with the Zionism of Pervomaiskiy and Golovanivskiy» [8, p. 195]. It is hard to believe that the author of «The song about the towel» has showed such aggression. But those were «the laws of time», it was necessary to adapt for survival reasons.

Such attacks continued for a long time. The fight for the artistic right, for «the right to remember» continued up to the end of eighties of XX century.

During the Soviet period, none of the mass massacres victims in Babi Yar were forgotten. It was an image of collective sorrow, collective tragedy of Soviet people. Who actually died, how the execution was carried out, and other facts had to pass a serious censorship. Sometimes there were mishaps. A. Kuznetsov describes one of them, «The magazine «Yunost» has been sent abroad. And many countries immediately started to translate it. I received a lot of puzzled letters from translators: they could not understand lots of content. For example, the chapter named «Profession – arsonists», was censored so much that there were no arsonists, no remark, there was not even such a word, there were only a few paragraphs about a man reading Pushkin» [7, p. 9].

To achieve a better understanding of the Soviet realities features, we can underline a few important aspects. It is important to remember that usually there were relevant authorities that regulated the formation of historical memory and its cultural reflection – they implemented the development of prevailing ideology («the party line») and strictly controlled compliance with it (tens of thousands of relevant specialists were involved for this purpose). «…three millions. This is the approximate number of the governing class of nomenclature in the USSR calculated on the basis of statistical materials. This class including children and family members constitutes less than one and half percent of the country's population. And this one and half percent therefore proclaimed themselves the leading and guiding force of Soviet society, intelligence, honor and conscience of our epoch, chief former and initiator of all Soviet victories. That's exactly that one and half percent that make noise on the foreground, acting on behalf of 290–milion people and even «all of progressive humankind» [1, p. 154].

The events of Babi Yar were interpreted in accordance with «the party line», «the Soviet version» was created. Both conceptions of the first monuments and the general tendency of this event's perception were connected with this version. They did not lay emphasize on truth, but on the interests of «the Soviet people». Each art project had to pass through the relevant inspection and to comply with the specified model.

References

1. Восленский М. С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. – М.: «Советская Россия» совм. с МП «Октябрь», 1991. – 624 с.
2. Герой Украины – Татьяна Маркус, выдающаяся киевская подпольщица [Текст]: (к 90–летию со дня рождения) / Нац. ист.–мемор. заповедник «Бабий Яр», Фонд «Память Бабьего Яра»; авт.–сост. И. М. Левитас. – Киев: [б.и.], 2011. – 26 с.
3. Евтушенко, Евгений Александрович (1933–). После Сталина: Наследники Сталина; Бабий Яр и др. / Евгений Евтушенко; Введ. А. М. Гурвича. – Chicago (Ill.): Russ. lang. specialties, Cop. 1962. – 84 с.
4. Евтушенко, Евгений Александрович (1933–). Я пришел к тебе, Бабий Яр… [Текст]: история самой знаменитой симфонии XX века / Евгений Евтушенко. – Москва: Текст: Книжники, 2012. – 141, [1] с.
5. Євстаф'єва Т. О. Трагедія Бабиного Яру крізь призму архівних документів Служби безпеки України [Електронний ресурс] / Т. О. Євстаф'єва // Архіви України. – 2011. – №5 (275). – С.137–158. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2011_5_14
6. Книга памяти [Текст]: Бабий Яр / Еврейский совет Украины, Киевское общество еврейской культуры, Фонд «Память Бабьего Яра»; авт.–сост. И. М. Левитас; ред. кол. И. М. Левитас [и др.]. – К.: [б.и.], 1999. – 300 с.
7. Кузнецов А. Бабий Яр / Анатолий Кузнецов. – К.: Саммит–Книга, 2008. – 368 с.
8. Мицель М. Евреи Украины в 1943–1953 гг.: Очерки документированной истории. – К.: Дух і Літера, 2004. – 362 с.

References (transliteration)

1. Voslenskij M. S. Nomenklatura. Gospodstvujushhij klass Sovetskogo Sojuza. – M.: «Sovetskaja Rossija» sovm. s MP «Oktjabr'», 1991. – 624 s.
2. Geroj Ukrainy – Tat'jana Markus, vydajushhajasja kievskaja podpol'shhica [Tekst]: (k 90–letiju so dnja rozhdenija) / Nac. ist.–memor. zapovednik «Babij Jar», Fond «Pamjat' Bab'ego Jara»; avt.–sost. I. M. Levitas. – Kiev: [b.i.], 2011. – 26 s.
3. Evtushenko, Evgenij Aleksandrovich (1933–). Posle Stalina: Nasledniki Stalina; Babij Jar i dr. / Evgenij Evtushenko; Vved. A. M. Gurvicha. – Chicago (Ill.): Russ. lang. specialties, Cop. 1962. – 84 s.
4. Evtushenko, Evgenij Aleksandrovich (1933–). Ja prishel k tebe, Babij Jar… [Tekst]: istorija samoj znamenitoj simfonii XX veka / Evgenij Evtushenko. – Moskva: Tekst: Knizhniki, 2012. – 141, [1] s.
5. Jevstaf'jeva T. O. Tragedija Babynogo Jaru kriz' pryzmu arhivnyh dokumentiv Sluzhby bezpeky Ukrai'ny [Elektronnyj resurs] / T. O. Jevstaf'jeva // Arhivy Ukrai'ny. – 2011. – №5 (275). – S.137–158. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2011_5_14
6. Kniga pamjati [Tekst]: Babij Jar / Evrejskij sovet Ukrainy, Kievskoe obshhestvo evrejskoj kul'tury, Fond «Pamjat' Bab'ego Jara»; avt.–sost. I. M. Levitas; red. kol. I. M. Levitas [i dr.]. – K.: [b.i.], 1999. – 300 s.
7. Kuznecov A. Babij Jar / Anatolij Kuznecov. – K.: Sammit–Kniga, 2008. – 368 s.
8. Micel' M. Evrei Ukrainy v 1943–1953 gg.: Ocherki dokumentirovannoj istorii. – K.: Duh i Litera, 2004. – 362 s.

Братусь І. В., *кандидат філологічних наук, доцент кафедри образотворчого мистецтва, Інститут мистецтв Київського університету ім. Бориса Грінченка (Україна, Київ), kulturolog@gmail.com*

Цьомик М. Ю., *магістр, Інститут мистецтв Київського університету ім. Бориса Грінченка (Україна, Київ), m.zhom@kubg.edu.ua*

76–річчя трагедії Бабиного Яру – історико–культурологічний аспект

Розглядаються деякі аспекти минулого і сьогодення в складних процесах художнього осмислення трагедії Бабиного Яру. Досліджується роль і місце художника у створенні справжньої історичної пам'яті.

Ключові слова: *Бабин Яр, Київ, портрети, історична пам'ять.*

* * *

УДК 94(438):32«1939–1945»

Шишкін І. Г.,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри країнознавства, Національний
університет «Острозька академія»
(Україна, Острог), ivan.shyshkin@oa.edu.ua

Західна Україна у стратегічних планах Армії Крайової в роки Другої світової війни

Досліджено стратегічні плани польського військового підпілля (Армії Крайової) та його діяльності на західноукраїнських землях. Охарактеризовано плани АК спрямовані на організацію повстання на теренах Західної України, їх еволюцію. Показано позицію діячів польського військового підпілля в українському питанні, а також проаналізовано опрацювання, звіти, рапорти, донесення, що стосувались майбутнього України та українців. Метою дослідження є вивчення стратегічних планів польського військового підпілля (Армії Крайової) щодо українського питання в роки Другої світової війни. Для досягнення мети і вирішення поставлених завдань використано такі методи дослідження: проблемно–хронологічний, аналізу та синтезу, описовий та історичний. Окремими висновками є: стратегічні плани польського підпілля свідчать про те, що воно планувало здійснення заходів, спрямованих на утримання Західної України, а також на послаблення українського національно–визвольного руху. Фактично польські політики в краї з цілого ряду причин продемонстрували свою неготовність і неспроможність вирішити наболіле для обох народів питання.

Ключові слова: *Західна Україна, Армія Крайова, польське підпілля, українське питання, стратегічні плани.*

Взаємовідносини українців і поляків у роки Другої світової війни стали надзвичайно складною і драматичною сторінкою в історії обох народів. Тут зіштовхнулися прямо протилежні інтереси польського та українського національного руху опору, адже українці прагнули створити власну незалежну державу, а поляки відновити неподільну Річпосполиту в межах її довоєнних кордонів. Обидві ці позиції суперечили одна одній. Польський рух опору був представлений цивільною і військовою гілками. Зокрема військове підпілля уособлювала Армія Крайова, яка узгоджувала свої плани з цивільним представництвом уряду в краї і самим еміграційним урядом у Лондоні.

Проблемі діяльності польського руху опору присвячено низку праць. Вагомий внесок у наукове вивчення різних аспектів цієї проблеми здійснили І. Ільюшин, Л. Зашкільняк, В. Трофимович, А. Русначенко, В. В'ятрович та інші науковці. Українська історіографія основну увагу зосередила на дослідженні українсько–польських стосунків, на які, в свою чергу, мала безпосередній вплив польська політична думка. Серед польських дослідників варто згадати Р. Тожецького, В. Бонусяка, К. Пжибиша, Е. Дурачинського, А. Фрішке тощо. Позитивно оцінюючи внесок згаданих вчених у розробку проблеми варто зауважити, що існує низка недосліджених аспектів та дискусійних моментів. Зокрема більш детального вивчення потребують стратегічні плани польського підпілля спрямовані на повернення контролю над теренами Західної України, способи боротьби, які пропонувалися, методи, цілі і заходи здійснювані АК та ін. Недостатньо вивченою є й позиція щодо українців окремих керівників польського військового підпілля, яка впливала на безпосередні дії АК. З огляду на це запропонована до вивчення тема є безумовно актуальною.

Діяльність польського підпілля на західноукраїнських територіях можна поділити на чотири етапи. Перший – від 17–го вересня 1939 р. до 22–го червня 1941 р., тобто від дня вступу на терени Західної України радянських військ до нападу Німеччини на СРСР, коли останній був вимушений залишити ці землі. Другий етап охоплює період німецької окупації «східних кресів» – від липня 1941 р. до січня 1944 р. З січня 1944 р. почався третій етап діяльності військового підпілля. Він пов'язаний з поверненням на Західну Україну радянських військ та остаточним її визволенням від німців, а також здійсненням Армією Крайовою так званої операції «Буря» («Burza») – від березня до серпня 1944 р. Четвертий етап охоплює серпень 1944 р. – 1945 р., коли після визволення Західної України від німців, основні сили польського підпілля тут були знищені, проте окремі його структури діяли до кінця 1945 р. [3 с. 154].

Військову частину польського підпілля, представляла Армія Крайова. Саме вона мала взяти на себе збройну боротьбу за відновлення територіальної цілісності Польщі. Першою підпільною організацією на Західній Україні була Польська організація боротьби за свободу («Polska organizacja walki o wolnośc» – ПОВВ) [16, с. 24]. Її було створено у Львові в день вступу до міста підрозділів Червоної Армії. Очолив цю організацію член Головного комітету «Стронніцтва народового» ген. М. Янушайтіс («Карпінський») [3, с. 155]. На західноукраїнських теренах були утворені й інші, менш відомі, організації, наприклад Таємна військова організація на чолі з майором Я. Мазуркевичем («Радослав») у Станіславові [16, с. 155]. Проте вже через кілька місяців більшість з них була знищена органами НКВС, а ті, що вціліли, згодом увійшли до угруповань, створених безпосередньо за вказівкою польського екзильного уряду. Саме такою організацією був Союз збройної боротьби (Związek walki zbrojnej (ЗВЗ)). Його було створено 13–го листопада 1939 р. як складову частину польських збройних сил, за наказом прем'єра В. Сікорського. ЗВЗ очолив ген. К. Соснковський, який на той час перебував у Парижі. В зв'язку з поразкою Франції у війні польський уряд переїхав до Англії, а Головне командування (ГК) Союзу збройної боротьби було перенесено в Польщу, з центром у Варшаві. Його очолив ген. С. Ровецький. Організаційно–територіальна структура ЗВЗ передбачала його поділ на шість регіонів («обшарів»), які, в свою чергу поділялися на округи, райони («обводи») і відділення («пляцувки»). Території Західної України (Львівський, Тернопільський, Станіславський і Волинський округи) увійшли до регіону №3 [2, с. 6–7].

У вересні 1941 р. верховний головнокомандуючий генерал В. Сікорський видав наказ №2926, згідно з яким ЗВЗ було визнано складовою польських збройних сил. З цього часу кожен, хто вступав до лав військового підпілля, після прийняття присяги прирівнювався до солдата регулярної армії і отримував в зв'язку з цим відповідні моральні та матеріальні права [2, с. 53–54]. Згідно з наказом В. Сікорського від 14–го лютого 1942 р., Союз збройної боротьби було перейменовано на Армію Крайову (АК).

Одним з головних завдань польського військового підпілля було оволодіти «східними кресами» і не допустити втрати цих територій. В цьому випадку його прагнення йшли всупереч бажанню українців отримати власну державність. Командування АК добре розуміло, що за свої апетити доведеться платити

протистоянням з українським національно–визвольним рухом. Тому окремі діячі висловлювалися за співпрацю з ним, щоб уникнути можливого конфлікту. Цю позицію підтримував і керівник відділу №3 («Львівський обшар») ген. К. Савицький, який прихильно ставився до українського питання, вважаючи за можливе повернення до політики прометеїзму або навіть федералізму [15, с. 146]. Погляди на вирішення української проблеми в середовищі військового, як зрештою і цивільного, підпілля не були одностайними і чітко визначеними. Наприклад, один з радників ген. К. Савицького в українських справах Я. Дем'янчук стверджував, що з українцями потрібно домовитись з огляду на загрозу в разі конфлікту з ними польській державності і взагалі «польськості» на теренах «східних кресів». На відміну від нього підполковник М. Добжанський, який був наближеним до оточення Савицького, не поділяв поглядів генерала на позитивне розв'язання українського питання, заявляючи, що Савицький мав «українського фіола», тобто був україноманом [15, с. 156].

У рекомендаціях головного командування АК від 12–го грудня 1941 р., які було розроблено внаслідок численних звітів підпілля про намагання українців з різних політичних угруповань (УНДО, ОУН, українських соціал–демократів) налагодити контакти з поляками, підкреслювалося, що переговори має право проводити лише інформаційний відділ Бюро інформації і пропаганди. Заборонялися будь–які контакти організаційного характеру. Підкреслювалося також, що переговори повинні носити виключно інформаційний характер, щоб зорієнтуватися в планах і настроях українців. Польському підпіллю рекомендувалося в ході переговорів, якщо такі матимуть місце, підкреслювати необхідність співжиття обох народів на теренах «східних кресів», можливість існування української держави, але за Збручем, давати гарантії про забезпечення в майбутньому культурного розвитку українців, а також звертати їхню увагу на загрозу зі сторони Німеччини і Радянського Союзу [6, арк. 29].

Слід зазначити, що перші плани загального повстання передбачали його здійснення на етнічних польських територіях, проте планувалося також захопити Львів, налагодивши тісну співпрацю з місцевою польською спільнотою. Такі контакти мали відбуватись через територію Любельщини. На усіх інших теренах «східних кресів» мали здійснюватися партизанські рейди, диверсії і саботаж з метою захисту майбутнього повстання [15, с. 148]. Формування військових підрозділів мало відбуватись на теренах Генерального Губернаторства, а потім вони повинні були перекидатися на інші території «східних кресів» [10, с. 153–154].

Згідно з оперативними рапортами Головного командування АК №132 і №154, які було розроблено на початку 1942 р. планувалося розпочати збройний виступ, а також здійснювати диверсійно–саботажну роботу не лише на своїх етнічних територіях, але й в Східній Галичині. В одному з пунктів рапорту №132 підкреслювалася необхідність «опанування «східних земель» із передбаченням військової операції на Львів, Східну Малопольщу (Східну Галичину) і Вільненщину» [1, с. 22]. У рапорті №154 українське питання представлене дещо ширше, але також під кутом його разв'язання шляхом військової операції. Зокрема, йшлося про те, що крім військової боротьби з німцями, можливим є збройне протистояння з українцями, головним чином за Львів [1, с. 22].

На основі цих рапортів наприкінці 1942 р. було розроблено оперативний план польського підпілля під назвою «Прикриття» («Oslona»). Сформульовані в ньому і директивах завдання, у відповідності до оперативних рапортів №132 і №154 Головного командування АК, передбачали забезпечення наявними у Львівському регіоні силами Армії Крайової «прикриття антинімецького повстання» в центральній Польщі зі сходу. Воно мало розпочатися в той момент, коли поразка Німеччини у війні буде безсумнівною. Забезпечення успішного результату мало здійснюватися за допомогою саботажно–диверсійних акцій для того, щоб запобігти перекиданню німецьких регулярних частин в райони, охоплені повстанням. У випадку, якби не вдалося повністю паралізувати рух німецького транспорту на залізницях, шосе і дорогах і якась частина їхніх регулярних підрозділів все ж потрапила б на терени Східної Галичини, на загони Армії Крайової покладалося завдання відтягнути на себе якусь кількість ворожих сил. Крім того, одним з першочергових завдань було захоплення Львова і випередження у цьому українців [2, с. 61]. Цілі які ставило перед собою підпілля були наступні: боротьба з окупантами (знищення адміністрації, партійних органів, німецького населення в терені), здобуття зброї та амуніції шляхом захоплення її у гітлерівців, нападів на військові склади, або ж добровільної видачі внаслідок домовленості з окремими німецькими чи румунськими підрозділами, протиставлення прагненню українців встановити контроль над «східними землями», налагодити порядок і спокій в краї, як тільки з'явиться можливість перейти до експансії на ще непідконтрольні території як ті, що входили до складу Другої Речіпосполитої до 1939 р., так і ті, «захоплення яких є необхідним для майбутньої міцної Польщі» [8, с. 328–329]. Що ж стосується німецького населення, то відомо, що німці здійснювали виселення поляків з окремих теренів Західної України і переселяли на ці землі своїх колоністів. Для того, щоб уникнути нападів з боку поляків здійснювалися пацифікаційні акції. Слід зазначити, що виселяли й українців. Проте в тих регіонах, де відбувалося заселення німецькими колоністами навколо таких поселень розселяли українців, по–перше, з метою захисту від помсти зі сторони польського руху опору, по–друге, переслідуючи мету ще більше загострити стосунки між українцями і поляками. Реакцією польської сторони на такі дії німців став наказ головного коменданта АК про відплатні акції стосовно сіл та осад, мешканці яких приймали участь у пацифікаційних акціях або «в якійсь іншій формі допомагали окупантам». Такі села наказувалося спалити, а мешканців «знищити під корінь» («wycią́ć w pień») [1, арк. 34; 7, арк. 128]. У таку категорію автоматично потрапляли українці, розселені навколо німецьких колоністів, а вищезгаданий наказ є прикладом застосування принципу колективної відповідальності.

Оперативний план польського підпілля від 1942 р. («Прикриття») також передбачав два можливих варіанти у взаємовідносинах з Радянським Союзом та його військами. Перший мав би місце, якби Москва була знесилена війною проти Німеччини. Тоді Польща

змогла б вступити з нею у відкриту боротьбу за володіння «східними кресами». Згідно з другим, на випадок перемоги СРСР і вступу Червоної армії на довоєнні польські території залишалося сподіватися на врегулювання усіх, пов'язаних з цим, проблем у міжнародній площині. До того, поки не будуть врегульовані територіальні суперечки з Москвою, Армія Крайова мала знаходитися у підпіллі. Все ж за будь яких обставин поляки розраховували на всебічну підтримку з боку західних держав [2, с. 61; 8, с. 332–333].

В січні 1943 р., комендант АК ген. С. Ровецький, у своєму листі до делегата уряду Я. Пєкалкєвіча наголошував на небезпеці втрати «східних кресів». В зв'язку з цим він підкреслював, що, з одного боку, потрібно зупинитись на федеративному устрої, але тоді існує небезпека повного відокремлення українців та білорусів. Для того, щоб цього не сталось потрібно перетягнути обидва народи на свій бік. Щоб досягнути цієї мети, ген. С. Ровецький пропонував видати офіційну декларацію уряду, яка б зрівнювала меншини у правах з поляками та запевняла їм можливість культурного розвитку: «якщо ті землі утримаємо, то такі акти і так будуть необхідні, якщо ж ні то вони і так не можуть зашкодити» [14, с. 336].

Слід зауважити, що вищенаведені розмірковування головнокомандуючого АК свідчать про те, що навіть в 1943 р. окремі польські політики не сприймали тези про рівність прав між поляками та українцями. Такий документ потрібно було прийняти ще на початку війни, адже він не говорив би про українську незалежність, а просто підтверджував би право українців на культурний розвиток і рівність прав з поляками, проте навіть цього польський уряд з об'єктивних причин не зробив. Не зважаючи на масові вбивства поляків, що розпочалися на територіях Волині і згодом перекинулись в Галичину, польське підпілля продовжувало розробляти плани, спрямовані на організацію повстання на цих теренах з метою їх утримання у складі Польщі. Цю тезу ген. К. Соснковський підтвердив у депеші від 8–го листопада 1943 р.: «не може бути жодної дискусії про територіальні зміни Речіпосполитої» [5, арк. 21]. Як бачимо, до уваги брались лише позиція західних союзників і Радянського Союзу, прагнення ж українців враховувалися лише з точки зору можливої військового протистояння з ними за «східні землі».

Згідно з запланованими повстанчими акціями було розроблено операційний план №3 від 15–го серпня 1943 р., який стосувався повстання на території Галичини. Його опрацювання відбулося за наказом №116 ГК АК від 26–го січня 1943 р. про підготовку до повстання [7, арк. 259]. На відміну від попередніх стратегічних планів польського військового підпілля тут передбачалося вже на початковому етапі повстанчих акцій перебрати на себе контроль не лише над самим Львовом, але й над усім «Львівським обшаром». Операцію з метою «прикриття» повстання в інших округах (Тернопільський, Станіславівський) планувалося залишити, згідно з попередніми директивами, без змін [7, арк. 259–263].

Внаслідок швидкого наближення фронту керівництво АК в краї висловлювало занепокоєння відсутністю чіткої позиції в уряду. Під тиском обставин 23–го жовтня 1943 р. ген. Т. Коморовський надіслав К. Соснковському депешу фактично ультимативного характеру, в якій підкреслив, що якщо він не отримає найближчим часом якихось конкретних директив, то вимушений буде діяти самостійно [1, с. 55–56]. Реакцією уряду на депешу стало скликання наради 25–го жовтня 1943 р., на якій були присутні президент, прем'єр, головнокомандуючий і міністри закордонних справ та національної оборони. Було прийнято рішення про необхідність вичікувальної тактики, до того часу поки ситуація як міжнародна, так і на східному фронті не стане сприятливою для повстання [9, с. 180–182].

В контексті цього рішення було направлено «Інструкцію для повстанчих дій», яка передбачала два можливих варіанти розгортання подій: Радянський Союз проводитиме військові операції на території Польщі або в порозумінні з екзильним урядом, або без нього. У першому випадку польський уряд вимагав від АК вийти з конспірації і співпрацювати з Червоною армією, у другому – перейти до самооборони. У разі, якщо СРСР досягне домовленості з німцями АК мала перейти у глибоке підпілля [9, с. 182–185].

Інструкція викликала гостру критику і невдоволення з боку керівництва польського підпілля в краї, оскільки не давала відповіді на ряд питань і проблем, що стояли перед командуванням АК. Після дискусії між прихильниками спільних з Червоною армією дій і їх противниками з погодженням позицій сторін ген. Т. Коморовський звернувся до Лондона з депешею від 26 листопада 1943 р. про те, що на підставі інструкції уряду №5989 він підписав наказ про вихід з підпілля підрозділів АК перед наступаючими радянськими військами. Слід зазначити, що цей наказ (№1300/III) було затверджено Т. Коморовським ще 20–го листопада 1943 р. Новий оперативний план «посиленої диверсійної акції» отримав назву «Буря» [9, с. 209].

План акції «Буря» передбачав активну участь АК у спільних з радянськими військами бойових діях проти німців, направлених на визволення всіх без винятку довоєнних польських земель. Планувалося, що під час відступу німецької армії, підрозділи Армії Крайової разом з радянськими партизанськими формуваннями візьмуть активну участь у боях з відступаючими німецькими військами не лише на території Галичини, але й усіх «південно–східних земель».

Тим самим командування АК намагалося продемонструвати «стан польської присутності» на довоєнних територіях Другої Речіпосполитої, а також, що поляки навіть за відсутності дипломатичних відносин з Радянським Союзом все ж є його союзниками і беруть активну участь у визволенні своїх довоєнних територій, а тому саме існуюче тут політичне представництво польського уряду та його військові підрозділи є повноважними господарями на цих землях. Головною політичною метою плану акції «Буря» було визнання Москвою польського еміграційного уряду у Лондоні за офіційного представника Польщі на міжнародній арені, при чому без будь–яких поступок з її боку щодо своїх східних кордонів. Крім того, наміри військового і політичного керівництва польського національно–визвольного руху, як і раніше, в значній мірі пов'язувалися з планами союзників і, насамперед, Великобританії [9, с. 210–213; 2, с. 63–64].

В контексті запланованих акцій здійснювалась і діяльність польського підпілля на Волині, зокрема 27–ї

Волинської піхотної дивізії Армії Крайової. 28 січня 1944 р. на нараді офіцерів штабу округу було вирішено утворити дивізію піхоти [2, с. 205; 11, с. 90]. Саме ця дата вважається офіційним днем виникнення 27–ї Волинської піхотної дивізії, проте формування її складу та розбудовування структури тривало протягом лютого–березня 1944 р. Серед додаткових завдань, які ставилися перед 27–ю Волинською дивізією було опанування операційного простору і розширення акції «Буря» на якомога більшу за площею територію. Зрозуміло, що її діяльність в рамках цих завдань викликала спротив УПА, яка теж намагалась оволодіти регіоном. Наслідком стали важкі бої загонів Української Повстанської Армії з польськими підрозділами. Частину з них поляки виграли, окремі сутички були для них невдалими і супроводжувалися серйозними втратами особового складу дивізії, проте внаслідок діяльності спрямованої на витіснення загонів УПА в цілому вдалось убезпечити польське населення в західній частині Волині, провести мобілізаційні акції з метою поповнення особового складу на підконтрольних територіях і розширити так звану «операційну базу», тобто території на яких можна було здійснювати акції заплановані оперативним планом «Буря».

Отже, представники польського військового підпілля в особі АК протягом 1939–1945 рр. розробили низку планів, які стосувалися можливої стратегії і тактики дій на теренах Західної України. Ці плани, в залежності від обставин, допрацьовувалися, узгоджувалися з представниками уряду, адаптовувалися до реалій і т.д. Слід зауважити, що не зважаючи на реальну ситуацію на міжнародній арені та в краї, польське військове підпілля не зважало на прагнення українців, а свої плани будувало виключно з точки зору неподільності територій Польщі довоєнного періоду. Загалом, непоступливість польських політиків у питаннях про можливість входження західноукраїнських земель у склад майбутньої незалежної України була однією з причин українсько–польського конфлікту на Волині в період 1943–1944 рр. Не зважаючи на певні спроби у вирішенні української проблеми та трансформацію протягом війни поглядів польських політичних діячів в бік визнання права українців на незалежність, все ж наболіла для обох народів проблема так і не була вирішена. Документи польського підпілля становлять важливе джерело у дослідженні польсько–українських стосунків в період Другої світової війни, а тому необхідною є подальша пошуково–дослідна та археографічна робота над цим видом джерел з метою поглибленого їх вивчення та подальшої публікації.

Список використаних джерел

1. Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Хто пожав «Бурю»? Армія Крайова на Тернопіллі 1941–1945 рр. – Тернопіль, 1996. – 157 с. // Gajdaj O., Havarivs'kyj B., Hanas V. Hto pozhav «Buryu»? Armiya Krajova na Ternopilli 1941–1945 rr. – Ternopil', 1996. – 157 s.
2. Ільюшин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни: на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – 289 с. // Il'jushyn I. Protystojannja UPA i AK (Armii' Krajovoi') v roky Drugoi' svitovoi' vijny: na tli dijal'nosti pol's'kogo pidpillja v Zahidnij Ukrai'ni. – K.: Instytut istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny, 2001. – 289 s.
3. Україна–Польща: важкі питання // Матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько–польські відносини в 1918–1947 роках», Варшава, 22–24 травня 1997 р. / Світовий союз воїнів Армії Крайової; Об'єднання українців у Польщі. – Варшава: Тирса, 1998. – Т.1–2. – 245 с. // Ukrai'na–Pol'shha: vazhki pytannja // Materialy II mizhnarodnogo seminaru istorykiv «Ukrai'ns'ko–pol's'ki vidnosyny v 1918–1947 rokah», Varshava, 22–24 travnja 1997 r. / Svitovyj sojuz voi'niv Armii' Krajovoi'; Ob'jednannja ukrai'nciv u Pol'shhi. – Varshava: Tyrsa, 1998. – T.1–2. – 245 s.
4. Arhiwum Akt Nowych (AAN) w Warszawie. Armia Krajowa (AK). Komendant Główny. sygn. 203/I–2.
5. AAN. AK. sygn. 203/I–13.
6. AAN. AK.sygn. 203/XV–3.
7. AAN. AK Lwów. sygn. 203/XV–8.
8. Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. T.2: czerwiec 1941 – kwiecień 1943. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo, 1990. – 554 s.
9. Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. T.3: kwiecień 1933 – lipiec 1944. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo, 1990. – 627 s.
10. Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. T.6: Uzupełnienia. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo, 1991. – 524 s.
11. Iljuszyn I. Geneza i działania bojowe 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej // Materiały III międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko–ukraińskie w latach II wojny światowej», Łuck, 20–22 maja 1998 r. / Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej; Związek Ukraińców w Polsce. – Warszawa: KARTA, 1998. – T.3. – S.146–170.
12. Partacz Cz. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu na uchodźstwie i jego ekspozytur w kraju (1939–1945). – Koszalin: Politechnika Koszalińska, 2001. – 405 s.
13. Prawdziwa historia Polaków. Ilustrowane wypisy źródłowe 1939–1945 / oprac. D. Baliszewski, A. Kunert. – Warszawa: RYTM, 1999. – T.1 (1939–1942). – 830 s.
14. Torzecki R. Kontakty Polsko–Ukraińskie na tle problemu ukraińskiego w polityce polskiego Rządu Emigracyjnego i Podziemia (1939–1944) / Dzieje najnowsze. – Warszawa, 1981. – Rocznik XIII. – 381 s.
15. Torżecki R. Polacy i ukraińcy. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1993. – 349 s.
16. Węgerski J. Lwów pod okupacją sowiecką (1939–1941). – Warszawa, 1991. – 432 s.

Shyshkin I. H., *Ph. D. in History, Associate professor at the department of Country Studies, National University of Ostroh Academy (Ukraine, Ostroh), ivan.shyshkin@oa.edu.ua*

Western Ukraine in the strategic plans of the Armia Krajowa during the World War Two

The following article includes the research of strategic plans of the Polish military underground (Armia Krajowa) and its activities in the Western Ukrainian lands. The plans of the AK aimed to organize an uprising within the territory of Western Ukraine including their evolution are described. The article highlighted the position of leaders of the Polish military underground in Ukrainian question, as well as the analysis of reports concerning the future of Ukrainians and Ukraine itself. The purpose of the research is to study the strategic plans of the Polish military underground (Armia Krajowa) regarding Ukrainian issue during the Second World War. The following research methods were used in order to fulfill the purpose and solve the tasks set: chronological approach, analysis and synthesis, descriptive and historical methods. Some of conclusions made: the strategic plans of the Polish underground show that the latter planned to implement the measures aimed to retain Western Ukraine, as well as to weaken the Ukrainian national liberation movement. Actually, due to several reasons, Polish politicians of the time demonstrated their unreadiness and inability to solve the issue at stake for both nations.

Keywords: *Western Ukraine, Armia Krajowa, the Polish military underground, Ukrainian issue, strategic plans.*

* * *

УДК 94(438)

Чуйко Р. В.,
аспірантка, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), rehinachuiko@gmail.com

Відбудова мережі регіональних архівних установ України в післявоєнний період (1944–1950 рр.). Історіографія проблеми

Висвітлення питання відбудови регіональних архівних установ України післявоєнного періоду, науковцями проводилося не завжди однаково. Різні

періоди української історії проявили свої особливості і сформували різне бачення вказаної проблеми. Вирішальну роль в післявоєнний період відіграла ідеологічна спрямованість історіографії радянського періоду, з притаманним для неї возвеличенням керівної ролі партії і уряду, перебільшенням досягнень успіхів галузі та замовчуванням недоліків.

Метою дослідження є ґрунтовний аналіз праць, які висвітлюють повоєнний період відбудови архівної галузі, розкриття шляхів та методів подолання труднощів у висвітлення розвитку архівної справи в різні періоди.

Ключові слова: *архівна справа, повоєнний період, історіографія.*

Розглядаючи праці, які висвітлюють архівну роботу в Україні у повоєнний період, потрібно виділити три основні етапи:

Перший етап охоплює час від визволення території України від німецької окупації у 1944 році і тривав до середини 50–х років XX ст., коли архівні установи, перебуваючи під керівництвом МВС, залежали від повної сталінської диктатури, відповідно, праці мали виражене ідеологічне спрямування. Для нього притаманний не стільки науковий підхід у висвітленні проблеми, скільки створення статей інформаційно–довідкового змісту про загальний стан архівної галузі та окремі аспекти архівної роботи. Особливістю даного етапу є те, що майже всі праці написані архівістами, що пояснюється як їхньою професійною зацікавленістю, так і обмеженням доступу науковців до архівних джерел у вказаний період. Значну частину цих праць становлять спогади учасників оперативних груп УДА НКВС УРСР і окремих архівістів про перші кроки відбудови архівного господарства України повоєнного часу. Деякі праці є особливо цінними, оскільки містять короткі відомості про заходи з розшуку вивезених окупантами матеріалів.

Другий етап охоплює період після XX з'їзду КПРС і аж до розпаду СРСР (1956–1991 рр.) На відміну від попереднього, для цього етапу характерне зростання інтересу до науково–дослідної роботи, що позитивно вплинуло на стан розробки праць з історії архівної справи. Розсекречення значної кількості архівних фондів спричинило загальне пожвавлення у роботі дослідників з архівними документами, та вплинув на збільшення допуску дослідників до архівів. Як наслідок, праці з історії та розвитку архівної справи почали з'являтися не тільки написані архівістами, а й дослідниками з різних наукових установ. Це що дало можливість простежити розвиток архівного будівництва, як з «середини», так і з «ззовні», тобто бачення цієї проблеми людьми, зацікавленими у об'єктивному висвітленні питання. Загалом, в період радянської влади й аж до розпаду СРСР видано чимало праць, які посіли чільне місце у дослідження цього питання, хоча радянська епоха наклала на них свій негативний відбиток.

Третій етап охоплює роки української історіографії в умовах незалежної України. Праці цього етапу вигідно відрізняються від попередніх своїм неупередженим ставленням, намаганням позбутися стереотипів минулого. Автори намагаються проводити джерелознавчу критику, що сприяє всебічному висвітленню даного питання

Після проголошення державного суверенітету України, розвито архівного законодавства став об'єктом наукових досліджень провідних істориків–архівістів країни. Це пов'язано насамперед з тим, що архівна справа Україні опинилась на порозі докорінного реформування галузі. Відповідно, найбільш характерними напрямками, що постійно висвітлювались на сторінках провідних наукових видань даної галузі стали демократизація, інформатизація, відкритість, розширення доступу до ретроспективної інформації та правове регулювання всіх складових системи архівних установ.

Історіографія історії архівної справи в період здобуття Української державної незалежності, попри численні труднощі та проблеми, представлена процесом національного і духовного відродження, що помітно вплинуло на хід розвитку архівної системи в цілому. Характерними рисами нового етапу розвитку історіографії історії архівної галузі стали: розширення джерельної бази та проблематики досліджень, методологічна переорієнтація істориків, поява нових методологічних підходів до вивчення вітчизняної історії через відмову від ідеологічної залежності та значне розширення доступу до архівних документів. Такий динамічний розвиток української архівістики, викликав необхідність підготовки підручників, посібників й інших навчальних матеріалів і наукової літератури, внаслідок чого зросло зацікавлення професією архівіста. Широке запровадження архівних спеціальностей в українських університетах стало причиною активізації науково–дослідної роботи, основою якої став пошук нових підходів до підготовки фахівців з архівної справи. Відповідно, розв'язання ключових проблем української архівної науки і освіти, аналіз їх теоретичних засад, форм та методів, модернізації галузі, усе це лягло в основу наукових досліджень сучасних архівістів. У свою чергу, активізація науково–дослідної роботи архівів на початку 1990–х рр. стала причиною пожвавлення і їх видавничої діяльності. Особливість цього полягала, передусім, у розширенні кола тем, що раніше відносились до заборонених у видавничих планах держархівів та збільшенні кількості центральних і появі регіональних і місцевих видань. З відновленням незалежності, історіографія науково–дослідної та видавничої діяльності архівів вступила в новий, якісний етап розвитку. Вона представлена різними потоками науковців, дослідницьких напрямів, характеризується розмаїтістю наукових методів. Варто відмити, що пріоритетну роль в історіографії науково–дослідної та видавничої діяльності архівів відіграють періодичні видання, що видаються зусиллями самих архівних установ, і покликані не тільки залучити до наукового обігу нові матеріали до історії архівної справи України.

Особливу увагу у процесі висвітлення історії архівної справи другої половини 1950–х першої половини 1960–х рр. заслуговує історичний нарис І. Мищака «Архівна справа в Україні середини 1940–х – середини 1960–х» [1]. Опублікованих матеріалів і нових архівних даних автор розглянув пріоритетні напрями архівного будівництва в роки післявоєнної відбудови мережі архівних установ УРСР, серед яких – збирання документальних матеріалів років Другої світової війни, проблеми упорядкування і комплектування архівних установ, використання архівних матеріалів в економічних та ідеологічних цілях.

Статтю про підготовку кадрів архівістів на архівному відділів КДУ ім. Т. Г. Шевченка. Роботу українських архівістів у напрямку відбудови висвітив співробітник УДА НКВС УРСР П. Павлюк [2].

Керівник оперативної групи архівістів П. Гудзенко на основі власних спогадів він висвітлює заходи оперативних груп архівістів по відбудові архівної

мережі України і розшуку документів архівного фонду республіки, вивезених за кордон [3].

В повоєнний період було опубліковано цілий ряд статей з різних питань архівного будівництва, але вони носили не стільки науковий, як інформаційний характер і базувалися на власних поглядах, авторів і їхньому баченні проблеми.

На другому етапі історіографії проблеми, головний внесок зробив керівник АУ УРСР С. Пількевич. У 1956 р. вийшла у світ його стаття «О работе архивных органов и государственных архивов Украины» [4], де автор, з одного боку, подає загальну характеристику розвитку архівної справи і вказує на досягнення галузі, а з іншого – показує і певні труднощі, які постали перед архівістами в умовах відновлення та розбудови архівної галузі України. Схожою за змістом є праця С. Пількевича та А. Грінберга, що вийшла у 1958 р. У тому ж році С. Пількевич подає ще одну працю «40 років будівництва на Україні» у збірнику «З історії архівного будівництва на Україні» де висвітлюється проблема відновлення мережі архівних установ України [5]. Цінність праць С. Пількевича полягають у тому, що автор робить певний аналіз розвитку архівної галузі, виокремлюючи при цьому кілька основних етапів, зокрема в статті «Головні етапи розвитку архівної справи в Україні» [6] Дослідження С. Пількевича написані на основі архівних джерел і є вагомим внеском у розкритті досліджуваного періоду.

Дослідження архівної справи продовжував наступник С. Пількевича О. Мітюков. Він є автором унікальної для досліджуваного періоду монографії «Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973» [7]. Досить велику увагу О. Мітюков приділив відбудові архівного господарства, розкрив шляхи і методи упорядкування режиму збереження і кращого використання архівних матеріалів. Звісно праця витримана в рамках пануючої ідеології, але це аж ніяк не зменшує її цінності та інформативності монографії. О. Мітюков не обмежив свою видавничу діяльність лише монографією, ставши автором цілого ряду наукових статей.

Історії архівного будівництва в повоєнний період присвячені праці І. Бутич, Л. Лозенко, А. Кентій, які зробили загальний огляд архівного будівництва в Україні з 1919 р. до середини 1970–х рр. [8].

Ряд історіографічних узагальнень, дотичних до історії та розвитку архівної справи в Україні містили монографії російських радянських науковців І. Маяковського, В. Максакова, В. Вяліков [9]. Однак, характерною особливістю праць російських радянських історіографів архівної справи було те, що діяльність архівів та архівної справи в Україні розглядалася в контексті розвитку архівної справи СРСР.

Досить велика кількість статей присвячена діяльності окремих державних установ. Ці статті написані співробітниками архівів, ґрунтуються на документальній джерельній базі і є особливо цінними в дослідженні питання відновлення мережі місцевих архівних установ у післявоєнний період: Т. Порунов [10], А. Степанова [11], Е. Адамська [12], Н. Мірошнеченко [13], В. Тищенко [14], Н. Плєтньова [15], Т. Бойко [16], Я. Синельников [17].

Для цього періоду також характерне створення значної кількості розвідок, присвячених якомусь окремому виду архівної роботи. Такі дослідження дозволяють найбільш глибоко зануритися в роботу регіональних архівів і зрозуміти шляхи дослідження вузької проблеми, оскільки автори мали можливість зосередити свою увагу на вузькому аспекті архівної роботи за певний проміжок часу. Цікавими дослідженнями є статті, які висвітлювали роботу обласних архівів відразу після звільнення території радянськими військами, розвідки присвячені роботі оперативних груп архівістів, наприклад П. Гудзенко [18].

Проблемі діяльності архівістів, в тому числі і українських, у післявоєнний період, присвятили праці ряд відомих. Кілька з них належать Я. Синельников [19]. Варто зазначити роботу відомого радянського дослідника В. Максакова «История и организация архивного дела в СССР (1917–1945 гг.)» [20], в якій він описує використання архівних фондів у період відбудови народного господарства країни. Однак автор, оглядаючи архівну галузь України, не виокремлює успіхи та роботу українських архівістів.

Г. Неклеса [21] у своїй статті ділиться досвідом науково–методичної роботи архівістів Київської області, В. Місюра – Закарпатської [22], Я. Тифлінський [23] та Д. Шміт [24] – Житомирської.

Важливий внеском у розвиток архівної справи є дослідження І. Бутича, яке одним з перших розкриває стан науково–методичної роботи в архівах УРСР і відзначає їх роль в організації інших видів архівних робіт [25]. За визначенням О. Мітюкова, особливої уваги у ході висвітлення процес розбудови установ та формуванні їх документальної бази заслуговували періодичні видання, зокрема Науково–інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР «Архіви України». У своїй монографії він відзначає посилення уваги до публікації документів з історії радянського суспільства, виокремлюючи важливу роль видання в науково–дослідній роботі архівних установ республіки.

Таким чином, аналіз літератури з даної проблеми дає можливість нам пересвідчитись у тому, що далеко не всі аспекти історії розвитку архівної справи у повоєнний період висвітлені у достатній мірі, особливо враховуючи те що коло джерел в останні роки значно збільшилися, а це дає нам можливість доповнити і, у деякій мірі, переглянути вже зроблені висновки. Виходячи з цього слід зазначити, що історія архівного будівництва у вказаний період потребує детального дослідження.

Проведене дослідження та реалізація поставлених у ньому завдань дозволяє зробити наступні висновки: історіографічний аналіз наукової, навчальної та науково–популярної літератури засвідчує зростання дослідницького інтересу до теми: «Відбудова мережі регіональних архівних установ України в післявоєнний період (1944–1950 рр.)».

Аналіз літератури надав підстави встановити ще одну характерну рису дослідження архівного будівництва в УРСР – популяризаторський характер, зумовлений прагненням наблизити архівну інформацію до користувача, привернути увагу суспільства до становища архівів. У зв'язку з цим сформувався окремий напрям досліджень, в якому розглядалися питання про розвиток матеріально–технічної бази архівних установ у повоєнний період. Серед таких праць пріоритетне значення мали ті, що висвітлювали процес будівництва нових архівосховищ в республіці, реконструкцію та ремонт старих приміщень.

Список використаних джерел

1. Мищак І. М. Архівна справа в Україні середини 1940–х – середини 1960–х років [історичний нарис] / І. М. Мищак. – К., 2006. – 188 с.
2. Павлюк П. Архіви України в роки Великої Вітчизняної війни // Науково–інформаційний бюлетень АУ УРСР. – 1948. – №2. – С.11–14.
3. Гудзенко П. Історики–архівісти України у дні Великої Вітчизняної Війни // Науково–інформаційний бюлетень АУ УРСР. – 1955. – №2. – С.30–42.
4. Пилькевич С. Д. О работе архивных органов и государственных архивов Украины // Исторический архив. – 1956. – №3. – С.208–211.
5. Пількевич С. Д. 40 років радянського архівного будівництва / С. Д. Пількевич // З історії архівного будівництва на Україні: [збірник]. – Х., 1958. – С.3–27.
6. Пількевич С. Д. Головні етапи розвитку архівної справи на Україні (1917–1965 рр.) / С. Д. Пількевич // Історичні джерела та їх використання. – К., 1968. – Вип.3. – С.5–31.
7. Мітюков О. Г. 60 років архівній справі в Українській РСР / О. Г. Мітюков // Архіви України. – 1978. – №3. – С.20–34.
8. Лозенко Л. І., Кентій А. В. Архівне будівництво в УРСР (1919–1974 рр.) / Л. І. Лозенко, А. В. Кентій // Архіви України. – 1978. – №3. – С.5–20.
9. Вяликов В. И. архивное строительство и государственные архивы в Украинской ССР (1917–1960) // Государственные архивы и архивное дело в союзных республиках: Учебное пособие. – М., 1971. – С.36–53.
10. Порунова Т. Архівне будівництво на Луганщині / Т. Порунова // Архіви України. – 1967. – №5. – С.38–46.
11. Степанова А. Державний архів Кримської області / А. Степанова // З історії архівного будівництва на Україні: [збірник]. – Х., 1958. – С.85–92.
12. Адамська Е. З історії архівного будівництва на Харківщині / Е. Адамська // Архіви України. – 1968. – №1. – С.3–12.
13. Мірошнеченко Н. Використання документальних матеріалів державного архіву Львівської області для народногосподарських цілей / Н. Мірошнеченко // Архиви України. – 1958. – №4. – С.30–34.
14. Тищенко В. До історії архівної будівництва Ровенскої області / В. Тищенко // Архіви України. – 1969. – №1. – С.8–14.
15. Плєтньова Н. Радянське архівне будівництва на Чернігівщині / Н. Плетньова // Архіви України. – 1958. – №2. – С.19–29.
16. Синельников Я. Б. Радянське архівне будівництво на Волині (1939–1966 рр.) / Я. Б. Синельников // Архіви України. – 1967. – №3. – С.3–12.
17. Синельников Я. Б. Комплектування державних архівів Волинської області документальними матеріалами / Я. Б. Синельников // Науково–інформаційний бюлетень. – 1960. – №2. – С.28–30.
18. Гудзенко П. Історики–архівісти України у дні Великої Вітчизняної Війни // Науково–інформаційний бюлетень АУ УРСР. – 1955. – №2. – С.30–42.
19. Синельников Я. Б. Організація роботи по комплектуванню та експертизі цінності документальних матеріалів у Волинській області / Я. Б. Синельников // Архіви України. – 1962. – №5. – С.35–39.
20. Максаков В. В. История и организация архивного дела в СССР (1917–1945 гг.) / Максаков В. В. – М.: Наука, 1969. – 431 с.
21. Неклеса Г. П. Научно–методическое руководство архивами / Г. П. Неклеса // Вопросы архивоведения. – 1961. – №3. – С.26–30.
22. Місюра В. Створення мережі державних архівних установ на Закарпатті та їх діяльність у перші післявоєнні роки / В. Місюра // Архіви України. – 1970. – №1. – С.11–21.
23. Тифлінський Я. Державний архів Житомирської області // Радянська Житомирщина. – 1967. – №1. – С.52–53.
24. Шмит Д. Государственный архив Житомирской области // Вопросы истории. – 1953. – №5. – С.36–58.
25. Бутич І. Наукова робота державних архівів Української РСР // Науково–інформаційний бюлетень АУ УРСР. – 1958. – №1. – С.6–19.

References

1. Myshhak I. M. Arhivna sprava v Ukrai'ni seredyny 1940–h – seredyny 1960–h rokiv [istorychnyj narys] / I. M. Myshhak. – K., 2006. – 188 s.
2. Pavljuk P. Arhivy Ukrai'ny v roky Velykoi' Vitchyznjanoi' vijny // Naukovo–informacijnyj bjuleten' AU URSR. – 1948. – №2. – S.11–14.
3. Gudzenko P. Istoryky–arhivisty Ukrai'ny u dni Velykoi' Vitchyznjanoi' Vijny // Naukovo–informacijnyj bjuleten' AU URSR. – 1955. – №2. – S.30–42.
4. Pil'kevich S. D. O rabote arhivnyh organov i gosudarstvennyh arhivov Ukrainy // Istoricheskij arhiv. – 1956. – №3. – S.208–211.
5. Pil'kevych S. D. 40 rokiv radjans'kogo arhivnogo budivnyctva / S. D. Pil'kevych // Z istorii' arhivnogo budivnyctva na Ukrai'ni: [zbirnyk]. – H., 1958. – S.3–27.
6. Pil'kevych S. D. Golovni etapy rozvytku arhivnoi' spravy na Ukrai'ni (1917–1965 rr.) / S. D. Pil'kevych // Istorychni dzherela ta i'h vykorystannja. – K., 1968. – Vyp.3. – S.5–31.
7. Mitjukov O. G. 60 rokiv arhivnij spravi v Ukrai'ns'kij RSR / O. G. Mitjukov // Arhivy Ukrai'ny. – 1978. – №3. – S.20–34.
8. Lozenko L. I., Kentij A. V. Arhivne budivnyctvo v URSR (1919–1974 rr.) / L. I. Lozenko, A. V. Kentij // Arhivy Ukrai'ny. – 1978. – №3. – S.5–20.
9. Vjalikov V. I. arhivnoe stroitel'stvo i gosudarstvennye arhivy v Ukrainskoj SSR (1917–1960) // Gosudarstvennye arhivy i arhivnoe delo v sojuznyh respublikah: Uchebnoe posobie. – M., 1971. – S.36–53.
10. Porunova T. Arhivne budivnyctvo na Luganshhyni / T. Porunova // Arhivy Ukrai'ny. – 1967. – №5. – S.38–46.
11. Stepanova A. Derzhavnyj arhiv Kryms'koi' oblasti / A. Stepanova // Z istorii' arhivnogo budivnyctva na Ukrai'ni: [zbirnyk]. – H., 1958. – S.85–92.
12. Adams'ka E. Z istorii' arhivnogo budivnyctva na Harkivshhyni / E. Adams'ka // Arhivy Ukrai'ny. – 1968. – №1. – S.3–12.
13. Miroshnechenko N. Vykorystannja dokumental'nyh materialiv derzhavnogo arhivu L'vivs'koi' oblasti dlja narodnogospodars'kyh cilej / N. Miroshnechenko // Arhyvy Ukrai'ny. – 1958. – №4. – S.30–34.
14. Tyshhenko V. Do istorii' arhivnoi' budivnyctva Rovenskoi' oblasti / V. Tyshhenko // Arhivy Ukrai'ny. – 1969. – №1. – S.8–14.
15. Pljetn'ova N. Radjans'ke arhivne budivnyctva na Chernigivshhyni / N. Pletn'ova // Arhivy Ukrai'ny. – 1958. – №2. – S.19–29.
16. Synel'nykov Ja. B. Radjans'ke arhivne budivnyctvo na Volyni (1939–1966 rr.) / Ja. B. Synel'nykov // Arhivy Ukrai'ny. – 1967. – №3. – S.3–12.
17. Synel'nykov Ja. B. Komplektuvannja derzhavnyh arhiviv Volyns'koi' oblasti dokumental'nymy materialamy / Ja. B. Synel'nykov // Naukovo–informacijnyj bjuleten'. – 1960. – №2. – S.28–30.
18. Gudzenko P. Istoryky–arhivisty Ukrai'ny u dni Velykoi' Vitchyznjanoi' Vijny // Naukovo–informacijnyj bjuleten' AU URSR. – 1955. – №2. – S.30–42.
19. Synel'nykov Ja. B. Organizacija roboty po komplektuvannju ta ekspertyzi cinnosti dokumental'nyh materialiv u Volyns'kij oblasti / Ja. B. Synel'nykov // Arhivy Ukrai'ny. – 1962. – №5. – S.35–39.
20. Maksakov V. V. Istorija i organizacija arhivnogo dela v SSSR (1917–1945 gg.) / Maksakov V. V. – M.: Nauka, 1969. – 431 s.
21. Neklesa G. P. Nauchno–metodicheskoe rukovodstvo arhivami / G. P. Neklesa // Voprosy arhivovedenija. – 1961. – №3. – S.26–30.
22. Misjura V. Stvorennja merezhi derzhavnyh arhivnyh ustanov na Zakarpatti ta i'h dijal'nist' u pershi pisljavojenni roky / V. Misjura // Arhivy Ukrai'ny. – 1970. – №1. – S.11–21.
23. Tyflins'kyj Ja. Derzhavnyj arhiv Zhytomyrs'koi' oblasti // Radjans'ka Zhytomyrshhyna. – 1967. – №1. – S.52–53.
24. Shmit D. Gosudarstvennyj arhiv Zhitomirskoj oblasti // Voprosy istorii. – 1953. – №5. – S.36–58.
25. Butych I. Naukova robota derzhavnyh arhiviv Ukrai'ns'koi' RSR // Naukovo–informacijnyj bjuleten' AU URSR. – 1958. – №1. – S.6–19.

Chuiko R. V., *postgraduate student of the Kyiv Taras Shevchenko University (Ukraine, Kyiv), rehinachuiko@gmail.com*

Rebuilding a network of regional archival institutions of Ukraine in the postwar period (1944–1950). Historiography of the problem

Different periods of Ukrainian history showed their peculiarities and formed a different vision of this problem. The decisive role in the post–war period was played by the ideological orientation of the historiography of the Soviet period, with its inherent praise for the leadership role of the party and government, exaggeration of the achievements of the industry's successes and the default of shortcomings.

Thus, meta of considering the work covering the archival work in Ukraine in the post–war period, it is necessary to distinguish three main stages:

The first stage covers the time from the liberation of the territory of Ukraine from the German occupation in 1944 and lasted until the mid–1950s. When the archival institutions, under the leadership of the Ministry of Internal Affairs,

depended on the complete Stalinist dictatorship, respectively, the labor had a pronounced ideological direction.

The carried out research and implementation of the tasks set in it make it possible to draw the following conclusions: the historiographic analysis of scientific, educational and popular science literature is evidenced by an increase in the research interest in the theme «Restoring the network of regional archival institutions of Ukraine in the post–war period (1944–1950)».

Keywords: *archival affairs, post–war period, historiography.*

* * *

УДК 94:61–054.75(477)«1944/1947»

Диптан Л. С.,
аспірантка кафедри історії та археології слов'ян факультету історичної освіти, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), lyba_17@ukr.net

Організаційне забезпечення медико–санітарного обслуговування репатріантів на території Української РСР у 1944–1947 рр.

У контексті організації вертикалі управлінських структур, органів та установ репатріації переміщених осіб на території Української РСР у 1944–1947 рр. аналізуються особливості діяльності радянського уряду щодо організації медико–санітарного обслуговування та лікування репатріантів на території Української РСР.

Наголошується, що від початку створення вертикалі органів репатріації в СРСР восени 1944 р. і до ліквідації більшості цих установ у 1947 р., завдання санітарної обробки, медичного обслуговування та лікування переміщених осіб – радянських громадян знаходилися серед найважливіших напрямів діяльності цих структур. Засаднича лінія Кремля на забезпечення відбудови зруйнованої війною економіки робочою силою вимагала від влади зусиль спрямованих на підтримання цієї самої робочої сили в працездатному стані, відтак слід було не допустити розповсюдження епідемічних та інших хвороб серед репатріантів і цивільного населення всередині країни, а для цього забезпечити санітарну обробку репатріантів, їх медичний огляд і посильне лікування. Саме ці функції й були покладені на медико–санітарну ланку усієї вертикалі органів репатріації в СРСР і Українській РСР зокрема.

Ключові слова: *репатріація, репатріанти, Українська РСР, медико–санітарне забезпечення, перевірочно–фільтраційні пункти (ПФП), збірно–пересильні пункти (ЗПП), приймально–розподільчі пункти (ПРП), лазарет, санітарний перепускник, медичний ізолятор, дезінфекційна камера, шпиталь.*

Реалізація програми сталінського керівництва СРСР із повернення мільйонів «переміщених осіб» – радянських громадян на батьківщину вочевидь потребувала від партійного й державного керівництва, як у центрі так і на місцях, серйозних організаційних зусиль щодо забезпечення репатріації на усіх рівнях – від збірних таборів на території Німеччини до місць постійного проживання і праці громадян. У такій грандіозній за масштабами акції, адже за найскромнішими підрахунками поза межами державних кордонів СРСР в роки війни опинилося близько 5 млн. осіб [20, с. 26], важливо було передбачити та організувати всі ділянки роботи: прийом репатріантів, їх реєстрацію та фільтрацію на відповідних пунктах, агітаційно–пропагандистську обробку, матеріально–побутове, харчове і фінансове забезпечення, перевезення до місць проживання, працевлаштування на батьківщині. Одним із важливих прикладних аспектів роботи радянських органів репатріації з поверненцями було їх санітарне забезпечення та лікування. В умовах складної санітарно–епідеміологічної ситуації всередині країни та крайньої потреби в трудових ресурсах для відбудови зруйнованої війною економіки СРСР цей напрям діяльності влади набував особливого, не лише суто гуманітарного чи соціального, але й виразно економічного значення.

Питання організації медико–санітарного забезпечення процесу репатріації в СРСР і, зокрема на територію Української РСР, до сьогодні належить до кола маловивчених в історичній науці проблем. Як зарубіжні так і вітчизняні історики досліджують його в загальних рисах переважно в контексті аналізу самого процесу репатріації, його загальних організаційних питань, окремих сторін діяльності органів репатріації в Україні. До таких праць слід віднести дослідження А. Андрєєва [17], С. Гальчака [18; 19], В. Земскова [20–22], М. Куницького [23], Н. Мелешко [24], Т. Пастушенко [25], П. Поляна [26], А. Шевякова [27]. Наразі тема організації медико–санітарного обслуговування репатріантів на завершальному етапі Другої світової війни та в повоєнний період в окремий аспект дослідження не виділена.

Виходячи з стану наукового вивчення окресленої проблеми, метою нашої статті є комплексний історичний аналіз особливостей організації медико–санітарного обслуговування та лікування репатріантів на території Української РСР у період, коли репатріаційний процес тривав найінтенсивніше – в 1944–1947 рр.

Початок створення мережі органів репатріації в СРСР і розбудови такого напрямку їх діяльності як медико–санітарне забезпечення репатріантів було покладено ухваленою Державним Комітетом Оборони СРСР (далі – ДКО СРСР) 24 серпня 1944 р. постановою №6457–сс «Про організацію прийому радянських громадян, що повертаються на Батьківщину, примусово вивезених німцями, а також тих, хто з різних причин опинився за прикордонною лінією між СРСР і Польщею» [2, арк. 5]. Пунктом 8 цього нормативного документу санітарна обробка та медико–санітарне обслуговування поверненців покладалося на Народний комісаріат охорони здоров'я і Військово–санітарне управління Наркомату оборони СРСР [22, с. 275].

10 жовтня 1944 р. в структурі РНК СРСР організували Управління Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації громадян СРСР із Німеччини та окупованих нею країн (далі – Управління уповноваженого РНК СРСР по репатріації), яке очолив один із керівників радянської військової розвідки – генерал–полковник П. Голіков. Офіційна дата початку роботи управління – 23 жовтня 1944 р. Саме того дня РНК СРСР ухвалив спеціальну постанову №1482–456сс [21, с. 333].

Як ми вже наголошували вище серед заходів, що вживалися для організації прийому та розподілу репатріантів важливе місце відводилось забезпеченню їх санітарної обробки та медичній допомозі хворим громадянам, які поверталися на територію СРСР. З цією метою в апараті Управління уповноваженого РНК СРСР по репатріації створили спеціальну структуру – санітарний відділ, очолюваний полковником Поляковим. Саме працівники цього підрозділу, зі штатом 13 одиниць, мали здійснювати контроль та координацію заходів медико–санітарного обслуговування репатріантів на усіх рівнях. Їх безпосередніми завданням також було складання списків дитячих будинків і розміщення дітей–сиріт. Опікувався роботою відділу один із трьох помічників П. Голікова – генерал–майор В. Ревякін. Останньому, окрім санітарного, підпорядковувалися ще й відділи працевлаштування та реєстрації й обліку репатріантів [16, с. 72–73].

За чисельністю працівників санітарний відділ був одним із найменших в управлінні. За цим показником (станом на жовтень 1944 р.) йому поступався лише відділ кадрів, що нараховував 10 співробітників. Решта підрозділів відомства П. Голікова мала куди більшу штатну чисельність працівників. Наприклад, відділ працевлаштування – 20 осіб; транспортний відділ – 25 осіб; відділ матеріального забезпечення та фінансів – 28 осіб; політично–просвітницький відділ і відділ реєстрації та обліку – по 39 осіб тощо [16, с. 72–73]. У такій відносно невеликій кількості штатних працівників санітарного відділу навряд–чи варто шукати якусь недооцінку сталінським керівництвом проблеми здоров'я репатріантів. При плануванні штатів підрозділів Управління уповноваженого РНК СРСР по репатріації уряд виходив передусім із масштабів майбутньої діяльності кожного з них, а оскільки медичне й санітарне забезпечення репатріантів із самого початку планувалося здійснювати за рахунок відповідної вертикалі медичної та санітарної інфраструктури й кадрів на місцях, то й потреби у великих штатах профільного відділу не існувало.

Пунктом 5 згадуваної нами постанови ДКО СРСР №6457–сс від 24 серпня 1944 р. РНК УРСР та БРСР отримали право створювати в своїй структурі відділи з прийому та влаштування громадян, які поверталися із звільнених Червоною Армією територій [14, л. 238]. Рішення про створення у складі Ради Народних Комісарів УРСР відділу у справах репатріації радянських громадян РНК УРСР і ЦК КП(б)У схвалили спільною постановою ще 31 серпня 1944 р., тобто значно раніше ніж у Москві організували Управління уповноваженого РНК СРСР по репатріації. Документом за №1132/63–сс, який точно повторював назву ухваленої кількома днями раніше постанови ДКО СРСР, начальником відділу призначили М. Зозуленка, а загальне керівництво республіканськими органами репатріації поклали на заступника Голови РНК України І. Сеніна [24, с. 118–119].

Постановою №1191 від 11 вересня 1944 р. РНК Української РСР затвердив структуру, тимчасові штати та посадові ставки працівників «Відділу з прийому та облаштування радянських громадян, які повертаються зі звільненої Червоною Армією території» [3, арк. 67]. В структурі відділу утворили чотири сектори: сектор із питань харчування та матеріального забезпечення репатріантів (3 працівники); сектор із перевезення населення (2 співробітники); сектор із питань трудового та житлового влаштування репатріантів (3 працівники) і сектор обліку (1 співробітник). Загальний штатний склад відділу репатріації при РНК УРСР (включно з керівництвом і секретаріатом) склав 12 осіб [1, арк. 3].

Як бачимо в структурі відділу репатріації РНК УРСР навіть не було передбачено створення окремого сектору, працівники якого б за своїми функціональними обов'язками опікувалися санітарною обробкою та медичним обслуговуванням репатріантів. І це не була випадковість. Більше того, такий підхід зовсім не означав якоїсь недооцінки центром ролі республіканської й місцевої ланок в реалізації цього напрямку в роботі з репатріантами. На нашу думку союзне керівництво виходило з позиції, що медико–санітарне забезпечення репатріантів – це справа яка за повного контролю та координації центру все ж мала забезпечуватись органами охорони здоров'я на місцях проведення репатріації – у союзних республіках і областях. З іншого боку існувала й загальна тенденція дегуманізації радянського суспільства – справа охорони здоров'я народу значила для тоталітарного більшовицького режиму СРСР значно менше ніж, скажімо, справа політико–ідеологічної обробки тих громадян, які поверталися на батьківщину. І тут сталінське керівництво СРСР могло дозволити собі поступитися пріоритетом в діях (але не в рішеннях) на користь місцевої влади, органів і закладів охорони здоров'я. Завдання ж республіканських органів за цією логікою полягали в повному забезпеченні виконання ухвалених у Москві рішень, їх інструменталізації й практичному втіленні на місцях. Наразі медико–санітарна робота в СРСР, і зокрема в Українській РСР, по всій вертикалі забезпечувалася органами охорони здоров'я, а координувалася й контролювалася обласними й республіканськими органами репатріації. Саме тому особливого сенсу створювати спеціальний структурний підрозділ у складі відділу репатріації РНК УРСР ні вище політичне керівництво СРСР ні радянський уряд не бачили.

У вересні 1944 – червні 1945 рр. НКВС, НКО СРСР і РНК Української РСР поступово створили на території республіки мережу установ і управлінських органів, що мали на практиці реалізувати репатріаційну програму радянського уряду та опікуватися поверненням своїх громадян на батьківщину. У прикордонній зоні Української РСР – це були перевірочно–фільтраційні пункти НКВС (далі – ПФП) СРСР і збірно–пересильні пункти (далі – ЗПП) НКО СРСР; в областях і районах республіки – відділи у справах репатріації при виконкомах обласних Рад, відповідальні за репатріацію працівники в районних і міських радах, а також обласні приймально–розподільчі пункти (далі – ПРП).

Першими серед установ репатріації на території УРСР з'явились перевірочно–фільтраційні пункти, що в питаннях проведення перевірки та фільтрації репатріантів оперативно підпорядковувалися НКВС СРСР, а в своїй повсякденній роботі з репатріантами були підзвітні відділу репатріації РНК Української РСР. Основним завданням цих установ, як видно з їх назви, було не що інше як політична й ідеологічна фільтрація переміщених осіб – радянських громадян.

Організація ПФП НКВС була започаткована відомою нам постановою ДКО СРСР №6457–сс від 24 серпня 1944 р. «Про організацію прийому радянських громадян, що повертаються на Батьківщину, примусово вивезених німцями, а також тих, хто з різних причин опинився за лінією кордону між СРСР і Польщею» [2, арк. 5]. Власне облаштування перевірочно–фільтраційних пунктів на території України покладалося на НКВС СРСР, а місцем їх розташування були визначені прикордонні залізничні станції західних і південно–західних областей республіки. Відповідальність за організацію та проведення медико–санітарного обслуговування репатріантів, які прибували на ПФП, несли особисто начальники пунктів. У структурі кожного перевірочно–фільтраційного пункту було передбачено облаштувати медичний пункт, санітарний перепускник та медичний ізолятор. Для проведення санітарної обробки контингенту ПФП обладнувалися дезінфекційними камерами [2, арк. 5зв–6зв]. Санітарну обробку та лікування людей на

пунктах безпосередньо здійснювали штатні й тимчасово відряджені для допомоги в роботі з репатріантами медичні й санітарні працівники – лікарі, фельдшери та молодший медперсонал. У складних випадках хворі репатріанти направлялися для лікування в стаціонарні медичні установи за місцем дислокації ПФП.

Саме на місцеві органи охорони здоров'я владою було покладено обов'язок опікуватись організацією медичного обслуговування та санітарної обробки репатріантів, які прибували на ПФП НКВС СРСР. Один характерний приклад. 11 вересня 1944 р. виконком Волинської обласної ради та бюро обкому КП(б)У схвалили спільну постанову №16/4–Б/ОК «Про організацію прийому радянських громадян, що повертаються на батьківщину, які в свій час були насильно уведені німцями, або по різним причинам опинились за закордонною лінією між СРСР і Польщею». Пункт 5 цієї постанови зобов'язував завідувача обласного відділу охорони здоров'я «[…] організувати санітарну обробку і медично–санітарне обслуговування радянських громадян, які прибуватимуть на перевірочно–фільтраційні пункти (на території області їх НКВС СРСР створило 2 – у Володимирі–Волинському та Любомлі – Авт.), виділити на кожний пункт необхідну кількість медичних робітників, необхідне медичне обладнання і медикаменти […]» [10, арк. 3].

Зростання кількості переміщених осіб, які поверталися до СРСР після завершення війни у Європі збільшило навантаження на існуючу систему органів репатріації та ускладнило всі без винятку напрямки їх роботи. Як наслідок радянський уряд вдався до розширення внутрішньої вертикалі системи органів репатріації, зокрема й на території Української РСР. 16 червня 1945 р. ДКО СРСР ухвалив постанову №9055сс «Про порядок відправлення радянських репатріантів із фронтових таборів і збірно–пересильних пунктів до місць постійного проживання» [15]. Одним із пунктів цього документу передбачалося організація у прикордонній смузі СРСР збірно–пересильних пунктів, що здійснювали б прийом і фільтрацію репатріантів. Ця справа покладалася на керівництво та щойно створені відділи репатріації окремих військових округів Народного комісаріату оборони СРСР.

Згідно рішення ДКО по всьому периметру західного кордону СРСР мало бути створено 35 ЗПП. Майже половина із них розміщувалися на території України. 14 – у Львівському військовому окрузі; по одному збірно–пересильному пункту в Прикарпатському та Одеському округах. Окремий ЗПП створювався й на південному морському кордоні СРСР – в Одесі [26, с. 208].

Для ефективного проведення репатріаційних заходів у зоні відповідальності військових округів, забезпечення функціонування прикордонних збірно–пересильних пунктів, харчового, побутового й медико–санітарного забезпечення репатріантів, їх транспортування до місць проживання, а також координації цієї роботи з урядовими органами репатріації, при штабах військових округів організовувалися відділи репатріації [11, арк. 236]. Кожний ЗПП, як правило, мав у своїй структурі медсанчастину, лазарет на 40–60 ліжок, санітарний перепускник, дезінфекційний пункт та ізолятор. У складних випадках оперативне втручання та стаціонарне лікування репатріантів здійснювалося на базі закріплених за ЗПП евакуаційних шпиталів для військовослужбовців [8, арк. 18–19]. Наприклад, для обслуговування репатріантів, які прибували на ЗПП Львівського військового округу Військово–санітарне управління НКО до осені 1945 р. виділило одразу 6 евакошпиталів [4, арк. 22].

Контроль ефективності медико–санітарного забезпечення репатріантів на ЗПП НКО СРСР республіканське керівництво поклало на спеціально створений інститут уповноважених представників Ради Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У, запроваджений постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 2 липня 1945 р. Всього було призначено 10 осіб уповноважених – по одному на кожен із тих ЗПП, що через них масовим потоком поверталися на батьківщину мешканці УРСР [24, с. 71]. Одночасно з призначенням уповноважених на ЗПП НКО СРСР партійне й радянське керівництво республіки мусило опікуватись організацією санітарної обробки репатріантів на пунктах, своєчасне виявлення хворих та надання їм посильної медичної допомоги. У цій справі допомогу ЗПП мали надавати не лише військові шпиталі, але й місцеві органи охорони здоров'я та лікувальні установи.

Про медико–санітарне забезпечення репатріантів не забували й на етапі їх перевезення у внутрішні райони республіки. Вже на території УРСР про санітарну обробку і лікування виявлених хворих, особливо епідемічних, мали піклуватися цивільні органи репатріації та Народний комісаріат шляхів сполучення СРСР і НКОЗ УРСР. На вузлових залізничних станціях через які спостерігався інтенсивний рух репатріантів–українців і транзитників з інших республік СРСР облаштовувалися і забезпечувалися місцевими лікарськими кадрами, середнім і молодшим медперсоналом санітарно–контрольні пункти, медпункти, ізолятори, дезінфекційні камери, санперепускники, а також працювали сформовані місцевими органами охорони здоров'я протиепідемічні загони [7, арк. 65]. В цьому разі відповідальність за зміст і якість санітарного обслуговування й медичного забезпечення громадян, які поверталися, покладалася на керівників структур репатріації республіканського (відділ репатріації РНК УРСР) і регіонального (відділи у справах репатріації при виконкомах обласних Рад) рівнів.

Досвід початкового періоду повернення співвітчизників на батьківщину засвідчив, що в такій багатоаспектній і складній роботі як репатріація вагома роль належить регіональним і місцевим органам влади. Такими стали відділи у справах репатріації, що створювалися в структурі Виконавчих комітетів обласних Рад депутатів трудящих. Основним аргументом на користь організації цих структур стали конкретні факти, що свідчили про очікування повернення в найближчий час на територію республіки понад двох мільйонів репатріантів–українців, а також необхідності перевезення через Україну значного числа транзитних репатріантів з інших республік СРСР [5, арк. 19–20].

До основних напрямків роботи обласних відділів репатріації поряд з прийомом і обліком репатрійованого населення, політично–масовою роботою, наданням репатріантам грошової, речової та іншої матеріальної допомоги, їх працевлаштуванням, належала й організація, забезпечення та контроль медичного й санітарного обслуговування громадян, які поверталися на батьківщину [13, арк. 227–246].

У низовій ланці системи органів репатріації важливе місце належало обласним приймально–розподільчим пунктам (ПРП). У листі голови РНК УРСР М. Хрущова на адресу заступника голови РНК СРСР В. Молотова від 17 березня 1945 р. перший обґрунтовував необхідність організації в областях України пунктів прийому та розподілу репатріантів очікуваною значною кількістю потенційних поверненців із числа переміщених осіб. Самі ж ПРП бачилися республіканському керівництву як організаційно та структурно відокремлені підрозділи виконкомів обласних Рад [5, арк. 20].

Як зазначає у своєму дисертаційному дослідженні А. Андрєєв, проектуючи структуру та штат майбутніх обласних приймально–розподільчих пунктів в уряді республіки взяли до уваги як чисельність потенційних репатріантів, які мали повернутися в ту чи іншу окремо взяту область УРСР так і функціональні обов'язки роботи з цими людьми на місцях. Розпорядженням РНК СРСР №7841–Р від 15 травня 1945 р. штати обласних ПРП для Української РСР були затверджені. Організація обласних приймально–розподільчих пунктів в Українській РСР до кінця червня 1945 р. практично завершилась [17, с. 64].

Загальна чисельність штатних одиниць по всім 39–ти обласним ПРП республіки на 22 червня 1945 р. становила 312 осіб. Пункти розміщувалися: у Вінницькій області – на залізничних станціях Козятин і Жмеринка; у Волинській – на території Володимира–Волинського; у Ворошиловградській області – на залізничних станціях Попасна, Сватово, а також у обласному центрі та Старобільську; у Дніпропетровській області ПРП розміщувалися в самому обласному центрі, а також на залізничних станціях П'ятихатки, Синельниково та Апостолово; у Дрогобицькій області – в прикордонних Мостиську та Хирові; на Житомирщині – у м. Бердичеві; в Ізмаїльській області – в Болграді; у Кам'янець–Подільській – в Проскурові та на залізничних станціях Шепетівка і Ярмолинці; у Київській області – на залізничних станціях Миронівка та Київ–пасажирський; в Кіровоградській – на станції Знам'янка; у Львівській – в обласному центрі та Раві–Руській; в Полтавській області – на залізничних станціях Полтава–Південна та Гребінка; у Рівненській – в Дубно; у Сталінській області – на залізничних станціях Красний Лиман і Ясинувата; у Сумській області – в м. Суми та Конотопі; у Тернопільській області – на залізничній станції Чортків; у Чернігівській – на станції Ніжин. Ще у семи областях (Запорізькій, Миколаївській, Одеській, Станіславській, Тернопільській, Харківській, Херсонській та Чернівецькій) приймально–пересильні пункти планувалося розгорнути в обласних центрах [5, арк. 76].

Така дислокація ПРП показує, що обласні пункти, як правило, розміщувалися на території великих залізничних вузлів. Це полегшувало завдання прийому та концентрації репатріантів, їх перевезення на місця постійного проживання. Станом на 31 грудня 1945 р. на території Української РСР функціонували 39 обласних приймально–розподільчих пунктів, через які було прийнято, зареєстровано і відправлено на місця проживання 502 721 репатріантів–українців. За цей самий період через ПРП Української РСР на батьківщину пройшло 442 473 репатріанти–транзитники [6, арк. 171].

Як виходило з назви новостворених установ, їх основним функціональним призначенням були прийом і розподіл репатріантів у регіоні довоєнного постійного проживання. Прийом громадян серед іншого передбачав їх санітарну обробку, медичний огляд і надання за потреби медичної допомоги. За цей напрям роботи пункту відповідали штатні лікарі та фельдшери ПРП [5, арк. 16].

Показовим аспектом організації медико–санітарного забезпечення репатріації є фінансування цього напрямку діяльності вертикалі органів репатріації в УРСР. Вивчення кошторисної документації відділу РНК УРСР у справах репатріації засвідчує, що фінансування витрат на санітарну обробку громадян здійснювалось із державного бюджету залежно від реальних потреб, тобто – від прогнозованої кількості потенційних репатріантів. Наприклад, кошторис адміністративно–господарських, транспортних та інших витрат на утримання відділів облвиконкомів у справах репатріації та відповідних ПРП по 24 областям і м. Києву на 1945 р. із загальної асигнованої суми 13 млн. 868 тис. 596 рублів на проведення санітарної обробки репатріантів передбачав виділення 1 млн. рублів [9, арк. 1]. Із спадом потоку репатріантів і перетворенням репатріаційного процесу на епізодичне повернення окремих переміщених осіб суми асигнувань на ці потреби суттєво зменшили. Так, у 1947 р. на санітарну обробку репатріантів у бюджеті обласних відділів у справах репатріації уряд УРСР виділив усього 10 тис. рублів. При цьому станом на 1 червня 1947 р. було реально витрачено тільки 300 рублів [12, арк. 5].

Отже, від початку створення вертикалі органів репатріації в СРСР восени 1944 р. і до ліквідації більшості цих установ у 1947 р., завдання санітарної обробки, медичного обслуговування та лікування переміщених осіб – радянських громадян знаходилися серед найважливіших напрямів діяльності відомства П. Голікова. Засаднича лінія Кремля на забезпечення відбудови зруйнованої війною економіки робочою силою вимагала від влади зусиль спрямованих на підтримання цієї самої робочої сили в працездатному стані, відтак слід було не допустити розповсюдження епідемічних та інших хвороб серед репатріантів і цивільного населення всередині країни, а для цього забезпечити санітарну обробку репатріантів, їх медичний огляд і посильне лікування. Саме ці функції й були покладені на медико–санітарну ланку усієї вертикалі органів репатріації в СРСР і Українській РСР зокрема.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.2. – Оп.7. – Спр.1726. – 6 арк.
2. Там само. – Спр.1727. – 24 арк.
3. Там само. – Спр.1734 «а». – 125 арк.
4. Там само. – Спр.2247. – 185 арк.
5. Там само. – Спр.2995. – 130 арк.
6. Там само. – Спр.3005. – 245 арк.
7. Там само. – Спр.3011. – 129 арк.
8. Там само. – Спр.3028. – 152 арк.
9. Там само. – Спр.3033. – 33 арк.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.794. – 5 арк.
11. Там само. – Спр.1480. – 262 арк.
12. ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.7931. – 73 арк.
13. Державний архів Луганської області. – Ф.1779. – Оп.2. – Спр.1126. – 260 арк.
14. Российский государственный архив социально–политической истории. – Ф.644. – Оп.1. – Д.296. – Л.237–239.

15. Материалы Государственного Комитета Обороны СССР [Электронный ресурс]: по материалам сайта «Архивы России» // Перечень документов Государственного Комитета Обороны СССР (1941–1945 гг.). – Режим доступу: http://tashv.narod.ru/PostanovGKO.

16. Арзамаскин Ю. Н. Тайны советской репатриации / Ю. Н. Арзамаскин. – М.: Вече, 2015. – 352 с.: ил.

17. Андрєєв А. С. Агітаційно–пропагандистська діяльність радянських органів репатріації серед «переміщених осіб» з України (1944–1953 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Андрєєв Андрій Сергійович / МОН України, НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. – 251 с.

18. Гальчак С. Д. Організаційні заходи радянської сторони з підготовки до репатріації «переміщених осіб» / С. Д. Гальчак // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей / НАН України. Ін–т історії України; Відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2003. – Вип.7. – Ч.2. – С.173–182.

19. Гальчак С. Д. Становище цивільних примусових робітників Райху в Україні (1945–2010 рр.): історичні, соціально–побутові, правові аспекти (на матеріалах Волині та Поділля): Монографія / С. Д. Гальчак. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2012. – 512 с.

20. Земсков В. Н. К вопросу о репатриации советских граждан 1944–1951 гг. / В. Н. Земсков // История СССР. – 1990. – №4. – С.26–41.

21. Земсков В. Н. Репатриация перемещенных советских граждан / В. Н. Земсков // Война и общество, 1941–1945: В 2–х кн. / Отв. ред. Г. Н. Севастьянов; Ин–т российской истории. Кн.2–я. – М., 2004. – С.331–358.

22. Земсков В. Н. Начальный этап репатриации советских военнопленных и интернированных гражданских лиц (вторая половина 1944 г.) / В. Н. Земсков // Геополитический журнал. – 2013. – №2. – С.272–289.

23. Куницький М. П. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор): Монографія / М. П. Куницький. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. – 248 с.

24. Мелешко Н. Б. Система органів репатріації «переміщених осіб» на території Української РСР (1944–1953): організація, структура, функціонування: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Мелешко Наталія Борисівна / МОН України, НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – 257 с.

25. Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953) / Т. В. Пастушенко; Ін–т історії України НАН України. – К., 2009. – 282 с. – Бібліогр.: С.239–265.

26. Полян П. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине / П. Полян. – 2–е изд., перераб. и доп. – М.: РОССПЭН, 2002. – 606 с.

27. Шевяков А. А. Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупированных зонах государств антигитлеровской коалиции / А. А. Шевяков // Население России в 1920–1950–е годы: численность, потери, миграции: Сб. науч. тр. – М., 1994. – С.195–222.

References

1. Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukrai'ny (dali – CDAVO Ukrai'ny). – F.2. – Op.7. – Spr.1726. – 6 ark.

2. Tam samo. – Spr.1727. – 24 ark.

3. Tam samo. – Spr.1734 «a». – 125 ark.

4. Tam samo. – Spr.2247. – 185 ark.

5. Tam samo. – Spr.2995. – 130 ark.

6. Tam samo. – Spr.3005. – 245 ark.

7. Tam samo. – Spr.3011. – 129 ark.

8. Tam samo. – Spr.3028. – 152 ark.

9. Tam samo. – Spr.3033. – 33 ark.

10. Central'nyj derzhavnyj arhiv gromads'kyh ob'jednan' Ukrai'ny. – F.1. – Op.23. – Spr.794. – 5 ark.

11. Tam samo. – Spr.1480. – 262 ark.

12. CDAVO Ukrai'ny. – F.2. – Op.7. – Spr.7931. – 73 ark.

13. Derzhavnyj arhiv Lugans'koi' oblasti. – F.1779. – Op.2. – Spr.1126. – 260 ark.

14. Rossijskij gosudarstvennyj arhiv social'no–politicheskoj istorii. – F.644. – Op.1. – D.296. – L.237–239.

15. Materialy Gosudarstvennogo Komiteta Oborony SSSR [Jelektronnyj resurs]: po materialam sajta «Arhivy Rossii» // Perechen' dokumentov Gosudarstvennogo Komiteta Oborony SSSR (1941–1945 gg.). – Rezhim dostupu: http://tashv.narod.ru/PostanovGKO.

16. Arzamaskin Ju. N. Tajny sovetskoj repatriacii / Ju. N. Arzamaskin. – M.: Veche, 2015. – 352 s.: il.

17. Andrjejev A. S. Agitacijno–propagandysts'ka dijal'nist' radjans'kyh organiv repatriacii' sered «peremishhenyh osib» z Ukrai'ny (1944–1953 rr.): dys. kand. ist. nauk: 07.00.01 / Andrjejev Andrij Sergijovych / MON Ukrai'ny, NPU imeni M. P. Dragomanova, 2017. – 251 s.

18. Gal'chak S. D. Organizacijni zahody radjans'koi' storony z pidgotovky do repatriacii' «peremishhenyh osib» / S. D. Gal'chak // Storinky vojennoi' istorii' Ukrai'ny: Zbirnyk naukovyh statej / HAH Ukrai'ny. In–t istorii' Ukrai'ny; Vidp. red. V. A. Smolij. – K., 2003. – Vyp.7. – Ch.2. – S.173–182.

19. Gal'chak S. D. Stanovyshhe cyvil'nyh prymusovyh robitnykiv Rajhu v Ukrai'ni (1945–2010 rr.): istorychni, social'no–pobutovi, pravovi aspekty (na materialah Volyni ta Podillja): Monografija / S. D. Gal'chak. – Vinnycja: PP Baljuk I. B., 2012. – 512 s.

20. Zemskov V. N. K voprosu o repatriacii sovetskih grazhdan 1944–1951 gg. / V. N. Zemskov // Istorija SSSR. – 1990. – №4. – S.26–41.

21. Zemskov V. N. Repatriacija peremeshhennyh sovetskih grazhdan / V. N. Zemskov // Vojna i obshhestvo, 1941–1945: V 2–h kn. / Otv. red. G. N. Sevast'janov; In–t rossijskoj istorii. Kn.2–ja. – M., 2004. – S.331–358.

22. Zemskov V. N. Nachal'nyj jetap repatriacii sovetskih voennoplennyh i internirovannyh grazhdanskih lic (vtoraja polovina 1944 g.) / V. N. Zemskov // Geopoliticheskij zhurnal. – 2013. – №2. – S.272–289.

23. Kunyc'kyj M. P. Prymusova repatriacija radjans'kyh gromadjan do SRSR pislja Drugoi' svitovoi' vijny (ukrai'ns'kyj vektor): Monografija / M. P. Kunyc'kyj. – Luc'k: VAT «Volyns'ka oblasna drukarnja», 2007. – 248 s.

24. Meleshko N. B. Systema organiv repatriacii' «peremishhenyh osib» na terytorii' Ukrai'ns'koi' RSR (1944–1953): organizacija, struktura, funkcionuvannja: dys. kand. ist. nauk: 07.00.01 / Meleshko Natalija Borysivna / MON Ukrai'ny, NPU imeni M. P. Dragomanova, 2014. – 257 s.

25. Pastushenko T. V. Ostarbajtery z Kyi'vshhyny: verbuvannja, prymusova pracja, repatriacija (1942–1953) / T. V. Pastushenko; In–t istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny. – K., 2009. – 282 s. – Bibliogr.: S.239–265.

26. Poljan P. Zhertvy dvuh diktatur: Zhizn', trud, unizhenija i smert' sovetskih voennoplennyh i ostarbajterov na chuzhbine i na rodine / P. Poljan. – 2–e izd., pererab. i dop. – M.: ROSSPJeN, 2002. – 606 s.

27. Shevjakov A. A. Repatriacija sovetskogo mirnogo naselenija i voennoplennyh, okazavshihsja v okkupirovannyh zonah gosudarstv antigitlerovskoj koalicii / A. A. Shevjakov // Naselenie Rossii v 1920–1950–e gody: chislennost', poteri, migracii: Sb. nauch. tr. – M., 1994. – S.195–222.

Dyptan L. S., *postgraduate student of the Department of Slavic History and Archeology of the Faculty of Historical Education of the National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), lyba_17@ukr.net*

Organizational support for health care of repatriates in the territory of the Ukrainian SSR (1944–1947)

Peculiarities of the activity of the Soviet government regarding the organization of health care and treatment of returnees on the territory of the Ukrainian SSR are analyzed in the context of the organization of the vertical of the administrative structures, Departments of repatriation of displaced persons on the territory of the Ukrainian SSR during 1944–1947. According to the decision of the top management of the USSR, medical care and treatment of returnees had to be carried out under full control of the center by health authorities and institutions in the places of repatriation – in the Union republics and regions.

It is noted that since the establishment of the vertical of the repatriation authorities in the USSR in the autumn of 1944 and till the elimination of most of these institutions in 1947, the task of sanitation, medical care and treatment of displaced persons – Soviet citizens were among the most important directions of activity of these structures.

The Kremlin's main line for restoring the wrecked economy by labor force demanded from the authorities efforts to maintain this very labor force in an able–bodied condition; therefore, the spread of epidemic and other diseases among the returnees and the civilian population inside the country should be prevented. For this reason, sanitation of the repatriates, their medical examination and paramedic treatment had to be provided. These functions had to be carried out by the medical and sanitary part of the entire vertical of the repatriation bodies in the USSR and the Ukrainian SSR in particular.

Keywords: *repatriation, repatriates, Ukrainian SSR, medical and sanitary support, checkpoint and filtration points (CFP), prefabricated crossing points (PCP), receiving and distribution points (RDP), infirmary, sanitary relief, medical isolator, disinfection chamber, hospital.*

* * *

УДК 94(477–22)«1939–1945»

Лановюк Л. П.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і політології, Національний університет біоресурсів і природокористування України (Україна, Київ), Lanovuklp@ukr.net

Історія сіл як суб'єкт суспільної пам'яті про Другу світову війну

На основі архівних документів, спогадів очевидців, краєзнавчих досліджень здійснений аналіз проблематики суспільної пам'яті про Другу світову війну через призму історії українських сіл. Значна частка матеріалу публікації презентується через сільський локальний наратив історії села Гордіївки Романівського району Житомирської області періоду війни. Показана трагедія жителів українських сіл – жорсткий окупаційний режим, так званий «новий порядок», жахлива доля остарбайтерів – східних робітників, в'язнів концентраційних таборів. Відмічено, що сьогодні модель офіційної пам'яті про Другу світову війну певною мірою є еклектичною – трактування як величезної трагедії в історії людства, перемоги як загальнонаціонального свята та поступове дистанціювання від традиції гіперболізації героїчних подій та війн XX століття. Відзначається, що офіційна пам'ять наголошує на вшануванні тих чи інших історичних подій, водночас, те, що закарбувалося в пам'яті народу, нації, зберігається там і передається від покоління до покоління й за відсутності державної підтримки.

Ключові слова: *Друга світова війна, село, окупація, пам'ять.*

Тема Другої світової війни не втрачає своєї актуальності, не зважаючи на плинність історичного часу, який віддаляє нас все далі від цієї світової катастрофи. Здається, що ґрунтовні дослідження різних аспектів Війни дали відповіді на практично усі питання [1; 2; 6; 7]. Проте, до сьогодні існують почасти полярні позиції щодо подій, позиції тих, хто брали участь у бойових діях, але воювали з боку тієї чи іншої сторони, тих, хто пережили окупацію. Кожна позиція і кожна свідомість унікальні. Формування національної пам'яті потребує комплексного вивчення та врахування кожної з них.

Національна пам'ять про Другу світову війну відзначається характерною стабільністю, не зважаючи на певну її політизацію. У цьому прослідковується певна закономірність, адже українська територія одна із найбільш постраждалих від нацистського режиму. Серед масштабних втрат статистика нараховує, зокрема, 28 тисяч сіл, що було зруйновано чи спалено. Практично долі усіх українських сіл обпечені війною.

У масштабах Другої світової війни – трагедія кожної окремої людини, кожного села, селища – є лише однією із тисяч подібних. Водночас, для тих, хто безпосередньо став її учасником – це трагедія велетенського масштабу, яка навічно закарбовується у пам'яті. Тож, аналізуючи національну пам'ять народу варто згадувати й жахливі події невеликих населених пунктів.

Мирна праця жителів невеличкого села Гордіївка, що на Житомирщині, як і жителів усієї країни, була перервана нападом фашистської Німеччини на Радянський Союз у 1941 р. 22 червня. Ось як згадує той день житель села Дмитро Тимофійович Шевчук: «22 червня була неділя. Із самого ранку показувало, що погода буде сонячна та жарка. Багато людей хурами, а хто й пішки, відправилися на базар у Дзержинськ чи Любар. А я погнав у Верховину пасти колгоспну череду. Близько 12–ї години на поле прибіг мій сусід Григорій Васильович Лаврук. Ще здалеку він схвильованим голосом почав кричати: «Війна! Війна!» Я стояв розгублений і не міг вимовити жодного слова. Мовчки, ми стояли хвилини зо три й дивились один на одного. І тут я запитав:

– Яка війна?

– Німець напав на Радянський Союз. Я чув як на базарі говорили про це усі люди».

5 липня 1941 р. гітлерівці захопили перший населений пункт Дзержинського району – село Дертка, 6 липня – села Кам'янка, Колодяжне, Паволочка, Новий і Старий Миропіль, залізничну станцію Миропіль, 7 липня – села Булдичів, Врублівка, Гордіївка, Раці, Камінь, Романівка, Шуляйки, а 10 липня – смт. Дзержинськ (нині Романів). Фактично весь район виявився окупований ворогом.

Так, 7 липня, рівно через два тижні від початку війни, у першій половині дня жителі почули гуркіт мотоциклів і танків зі сторони села Печанівки, а згодом побачили й самі танки з іконами на баштах. Позаду танків їхали на мотоциклах та йшли німці із закаченими по лікоть рукавами й автоматами на шиї. Ще до приходу окупантів у село гордіївчани бачили, як літаки з чорними хрестами на крилах бомбили залізничну станцію у Печанівці. Повітряні бої відбувалися в районі сіл Меленці та Горопаї. Проте, маючи кількісну та якісну перевагу у повітрі, радянські літаки досить часто програвали битви у небі. Жителям села неодноразово доводилося спостерігати, як з палаючих літаків з парашутами вистрибували радянські пілоти, яких ще в повітрі настигала смерть від кулі пілотів фашистських літаків. Й сьогодні біля дороги з Гордіївки на Горопаї знаходиться могила невідомого пілота, якого на вічний спокій прийняла гордіївська земля.

З наближенням лінії фронту до села серед гордіївчан почала наростати паніка. Частина жителів села кинулася до сільського магазину, забираючи товари, які потрапляли під руки. Інша частина почала спішно відкопувати підземний лаз, але скористатися ним так і не змогла. Окремі жителі, зокрема актив села, пішли на схід, сподіваючись утекти від німців.

Залякування, шибениці, розстріли – так заявив про себе «новий порядок». Окупувавши село, німці не ліквідували колгосп. Колгоспні поля оброблялися технікою, яку не вдалося евакуювати, а також тягловою силою, яка залишилася у колгоспі. Однак люди працювати на німців не хотіли. Врожаї були низькими, а у жнива, під час збирання хліба, жителі села палками обмолочували зерно та несли його додому. Німці, звикнувши до порядку та дисципліни, й гадки не мали, що навіть під страхом смертної кари, люди можуть так чинити. Ось як згадувала про один такий випадок Софія Наумівна Лановюк: «У жнива 1941 р. нас, молодих дівчат, чоловік з десять, послали у Верховину жати пшеницю. Нажавши по півкопи (30 снопів), ми витягли сховані палиці та, розстеливши фартухи, почали молотити зерно собі додому. Захопилися, що й не помітили, як на бричці під'їхав зондер. Так жителі села прозвали керівника районної управи через його великий ніс. І лише тоді, коли він разом з дівчиною–перекладачем вийшов з брички, побачили й швиденько накрили соломою намолочене зерно. Не встигла сховати своє зерно Гельця Зброжко, яка знаходилася найближче до німця. Вона як стояла на колінах, схиливши голову до землі, так і заклякла. Через переляк не могла вимовити жодного слова та підвестися на ноги. Ми тремтіли від страху, дивлячись на німця у чорній есесівській формі, його пістолет, велику нагайку, у кінець якої був вплетений свинець. Усі чудово усвідомлювали, чого можна чекати за такий вчинок. Побачена картина викликала здивування у зондера,

який звернувся за поясненням до перекладача. Дівчина, напевно здогадавшись у чому річ, зуміла по–своєму пояснити ситуацію. Німець кивнув головою, сказав «gut», сів у бричку та поїхав з поля. Усі дивилися йому услід. А коли той від'їхав на достатньо велику відстань, почали сміятися. Гальця Зброжко приходила до тями довше за усіх. До самого вечора ми обговорювали те, що сталася з нами того дня».

Була й інша ситуація. Навесні 1942 р. до контори колгоспу під'їхала бричка, з якої вийшов уже знайомий гордіївчанам есесівець. Підійшовши до агронома, він нагайкою показав у бік озера, де по полю ходили лелеки, й спитав, що там таке. З далеку птахи були схожі на жінок у білих хустинках та чорних спідницях, які нібито щось роблять на полі. Агроном не розгубився й відповів німцеві: «Це жінки на полі сапають цукрові буряки». Німець відповіддю залишився задоволений.

У кінці 1941 р. німці почали будувати на станції Печанівка депо для обслуговування паровозів. На його будівництво направляли людей з навколишніх сіл. Проте люди працювали неохоче, а той зовсім не виходили на роботу. Для того, щоб встановити дисципліну та активізувати роботу, німці вирішили влаштувати привселюдне показове покарання. Для цього у лютому 1942 р., зібравши людей, які на той момент працювали у депо, німці перед ними повісили двох робітників, які не вийшли на роботу через хворобу. До числа цих двох потрапив і гордіївчанин Владислав Петрович Бистрицький, 1918 року народження. Навесні 1942 р. за доносом старости було заарештовано тринадцять чоловік, яких відправили під наглядом поліцаїв до Дзержинська. Пізніше дев'ятьох осіб відпустили, а чотирьох направили до Житомирської тюрми. Усіх їх після жорстоких катувань у застінках житомирського гестапо розстріляли у лісовому масиві на околиці Житомира у травні 1942 р.

За цими епізодами окупаційного життя гордіївчан стоять страх, грабунки, смерть як невід'ємні складові двох з половиною років окупації.

Весна 1942 р. принесла гордіївчанам ще одну біду. Було оголошено набір молоді на роботу до Німеччини. У Німеччині з'явився новий вид іноземних робітників – остарбайтери, робітники зі Сходу. Набір зі Сходу передбачалося проводити на добровільних засадах, але якщо планова цифра не буде досягнута, то здійснювати його силоміць. Добровільно вирішили поїхати до Німеччини 6 гордіївчан. Далі почали вивозити людей примусово. Всього на каторжні роботи до Німеччини за роки окупації Гордіївки примусово був вивезений 81 чоловік. Це переважно молоді люди віком від 18 до 22 років.

З гіркотою згадує минулі роки Єва Іванівна Подважук, 1925 року народження. Забрали її до Німеччини у 1942 р. На хурах доправили до Чуднова, а вже звідти, разом з іншими бідолахами, відправили на далеку чужину. Добиралися тижнів зодва. Їхали у товарних вагонах із загратованими вікнами під конвоєм. У кожному вагоні – чоловік 50. Не годували зовсім, то ж доводилося їсти те, що взяли із собою у дорогу. Перебувала Єва Іванівна у місті Лібау. Після розподілу випало працювати на текстильній фабриці. Робота тривала 12 годин на добу (вставали о 6–й ранку й працювали до 6–ї вечора), за що одержували 150 грамів хліба та брукву. Пощастило їй зустрітися на фабриці зі своїми односельчанами: Якимом Мартиновичем Лановюком, Іваном Степановичем Нагорним, Дмитром Афанасовичем Куцом. Крім голоду й страху нічого хорошого не пригадує. Проте траплялися хвилини, коли голод штовхав нещасних на відчайдушні за тих умов вчинки. Утікали дівчата потайки до сусіднього лісу по малину чи чорниці. Інколи вдавалося зробити це непомітно, а коли попадалися, то зазнавали нещадних побоїв. Визволили з неволі дівчину у 1945 р. радянські війська, у тому ж році вона повернулася до рідної Гордіївки. Восьмеро гордіївчан пройшли усе пекло німецьких концентраційних таборів, яке згадують як моторошний сон. Звернувшись до вітчизняної історіографії, варто відмітити, що основна маса досліджень – праці, які присвячені історії концентраційних таборів. Водночас, відсутні роботи, які б висвітлювали життя й трагічну долю військовополонених у цих таборах [9]. Натомість свідчення людей, які перебували в полоні, є ще одним джерелом формування та збереження національної пам'яті.

Навіки вкарбувалися в пам'ять роки війни Папіжук Ользі Григорівні 1938 р.н. Ось як вона це пам'ятає: «Мені, 6–річній дівчинці, страшні роки війни запам'яталися на все життя. Вперше слово «війна» я почула від своїх батьків, які стояли на подвір'ї і про щось схвильовано говорили. А незабаром у село зайшли німці. Батьки нам з братом наказали не виходити на вулицю, а сидіти в дома. Та і дорослі люди без потреби намагалися не виходити на вулицю. Біля будинку Куца Никонора Силовича був викопаний великий льох. Під час повітряних боїв біля сіл Горопаї і Меленці значна частина жителів вулиці ховалися у цьому льосі. На початку 1944 р. німецька армія почала відступати на Захід. Фронт наближався. Канонади все частіше чули жителі села. 5 січні 1944 р. настав час визволення нашого села. Ще в першій половині дня було чути стрілянину у районі сіл Романівки і Врублівки. Жителі нашої вулиці хапали дітей, теплий одяг і бігли до льоху Куца Никонора, долівка якого була застелена соломою. У льосі зібралось багато людей, і діти від такої тісняви почали плакати. А гуркіт бою все наближався. У другій половині дня люди побачили, як від залізниці на Горопаї тікають фашисти. Спочатку це були піхотинці, а згодом німецькі танки. А десь через годину з'явилися наші танки, які переслідували відступаючих фашистів.

Солдати допомогли людям вибратися з льоху і порозводили усіх по домівках, а дружин Никонора Силовича і Григорія Дем'яновича попросили зварити їсти. Після цього солдати з «котелками» пішли до кухні, яка стояла біля хати Столяр Євдокії Титівни. Я і мій старший брат Микола стояли на дворі біля ганку і слухали, як в центрі села солдати співали пісню «Катюша», і дитячі сльози радості текли по наших щоках. Ця подія назавжди закарбувалася в моїй пам'яті». Спогади через 65 років записала онука Людмили Григорівни Папіжук Ольга.

6 січня 1944 р. для гордіївчан було святковим. Уперше за 2,5 роки фашистської окупації люди відчули себе вільними. Тільки спалені хати, зруйноване господарство та братська могила воїнів–визволителів нагадували про жахливий руйнуючий смерч, який пронісся над селом та людськими долями.

Значних матеріальних збитків та людських жертв завдала війна селу. Так, за підрахунками, втрати по

сільській раді складають 1075 радянських карбованців, а по колгоспу становлять 212 431 178 радянських карбованців Спалено та зруйновано 20 будівель колгоспного господарства та самих колгоспників.

У січні–лютому 1944 р. почалася мобілізація чоловічого населення села. Мобілізації підлягали гордіївчани, яким виповнилося 18 років. На фронт пішло 150 наших односельчан, 84 з яких не повернулися додому. Могили їх розкидані по всій Європі. Бережуть гордіївчани пам'ять про своїх земляків, що загинули у роки війни, воїнів, які полягли смертю хоробрих, визволяючи Гордіївку. На братській могилі за післявоєнний період жителями села було встановлено п'ять пам'ятників [4, с. 83–160].

В. Косик у своєму дослідженні пише: «У світі знають долю чеського села Лідіце і французького села Орадур–сюр–Глан. Німці спалили ці села разом із сотнями мешканців. Але хто в світі знає, що на Україні було 250 таких сіл, як Лідіце і Орадур (97 на Волині, 32 у Житомирській області, 21 у Чернігівській області, 17 у Київській області та ін.?)» [3, с. 454]. За останніми підрахунками вітчизняних дослідників маємо, за далеко не повними даними, 334 таких села [5, с. 155; 8].

На початку статті так і хотілося написати: «Почну з особистого...» – тобто саме зі вшанування пам'яті своїх рідних та близьких. Кожного року моя родина на травневе свято Перемоги за традицією іде на сільське кладовище, де лежать пращури і віддає данину шани. Особисто я – дідусям, один із яких пройшов усю війну та, на щастя, повернувся додому живий, щоправда зі шматком заліза у грудях – спомин про війну до кінця свого життя, другий перебував у Німеччині на примусових роботах, а обидві бабусі пережили у своїх рідних селах німецьку окупацію. Суб'єктивна та офіційна пам'ять перебувають тут між собою у тісному зв'язку. Офіційна пам'ять наголошує на вшануванні тих чи інших історичних подій, водночас, те, що закарбувалося в пам'яті народу, нації, зберігається там і передається від покоління до покоління й за відсутності державної підтримки.

Список використаних джерел

1. Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. Коваль. – К., 1999. – 336 с.
2. Коваль М. Друга світова війна і Україна (1939–1945 рр.): історіософські нотатки / М. Коваль. – К., 1999. – 75 с.
3. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові; Українознавча бібліотека НТШ / В. Косик. – Париж; Нью–Йорк; Львів, 1993. – 684 с.
4. Лановюк Л., Лановюк П. Крізь віки і долі. Гордіївка / Л. Лановюк, П. Лановюк. – Житомир, 2011. – 408 с.
5. Легасова Л., Шевченко М. Спалені села (1941–1944 рр.): український вимір трагедії / Л. Легасова, М. Шевченко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2010. – Вип.13. – С.154–169.
6. Лисенко О. До питання про початок Другої світової війни та німецької агресії проти СРСР / О. Лисенко // Сторінки воєнної історії України. – К., 2003. – Вип.7. – Ч.1. – С.29–35.
7. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / Зібрав і впорядкував В. Косик. – Т.1–4. – Львів, 1997–1999.
8. Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941– У45 1944 рр.): Анотований покажчик / За ред. В. Ф. Солдатенка. – К., 2012. – 362 с.
9. Чабак Л. Друга світова війна в національній пам'яті українського народу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://incognita.day.kiev.ua/druga–svitova–vijna–v–naczionalnij

References

1. Koval M. Ukraina v Druhii svitovii i Velykii Vitchyznianii viinakh (1939–1945 rr.) / M. Koval. – K., 1999. – 336 s.
2. Koval M. Druha svitova viina i Ukraina (1939–1945 rr.): istoriosofski notatky / M. Koval. – K., 1999. – 75 s.
3. Kosyk V. Ukraina i Nimechchyna u Druhii svitovii viini / Naukove tovarystvo imeni T. Shevchenka u Lvovi; Ukrainoznavcha biblioteka NTSh / V. Kosyk. – Paryzh; Niu–York; Lviv, 1993. – 684 s.
4. Lanoviuk L., Lanoviuk P. Kriz viky i doli. Hordiivka / L. Lanoviuk, P. Lanoviuk. – Zhytomyr, 2011. – 408 s.
5. Lehasova L., Shevchenko M. Spaleni sela (1941–1944 rr.): ukrainskyi vymir trahedii / L. Lehasova, M. Shevchenko // Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. nauk. statei. – K., 2010. – Vyp.13. – S.154–169.
6. Lysenko O. Do pytannia pro pochatok Druhoi svitovoi viiny ta nimetskoi ahresii proty SRSR / O. Lysenko // Storinky voiennoi istorii Ukrainy. – K., 2003. – Vyp.7. – Ch.1. – S.29–35.
7. Ukraina v Druhii svitovii viini u dokumentakh. Zbirnyk nimetskykh arkhivnykh materialiv / Zibrav i vporiadkuvav V. Kosyk. – T.1–4. – Lviv, 1997–1999.
8. Ukraina pid natsystskoiu okupatsiieiu: spaleni sela (1941– U45 1944 rr.): Anotovanyi pokazhchyk / Za red. V. F. Soldatenka. – K., 2012. – 362 s.
9. Chabak L. Druha svitova viina v natsionalnii pamiati ukrainskoho narodu [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://incognita.day.kiev.ua/druga–svitova–vijna–v–naczionalnij

Lanovyuk L. P., *Candidate of Historical Sciences, Docent of History and Political Science Department, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), Lanovuklp@ukr.net*

The history of the village sas a subject of public memory of the Second World War

In the article on the basis of archival documents, eyewitness accounts, local studies, an analysis of the problems of public memory of the Second World War through the prism of the history of Ukrainian villages was carried out. A significant proportion of the material of the publication is presented through a rural local narrative of the history of the village of Gordievka in the Romanivsky district of Zhytomyr region during the war period. The tragedy of the inhabitants of the Ukrainian villages is shown – a rigid occupation regime, the so–called «new order», a terrible fate of Ostarbeiter – the eastern workers, prisoners of concentration camps. It is noted that today the model of the official memory of the Second World War is to some extent eclectic – interpretation as a huge tragedy in the history of mankind, victory as a national holiday and gradual distancing from the traditions of hyperbolization of heroic events and wars of the twentieth century. It is noted that the official memory emphasizes the reverence of certain historical events, at the same time, what was captured in the memory of the people, the nation, kept there and passed from generation to generation and in the absence of state support.

Keywords: *World War II, village, occupation, memory.*

* * *

УДК 37.011.31(477)

Сірук Н. М.,
кандидат історичних наук, викладач історії,
Волинський коледж Національного
університету харчових технологій
(Україна, Луцьк), siruk.nat@meta.ua

Відомі персоналії – джерела вивчення української історії та культури (40–50–ті роки XX ст.)

Історію творять особистості. Саме з цього незаперечного твердження про розуміння історії кожного народу, кожного його періоду виходить сучасна історія та культура в Україні. Кожне покоління, кожна нація пишається своїми видатними людьми. Саме завдяки їм, висоті їхніх духовних і матеріальних звершень залишаються в історії ті народи, що цього гідні. Видатні особистості – немов камертон свого часу: вони задають тональність життя суспільства, повністю піднімають планку суспільних діянь і прагнень. Проблема персоніфікації історії була актуальною у всі часи. Міжнародна та вітчизняна освітянська практика свідчить, що ця проблема належить до очевидних пріоритетів сучасної, як історичної науки, так і питань культури загалом.

Прогрес у суспільстві завжди визначає орієнтацію на видатних, талановитих і великих осіб, є сфери діяльності людей і життя суспільства, де головну роль відіграють лише окремі особи. Іноді вони не тільки накладають свій відбиток на хід історичних подій, а й суттєво його змінюють, причому в такому напрямі, що ніяк не випливав з об'єктивних обставин. Пошук орієнтирів та ідеалів, зразків для наслідування згідно з дослідженнями психологів є закономірністю, яка впливає на формування особистості молодих людей. Таким чином, вдумливе вивчення особистості видатного діяча сприятиме як більш глибокому пізнанню історії, так і посиленню позитивного впливу на формування українського суспільства, яке так потребує сьогодні «сильного лідера».

Ключові слова: *особистість, персоналії, джерело, інтелігенція, постанова, ідеологія, культура, історія, тиск, Україна.*

Історія – це складний і багатогранний процес, що розповідає про життя людей. Але разом з тим історія – продукт діяльності людей, кожен з яких переслідує свою мету та інтереси. І справді, саме особистості, і передусім представники інтелігенції, творять історію, тому що від їхніх дій і вчинків багато в чому залежить її хід та настрій суспільства. В нашому випадку взірцями є відомі, й не дуже відомі, персоналії, які зробили важливий внесок в історію та культуру України.

Аналіз досліджень і публікацій, передусім постанов та рішень ЦК КП(б)У, мемуарної та епістолярної спадщини, матеріалів преси розкривають деформуючий вплив сталінщини на культурне та історичне життя України 40–х – 50–х років XX ст.

Цілі та завдання дослідження. В період активного пошуку Українською державою свого місця в геополітичному просторі виникає гостра потреба в реабілітації всіх форм суспільного життя, заповненні «білих плям» в історії через переосмислення ролі національної еліти, інтелігенції та окремої особи, людини в контексті епохи, зокрема останнього періоду сталінщини, що і є основною метою нашого дослідження.

Сьогодні значний науковий і пізнавальний інтерес становить дослідження духовного життя в Україні 40–х – 50–х років XX ст., зокрема політичного контролю сталінського режиму за літературою, мистецтвом і наукою, за творчою діяльністю та науковим пошуком інтелігенції.

Одним з перших, хто відчув наступ влади, був видатний діяч української культури, кінорежисер, сценарист зі світовим іменем, письменник, якого французька преса назвала «Гомером XX століття» – О. Довженко. Все, що зробив й напрацював митець у кіномистецтві та літературі, залишиться великим надбанням і здобутком усієї української культури, безцінним внеском у скарбницю світового мистецтва. Протягом 1941–1945 років О. Довженко створив низку новел: «Ніч перед боєм», «Мати», «Стій, смерть, зупинись», «Хата», «Тризна» та інші. Епосом війни називають кіноповість «Україна в огні» (1943 року), за сценарій якого кіномитець остаточно отримав ярлик «буржуазного націоналіста».

Восени 1943 року він завершив сценарій кіноповісті «Україна в огні» та звернувся до М. Хрущова з проханням прочитати твір і висловити свої міркування. Сценарій М. Хрущову сподобався, і він погодився надрукувати його окремими книжками, російською і українською мовами [1, с. 221]. Однак, коли сценарій потрапив до рук Й. Сталіна, той негативно відгукнувся про твір, звинувативши автора у найбільшому на той час ідейно–політичному прорахунку – «буржуазному націоналізмові», що рівнозначно було тавру «ворога народу» [2, с. 38]. 31 січня 1944 року Й. Сталін виступив на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) з доповіддю під назвою «Про антиленінські помилки і націоналістичні перекручення в кіноповісті О. Довженка «Україна в огні»» [3].

Автор насмілився «критикувати політику і заходи більшовицької партії і народу, спрямовані на підготовку радянського народу, Червоної Армії до нинішньої війни». О. Довженка звинуватили і в тому, що він не показав участі у війні всіх народів, насамперед – провідну роль російського народу. Тому його кіноповість була названа «яскравим проявом націоналізму, вузької національної обмеженості». Після цього в Україні повсюдно скликалися збори, наради, активи, на яких О. Довженка жорстоко критикували, мало не називаючи зрадником українського народу.

12 червня 1944 року Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про Довженка О. П.», у якій зазначалося: «у творах українського письменника і кінорежисера, написаних за останній час («Перемога» і «Україна в огні»), мають місце грубі політичні помилки антиленінського характеру» [4]. У зв'язку з цим ЦК КП(б)У рекомендував Всеслов'янському комітетові ввести до складу комітету від Української РСР замість О. Довженка М. Рильського, а також вивести О. Довженка зі складу редакції журналу «Україна» та «звільнити від обов'язків художнього керівника Київської кіностудії».

Оглядаючи шляхи українського кіномистецтва першого післявоєнного десятиріччя, варто зазначити, що за «ідеологічно правильний» фільм «Мічурін» О. Довженко у 1949 році здобув Державну премію, яка означала офіційну його реабілітацію після «України в огні». Його післявоєнні сценарії «Мічурін», «Поема про море», «Прощавай, Америко!» були компромісом з владою, вони прославляли окремі аспекти комуністичного будівництва, але при цьому кіносценарист потай писав твори для майбутнього, сповнені національним патріотизмом, духовністю, гуманізмом, історичною прозорливістю, сповнені любові до України.

За своє творче життя О. Довженко поставив 14 ігрових і документальних фільмів, написав 15 літературних сценаріїв і кіноповістей, дві п'єси, автобіографічну повість, понад 20 оповідань і новел, ряд публіцистичних статей і теоретичних праць, присвячених питанням кіномистецтва. Його кінопоеми «Звенигора» (1928 року) та «Арсенал» (1929 року), кіноповість «Земля» (1930 року) були визнані світовою кінокритикою шедеврами світового кінематографа, а О. Довженко – першим поетом кіно. Низку кіноповістей митця було екранізовано після його смерті: «Повість полум'яних літ» (1944, 1961 років), «Поема про море» (1956, 1958 років), «Зачарована Десна» (1956, 1957 років).

О. Довженко – український геній XX ст. намагався засобами мистецтва висловити протест режиму, а тому потрапив під його пильний нагляд, зазнав жорстоких переслідувань, моральних покарань за свої погляди і громадянську позицію, які були несумісними з офіційними доктринами. Радянська влада прагнула зробити з О. Довженка людину, подібну до гвинтика, що мала жити й творити в руслі партійної пропаганди, прославляти комунізм, але наштовхнулась на незламну і непокірливу особистість із своїми громадянськими й творчими принципами, зі своїм розумінням моральних

цінностей. Конфлікт О. Довженка – це конфлікт двох протилежних світоглядів, властивих добі радянського тоталітаризму.

Поряд з гоніннями О. Довженка посилювався ідеологічний тиск і на М. Рильського. Перші гострі звинувачення на його адресу стосувалися статті «Київ в історії України», надрукованої 10 грудня 1944 року в «Радянській Україні» [5]. У виступі одного з працівників апарату ЦК ВКП(б)У говорилося: «Нам було відомо, що голова Спілки письменників тов. Рильський в національному питанні стоїть на позиціях, часто протилежних позиціям партії». Згадана стаття М. Рильського була скороченою стенограмою його доповіді на сесії АН УРСР в 1943 році у Москві і присвячувалась звільненню Києва від німецької окупації. Критики вважали, що в доповіді потрібно було підкреслити значення союзу російського і українського народів і вирішальну роль великого російського народу в звільненні України від німецьких імперіалістів. Проте М. Рильський, на їхню думку, обійшов ці питання і більшу частину своєї доповіді фактично присвятив «ідеалізації» минулого України, «затушуванню» ролі радянської влади і більшовицької партії в звільненні українського народу [5]. Окрім того, він позитивно оцінив діяльність В. Антоновича, М. Драгоманова, М. Костомарова, П. Куліша, О. Лазаревського, М. Максимовича, С. Подолинського, а М. Грушевського назвав видатним істориком, його «Історію України–Руси» – «монументальним твором» [6; 7].

У доповіді відразу ж знайшли і «націоналізм», і «збочення історії». У висновках, зроблених для ЦК КП(б)У Л. Новиченком, наголошено, що доповідь просякнута «національною концепцією», згідно з якою М. Рильський «бачив в історії України тільки боротьбу за національну незалежність – боротьбу, яка проводилася, з точки зору автора, українською козацькою старшиною. При цьому, начебто, замовчувалась боротьба трудящих мас українського народу, братня підтримка великого російського народу» [5, арк. 10].

Звичайно, цієї доповіді М. Рильському не пробачили. Насамперед було затримано видання запланованої на 1944 рік книжки М. Рильського «Київ». Виступаючи 5 березня 1945 року на зборах письменників, в присутності секретаря ЦК КП(б)У з питань ідеології К. Литвина, М. Рильський визнав свої помилки і покаявся. Він наголосив, що «письменники повинні бути озброєні ленінсько–сталінською наукою і виступати, перш за все, проти внутрішніх ворогів – українсько–німецьких націоналістів» [8, арк. 20].

У 40–х – 50–х роках XX ст. влада вчинила справжню розправу над низкою молодих, початкуючих авторів, яких звинуватили не в окремих ідейних помилках, а в антирадянській діяльності. Складний життєвий шлях випав на долю мужньої талановитої жінки, української письменниці – Г. Гордасевич. Вона народилася 31 березня 1935 року в Кременці на Тернопільщині в родині священика. Дитячі, шкільні і частково студентські роки провела в Ровенській області: у Дубровиці, в селах Городець і Кричильськ, де вона навчалася у школі, а також в Острозі та Костополі, в яких вона продовжувала навчання, ставши ученицею педучилища. Згадуючи своє дитинство, Г. Гордасевич писала, що «...добре пам'ятає і Дубровицю і села Городець і Кричильськ над Горинню і Острог і Костопіль і колишні застінки КДБ на вулиці Пушкіна у Рівному». В 1946 році її батька–священика заарештували, відправивши до Сибіру. То ж не дивно, що коли в 1950 році вона поступила до Острозького педучилища, то на неї звернули увагу органи державної безпеки, які повинні були «вишукувати ворогів існуючого ладу» [9].

Уривок з її листа від 6 травня 1989 року краще розповість, через що довелося скоштувати славнозвісних радянських концтаборів письменниці: «…Моє навчання перервав арешт 13 березня 1952 року. Тоді мене привезли в Рівне, протримали три дні і управлінні КДБ і відпустили. Мушу признатись, що я не була дуже перелякана, це було так безглуздо, це не можна було приймати всерйоз. А через два місяці мене арештували вдруге… тримали у внутрішній тюрмі (зараз там швейна фабрика). Тут я дізналася, що за мною вже два роки слідкували… Арештували мене через підозру, що я зв'язкова в бандерівців та швидко переконалися, що це помилка. Але «чека не помиляється», коли вже арештували, то треба було судити. Отож дали мені 10 років…». Г. Гордасевич писала: «...Я лише думаю: невже слідчий М. Шустов справді вірив, що рядки «А я всміхаючись іду назустріч невідомій долі» – антирадянські або «яка в радянської людини невідома доля», у радянської людини доля відома – йти до комунізму. Значить сама зізналася, що була проти радянської влади і не знала, що тебе за це чекає…» [10].

Таким чином, Г. Гордасевич 17–річною дівчиною просто із студентської лави потрапила за тюремні грати. У вироці писалося: «…за складання націоналістичних віршів і антирадянську агітацію серед студентів». Тільки після смерті Й. Сталіна, в часи хрущовської «відлиги» термін ув'язнення зменшили до трьох років, а згодом звільнили, визнавши «надуманість доказів злочину». Після звільнення Г. Гордасевич жила у Донецьку, закінчила Літературний інститут імені М. Горького в Москві. Вона написала поетичні збірки «Веселки на тротуарах», «Наречена сонця», «Високе полум'я дня», «Слід зірниці» та ряд інших. З кінця 80–х років Г. Гордасевич активно включилася у громадське життя. У Донецьку була одним з організаторів ДемПУ, Товариства української мови, першим членом Донецького Руху. У 90–х роках письменниця кілька разів відвідувала Рівненщину, мала багато зустрічей з жителями області, побувала в тих місцях, де пройшли її дитинство та юність. У книзі–есе «З сімейного альбому» (1993 р.), та у повісті «Ноїв ковчег» (1998 р.) відтворені спогади авторки, пов'язані з Рівненщиною, стала лауреатом премії «Шістдесятник» імені О. Білецького і В. Марченка. В кінці 90–х років переїхала жити та працювати до Львова. Померла 11 березня 2001 року.

В результаті ідеологічних кампаній проти істориків України в останній період сталінщини критики зазнали викладачі історії учительських і педагогічних інститутів. Варто зупинитись на постаті одного з істориків Волині та Західної України – Петра Кіндратовича Сміяна. Якщо не рахувати шість років, проведених у сталінському таборі в Сибіру, то 60 років свого життя П. Сміян віддав науці, яку полюбив змолоду, – історії. Він народився у 1918 році в м. Борзні на Чернігівщині в багатодітній селянській сім'ї. Після закінчення школи П. Сміян поступив до Київського державного університету ім.

Т. Шевченка, де згодом написав свою кандидатську дисертацію. Перед війною подав роботу до захисту в Київський педінститут, де на той час працював деканом. Коли звільнили Київ, поїхав на розшуки дисертації, але, на жаль, робота пропала. Довелося все починати з початку, тож взявся робити другу дисертацію, в 1946 році став кандидатом історичних наук, захистивши роботу вже на іншу тему [11].

В 1946 році П. Сміяна направили до Ужгородського університету, де він довго не затримався. Згодом переїхав до Львова та влаштувався на роботу в педінституті. Розпочав працювати над докторською дисертацією. Коли був готовий чорновий варіант дисертації, П. Сміян повіз її на рецензію в Москву, до академіка В. Пічети. Той позитивно оцінив зроблене і в той же час дав пораду – придбати у букіністів кілька книг видатних істориків, зокрема і праці М. Грушевського, В. Антоновича та інших. Саме ці книги і зіграли трагічну роль в подальшому житті П. Сміяна [12]. Відразу після приїзду з Москви один з колег професора з інституту напросився в гості, розпитуючи про те, де був учений, що бачив, які книги придбав. На прощання гість попросив згадані книги на кілька днів для перегляду, а сам поніс їх у УМДБ УРСР по Львівській області.

Невдовзі прийшли незвані гості, перевернули все догори дном, повели з собою. Слідство тривало півтора року, основне звинувачення, яке висувалося П. Сміяну, було: «націоналіст, бандерівець, зрадник будівника соціалізму» [11], [12]. За рішенням Особливої наради, П. Сміяна було засуджено до десяти років таборів за «утримання і читання контрреволюційної літератури». У 1955 році, після смерті Й. Сталіна, П. Сміяна реабілітували [13]. Його життя – приклад того, як тоталітарний режим калічив життя української інтелігенції.

Хочеться зупинитися на постаті ще одного відомого літературознавця, ученого, педагога, громадського політичного діяча Рівненщини, лауреата Державної премії України, відмінника освіти України, українського патріота – Бориса Ільковича Степанишина, який народився 3 квітня 1925 року у селі Ратичів Томашівського повіту Холмського воєводства (Польща). У 1937 році із батьками переїхав у село Мирків, де закінчив середню школу. У 1944–1945 роках був на війні, 1948–1953 роках – студент філфаку Львівського державного університету. Вчителював у школах Рівненської, Тернопільської і Львівської областей.

З 1971 року викладач кафедри української літератури Рівненського педінституту, обіймав посаду професора. Десятиліття роботи в цьому вищому учбовому закладі ознаменувалося творчою і педагогічною діяльністю. У 1975 році захистив кандидатську дисертацію, опублікував багато наукових праць методичного та наукового характеру. Сторінки життя Б. Степанишина багатогранні в науковому, педагогічному, громадському і політичному сенсі, наповнені постійним творчим пошуком самобутнього вираження на національному грунті. Не дивлячись на жорстку політику денаціоналізації тоталітарного режиму, молодий вчитель виступав з науковими працями, у яких пролягала лінія більш ґрунтовного вивчення творчості світочів української літератури – М. Вовчок, І. Франка, Т. Шевченка, Л. Українки. Він розумів, що поглиблене вивчення творчого надбання таких могутніх постатей України змінить духовне обличчя учня [14].

Національно активна життєва позиція вела до переслідування його тоталітарним режимом, через що зазнав гонінь. Викладацьку посаду на деякий час прийшлось замінити поневіряннями, довгий період працював звичайним робітником. З початку 90–х років XX ст. Б. Степанишин знову працює в педінституті, він – професор кафедри української літератури РДГУ. У творчому доробку талановитого ученого–словесника, педагога і літератора – хрестоматія для 9–го класу, монографії – понад 50–х книг, шість видань витримав підручник Б. Степанишина з української літератури для 9–го класу, який у 1995 році був удостоєний Державної премії України в галузі науки. Але поряд з науковою діяльністю поєднує і громадську. Б. Степанишин – відомий на Рівненщині та в Україні громадський діяч, один із засновників Народного Руху України в Рівненській області. Останні 15 років свого життя присвятив відродженню Рівненської «Просвіти», яка вела роботу по відродженню національних традицій, піднімала з глибин історії забуті історичні імена істориків, художників, письменників, поетів [15]. Помер 8 серпня 2004 року.

Таким чином, після проголошення незалежності України в науковій літературі набула поширення так звана історична персоналістика й розвиток жанру історичної біографії, актуальними стали дослідження місця і ролі окремих діячів у суспільних трансформаціях. У радянський період такого поняття як «повсякденна історія» взагалі не існувало, оскільки окрема людина була лише маленьким «ґвинтиком» потужної системи. Сьогодні, як ніколи, національній ідентичності потрібні яскраві особистості, здатні вільно мислити, мати тверду, несхитну позицію, протистояти необ'єктивності, володіти рідкісним даром впливати на оточуючих, гідно забезпечувати інтелектуальний та духовний рівень нашої нації.

Список використаних джерел

1. Довженко О. П. Україна в огні: Кіноповість, щоденник / Упоряд. і автор передм. О. М. Підсуха. – К., 1990. – 575 с.

2. Юрчук В. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні / В. Юрчук. – К., 1995. – 50 с.

3. Об антиленинских ошибках и националистических извращениях в киноповести Довженка «Україна в огні» // Искусство кино. – 1990. – №4.

4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. (Центральний Комітет Комуністичної партії більшовиків України). – Оп.23 (часть 2). – Спр.4517. Переписка ЦК ВКП(б) с ЦК КП(б)У по вопросу присылки программы по истории философии и общественной мысли Украины о хранении в рукописном отделе Львовского филиала АН УССР материалов М. Грушевского, В. Винниченко и других украинских националистов.

5. Там само. – Оп.70. – Спр.266 Замечания к докладу М. Рыльского «Киев в истории Украины».

6. Там само. – Спр.519 Справки, информации о мероприятиях, проведенных Управлением пропаганды и агитации ЦК КП(б)У по улучшению работы в области литературы и искусства.

7. Шитюк М. Останній сталінський удар: післявоєнні репресії на півдні України / М. Шитюк // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, випуск 6. – К., 2002. – С.468–489.

8. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.70. – Спр.380. Запись Открытого собрания Союза Советских писателей Украины.

9. Загорець Я. З Острогом пов'язане життя // Життя і слово. – 1993. – 5 червня.

10. Пащук І. Юнка з веселковими очима // Вільне слово. – 1995. – 29 березня.

11. Філатенко А. До нашої історії він ішов через сибірські табори // Волинь. – 1998. – 13 січня.
12. Сміян П. Історія не терпить фальші // Радянська Волинь. – 1990. – 30 січня.
13. Два ювілеї Петра Сміяна // Віче. – 1998. – 8 січня.
14. Добридник В. Його жертовна праця // Вісті Рівненщини. – 1995. – 4 квітня.
15. Ткачук Н. Слово про вчителя // Волинь. – 2005. – 1 квітня.

References

1. Dovzhenko O. P. Ukrai'na v ogni: Kinopovist', shhodennyk / Uporjad. i avtor peredm. O. M. Pidsuha. – K., 1990. – 575 s.
2. Jurchuk V. Kul'turne zhyttja v Ukrai'ni u povojenni roky: svitlo i tini / V. Jurchuk. – K., 1995. – 50 s.
3. Ob antileninskih oshibkah i nacionalisticheskih izvrashhenijah v kinopovesti Dovzhenka «Ukrai'na v ogni» // Iskusstvo kino. – 1990. – №4.
4. Central'nyj derzhavnyj arhiv gromads'kyh ob'jednan' Ukrai'ny (dali – CDAGO Ukrai'ny). – F.1. (Central'nyj Komitet Komunistychnoi' partii' bil'shovykiv Ukrai'ny). – Op.23 (chast' 2). – Spr.4517. Perepiska CK VKP(b) s CK KP(b)U po voprosu prisylki programmy po istorii filosofii i obshhestvennoj mysli Ukrainy o hranenii v rukopisnom otdele L'vovskogo filiala AN USSR materialov M. Grushevskogo, V. Vinnichenko i drugih ukrainskih nacionalistov.
5. Tam samo. – Op.70. – Spr.266 Zamechanija k dokladu M. Ryl'skogo «Kiev v istorii Ukrainy».
6. Tam samo. – Spr.519 Spravki, informacii o meroprijatijah, provedennyh Upravleniem propagandy i agitacii CK KP(b)U po uluchsheniju raboty v oblasti literatury i iskusstva.
7. Shytjuk M. Ostannij stalins'kyj udar: pisljavojenni represii' na pivdni Ukrai'ny / M. Shytjuk // Problemy istorii' Ukrai'ny: fakty, sudzhennja, poshuky: Mizhvidomchyj zbirnyk naukovyh prac', vypusk 6. – K., 2002. – S.468–489.
8. CDAGO Ukrai'ny. – F.1. – Op.70. – Spr.380. Zapis' Otkrytogo sobranija Sojuza Sovetskih pisatelej Ukrainy.
9. Zagorec' Ja. Z Ostrogom pov'jazane zhyttja // Zhyttja i slovo. – 1993. – 5 chervnja.
10. Pashhuk I. Junka z veselkovymy ochyma // Vil'ne slovo. – 1995. – 29 bereznja.
11. Filatenko A. Do nashoi' istorii' vin ishov cherez sybirs'ki tabory // Volyn'. – 1998. – 13 sichnja.
12. Smijan P. Istorija ne terpyt' fal'shi // Radjans'ka Volyn'. – 1990. – 30 sichnja.
13. Dva juvilei' Petra Smijana // Viche. – 1998. – 8 sichnja.
14. Dobrydnyk V. Jogo zhertovna pracja // Visti Rivnenshhyny. – 1995. – 4 kvitnja.
15. Tkachuk N. Slovo pro vchytelja // Volyn'. – 2005. – 1 kvitnja.

Siruk N. M., *Ph.D. in History, history teacher, Volyn College of the National University of Food Technologies (Ukraine, Lutsk), siruk.nat@meta.ua*

The known personalias are sources of study of Ukrainian history and culture (40–50 years of the XX century)

History is made by the individual. It is indisputable that the statement of understanding of the history of every people, every period it comes modern history and culture in Ukraine. Each generation, each nation is proud of its outstanding people. Because of them, the height of their spiritual and material achievements remain in the history of the peoples that deserve this. Outstanding individuals – like a tuning fork at one time, they set the tone of society, totally raising the bar of public actions and aspirations. The problem personification of history was relevant at all times. International and domestic educational practice shows that this issue belongs to obvious priorities today like history, and the culture in general.

Progress in society always determines the orientation of outstanding, talented and great individuals are spheres of human activity and society, where the main role is played by only a few individuals. Sometimes they just leave their mark on the course of historical events, but also to change it, and in this direction, not followed by objective circumstances.

Search goals and ideals, role model according to research psychologists have a law that affects the identity formation of young people. Thus, serious study of personality prominent figure will promote a deeper knowledge of history and enhance the positive impact on the formation of Ukrainian society that badly needs today «strong leader».

Keywords: *personality, personalities, the source, the intelligentsia, the ruling ideology, culture, history, pressure, Ukraine.*

* * *

УДК 94(477)«1941/1953»:378

Лук'яненко О. В.,
кандидат історичних наук,
ст. викладач, Полтавський національний
педагогічний університет ім. В. Г. Короленка
(Україна, Полтава), lukyanenko.ov@gmail.com

Вікові особливості студентів–остарбайтерів повоєнних випусків Полтавського педінституту

Ілюструються особливості процесу вербовки та відправлення до Третього Рейху студентів педагогічного закладу Полтави у часи німецько–радянської війни 1941–1945 рр. Застосування методу контент–аналізу дозволило проілюструвати вікові характеристики студентів, залучених в окупаційній економіці та визначити ряд відмінностей хвиль набору робітників зі Сходу. Розвідка написана у межах науково–дослідної роботи кафедри культурології ПНПУ імені В. Г. Короленка «Регіональні виміри повсякденної культури України XVIII–XX століть».

Ключові слова: *повсякдення, студенти, німецько–радянська війна, вища педагогічна школа, колабораціонізм, остарбайтери.*

Німецько–радянська війна породила одну з найспецифічніших проблем століття – проблема осіб, переміщених для задоволення економічних потреб тоталітарних режимів. З отриманням Україною незалежності це питання поступово набуло іншого звучання. В голові досліджень стали питання психології та повсякдення. Сьогодні науковці вивчають загальні тенденції вербовки та життя примусових робітників (П. Полян [12]), репатріацію (О. В. Янковська [14]), і риси будення окремих соціальних груп (О. В. Сидоренко [13], В. І. Лахно [10]).

Метою цієї статі є аналіз антропологічних та демографічних характеристик студентів–остарбайтерів після евакуації Полтавського педагогічного інституту міста до Тюмені. Джерельну базу становлять 1028 підшивок під загальною назвою «особова справа студента» Полтавського педагогічного інституту імені В. Г. Короленка, які навчалися у закладі з 1943 по 1953 роки.

Наші попередні дослідження виявили, що вигнані на примусові роботи складали не більше 1/10 з числа освітньої молоді Полтави. Ми з'ясували, що ряд молодих людей обирав різні стратегії уникання вербовки (від втеч до самоскалічення). Нами визначено, що значна кількість молоді була відправлена з великих міст; інші – з сіл, куди повернулися після евакуації педінституту до Тюмені. Підтверджено, що депортація часто була продовженням облав без організації медичного відбору робітників. У ході розвідок з'ясовано, що нерідко робота на підприємствах не давала броні від вивезення в Третій Рейх. З автобіографій стало відомо, що відправлені на захід здебільшого уже мали незакінчену вищу педагогічну освіту, за виключенням близько 1/10 випускників старшої школи.

В обрахунках демографи зазвичай оперують показниками за однорічні, п'ятирічні чи десятирічні вікові інтервали. Відносно невелика експериментальна група дозволила нам провести подібний аналіз в однорічних групах. Найбільша кількість вивезених молодих людей народилися у 1923 р. (26 осіб – 38%) [7]. Ще близько чверті усіх мобілізованих були з 1922 р. (17 осіб) [8]. Одинадцять інших – 1924 р.н. [2], восьмеро народилися у 1925 р. [4]. По двоє осіб були з 1920 [9] та 1921 рр. [5]. Найстаршими за роком народження з числа вигнаних на Захід були студент російського

відділу Олександр Майоров (1915 р.н.) [6], вихованка природничого факультету Галина Путря (1919 р.н.) [1], студентка мовно–літературного факультету Ніна Балкова (1918 р.н.) [3]. Вивезені на примусові роботи студенти за своєю віковою структурою не вибивалися із загальної статистики, де молодь 1922–1925 рр. народження домінувала у числі вивезених з України [11].

Перевага автобіографій полягає у тому, що вони якнайточніше дозволяють відтворити вікову структуру остарбайтерів. У той час, як попередні комплексні дослідження спиралися на списки депортованих населених пунктів. Вони часто містили огріхи: була відсутня точна дата вербовки, українці завищували чи занижували свій реальний вік. Тому середні показники обраховувалися з поправкою в плюс–мінус один рік. У нашому випадку ми достеменно знаємо реальний вік остарбайтерів через оригінали або ж копії документів в особових справах студентів. Нам також відомий точний рік (а часто навіть місяць і день) мобілізації більшості з них. Таким чином ми можемо підрахувати точний вік депортованих.

З аналізу дізнаємося, що це все були особи так званого «продуктивного віку» (з 15 р. по 64 р.). Найбільше вивезли двадцятирічних осіб (26–38%). На 9 менше (23%) мали повних або ж неповних 19 років. На момент облав 11 студентам (16%) виповнилося 18. Майже стільки ж було й двадцятиоднорічних (10–15%). Однакова кількість молодих людей була 22 та 23 років (по 2 або ж 3%). Лише одним виповнилося 25 (згадуваній вище Ніні Балковій 1918 р.н.) та 27 років (О. Майорову 1915 р.н.). І жоден з вигнаних на примусові роботи на момент вербовки не був у віці 24 років.

Якщо зробити віковий зріз наборів по роках, то помітимо, що німці у два роки мобілізації набирали першочергово двадцятирічних робітників. Так, у 1942 р. з 19 завербованих таких було 8 (42%). А в наступному 1943 р. з–поміж 48 депортованих – 18 (37,5%). Найменшу увагу звертали та студентів старшого віку. У 1942 завербували по 1 особі 27 та 23 років, а у 1943 р. – лише двох 23–річних та одну 25–річну. Ці показники дещо різняться з узагальненими даними, наведеними В. Лахно, де найбільша кількість мобілізованих була 18–річного віку [10, арк. 80]. Ми можемо пояснити цю відмінність специфікою джерел: дуже часто поміж остарбайтерів були молоді люди, які поновлювалися в педагогічному інституті після війни. Тому вони були старшими за визначений дослідницею поріг. Інші (саме оті 17– та 18–літні часто) після окупації закінчували школи, вступали до училищ і небагато молодих людей цього віку одразу подавало документи до вишу.

Отже, можемо зробити проміжні висновки щодо антропологічного виміру життя студентів–остарбайтерів:

1) Найбільше постраждало від депортацій 19–20–річне студентство,

2) школярі та випускники шкіл віком 17–18 років вербувалися до Рейху в останні хвилі наборів 1943 р.,

3) молодь, старша за 20 р. користувалася «меншим попитом» в задоволенні потреб на робочі руки у Великій Німеччині.

Список використаних джерел

1. Архів Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. – Ф. Особові справи студентів стаціонару. – Оп. Випуск 1947 р. Педагогічний чотирьохрічний інститут. Природничий факультет. Стаціонар №649–699. – Спр. Путря Галина Костянтинівна. – Арк.2.

2. Там само. – Оп. Випуск 1947 р. Учительський дворічний інститут. Мовно–літературний факультет. Рос. відділ. Стаціонар №557–575. – Спр. Скрипник Катерина Яківна. – Арк.5.

3. Там само. – Оп. Випуск 1948 р. Педагогічний чотирьохрічний інститут. Мовно–літературний факультет. Укр. відділ. Стаціонар №7. – Спр. Балкова Ніна Карпівна. – Арк.11.

4. Там само. – Оп. Випуск 1948 р. Учительський дворічний інститут. Мовно–літературний факультет. Стаціонар. Рос. відділ. – Спр. Бублій Галина Василівна. – Арк.2.

5. Там само. – Спр. Кабачна Марфа Михайлівна. – Арк.11.

6. Там само. – Спр. Майоров Олександр Єлісейович. – Арк.2.

7. Там само. – Оп. Випуск 1949 р. Педагогічний чотирирічний інститут. Мовно–літературний факультет. Укр. відділ. Стаціонар. – Спр. Яценко Ніна Тимівна. – Арк.2.

8. Там само. – Оп. Випуск 1949 р. Педагогічний чотирирічний інститут. Фізико–математичний факультет. Математичний відділ. Стаціонар. – Спр. Зінченко Марія Михайлівна. – Арк.3.

9. Там само. – Спр. Рубець Марія Іванівна. – Арк.3.

10. Лахно В. І. Українські остарбайтери в Третьому Рейху та Радянському Союзі (1941–1953 рр.): історико–антропологічний аналіз на матеріалах Полтавщини: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. – Полтава, 2012. – 290 арк.

11. Лук'яненко О. В. Біографічні документи як джерело відтворення повсякдення освітян УРСР. Біографічні документи в освіті: теорія і практика: матеріали Всеукраїнської науково–практичної конференції (25 квітня 2017 р.). – Полтава: ПОІППО, 2017. – С.98–101.

12. Полян П. М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на Родине. – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. – 896 с.

13. Сидоренко О. В. «Остарбайтери» з Полтавщини в австрійській землі Ворарльберт в 1942–1945 рр. – Полтава: АСМІ, 2007. – 84 с.

14. Янковська О. В. До питання про долю українських репатріантів Великої Вітчизняної війни. Сторінки воєнної історії України: Збірник наук. статей. – Київ: Інститут історії НАН України, 2005. – Вип.9, Ч.3. – С.319–324.

References

1. Arhiv Poltavs'kogo nacional'nogo pedagogichnogo universytetu imeni V. G. Korolenka. – F. Osobovi spravy studentiv stacionaru. – Op. Vypusk 1947 r. Pedagogichnyj chotyr'ohrichnyj instytut. Pryrodnychyj fakul'tet. Stacionar №649–699. – Spr. Putrja Galyna Kostjantynivna. – Ark.2.

2. Tam samo. – Op. Vypusk 1947 r. Uchytel's'kyj dvorichnyj instytut. Movno–literaturnyj fakul'tet. Ros. viddil. Stacionar №557–575. – Spr. Skrypnyk Kateryna Jakivna. – Ark.5.

3. Tam samo. – Op. Vypusk 1948 r. Pedagogichnyj chotyr'ohrichnyj instytut. Movno–literaturnyj fakul'tet. Ukr. viddil. Stacionar №7. – Spr. Balkova Nina Karpivna. – Ark.11.

4. Tam samo. – Op. Vypusk 1948 r. Uchytel's'kyj dvorichnyj instytut. Movno–literaturnyj fakul'tet. Stacionar. Ros. viddil. – Spr. Bublij Galyna Vasylivna. – Ark.2.

5. Tam samo. – Spr. Kabachna Marfa Myhajlivna. – Ark.11.

6. Tam samo. – Spr. Majorov Oleksandr Jelisejovych. – Ark.2.

7. Tam samo. – Op. Vypusk 1949 r. Pedagogichnyj chotyryrichnyj instytut. Movno–literaturnyj fakul'tet. Ukr. viddil. Stacionar. – Spr. Jacenko Nina Tymivna. – Ark.2.

8. Tam samo. – Op. Vypusk 1949 r. Pedagogichnyj chotyryrichnyj instytut. Fizyko–matematychnyj fakul'tet. Matematychnyj viddil. Stacionar. – Spr. Zinchenko Marija Myhajlivna. – Ark.3.

9. Tam samo. – Spr. Rubec' Marija Ivanivna. – Ark.3.

10. Lahno V. I. Ukrai'ns'ki ostarbajtery v Tret'omu Rejhu ta Radjans'komu Sojuzi (1941–1953 rr.): istoryko–antropologichnyj analiz na materialah Poltavshhyny: Dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Poltavs'kyj nacional'nyj pedagogichnyj universytet imeni V. G. Korolenka. – Poltava, 2012. – 290 ark.

11. Luk'janenko O. V. Biografichni dokumenty jak dzherelo vidtvorennja povsjakdennja osvitjan URSR. Biografichni dokumenty

v osviti: teorija i praktyka: materialy Vseukrai'ns'koi' naukovo–praktychnoi' konferencii' (25 kvitnja 2017 r.). – Poltava: POIPPO, 2017. – S.98–101.

12. Poljan P. M. Zhertvy dvuh diktatur: Zhizn', trud, unizhenija i smert' sovetskih voennoplennyh i ostarbajterov na chuzhbine i na Rodine. – Moskva: Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija (ROSSPJeN), 2002. – 896 s.

13. Sydorenko O. V. «Ostarbajtery» z Poltavshhyny v avstrijs'kij zemli Vorarl'bert v 1942–1945 rr. – Poltava: ASMI, 2007. – 84 s.

14. Jankovs'ka O. V. Do pytannja pro dolju ukrai'ns'kyh repatriantiv Velykoi' Vitchyznjanoi' vijny. Storinky vojennoi' istorii' Ukrai'ny: Zbirnyk nauk. statej. – Kyi'v: Instytut istorii' NAN Ukrai'ny, 2005. – Vyp.9, Ch.3. – S.319–324.

Lukyanenko O. V., *Ph.D. in History, Senior lecturer in Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University (Ukraine, Poltava), lukyanenko.ov@gmail.com*

Age features of students–ostarbeiters among post–war graduats of Poltava Pedagogical Institute

The article illustrates the specifics of the process of recruitment and sending to the Third Reich of students of the higher pedagogical institution of Poltava during the German–Soviet war of 1941–1945. The application of the content analysis method allowed to illustrate the age characteristics of students involved in the occupation economy and to determine a number of differences in the wave of recruitment of workers from the East. The paper is written within the research work «Regional dimension of the everyday culture of Ukraine of XVIII–XX centuries» of the Department of Cultural Studies of PNPU.

Keywords: *everyday life, students, German–Soviet war, higher pedagogical school, collaborationism, Ostarbeiters.*

* * *

УДК 94(477):336.221–058.224«1946–1953»

Котик Ю. В.,
кандидат історичних наук, старший викладач,
Вінницький національний аграрний університет
(Україна, Вінниця), yura.kotik.70@ukr.net

Оподаткування селян в УРСР у 1946–1953 рр.

Мета статті полягає у проведенні історичного дослідження процесу стягнення податків з селян в УРСР у 1946–1953 рр., як вагомого політичного та економічного чинника у відновленні радянської влади та процесі відбудови господарства країни.

У дослідженні були використані загальнонаукові методи: аналіз і синтез та спеціальний метод історичного дослідження – аналіз архівних документів.

У роботі розглянуто заходи радянської держави щодо відновлення оподаткування селян та їх господарств в УРСР у 1946–1953 рр.

Ключові слова: *оподаткування, УРСР, сільськогосподарський податок, нормативний метод, податкова політика, податкові органи, податковий інспектор, селянське господарство, бюджет.*

Оподаткування – це процес взаємної відповідальності держави і громадян. Ступінь взаєморозуміння, довіри, відкритості у цих стосунках одна з вагомих ознак цивілізованості, зрілості суспільства. Саме тому, одна із складових цього процесу, а саме проблема оподаткування селян в УРСР у період відбудови залишається актуальною до нині та перебуває у полі зору не лише істориків, а і широкого кола громадськості. Це питання висвітлюється у працях В. Марочко, О. Мовчан, І. Майбурова, М. Кучерявенка, однак потребує подальшого ґрунтовного дослідження.

Після завершення Другої світової війни радянська держава відчула гостру потребу у матеріальних ресурсах для відбудови господарства країни. Одним із вагомих джерел доходів стали податки з юридичних та фізичних осіб, зокрема селян. Селяни оподатковувались податком з холостяків, одиноких та бездітних громадян СРСР, місцевими податками та самооподаткуванням. Однак обтяжливим для них був сільськогосподарський податок. Оподаткування селян в УРСР сільськогосподарським податком у 1946–1953 рр. здійснювалось відповідно до Закону від 1 вересня 1939 року з урахуванням подальших змін. Частка сільгоспподатку у доходах державного бюджету СРСР була лише 1,3% [1, с. 300]. Сільгоспподаток, за сутністю та механізмом оподаткування нагадував прибутковий податок, принципово відрізняючись лише тим, що оподатковував не доходи окремих селян, а сукупний дохід селянського господарства (двору, сім'ї) [там само, с. 306–307]. Оподатковувались доходи колгоспників від власного господарства, доходи одноосібників та інших громадян, не членів колгоспів, від посівів злакових культур, овочівництва, садівництва, виноградарства, бджільництва та скотарства. Окрім того оподаткуванню підлягали доходи отримані членами селянської сім'ї від кустарно–ремісничих промислів та іншої діяльності не пов'язаної з землеробством у межах адміністративного району проживання. Заробітна плата отримана селянами за працю за межами району проживання оподатковувалась прибутковим податком. Селянські трудодні не оподатковувались [2, с. 217].

Сільськогосподарські доходи селянських господарств визначались нормативним методом. По кожному виду культур та тварин встановлювались середні норми доходності, враховуючи територіально–кліматичні зони. Однак вони не могли коливатися більше або менше ніж на 30%. Влада вважала, що доходи селян в СРСР не мають значної диференціації [там само, с. 218]. Періодично норми доходності по посівам сільгоспкультур переглядались. Застосування такого методу перетворювало податок на продрозкладку та спрощувало механізм його стягнення для держави, однак нехтувався принцип диференціації суб'єктів оподаткування, не враховувались індивідуальні особливості селянського господарства. Безпідставне завищення ставок сільгоспподатку призвело до втрати селянами стимулів економічного розвитку, а у неврожайний 1946–1947 рік до зубожіння українських селян та голоду. У 1946 році на трудодень український колгоспник одержував у середньому близько 1 кг зерна, у 1950 році –1,2 кг, у 1951 році –1,6 кг. Окрім хліба селянам видавали на трудодні гроші, відповідно – 1,0; 1,2; 1,6 крб. Оскільки така оплата праці була мізерною, основним засобом існування селянства залишалися підсобні господарства. Але умови для їхнього розвитку були несприятливими. Оскільки селяни сплачували податок з холостяків, одиноких та бездітних громадян СРСР, місцеві податки та підлягали самооподаткуванню, стає зрозумілим, чому сільськогосподарський податок нещадно душив селянство.

Навіть зниження норм доходності у 1946, 1947, 1950 роках не відповідало зниженню цін на сільгосппродукцію на колгоспних ринках. Погіршенню стану селянських господарств сприяло підвищення у 1951 році шкали ставок обкладання сільгоспподатком з 12% до 29,1%. Податок на городні культури був у 7,5 рази вищий, ніж на зернові. Окрім того, у 1952 році до доходів від сільського господарства держава нараховувала від 5% до 10% за непередбачувані доходи (наприклад птиці).

В цілому, 50% суми сільгоспподатку припадало на оподаткування тварин особистого користування селян [1, с. 306–307]. Саме тому невиконання податкових зобов'язань селянами було звичним явищем. Так лише у Київській області за 1952 та два місяці 1953 року бюджет недоотримав податкових платежів від селян на суму у 1645 тис. крб. [3, арк. 164]. У 1947 році план надходжень від сільгоспподатку був не виконаний. У Запорізькій області станом на 1 липня 1948 р. податкова заборгованість населення по сільгоспподатку сягала 9 млн. крб. [4, арк. 16].

Окремі селянські господарства, наприклад у Хотинському районі Чернівецької області у 1948 році, що вирощували городні культури, намагались оскаржити розміри сільгоспподатку, однак їх зусилля виявились марними [там само, арк. 16].

Окрім сільськогосподарських, радянська влада оподатковувала несільськогосподарські прибутки селян, які вираховувались за кожний оподатковуваний період. Податківці аналізували інформацію, що надходила з матеріалами обстежень та опитування домогосподарств. Таким же методом визначались валові витрати селянського господарства [2, с. 217].

Радянські фінансові органи за допомогою органів місцевої влади, з метою обліку всіх джерел доходів селян, що підлягали оподаткуванню та правильного нарахування сільгоспподатку, виконували перелік, запланованих центральними фінансовими органами, заходів: аналіз інформації про виплачені суми селянам за продану сільгосппродукцію, обстеження господарств, що мають несільськогосподарські доходи, складання попередніх списків господарств, що мають пільги по сільгоспподатку, аналіз сплати податкових зобов'язань селянами за минулий рік [5, с. 7–8]. Для визначення сумарного доходу селянських господарств додавались грошові суми неземельних доходів, що оподатковуються сільгоспподатком, суми ринкових доходів та доходів безпосередньо від сільського господарства [там само, с. 7–8]. Отже, радянська влада оподатковувала доходи селян двічі: спочатку з посівних площ, наявної худоби, посаджених садів, а потім реалізованої сільгосппродукції на ринках.

Однак законодавчі ініціативи радянської влади досить кардинально відрізнялась від втілення їх у життя. Так у Запорізькій області на початок серпня 1948 року платіжні повідомлення про сплату сільгоспподатку були передані лише у 267 сільрад. У 45 сільрадах облік платників та нарахування їм податків завершено не було. Податкові агенти виконували роботу, яка виходила за межі їх посадових інструкцій: отримували податкові платежі від населення та поштою відправляли у фінансові органи [4, арк. 12]. Окрім того, податківці разом з працівниками інших державних органів контролювали виконання селянами хлібозаготівельних планів. Наприклад, працівники місцевих фінансових органів Запорізької області у 1948 році звітували про їх виконання на 84% [там само, арк. 12].

У процесі оподаткування селян радянська влада виявлені значні недоліки. Міністр фінансів УРСР Г. Сахновський у 1948 році констатував про порушення термінів завершення обліку платників, нарахування та у підсумку вручення податкових повідомлень селянам. Він наголошував на значних прорахунках у обліку об'єктів оподаткування: відсутність окремих господарств у податкових реєстрах, неправильних записах кількості членів сім'ї, переписування статистичних даних з книг обліку господарств без фактичної перевірки, порушеннях у наданні пільг, бездіяльності у стягненні сільгоспподатку голів колгоспів. Окрім того зазначалось про безпринципність керівників податкових органів, «які бояться прийти на прийом до секретаря обкому чи райкому партії і наполягти на розгляді нагальних питань податкової компанії» [там само, арк. 23].

Оподаткування сільгоспподатком виявило значні порушення і у діяльності податкових органів, на що зверталась увага керівництвом МФ СРСР на нарадах фінансових працівників у березні 1948 року в Москві та у квітні 1948 року у Києві. Показники стягнення сільгоспподатку у 1947 році у порівнянні з 1946 роком значно погіршились. На нараді у Києві зазначалось: «Податкові працівники не перебудували своєї роботи відповідно до вимог, що окреслені постановами ЦК ВКП(б) та Ради Міністрів СРСР стосовно проведення грошової реформи 1947 року. З 15 грудня 1946 року по 15 січня 1947 року, а іноді до 1 лютого багато податкових агентів влаштували собі самочинно відпустки за відсутності належного контролю з боку завідуючих райфінвідділами» [6, арк. 5]. У Сквирському районі Київської області у 1947 році з 23 податкових агентів 14 на протязі півтора місяця не ходили на роботу, а завідуючий райфінвідділом визнав, що «вирішив після грошової реформи дещо відпочити». Обтяжливість сільгоспподатку та свавілля податкових працівників призвели до зростання скарг платників податків: у Волинській області в 1947 році до 5722 скарг, що становило 3,5% від загальної кількості платників, у Кіровоградській області апелювали до влади 3,3% платників, у Сумській – 3% [там само, арк. 7]. В Сумській області податковий агент, нехтуючи законодавством, на власний розсуд визначав розміри податку для селян та обурювався втручанням у його справи профільного міністерства» [там само, арк. 8]. У постанові Ради Міністрів СРСР про діяльність фінорганів по оподаткуванню селян за 1948 рік зазначалось, що «робота місцевих фінансових органів по стягненню сільгоспподатку перебуває у занедбаному стані» .В Чернігівській обл. області податкові агенти підраховуючи платників та визначаючи їх доходи не облікували 670 господарств, 496 га пашні, 143 га саду, 2622 корови, 1940 свиней» [там само, арк. 10–11].

Не контрольованість та некомпетентність податкових працівників призводила до правопорушень. Так, у 1946 році завідувач Житомирським райфінвідділом Є. Костриця та старший податковий інспектор цього ж відділу І. Кописто оподатковували селян за власноруч встановленими завищеними ставками сільгоспподатку, а звітували перед державою за ставками закріпленими законодавством. Окрім того, службовці незаконно, без наявності документів, списали 760,6 тис. крб. та скасували податкові заборгованості на суму у 142,9 тис. крб., затримали передачу коштів, отриманих від податкових сільських агентів, до державної скарбниці на сім місяців [7, арк. 1, 5–6].

Предметом спекуляції були пільги, які надавались по сільгоспподатку окремим категоріям селян (інвалідам війни та праці першої та другої групи, сім'ям військовослужбовців). У 1949 році в с. Малин

Житомирської області голова сільради самочинно звільняла господарства від оподаткування або зменшувала суми податку: садибу батька, родичів та гарних знайомих. В Чуднівському районі Житомирської обл. п'ять одноосібних господарств обкладались по ставкам колгоспників. В Немирівському районі Вінницької області в 14 сільрадах 326 господарств отримали незаконні пільги [6, арк. 15].

З метою покращення управління та надання допомоги місцевим податковим органам систематично проводились загальносоюзні, республіканські та обласні наради з питань стягнення сільгоспподатку. Так, з 31 травня по 2 червня 1948 року відбулась республіканська нарада замісників завідувачів обласних фінансових відділів та начальників секторів сільських платежів обласних виконавчих комітетів УРСР. На ній було заслухано доповідь заступника Міністра фінансів УРСР (далі МФ УРСР) І. Нечитайло про заходи щодо подолання недбалості у ставленні податкових працівників до стягнення сільгоспподатку, а також виступи заступників обласних виконавчих комітетів з питання проведення практичних заходів для виконання наказу МФ СРСР від 6 травня 1948 року «Про недоліки у роботі фінансових органів у стягненні сільгоспподатку» [6, арк. 2]. Вжиті захоти сприяли позитивним результатам. В наказі МФ УРСР від 8 січня 1951 року підкреслювалось: «У 1951 році фінансові органи багатьох районів провели велику роботу для дострокового стягнення сільгоспподатку, податку з холостяків, одиноких та малосімейних громадян» [8, арк. 8].

Окрім того, у повоєнні роки радянська влада продовжувала політику знищення приватного сектору економіки, і за допомогою сільгоспподатку зокрема. Ще у 1939 році у нову редакцію Закону про сільгоспподаток було внесено зміни, які декларували збільшення оподаткування одноосібних господарств. Так, розмір сільгоспподатку диференціювався залежно від вступу членів селянської сім'ї до колгоспу. З одноосібних господарств податок стягувався на 100% більше ніж з колгоспників. Одноосібники, які вступали у колгосп до моменту сплати першого платежу за оподатковуваний рік, податок сплачували за ставками для колгоспників, тобто вдвічі меншим. Але для цього було необхідно, щоб всі працездатні члени сім'ї вступили у колгосп. У разі, якщо хоча б один член працював у приватному секторі, податок збільшувався на 75%. Селяни, що вийшли з колгоспу, не залежно від терміну та причин, оподаткувались за ставками встановленими для одноосібних господарств [2, с. 220]. На нараді керівників обласних фінансових органів УРСР у Києві 31 травня – 2 червня 1948 року наголошувалось, що проведення податкової компанії в Україні має важливе не лише економічне, а і політичне значення, оскільки в Західній Україні збереглась значна частина одноосібних господарств, тому кулацькі господарства необхідно оподатковувати індивідуально, а податкові ставки для колгоспників повинні стимулювати одноосібників до вступу у колгосп [6, арк. 10]. Виходячи з таких міркувань, фінансові працівники УРСР 11 квітня 1949 року у зверненні до Й. Сталіна взяли зобов'язання «забезпечити повний збір сільгоспподатку до 1 грудня 1949 року» [9, арк. 9].

Отже, оподаткування селян у 1946–1953 рр. мало політичну та економічну складову: подальше знищення приватної власності у сільському господарстві, засіб перетворення селян у слухняний електорат і, водночас, джерело поповнення бюджету радянської держави для вирішення нагальних питань її функціонування. Політика в УРСР у оподаткуванні селян в 1946–1953 рр. базувалась на «традиціях» 1930–40 рр. та підтвердила пріоритети інтересів тоталітарної держави над добробутом її громадянами.

Список використаних джерел

1. Теория и история налогообложения / Майбуров И. А. и др. 2–е изд. – М.: Юнити, 2011. – 422 с.
2. Марьяхин Г. Л. Очерки истории налогов с населения в СССР / Г. Л. Марьяхин. – М.: Финансы, 1964. – 252 с.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф.Р–30. – Оп.17. – Спр.503. – 207 арк.
4. Там само. – Спр.127. – 23 арк.
5. Цалкин Г. М. Методы организации налоговой работы. – М.: Госфиниздат. – 1949. – 128 с.
6. ЦДАВОВУ. – Ф.Р–30. – Оп.17. – Спр.123. – 131 арк.
7. Там само. – Спр.71. – 8 арк.
8. Там само. – Спр.351. – 206 арк.
9. Там само. – Спр.180. – 296 арк.

References

1. Teorija i istorija nalogooblozhenija / Majburov I. A. i dr. 2–e izd. – M.: Juniti, 2011. – 422 s.
2. Mar'jahin G. L. Ocherki istorii nalogov s naselenija v SSSR / G. L. Mar'jahin. – M.: Finansy, 1964. – 252 s.
3. Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukrai'ny (dali – CDAVOVU). – F.R–30. – Op.17. – Spr.503. – 207 ark.
4. Tam samo. – Spr.127. – 23 ark.
5. Calkin G. M. Metody organizacii nalogovoj raboty. – M.: Gosfinizdat. – 1949. – 128 s.
6. CDAVOVU. – F.R–30. – Op.17. – Spr.123. – 131 ark.
7. Tam samo. – Spr.71. – 8 ark.
8. Tam samo. – Spr.351. – 206 ark.
9. Tam samo. – Spr.180. – 296 ark.

Kotyk Yu. V., *candidate of historical sciences, senior lecturer, Vinnytsia National Agrarian University (Ukraine, Vinnytsya), yura.kotik.70@ukr.net*

Taxation of peasants in the USSR in 1946–1953

The purpose of the article is to conduct a historical study of the collection of taxes from peasants in the Ukrainian SSR in 1946–1953 as a significant political and economic factor in the restoration of Soviet power and the process of rebuilding the economy.

The research used the general scientific methods: analysis and synthesis and a special method of historical research – analysis of archival documents.

The paper considers the measures taken by the Soviet state to restore the taxation of farmers and their farms in the USSR in 1946–1953.

Keywords: *taxation, UkrSSR, agricultural tax, normative method, tax policy, tax authorities, tax inspector, peasant economy, budget.*

* * *

УДК 792(477.62–2)«1970/1980»(045)

Демідко О. О.,
аспірантка, Маріупольський
державний університет (Україна, Маріуполь),
demidko.olga1991@gmail.com

Театральне життя Маріуполя в другій половині XX ст. (1970–1980–ті рр.)

Метою означеного дослідження є вивчення основних тенденцій та змін, що відбулися в розвитку театрального життя м. Маріуполя протягом

1970–1980–х років. До цього часу маріупольський театр не вивчався як єдиний мистецький феномен, тому він потребує більш детального дослідження. Завдяки спогадам, періодичній пресі проаналізовано специфіку репертуару, особливості гастрольної діяльності, висвітлено творчі досягнення театрального колективу у другій половині XX ст. Встановлено, що завдяки творчій діяльності головного режисера О. Утеганова в Маріуполі був створений професійний колектив високої театральної культури, підвищився інтерес глядача до театру. Визначено, що професійний театр міста протягом 1970–х років знаходить негласний статус одного з кращих драмтеатрів України, чому сприяли гастрольні маршрути колективу.

Ключові слова: *театральне життя, Маріуполь, репертуар, гастрольна діяльність, театральний колектив.*

Серед різних секторів культури театральне мистецтво є феноменом, своєрідним барометром, який чутливо реагує на зміни в духовно–психологічному кліматі епохи, і тому виступає як унікальна сфера, що виражає свій особливий колорит. Сьогодні, коли питання вивчення історії культури в нашому суспільстві відносяться до найбільш актуальних, дослідження творчої історії театру окремого регіону сприяє відтворенню цілісної картини становлення і розвитку художнього мистецтва всієї країни. Своєрідну історичну долю має театральне мистецтво Маріуполя, яке потребує осмислення з позицій розуміння його як культурної цілісності, висвітлення як самобутнього мистецького феномену. Особливе місце посідають 1970–1980–ті роки, які стали періодом творчого піднесення в житті маріупольського театру.

Останні дослідження та публікації. Відомості стосовно репертуарної політики та гастрольної діяльності театрального колективу Маріуполя у 1970–1980–ті рр. вдалося отримати завдяки спогадам і опублікованим статтям народної артистки України, лауреату премії ім. Заньковецької С. Отченашенко. Водночас висвітлення роботи театру у вказаний період здійснювалося здебільшого засобами масової інформації. Рецензії, критичні статті відомих театрознавців, журналістів – С. Веселки, С. Гольдберга, Р. Іванченко, Т. Коростельової, В. Монюкова, Н. Токарчука – містять важливу інформацію, що розкриває основні здобутки і досягнення театрального колективу у досліджуваний період. Роботу самодіяльного театру на теренах міста дослідив у своєму нарисі відомий маріупольський краєзнавець А. Проценко. Загальні особливості розвитку театрального мистецтва України в другій половині XX ст., зміни, які відбулися у сценографії і режисурі протягом 1970–1980–х років розглянуто у дослідженні заслуженого діяча мистецтв України – В. Фіалка.

Мета статті – дослідити особливості театрального життя Маріуполя протягом 1970–1980–х рр. Відсутність комплексного історичного дослідження з обраної теми дає змогу констатувати актуальність та необхідність ґрунтовних історичних розвідок, присвячених маріупольському театру.

Розвиток театральної культури Приазов'я протягом 1970–1980–х рр. відбувався під впливом соціально–економічних, політичних реалій, що склалися в «період застою». Театр на собі відчув регламентований режим репертуарної політики та панування певних ідейно–творчих стандартів [17, с. 607]. Поряд з цим у цей період відбувався складний процес народження нового режисерського покоління, готового на сміливі експерименти та необхідні перетворення. Так, завдяки творчій діяльності головного режисера, народного артиста УРСР Олександра Кадировіча Утеганова 1970–ті роки стали «золотим» десятиліттям в житті Маріупольського театру та однією з найбільш яскравих епох в історії театрального мистецтва Приазов'я.

У грудні 1968 р. О. Утеганов був призначений головним режисером маріупольського театру (Донецького обласного російського драматичного театру (м. Жданів), в якому на той час склалася досить напружена ситуація. Після смерті заслуженого артиста УРСР С. Шейка трупа майже півтора року існувала методом «самоврядування», спектаклі розвалювалися, актори гарячково вели переписку з іншими театрами. Це була яскрава ілюстрація до відомого в театрі правила: створювати хороший театр доводиться десятиліттями, а зруйнувати можна і за один рік. Перед О. Утегановим постало завдання відтворити театр заново. За короткий термін переорієнтувати збірний творчий склад у стабільну творчу одиницю із високими вимогами професійної культури було надзвичайно складно. Однак поступово, наполегливо і послідовно О. Утеганов привів трупу в працездатний стан. Вже перші його спектаклі дали можливість акторам відчути перспективу роботи з цікавим режисером, і через кілька років маріупольський театр став одним з провідних колективів у республіці [10, с. 2].

Олександр Утеганов навчався режисурі у видатного майстра українського театру М. Крушельницького, що тяжів до піднесено–романтичного стилю поетичного театру. Після інституту молодий режисер працював у театрах Ізмаїла, Петрозаводська, Якутська, Алма–Ати. Кілька років – в Петрозаводську і Алма–Аті – разом з відомим у Росії режисером М. Сулімовим, майстром театру психологічного. Саме М. Сулімова О. Утеганов вважав своїм другим вчителем. Для своєї першої постановки в Маріуполі він обрав п'єсу О. Окулевіча «Джордано Бруно». Незважаючи на слабку драматургію, схематичні, позбавлені психологічної глибини, характери персонажів, режисерові вдалося змусити акторів по–новому поглянути на свої творчі можливості та згуртувати колектив [11, с. 170].

Поява в репертуарі «Піднятої цілини» М. Шолохова (1969 р.) в постановці О. Утеганова дала підставу для серйозної розмови про нового головного режисера. Об'ємні, повноцінні характери шолоховських героїв дозволили О. Утеганову проявити одне з головних своїх обдарувань – вміння працювати з акторами. Вистава вражала найцікавішими акторськими роботами, великою кількістю яскравих індивідуальностей, вміло з'єднаних в єдиний ансамбль [11, с. 170]. Крім Маріуполя вистава була представлена на сценах Донецька, Херсона, Києва, Севастополя, Баку, Чернівців, Харкова, Калуги. «Піднятою цілиною» Маріупольський театр відкрив свої гастролі в Москві у 1974 р. Відзначена дипломом III ступеня на республіканському огляді–конкурсі, вистава «Піднята цілина» увійшла в золотий фонд театру [2, с. 2].

Протягом 1970–х років маріупольський театр розгорнув широку гастрольну діяльність. Гастролі в Москві і Києві, Ленінграді і Баку, в інших містах країни стали, з одного боку, перевіркою сил, а з другого – надали колективу творчої впевненості для пошуків, для розширення обріїв [6, с. 110].

Донецький обласний російський драматичний театр (м. Маріуполь) став приємним відкриттям для киян. Глядачі відчули і відзначили міцну режисуру, злагоджений акторський колектив, який твердо стоїть

на реалістичних позиціях, високу театральну культуру митців, гарний смак. У пресі відзначалася гра чудового комедійного актора з широким діапазоном, народного артиста УРСР Б. Сабурова: «його Щукар і кумедний, і ліричний, і душевний». Сподобалася гра А. Сорокки та С. Отченашенко. Артист А. Сорокко на київській сцені зміг переконливо зіграти Нагульного, Бориса Годунова («Цар Федір Іоаннович»), негра Брета («Глибоке коріння»), несподівано перевтілився в гумористичну постать невдахи Новосельцева в «Товаришах по службі». «Чарівній С. Отченашенко щастить на ролі позитивних красунь, – зазначає рецензент, – але варто подивитись її в ролях Віктоші («Казки старого Арбату»), Ізабели Дрозд («Амністія»), і можна побачити, що це артистка широкого діапазону з добрим відчуттям жанру п'єси, розумінням характерних ознак образу, артистка психологічної глибини і тонких нюансів» [16, с. 4].

Харків і Ростов–на–Дону, Полтава та Чернівці, Псков і Калуга, Тула і Севастополь – літні маршрути маріупольців. Під час московських і ризьких гастролей частими гостями на спектаклях були драматурги – автори п'єс, включених у гастрольну афішу, – О. Арбузов, Б. Васильєв, Г. Горін [3, с. 5].

У журналі «Театральная жизнь» після московських гастролей професор В. Монюков підкреслив, що «... театр ризикує, пробує, не боїться зустрічей зі складними і різноманітними жанрами» [9, с. 24].

Протягом 1970–х років на всесоюзних і республіканських оглядах були відзначені дипломами, грамотами та преміями спектаклі театру, серед яких «Піднята цілина» М. Шолохова, «Сільська любов» М. Стеглика, «Амністія» Н. Матуковського, «Кремлівські куранти» М. Погодіна, «Дев'яносто сім» М. Куліша.

На думку головного режисера О. Утеганова авторитет театру визначає, перш за все, спрямованість репертуару. Дуже важливо, щоб театр давав глядачеві повноцінну духовну поживу. Основу його репертуару повинна складати серйозна драматургія. Для О. Утеганова не було акторів бездарних, були тільки ті, що не до кінця розкрилися. Володіючи великим педагогічним чуттям і тактом, він умів знайти індивідуальний підхід до кожного. Одним з найцікавіших моментів в його роботі з постановочним колективом був застільний період аналізу п'єси, вибудовування дієвої лінії, розтин підтексту і глибинних психологічних мотивувань кожного образу – те, що в театрі іменується «закваскою». Вистави О. Утеганова завдяки цій «заквасці» відмінно закладеному фундаменту протягом 5–6 років не тільки зберігалися в прем'єрному стані, але й росли, ставали кращими і більш злагодженими. Олександр Кадировіч впевнений, що кожному працівнику – режисерові, акторові, художнику треба ставити дуже складні творчі завдання – часом навіть непосильні. Саме тоді люди будуть працювати з повною віддачею і зроблять більше того, що можуть [4, с. 4].

Водночас колектив, його естетичні і моральні переконання формуються й під час зустрічей з маріупольськими глядачами. Протягом року їх було близько ста – в цехах і гуртожитках заводів, у палацах культури, в школах. Це і концерти, і розповіді про театр, і обмін враженнями після прем'єри. Театр проводив конференції глядачів, шукав й інші форми, які б зміцнили його контакт з маріупольцями.

Високу оцінку роботі маріупольського театру дала критик Р. Іванченко, яка зазначила, що «Донецький обласний театр – це колектив однодумців, об'єднаних спільним розумінням художніх та ідейних завдань, почуттям громадського обов'язку. Формувати мислячу, духовно багату, активну особистість, виховувати свідомих перетворювачів життя – таке його кредо» [5, с. 10]. Інший критик Н. Токарчук зазначив, що головна риса, яка визначає спектаклі Донецького обласного російського драматичного театру – це достовірність [14, с. 25].

За час роботи в Маріупольському театрі режисером О. Утегановим було поставлено понад 50 вистав, сформована цікава трупа – з 50 творчих працівників, 14 з них мали почесні звання: народні артисти України: О. Утеганов, Б. Сабуров, Н. Юргенс, Н. Білецька, заслужені артисти України М. Земцов, В. Митрофанов, М. Алютова, В. Бугайов, С. Отченашенко, заслужені артисти РССР Г. Лєсніков, А. Сергєєв, заслужений артист Казахської РСР В. Ахрамєєв, заслужений артист МаРСР П. Реп'єв, заслужений художник України М. Ковальчук [11, с. 170]. Завдяки цьому творчому надбанню, акторський цех театру нарешті став повністю укомплектований.

Значний внесок у творчу діяльність театру у 1970–1980–ті рр. зробили режисер–постановник, заслужений артист України В. Бугайов та режисер В. Таршис. О. Утеганов надав наступну характеристику своїм режисерам: «Володимир Бугайов – романтик, дуже емоційна натура. Володимир Таршис – тяжіє до інтелектуалізму. Спільне у них – любов до пошуку. Ця їхня риса свідчить про розуміння того, що спокою бути не може, що треба завжди прагнути до досконалості. Усі ми вважаємо, що душа театру – актор» [5, с. 11].

Зрілістю і майстерністю, оригінальністю і самобутністю художніх рішень відзначена сценографія Михайла Сидоровича Ковальчука [11, с. 171]. Однаково успішно працював головний художник театру у виставах трьох режисерів маріупольського колективу, бо хоч творчі манери їх цілком різні, це режисери–однодумці, їх єднали неспокій пошуку, творча спрямованість, ідейна переконаність.

М. Ковальчук використовує в основному єдину на весь спектакль установку, в якій велику роль відіграють символічні, виразні деталі, що формують образ відтвореної в постановці дійсності, її психологічну атмосферу. Художник несподівано різний: то детально–побутовий, то скупо–умовний, то узагальнено–поетичний. Він – і живописець, і конструктивіст, і механік. Проте його рішення завжди образне, завжди збігається із задумом режисера і завжди в розробці сценічного простору підпорядковане конкретному розвороту подій в кожній виставі. Михайло Сидорович визнає, що багато осягає інтуїцією, почуттям: «Спершу відчуваєш, а потім вже знаходиш пояснення зробленого». Створюючи образ вистави, художник повинен глибоко осмислити драматургічний матеріал, прочитати масу літератури. М. Ковальчук швидко увійшов в ядро активу діючих театральних митців України. Сценографія Ковальчука відома не тільки в Донецькій області, він оформляв спектаклі в найбільших театрах Києва і Ленінграда [7, с. 4].

Продовжував розвиток і театр самодіяльний. У 1971 р. народний драматичний театр «Азовсталі»

виїжджав з творчим звітом до Грузії. Вистава «Я, бабуся, Іліко та Іларіон» користувалася великим успіхом у грузинських глядачів. Азовстальці побували і в Москві, і в Таганрозі. З їхньою творчістю познайомилися Білорусія, Вірменія, Литва. Побував народний театр і в Греції, в Афінах. І всюди його спектаклі приймалися тепло, привітно завдяки обдарованим виконання ролей провідними акторами театру [12, с. 17].

Водночас професійний театр міста протягом 1970–х років знаходить негласний статус одного з кращих драмтеатрів України, чому сприяли гастрольні маршрути колективу. Це був період підкорення елітних столичних вершин: Київ, Москва, Ленінград, Баку, Рига, Таллінн, Вільнюс, Мінськ. І майже – всіх обласних центрів України. Успіх театру був переконливим і вражаючим – повні зали і захоплені відгуки театральної критики [11, с. 171]. Як зазначав критик С. Веселка «рівень маріупольського театру – високий. Професіоналізм пронизує всі компоненти вистав, в яких завжди наявна серйозна, значна думка» [1, с. 11].

Відомий московський критик Ю. Рибаков у своїй статті зазначав, що «театр, яким керує головний режисер А. Утеганов, йде шляхом психологічного мистецтва: в характерах героїв, в моральних конфліктах він шукає відображення істотних явищ і процесів соціальної дійсності. Режисура уважна до духовного світу людини, енергійна в утвердженні добра, гідності людини, ідеалів часу. Кращі роботи жданівського театру свідчать про зрілість, самостійність творчого мислення» [11, с. 171].

Звертає на себе увагу ще одна особливість маріупольців – прагнення незапозиченого репертуару. Тут не чекали поки щойно написана п'єса буде представлена в інших театрах. То ж у приазовському місті прем'єри відбуваються майже одночасно зі столичними театрами. Саме так було з «Таблеткою під язик» А. Макайонка, «Забути Герострата» Г. Горіна «Воротами безсмертя» К. Крапиви, «Ситуацією» В. Розова. Вперше в країні поставлена сатирична комедія чехословацького драматурга М. Стеглика «Сільська любов», відзначена на «Всесоюзному фестивалі чеської драматургії в драматичних театрах країни. Трьом п'єсам київського драматурга Л. Синельникова («Це трапилось сьогодні», «Хвилі над нами», та «Тривожний світанок») путівку в життя дала саме маріупольська сцена.

Проблеми сьогодення завжди займали чільне місце в репертуарі маріупольського театру. Вони втілилися в спектаклях «Кремлівські куранти» М. Погодіна, «Піднята цілина» М. Шолохова, «Не стріляйте в білих лебедів» і «В списках не значився» Б. Васильєва, «Характери» В. Шукшина, «Очікування» О. Арбузова, «Йдучи, озирнися» Е. Володарського, «97» М. Куліша, відзначених на всесоюзних оглядах різними грамотами і дипломами. Драматургія цих авторів найбільш близька творчій та ідейній спрямованостям театру [8, с. 4].

Колектив завжди з особливим почуттям відповідальності, із зрозумілим хвилюванням ставився до творів військово–патріотичної тематики. І закономірно, що вистави «Барабанщиця» А. Салинського, «Перебіжчик» А. і П. Тур. «Солов'їна ніч» В. Єжова, «А зорі тут тихі…» і «В списках не значився» Б. Васильєва, «Берег» Ю. Бондарєва, «Живи і пам'ятай» В. Распутіна, «Бої мали місцеве значення» В. Кондратьєва стали подією в житті театру. Рішенням комісії Міністерства культури СРСР, Всеросійського театрального товариства і Головного політичного управління Радянської Армії і Військово–Морського Флоту головний режисер театру О. Утеганов був нагороджений золотою медаллю імені О. Попова за систематичну і плідну роботу по створенню вистав на військово–патріотичну тему.

Головний режисер театру, народний артист УРСР, О. Утеганов, характеризуючи репертуарну політику театру зазначав, що головною метою колективу є яскраво відобразити у своїй творчості найважливіші ідеї і проблеми сучасності. У виставах, що визначають обличчя театру, на першому плані – увага до духовного світу сучасника, прагнення показати багатогранність характерів людей, відобразити проблеми дня. Драматургія О. Гельмана, М. Ворфоломєєва, Ю. Бондарєва, В. Шукшина, Б. Васильєва, М. Шатрова, В. Кондратьєва, В. Ліпатова, В. Распутіна посідала центральне місце в репертуарі маріупольського театру. Значне місце в репертуарі належало і творам з класичної спадщини. Маріупольські глядачі добре знали такі постановки, як «Король Лір» В. Шекспіра, «Фальшива монета» М. Горького, «Без вини винуваті» О. Островського, а також «Леді Макбет Мценського повіту» М. Лєскова [15, с. 3].

Подвижницька праця Льва Яруцького, відомого маріупольського краєзнавця, письменника, історика, літературознавця, посприяла встановленню точної дати народження професійного драматичного театру в Маріуполі – 1878 р. Слід зазначити, що до Л. Яруцького історія театру існувала в розрізнених уривках, була розірвана в часі і просторі [13, с. 3]. Завдяки відновленню історії театральної культури міста у 1978 р. був відзначений 100–річний ювілей театру, у зв'язку з чим колектив був нагороджений орденом Пошани за значні заслуги у розвитку театрального мистецтва. Як підкреслив головний режисер театру О. Утеганов: «нагородження театру орденом «Знак Пошани» – це свято, завойоване нашою працею».

Протягом 1980–х років на всесоюзних і республіканських фестивалях відзначений дипломами, грамотами й преміями ряд вистав маріупольського театру, і серед них – «Піднята цілина» М. Шолохова, «Кремлівські куранти» М. Погодіна, «В списках не значився» Б. Васильєва», «Дев'яносто сім» М. Куліша, «Сині коні на червоній траві» М. Шатрова, «Дикий Ангел» О. Коломийця, «Король Лір» В. Шекспіра, «Бої мали місцеве значення» В. Кондратьєва.

За художнього керівництва О. Утеганова театр зміг поліпшити зацікавленість глядачів. Роками вироблялось у колективу уміння відчувати пульс часу, готовність винести на суд глядача найбільш злободенні проблеми; роками вдосконалювалась, шліфувалась акторська майстерність. Саме ці якості театру проклали шлях до сердець глядачів.

Успішно проходили гастрольні виступи колективу в багатьох містах України, столицях братніх республік – Баку, Талліні, Вільнюсі, Ризі, Мінську, а також у Москві, Ленінграді й Калінінграді [15, с. 3].

О. Утеганов зумів створити творчий колектив високої театральної культури, виховав, виростив чимало цікавих акторів, які зуміли гідно втілити його режисерські задуми. Надаючи значення індивідуальній майстерності актора, митець піклувався про міцний акторський ансамбль.

Висновки. Таким чином, протягом 1970–1980–х років, переборюючи організаційні та фінансові труднощі, театр намагався діяти наполегливо й творчо. У цей період колектив театру вже досягнув значних творчих здобутків, став досить цікавим, злагодженим акторським ансамблем, який був у змозі вирішувати складні творчі плани, ставити на сцені великі полотна як радянської, так і класичної драматургії. Гастрольні подорожі маріупольського театру слугували творчим екзаменом на зрілість колективу, демонстрацією успіхів в оволодінні театральним мистецтвом. Від вистави до вистави все яскравіше виявлялися особливості театру, що навчився правдиво відтворювати образи людей, для яких і в житті, і на сцені побутове середовище та сучасні проблеми стали найбільш актуальними.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблематики. Подальше вивчення театрального життя Маріуполя є актуальним для розуміння регіональної специфіки культурно–мистецьких процесів України.

Список використаних джерел

1. Веселка С. Без секретів / С. Веселка // Український театр. – 1978. – №6. – листопад–грудень. – С.11–14.
2. Гастроли Донецкого обласного русского драматического театра города Жданова. – М.: Радянська Донеччина, 1974. – 20 с.
3. Гастроли Донецкого обласного русского драматического театра города Жданова: Минск–Калининград–Донецк. – Жданов, 1977. – 10 с.
4. Гольдберг С. Всегда поиск / С. Гольдберг // Приазовский рабочий. – 1979. – №36. – 20 февраля. – С.4.
5. Іванченко Р. Авторитет театру / Р. Іванченко // Український театр. – 1974. – №4. – липень–серпень. – С.10–11.
6. Клевцова Л. Д. Вогні рампи / Л. Д. Клевцова. – К.: «Реклама», 1977. – 176 с.
7. Коростелева Т. Верность призванию / Т. Коростелева // Приазовский рабочий. – 1980. – №250. – 31 декабря. – С.4.
8. Краев В. Театр Приазовья / В. Краев // Советская Литва. – 1979. – №149. – 1 июля. – С.4.
9. Монюков В. Убежденность / В. Монюков // Театральная жизнь. – 1974. – №22. – ноябрь. – С.24–25.
10. Отченашенко С. Александр Кадырович Утеганов. Творческий путь / С. Отченашенко // Театральная площадь. – 2000. – №30. – декабрь. – С.1–2.
11. Отченашенко С. И. Мариупольский театр 70–е годы / С. И. Отченашенко // Мариуполь: история и перспективы: Сб. трудов научно–практической конференции. В 2 т. – Мариуполь: ПГТУ, 2002. – С.170–171.
12. Проценко А. Д. Народному драматическому театру «Азовстали» 70 лет. Очерк творческого пути художественного коллектива / А. Д. Проценко. – Мариуполь, 2001. – 107 с.
13. Театральная площадь – 2002. – №6. – декабрь – С.3.
14. Токарчук Н. Достоверность (Гастроли) / Н. Токарчук // Огонек. – М., 1974. – №3. – август. – С.25.
15. Утеганов О. З вірою в людину / О. Утеганов // Черкаська правда. – 1985. – 31 травня. – С.3.
16. Федотів О. Добра слава театру / О. Федотів // Молода гвардія. – 1972. – 29 липня. – С.4.
17. Фіалко В. Український театр 1970–х – 1980–х років: режисерсько–сценографічні пошуки / В. Фіалко // Нариси з історії театрального мистецтва України XX століття. – К.: Інтертехнологія, 2006. – С.607–694.

References

1. Veselka S. Bez sekretiv / S. Veselka // Ukrai'ns'kyj teatr. – 1978. – №6. – lystopad–gruden'. – S.11–14.
2. Gastroli Doneckogo oblasnogo russkogo dramaticheskogo teatra goroda Zhdanova. – M.: Radjans'ka Donechchina, 1974. – 20 s.
3. Gastroli Doneckogo oblasnogo russkogo dramaticheskogo teatra goroda Zhdanova: Minsk–Kaliningrad–Doneck. – Zhdanov, 1977. – 10 s.
4. Gol'dberg S. Vsegda poisk / S. Gol'dberg // Priazovskij rabochij. – 1979. – №36. – 20 fevralja. – S.4.
5. Ivanchenko R. Avtorytet teatru / R. Ivanchenko // Ukrai'ns'kyj teatr. – 1974. – №4. – lypen'–serpen'. – S.10–11.
6. Klevcova L. D. Vogni rampy / L. D. Klevcova. – K.: «Reklama», 1977. – 176 s.
7. Korosteleva T. Vernost' prizvaniju / T. Korosteleva // Priazovskij rabochij. – 1980. – №250. – 31 dekabrja. – S.4.
8. Kraev V. Teatr Priazov'ja / V. Kraev // Sovetskaja Litva. – 1979. – №149. – 1 ijulja. – S.4.
9. Monjukov V. Ubezhdennost' / V. Monjukov // Teatral'naja zhizn'. – 1974. – №22. – nojabr'. – S.24–25.
10. Otchenashenko S. Aleksandr Kadyrovich Uteganov. Tvorcheskij put' / S. Otchenashenko // Teatral'naja ploshhad'. – 2000. – №30. – dekabr'. – S.1–2.
11. Otchenashenko S. I. Mariupol'skij teatr 70–e gody / S. I. Otchenashenko // Mariupol': istorija i perspektivy: Sb. trudov nauchno–prakticheskoj konferencii. V 2 t. – Mariupol': PGTU, 2002. – S.170–171.
12. Procenko A. D. Narodnomu dramaticheskomu teatru «Azovstali» 70 let. Ocherk tvorcheskogo puti hudozhestvennogo kollektiva / A. D. Procenko. – Mariupol', 2001. – 107 s.
13. Teatral'naja ploshhad' – 2002. – №6. – dekabr' – S.3.
14. Tokarchuk N. Dostovernost' (Gastroli) / N. Tokarchuk // Ogonek. – M., 1974. – №3. – avgust. – S.25.
15. Uteganov O. Z viroju v ljudynu / O. Uteganov // Cherkas'ka pravda. – 1985. – 31 travnja. – S.3.
16. Fedotiv O. Dobra slava teatru / O. Fedotiv // Moloda gvardija. – 1972. – 29 lypnja. – S.4.
17. Fialko V. Ukrai'ns'kyj teatr 1970–h – 1980–h rokiv: rezhysers'ko–scenografichni poshuky / V. Fialko // Narysy z istorii' teatral'nogo mystectva Ukrai'ny XX stolittja. – K.: Intertehnologija, 2006. – S.607–694.

Demidko O. O., *graduate student, Mariupol State University (Ukraine, Mariupol), demidko.olga1991@gmail.com*

Theatrical life of Mariupol in the second half of XX c. (1970–1980–s)

The aim of this paper is to explore the main tendencies and changes that happened inside the development of theatre culture of Mariupol over 1970–1980–s. Until this time, Mariupol theatre art wasn't studied yet as single cultural phenomena, that is why it needs more detailed exploration. Basing on these memories, the periodical press, the author has analyzed the specifics of repertoire and the peculiarities of touring activity analyzed deeply, various artistic attainments of theatre group highlighted in the second half of XX c. It was identified that due to artistic activity of the chief Director, Uteganov A., there was created the professional team of high theatre culture in Mariupol and the interest of spectators for theatre increased much. It was determined that the professional theatre of town during 1970–s has found its secret status of one of the best drama theatres in whole Ukraine. That was supported by touring routs of the group.

Keywords: *theatrical life, Mariupol, repertoire, touring activity, theatre group.*

* * *

УДК 321.7:327

Гаврилюк Г. І.,
кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та політології, Харківська державна академія культури (Україна, Харків), gengavrilyuk@ukr.net

Підсумки та наслідки третьої хвилі демократизації: адаптація даних Freedom House (1973–2018 рр.)

Закінчення третьої хвилі демократизації трактується автором як зміна інтенсивної глобальної демократизації на її інертний різновид. Інтенсивну демократизацію продуктивно досліджують за допомогою концепції хвиль демократизації. Осмислення підсумків третьої хвилі демократизації на тлі демократичної інерції, що наступила, та вивчення інертної демократизації вимагає нових дослідницьких інструментів. Застосування підходу Ч. Тіллі дозволяє диференціювати політичні режими, що виникли внаслідок третьої хвилі демократизації та після її закінчення, на консолідовані демократії, дефектні демократії, електоральні авторитаризми та дедемократизовані

режими. Емпіричне вимірювання політичних режимів, що утворилися, дозволяє поділити підсумки третьої хвилі демократизації на очікувано–позитивні (консолідовані демократії), несподівано–невизначені (дефектні демократії, електоральні авторитаризми) та неочікувано–негативні (де демократизовані режими), а також постулювати невизначеність як головний її наслідок.

Ключові слова: *хвиля демократизації, демократичний транзит, консолідація демократії, дефектна демократія, електоральний авторитаризм.*

Світовий політичний розвиток і міжнародні відносини останніх трьох–чотирьох десятиліть визначаються процесом демократизації. Відповідно, осмислення та вивчення цього процесу й узагальнення його досвіду зайняли провідне місце в працях сучасних філософів, політологів і соціологів, спричинили розквіт крос–національних порівняльних досліджень та породили самодостатню наукову транзитологічну парадигму, а можливо, й самостійну науку – політичну транзитологію. Проте, невизначеність і багатозначність самого терміну «демократизація» та дивовижне розмаїття траєкторій переходів до демократії, безліч варіантів демократичних перетворень та їх наслідків, що емпірично спостерігаються, ледь не щорічно випробовують парадигму на наукову достовірність і результативність.

Отже, актуальним для сучасної науки є процес постійного вдосконалення існуючих транзитологічних концепцій та моделей, перевірка їх дієздатності новими емпіричними матеріалами та пристосування, якщо це можливо, вже класичних транзитологічних підходів до посттранзитивних політичних реалій.

Метою даної статті є вибір теоретичних інструментів для дослідження посттранзитивної світової демократизації та емпіричне встановлення результатів демократичного транзиту в загальному вигляді на підставі аналізу сучасного стану політичних режимів, що утворилися внаслідок третьої хвилі демократизації та за її інерцією.

В працях сучасних дослідників демократичних транзитів виразно виокремлюються два рівні: глобальний та локальний (регіональний).

На глобальному рівні з початку 1990–х рр. провідним дослідницьким інструментом є концепція хвиль демократизації.

В 1991–1996 рр. С. Хантінгтон, Ф. Шміттер і Д. Маркофф, спираючись на данні попередніх двох десятиліть, розробили нову концепцію хвиль демократизації. Запозичивши у Р. Даля головне – уявлення про глобальність демократизації, вони змістили акцент концепції з вдосконалення поліархії на розширення ареалу демократії.

С. Хантінгтон, головний автор концепції, визначив «хвилю демократизації» як групу демократичних переходів, що «відбуваються протягом певного періоду часу та які істотно переважають переходи у зворотному напрямку протягом того ж самого періоду» [1, с. 26]. Він виокремив дві попередні хвилі демократизації та присвятив свою відому працю [1] третій хвилі, початок якої він датував 25 квітня 1974 р. і територіально локалізував в Португалії.

Отже, концепція хвиль демократизації розрахована на дослідження інтенсивної демократизації, яка розуміється як швидка та майже одночасна зміна політичного режиму у кількісно значній групі країн. Режимний перехід має вигляд подолання умовного бар'єру, який емпірично описується за допомогою концепту електоральної демократії. Поняття електоральної демократії є результатом розвитку процедурного підходу до демократії у його мінімалістській (шумпетеріанській) версії.

Починаючи з 1989 р., впливова американська неурядова організація «Freedom House», додатково до моніторингу стану політичних прав і громадянських свобод в світі, визначає політичні режими як електоральні демократії та щорічно підраховує їх кількість.

Концепція хвиль демократизації за своєю природою породжує дві проблеми, які слід постійно розв'язувати: визначення моменту початку чи закінчення хвилі демократизації та вирішення питання щодо наявності/відсутності того явища, яке С. Хантінгтон назвав відкотною (відпливною), а Д. Маркофф – антидемократичною хвилею [2].

Перша проблема (в сучасних умовах це визначення моменту закінчення третьої хвилі демократизації) вирішується за допомогою методики самого С. Хантінгтона. Умовно приймемо, що хантінгтонівский «певний період часу» для третьої хвилі демократизації дорівнює одному електоральному циклу, тобто п'яти рокам. Введемо дві змінні: індекс демократизації/дедемократизації, який фіксує кількісне зрушення в бік демократії/автократії за один електоральний цикл (одну хвилю демократизації чи одну відпливну хвилю), та коефіцієнт демократизації/дедемократизації як частку від ділення індексу демократизації/дедемократизації на число років в перехідному періоді. Емпіричні данні щодо кількості електоральних демократій для другої хвилі демократизації та другої відпливної хвилі запозичимо у С. Хантінгтона [1, с. 24] з додаванням двох пропущених демократій другої хвилі (Самоа і Кіпр), для 1974–1989 рр. скористаємося власними підрахунками, для 1989–2017 рр. використаємо матеріали «Freedom House». Результати застосування методики наведено в таблиці 1. Аналіз результатів свідчить, що для визнання періоду часу хвилею демократизації коефіцієнт

Таблиця 1

Динаміка електоральних демократій в 1943–2017 рр.

	Друга хвиля демократизації	Друга відпливна хвиля	Демократизація з 1974 р.						
	1943–1962	1958–1975	1983	1988	1993	1998	2003	2008	2017
Кількість демократій	54	36	61	69	108	117	117	119	123
Індекс	+43	–18	+25	+8	+39	+9	0	+2	+4
Коефіцієнт	2,15	–1,1	2,5	1,6	7,8	1,8	0	0,4	0,45

демократизації не повинен бути нижче значення 2, що доведено досвідом другої хвилі. Коефіцієнти 1,6 та 1,8 для періодів 1984–1988 та 1994–1998 рр. відповідно можна визнати похибкою методики. Отже, третя хвиля демократизації завершилася 1998 р., адже саме з цього року спостерігається різке зниження коефіцієнту демократизації. Індекс демократизації для третьої хвилі в цілому дорівнює значенню +81, коефіцієнт демократизації – 3,24. Тобто, третя хвиля демократизації виявилася інтенсивнішою за другу. Проте цієї переваги досягнуто за рахунок всього одного п'ятирічного періоду 1989–1993 рр., який можна вважати піком третьої хвилі демократизації.

Проблема початку відпливної хвилі не має простого розв'язання. З точки зору методики С. Хантінгтона, третя хвиля демократизації закінчилася 1998 р., проте третю відпливну хвилю не зафіксовано. Цей факт доводиться наявністю паритету між демократичними і зворотними транзитами протягом перших двох електоральних циклів після закінчення хвилі демократизації (табл. 2).

Таблиця 2

Динаміка режимних змін в 1999–2009 рр.

	Транзити до електоральної демократії	**Транзити в зворотному напрямі**
Загальна кількість транзитів	29	29
Кількість транзитивних держав	28	26
Кількість транзитивних держав, що залишилися демократичними/ авторитарними на 2009 р.	19	20

З огляду на те, що такий стан глобального політичного процесу не передбачений теорією С. Хантінгтона, доведеться постулювати перехід до інертної демократизації, яка змінила звичну інтенсивну версію.

Локальний рівень досліджень демократичних транзитів, починаючи з 1970–1991 рр., ґрунтується на концепціях Д. Растова, Ф. Шміттера, Г. О'Доннела та А. Пшеворського. Концепції (за винятком варіанту А. Пшеворського) впроваджують модель трьохфазного переходу до демократії, в якій два довготривалі об'єктивні соціальні процеси (лібералізація та соціалізація) поєднуються з суб'єктивним моментом прийняття консенсусного елітарного рішення (демократизацією).

Очевидно, що перша та третя фази віддзеркалюють локальні відмінності демократичних транзитів, оскільки існують у вигляді неповторних регіональних соціальних процесів, а друга фаза – відображає глобальні подібності політичних рішень та є містком між концепціями демократичного транзиту та хвиль демократизації.

Акцентування на тій чи іншій фазі демократичного транзиту умовно поділяє дослідників на компаративістів і регіональних фахівців. Перші концентруються на глобальній подібності результатів демократичних перетворень, в той час, як другі – на різноманітності локальних шляхів до демократії, яка повинна, на їх думку, суттєво вплинути на кінцеві результати.

Плутанина рівнів дослідження завжди призводить до негативних та безплідних наукових результатів. Так, М. Макфол, Л. Вей, О. Фісун на підставі наявності істотних відмінностей посткомуністичних транзитів від інших, виявлених дослідженнями на локальному рівні, піддалися спокусі та зробили не повністю коректні висновки щодо існування «четвертої хвилі демократизації» як глобального явища. На думку О. Фісуна, який розуміє недостатність локального рівня дослідження для глобальних висновків, «саме демонстраційний ефект «оксамитових» посткомуністичних революцій викликав вторинні (і не такі інтенсивні) демократичні підхвилі 1990–х в Африці та деяких країнах Азії» [3, с. 138]. Проте, ця теза є лише припущенням автора, яке не отримало жодного обґрунтування ані в його праці, ані в дослідженнях західних науковців. М. Макфол аргументує існування «четвертої хвилі режимних змін» лише наявністю особливих механізмів і залежних від них результатів транзитів посткомуністичних країн, які узагальнюються ним у непактованій (англ. *noncooperative*) моделі демократизації [4, p. 214, 242]. Він не тільки не претендує на пояснення будь–яких явищ за межами посткомуністичних країн, але визнає обмеженість дії своєї моделі у випадках Вірменії, Грузії, Хорватії, Боснії та Герцеговини, Болгарії та Румунії [4, p. 239–242].

Недостатність аргументів на користь існування глобальної четвертої хвилі демократизації дозволяють зосередитися на аналізі підсумків третьої хвилі демократизації на методологічній засаді, яка передбачає розуміння, що розмаїття траєкторій демократизації не відміняє подібності її результатів.

Осмислення підсумків третьої хвилі демократизації на тлі демократичної інерції, що наступила та вивчення інертної демократизації вимагає додаткових дослідницьких інструментів. Потрібний інструментарій запропонував відомий американський макросоціолог Ч. Тіллі у вигляді орієнтованого на процес визначення демократії.

Ч. Тіллі уявляє демократію як особливого роду відносини між державою та громадянами, а демократизацію та дедемократизацію як етапи зміни таких відносин. На думку вченого, режим можна визнати демократичним, якщо політичні відносини між громадянами та державою характеризуються широкими, рівноправними, захищеними та зобов'язуючими процедурами обговорення. Демократизація означає загальні зрушення в бік більш широкого за охватом, більш рівноправного за суттю, більш захищеного та більш обов'язкового до виконання узгодження з приводу призначень на політичні посади та прийняття державних рішень. Дедемократизація – це, відповідно, рух до більш вузьких, менш рівних, менш захищених і менш зобов'язуючих процедур обговорення [5, с. 29, 79].

Процедури обговорення Ч. Тіллі мають відповідники в рейтингах «Freedom House» (програма «Freedom in the World»), що дозволяє їх вимірювати та відстежувати динаміку їх розвитку. Політичні права, як їх визначає «Freedom House», загалом відповідають широким,

рівноправним і зобов'язуючим процедурам обговорення, а громадянські свободи – їх захищеності [5, с. 77].

Застосування підходу Ч. Тіллі дозволяє типологізувати політичні режими, що виникли внаслідок третьої хвилі демократизації та після її закінчення, на консолідовані демократії, дефектні демократії, електоральні авторитаризми та дедемократизовані режими.

В консолідованій демократії існують повномасштабні процедури політичного обговорення, які повільно розвиваються в бік розширення та збільшення, демократичні інститути функціонують повноцінно та сприяють демократизації, що постійно відбувається. З емпіричної точки зору, консолідована демократія є вільною країною, яка визнається електоральною демократією та має стабільний середній рейтинг політичних прав і громадянських свобод від 1 до 1,5. Консолідовані демократії поділяються на два підвиди: демократії, що консолідувалися протягом одного електорального циклу після переходу до демократії та ті, що консолідувалися згодом (табл. 3).

В дефектній демократії існують менш широкі, рівноправні, захищені та зобов'язуючі процедури обговорення, розвиток яких визначається постійним чергуванням процесів консолідації та деконсолідації, демократичні інститути функціонують неповноцінно та, хоча й не сприяють демократизації, проте обмежують амплітуду коливань консолідаційних і деконсолідаційних процесів, які взаємно компенсуються. Тому ані демократизації, ані дедемократизації в дефектних демократіях в цілому не відбувається. З емпіричної точки зору, дефектна демократія може бути вільною, чи частково вільною країною, яка визнається електоральною демократією та має нестабільний середній рейтинг політичних прав і громадянських свобод з амплітудою коливання від 1,5 до 4. Додатковим

Таблиця 3

Консолідовані демократії третьої хвилі демократизації

Демократії, консолідовані під час демократичного транзиту	Демократії, консолідовані після закінчення демократичного транзиту
Південна Європа	
Іспанія, Португалія	відсутні
Центрально–Східна Європа та пострадянський простір	
Естонія, Литва, Польща, Словенія, Чехія	Словаччина, Хорватія
Латинська Америка (Південна та Центральна)	
Беліз	Уругвай, Чилі
Карибський басейн	
Сент–Вінсент і Гренадіни, Сент–Кітс і Невіс, Сент–Люсія	Багами, Гренада, Домініка
Африка	
Кабо–Верде	Гана
Азія	
відсутні	Монголія, Тайвань
Океанія	
Кірибаті, Маршалові острови, Мікронезія, Палау, Тувалу	відсутні

Таблиця 4

Дефектні демократії третьої хвилі демократизації

Стабільні дефектні демократії з відносно високим рейтингом політичних прав і громадянських свобод	Нестабільні дефектні демократії з відносно низьким рейтингом політичних прав і громадянських свобод
Південна Європа	
Греція	відсутні
Центрально–Східна Європа та пострадянський простір	
Болгарія, Латвія, Румунія, Сербія, Угорщина	Албанія, Боснія і Герцеговина, Грузія, Косово, Молдова, Україна, Чорногорія
Латинська Америка (Південна та Центральна)	
Аргентина, Бразилія, Гайана, Панама, Перу, Сальвадор, Суринам	Болівія, Гватемала, Еквадор, Колумбія, Мексика, Парагвай
Карибський басейн	
Антигуа і Барбуда, Тринідад і Тобаго, Ямайка	Домініканська Республіка
Африка	
Бенін, Ботсвана, Намібія, ПАР, Сан–Томе і Принсіпі, Сенегал, Туніс	Буркіна–Фасо, Коморські острови, Лесото, Ліберія, Мадагаскар, Малаві, Сейшельські острови, Сьєрра–Леоне, Танзанія
Азія	
Індія, Південна Корея, Східний Тимор	Бутан, Індонезія, Непал, Філіппіни, Шрі–Ланка
Океанія	
Вануату, Соломонові острови, Тонга	Папуа–Нова Гвінея, Фіджі

Таблиця 5

Електоральні авторитаризми та дедемократизовані режими

Електоральні авторитаризми	Дедемократизовані режими
Центрально–Східна Європа та пострадянський простір	
Вірменія, Киргизстан, Македонія	Росія
Латинська Америка (Південна та Центральна)	
Гондурас, Нікарагуа	Венесуела
Карибський басейн	
Гаїті	відсутні
Африка	
Замбія, Кенія, Кот–д'Івуар, Мозамбік, Нігер, Нігерія	Бурунді, Гамбія, Гвінея–Бісау, Джибуті, Лівія, Мавританія, Малі, Республіка Конго, ЦАР
Азія	
Бангладеш, Мальдіви, Пакистан	Таїланд, Туреччина

критерієм для визнання демократії дефектною є збереження вищеописаного стану протягом 10 – 15 років після переходу до демократії. Дефектні демократії поділяються на два підвиди в залежності від рівня політичних прав і громадянських свобод та наявності/відсутності короткочасної фази дедемократизації (табл. 4).

В електоральному авторитаризмі існують мінімальні процедури обговорення, які повільно деградують в бік звуження та зменшення, слабкі демократичні інститути, які самі перебувають під загрозою, нездатні цьому завадити. З емпіричної точки зору, електоральний авторитаризм є політичним режимом частково вільної країни, яка не визнається електоральною демократією, має нестабільний рейтинг політичних прав і громадянських свобод з амплітудою коливання від 4 до 5,5 та зберігає інститути виборів і виборних вищих посадових осіб (табл. 5).

В дедемократизованому режимі процедури обговорення відсутні чи майже відсутні, демократичні інститути ліквідовані, чи мають суто декоративний характер, відбувається подальша дедемократизація. З емпіричної точки зору, дедемократизований режим може бути частково вільною країною, яка не визнається електоральною демократією, має рейтинг політичних прав і громадянських свобод від 4 до 5,5, але не зберігає інститутів виборів і виборних вищих посадових осіб, чи – невільною країною з рейтингом політичних прав і громадянських свобод 5,5 та нижче, яка може і зберігати формальні інститути виборів і виборних вищих посадових осіб (табл. 5).

Отже, згідно до адаптованих даних «Freedom House», прямим результатом чи інерційним наслідком третьої хвилі демократизації (станом на 1 січня 2018 р.) стало конституювання наступних політичних режимів:

1) консолідовані демократії – 27;
2) дефектні демократії – 59;
3) електоральні авторитаризми – 15;
4) дедемократизовані режими – 13.

Підсумки третьої хвилі демократизації, такими чином, можна умовно поділити на очікувано–позитивні (24%), несподівано–невизначені (65%) та неочікувано–негативні (11%). В такому контексті, невизначеність та несподіваний для теоретиків характер мапи сучасних політичних режимів виступає її головним наслідком, який потребує подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века: пер. с англ. / С. Хантингтон. – М.: РОССПЭН, 2003. – 368 с.
2. Markoff J. Waves of Democracy. Social Movements and Political Change / John Markoff. – Thousand Oaks: Pine Forge, 1996. – 174 p.
3. Фисун А. А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации / А. А. Фисун. – Х.: Константа, 2006. – 352 с.
4. McFaul M. The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship. Noncooperative Transition in the Postcommunist World / Michael McFaul // World Politics. – 2002. – Vol.54. – P.212–244.
5. Тилли Ч. Демократия: пер. с англ. / Чарльз Тилли. – М.: Институт общественного проектирования, 2007. – 264 с.

References

1. Khantington S. Tretia volna. Demokratizatciia v kontce XX veka: per. s angl. / S. Khantington. – M.: ROSSPEN, 2003. – 368 s.
2. Markoff J. Waves of Democracy. Social Movements and Political Change / John Markoff. – Thousand Oaks: Pine Forge, 1996. – 174 p.
3. Fisun A. A. Demokratiia, neopatrimonializm i globalnye transformatcii / A. A. Fisun. – Kh.: Konstanta, 2006. – 352 s.
4. McFaul M. The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship. Noncooperative Transition in the Postcommunist World / Michael McFaul // World Politics. – 2002. – Vol.54. – P.212–244.
5. Tilli Ch. Demokratiia: per. s angl. / Charlz Tilli. – M.: Institut obshchestvennogo proektirovaniia, 2007. – 264 s.

Gavrilyuk G. I., *Candidate of History, Associate Professor of Department of Philosophy and Political Science, Kharkiv State Academy of Culture (Ukraine, Kharkiv), gengavrilyuk@ukr.net*

The outcomes and consequences of the third wave of democratization: adaptation of Freedom House data (1973–2018)

The end of the third wave is interpreted by the author as a change of intensive global democratization into its inert variety. Intensive democratization has been effectively investigated through the concept of democratization waves. Understanding the outcomes of the third wave of democratization against the background of democratic inertia and the study of inertial democratization requires new research tools. Application of Ch. Tilly's approach allows to differentiate the political regimes that have arisen as a result of the third wave of democratization and after its end, consolidated democracies, defective democracies, electoral authoritarianism and dedemocratic regimes. The empirical measurement of the emerging political regimes allows to divide the results of the third wave of democratization into anticipated–positive (consolidated democracies), unexpectedly–indefinite (defective democracies, electoral authoritarianism) and unexpectedly–negative (dedemocratic regimes), and to postulate uncertainty as its main consequence.

Keywords: *wave of democratization, transition to democracy, consolidation of democracy, defective democracy, electoral authoritarianism.*

* * *

УДК 623.094:[356.13+356.15](477)«2014»

Стасюк Ю. М.,
ад'юнкт науково–дослідного центру
воєнної історії, Національний університет
оборони України ім. Івана Черняховського
(Україна, Київ), yura.stasyuk.1975@i.ua

Озброєння українських добровольчих батальйонів на Сході України у 2014 році

Автор у статті відобразив стан озброєння добровольчих батальйонів. На основі авторської інтерпретації для зручності огляду проблеми добровольчі батальйони умовно поділено на дві групи. Розглянуто джерела, які сприяли поповненню озброєння та боєприпасів добровольчих батальйонів для кожної групи.

Встановлено, що під час першого періоду збройного конфлікту переважна більшість добровольчих батальйонів мали стрілецьке озброєння і лише в деяких з них стали з'являтися зразки важкого озброєння. Основним джерелом його були склади та арсенали відомства. Іншими джерелами поповнення зброї та боєприпасів були: місця боїв; спеціалізовані магазини мисливської, травматичної та спортивної зброї; ймовірно чорний ринок озброєння; населення України; ЗС України, інші військові формування та правоохоронні органи, з якими відбувалася співпраця в районі проведення АТО.

Ключові слова*: *добровольчі батальйони, добровольчі формування, озброєння добровольчих батальйонів, джерела забезпечення озброєнням.

Окупація окремих районів Донецької та Луганської областей Російською Федерацією наприкінці березня 2014 року після анексії АР Крим відбувалася шляхом захоплення державних органів влади за безпосередньою участю: громадян Росії, які не приховували своєї належності до різних парамілітарних формувань (Донського, Кубанського «казачества», батальйону «Восток», укомплектованого чеченцями – громадянами Російської Федерації тощо), представників російських спецслужб, які організовували акції на підтримку «русского мира» та створювали з–поміж місцевих маргіналів, кримінальних елементів, учасників спортивних клубів «Оплот», «Русский сектор», місцеві «самооборони» [1, с. 32]. Водночас з цим відбулося самоусунення місцевих правоохоронних органів, які спостерігали за їх протиправною діяльністю, не перешкоджали їй, а часом і сприяли.

Так, 12 квітня 2014 року російська озброєна диверсійна група, прибувша з анексованого Криму, взяла під контроль місто Слов'янськ і майже відразу до неї приєдналися сили місцевих колаборантів. Ця подія стала новим сплеском захоплення місцевих адміністрацій, міських і районних відділів міліції по всьому Донбасу озброєними російськими спецпризначенцями та колаборантами, місцевими прихильниками «русского мира». Ускладнення ситуації в регіоні змусило виконувача обов'язків Президента України О. Турчинова визнати: «Центральна влада не контролює ситуацію. Сьогодні силові структури не здатні взяти під контроль ситуацію» [2, с. 75].

Майже одночасно з цим члени проукраїнських самоорганізованих груп та загонів, які самостійно боролися з самого початку з окупантами на Сході України, усвідомили, що голіруч перемогти озброєного ворога буде неможливо.

Усе це зрештою підштовхнуло проукраїнські громадські об'єднання, партії, рухи, органи місцевих самоврядувань і небайдужих громадян, а також державні органи влади до створення добровольчих збройних формувань, відомих у суспільстві як добровольчі батальйони, для боротьби з російською агресією. Очевидно, що ці формації були збройними. Отже, необхідно визначити, яким було їх озброєння, зокрема у перший період збройного конфлікту на Сході України [3, с. 27–59]. Зазначимо, що до цього часу у відкритих джерелах не було комплексної спроби науково дослідити цю проблему, за винятком низки публіцистичних матеріалів у засобах масової інформації, де питання забезпечення озброєнням та його стан висвітлено побіжно та поверхово.

Метою статті є попереднє узагальнення й аналіз стану озброєння добровольчих батальйонів, джерел його надходження у перший період збройного конфлікту на Сході України.

У ході аналізу відкритих зарубіжних та вітчизняних матеріалів і видань про батальйони, укомплектованих переважно з добровольців, зазначимо, що формування для зручності огляду проблеми умовно можна поділити на дві групи:

1) сформовані у складі ЗС України, МВС, НГУ спільно з проукраїнськими партіями, громадськими об'єднаннями, місцевими державними органами та органами самоврядування;

2) самостійно створені проукраїнські налаштованими партіями, громадськими об'єднаннями та за кошти благодійників України (І. В. Коломойського – одного із засновників найбільшої в Україні промислово–фінансової групи «Приват», Г. О. Корбана – учасника Наглядової ради української нафтогазовидобувної компанії «Укрнафта» тощо) чи самоорганізовані з–поміж небайдужих громадян для безпосередньої участі в антитерористичній операції.

Для подальшого дослідження окреслимо понятійно–категоріальний апарат.

У Військово–політичному енциклопедичному словнику визначено, такі поняття:

зброя – частина озброєння, яка являє собою пристрої і засоби, які використовуються для знищення живої сили противника, його техніки й споруд [4, с. 336];

стрілецька зброя – ствольна зброя для стрільби кулями або іншими уражаючими елементами. Розрізняють стрілецьку зброю малого (до 6,5 мм), нормального (6,5–9 мм) та великого (від 9 до 14,5 мм) калібру [5, с. 325].

У постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку здійснення державного контролю за міжнародними передачами товарів військового призначення»від 20.11.2003 №1807 є посилання на міжнародний документ від 1 липня 1996 року «Вассенаарська домовленість щодо контролю за експортом звичайних озброєнь та товарів і технологій подвійного використання», ратифікований Верховною Радою України, де у п.8.2 зазначено, що *легкі озброєння* – це зброя, призначена для застосування одним або кількома військовослужбовцями збройних або безпекових сил, які сформовані в екіпаж або військову обслугу та ведуть головним чином вогонь прямою наводкою. Ця зброя включає важкі кулемети, ручні підствольні та станкові гранатомети, переносні протитанкові рушниці, безвідкатні гвинтівки, переносні пускові установки протитанкових керованих та некерованих ракет, міномети калібру менше 75 мм [6].

Очевидно, що силові структури держави, при яких були створені добровольчі батальйони, опікувалися

забезпечення озброєнням. У МВС України було створено підрозділи патрульної служби міліції особливого призначення із залученням представників громадських організацій, як–то «Патріот», «Автомайдан», у ЗС України – батальйони територіальної оборони за сприянням «Національного руху опору», «Самооборона Майдану», друга рота добровольчого батальйону громадсько–територіальної оборони Дніпропетровської області «Донбас», у Національній гвардії України – резервні батальйони оперативного та спеціального призначення «Самооборона Майдану», перша рота добровольчого батальйону громадсько–територіальної оборони Дніпропетровської області «Донбас». В усіх відомствах передбачали, що у разі створення добровольчих батальйонів слід надати їм лише стрілецьке озброєння, що й було реалізовано у перший період збройного конфлікту. Надалі непоодинокими були випадки здобуття і застосування особовим складом в районі проведення АТО трофейної зброї та боєприпасів [7]. Однак для таких добровольчих батальйонів це було неосновним джерелом поповнення озброєння.

Так, резервні батальйони оперативного та спеціального призначення Нацгвардії, які складалися з добровольчих батальйонів, від початку були створені для підтримання громадського порядку в районі проведення АТО та оснащені виключно стрілецьким озброєнням. У них не було штатної бронетехніки й артилерії, хоча в результаті боїв, а також за допомоги МВС, ЗС України і волонтерів окремі зразки бронетехніки та мінометів на озброєння добровольців Нацгвардії надійшли. Вже під час АТО їх штат посилили легким озброєнням, аж до зенітних установок ЗУ–23, внаслідок виконання непритаманних для них завдань, зокрема штурму опорних пунктів, блок постів тощо.

Сформований 2–й резервний батальйон Національної гвардії України мав переважно стрілецьку зброю та РПГ–7, а після першої ротації в районі АТО з'явилися РПГ–18, –22, –24, –26. Зброя, надана МВС, загалом була якісна, однак траплялися дефекти та поломки. Зі спогадів бійця 2–го резервного батальйону Національної гвардії України Михайла відомо: «Наприклад, гвинтівки СВД, що нам давали. Ми із запчастей трьох одну збирали – там те відламано, там того взагалі немає. Хлопці у нас, які получали, виходить як мозаїку збирали, конструктор. … Калашникови, АКС, третина точно була, м'яко кажучи, в дуже зношеному стані» [8, с. 85–86].

Часом резервним батальйонам оперативного та спеціального призначення ставилися завдання, які можна було вирішити лише за допомогою озброєння, якого у штаті не було, тому командування батальйонів налагоджувало взаємодію з командирами військових частин, підрозділів ЗС України, розміщених по сусідству в районі АТО, або у ході спільного виконання бойових завдань для отримання необхідного озброєння. Як пригадував Михайло, «це все вибивалося у Збройних Силах на місці». Тобто командири майже щодня приїжджали на блокпости і випрошували необхідне. АГС (автоматичний гранатомет станковий), ті ж самі РПГ, протитанкові гранати, протипіхотні міни (міни, яких немали на озброєнні колишні Внутрішні війська МВС – зараз НГУ) [8, с. 84–85]. Підрозділи НГУ, які одними з перших були направлені під Слов'янськ, зіштовхнулися з тим, що терористи досить вміло використали місцевість і підготували оборонні інженерні споруди, тому бійцям–добровольцям НГУ, озброєним лише стрілецькою зброю, знищити або зайняти ці об'єкти було вкрай важко. Тоді командування вирішило, зважаючи на обмеженість часу для визволення міста від озброєних терористів, звернутися безпосередньо до командирів військових частин та посадовців ЗС України з проханням надати їм необхідну важку зброю і техніку. Командувач Національної гвардії України генерал–полковник Юрій Володимирович Аллеров згадував: «Згодом армійці почали просто віддавати нам свої БТРи – ми саджали туди свої екіпажі. Сенс був у тому, щоб зайняти деякі опорні пункти і почати потихеньку блокувати Слов'янськ» [9, с. 288–295].

Під час боїв були непоодинокими випадки взаємодії представників силових структур на рівні міжособистісних відносин заради отримання необхідного озброєння. Зі слів Миколи Балана, який з квітня 2014 року був заступником командувача Національної гвардії України, «у 2014–му один з добробатів під Попасною позичав ЗСУ безпілотник та обмінював його на танк на один день бою» [9, с. 98].

Станом на червень 2014 року на озброєнні 2–го батальйону спеціального призначення НГУ «Донбас» були стрілецька зброя, РГД і снайперські гвинтівки [10]. Під час боїв або «зачисток» місцевості від терористів або їх прибічників бійці батальйону здобували окремі зразки трофейного стрілецького озброєння, яке в подальшому застосовували, зокрема великокаліберний кулемет НСВ–12,7 «Утьос» [9, с. 375]. Траплялося, що відразу після входження добровольчого формування до складу НГУ штатне стрілецьке озброєння видавали неоформленим на службу добровольцям, які певний час брали участь в боях в районі проведення АТО, а пізніше прибулим офіційно оформленим добровольцям, видавали захисне спорядження, але без зброї, і лише з часом – штатне озброєння. З цього приводу офіцер батальйону позивним «Фагот» згадував, що під час бою до нього звернувся солдат, який був офіційно оформлениим і мав лише бронижелет та радянську каску, а зброї ніякої, з проханням «дайте хоч пістолет». Офіцер дав йому пістолет, тому що мав і ще автомат [11, с. 57].

Із початком антитерористичної операції 14 квітня 2014 року на підставі Закону України «Про міліцію» в Міністерстві внутрішніх справ України було розпочато формування підрозділів патрульної служби міліції особливого призначення для підтримання громадського порядку й патрульно–постової служби. За штатом такі підрозділи оснащують виключно стрілецькою зброєю, навіть без гранатометів.

У 2014 році їм передавали окремі зразки бойової техніки та легкого озброєння, але це відбувається не системно, а в ініціативному порядку. Так, одним із способів отримання озброєння для ведення бойових дій, зі слів посадовців МВС була тимчасова передача зброї у користування від одних представників державних силових структур іншим у критичні моменти без дотримання відомчих бюрократичних настанов. Віктор Чалаван радник голови Національної поліції України, з квітня 2014 року до червня 2015 року – начальник Департаменту організації діяльності підрозділів патрульної служби міліції особливого призначення МВС згадував, що були випадки коли зверталися з проханням

до командирів військових частин і підрозділів ЗС України у районі проведення АТО щоб ті дали їм необхідну зброю. Командири «на свій страх і ризик» задовольняли прохання [9, с. 92].

Станом на червень 2014 року батальйон «Дніпро–1» був озброєний стрілецькою зброєю, у тому числі автоматами АКС–74У і АК–74, а також придбаними 50 гвинтівками М–16 [10].

Батальйон «Азов» перебуваючи до листопада 2014 року у складі МВС України, мав на озброєнні стрілецьку зброю, у тому числі автомати АКС–74, снайперські гвинтівки СВД та кулемети ПКМ. Коли 26 травня 2014 року бійці батальйону розбили базу терористів на території дачі сина В. Януковича в селищі Урзуф Донецької області, то виявили там склад зброї [10]. Радник голови МВС України Антон Геращенко 27 серпня 2014 року повідомив: «Тільки що говорив з командиром спецбатальйону міліції «Азов» Андрієм Білецьким. Згідно з прийнятою вчора постановою Кабінету міністрів про прискорену передачу зброї протягом 48 годин батальйон «Азов» за вчорашній вечір і за цю ніч отримав від Міністерства оборони артилерійські установки «ЗУ–23–2» та інше важке озброєння, необхідне для ефективного відбиття атак противника» [12]. У книзі «Широкинська операція. Спогади учасників наступу», яка підготовлена та видана представниками Цивільного корпусу «Азов» описано спогади добровольців та їх командирів про наявність і використання трофейного 120–мм мінометa у боях [13].

Відповідно до законодавства України батальйони територіальної оборони на початку формування мали по дві роти охорони та по стрілецькій роті. Забезпечували батальйони територіальної оборони озброєнням обласні військові комісаріати, залучаючи кошт обласних бюджетів та благодійників. Передбачалося, що на озброєнні перебуватиме в основному лише стрілецька зброя та автомобільна техніка. Однак особливості проведення АТО протягом 2014 року вплинули на штати батальйонів, відповідно було внесено зміни та введено додаткові підрозділи і посади (зенітний взвод, мінометну батарею та ін.). Так, під час формування 43–го батальйону територіальної оборони Дніпропетровської області, заснованого 22 вересня 2014 року, вперше у штаті сплановано легке озброєння: наявність штатної бронетехніки, мінометів, зенітних установок, станкових кулеметів і гранатометів, снайперського взводу, протитанкових ракетних комплексів [14].

До створених самостійно добровольчих батальйонів належать сформовані ДУК–ПС та Українською добровольчою армією, а також низка формацій (озброєні групи, загони), які надалі увійшли до складу ЗС України та інших військових формувань, зокрема батальйон «ОУН». Крім того, були формації (озброєнні групи, загони), які також брали участь у боях в АТО на Сході України, але не увійшли до складу державних структур сектору безпеки і оборони та надалі залишили район проведення АТО.

Так, у статті від 12 червня 2014 року «Народна армія. Все про добровольчі батальйони, що воюють на Донбасі» йдеться про найвідоміші добровольчі батальйони, зокрема їх озброєння. Перший командир батальйону «Донбас» С. І. Семенченко стверджує, що до того часу, поки батальйон ще не входив до складу НГУ, першу бойову зброю йому з побратимами вдалося добути, напавши 1 травня 2014 року з «травматикою» на блокпост, який охороняли бойовики терористичної організації «ДНР» [12].

У багатьох інтерв'ю, взятих особисто автором, бійці добровольчих батальйонів та військовослужбовці ЗС України впевнено заявляли, що у 2014 році досить легко можна було знайти зброю в районі проведення АТО (у лісосмугах, чагарниках, на полях) там, де відбувалися бої, розміщувалися опорні пункти та блок пост. В опублікованих інтерв'ю та спогадах офіційні посадовці цю проблему оминають, намагаючись не висвітлювати і не обговорювати. Однак є письмові згадки бійців. Так, в інтерв'ю взятому 7 грудня 2014 року М.Волобуєвим у військовослужбовця на ім'я Едуард з 55–ї артилерійської бригади, яка дислокується в м. Запоріжжя та з 2014 року брала участь в АТО, наявне таке свідчення: «Бувало, що просто боєприпасів багато там (патрони, гранати), купа всього всюди валяється, і особливо його ніхто не рахував» (пер. з рос. – Ю. С.) [8, с. 70].

До цього часу СБУ, правоохоронні органи України виявляють схрони зі зброєю та боєприпасами, закладені в районі АТО, і це очевидно, російськими спецпризначенцями [15].

Отже, з певною ймовірністю можна стверджувати, що в районі проведення АТО дійсно можна було знайти зброю на місцях, де відбувалися бойові зіткнення або розміщувалися бойові підрозділи державних структур чи російсько–терористичні війська, які внаслідок динамічних змін бойової та оперативної обстановки у 2014 році змушені були негайно змінювати власні позиції і втрачали озброєння та боєприпаси до нього.

Колишній очільник політичної партії «Правий сектор» Д. Ярош пригадуючи про підготовку групи до першого бою та участі в ньому поблизу м. Словянськ у квітні 2014 року, розповів про наявне озброєння [9, с. 280–281]. За його словами «зброю ми збирали теж з допомогою ОДА, де тільки можливо.» У самого Д. Яроша був АКСУ. Автор спогадів відмітив, що у кожного «ствола», наявного у групі, своя історія потрапляння до них: більшість добровольців була озброєна мисливськими карабінами «Сайга», свого часу придбаними у спеціалізованих мисливських магазинах; небайдужий та патріотично налаштований громадянин, який через знайомих дізнався, що група має відбути для виконання завдання і їй необхідна зброя, приніс з десяток гранат; група мала югославський кулемет М53 з невеликою кількістю патронів до нього, про який обережно зазначено: «Десь ми купили» [16].

У «Правого сектора» існує домовленість із керівництвом АТО участь їх батальйонів та загонів у районі проведення АТО. Керівник штабу Української Добровольчої Армії (УДА) Сергій Ільницький, колишній військовослужбовець ЗС України, полковник у відставці, у приватній розмові у жовтні 2017 році розповів, що зброю, яку використовують представники ДУК та УДА на Сході України, у переважній більшості є трофейною та за межі району АТО не вивозять та не використовують. У більшості бійці використовують стрілецьку зброю та легке озброєння.

Згідно з дослідженням, проведеним центром Small Arms Survey, значні запаси незареєстрованої стрілецької зброї є у цивільного населення України, за приблизними

оцінками її кількість може сягати 5 млн. одиниць. Деякі дослідники наводять цифри про втрати і викрадення із 2013 до 2015 року на території України щонайменше 300 тис. одиниць стрілецької зброї й легкого озброєння, із них 200 тис. одиниць переважно в районі проведення АТО [17, с. 3, 5].

На початку 2014 року непоодинокими були випадки захоплення відділків міліції, обласних управлінь СБУ як на заході, так і на сході країни. Серед цих інцидентів відбувалися викрадення зброї та боєприпасів [18]. Зафіксовано випадки, коли військовослужбовці ЗС України торгували зброєю зі складів військових частин. Так, на сайті Єдиного державного реєстру судових рішень 2 липня 2015 року оприлюднено вирок за кримінальною справою №504/1829/15–к, де розкрито обставини, за яких начальник сховища роти матеріального забезпечення в/ч А 0666, 28 омбр (смт. Чорноморське Комінтернівського району Одеської області) за три місяці продав охочим 93 комплекти ручних гранат Ф–1 із запалами ЗТГМ–2 на суму 5665,78 грн. і понад 2,8 тис. патронів різного калібру. Під тиском зібраних беззаперечних доказів обвинувачений під час суду повністю визнав свою провину [19].

Джерелом отримання зброї стало перероблення умільцями легально доступної деактивованої, макетної або охолощеної вогнепальної зброї для використання з бойовими набоями [20]. Крім того зброю, знайдену «чорними археологами» в місцях битв Другої світової війни, в подальшому реставрують і нелегально продають [21].

Необхідно врахувати, що літом 2014 року лінія зіткнення на Сході України змінювалася досить швидко і як наслідок відбувалися бойові втрати зброї в місцях боїв як зі сторони російсько–терористичних військ, так і військ (сил) сектору оборони і безпеки України. Так, особовим складом 42–го окремого батальйону територіальної оборони в районі проведення АТО у серпні місяці 2014 року під час виконання бойових завдань поблизу населених пунктів Іловайськ, Дебальцево та кургану Савур–Могила було втрачено різноманітну стрілецьку зброю і навіть артилерійську (ЗУ–23–2 в кількості 1 шт.) [22–24].

Після розпаду країн соцтабору в Європі та Радянському Союзі виникли «горячі точки» (Югославія, Придністров'я, Нагірний Карабах, Чечня, Південна Осетія тощо), де відбувалися збройні зіткнення. З цих регіонів з часом почали постачати на світові чорні ринки нелегальну зброю. УНА– УНСО свого часу надсилали своїх представників у деякі «гарячі точки» [25].

Одним із авторів спогадів книги «Савур–Могила. Військові щоденники» є Максим Музика – волонтер і доброволець, який брав участь в АТО у складі розвідгрупи «Харків» при полку у складі Головного управління розвідки ЗС України, що не був офіційно оформлений у 2014 році, хоча йому та товаришам по групі було запропоновано офіційно підписати контракт із ЗС України чи призватися за мобілізацією. Дехто із них відразу погодився, пройшов медичне обстеження та оформив документи, інші, як і Максим, на той момент не погодилися. Із його спогадів з цього приводу відомо, що офіцер підрозділу, який відповідав за комплектування та належне оформлення особових справ бійців, дізнавшись про прийняте рішення, сказав: «Записуємо партизаном» [26, с. 79]. Це не завадило групі «Харків» пройти підготовку в районі проведення АТО, після чого бійцям було видано стрілецьку зброю. Вони брали участь у визволенні кургану Савур–Могила спільно з військовослужбовцями 25, 51 та 72–ї бригад на початку літа 2014 року.

Таким чином, під час першого періоду збройного конфлікту переважна більшість добровольчих батальйонів мали стрілецьке озброєння. Воно не завжди було якісним та потребувало відновлення. По підсумках першого періоду збройного конфлікту в деяких добровольчих батальйонах першої групи стали з'являтися зразки важкого озброєння. Загалом озброєння для батальйонів, сформованих при силових структурах було передбачене штатним розписом. Основним його джерелом були склади та арсенали відомства.

У формуваннях, створених за власною ініціативою, бійці або здобували озброєння самостійно або отримували від небайдужих громадян чи представників силових структур в тимчасове користування. Джерелами поповнення зброї та боєприпасів були: місця боїв (трофейна зброя та боєприпаси) і розмежувальні лінії зіткнень; спеціалізовані магазини мисливської, травматичної та спортивної зброї; ймовірно чорний ринок, де можна придбати зброю; населення України; ЗС України, інші військові формування та правоохоронні органи, з якими відбувалася співпраця в районі проведення АТО.

Список використаних джерел

1. Василенко В. Російсько–українська війна 2014 року: причини, перебіг та політико–правові оцінки / Володимир Василенко // Український тиждень. – 2014. – №42. – С.28–42.
2. Неоголошена війна. Невідомі факти і хроніки АТО: популярне видання / [О. Каліновська, О. Криштопа, Є. Назаренко та ін.]. – Харків: КСД, 2015. – 512 с.
3. Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014–2016) – К.: НУОУ, 2017. – 250 с.
4. Грищук А. В. Військово–політичний енциклопедичний словник: У 2 т. Т.1 / А. В. Грищук – К.: ВД «Румб», 2008. – 432 с.
5. Грищук А. В. Військово–політичний енциклопедичний словник: У 2 т. Т.2 / А. В. Грищук – К.: ВД «Румб», 2008. – 464 с.
6. Вассенаарська домовленість щодо контролю за експортом звичайних озброєнь та товарів і технологій подвійного використання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/998_177 (дата звернення: 01.10.2017).
7. До ГПУ будуть надані документи про підстави зберігання зброї у полку поліції «Дніпро–1» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mvs.gov.ua/ua/news/1840_Do_GPU_budut_nadani_dokumenti_pro_pidstavi_zberigannya_zbroi_u_polku_policii_Dnipro___1.htm (дата звернення: 28.10.2017).
8. Усна історія російсько–української війни (2014–2015 роки). Вип.1 / за ред. В. Мороко; Укр. ін–т нац. пам'яті, Запоріз. нац. ун–т, Іст. ф–т. – К.: К.І.С., 2015. – 176 с.
9. Добробати / К. Гладка, Д. Громаков, В. Миронова та ін.; худ.–оформл. О. А. Гугалова. – Харків: Фоліо, 2016. – 570 с.
10. Народна армія. Все про добровольчі батальйони, що воюють на Донбасі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://espreso.tv/article/2014/06/12/narodna_armiya (дата звернення: 01.10.2017).
11. Каліновська О. Про мертвих, живих і ненароджених. Герої (не)війни / О. Каліновська, О. Криштопа. – Харків: КСД, 2016. – 303 с.
12. За словами Геращенка, «Азов» отримав підкріплення у вигляді артилерійських установок [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://tsn.ua/ukrayina/batalyon–azov–otrimav–vid–minoboroni–obicyane–vazhke–ozbroyennya–365114.html.
13. Широкинська операція. Спогади учасників наступу / [упоряд. М. Хомеріккі]. – Київ – Маріуполь – Мена: Домінант, 2016. – 72 с. – (Серія «Азовські спогади»).
14. До вересня планується створення 43–го батальйону територіальної оборони [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://viysko.com.ua/news/do–veresnya–planuyetsya–stvorennya–43–go–bataljonu–teritorialnoji–oboroni/ (дата звернення: 20.10.2015).

15. У зоні АТО військові та СБУ натрапили на цілий арсенал зброї з Росії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.5.ua/suspilstvo/u–zoni–ato–viiskovi–ta–sbu–natrapyly–na–tsilyi–arsenal–zbroi–z–rosii–148989.html (дата звернення: 27.07.2017).

16. Бутусов Ю. Дмитро Ярош: «Перший наступальний бій війни відбувся 20 квітня 2014–го – добровольці атакували блокпост під Слов'янськом» / Ю. Бутусов // Цензор.net [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ua.censor.net.ua/resonance/385673/dmytro_yarosh_pershyyi_nastupalnyyi_biyi_viyiny_vidbuvsya_20_kvitnya_2014go_dobrovoltsi_atakuvaly_blokpost (дата звернення: 22.05.2016).

17. Мартинюк А. Дослідження незаконних потоків зброї / Антон Мартинюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.smallarmssurvey.org/fileadmin/ docs/T–Briefing–Papers/SAS–BP3–Ukraine–UKR.pdf (дата звернення: 01.10.2017).

18. З вкраденої у органів МВС зброї на Майдані не стріляли – ГПУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.liga.net/ua/news/politics/14820994–z_vkradeno_u_organ_v_mvs_zbro_ na_maydan_ne_str_lyali_gpu.htm (дата звернення: 01.10.2017).

19. Вирок іменем України від 17.06.2015 по справі №504/1829/15–к [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/ 45638542 (дата звернення: 01.10.2017).

20. Нацполіція перекрила канал реалізації зброї, боєприпасів та вибухонебезпечних предметів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mvs.gov.ua/ua/news/3688_Nacpoliciya_perekrila_kanal_realizacii_zbroi_bopripasiv_ta_vibuhonebezpechnih_predmetiv_FOTO_VIDEO.htm

21. На Київщині у «чорних археологів» вилучили арсенал зброї часів Другої світової [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zik.ua/news/2017/10/06/ na_kyivshchyni_u_chornyh_arheologiv_vyluchyly_arsenal_zbroi_chasiv_drugoi_1181685 (дата звернення: 10.10.2017).

22. ГДА МО України. – Ф.516. – Оп.А1. – Спр.185. – Арк. 141–146.

23. Там само. – Арк. 235–238.

24. Там само. – Арк. 291–293.

25. УНА – УНСО: тепер без назви [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.obozrevatel.com/politics/una–unso–teper–bez–nazvi.htm (дата звернення: 01.10.2017).

26. Музика М. І. Савур–Могила. Військові щоденники / М. І. Музика, А. М. Палваль, П. Г. Потєхін; пер. з рос. С. А. Заяць; худ.–оформл. Н. В. Величко. – Харків: Фоліо, 2017. – 316 с.

References

1. Vasylenko V. Rosijs'ko–ukrai'ns'ka vijna 2014 roku: prychyny, perebig ta polityko–pravovi ocinky / Volodymyr Vasylenko // Ukrai'n-s'kyj tyzhden'. – 2014. – №42. – S.28–42.

2. Neogoloshena vijna. Nevidomi fakty i hroniky ATO: populjarne vydannja / [O. Kalinovs'ka, O. Kryshtopa, Je. Nazarenko ta in.]. – Harkiv: KSD, 2015. – 512 s.

3. Bila knyga antyterorystychnoi' operacii' na Shodi Ukrai'ny (2014–2016) – K.: NUOU, 2017. – 250 s.

4. Gryshhuk A. V. Vijs'kovo–politychnyj encyklopedychnyj slovnyk: U 2 t. T.1 / A. V. Gryshhuk – K.: VD «Rumb», 2008. – 432 s.

5. Gryshhuk A. V. Vijs'kovo–politychnyj encyklopedychnyj slovnyk: U 2 t. T.2 / A. V. Gryshhuk – K.: VD «Rumb», 2008. – 464 s.

6. Vassenaars'ka domovlenist' shhodo kontrolju za eksportom zvychajnyh ozbrojen' ta tovariv i tehnologij podvijnogo vykorystannja [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/998_177 (data zvernennja: 01.10.2017).

7. Do GPU budut' nadani dokumenty pro pidstavy zberigannja zbroi' u polku policii' «Dnipro–1» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://mvs.gov.ua/ua/news/1840_Do_GPU_budut_nadani_dokumenti_pro_pidstavi_zberigannya_zbroi_u_polku_policii_Dnipro___1.htm (data zvernennja: 28.10.2017).

8. Usna istorija rosijs'ko–ukrai'ns'koi' vijny (2014–2015 roky). Vyp.1 / za red. V. Moroko; Ukr. in–t nac. pam'jati, Zaporiz. nac. un–t, Ist. f–t. – K.: K.I.S., 2015. – 176 s.

9. Dobrobaty / K. Gladka, D. Gromakov, V. Myronova ta in.; hud.–oforml. O. A. Gugalova. – Harkiv: Folio, 2016. – 570 s.

10. Narodna armija. Vse pro dobrovol'chi batal'jony, shho vojujut' na Donbasi [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://espreso.tv/article/2014/06/12/narodna_armiya (data zvernennja: 01.10.2017).

11. Kalinovs'ka O. Pro mertvyh, zhyvyh i nenarodzhenyh. Geroi' (ne)vijny / O. Kalinovs'ka, O. Kryshtopa. – Harkiv: KSD, 2016. – 303 s.

12. Za slovamy Gerashhenka, «Azov» otrymav pidkriplennja u vygljadi artylerijs'kyh ustanovok [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://tsn.ua/ukrayina/batalyon–azov–otrimav–vid–minoboroni–obicyane–vazhke–ozbroyennya–365114.html.

13. Shyrokyns'ka operacija. Spogady uchasnykiv nastupu / [uporjad. M. Homerikki]. – Kyi'v – Mariupol' – Mena: Dominant, 2016. – 72 s. – (Serija «Azovs'ki spogady»).

14. Do veresnja planujet'sja stvorennja 43–go batal'jonu terytorial'noi' oborony [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://viysko.com.ua/news/do–veresnya–planuyetsya–stvorennya–43–go–bataljonu–teritorialnoji–oboroni/ (data zvernennja: 20.10.2015).

15. U zoni ATO vijs'kovi ta SBU natrapyly na cilyj arsenal zbroi' z Rosii' [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.5.ua/suspilstvo/u–zoni–ato–viiskovi–ta–sbu–natrapyly–na–tsilyi–arsenal–zbroi–z–rosii–148989.html (data zvernennja: 27.07.2017).

16. Butusov Ju. Dmytro Jarosh: «Pershyj nastupal'nyj bij vijny vidbuvsja 20 kvitnja 2014–go – dobrovol'ci atakuvaly blokpost pid Slov'jans'kom» / Ju. Butusov // Cenzor.net [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://ua.censor.net.ua/resonance/385673/dmytro_yarosh_pershyyi_nastupalnyyi_biyi_viyiny_vidbuvsya_20_kvitnya_2014go_dobrovoltsi_atakuvaly_blokpost (data zvernennja: 22.05.2016).

17. Martynjuk A. Doslidzhennja nezakonnyh potokiv zbroi' / Anton Martynjuk [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.smallarmssurvey.org/fileadmin/ docs/T–Briefing–Papers/SAS–BP3–Ukraine–UKR.pdf (data zvernennja: 01.10.2017).

18. Z vkradenoi' u organiv MVS zbroi' na Majdani ne striljaly – GPU [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://news.liga.net/ua/news/politics/14820994–z_vkradeno_u_organ_v_mvs_zbro_ na_maydan_ne_str_lyali_gpu.htm (data zvernennja: 01.10.2017).

19. Vyrok imenem Ukrai'ny vid 17.06.2015 po spravi №504/1829/15–k [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/ 45638542 (data zvernennja: 01.10.2017).

20. Nacpolicija perekryla kanal realizacii' zbroi', bojeprypasiv ta vybuhonebezpechnyh predmetiv [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://mvs.gov.ua/ua/news/3688_Nacpoliciya_perekrila_kanal_realizacii_zbroi_bopripasiv_ta_vibuhonebezpechnih_predmetiv_FOTO_VIDEO.htm

21. Na Kyi'vshhyni u «chornyh arheologiv» vyluchyly arsenal zbroi' chasiv Drugoi' svitovoi' [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://zik.ua/news/2017/10/06/ na_kyivshchyni_u_chornyh_arheologiv_vyluchyly_arsenal_zbroi_chasiv_drugoi_1181685 (data zvernennja: 10.10.2017).

22. GDA MO Ukrai'ny. – F.516. – Op.A1. – Spr.185. – Ark. 141–146.

23. Tam samo. – Ark. 235–238.

24. Tam samo. – Ark. 291–293.

25. UNA – UNSO: teper bez nazvy [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.obozrevatel.com/politics/una–unso–teper–bez–nazvi.htm (data zvernennja: 01.10.2017).

26. Muzyka M. I. Savur–Mogyla. Vijs'kovi shhodennyky / M. I. Muzyka, A. M. Palval', P. G. Potjehin; per. z ros. S. A. Zajac'; hud.–oforml. N. V. Velychko. – Harkiv: Folio, 2017. – 316 s.

Stasyuk Y. M., *Military graduate student, Scientist and Methodological Center of Military History, National Defense University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovsky (Ukraine, Kyiv), yura.stasyuk.1975@i.ua*

The Armament of Ukrainian Volunteer Battalions in the East of Ukraine in 2014

The article reflects the author's analysis and systematization of the state of armaments of volunteer battalions. Based on the author's interpretation for the convenience of reviewing the problem, the volunteer battalions are conventionally divided into two groups. The sources that contributed to the weapons and ammunition replenishing of volunteer battalions for each group were reviewed.

It was established that during the first period of the armed conflict, the vast majority of volunteer battalions had small arms and light weapons, and only in some of them samples of heavy weapons began to appear. The main sources of it were the warehouses and arsenals of the department. Other sources of replenishment of the weapons and ammunition were as follows: the places of fighting; specialized shops of hunting, traumatic and sports weapons; probably a black market of weapons; population of Ukraine; The Armed Forces of Ukraine, other military formations and law enforcement bodies, with whom there was cooperation in the ATO area.

Keywords: *volunteer battalions, volunteer formations, armament of volunteer battalions, sources of armament supply.*

* * *

УДК 316.3:329«19»(477)

Левчук К. І.,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України та філософії,
Вінницький національний аграрний університет
(Україна, Вінниця), ki_levchuk@i.ua

Розвиток громадських організацій України протягом 90–х років XX ст.

Досліджено кількісні показники розвитку громадських організацій України протягом перших років незалежності. Встановлено, що відбулося значне збільшення кількості громадських організацій, однак, згідно з соціологічними досліджуваннями, участь громадян у їх повсякденній діяльності залишалася на невисокому рівні.

Ключові слова: *громадська організація, соціологічні дослідження, громадянська активність, Держкомстат України.*

Громадські організації є важливою складовою громадянського суспільства. На відміну від політичних партій, метою яких є здобуття політичної влади, громадські організації є виразниками та захисниками інтересів пересічних українських громадян.

Помітний внесок у вивчення правового статусу громадських організацій, джерел їх фінансування, наслідків діяльності протягом 90–х років XX ст. зробив О. Сидоренко [1]. Однак дослідник, аналізуючи поточні архіви Держкомстату України, не звернув увагу на значну кількісну розбіжність між зареєстрованими громадськими організаціями та тими, які звітували про свою діяльність, що ускладнює об'єктивну оцінку розвитку громадянської активності протягом 90–х років XX ст.

М. Шевченко, В. Головенько, Ю. Галустян ототожнювали громадські організації з розвитком «третього сектора» як невід'ємної складової громадянського суспільства, що на наш погляд є дискусійним [2].

А. Матвійчук розглядав громадські організації як чинник становлення громадянського суспільства в Україні [3, с. 6–7]. О. Лавринович визнавав, що недержавні неприбуткові громадські організації впродовж 90–х років XX ст. намагалися привернути увагу законодавчої та виконавчої влади, оскільки перебували у повній законодавчій блокаді й були неспроможні самостійно розвиватися [4, с. 4].

Метою нашої статті є вивчення та узагальнення інформації про кількісний склад громадських організацій України наприкінці XX ст.

Сплеск громадянської активності усіх верств суспільства на зламі 80–х початку 90–х років та проголошення незалежності України, демократизація суспільства, правове унормування колишніх «неформалів» сприяли зростанню кількості громадських організацій в Україні. Якщо в 1991 році в Україні було зареєстровано 324 громадські організації, то в 1999 році число зареєстрованих громадських організацій (включаючи місцеві осередки) досягло 4437 [5, с. 3].

Сама лише реєстрація не дає остаточної відповіді на запитання про число громадських організацій в Україні. По–перше, певна частина організацій з різних причин офіційно припинила своє існування. По–друге, значна кількість громадських організацій, заявивши про своє створення, не проявила активності у реалізації статутних завдань, не звітувала перед статистичними органами. По–третє, відповідно до Закону України «Про об'єднання громадян», який діяв з червня 1992 по січень 2013 року, громадські організації утворюються та діють з місцевим, всеукраїнським та міжнародним статусом. З 1992 по 1999 роки кількість всеукраїнських та міжнародних громадських організацій зросла з 152 до 1118 [6, с. 369].

Місцеві осередки (обласні, районні, первинні) громадських організацій для того, щоб набути статусу юридичної особи, також реєструвалися у місцевих органах виконавчої влади, при цьому вони могли керуватися власним статутом. Такий стан справ ускладнював пошук відповіді на поставлене запитання. Але для того, щоб оцінити розвиток сектору громадських організацій в Україні протягом перших років незалежності, визначити реальне співвідношення між різними за статусом організаціями, взято до уваги число легалізованих громадських організацій з міжнародним, всеукраїнським та місцевим статусом (включаючи місцеві осередки). Станом на 1 січня 1997 року в Україні їх нараховувалося 14 тис. 148 [7, с. 1].

Слід відзначити, що суспільна активність населення різних регіонів суттєво відрізнялася, що зумовлено рівнем розвитку громадської свідомості, питомою часткою міського населення, історичними традиціями, наявним фінансуванням, політичними чинниками. Станом на січень 1997 року лідерами за кількістю громадських організацій були: Автономна республіка Крим (1427), Львівська область (1407), Донецька (1340), м. Київ (1247) [7, с. 2].

Підґрунтя розвитку громадянської активності у зазначених регіонах було закладено за часів перебудови. Саме Львів та Київ стали центрами кристалізації неформальних організацій, осередками діяльності національно–демократичних сил. З 1991 року у цих містах у першу чергу відкривали свої представництва міжнародні благодійні фонди, що надавали підтримку новоствореним громадським організаціям. Переважна більшість всеукраїнських та міжнародних громадських організацій зареєструвалася у Києві, тоді як місцеві осередки діяли в усіх регіонах України. У Донбасі розпочав діяльність опозиційний комуністичній владі робітничий рух, створювалися страйкоми, незалежні профспілки. Це сприяло набуттю досвіду самодіяльної активності у представників неформальних організацій та продовженню їх громадської діяльності в умовах незалежної України. Повернення кримських татар на батьківщину спричинило не тільки потребу у створенні громадсько–політичних організацій кримськотатарського народу, але стало каталізатором регіональної громадянської активності.

Серед громадських організацій, класифікованих Держкомстатом за видами (напрямами) діяльності, найбільшу частку у 1996 році займали організації ветеранів та інвалідів – 14,6 відсотка; оздоровчі та фізкультурно–спортивні об'єднання, питома вага яких у 1996 році становила 14,1 відсотка; організації професійної спрямованості – 8,4 відсотка; освітні та культурно–виховні товариства – 8,1 відсотка [8, с. 7].

Регіональні уподобання також мають значний вплив на розвиток громадських організацій того чи іншого напряму. У Криму, Донецькій, Закарпатській областях, де проживають представники національних меншин, а також тривав процес повернення на батьківщину кримських татар та інших депортованих народів,

актуальною залишалася проблема розвитку та збереження національних культур. Тому у згаданих областях було зареєстровано значну кількість національно–культурних товариств. На Львівщині, найбільше, у порівнянні з іншими областями, було створено культурно–виховних та просвітянських об'єднань. Близькістю до джерел фінансування пояснюється концентрація благодійних організацій та фондів у Києві. Мережа організацій ветеранів та інвалідів війни щільніша в Донецькій, Луганській, Дніпропетровській, Запорізькій, Київській областях, де вагомою у демографічному розрізі залишалася частка осіб пенсійного віку.

Суперечливою слід вважати тенденцію до визначення кількості членів громадських організацій. Загалом, кількість членів громадських організацій станом на січень 1997 р. складала 23 млн. 622 тис. осіб [9, с. 3]. Це викликано зміною форм та методів повсякденної діяльності громадських організацій в умовах незалежної України, потребою реформування організаційної структури, врахування нових реалій суспільно–політичного життя. Одержавлені та підконтрольні КПРС–КПУ масові громадські організації радянських часів (товариство охорони пам'яток історії та культури, товариство охорони природи, товариство Червоного Хреста тощо) з 1990 року переходять на госпрозрахунок та реєструються в якості всеукраїнських громадських організацій. Економічна криза першої половини 90–х років, галопуюча гіперінфляція та зростання числа безробітних різко зменшила кількість членів громадських організацій та похитнула головне джерело фінансування – членські внески. Також відбулося значне зменшення популярності організацій, які виникли за роки перебудови. Значною мірою вони стали трампліном у велику політику для обмеженого кола активістів та створених на їх основі політичних партій.

Для розуміння об'єктивної картини розвитку громадської активності у перші роки незалежності слід звернути увагу на соціологічні дослідження, проведені протягом 90–х років XX ст. Зокрема, міжнародна фундація IFES у травні 1996 року здійснила опитування громадської думки з метою з'ясувати ставлення громадян України до громадських організацій. Індивідуальні інтерв'ю були проведені з вибіркою 1660 дорослих осіб, що, на думку соціологічної фірми «Соціс–Гелап», представляло доросле населення України (межа відхилення складає три відсотки). Так, 51 відсоток опитаних вважав, що неурядові організації є дуже важливими для суспільства [10, с. 5–6].

Фонд «Демократичні ініціативи» разом з Інститутом соціології НАН України проводив у 1994–2000 роках за єдиною методикою та вибіркою щорічне загальноукраїнське опитування. На нашу думку, не всі запитання є досконалими, що не сприяло чіткому розумінню сутності поняття «громадська організація». Так, серед варіантів відповідей на запитання: «Членом якої з громадських чи політичних організацій Ви є?» – пропонувалися окремі відповіді: «громадська організація, фонд, асоціація», «екологічний рух», «студентське товариство, молодіжна організація», «професійне об'єднання, асоціація», «релігійна організація, церковна громада» [11, с. 10].

З іншого боку, збереження незмінними запитань у соціологічному опитуванні (навіть, коли вони не зовсім вдалі) створює умови для більш адекватного аналізу уподобань населення протягом певного часу. Серед опитаних членами громадської або політичної організації у 1994 році були 18 відсотків, тоді як у 1996 році – 13 відсотків. Відповіді свідчать, що більшість громадян України не брали активної участі у суспільно–політичному житті країни. Звіти про значне число членів громадських організацій, отримані статистичними державними органами, залишалися такими ж далекими від реального стану речей, як і масовість громадських організацій радянської доби.

Важливим критерієм авторитету громадських організацій є їх оцінка громадянами України. Соціологічне опитування, яке було проведене Центром інновацій та розвитку за підтримки фонду Ч. С. Мотта, спільно із соціологічними фірмами «Інмарк – інформація та маркетинг» та «Соціс–Гелап» у липні 1999 року, передбачало дослідити ставлення населення до громадських організацій в Україні.

Згідно з результатами опитування, більшість громадян України позитивно ставилися до діяльності громадських організацій, вважаючи пріоритетними для їх діяльності допомогу малозабезпеченим та інвалідам, охорону довкілля. Таким чином, суспільну увагу привертали організації, які ставили за мету своєї діяльності соціально орієнтовані цінності, благодійництво, задоволення соціально значущих потреб, а не лише реалізацію прав та потреб учасників об'єднання [12, с. 11].

Водночас, для більшості громадян України діяльність громадських організацій залишалася практично невідомою – лише 42 відсотки опитаних зуміли назвати відому їм організацію. Зрозуміло, що найвищий рейтинг був у всеукраїнських та міжнародних громадських організацій, які не лише відомі у всіх регіонах України, але й активно використовували засоби масової інформації, інші форми популяризації своєї діяльності серед населення. Найбільше респондентів назвали організації ветеранів війни та воїнів–афганців, Союз «Чорнобиль», профспілки, товариство Червоного Хреста України, Товариство «Просвіта» [12, с. 15]. Симптоматичним є той факт, що більшість організацій, які відомі опитаним, були створені за часів перебудови або в незалежній Україні. Більшість названих об'єднань у тій або іншій формі отримували допомогу з боку держави або місцевих органів самоврядування, співпрацювали з урядовими структурами, брали участь у реалізації урядових програм. Їх відносно висока популярність пояснюється не лише активною статутною діяльністю громадських організацій, але і наявністю значної кількості активістів – членів названих організацій в усіх регіонах України; їх участь у законодавчій діяльності, у мітингах, пікетуваннях, добродійних акціях тощо.

Важливим індикатором громадянської активності населення України є членство у громадських організаціях. Лише 7,8 відсотка опитаних дали ствердну відповідь на запитання про своє членство у громадських організаціях [12, с. 16]. При цьому серед причин, які стають на заваді у діяльності громадських організацій, виділяються суб'єктивні та об'єктивні. Понад 50 відсотків опитаних серед причин відсутності інтересу до громадських організацій виділяли причини суб'єктивного характеру, а саме: «не мають часу», «не мають бажання», «не мають

здоров'я»; 8,4 відсотка опитаних взагалі не довіряли громадським організаціям; 7,9 відсотка не змогли знайти організацію, яка б зацікавила своєю діяльністю; 6,6 відсотка не мали достатньо інформації про громадські організації в Україні [12, с. 17].

Численні соціологічні опитування останнього часу викликають обґрунтований сумнів у достовірності їхніх результатів. На думку М. Михальченка, який очолював Українську академію політичних наук (неурядову дослідницьку організацію), мережі соціологічних опитувань, що діють в Україні, потребують кардинальної реорганізації. Так, «Соціс–Гелап» з 1992 року опирається на мережу, основою яких є профспілкові активісти. «Ці люди, безумовно, за нинішні роки стали дуже слухняними. Тут і не треба наказ давати, вони самі зрозуміють, що від них хоче господар», – вважає дослідник [13, с. 19]. Схиляємося до думки, що дані соціологічних досліджень стосовно розвитку громадських організацій в Україні, які використовуються в статті, наближаються до об'єктивних. Опитування не мали на меті отримати результат, який міг бути використаний певною політичною силою у боротьбі за опанування влади в країні.

Отже, за найоптимістичнішими підрахунками соціологів, чисельний склад соціально активних громадян, які брали участь у діяльності громадських організацій України у 90–х роках XX ст., не перевищував декількох мільйонів осіб [14, с. 63], що занижує показники членства у громадських організаціях, наведені у звітах. Появі приписок сприяла недосконала нормативно–правова база створення та діяльності громадських організацій, зокрема, Закону України «Про об'єднання громадян», який не вимагав від громадських організацій фіксованого індивідуального членства. До того ж, Закон не забороняв колективного членства у складі громадських організацій, що також створювало спокусу зарахувати всіх працівників установи, керівники якої виявили бажання стати колективним членом громадської організації, до її складу.

Список використаних джерел

1. Сидоренко О. Громадські організації в Україні: мовою офіційної статистики / О. Сидоренко // Перехрестя. – 2000. – №5 (10). – С.4–7.
2. Третій сектор в Україні: проблеми становлення / [М. Ф. Шевченко (кер. авт. кол.), В. А. Головенько, Ю. М. Галустян та ін.]. – К.: Укр. ін–т соц. дослідж., 2001. – 173 с.
3. Матвійчук А. В. Громадські організації як чинник становлення громадянського суспільства: автореф. дис. … канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / А. В. Матвійчук. – К., 2008. – 15 с.
4. Лавринович О. Чи можливе в Україні громадянське суспільство? / О. Лавринович // Громадські ініціативи. – 1999. – №2. – С.3–6.
5. Поточний архів Центру інновацій та розвитку. – Дослідження Центру інновацій та розвитку: «Тенденції розвитку третього сектору в Україні» (1999 р.). – 8 с.
6. Послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 році. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2001. – 404 с.
7. Поточний архів Держкомстату України. Відділ політичної статистики. – Зведені дані про кількість легалізованих громадських організацій з міжнародним, всеукраїнським та місцевим статусом (включаючи місцеві осередки) станом на 01.01.1997. – 01.01.2000. – 5 с.
8. Сидоренко О. Чи знаємо ми, що таке насправді український «третій сектор»? / О. Сидоренко // Перехрестя. – 2000. – №4 (9). – С.4–7.
9. Поточний архів Держкомстату України. Відділ політичної статистики. – форма статистичної звітності №1–ОГ. – Таб. №5–8 (Діяльність, джерела фінансування та витрати об'єднань громадян за 1996 р.). – 4 с.
10. Голоси електорату. Глобальна програма IFES для розвитку надійних показників громадської думки // Семінар «Розвиток недержавних організацій через правові реформи. – К.: АТ «КоДр», 1996. – С.5–6.
11. Поточний архів фонду «Демократичні ініціативи» / Дослідження Інституту соціології НАН України за участі фірми Соціс–Гелап та фонду «Демократичні ініціативи»: «Українське суспільство 1994–2000». – 10 с.
12. Поточний архів Центру інновацій та розвитку. – Дослідження Центру інновацій та розвитку: «Ставлення населення України до діяльності громадських і благодійних організацій (липень 1999 р.)». – 43 с.
13. Грабовський С. Громадська організація має дистанціюватися від влади / С. Грабовський // Перехрестя. – 2000. – №6. – С.19.
14. Поточний архів Міжнародної Фундації Виборчих Систем. – Опитування громадської думки в Україні. Опитування проведене компанією Соціс–Гелап 16–23 червня 1999 року. – 88 с.

References

1. Sydorenko O. Hromadski orhanizatsii v Ukraini: movoiu ofitsiinoi statystyky / O. Sydorenko // Perekhrestia. – 2000. – №5 (10). – S.4–7.
2. Tretii sektor v Ukraini: problemy stanovlennia / [M. F. Shevchenko (ker. avt. kol.), V. A. Holovenko, Yu. M. Halustian ta in.]. – K.: Ukr. in–t sots. doslidzh., 2001. – 173 s.
3. Matviichuk A. V. Hromadski orhanizatsii yak chynnyk stanovlennia hromadianskoho suspilstva: avtoref. dys. … kand. polit. nauk: spets. 23.00.02 «Politychni instytuty ta protsesy» / A. V. Matviichuk. – K., 2008. – 15 s.
4. Lavrynovych O. Chy mozhlyve v Ukraini hromadianske suspilstvo? / O. Lavrynovych // Hromadski initsiatyvy. – 1999. – №2. – S.3–6.
5. Potochnyi arkhiv Tsentru innovatsii ta rozvytku. – Doslidzhennia Tsentru innovatsii ta rozvytku: «Tendentsii rozvytku tretoho sektoru v Ukraini» (1999 r.). – 8 s.
6. Poslannia Prezydenta Ukrainy do Verkhovnoi Rady Ukrainy pro vnutrishnie i zovnishnie stanovyshche Ukrainy u 2000 rotsi. – K.: IVTs Derzhkomstatu Ukrainy, 2001. – 404 s.
7. Potochnyi arkhiv Derzhkomstatu Ukrainy. Viddil politychnoi statystyky. – Zvedeni dani pro kilkist lehalizovanykh hromadskykh orhanizatsii z mizhnarodnym, vseukrainskym ta mistsevym statusom (vkliuchaiuchy mistsevi oseredky) stanom na 01.01.1997. – 01.01.2000. – 5 s.
8. Sydorenko O. Chy znaiemo my, shcho take naspravdi ukrainskyi «tretii sektor»? / O. Sydorenko // Perekhrestia. – 2000. – №4 (9). – S.4–7.
9. Potochnyi arkhiv Derzhkomstatu Ukrainy. Viddil politychnoi statystyky. – forma statystychnoi zvitnosti №1–OH. – Tab. №5–8 (Diialnist, dzherela finansuvannia ta vytraty obiednan hromadian za 1996 r.). – 4 s.
10. Holosy elektoratu. Hlobalna prohrama IFES dlia rozvytku nadiinykh pokaznykiv hromadskoi dumky // Seminar «Rozvytok nederzhavnykh orhanizatsii cherez pravovi reformy. – K.: AT «KoDr», 1996. – S.5–6.
11. Potochnyi arkhiv fondu «Demokratychni initsiatyvy» / Doslidzhennia Instytutu sotsiolohii NAN Ukrainy za uchasti firmy Sotsys–Helap ta fondu «Demokratychni initsiatyvy»: «Ukrainske suspilstvo 1994–2000». – 10 s.
12. Potochnyi arkhiv Tsentru innovatsii ta rozvytku. – Doslidzhennia Tsentru innovatsii ta rozvytku: «Stavlennia naselennia Ukrainy do diialnosti hromadskykh i blahodiinykh orhanizatsii (lypen 1999 r.)». – 43 s.
13. Hrabovskyi S. Hromadska orhanizatsiia maie dystantsiiuvatysia vid vlady / S. Hrabovskyi // Perekhrestia. – 2000. – №6. – S.19.
14. Potochnyi arkhiv Mizhnarodnoi Fundatsii Vyborchykh System. – Opytuvannia hromadskoi dumky v Ukraini. Opytuvannia provedene kompaniieiu Sotsis–Helap 16–23 chervnia 1999 roku. – 88 s.

Levchuk K. I., *Doctor of History, Professor, Head of Department of the History of Ukraine and philosophy, Vinnytsia National Agrarian University (Ukraine, Vinnytsia), ki_levchuk@i.ua*

Development of public organizations of Ukraine in the 90th of the XX th century

Quantitative indicators of the development of public organizations of Ukraine during the first years of independence are researched in this article.

It was established that there was a significant increase in the number of public organizations, however, according to sociological surveys, the participation of citizens in their daily activities remained at a low level.

Keywords: *public organization, sociological research, civic activity, State Statistics Committee of Ukraine.*

* * *

УДК 35.072.22(477)

Кикоть С. М.,
кандидат історичних наук, старший викладач кафедри політології, ДВНЗ «Переяслав–Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (Україна, Переяслав–Хмельницький), ksm83@ukr.net

Адміністративний ресурс в Україні: причини виникнення та особливості використання

Аналізуються причини виникнення та особливості використання адміністративного ресурсу в Україні. З'ясовано, що адміністративний ресурс як феномен політичного процесу в Україні набув поширення внаслідок запозичення російської політичної традиції, що бере свій початок із радянських часів і закономірно витікає із системи організації та особливостей функціонування механізмів командно–адміністративної системи, принципів централізації влади та непорушності владної ієрархії.

Встановлено, що головними причинами повномасштабного використання адміністративного ресурсу в Україні стали: відсутність політичної волі у керівництва держави, недостатньо розвинена партійна система, мінімізованість покарання за його застосування, нерозвиненість інститутів громадянського суспільства, відсутність традицій вільного волевиявлення і, відповідно, низький рівень політико–правової культури громадян.

Доведено, що використання адміністративного ресурсу в Україні об'єктивно спричинило порушення чинного законодавства суб'єктами виборчого процесу, корумпування державного апарату, викривлення наслідків народного волевиявлення.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, системного аналізу фактів і подій.

Ключові слова: *адміністративний ресурс, зловживання владою, деструктивна політична технологія, політичний процес, виборча кампанія.*

Сьогодні, в умовах євроінтеграції України, важливого значення набуває трансформація політичної системи, що передбачає подолання наслідків командно–адміністративного управління державою й побудову демократичного суспільства на основі європейських цінностей. Цього можна досягти за умови обов'язкового подолання адміністративного ресурсу як феномену політичного процесу України.

Ефективна нейтралізація адміністративного ресурсу неможлива без розуміння суті цього явища, причин його виникнення та наслідків використання, що зумовлює актуальність проблематики дослідження.

Проблемі використання адміністративного ресурсу у політичному процесі України присвятили свої наукові розвідки вітчизняні дослідники Н. Ніколаєнко, М. Бучин, С. Грабовська, Л. Скочиляс, В. Носачов, Ю. Тищенко, Ю. Тишкун та ін.

Мета статті: проаналізувати причини виникнення та особливості використання адміністративного ресурсу в Україні.

Дослідження адміністративного ресурсу вітчизняною політичною наукою з об'єктивних причин розпочалося лише із здобуттям нашою державою незалежності. Тому в нашій державі практично відсутні комплексні наукові дослідження суті адміністративного ресурсу, різні науковці трактують його по–різному.

Зокрема, в енциклопедичному словнику з державного управління зазначено, що «адміністративний ресурс – це політична практика, коли відповідальні працівники установ державної влади використовують своє службове становище аби впливати на посадових осіб, а також перебіг політичних, економічних, культурних та інших подій, що перебувають поза межами їхнього підпорядкування, повноважень і компетенції. Це позбавлення людей свободи вибору й волевиявлення на підставі їх адміністративної залежності від «начальства». Використанням адміністративного ресурсу є намагання державного службовця досягти особистих чи політичних цілей, застосовуючи важелі адміністрування, посадову підпорядкованість підлеглих йому осіб. Застосування адміністративного ресурс в державному управлінні характерне для недемократичних режимів як продовження практики адміністративно–командного управління [3, с. 24].

На думку українського вченого М. Бучина, під адміністративним ресурсом варто розуміти наявність у суб'єкта виборчого процесу через приналежність до влади додаткових ресурсів, які дають змогу йому здійснювати законний чи незаконний вплив на хід виборчої кампанії з метою отримання перемоги на виборах [2, с. 29].

Заслуговує на увагу підхід до визначення адміністративного ресурсу вітчизняним науковцем Н. Ніколаєнко, на думку якої, вищезгадану дефініцію можна розкрити за допомогою наступних визначень:

– адміністративний ресурс – це використання органами державної влади, місцевого самоврядування чи кандидатами, які є держслужбовцями, своїх владних повноважень для досягнення політичних і корпоративних цілей, а також для доступу до ресурсів держави;

– адміністративний ресурс – це деструктивна політична технологія, за допомогою якої органи державної влади впливають на виборчий процес;

– адміністративний ресурс є одним із механізмів політичної корупції, використовуючи державні ресурси органи влади та посадові особи запроваджують неконкурентні методи політичної боротьби [5, с. 847].

Адміністративний ресурс – це один з ресурсів політичної влади. Однак, на відміну від ресурсів традиційних (матеріального, організаційного, людського, інтелектуального й інших), ситуація з адміністративним ресурсом досить непроста.

Справа в тому, що, визнаючи як основну функцію держави функцію управління, тобто адміністрування, можна сказати про природність даного виду ресурсу, його обумовленість як законодавством, так і багатовіковими традиціями державного управління.

Говорячи про систему повноважень, варто розглядати тільки той їхній обсяг, які передбачені відповідними нормативно–правовими актами. Говорячи про категорію «адміністративний ресурс», мається на увазі можливість використання тими або іншими владними суб'єктами різного роду переваг, які неминуче існують у будь–якого носія влади. Саме ці переваги здатні виступити в ролі каталізатора політичних процесів. Погано це або добре – питання складне. Якщо дивитися з точки зору управлінської, то оцінка використання службових переваг оцінюється як негативне явище. Якщо ж з точки зору практичної ефективності державного адміністрування, то тут реалізація адміністративного ресурсу може представлятися виправданою. Так, відомо,

що в умовах нестабільних політичних систем саме добре налагоджений виконавчий механізм може виконати роль стабілізуючого фактора, нехай і не завжди «чистого».

Проблема українського адміністративного ресурсу – це, насамперед, проблема сталої політичної традиції та сталої політичної культури. Тобто, свої витоки це явище бере ще з радянських часів. Головними причинами повномасштабного використання адміністративного ресурсу в Україні, починаючи з проголошення незалежності, стали: відсутність політичної волі у керівництва держави, недостатньо розвинена партійна система та мінімізованість покарання за його застосування [5, с. 848].

Про адміністративний ресурс на повний голос заговорили під час парламентських та місцевих виборів у 1998 р. Далі його застосування відбувалося по висхідній під час президентських виборів 1999 р., парламентських та місцевих виборів 2002 р., а апогею свого застосування ця «політична технологія» досягла під час президентських виборів 2004 р. [8].

Однак це явище має досить глибокі корені. Воно виникло ще за радянської доби, «закономірно витікаючи із системи організації та особливостей функціонування механізмів командно–адміністративної системи, принципів централізації влади та непорушності владної ієрархії» [10]. Ці традиції були успадковані, хоч і в дещо модернізованому вигляді, українською владою.

Радянський політичний устрій і спосіб життя радянського суспільства витворили ту політичну психологію, на якій базується застосування тіньових політичних технологій в сучасному українському суспільстві. Адже невід'ємною характеристикою громадянина радянського типу є чітке усвідомлення розриву між зверхньою пропагандивною декларацією принципів суспільного життя та його сутнісним, тіньовим, способом. Отже, психологічне підґрунтя способу мислення та поведінки громадян української держави сформувалось у радянських умовах життя.

У політичній свідомості сьогоднішніх громадян України й надалі відчувається панування ідеології етатизму (державного всесилля) та усталена довгими роками звичка до підпорядкування цьому всесиллю. А тому нічого нового та незвичного вони не бачать у тому, що на чергових виборах чиновник відповідного рівня від імені держави робить усе можливе на користь певного кандидата.

Звичайно, на побутовому рівні громадяни відчувають несправедливість такого перебігу подій, особисто обурюються. Однак не більше того. Адже, окрім етатизму, у їхній свідомості панує й такий спадок радянського минулого, як внутрішнє почуття меншовартості.

На сучасному етапі розвитку пострадянських країн (і в тому числі й України) адміністративний ресурс можна розглядати, за влучним формулюванням Н. Ніколаєнко, як пострадянський синдром [6, с. 54]. Він є універсальним чинником, який дозволяє нав'язувати виборцям ту чи іншу думку напередодні виборів, маніпулювати свідомістю електорату.

Пострадянські країни загалом ототожнюються з уже відомим адміністративним ресурсом, який чинна політична влада може використати для спотворення підсумків голосувань і сповільнення демократизації суспільства. Це явище, спільне для країн пострадянського простору, дослідники схильні розглядати як цілком нове (притаманне пострадянським суспільствам на етапі переходу до демократії), і, водночас, як негативний спадок радянської командно–адміністративної системи [9, с. 85].

Адміністративний ресурс як зловживання владою під час виборчої кампанії особливо яскраво й надзвичайно потужно виявляється в авторитарних і поставторитарних країнах, зокрема на пострадянському просторі (за винятком країн Балтії). Існування явища адміністративного ресурсу також пояснюється специфікою етакратичних (неоазіатських) соціальних систем, якими є Росія і мусульманські республіки колишнього СРСР, яких відзначає злиття влади і власності, придушення інститутів громадянського суспільства, переважне значення колективістського начала (щодо індивідуального), комплекс яких зумовлює розглядання будь–якої реальної виборчої конкуренції як загрози панівній групі чи особі [9, с. 87–88].

Використанню адміністративного ресурсу в Україні сприяли донедавна тісні російсько–українські політичні, економічні й культурні зв'язки. Оскільки адміністративний ресурс активно застосовувався в Росії, то він, враховуючи тісну співпрацю і взаємодію з Україною у всіх сферах, цілком прогнозовано набув поширення і в нашій державі. Таке поширення в Україні російської політичної традиції стало перепоною на шляху розвитку громадянського суспільства. Адже, як відзначають самі російські дослідники, їх країна не належить до європейського культурного ареалу з існуванням приватної власності, балансом відносин держави та громадянських інститутів, всебічно розвиненою особистістю та пріоритетом цінностей індивідуалізму. Натомість ця країна на сучасній стадії розвитку, як і за радянської влади, є етакратичною (неоазіатською) соціальною системою, і характеризується злиттям влади і власності, пануванням державної власності, всевладдям державних структур за відсутності громадянського суспільства, пріоритетом общинних цінностей при придушенні індивідуальності [11, с. 54, 61].

Використання адміністративного ресурсу в Україні об'єктивно спричинило порушення чинного законодавства суб'єктами виборчого процесу, корумпування державного апарату, який активно залучали в політичний процес з метою застосування адміністративного ресурсу, викривлення наслідків народного волевиявлення [9, с. 85].

Не можна не погодитися з думкою Н. Ніколаєнко, що «адміністративний ресурс – це деструктивне політичне явище, здатне дестабілізувати політичну ситуацію в країні, порушити рівновагу, конкурентність політичної системи» [7, с. 180].

Причини використання органами державної влади та місцевого самоврядування чи кандидатами в народні депутати, які є державними службовцями, своїх повноважень для досягнення політичних чи інших інтересів шляхом порушення норм чинного законодавства і з метою вплинути на результати виборів різноманітні:

– особливість соціально–економічних умов, у яких перебуває Україна;

– особливості менталітету суспільства, що проживає на посткомуністичному просторі;

– відсутність традицій вільного волевиявлення громадян і, відповідно, низький рівень політико–правової культури громадян (як простих виборців, так і, передусім, чиновників усіх рівнів);

– нерозвиненість інститутів громадянського суспільства;

– відсутність сталого виборчого законодавства, що забезпечувало б формування практики проведення виборчих кампаній;

– відсутність на місцях об'єктивних та незалежних засобів масової інформації;

– неможливість здійснення політичними силами різних спрямувань ефективного взаємного контролю через відсутність необхідних ресурсів;

– відсутність гарантій правового захисту з боку судової влади та правоохоронних органів [8].

Можемо констатувати, що сьогодні в Україні, в силу різних причин, створені «сприятливі» умови для використання адміністративного ресурсу. Нелегітимне втручання бюрократії у виборчий процес відбуватиметься доти, доки в Україні не будуть подолані авторитарні чинники розвитку, зумовлені гіпертрофованим впливом президентської влади, існуванням розбалансованої системи стримувань і противаг, залежністю судової гілки влади, збереженням неконтрольованого впливу номенклатури всіх рівнів, надзвичайно поступовою трансформацією політичних свідомості і культури українців та зберігатиметься характерна для нашого чиновництва адміністративна субкультура.

Адміністративна субкультура – це знання, традиції, звичаї, менталітет, правова, політична, моральна свідомість як специфічна підсистема загальної культури народу, виконує важливу функцію внутрішнього регулятива діяльності працівників державного апарату. Особливого значення вона набуває як соціально–духовна умова розвитку української державності і демократизації сучасного суспільства, коли все більший вплив на стан справ у країні справляє ставлення чиновників до своїх професійних і громадянських обов'язків перед народом. Адміністративну субкультуру характеризують такі риси: політична безпорадність, зумовлена організаційно–економічною, а також соціально–психологічною залежністю від вищих посадовців, небажання бути принциповими перед ними у своїх поглядах, з одного боку, а з іншого – корумпованість, зв'язки з клановими структурами, адміністративно–комерційними спільнотами у регіонах і в центрі [4, с. 9–10].

На нашу думку, в такій ситуації великі сподівання покладаються на активний розвиток громадянського суспільства, на зростання політичної активності та підвищення рівня політичної культури наших громадян, трансформації їхньої свідомості. Враховуючи, що в Україні відбулися «Помаранчева революція» та «Революція гідності» (які вказують на поступове формування громадянського суспільства – *С. К.*), а також присутнє бажання громадян та країни до євроінтеграції, є підстави з оптимізмом дивитися у майбутнє і сподіватися якщо не на повне подолання адміністративного ресурсу, то хоча б на значне його зменшення й послаблення в реаліях політичного процесу України.

Висновки. Отже, адміністративний ресурс як феномен політичного процесу в Україні набув поширення внаслідок запозичення російської політичної традиції, що бере свій початок із радянських часів і закономірно витікає із системи організації та особливостей функціонування механізмів командно–адміністративної системи, принципів централізації влади та непорушності владної ієрархії.

Головними причинами повномасштабного використання адміністративного ресурсу в Україні стали: відсутність політичної волі у керівництва держави, недостатньо розвинена партійна система, мінімізованість покарання за його застосування, нерозвиненість інститутів громадянського суспільства, відсутність традицій вільного волевиявлення і, відповідно, низький рівень політико–правової культури громадян.

Використання адміністративного ресурсу в Україні об'єктивно спричинило порушення чинного законодавства суб'єктами виборчого процесу, корумпування державного апарату, який активно залучали в політичний процес з метою застосування адміністративного ресурсу, викривлення наслідків народного волевиявлення.

Список використаних джерел

1. Адміністративний ресурс у виборчій кампанії та способи його нейтралізації / С. Л. Грабовська, Л. С. Скочиляс та ін. – Львів: ЦПД, 2005. – 160 с.

2. Бучин М. Адміністративний ресурс як важлива політологічна проблема / М. Бучин // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: зб. наук. праць; НУ «Львівська політехніка». – Львів: Вид–во Національного університету «Львівська політехніка», 2006. – Вип.18. – С.28–32.

3. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад.: Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін.; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К.: НАДУ, 2010. – 820 с.

4. Науменко О. М. Становлення і розвиток адміністративної субкультури в Україні: автореф. дис. … канд. філос. наук. – Одеса, 2005. – 20 с.

5. Ніколаєнко Н. О. Адміністративний ресурс як недемократичне явище сучасного політичного процесу в Україні / Н. Ніколаєнко // Гілея: науковий вісник. – 2013. – №72. – С.846–851.

6. Ніколаєнко Н. О. Адміністративний ресурс як пострадянський синдром у виборчому процесі / Н. Ніколаєнко // Наукові праці: наук.–метод. журнал. – Вип.224, Т.236. Політологія. – Миколаїв: МДГУ імені П. Могили, 2014. – С.51–55.

7. Ніколаєнко Н. О. Використання адміністративного ресурсу під час виборчої кампанії [Електронний ресурс] / Н. Ніколаєнко. – С.180–184. – Режим доступу: http://lib.chdu.edu.ua/pdf/ukrpolituk/3/22.pdf

8. Носачов В. Зловживання адмінресурсом і методи боротьби з ним [Електронний ресурс] / В. Носачов. – Режим доступу: http://khpg.org/index.php?id=1443901667

9. Тишкун Ю. Адміністративний ресурс: контекст теорії демократії / Ю. Тишкун // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: зб. наук. праць; НУ «Львівська політехніка». – Львів: Вид–во Національного університету «Львівська політехніка», 2006. – Вип.17. – С.84–88.

10. Тищенко Ю. Використання «адміністративного ресурсу» під час виборчої кампанії 2002 року [Електронний ресурс] / Ю. Тищенко, 2002. – Режим доступу: http://www.ucipr.kiev.ua/ukrainian/adminresurs/001.html.

11. Шкаратан О. И. Этакратизм и российская социетальная система / О. И. Шкаратан // Общественные науки и современность. – 2004. – №4. – С.49–62.

References

1. Administratyvnyi resurs u vyborchii kampanii ta sposoby yoho neitralizatsii / S. L. Hrabovska, L. S. Skochylias ta in. – Lviv: TsPD, 2005. – 160 s.

2. Buchyn M. Administratyvnyi resurs yak vazhlyva politolohichna problema / M. Buchyn // Ukrainska natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku: zb. nauk. prats; NU «Lvivska politekhnika». – Lviv: Vyd–vo Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika», 2006. – Vyp.18. – S.28–32.

3. Entsyklopedychnyi slovnyk z derzhavnoho upravlinnia / uklad.: Iu. P. Surmin, V. D. Bakumenko, A. M. Mykhnenko ta in.; za red.

Iu. V. Kovbasiuka, V. P. Troshchynskoho, Iu. P. Surmina. – K.: NADU, 2010. – 820 s.

4. Naumenko O. M. Stanovlennia i rozvytok administratyvnoi subkultury v Ukraini: avtoref. dys. … kand. filos. nauk. – Odesa, 2005. – 20 s.

5. Nikolaienko N. O. Administratyvnyi resurs yak nedemokratychne yavyshche suchasnoho politychnoho protsesu v Ukraini / N. Nikolaienko // Hileia: naukovyi visnyk. – 2013. – №72. – S.846–851.

6. Nikolaienko N. O. Administratyvnyi resurs yak postradianskyi syndrom u vyborchomu protsesi / N. O. Nikolaienko // Naukovi pratsi: nauk.–metod. zhurnal. – Vyp.224, T.236. Politolohiia. – Mykolaiv: MDHU imeni P. Mohyly, 2014. – S.51–55.

7. Nikolaienko N. O. Vykorystannia administratyvnoho resursu pid chas vyborchoi kampanii [Elektronnyi resurs] / N. O. Nikolaienko. – S.180–184. – Rezhym dostupu: http://lib.chdu.edu.ua/pdf/ukrpolitik/3/22.pdf

8. Nosachov V. Zlovzhyvannia adminresursom i metody borotby z nym [Elektronnyi resurs] / V. Nosachov. – Rezhym dostupu: http://khpg.org/index.php?id=1443901667

9. Tyshkun Yu. Administratyvnyi resurs: kontekst teorii demokratii / Yu. Tyshkun // Ukrainska natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku: zb. nauk. prats; NU «Lvivska politekhnika». – Lviv: Vyd–vo Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika», 2006. – Vyp.17. – S.84–88.

10. Tyshchenko Yu. Vykorystannia «administratyvnoho resursu» pid chas vyborchoi kampanii 2002 roku [Elektronnyi resurs] / Yu. Tyshchenko, 2002. – Rezhym dostupu: http://www.ucipr.kiev.ua/ukrainian/adminresurs/001.html.

11. Shkaratan O. I. Etakratizm i rossiyskaia sotsietalnaia sistema / O. I. Shkaratan // Obshchestvennye nauki i sovremennost. – 2004. – №4. – S.49–62.

Kikot S. M., *Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of the Department of Political Science, Hryhorii Skovoroda Graduate School of Pereyaslav–Khmelnitsky State Pedagogical University (Ukraine, Pereyaslav–Khmelnitsky), ksm83@ukr.net*

Administrative resource in Ukraine: causes of emergence and peculiarities of usage

The article analyzes the causes of emergence and features of the use of administrative resources in Ukraine. It was found out that administrative resource as a phenomenon of political process in Ukraine became widespread as a result of borrowing of the Russian political tradition, which takes origin from the Soviet times and naturally flows from the system of organization and features of functioning of the mechanisms of the command–administrative system, the principles of power centralizing and inviolability of the power hierarchy.

It was established that the main reasons for the full use of administrative resources in Ukraine were: lack of political will in the state leadership, insufficiently developed party system, minimization of punishment for its application, undeveloped civil society institutions, lack of traditions of free expression of will and, consequently, low level of political and legal culture of citizens.

It is proved that the use of administrative resources in Ukraine objectively led to the violation of the current legislation by the subjects of the election process, the corruption of the state apparatus, and the distortion of the consequences of the people's will.

The methodology of the research is based on the principles of historicism, objectivity, system analysis of facts and events.

Keywords: *administrative resource, abuse of power, destructive political technology, political process, election campaign.*

* * *

УДК 930.2:633.34(477)

Муханов В. М.,
кандидат історичних наук, старший викладач
кафедри історії України та філософії,
Вінницький національний аграрний університет
(Україна, Вінниця), muhan2004@ukr.net

Історіографія та джерельна база історії становлення та розвитку галузі промислового виробництва сої та продуктів її переробки в Україні

Мета статті полягає у проведенні комплексного історіографічного аналізу історії становлення та розвитку галузі промислового виробництва сої та продуктів її переробки в Україні в період з кінця XIX – поч. XXI ст.

В процесі дослідження було використано загальнонаукові методи: порівняльно–історичного і системного аналізу та спеціальний методи історичного дослідження – аналіз нормативно–правових та архівних документів.

В результаті проведеного нам вдалося виділити та сформувати чотири групи джерел. До першої групи належать праці, що висвітлюють окремі епізоди з зародження наукового інтересу до сої, становлення та розвитку системних наукових знань з вирощування та використання культури. До другої – праці та документи, що містять інформацію щодо висвітлення окремих етапів зародження, становлення та розвитку галузі вирощування культурної сої та її переробки в контексті соціально–економічного життя України. До третьої групи включено праці, що проливають світло на створення, функціонування та здобутки науково–дослідних установ й інститутів, які працюють у напрямку селекції та вирощування культури. Четверту групу складають праці, що висвітлюють сучасні перспективні напрями харчового та кормового використання соєвого білка.

Ключові слова: *соя, історіографія, джерела, промислове вирощування сої.*

Останнє двадцятиріччя вітчизняної історії позначене докорінною зміною ціннісно–нормативної системи координат українського суспільства. В процесі подолання деструктивних та кризових соціально–економічних явищ відбувається поступове ствердження гуманістичних пріоритетів, відродження та актуалізація національної ідеї. В зв'язку з цим, на перший план виходить проблематика української минувшини, а саме, необхідність розуміння та інтерпретації ключових епізодів історії становлення нації, усвідомлення витоків її самобутності та місця в структурі європейської цивілізації.

В контексті дослідження історії вітчизняної аграрної науки особливо гостро стоїть проблема висвітлення процесу зародження та становлення окремих галузей сільського господарства, що активно розвиваються та на сучасному етапі поступово виходять на лідерські позиції в структурі АПК.

Галузь промислового виробництва сої та продуктів її переробки в Україні з'явилась порівняно нещодавно. В зв'язку з цим, проблема науково–історичного та економічного аналізу зародження та основних етапів становлення галузі у вітчизняній історико–науковій літературі практично не знаходила свого відображення. Поза науково–дослідницьких інтересів до недавнього часу також залишалися відображення діяльності мережі сільськогосподарських дослідних установ та інститутів, внесок вітчизняних селекціонерів та агрономів у формування нових сортів, агроприйомів з вирощування культури в природно–кліматичних та грунтових умовах сучасної України. Не приділялося необхідної уваги й висвітленню питань державної підтримки та стимулювання промислового виробництва культури, окрім того, потребує додаткового вивчення законодавча та нормативно–правова база, що регулює відносини учасників ринку сої як в Україні, так і поза її межами.

Незважаючи на пожвавлення інтересу до культурної сої, що спостерігається в нашій державі в останні двадцять п'ять років, наукові дослідження стосовно систематизації та узагальнення історичного досвіду вирощування сої в якості незалежної галузі АПК та напрямку аграрної науки мали безсистемний, фрагментарний та спорадичний характер. На сторінках наукових видань висвітлювалися лише окремі аспекти, що стосувалися теоретичної, селекційної та агротехнічної роботи з культурою.

В процесі вивчення та аналізу масив історіографічних праць, які безпосередньо або побічно висвітлюють

проблему історичних аспектів становлення та розвитку галузі промислового виробництва сої, нами було умовно розділено на декілька груп. До першої групи належать праці, що висвітлюють окремі епізоди з зародження наукового інтересу до сої, становлення та розвитку системних наукових знань з вирощування та використання культури. До другої групи було віднесено праці та документи, що містять інформацію щодо висвітлення окремих етапів зародження, становлення та розвитку галузі промислового вирощування культурної сої та її переробки в контексті соціально–економічного життя України. До третьої групи нами було включено праці, що проливають світло на створення, функціонування та здобутки науково–дослідних установ й інститутів, які працюють у напрямку селекції та вирощування культури. Четверту групу складають праці, що висвітлюють сучасні перспективні напрями харчового та кормового використання соєвого білка та його переробки.

До праць першої групи, що проливають світло на ключові віхи в процесі зародження наукових знань з систематизації та наукового вивчення культурної сої, належать дослідження Ц. Герца [1], К. І. Максимовича, О. К. Скворцова [2], А. Франше і Л. Савотьє, А. Декандоля [3], Г. Уата, П. Ашерсона, П. Гребнера [4], К. Пайпера, В. Морза [5], Г. Хегі та С. Вудвортса [6]. Серед дослідників, що займалися проблематикою та систематизацією культури, особлива роль належить Н. І. Корсакову та В. Б. Єнкену, які розробили та обґрунтували одні з найбільш поширених у наукових колах ботанічні класифікації культурної сої.

Вивченню й опису первинних світових осередків виникнення і розповсюдження культурної сої були присвячені наукові праці відомих дослідників, зокрема А. Декандоля [7], К. А. Давидовича [8], Н. А. Базілевської та В. К. Дагаєвої, В. Б. Єнкена [9] та інших.

Беззаперечна роль у дослідженні первинних регіонів зародження дикої сої та вивченні агро–біологічних властивостей культури належить М. І. Вавілову, який у своїх наукових працях висвітлює проблему етимології культури, розглядає первинні осередки зародження дикої сої, розкриває питання біологічної систематики культури. Окрему увагу автор приділяє основним напрямкам селекційної роботи з культурою, зокрема згадує про успішне використання пластичних білків культури та прорікає сої велике господарське майбутнє.

Перша робота наукового характеру, яка безпосередньо стосувалася культурної сої та містила в собі відомості про роботу з культурою, що проводилася на території Австро–Угорської імперії, належить Ф. Габерланду. Так, у книзі «Культура волохатого боба» (1887) автор подає детальний аналіз поживних речовин жовтої сої, який було отримано в технологічній лабораторії Державного Королівського коледжу у Відні Ф. Схваскхоефом та Д. Стюа. В книзі надані також результати аналізу, так званих, «жовтих бобів» сої, вирощеної в Моравії.

Ентузіастом культивування сої на українських землях був І. Г. Подоба, який у 1880 р. на сторінках відомого російського наукового журналу «Записи общества сельского хозяйства Южной России» видає публікацію, присвячену результатом дослідницької роботи з культурою [10]. В 1881 р. І. Г. Подоба у своїй монографії «Масличный горох или соя (Soja hispida)» подає загальну характеристику основних агрономічних властивостей цієї культури. Зокрема, автор звертає окрему увагу на здатність сої пристосовуватися до умов вирощування та протидіяти негативному впливу зовнішнього середовища. Працю І. Г. Подоби справедливо можна вважати першою книгою про культуру сої в тодішній Росії. Згодом, в 1884 р., з–під пера дослідника вийшла ще одна наукова праця про культурну сою – «Соя та лаллемация».

Практично, одночасно з І. Г. Подобою, колектив агрономів–новаторів – В. Бертенсон та В. Гіляровський – на сторінках журналів «Хозяин», «По югу России», «Наше хозяйство» в 1899–1900 рр. видали низку статей, присвячених експериментальній роботі з культурною соєю (в тодішній літературі – «китайській Боб»). Окрім основних біологічних та харчових властивостей дослідної культури, автори підкреслювали велике значення та перспективність цієї культури в контексті імперського сільського господарства.

Д. І. Матусевич у невеличкій брошурі «Ранняя соя Овсинского» (1898) доповідає про перші досліди з вирощування культури сої на полях Подільської губернії в 80–х рр. XIX ст. Окрім того, в брошурі подається один з найперших перелік сортів, що апробовані на українських територіях в XIX ст.

Надзвичайну цікавість становлять праці В. П. Гіляранського [11] та Л. Юркевича [12], в яких автори подають основні результати сортовипробування завезених та місцевих сортів сої на українських дослідних станціях. Окрему увагу приділено аналізу перспектив господарського використання культури в умовах індивідуального селянського господарство та промислового підприємства.

До джерел другої групи, які склали основу дослідження соціально–економічних аспектів становлення та розвитку вітчизняної галузі промислового вирощування сої, можна віднести низку ґрунтовних праць та публікацій, що розкривають окремі аспекти зародження, становлення та розвитку вітчизняного соєвиробництва та містять статистичний опис концентрації та динаміки соєвих посівів в УРСР та сучасній Україні. Зокрема, до таких джерел належать праці Ю. П. Мякушко [13], Г. Г. Лавріненко, В. П. Дерев'янського [14], І. Ш. Месяца [15], Є. С. Сігаєвої [16] та інших.

Важливим джерелом цього дослідження є нормативно–правові акти, директиви та постанови державних органів влади, які дозволяють відтворити основні тенденції розвитку галузі та її наукового забезпечення в різні періоди її існування. Окрім того, завдяки вивченню правової бази, що регламентує розвиток народного господарства, стає можливим відслідкувати основні аграрні та економічні новації ключових етапів радянської доби та їх влив на розвиток галузі промислового вирощування сої.

Особливо цінними в даному контексті є архівні матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Державного архіву Київської області, Державного архіву Вінницької області. У вищеперерахованих архівних фондах зібрано надзвичайно важливі документи: постанови Народного комісаріату землеробства (Наркомзем) СРСР та УРСР, постанови Ради Міністрів СРСР, Ради Міністрів УРСР, закони та постанови

Верховної Ради України, звіти науково–дослідних установ республіки, листування науковців, партійного керівництва, які торкаються безпосередньо розвитку промислового вирощування культури сої як окремої галузі сільського господарства в радянський період. Зокрема, в низці постанов вказуються конкретні завдання щодо розміру посівних площ та обсяги держзаготівлі сої для колгоспів та індивідуальних селянських господарств республіки. Велику цінність також становлять документи, що містять статистичні данні стосовно ключових економічних показників вирощування культури.

До третьої групи праць, що містить інформацію щодо діяльності та висвітлення основних результатів українських науково–дослідних установ з селекції та вирощування сої, нами було включено монографії та публікації 1920–30–х рр. за авторством Я. Г. Момота [17], Я. Е. Короля [18], І. Спутника [19], Б. В. Скворцова [20], І. Савіч, І. А. Лєбєдєва [21], А. А. Мітаревського [22] та інших. Цей період характеризується активним просуванням та популяризацією вирощування сої в різних агрокліматичних регіонах СРСР та УРСР, залученням наукового потенціалу для подальшого розвитку галузі соєсіяння.

Особливої уваги заслуговують роботи одного з найактивніших популяризаторів культури на території СРСР в 20–30–х рр. ХХ ст. П. П. Бордакова [23; 24; 25; 26], в яких надаються підсумки діяльності селекційно–дослідних установ по сої за 1920–30–ті рр. Окрім того, П. П. Бордаков, одним із перших ставить питання необхідності розвитку галузі промислового вирощування сої як одного з найперспективніших напрямів радянського рослинництва ХХ ст. Особливу увагу дослідник приділив загальній характеристиці промислового вирощування сої в різних регіонах СРСР за умов контракційного кооперування.

Після певних успіхів та досягнень у 20–х – першій половині 30–х рр. ХХ ст. у галузі промислового вирощування сої інтерес до вивчення цієї культури та її подальшого просування у виробництво поступово спав. Нова хвиля зацікавленості намітилася лише після завершення Другої світової війни. Проблеми селекції, основні досягнення в царині виведення нового сортоматеріалу та обґрунтування достатніх природно–кліматичних зон для успішного промислового вирощування культури знайшли своє відображення в працях А. Г. Новака [27], С. І. Чернобривенко, В. Н. Бабіченко, С. Ф. Рудишина, А. Г. Белоус, В. І. Заверюхіна [28] та інших.

В 30–50–х рр. ХХ ст. виходить низка ґрунтовних праць за авторством одного з найавторитетніших знавців сої цього періоду В. Б. Єнкена [29; 30; 31; 32; 33]. У своїх роботах В. Б. Єнкен подає результати багаторічних досліджень у галузі виявлення та дослідження первинних осередків зародження сої та її ботанічної систематизації, селекції та районування перших сортів цієї культури у радянських республіках, агротехніки вирощування культури в різних природно–кліматичних зонах СРСР. Окрему увагу приділено висвітленню основних досягнень вітчизняної галузі вирощування сої в період від її зародження в 20–30–х рр. ХХ ст. до активного промислового використання культури наприкінці 50–60–х рр. Особливу цінність у межах даного дослідження являють дві монографії В. Б. Єнкена за назвою «Соя» 1957 та 1959 рр. видання.

Велику наукову цінність мають праці відомого селекціонера А. К. Лещенко [34; 35; 36; 37], що підсумовують основні досягнення селекції та агротехніки вирощування сої в УРСР у 60–70–х рр. ХХ ст. Знаменно, що А. К. Лещенко однією з перших вітчизняних дослідників у своїх працях подає дані не лише з досвіду селекції та агротехніки культури, а й змістовний соціально–економічний та історичний аналіз основних періодів становлення та розвитку світової та української галузі вирощування сої. Велику увагу в її роботах також було приділено висвітленню внеску ключових персоналій та науково–дослідницьких шкіл до наукового вивчення культури.

Особливий інтерес становлять праці одного з найактивніших популяризаторів та найвідоміших дослідників сої в УРСР та незалежній Україні – професора, академіка НААН А. О. Бабича, в яких подано основні здобутки вітчизняної селекції сої, досягнення галузі промислового виробництва культури та її залучення у вітчизняне кормовиробництво.

Неабиякий інтерес становить монографія А. О. Бабича «Соя на корм» (1974), присвячена проблемі використання сої у білкових кормах в галузі тваринництва. Окремі розділи висвітлюють походження дикої сої та системну роботу наукових шкіл світу щодо її окультурення та виведення на промисловий рівень. В роботі також змальовується коротка історія розвитку українського соєсіяння, зазначені широкі перспективи даної культури [38].

Величезну цінність в контексті даного дослідження становить монографія А. О. Бабича «Селекція і розміщення виробництва сої в Україні» (2008), в якій поетапно розглянуто процес зародження та становлення наукового інтересу до культури в Європі, починаючи з середини XIX ст. У монографії проаналізовано багаторічний досвід роботи з культурною соєю основних науково–дослідних та селекційних центрів в Україні, розглянуто соціально–економічні аспекти та історичні особливості виникнення та розвитку вітчизняної галузі промислового вирощування сої [39].

У зв'язку з реалізацією низки державних та національних програм, спрямованих на подолання білкового дефіциту, розвитком вітчизняної галузі промислового виробництва сої та продуктів її переробки в XXI ст., в українській аграрній науці протягом останнього десятиріччя з'явилася серія публікацій та монографій, присвячених окремим аспектам історії галузі вирощування та переробки сої, економічному та маркетинговому аналізу вітчизняного ринку сої та продуктів її переробки в умовах переходу до ринкової економіки. В даному напрямку досліджень особливий інтерес становлять праці А. А. Бабич–Побережної [40], М. В. Калінука, М. М. Ільчука, О. В. Бєляєва [41], В. Г. Лазаря [42], С. О. Семенова [43] та інших.

До четвертої групи джерел нами було віднесено масив праць, у яких розкриваються основні досягнення та перспективні напрями діяльності вітчизняних науково–дослідних, науково–виробничих установ та інститутів у царині переробки та використання соєвого білку та соєвих продуктів у сучасній харчовій промисловості та кормовиробництві. До цієї групи нами включено

праці В. Ф. Петриченко [44; 45], А. І. Овсієнко [46], В. Ясенецького [47], А. А. Долінського [48] та інших.

Величезний обсяг цінної інформації міститься на сторінках фахового видання Міжвідомчий науковий тематичний збірник «Корми та кормовиробництво», що з 1976 р. видає НМЦ «Інститут кормів та сільського господарства Поділля НААН». На сторінках видання вітчизняні та зарубіжні дослідники подають результати своїх досліджень у царині селекції та кормового використання культурної сої.

Таким чином, аналіз наукових, науково–публіцистичних, архівних матеріалів та джерел дає змогу стверджувати, що історія селекції, агротехніки та промислового виробництва сої в Україні не була предметом спеціального комплексного наукового дослідження. Тому, в умовах становлення ринкової економіки та переорієнтації вітчизняного АПК, назріла необхідність узагальнення історичного досвіду розвитку наукових досліджень із метою визначення впливу динаміки науково–дослідної роботи на організаційно–структурні зміни у виробництві, обґрунтування оптимальних шляхів відродження галузі.

Список використаних джерел

1. Jacob Hartz. Sr. Arkansas Seedsman, Expires / Hartz. Sr. Jacob // The Rice Journal 66. – 1963. – December. – P.18.
2. Скворцов Б. В. Дикая и культурная соя Восточной Азии / Б. В. Скворцов // Вестник Маньчжурии. Харбин. – 1927. – №9. – С.35–43.
3. Декандоль А. Местопроисхождение возделываемых растений / Декандоль А. – СПб.: К. Риккер, 1885. – 490 с.
4. Asherson P. and Graebner P. Synopis Mitteleuropaishen Flora, 6 (2), 1906–1910.
5. Piper C. V. The soybean / C. V. Piper, Ft. J. Morse. – New York: McGraw–Hill, 1923. – 329 p.
6. Hermann F. J. A revision of the genus Glycine and its immediate allies: Technical Bulletin 1268. United States Department of Agriculture / Hermann F. J. – Washington, DC, 1962.
7. Декандоль А. Местопроисхождение возделываемых растений / Декандоль А. – СПб.: К. Риккер, 1885. – 490 с.
8. Давидович К. А. Вопросы систематики, генетики и селекции сои / Давидович К. А., Берлянд С. С., Хотчинский Н. Н. – М.: Сельхозгиз, 1935. – Т.2. – 304 с.
9. Енкен В. Б. Соя / Енкен В. Б. – М.: Гос. изд–во с.–х. лит–ры, 1957. – 624 с.
10. Подоба И. Г. Опыты возделывания масличного гороха в Таврической губернии / И. Г. Подоба // Записи общества сельского хозяйства Южной России. – Одесса, 1880. – С.17–19.
11. Гиляранский В. П. Монография китайского масличного гороха (Soja hispida) / Гиляранский В. П. – СПб.: Обществ. польза, 1883. – 48 с.
12. Юркевич Л. Соя ранняя как насущная пища для губерний, пострадавших от неурожая / Юркевич Л. – К., 1899. – 30 с.
13. Соя / под ред.: Ю. П. Мякушко, В. Ф. Баранова. – М.: Колос, 1984. – 332 с.
14. Дерев'янський В. П. Соя. Історія походження / Дерев'янський В. П. – К., 1996. – 17 с.
15. Месяц И. Ш. Возделывание сои в странах Европы / Месяц И. Ш. – М.: ВНИИТЗИСХ, 1989. – 277 с.
16. Сигаева Е. С. Соя / Сигаева Е. С. – М.: Колос, 1981. – 185 с.
17. Момот Я. Г. Апробация сои В СССР / Момот Я. Г. – Л.: Изд–во Ин–та растениеводства, 1932. – 109 с.
18. Король Я. Э. Соя. Культура и использование / Король Я. Э. – М.: Сельхозгиз, 1931. – 128 с.
19. Спутник І. Соя та її значення в народному господарстві / Спутник І. – Харків, 1930. – 61 с.
20. Скворцов Б. В. Дикая и культурная соя Восточной Азии / Б. В. Скворцов // Вестник Маньчжурии. Харбин. – 1927. – №9. – С.35–43.
21. Лебедев И. А. Соя на корм: использование и возделывание / И. А. Лебедев, Г. Я. Петренко; Всесоюз. науч.–исслед. ин–т сои и спец. культур. – М.: Сельхозгиз, 1932. – 78 с.
22. Митаревский А. А. Соевые бобы или соя: культура сои, роль сои в хозяйствах Северной Маньчжурии, техническое, пищевое и кормовое значение соевых бобов / Митаревский А. А.; НКЗ РСФСР, Масложирсиндикат. – М.: Новая деревня, 1929. – 86 с.
23. Бордаков П. П. Селекційна робота ПАКТу / П. П. Бордаков // Записки Полтавського сільськогосподарського політехнікуму. – Полтава, 1927. – Т.1. – С.319–324.
24. Бордаков П. П. Соя на Украине / Бордаков П. П. – М., 1929. – 114 с.
25. Бордаков П. П. Соя / Бордаков П. П. – 2–е вид., виправл. и допов. – Харків: Радян. селянин, 1930. – 207 с.
26. Бордаков П. П. Соя как пищевая культура / П. П. Бордаков // Вопросы питания. – 1932. – №1 (1–2). – С.73–77.
27. Новак А. Г. Возделывание сои / Новак А. Г. – М.: Россельхозиздат, 1964. – 104 с.
28. Белоус А. Г. Возделывание сои в орошаемых условиях юга Украины / А. Г. Белоус, В. И. Заверюхин // Бюллетень научно–технической информации по масличным культурам. – Краснодар, 1972. – Вып.2. – С.122–125.
29. Енкен В. Б. Соя (агроботаническая монография): автореф. дис. … доктора с.–х. наук / В. Б. Енкен. – Л.: ВИР, 1956. – 39 с.
30. Енкен В. Б. Краткий обзор итогов селекции сои в СССР / В. Б. Енкен // Биология и возделывание сои: материалы Всесоюз. совещ. – Владивосток, 1971. – С.121–131.
31. Енкен В. Б. К познанию эколого–географических типов сои / В. Б. Енкен // Труды по прикладной ботанике, генетике и селекции. Серия 9. – 1932. – №1. – С.47–69.
32. Енкен В. Б. Соя / Енкен В. Б. – М.: Сельхозгиз, 1959. – 298 с.
33. Енкен В. Б. Соя / Енкен В. Б. – М.: Сельхозгиз, 1959. – 653 с.
34. Лещенко А. К. Соя / Лещенко А. К., Касаткин Б. В., Хотулев М. И.; Всесоюз. науч.–исслед. ин–т. сои и клещевины. – М.: ОГИЗ–Сельхозгиз, 1948. – 272 с.
35. Лещенко А. К. Соя: довід. по апробації с.–г. культур / Лещенко А. К. – К.: Урожай, 1971. – С.146–168.
36. Лещенко А. К. Соя / А. К. Лещенко, А. О. Бабич. – К.: Урожай, 1977. – 104 с.
37. Лещенко А. К. Культура сои / Лещенко А. К. – К.: Наукова Думка, 1978. – 236 с.
38. Бабич А. А. Соя на корм / Бабич А. А. – М., 1971. – 88 с.
39. Бабич А. О. Селекція і розміщення виробництва сої в Україні / А. О. Бабич, А. А. Бабич–Побережна. – К.: Данилюк В. Г., 2008. – 216 с.
40. Бабич–Побережна А. А. Економіка світового виробництва і ринок білка / Бабич–Побережна А. А.; під ред. П. Т. Саблука. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 782 с.
41. Формування ринку сої та продуктів її переробки в Україні / [Калінук М. В., Ільчук М. М, Бєляєв О. В. та ін.]. – К., 2007. – 200 с.
42. Лазарь В. Г. Соя: история сои, применение в пищевой промышленности, технологи / Лазарь В. Г. – К.: Раритет, 2003. – 144 с.
43. Семенов С. О. Соя в Україні й Росії: історичні аспекти та перспективи / С. О. Семенов // Вісн. Полтав. держ. аграр. акад. – 2007. – №2. – С.51–55.
44. Петриченко В. Ф. Ефективність використання сої різних технологій переробки в годівлі сільськогосподарських тварин / В. Ф. Петриченко, М. Ф. Кулик, И. Н. Величко // Корми і кормовиробництво. – 2008. – Вип.63. – С.16–21.
45. Петриченко В. Ф. Наукові основи сталого соєсіяння в Україні / В. Ф. Петриченко // Корми і кормовиробництво. – 2011. – Вип.69. – С.3–10.
46. Овсієнко А. І. Використання кормів із соєвих бобів у годівлі свиней / А. І. Овсієнко // Корми і кормовиробництво. – 2012. – Вип.71. – С.82–88.
47. Ясенецький В. Обладнання для виробництва соєвого молока [Електронний ресурс] / В. Ясенецький, С. Кукта. – Режим доступу: http://agroua.net/technics/articles/index.php?aid=32.
48. Розробка та впровадження нових технологій виробництва вітчизняних функціональних продуктів на соєвій основі / А. А. Долінський, Н. О. Шаркова, Л. Ю. Авдєєва та ін. // Наука та інновації. – 2007. – №2. – С.48–50.

References

1. Jacob Hartz. Sr. Arkansas Seedsman, Expires / Hartz. Sr. Jacob // The Rice Journal 66. – 1963. – December. – P.18.
2. Skvorcov B. V. Dikaja i kul'turnaja soja Vostochnoj Azii / B. V. Skvorcov // Vestnik Man'chzhurii. Harbin. – 1927. – №9. – S.35–43.
3. Dekandol' A. Mestoproishozhdenie vozdelyvaemyh rastenij / Dekandol' A. – SPb.: K. Rikker, 1885. – 490 s.
4. Asherson P. and Graebner P. Synopis Mitteleuropaishen Flora, 6 (2), 1906–1910.
5. Piper C. V. The soybean / C. V. Piper, Ft. J. Morse. – New York: McGraw–Hill, 1923. – 329 p.
6. Hermann F. J. A revision of the genus Glycine and its immediate allies: Technical Bulletin 1268. United States Department of Agriculture / Hermann F. J. – Washington, DC, 1962.
7. Dekandol' A. Mestoproishozhdenie vozdelyvaemyh rastenij / Dekandol' A. – SPb.: K. Rikker, 1885. – 490 s.
8. Davidovich K. A. Voprosy sistematiki, genetiki i selekcii soi / Davidovich K. A., Berljand S. S., Hotchinskij H. H. – M.: Sel'hozgiz, 1935. – T.2. – 304 s.
9. Enken V. B. Soja / Enken V. B. – M.: Gos. izd–vo s.–h. lit–ry, 1957. – 624 s.
10. Podoba I. G. Opyty vozdelyvanija maslichnogo goroha v Tavricheskoj gubernii / I. G. Podoba // Zapisi obshhestva sel'skogo hozjajstva Juzhnoj Rossii. – Odessa, 1880. – S.17–19.
11. Giljaranskij V. P. Monografija kitajskogo maslichnogo goroha (Soja hispida) / Giljaranskij V. P. – SPb.: Obshhestv. pol'za, 1883. – 48 s.
12. Jurkevich L. Soja rannjaja kak nasushhnaja pishha dlja gubernij, postradavshih ot neurozhaja / Jurkevich L. – K., 1899. – 30 s.
13. Soja / pod red.: Ju. P. Mjakushko, V. F. Baranova. – M.: Kolos, 1984. – 332 s.
14. Derev'jans'kyj V. P. Soja. Istorija pohodzhennja / Derev'jans'kyj V. P. – K., 1996. – 17 s.
15. Mesjac I. Sh. Vozdelyvanie soi v stranah Evropy / Mesjac I. Sh. – M.: VNIITZISH, 1989. – 277 s.
16. Sigaeva E. S. Soja / Sigaeva E. S. – M.: Kolos, 1981. – 185 s.
17. Momot Ja. G. Aprobacija soi V SSSR / Momot Ja. G. – L.: Izd–vo In–ta rastenievodstva, 1932. – 109 s.
18. Korol' Ja. Je. Soja. Kul'tura i ispol'zovanie / Korol' Ja. Je. – M.: Sel'hozgiz, 1931. – 128 s.
19. Cputnyk I. Soja ta i'i' znachennja v narodnomu gospodarstvi / Cputnyk I. – Harkiv, 1930. – 61 s.
20. Skvorcov B. V. Dikaja i kul'turnaja soja Vostochnoj Azii / B. V. Skvorcov // Vestnik Man'chzhurii. Harbin. – 1927. – №9. – S.35–43.
21. Lebedev I. A. Soja na korm: ispol'zovanie i vozdelyvanie / I. A. Lebedev, G. Ja. Petrenko; Vsesojuz. nauch.–issled. in–t soi i spec. kul'tur. – M.: Sel'hozgiz, 1932. – 78 s.
22. Mitarevskij A. A. Soevye boby ili soja: kul'tura soi, rol' soi v hozjajstvah Severnoj Man'chzhurii, tehnicheskoe, pishhevoe i kormovoe znachenie soevyh bobov / Mitarevskij A. A.; NKZ RSFSR, Maslozhirsindikat. – M.: Novaja derevnja, 1929. – 86 s.
23. Bordakov P. P. Selekcijna robota PAKTu / P. P. Bordakov // Zapysky Poltavs'kogo sil's'kogospodars'kogo politehnikumu. – Poltava, 1927. – T.1. – S.319–324.
24. Bordakov P. P. Soja na Ukraine / Bordakov P. P. – M., 1929. – 114 s.
25. Bordakov P. P. Soja / Bordakov P. P. – 2–e vid., vipravl. i dopov. – Harkiv: Radjan. seljanin, 1930. – 207 s.
26. Bordakov P. P. Soja kak pishhevaja kul'tura / P. P. Bordakov // Voprosy pitanija. – 1932. – №1 (1–2). – S.73–77.
27. Novak A. G. Vozdelyvanie soi / Novak A. G. – M.: Rossel'hozizdat, 1964. – 104 s.
28. Belous A. G. Vozdelyvanie soi v oroshaemyh uslovijah juga Ukrainy / A. G. Belous, V. I. Zaverjuhin // Bjulleten' nauchno–tehnicheskoj informacii po maslichnym kul'turam. – Krasnodar, 1972. – Vyp.2. – S.122–125.
29. Enken V. B. Soja (agrobotanicheskaja monografija): avtoref. dis. … doktora s.–h. nauk / V. B. Enken. – L.: VIR, 1956. – 39 s.
30. Enken V. B. Kratkij obzor itogov selekcii soi v SSSR / V. B. Enken // Biologija i vozdelyvanie soi: materialy Vsesojuz. soveshh. – Vladivostok, 1971. – S.121–131.
31. Enken V. B. K poznaniju jekologo–geograficheskih tipov soi / V. B. Enken // Trudy po prikladnoj botanike, genetike i selekcii. Serija 9. – 1932. – №1. – S.47–69.
32. Enken V. B. Soja / Enken V. B. – M.: Sel'hozgiz, 1959. – 298 s.
33. Enken V. B. Soja / Enken V. B. – M.: Sel'hozgiz, 1959. – 653 s.
34. Leshhenko A. K. Soja / Leshhenko A. K., Kasatkin B. V., Hotulev M. I.; Vsesojuz. nauch.–issled. in–t. soi i kleshheviny. – M.: OGIZ–Sel'hozgiz, 1948. – 272 s.
35. Leshhenko A. K. Soja: dovid. po aprobacii' s.–g. kul'tur / Leshhenko A. K. – K.: Urozhaj, 1971. – S.146–168.
36. Leshhenko A. K. Soja / A. K. Leshhenko, A. O. Babich. – K.: Urozhaj, 1977. – 104 s.
37. Leshhenko A. K. Kul'tura soi / Leshhenko A. K. – K.: Naukova Dumka, 1978. – 236 s.
38. Babich A. A. Soja na korm / Babich A. A. – M., 1971. – 88 s.
39. Babych A. O. Selekcija i rozmishhennja vyrobnyctva soi' v Ukrai'ni / A. O. Babych, A. A. Babych–Poberezhna. – K.: Danyljuk V. G., 2008. – 216 s.
40. Babych–Poberezhna A. A. Ekonomika svitovogo vyrobnyctva i rynok bilka / Babych–Poberezhna A. A.; pid red. P. T. Sabluka. – K.: NNC IAE, 2005. – 782 s.
41. Formuvannja rynku soi' ta produktiv i'i' pererobky v Ukrai'ni / [Kalinuk M. V., Il'chuk M. M, Bjeljajev O. V. ta in.]. – K., 2007. – 200 s.
42. Lazar' V. G. Soja: istorija soi, primenenie v pishhevoj promyshlennosti, tehnologi / Lazar' V. G. – K.: Raritet, 2003. – 144 s.
43. Semenov S. O. Soja v Ukrai'ni j Rosii': istorychni aspekty ta perspektyvy / S. O. Semenov // Visn. Poltav. derzh. agrar. akad. – 2007. – №2. – S.51–55.
44. Petrychenko V. F. Efektyvnist' vykorystannja soi' riznyh tehnologij pererobky v godivli sil's'kogospodars'kyh tvaryn / V. F. Petrychenko, M. F. Kulyk, Y. N. Velychko // Kormy i kormovyrobnyctvo. – 2008. – Vyp.63. – S.16–21.
45. Petrychenko V. F. Naukovi osnovy stalogo sojesijannja v Ukrai'ni / V. F. Petrychenko // Kormy i kormovyrobnyctvo. – 2011. – Vyp.69. – S.3–10.
46. Ovsijenko A. I. Vykorystannja kormiv iz sojevyh bobiv u godivli svynej / A. I. Ovsijenko // Kormy i kormovyrobnyctvo. – 2012. – Vyp.71. – S.82–88.
47. Jasenec'kyj V. Obladnannja dlja vyrobnyctva sojevogo moloka [Elektronnyj resurs] / V. Jasenec'kyj, S. Kukta. – Rezhym dostupu: http://agroua.net/technics/articles/index.php?aid=32.
48. Rozrobka ta vprovadzhennja novyh tehnologij vyrobnyctva vitchyznjanyh funkcional'nyh produktiv na sojevij osnovi / A. A. Dolins'kyj, N. O. Sharkova, L. Ju. Avdjejeva ta in. // Nauka ta innovacii'. – 2007. – №2. – S.48–50.

Mukhanov V. N., *Ph.D. in History, Senior Lecturer in the Department of History of Ukraine and Philosophy of Vinnytsia National Agrarian University (Ukraine, Vinnytsa), muhan2004@ukr.net*

Historiography and source base of the history of the formation and development of the industrial production of soybean and products of its processing in Ukraine

The purpose of the paper is to carry out a comprehensive historiographical analysis of the history of the formation and development of the industrial production of soybeans and products of its processing in Ukraine from the end of the 19th century to the beginning XXI century.

In the course of the research the general scientific methods were used: comparative–historical and system analysis and special methods of historical research – analysis of normative–legal and archival documents.

As a result, we managed to isolate and form four groups of sources. The first group includes works that cover individual episodes from the birth of scientific interest in soybean, the formation and development of systematic scientific knowledge on the cultivation and use of culture. The second one – works and documents containing information on the coverage of certain stages of the birth, formation and development of the field of cultivation of cultivated soybeans and their processing in the context of socio–economic life of Ukraine. The third group includes works that shed light on the creation, operation and achievement of research institutions and institutes that work towards breeding and cultivating culture. The fourth group consists of works covering the modern promising directions of food and feed use of soy protein.

Keywords: *soybean, historiography, sources, industrial soybean cultivation.*

* * *

УДК 351.853(091)(477)

Аносова В. С.,
асистент кафедри всесвітньої історії
та історії України, Східноукраїнський
національний університет ім. Володимира Даля
(Україна, Сєвєродонецьк), anosovaV91@gmail.com

До історії охорони культурної спадщини українського народу

Автором розглянуто основні історичні періоди, котрі, в тому чи іншому сенсі стали переламними в історії розвитку української культури.

Відзначені найбільш значущі події та постаті української та російської історії, котрі вплинули на подальше формування культури. Коротко розглянуто визначні події, заходи та організації з охорони культурної спадщини за часів радянської влади та незалежної України до теперішнього часу.

Ключові слова: *культурна спадщина, українська культура, формування культури.*

Культурна спадщина фактично є головним способом та результатом існування культури. Те, що не входить до культурної спадщини, перестає бути культурою і в результаті припиняє своє існування. За своє життя людина встигає пізнати та увібрати в себе лише малу частку культурної спадщини. Останнє залишається після нас для інших поколінь і є культурним надбанням, історичним досвідом усіх народів та людства загалом. Однак таким воно може бути лише за умови свого збереження. Тому збереження культурної спадщини певною мірою перекликається зі збереженням культури в цілому.

Незважаючи на велику кількість досліджень, це питання залишається відкритим [12; 13]. Причина тому – відсутність громадської позиції серед населення в питані охорони пам'яток культурної спадщини, що негативно відображається на збереженості об'єктів які мають історичну та культурну цінність.

Мета. Аналіз впливу окремих подій та постатей в історії на формування сучасної української культури.

З огляду на низький рівень збереженості пам'яток культурної спадщини в Україні, а також недбале ставлення до об'єктів які представляють культурну та історичну цінність серед населення, відсутність чіткої громадської позиції в питаннях збереження пам'яток. Доцільним є вивчення та аналіз основних історичних періодів, подій та постатей в українській історії, які мали значний вплив на подальше формування української культури та ставлення українського народу до його культурної спадщини. Проблема збереження об'єктів культурної спадщини, а саме пам'яток архітектури на території сучасної України залишається актуальною.

Як проблема охорона культурної спадщини є актуальною для всіх народних спільнот. Однак більш гостро вона постає перед західним суспільством. Схід в цьому сенсі істотно відрізняється від Заходу.

Історія східного світу розвивалася стрімко без будь–яких радикальних, революційних розривів поступовості. Вона базувалася на перейманні століттями освячених традицій і звичаїв. Східне суспільство досить спокійно перейшло від епохи давнини до Середньовіччя, від язичництва до монотеїзму, що поступово почало проявлятися ще з древності.

Всю подальшу історію Сходу можна визначити як «вічне Середньовіччя», де положення релігії, як фундаменту культури, залишалося непорушним. Схід швидко розвивався, просувався вперед, та все ж, його погляд було звернено в минуле, до вікових традицій та цінностей. Цінність культурної спадщини завжди була беззаперечною. Збереження виступало як щось природне, щось що не потребує доказів та підтверджень. Проблеми виникаючі у сфері збереження пам'ятків культури, для Східного світу носили головним чином технічний або економічний характер.

Історія західного суспільства, навпаки, позначилася глибокими, радикальними розривами. Перехід майже до кожної нової епохи характеризувався категоричною відмовою від культурних надбань минулих віків. Подекуди збереження та наслідування традицій минулого, збереження історичної пам'яті висміювалося, заборонялося та вважалося чимось ганебним. Перехід західного світу від Античності до Середньовіччя був бурхливим. Він супроводжувався значними масштабними руйнуваннями, втратами багатьох досягнень Античності, що відкинуло культурний розвиток Заходу на багато століть назад. Західний «християнський світ» зароджувався на руїнах античного, язичницького, більшість архітектурних пам'ятників християнської культури зводилися з уламків та на місцях зруйнованих античних храмів. Епоха Відродження, в свою чергу, відмовилася від культурних традицій Середньовіччя яке потонуло у пітьмі неосвіченості, нав'язаного аскетизму під впливом інквізиції. Варто зазначити що результатом діяльності останньої стало майже повне винищення рухомих об'єктів культурної спадщини, давніх книг, рукописів, картин. Були забуті безцінні знання та традиції більш ранніх епох. Для епохи Нового часу вищою цінністю виступало майбутнє, тоді як минуле рішуче відкидалося.

Починаючи з епохи Відродження, в західній культурі релігія втрачає свою роль і значення, вона все більше відтісняється, стає декоративним додатком світського життя. Місце релігії поступово займає наука. Діячів науки перш за все цікавить все нове і не пізнане, їх погляди звернені у майбутнє.

Історія української культури розвивалась в контексті історії Росії та під впливом російської культури. Обидві культури, протягом тривалого історичного розвитку переймали одна від одної загальні риси та все ж залишалися самобутніми. Російську та українську культури відносять більше до західних культур, ніж до східних. Можливо, в меншій мірі ніж культури інших європейських країн та регіонів, але вони також супроводжувалася крутими поворотами і порушеннями поступовості. Їх еволюція ускладнювалася геополітичним становищем Росії, яка опинившись між Заходом і Сходом та розривалася між західним і східним шляхом розвитку. Не без втрат, та все ж таки обидві культури відшукали та ствердили свою самобутність. Тому проблема відношення і збереження культурної спадщини завжди існувала, часом стаючи досить гострою [13].

Починаючи з часів правління Володимира Великого та «насильницького» хрещення Русі українська та російська культури різко змінили напрям розвитку, завдяки чому значна частина неповторної, автентичної культури була втрачена, а на її місце було штучно насаджені засади чужих культур та релігій [16; 17].

Одним з таких переламних моментів для обох культур стало правління Петра І. Своїми реформами

він різко звернув Росію на Захід, загостривши проблему ставлення до її минулого. Однак, при всьому радикалізмі своїх намірів, Петро І зовсім не прагнув до повної відмови від минулого Росії та України яка на той час входила до складу Російської імперії , від її культурної спадщини. Навпаки, саме при ньому проблема охорони культурної спадщини вперше постає як цілком усвідомлена і вкрай важлива. За часів правління Петра І вживаються конкретні практичні заходи щодо збереження культурної спадщини. В кінці XVII століття за указом Петра проводяться виміри та розробляються креслення стародавніх буддійських храмів Сибіру. Важливим є той факт, що в роки, коли в Росії заборонялося – крім Петербурга – кам'яне будівництво, Петро видає спеціальний дозвіл про таке будівництво в Тобольську. У своєму наказі він зазначає, що метою зведення Тобольського є не оборона і військова дії, а показ величі і краси російської будівельної справи [15].

Розпочате за часів Петром І знайшло продовження і при Катерині II. Вона видала укази про обмірюваннях, дослідженнях та облік будівель, що мали історико–художню цінність, а також про складання планів і описів древніх міст і про збереження пам'яток археології [3; 4].

На початку XX століття в Росії вже були розроблені основні закони про охорону пам'яток мистецтва та старовини, про охорону природи і про організацію природних і історичних заповідників. Були опубліковані «Проект закону про охорону пам'яток старовини в Росії» (1911 рік) і пакт М. Реріха про необхідність міжнародного вирішення питання про охорону культурних цінностей. Варто підкреслити, що пакт Реріха став першим у документом світовій практиці, який поставив це питання як глобальну проблему. Цей пакт був прийнятий Лігою Націй тільки у 1934 році, отримавши не зовсім справедливе найменування – «Вашингтонський пакт».

Ухваленню закону «Про охорону пам'яток в Росії» завадила Перша світова війна. Слід зазначити що, його прийняття могло виявитися проблематичним, оскільки в початковій редакції він торкався права приватної власності, включаючи статтю про «примусове відчуження нерухомих пам'яток старовини, що знаходяться в приватному володінні» [9; 10].

Після Жовтневої революції ситуація зі збереженням культурної спадщини різко загострилася. Проведена за революцією Громадянська війна мала наслідком руйнування і розграбування величезної кількості пам'яток, а також безконтрольне вивезення культурних цінностей за кордон. Робітники і селяни робили це з помсти і ненависті до своїх колишніх гнобителів. Інші соціальні верстви брали участь в цьому з виключно корисливих інтересів. Порятунок національного культурного надбання вимагав від влади енергійних і рішучих заходів.

Вже у 1918 році видано декрети радянської влади про заборону вивезення та продаж за кордон предметів особливого художнього та історичного значення, а також про реєстрацію, про взяття на облік і збереження пам'яток мистецтва та старовини. Особлива увага приділялася охороні пам'ятників садово–паркового мистецтва та історико–художнього ландшафту. Зауважимо, що такого роду законодавчі положення про пам'ятки садово–паркового та ландшафтного мистецтва в світовій практиці були першими. Одночасно створюється спеціальний державний орган у справах музеїв і охорони пам'ятників.

Вжиті заходи мали позитивний результат. За чотири роки лише у Москві та Підмосков'ї було зареєстровано 431 приватну колекцію, обстежено 64 антикварних магазини, 501 церква і монастир, 82 садиби.

Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр. завдала об'єктам культурної спадщини по всьому Радянському Союзу величезної шкоди. Фашисти свідомо і цілеспрямовано руйнували найцінніші пам'ятники архітектури, розкрадали твори мистецтва. Особливо сильно постраждали стародавні російські міста Псков, Новгород, Чернігів, Київ, а також палацово–паркові ансамблі передмість Санкт–Петербурга. Їх відновлення почалося ще до закінчення війни. Незважаючи на важкі випробування і величезні труднощі, країни та суспільство знаходили в собі сили для відродження історико–культурної спадщини. Цьому сприяла прийнята у 1948 році урядова постанова, відповідно до якої заходи, спрямовані на поліпшення охорони пам'яток культури, значно розширювалися і поглиблювалися. Зокрема, тепер до пам'ятників культури відносили не лише окремі будинки і споруди, а й міста, населені пункти або їх частини, які мають історично або містобудівну цінність.

З 60–х років XX століття охорона пам'яток культури здійснюється в тісній взаємодії з міжнародними організаціями та світовою спільнотою. Зауважимо, що наш досвід знайшов широке відображення в такому міжнародному документі, як прийнята в 1964 році «Венеціанська хартія», присвячена питанням збереження пам'яток культури та мистецтва [14].

До початку 70–х років охорона культурної і природної спадщини вже в повній мірі усвідомлюється світовою спільнотою як одна з глобальних проблем сучасності. З ініціативи Комітету всесвітньої культурної і природної спадщини при ЮНЕСКО, у 1972 році була прийнята Конвенція про охорону культурної та природної спадщини людства, а в 1976 році – Рекомендація щодо збереження історичних ансамблів. Результатом стало створення системи міжнародного культурного співробітництва, яку очолив згаданий Комітет. В його обов'язки входило складання списку видатних пам'яток світової культури і надання державам–учасницям допомоги в забезпеченні збереження відповідних об'єктів [8].

До цього списку серед інших увійшли: Московський і Новгородський кремлі, Троїце–Сергієва лавра: Золоті ворота, Успенський і Дмитрієвський собори у Володимирі, церква Покрова на Нерлі і Сходова вежа палат Андрія Боголюбського в селищі Богомолова; Спасо–Єфімов і Покровський монастирі, Різдвяний собор, Архієрейські палати в Суздалі, церква Бориса і Гліба в селі Кидекша, а також історико–архітектурний ансамбль на острові Кижи, центр Санкт–Петербурга та багато інших об'єктів історії та старовини.

Окрім допомоги по збереженню та захисту пам'ятників Комітет надавав допомогу по вивченню кожної окремої пам'ятки, надаючи складне устаткування та послуги експертів.

Крім названих, в тісній співпраці з ЮНЕСКО в згаданий період працює також Міжнародна рада з питань збереження історичних місць і історичних пам'ятників – ICOMOS, заснована 1965 році і об'єднує фахівців з 88 країн. До завдань ради входять охорона, реставрація та

консервація пам'яток. З ініціативи вищезазначеної ради було прийнято ряд важливих документів, спрямованих на вдосконалення охоронної справи у всьому світі. В тому числі Флорентійська міжнародна хартія з охорони історичних садів (1981 рік), Міжнародна хартія з охорони історичних місць (1987 рік) та Міжнародна хартія з охорони та використання археологічної спадщини (1990 рік) [2].

Серед недержавних організацій слід виділити Міжнародний центр з вивчення питань зберігання та реставрації культурних цінностей – ICCROM, заснований у 1956 році у Римі, членами якого є 80 країн, включаючи Україну з 2016 року. До завдань центру входить навчання, розповсюдження інформації, проведення досліджень, організації співробітництва та проведення громадських кампаній. Також ICCROM сприяє нарощуванню потенціалу шляхом розвитку навчальних матеріалів, організації професійних навчальних тренінгів по всьому світі, проведення стажування та партнерських програм. З 1965 року центр проводить навчальні курси для фахівців у ряді напрямків, включаючи збереження археологічних знахідок, ведення архітектурних записів та інвентаризації, збереження архітектурних пам'яток, прийняття рішень по збереженню культурної спадщини, управління культурним надбанням, застережних заходів по збереженню у фондах музеїв та управління колекціями, що знаходяться під загрозою знищення. Окремі курси орієнтовані на конкретні матеріали, такі як камінь, дерево або колекції зображень, а інші зосереджені на збереженні культурної спадщини в конкретних регіонах, таких як арабський регіон або Південно–Східна Азія [1].

З проголошенням незалежності України в нашій державі почалися державотворчі процеси. В результаті котрих виникли не лише законодавча база та державний апарат, також виник ряд питань з культури, у тому числі необхідність створення власних, окремих від Росії організацій з питань збереження культурного надбання. В незалежній Україні на законодавчому рівні питаннями з охорони культурної спадщини займається Кабінет міністрів України, а також Міністерство культури України. До сфери управління Міністерства культури України входить ряд установ та організацій з питань охорони та збереження культурної спадщини українського народу. Серед них такі як: державна служба з питань національної культурної спадщини, державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон, Український центр культурних досліджень [7].

На наш погляд, особливої уваги варте Українське товариство охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК). Засноване ще у 1966 році і сьогодні виступає однією з недержавних організацій з питань охорони культурної спадщини.

Українське товариство охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК) є благодійною науково–творчої громадською організацією. Метою товариства є збереження, реставрації, вивчення та пропаганда необхідності збереження пам'яток історії та культури, а також контролю за дотриманням законодавства про їх охорону і використання. За 52 років свого існування Товариство зробило вагомий внесок у справу виявлення і збереження пам'яток в Україні. Сьогодні важко назвати хоча б одну відому пам'ятку, у благоустрої, ремонті або реставрації якої не приймало участь згадане товариство. участі. За кошти УТОПІК реставрувалися і пристосовувалися для нових потреб замки і фортеці у Вінницькій, Закарпатській, Тернопільській, Хмельницькій, Чернівецькій областях, відтворювалися Золоті Ворота в Києві, садиба батьків Т. Шевченка на Черкащині. За часів «радянського атеїзму» лише товариство насмілювалося фінансувати заходи з реставрації пам'яток культової архітектури. Завдяки авторитету і фінансовій підтримці УТОПІК вдалося врятувати тисячі храмів і монастирських комплексів, унікальні зразки народної дерев'яної архітектури – кращі з них (близько 300) перевезені до Музею народної архітектури та побуту України, створений Товариством в 1969 році.

До кінця 1980–х років УТОПІК залишалося єдиною в Україні недержавною структурою, яка займалася збереженням пам'яток історії та культури, нині ж є найбільшим і найбільш структурування інститутом серед інших громадських організацій цього напряму. У складі УТОПІК діють 24 обласні організації, а також прирівнюються до них Київська та Севастопольська міські та Кримська республіканська організації (до 2014 року). Організацій низового рівня (міських, районних, міжрайонних) і первинних осередків налічується близько 450.

Для поглибленої розробки окремих напрямків роботи УТОПІК створено ряд наукових і культурно–просвітницьких центрів: Науково–дослідний центр «Часи козацькі», культорологічний центр УТОПІК, Український центр біографічної некрополістики. З 1991 року діє загальна структура Національної академії наук України та УТОПІК – Центр пам'яткознавства.

Товариством проводиться широка просвітницьку діяльність: заснування та видавництво інформаційно–методичних бюлетенів «Пам'ятки України: історія та культура» (1969–1989 рр., з 1989 року – всеукраїнський науковий журнал) та «Вісник УТОПІК» (1997–2003 рр.). З ініціативи Товариства в 1992 році був відновлений науковий історико–філологічний журнал «Київська старовина» – колишній друкований орган Київської Старої Громади (1882–1906 рр.). Сьогодні УТОПІК видає всеукраїнський журнал «Відлуння віків»,(з 1994 року) і кілька наукових і науково–популярних видавничих серій. З 2006 року функціонує віртуальне представництво УТОПІК – Український пам'яткоохоронний інтернет–ресурс «Відлуння віків». В рамках пам'яткоохоронних програм Товариства проводяться численні публічні і наукові заходи, покликані привернути увагу як офіційних органів, так і широкої громадськості до пам'яткознавчої проблематики [18].

Висновки. Українська культура в процесі свого розвитку перетерпіла ряд переломних моментів які різко змінили шлях її розвитку. Відношення до української культури за різних історичних епох було не однозначним і це відобразилося на тій культурі яка дійшла до нас. Було втрачено значний масив історичного досвіду і це є трагедією для нашого народу, бо цей ресурс неможливо відновити.

На сьогодні, на теренах сучасної української держави, вкрай мало організацій і товариств подібних до УТОПІК, чия діяльність вносить неоціненний внесок у збереження об'єктів культурної спадщини.

Українська земля багата об'єктами культурної спадщини котрі потребують захисту. Зважаючи на це можна зробити висновок що, відносно незначна кількість організацій з питань захисту об'єктів історії та культури не можуть в повній мірі забезпечити охорону культурного надбання українського народу.

Список використаних джерел

1. ICCROM [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.iccrom.org/about/overview/history
2. ICOMOS UA [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://icomos–ua.blogspot.com/p/blog–page_5851.html
3. Архітектурна спадщина Волині. Зб. наук праць. – Рівне: ПП ДМ, 2008. – 146 с.
4. Всеобщая история архитектуры. Том 12. Книга первая. Архитектура СССР под редакцией Н. В. Баранова. Авторы: А. И. Целиков, Ю. С. Яралов. – Москва: Стройиздат, 1975. – 755 с.
5. Духовна культура України в умовах нової соціальної реальності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://biog.in.ua/lekciya–ponyattya–kuleturi–viniknennya–j–istorichna–evolyuciya.html?page=75
6. Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Відомості Верховної ради. – 2000. – №39.
7. История законодательства в области охраны и реставрации памятников культуры [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://art–con.ru/node/5677
8. Конвенция об охране всемирного культурного и природного наследия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://kgiop.gov.spb.ru/nasledie/konvenciya–ob–ohrane–vsemirnogo–kulturnogo–i–prirodnogo–naslediya/
9. Лесик А. В. Охрана и рациональное использование памятников архитектуры. – Львов: Вища школа, 1987. – 128 с.
10. Оснос Ю. Октябрьская революція и пямятники художественной культури // Искусство. – Москва, 1940. – №6. – 66 с.
11. Правова охорона культурної спадщини України: Моногр. / Т. В. Курило; Львів. юрид. ін–т МВС України. – Л., 2005. – 156 с.
12. Правовые основы охраны памятников искусства и старины 1921–1922 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://moscow–museums.ru/pravovyie–osnovyi–ohranyi–pamyatnikov–2/
13. Прояснення специфіки східного і західного шляхів людського буття у світі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/89467/filosofiya/proyasnennya_spetsifiki_shidnogo_zahidnogo_shlyahiv_lyudskogo_buttya_sviti
14. Равикович Д. А. Охрана памятников истории и культуры в РСФСР 1917–1967 гг. // Труды НИИ музееведения и охраны памятников истории и культуры. – Москва, 1970. – №22. – 3127 с.
15. Реформы Петра I [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://historykratko.com/reformy–petra–1
16. Хрещення Русі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uateka.com/uk/article/society/religion/928
17. Хрещення Русі. Запровадження християнства [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://www.stu.cn.ua/media/files/pdf/hres.pdf
18. Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/

References

1. ICCROM [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.iccrom.org/about/overview/history
2. ICOMOS UA [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://icomos–ua.blogspot.com/p/blog–page_5851.html
3. Arhitekturna spadshhyna Volyni. Zb. nauk prac'. – Rivne: PP DM, 2008. – 146 s.
4. Vseobshhaja istorija arhitektury. Tom 12. Kniga pervaja. Arhitektura SSSR pod redakciej N. V. Baranova. Avtory: A. I. Celikov, Ju. S. Jaralov. – Moskva: Strojizdat, 1975. – 755 s.
5. Duhovna kul'tura Ukrai'ny v umovah novoi' social'noi' real'nosti [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://biog.in.ua/lekciya–ponyattya–kuleturi–viniknennya–j–istorichna–evolyuciya.html?page=75
6. Zakon Ukrai'ny «Pro ohoronu kul'turnoi' spadshhyny» // Vidomosti Verhovnoi' rady. – 2000. – №39.
7. Istorija zakonodatel'stva v oblasti ohrany i restavracii pamjatnikov kul'tury [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://art–con.ru/node/5677
8. Konvencija ob ohrane vsemirnogo kul'turnogo i prirodnogo nasledija [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://kgiop.gov.spb.ru/nasledie/konvenciya–ob–ohrane–vsemirnogo–kulturnogo–i–prirodnogo–naslediya/
9. Lesik A. V. Ohrana i racional'noe ispol'zovanie pamjatnikov arhitektury. – L'vov: Vishha shkola, 1987. – 128 s.
10. Osnos Ju. Oktjabr'skaja revoljucija i pjamjatniki hudozhestvennoj kul'turi // Iskusstvo. – Moskva, 1940. – №6. – 66 s.
11. Pravova ohorona kul'turnoi' spadshhyny Ukrai'ny: Monogr. / T. V. Kurylo; L'viv. juryd. in–t MVS Ukrai'ny. – L., 2005. – 156 s.
12. Pravovye osnovy ohrany pamjatnikov iskusstva i stariny 1921–1922 goda [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://moscow–museums.ru/pravovyie–osnovyi–ohranyi–pamyatnikov–2/
13. Projasnennja specyfiky shidnogo i zahidnogo shljahiv ljuds'kogo buttja u sviti [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://pidruchniki.com/89467/filosofiya/proyasnennya_spetsifiki_shidnogo_zahidnogo_shlyahiv_lyudskogo_buttya_sviti
14. Ravikovich D. A. Ohrana pamjatnikov istorii i kul'tury v RSFSR 1917–1967 gg. // Trudy NII muzeevedenija i ohrany pamjatnikov istorii i kul'tury. – Moskva, 1970. – №22. – 3127 s.
15. Reformy Petra I [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://historykratko.com/reformy–petra–1
16. Hreshhennja Rusi [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://uateka.com/uk/article/society/religion/928
17. Hreshhennja Rusi. Zaprovadzhennja hrystyjanstva [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu:http://www.stu.cn.ua/media/files/pdf/hres.pdf
18. Centr pam'jatkoznavstva NAN Ukrai'ny i UTOPIK [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://uk.wikipedia.org/wiki/

Anosova V. S., *assistant professor of the of the Dept. of World History and Ukrainian History of the Volodymyr Dahl East Ukrainian National University (Ukraine, Severodonetsk), anosovaV91@gmail.com*

To the history of the protection of the cultural heritage of the Ukrainian people

The author considers the main historical periods, which, in one way or another, became a breakthrough in the history of the development of Ukrainian culture. The most significant events and figures of Ukrainian and Russian history, which influenced the further formation of culture, were noted. The highlights, events and organizations for the protection of cultural heritage during Soviet and independent Ukraine until now are briefly reviewed.

Keywords: *cultural heritage, Ukrainian culture, formation of culture.*

* * *

УДК 338.48–6:7/8

Бондарчук–Чугіна І. Ю.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри готельно– ресторанного і туристичного бізнесу, Миколаївська філія Київського національного університету культури і мистецтв (Україна, Миколаїв), rubkaz65@gmail.com

Культура як чинник туристичного інтересу і туристичної мотивації

Розглядається туризм, як соціокультурний феномен. Розкривається роль структурних елементів культури у формуванні туристичного інтересу.

Ключові слова: *туристичний інтерес, елементи культури регіону, культурний потенціал регіону, культурний туризм.*

Сучасний туризм – це складний соціокультурний та історичний феномен, який з форми організації дозвілля та способу заняття вільного часу поступово перетворився у фактор світового значення нового століття й тисячоліття. Сьогодні він виступає в світі як глобальне явище, динаміка якого постійно зростає. Тисячоліття, що почалося, ставить перед людством завдання формування цивілізації і нових суспільних орієнтирів, направлених

на всесторонній культурний розвиток кожного індивіда, особи. У цьому світлі необхідно переглянути погляд на таке глобальне явище як туризм. Має бути ширший і глибший аналіз туризму, як соціокультурного феномену, що впливає на багато сфер суспільного життя та види людської діяльності.

У глобальному етичному кодексі туризму ВТО (Мадрид 1988 р.) є спеціальний розділ «Туристична діяльність як засіб знайомства з культурним наслідуванням людства». Тому проблема використання в туризмі соціально–культурного потенціалу країн, окремих регіонів стала актуальною.

Культурне самовираження народу завжди викликає інтерес. Природна допитливість туриста відносно різних куточків світу і поселень утворюють один з найбільш сильних спонукальних туристичних мотивів.

Туризм – найкращий засіб знайомства з культурою різних народів нашої планети. Особливе місце серед видів туризму займає культурний або пізнавальний туризм. Його основою є історико–культурний потенціал країн або регіонів, що включає все соціокультурне середовище з традиціями і звичаями, особливостями побутової та господарської діяльності.

Саме такі структурні елементи культури народів як мистецтво, наука, релігія, історія країн та інші, викликають найбільший інтерес у туристів і є культурною складовою будь–якого турпродукту.

Культурний потенціал країни, регіону виражений у його історії та історичній спадщині. Більшість туристичних напрямків дбайливо ставиться до своєї історії як фактору залучення туристичних потоків. Наявність унікальних історичних об'єктів може визначити успішний розвиток туризму в регіоні. Знайомство з історією й історичними об'єктами – найсильніший спонукальний туристичний мотив. Історична спадщина регіону потребує просування на туристичний ринок. Тому національні туристичні організації повинні займатися поширенням інформації про історичний потенціал місцевості.

Релігія як структурний елемент культури народу є одним із основних чинників розвитку сучасного туризму та туристичного інтересу. Паломництво – найдавніший вид подорожей, відомий людству не одне тисячоліття. До 80% об'єктів туристичного показу є культовими. Мотивами до паломницької подорожі є духовне прагнення відвідати релігійні центри й святі місця, особливо шановані в конкретній релігії, здійснення культових обрядів і т.д. Мотивація відбувається або з приписань релігії або з релігійних прагнень і переконань людини.

Спонукальним мотивом туристичного інтересу може виступати науковий потенціал. Туристичні організації можуть надавати різні послуги науковим суспільствам (проведення зустрічей, семінарів, заходів, що забезпечують одержання наукової інформації, відвідування наукових об'єктів та ін.). У століття науково–технічної революції наукові комплекси є важливим ресурсом пізнавального туризму. До числа найбільш популярних наукових об'єктів слід віднести спеціалізовані музеї та виставки, планетарії, а також атомні станції, космічні центри, заповідники, акванаріуми і т.д. Екскурсії та наукові об'єкти можуть бути організовані як для фахівців у конкретній галузі знань, так і для масових туристів.

Високий рівень освіти збільшує прагнення людини до знань. Вплив людей один на одного формує загальносвітовий стиль життя, що впливає на розвиток туризму. Жителі однієї країни, як правило, виявляють інтерес до системи освіти іншої країни. Тому установи освіти (коледжі, університети й ін.) можуть стати істотними привабливими елементами культури на туристичному ринку. Всесвітньо відомі університети Оксфорд і Кембридж давно стали об'єктами туристичного показу. Крім цього система утвору є особливістю туристичного потенціалу й може успішно використовуватися як елемент залучення туристичних потоків, зокрема, як основа навчального туризму. Можливість одержання престижної освіти залучає студентів з різних регіонів, що спонукає закріпленню одного з сучасних сегментів споживчого ринку.

Одержала розвиток тенденція використання установ освіти в туристичних цілях: організація й проведення наукових конференцій, ділових зустрічей, семінарів на базі коледжів, університетів та інших навчальних закладів.

Рівень індустріального розвитку регіону є серйозним мотивом для залучення певної категорії туристів, особливо іноземних, що цікавляться станом економіки іншої країни, промисловістю, виробленою продукцією й т.п. Так звані індустріальні тури – прекрасний спосіб розширити відповідний сегмент туристичного ринку. Турфірмам слід сприяти організації й проведенню спеціалізованих турів на заводи, фабрики, промислові й інші об'єкти, конкретний перелік яких слід погоджувати з департаментами торгівлі й комерції, готельними підприємствами, сервісними компаніями й іншими організаціями, що мають безпосередній контакт із туристами.

Доцільно використовувати практику організації спеціалізованих групових турів для виробників певного виду продукції в іншу країну з метою ознайомлення із процесом її розробки, виробництва й реалізації. Департаменти комерції деяких країн і різні промислові групи практикують спеціалізовані тури не тільки з метою ознайомлення туристів з потенційними ринками, але й для залучення уваги до певних видів продукції, збільшення попиту, обсягів продаж, налагодження контактів.

Літературні пам'ятники країни або регіону мають більш обмежену в порівнянні з іншими елементами культури привабливість, але все–таки становлять істотний туристичний мотив і основу організації різнопланових туристичних програм і маршрутів. Літературні твори мають силу створювати враження про країну і її культурі. Доведено, що наявність або відсутність певного роду літератури в країні вказує на стан її культурної й політичної системи. У розважальні програми для туристів доцільно включати літературні вечори, тим більше що деякі готелі розташовують прекрасно обладнані бібліотеки. У рамках пізнавального туризму рекомендується організовувати літературні тури по місцях, пов'язаних з іменами авторів і героями відомих літературних творів.

Один із важливих елементів культури, здатний сформувати переконливий мотив до туристичної поїздки – це образотворче мистецтво. Його значення пов'язане з тенденцією виставляти на відомих курортах

здобутки національного образотворчого мистецтва з метою ознайомлення туристів з культурою регіону. Також популярні фестивалі, що широко представляють різноманітні види й елементи національного образотворчого мистецтва. Наприклад, характерною рисою единбурзького фестивалю, який регулярно проходить у Шотландії, є те, що він знайомить не тільки зі здобутками місцевих художників, але й із творчістю місцевих композиторів, фольклором та іншим – усім, що викликає інтерес у туристів.

Музичний потенціал регіону є одним із привабливих елементів культури. У деяких країнах музика виступає як основний фактор залучення туристів. Відомі музичні фестивалі щорічно збирають тисячі учасників. Багато курортних готелів знайомлять своїх гостей з національною музикою під час вечірніх розважальних програм, на фольклорних вечорах і концертах. Аудіоплівки із записами національної музики, продаж яких поширений у більшості туристичних центрів, служать прекрасним засобом знайомства туристів з культурою народу.

Етнічні танці – характерний елемент національної культури. Практично кожний регіон має свій національний танець. Знайомство туристів з танцями може відбуватися на спеціальних шоу, фольклорних вечорах, під час розважальних програм. Яскравими прикладами танцю, як виразника національної культури, є танці народів Африки, полінезійські, японський танець «кабукі», російський балет та ін.

Регіон, що приймає туристів, повинен пропонувати їм різноманітний асортимент сувенірів, виконаних (фабричним або кустарним способом) місцевими майстрами й ремісниками. Сувеніри – гарна пам'ять про країну. Однак слід пам'ятати, що пам'ятний сувенір, виготовлений не в країні відвідування, а в іншій, втрачає для туриста свою значимість і сприймається як підробка. Усі види сувенірної продукції, а також інші необхідні туристові товари (туристичне спорядження, пляжні аксесуари) повинні бути доступні й продаватися в зручно розташованих магазинах та інших торговельних місцях. Мотиви покупки й вільної витрати грошей досить сильні під час подорожі, і тому туристичні товари повинні виготовлятися в асортименті, що користується особливим попитом у туристів. У деяких туристичних центрах створюються спеціальні магазинчики в національному стилі, де місцеві майстри виготовляють вироби безпосередньо в присутності покупців. Ця форма торгівлі сувенірною продукцією є своєрідною визначною пам'яткою регіону й викликає чималий інтерес у туристів.

Національна кухня – важливий елемент культури регіону. Туристи люблять куштувати національні страви тієї країни, по якій подорожують. Деякі ресторани, пропонуючи іноземним туристам національні страви, пояснюють, з яких продуктів і як вони готуються. Особливий інтерес у туристів викликають кафе, ресторани, трактири, оформлення яких гармонує із запропонованим меню, наприклад ресторан, що спеціалізується на стравах української кухні, оформлений у національних традиціях з елементами фольклору. Туристи вважають харчування важливим елементом поїздки, тому особливості національної кухні, асортимент страв, їх якість обов'язково залишать слід у спогадах не тільки про відпочинок, але й про країну.

Таким чином, культура регіону здатна викликати в потенційних туристів найсильніший спонукальний мотив до подорожі. Тому збереження культурної спадщини та його раціональне використання мають визначальне значення для стійкого залучення туристичних потоків і збереження популярності конкретного туристичного напрямку.

Список використаних джерел

1. Петранівський В. Л., Рутинський М. Й. Туристичне краєзнавство: Навч. посіб. / За ред. проф. Ф. Д. Заставного. – К.: Знання, 2006. – 575 с.

2. Федорченко В. К., Костюкова О. М. Історія екскурсійної діяльності в Україні: Навчальний посібник. – К., 2002. – 163 с.

3. Грибанова С. В. До питання про підготовку екскурсійних кадрів в країні на початку XX ст. / Туристично–краєзнавчі дослідження. – К., 1998. – Вип.I., Ч.2. – С.165–170.

4. Грибанова С. В. Роль наукових товариств та видатних науковців Києва в розвитку екскурсійної справи в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. / Туристично–краєзнавчі дослідження. – К., 2000. – Вип.3. – С.204–215.

5. История европейской культуры / Авт.–сост. А. В. Пустовит. – К.: МАУП, 2002. – 344 с.

6. Головкова Л. С. Концепція стратегічного управління потенціалом корпорацій в системі управління потенціалом регіону / Головкова Л. С. // зб. наук. праць. Дон. нац. ун. – Донецьк, 2007. – Вип.10. – С.51–59.

7. Глухарєв С. М. Алгоритм економічної оцінки конкурентоспроможності регіонів // Науково–технічний збірник №96. Харківська національна академія міського господарства. – 2010. – С.362–367.

References

1. Petranivs'kyj V. L., Rutyns'kyj M. J. Turystychne krajeznavstvo: Navch. posib. / Za red. prof. F. D. Zastavnogo. – K.: Znannja, 2006. – 575 s.

2. Fedorchenko V. K., Kostjukova O. M. Istorija ekskursijnoi' dijal'nosti v Ukrai'ni: Navchal'nyj posibnyk. – K., 2002. – 163 s.

3. Grybanova S. V. Do pytannja pro pidgotovku ekskursijnyh kadriv v krai'ni na pochatku XX st. / Turystychno–krajeznavchi doslidzhennja. – K., 1998. – Vyp.I., Ch.2. – S.165–170.

4. Grybanova S. V. Rol' naukovyh tovarystv ta vydatnyh naukovciv Kyjeva v rozvytku ekskursijnoi' spravy v Ukrai'ni u drugij polovyni XIX – na pochatku XX st. / Turystychno–krajeznavchi doslidzhennja. – K., 2000. – Vyp.3. – S.204–215.

5. Istorija evropejskoj kul'tury / Avt.–sost. A. V. Pustovit. – K.: MAUP, 2002. – 344 s.

6. Golovkova L. S. Koncepcija strategichnogo upravlinnja potencialom korporacij v systemi upravlinnja potencialom regionu / Golovkova L. S. // zb. nauk. prac'. Don. nac. un. – Donec'k, 2007. – Vyp.10. – S.51–59.

7. Gluharjev S. M. Algorytm ekonomichnoi' ocinky konkurentospromozhnosti regioniv // Naukovo–tehnichnyj zbirnyk №96. Harkivs'ka nacional'na akademija mis'kogo gospodarstva. – 2010. – S.362–367.

Bondarchuk–Chugin I. Yu., *Candidate of Historical Sciences, associate professor of the hotel–restaurant and tourist business department, Nikolayev branch of the Kiev National University of Culture and Arts (Ukraine, Mykolaiv), rubkaz65@gmail.com*

Culture as a factor of tourist interest and tourist motivation

The article deals with the tourism as the social–and–cultural phenomenon.

The role of the cultural elements in the formation of the tourist's interest is revealed by the author of the article.

Keywords: *tourist's interest, the elements of the regional culture, cultural potential of the region, cultural tourism.*

* * *

УДК 784.1:398.8

Васильєва Г. Г.,
старший викладач, Відокремлений підрозділ «Миколаївська філія Київського національного університету культури і мистецтв» (Україна, Миколаїв), VasilievaGG@i.ua

Традиції та сучасні тенденції народного хорового співу Південного регіону України

Розглядається специфіка народного хорового виконавства у контексті звертання до історичного моменту та традицій, що побутують у даній області дослідження, а також до трансформацій та сучасних тенденцій розвитку народного співу, які постають природним наслідком впливу глобалізаційних процесів на фольклор. Головна мета та настанова статті – розкрити аспекти історичної спадкоємності народного хорового співу, а також продемонструвати розвиток цього феномену у сьогоденні через характеристику побутування досліджуваного явища на території Південної України. Ціль була досягнута через застосування методів музичної фольклористики, культурології та етнографії. В історичному аспекті на народний хоровий спів вплинули традиції кобзарства та лірництва на території України. У статті звертається увага на те, що даний предмет дослідження відрізняється особливостями, перш за все, регіональними, відображаючи як побутову та звичаєву своєрідність повсякденності спільнот, так і діалектну специфіку. Територіальні нюанси були відображені на прикладі народних колективів південного регіону України, а саме: Миколаївської та Херсонської областей. Це мають враховувати в тому числі програми навчальних закладів, які виховують майбутніх виконавців–народників.

Ключові слова: *народний спів, народний хоровий спів, народні хорові колективи, народна манера співу, Південний регіон України, музичне виконавство, музична фольклористика.*

Народне хорове виконавське мистецтво є одним з найбільш дієвих і затребуваних творчих напрямків музичної культури сучасної України. Це обумовлено в тому числі демократичністю жанру, його здатністю проникати майже в усі сфери життєдіяльності суспільства (дозвільну, сімейно–побутову, святкову, професійну, «любительську»), задовольняти естетичні, музичні потреби й інтереси, розвивати творчі здібності й таланти, формувати духовно–моральну основу соціокультурного простору. Крім музично–естетичної складової народне хорове мистецтво відрізняється володінням соціально–моральним, культуротворчим змістом, необхідним для формування ціннісних орієнтирів суспільства, а також його світоглядних настанов. Це обумовлює актуальність дослідження зазначеного вище феномену – з огляду на те, що на сьогодні залишилося досить багато лакун навіть у первинних ланках роботи, а саме тих, що стосуються збору матеріалу для формування репертуару музичних колективів, які спеціалізуються на народному хоровому виконавстві.

Численна кількість досліджень присвячена питанням народної пісні, вивченню напрацювань етнографії, проблемним царинам, пов'язаним з методикою постановки народного голосу. Існують також праці, які розглядають дані теми суто з історичної точки зору. Серед основних напрацювань з музичної фольклористики, в тому числі за останні роки, можна виокремити наступні: розробки проблематики музичного народного співу у контексті розуміння його як основи українського фольклорного мистецтва В. Жадька, статті О. Жирової з народного хорового мистецтва та виконавства, ґрунтовні розвідки А. Іваницького, пов'язані з українським музичним фольклором, вивчення історії української музики у хронології її становлення й розвитку Л. Корній, а також праці С. Щербініної щодо вокально–виконавчого мистецтва народних співців.

Дане дослідження розкриває специфіку народного хорового виконавства, виходячи з територіального фактору як основи становлення своєрідності співу. Розвідка враховує також не лише тяглість традиції, але й появу сучасних тенденцій, віянь та трансформацій у досліджуваній сфері. Все це розглядається на прикладі звертання до Херсонських та Миколаївських музичних колективів.

Головна мета та настанова статті – розкрити аспекти історичної спадкоємності народного хорового співу, а також продемонструвати розвиток цього феномену у сьогоденні через характеристику побутування досліджуваного явища на території Південної України.

Остаточне оформлення українського фольклору як цілісного явища завершилось до середини XVIII ст. Цей період позначився також оформленням головних жанрів, а саме, на думку Л. Корній, наступних:

1) героїчний епос;

2) ліро–епічні пісні або ж балади;

3) «козацькі, чумацькі, бурлацькі, любовно–ліричні, жартівливі, сатиричні, танцювальні пісні та інструментальна музика» [4, с. 87].

Спадкоємність традиції народного хорового виконавства забезпечується існуванням досліджуваного феномену у контексті фольклору. Позаяк фольклор «охоплює поетичну, музичну, хореографічну, драматичну творчість народу» [3, с. 5], народний спів володіє значним потенціалом не лише у сфері естетичної діяльності, але й у галузі педагогіки, займаючи, завдяки своїм міфопоетичним витокам, чільне місце у словесній та музичній фольклористиці. Збереження традиційних елементів у контексті сучасного розвитку народного хорового співу можливе завдяки заглибленню музичної фольклористики не лише у зразки народної музики, але й у «музичний побут в його історичному розвитку» [3, с. 5]. Цей фактор визначає вживання поряд з поняттям «музична фольклористика» також інших термінів: «етномузикознавство», «порівняльне музикознавство», «музична етнографія» [3, с. 5]. А. Іваницький зазначає, що ці області торкаються таких питань, як:

1) техніка віршування та тематика творів (словесна фольклористика);

2) нюанси зв'язку мовного та музичного синтаксису (історична лінгвістика);

3) обрядовість як проблема етнографії;

4) деталі історичного змісту та смислового наповнення пісень (історія);

5) вивчення матеріальних предметів музичної культури (археологія);

6) розвиток мисленнєвих процесів, музичного мислення, залучення до пізнання законів музичного сприйняття та творчості (психологія).

Все це характеризує комплексний характер досліджуваної сфери. Відтак, музичний фольклор надає нам не лише інформацію про минуле, але також червоною ниткою проносить стрижневі цінності певного суспільства крізь роки, забезпечуючи таким чином функціонування механізму спадкоємності традиції, на яку вплинула поява кобзарства та лірництва за часів козаччини. Як вважає В. Жадько, саме в цей час формується характерний для народного співу комплекс прийомів, серед яких – «ретардація, імпровізаційність у відтворенні мотив – формул, епічність, «спадання» голосу з висхідними

стрибками, речитативність, «голосільного» верхнього мотиву, зачину з викрику тощо» [1, с. 188]. Майстерність кобзарів настільки обросла легендами, що батьки віддавали своїх дітей (синів) на навчання до визнаних метрів. Але поряд з цією, можна сказати, професійною формою виконавства, розвивався також і його побутовий різновид, представлений у повсякденному житті сольними та колективними варіантами народного співу: «останній представлений гуртовим співом, характерними ознаками якого є: пряма залежність від специфіки мови (діалекту, говору) краю; використання різних тембрів голосів та способів звукоутворення; поділ на унісонний та багатоголосний спів; колективний характер та імпровізаційність виконання; наявність лідера – виводчика, заспівувача» [1, с. 189]. Межа XVIII–XIX ст.ст. ознаменувалася появою романсового стилю пісенного виконавства. Популярним у цей час було перекладання на музику віршів Т. Шевченка.

Що характерно для сучасного музично–поетичного складу піснетворчості, то це відхід від календарно–обрядових пісень, русальних та інших, що укорінилися у суспільній свідомості як типово фольклорні творчі виразники. Розповсюдження набуває силабо–тонічний вірш – мало помітний у фольклорі. «Силабо–тоніка веде за собою зміни у взаємодії музичної та поетичної ритміки: втрачається обов'язкове цезурування вірша на сегменти. Замість сегментів–поспівок формуються музичні фрази, їх попарне об'єднання утворює музичні речення, а два речення складають музичний період», – пише А. Іваницький [3, с. 263]. Одна з причин таких змін у синхронній сегментації тексту пісень – зміна самих способів, методики їх створення. Якщо раніше пісні розспівували, а тому і слова, і наспів формувалися в один і той же час, то зараз частіше спочатку пишеться текст, а потім для нього підбирається мелодія, тобто процес відбувається вже не в один, а у два етапи. У ритміці прослідковується звертання до регулярної акцентності. Якщо говорити про три основні різновиди мелодики – речитативну, кантиленну, моторну, можна помітити, що найбільшої поширеності набули два останніх типи. Найпопулярніша ладова основа – мажоро–мінорна, інколи – діатонічна. Спостерігається також зростання впливу гомофонно–гармонічних стандартів виконавства та багатоголосся.

Окремо слід зазначити про стилі народного хорового виконавства та манери співу, на які, відповідно, впливають територіальні, колективні або ж індивідуальні фактори. При цьому, територіальність, безперечно, є одним із найважливіших чинників. Відтак, розглянемо регіонально–стильові особливості народної виконавської майстерності. Виконавець пісень традиційної культури повинен розуміти й знати, що народний спів об'єктивований у конкретних діалектах. При цьому кожна співоча традиція згідно зі своїми неписаними, але стійкими законами має власний набір бажаних пісенних жанрів, емпіричну класифікацію пісенного матеріалу, що супроводжується своєрідною термінологією, яка варіюється за діалектами, свій співочий стиль, фонетику, лексику та синтаксис, діалектні риси мотиву. «Ідеальною умовою навчання є живе спілкування студентів з діалектним середовищем, в якому живе та чи інша пісня» [7, с. 164]. Якщо ж немає такої можливості, необхідно організувати багаторазове прослуховування діалектних фонозаписів. Нехтувати такою особливістю вокалу – означає позбавляти народний спів істотних ознак. Звідси випливає серйозна педагогічна проблема – виховання співаків, здатних передавати специфічні нюнси музично–поетичної мови конкретних місцевостей, областей. «Те, що розуміють під певним територіальним стилем, у свою чергу складається з більш конкретних виконавських традицій різних прошарків населення <…> Ці особливості в їх колективних або індивідуальних проявах і називаються співочими стилями» [3, с. 272–273]. Чи не найяскравіше манера народного виконавства та стиль відображені у творчості й діяльності народних колективів. Південний регіон України багато в чому наслідує традиції Подніпров'я: наприклад, тембри жіночого голосу набувають грудного забарвлення, що обумовлює міцність звуку. Ця особливість зберігається на Півдні з незначним пом'якшенням та зменшенням інтенсивності звуку. О. Жирова наголошує на тому, що традиція хорового виконавства, її збереження та розвиток сучасних тенденцій пов'язані з тим, наскільки цьому питанню приділяють увагу в освітніх закладах та культурних інституціях [2].

Професійне народне хорове виконавство в Україні, на думку В. Жадька, з'являється спершу у Харкові – із заснуванням на початку XX ст. Харківського національного хору. Приклад «степового» традиційного співу являє собою, наприклад, Черкаський хор. У 1962 р. створюється й перший навчальний заклад, де виховують народних хорових виконавців, – Національний Академічний Заслужений український народний хор імені Г. Верьовки. На Півдні України, безперечно, особливо виділяються колективи Миколаївщини та Херсонщини, про що й піде мова далі. Найвідомішими народними хоровими ансамблями Миколаївщини, зокрема, є: Народний академічний хор імені Світлани Фоміних (до речі, лауреат міжнародних конкурсів серед камерних хорових колективів), Прибузький народний хор Миколаївського коледжу культури й мистецтв (під керівництвом Анатолія Затуряна), хори будинків культур – «Зоряниця» (Миколаївський МПК «Молодіжний»), «Калинонька» (Єланецький район), «Веселинка» (Веселинівський район, відповідно), «Червоняночка» (Матвіївський будинок культури), «Любисток» (Палац культури «Енергетик» від Південно–Української АЕС), народна академічна хорова капела на базі Степівського будинку культури, народний хор Миколаївського училища культури і мистецтв, який демонструє високий рівень виконавської майстерності. Крім цього, при Миколаївському філіалі кафедри народного хорового співу Київського національного університету культури і мистецтв провадить діяльність Студентський народний хор імені М. Аркаса (сьогодні існує під керівництвом баяніста Дмитра Кученьова). Відомими учасниками хору є, наприклад, Анатолій Рябцев (аранжувальник), Віктор Агнянніков та Віталій Драган (музиканти). Колектив не дарма носить ім'я Миколи Аркаса (1852–1909). Він був багатогранною особистістю: громадським діячем та істориком, композитором (зокрема, він є автором опери «Катерина»), поетом та фольклористом. Власне, головна настанова його діяльності – дослідження української культури у всіх її проявах, збереження національно–культурної спадщини, а також її поширення у контексті просвітницьких ідей. На території Херсонщини

активність через участь у конкурсах та інші форми діяльності виявляють народні хори сіл Чорнобаївка (диригент – Вікторія Ярема), Долматівка, Борозенське, студентський хор Херсонського училища культури і мистецтв, яке взагалі славиться своїми творчими колективами. На базі Херсонського музичного училища діють: оркестри – симфонічний та духовий, камерний («Art»), народних інструментів та української музики («Венцерада»), хор (під керівництвом Т. Волгірєвої), джаз–оркестр, колективи скрипалів та бандуристів, струнний квартет та вокальний ансамбль «Мак» [6]. Зазначені вище творчі групи поширюють в основному традиційну виконавську манеру, використовуючи класичний репертуар, до якого входять пісні календарно–обрядового циклу, жартівливі та ліричні твори, композиції патріотичного та історичного, а також побутового характеру. Крім того, Херсонщина регулярно приймає учасників конкурсу хорового виконавства «Чорнобаїв заспів», у рамках якого до сьогоднішнього дня вже виступило біля двох з половиною тисяч виконавців та близько вісімдесяти шести хорових колективів з Херсону, Кіровограду, Дніпропетровську (нині – Дніпро), Одеси, Вінниці, Запоріжжя, Миколаєва та Київської області, а також з Автономної Республіки Крим (до окупації). Головне завдання ансамблів (яке успішно реалізується) полягає у дослідженні традицій народного пісенного виконавства південних областей, а також їх збереженні та популяризації. Репертуар хорів формується завдяки розвідкам, проведеним студентами та викладачами навчальних закладів, які присвятили значну кількість часу пошукові, збору та запису народних пісень [5]. Крім професійних народних хорових колективів, на території Південного регіону України діє велика кількість аматорських ансамблів, але дане питання потребує окремого дослідження. Можна констатувати, що народна манера співу все ще залишається малодослідженою, питання вокальної педагогіки та методики народного пісенного стилю потребують вивчення та документування.

Висновки з проведеного дослідження. Народний хоровий спів та манера виконавства – область знань, що знаходиться на перетині етнографії, культурології, музичної фольклористики та деяких інших наук. Задачі, які стають перед керівниками колективів та самими виконавцями сьогодні, полягають не лише у збереженні традицій, зборі пісенного матеріалу (що досить актуально, позаяк на даний період величезний пласт артефактів залишається неохопленим), її популяризації, розвиткові на основі історичної тяглості нових тенденцій, які неминуче будуть супроводжувати феномен народного хорового співу в ситуації протікання глобалізаційних процесів. Важливо також подолати упередження щодо того, що народне виконавство є аматорським, непрофесійним заняттям. Дослідники звертають увагу на те, що даний предмет дослідження відрізняється особливостями, перш за все, регіональними, відображаючи як побутову та звичаєву своєрідність повсякденності спільнот, так і діалектну специфіку. Це мають враховувати в тому числі програми навчальних закладів, які виховують майбутніх виконавців.

Список використаних джерел

1. Жадько В. О. Музичний народний спів як основа українського фольклорного мистецтва / В. О. Жадько // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – №XXXVII. – С.188–191.

2. Жирова О. Я. Народное хоровое искусство и исполнительство как научно–творческая и методическая проблема / О. Я. Жирова // Наука. Искусство. Культура. – 2014. – №3. – С.152–160.

3. Іваницький А. І. Український музичний фольклор. Підручник для вищих учбових закладів. – Вінниця: Нова Книга, 2004. – 320 с.

4. Корній Л. Історія української музики. Частина Перша (друга половина XVIII століття). – К., Харків: Вид–во М. П. Коць, 2001. – 477 с.

5. Студентський народний хор ім. М. Аркаса [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mfknukim.mk.ua/2014–03–17–08–53–57/tvorcha–robota–studentiv/khoreografiya–tvorcha–robota–studentiv–2.

6. Творчі колективи Херсонського музичного училища [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://xmy.org.ua/golovna/tvorchi–kolektivi.

7. Щербинина С. В. Вокально–исполнительское мастерство народных певцов / С. В. Щербинина // Педагогическое образование в России. – 2013. – №1. – С.163–167.

References

1. Zhad'ko V. O. Muzychnyj narodnyj spiv jak osnova ukrai'ns'kogo fol'klornogo mystectva / V. O. Zhad'ko // Naukovi praci istorychnogo fakul'tetu Zaporiz'kogo nacional'nogo universytetu. – 2013. – №XXXVII. – S.188–191.

2. Zhirova O. Ja. Narodnoe horovoe iskusstvo i ispolnitel'stvo kak nauchno–tvorcheskaja i metodicheskaja problema / O. Ja. Zhirova // Nauka. Iskusstvo. Kul'tura. – 2014. – №3. – S.152–160.

3. Ivanyc'kyj A. I. Ukrai'ns'kyj muzychnyj fol'klor. Pidruchnyk dlja vyshhyh uchbovyh zakladiv. – Vinnycja: Nova Knyga, 2004. – 320 s.

4. Kornij L. Istorija ukrai'ns'koi' muzyky. Chastyna Persha (druga polovyna XVIII stolittja). – K., Harkiv: Vyd–vo M. P. Koc', 2001. – 477 s.

5. Students'kyj narodnyj hor im. M. Arkasa [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://mfknukim.mk.ua/2014–03–17–08–53–57/tvorcha–robota–studentiv/khoreografiya–tvorcha–robota–studentiv–2.

6. Tvorchi kolektyvy Hersons'kogo muzychnogo uchylyshha [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://xmy.org.ua/golovna/tvorchi–kolektivi.

7. Shherbinina S. V. Vokal'no–ispolnitel'skoe masterstvo narodnyh pevcov / S. V. Shherbinina // Pedagogicheskoe obrazovanie v Rossii. – 2013. – №1. – S.163–167.

Vasilieva G. G., *senior lecturer Separated subdivision «Nikolayev branch of the Kiev National University of Culture and Arts» (Ukraine, Mykolaiv), VasilievaGG@i.ua*

Traditions and modern tendencies of folk choral singing in the Southern region of Ukraine

The article is devoted to the specifics of folk choral performance in the context of the appeal to the historical moment and traditions existing in this field of research, as well as to the transformations and modern trends in the development of folk singing that arise as a natural consequence of the influence of globalization processes on folklore. The main goal and message of the article are to reveal aspects of the historical continuity of folk choral singing, and also to demonstrate the development of this phenomenon in the present through the characteristics of the functioning of the phenomenon under investigation in the territory of Southern Ukraine. The goal was achieved through the application of methods of musical folklore, cultural studies, and ethnography. In the historical aspect, folk choral singing was influenced by the traditions of kobzar's and lirnyk's arts in the territory of Ukraine. The article draws attention to the fact that this subject of research differs in features, first of all, regional ones, reflecting both the everyday peculiarity of the everyday life of societies, their customs, and dialectal specifics. Territorial nuances were demonstrated on the example of national collectives of the southern region of Ukraine, namely: Mykolayiv and Kherson regions. This should take into account, among other things, the programs of educational institutions that educate future populist performers.

Keywords: *folk singing, folk choral singing, folk choirs, folk singing, Southern region of Ukraine, musical performance, musical folkloristics.*

* * *

УДК 338.4.+908(477)

Муравська С. В.,
кандидат історичних наук, старший викладач
кафедри соціально–гуманітарних дисциплін,
Львівський інститут економіки і туризму
(Україна, Львів), svitlana_muravska@i.ua

Музейні заклади системи вищої освіти Західної України: статистика і логістика

Зроблена спроба окреслити статистичні дані щодо кількості, профільного різноманіття та особливостей розміщення музеїв та колекцій у просторі вищої школи. Базою для аналізу виступив емпіричний матеріал, отриманий головним чином у ході дослідницьких візитів до музеїв 7 областей Західної України, а також дані з наукової літератури та офіційних сайтів ЗВО. Зібрана інформація іде у розріз із відомостями, які до 2014 р. оприлюднювало Міністерство освіти і науки, пустивши зараз ситуацію на самоплив. Станом на січень 2018 р. у західному регіоні України налічувалося 166 музеїв та колекцій, хоча ця цифра неостаточна. За профільним різноманіттям лідирують природничі колекції та збірки історії освіти, які становлять 27 і 20 % відповідно.

Ключові слова: *музей, університет, заклад вищої освіти, розміщення.*

Музейна справа – один із найдавніших напрямків діяльності закладів вищої освіти, корені якої сягають ще XIX ст. Музеї ЗВО по праву вважалися одними із найпотужніших культурних установ свого часу. З плином часу ця ситуація змінилася в негативний бік. Свою роль у цьому процесі відіграла зміна громадського статусу ще у радянські часи. Музеї ЗВО часто залишаються осторонь – і від світу музеїв, з точки зору яких вони часто не є рівноправними партнерами, і від університетського простору, для якого вони – допоміжний підрозділ. Водночас подібні збірки особливим чином відображають спадщину вищої школи, зрозуміти масштаби якої можна тільки на основ змалювання часто статистичної картини про кількість і профілі таких збірок.

За радянського часу проблему розвитку музейної справи у середовищі ЗВО розглядали побіжно, у контексті вивчення суспільних чи навчальних музеїв [1; 5]. Українська історіографія питання залишається недостатньо незаповненою, оскільки окремі публікації розглядають такі «мусейони» в руслі музейної педагогіки [2; 4] або категорії громадських музеїв [3]. У матеріалах нечисленних конференцій фігурують переважно нариси історії та огляду експозицій, натомість комплексні праці відсутні чим і обумовлюється актуальність вказаної статті.

Мета статті – проаналізувати емпіричний матеріал, отриманий авторкою у ході дослідницьких візитів до університетів Західної України[1] упродовж 2012–2017 рр., окреслити статистичні дані щодо кількості музеїв та колекцій, профільного різноманіття та особливостей розміщення у просторі вищої школи.

Для аналізу кількості і характеристики галузевого різноманіття музеїв використано схему, запропоновану Юрієм Павленком, який побудував класифікацію залежно від особливостей змісту зібрань, які визначили тип, профільну групу та профіль музею [6, с. 77]. У категорії музеїв педагогічного профілю (за змістом музейних фондів) автор виділив педагогічні музеї, музеї системи освіти та музеї різних профілів, які діють при закладі освіти. У останній групі виокремлено історичні, мистецтвознавчі, природничо–наукові та техніко–економічні. Комплексні музеї (краєзнавчі, історико–архітектурні, історико–художні) становлять окрему категорію.

Аналіз емпіричних даних дозволяє зробити висновок, що станом на січень 2018 р. у західному регіоні України налічувалося 166 музеїв та колекцій, причому до цього переліку окремими пунктами зараховано тільки ті зібрання, які відповідають принаймні одному із нижче наведених положень:

a) знаходяться в окремому приміщенні або його частині з метою матеріалізації історії і привернення адміністрацією уваги до окремих сторінок історії ЗВО;

b) використовуються як наочний матеріал у навчальному процесі та/або дослідницькій діяльності;

c) є частиною національного надбання країни;

d) визнаються адміністрацією ЗВО окремою збіркою, яка має значну історико–культурну цінність.

Схематичне співвідношення музеїв та колекцій залежності від їхнього профілю відображає Рис.1. Кількість зібрань умовна, адже в окремих випадках музей має декілька колекцій, які знаходяться у різних експозиціях, натомість у інших випадках невелика колекція могла би бути частиною музею, однак збірки закладу одного профілю не перебувають під однією парасолькою. Тому кількість музеїв/колекцій у структурі ЗВО – не завжди показник їхньої цінності та різноманітності.

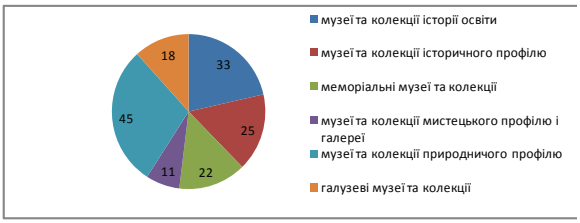

Рис.1. Музеї та колекції системи вищої освіти Західної України

Аналіз розвитку музеї у розрізі областей (Рис.2.) показує, що найбільша кількість скарбів вищої школи зосереджена у Львівській та Тернопільській областях. Один із логічних чинників, який обумовлює такий стан речей – історія створення ЗВО. Багато цінних зібрань ведуть своє коріння із Львівського університету, від якого у різний час пагонами відщеплювалися факультети. Так колекції, пов'язані із профілем останніх, змінювали підпорядкування.

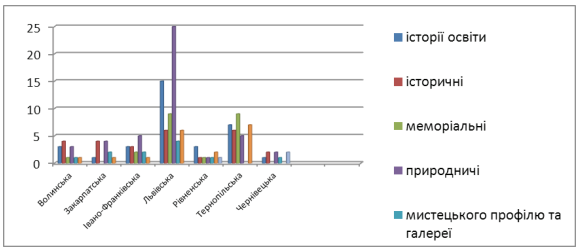

Рис. 2. Музеї та колекції ЗВО у розрізі профілів та розміщення у областях

[1] Оскільки термін є радше умовним, уточнюємо, що мова піде про сім областей: Львівську, Івано–Франківську, Тернопільську, Волинську, Рівненську, Чернівецьку та Закарпатську.

Місцезнаходження музею дуже симптоматично вказує на значення останнього у житті ЗВО. Проте ця умова стосується головним чином музеїв історії та меморіальних. Спостерігається певна жартівлива закономірність: чим ближче приміщення «храму муз» до кабінету ректора, тим він більш помітний у житті вищої школи. Цьому є кілька логічних пояснень. По–перше, наявність музею у головному корпусі (де традиційно знаходиться кабінет ректора), автоматично привертає до нього увагу гостей. Це обумовлює завдання–максимум для нього – завжди бути в тонусі, оскільки діяльність підрозділу таким чином постійно опиняється у полі зору як гостей, так і керівництва. По–друге, сам факт виділення приміщення під музей у центральному корпусі, де традиційно йде конкуренція за використання кожного квадратного метру, підтверджує благі наміри ректорату використати «храм муз» як спосіб промоції університету шляхом матеріалізації історії. Натомість для «мусейонів», для яких навчальна функція – основна, є більш логічним близьке розміщення відносно відповідного факультету, кафедри із метою ефективної і швидкої реалізації навчального процесу.

Російський дослідник Віктор Панов розробив номенклатуру, яка відображає ідеальну структуру приміщень університетських музеїв. Зокрема, він пропонує виділити музей історії, спеціалізований науковий музей, комплексний музей, регіональний центр обслуговування музеїв [7]. Звичайно, це зразковий варіант, який часто залишається утопічним. Символічно, що серед усіх музеїв, які потрапили в поле дослідження автора, тільки для одного з них – Народного музею історії ЛДУВС – було споруджено добудову на подвір'ї вищої школи, як вказував у інтерв'ю фахівець відділу соціально–гуманітарної роботи відділу кадрового забезпечення Дмитро Удуд. Абсолютна більшість споруд була пристосована. Їхня локація дуже різноманітна, причому окремі музеї знаходяться в приміщенні гуртожитків, напівпідвальних приміщеннях, на території господарських частин і навіть (sic!) біля вбиралень. Необхідність проведення ремонту у музеях історії ЗВО символічно залежить від того, як багато часу минуло від святкування чергової річниці вищої школи. У набагато гіршому становищі навчальні музеї, притому навіть ті з них, які мають колекції столітньої давності і представляють цінність як музейні об'єкти національного значення.

В умовах все зростаючих вимог до суб'єктів вищої освіти, паралельно зростають вимоги до їхніх підрозділів – кафедр, бібліотек, лабораторій тощо. У цьому переліку фігурують і музеї, які у рейтингу пріоритетів ЗВО стоять явно не на першому місці. І коли перед вищою школою постає проблема пошуку додаткового приміщення як аудиторної площі чи з іншою метою, саме музеї – скоріше, ніж будь–яка інша одиниця закладу – опиняються у зоні потенційного ризику. Працівники музеїв, які через ризик втратити роботу побажали залишитися анонімними в інтерв'ю, організованих у ході дослідницьких візитів, вказували про дуже нестійку позицію таких підрозділів у боротьбі за простір вищої школи.

Отже, можна констатувати, що станом на січень 2018 р. у західному регіоні України налічувалося 166 музеїв та колекцій, хоча ця цифра динамічна. Щодо профільного різноманіття, то лідирують природничі колекції та збірки історії освіти, які становлять 27 і 20% відповідно. Конгломератами, які акумулюють у своїй структурі левову частку спадщини вищої школи, котра у свою чергу презентує національне надбання, є Львівський національний університет ім. І. Франка та Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича.

Список використаних джерел

1. Буланий І. Т., Явтушенко І. Г. Громадські музеї України: Історія, досвід, проблеми. – К.: Мистецтво, 1979. – 197 с.
2. Гайда Л. А. Музей у навчальному закладі. – К.: Шкільний світ, 2009. – 128 с.
3. Крук О. І. Розвиток музейної справи в Україні (кінець 1950–х – 1980–ті рр.): Автореф. дис. … канд. істор. наук: 07.00.01. – Х., 2000. – 20 с.
4. Медведєва І. М. Організаційно–педагогічні засади діяльності музеїв у вищих технічних навчальних закладах: Дис. … канд. пед. наук. – Луганськ, 2009. – 256 с.
5. Омельченко Ю. А. Розвиток учбових музеїв: Навч. посіб. – К.: Радянська школа, 1988. – 194 с.
6. Павленко Ю. Г. Музеї педагогічного профілю у контексті професійного становлення майбутніх учителів: сутнісний аспект // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – С.75–79. – URL: http://eprints.zu.edu.ua/2322/ (17.01.2018).
7. Панов В. Архитектурно–типологические принципы проектирования музеев вузов. Автореф. … канд. архитектуры. – Москва, 2002. – URL: http://www.dissercat.com/content/arkhitekturno–tipologicheskie–printsipy–proektirovaniya–muzeev–vuzov (18.01.2018).

References

1. Bulanyi I. T., Yavtushenko I. H. Hromadski muzei Ukrainy: Istoriia, dosvid, problemy. – K.: Mystetstvo, 1979. – 197 s.
2. Haida L. A. Muzei u navchalnomu zakladi. – K.: Shkilnyi svit, 2009. – 128 s.
3. Kruk O. I. Rozvytok muzeinoi spravy v Ukraini (kinets 1950–kh – 1980–ti rr.): Avtoref. dys. … kand. istor. nauk: 07.00.01. – Kh., 2000. – 20 s.
4. Medvedieva I. M. Orhanizatsiino–pedahohichni zasady diialnosti muzeiv u vyshchykh tekhnichnykh navchalnykh zakladakh: Dys. … kand. ped. nauk. – Luhansk, 2009. – 256 s.
5. Omelchenko Yu. A. Rozvytok uchbovykh muzeiv: Navch. posib. – K.: Radianska shkola, 1988. – 194 s.
6. Pavlenko Yu. H. Muzei pedahohichnoho profiliu u konteksti profesiinoho stanovlennia maibutnikh uchyteliv: sutnisnyi aspekt // Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka. – S.75–79. – URL: http://eprints.zu.edu.ua/2322/ (17.01.2018).
7. Panov V. Arhitekturno–tipologicheskie principy proektirovaniya muzeev vuzov. Avtoref. … kand. arhitektury. – Moskva, 2002. – URL: http://www.dissercat.com/content/arkhitekturno–tipologicheskie–printsipy–proektirovaniya–muzeev–vuzov (18.01.2018).

Muravska S. V., *Ph.D., Lviv Institute of Economy and Tourism (Ukraine, Lviv), svitlana_muravska@i.ua*

Museum institutions of the higher educational system of Western Ukraine: statistics and logistics

The article is an attempt to outline statistical data about the number, profile variety and features of the placement of museums and collections in higher school space. The basis for analysis was empirical material, obtained mainly through research visits to museums in 7 regions of Western Ukraine, as well as data from scientific literature and official sites of HEE. The collected information is contrary to the data previously published by the Ministry of Education and Science till 2014, because the situation is not regulated now. There were 166 museums and collections of HEE in the western region of Ukraine in January 2018, although it is incomplete number. Natural collections and collections of history of education make up 27 and 20 %.

Keywords: *museum, university, higher educational establishment, placement.*

* * *

УДК 001.891:631.147(477)«19/20»

Орехівський В. Д.,
кандидат технічних наук, здобувач, Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН (Україна, Київ), Orekhovskiy@gmail.com

Еволюція впровадження системи органічного землеробства в Приватному Підприємстві «Агроекологія» у другій половині XX – на початку XXI століть

Встановлено, що система органічного землеробства, впроваджена С. С. Антонцем в Приватному Підприємстві «Агроекологія», базується на застосуванні науково обґрунтованої структури посівних площ і спеціалізованих сівозмін, мілкого безполицевого обробітку ґрунту, вирощуванні багаторічних бобових трав, сидератів та внесенні органічних добрив, екологічно безпечних агротехнічних і біоценотичних заходів у технологіях вирощування сільськогосподарських культур. Застосовані природні заходи забезпечують збільшення продуктивності сільськогосподарських культур, збереження родючості ґрунту, ефективне використання вологи, попередження ерозійних процесів, покращання фітосанітарного стану ґрунту і посівів, що сприяє підвищенню отримання екологічно чистої продукції.

Ключові слова: *еволюція, система органічного землеробства, продуктивність, родючість ґрунту, фітосанітарний стан, екологічно чиста продукція.*

Нині природне середовище, в якому ми живемо, змінюється швидше, ніж проходить адаптація до них людини, що негативно позначається на її здоров'ї. Оскільки наш генотип формувався впродовж тисячоліть на основі природних продуктів, то нині негативний вплив навколишнього середовища руйнує генотип людини, завдаючи шкоди національному генофонду. При цьому екологічно залежні захворювання неспецифічного характеру, що нерідко виникають на основі зміненого зовнішнього середовища, виступають в якості початкових для розвитку патогенетичних механізмів.

У всьому цивілізованому світі, як і в Україні, стає все більше прихильників екологічно безпечного способу життя, за якого виробництво екологічно чистої продукції є однією з основних вимог. Відомому ескулапу античності Гіппократу належить відомий вислів про те, що їжа має бути ліками, а ліками має бути їжа [1, с. 3]. Тому виробництво органічної продукції, яка повинна бути натуральною, забезпеченою рослинною клітковиною, розчинною, збалансованою за вмістом повноцінних рослинних і тваринних білків, жирів, вітамінів та мікроелементів, містити комплекс натуральних антиоксидантів, бути вільною від токсичних речовин на сьогодні є актуальним завданням.

Дослідженню виробництва органічної продукції присвячено праці вчених: П. І. Бойка (2005), С. С. Антонця (2011), П. О. Стецишин (2011), Н. П. Коваленко (2014), В. М. Писаренка, П. В. Писаренка (2008, 2017) та ін. Але важливим є дослідження вирощування екологічно чистої продукції як здійснення системи заходів, що сприятиме оптимальному розвитку культурних рослин, спрямована на стримування розвитку шкідливих організмів та не потребує отруйних речовин.

Таку систему органічного землеробства упродовж 40 років успішно застосовує і вдосконалює Семен Свиридонович Антонець – Герой Соціалістичної Праці, Герой України, почесний член НААН, засновник ПП «Агроекологія» Шишацького району Полтавської області [2, с. 3]. У господарстві успішно функціонують технології виробництва екологічно чистої продукції рослинництва і тваринництва, збереження та розширеного відтворення родючості ґрунту. Посилаючись на ідеї В. І. Вернадського, В. В. Докучаєва, видатного аграрія Т. С. Мальцева, С. С. Антонець створив власну модель системи органічного землеробства, філософським підґрунтям якої стали концептуальні основи розвитку біосфери.

Філософія системи органічного землеробства С. С. Антонця базується на створенні агроекосистем, максимально наближених до природних формацій. Така система враховує базовий принцип розвитку планети, оскільки виникнення життя на Землі було забезпечено двома глобальними процесами, які й зараз, і в майбутньому будуть підтримувати розвиток біосфери. До них належить фотосинтез та азотфіксація в усіх її проявах. Саме регулюванню цих процесів більшою мірою підпорядковане органічне землеробство, оскільки його технологічні заходи забезпечують ефективне використання біологічних чинників навколишнього середовища.

У ПП «Агроекологія» технологічні заходи системи органічного землеробства базуються на застосуванні: науково обґрунтованої структури посівних площ і спеціалізованих сівозмін із насиченням багаторічними бобовими травами до 25–27%; мілкого безполицевого обробітку ґрунту, що зберігає природну структуру орного шару, не руйнуючи в ньому вертикальну орієнтацію аерації; багаторічних бобових трав, сидератів та внесенні науково обґрунтованих норм органічних добрив, що забезпечує рослини поживними речовинами і формує позитивний баланс гумусу; екологічно безпечних агротехнічних і біоценотичних заходів у технологіях вирощування сільськогосподарських культур [3, с. 17].

У структурі посівних площ господарства нараховується близько двадцяти сільськогосподарських культур, що забезпечують біологічне різноманіття агрофітоценозів та сприяють оптимізації фітосанітарного стану посівів. Обов'язковими заходами для формування поживного режиму ґрунту є включення в кожну ланку сівозміни багаторічних або однорічних бобових трав, сидератів та внесення гною. Важливим чинником гетерогенних агробіоценозів є також пригнічення бур'янів листовою поверхнею культурних рослин та ефект алелопатії, біологічна дія якої сприяє оптимізації фітосанітарного стану посівів.

Структура посівних площ з урахуванням використання післяукісних культур та типи сівозмін визначаються спеціалізацією господарства, в якому гармонійно поєднуються галузі рослинництва та тваринництва [4, с. 25]. Зернові культури займають 36–38% посівних площ, у тому числі озима пшениця – 14–17%, ярий ячмінь – 12–15%, кукурудза на зерно – 2–3%, технічні культури (соняшник) – 5–7%, зайняті пари – 18–20%, багаторічні бобові трави – 25–27%, однорічні трави та кукурудза на силос – 23–25%. Загальна площа посівів кормових культур формується за рахунок багаторічних бобових трав, однорічних трав, кукурудзи на силос і сягає 60%.

Впровадження науково обґрунтованих сівозмін забезпечує стабільність ведення органічного землеробства, оскільки вони позитивно впливають на всі важливі ґрунтові режими: поживний, повітряний, тепловий, а також на фітосанітарний стан ґрунту і посівів [5, с. 10]. Тому оптимізація землекористування базується

на впровадженні спеціалізованих сівозмін із короткою ротацією. Системи сівозмін гнучкі, що забезпечує за необхідності заміну однієї культури іншою, близькою за біологічними особливостями (наприклад, еспарцет люцерною), не порушуючи рекомендованого чергування культур і термінів їх повернення на попереднє місце. Вирощування зернових і технічних культур, розширення посівів кормових культур, сидератів і проміжних культур, забезпечують постійне рослинне покриття ґрунту, що сприяє збільшенню кількості надходження органічної речовини в ґрунт, забезпечуючи баланс гумусу ы перешкоджаючи ерозійним процесам.

Отже, в органічному землеробстві ПП «Агроекологія» загальним принципом формування структури посівних площ і оптимізації системи сівозмін є забезпечення високої продуктивності всіх сільськогосподарських культур, збереження родючості ґрунту, ефективне використання вологи, попередження ерозійних процесів, покращання фітосанітарного стану ґрунту і посівів, що сприяє отриманню екологічно чистої продукції.

Досвід органічного виробництва відпрацьований С. С. Антонцем у тісній співпраці з авторами і теоретиками ґрунтозахисної системи землеробства з контурно–меліоративною організацією території – Ф. Т. Моргуном, М. К. Шикулою [6, с. 305]. Таку систему вчені розвинули у другій половині XX ст. на основі напрацювань фундаторів безполицевого обробітку ґрунту І. Є. Овсінського (1899), Т. С. Мальцева (1955) [6, с. 125]. Упродовж 1979–1990 рр. у господарстві виконували пошаровий різноглибинний безполицевий обробіток ґрунту; упродовж 1990–1995 рр. – мінімальний безполицевий обробіток ґрунту на глибину 10–12 см [7, с. 205]. Із 1995 р. у посівах всіх сільськогосподарських культур здійснюють обробіток ґрунту на глибину 4–5 см [3, с. 19]. Теоретичною базою ґрунтозахисного мілкого обробітку ґрунту без перевертання скиби стало розуміння того, що такий обробіток зберігає природну структуру, капілярність ґрунту, оскільки не руйнує мікроканали, створювані черв'яками і корінням, яке розкладається. Основною вимогою мілкого обробітку ґрунту є підрізання кореневої системи на глибину 4–5 см без її видалення з ґрунту. При цьому поверхня покривається перегнійним шаром органіки різного походження, завдяки якому рослини і біота отримують поживні речовини, зменшується ризик утворення кірки.

Мілкий обробіток ґрунту створює значний протиерозійний ефект, який забезпечує максимальне використання ґрунтозахисних властивостей багаторічних трав. Вони створюють вертикальну орієнтацію аерації, що покращує структуру ґрунту й запобігає водній ерозії під час випадання інтенсивних дощів. Коли стік майже відсутній, вода по ходах кореневої системи рослин проникає на глибину 45–55 см і вже там розходиться капілярами. За системного поверхневого обробітку ґрунту і вирощування багаторічних трав покращуються водно–фізичні властивості ґрунту, зникає ґрунтова підошва, яка неминуча при традиційній оранці і перешкоджає руху вологи в ґрунті.

У другій половині XX ст. у ПП «Агроекологія» виникали труднощі через нестачу необхідних машин і знарядь, недосконалість техніки та відсутність досвіду її експлуатації [8, с. 121]. Згодом почали конструювати модернізовані плоскорізи, пізніше – комбіновані агрегати та інші знаряддя, які забезпечили своєчасне підрізання та загортання бур'янів і післяжнивних решток. За роки впровадження органічних технологій у ПП «Агроекологія» випробувані й вдосконалені різні ґрунтообробні знаряддя. Зокрема, щоб досягти ефекту обробітку ґрунту на глибину 4–5 см і суцільного підрізання коренів бур'янів, переобладнано культиватори шляхом жорсткого кріплення їх стійких лап. За ідеєю С. С. Антонця виготовлені культиватори для передпосівного обробітку ґрунту, обладнані серпоподібними штангами з жорстким кріпленням, якими краще спливають рослинні рештки, а також лапами, які самозагострюються у ґрунті. Така конструкція культиватора забезпечує задану глибину обробітку і достатнє підрізання рослин. Отже, із застосуванням мілкого безполицевого обробітку ґрунту вдалося підвищити ефективність боротьби з бур'янами, поліпшити структуру і вологозабезпеченість ґрунту, вирівняти посівне ложе насіння, що сприяло появі дружних сходів культур.

Характерну особливість у господарстві має розвиток технології внесення органічних добрив. Із 1979 р. тут не застосовують пестициди, а з 1996 р. мінеральні добрива замінено на органічні [7, с. 205]. Із впровадженням системи органічного землеробства та відмови від мінеральних добрив нагальним став пошук ефективних і надійних джерел компенсації елементів живлення й створення у ґрунті позитивного балансу гумусу. Тобто постало завдання залучити у ґрунтоутворюючий процес якомога більше органічної речовини. У ПП «Агроекологія» цю проблему вирішено шляхом максимального використання природних органічних добрив: гною, сидератів, нетоварної частки врожаю (післяжнивних решток), що повністю відповідає вимогам органічного землеробства [8, с. 123]. Значну кількість підстилкового гною у господарстві забезпечує розвинена галузь тваринництва, яка, крім основної продукції – молока і м'яса, виробляє в рік близько 72 тис. т гною. Це дає можливість разом із сидератами та післяжнивними рештками вносити 24–26 т органічних добрив на 1 га сівозмінної площі, відкриваючи перспективу дійсної гармонізації взаємозв'язків між рослинництвом і тваринництвом.

У ПП «Агроекологія» гній зберігають у польових кагатах не менше року поблизу полів, де планується його внесення. У середині кагатів не припиняється робота мікроорганізмів, що мінералізують органічну речовину свіжого гною в форму, доступну для рослин. Такий субстрат є гарним середовищем для розвитку дощових черв'яків, які тут розмножуються і з перегноєм вносяться у поля [9, с. 5]. Черв'яки є справжніми творцями ґрунтового багатства, які створюють легкозасвоювані поживні сполуки із органіки. Прокладаючи багатокілометрові ходи в ґрунті, вони розпушують його, збагачують своїми виділеннями – копролітами, покращують структуру ґрунту. В екологічно цілісному ґрунті його ходи залишаються не зруйнованими упродовж трьох років і забезпечують циркуляцію вологи й повітря у зоні кореневої системи, створюючи оптимальні умови для життєдіяльності культурних рослин. Отже, внесення гною сприяє підвищенню якості продукції та стабілізації вмісту гумусу в ґрунті, є постійним, обов'язковим і цілеспрямованим елементом ведення органічного землеробства.

На сидерат у господарстві використовують багаторічні бобові трави, однорічні бобові, які більш корисні для збагачення ґрунту поживними речовинами [10, с. 3]. А також гречку, редьку олійну, гірчицю та вико–вівсяні і редько–вівсяні сумішки, практикують несіяні сидерати (вико–вівсяна отава, падалиця зібраних культур). Під впливом бобових сидератів у 4–7 разів збільшується кількість бульбочкових бактерій, значно підвищується ферментативна активність ґрунту, покращуються його фітосанітарні та водно–фізичні властивості, створюються умови для інтенсивного розвитку мікроорганізмів і мікрофауни, дія яких триває упродовж 3–4 років. Широке впровадження сидератів сприяє включенню в малий кругообіг невикористаних резервів фосфору, калію, кальцію, магнію та інших елементів живлення рослин.

Найкращі результати для одержання дружних сходів і наступного росту сидератів забезпечує мілкий обробіток ґрунту: зберігається волога, зменшується забур'яненість, не ущільнюється ґрунт. У поєднанні з використанням сидератів мілкий обробіток забезпечує найефективніше збереження та підвищення родючості ґрунту.

Отже, система органічного землеробства, впроваджена С. С. Антонцем в ПП «Агроекологія», базується на застосуванні науково обґрунтованої структури посівних площ і спеціалізованих сівозмін, мілкого безполицевого обробітку ґрунту, вирощуванні багаторічних бобових трав, сидератів та внесенні органічних добрив, екологічно безпечних агротехнічних і біоценотичних заходів у технологіях вирощування сільськогосподарських культур. Це забезпечує збільшення продуктивності сільськогосподарських культур, збереження родючості ґрунту, ефективне використання вологи, попередження ерозійних процесів, покращання фітосанітарного стану ґрунту і посівів, що сприяє підвищенню отримання екологічно чистої продукції.

Список використаних джерел

1. Писаренко В. М., Писаренко П. В., Пономаренко С. В. Органічне землеробство для приватного сектора. – Полтава, 2017. – 140 с.

2. Антонець С. С., Антонець А. С., Писаренко В. М. Органічне землеробство: з досвіду ПП «Агроекологія» Шишацького району Полтавської області. – Полтава: РВВ ПДАА, 2010. – 200 с.

3. Писаренко В. М., Антонець А. С., Писаренко П. В. Система органічного землеробства агроеколога Семена Антонця. – Полтава, 2017. – 124 с.

4. Писаренко В. М., Писаренко П. В., Писаренко В. В. Агроекологія. – Полтава: ФОП «Говоров С. В.», 2008. – 255 с.

5. Бойко П. І., Бородань В. О., Коваленко Н. П. Екологічно збалансовані сівозміни – основа біологічного землеробства // Вісник аграрної науки. – 2005. – №2. – С.9–13.

6. Коваленко Н. П. Становлення та розвиток науково–організаційних основ застосування вітчизняних сівозмін у системах землеробства (друга половина XIX – початок XXI ст.): монографія. – Київ: ТОВ «Нілан–ЛТД», 2014. – 490 с.

7. Стецишин П. О., Пиндус В. В., Рекуненко В. В. Основи органічного виробництва. – Вінниця: Нова книга, 2011. – 552 с.

8. Писаренко В. М., Антонець А. С. Антонець Семен Свиридонович: біобібліогр. покажч. наук. пр. за 1956–2015 роки. – Київ: ТОВ «Видавництво «Зерно», 2015. – 480 с.

9. Куценко А. М., Писаренко В. Н. Выращивание экологически чистой продукции в малых крестьянских и фермерских хозяйствах. – Киев: УМКВО, 1992. – 56 с.

10. Антонець С. С., Антонець А. С., Писаренко В. М. Сидеральні культури. – Полтава: Сімон, 2011. – 51 с.

References

1. Pysarenko V. M., Pysarenko P. V., Ponomarenko S. V. Organichne zemlerobstvo dlja pryvatnogo sektora. – Poltava, 2017. – 140 s.

2. Antonec' S. S., Antonec' A. S., Pysarenko V. M. Organichne zemlerobstvo: z dosvidu PP «Agroekologija» Shyshac'kogo rajonu Poltavs'koi' oblasti. – Poltava: RVV PDAA, 2010. – 200 s.

3. Pysarenko V. M., Antonec' A. S., Pysarenko P. V. Systema organichnogo zemlerobstva agroekologa Semena Antoncja. – Poltava, 2017. – 124 s.

4. Pysarenko V. M., Pysarenko P. V., Pysarenko V. V. Agroekologija. – Poltava: FOP «Govorov S. V.», 2008. – 255 s.

5. Bojko P. I., Borodan' V. O., Kovalenko N. P. Ekologichno zbalansovani sivozminy – osnova biologichnogo zemlerobstva // Visnyk agrarnoi' nauky. – 2005. – №2. – S.9–13.

6. Kovalenko N. P. Stanovlennja ta rozvytok naukovo–organizacijnyh osnov zastosuvannja vitchyznjanyh sivozmin u systemah zemlerobstva (druga polovyna XIX – pochatok XXI st.): monografija. – Kyi'v: TOV «Nilan–LTD», 2014. – 490 s.

7. Stecyshyn P. O., Pyndus V. V., Rekunenko V. V. Osnovy organichnogo vyrobnyctva. – Vinnycja: Nova knyga, 2011. – 552 s.

8. Pysarenko V. M., Antonec' A. S. Antonec' Semen Svyrydonovych: biobibliogr. pokazhch. nauk. pr. za 1956–2015 roky. – Kyi'v: TOV «Vydavnyctvo «Zerno», 2015. – 480 s.

9. Kucenko A. M., Pisarenko V. N. Vyrashhivanie jekologicheski chistoj produkcii v malyh krest'janskih i fermerskih hozjajstvah. – Kiev: UMKVO, 1992. – 56 s.

10. Antonec' S. S., Antonec' A. S., Pysarenko V. M. Syderal'ni kul'tury. – Poltava: Simon, 2011. – 51 s.

Orekhivskyi V. D., *Candidate of Engineering Sciences, National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), Orekhovskiy@gmail.com*

Evolution of introduction of the system of organic agriculture in Private Enterprise «Agroecology» in the second half of XX – at the beginning XXI of centuries

It is set that the system of organic agriculture, inculcated S. S. Antonets in Private Enterprise «Agroecology», is based on application of scientifically reasonable structure of sowing areas and specialized crop rotations, shallow without shelves till of soil, till of long–term leguminous herbares, sideration and bringing of organic fertilizers, ecologically safe agrotechnical and biocenotic measures in technologies of growing of agricultural cultures. The applied natural measures provide the increase of the productivity of agricultural cultures, maintenance of fertility of soil, effective use of moisture, warning of erosive processes, improvement of the sanitary state of soil and sowing, that assists the increase of receipt ecologically of clean products.

Keywords: *evolution, system of organic agriculture, productivity, fertility of soil, sanitary state, ecologically clean products.*

* * *

УДК 338.48–6:7/7–021.252

Орлова О. В.,
кандидат культурології, ст. викладач кафедри культурології, Миколаївська філія Київського національного університету культури і мистецтв (Україна, Миколаїв), lena.orlova1609@gmail.com

Бондарчук–Чугіна І. Ю.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри готельно–ресторанного і туристичного бізнесу, Миколаївська філія Київського національного університету культури і мистецтв (Україна, Миколаїв), rubkaz65@gmail.com

Культурний туризм у формуванні національної ідентичності

Визначено сутність «культурного туризму» його особливість та актуальність в умовах глобалізації. Проаналізовані шляхи та стратегії сталого розвитку культурного туризму в Україні.

Ключові слова: *«культурний туризм», рекреаційний потенціал, культурно–історичний потенціал, туристичний регіон, проблематика культурного туризму.*

На сьогодні туризм є однією з найцікавіших сучасних форм дозвілля, що відіграє помітну роль у розширенні загальних знань і, зокрема, культурного розвитку людини. В Україні з кожним роком все більше людей щорічно відправляється в подорожі за межі країни, у процесі яких вони знайомляться з традиціями, способом життя, культурною спадщиною й сучасною культурою інших народів. Людство завжди цікавилося своїм минулим, так само як і життям тих народів, які схожі на нього але одночасно і різні за культурою. Сьогодні засоби масової інформації (газети, журнали, кіно, телебачення) в якійсь мірі задовольняють ці запити. Але ми часто хочемо на власні очі побачити інший спосіб життя і готові відправлятися в достатньо віддалені краї і простори, аби опинитися всередині іншого культурного оточення.

Індустрія сучасного туризму готова здійснити ці бажання. Беручи участь в туристичних заходах, люди (побічно або безпосередньо) знайомляться з тими зразками людського існування, які до цього моменту здавалися чисто теоретичними поняттями. Тимчасово переміщаючи людину з місця постійного мешкання в іншу країну, туризм дає можливість:

– побачити матеріальні пам'ятники і предмети прикладного мистецтва культур, що давно стали минулим;

– познайомитися з носіями архаїки і їх повсякденним життям;

– познайомитися з життям сучасних цивілізованих країн, з кращими зразками їх художньої культури, а також національними традиціями, до яких, як правило, ставляться дуже дбайливо;

– опинитися за межами іншої релігійної орієнтації, іншомовного оточення;

– відпочити, а також поправити здоров'я.

У якійсь мірі пізнавальну сторону туризму можна було б назвати практичною культурологією. Але тут важливо, що це особливе пізнання здійснюється добровільно, оскільки ґрунтується на особистому інтересі і особистій ініціативі самого туриста.

Сучасний світовий туризм перетворюється на глобальний чинник розвитку цивілізації, всіх її складових – економіки, соціальної сфери, духовної культури. Туризм виступає як надзвичайно багатий за змістом і розмаїтий за проявами соціальний феномен. Своїми функціями – світоглядною, культурно–пізнавальною, соціальною, комунікативною, інтегративною, рекреаційною – він істотно впливає на людину, її ціннісні орієнтації, процеси самопізнання і самовдосконалення. За кордоном велику увагу приділяють збереженню культурної спадщини і організації культурного туризму. Міжнародна рада з питань пам'яток і визначних місць (ICOMOS), Європейська федерація культурної спадщини (Europa Nostra) координують зусилля країн з проблем використання пам'яток історії і культури у туризмі в Європі та світі в цілому, що сприяє соціокультурному та економічному розвитку країн та регіонів, розвиває міжкультурний діалог.

Проблематика туризму, у тому числі в її гуманістичному аспекті, активно розробляється зарубіжними та вітчизняними вченими.

Уперше в практиці українського туризму колектив висококваліфікованих фахівців різних галузей філософської та соціо–гуманітарної науки запропонував в збірнику «Філософія і культурологія туризму» саме теоретичний погляд на феномен туризму – його власне філософські, політологічні, історичні, культурологічні виміри та засади [9].

Навчальний посібник «Філософія туризму» Київського університету туризму, економіки і права став першим помітним кроком у світоглядно–теоретичному визначенні туризму як феномена культури і цивілізації XXI століття, який безпосередньо впливатиме на підготовку фахівців сучасного рівня [10].

Філософський аналіз туризму як соціального інституту дає можливість представити туризм у гуманістичному, антропологічному, етичному, аксіологічному, комунікативному, культурологічному, соціологічному аспектах. Це дозволяє істотно поглибити розуміння туризму, усвідомити те, що поряд із соціально–практичною, бізнесовою існує і гуманітарна, духовно–культурна сутність туристської діяльності; розкрити надзвичайно важливу роль туризму як засобу комунікативної культури, впливового каналу народної дипломатії, що зближує народи та країни, сприяє їхньому взаєморозумінню і виробленню спільної загальнолюдської платформи для розв'язання нагальних глобальних проблем. У цьому аспекті головним об'єктом туризмознавства є не готелі, кемпінги, турбюро і агенції, а людина, яка подорожує.

У науковій літературі все частіше стала виникати тема, пов'язана з поняттям «культурний туризм». Одночасно є певні труднощі у чіткому визначенні вказаного поняття.

Широке його використання в багатьох роботах сучасних авторів дозволяє зробити висновок про те, що часто зустрічаються помилкові точки зору з цього питання. Так, низка спроб визначити це поняття зводилося лише до споживання туристами «культурного продукту»; проте, дане визначення ставить велику кількість питань, що залишаються без відповіді. Наприклад: що розуміти під «культурним продуктом», які види культури слід розглядати у даному випадку і т.п. Більш того, запропоновані визначення часто є схожими, такими, що відрізняються лише незначними нюансами і які не завжди відображають суть даного поняття. На наш погляд, для чіткішого розуміння категорії «культурний туризм» необхідно розкрити поняття «культура» з позиції туризму.

За своїм походженням поняття «культура» пов'язане з латинським словом «*cultura*» – «возделывание», «обробка», і використовувалося для характеристики землеробської праці. Проте дуже скоро воно набуло більш широкого сенсу, оскільки стало вживатися стосовно всього зробленого, перетвореного, поліпшеного людською діяльністю.

Найбільш поширеним у вітчизняній літературі є розуміння культури як сукупності матеріальних і духовних цінностей, накопичених суспільством на певній стадії свого розвитку, а також діяльності по їх створенню, освоєнню, зберіганню і розповсюдженню. Дана дефініція чітко відокремлює природу від культури; у той же час поняття «культура» і «суспільство» чітко відрізняються один від одного.

Різні культури численних народів і національностей мають в своїй основі єдиний загальнолюдський творчий початок. Вони відрізняються один від одного формою, яка визначається особливостями історії конкретних народів, різними умовами, у яких відбувалося формування

цих культур. Спілкування – одна з найважливіших сфер життєдіяльності людини. Це найважливіший канал трансляції культури новому поколінню.

Ототожнення ж культури з суспільством не дозволяє виявити те істотне, що фіксується в понятті «культура» для життєдіяльності суспільства, під яким в широкому сенсі розуміється відокремлена від природи частина матеріального світу, що є формою життєдіяльності людей, яка історично розвивається. На наш погляд «формулу» розділення культури і суспільства досить ясно визначив М. С. Каган: «Культура – продукт діяльності суспільства, суспільство – суб'єкт цієї діяльності» [5].

Обґрунтована і точка зору В. М. Межуєва, який відзначає: «Саме в своїй якості (як предмет, засіб і результат людської діяльності) діяльність і розкривається в історичному пізнанні як особлива сфера – сфера культури» [6].

Майже у всіх дослідників є одна спільна риса. Суспільство – не просто безліч людей (арифметична лічба), не «купа» індивідів, а цілісна система, в якій вони об'єднані сукупністю зв'язків (відносин). Взаємодія людей і утворює суспільне життя, воно створює суспільство як певний живий організм (органічне ціле). Потреба у відокремленні базового рівня культури, на якому створюються культурні цінності, від рівня, де вони застосовуються, постійно відчувалась в науковій літературі. Найповніше це ствердження висвітлює, визначення «культура», що дане у «Філософському енциклопедичному словнику», де воно подається як «специфічний спосіб організації і розвитку людської життєдіяльності, що представлений в продуктах матеріальної і духовної праці, у системі соціальних норм і установ, у духовних цінностях, у сукупності відносин людей до природи, між собою і до самих себе» [8].

Для дослідження у сфері культурного туризму, культур-ної політики, туристичної культурної діяльності важливо ясно уявити собі зміст цих початкових складових, які виробляються на «базовому» рівні культури. У даному контексті, проте, доцільно використовувати підхід, у якому запропоновано розглядати культуру ніби з двох боків: як процес виробництва цінностей, з одного боку, і як продукт, тобто самі цінності, з іншого. Цінності повинні служити взаємозбагаченню культур. При цьому головне – здатність тієї або іншої культури дати світу «свої», неповторні ідеї, цінності.

Культура як продукт є результатом діяльності однієї людини або групи людей, що відображає рівень володіння ними тими нормами і технологіями діяльності, які приписує їм культура, та уявлень про ті форми продукції, які дозволені їх культурою. Подібний розгляд культури дозволяє ввести і поняття туризм, як форму освоєння культурних продуктів. Культура – двигун туризму. Найбільш вірним є підхід, при якому спочатку визначаються самі поняття «туризм» і «культура», а потім, шляхом їх зіставлення, формується безпосередньо поняття «культурного туризму».

Розвиток культурного туризму сприяє передачі традицій, культурного досвіду, формуванню відчуття патріотизму. У даному контексті велике значення набуває обмін накопиченими культурними цінностями як всередині країни, так і за її межами.

ЮНЕСКО розглядає культурний туризм як відмінний від інших вид туризму, що «враховує культури інших народів».

У Хартії Міжнародної Ради культурного туризму з пам'ятників і об'єктів (ICOMOS) культурний туризм визначається як «сегмент ринку, ретельно організований, пізнавальний або освітній і часто елітарного характеру, присвячений уявленню і роз'ясненню культурної ідеї» [2].

Виходячи із значення англійського терміну «cultural tourism», який і декілька десятиліть тому визначався як «культурно–пізнавальний або пізнавальний туризм» сьогодні не відбулося зародження принципіально нового вигляду туризму, оскільки не змінилася його основна початкова мета – знайомство з історією і культурою країни у всіх її проявах (архітектурою, живописом, музикою, театром, фольклором, традиціями звичаями, образом і стилем життя людей країни, що відвідується).

Посилення взаємозв'язку культури та туризму базується на ролі культури в реалізації потреб, що складають основу туризму, і на ролі туризму у задоволенні потреб населення.

Таким чином, туризм, взаємодіючи з культурою, формує вид пізнавального, культурного туризму, який у даний час закріплює свої позиції в світовому просторі.

Терміни «культурний», «культурно–пізнавальний» або «пізнавальний» туризм, відповідаючи англійському терміну «cultural», визначають один і той же вид туризму, метою якого в широкому сенсі є пізнання національної культури країни, що відвідується.

Європейська асоціація з питань освіти у сфері туризму і відпочинку особливо підкреслювала в своїх виданнях як ключовий аспект культурного туризму саме «елемент навчання».

На думку Європейської Комісії, до культурного туризму можна віднести [7]:

– місця археологічних розкопок і музеїв;

– архітектурні пам'ятники (визначні будівлі в межі міста);

– події в галузі мистецтва, фестивалі;

– художнє мистецтво, скульптура, художні ремесла;

– музика і танцювальне мистецтво (класичне, фольклорне, сучасне);

– театральні події (також кіномистецтво);

– мовне і літературне навчання;

– релігійні фестивалі, паломництво;

– цілі культури і субкультури.

Європейською Комісією, ВТО (1985 р.) запропоновано розширене визначення культурного туризму: будь–які переміщення людей, здійснювані з метою задоволення людської потреби до зміни, пов'язаної з підвищенням культурного рівня індивіда, які в свою чергу додають можливість для отримання нових знань, досвіду і знайомств.

На наш погляд, все ж таки найбільш адекватним суті туризму як соціокультурного феномена є його розуміння і інтерпретація, виходячи з погляду на взаємодію і взаємозв'язок понять, а також зіставлення форм і змісту понять «культура» і «туризм», при осмисленні яких народжується поняття «культурний туризм».

Спробуємо дати робоче визначення поняття культурний туризм не з емпіричного, а теоретичного боку.

Культурний туризм як теоретично–культурологічна категорія – це процес відвідин представником однієї культури території іншої, усвідомлення її духовних і матеріальних цінностей; у результаті даного процесу особистість, що засвоює нову інформацію, виробляє своє «бачення» іншого і на цій основі розвиває, розширює круг своєї культурної ерудиції.

Культуролог В. Гордін у роботі «Культурный туризм: конвергенция культуры и туризма на пороге XXI века» пропонує багаторівневий підхід до культурного туризму [3]:

– професійний культурний туризм;

– спеціалізований культурний туризм, що задовольняє культурні потреби і є основною ціллю туриста;

– пізнавальний і освітній туризм;

– супутній (сопутствующий) культурний туризм;

Багаторівневий підхід до культурного туризму, як зазначає В. Гордін, дозволяє повніше задіяти культурний потенціал території (країна, регіон, місто, населення).

У сучасному світі туризм стає зв'язуючою ланкою між народами, країнами та континентами, методом активного пізнання світу. За оцінками Всесвітньої туристичної організації (ВТО) частка культурного туризму до 2020 року складе 25% від загальних показників світового туризму.

У XXI ст. культурний туризм служить ідеям інтелектуальної й моральної солідарності людства, утвердженню ідеалів терпимості в суспільстві, тобто повазі, прийняттю й правильному розумінню багатого різноманіття культур нашого світу.

За кордоном велику увагу приділяють збереженню культурної спадщини і методам організації культурного туризму.

Наприклад, Міністерство культури Хорватії розробило стратегію розвитку культурного туризму, яка передбачає використання культурного потенціалу не тільки приморської, але і континентальної частини країни. Взаємними зусиллями науковців, діячів культури, туристичних фірм, власників готелів, бізнесменів культурні пам'ятки і події будуть перетворені на туристичний продукт, який урізноманітнить дозвілля туристів і сприятиме їх більш тривалому перебуванню у країні. Схожі програми існують в Іспанії, Португалії, Італії, Болгарії та інших країнах.

Європейська федерація культурної спадщини (Europa Nostra) координує зусилля країн з проблем використання пам'яток історії і культури у туризмі в Європі та світі в цілому, що сприяє соціокультурному та економічному розвитку країн та регіонів, розвиває міжкультурний діалог.

Культурний туризм сьогодні переживає новий етап розвитку, завдяки неухильному поглибленню процесів глобалізації й створення єдиного загальнолюдського інформаційного простору, що веде до стійкого зростання зацікавленості людей до світових культур.

Україна одна із найбільших країн Європи,яка є давнім і глибинним центром слов'янської культури, з величезним культурно–історичним потенціалом. Починаючи з Трипільської та Черняхівської культур, Давньої Русі тощо, в Україні нашарувалися і формувалися різні культурні надбання, які створюють необмежену можливість для культурного туризму.

Наша країна має значний потенціал для розвитку в'їзного і внутрішнього культурного туризму. В Україні на державному обліку перебуває понад 130 тис. пам'яток, з них: 57 206 – пам'ятки археології, 51 364 – пам'ятки історії, 16 293 – пам'ятки архітектури, садово–паркового мистецтва та ландшафтні пам'ятки.

До Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО включено: Софійський собор з архітектурним ансамблем, Києво–Печерську лавру в м. Києві, історичний центр м. Львова.

Разом з тим, до 70% об'єктів культурної спадщини перебуває в незадовільному стані та потребує проведення робіт з реставрації, облаштування для туристичних відвідувань.

В Україні не в повній мірі використовується історико–культурна спадщина для формування спільної ідентичності, консолідації громадян різних регіонів, формування позитивного іміджу держави.

На сьогоднішній день не розроблено методологічних аспектів аналізу функціонування пам'яток історії та культури в якості екскурсійного туристичного об'єкту. Внаслідок цього складові історико–культурної спадщини залучаються до туристичної галузі безсистемно, а їх пізнавальна функція зводиться до мінімуму. З 418–ти пам'яток археології національного значення лише 54 використовуються як туристичні об'єкти; з 147 пам'яток історії національного значення туристичними об'єктами є 98.

Культурний туризм – вагома форма музейної роботи. Проте, в більшості українських музеїв цей напрям ще знаходиться в стадії формування. Музеї продовжують лишатися ізольованим від загального туристичного простору. Причин тому чимало і матеріальна – не головна. Недостатня взаємоінформованість між музейною і туристичною сферою, відсутність навичок у співпраці – ті напрями роботи, які лишаються до кінця не вирішеними. Рішення питання про включення музею в туристичні маршрути, ступінь інтересу, який він являє для туристичної фірми, залежить і від якості музею.

Музей як соціальний інститут «виступає особливим способом освоєння потенціалу історичного минулого». Він виконує функцію специфічного «осучаснення» минулого, що охоплює різні види діяльності музею: формування у населення краєзнавчої культури; організація виставок, що тематично зв'язують події минулого і події сьогодення; «дослідження відповідних уявлень про минуле середовищу різних груп населення і розкриття джерел можливих спотворень розуміння минулого, заходи їх впливів на суспільну свідомість» [1]. Музей не тільки зберігає минуле, але і є особливим посередником між минулим і сьогоденням. Ще однією важливою функцією соціального інституту є знаходження засобів збереження значущості минулого при постійно змінному сьогоденні. Роль музеїв в розвитку культурного туризму відкриває для закладів реальні перспективи: розробка і впровадження нових методів роботи допоможе адекватно представити музейні скарби всіх регіонів України.

Важливо сформувати бази даних по регіональній туристичній інфраструктурі та організації пробних туристичних маршрутів, що об'єднують ряд музеїв за регіональними, тематичними чи профільними ознаками [1].

Українська туристична галузь тривалий час розвивалась без суттєвої державної підтримки, що призвело до виживання переважно комерційних форм і видів туризму, в першу чергу виїзного, та практичного зникнення соціального туризму (насамперед, дитячого та молодіжного), конкурентоспроможність якого є суттєво обмеженою.

Одним з інструментів стимулювання розвитку культурного туризму і формування загальнонаціональної

ідентичності стали державні програми: Програма розвитку краєзнавства на період до 2010 року (затверджена Постановою КМУ від 10 червня 2002 р. №389), Державна програма розвитку туризму на 2002–2010 роки (затверджена Постановою КМУ від 29 квітня 2002 р. №583). Відповідно у обласних, районних та міських державних адміністраціях створили власні програми.

Туризм розглядається важливим фактором регіонального розвитку. У «Державній стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року» (затверджена Постановою КМУ від 21 липня 2006 р. №1001) згадується значна кількість пам'яток історії та культури, які можуть привабити іноземних та вітчизняних туристів.

Указом Президента України від 21 лютого 2007 р. №136/2007 «Про заходи щодо розвитку туризму і курортів в Україні» 2008 рік було оголошено Роком туризму і курортів в Україні. Згідно з указом, тимчасова робоча група Наукового центру розвитку туризму розробила проект «Стратегії сталого розвитку туризму і курортів в Україні», в якій відзначається, що «низький рівень розвитку культурно–пізнавального туризму, спричинений, в основному, відсутністю нормативно–правового забезпечення питань використання культурної спадщини в туризмі. Суттєво ускладнює належне використання об'єктів культурної спадщини недостатність фахівців туристичного супроводу та їх невідповідна кваліфікація».

27 серпня 2007 р. була затверджена Міжгалузева програма на 2007–2010 рр. «Пізнай свою країну». Метою Програми, яка орієнтована на дітей та молодь, є поліпшення національно–патріотичного виховання, відродження духовності, формування гармонійно розвиненої особистості, розширення її світогляду та пропаганди здорового способу життя.

Проте, у даних програмах і стратегіях культурний туризм не розглядається як окремий вагомий фактор регіонального розвитку, подолання регіональних стереотипів і формування загальнодержавних цінностей. Власне присутнє лише історичне краєзнавство.

Окремі програми орієнтовані тільки на молодь, не охоплюють інші групи громадян: пенсіонерів, людей з особливими потребами тощо.

В Україні не ведуться системні дослідження можливостей культурного туризму, що робить вклад у розвиток малих міст і сільських населених пунктів, не ведеться статистичний облік культурного туризму, можливостей залучення історико–культурних пам'яток у туристичну сітку країни.

Культурний туризм є одним з основних засобів пізнання власної країни, формуванню гордості за її культурні надбання. Але не здійснюється консолідована політика держави щодо підвищення ролі культурного туризму у формуванні спільних цінностей та географічної мобільності громадян України.

У довгострокових програмах і стратегіях не надається належної уваги розвитку культурного туризму як чинника сталого регіонального розвитку.

Національна культурна спадщина поки ще пропагується не–системно і неефективно, як в Україні, так і за кордоном, що ускладнює її використання для розвитку культурного туризму.

Актуалізація і використання національної культурної спадщини зумовлюють необхідність застосування досвіду підтримки культурного туризму в європейських країнах, розвитку міжнародного співробітництва в пам'яткоохоронній справі.

Усі ці реалії мають знайти своє місце у певних програмах, документах, які треба створювати на всіх рівнях регуляції і управління туристичною діяльністю, починаючи від місцевих і закінчуючи державними програмами і документами.

Таким чином, проблематику культурного туризму можна зазначити як наступну низку проблем: експлікація аксіологічних вимірів культуротворчості в контексті туристичної діяльності; визначення культурних цінностей в просторі турпроекту як феномен сприйняття; характеристика туриста як суб'єкта культуротворення; визначення туризму як фактору культурної політики в умовах глобалізації культури; характеристика культурного туризму як засобу діалогу культур; характеристика туристичної діяльності як засобу актуалізації культурних регіональних ресурсів; визначення тенденцій розвитку культурного туризму в Україні та стратегії управління туристичною діяльністю в контексті аксіологічної проблематики культури; здійснення аналізу проектно–модельного потенціалу культурного туризму в Україні як аксіологічного феномена.

Важливо визначити фундаментальні принципи сприйняття культурних цінностей в умовах концентрації інформації в часові і просторі турпроекту. Феномен сприйняття цінностей культури потрібно моделювати на підставах різних складових: екзистенціальних, психологічних, естетичних, експлікативно–репрезентативних.

Важливо надати характеристику туристичної діяльності з позиції продуцента (суб'єкта культуротворення). Турист, який отримав пакет послуг туристичної фірми не завжди є суб'єктом культури, він стає ним, якщо у його діяльності актуалізується історико–культурний потенціал турпродукту, який має бути засвоєний туристом як аксіологічна цілісність культури. Важливо також визначити принципи адаптації людини до нового культурного сприйняття в контексті глобалізації культури.

Для того, щоб зберегти національну ідентичність, більше того, культурно–історичний потенціал країни, який на Україні достатньо могутній, необхідно розробити систему регулятивних механізмів, організаційно–управлінських, фінансово–економічних, правових, юридичних, естетичних, мистецьких, культурологічних, які б допомагали реалізувати систему різних засобів турпроекту як цивілізоване культурне здійснення туристичної діяльності, формування як самої культури, так і збереження і актуалізацію культурно–історичного потенціалу України як держави і як країни, певної культурної зони, яка має свою особливість і свою ментальність.

Список використаних джерел

1. Бузский М. П. Музей как социальный институт // Традиции патриотизма в культуре и истории России. – Волгоград, 2007. – С.12–15.

2. Всемирная хартия по культурному туризму (1974).

3. Гордин В. Э., Сушинская М. Д., Яцкевич И. Теоретические и практические подходы к развитию культурного туризма // Конвегренция культуры и туризма на пороге XXI века. – СПб. – Эдинбург, 2000. – С.18.

4. Каган М. С. Человеческая деятельность. – М.: Политиздат, 1974. – С.184.

5. Межуев В. М. Культура и история. Проблемы культуры в философско–исторической теории марксизма. – М., 1977. – С.67.
6. Морозов М., Коль О. Дестинацин – важнейший элемент туризма // Туризм практика, проблемы, перспективы. – М., 1998. – №1. – С.18–21.
7. Философский энциклопедический словарь. – М., 1989. – С.293.
8. Пазенок В. С., Федорченко В. К. Філософія туризма. – К.: Кондор, 2004. – 268 с.

References

1. Buzskij M. P. Muzej kak social'nyj institut // Tradicii patriotizma v kul'ture i istorii Rossii. – Volgograd, 2007. – S.12–15.
2. Vsemirnaja hartija po kul'turnomu turizmu (1974).
3. Gordin V. Je., Sushinskaja M. D., Jackevich I. Teoreticheskie i prakticheskie podhody k razvitiju kul'turnogo turizma // Konvegrencija kul'tury i turizma na poroge XXI veka. – SPb. – Jedinburg, 2000. – S.18.
4. Kagan M. S. Chelovecheskaja dejatel'nost'. – M.: Politizdat, 1974. – S.184.
5. Mezhuev V. M. Kul'tura i istorija. Problemy kul'tury v filosofsko–istoricheskoj teorii marksizma. – M., 1977. – S.67.
6. Morozov M., Kol' O. Destinacin – vazhnejshij jelement turizma // Turizm praktika, problemy, perspektivy. – M., 1998. – №1. – S.18–21.
7. Filosofskij jenciklopedicheskij slovar'. – M., 1989. – S.293.
8. Pazenok V. S., Fedorchenko V. K. Filosofija turizma. – K.: Kondor, 2004. – 268 s.

Orlova O. V., *Candidate of Cultural Studies, Art. Lecturer of the Department of Cultural Studies of the Mykolayiv Branch of the Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine, Mykolaiv), lena.orlova1609@gmail.com*

Bondarchuk–Chugin I. Yu., *Candidate of Historical Sciences, associate professor of the hotel–restaurant and tourist business department, Nikolayev branch of the Kiev National University of Culture and Arts (Ukraine, Mykolaiv), rubkaz65@gmail.com*

Cultural tourism in the formation of national identity

The tendency of the development of «cultural tourism» in Ukraine is determined in the article. The analysis of the regional approach as for the defining of the Ukrainian cultural–and–historical potential is given; the strategies of tourist activity management in Ukraine are suggested.

Keywords: *«cultural tourism», recreational potential, cultural potential, tourist region, tourist infrastructure.*

* * *

УДК 78.01:787.61:788.2:786.8

Сологуб В. Д.,
кандидат педагогічних наук, доцент за наказом кафедри музичного мистецтва, Відокремлений підрозділ «Миколаївська філія Київського національного університету культури і мистецтв» (Україна, Миколаїв), victoriya12ds@gmail.com

Латко В. Б.,
викладач кафедри музичного мистецтва, Відокремлений підрозділ «Миколаївська філія Київського національного університету культури і мистецтв» (Україна, Миколаїв), aliancesll@gmail.com

Шеремет В. В.,
старший викладач кафедри музичного мистецтва, Відокремлений підрозділ «Миколаївська філія Київського національного університету культури і мистецтв» (Україна, Миколаїв), vita_vl@ukr.net

Роль та значення музичних інструментів у контексті культурно–історичного розвитку

Розглядається роль музичних інструментів у розвитку культури, зокрема, акцент робиться на поліфункціональності самої музики та музичних інструментів, які забезпечують власне звуковидобування: музичні інструменти відігравали в історії культури не лише розважальну роль, але мали й сакральне символічне навантаження. Відтак, мета статті – висвітлення головної ролі та значення музичних інструментів у культурно–історичному розвитку людства на прикладі шестиструнної академічної гітари, акордеону та тромбону. Дослідження поєднує музикознавчі та культурологічні методи: зведення методологій різних наук є однією з вимог міждисциплінарного підходу. Велику роль грають також системний та історичний методи. У XX ст. деякі музичні інструменти втратили свої колишні позиції, тому актуальними залишаються спроби відновлення репутації, наприклад, гітари та акордеону, які сьогодні часто стикаються з упередженням та сумнівом у тому, чи можуть вони бути більшим, ніж просто розважальні інструменти. Крім того, недостатньо праць присвячено таким інструментам, як тромбон, про який відомий здебільшого лише корпус вузьких робіт з інструментознавства, незрозумілий дослідникам з інших сфер. Музичні інструменти використовуються не лише у профанних, але й у сакральних цілях, зважаючи на їхній глибокий потенціал: від видобування певних ритмів та звуків як анестезуючого засобу до викликання катарсичних переживань в людині.

Ключові слова: *музичні інструменти, інструментознавство, гітара, тромбон, акордеон, оркестр.*

Музика у сучасному світі сприймається переважно у її профанному аспекті професійної діяльності чи розваги. Але музичні інструменти, за допомогою яких відбувається звуковидобування, несуть ціннісне навантаження сакральності в культурній історії людства: під час ритуалів музичні інструменти забезпечували необхідний ритм та ступінь напруженості через поєднання відповідних звучань. Проведення медичних операцій передбачало застосування монотонної музики для досягнення ефекту анестезії. Музичні інструменти (окрім людського голосу та природних чи індустріальних шумів – алюзія на нову музику XX ст.) – спосіб створення потрібного музичного супроводу. Деякі мелодії дозволялося відтворювати лише в процесі ритуалу: в одних випадках, це вимагало застосування повного набору музичних інструментів, а в інших – лише певних інструментів. В історії культури музичні інструменти використовувалися для стимулювання пристрастей, їх приборкання, та навіть для аргументації існування Бога. Музичні інструменти як динамічний та мінливий чинник опосередкованого конституювання культури та образу культури, феномен, що володіє виховною та освітньою потужністю, виявляють, таким чином, свою актуальність та потенціал для наукового дослідження.

Музичні інструменти постають центральним предметом дослідження В. Н. Апатського («Про деякі принципи роботи музиканта–духовика над звуком»), І. І. Земцовського («Музичний інструмент і музичне мислення»), Е. Штокмана («Дослідження народних музичних інструментів Європи»), С. Газаряна («У світі музичних інструментів»). Про культурогенетичну роль музики та музичних інструментів писали Ю. В. Балакін («Про деякі аспекти соціальної ролі первісного мистецтва»), В. Н. Бичков («Музичні інструменти. Основи художнього ремесла»), І. Д. Заруцька («Музичні інструменти в міфологічних уявленнях східних слов'ян»), Г. Ріман («Катехізис історії музики»). Фундаментальні праці з інструментознавства належать також К. Башкіровій та Р. З. Шарафутдиновій («Акордеон та його роль у розвитку музичного мистецтва»), Д. Блюму («Короткий курс інструментознавства»), Н. Н. Зряковському («Загаль-ний курс інструментознавства»), В. І. Кожухарю («Інструментознавство. Симфонічний і духовий оркестри»), А. М. Міреку («З історії акордеону та баяну»), Е. Шар-

нассе («Шестиструнна гітара: від витоків до наших днів»), М. В. Сергєєву («Інструментознавство як наука»), М. Чулакі («Інструменти симфонічного оркестру»), В. Розанову («Інструментознавство»).

Виділення раніше невирішених частин проблеми. Специфіка сучасного гуманітарного дискурсу передбачає застосування методів міждисциплінарного дослідження до тем, які раніше вважалися вузькоспеціалізованими та відокремленими. Дане дослідження зводить воєдино методи музикознавства (вужче – інструментознавства) та культурології для вибудовування системного підходу до визначення культурогенетичної ролі та історико–культурного значення музичних інструментів.

Стаття ставить ціллю висвітлення головної ролі та окреслення значення музичних інструментів у культурно–історичному розвитку людства на прикладі шестиструнної академічної гітари, акордеону та тромбону.

Д. Блюм у «Короткому курсі інструментознавства» будує логіку викладу шляхом поділу праці на розділи згідно з відокремленням відповідних груп музичних інструментів:

1) струнні (щипкові: арфи, балалайки, домри, гуслі, *гітари*, лютні, бузуки та мандоліни; смичкові: альти, скрипки, віолончелі та котрабаси);

2) духові (зокрема лабіальні дерев'яні духові: флейти, ріжки, дудки, бандури; язичкові дерев'яні духові: гобої, кларнети, дудуки, фаготи та контрфаготи, а пізніше – саксофон; мідні: труби, валторни, гелікони, сузафони, *тромбони* та туби);

3) ударні (литаври, ксилофони, віброфони, гавали, дарбуки, трикутники, барабани, бубни, кастаньєти, тарілки, оркестрові дзвони та дзвіночки; клавішні ударні: челеста);

4) можна зазначити групу язичкових (гармоніки: гармонь, *акордеон* клавішні або кнопочні та губна гармоніка; окремо: варган);

5) клавішні (духові: органи, фісгармонії, *акордеони* клавішний або кнопочний, гармоні; струнні: фортепіано, клавесини, клавікорди, вьорджинели) [2].

Перші три групи дослідник називає найдавнішими. Серед них першість появи належить ударним, представленим тріскачками, брязкальцями, барабанами тощо. Зі струнних інструментів першими з'являються щипкові: наприклад, первісна «арфа» – лук (зброя) мисливця, де тятива служила в якості струни. Стародавні духові інструменти вироблялися з морських черепашок (можна згадати, що музичний інструмент та одночасно атрибут війни в давній Індії, який, зокрема, фігурує і в «Махабхараті» у бога Крішни, – мушля), рогів великих тварин, очерету тощо. Хоча Г. Ріман і підкреслює, що «орган, даний людині природою, – голос, є давніше, ніж будь–який штучний музичний інструмент. Але питання, що ж має більш давнє коріння: спів чи груба музика первісних ударних інструментів, а також і рук, якими озброїла людину природа і які у первісних народів глибокої давнини грали первинну роль у супроводі танцю» [8, с. 12].

З найдавніших часів люди намагалися об'єднати інструменти, намагаючись збільшити силу звуку, розширити обсяг інструментів, змішати «фарби» різних звучань. Правда, не в усі епохи музикантів цікавила відмінність тембрів інструментів і можливості, які дають поєднання різних інструментів для отримання нових, складних відтінків звучань. Багатоманітність різновидів оркестру формувалася протягом століть. Довгий час оркестр розвивався у надрах оперних та церковних ансамблів. «Саме ж слово «оркестр» походить від грецького «орхестра» – так називалася в античній Греції площадка перед театральною сценою <…> Характерно, що інструменти церемоніального оркестру підбиралися не стільки за принципом тембрового окрасу, скільки через їхні «магічні якості»» [6, с. 6]. Оркестром, таким чином, називається велика група музикантів–інструменталістів, об'єднаних для виконання інструментальних творів або для акомпанування вокальним чи інструментальним сольним творам. Розрізняють два типи об'єднання інструментів в певні склади або ж в інструментальні ансамблі: оркестр і камерний ансамбль. Під камерним ансамблем зазвичай мають на увазі невелику кількість музикантів, об'єднаних в один колектив (дует, тріо, квартет, квінтет, секстет тощо), або ж невеликий оркестр неповного складу, як наприклад, салонний. Часто прийнято також називати «ансамблем» невеличкий оркестр випадкового складу. Саме з цих міркувань камерним складом називають оркестр Генделя (1685–1759, «Concerto grosso»), Баха (1685–1750, «Бранденбурзькі концерти» і сюїти для оркестру). В даний час розрізняють наступні основні склади оркестру:

1) Струнний смичковий оркестр: складається з перших скрипок, других скрипок, альтів, віолончелей і контрабасів;

2) Струнний щипковий оркестр (три склади: «неаполітанський», що складається в основному з мандолін і гітар, російський балалаєчний та український, що складається з бандур);

3) Духовий оркестр: складається з різних духових інструментів; виділяються окремо й мідний духовий оркестр;

4) Симфонічний оркестр, до складу якого входять смичкові, духові та ударні (іноді з додаванням деяких щипкових та інших інструментів).

XVI століттю належать перші спроби фіксації в нотному записі інструментального ансамблю. За винятком небагатьох творів цього періоду, в яких фігурував бажаний склад інструментів, більшість п'єс, призначених для ансамблевого виконання, мали напис: «Придатна для співу та гри»; таким чином, інструменти для даного твору підбиралися за діапазоном кожної партії самими виконавцями. Лише в останній чверті XVII ст. починає формуватися певний (постійний) оркестровий склад. На це вказує, перш за все, перерахування інструментів на початку твору. В цей же час формується чотириголосний склад струнної групи, який замінив собою випадковий трьох– чи п'ятиголосний смичковий ансамбль, використовуваний французькими, італійськими, англійськими та іншими композиторами. Протягом XVII ст. струнна група починає займати провідне місце; в період Баха, Генделя, Вівальді (1678–1741) струнна група стає розвиненою чотириголосною провідною групою оркестру, виступаючи часто в якості самостійного оркестрового складу.

Появу або винахід тих чи інших музичних інструментів важко з точністю встановити: це стосується не лише найдавніших часів, але й більш пізніх епох. Кожен вид інструменту, зберігаючи часто основний

принцип побудови, піддавався постійним змінам та вдосконаленням. Лише з появою партитури, з моменту закріплення складів оркестру можна говорити про більш ясний, історично «правильний» хід розвитку інструментарію. Можна констатувати, що розвиток інструментів знаходиться у тісному зв'язку з мінливими вимогами емоційного змісту музики, а також з розвитком композиторської техніки; в свою чергу, зміни в конструкціях інструментів, поява їх нових видів відкривають перед композиторами нові музично–технічні можливості. Важливим виявляється й педагогічно–виховний аспект музики: педагогічні цілі змінюються з ходом історії, зумовлюючи трансформацію звуковидобування, а відтак впливаючи й на розвиток самих музичних інструментів. У свою чергу, музичні інструменти здійснюють зворотній вплив на духовно–емоційний стан людини, виховуючи певні стандарти моральності. Отож, роль та значення музичних інструментів ми розкриємо на прикладі звертання до шестиструнної гітари, акордеону та тромбону.

Походження гітари губиться в пітьмі століть. Коли саме з'явилася на світ гітара достеменно невідомо. Але в XIII ст. вона була вже широко відома в Іспанії. Іноді початок родоводу гітари відносять мало не до античних часів, аргументуючи це тим, що назва гітари походить від найменування давньогрецької кіфари. Але і кітаррон, і цитра теж запозичили свої назви від кіфари, однак ні на кіфару, ні на гітару ці інструменти не схожі, так само як не схожі вони і між собою. Приємно було б вимірювати історію гітари тисячоліттями, але треба рахуватися з фактами: від кіфари походить лише назва, а не сам інструмент. Якщо в XIII ст. гітара вже була широко відома, значить приписати народження гітари можна приблизно до X–го чи XI–го ст.ст. Але навіть у цій версії можна сумніватися, оскільки історія музики знає випадки, коли з моменту появи інструмента і до його поширення проходило досить небагато часу. До початку XIX ст. вже цілком сформувалася сучасна шестиструнна гітара – та, яку ми зараз називаємо класичною. До того ж в знаменитому трактаті Йоханнеса Тінкторіса «Про винахід і застосування музики» (1484 р.) можна знайти подібне твердження: «Існує інструмент, винайдений каталонцями, який одні називають *guiterre*, інші – *ghiterne*. Він, безсумнівно, походить від ліри (хоча за розміром і менше її); у ліри він запозичує форму черепахи, а також лад і спосіб гри » [9, с. 12–13]. Починаючи з середини XIII ст., гітара (латинська, мавританська чи інша) бере активну участь у всіх розвагах. На мініатюрах вона з'являється в якості інструменту, який акомпанував танцюристам або співакові; бачимо ми її і в різних ансамблях. Спеціально для гітари стали писати музику великі композитори того часу. А знаменитий скрипаль і композитор Ніколо Паганіні не тільки складав п'єси для гітари, він блискуче грав на ній і навіть давав концерти. Музиканти одностайні в оцінці його майстерності: якби він взагалі не грав на скрипці, то напевно прославився б як гітарист. З'явилися композитори та виконавці, які присвятили себе тільки гітарі. Італієць Мауро Джуліані (1781–1829) своєю творчістю довів, що гітара – повноцінний солюючий інструмент, їй доступні складні, віртуозні твори. Сам він і безліч його учнів довели виконавство на гітарі до досконалості. До середини 20–х рр. XX ст. блискуче минуле гітари було майже забуте, репутація її сильно похитнулася. Мало не всі вважали гітару міщанським інструментом, чому особливо раділи карикатуристи. Відродити забуту славу гітари зміг Андрес Сеговія (1893–1987). Творчість гітариста породжувала певні питання. Як, гітара звучатиме у стінах консерваторської зали? Чи можливо таке? Але навіть зараз, коли концерти всесвітньо відомих виконавців–гітаристів стали звичайним явищем, не можна сказати з абсолютною певністю, що упередження проти гітари розвіялося повністю [3, с. 25–27].

За силою звучності група мідних духових перевершує інші інструменти симфонічного оркестру. Але було б помилково думати, що ця група та її окремі представники повинні виступати лише як «важка артилерія» за своєю роллю чи функціями в оркестрі. Найбільш потужний, по силі звуку, представник групи мідних – тромбон може забезпечити виключно м'яке піанісимо. Деякі музиканти вважають тромбон навіть більш чарівним інструментом, ніж валторна. Тромбон класифікується як широкомензурний мідний духовий інструмент подовженої форми (до 115–ти см) з розширеним раструбом на кінці. Існує два різновиди тромбону – кулісний та вентильний, з яких у симфонічному оркестрі найчастіше використовується саме кулісний. Кулісний тромбон (який також називається цугтромбон) – хроматичний інструмент. До XX ст. у симфонічному оркестрі застосовувалися три типи тромбонів:

1) альтовий тромбон, з основним звукорядом (на першій позиції) від мі ♭ великої октави;

2) теноровий тромбон, з основним звукорядом (на першій позиції) від сі ♭ контроктави;

3) басовий тромбон, з основним звукорядом (на першій позиції) від фа контроктави.

В наш час перевага надається теноровому тромбону [5, с. 398–401].

Відносно до виразних властивостей цієї групи слід відзначити, що мідні музичні інструменти з більшими труднощами, ніж дерев'яні, досягають різноманітного нюансування, тонких динамічних відтінків та барвистості звучання. Група мідних духових з'явилася в симфонічному оркестрі не вся відразу. Завдяки певним технічним недосконалостям старовинні композитори довгий час уникали широкого вживання мідних духових. Але вже в партитурах Люллі (1633–1687) з'являються перші представники цієї групи – так звані «мисливські роги», тобто власне натуральні валторни, що зайняли незабаром (приблизно з 1710–1715 рр.) разом з давно відомою в музичному світі трубою постійне місце в партитурах Баха й Генделя. В симфонії ж віденських класиків труби й валторни увійшли як цілком сформована група чотириголосних мідних духових інструментів (2 труби та 2 валторни), що склали, таким чином, повний гармонійний комплекс. Тромбон, хоча й відомий ще з XVI ст., з'являється в симфонічному оркестрі набагато пізніше.

Акордеон – інструмент ще порівняно молодий, який набув широкого розвитку лише в другій половині XX ст. Уваги заслуговує так звана ручна гармоніка Бушмана, яка спершу була примітивним інструментом та вироблялася як дитяча іграшка. Але, коли ручна гармоніка потрапляє до рук австрійського органного майстра Кирила Деміана (1772–1847), вона переживає трансформацію: Деміан робить гармоніку пристосованою для виконання простих

мелодій. У 1829 р. Деміан дав гармоніці авторську назву – акордеон. З 1840–х рр. акордеон набуває популярності в Італії: приваблюють його портативність та легкість опанування гри. Деякі музиканти приходять до висновку, що майстерність гри на акордеоні уподібнює звучання інструменту до людського голосу [7, с. 26–27]. Протягом декількох десятків років тривала еволюція акордеона, формувалися школи гри на ньому, удосконалювалася педагогічна майстерність. Це був довгий і тернистий шлях, що привів в 30–ті рр. XX ст. до високої популярності акордеона майже в усьому світі. В Америці відзначилися легендарний П'єтро Фросіні та неповторна Елліс Холл, на зміну їм прийшли Арт ван Дамм і Френк Марокко. У Німеччині в центрі уваги публіки були Альберт Фоссе, Хайнц Мунзоніус і знаменитий Курт Маар – артист, композитор і педагог. Мабуть, найбільше було прихильників акордеона і, відповідно, акордеоністів у Франції. Особливого поширення гра на акордеоні набула в Прибалтиці. Там виник і успішно виступав перший естонський республіканський оркестр акордеоністів під керівництвом Валерія Ходукіна в Даугавпілсі (Латвія) та інші акордеонні колективи. Широке поширення акордеона спричинило появу низки талановитих музикантів, вдосконалення сольної виконавської майстерності.

Ще з часів кінця XIX – початку XX століття був відомий, винайдений німцями, «прародич» акордеону – бандонеон, що, згодом, став надзвичайно популярним у складах orquestas tipicas, в Аргентині, які виконували традиційне танго та не залишали байдужими слухачів. Як і бандонеон, акордеон ніколи не втрачав своєї популярності, але значного злету акордеонна музика та виконавство зазнали із приходом на пострадянський простір (наприкінці XX століття), музики видатного Астора П'яццолли в стилі «nuevo tango» [10]. Сьогодні, на музиці видатного аргентинця, саме в акордеонному звучанні (соло або в ансамблевих складах) будують свою творчу діяльність, як самодіяльні виконавці, так і музиканти – професіонали, і ціле покоління слухачів у сучасному суспільстві, обтяженому глобальними проблемами, має змогу доторкатися до високого мистецтва, але зрозумілого кожному, завдяки амбівалентності сприйняття як інструменту (народний–академічний), так і музики виконуваної на акордеоні.

Історія розвитку цих музичних інструментів відносно невелика, але еволюція акордеонів відбувається дуже швидко. Стереотипний погляд пересічної людини на акордеони й баяни як на інструменти лише для розважальних і народних мелодій розбивається вщент з першим звуком акордеона «Scandalli». Інструменти цієї італійської марки, які відомої всьому світу, відрізняються академічним, вишуканим звучанням. Якість звуку – основний принцип роботи компанії. Акордеон «Scandalli», що прославився чотириголосним звучанням, здатний віртуозно відтворити будь–яку складну мелодію без необхідності акомпанементу. Італійські майстри, відтак, славляться не лише своїми скрипками [1, с. 80–81]. Акордеон у XXI столітті обґрунтовано долучається до сімейства музичних інструментів зі статусом «академічні», завдяки появі «нової» музики, створеної сучасними композиторами, та вже існуючому досвіду сміливого ансамблевого поєднання цього інструмента із багатьма іншими, а також, включення його у інші мистецькі жанри [4, с. 12–15].

Висновки та подальші перспективи. Музика займає одне з першочергових місць у культурно–історичному розвитку людства, вона виявляється констатуючим чинником естетичного, морального виховання. Можна сказати, що музика плекає надлюдське в людині. В цьому полягає її педагогічно–виховний потенціал, який навряд чи колись втратить свою актуальність. Музика породжується даним людині від природи «інструментом» – її голосом (про що й пише, зокрема, Г. Ріман), а також штучно створеними людиною музичними інструментами. Існують різні класифікації музичних інструментів, але основними групами є духові, струнні та ударні, серед яких саме група ударних вважається найдавнішою. Використання музичних інструментів – поліфункціональне: сьогодні, наприклад, робляться спроби (й досить успішні) подолати упередження, існуюче проти акордеону та гітари, які часто вважаються лише розважальними інструментами. Але слід пам'ятати, що музичні інструменти використовувалися у сакральних цілях, зважаючи на їхній глибокий потенціал: від видобування певних ритмів та звуків як анестезуючого засобу до викликання катарсичних переживань в людині.

Список використаних джерел

1. Башкирова К., Шарафутдинова Р. З. Аккордеон и его роль в развитии музыкального искусства // Вестник Казанского государственного университета культуры и искусств. – 2010. – №2. – С.80–83.
2. Блюм Д. А. Краткий курс инструментоведения. – М.: Музгиз, I947. – 100 с.
3. Газарян С. С. В мире музыкальных инструментов. – М.: Просвещение, 1989. – 192 с.
4. Єргієв І. Д. Український «модерн–баян» – феномен світового мистецтва: навч. посіб. для вищих муз. навч. закладів. – Одеса: Друкарський дім, 2008. – 168 с.
5. Зряковский Н. Н. Общий курс инструментоведения. – М.: Музыка, 1976. – 480 с.
6. Кожухарь В. И. Инструментоведение. Симфонический и духовой оркестры: учебное пособие. – СПб.: Лань, Планета музыки, 2009. – 320 с.
7. Мирек А. М. Из истории аккордеона и баяна. – М.: Музыка, 1967. – 196 с.
8. Риман Г. Катехизис истории музыки. Часть 1. – М.: Музыкальный сектор, 1928. – 160 с.
9. Шарнассе Э. Шестиструнная гитара: от истоков до наших дней. – М.: Музыка, 1991. – 87 с.
10. Эйхлер. Дж. Астор Пьяццолла и преображение танго // по материалам книги: S. Azzi, S. Collier. Le Grand Tango: The Life and Music of Astor Piazzolla. Перевод В. Бабкова // The New Republic (July 3, 2000). – Oxford University Press, 2000. – URL http: //rimkor.edu.ru/index2.php?option=com_content&do_pdf=1&id=48 (дата звернення 10.03.2018).

References

1. Bashkirova K., Sharafutdinova R. Z. Akkordeon i ego rol' v razvitii muzykal'nogo iskusstva // Vestnik Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta kul'tury i iskusstv. – 2010. – №2. – S.80–83.
2. Bljum D. A. Kratkij kurs instrumentovedenija. – M.: Muzgiz, I947. – 100 s.
3. Gazarjan S. S. V mire muzykal'nyh instrumentov. – M.: Prosveshhenie, 1989. – 192 s.
4. Jergijev I. D. Ukrai'ns'kyj «modern–bajan» – fenomen svitovogo mystectva: navch. posib. dlja vyshhyh muz. navch. zakladiv. – Odesa: Drukars'kyj dim, 2008. – 168 s.
5. Zrjakovskij N. N. Obshhij kurs instrumentovedenija. – M.: Muzyka, 1976. – 480 s.
6. Kozhuhar' V. I. Instrumentovedenie. Simfonicheskij i duhovoj orkestry: uchebnoe posobie. – SPb.: Lan', Planeta muzyki, 2009. – 320 s.
7. Mirek A. M. Iz istorii akkordeona i bajana. – M.: Muzyka, 1967. – 196 s.

8. Riman G. Katehizis istorii muzyki. Chast' 1. – M.: Muzykal'nyj sektor, 1928. – 160 s.
9. Sharnasse Je. Shestistrunnaja gitara: ot istokov do nashih dnej. – M.: Muzyka, 1991. – 87 s.
10. Jejhler. Dzh. Astor P'jaccolla i preobrazhenie tango // po materialam knigi: S. Azzi, S. Collier. Le Grand Tango: The Life and Music of Astor Piazzolla. Perevod V. Babkova // The New Republic (July 3, 2000). – Oxford University Press, 2000. – URL http: //rimkor.edu.ru/index2.php?option=com_content&do_pdf=1&id=48 (data zvernennja 10.03.2018).

Sologub V. D., *Candidate of pedagogical Science, associate professor in the chair of Musical art of separate department «Mykolaiv branch of Kyiv national university of culture and arts» (Ukraine, Mykolaiv), victoriya12ds@gmail.com*

Latko V. B., *Lecturer in the chair of Musical art of separated department «Mykolaiv Branch of Kyiv National University of Culture and Arts» (Ukraine, Mykolaiv), aliancesll@gmail.com*

Sheremet V. V., *Senior Lecturer in the chair of Musical art of separated department «Mykolaiv Branch of Kyiv National University of Culture and Arts» (Ukraine, Mykolaiv), vita_vl@ukr.net*

Role and importance of musical instruments in the context of cultural and historical development

The article is devoted to the role of musical instruments in the development of culture. In particular, the article emphasizes the multifunctionality of music and musical instruments that ensure the actual sound production: musical instruments played not only an entertaining role in the history of culture but also had a sacral symbolic meaning. Consequently, the goal of the article is to highlight the main role and significance of musical instruments in the cultural and historical development of mankind with the example of a six–stringed academic guitar, accordion, and trombone. The study combines musicological and culture studies (culturological for Ukrainian context) methods: bringing together the methodologies of different sciences is one of the requirements of an interdisciplinary approach. A great role is played also by a system and historical methods. In the XX century, some musical instruments have lost their former positions, therefore, attempts to restore the reputation, for example, guitars and accordion, which today often face prejudice and doubts as to whether they can be anything more than just entertainment tools, remain relevant. In addition, insufficient work is devoted to instruments such as the trombone, about which, in the main, only the body of narrow works on instrumental studies is written, which is often incomprehensible to researchers from other fields. Musical instruments are used not only for profane but also for sacred purposes, given their deep potential from the extraction of certain rhythms and sounds as an anesthetic to evoking cathartic experiences in the human soul.

Keywords: *musical instruments, study of instruments, guitar, trombone, accordion, orchestra.*

* * *

УДК 930.85+641/642

Олійник О. М.,
асистент кафедри готельно–ресторанного бізнесу факультету готельно–ресторанного і туристичного бізнесу, Київський національний університет культури і мистецтв (Україна, Київ), oksana_oliinyk@ukr.net

Марченко О. О.,
викладач, Коледж Київського університету культури (Україна, Київ), koleg_2014@ukr.net

Історіософія національної кухні Китаю: нотатки до проблеми

Зроблена спроба окреслити історіософію їжі і кулінарії як системного контенту у міждисциплінарному вивченні: історія–філософія–культурологія. Окреслено співвідношення зернових культур і м'яса у формуванні раціону ханців. Наголошено, що вивчення культури будь–якого народу є неповним без вивчення і розуміння його традицій національної кухні.

З'ясовано, що у кінці стародавньої доби, в Китаї окреслюються відмінності харчового раціону півночі та півдня країни, пов'язані з місцевими природними особливостями та історичним розвитком цих територій.

Ключові слова: *національна кухня, Китай, традиційна китайська кухня, культура, традиції, історіософія, культурологія.*

«Всесвіт любить людину, яка добре харчується» – небезпідставно твердять жителі Піднебесної, кулінарне мистецтво яких є невід'ємною частиною історії і культури Китаю. Вивчення культури будь–якого народу є неповним без вивчення і розуміння його традицій національної кухні. Китайська кухня з честю витримала випробування часом – не дивно, що китайці пишаються своєю кулінарною майстерністю.

Панує думка, що немає іншої країни, де з їжі за багато століть зробили такий культ, як в Китаї, зі своєю особливою гастрономічною міфологією, з розгалуженими напрямами, напрямками і школами, з тисячами рецептів, що бережно передаються нащадкам. Стародавні китайці були переконані, що від страви залежить вдача кожного, бо той, хто вживає зернові – розумні і спритні; поціновувачі рослинної їжі, або трави – здорові, однак не розумні; м'яса – хоробрі, утім нерозважливі.

Джерельна база та історіографія [1–5] питання багатогранна і різнопланова: так, найціннішими є писемні джерела, що датовані відносно точно та несуть фактаж про стародавню добу китайської історії. Традиційна китайська і європейська історіографії єдині у поділі і вивченні історії, історії культури Китаю за династичним принципом: на три періоди і ряд підперіодів. «Їжа – це небо людей», або основа основ, свідчить «Ши цзін» – один з найбільш ранніх творів світовій історіографії [6], згідно якого китайці перетворювали простий процес харчування на справжній культ.

Метою публікації є спроба окреслити історіософію їжі і кулінарії національної кухні Китаю, як системного контенту міждисциплінарного вивчення проблеми: історія–філософія–культурологія.

Природно–кліматичні умови та інтенсивне використання лісів в стародавньому Китаї призвели до порушення екосистеми та зникнення численних диких тварин. Ще в давнину населенню країни довелося перейти до переважно рослинної їжі. З продуктами харчування у Китаї завжди було не просто, тож китайці змушені були ставитись до їжі як до священної трапези! Коли їси бамбукове пагіння, не забувай про того, хто його виростив, говорять китайці!

Стародавні китайці основним заняттям вважали землеробство, якому приділяли найбільше уваги. Вирощували переважно зернові культури. Так, у стародавньому трактаті згадується п'ятнадцять видів злаків, серед яких, чільне місце займали пшениця і рис. Населення Китаю ще з давніх давен, вирощувало пшеницю, ячмінь, просо, чумизу, рис, сою, квасолю. Задля споживання м'яса, відгодовували свиней, баранів та собак, де м'ясо останніх вважалося делікатесом. Поступово китайці відмовилися від молока, сиру. Рідкісною прикрасою трапези хліборобів стала риба: не випадково вона вважається символом багатства.

Основні гастрономічні кордони країни, історично, означені не по соціальній вертикалі, а по географічній горизонталі. Національна кухня Китаю складається з основних груп, кожна з яких має свої особливості: сичуаньська, шаньдунська, ґуандунська, шанхайська. Їх відмінності пов'язані з традиціями і культурою окремо взятого регіону. Нерідко, до вище означеного списку додають досить відомі кухні регіонів: хунаньська, фуцзяньська, дунбейська. Особливо виділяють мусульманську, вегетаріанську буддійську, корейську та ін. [7].

Сучасна національна китайська кухня нараховує різноманітні кухні регіонів, серед яких виділяють: аньхойська, пекінська, кантонська, дунбейська, фуцзяньська, кухня Гуйчжоу, хайнанська, хаккська, хенаньська, гонконгська, хуайянська, хубейська, хунаньська, кухня Цзянсу, кухня Цзянси, кухня Макао, маньчжурська, кухня Шеньси, шаньдунська, шанхайська, кухня Шаньси, сичуаньська, тяньцзиньська, синьцзянська, юньнаньська, чжецзянська кухні.

Історики свідчать, що китайська кухня розділилася на Північну і Південну кухні приблизно у VII ст. до н.е. А в епоху династій Тан (618–907 н.е.) і Сун (960–1279 н.е.) китайці навчилися поціновувати, наприклад гриби, зелень і овочі за їх живильними властивостями, пізніше ставши невід'ємною частиною китайської кухні в цілому [8].

Скажімо, на початку історії династії Хань, лапша виготовлялася з пшеничного тіста, а просо було основним продуктом харчування простих людей. Китайці династії Тан вивчили всі можливі джерела харчування та виробили ряд видів дієтичного харчування. У цей період – пити чай – стало популярним серед всіх соціальних верств. Китайці почали налагоджувати торгівельні зв'язки з сусідніми країнами. Стародавні ханці цього періоду китайської історії, споживали буквально все, але м'ясо великої рогатої худоби, зокрема корів, було під забороною, що пов'язано із релігійними і культурними табу, яких дотримувалась переважна більшість населення Піднебесної.

Економічного і соціального прогресу досягла історія Китаю епохи династії Сун, що призвело до поширення проторесторанної культури, де подавали страви вишуканої китайської кухні. У історії попередніх династій, тільки імператори та їхні близькі могли спробувати вишуканих страв. Власне, в епоху династії Сун прості китайці отримали можливість насолоджуватись цими чудовими стравами.

Крім того, гостинна культура історії Піднебесної династії Сун ілюструє можливість заможних китайців обрати їжу з меню в проторесторанах! Закусочна, або шинок періоду династії Сун пропонував асортимент страв, що являли собою унікальні кулінарні традиції кожного регіону в Китаї. Чудові кухарі використовували широкий спектр методів, для виокремлення смаку, аромату і текстури зі свіжих інгредієнтів та приємного відчуття післясмаку! Ці зусилля кухарів, невдовзі, привели до отримання алгоритму у підборі продуктів для тієї чи іншої страви, які використовують у традиційній китайській кухні й нині.

У традиційній китайській кухні існує правило, згідно з яким на попередню і холодну обробку продукту відводиться більшість часу приготування страви, а на теплову (варіння, смаження, тушкування) – третину часу, на відміну, наприклад, від європейської кухні, де співвідношення між цими двома процесами зворотне. За тим же правилом, більшість часу відводиться на кінцевий зовнішній вигляд страв, якому китайські кулінари також надають велике значення.

Попередня обробка продуктів – головний, основний, навіть вирішальний етап загальної системи приготування їжі. На перший погляд, здавалося б, нічого особливого в обробці продуктів національної китайської кухні немає. Це просто ретельність, акуратність, доведена до межі досконалості. Однак, ця акуратність не стихійна, вона підпорядкована певним вимогам, головні з яких: якісна обробка продукту, очищення його від бруду і відсікання всіх ушкоджених, зіпсованих частин, у тому числі їх механічна обрізка, вишкрібання, вирізування і навіть висвердлювання.

Друга обов'язкова вимога – миття і промивання отриманого напівфабрикату, який відмивають не тільки від зовнішнього забруднення, але і від запаху. Китайці тлумачать поняття «миття» надзвичайно широко. Це не просто звичайне ополіскування водою, але й спеціальні види миття – у підсоленій воді, у воді з додаванням соди, у гарячій воді, у воді з подрібненим вугіллям, в слабкому розчині алкоголю або кислоти, в молоці, олії і т.д.

Третя вимога обробки – це подрібнення продукту і його надрізання. Китайська кухня має справу майже виключно з подрібненим продуктом, причому подрібненим за допомогою нарізки і січення, а не простого прогону через м'ясорізку. Подрібнюється буквально все: м'ясо, птиця, риба, овочі, гриби, фрукти, водорості і навіть листові овочі і трави. Краща форма подрібнення – соломка, кубики завбільшки з горошину, тонкі брусочки і смужки.

Національна китайська кухня різнобарвна, так сичуаньська, що виникла у суто селянському середовищі знаменита гострим смаком. Сичуаньці кажуть, що рясно приправлена прянощами, особливо перцем, закуска більш за все підходить для жаркого і вологого клімату. Хуайянська кухня, в якій поєднуються особливості кулінарного промислу центральних і східних провінцій Китаю, навпаки відрізняється помірною гостротою страв, неповторною їх м'якістю і природною соковитістю. Тутешні кухари використовують тільки свіжі і навіть «живі» продукти. Гуандунська кухня, що склалася чотири століття тому, характеризується немов артистичним підходом до вибору продуктів: від самих екзотичних страв на кшталт змій і комах, не кажучи вже про морепродукти.

Утім, основу китайської національної кухні складають страви з крупи, борошна, рису, овочів, м'яса, риби, морських безхребетних тварин, водоростей, домашньої птиці, молодих пагонів бамбука. Рисова каша – замінник хлібу. З рису варять кашу суху розсипчасту і дуже рідку, яку китайці дуже люблять і вживають тільки на сніданок. Жоден прийом їжі не обходиться без каші, яку варять не лише з рису, а й з кукурудзи, проса. Крім того, крупи варили на пару, використовуючи посуд з решітчастим дном. Для звареного на пару зерна у бідних сім'ях подавали овочеві страви, а у заможних – м'ясні.

За стародавньої доби з'явилися відмінності харчового меню, що склалися на півночі та півдні Китаю. На півдні Піднебесної населення харчувалося переважно рибою та овочевим супом, на півночі – продуктами тваринництва. Прості китайці запивали страву водою, а заможні – вином з проса чи рису. У ханську добу китайці вже знали чай, проте вживали його виключно з лікувальною метою, крім того, чай не заварювали, а варили з нього кашу [8].

Сучасна китайська кухня традиційно використовує страви і вироби з борошна: локшина, вермішель, різного виду коржі, парові хлібці (пампушки), пельмені, солодке печиво. Велику роль у сучасній китайській кухні відіграють овочі, широко використовуються капуста, картопля, редька різних видів, зелена цибуля–батун, часник, томати, перець, шпинат.

З м'ясних продуктів найбільш широко використовується свинина, а яловичина і баранина – значно рідше. Більшість м'ясних страв готують, нарізаючи м'ясо мілкими скибочками, кубиками, соломкою. Основний спосіб теплової обробки – смаження на сильному вогні. Для багатьох страв використовується також м'ясо свійської птиці, особливо курей і качок.

З риби сучасні китайські кулінари використовують китайський окунь, камбалу, шаблю. Крім того, популярні морські безхребетні тварини, а також креветки, краби, молюски, устриці та ін. З напоїв найпоширенішим є чай. Режим харчування у китайців триразовий.

Загалом, у національній кухні Китаю налічується чотирнадцять страв, що найбільш різняться як смаковими якостями і технологією приготування. Якщо на столі південних провінцій країни завжди можна зустріти рис і часник, то на півночі люблять горіхи і боби. У національній китайській кухні використовується все, що може дати природа. Своєрідною є технологія китайської кухні: китайці готують швидко, користуючись п'ятьма способами приготування їжі: продукти готують на пару, тушкують, смажать, досмажують, рідше варять.

У традиційній сучасній китайській кулінарії молочні продукти не популярні і маловживані. Страви готують на кунжутному і бавовняному маслі, свинячому жирі, а також олії земляних горіхів. Переважно, продукти заправляють соєвим соусом, рисовою горілкою, кунжутним маслом і крохмалем, що розбавляють холодною водою. Національна традиційна кухня багата на приправи: імбир, цибуля, кориця, часник, гвоздика, соєві соуси, соєва і кунжутна пасти; суміш кориці, кропу, гвоздики, солодового кореня, розтертих в порошок і т.д. До екзотичних страв входять акулячі плавники, що після вимочування набувають желеподібного стану і використовуються в якості основного компонента супу.

У мистецтві використання спецій є свої особливості: китайці повністю ігнорують загальновизнаний кулінарами світу лавровий лист. Китайські кухари люблять поєднувати здавалося б несумісне: можуть зварити бульйон з яловичини, птиці та риби одночасно, додавати родзинки в м'ясні страви і т.д.

Швидкість приготування та подачі страв є обов'язковою умовою китайського обіду. Зазвичай, м'ясні продукти ріжуться тонкими шматочками завжди тільки по діагоналі волокон, тому приготування займає кілька хвилин. Обід завершується подачею супу.

Неодмінний елемент традиційної китайської кухні – суп, який подібно завершального акорду вінчає обід і вечерю жителя Піднебесної. Найзнаменитіший з супів – «суаньлатан» – густий коричневий бульйон з сильно вираженим присмаком фруктового оцту, з плаваючими серед «яєчних мережив», зелені і грибів крихітними осьминіжками, трепангами – справжній витвір кулінарного мистецтва.

Стародавні китайці були переконані, що будь–який смак – солодкий, кислий, солоний, гострий, гіркий – необхідний для діяльності певного органу людського організму: солодке живить селезінку, кисле – кишківник, гостре – легені, гірке – серце і солоне – нирки.

У стародавні часи китайський лікар, оголосивши хворому діагноз, призначав йому певну дієту. І вже якщо це не допомагало, виписував рецепт до аптеки. До речі, китайські династії застосовували настоянку на меду з трепангів, про якого зазначалось вище, як еліксир для збереження молодості. Трепанг на меду використовується донині як дієвий медикаментозний засіб. Ефект омолодження досягається за рахунок того, що тканини трепангу складаються з необхідного набору мікроелементів і біологічно активних речовин.

Так, писемні джерела з історії Китаю зазначають, що солена їжа змушує кров швидше рухатися, тому сіль шкідлива для людей з розладами кровообігу; солодка їжа погано впливає на м'язи, а кисла – на кровоносні судини; на порожній шлунок чай пити – здоров'ю шкодити; після гарячої їжі уникайте протягів; відразу після ситної їжі ніколи не мийте голову – твердить національна китайська мудрість.

Китайська їжа наповнена широким спектром різноманітних соусів. Найважливіший з них – соєвий, який буває світлим і темним. Так, сичуаньці і хунаньці не уявляють столу без приправ і соусів з червоного перцю. Гуандунці воліють мати на столі фруктові соуси, зроблені на основі персиків, абрикосів, оцту, цукру. Устричний соус їдять тільки на крайньому півдні, у дельті річки Чжуцзян. У процесі приготування вживають такі смакові і ароматичні компоненти і приправи, як імбир, кунжут – білий кристалічний порошок, що підсилює всі природні аромати продуктів [9].

З безалкогольних напоїв найбільш популярний чай, який китайці п'ють вранці, вдень і ввечері. Найбільш давні, реліктові сорти чаю виявлені в південній провінції Юньнань, що поширились на весь Китай, а потім і по всьому світу: червоний, зелений, улунський, квітковий, білий і чай «пуер», що володіє чудовим лікувальним ефектом [9]. Протягом століть чайна церемонія розглядалася як особливе мистецтво, доступне лише освіченим людям. У китайській торгівлі нині, сотні сортів чаю, від чайного пилу до знаменитого елітного сорту зеленого чаю – Лун Цзин.

І насамкінець, сучасні китайці готують і вживають різні продукти, а їжа ханців може бути і гострою і солодкою, адже китайці у всі продукти додають цукор, бо така їжа є найсмачнішою. Всі продукти – лише натуральні і мінімально оброблені. Їжу готують швидко і з мінімальною кількістю жиру: на пару, на грилі, варять або обсмажують на пательні дрібно нарізані овочі протягом декількох хвилин. Продукти при такій обробці, зберігають смак, форму, поживні речовини та вітаміни, що так необхідні для організму людини.

Національна китайська кухня закликає до мудрості у мистецтві споживання: не переїдайте, адже це скорочує ваше життя; вставайте з–за столу незадовго до повного насичення; спочатку з'їжте гарячі страви, потім теплі; вживайте більше гострої їжі навесні, більше кислої влітку, більше гіркої восени і менше солоної взимку. Таким чином, китайська кухня – це кухня не тільки для гурманів, а й для тих, хто хоче бути здоровим, така кухня містить велику кількість клітковини. Ця кухня єдина в світі, яка так різноманітна своїм меню.

Список використаних джерел

1. Крюков М. В. Древние китайцы в эпоху централизированных империй / М. В. Крюков, Л. С. Переломов, М. В. Софронов, Н. Н. Чебоксаров. – Москва: Наука, 1983. – 416 с.

2. Фицжеральд С. П. Китай: краткая история культуры / С. П. Фицжеральд. – Москва: Евразия, 1998. – 456 с.

3. Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу: Підручник / О. П. Крижанівський. – Київ: Либідь, 2002. – 592 с.

4. Смолин Г. Я. Источниковедение древней истории Китая: учеб. пособие / Г. Я. Смолин. – Ленинград: Изд–во ЛГУ, 1987. – 185 с.

5. Архипов В. В. Этнические кухни: Особенности культуры и традиций питания народов мира [текст] учебное пособие / В. В. Архипов. – Киев: «Центр учебной литературы», 2016. – 234 с.

6. Федоренко Н. Т. «Шицзин» и его место в китайской литературе / Н. Т. Федоренко. – Москва: ИВЛ, 1958 – 167 с.

7. Переломов Л. С. Империя Цинь – первое централизированное государство в истории Китая / Л. С. Переломов. – Москва: Наука, 1992. – 252 с.

8. Ушаков Ю. А. Китайская кухня в вашем доме / Ю. А. Ушаков. – Москва: ВЗПИ, 1989. – 183 с.

9. Поддубная Л. П. Особенности национальной кухни и организация массового питания в Китайской Народной Республике [Текст] / Л. П. Поддубная. – Киев: УкрНИИНТИ, 1991. – 44 с.

References

1. Krjukov M. V. Drevnie kitajcy v epohu centralizirovannyh imperij / M. V. Krjukov, L. S. Perelomov, M. V. Sofronov, N. N. Cheboksarov. – Moskva: Nauka, 1983. – 416 s.

2. Ficzheral'd S. P. Kitaj: kratkaja istorija kul'tury / S. P. Ficzheral'd. – Moskva: Evrazija, 1998. – 456 s.

3. Kryzhanivs'kyj O. P. Istorija Starodavn'ogo Shodu: Pidruchnyk / O. P. Kryzhanivs'kyj. – Kyi'v: Lybid', 2002. – 592 s.

4. Smolin G. Ja. Istochnikovedenie drevnej istorii Kitaja: ucheb. posobie / G. Ja. Smolin. – Leningrad: Izd–vo LGU, 1987. – 185 s.

5. Arhipov V. V. Jetnicheskie kuhni: Osobennosti kul'tury i tradicij pitanija narodov mira [tekst] uchebnoe posobie / V. V. Arhipov, – Kiev: «Centr uchebnoj literatury», 2016. – 234 s.

6. Fedorenko N. T. «Shiczin» i ego mesto v kitajskoj literature / N. T. Fedorenko. – Moskva: IVL, 1958 – 167 s.

7. Perelomov L. S. Imperija Cin' – pervoe centralizirovannoe gosudarstvo v istorii Kitaja / L. S. Perelomov. – Moskva: Nauka, 1992. – 252 s.

8. Ushakov Ju. A. Kitajskaja kuhnja v vashem dome / Ju. A. Ushakov. – Moskva: VZPI, 1989. – 183 s.

9. Poddubnaja L. P. Osobennosti nacional'noj kuhni i organizacija massovogo pitanija v Kitajskoj Narodnoj Respublike [Tekst] / L. P. Poddubnaja. – Kiev: UkrNIINTI, 1991. – 44 s.

Oliinyk O. M., *assistant of the hotel and restaurant business department of the hotel–restaurant and tourism business faculty, Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine, Kyiv), oksana_oliinyk@ukr.net*

Marchenko O. O., *lecturer, College of Kyiv University of Culture (Ukraine, Kyiv), koleg_2014@ukr.net*

Historiosophy of Chinese cuisine: notes to the problem

The publication attempts to outline the historiosophy of food and cooking as a systemic content in interdisciplinary study: history–philosophy–cultural studies. The ratio of grain crops and meat in Chinese diet is outlined. Authors emphasized that the study of any culture is incomplete without studying and understanding its traditions of national cuisine.

The ancient Chinese were convinced that everything depends on food: those who used grain considered to be smart; who ate vegetable food or herbs – healthy, but not smart; who preferred meat – brave, but reckless.

Keywords: *national cuisine, China, traditional Chinese cuisine, culture, traditions, historiosophy, cultural studies.*

* * *

УДК 002.513.5

Исмайлова А. И.,
заместитель директора по обслуживанию читателей Азербайджанской Национальной Библиотеки, Заслуженный работник культуры, докторант Института Рукописей им. М. Физули НАНА (Азербайджан, Баку), oxucu_xidmet@anl.az

Электронный каталог: больше возможностей для читателей

Говорится об истории создания технологий электронной каталогизации, эффективности электронного каталога, его высоких возможностях поиска, об истории создания электронного каталога в Азербайджанской Национальной Библиотеке.

Ключевые слова: *электронный каталог, правила каталогизации AACR1, UNİMARC, VTLS/VİRTUA.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Идея создания технологий электронной каталогизации возникла в 60–е годы XX века. Теоретическое обоснование идеи принадлежит Л. Аврама, бывшему в то время директором библиотеки Конгресса США. Через несколько лет, то есть в первой половине 60–х годов, на основе правил каталогизации AACR1 был создан формат библиографического описания MARC (Machine Reodable Catalog).

В первое время формат MARC (Machine Reodable Catalog) был предназначен для обмена библиографическими записями между библиотеками, иными словами, для замены традиционных библиотечных каталогов. Проще говоря, библиографические описания текущей литературы на основе тематической системы записи были переведены на магнитные ленты и отосланы в библиотеки, заключившими договор с библиотекой Конгресса. Данный процесс объясняется невысоким уровнем развития статистической техники и коммуникационных средств в то время.

Конец 60–годов прошлого века знаменует собой новый качественный этап развития электронной каталогизации. В это время совершенствуется формат электронной каталогизации (MARC), создаются национальные машинные форматы, и запускается процесс замены традиционного каталога электронным.

Возникновение в первой половине 70–х годов индивидуальных компьютеров, теле и радио установок, и соответствующих им систем стандартного программного обеспечения, создало необходимые условия для разработки во всех развитых странах электронных каталогов по единым правилам и последующего обмена ими. Активное применение Интернета и его первичной базы сервиса – электронной почты также благотворно повлияло на сферу обмена электронной информацией.

В 80–х годах 20–го века были разработаны системные структуры работы, операционные системы, теоретические и практические программные пакеты, сетевые модели интегральных информационных систем, справочных баз. В связи с этим традиционный каталог стал постепенно заменяться электронным. Были созданы новые форматы каталогизации, в том числе и ЮНИМАРК. Современный и качественный этап в сфере электронной каталогизации во всем мире наступил в начале 90–х годов. Данный этап ознаменован возникновением и внедрением в практическую работу индивидуальных компьютеров и суперкомпьютеров, с мощной системой памяти, оптических и лазерных дисков, высокоскоростного коммуникационного оборудования. В последние годы автоматизированные библиотечно–информационные системы (АБИС) и сетевое пространство (интернет) полностью интегрированы в технологии электронной каталогизации. В настоящее время электронная каталогизация, информационные базы, работающие в онлайн–режиме и электронные библиотеки, становятся ведущими направлениями деятельности библиотек.

Электронный каталог, открытый для читателя (независимо от его возраста, языка, национальной

принадлежности), регулярный (независимый от временных и пространственных границ) постоянно обновляется и является средством обслуживания читателей в образцовой библиотеке. Электронный каталог также может переводным (то есть переведенным на различные информационные носители), многостандартным (отвечающим различным стандартам библиографических записей), создающим собственные экземпляры (собственные автоматические копии), обладающим богатой системой источников и ссылок (ссылки по релевантности на электронные библиографические записи). Все это в системном порядке позволяет ему играть ведущую роль в обеспечении общества информацией. В отличие от традиционного каталога, электронный каталог предоставляет свои услуги читателю в режиме 7х24, то есть беспрерывно и круглосуточно. В отличие от традиционного каталога читатель, где бы он не находился, может пользоваться электронными ресурсами в любое, удобное ему время. Таким образом, для того, чтобы ознакомиться с фондом библиотеки посредством электронного каталога, читателю не обязательно посещать ее. Где бы не находился читатель – на работе, отдыхе, или учебе, он, воспользовавшись электронным каталогом, может беспрепятственно вести поиск в фонде библиотеки. Электронный каталог фактически сочетает в себе и автоматизирует различные типы каталожных систем: алфавитных, системных, тематических. Электронный каталог обеспечивает также такие трудоемкие функции как ретроконсервация, ретроспеция и др.

Исходя из вышесказанного, мы можем сделать вывод, что электронный каталог, обладающий более широким спектром действия, полифункциональностью, надежностью, оставил далеко позади традиционный каталог, но, тем не менее, является его логическим и качественно новым продолжением.

С помощью электронного каталога осуществляется более оперативное получение информации обо всех, поступающих в библиотечные фонды, новинках. Это существенно облегчает и сокращает ручной труд и экономит бумагу. С помощью электронного каталога осуществляется поиск необходимой литературы по более широким признакам. Если читатель не может конкретно сформулировать свой запрос, то есть не знает точно имени автора, названия произведения, то его запрос в электронном каталоге осуществим по ключевым словам. Если необходимая читателю литература внесена в электронный каталог, то запрос по ключевым словам будет удовлетворен. Посредством найденных в ЭК авторитетных файлов, читатель может идентифицировать подлинность тех или иных произведений или авторов, известных под другими именами или названиями.

Являясь современнейшим атрибутом обслуживания читателей, электронный каталог, помимо осуществления функции «обзора фондов» обладает кардинально качественной особенностью. Как искусственный интеллект, электронный каталог способен обособить нужную литературу от менее необходимой. Таким образом, электронный каталог является незаменимым техническим средством. Допустим, какая–либо библиотека принимает решение изъять из своего фонда массу нормативных актов, утративших свою значимость несколько лет назад. Для этого в поисковую систему ЭК вносится название документа и дата вступления его в силу. По полученным результатам (учитывая шифры, под которыми эти документы хранятся в фонде), определяются устаревшие документы и изымаются как из ЭК, так и из фонда. Вся эта работа требует не дней как раньше, а минут, а коэффициент полезного труда измеряется не многоцифровыми системами, а действительными показателями. В отличие от классического каталога, ЭК по географическим параметрам может быть местным, региональным, национальным и международным. Электронным каталогом библиотеки можно пользоваться как в целостном виде (сборный ЭК), так и в разрозненном виде.

В настоящее время известно несколько автоматизированных библиотечно–информационных систем, отвечающих всем требованиям комплексной автоматизации библиотечных процессов во всем мире. Из них можно особо отметить американскую программу VTLS/ VİRTUA. Система обладает самыми важными сетевыми возможностями. Совершенство ее в том, что она позволяет пользоваться как локальными сетями, так и Интернетом, поскольку она предназначена для крупных национальных, академических, публичных библиотек с миллионными фондами. Отметим также, что система VİRTUA наиболее полноценно отвечает на читательские запросы и, с помощью электронного каталога и Интернета, позволяет сделать электронный заказ книги.

В Азербайджанской Национальной Библиотеке внедрена автоматизированная библиотечно–информационная система – программа VİRTUA. В нее входят: разработка электронного каталога, организация электронной библиотеки, регистрация читателей, книговыдача, комплектование книжного фонда, создание национальной библиографии и сборного каталога всех крупных библиотек республики, то есть, модули автоматизации всех библиотечных процессов. В Национальной Библиотеке электронный каталог разработан в международном машинночитаемом формате MARC–21.

В январе 2005 года в Азербайджанской Национальной библиотеке был дан старт разработке электронного каталога национальной литературы. В феврале 2006 года отдел создания электронного каталога стал функционировать как самостоятельная структура. Деятельность отдела заключается в том, что его работники обрабатывают библиографические записи в программе MARC 21 программы VTLS и заносят их в справочные базы, а также разрабатывают электронный каталог. VTLS представляет читателям комплексную систему по созданию информационных ресурсов. Данная программа, успешно зарекомендовавшая себя в различных странах, сочетает в себе современнейшие элементы новых информационных технологий по схеме Читатель–Библиотека–Информация. С марта 2006 года и по настоящее время доступ читателей (на удаленном расстоянии) к электронным ресурсам библиотеки осуществляется при помощи корпоративной сети.

В 2014 году в целях дальнейшей оптимизации электронной библиотеки сервер Национальной Библиотеки был оснащен новой программой САМО. Разработанная на основе ORACLE, она располагает дополнительными параметрами поиска. Данная поисковая система позволяет вести поиск необходимой литературы по автору,

названию, предмету, ключевым словам, символам, ISBN, издательствам и проч. параметрам. В ней также возможно вести комплексный поиск материалов различных информационных баз, материалов периодической печати и книг, общей и краеведческой картотек и других информационно–аналитических баз.

Для использования электронного каталога и электронной библиотеки Азербайджанской Национальной Библиотеки читатели могут обратиться к сайту библиотеки(www.anl.az). Сайт Национальной Библиотеки функционирует на трех языках: азербайджанском, английском и русском. Используя сайт библиотеки, читатели получают доступ к информационным базам, изданиям Национальной Библиотеки, ведут поиск в электронном каталоге и электронной библиотеке, а также в электронных каталогах библиотек других стран.

В настоящее время читатели библиотеки, и все, кого интересует Азербайджан, могут при помощи сайта и электронного каталога Национальной Библио-теки, независимо от времени и пространства не только получить доступ к ее каталогам и фондам, но и использовать их полнотекстовые электронно–информационные базы.

Информационная база электронного каталога Азербайджанской Национальной Библиотеки включена в Европейскую Электронную Библиотеку. Читатели нашей библиотеки получили возможность беспрепятственного поиска в фондах и каталогах более 50–ти библиотек Европы.

Сотрудники Азербайджанской Национальной Библиотеки, принимая активное участие в различных международных конференциях и встречах, посвященных современным проблемам библиотековедения, усвоили мировой опыт в области создания электронного каталога и электронной библиотеки, и с успехом завершили свою работу в этой сфере. Отныне электронный каталог и электронная библиотека занимают прочное место в деятельности Азербайджанской Национальной Библиотеки.

Список использованных источников

1. Тахиров К. Национальные библиотеки мира Азербайджанская Национальная Библиотека им. М. Ф. Ахундзаде: учебное пособие / Керим Тахиров; научный редактор А. Халафов; комментарии: К. Аслан, П. Казыми; Министерство Образования Азербайджанской Республики, БГУ. – Баку: Бакинский Университет, 2013. – 212 с.

2. Отчеты Азербайджанской Национальной Библиотеки им. М. Ф. Ахундзаде.

3. Халафов А. Библиотека и общество. – Баку, 2011. – 302 с.

References

1. Tahirov K. Nacional'nye biblioteki mira Azerbajdzhanskaja Nacional'naja Biblioteka im. M. F. Ahundzade: uchebnoe posobie / Kerim Tahirov; nauchnyj redaktor A. Halafov; kommentarii: K. Aslan, P. Kazymi; Ministerstvo Obrazovanija Azerbajdzhanskoj Respubliki, BGU. – Baku: Bakinskij Universitet, 2013. – 212 s.

2. Otchety Azerbajdzhanskoj Nacional'noj Biblioteki im. M. F. Ahundzade.

3. Halafov A. Biblioteka i obshhestvo. – Baku, 2011. – 302 s.

Ismayilova A. I., *Deputy Director for Serving the Readers of the Azerbaijan National Library, Honored Worker of Culture, Ph.D. M. Fizuli of ANAS (Azerbaijan, Baku), oxucu_xidmet@anl.az*

Using e–catalog is more convenient for readers

The article provides information about the establishment history of cataloging technology, efficiency of e–catalog and its more extensive search capabilities, and formation and present status of e–catalog in Azerbaijan National Library.

Keywords: *e–catalog, AACR1 cataloging rules, UNIMARC, VTLS/VIRTUA.*

Ісмайлова А. І., *заступник директора з обслуговування читачів Азербайджанської Національної Бібліотеки, Заслужений працівник культури, докторант Інституту рукописів ім. М. Фізулі НАНА (Азербайджан, Баку), oxucu_xidmet@anl.az*

Електронний каталог: більше можливостей для читачів

Говориться про історію створення технологій електронної каталогізації, ефективності електронного каталогу, його високі можливості пошуку, про історію створення електронного каталогу в Азербайджанській Національній бібліотеці.

Ключові слова: *електронний каталог, правила каталогізації AACR1, UNIMARC, VTLS/VIRTUA.*

* * *

УДК 94(55)+94(560)

Сулейманова Х. С.,
докторант, Институт Истории НАНА
(Азербайджан), xayala.suleymanova@yahoo.com

Империя Афшаридов и ее отношения с Османской империей в документах «Хятти Хумаюн»

Выдающийся азербайджанский полководец XVIII века Надир Шах Афшар, также известный как Надиргули и Тахмасибгули, основал государство Афшаридов в 1736 году. Надир Шах пытался объединить исламский мир, который был расколот между суннитами и шиитами. Надир Шах Афшар попытался устранить существующую религиозную разницу между Османской империей и империей Афшаридов, что было серьезным препятствием в хороших отношениях. Особенно в переговорах с Османскими должностными лицами Надир Шах старался для принятия «веру Джафаридов» (в честь шестого шиитского имама Джафара Садига) в качестве пятой секты суннитской веры. К сожалению, Османский султан и священнослужители не приняли это предложение.

Эти вопросы были тщательно изучены на основе Османских архивных документов – Хатти–Хумаюн в этой статье.

Ключевые слова: *Надир Шах Афшар, вера Джафари, Османские архивные документы – Хатти–Хумаюн, тюрко–исламский союз.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Надир шах, происходивший из рода Кырклы тюркского племени афшар, оставил глубокий след в истории Азербайджана XVIII века. Заложив основу нового тюркского государства Афшаров в 1736 году, он пытался ликвидировать разделение исламского мира на суннитских и шиитских мусульман и обеспечить единство между мусульманами. Попытка Надир шаха провести религиозную реформу не является отдельной темой данного исследования. В связи с тем, что документы «Хятти Хумаюн» лишь недавно представлены азербайджанской исторической науке, они очень мало были использованы в отечественной историографии. Двухтомник «История Азербайджана в архивных документах начала XVIII–XIX вв. Документы Османского архива при Премьер–министре Турецкой Республики» [1], опубликованный Институтом истории Национальной Академии наук Азербайджана – незаменимый источник для исследования вышеупомянутой темы. Здесь можно ознакомиться с оригиналами писем Надир шаха о религиозной реформе, их кратким содержанием – документами, собранными из фондов «Хятти Хумаюн» ОАПТР (Османского Архива при Премьер–министре Турецкой Республики).

Надир шах, как выдающийся полководец и государственный деятель, хотел добиться тюркского и исламского единства. То, насколько он был искренен

в своем стремлении объединить исламский мир, становится ясно, с учетом условий, выдвинутых им в момент, когда ему предложили вступить на престол. А именно – Надир шах, обусловил предложение ему вступить на трон с условием разрешения проблем между шиитами и суннитами [26, с. 343]. Он верил, что религиозное единство можно обрести, лишь положив конец разногласиям между шиитами и суннитами. Этот шаг Надир шаха был оценен историками по–разному. В «Гюлистан–е Ирам» об этом пишется: советом богословов Ирана было принято решение перед всем народом – изменив некоторые вопросы и стабилизировав религиозное положение, положить конец разногласиям между двумя мазхабами – шиитским и суннитским, покончить с раздорами между исламским населением [2, с. 173]. Актуальность данной реформы подтверждает приказ Петра I, в котором отмечалось, что время когда «разногласие между суннитами и шиитами было хорошим средством для того, чтобы Россия повысила свой авторитет в Азии».

Эти вопросы получили свое отражение в документах, которые собраны в фондах «Хятти Хумаюн» Османского Архива при Премьер–министре Турецкой Республики. Эти документы – сборник официальных рукописных документов, адресованных правителям, начиная со времен османского правителя султана Ахмеда (1603–1617). Однако они включают не только рукописи приказов, писем османских султанов, но и официальные документы, письма правителей других государств османским султанам, а также официальные обращения и другие документы османских пограничных наместников своему государству [1, с. 22]. Главное управление государственными архивами при Кабинете премьер–министра охраняет в последовательном и порядковом виде около 150 миллионов документов и книг–описей, которые относятся к османскому периоду. Они освещают не только историю Османского государства, но и более сорока государств, которые существовали на трех континентах [8, с. 5].

Как только Надир шах приступил к власти, он сразу же постарался превратить джафаритский мазхаб в главенствующую религию империи Афшаров. Он отправил посланников в Османскую империю – самое могущественное государство того времени, для того чтобы джафаритский мазхаб был признан в качестве пятого мазхаба Ислама. Хотя Гянджали паше, участвовавшему в коронации Надир шаха, были предложены условия мира, который должен был быть подписан с Османским государством, он объявил, что является лишь чиновником по вопросам границ и не может отвечать на религиозные вопросы. Л. Локарт, ссылаясь на Мирзу Мехти, указывает следующие условия: 1. Иранцы после своего отказа от прежнего вероисповедания (шиизма), должны быть признаны джафаритами – приверженцами пятого мазхаба суннизма; 2. в честь Имама Джафара Садига в Каабе должны поставить пятый столб «рукун, мехраб» (место для поклонения), аналогичный тем, которые поставлены в честь имамов уже существующих четырех мазхабов; 3. эмир уль–хадж иранцев должен иметь равные права с эмирами Сирии и Египта, ему должно быть разрешено, провожать иранских паломников до Мекки; 4. Совершить обмен пленными; 5. Оба государства должны иметь своих представителей при дворах друг у друга [19, с. 123]. Надир шах заявил, что между двумя государствами может быть заключен союз, если его предложения будут приняты. По мнению Надир шаха, эти предложения могли бы способствовать улучшению положения мусульман [5, с. 422]. И он не случайно остановил свой выбор на личности Имама Джафара Садига. Джафар Садиг воспринимался положительно и суннитами, и шиитами. Обладал большим авторитетом во всем мусульманском сообществе, он был известен как видный мусульманский ученый, который с уважением упоминался также и в суннитских источниках [7, с. 1]. Новый посол Надир шаха, Абдулбаги хан, который отправился в Станбул в сопровождении Гянджали паши, должен был донести вышеуказанные условия османскому двору. Шейх–уль–ислам Абдулкасим Кашани и главный молла Али Акбар также участвовали в поездке, поскольку преследуемые цели и вопросы, которые следовало обсудить, носили религиозный характер. Послы, отправленные с подарками турецкому султану из Ирана во главе с Абдулбаги ханом Зенджаном, садром (председатель) Абдулкасимом Кашани и главным моллой Али Акбаром, должны были сообщить также и о вступлении Надира на трон. Мехди хан в своем труде «Тарихи джахангушеи Надири» отмечает, что эти события произошли в 1148 году (1735–1736) [20, с. 12]. Как уже было сказано, несмотря на то, что не была указана дата, написания и копирования писем, напечатанных Р. Шейхзаманли, есть основание предположить, что нижеследующее письмо посвящено первой поездке послов, о которой говорил Мирза Мехди. Надир шах в своем письме, адресованном османскому правителю султан Махмуду I (1730–1754), согласно восточным традициям сначала восхваляет его, а затем отмечает важность принятия джафаритского мазхаба [6, с. 29]. Хотя предложение Надир шаха по религиозным вопросам не было принято, османское государство не осталось равнодушным к ним. Это можно проследить и в документах «Хятти Хумаюн». В одном из документов говорится о письме, полученном османским государством по поводу необходимости отправки на должном уровне садра Анатолии – Мухаммеда Эфенди в Иран в качестве посла с благими и искренними намерениями [1, с. 502]. В другом источнике этого периода рассказывается о новом посольстве, отправленном, в целях решение религиозных вопросов: отмечается, что для обсуждения данного вопроса Османским государством были избраны и отправлены – «великодушный визирь» и известный деятель, наместник Мосула Мустафа паша, ученый с глубокими знаниями, садр Абуллах Эфенди и «обладатель милостей», кади Эдирне Халил Эфенди [6, с. 23–24].

Несмотря на то, что первые обсуждения начались в мае 1736 года, они оказались безрезультатными. Как известно, согласно третьему пункту Гянджинского договора 1735 года Россия и Иран (Государство Сефевидов – ред.) обязались не заключать договор с Османским государством без осведомления друг друга. Однако Надир на самом деле обманывал Россию. Он поручил послу, отправленному в Стамбул, продолжить переговоры с османским двором [4, с. 141]. В сентябре 1736 года Надир шах подписал Эрзурумский договор с Османским государством. По этому договору религиозные

вопросы не получили свое решение, то есть не были приняты пункты, касающиеся джафаритского мазхаба. Как пишет И. В. Куркин, несмотря на то, что Надир в 1736 году подписал Эрзурумский договор с султаном, он не ратифицировал его. Правда, не из уважения к России, а по причине отказа турецких министров и богословов признать шиитский джафаритский мазхаб [18, с. 358]. А. К. Финкел по поводу этого события подчеркивает, что несмотря на просительный тон Надир шаха и готовность к сотрудничеству, они (Османы–ред.) отклонили его просьбу. К счастью для турок, Надир шах вскоре переключил свое внимание на восток и его восхождение напоминало взлет Тамерлана, имевший место за три с половиной столетия до описываемых событий [23, с. 498]. П. Г. Бутков, в свою очередь, отмечает, что мир, заключенный между Надиром и Османским государством, обманул ожидания России [15, с. 136]. Н. А. Сотавов писал, что по замыслам Надира, Эрзурумский мир 1736 года должен был помочь стабилизации положения в стране [22, с. 96]. Условия Гянджинского договора с Россией не были выполнены Надир шахом. Уже в конце 1735 года между Надиром и турками начались сепаратные переговоры о мире, закончившиеся 28 сентября 1736 года подписанием договора в Константинополе [16, с. 96]. Заключив договор с Турцией, Надир хотел направить всю свою силу против повстанцев [13, с. 72]. Французский посол в Петербурге де ла Шетарди активно добивался сближения иранского и турецкого послов. 2 сентября 1741 года де ла Шетарди писал о возможности сближения Турции с Ираном (Афшаров – ред.) что, общие религиозные интересы могли соединить турок и персов [13, с. 74].

С целью обсуждения с богословами Ирана пунктов соглашения относительно «Эмир Хаджа» и учреждения рукуна джафаритскому мазхабу, османским государством были назначены следующие богословы: Абдуллах Эфенди, который в прошлом был кадием в Анатолии (несколько позже Абдуллах Вессаф Эфенди стал шейх уль–исламом) и нынешний кадий Эдирне Халил Эфенди. Главный конюх Гара Мухаммед паша Мустафа бей оглы был назначен визирем большого посольства, направленного в Иран. В «Намеи Хюмаюн», которое отправил Султан Махмуд I с великим послом Мустафа пашой, сообщается, что полностью решены вопросы иранских паломников, послов и пленных. Сообщается, также что вопрос учреждения нового рукуна в Каабе с признанием джафаритского мазхаба опасен по религиозной и политической причине и в письмах отправленных главным визирем и шейх–уль–исламом, все это подробно описано [11, с. 233–234].

В «Тарихи джахангушеи Надири» Мехди–хана год прибытия посла турецкого султана, Мустафы Паши, к Надиру в Надирабад (вблизи Гандахара) – 1150–тый по хиджре (1737–1738) [20, с. 12]. Правитель османов, отправив Мустафу пашу к Надир шаху, в знак признание последнего его правителем Ирана, он также поручил наместнику Трабзона Мехмет паше после заключения соглашения отвезти поздравительное письмо великому Надир шаху. После этого война между двумя государствами была временно приостановлена. Однако вопросы признания джафаритского мазхаба и учреждения рукуна так и не получили свое решение. Так как в это время Надир шах совершил поход в Индию, а османы вели войну с русскими, эти спорные пункты соглашения опять остались не обговоренными.

После возвращения Надир шаха из похода данный вопрос вновь стал актуальным. Надир шах обратился к османскому правительству посредством наместника Багдада Ахмеда паши с целью абсолютного признания джафаритского мазхаба, нашедшего отражение в соглашении с османами. Наместник Багдада, в свою очередь, заявил Стамбулу, что в случае непризнания этого пункта, Надир шах начнет войну. Затем он, вновь вернувшись к двум нерешенным пунктам соглашения, отправил посла Хаджу хана с угрозами в Стамбул. В документах «Хятти Хумаюн» говорится о новом письме Надир шаха османскому двору. В своем письме шах восхваляя султана, называет его Сулейман ханом, прибежищем ислама, говорит о признании джафаритского мазхаба со стороны «мазхаби арбаои» (четырех мазхабов – Ханафи, Шафии, Малики, Ханбали – ред.), для того, чтобы положить конец разногласиям. Он отмечает, что население Ирана также примет эту веру, тогда как разногласия являются препятствием на пути достижения единства мусульман. В документе, кроме того, подчеркивается, что Имам Джафар (р.а), который происходил из рода святого Расули Акрама, пророка Мухаммеда (с.а.с.) был человеком огромных добродетелей, признанной личностью. Здесь говорилось о предложенном Надир шахом Афшаром признании джафаритского мазхаба пятым мазхабом; гарантиях безопасности на путях совершающих паломничество в хадж из обоих государств; неприемлемости торговли пленными во время войны и о др. [1, с. 501–498]. Для устранения расхождений в мыслях, ведущих к разделению между суннитами и шиитами, и создания дружественных отношений между мусульманами, Надир шах в 1743 году провел в гробнице Имама Али в городе Наджафе собрание известных богословов исламского мира. В собрании, наряду с влиятельными шиитскими богословами, участвовали и богословы суннитского мазхаба из Ирака и Афганистана. Председателем собрания был Абулбаракат Абдуллах ибн Хусейн ал–Багдади ас–Сувейди. Однако и это мероприятие не дало ожидаемых результатов.

Наряду с тем, что Османское государство стало опасаться успехов Надир шаха, оно также не подтвердило признание нового мазхаба. Надир шах, со своей стороны не отказался от своего предложения, несмотря на то, что «дивани хумайун» отправил Мустафу Назифа Эфенди для информирования о решении. Так, в 1743–1746 гг. между Османами и Афшарами произошла война.

В документах «Хятти хумаюн», говорится также и о письме наместника Багдада Ахмеда паши османскому двору. Здесь содержатся сведение о двух письмах, затрагивающих вопрос о джафаритском мазхабе, отправленных сыном Надир шаха Имамгули Мирзой османскому двору посредством бывшего сельского старосты Мухаммеда ага. В письме Ахмеда паши отмечается, что в результате дискуссий, проведенных советом видных богословов и государственных служителей, было отмечено, что иранская сторона продолжает придерживаться прежней враждебной позиции. На совете было объявлено, что признание пятого мазхаба, кроме четырех официальных «Эимме–и арбаа» (Ханафи, Шафии, Малики, Ханбали – ред.),

направлено против верующих и поэтому, этот шаг нельзя воспринимать желательным с точки зрения религии [1, с. 489].

Документы «Хятти Хумаюн» подтверждают, что Надир шах, желавший признания джафаритского мазхаба пятым мазхабом и устранения разногласий между двумя государствами, неоднократно обращался к османскому двору по этому вопросу. В одном из документов Надир шах вновь говорит о необходимости принятия джафаритского мазхаба и искренности иранского населения в этом вопросе: в письме, которое было составлено для участников созванного, в связи с вопросом о мазхабах (верованиях) совещания, которое Надир шах сформировал из ученых Ирана, Турана, Афганистана, Багдада, Наджафа, Хиллы, отмечается, что нет сомнений в абсолютных правах каждого из Праведных халифов (Рашидиды) и что рафизидов (отвергающих халифов Абубекра и Омара – ред.) уже не существует. Богословы, шейх–уль–ислам и государственные деятели хотят, чтобы «Довлети Алия» приняла джафаритский мазхаб и они сами тоже коренным образом примут эту веру [1, с. 488–485]. В документах «Хятти Хумаюн» рассказывается и о письме сына Надир шаха, Имамгулу Мирзы, связанном с вопросом мазхаба, а именно о связях джафаритского мазхаба с четырьмя суннитскими мазхабами и о признания их османами [1, с. 483–481].

Как пишет И. Х. Узунчаршилы, после завершения Иреванской войны Надир шах отправил со своим послом два письма, адресованные военачальнику Карса Шахле Ахмед паше и наместнику Багдада Ахмед паше.

В этих письмах Надир шах заявляет, что отказывается от своего предложения признании джафаритского мазхаба и учреждении рукуна в Каабе. Однако взамен он требовал возвращения Вана, Багдада, Басры, Кербалы и Наджафа, завоеванных в период правления Шаха Исмаила [11, с. 306]. Султан Махмуд в своем письме, отправленном Надир шаху, хвалит его за то, что он не стал настаивать и отказался от своего предложения по поводу пятого мазхаба, предотвратив, тем самым, кровопролитие между двумя исламскими государствами [11, с. 308].

Несмотря на то, что Надир шах течение всего периода своего правления старался добиться религиозного единства, его попытки, к сожалению, оказались безрезультатными. И это имело несколько причин. Для Надира, который гордился своим тюркским происхождением и не желал войны между мусульманами, отрицательная позиция по вопросу пятого мазхаба, которой придерживались фанатичные богословы Османского государства, было большой неудачей [9, с. 168]. Между тем, то, к чему стремился Надир шах, положительно оценивалось прогрессивными мыслителями всех времен. Редкие достоинства Надира, не ограничивались его выдающимся ратным мастерством. Он отстаивал идею объединения мазхабов ислама, что нашло отражение в его переписке с султаном [10, с. 51].

Попытка Надир Шаха достичь религиозного единства между двумя исламскими и тюркскими государствами – Афшарской и Османской империями неоднократно отмечается в документах «Хятти Хумаюн». Так, в одном из документов «Хятти Хумаюн» вновь сообщается, что гарантирована безопасность паломников на путях между Ираном и Османским государством; запрещается торг пленными с обеих сторон; принимаются во внимание границы, которые существовали во время правления Мурада IV и другие вопросы [1, с. 470–469]. А в одном из документов 1747 года говорится о международном мусульманском собрании, которое было созвано по инициативе Надир шаха Афшара, в котором обсуждалась возможность ликвидации религиозного раздора [1, с. 466–465].

Как уже отмечалось, исследуемый вопрос в исторической литературе не был рассмотрен односторонне. Ряд прогрессивно мыслящих историков высоко оценили предпринятую Надир шахом попытку достижения религиозного единства. Вместе с тем высказываются разные мнения об искренних целях Надир шаха. По мнению Дж. Ханвея, Надир шах до последнего надеялся объединить Иран и Османскую империю [26, с. 341]. Дж. Фразер отмечает, что с помощью религиозной политики Надир шах стремился укрепить шахство для своих наследников [25, с. 127]. По мнению Р. К. Рамазани, главной целью Надира было заново восстановить контроль иранцев над Багдадом. Он потребовал у султана признать так называемую джафаритскую секту для обеспечения своих ирредентистских (аннексионных – ред.) претензий [27, с. 30]. Религиозное и этническое разделение ослабляло армию [24, с. 184]. Поэтому проведение Надир шахом религиозной реформы должно было содействовать его завоевательной внешней политике. Объявление суннизма государственной религией и стремление зарекомендовать себя в качестве ревностного поборника дружбы между подданными шаха и султана должно было, по расчетам Надира, обеспечить ему религиозные симпатии турок–суннитов и внести моральное разложение в ряды его противников. Таким образом, религиозная реформа была направлена не только на искоренение авторитета Сефевидов и укрепление в Иране династии Афшаров, но также и на ослабление влияния высшего шиитского духовенства [14, с. 141, 144–145]. Надир шах осознавал, что у него было недостаточно приверженцев для защиты созданного им обширного государства. Чтобы заставить людей высшего сословия, представителей различных вероисповеданий охотнее идти к нему на службу, он не делал различия между религиями [21, с. 38]. Ислам, как государственная религия, объединял в то время господствующий феодальный класс Турции. Султан являлся главой светской и духовной власти. Улемы были наиболее консервативной, реакционной силой, выступающей против всякого прогресса и реформ [12, с. 57]. Однако скрытая оппозиция компромиссу со стороны как шиитских, так и суннитских фанатиков не была преодолена, и провозглашенная Надиром уния шиитов и суннитов существовала только на бумаге. Официальное исповедание мазхаба джафаритов не было признано «правоверными» ни в Турции, ни в узбекских ханствах [17, с. 207]. И Надир шах снова заявил о своем предложении, однако оно опять не было принято турками. Тогда Надир шах отказался от своих инициатив о реорганизации религиозной системы [23, с. 498–499].

В датированном 1752 годом одном из документов из фондов «Хятти Хумаюн» ОАПТР содержатся сведения об отказе от предложения принять мазхаб шестого имама Джафара. В документе дана информация об отказе от предложения Надир шаха, принимать мазхаб

пятого имама Джафара. В письме отмечается, что если настоять на этом вопросе, возможно, прольется больше крови и слез. С этими прекрасными желаниями наши верующие отказались от отмеченного предложения, а также пожелали продолжить любовь и братство до судного дня [1, с. 456]. К сожалению, несмотря на то, что Надир шах приложил серьезные усилия в этом вопросе, его старания не увенчались успехом. Об этом и А. Бакиханов тоже пишет с сожалением: несмотря на то, что этот вопрос неоднократно был поднят перед Османским двором, он не был принят [2, с. 173].

Как видно из сведений первоисточников и исторической литературы, попытка великого азербайджанского полководца, видного государственного деятеля, основателя империи Афшаров Надир шаха добиться религиозного единства между двумя тюркскими империями, к сожалению, не увенчалась успехом, под давлением приверженцев фанатических религиозных взглядов того времени.

Список использованных источников

1. Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində XVIII–XIX əsrin əvvəlləri–Başbakanlıq Osmanlı Arxivinin sənədləri. I c. – Bakı: Çaşıoğlu, 2010. – 508 s.
2. Bakıxanov A. A. Gülüstani–İrəm. – Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1951. – 300 s.
3. MahmudovY. M., Şükürov K. Azərbaycan: Beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi1639–1828. 4 cilddə. I c. – Bakı: Çaşıoğlu, 2009. – 512 s.
4. Mustafazadə T. T. XVIII yüzillik–XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı Azərbaycan münasibətləri. – Bakı: Elm, 2002. – 372 s.
5. Süleymanov M. S. Nadir şah. – Tehran: Nigarəndişe, 2010. – 739 s.
6. Şeyxzamanlı R. Nadir şah Əfşarın məktublaşması. – Bakı: Nurlan, 2007. – 62 s.
7. İslam Ansiklopedisi.VII c. – İstanbul: Güzel sanatlar matbaası, 1993. – 560 s.
8. Osmanlı Fermanları. – Ankara: Semih Ofset Mat. 2003. – 408 s.
9. Mehmet S. Kuzey ve Güney Azerbaycan Türkləri tarihi. – Bakı: Şərq–Qərb, 2010. – 723 s.
10. Resulzade M. İran Türkleri. – İstanbul: ETAM A.Ş Matbaa Tesisleri, 1993. – 142 s.
11. Uzunçarşılı İ. H. Osmanlı Tarihi. IV c. I bölüm IV baskı. – Ankara: T.T.K.B., 1988. – 687 s.
12. Абдуллаев Г. Б. Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией. – Баку: издательство АН Азерб.ССР, 1965. – 622 с.
13. Абдуррахманов А. Азербайджан во взаимоотношениях России, Турции и Ирана в первой половине XVIII в. – Баку: издательство АН Азерб.ССР, 1964. – 99 с.
14. Арунова М. Р., Ашрафян К. З. Государство Надир–шаха Афшара. – Москва: издательство восточной литературы, 1958. – 284 с.
15. Бутков П. Г Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год. Т.I. – Санкт–Петербург: Издательство императорской АН, 1869. – 548 с.
16. Иванов М. С. Очерк истории Ирана. – Москва: Госполитиздат, 1952. – 468 с.
17. История Ирана. – Москва: издательство МУ, 1977. – 488 с.
18. Курукин И. В Персидский поход Петра Великого. – Москва: издательство Квадрига, 2010. – 381 с.
19. Локкарт Л. Надир шах. – Баку: 2004. – 395 с.
20. Мухаммад Казим. Наме–йи Аламара–йи Ндири. Т.II. – Москва: Наука, 1965. – 696+28 с.
21. Новая история Ирана (хрестоматия). – Москва: Наука, 1988. – 327 с.
22. Сотавов Н. А. Северный Кавказ в русско–иранских и русско–турецких отношениях в XVIII в. – Москва: Наука, 1991. – 221 с.
23. Финкель К. История Османской империи. – Москва: издательство АСТ 2009. – 829 (3) с.
24. Axworthy M. The Sword of Persia Nader Shah, from Tribal Warrior to Conquering Tyrant. I. B. Tauris. – London–New York: 2006. – 348 p.
25. Fraser J. B. The history of Nadir shah, formerly called Thamas Kuli, the present Emperor of Persia. – London: printed by Straban, 1742. – 283 p.
26. Hanway J. An historical account of the British trade over the Caspian Sea with the author`s journal of travels from England through Russia into Persia and back through Russia, Germany and Holland. Vol. II. – London: Publishing house: Osborne [u.a.], 1754. – 524 p.
27. Rouhollah K. Ramazani The Foreign policy of İran. Virginia / Charlottesville: Virginia, University press, 1966. – 330 p.

References

1. Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində XVIII–XIX əsrin əvvəlləri–Başbakanlıq Osmanlı Arxivinin sənədləri. I c. – Bakı: Çaşıoğlu, 2010. – 508 s.
2. Bakıxanov A. A. Gülüstani–İrəm. – Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1951. – 300 s.
3. MahmudovY. M., Şükürov K. Azərbaycan: Beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi1639–1828. 4 cilddə. I c. – Bakı: Çaşıoğlu, 2009. – 512 s.
4. Mustafazadə T. T. XVIII yüzillik–XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı Azərbaycan münasibətləri. – Bakı: Elm, 2002. – 372 s.
5. Süleymanov M. S. Nadir şah. – Tehran: Nigarəndişe, 2010. – 739 s.
6. Şeyxzamanlı R. Nadir şah Əfşarın məktublaşması. – Bakı: Nurlan, 2007. – 62 s.
7. İslam Ansiklopedisi.VII c. – İstanbul: Güzel sanatlar matbaası, 1993. – 560 s.
8. Osmanlı Fermanları. – Ankara: Semih Ofset Mat. 2003. – 408 s.
9. Mehmet S. Kuzey ve Güney Azerbaycan Türkləri tarihi. – Bakı: Şərq–Qərb, 2010. – 723 s.
10. Resulzade M. İran Türkleri. – İstanbul: ETAM A.Ş Matbaa Tesisleri, 1993. – 142 s.
11. Uzunçarşılı İ. H. Osmanlı Tarihi. IV c. I bölüm IV baskı. – Ankara: T.T.K.B., 1988. – 687 s.
12. Abdullaev G. B. Azerbajdzhan v XVIII veke i vzaimootnoshenija ego s Rossiej. – Baku: izdatel'stvo AN Azerb.SSR, 1965. – 622 s.
13. Abdurrahmanov A. Azerbajdzhan vo vzaimootnoshenijah Rossii, Turcii i Irana v pervoj polovine XVIII v. – Baku: izdatel'stvo AN Azerb.SSR, 1964. – 99 s.
14. Arunova M. R., Ashrafjan K. Z. Gosudarstvo Nadir–shaha Afshara. – Moskva: izdatel'stvo vostochnoj literatury, 1958. – 284 s.
15. Butkov P. G Materialy dlja novoj istorii Kavkaza s 1722 po 1803 god. T.I. – Sankt–Peterburg: Izdatel'stvo imperatorskoj AN, 1869. – 548 s.
16. Ivanov M. S. Ocherk istorii Irana. – Moskva: Gospolitizdat, 1952. – 468 s.
17. Istorija Irana. – Moskva: izdatel'stvo MU, 1977. – 488 s.
18. Kurukin I. V Persidskij pohod Petra Velikogo. – Moskva: izdatel'stvo Kvadriga, 2010. – 381 s.
19. Lokkart L. Nadir shah. – Baku: 2004. – 395 s.
20. Muhammad Kazim. Name–ji Alamara–ji Ndiri. T.II. – Moskva: Nauka, 1965. – 696+28 s.
21. Novaja istorija Irana (hrestomatija). – Moskva: Nauka, 1988. – 327 s.
22. Sotavov N. A. Severnyj Kavkaz v russko–iranskih i russko–tureckih otnoshenijah v XVIII v. – Moskva: Nauka, 1991. – 221 s.
23. Finkel' K. Istorija Osmanskoj imperii. – Moskva: izdatel'stvo ACT 2009. – 829 (3) s.
24. Axworthy M. The Sword of Persia Nader Shah, from Tribal Warrior to Conquering Tyrant. I. B. Tauris. – London–New York: 2006. – 348 p.
25. Fraser J. B. The history of Nadir shah, formerly called Thamas Kuli, the present Emperor of Persia. – London: printed by Straban, 1742. – 283 p.
26. Hanway J. An historical account of the British trade over the Caspian Sea with the author`s journal of travels from England through Russia into Persia and back through Russia, Germany and Holland. Vol. II. – London: Publishing house: Osborne [u.a.], 1754. – 524 p.
27. Rouhollah K. Ramazani The Foreign policy of İran. Virginia / Charlottesville: Virginia, University press, 1966. – 330 p.

Suleymanova Kh. S., *doctoral student, Institute of History of ANAS (Azerbaijan), xayala.suleymanova@yahoo.com*

Afsharid Empire and its relations with the Ottoman Empire in the documents of «Hatti–Humayun»

Prominent Azerbaijan commander of the XVIII century Nadir Shah Afshar, also known as Nadirguli and Tahmasibguli founded the state of Afsharis in 1736. Nadir Shah tried to unite the Islamic world, which was split between Sunnis and Shiites. Nadir Shah Afshar tried to eliminate the existing religious difference

between Ottoman and Afsharis empires that was serious obstacle in order to have a good relation. Especially in the negotiations with the Ottoman officials Nadir Shah tried that the «Jafaris faith» (in honour of the sixth Shiite imam Jafar Sadig) had been accepted as the fifth sect of Sunni faith. Unfortunately, the Ottoman sultan and clergymen didn't accept this proposal.

These issues were scrutinized on the basis of the Ottoman archival documents–Hatti–Humayuns in this article.

Keywords: *Nadir Shah Afshar, Jafari faith, the Ottoman archival documents – Hatti–Humayun, Turkic–Islamic union.*

Сулейманова Х. С.*, докторант, Інститут Історії НАНА (Азербайджан), xayala.suleymanova@yahoo.com*

Імперія Афшариди і її відносини з Османською імперією в документах «Хятті Хумаюн»

Видатний азербайджанський полководець XVIII століття Надир Шах Афшар, також відомий як Надіргулі і Тахмасібгулі, заснував державу Афшариди в 1736 році. Надир Шах намагався об'єднати ісламський світ, який був розколотий між сунітами і шиїтами. Надир Шах Афшар спробував усунути існуючу релігійну різницю між Османською імперією та імперією Афшариди, що було серйозною перешкодою в хороших відносинах. Особливо в переговорах з Османською посадовими особами Надир Шах намагався для прийняття «віру Джафарідов» (на честь шостого шиїтського імама Джафара Садіга) в якості п'ятої секти сунітської віри. На жаль, Османський султан і священнослужителі не прийняли цю пропозицію.

Ці питання були ретельно вивчені на основі Османських архівних документів – Хат–Хумаюн в цій статті.

Ключові слова: *Надир Шах Афшар, віра Джафарі, Османські архівні документи – Хат–Хумаюн, тюрко–ісламський союз.*

* * *

УДК 902

Гасанов Р.,
диссертант отдела «Раннесредневековый»,
Институт Археологии и Этнографии НАНА
(Азербайджан), rus_rahimli@yahoo.com

Об экономической жизни Мугана в раннем средневековье

Природа не потеряла своей щедрости в Албании. В ней есть благоприятный климат, богатые леса, продуктивные и хорошо орошаемые пустыни, предгорья, большие зимние и летние пастбища, ценные полезные ископаемые. Албания имеет разные почвенные и климатические зоны, каждая из которых обеспечивает успешное развитие определенной области земледелия. Кроме того, хорошо орошаемые продуктивные пахотные земли, где надлежащим образом увлажнены природными желобами, которые не требуют искусственного орошения, были зонами для выращивания виноградников, которые считаются крупными фермами. Сельскохозяйственные культуры растут в глине и равнинах. Албанская земля с ее плодородием и плодовитостью удивила авторов античности, а также средневековых исследователей из арабских стран.

Ключевые слова: *Мугань, экономическая жизнь, раннее средневековье.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Изучение истории Кавказской Албании имеет большое значение как неотъемлемая часть истории Азербайджана. Албанское государство, имеющее свои особенности и территорию, длилось более тысячи лет, начиная с IV–III вв. до н.э. до конца первого средневековья. Вот почему изучение первых средних веков (III–VIII) – это, прежде всего, изучение истории Албании [8, с. 7]. В истории многовековой истории нашей нации средневековье богато социальными и политическими событиями. Прежде всего, развитие производительных сил привело к формированию передовых производственных отношений и, в конечном итоге, возникновению феодализма, новой социально–экономической формы.

Наконец, в этот период произошли большие перемены в культурной и духовной жизни людей. Таким образом, впервые в пятом веке албанский алфавит был создан в соответствии с местным населением, и он был применен к церкви и школам. В то же время, иранские правящие круги и идолопоклонство христианства является религией зороастризма, религия государства, наряду с борющимися Сасанидов Ирана, пытались распространить на территорию Албании. Начиная с восьмого века нашей эры, после укрепления арабского господства, ислам постепенно начал распространяться. Несомненно, что все эти события оказали определенное влияние на экономическое и культурное развитие местного населения и оставили положительное или отрицательное впечатление на материальные памятники культуры.

Однако следует с сожалением отметить, что экономическая и социальная история первого Средневековья еще не была должным образом и последовательно интерпретирована по мере необходимости. Изучение материальных культурных памятников этой эпохи находится в одном и том же состоянии. Ясно, что феодальные города, игравшие важную роль в политической и экономической жизни Средневековья, не возникали внезапно. Экономические основы этих городов были сформированы в раннем средневековье, но все первые средневековые поселения не могли подняться до уровня крупных феодальных городов. Общее развитие экономики и культурный уровень населения в средние века создали основу средневековых феодальных городов. С этой точки зрения важно изучить первые средневековые археологические памятники. Существует большой пробел в изучении первых средневековых памятников на археологической карте Азербайджана. Главная причина этого – археологические раскопки аббатств, расположенных на территории республики и охватывающих разные периоды. В ранних средневековых памятниках до недавнего времени не проводились регулярные исследования и раскопки. Интересно, что первые средневековые памятники соседней Армении и Грузии не были должным образом изучены. Например, в археологических раскопках, проведенных в Грузии, были обнаружены только могильные памятники первого средневековья. Жилые районы пока не изучены. Однако в Армении неизвестные памятники этой эпохи не известны. Природа не потеряла своей щедрости в Албании. Она имеет благоприятный климат, богатые леса, продуктивные и хорошо орошаемые пустыни, предгорья, обширные зимние и летние пастбища, полезные минеральные ресурсы. В Албании были разные земельные и климатические зоны, каждая из которых позволяла им успешно развивать определенную область экономики [6, с. 144]. Сельское хозяйство выросло на Кура–Аразской и Хазарской равнинах. Албанская земля с ее плодородием и плодовитостью вдохновляла античных авторов, а также средневековых исследователей из Армении и арабских стран. Страбон отметил, что реки и другие воды на албанских равнинах позволят этим землям хорошо поливаться из земли Вавилонии и Египта [6, с. 145]. В отличие от горных регионов, развитие сельского хозяйства без искусственного орошения на Кура–Аразской и Хазарской равнинах было невозможно. Албания имела сложную и широкомасштабную систему

искусственного орошения (арки, пляжи, каналы и т.д.). Во время раскопок и разведки их останки были обнаружены в Мил–Плейне (Говаррекс), Мугане, Каспийском море и различных частях страны [4, с. 53–54].

В ранней средневековой Албании нет никакой письменной информации о почвообразовании. Археологические раскопки и этнографические поиски дают ценную информацию об этом. По словам Арчеров, в Албании сев был сделан железным гавахином, а его останки были найдены в Мингячевире, который был местом проживания в средние века. Археологи обнаружили большое количество косилок – железной сосны, чешуи, а также кусочки. Мусса Каланкатлы пишет, что ячмень, пшеница по обе стороны Куры, где закончен чистый ячменный ячмень. Албанцы культивировали поле [8, с. 69]. В ходе раскопок ячменя, проса и пшеницы были обнаружены раскопки, проведенные в селе Судаклан в районе Мингачявир, а также в городе Синисли. Страбон особо подчеркнул важность развития виноградников в Албании. Он был на высоком уровне в садоводстве в стране. Здесь выращивались рис, гранаты, вишня, цитрусовые, клюква, кусты, грецкие орехи и маслины. По мнению арабских историков и географов, растения, выращенные в Албании, называются шафранами, тутовым деревом и холстом. Здесь они выращивали арбуз, тыкву, также занимались садоводством. Однако доля виноделия в сельском хозяйстве была еще больше. С этой точки зрения особый интерес представляют блюда, используемые для фильтрации вина. Они были обнаружены главным образом в долине Алазань в Мильской равнине и в кубических могилах в Мингячевире. В Албании крашение считается основным красящим материалом. «Трава заканчивается на всей земле Арана, со всей земли Баб–эль–Абибб (Дербент) до Тифлиса.

Земельные и климатические условия создали благоприятные условия для производства хлопка в стране. Согласно информации, предоставленной Каланкатлом, на берегу реки Куры выращивали глину. В холмах Мингачевира были найдены хлопчатобумажные и ватные шкафы [8, с. 74].

В Азербайджане материально–культурные памятники этого периода можно усвоить сложным и последовательным образом только на основе археологических материалов Мингячевира и Орангала. Именно поэтому памятники Мингячевира имеют большое значение для изучения истории Албании в разных средах, бытовой и духовной жизни местного населения в средние века. Правая часть этого отрывка называется Гарадаг, левая часть Газанлыды. Он расположен на границе равнинных регионов с Мингячевирскими низменными районами и имеет значительное преимущество по сравнению с географическими и экономическими точками зрения. В горах есть золото, серебро и медь. Здесь есть различные дикие животные и птицы. То же самое можно сказать о Мингечевире, который является частью албанской территории без каких–либо колебаний. Хотя это короткий способ получить представление об археологических памятниках Мингячевира, важно познакомиться с природой и хронологической структурой этих памятников. Краткое объяснение археологической карты Мингячевира показывает, что этот район был доисторическим до современной эпохи с конца III тысячелетия до нашей эры. В течение этого периода большое количество ценных памятников, созданных местным районом, было собрано и научно изучено во время раскопок и исследований Мингячевирской археологической экспедиции (1946–1953). В Мингячевире III–VIII веков эти памятники упоминались только в раннем средневековье. Но Мингячевир, который был богат материальными культурными памятниками и стал свидетелем многих политических и социальных событий, был назван в первые средневековые века [8, с. 15]. Следует отметить, что территория Азербайджана не изучалась широко с исторической географической и топономической точек зрения. В литературе мало достоверной информации по этому вопросу. Нам кажется, что автор не пришел к правильному выводу, и, скорее всего, это было результатом торговых отношений между греко–римскими городами и Мингячевиром в древней реке Кура [8, с. 15].

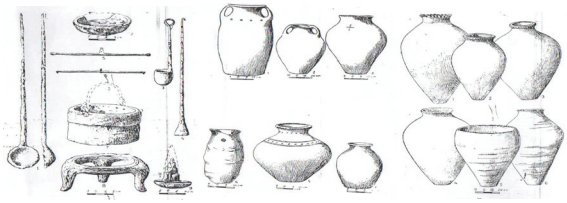

Tablo I *Tablo II* *Tablo III*

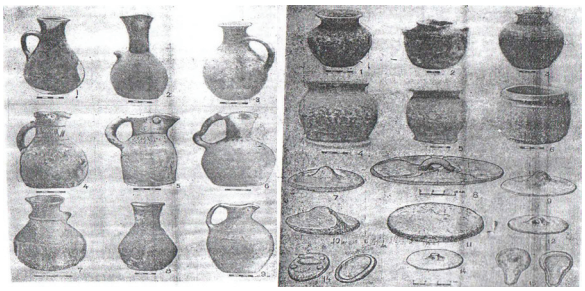

Tablo IV *Tablo V*

Список использованных источников

1. Асланов Г. М., Вайдов Р. М., Ион Г. М. Мингячевир М. – Баку, 1959.
2. История Азербайджана. Семь томов, Том II: 1–я четверть III–XIII вв. – Баку: Наука, 2007. – 608 с. + 24 с. иллюст.
3. Бакиханов А. Гулистани–Ирам. – Баку, 1951.
4. Ахмадов К. М. О некоторых первых средневековых памятниках Муганской равнины // «Известия Академии наук СССР». – 1972. – №3.
5. Ахмедов В. М. Оренкала (историко–археологическое эссе). – Баку, 1962.
6. Мамедов Ф. К. Азербайджан (политическая, историческая и историческая география Албании, VII–VIII век до нашей эры). – Баку, 1993. – 262 с.
7. Нариманов И. Археологические памятники Ганджачайской области. – Баку, 1958.
8. Вахидов Р. М. Мингячевир в Баку в III–VIII вв. – 1961.
9. Валиханлы Н. М. Арабские географические путешественники IX – XII века об Азербайджане. – Баку, 1974.
10. Babayev I. A. Горно–Кавказский регион Албании в IV и до сих пор. – III с.
11. Иденсен А. И. – историческая молочно–карабахская сторона. Семинар проводил азербайджанский коллега. – Т.2, ML. – 1965. – №125.
12. Ион Г. И. В гонархических гравюрах Мингячевира, МКА, II. – Б., 1951.

13. Ион Г. И. Gonchary peci donve Mingechaura. KSEIMM, XXIV, 1949.
14. Ион Г. И. Керамическое производство Ближнего Востока и Средних веков Азербайджана. – 1958.
15. Ион Г. И. Об обжигательных печах Мингечаура. – ВДИ, 1948. – №3.

References

1. Aslanov G. M., Vajdov R. M., Ion G. M. Mingjachevir M. – Baku, 1959.
2. Istorija Azerbajdzhana. Sem' tomov, Tom II: 1–ja chetvert' III–XIII vv. – Baku: Nauka, 2007. – 608 s. + 24 s. illjust.
3. Bakihanov A. Gulistani–Iram. – Baku, 1951.
4. Ahmadov K. M. O nekotoryh pervyh srednevekovyh pamjatnikah Muganskoj ravniny // «Izvestija Akademii nauk SSSR». – 1972. – №3.
5. Ahmedov V. M. Orenkala (istoriko–arheologicheskoe jesse). – Baku, 1962.
6. Mamedov F. K. Azerbajdzhan (politicheskaja, istoricheskaja i istoricheskaja geografija Albanii, VII–VIII vek do nashej jery). – Baku, 1993. – 262 s.
7. Narimanov I. Arheologicheskie pamjatniki Gandzhachajskoj oblasti. – Baku, 1958.
8. Vahidov R. M. Mingjachevir v Baku v III–VIII vv. – 1961.
9. Valihanly N. M. Arabskie geograficheskie puteshestvenniki IX – XII veka ob Azerbajdzhane. – Baku, 1974.
10. Babayev I. A. Gorno–Kavkazskij region Albanii v IV i do sih por. – III c.
11. Idensen A. I. – istoricheskaja molochno–karabahskaja storona. Seminar provodil azerbajdzhanskij kollega. – T.2, ML. – 1965. – №125.
12. Ion G. I. V gonarhicheskih gravjurah Mingjachevira, MKA, II. – B., 1951.
13. Ion G. I. Gonchary peci donve Mingechaura. KSEIMM, XXIV, 1949.
14. Ion G. I. Keramicheskoe proizvodstvo Blizhnego Vostoka i Srednih vekov Azerbajdzhana. – 1958.
15. Ion G. I. Ob obzhigatel'nyh pechah Mingechaura. – VDI, 1948. – №3.

Hasanov R., *thesis of the department «Early medieval», Institute of Archeology and Ethnography of ANAS (Azerbaijan), rus_rahimli@yahoo.com*

About the economic life of Mugan in the early Middle Ages

Nature has not lost its generosity in Albania. It has favorable climate, rich forests, productive and well–watered deserts, foothills, large winter and summer pastures, valuable mineral resources. Albania has different soil and climate zones, each of which enables successful development of a certain area of farming In addition, well–watered productive arable land, where adequately moistened with natural gutters that do not require artificial irrigation, were zones for the cultivation of vineyard and wine growing, which are considered to be major farms. Agricultural crops are growing in clay and plains. The Albanian land, with its fertility and fertility, surprised antiquity authors, as well as medieval Arabic researchers.

Keywords: *Mugan, economic life, early Middle Ages.*

Гасанов Р., *дисертант відділу «Ранньосередньовічний», Інститут Археології та Етнографії НАНА (Азербайджан), rus_rahimli@yahoo.com*

Про економічне життя Мугана в ранньому середньовіччі

Природа не втратила своєї щедрості в Албанії. У ній є сприятливий клімат, багаті ліси, продуктивні і добре зрошувані пустелі, передгір'я, великі зимові і літні пасовища, цінні корисні копалини. Албанія має різні ґрунтові та кліматичні зони, кожна з яких забезпечує успішний розвиток певної галузі землеробства. Крім того, добре зрошувані продуктивні орні землі, де належним чином зволожені природними жолобами, які не вимагають штучного зрошення, були зонами для вирощування виноградників, які вважаються великими фермами. Сільськогосподарські культури ростуть в глині і рівнинах. Албанська земля з її родючістю і плодючістю здивувала авторів античності, а також середньовічних дослідників з арабських країн.

Ключові слова: *Мугань, економічне життя, раннє середньовіччя.*

* * *

УДК 94(498)

Захарова О. В.,
аспірантка кафедри української і всесвітньої історії та культури, Ізмаїльський державний гуманітарний університет (Україна, Ізмаїл), avrora0902@gmail.com

Діяльність депутатських дворянських зборів Бессарабської губернії напередодні та під час Першої світової війни

Дворянські губернські та повітові збори були основним органом вищого стану Російської імперії. З 20-х років XIX ст. дворянські збори розпочали діяльність і в Бессарабській губернії. Право на участь в зборах мали спадкові повнолітні дворяни чоловічої статі, які володіли нерухомістю або земельною власністю в рамках губернії. Як правило, на зборах вирішувалися корпоративні питання дворянства, а також обговорювалися актуальні проблеми розвитку регіону. Особливо активну роботу розгорнули Бессарабські дворянські депутатські збори напередодні та під час Першої світової війни. Основні питання, що вирішували аристократи краю в цей період – участь в різноманітних доброчинних акціях та заходах, допомога постраждалим воїнам та їх родинам, збори пожертв на армію та повітряний флот.

Ключові слова: *Бессарабія, дворяни, Перша світова війна, дворянські депутатські збори, самоуправління.*

Життя та діяльність дворянського стану привертала до себе увагу як істориків, які жили за часів існування дворянства, так і вчених сьогодні. Діяльність дворян є настільки різноплановою і важливою у всіх галузях суспільного та політичного життя держави. Стислий опис роботи дворянських депутатських зборів дав дослідник А. П. Карелін [3]. Останнім часом різноманітні аспекти життя та діяльності дворянства у південноукраїнських губерніях Російської імперії були висвітлені в роботах Н. С. Суревої, Л. Ф. Циганенко, М. І. Башли. Так, Н. С. Сурева в своїх дослідженнях акцентувала увагу на законодавчі аспекти введення посади губернського та повітового предводителів дворянства [9]. Л. Ф. Циганенко дослідила обов'язки предводителів дворянства, умови та можливості їх служби в рамках Катеринославської, Херсонської, Бессарабської губерній [10]. М. І. Башли проаналізувала систему діловодства бессарабських депутатських дворянських зборів початку XX ст. [2]. Однак залишилися ще окремі аспекти, що потребують подальшого розгляду і дослідження, особливо місце і роль депутатських дворянських зборів в подіях напередодні та під час Першої світової війни.

Після губернської реформи 1775–1875 рр. Російська імперія була поділена на губернії, а одним з основних адміністративних інститутів місцевого самоуправління стали дворянські депутатські збори. Аналогічна корпоративно–управлінська структура створювалася й на рівні повітів. Головою зборів був губернський (повітовий) предводитель дворянства. За указом 1766 р. повітовий дворянський предводитель свої повноваження виконував два роки, а його обрання проходило на повітових депутатських зборах [9].

Щодо губернських і повітових дворянських зборів – вони могли бути двох типів: звичайними та надзвичайними. Звичайні проводилися один раз в три роки й саме тут вирішувалися всі найважливіші корпоративні справи губернського нобілітету. Серед традиційних питань, що обговорювали дворяни під час засідань – звіти про виконання раніше прийнятих постанов, розкладки зборів на дворянські повинності, обрання на виборні посади (губернський і повітові

предводителі, депутати, секретарі, засідателі дворянської опіки тощо). Надзвичайні дворянські збори скликалися за необхідності, для вирішення нагальних та невідкладних питань, але кожного разу лише з дозволу губернатора та відома МВС [3, с. 130].

Повітові дворянські збори займалися питаннями, пов'язаними з підготовкою до губернських зборів: перевіркою списків дворян повіту, з'ясуванням їх прав на участь у зборах, попереднім обговоренням окремих питань розвитку повіту тощо [10, с. 121].

Виборним правом користувалися лише спадкові дворяни, які були внесені до родовідної книги губернії, а відтак лише спадкові дворяни брали участь у вирішенні станових питань. Особисті дворяни формально входили до складу дворянських товариств і навіть були зобов'язані нести певні загальнодворянські повинності. Законодавство категорично відмовляло їм у праві участі в зборах. Самодержавство твердо дотримувалося такої позиції, незважаючи на клопотання деяких дворянських губернських депутатських зборів щодо дозволу участі в зборах особистих дворян [3, с. 132].

Особливе місце в корпоративній дворянській ієрархії належало предводителю дворянства. Посада вперше з'явилася ще в 1766 р., а з 1775 р. – вона набула постійного характеру та розповсюдження. Повітові предводителі дворянства обиралися нобілітетом повіту кожні три роки. На цю посаду міг претендувати спадковий дворянин, що мав чин не нижче надвірного радника та постійно проживав на території повіту. За твердженням дослідниці Н. Суревої, через посаду дворянського повітового предводителя держава встановлювала прямий адміністративний зв'язок з аристократією окремого повіту [9]. В обов'язки предводителів входило головування в повітових дворянських опіках, ведення списків дворян, видача різноманітних посвідчень, ініціювання благодійних справ. Предводителі вважалися на службі по виборам, але за свою роботу жалування не отримували [8, с. 74].

До складу губернських дворянських депутатських зборів входив губернський предводитель та депутати по одному від кожного повіту. Збори контролювали ведення губернських родовідних книг (по цьому питанню вони взаємодіяли з департаментом Герольдії Сенату), інші загальногубернські корпоративні питання [3, с. 133]. Таким чином, дворянські депутатські збори були органом корпоративної влади місцевого нобілітету губернії. Не вирішуючи жодного політичного питання, збори брали активну участь у вирішенні регіональних питань, пов'язаних з розвитком освіти, культури, благодійності тощо.

Бессарабські дворянські збори були органом дворянського самоврядування, який з'явився в краї після його приєднання до Російської імперії в 1812 р. За «Статутом Бессарабської області» (1818 р.) місцеві (переважно молдавські) бояри були прирівняні в правах до російських дворян, а відтак на них поширювалась дія таких документів, як «Установа для управління губерніями» (1775 р.), «Жалувана грамота дворянству» (1785 р.) тощо. Дворянські вибори та безпосередньо збори дворян у Бессарабії відбувалися у відповідності до загальноімперських законодавчих норм [1].

Особливості історичного розвитку бессарабських земель в XIX ст. – чисельні війни в регіоні (три російсько–турецькі війни, Кримська (Східна) війна), зміна офіційного підпорядкування територій (перехід від Туреччини до Росії, потім знову від Росії до Туреччини, входження частини Південної Бессарабії до складу Румунського королівства, повернення цих земель в 1878 р. Російській імперії), потужні колонізаційні потоки та внутрішня міграція населення з метою господарчого освоєння земель – все це сприяло виникненню певної специфіки як у господарчому, так і в соціальному розвитку краю, мало вплив й на формування дворянської верстви в регіоні. Наприкінці XIX ст. в Бессарабії діяли Бельцька, Оргєєвська, Сорокська, Хотинська, Кишинівська дворянські корпоративні організації. Виключення становив Ізмаїльський повіт, в якому не існувало своєї станової організації аристократів. Та незначна кількість дворян, які мешкали в повіті, були приписані та брали участь в роботі Бендерсько–Аккерманських дворянських повітових зборах. Всього в 1910 р. на території Ізмаїльського повіту мешкало 5 осіб, які за законом мали право участі в дворянських зборах. Це полковник Казимир Туреній (мешкав у Болграді), генерали Балабушка, Роговський, Барановський, які проживали в Ізмаїлі [6, арк. 11].

27 березня 1910 р. в Кишиневі відбулося надзвичайне засідання депутатських дворянських губернських зборів, на якому розглядалося питання щодо використання коштів, отриманих з маєтків іноземних духовних установ, які були розташовані в регіоні. За рішенням зборів зібрані кошти вирішено було направити на допомогу армії та флоту.

На цьому ж засідання було заслухано доповідь бессарабського губернського предводителя про перенесення відділу Дворянського земельного банку з Одеси до Кишинева, а також про асигнування пожертвувань з дворянських сум Імператорському всеросійському аероклубу на підтримку розвитку повітряного флоту та будівництво повітряних апаратів [7, арк. 9]. Предводитель губернського дворянства зауважував, що повітряний флот має велике значення в сучасному світі, а ускладнення міжнародних відносин в Європі сприяє загальному озброєнню сусідніх держав та прискіпливій увазі з боку європейських урядів до розвитку саме військового повітряного флоту. О. М. Крупенський наголошував, що дворяни, як прогресивна верства імперії, повинні надати приклад всім іншим прошаркам населення у цьому питанні, так як питанню надання доброчинної допомоги в створенні військового повітряного флоту може бути оцінено як найвищий прояв патріотизму. Палка промова предводителя знайшла відклик у місцевого нобілітету, який погодився асигнувати 2000 руб. Імператорському всеросійському аероклубу на розвиток військового флоту. На цьому ж засіданні вирішувалися й поточні дворянські справи щодо продажу дворянських маєтків, купівлі та закладу землі, тощо [7, арк. 6].

Чергові надзвичайні дворянські губернські збори відбулися 15 жовтня 1910 р. Основне питання, яке потребувало вирішення – це обрання представників місцевої аристократії до складу міжвідомчої комісії у справах іноземних монастирських маєтків. Головував на цих зборах предводитель губернського дворянства О. М. Крупенський. Щодо складу комісії, від дворян губернії до неї було вирішено відправити О. М. Крупенського (предводителя губернського дворянства) та Д. М. Семиградова (заступника предводителя,

члена Державної ради по виборах від Бессарабського земства) [7, арк. 7]. Пізніше інформацію про результати зборів було направлено на ім'я Бессарабського губернатора.

Окрім питань пов'язаних із підтримкою розвитку армії та повітряного флоту, фінансових справ, дворянські депутатські збори часто вирішували різноманітні доброчинні запити та звернення. Восени 1911 р., в зв'язку із підготовкою до спорудження пам'ятника Олександру II, бессарабські дворяни забажали взяти участь у зборі коштів на будівництво монументу та організацію урочистостей до дня 100–річного ювілею приєднання Бессарабії до Російської імперії. Участь в акції взяли 287 дворян губернії, які сплатили благодійні внески на вказані заходи [4, арк. 5].

Початок Першої світової війни призвів до зміни традиційних питань, що обговорювалися на засіданнях дворянських депутатських зборів. Відтепер головними питаннями стають проблеми мобілізації, евакуації, допомоги фронту і тилу. В журналах Бессарабських депутатських губернських зборів за 1914 р. містяться відомості про мобілізацію людських резервів, продовольчих ресурсів на потреби фронту; організацію евакуації державних та дворянських губернських органів влади, а також представників вищої дворянської аристократії разом з членами їх родин в тилові губернії; підвищення жалування дворянам, які залишаються працювати у прифронтовій губернії тощо. Окремі надзвичайні депутатські губернські збори розглядали питання щодо евакуації особових справ дворян губернії та родовідної книги Бессарабської губернії до Москви [5, арк. 3, 6].

Окрім питань, пов'язаних з військовими потребами губернії та заходів щодо нормального забезпечення функціонування губернських органів влади у фронтових умовах, бессарабські нобілі не припиняли опікуватися різноманітними аспектами благодійної допомоги населенню Бессарабії. У 1914 – 1916 рр. дворянські губернські збори вирішували питання щодо організації та фінансової підтримки бессарабської філії загальноросійської організації допомоги хворим і пораненим воїнам. Щорічно розглядалися питання щодо виплати іменних стипендій окремим представникам бессарабської молоді, що навчалися в університетах імперії. Кілька разів обговорювалися питання організації благодійної діяльності губернського Дамського комітету [4, арк. 5, 7]. Не забували дворяни й про свої корпоративні справи: внесення до родовідної книги нових дворянських родів, надання допомоги вдовам та сиротам бессарабських дворян, видачу паспортів та інших документів місцевим нобілям тощо.

Дворянські губернські та повітові збори були основним органом станового самоуправління. На цих зборах дворяни Бессарабської губернії напередодні Першої світової війни вирішували всі поточні питання, які виникали у губернії. Із журналів засідань ми бачимо, що тут розглядали питання економічного, адміністративного характеру, які виникали у зв'язку із впровадженням політики капіталізму, а також питання проведення святкових заходів. Початок війни приніс нові проблеми та питання, які вимагали негайного вирішення. Такими питаннями були мобілізація та евакуація, благодійна діяльність дворян.

Список використаних джерел

1. Бессарабське дворянське депутатське зібрання // Вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org
2. Башли М. І. Діяльність бессарабського дворянського депутатського зібрання: діловодний аспект / М. І. Башли // Гілея: Науковий вісник. – 2017. – №116 (1). – С.111–114.
3. Карелин А. П. Дворянство в пореформенной России 1861–1904 гг. Состав, численность, корпоративные организации / А. П. Карелин. – Москва: Наука, 1979. – 304 с.
4. Національний архів Республіки Молдова (далі НАРМ). – Ф.88. Депутатське дворянське зібрання. – Оп.2. – Спр.276: Справа депутатського дворянського зібрання з листуванням зі збору пожертвувань на потреби хворих і поранених воїнів. Короткі відомості про діяльність загальнодворянської організації з надання допомоги хворим і пораненим воїнам за час з 15 жовтня 1914 р. по 1 березня 1915 р. – 129 арк.
5. НАРМ. – Ф.88. Депутатське дворянське зібрання. – Оп.2. – Спр.275: Переписка з Бессарабським губернатором про мобілізацію всіх заходів та сил для війни 1914 р. та питаннями, які стосуються військового положення з 17.07.1914 р. по 12.04.1917 р. – 85 арк.
6. НАРМ. – Ф.2. Канцелярія бессарабського губернатора. – Оп.1. – Спр.9558: Переписка бессарабського громадянського губернатора з предводителем дворянства та Ізмаїльським справником про кількість дворян в Ізмаїльському повіті, які мають право на участь у дворянських зборах з вересня 1910 р. по 27 жовтня 1910 р. – 15 арк.
7. НАРМ. – Ф.2. Канцелярія бессарабського губернатора. – Оп.1. – Спр.9059: Справа по другому столу канцелярії бессарабського губернатора про збори надзвичайних губернських дворянських зібрань у Кишиневі 12 березня 1910 р. – 21 арк.
8. Российское законодательство X–XX веков в 9 томах. Т.9. Законодательство периода расцвета абсолютизма. – М., 1987. – 352 с.
9. Сурева Н. В. Повітові і губернські дворянські предводителі на півдні України (остання чверть 18 ст.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/7/./sureva.pdf.
10. Циганенко Л. Ф. Дворянство півдня України (друга половина XVIII ст. – 1917 р.): Монографія. – Ізмаїл, 2009. – 384 с.

References

1. Bessarabske dvorianske deputatske zibrannia // Vilna Entsyklopediia [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://ru.wikipedia.org
2. Bashly M. I. Diialnist bessarabskoho dvorianskoho deputatskoho zibrannia: dilovodnyi aspekt // Hileia: Naukovyi visnyk. – 2017. – №116 (1). – S.111–114.
3. Karelin A. P. Dvorjanstvo v poreformennoj Rossii 1861–1904 gg. Sostav, chislennost', korporativnye organizacii / A. P. Karelin. – Moskva: Nauka, 1979. – 304 s.
4. Natsionalnyi arkhiv Respubliky Moldova (dali NARM). – F.88 Deputatske dvorianske zibrannia. – Op.2. – Spr.276: Sprava deputatskoho dvorianskoho zibrannia z lystuvanniam zi zboru pozhertvuvan na potreby khvorykh i poranenykh voiniv. Korotki vidomosti pro diialnist zahalnodvorianskoi orhanizatsii z nadannia dopomohy khvorym i poranenym voinam za chas z 15 zhovtnia 1914 r. po 1 bereznia 1915 r. – 129 ark.
5. NARM. – F.88 Deputatske dvorianske zibrannia. – Op.2. – Spr.275: Perepyska z Bessarabskym hubernatorom pro mobilizatsiiu vsikh zakhodiv ta syl dlia viiny 1914 r. ta pytanniamy, yaki stosuiutsia viiskovoho polozhennia z 17.07.1914 r. po 12.04.1917 r. – 85 ark.
6. NARM. – F.2 Kantseliariia bessarabskoho hubernatora. – Op.1. – Spr.9558: Perepyska bessarabskoho hromadianskoho hubernatora z predvodytelem dvorianstva ta Izmailskym spravnykom pro kilkist dvorian v Izmailskomu poviti, yaki maiut pravo na uchast u dvorianskykh zborakh z veresnia 1910 r. po 27 zhovtnia 1910 r. – 15 ark.
7. NARM. – F.2 Kantseliariia bessarabskoho hubernatora. – Op.1. – Spr.9059: Sprava po druhomu stolu kantseliarii bessarabskoho hubernatora pro zbory nadzvychainykh hubernskykh dvorianskykh zibran u Kyshynevi 12 bereznia 1910 r. – 21 ark.
8. Rossijskoe zakonodatel'stvo X–XX vekov v 9 tomah. T.9. Zakonodatel'stvo perioda rascveta absoljutizma. – M., 1987. – 352 s.
9. Sureva N. V. Povitovi i hubernski dvorianski predvodyteli na pivdni Ukrainy (ostannia chvert 18 st.) [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/7/./sureva.pdf.

10. Tsyhanenko L. F. Dvorianstvo pivdnia Ukrainy (druha polovyna XVIII st. – 1917 r.): Monohrafiia. – Izmail, 2009. – 384 s.

Zakharova O. V., *post–graduate student of the Department of Ukrainian and World History and Culture, Izmail State Humanitarian University (Ukraine, Izmail), avrora0902@gmail.com*

Activity of Gentry Deputies Assemblies in Province Bessarabia before and During World War I

Gentry Provincial and District Assemblies represented a main public body of the higher class in Russian Empire. Gentry Assemblies commenced their activity in Province Bessarabia since 1820s. Right to take part in Gentry Assemblies was assigned to male adult gentry possessing real estate or land lots within the province. As a rule the assemblies dealt with corporate matters of gentry and regional development problems. Activity of Bessarabian Gentry Assemblies increased before and during World War I. Essential matters dealt with by regional gentry included taking part in various charity actions, rendering support to persons suffered in the course of combat actions and their families, collecting funds for army and aircraft.

Keywords: *Bessarabia, Gentry, World War I, Gentry Deputies Assemblies, Self–Governing.*

* * *

УДК 355.343:[354.61]:355.318.2(470:5)«185/189»

Фалько С. А.,
кандидат исторических наук, доцент кафедры социально–гуманитарных дисциплин, Национальная академия Национальной гвардии Украины (Украина, Харьков), faekosergey@gmail.com

Из истории военной модернизации на Востоке во второй половине XIX в.: деятельность инструкторских миссий военного министерства Российской империи в Азии

Статья посвящена исследованию важного аспекта модернизации вооруженных сил азиатских государств во второй половине XIX – начале XX вв. – использованию иностранных военных инструкторских миссий для повышения их боеспособности. Рассматриваются армии Ирана, Бухарского эмирата, Китая и Кореи, в которых действовали военно–инструкторские миссии Российской императорской армии. Автором использовался сравнительный метод анализа с целью изучения особенностей деятельности российских инструкторов при сопоставлении эффективности их работы с результатами успехов европейских и американских офицеров во время службы в Азии. Главная идея исследования – комплексный анализ инструкторской деятельности военного ведомства России в Иране, Бухарском эмирате, Цинской империи и Корее как элемента политики России на азиатском направлении.

Особое внимание уделено сопоставлению выполнения инструкторских обязанностей российскими офицерами в Азии с условиями работы их коллег по обучению армий стран Балканского полуострова.

Ключевые слова: *Российская империя, военно–инструкторская миссия, русская армия, Главный штаб, военное министерство, военная помощь, военная модернизация, Азия.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Обратившись к теме изучения процессов модернизации Востока во второй пол. XIX в., стоит выделить в отдельное направление преобразование вооруженных сил (далее – ВС) стран Азии по европейскому образцу. Одним из главных побудительных мотивов к модернизации в формально независимых азиатских государствах было их стремление к преодолению отставания от Запада. Восточные правители стремились, во что бы то ни стало, сохранить свои державы а создание «новой армии» и военная реформа стали одними из главных компонентов «новой политики» [1, с. 231].

Одной из граней сложного процесса военных преобразований являлось обучение европейскими военными инструкторами азиатских войск. Изучению этой проблематики во второй половине XIX ст. и посвящено наше исследование.

В современном мире продолжается активное использование обучения азиатских армий, различных вооруженных группировок с помощью военных инструкторов из наиболее профессиональных и подготовленных армий. По этой причине исследования, связанные с историей военно–инструкторской деятельности актуальны и сегодня.

При обзоре существующей на сегодня историографии нашей проблематики используем анализ по тем регионам Азии, где выполняли служебное задание инструкторы российской армии. Инструкторская миссия России в Китай 1858–1862 гг. попала в зону внимания публициста А. Буксгевдена и генштабиста П. Н. Симанского еще в нач. XX в. [2]. Следующим этапом изучения военной помощи Пекину стала середина XX ст. в контексте обострения отношений Китая с Советским Союзом. Были инициированы исследования, призванные прояснить ситуацию с присоединением Приморского края к России. А. Н. Хохлов в серии работ, опираясь на архив МИД России, изложил свою версию событий связанных с посылкой в 1859 г. в Пекин миссии под руководством Н. П. Игнатьева. Одной из задач офицеров миссии было обучение китайских войск [3; 4; 5; 6]. В дальнейшем, военно–техническая помощь России цинскому Китаю еще не раз становились объектом исследований современных историков. Так, И. М. Попов, обратившись к фондам РГВИА[1], описывает эпопею вокруг планов посылки в Пекин в 1895–1900 гг. миссии полковника П. П. Воронова [7]. Расширили научные знания по этому вопросу на страницах военно–исторической прессы современные историки В. Г. Мерк [8], В. Г. Дацышен [9] и Е. В. Добычина [10; 11].

Достаточно обширную историографию имеет тема военной помощи Корее со стороны России в 1896–1898 гг. Российские власти приложили определенные усилия в организации регулярной армии «Страны утренней свежести» по европейскому образцу. Историки В. С. Волков [12; 13], Б. Д. Пак [14], Ким Ен–Су [15], Б. Б. Пак [16], А. Н. Хохлов [17], рассмотрели причины направления, условия выполнение задач миссии и изучали почему ушли инструкторы России из этой страны.

Наиболее многочисленной является научная литература посвященная изучению более чем сорокалетней инструкторской деятельности русской армии в Иране. Политическому контексту работы инструкторов в Тегеране посвятили свои исследования Н. К. Тер–Оганов [18], Ф. Казем–Заде [19], С. Кронин [20]. Непосредственно на изучении истории военной работы миссии сосредоточились О. А. Красняк [21], О. А. Гоков [22].

Деятельности военно–инструкторской миссии, направленной в 1884 г. из Туркестана в Бухарский эмират, посвящена статья С. А. Фалько [23].

Источники по тематике нашего исследования обширны. Перу российских офицеров – участников

[1] Российский государственный военно–исторический архив – *далее* РГВИА – *С. Ф.*

инструкторских миссий принадлежат воспоминания В. А. Косоговского [24], Афонасьева и Н. Ц. Гудзинского [25], Мисль–Рустема [26], М. В. Соковнина [27], Е. А. Никольского [28], А. Ф. Редигера [29], Э. В. Экка [30], Н. М. Потапова [31]. Они служили не только в Азии, но и занимались обучением войск на Балканах. Их мемуары полезны для исследования и сравнения условий работы инструкторов в различных регионах. В своей работе автор также опирается на материалы РГВИА.

Задача исследования – изучить особенности организации, деятельности и результатов работы инструкторов российской императорской армии в ВС азиатских государств в исследуемый период.

Нами использован, наряду со статистическим анализом, метод сравнения работы инструкторов военных миссий[1] из европейских стран, Японии и США в странах азиатского региона.

Обобщающей работы по итогам деятельности миссий военных инструкторов России ещё не создано. Исследование позволит начать изучение поставленной проблематики более детально. Мы ведем речь о явлении, у которого есть типология, количественные и качественные характеристики, сравнительная хронология. Если говорить о страноведческих особенностях, то они были и, безусловно, важны при разработке темы истории военно–инструкторской деятельности европейцев в странах обширного азиатского континента.

Вопрос об участии в подготовке иностранных армий и военно–технической помощи в императорский период России малоизученный как в теоретическом, так и событийном плане. Необходим широкий комплекс научной литературы и источников, прежде всего, архивных. Использование служебных документов из фондов архивов позволит приступить к подобному анализу с целью изучения колониальных практик Российской империи второй половины XIX в., раскрыть эволюцию взглядов как политического, так и военного руководства страны. Статья планируется как серия работ по истории военной модернизации на Востоке.

Отметим, что исследование ограничено изучением исключительно официальных военных миссий Российской императорской армии инструкторского характера (далее – *миссий – С. Ф.*) в азиатских государствах.

Нижней временной границей нашего исследования является посылка российской инструкторской миссии в Тегеран в 1854 г. [32]. Верхней, служба полковника П. П. Воронова в Китае [9].

Безусловно, взгляды российского военно–политического руководства на азиатскую политику империи отличались, в разные периоды второй половины XIX в. В 50–е–80–е гг. XIX ст. регионом, где наиболее активно проводилась внешняя политика России был район Центральной Азии. Однако к середине 1890–х центр интересов Петербурга смещался в Восточную Азию, в Китай и Корею.

В странах обширного азиатского континента военные миссии из Европы появились еще в конце XVIII – начале XIX вв.[2]

География военных преобразований в ВС азиатских стран осуществляемых при участии офицеров из Европы довольно велика. Во второй половине XIX в. активнейшими участниками этих процессов выступали офицеры из Франции, чей авторитет в военной сфере был в 50–е – 70–е гг. значителен. Успехи французской армии под Севастополем в 1854–1855 гг., во время войны с Австрией в Италии в 1859 г., во время колониальных войн в Алжире, в Мексике и Вьетнаме в 1860–х гг. свидетельствовали о хорошей организации военного дела в армии империи Наполеона III. В это время в Турцию, Японию, Иран были приглашены французские военные миссии.

В этот период мы обнаруживаем в Азии инструкторов из британской армии. В таких странах, как Китай, Османская империя, в организации военных действий против России в 1853–1856 гг., 1877–1878 гг. [33] и борьбы с тайпинами принимали участие английские офицеры [34]. Знаковой историей превосходства военной организации Европы над азиатскими ВС в этих войнах было создание американскими и английскими военными так называемой «всегда побеждающей армии», который командовал американец Уорд и британский офицер Гордон [35, p. 133].

В 1859 г. в Тегеран направляется военная инструкторская миссия из Австро–Венгрии, а ранее над обучением персидских сарбазов работали итальянские офицеры [18, с. 47].

Последняя четверть XIX в. сделала экспорт западных военных технологий и одного из элементов этого явления – инструкторской деятельности офицеров из Европы и США в Азии еще более динамичной и

[1] Под термином военно–инструкторской миссии автор в контексте нашего исследования, подразумевает в первую очередь инструкторские функции военных миссий в исследуемый период. Вместе с тем любая военная миссия выполняет политические, военно–технические, разведывательные, культурные, финансовые и другие задачи, которые, как правило, ставит политическое и военное руководство страны посылающей миссию.

[2] Первоначальным место деятельности этих военных миссии из Европы были мусульманские страны – Турция и Иран (см. Силин А. С. Фон дер Гольц и его военная миссия в Турции // Германский империализм и милитаризм. Сборник статей. М.: Наука, 1965. С.64–91). Значительных успехов при подготовке войск в Египте во время правления Мухаммеда Али достигли французские военные инструкторы. Обученные на европейский лад египетские войска с успехом воевали с ваххабитами–арабами, греческими повстанцами и своими противниками из Судана (Киселев К. А. Египет и государство ваххабитов: «война в пустыне» (1811–1818 гг.) // Новая и новейшая история, 2003. №4. С.120–132). Пиком военных успехов обученной с помощью французских офицеров армии Египта были победы над войсками Османской империи в 1832 и 1839 гг. в Сирии и Малой Азии. В этот же период османские султаны продолжили процесс модернизации своих ВС. Известно о факте участия в обучении турецких войск будущего начальника Генерального штаба Германии Г. фон Мольтке. (Jehuda W. L. Anatomie einer Militarhilfe. Die Preuisch–deutschen Militarmissionen in der Turkei 1835–1919. Dusseldorf: Droste Verlag, 1976. 284 s.; Oliver Stein. Prussian–German Officers Traveling in the Middle East, 1835–1914 http://www.mwme.eu/essays/german–ottoman/_Stein_Traveling_Officers/index.html). В коджарском Иране французские и английские инструкторы в 20–е гг. XIX в. принимали участие в создании армии обученной по европейскому образцу, для противостояния с Россией на Кавказе (Кругов А. И. Нечитайлов М. В. Персидская армия в войнах с Россией. 1796–1828 гг. М., Фонд «Русские Витязи», 2016. 248 с.). В этот же период в Индии активно готовились к противостоянию с английской армией сикхи. В обучении их армии участие принимали французские офицеры. (Кочнев В. И. Государство сикхов и Англия. М. Наука. Глав. ред. Вост. лит–ры 1968 г. 174 с.)

масштабной. Главными причинами расширения работы миссий был переход европейских армий на нарезное оружие, внедрение бездымного пороха и другие новые технологии. Это заставило перевооружить армии всего мира новыми образцами оружия. Усложнилась структура управления, организация, снабжение европейских армий, что также являлось одной из причин военных успехов европейцев на азиатском континенте. В этот период в Германии был создан эффективный Генеральный штаб (далее – ГШ – *С. Ф.*), позволивший одержать победу над считавшейся лучшей армией мира – французской армией. Усложнилось военное дело в целом, повысилось значение военного образования, усилилось влияние офицерского корпуса на организацию военных действий [36, с. 256].

После победы над Францией в 1870–1871 гг. пальму первенства в военном деле из их рук вырывают немцы. Это отразилось и на привлечении военных миссий из Европы азиатскими правительствами. С 1882 г. в османской армии начинает свою работу группа германских офицеров под руководством Фон дер Гольца [37; 38; 39]. В 1884 г. китайские руководители привлекают к созданию новой армии большую миссию военных инструкторов из Германии [40]. В 1885 г. модернизировать армию империи Микадо немцы посылают майора Я. Меккеля, который за пять лет перестраивает японскую армию по немецким лекалам [41].

Во второй половине XIX в. в Азии появляются военные инструкторы из России. К этому времени императорская армия уже имела определённый опыт, военно–инструкторской деятельности.[1]

Дебют использования военных инструкторов из России в сложной политической игре в Азии был не совсем удачным. В 1853 г. миссия, уже подобранная и снаряженная для работы в Тегеране, была остановлена на границе с каджарским Ираном по политическим мотивам и возвращена в Тифлис [32].

В Восточной Азии первое появление военных инструкторов из России связано с событиями второй опиумной войны развернувшейся в 1859–1860 гг., когда правительство Цинской империи судорожно искало способы для остановки военной экспансии Великобритании и Франции в свою страну. С целью военно–технической помощи армии богдыхана Петербург организовал военно–дипломатическую миссию в Пекин. Одной из задач миссии была подготовка китайских войск. В инструкции русского генштаба от 8 марта 1861 г. врученной капитану Л. Ф. Баллюзеку, участнику миссии, указывалось: «главная задача нашего правительства при отправлении инструкторов заключается в том, чтобы содействовать дружественной с нами державе в устройстве ее военной силы» [цитата по: 6, с. 69]. И хотя успехи в обучении маньчжурских солдат и офицеров были весьма скромные, Военное министерство получило определенный опыт организации инструкторских миссии в азиатскую страну [3]. Интересен тот факт, что первого дипломатического представителя России в Пекине назначили из состава инструкторской миссии капитана артиллерии Л. Ф. Баллюзека [6].

В 1879 г. свою деятельность по созданию казачьих частей из иранских войск начали военные инструкторы России в Тегеране [22].

В 1884 г. для обучения сарбазов бухарского эмира была направлена военная миссия под руководством полковника К.В. Церпитского [23; 42].

Вслед за активизацией дальневосточной политики Российской империи мы наблюдаем использование военных инструкторов российской армии в Корее в 1896–1897 гг. и Китае 1897–1900 гг. [9; 15].

Ниже приведенная таблица позволяет оценить масштабы деятельности инструкторов Российской императорской армии в странах Азии во второй половине XIX в.

Анализ научной литературы, мемуаров и архивных материалов делает возможным подчеркнуть ряд особенностей инструкторской деятельности Военного министерства России в ВС государств Азии.

Здесь, в Азии зачастую миссиям ставилась задача формирования частей, способных выполнять функции полицейского характера по защите пророссийски настроенных властей, в Бухарском эмирате или Корее, также рассматривались вопросы помощи русской армии в контроле над безопасностью коммуникационных линий [43, л. 5]. Так было для Бухары на случай войны с Великобританией в Афганистане, или при военном конфликте с Японией на корейском полуострове.

Следует указать и на различные цели миссий в Азии и на Балканах. Так, во время деятельности военных инструкторов из России в Болгарии, Сербии и Черногории главной целью, согласно данных инструкций назначенным офицерам ставилась организация боеспособной национальной армии, для чего, значительное внимание уделялось созданию национального офицерского корпуса. С этой целью, например, ставилась задача из фондов Военного министерства императорской армии выделять соответствующее число учебной литературы, используемой в военных учебных заведениях на территории России [44, л. 8]. Задача более взвешенного и тщательного подхода к формированию офицерского корпуса Сербии, Черногории или Болгарии была культурная близость славянских народов к России, что существенно отличалось от условий в азиатских странах. Ничего подобного мы не видим не в Иране, не в Бухаре, не в Корее. Здесь, явно просматривалась боязнь русских властей создания ВС с которыми в дальнейшем придется столкнуться на поле боя [45, л. 3].

Сильным стимулом для использования военных миссий России на Восток была активная инструкторская деятельность европейских, японских и американских

[1] Ещё в 30–е гг. XIX в. российские военные инструкторы были отправлены для обучения войск Молдовы (Гросул В. Я. Россия и формирование национальных регулярных армий Молдавии и Валахии // Вопросы истории. 2001. №5. С.141–146). В 1868 году военный министр Российской империи Д. А. Милютин посылает в Сербию миссию офицеров под руководством полковника Г. А. Леера (Нигалатий М. В. Перспективы сербско–русского военного сотрудничества в 60–е – нач. 70–х гг. XIX в. Дисс. … канд. истор. наук. М., 2009. 198 с.) Но, наиболее успешно действовали военные миссии из России в этом регионе уже после успехов русского оружия в войне с Османской империей 1877–1878 гг. Во время создания армии болгарского княжества и вооруженной милиции Восточной Румелии активно использовались военные профессионалы ВС России (Овсяный Н. Р. Болгарское ополчение и Земское войско. К истории гражданского управления и оккупации в Болгарии 1877–78–79 гг. СПб.: Изд–во Военно–исторической комиссии Главного Штаба, 1904. 175 с.).

показатели / страны	Время работы миссии	Состав	Количество переданного оружия	От какого округа снаряжалась	Результаты деятельности
Цинская империя	Миссия Н.П. Игнатьева октябрь 1861 г. – январь 1862 г.	5 оф. 7 унтер–оф.	10 000 ружей 3 орудия	войска Гвардейского корпуса	первый опыт по обучению иностранных войск в Азии
	Миссия П.П. Воронова 1897–1900 гг.	1 оф. 2 унтер– оф.	переговоры о закупке оружия провалились	войска Гвардейского корпуса	помощь в обучении кавалерии
Корея	Миссия Д.В. Путяты 1896–98 гг.	4 оф. 10 унтер–оф	3 000 винтовок Бердана № 2	Приамурского военного округа	Обучение частей охраны Коджона
Бухарский эмират	Миссия К.В. Церпицкого февраль 1884 г. – май 1884 г.	6 оф. 15 унтер оф	1 000 винтовок Бердана № 2	Туркестанского военного округа	Обучение обращению с винтовкой Бердана
Иран	Миссия для подготовки персидских казачьих частей 1879–1920 гг.	В 1879 г. 4 оф. 5 унтер–оф.	600 винтовок, в дальнейшем 1 000 ружей и 4 орудия	Кавказского военного округа	Создание самого боеспособного соединения иранской армии

военных в Азии. Работа иностранных инструкторов в сфере укрепления обороны Китая, Японии, Ирана и Турции постоянно была под пристальным вниманием Главного штаба (*далее – Гл.ш. – С. Ф.*) и штабов азиатских округов. Сбор информации по этому поводу велся системно и активно. Так, за деятельность немецкой инструкторской миссии в Китае постоянно наблюдали военные агенты России в Пекине. В 1885 г. военный представитель России в Китае полковник Н. Я. Шнеур докладывал относительно деятельности инструкторов из Германии в Китае в: «в китайской армии появились крайне опасные для нас симптомы… дело изменилось коренным образом с призывом одновременно нескольких десятков энергичных прусских офицеров» [46, л. 110]. Встревожило Н. Я. Шнеура и информация об открытии немецкими инструкторами в Тяньзине школы для обучения офицеров армии Ли Хунчжана [47, л. 59]. Сменивший Шнеура в 1887 г. на посту военного агента полковник ГШ Д. В. Путята так же неустанно наблюдал за работой немецких офицеров в войсках Цинской империи [48]. В Гл.ш. русской армии регулярно получали информацию о персоналиях и инициативах германской миссии [49, л. 68]. Постоянно доносили о мерах по улучшению боеспособности турецкой армии предпринятые немецкой миссией под руководством Фон дер Гольца военные агенты России из Стамбула [37]. Командировки русских офицеров в страны Азии также, имели одной из целей отслеживали плоды работы иностранных военных инструкторов [50, с. 153]. Например, за деятельностью американских инструкторов во время посещения Кореи в 1889 г. наблюдал подполковник Ф. М. Вебель [51, с. 192] Позже, в 1896 г. о работе инструкторов в Корее докладывали генштабисты В. П. Карнеев [52] и М. А. Соковнин [27]. Успехи японских инструкторов в обучении новых частей китайской армии волновали российское командование и дипломатический корпус после окончания войны за Корею с 1894–1895 гг. [10; 13]. Подобная картина с изучением итогов модернизации ВС наблюдалась и в Иране, где в зоне внимания российских военных и дипломатов находилась военная миссия Австро–Венгрии [18, с. 47]. Таким образом, руководствуясь требованиями Гл.ш. императорской армии, русские офицеры системно наблюдали за результатами работы иностранных военных миссий практически во всех странах Азии граничащих с Российской империи [53].

Какие же факторы влияли на успех выполнения инструкторскими миссиями своих задач?

Важным показателем, характеризующим масштабы российской военной помощи в Азии, был численный состав миссий и наличие в ней представителей различных военных специальностей. Количество задействованных в инструкторской деятельности российских офицеров и унтер–офицеров в Тегеране, Сеуле или Бухаре также значительно отличалось от количества чинов русской армии, направленных для обучения ВС Болгарского княжества или милиции Восточной Румелии, где работали сотни офицеров [54].

Германия и Франция использовали на Востоке более многочисленные и функциональные миссии. В их состав входили и военные инженеры, кавалеристы и артиллеристы. С 1862 г. английские военные прилагали значительные усилия в деле создания армии на основе европейских военных методик в Китае [4, с. 255]. Системной в исследуемый период была военно–техническая помощь Франции в Японии. В 1867–1868 гг. французская военная миссия состояла из 16 инструкторов. Вторая миссия из Франции, работавшая в 1872–1880 гг., включала в себя 9 офицеров, 14 сержантов [55]. Была многочисленна и третья миссия из Франции, помогавшая японцам в 1884–1889 гг. В Османской империи офицеры французской армии организовывали обучение в военных учебных заведениях по французской модели [33, p. 151]. В Иране с 1858 по 1861 гг. тренировали сарбазов шаха, а также способствовали формированию иранской артиллерии 15 офицеров и сержантов из Франции [18, с. 39]. Помогали иранцам обучать пехотные части в 1879–1882 гг. 11 офицеров из Австро–Венгрии [18, с. 48]. По данным немецкой исследовательницы Э. Каске в 1884–1889 гг. в Китае обязанности военных инструкторов в германской миссии исполняли более 200 человек [40]. В Османской армии с 1882 г. по 1895 г. одновременно находилось 11 немецких офицеров различных военных специальностей, включая генштабистов [37, с. 63]. В

1883 г. после разгрома армии Араби–паши и роспуска старой египетской армии 26 британских офицеров, а также опытные сержанты начали инструкторскую работу по созданию новой армии Египта по британскому образцу [56, с. 173]. Сопоставимо с российскими инструкторами, по количеству участников миссии лишь число американцев, обучавших корейских солдат с 1888 г., их было 5 человек [51, с. 192].

В последней четверти XIX в. у европейцев появляется новый соперник – инструкторы из азиатских армий обученные по европейской методике [57]. Для России в Китае и Корее, в деле обучения войск азиатских соседей таким соперником были японские инструкторы [10].

Таким образом, по количественным показателям российские военные явно отставали от немецких, французских и британских военных. Шире был охват военных специальностей обучаемых европейскими военными инструкторами.

Продолжительность обучения азиатских войск является еще одним критерием оценки работы миссий. Небольшой временной интервал работы военных инструкторов из России в большинстве из азиатских государств не обещал значительных результатов. Так было в Бухарском эмирате и в Корее и нивелировало результат деятельности русских офицеров. Причиной небольшого времени работы инструкторов в Корее и трудностей в деятельности офицеров российской армии в Тегеране следует считать как недостаток финансовых ресурсов этих стран, так и противодействие соперников России. На Дальнем Востоке это была Япония и Великобритания. В Иране главным соперником в борьбе за влияние в стране был Лондон. Длительная служба российских военных по создание персидской казачьей бригады, а обучение иранцев продолжалась с 1879 г. по 1920 г., была одним из факторов успеха работы миссии.

Для изучаемого периода следует отметить такие показатели, как изменения в уровне подготовки офицерского корпуса азиатской страны. Так, в Османской империи миссия из Германии под руководством офицера Фон дер Гольца работала 12 лет и обучила в учебных заведениях целое поколение офицеров по немецкому образцу. Успешной была работа немецкой миссии в Японии под руководством майора Я. Меккеля по налаживанию работы военных учебных заведений в этой стране. Отметим, что важнейшее значение в успехе подготовки будущих офицеров Турции и Японии имело время преподавания немецких офицеров в военных учебных заведениях, так и многолетняя работа французских военных миссий до прибытия немцев. Конечно, определяющее значение в этих странах имело и общее состояние культуры в стране, позволяющее набрать достойных кандидатов в офицерский корпус из числа образованных юношей. Иной подход к обучению будущих офицеров был в Китае, где местная элита не считала европейцев достойными учителями. Результатом такого просчета была крайняя профессиональная слабость китайских офицеров прошедших подготовку у европейцев и как следствие военное поражение от войск Микадо в Корее и Маньчжурии в 1894–1895 гг.

Ещё одной особенностью работы русских миссий в Азии было использование ресурсов азиатских военных округов для снаряжения и контроля над работой миссий. От окружных штабов в Тифлисе, Ташкенте, Хабаровске шла организация и подбор личного состава инструкторов в страны, граничащие с зоной ответственности военных округов. Для стран балканского региона на юге Европы российскими военными использовались абсолютно другие подходы к снаряжению миссий [44]. Здесь, всем руководил Главный штаб из Петербурга, а состав миссий часто набирался из войск Гвардии. В Азии, например в 1884 г. штаб округа в Ташкенте, организовывая миссию, использовал офицеров и унтер–офицеров из Туркестанских линейных батальонов [42, л. 28], в Хабаровске, для подборки инструкторов в Корею в 1896 г. использовали офицеров восточносибирских стрелков [15, с. 223]. Казачью бригаду в Тегеране снаряжал штаб Кавказского округа.

В организации миссий и на Балканы, и в Азию были и общие черты. Они были связаны с особенностью организации военно–политической власти императорской России. Последнее слово, при принятии решений внешнеполитического характера всегда оставалось за царем. Касалось это и решений по отправке военных миссий на Балканы и в азиатский регион.

Сопутствующей темой инструкторской помощи Востоку была поставка вооружений для азиатских армий. Оружие и боеприпасы доставляли параллельно с деятельностью миссий европейцев в странах континента.

Масштабы помощи оружием со стороны России Китаю, Ирану, Бухаре или Корее, значительно отличались как от объемов германских поставок стрелкового оружия и артиллерии в армию Османской империи и Цинского Китая, так и от поставок российского же оружия в изучаемый период в Болгарию или Черногорию, где счет шел на десятки тысяч единиц [58]. Для стран Азии помощь из России была существенно скромнее.

В 1861–1862 гг. китайцам были переданы 10 000 винтовок и 6 орудий [4, с. 215]. В 1879 г. 600 ружей вручили представителям Ирана, для формирования Персидской казачьей бригады [22, с. 174] и 4 орудий в дар Шаху [59]. В 1884 г. с оружейных складов Туркестанского военного округа Бухарскому эмирату было передано 1 000 винтовок [42, л. 24]. В 1887 г. еще 1 000 берданок в Бухару [45, л. 5]. В 1896 г. российский пароход инкогнито доставил партию стрелкового оружия из Владивостока в Чемульпо. Здесь 3 000 берданок были переданы для обучения солдат Коджона российскими офицерами [15, с. 223]. Вызывает интерес тот факт, что в указанных случаях оружие было передано в дар, с целью привлечения симпатий восточных правителей. Немцы, французы, американцы и англичане практически всегда оружие продавали. С 50–х гг. XIX в. это была коммерческая политика с далеко идущими политическими и экономическими целями. Таким образом, возникло глобальное, индустриализованное оружейное предпринимательство [36, с. 276].

Инструкторская деятельность в азиатском регионе, наряду с работой официальных и негласных военных агентов России и посылаемых под различными предлогами в азиатские государства русских офицеров, приносила определенные плоды в деле всестороннего изучения жизни восточных обществ [61]. Служебные документы Гл.ш. и штабов азиатских округов российской армии указывают, что важной функцией инструкторских миссий был именно сбор материалов о стране пребывания. Военное министерство империи

наряду с информацией от чиновников внешнеполитического ведомства получало материалы политического, экономического и военного характера, так сказать, из первых рук [50, с. 153]. Сбор информации о сопредельных с округом государствах вменялся руководящими служебными документами в обязанность этих периферийных центров управления русской армии [53; 62]. Это была типичная практика, закрепленная в инструкциях, обязанность для офицеров посылаемых на Восток. Например, перечень вопросов интересных для командования содержался в инструкции штаба Туркестанского военного округа, переданной главе инструкторской миссии полковнику К. В. Церпицкому, посланной в 1884 г. в Бухарский эмират [42, л. 30; 64, л. 2]. Таким образов, миссии использовались и для разведывательных целей.

Но, наиболее важным критерием оценки деятельности иностранных военных миссий в Азии, без сомнения, было участие обученных по европейским требованиям войск в боевых действиях. Хотя повышение уровня боеспособности ВС стран Востока не всегда было результатом работы инструкторов. Ярким примером просчетов военной модернизации Пекина могут служить неудачи китайских войск в войне с Японией 1894–1895 гг. Работа немецких офицеров в силу культурного консерватизма китайцев не принесла ожидаемых плодов. Результатом невнимания к усилиям инструкторов из Германии в области повышения боеспособности китайских формирований было катастрофическое военное поражение «северной армии» Ли Хуньчжана от японцев в 1894–1895 гг. Интересно, что противник Китая в этой войне – Япония также модернизировала свои вооруженные силы с помощью французских и немецких инструкторов.

Япония была самым позитивным и показательным примером успешной военной модернизации. Причиной успеха японцев в военном деле был совершенно иной, нежели в Китае, подход к преобразованиям в армии [41; 65]. Русские офицеры сообщали о том, что японцы тщательно изучали все военные новшества европейцев и активно их использовали в процессе модернизации своей армии [65; 66].

Успехи, казалось бы результативной германской миссии под руководством Фон дер Гольца, обучавшей армию султана по немецкому образцу и действовавшей в Турции в 1883–1896 гг., оказались преувеличенными [33]. Несмотря на победу турецкой армии над Грецией в войне 1897 г. она была стремительно разбита в 1912 г. по итогам Первой Балканской войны, что поставило под сомнение многолетнюю работу немцев в Турции [67].

Часто, на Востоке обученные иностранными военными инструкторами части использовались для удержания власти правящим режимом. С этой целью была против оппозиции в начале XX в. использована Персидская казачья бригада. Шах Ирана в 1908 г. удержался на троне во многом благодаря решительным действиям российских офицеров–инструкторов по подавлению беспорядков [18, с. 156].

Вместе с тем, зачастую модернизированная армия представляла опасность не только для противников страны или оппозиции, но и для правящего режима. Уже в начале нового XX в. в Османской империи, Иране и Китае офицеры, обученные с помощью европейских методик, внедренных миссиями в ходе военной модернизации, захватили политическую власть в своих странах.

Следует отметить, что в странах Азии не военные инструкторы решали судьбы власть предержащих местных властей. Вместе с иностранным военным присутствием в лице инструкторских миссий, происходила финансовая, политическая и культурная экспансия в азиатские страны. Эти примеры со стороны Российской империи мы наблюдали в Иране, на севере Китая, в Корее и Бухаре, или в Османской империи со стороны Германии, в Египте – Великобритании.

Часто, деятельность военных инструкторов служила прологом для военного конфликта, как это было в 1904 г. в Корее и в 1908 г. в Иране.

Работу российских миссий в Азии усложняли ряд трудностей. В первую очередь своеобразно решался кадровый подбор офицеров для посылки в иностранные армии. Офицер генштабист Э. В. Экк вспоминал свой балканский опыт: «офицеры были выбраны Главным штабом по округам исключительно по аттестационным спискам, причем брались аттестованные, без чьих–либо рекомендаций. Результат получился блестящий» [30, с. 37]. Однако, на наш взгляд этот отзыв капитана Э. В. Экка о качественной подборке офицеров в миссию не совсем справедлив. Подготовка, в языковом отношении, проверка профессиональных знаний, педагогических способностей не проводилось. Не было речи и о страноведческой подготовке. Результатом этих просчетов был языковой барьер между офицерами и унтер–офицерами российских миссий и обучаемыми. Напомним, в России с 1883 г. уже действовали офицерские курсы восточных языков. Но выпускники, как правило, назначались на службу по административной линии [60; 62, с. 127].

В этой обстановке важное значение имела частная инициатива офицеров возглавлявших миссии, их личные и профессиональные качества. В большинстве случаев руководили миссиями офицеры ГШ, а их профессиональная подготовка была на голову выше армейских офицеров. Генштабисты сглаживали просчеты в организации миссий. Свидетельством успехов такого рода может служить случай с организацией работы инструкторской миссии полковником ГШ В. А. Косовским в Тегеране, результативные действия полковника ГШ Д. В. Путяты в Сеуле или частная распорядительность полковника К. В. Церпитского в Бухаре.

Играло свою роль в невысоких результатах обучения и то, что российские миссии действовали в Корее, Китае, Бухаре, непродолжительное время: от нескольких месяцев в 1884 г. в Бухаре, до двух лет в Корее в 1896–1897 гг. и четырех в Китае в 1896–1900 гг. Этот период и небольшой численный состав миссий не давали возможности реально повлиять на модернизацию ВС Кореи и Бухары. В случае с работой миссии в Тегеране, действующей с 1879 г. в течение 21 года, российским офицерам удалось добиться результатов и создать наиболее боеспособное соединение иранской армии – Персидскую казачью бригаду.

Важным фактором в деятельности военных миссий в Азии было противостояние между военным и внешнеполитическим ведомствами России по вопросу о

назначении, целях и характере работы инструкторов. Как правило, военные из Гл.ш. и штабов азиатских округов занимали более активную позицию, чем дипломаты по вопросам об инструкторской деятельности в странах, граничащих с территорией Российской империи. Особенно энергично за использование военных инструкторов выступали официальные военные агенты в странах Азии. Например, в 1895 г. полковник ГШ Д. В. Путята бывший военный агент в Пекине, знающий обстановку в регионе досконально, настаивал на более энергичной политике России в Корее, предлагая направить туда российских инструкторов. С этой целью им была составлена обстоятельная докладная [17, с. 178]. Подобную точку зрения отстаивал и другой военный агент в Китае полковник ГШ К. И. Вогак, опасаясь, что среди армии, находящейся под командованием Ли Хунчжана, возобладает японское влияние и настоятельно рекомендовавший Петербургу взять обучение китайской армии на севере страны в свои руки с помощью направления к китайцам миссии инструкторов [11, с. 77].

Российские дипломаты занимали более взвешенную позицию и реально оценивали побочные последствия для России от вмешательства в модернизацию ВС Ирана, Китая или Кореи. Часто, сотрудники МИДа были уверены, что военные видели своей целью пребывания в азиатской стране лишь быструю карьеру, создаваемую в романтичной колониальной обстановке [67, с. 66]. И аргументы чиновников внешнеполитического ведомства зачастую были весомее в глазах правительственного Петербурга и лично императора. Интересно по этому поводу замечание Александра III, сделанное в 1885 г. в инструкции военному агенту в Китае Н. Я. Шнеуру, направленному в Сеул с целью оценки на месте возможности направить в Корею военно–инструкторскую миссию. Император ограничивал инициативу Н. Я. Шнеура: «Во время пребывания в Корее он должен старательно устраняться от политических вопросов. Цель поездки должна заключаться лишь в собирании сведений о военных средствах Кореи» [68, л. 130].

Следует обратить внимание и на неосуществленные проекты отправки военных инструкторов. Такие случаи имели место в Корее в 1884 году, с которой велись активные переговоры о посылке инструкторов из России [68]. Практически безрезультатно закончились и длительные переговоры 1895–1896 гг. о направлении в Китай русской миссии инструкторов [7, с. 416; 11, с. 78]. Уже в начале XX в. без последствий окончилась разведывательно–инструкторская миссия, в Тибет [69]. Эти проекты были связаны с активизацией российской внешней политики на Дальнем Востоке. А их неудача обусловлена, как противодействием со стороны Великобритании и Японии, так и нежеланием правительственного Петербурга идти на обострение внешнеполитической борьбы в азиатском регионе.

Наше исследование позволяет утверждать, что можно говорить об определенных чертах деятельности военно–инструкторских миссий Российской империи в Азии. Они характеризовались небольшой численностью миссий и осторожностью в деле преобразования армий восточных государств со стороны России. Типичным взглядом представителей военного ведомства России на улучшение боеспособности ВС азиатских стран может служить цитата из служебных документов Гл.ш., о возможных действиях эмира Бухары при конфликте с Англией датированное 1891 г.: «едва ли он сам сознает на чью сторону он встанет, если ожидаемое столкновение действительно произойдет, вероятно на сторону того, кто окажется сильнее» [45, л. 3].

Безусловно, что важнейшая функция военных инструкторов российской армии, как и миссий из других стран, была задача реализации военно–политического, экономического и культурного влияния в стране, где они выполняли свои обязанности. В архивных документах Военного министерства Российской империи четко прослеживается эта политическая линия. Стоит добавить, что в реализации этой первоочередной задачи миссии из России мало чем отличались от действий военных из других стран.

Практика использования Россией инструкторских миссий в азиатских странах указывала всему военному истэблишменту передовых стран Европы и США, что Петербург имеет планы на активную политику в Азии. Вместе с тем, участие российских военно–инструкторских миссий в модернизации азиатских армии поставило императорскую армию романовской России в ряд с другими, наиболее профессиональными вооруженными силами той эпохи.

Одним из значимых итогов работы инструкторов был сбор информации о стране пребывания и даже имели место случаи создание агентурной сети.

Деятельность офицеров русской армии по модернизации ВС в Иране, Корее и Бухаре сыграла определённую роль в процессе преобразований, как в национальной армии, так и в стране в целом. Российских военных инструкторов в ВС, наряду с работой гражданской администрации, набранной из иностранцев для работы в разных областях жизни азиатских стран, можно отнести к элементу модернизации восточных обществ.

Определенный вклад в изучение Востока в военном ведомстве России вносили и офицеры, исполнявшие обязанности военных инструкторов в Иране, Корее, Бухаре и Китае. Это был позитивный шаг в исследовании стран Востока.

Россия, как правило, отставала от ведущих европейских стран и в масштабах, и в продолжительности, и в эффективности деятельности инструкторских миссий, посылаемых в Азию. Только в Иране российским военным сопутствовал реальный успех в организации инструкторской работы.

Приведенные выше факты являются аргументами того, что в исследуемый период Россию можно отнести к колониальным государствам Европы так называемого «второго эшелона», мотивацией которых по образному выражению историка И. В. Лукоянова было желание «не отстать от держав...» [70].

Список использованных источников

1. Всемирная история: в 6 т. / гл. ред. А. О. Чубарьян; Ин–т всеобщ, истории РАН. т.5: на пути к индустриальной цивилизации / отв. ред. В. С. Мирзеханов. – 2014. – 940 с.

2. Буксгевден А. Русский Китай. Очерки дипломатических сношений России с Китаем. Т.1. – Порт–Артур: Новый край, 1902. – 240 с.; Россия и Япония на заре XX столетия: Аналит. материалы отеч. воен. ориенталистики / под ред. В. А. Золотарева, В. И. Шеремета. – М.: АРБИЗО, 1994. – 583 с.

3. Хохлов А. Н. Военная помощь России Китаю в конце 50–х – начале 60–х годов XIX в. // Страны Дальнего Востока и Юго–Восточной Азии: История и экономика. – М., 1967. – С.121–130.

4. Хохлов А. Н. Попытки укрепления маньчжурских войск в Китае во второй половине XIX – начале XX в. // Вопросы истории и историографии Китая: сб. ст. – М., 1968. – С.203–244.

5. Хохлов А. Н. Англо–франко–китайская война (1856–1860 г.г.) и вопрос о помощи России Китаю // Документы опровергают. – М., 1982. – С.284–339.

6. Хохлов А. Н. Л. Ф. Баллюзек – первый российский посланник в цинском Китае // в Сб. Общество и государство в Китае, XXXVI научная конференция. – М., 2006. – С.68–83.

7. Попов И. М. Россия и Китай триста лет на грани войны. – М.: Астрель: Ермак, 2004. – 510 с.

8. Мерк В. Китайская армия во второй половине XIX – начале XX века [Электронный ресурс]. – rubicon–club.narod.ru/kitay.doc.

9. Дацышен В. Г. Русский военный советник в Китае полковник П. П. Воронов // Военно–исторический журнал. – 2012. – №5. – С.38–44.

10. Добычина Е. В. Разведка России о японском военном влиянии в Китае на рубеже XIX–XX веков // Вопросы истории. – 1999. – №10. – С.123–138.

11. Добычина Е. В. Внешняя разведка России на Дальнем Востоке, 1895–1904 гг.: дисс. канд. истор. наук: 07.00.02. – М., 2003. – 213 с.

12. Волков В. С. Русские военные инструкторы в Корее в 1896–98 гг. // Проблемы военной истории народов Востока. – Л., 1990. – Вып.2. – С.153–160.

13. Волков С. В. Деятельность иностранных военных инструкторов и реформы корейской армии в конце XIX – начале XX вв. // Российское корееведение. Альманах. Вып.5. – М.: «Восток – Запад», 2007. – С.31–57.

14. Пак Б. Д. Россия и Корея. – М.: ИВ РАН, 2004. – С.278–286.

15. Ким Ен–Су. Русские в оенные инструкторы в Корее и Корейская армия // Русский сборник: исслед. по истории России / ред.–сост. О. Р. Айрапетов, М. Йованович, М. А. Колеров, Б. Меннинг. – М., 2006. – Т.2. – С.218–244.

16. Пак Б. Б. Российская дипломатия и Корея. Книга вторая. 1888–1897. – М.: Институт востоковедения РАН, 2004. – 272 с.

17. Хохлов А. Н. Д. В. Путята и его план модернизации корейской армии (1896–1898) // Вестник Центра корейского языка и культуры. – СПб.: Изд–во С. –Петерб. ун–та, 2013. – Вып.15. – С.172–202.

18. Тер–Оганов Н. К. Персидская казачья бригада. 1879–1921 гг. – М.: Институт востоковедения РАН, 2012. – 352 с.

19. Kazemzadeh F. The Origin and Early Development of the Persian Cossack Brigade // The American Slavic and East European Review. – 1956. – Vol.15. – P.351–364.

20. Cronin S. Importing Modernity: European Military Missions to Qajar Iran // Comparative Studies in Society and History. – 2008. – Vol.50. – Is.1. – P.197–226.

21. Красняк О. А. Становление иранской регулярной армии в 1879–1921 гг.: По материалам архивов русской военной миссии. – М.: Издательство ЛКИ, 2007. – 160 с.

22. Гоков О. А. Персидская казачья бригада в 1878–1895 гг.: Очерки истории в контексте внешней политики Российской империи относительно Ирана (по русским источникам). – Саарбрюккен: LAP Lambert Academic Publishing, 2017. – 689 с.

23. Фалько С. А. Военно–инструкторская миссия под руководством полковника К. В. Церпицкого в Бухарский эмират (1884 г.) // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2016. – Вип.109 (№6). – С.106–115.

24. Косоговский В. А. Из тегеранского дневника полковника В. А. Косоговского. – М.: Изд–во вост. лит–ры, 1960. – 178 с.

25. Афонасьев 1–й, Грудзинский Н. Русские инструкторы в Корее в 1896 г. 1898 г. – Хабаровск, 1898. – 176 с.

26. Мисль–Рустем. Персия при Наср–Эдин–Шахе с 1882 по 1888 г. – СПб.: Типография и литография В. А. Тиханова, 1897. – 201 с.

27. Соковнин М. А. О современных корейских войсках // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. – СПб., 1896. – Вып.69. – С.1–96.

28. Никольский Е. А. Записки о прошлом. – М.: Изд–во «Русский путь» 2007. – 288 с.

29. Редигер А. Ф. История моей жизни. Т.1. – М.: Кучково поле, 1999. – 386 с.

30. Экк Э. В. От Русско–турецкой до Мировой войны. Воспоминания о службе 1868–1918. – М.: Кучково поле. 2014. – 576 с.

31. Потапов Н. М. Русский военный агент в Черногории. Донесения, рапорты, телеграммы, письма 1902–1915 гг. Т.1. – Москва – Подгорица, 2003. – 780 с.

32. Гоков О. А. Русская военная миссия 1853–1854 гг. в Персию в контексте «Восточного вопроса» // Русский сборник: исследования по истории России / ред.–сост. О. Р. Айрапетов, Мирослав Йованович, М. А. Колеров, Брюс Меннинг, Пол Чейсти. Том XIII. – М.: Издательский дом «Регнум», 2012. – С.74–96.

33. Uyar, Mesut. Edward J. Erickson. A Military History of the Ottomans: From Osman to Ataturk. – Santa Barbara, CA: Praeger Security International, 2009. – 380 p.

34. Каткова З. Д. Ли Хун–чжан и его иностранные советники // Общество и государство в Китае: XXXVI научная конференция // К 70–летию А. А. Бокщанина. – М., 2006. – С.84–93.

35. Garrett R. General Gordon. – London: Book Club Associates, 1974. – 236 p.; Heath Ian. The Taiping Rebellion 1851–1866. – Bloomsbury USA, 2010. – 48 p.

36. Мак–Нил Уильям. В погоне за мощью. Технология, вооруженная сила и общество в XI–XX веках. – М.: Изд. дом «Территория будущего», 2008. – 456 с.

37. Силин А. С. Экспансия Германии на Ближнем Востоке в конце XIX века. – М.: Наука. Гл. ред. восточ. лит. 1971. – 258 с.

38. Jehuda W. L. Anatomie einer Militarhilfe. Die Preuisch–deutschen Militarmissionen in der Turkei 1835–1919. – Dusseldorf: Droste Verlag, 1976. – 284 s.

39. Oliver Stein. Prussian–German Officers Traveling in the Middle East, 1835–1914 [Электронный ресурс]. – http://www.mwme.eu/essays/german–ottoman/_Stein _Traveling_Officers /index.html

40. Kaske Elisabeth. Bismarcks Missionare: deutsche Militarinstrukteure in China 1884–1890. – Wiesbaden: Harrassowitz, 2002. – 293 s.

41. Kerst G. Jacob Meckel, sein Leben, sein Wlrken in Deutschland und Japan. Gottingen, Zurich. – Frankfurt: Musterschmidt, 1970. – 164 s.

42. РГВИА. – Ф.400. Азиатская часть Главного штаба Военного министерства. – Оп.1. – Д.912. О командировании полковника Церпицкого, 13.12.1883 – 04.05.1885. – 48 л.

43. Там же. – Ф.1396. Туркестанский военный округ. – Оп.2. – Д.1380 О преобразовании бухарской армии и о командировании русских офицеров для обучения бухарцев. 6.11.1891 – 5.05.1895 г. – 136 л.

44. Там же. – Ф.401. Военно–ученый комитет Главного штаба. – Оп.4/928 (1885). – Д.43. О посылке военной миссии в Черногорию. – 248 л.

45. Там же. – Ф.400. Азиатская часть Главного штаба Военного министерства. Оп.1 Д. 1541. О сокращении армии эмира бухарского 31.12.1891 – 20.10.1894 г. – 150 л.

46. Там же. – Ф.447. Китай. 1660–1916 гг. – Оп.1. – Д.20. О необходимости принять меры к обеспечению наших окраин, пограничных с Китаем. – Л.108–112.

47. Там же. – Ф401 Военно–ученый комитет Главного штаба Военного министерства. – Оп.4.928. (1886). – Д.9. Военный агент в Китае 1886 г. – 72 л.

48. Фалько С. А. Военно–дипломатическая служба в Китае в эпоху правления Александра III (1881–1884 гг.) // Клио. – СПб., 2015. – №2 (98). – С.136–146.

49. РГВИА. – Ф.401. Военно–ученый комитет Главного штаба Военного министерства. – Оп.4/928 (1889). – Д.6. О доставлении сведен военным агентом в Китае 1889 г. – 68 л.

50. Рябиков П. Ф. Разведывательная служба в мирное и военное время // Антология истории спецслужб: Россия, 1905–1924. – М., 2007. – С.111–411.

51. Вебель Ф. М. Поездка в Корею Генерального штаба подполковника Вебель, летом 1889 года // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. – 1890. – Вып.41. – С.143–196.

52. Карнеев В. П. Поездка Генерального штаба подполковника Карнеева и поручика Михайлова по Южной Корее в 1895–96 гг. // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. – СПб., 1901. – С.5–112.

53. Алексеев М. Н. Военная разведка России от Рюрика до Николая II. Т.1. – М.: Русская разведка: Евразия+, 1998. – 432 с.

54. Овсяный Н. Р. Болгарское ополчение и Земское войско. К истории гражданского управления и оккупации в Болгарии 1877–78–79 гг. – СПб.: Изд–во Военно–исторической комиссии Главного Штаба, 1904. – 175 с.

55. Ichikawa, Shinichi. La Mission Iwakura (1871–1873) et la France: ce que virent en Europe les Japonais de l'epoque Meiji. 2003. – 268 p.

56. Черчилль У. Индия, Судан, Южная Африка. Походы Британской армии, 1897–1900. – М.: Эксмо, 2004. – 560 с.

57. Васильев А. Д. «Знамя и меч от падишаха»: политические и культурные контакты ханств Центральной Азии и Османской империи (середина XVI–начало XX вв.). – Институт востоковедения РАН, 2014. – 353 с.

58. РГВИА. – Ф.401. Военно–ученый комитет Главного штаба Военного министерства. – Оп.4/928. (1888). – Д.50. О передаче 30 тысяч винтовок Бердана 16.01.1888 – 11.02.1888 г. – 56 л.

59. Там же. – Ф.400. Азиатская часть Главного штаба Военного министерства. – Оп.1. – Д.831 Об отпуске персидскому правительству безвозмездно 4–х орудий конной артиллерии с принадлежностями 31.12.1882 – 13.06.1884 г. – 40 л.

60. Там же. – Ф.401. Военно–ученый комитет Главного штаба Военного министерства. – Оп.1. (1888). – Д.29. О личном составе курсов восточных языков 9.02.1888 – 11.08.1888 г. – 113 л.

61. Басханов М. К. Русские военные востоковеды до 1917 г.: библиогр. словарь. – М.: Вост. лит., 2005. – 295 с.

62. Вигасин А. А., Хохлов А. Н., Шаститко П. М. История отечественного востоковедения с середины XIX века до 1917 года. – М.: Вост. лит., 1997. – 536 с.

63. Свод военных постановлений 1869 г. Ч.1. Военные управления. Кн.1. Военное министерство и состоящие при нем особые учреждения Военно–окружные управления. 2–е изд. – СПб.: Гос. тип., 1893. – 317 с.

64. РГВИА. – Ф.1396. Туркестанский военный округ. – Оп.2. – Д.131 О сборе подробных сведений о вооруженных силах ханства бухарского. 29.01.1884 – 8.12.1884 г. – 94 л.

65. Унтербергер П. Ф. Обучение инженерному искусству в Японии // Инженерный журнал. – 1877. – №7. – С.197–199.

66. Венюков М. И. О современном состоянии военных сил и средств Японии и Китая по данным 1869–1870 // Военный сборник. – 1871. – №8. – С.223–256.

67. Erickson E. J. Defeat in detail. The Ottoman Army in the Balkans, 1912–1913. – Westport, Connecticut–London, 2003. – 345 p.

67. Соловьев Ю. Я. Воспоминания дипломата, 1893–1922. – Минск: Харвест, 2003. – 416 с.

68. РГВИА. – Ф.447 Китай. 1660–1916 гг. – Оп.1. – Д.11 (2) Донесения русского военного агента в Китае полковника Шнеура о китайских войсках в Маньчжурии. 1884 г. – 1887 г. – 202 л.

69. Андреев А. И. Тибет в политике царской, советской и постсоветской России. – СПб.: Изд–во С–Петерб. ун–та, 2006. – 464 с.

70. Лукоянов И. В. «Не отстать от держав…»: Россия на Дальнем Востоке в конце XIX – начале XX в. – СПб.: Нестор–История, 2008. – 668 с.

References

1. Vsemirnaja istorija: v 6 t. / gl. red. A. O. Chubar'jan; In–t vseobshh, istorii RAN. t.5: na puti k industrial'noj civilizacii / otv. red. V. S. Mirzehanov. – 2014. – 940 s.

2. Buksgevden A. Russkij Kitaj. Ocherki diplomaticheskih snoshenij Rossii s Kitaem. T.1. – Port–Artur: Novyj kraj, 1902. – 240 s.; Rossija i Japonija na zare XX stoletija: Analit. materialy otech. voen. orientalistiki / pod red. V. A. Zolotareva, V. I. Sheremeta. – M.: ARBIZO, 1994. – 583 s.

3. Hohlov A. N. Voennaja pomoshh' Rossii Kitaju v konce 50–h – nachale 60–h godov XIX v. // Strany Dal'nego Vostoka i Jugo–Vostochnoj Azii: Istorija i jekonomika. – M., 1967. – S.121–130.

4. Hohlov A. N. Popytki ukreplenija man'chzhurskih vojsk v Kitae vo vtoroj polovine XIX – nachale XX v. // Voprosy istorii i istoriografii Kitaja: sb. st. – M., 1968. – S.203–244.

5. Hohlov A. N. Anglo–franko–kitajskaja vojna (1856–1860 g.g.) i vopros o pomoshhi Rossii Kitaju // Dokumenty oprovergajut. – M., 1982. – S.284–339.

6. Hohlov A. N. L. F. Balljuzek – pervyj rossijskij poslannik v cinskom Kitae // v Sb. Obshhestvo i gosudarstvo v Kitae, XXXVI nauchnaja konferencija. – M., 2006. – S.68–83.

7. Popov I. M. Rossija i Kitaj trista let na grani vojny. – M.: Astrel': Ermak, 2004. – 510 s.

8. Merk V. Kitajskaja armija vo vtoroj polovine XIX – nachale XX veka [Jelektronnyj resurs]. – rubicon–club.narod.ru/kitay.doc.

9. Dacyshen V. G. Russkij voennyj sovetnik v Kitae polkovnik P. P. Voronov // Voenno–istoricheskij zhurnal. – 2012. – №5. – S.38–44.

10. Dobychina E. V. Razvedka Rossii o japonskom voennom vlijanii v Kitae na rubezhe XIX–XX vekov // Voprosy istorii. – 1999. – №10. – S.123–138.

11. Dobychina E. V. Vneshnjaja razvedka Rossii na Dal'nem Vostoke, 1895–1904 gg.: diss. kand. istor. nauk: 07.00.02. – M., 2003. – 213 s.

12. Volkov V. S. Russkie voennye instruktory v Koree v 1896–98 gg. // Problemy voennoj istorii narodov Vostoka. – L., 1990. – Vyp.2. – S.153–160.

13. Volkov S. V. Dejatel'nost' inostrannyh voennyh instruktorov i reformy korejskoj armii v konce XIX – nachale XX vv. // Rossijskoe koreevedenie. Al'manah. Vyp.5. – M.: «Vostok – Zapad», 2007. – S.31–57.

14. Pak B. D. Rossija i Koreja. – M.: IV RAN, 2004. – S.278–286.

15. Kim En–Su. Russkie v oennye instruktory v Koree i Korejskaja armija // Russkij sbornik: issled. po istorii Rossii / red.–sost. O. R. Ajrapetov, M. Jovanovich, M. A. Kolerov, B. Menning. – M., 2006. – T.2. – S.218–244.

16. Pak B. B. Rossijskaja diplomatija i Koreja. Kniga vtoraja. 1888–1897. – M.: Institut vostokovedenija RAN, 2004. – 272 s.

17. Hohlov A. N. D. V. Putjata i ego plan modernizacii korejskoj armii (1896–1898) // Vestnik Centra korejskogo jazyka i kul'tury. – SPb.: Izd–vo S. –Peterb. un–ta, 2013. – Vyp.15. – S.172–202.

18. Ter–Oganov N. K. Persidskaja kazach'ja brigada. 1879–1921 gg. – M.: Institut vostokovedenija RAN, 2012. – 352 s.

19. Kazemzadeh F. The Origin and Early Development of the Persian Cossack Brigade // The American Slavic and East European Review. – 1956. – Vol.15. – P.351–364.

20. Cronin S. Importing Modernity: European Military Missions to Qajar Iran // Comparative Studies in Society and History. – 2008. – Vol.50. – Is.1. – P.197–226.

21. Krasnjak O. A. Stanovlenie iranskoj reguljarnoj armii v 1879–1921 gg.: Po materialam arhivov russkoj voennoj missii. – M.: Izdatel'stvo LKI, 2007. – 160 s.

22. Gokov O. A. Persidskaja kazach'ja brigada v 1878–1895 gg.: Ocherki istorii v kontekste vneshnej politiki Rossijskoj imperii otnositel'no Irana (po russkim istochnikam). – Saarbrjukken: LAP Lambert Academic Publishing, 2017. – 689 s.

23. Fal'ko S. A. Voenno–instruktorskaja missija pod rukovodstvom polkovnika K. V. Cerpickogo v Buharskij jemirat (1884 g.) // Gileja: naukovyj visnyk. Zbirnyk naukovyh prac' / Gol. red. V. M. Vashkevych. – K.: VIR UAN, 2016. – Vyp.109 (№6). – S.106–115.

24. Kosogovskij V. A. Iz tegeranskogo dnevnika polkovnika V. A. Kosogovskogo. – M.: Izd–vo vost. lit–ry, 1960. – 178 s.

25. Afonas'ev 1–j, Grudzinskij N. Russkie instruktory v Koree v 1896 g. 1898 g. – Habarovsk, 1898. – 176 s.

26. Misl'–Rustem. Persija pri Nasr–Jedin–Shahe s 1882 po 1888 g. – SPb.: Tipografija i litografija V. A. Tihanova, 1897. – 201 s.

27. Sokovnin M. A. O sovremennyh korejskih vojskah // Sbornik geograficheskih, topograficheskih i statisticheskih materialov po Azii. – SPb., 1896. – Vyp.69. – S.1–96.

28. Nikol'skij E. A. Zapiski o proshlom. – M.: Izd–vo «Russkij put'» 2007. – 288 s.

29. Rediger A. F. Istorija moej zhizni. T.1. – M.: Kuchkovo pole, 1999. – 386 s.

30. Jekk Je. V. Ot Russko–tureckoj do Mirovoj vojny. Vospominanija o sluzhbe 1868–1918. – M.: Kuchkovo pole. 2014. – 576 s.

31. Potapov N. M. Russkij voennyj agent v Chernogorii. Donesenija, raporty, telegrammy, pis'ma 1902–1915 gg. T.1. – Moskva – Podgorica, 2003. – 780 s.

32. Gokov O. A. Russkaja voennaja missija 1853–1854 gg. v Persiju v kontekste «Vostochnogo voprosa» // Russkij sbornik: issledovanija po istorii Rossii / red.–sost. O. R. Ajrapetov, Miroslav Jovanovich, M. A. Kolerov, Brjus Menning, Pol Chejsti. Tom XIII. – M.: Izdatel'skij dom «Regnum», 2012. – S.74–96.

33. Uyar, Mesut. Edward J. Erickson. A Military History of the Ottomans: From Osman to Ataturk. – Santa Barbara, CA: Praeger Security International, 2009. – 380 p.

34. Katkova Z. D. Li Hun–chzhan i ego inostrannye sovetniki // Obshhestvo i gosudarstvo v Kitae: XXXVI nauchnaja konferencija // K 70–letiju A. A. Bokshhanina. – M., 2006. – S.84–93.

35. Garrett R. General Gordon. – London: Book Club Associates, 1974. – 236 p.; Heath Ian. The Taiping Rebellion 1851–1866. – Bloomsbury USA, 2010. – 48 p.

36. Mak–Nil Uil'jam. V pogone za moshh'ju. Tehnologija, vooruzhennaja sila i obshhestvo v XI–XX vekah. – M.: Izd. dom «Territorija budushhego», 2008. – 456 s.

37. Silin A. S. Jekspansija Germanii na Blizhnem Vostoke v konce XIX veka. – M.: Nauka. Gl. red. vostoch. lit. 1971. – 258 s.

38. Jehuda W. L. Anatomie einer Militarhilfe. Die Preuisch–deutschen Militarmissionen in der Turkei 1835–1919. – Dusseldorf: Droste Verlag, 1976. – 284 s.

39. Oliver Stein. Prussian–German Officers Traveling in the Middle East, 1835–1914 [Jelektronnyj resurs]. – http://www.mwme.eu/essays/german–ottoman/_Stein _Traveling_Officers /index.html

40. Kaske Elisabeth. Bismarcks Missionare: deutsche Militarinstrukteure in China 1884–1890. – Wiesbaden: Harrassowitz, 2002. – 293 s.

41. Kerst G. Jacob Meckel, sein Leben, sein Wlrken in Deutschland und Japan. Gottingen, Zurich. – Frankfurt: Musterschmidt, 1970. – 164 s.

42. RGVIA. – F.400. Aziatskaja chast' Glavnogo shtaba Voennogo ministerstva. – Op.1. – D.912. O komandirovanii polkovnika Cerpickogo, 13.12.1883 – 04.05.1885. – 48 l.

43. Tam zhe. – F.1396. Turkestanskij voennyj okrug. – Op.2. – D.1380 O preobrazovanii buharskoj armii i o komandirovanii russkih oficerov dlja obuchenija buharcev. 6.11.1891 – 5.05.1895 g. – 136 l.

44. Tam zhe. – F.401. Voenno–uchenyj komitet Glavnogo shtaba. – Op.4/928 (1885). – D.43. O posylke voennoj missii v Chernogoriju. – 248 l.

45. Tam zhe. – F.400. Aziatskaja chast' Glavnogo shtaba Voennogo ministerstva. Op.1 D. 1541. O sokrashhenii armii jemira buharskogo 31.12.1891 – 20.10.1894 g. – 150 l.

46. Tam zhe. – F.447. Kitaj. 1660–1916 gg. – Op.1. – D.20. O neobhodimosti prinjat' mery k obespecheniju nashih okrain, pogranichnyh s Kitaem. – L.108–112.

47. Tam zhe. – F401 Voenno–uchenyj komitet Glavnogo shtaba Voennogo ministerstva. – Op.4.928. (1886). – D.9. Voennyj agent v Kitae 1886 g. – 72 l.

48. Fal'ko S. A. Voenno–diplomaticheskaja sluzhba v Kitae v jepohu pravlenija Aleksandra III (1881–1884 gg.) // Klio. – SPb., 2015. – №2 (98). – S.136–146.

49. RGVIA. – F.401. Voenno–uchenyj komitet Glavnogo shtaba Voennogo ministerstva. – Op.4/928 (1889). – D.6. O dostavlenii sveden voennym agentom v Kitae 1889 g. – 68 l.

50. Rjabikov P. F. Razvedyvatel'naja sluzhba v mirnoe i voennoe vremja // Antologija istorii specsluzhb: Rossija, 1905–1924. – M., 2007. – S.111–411.

51. Vebel' F. M. Poezdka v Koreju General'nogo shtaba podpolkovnika Vebel', letom 1889 goda // Sbornik geograficheskih, topograficheskih i statisticheskih materialov po Azii. – 1890. – Vyp.41. – S.143–196.

52. Karneev V. P. Poezdka General'nogo shtaba podpolkovnika Karneeva i poruchika Mihajlova po Juzhnoj Koree v 1895–96 gg. // Sbornik geograficheskih, topograficheskih i statisticheskih materialov po Azii. – SPb., 1901. – S.5–112.

53. Alekseev M. N. Voennaja razvedka Rossii ot Rjurika do Nikolaja II. T.1. – M.: Russkaja razvedka: Evrazija+, 1998. – 432 s.

54. Ovsjanyj N. R. Bolgarskoe opolchenie i Zemskoe vojsko. K istorii grazhdanskogo upravlenija i okkupacii v Bolgarii 1877–78–79 gg. – SPb.: Izd–vo Voenno–istoricheskoj komissii Glavnogo Shtaba, 1904. – 175 s.

55. Ichikawa, Shinichi. La Mission Iwakura (1871–1873) et la France: ce que virent en Europe les Japonais de l'epoque Meiji. 2003. – 268 p.

56. Cherchill' U. Indija, Sudan, Juzhnaja Afrika. Pohody Britanskoj armii, 1897–1900. – M.: Jeksmo, 2004. – 560 s.

57. Vasil'ev A. D. «Znamja i mech ot padishaha»: politicheskie i kul'turnye kontakty hanstv Central'noj Azii i Osmanskoj imperii (seredina XVI – nachalo XX vv.). – Institut vostokovedenija RAN, 2014. – 353 s.

58. RGVIA. – F.401. Voenno–uchenyj komitet Glavnogo shtaba Voennogo ministerstva. – Op.4/928. (1888). – D.50. O peredache 30 tysjach vintovok Berdana 16.01.1888 – 11.02.1888 g. – 56 l.

59. Tam zhe. – F.400. Aziatskaja chast' Glavnogo shtaba Voennogo ministerstva. – Op.1. – D.831 Ob otpuske persidskomu pravitel'stvu bezvozmezdno 4–h orudij konnoj artillerii s prinadlezhnostjami 31.12.1882 – 13.06.1884 g. – 40 l.

60. Tam zhe. – F.401. Voenno–uchenyj komitet Glavnogo shtaba Voennogo ministerstva. – Op.1. (1888). – D.29. O lichnom sostave kursov vostochnyh jazykov 9.02.1888 – 11.08.1888 g. – 113 l.

61. Bashanov M. K. Russkie voennye vostokovedy do 1917 g.: bibliogr. slovar'. – M.: Vost. lit., 2005. – 295 s.

62. Vigasin A. A., Hohlov A. N., Shastitko P. M. Istorija otechestvennogo vostokovedenija s serediny XIX veka do 1917 goda. – M.: Vost. lit., 1997. – 536 s.

63. Svod voennyh postanovlenij 1869 g. Ch.1. Voennye upravlenija. Kn.1. Voennoe ministerstvo i sostojashhie pri nem osobye uchrezhdenija Voenno–okruzhnye upravlenija. 2–e izd. – SPb.: Gos. tip., 1893. – 317 s.

64. RGVIA. – F.1396. Turkestanskij voennyj okrug. – Op.2. – D.131 O sbore podrobnyh svedenij o vooruzhennyh silah hanstva buharskogo. 29.01.1884 – 8.12.1884 g. – 94 l.

65. Unterberger P. F. Obuchenie inzhenernomu iskusstvu v Japonii // Inzhenernyj zhurnal. – 1877. – №7. – S.197–199.

66. Venjukov M. I. O sovremennom sostojanii voennyh sil i sredstv Japonii i Kitaja po dannym 1869–1870 // Voennyj sbornik. – 1871. – №8. – S.223–256.

67. Erickson E. J. Defeat in detail. The Ottoman Army in the Balkans, 1912–1913. – Westport, Connecticut–London, 2003. – 345 p.

67. Solov'ev Ju. Ja. Vospominanija diplomata, 1893–1922. – Minsk: Harvest, 2003. – 416 s.

68. RGVIA. – F.447 Kitaj. 1660–1916 gg. – Op.1. – D.11 (2) Donesenija russkogo voennogo agenta v Kitae polkovnika Shneura o kitajskih vojskah v Man'chzhurii. 1884 g. – 1887 g. – 202 l.

69. Andreev A. I. Tibet v politike carskoj, sovetskoj i postsovetskoj Rossii. – SPb.: Izd–vo S–Peterb. un–ta, 2006. – 464 s.

70. Lukojanov I. V. «Ne otstat' ot derzhav…»: Rossija na Dal'nem Vostoke v konce XIX – nachale XX v. – SPb.: Nestor–Istorija, 2008. – 668 s.

Falco S. A., *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Social and Humanitarian disciplines of National Academy of National guard of Ukraine (Ukraine, Kharkiv), faekosergey@gmail.com*

From the history of military modernization in the East in the second half of the 19th century: the activities of instructor's missions of the Military Ministry of the Russian Empire in Asia

The article is devoted to the study of an important aspect of the modernization of the armed forces of Asian states in the second half of the 19th – early 20th centuries. – the use of foreign military instructor's missions to enhance their fighting efficiency. The armies of Iran, the Bukhara Emirates, China and Korea are examined, in which the military instructor's missions of the Russian Imperial Army acted. The author used the comparative method of analysis for the purpose of studying the peculiarities of the activities of Russian instructors when comparing the effectiveness of their work with the results of successes of European and American officers serving in Asia. The main idea of the research is a complex analysis of the military–instructor's activity of the Russian military department in Iran, the Bukhara Emirates, the Ching Empire and Korea as an element of the policy of the Russian military department in the Asian direction.

A particular attention is paid to comparing the performance of instructor's duties by Russian officers in Asia with the conditions of work of their colleagues in training armies of the Balkan Peninsula countries.

Keywords: *Russian Empire, military mission, Russian army, Main Headquarters, military modernization, armed forces, military reforms, military instructors.*

Фалько С. А., *кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально–гуманітарних дисциплін, Національна академія Національної гвардії України (Україна, Харків), faekosergey@gmail.com*

З історії воєнної модернізації на Сході в другій половині XIX ст.: діяльність інструкторських місій військового міністерства Російської імперії в Азії

Стаття присвячена дослідженню важливого аспекту модернізації збройних сил азіатських держав у другій половині XIX – початку XX ст. – використанню іноземних військових інструкторських місій для підвищення їх боєздатності. Розглядаються армії Ірану, Бухарського емірату, Китаю і Кореї, в яких діяли військово–інструкторські місії Російської імператорської армії. Автором використовувався порівняльний метод аналізу з метою вивчення особливостей діяльності російських інструкторів при зіставленні ефективності їх роботи з результатами успіхів європейських і американських офіцерів під час служби в Азії. Головна ідея дослідження – комплексний аналіз військово–інструкторської діяльності військового відомства Росії в Ірані, Бухарському еміраті, Цінській імперії і Кореї як елементу політики військового відомства Росії на азіатському напрямку.

Особливу увагу приділено порівнянню виконання інструкторських обов'язків російськими офіцерами в Азії з умовами роботи їхніх колег по навчанню армій країн Балканського півострова.

Ключові слова: *Російська імперія, військові інструктори, військова місія, російська армія, Збройні сили, військове міністерство, Азія, воєнна модернізація.*

* * *

УДК 94(4/6)321.013

Черних І.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова (Україна, Одеса), pozcher@gmail.com

Гладченко С.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальної роботи, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова (Україна, Одеса), vessta_odessa@ukr.net

Теорія модернізаці та реалії афро–азіатської модернізації (соціокультурний ракурс)

Відображені сутнісні принципи теорії модернізації, які детерміновані европоцентрістської концепцією, що відобразилось в узагальненій дихотомії традиційне–сучасне і модернізацію, обумовленого «вестернізацією» незахідного світу. Автори підкреслюють, що дослідження соціокультурних основ неєвропейських суспільств, в контексті класичної теорії модернізації, не мав самостійної наукової значущості. Дослідники представили аналіз відповідності історичних реалій афро–азіатського регіону періоду другої половини XX – початку XXI ст. критеріям теорії модернізації, що дозволив поставити під сумнів універсальність цих критеріїв. У статті визначено напрямок наукового пошуку, яке актуалізує значимость соціокультурних основ сучасних суспільств, дозволить в перспективі створити нову систему концептуальних понять для аналізу історії сучасного світу і подолати европоцентрістскій підхід притаманний теорії модернізації.

Ключові слова: *теорія модернізації, країни афро–азіатського регіону, концепція «ісламського шляху розвитку», вестернізація, Східно–азіатська модель модернізації.*

В рамках сучасної моделі історичного дослідження широко використовується теорія модернізації, яка з 90–х рр. XX ст. набула поширення і в сучасній вітчизняній історичній науці, як альтернатива радянської формаційної концепції [1].

Не претендуючи на комплексний аналіз змісту та процесу еволюції теорії модернізацій, ми акцентуємо увагу на тих сутнісних її принципах, які необхідні для розкриття позначеної нами проблеми. Так як мова йде про критичне осмислення позначеної теорії, слід підкреслити, що багато її положення з області соціології не втратили епістемологічного потенціалу.

Найважливішим фактором становлення теорії модернізації з'явилися історичні умови її виникнення. Після Другої світової війни почався розпад колоніальної системи, країни афро–азіатського регіону стали перед вибором шляху подальшого розвитку. Теорія модернізації обґрунтовувалася, в першу чергу вченими США, як перспективна альтернатива соціалістичної орієнтації.

Інтенсивно розробляються, в 50–60–ті рр. XX ст., американськими і західноєвропейськими соціологами, економістами і політологами, різні теорії модернізації, що об'єдналися в єдине міждисциплінарний напрямок, яке ґрунтувалися на принципі європоцентристського однолінейного прогресизму. В середині XX ст., дослідження Т. Парсонса, Е. Шізла, У. Ростоу, Ш. Ейзенштадт, М. Леві, Е. Хагена та інших вчених, зумовили панівне становище теорії модернізації як аналітичної історичної парадигми. Відзначимо, що історіософські підстави однолінійної прогресистської концепції історії людства були представлені Г. В. Гегелем в першій чверті XIX ст. Соціологічний варіант цієї концепції було розроблене Максом Вебером на теоретичну спадщину якого спиралися багато вищезазначених американські дослідники. Саме Макс Вебер історичний прогрес розглядав як розвиток суспільства від традиційного до сучасного на основі раціоналізації поведінки. Він проаналізував дихотомію традиційне–сучасне, де сучасне виражено в історичному розвитку західної Європи і орієнтири суспільного прогресу задаються найбільш розвиненими країнами цього регіону [2, с. 23].

Американський соціолог Т. Парсонс, один з творців теорії модернізації, як і М. Вебер, протиставляє традиційне суспільство сучасному, колективізм–індивідуалізму. У своєму трактуванні історичного процесу американський вчений, виділив три типи суспільств: примітивні, проміжні і сучасний. Модернізаційний перехід від проміжних тобто традиційних суспільств до сучасних він розглядав, фактично, в контексті вестернізації. Зразком модернізаційного процесу Т. Парсонс вважав США, як країну де склалися більш сприятливі, ніж в Європі, умови для промислової і демократичної революції [3, с. 117]. Одним з засновників теоретичних основ вивчення модернізації був Ш. Ейзенштадт. У 50–ті рр. XX ст. об'єктом його наукового аналізу були політичні системи сучасності. «Історично – писав в 60–ті рр. XX ст. Ш. Ейзенштат – модернізація – це процес зміни в напрямку тих типів соціальної, економічної і політичної системи, які розвивалися в Західній Європі і Північній Америці з XVII по XIX ст. і потім поширилися на інші країни і континенти» [4, p. 1].

Увага творців теорії модернізації до соціально–політичних аспектів цього процесу безсумнівна. Але вирішальним фактором радикальної трансформації не індустріальних товариств вважалося економічний розвиток, яке призведе до впровадження західних зразків в соціальній і культурній сферах [5]. Теорія модернізації носила універсалістський характер і такі реалії XX ст. як фашизм і комунізм трактувалось як тимчасовий збій в країнах з більш пізнішою модернізацією [6].

Теорія модернізації, відкривала привабливі перспективи розвитку країн афро–азіатського регіону. Дійсно, прихильники цієї теорії, розглядали процес модернізації як складну, багатовимірну трансформацію, яка охоплює різні рівні суспільства від економіки і політики до культури, але прогнозували, її успіх в країнах позначеного регіону. Йшлося про становлення капіталістичної економіки, індустріалізації, урбанізації, демократизації, секуляризації, тобто про перехід від традиційності до сучасності. Відповідно, критерієм модернізації того чи іншого суспільства було ступінь подолання традиційних структур, обумовлених соціокультурною специфікою, і засвоєння європейського досвіду. Розвиток до єдиного світу розумілося, перш за все, як процес «вестернізації».

Так як традиціоналізм повинен бути знищений модернізацією, аналіз традиційних соціокультурних основ і специфіки не європейських товариств, в кон-

тексті класичної теорії модернізації, не мав самостійної наукової значущості і фактично виключався зі сфери дослідження. Американський політолог Уільям Зартман, один із засновників Асоціації близькосхідних досліджень, писав: «Якщо Близький Схід і володіє будь–якими відмінними рисами, то застосування до його аналізу універсальних схем повинно допомогти їх виявлення, якщо ж людської поведінки на Сході властиві універсальні характеристики, то використання універсальних схем в поясненні подій в цьому ареалі допоможе зробити цей факт очевидним» [7, p. 267].

Невід'ємною складовою теорій модернізації, як зазначалося вище, є процес секуляризації, відповідно до якого поділ політичної та релігійної структур є неминучим результатом диференціації громадських систем при переході суспільств від традиційності до сучасності. Відповідно «мета урядів більш не визначаються релігійними ідеями і релігійна догма там, де вона суперечить соціальним програмам, ігнорується або спростовується», а діяльність уряду більше не направляється директивами релігійних авторитетів. Саме така ситуація, на думку представників теорії модернізації, відображала загальноісторичну тенденцію розвитку країн афро–азіатського регіону [8, p. 116].

Відомий нині американський фахівець з ісламської політичної думки Леонард Біндер в 60–ті роки XX ст., не заперечуючи повністю «інтегруючу здатність ісламу», оцінював його як «скинуту ідеологію» [9, p. 62–63].

Спочатку прихильників теорії модернізації не цікавила власне змістовна сторона різних ісламських концепцій і реалій, першорядне значення мав тільки аналіз «інструментальної» функції ісламу в процесах модернізації в ісламських країнах.

Реальним викликом секулярному проекту розвитку афро–азіатського регіону став «ісламський бум», який почався в 70–ті рр. XX ст. Після завоювання незалежності політична еліта багатьох ісламських країн здійснювала модернізацію відповідно західним зразком, витрати цієї модернізації стали однією з головних причин виникнення масових мусульманських політичних рухів. Відзначимо, що «ісламський бум» охопив і ті країни, які, як вважалося, мали успішний досвід вестернізації, наприклад Туніська Республіка [10, с. 69].

Ідейною основою цих рухів стала концепція «ісламського шляху розвитку», яка знайшла відгук у широких мас населення. Піком ісламського відродження стала іранська революція 1979 р. Вона привела до падіння шахського режиму, який здійснював політику модернізації і створення Ісламської Республіки Іран. Ісламське відродження, яке триває й понині, виразилося і в демографічному процесі. Так, в середині XX ст. до мусульманського середовища належав кожен шостий мешканець планети, а в 2009 р. – вже майже кожен четвертий [11, с. 88].

Посилення впливу національно–релігійних традицій на суспільно–політичне життя ісламських держав деякі західні дослідники характеризували як повернення до періоду варварства [12, p. 436–437].

Але історичні реалії ісламського регіону змусили прихильників теорії модернізації визнати, що «для розуміння складних політичних моделей в регіоні необхідно приділяти першочергову увагу його релігійним особливостям» [13, p. 38].

У 70–ті рр. XX ст. єдиною азіатською країною досвід модернізації, якої не відповідав критеріям теорії модернізацій була Японія. Середина 50–х рр. початок 70–х рр. XX ст. в історії Японії – це період бурхливого економічного розвитку, який стали називати японським «економічним дивом». Диво в значній мірі визначалося тим фактом, що основою структури функціонування японського капіталізму була патерналістська система, яка спиралася на ієрархізований колективізм груп. Японський економіст М. Морісіма першим осмислив традиційно–колективістські цінності як органічні, невід'ємні складові японського капіталізму. Він підкреслював, що патерналізм пов'язує індивід безліччю різних способів і напрямків на те, щоб службовець або робочий зрозумів, що факт його найму фірмою не обмежений відношенням обміну праці на гроші, а включає всього найманця цілком, що служіння фірмі стає відтепер сенсом життя, що працівникам фірми слід усвідомити спадщину членами однієї сім'ї, думати і діяти спільно [14, p. 96–97].

Нагадаємо, що теза про без варіантної функціональної залежності індивідуалізму і капіталізму був основним для теорії модернізації. Але саме японське «економічне диво», значною мірою ініціювало звернення дослідників до аналізу традиційних культурних і соціальних стереотипів притаманних країнам Східної Азії. Цей аналіз, як і при вивченні ісламу, повинен був дослідити які складові конкретної соціокультурної традиції, сприяють або перешкоджають модернізації. При цьому соціокультурна специфіка розглядалася як неминуче, природне, але зникаюче в міру розвитку, суспільства явище [15, p. 230].

Японське «економічне диво» можна було детермінувати специфікою національного характеру. Але в 70–ті рр. XX ст. починається динамічний економічний розвиток Південної Кореї, Тайваню, Сінгапуру, Гонконгу і конфуціанські традиційно–колективістські цінності, як і в Японії, були системо утворюючим фактором цієї модернізації. В науковий обіг вводиться поняття «конфуціанський капіталізм», «конфуціанського відродження» [15, p. 231].

У 80–ті рр. XX ст. деякі представники теорії модернізації визнали, що модернізація суспільства значною мірою детермінується його соціокультурною специфікою. Так, Ш. Ейзенштат, засновник класичної теорії модернізації, висунув концепцію «multiple modernities», в якій стверджувалося, що модернізація не тотожна вестернізації і соціокультурна специфіка значною мірою обумовлює варіативність цього процесу. Не заперечуючи універсальну сутність модернізації, він, в той же час, визнає безліч культурних і історичних її варіантів [16, p. 5].

Останні роботи Ш. Ейзенштадт явно виходять за рамки методів і загальних положень теорії модернізації і містять макросоціологічний аналіз, який ґрунтується на великому історичному матеріалі. Його концепція «множинність сучасності» не зробила значного впливу на прихильників універсалістського підходу до процесів модернізації.

Звичайно історичні реалії азіатського модерну останньої третини XX ст. вплинули на їх трактування перспектив модернізації. У сучасних трактуваннях, приймачів теорії модернізації, процес модернізації варіатівний; протікає з різною швидкістю, в рамках теорії

модернізації утвердилися терміни «контрмодернізація» або «вторинна модернізація» – модернізації не західного зразка, «антимодернізація», – відкриту протидію модернізації. Але відхилення від норми просто віддаляють перспективу єдиного гомогенного суспільства. Крах існуючої на той час системи дало новий імпульс для розвитку теорій модернізації та адаптації її до реалій сучасного світу. Труднощі цієї адаптації значною мірою пов'язані з тим фактом, що в КНР проведена політика побудови «соціалізму з китайською специфікою» висловилася в стабільному і динамічному економічному розвитку. Східноазіатська модернізація за півстоліття придбала стійкі форми, відмінні від моделі запропонованої теорією модернізації. Конфуціанські цінності, як основа східноазіатської сучасності, стверджують пріоритет рівності над свободою, співчуття над раціональністю, ввічливості над законом, боргу над правом і опори на відносини між людьми над індивідуалізмом [17, с. 3].

Аналіз сутності та значущості досвіду східноазіатської моделі модернізації представлений в працях сучасних китайських авторів, найбільш відомий з них директор Інституту перспективних гуманітарних досліджень Пекінського університету, професор Гарвардського і Пекінського університетів Ту Веймін. «Безумовно, – пише він, – все цінності Просвітництва – ефективна раціональність, свобода, правосвідомість, належна правова процедура, приватне життя і індивідуалізм – це загальноприйняті сучасні цінності, проте конфуціанський приклад показує, що «азіатські цінності», такі як співчуття, справедливість розподілу, усвідомлення обов'язку, ритуал, турбота за спільну справу, орієнтація на групу, також відносяться до загальноприйнятих сучасних цінностей» [17, с. 10].

Аналіз сучасності як історичної реальності, на думку Ту Веймін, передбачає осмислення трьох аспектів: роль традиції в процесі модернізації; важливості незахідних цивілізацій для самоосягнення сучасного Заходу; глобальної значимості локального знання. Конструктивні дискусії з цими проблемами, як вважає Ту Веймін, дозволять «...вийти за межі трьох загальновживаних, але застарілих дихотомій: протиставлення традиційного – сучасному, західного – всього іншого і локального – глобальному» [18, p. 8].

Не можна не визнати, що позначений Ту Вейміном напрямок наукового пошуку, яке актуалізує соціокультурні основи сучасних суспільств, дозволить в подальшому створити нову систему концептуальних понять для аналізу історії сучасного світу, та подолати європоцентристський підхід іманентно притаманний теорії модернізації.

Список використаних джерел

1. Поліщук Ю. Модернізація як теоретичний концепт: витоки, становлення, сучасні виклики. – Режим доступу: www.ipiend.gov.ua/uploads/nz/nz_79_80/polishchuk_modernizatsia.pdf

2. Вебер М. Избранные произведения: пер. с нем. / Сост. и общ. ред. Ю. Н. Давыдова. – М., 1990. – 808 с.

3. Парсонс Т. П. Система современных обществ / Пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева. Под ред. М. С. Ковалевой. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 270 с.

4 Eisenstadt S. N. Modernization: protest and change. Englewood Cliffs / S. N. Eisenstadt. – Prentice Hall, 1966. – 166 p.

5. Levy M. J. Some Sources of the Vulnerability of the Structures of Relatively Non– industrialized Societies to Those of Highly Industrialized Societies / M. J. Levy // The progresso funder developed areas / Ed. by B. Hozelitz. – Chicago; L.: Univ. Of Chicago press, 1952. – P.113–125.

6. Rostow W. W. The stages of economic growth: A non–communist manifesto / W. W. Rostow. – N. Y.; Cambridge: Cambridge univ. press, 1960. – 179 p.

7. Zartman W. Political science. The Study of the Middle East: Research and Scholarship in the Humanities and the Social Sciences / W. Zartman. – New York: John Wiley, 1976.

8. Smith D. E. Religion and Political Development / D. E. Smith. – Boston: Little, Brown and Company, 1970. – 210 p.

9. Binder L. The Ideological Revolution in the Middle East / L. Binder. – New York: John Wiley and Sons, Inc., 1964. – 287 p.

10. Гладченко С. В. Історичні передумови становлення туніської еліти в контексті гендерних перетворень / С. В. Гладченко // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харк. нац. пед. ун–т ім. Г. С. Сковороди. – Харків: Майдан, 2015. – Вип.52. – С.68–71.

11. Белокреницкий В. Я. Рост населения в исламском мире / В. Я. Белокреницкий // Историческая психология и социальная история. – 2010. – №1. – С.83–96.

12. Kelly J. B. Arabia, the Gulf and the West / J. B. Kelly. – Littlehampton Book Services Ltd; 1st ed. Edition, 1980. – 530 p.

13. Bill J. A. Politics in the Middle East / J. Bill, C. Leiden. – Boston, MA, Toronto: Little, Brown, 1984. – 395 p.

14. Morishima M. Why Has Japan Succeeded?: Western Technology and the Japanese Ethos / M. Morishima. – Cambridge University Press; Reprint edition, 1984. – 224 p.

15. Bradley K., Hills S. After Japan / K. Bradley, S. Hills // British Journal of Industrial Relations. – 1983, – Vol.21. – P.291–331.

16. Eisenstadt, Shmuel N. Multiple Modernities. In: Daedalus / Shmuel N. Eisenstadt // Multiple Modernities, Journal of the American Academy of Arts and Science, 2000. – Vol.129. – №1. – P.1–30.

17. Ту Вэймин. Разные взгляды на современность: о сущности восточно–азиатской модели современности / Вэймин Ту // Век глобализации. – 2014. – Вып.1 (13). – С.3–12.

18. Ту Вэймин. Подъем «конфуцианской» Восточной Азии: истоки и исторический смысл / Вэймин Ту // Полис. Политические исследования. – 2012. – №1. – С.7–25.

References

1. Polishhuk Ju. Modernizacija jak teoretychnyj koncept: vytoky, stanovlennja, suchasni vyklyky. – Rezhym dostupu: www.ipiend.gov.ua/uploads/nz/nz_79_80/polishchuk_modernizatsia.pdf

2. Veber M. Izbrannye proizvedenija: per. s nem. / Sost. i obshh. red. Ju. N. Davydova. – M., 1990. – 808 s.

3. Parsons T. P. Sistema sovremennyh obshhestv / Per. s angl. L. A. Sedova i A. D. Kovaleva. Pod red. M. S. Kovalevoj. – M.: Aspekt Press, 1998. – 270 s.

4 Eisenstadt S. N. Modernization: protest and change. Englewood Cliffs / S. N. Eisenstadt. – Prentice Hall, 1966. – 166 p.

5. Levy M. J. Some Sources of the Vulnerability of the Structures of Relatively Non– industrialized Societies to Those of Highly Industrialized Societies / M. J. Levy // The progresso funder developed areas / Ed. by B. Hozelitz. – Chicago; L.: Univ. Of Chicago press, 1952. – P.113–125.

6. Rostow W. W. The stages of economic growth: A non–communist manifesto / W. W. Rostow. – N. Y.; Cambridge: Cambridge univ. press, 1960. – 179 p.

7. Zartman W. Political science. The Study of the Middle East: Research and Scholarship in the Humanities and the Social Sciences / W. Zartman. – New York: John Wiley, 1976.

8. Smith D. E. Religion and Political Development / D. E. Smith. – Boston: Little, Brown and Company, 1970. – 210 p.

9. Binder L. The Ideological Revolution in the Middle East / L. Binder. – New York: John Wiley and Sons, Inc., 1964. – 287 p.

10. Gladchenko S. V. Istorychni peredumovy stanovlennja tunis'koi' elity v konteksti gendernyh peretvoren' / S. V. Gladchenko // Zbirnyk naukovyh prac'. Serija «Istorija ta geografija» / Hark. nac. ped. un–t im. G. S. Skovorody. – Harkiv: Majdan, 2015. – Vyp.52. – S.68–71.

11. Belokrenickij V. Ja. Rost naselenija v islamskom mire / V. Ja. Belokrenickij // Istoricheskaja psihologija i social'naja istorija. – 2010. – №1. – S.83–96.

12. Kelly J. B. Arabia, the Gulf and the West / J. B. Kelly. – Littlehampton Book Services Ltd; 1st ed. Edition, 1980. – 530 p.

13. Bill J. A. Politics in the Middle East / J. Bill, C. Leiden. – Boston, MA, Toronto: Little, Brown, 1984. – 395 p.
14. Morishima M. Why Has Japan Succeeded?: Western Technology and the Japanese Ethos / M. Morishima. – Cambridge University Press; Reprint edition, 1984. – 224 p.
15. Bradley K., Hills S. After Japan / K. Bradley, S. Hills // British Journal of Industrial Relations. – 1983, – Vol.21. – P.291–331.
16. Eisenstadt, Shmuel N. Multiple Modernities. In: Daedalus / Shmuel N. Eisenstadt // Multiple Modernities, Journal of the American Academy of Arts and Science, 2000. – Vol.129. – №1. – P.1–30.
17. Tu Vjejmin. Raznye vzgljady na sovremennost': o sushhnosti vostochno–aziatskoj modeli sovremennosti / Vjejmin Tu // Vek globalizacii. – 2014. – Vyp.1 (13). – S.3–12.
18. Tu Vjejmin. Pod#em «konfucianskoj» Vostochnoj Azii: istoki i istoricheskij smysl / Vjejmin Tu // Polis. Politicheskie issledovanija. – 2012. – №1. – S.7–25.

Chernih I., *Ph.D. in History, Associate Professor of History, National University of Odessa (Ukraine, Odessa), pozcher@gmail.com*

Gladchenko S., *Ph.D. in History, Associate Professor of Social Work, National University of Odessa (Ukraine, Odessa), vessta_odessa@ukr.net*

Theory of modernization and realities of Afro–Asian modernization (socio–cultural aspect)

The article reflects the essential principles of the modernization theory, which are determined by the Eurocentric concept, reflected in the generalized dichotomy of the traditional–modern and modernization, conditioned by the "westernization" of the non–Western world. The authors emphasize that the study of the socio–cultural foundations of non–European societies, in the context of the classical theory of modernization, did not have an independent scientific significance. The researchers presented an analysis of the correspondence of the historical realities of the Afro–Asian region during the second half of the 20th and the beginning of the 21st century. the criteria for the modernization theory, which has cast doubt on the universality of these criteria. The article defines the direction of scientific research, which actualizes the significance of socio–cultural foundations of modern societies, will in the future create a new system of conceptual concepts for analyzing the history of the modern world and overcome the eurocentrism approach inherent in the theory of modernization.

Keywords: *the theory of modernization, the countries of the African–Asian region, the concept of the «Islamic path of development», Westernization, the East Asian model of modernization.*

* * *

УДК 94(479.24):(22):(25)+ 94(47).084.3

Яралиева Т. Я.,
Университет Азербайджана
(Азербайджан), elmarmaharram@mail.ru

Деятельность северо и южнокавказских эмигрантов в 1920–1921 годах в Европе и вопрос о Кавказской Конфедерации

Говорится о стремлении вынужденных эмигрировать за рубеж глав правительств, видных общественно–политических деятелей независимых национальных республик Южного Кавказа в 1920–1921 годах после свержения их государств и оккупации региона советской Россией, где они решили обсуждать вопрос о создании Кавказской Конфедерации с помощью западных государственных деятелей, в частности французов, которые, как и другие западные государства имели здесь свои интересы. В этом им помогали армянские представители, из–за чего создание Кавказского Союза потерпело крах.

Ключевые слова: *Кавказ, эмигрант, республика, декларация, оккупация.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

В 1920–1921 годах после свержения независимых национальных республик Южного Кавказа главы правительств, видные общественно–политические деятели вынуждены были эмигрировать. Часть представителей правительства Азербайджана, подвергшегося оккупации все еще была за границей. Председатель парламента Гасан бек Агаев в то время находился в Тифлисе и там же, услышав известие об оккупации Азербайджана XI армией, как полномочный представитель Азербайджана сделал обстоятельное заявление. В заявлении сообщалось о внезапном вторжении XI армии в Азербайджан, в результате чего было физически уничтожено большое количество мирных людей, а также свержена национальная независимость Азербайджанской Демократической Республики, насильственно присвоена власть большевиками, за что вся ответственность лежит на Советской России [2, л. 30–33].

В первые годы эмиграции Кавказский Союз вновь стал актуальным вопросом. Как известно, делегация Азербайджанского государства на Парижской мирной конференции все еще находилась в Европе.

8 мая 1921 года эта делегация, собравшись в парижском представительстве Азербайджанской Демократической Республики, учитывая важность совместной деятельности для борьбы за свободу народов Кавказа, обсуждала вопрос создании Кавказской Конфедерации. 2 июня Н. Жордания встретившись с премьер–министром Франции А. Брианом, сообщал, что вопрос создания Кавказской Конфедерации высоко оценивается правительством Франции. В Париже считают так, что Кавказский Союз может играть важную роль в блокаде большевистской России. 8 июня Н. Жордания обсудил этот вопрос также с Президентом Франции Александром Мильераном и Президент Франции утвердил, что «Объединение Кавказских республик – очень хорошая идея. Мы желаем вам успехов в этом деле» [3, л. 468].

Еще в марте в Париже представители Кавказа встретились с министром иностранных дел Турции Бекир Сами–беком и обсудили с ним идею конфедерации. Армяне не приняли участия на этой встрече, а грузины у официального представителя Турции спросили о наличии каких–либо политических претензий этого государства относительно Кавказа. Министр отмечал, что у Турции на Кавказ нет никаких претензий, наоборот она заинтересована в создании прочной оборонительной преградой с большевистской Россией и этой преградой могла быть Кавказская Конфедерация. Он отмечал, что после завершения войны с Грецией, Турция будет заинтересована в подписании союзного договора с Кавказской Конфедерацией.

Члены диаспоры Северного Кавказа, эмигрировавшие в 1920–х гг. и перебравшиеся в Турцию и другие государства, отличались от мигрировавших в более ранние периоды, в частности, некоторыми особенностями, с точки зрения политической активности.

1. Основной частью эмигрантов 1920–1927 годов были с политической точки зрения активные люди, в прошлом управлявшие Северо–Кавказской Горской Республикой горцев.

2. Основная часть переселенцев 1920–1927 годов, принимая Турцию в качестве временного убежища, стараясь не быть ассимилированными, отделилась от горцев, переселившихся ранее в Османскую империю.

3. Новым фактором, объединяющим мигрантов было недружелюбие к СССР и борьба против Советов. Они находились в активной связи с политическими центрами

иммигрантов, действующих в Париже, Берлине, Праге и Варшаве [8, с. 10–11].

Полномочные представители четырех Кавказских республик под председательством А. М. Топчубашева проведя первое собрание, решили создать между собой политический и экономический союз. Они 10 июня 1921 года подписали всеобщую декларацию [9, с. 30]. В Декларации говорилось, что 4 государства Кавказа оставив противоречия между собой, будут сотрудничать с целью обеспечения независимости кавказских народов, восстановления в этих странах демократических форм управления для достижения процветания региона.

В первом пункте документа, подписавшие его, единогласно приходили к этой мысли, что во имя благосостояния народов региона важным условием является освобождение Кавказа – стратегического моста, связывающего Европу и Азию и ввиду объединяющего пункта Средиземное и Черное моря, а так же Ближний Восток с Центральной Азией, и этот путь свободы проходит в объединении. Во втором пункте – объединяющем цивилизации, указы-валась необходимость установления ислама вместе с христианством и значение этого фактора для сближения народов региона на Кавказе. А в третьем пункте подписавшие стороны, выразив сожаление по поводу происходящих споров и конфликтов среди кавказских народов заявляли, что в будущем конфликтные ситуации, в частности, территориальные споры будут решены арбитражным путем. Четвертый пункт декларации был посвящен внешней политике. В этом пункте указывалось, что Кавказские Республики откажутся от ведения внешней политики, наносящей вред интересам друг друга. В пятом пункте стороны – Кавказские Республики, учитывая, зависимость друг от друга заявили, что при возникновении внешней угрозы все четыре республики вместе устранят эти угрозы. В шестом пункте указывалась необходимость проведения единой таможенной политики во имя экономического развития между Кавказскими республиками. В седьмом пункте заявлялось о необходимости проведения добрососедской политики с Ираном, Россией и Турцией. Однако здесь противоречивым моментом было то, что Турции предлагалось построить политику с Кавказскими республиками на основе границ 1914 года. Несомненно, этот иск возник под воздействием политических кругов Франции и возврат к границам 1914 года спустя значительное время означал возврат земель, отобранных у Османской империи в XIX веке Россией, и было нереальным.

В восьмом пункте закреплялось признание Кавказских республик рядом международных документов и рекомендовалось, чтобы эти республики усилили связи с иностранными государствами и организациями. В девятом пункте указывалась оккупация земель Кавказа Россией и Турцией в 1919–1921 годах и скорейшее освобождении оккупированных территорий. В последнем – десятом пункте указывалось, что вынуждение кавказских республик соседними государствами земельным льготам, в то же время в Азербайджане, Грузии, Армении и на Северном Кавказе передача кому–либо концессий и льгот формированными вне свободной воли народов этих республик властей, групп и организаций, не будут иметь юридическую силу и такие шаги будут рассматриваться как незаконные [5, с. 470–471; 3, л. 31–35].

После полного ознакомления с Декларацией создается ясное впечатление того, что главным виновником потери независимости республик Кавказа является армянская сторона и ее раскольническая политика, превращение этого государства в руках России в инструмент оккупации. Из рассмотренных в пунктах соображений становится ясно и то, что если Армения, признав свои ошибки, не повторит их, Кавказский Союз получит возможность с легкостью сбыться.

После заседания 10 июня из лидеров эмиграции А. М. Топчубашев, А. Чхенкели, А. Чермоев и А. Агаронян встретились с председателем Совета Министров Франции – А. Брианом и представили ему Декларацию. Бриан отметил, что его целью на встрече было ознакомление с размышлениями кавказцев о большевистском правительстве и обмен мнениями о дальнейшей судьбе региона. А представители Кавказа пообещали не повторять допущенных ошибок в будущем. В свою очередь, Бриан дал указание министру по освобожденным регионам Люцеру полномочия вести переговоры с представителями Кавказских республик [6, с. 290].

4 июля того же года по инициативе А. М. Топчубашева – одного из решительных сторонников и идеологов идеи Кавказской Конфедерации в Париже состоялось собрание, в котором приняли участие представители Кавказского правительства и антибольшевистского правительства России. В архивных материалах говорится: «Жоговурди Дизайн» (12 июля, №837) и «Чакатамарт» (7 июля, №2631) пишут, что в Парижской Судебной Палате в зале уголовного отделения было проведено собрание, на котором участвовали представители Кавказских республик и антибольшевистской России, а также Франции. На этом собрании Азербайджан представлял А. М. Топчубашев, Грузию – Сабахтарашвили и Гегечкори, Армению – А. Агаронян и А. Хатисов, Россию – Маклаков и бывший посол Турции – Мандельштам, Францию – бывший верховный комиссар Шевалье и Верно – профессор, декан юридического факультета Сорбонского Университета. Заседание проходило под председательством Верно» [2, л. 24–25].

Первым на заседании выступил А. М. Топчубашев. Он, подробно информируя о прошлом и нынешнем положении Азербайджана, отметил, что азербайджанские тюрки имеют одни и те же корни с тюрками и татарами, являются родственниками. Поэтому Турция помогла правительству Азербайджана в освобождении Баку от большевиков. А. М. Топчубашев отмечал, что азербайджанцы с первого же дня были сторонниками Кавказской Федерации. Проводимая им внешняя политика неоднократно доказывала это.

А. М. Топчубашев также напомнил, что турецко–большевистское соглашение носит временный характер потому, что мораль большевиков противоречит исламской морали. Он уделял внимание этому вопросу потому, что в Европе против Турции велась широкая пропаганда по поводу сближения Турции с большевиками. В конце своего выступления А. М. Топчубашев призвал союзников признать права Турции и заявил, что это является главным условием для стабильности на Ближнем Востоке, а также свободы народов Кавказа.

Шевалье, упрекая А. М. Топчубашева отмечал, что не надо обвинять союзников, потому, что Турция являлась их «опасным врагом». Он попросил участников собрания высказать свои замечания на счет выступления А. М. Топчубашева, даже отдельно обратился к представителю Грузии. Однако представитель Грузии не захотел выразить претензии тезисам А. М. Топчубашева. А А. Агаронян согласившись, с удовольствием резко отозвался в адрес Турции. Он отметил, что в 1917 году русские добровольно покинули Кавказ. Мы – армяне не хотели, чтобы они ушли. Потому, что мы одни не были в силах справиться с Турцией. После ухода русских, согласно требованиям условий, стали независимыми и начали думать, что наша независимость соответствует интересам Турции. Другими словами, независимый Кавказ будет буферной зоной между Турцией и Россией. Однако Турция ввела войска на нас и заняла Карс, Батуми и Баку. Войдя вглубь Азии, она хотела поднять всех мусульман против союзников. Однако этого им не удалось, и союзники положили конец войне. Если бы Турция не напала на Кавказ, сегодня там не было бы большевиков. А. Агаронян в конце своего выступления с иронией назвал Турцию «великим спасителем народов Кавказа» [2, л. 24–25].

После А. Агароняна А. Хатисов выступив отметил, что после нападения тюрок большевики вторглись в Армению. Большевизм был насильственно введен в Армению.

Из выступлений было ясно, что представители армян пытались преподнести Турцию как явного виновника оккупации Кавказа русскими, главного инициатора прихода большевиков в регион. Несмотря на то, что после Азербайджана XI красная армия после оккупации русскими солдатами армянские политики, даже создатели независимого армянского государства с удовлетворением встретили возвращение России на Кавказ.

А Шевалье в своем выступлении отметил, что проживание двух христианских народов по соседству с таким дьяволом как Турция, двух мусульманских народов, то есть азербайджанцев и северокавказцев по соседству с Россией и союз кавказских народов будет возможен с согласия Турции и России. Председатель собрания также сообщил, что Турции и России надо отказаться от имперских стремлений. Эта мысль рассердила Маклакова. Он, указывая на то, что крупные государства являются гарантом безопасности и спасением малых народов сказал, что и Россия также владеет такой миссией. Это означало, что Россия является не империалистом, а спасителем. Маклаков, выразив претензию также армянам, сказал, что «мы же защищали вас». Именно за счет русских вы на Кавказе процвели и множились.

Маклаков в конце своего выступления сделал намек на то, что народы Кавказа по отношению к России являются неблагодарными, что Россия завтра опять встанет на борьбу, и покинул зал [2, л. 25].

Несмотря на такую нервную атмосферу, созданную русскими и армянскими представителями, кавказские эмигранты «смогли создать структуру, состоящую из представителей четырех делегаций», в которой они не представлялись» [7, с. 6]. С подписанием совместного обращения между делегациями Северного Кавказа, Азербайджана и Грузии была заложена основа этого первого Кавказского Объединения в эмиграции, которая на последующем этапе способствовала созданию более совершенных организаций.

В августе 1921 года представители Азербайджана, Грузии, Армении и Северного Кавказа обратились к А. Бриану за финансовой помощью.

28 августа А. Бриан писал А. Чхенкели о том, что, несмотря на то, что Французское правительство заинтересовано в развитии Кавказских республик, решить такие вопросы более целесообразно с банками и промышленными структурами. Он обещал, что и правительство Франции окажет всю необходимую помощь [5, с. 468].

Вызывает также интерес и отношение к пресс–конференции, проведенной Х. Хасмамедовым в Стамбуле по вопросу Кавказского Союза.

В ответ на вопрос корреспондента, каково было отношение Азербайджанского правительства к Кавказской Конфедерации Х. Хасмамедов сказал следующее: «Кавказская Конфедерация уже более двадцати лет интересует политических деятелей Кавказа. Эти политические деятели еще во времена царизма выдвигали идею Кавказской Конфедерации; для достижения свободы и независимости Кавказских народов считали конфедерацию самым успешным путем для отторжения от России, пришли к выводу, что это является самым удобным средством. Для достижения этой цели были созданы федеральные органы, партии и группы, проведена важная пропаганда. И поэтому даже и среди народа есть такая вера, что Конфедерация является основной силой, объединяющей разные народы Кавказа» [1, л. 189–192]. В своем интервью Х. Хасмамедов также отмечал, что идея Кавказской Конфедерации на наш взгляд является достаточно серьезным вопросом для демократического начала. Азербайджан всегда был сторонником этой идеи и пытался достичь согласия со своими соседями. Призвал тесно сплотиться вокруг этой идеи также и грузин и армян. Он заявил, что и Турция оказывает свою существенную поддержку в претворении в реальность этой идеи. Но, к сожалению, некоторые народы Кавказа проигнорировали идею объединения.

Х. Хасмамедов не называя конкретных имен, дал понять, что деятельность армян направлена на нарушение идеи единства, также отмечает и то, что Азербайджан все еще надеется и верит в создание единого фронта против большевиков. На конференции, проведенной в Тифлисе в последние дни независимости, Азербайджан еще раз показал свои интересы. Большевистская интервенция остановила все на полпути. В конце Х. Хасмамедов завершая ответ на этот вопрос отметил, что и европейские государства уделяют внимание к идее Кавказской Конфедерации [1, л. 189–192].

Исследовательские материалы однозначно подтверждают, что армяне и после свержения национального суверенитета Кавказских республик с первых же годов продолжали мешать созданию Кавказского Союза. Их деятельность в этом направлении, преследуемые цели в нарушении союза подробно проанализированы в статьях политических деятелей, эмигрировавших из Кавказа.

Список использованных источников

1. Государственный Архив Азербайджанской Республики. – Ф.28. – Оп.1. – Д.226.
2. Там же. – Ф.897. – Оп.1. – Д.86.
3. Başbakanlık Osmanlı Arşivi HR/SYS/, D.2310, G.12.
4. Həsənli C. P. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918–1920). – Bakı: «Garısma» MMC nəşriyyatı, 2009. – 576 s.
5. Həsənli C. P. Tarixi şəxsiyyətin tarixi (Əlimərdan bəy Topçubaşov). – Bakı: «Çaşıoğlu» nəşriyyatı, 2013. – 588 s.
6. İbrahimli X. C. Azərbaycan Mühacirəti Tarixi. – Bakı: «Elm və Təhsil» nəşriyyatı, 2012. – 372 s.
7. Resulzade M. A. Qafqasiya birliyi fikri mühacirətdə // Kafkasya (München), Haziran–Temmuz. – 1952. – №11–12. – S.5–9.
8. Avagyan A. D. Turk dış siyasetinde Kuzey Kafkasya siyasi muhacireti (1920–1971). – İstanbul: Belge yayınları. – 280 s.
9. Топчибашев А. М. Меморандум. – Баку: Издательство «Азербайджан», 1993. – 37 с.

References

1. Gosudarstvennyj Arhiv Azerbajdzhanskoj Respubliki. – F.28. – Op.1. – D.226.
2. Tam zhe. – F.897. – Op.1. – D.86.
3. Başbakanlık Osmanlı Arşivi HR/SYS/, D.2310, G.12.
4. Həsənli C. P. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918–1920). – Bakı: «Garısma» MMC nəşriyyatı, 2009. – 576 s.
5. Həsənli C. P. Tarixi şəxsiyyətin tarixi (Əlimərdan bəy Topçubaşov). – Bakı: «Çaşıoğlu» nəşriyyatı, 2013. – 588 s.
6. İbrahimli X. C. Azərbaycan Mühacirəti Tarixi. – Bakı: «Elm və Təhsil» nəşriyyatı, 2012. – 372 s.
7. Resulzade M. A. Qafqasiya birliyi fikri mühacirətdə // Kafkasya (München), Haziran–Temmuz. – 1952. – №11–12. – S.5–9.
8. Avagyan A. D. Turk dış siyasetinde Kuzey Kafkasya siyasi muhacireti (1920–1971). – İstanbul: Belge yayınları. – 280 s.
9. Topchibashev A. M. Memorandum. – Baku: Izdatelstvo «Azerbajdzhan», 1993. – 37 s.

Yaralieva T. Y., Azerbaijan University (Azerbaijan), elmarmaharram@mail.ru

Activities of the North and South Caucasian emigrants in 1920–1921 in Europe and the question of the Caucasus Confederation

The paper talks about the desire of emigrated leaders of governments, prominent public and political figures of the independent national republics of the South Caucasus in 1920–1921 after the overthrow of their states and the occupation of the region by Soviet Russia, where they decided to discuss the establishment of the Caucasian Confederation with the help of Western state figures, in particular the French, who, like other Western states had their own interests here. In this they were assisted by Armenian representatives, which iswhy the creation of the Caucasian Union failed.

Keywords: *Caucasus, emigrant, republic, declaration, occupation.*

Яраліева Т. Я., *Університет Азербайджану (Азербайджан), elmarmaharram@mail.ru*

Діяльність північно і південнокавказьких емігрантів у 1920–1921 роках в Європі і питання про Кавказьку Конфедерацію

Йдеться про прагнення вимушених емігрувати за кордон глав урядів, видних суспільно–політичних діячів незалежних національних республік Південного Кавказу в 1920–1921 роках після повалення їх держав і окупації регіону радянською Росією, де вони вирішили обговорювати питання про створення Кавказької Конфедерації за допомогою західних державних діячів, зокрема французів, які, як і інші західні держави мали тут свої інтереси. В цьому їм допомагали вірменські представники, через що створення Кавказького Союзу зазнало краху.

Ключові слова: *Кавказ, емігрант, республіка, декларація, окупація.*

* * *

УДК 351.853

Алекберов А.,
доктор философии по истории, ведущий научный сотрудник, Институт Истории им. А. А. Бакиханова НАНА (Азербайджан), gileya.org.ua@gmail.com

Роль Азербайджана в становлении и развитии нефтяной промышленности Туркменистана

Освещается важная роль Азербайджана в создании и развитии нефтяной промышленности в Туркменистане. Открытие новых нефтегазовых месторождений, расширение геологоразведочных работ, внедрение научных разработок в производство, значительный прогресс в подготовке научных кадров, все это принесло огромную славу нашим специалистам нефтяникам в братской республике.

Нефтяные предприятия Азербайджана принимали непосредственное участие в удовлетворении потребностей Туркменистана в нефтяных оборудованиях.

Подчеркивается, что сегодня, когда Азербайджан и Туркменистан идут по пути независимости, возрождение ослабленных взаимосвязей между нефтяниками двух стран имеет первостепенное значение.

Ключевые слова: *Азербайджан, Туркменистан, нефтяная промышленность, нефтяник, лучшая практика, оборудование, специалист, разведка, геологический.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Азербайджан (особенно Баку) известен во всём мире как «нефтяная академия», азербайджанские нефтяники накопили очень большой опыт в формировании нефтяной промышленности в нашей стране и в других странах мира, в области геологической разведки нефтяных месторождений, бурения нефтяных скважин, добычи и транспортировки нефти. В годы существования Российской империи и Советской власти Азербайджан был лишён независимости, самостоятельности в экономической и политической областях. Поэтому нефтяники Азербайджана не могли обогатить также свой опыт в области добычи нефти, на протяжении веков. «Ибо азербайджанские нефтяники, оставаясь в стороне от опыта, достигнутого в международном масштабе в этой области, должны были довольствоваться своим опытом. Вдобавок даже незначительное продвижение оценивалось более или менее значительным только в том случае, когда соответствовало интересам бывшей империи» [1, с. 52].

Эти связи ещё более углубились с момента самосознания народов, понимания ими неизбежности продвижения, развития в условиях положительного взаимовлияния. Эти связи, которые стали более интенсивными с 30–30–х годов минувшего столетия, впоследствии неуклонно расширялись.

В 20–х гг. прошлого века из Азербайджанской ССР в Казахстан и республики Средней (Центральной) Азии отправлялись нефтяное оборудование и инструменты для нефтяной промышленности [2, с. 248].

Только в 1934–ом году из Баку в нефтяные районы РСФСР, Украины, Грузии, Киргизии, Таджикистана, Туркменистана и Казахстана были отправлены более 200 представителей нефтяной промышленности Азербайджанской ССР. А многие представители нефтяных районов этих союзных республик побывали в Баку. Эти связи оказали огромное влияние на укрепление технической базы предприятий нефтяной промышленности и внедрению в производство передовой практики [3, с. 379].

В 1933–1937 гг. благодаря помощи нефтяников, учёных Азербайджана были обнаружены 36 новых месторождений нефти в Украине, Узбекистане, Казахстане, в Грузии, и Туркменистане. Азербайджанская ССР также играла значительную роль и в области технического оснащения вышеупомянутых нефтяных месторождений СССР. В этой области необходимо особо отметить помощь коллектива Бакинского механического завода имени Дзержинского. Только в 1932 г. коллектив этого завода отправил в Казахстан и союзные республики Средней (Центральной) Азии 7 тыс. 136 глубоководных насосов, а в 1933 г. количество таких насосов, отправленных в эти республики, достигло 11 тыс. 201 штук [4, с. 16].

В оказании технической помощи Казахстану и союзным республикам Средней (Центральной) Азии важную роль играл также Бакинский машиностроительный завод имени лейтенанта Шмидта. В 1935–1936 гг. этот завод выполнял заказы 57 предприятий и управлений нефтяной промышленности СССР [5, л. 84; 4, с. 16].

А 30–х гг. прошлого столетия опытные нефтяники Азербайджанской ССР продолжали оказывать активную помощь развитию нефтяной промышленности в союзных республиках СССР. В 1936 г. в нефтяных промыслах Казахстана и Средней (Центральной) Азии трудились 96 нефтяников Азербайджанской ССР [4, с. 20].

Великая Отечественная война 1941–1945 гг. поставила перед нефтяниками Азербайджанской ССР такую важнейшую задачу, как обеспечение народного хозяйства и действующей Советской Армии горючим и смазочными маслами. В годы войны нефтяники Баку добывали 75 процентов всей советской нефти [6, с. 255]. В результате самоотверженного труда бакинских нефтяников экономика СССР и Советская Армия беспрерывно обеспечивались нефтью и нефтяной продукцией. Только в 1941–ом году нефтяная промышленность Азербайджанской ССР добыла 23 миллионов 540 тысяч тонн нефти [7, с. 29]. В эти годы добыча и переработка нефти в других союзных республиках СССР находилась в тяжёлом состоянии. Это обстоятельство препятствовало техническому оснащению предприятий нефтяной других союзных республик со стороны Азербайджанской ССР, передача им передового азербайджанского опыта.

1942 г. Северо–Кавказская железная дорога, была захвачена германскими войсками. Поэтому бакинская нефть доставлялась на кораблях в порт Красноводск (ныне Туркменбаши), а оттуда по Ашхабадской железной дороге на фронт. Государственный Комитет по обороне (ГКО) СССР, учитывая то, что Средняя (Центральная) Азия находится дальше от опасности войны, обратил особое внимание на использование богатых ресурсов Туркменистана. Сложившаяся ситуация требовала немедленного обеспечения нефтяной промышленности Туркменистана над нефтяными оборудованиями, особенно квалифицированными кадрами в области добычи, транспортировки, хранения и переработки нефти. А успешное выполнение этих неотложных задач зависело, прежде всего, от помощи нефтяников Азербайджанской ССР.

Официальные круги Германии были намерены захватить город Баку 25 сентября 1942 г. В этой сложнейшей ситуации в Баку руководство СССР и республики начали осуществлять меры по эвакуации мирного населения и экономических ресурсов. Осенью 1942 г., когда город Баку находился перед опасностью вражеской оккупации, 764 нефтяных скважин на бакинских нефтяных промыслах были закрыты и подготовлены к уничтожению, а 81 комплектов буровых установок вместе с рабочим составом отправлены в Туркменистане.

Нефтяники Азербайджанской ССР с честью выполнили эту сложнейшую задачу. Они оказали всестороннюю помощь туркменским коллегам в открытии и сдаче в эксплуатацию богатых месторождений нефти и газа в Небитдаге, Окареме, Барсагелмесе, Готуртепе, Челекене [3, с. 384].

До 1940 г. среди туркмен не было мастеров по нефтедобыче и бурению, инженеров нефтяников [8]. По официальным сведениям от начала 1941 г., в различных областях экономики Туркменской ССР трудились всего 439 инженеров и 724 технических работников. Новая область экономики – нефтяная промышленность Туркменистана крайне нуждалась в квалифицированных нефтяных кадрах, необходимых для развития этой отрасли [9, с. 193].

Азербайджанские нефтяники обеспечивали нефтяную промышленность Туркменской ССР квалифицированными кадрами по трем направлениям: 1) Отправляли в Туркменистан своих квалифицированных кадров; 2) привлекали молодых туркмен на учебу в институтах и в средних профессионально–технических училищах Азербайджанской ССР; 3) подготавливали местные кадры с помощью курсов, организуемых прибывшими в Туркменистан азербайджанскими нефтяниками [3, с. 384–385].

В ноябре 1942 г. по решению Государственного комитета по обороне СССР азербайджанские нефтяные тресты «Азизбековнефть», «Лениннефть», «Кировнефть» и другие организации республики для развития Нефтяной промышленности Туркменистана отправили туда 116 слесарей, 80 мастеров по бурению, 26 операторов, 11 помощников операторов, 62 электромонтеров, 24 трактористов, 16 водителей, 14 плотников, 27 мастеров по нефтяному производству, 5 мастеров по ремонту, 2 геологов, 35 работников службы, 10 механиков, 86 квалифицированных рабочих, 3 машинистов, 98 квалифицированных работников по разным специальностям и 38 техников–инженеров. Следует отметить, что 182 специалиста, отправленных в Туркменистан, имели семьи, и число членов их семей достигала до 1231 человек. В общем, в 1942 г. из Азербайджанской ССР в Туркменистан были отправлены 1624, в 1943 г. – 129, а в 1944 г. – 92 квалифицированных нефтяников по разным специальностям [10, с. 11].

В январе 1944 г. по решению Объедения «Туркменнефть» с целью подготовки инженеров для промышленности и нефтяников–геологов 20 молодых туркмен со средним образованием были отправлены на учебу в Азербайджанский Индустриальный Институт [10, с. 14]. Квалифицированные нефтяники, прибывшие из Азербайджанской ССР в Туркменистан, вели грандиозную работу в области бурения нефтяных скважин, добычи нефти, геологической разведки, внедрения нового технического оборудования, распространения

передового способа работы и вели борьбу за выполнение государственных планов. Они, имея в виду острую потребность нефтяной промышленности Туркменской ССР в квалифицированных кадрах, организовали также по усовершенствованию местных нефтяников.

Только в годы Великой Отечественной войны благодаря резервам в Туркменистане было подготовлено 16 тысяч квалифицированных рабочих для отраслей народного хозяйства (в том числе для нефтяной промышленности) страны. В этой области огромную роль сыграли квалифицированные нефтяники Азербайджанской ССР, прибывшие в Туркменистан [11, с. 26].

В 1948 г. при Бакинском Нефтяном Техникуме был организован годичный курс по специальностям «бурение» и «нефтедобыча» для южных нефтяных районов СССР, где 140 нефтяников получили новые квалификации, и большинство среди них составляли туркменские нефтяники [3, с. 385].

По сведениям от 30 января 1947 г., в объединении «Туркменнефть», Герой Социалистического Труда Сатиг Удаев, мастера бурения Гельды Аннаев, Ташлы Султанмухаммедов и другие нефтяники Небитдага и Гумдага также получили образование специальное в Баку [10, с. 15].

Нефтяники Туркменской ССР продолжали свою учебу без отрыва от производства и в заочных отделениях высших учебных заведений Баку. Например, в 1951 г. 12 работников Объединения «Туркменнефть» в заочное отделение Азербайджанского Индустриального института [3, с. 385].

В 1947–1949 гг. расширился объем, масштаб геологоразведочных работ в Кеймире, Гумдаге, Мунджуке, Челекене и в других районах Туркменистана, на базе треста «Туркменнефть». Для укрепления руководства этого объединения по распоряжению министерства нефтяной промышленности СССР от 30 марта 1949 г. воспитанник Азербайджана, опытный специалист, умелый организатор Сулейман Везиров был назначен начальником объединения «Туркменнефть» и он в 1949–1953 гг. успешно руководил этим единением [13, с. 459].

Выпускник Азербайджанского Института Нефти и Химии Шейхали Дадашов, отправленный в 1942 г. по решению Государственного Комитета по обороне СССР на работу в нефтяных промыслах в Туркменской ССР более 40 лет своей жизни посвятил Туркменистану. Он в 1942–1948 гг. был главным инженером конторы бурения треста «Туркменнефть», в 1948–1960 гг. занимал пост заместителя начальника Производственного объединения «Туркменнефть», а в 1960–1976 гг. был начальником этого объединения. В 1976 г. Шейхали Дадашов стал главным директором вышеупомянутого Производственного объединения. За доблестный труд Шейхали Дадашов в 1951 г. был удостоен Государственной премии СССР, в 1964 г. получил почетное звание «Заслуженный нефтяник Туркменской ССР», а в 1965 г. по указу Президиума Верховного совета СССР удостоен почетного звания «Героя Социалистического труда». Шейхали Дадашов с 1961 г. был членом ЦК КП Туркменистана, депутатом Верховного Совета Туркменской ССР 6–9 созывов, был дважды награжден орденом Ленина и Октябрьской революции, дважды – орденом Трудового Красного Знамени и другими орденами и медалями СССР [14, с. 313].

По решению Министерства Нефтяной Промышленности СССР от 10 апреля 1948 г. усиливалось техническое оснащение нефтяных и газовых промыслов южных и западных районов СССР, в частности промыслов Производственного Объединения «Туркменнефть». В 1948 Бакинский машиностроительный завод имени лейтенанта Шмидта отправил в Туркменскую ССР 6 крытых роторов, 24 эксплуатационных труб, а Бакинский завод имени Буниата Сардарова – 25 буровых вышек марки «БМ»–24», 4 двух вальных смесителей глины [15, с. 9].

Промышленные предприятия Азербайджанской ССР в 1952 г. отправляли в Туркменистан нефтяное оборудование 71 наименований [16, с. 31].

В результате постоянного обеспечения нефтяной промышленности Туркменистана предприятиями нефтяного машиностроения Азербайджанской ССР туркменские нефтяники в 1957 г. досрочно выполнили государственные планы, пробурили сверх плана 6227 метров по сравнению с 1956 годом, повысили ежедневную среднюю добычу нефти на 1210 тонн, а по сравнению с 1955 годом – на 21,3%.

На XIII конференции Небитдагского городского комитета партии, проведенной в 1958 г., была высоко оценена помощь, оказанная нефтяниками Азербайджанской ССР туркменским коллегам, участники конференции отметили, что нефтяники машиностроители Баку сыграли основную базовую роль в оснащении, снабжении нефтяной промышленности Туркменистана нефтяным оборудованием [10, с. 28].

Ученные Азербайджанской ССР всячески старались содействовать развитию экономики, особенно нефтяной и газовой промышленности Туркменистана. Для устранения научно–технической отсталости нефтяной промышленности Туркменской ССР 9 октября 1948 г. в Небитдаге был создан филиал Азербайджанского Научно–Исследовательского Нефтяного Института. В восьми лабораториях этого филиала трудились: 1 доктор наук, 2 кандидата наук, 17 специалистов с высшим образованием и два специалиста со средним профессиональным образованием. В результате деятельности Небитдагского филиала АНИНИ были устранены многие трудности и успешно решены такие важнейшие вопросы, как улучшение качества геолого–разведочных работ и увеличение добычи нефти [3, с. 386]. В 60–х гг. минувшего века во взаимосвязях сотрудничающих сторон более эффективные результаты давала научно–техническая помощь. Средняя потребность туркменской стороны в помощи Азербайджана чувствовалась, особенно в области научного изучения новых нефтяных месторождений, обнаруженных в прикаспийских районах Туркменской ССР. Для создания нефтяных промыслов в этом районе следовало изучить гидрометеорологические особенности того района. С этой целью туркменская сторона заключила договор с Управлением Гидрометеорологической службы Азербайджанской ССР.

Азербайджанские гидрометеорологии в качестве отчета подготовили материалы исследовательских работ, проведенных ими на восточных берегах Каспийского моря, к изданию. Они определили направление, силу, скорость ветров и параметры высоких волн у прикаспийского Челекена. Первичный научно–технический отчет азербайджанских гидрометеорологов

был представлен в Управление Нефтяного Объединения Туркменистана уже в марте 1963 г., однако они продолжили свои исследования до 1965 г.

Проект по расширению Красноводского нефтеперерабатывающего завода (Туркменистан) был подготовлен в Азербайджанском Институте Проектирования Нефтяных Установок (Сооружений). В ноябре 1964 г. инженер этого проекта Г. С. Шагинов вместе с другими участниками проекта по расширению вышеупомянутого завода по указу Президиума Верхового Совета СССР был награжден Орденом Трудового Красного Знамени [17, с. 133].

11 мая 1964 г. группа инженеров Азербайджанского Научно–Исследовательского Института по бурению нефтяных и газовых скважин прибыла в Туркменистан. Инженеры из Азербайджана в течении недели побывали в Небитдаге, оказали научно–техническую помощь туркменским коллегам и дали им советы по электробурению [18].

В июле 1965 г. Азербайджанский Институт по проектированию морских нефтяных установок получил от нефтяников Туркменистана заказ для подготовки проекта второй плавающей установки по расширению разведочного бурения в Гарабогазской степи. Плавающая установка по бурению нефтяных и газовых скважин, установленная на специальном корабле, где были все условия для работы и отдыха бурильщиков, значительно ускорила разведочные работы [19].

Для создания стального острова на прикаспийских берегах Туркменистана в июле 1965 г. корабль «Азербайджан» Каспийской Нефтяной Флотилии доставил в район Банке полуострова Челекен 500 тонн стальных конструкций. Большая часть этого тяжелого груза состояла из 60–ти тонного металлического блока. Для погружения этих блоков в дно моря и крепления их в землю на этом корабле прибыла также бригада монтажников под руководством Абдула Ибрагимова, работающего в монтажном управлении №2 Азербайджанского Треста по Морской Нефтяной Разведке [20].

Нефтяники и машиностроители Азербайджанской ССР усиливали помощь также промысловикам Туркменистана. Среди нефтяных оборудований, вывозимых в Туркменистан морским путем, были стальные трубы, вышки для скважин, передвижные агрегаты, турбобуры, фонтанные арматуры, геофизические приборы и оборудования [21].

В 60–х гг. прошлого века в развитии азербайджано–туркменских научных связей в нефтяной области значительную роль сыграл доктор геолого–минералогических наук, профессор, академик АН Азербайджанской ССР, лауреат Государственной премии СССР (дважды) Алашраф Ализаде. В 1949–1954 гг. он был заведующим кафедрой в Туркменистанском Государственном Университете имени А. М. Горького и заведующим Отделом Полезных Ископаемых АН Туркменской ССР. Несмотря на то, что в 1959 г. Алашраф Ализаде занимал пост директора Азербайджанского Государственного Научно–Исследовательского и Проектного Института Нефтяной Промышленности, он продолжил и даже укрепил научные связи с туркменскими коллегами [22, с. 94–100].

Академик А. А. Ализаде занимался проблемой нефтеносности залежей мезозойской эры. Он в 50–60 гг. минувшего столетия проводил исследования в Туркменской ССР и в результате этих исследований составил стратиграфическую схему залежей плиоценской эры, изучил богатую фауну Акчагыла. В 1961–ом и 1967 гг. Москве был издан его двухтомный труд «Акчагыл Туркменистана». Этот фундаментальный труд А. А. Ализаде стал ценным вкладом в историю азербайджано–туркменских научных связей [17, с. 134].

Академик А. А. Ализаде сыграл также значительную роль в подготовке научных кадров по нефти для Туркменской ССР. Поэтому в 1971 г. он был удостоен почетного звания «Заслуженный деятель науки и техники Туркменской ССР» [23, с. 12].

Под руководством академика А. А. Ализаде молодые ученые Т. Розиев, Г. Попов (!(%;), Н. Назаров (1957), О. Узаков (1966), Н. Начинуров, А. Кузьмин и С. Абдурашидов (1967), подводя итог своим научным исследованиям в области актуальных проблем нефтяной промышленности Туркменской ССР, успешно защитили кандидатские диссертации [23, с. 147–150].

Благодаря всесторонней помощи нефтяников Азербайджана в Туркменской ССР неуклонно росла добыча и переработка нефти, нефтяная промышленность укрепляла свои позиции в экономике страны. Например, если в 1928 г. в Туркменистане было добыто 8 тыс. тонн нефти, то в 1934 г. этот показатель был равен 16 тоннам, в 1938 г. 437 тыс. тоннам, в 1941 г. – 623988 тоннам, в 1945 г. – 629 тыс. тоннам, в 1948 г. – 1 миллион 289 тыс. тоннам, в 1950 г. – 2 миллиона 021 тыс. тоннам, а в 1956 г. 3 миллионам 156 тыс. тоннам [10, с. 15–16].

Неуклонное и интенсивное снабжение нефтяной промышленности Туркменской ССР оборудованием в 60–х гг. XX века дало толчок также расширению геолого–разведочных работ в новых отраслях промышленности страны. Например, если в 1959 г. велись геолого–разведочные работы в четырех участках, то в 1962 г. число таких участков достигло 21 [11, с. 24]. В результате сдачи в эксплуатацию ряда таких новых месторождений, как Готуртепе, Окарем, Челекен, Барсагелмез, Май, Фераб добыча нефти в Туркменистане возросла в 1964 г. на 86% по сравнению с 1959 г. [25, с. 19].

В проведении интенсивных геолого–разведочных работ, открытии богатых и перспективных нефтяных и газовых месторождений в Туркменской ССР заметную роль сыграл доктор геолого–минералогических наук Айдын Ахмедов. Он в 1958 г. окончил факультет геологии и географии Азербайджанского Государственного Университета (ныне Бакинского Государственного Университета). После окончания университета А. Ахмедов уехал по направлению в Туркменскую ССР, в 1958–1961 гг. работал в геофизической экспедиции Небитдагского участка на Западного Туркменистана в качестве радиотехника, инженера–геолога и главного геофизика – интерпретатора.

Молодой инженер–геолог Айдын Ахмедов, вызывая искусственные землетрясения в Небитдагском участке, в результате экспериментальных работ определил, что релейные волны, возникающие после землетрясения, могут распространяться не только на поверхности Земли, но и в ее недрах. Это было открытием молодого инженера–геолога. Он для выявления нефтяных и

газовых месторождений непосредственно методом сейсмической разведки, без ведения бурильных разведочных работ, изучил эластические особенности слоев, скорость распространения релейной волны, энергию, амплитуду, механизм поглощения, свойство частоты релейной волны [26, с. 9–10].

Айдын Ахмедов в годы работы в Туркменистане «неоднократно оказывался в аварийных ситуациях, каждый раз его спасал Аллах и он четырежды вернулся к жизни» [26, с. 87]. «В последний раз, когда А. Ахмедов попал в аварийную ситуацию, он в тяжелом состоянии оказался в больнице, врачи потеряли надежду на его спасение. Они даже сообщили его родным, которые жили в селе Доду Шекинского района, о том, что Айдын Ахмедов погиб» [26, с. 87].

Видный ученый А. Ахмедов в 1973–1993 гг. на основании договора был непосредственным научно–техническим руководителем сейсморазведочных работ в Объединении Геофизических Работ Узбекской ССР (с 1991 г. Республики Узбекистан) [26, с. 6].

«Метод динамического поперечного профилирования преломленными волнами», созданный Айдыном Ахмедовым, широко внедрялся в нефтегазовом районе Бухара–Хива Узбекистана и в Туркменистане. В результате применения этого метода А. Ахмедова в вышеупомянутом районе Узбекистана, в нефтегазовых районах Азербайджана были выявлены 92 перспективных объектов и на 30–ти объектах путем глубокого бурения скважин открыты 21 месторождений газа и одно месторождение нефти [3, с. 388].

Благодаря методу А. Ахмедова, в результате анализа динамических параметров сейсмических волн, точной оценки геологического анализа срезки (отрезков) определены контуры аномальных участков. Анализ сведений, полученных А. Ахмедовым на территориях, где затруднена регистрация сейсмических волн, возникающих под влиянием сложного рельефа и техногенных факторов, также дал свои положительные результаты.

Ученые Ташкента и Ашгабада Т. Л. Бабаджанов, Б. Б. Рубо, Б. Е. Лапидус, З. Н. Зуев, А. И. Захидов, Г. Б. Шатулова высоко оценили разведочный метод известного ученого Айдына Ахмедова. Специалист по имени «Дашдемир», который был участником многих геофизических экспедиций в Зеваре, Шуртане, Кемачи, Башкенте, Тамуке, Култаке, Акназаре, Денизгюле и в других местах, работал вместе с А. Ахмедовым, в одной из известных газет, издающихся в городе Коканд Узбекистана, опубликовал статью под названием «Бакинский ученый А. Ахмедов определяет месторождения нефти и газа, прислоняя ухо к земле» [26, с. 14].

В 70–х гг. XX столетия руководство СССР с огромным вниманием и заботой относилось к развитию нефтяной промышленности в Азербайджанской ССР. Благодаря этому вниманию запасы нефти в Азербайджанской ССР увеличились в 2, а запасы газа в 3 раза. В 1975 г. общая добыча газа и нефти условного топлива в Азербайджанской ССР достигла 27,1 миллионов тонн. До распада СССР азербайджанские нефтяники вели эффективную разведочную работу и на прикаспийских регионах Казахстана, Туркменистана и Российской Федерации. Они обнаружили на Каспийском море более 350 месторождений нефти и газа. Наряду с новыми месторождениями нефти и газа в азербайджанском секторе Каспийского моря, нефтяники Азербайджанской ССР, открыли в туркменистанском секторе моря нефтяные месторождения «Восточный Ливанов», «Имени И. М. Губкина», «Имени Баринова», «ЛАМ» и «Челекенгюнбез», в российском секторе – «Инчихедениз П», а в казахстанском секторе – одно месторождение нефти [27].

Азербайджанские нефтяники, имеющие огромный многовековой опыт в области добычи нефти, сыграли значительную роль в становлении и развитии нефтяной промышленности Туркменистана. Весомый вклад нефтяников Азербайджана в укрепление экономической мощи братского туркменского народа оказал также позитивное влияние на повышение его политического авторитета на международной арене. Экономическая самостоятельность, независимость обеспечивает долголетие политической независимости. В эпоху, когда усиливаются связи между тюркскими народами и государствами, необходимо пересмотреть, изучить и восстановить традиционные, но ослабевшие связи между нефтяниками Азербайджана и Туркменистана, во имя дружбы и братства расширить обмен опытом в этой области. Ибо это – веление времени. Современный глобализирующийся мир также приближает и роднит народы на базе взаимных экономических связей.

Список использованных источников

1. Амиров А. А. Роль Азербайджана в формировании нефтяной промышленности Казахстана и республик Средней Азии // Нефтяное хозяйство Азербайджана. – 1993. – №4. – С.52–55 (на азерб. языке).
2. История Казахской ССР, Т.2. – Алма–Ата, 1959. – 735 с.
3. Алекберов А. Роль Азербайджана в формировании и развитии нефтяной промышленности Казахстана республик Средней Азии // Возрождение – XXI век. – 2013. – №180. – С.378–392 (на азерб. языке).
4. Бейдемирова Б. С. Роль Азербайджанской ССР во внутренних и внешних экономических связях страны. – Баку: Элм, 1990. – 88 с. (на азерб. языке).
5. Центральный Государственный Архив Азербайджанской Республики. – 1610, с.7, дело (на азерб. языке).
6. Мехтиев Г. Деятельность Коммунистической партии Азербайджана в период Великой Отечественной войны. – Баку, 1967. – 292 с.
7. Мельников В. Советский Азербайджан – республика дружбы народов. – Баку, 1967. – 220 с.
8. Нефть и газ Туркменистана: сегодня и завтра / Газета «Коммунист». – 25 марта 1965. – №70 (12847) (на азерб. языке).
9. Дурдыев Т. Формирование и развитие Туркменской советской интеллигенции. – Ашхабад, 1972. – 153 с.
10. Мирзоев С. М. Роль Азербайджанской ССР в обеспечении нефтяной промышленности Туркменистана квалифицированными кадрами // Научные труды АГПУ (Серия истории и философии). – 1974. – №1, 6. – С.10–16 (на азерб. языке).
11. VII научная конференция профессорско–преподавательского состава Туркменского Университета им. А. М. Горького. – Ашхабад, 1959. – 117 с.
12. Асадов А. А. Сила братской взаимопомощи. – Баку, 1972. – 125 с.
13. АСЭ. Том II. – Баку, 1978. – 592 с. (на азерб. языке).
14. АСЭ. Том III. – Баку, 1979. – 600 с. (на азерб. языке).
15. Кулиева З. Сотрудничество нефтяников Азербайджана с нефтяниками братских советских республик (1946–1958 гг.). Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Баку, 1969. – 24 с.
16. Ахмедов А. Азербайджан в международных отношениях. – Баку: Элм ве Тахсил, 2009. – 386 с. (на азерб. языке).
17. Алекберов А. Из истории азербайджано–туркменских связей (60–е гг. XX века) // Известия НАНА (Серия истории, философии, права). – 2008. – №9. – С.132–144 (на азерб. языке).

18. Азербайджанские нефтяники в Небитдаге // Газета «Баку». – 11 мая 1964. – №110 (2006) (на азерб. языке).
19. Заказ нефтяников Туркменистана // Газета «Баку». – 16 июля 1965. – №166 (2371) (на азерб. языке).
20. Стальной остров у берегов Туркменистана // Газета «Баку». – 22 июля. – №171 (2376) (на азерб. языке).
21. Помощь нефтяникам Туркменистана // Газета «Баку». – 30 июля 1965. – №179 (2075) (на азерб. языке).
22. Гусейнов М. Басгал – отголосок наших предков. – Баку: Адилоглу, 2002. – 232 с. (на азерб. языке).
23. Ализаде Алашраф. Библиография. – Баку: «Nafta– Pres», 2001. – 202 с. (на азерб. языке).
24. Курбанов Л. А. Нефтяная, газовая, химическая промышленность Туркменской ССР и перспективы е развития. – Ашхабад, 1972. – 210 с.
25. Материалы XVIII съезда Коммунистической партии Туркменистана. – Ашхабад, 1972. – 114 с.
26. Ахмедов Айдын. Значимая жизнь (Библиография). – Баку: Унсийат, 2007. – 160 с. (на азерб. языке).
27. Гейдар Алиев и развитие нефтяной промышленности Азербайджана. – Архив Az./az/az.trend.az/2025298/ 06.05.2013 (на азерб. языке).

References

1. Amirov A. A. Rol' Azerbajdzhana v formirovanii neftjanoj promyshlennosti Kazahstana i respublik Srednej Azii // Neftjanoe hozjajstvo Azerbajdzhana. – 1993. – №4. – S.52–55 (na azerb. jazyke).
2. Istorija Kazahskoj SSR, T.2. – Alma–Ata, 1959. – 735 s.
3. Alekberov A. Rol' Azerbajdzhana v formirovanii i razvitii neftjanoj promyshlennosti Kazahstana respublik Srednej Azii // Vozrozhdenie – XXI vek. – 2013. – №180. – S.378–392 (na azerb. jazyke).
4. Bejdemirova B. S. Rol' Azerbajdzhanskoj SSR vo vnutrennih i vneshnih jekonomicheskih svjazjah strany. – Baku: Jelm, 1990. – 88 s. (na azerb. jazyke).
5. Central'nyj Gosudarstvennyj Arhiv Azerbajdzhanskoj Respubliki. – 1610, s.7, delo (na azerb. jazyke).
6. Mehtiev G. Dejatel'nost' Kommunisticheskoj partii Azerbajdzhana v period Velikoj Otechestvennoj vojny. – Baku, 1967. – 292 s.
7. Mel'nikov V. Sovetskij Azerbajdzhan – respublika druzhby narodov. – Baku, 1967. – 220 s.
8. Neft' i gaz Turkmenistana: segodnja i zavtra / Gazeta «Kommunist». – 25 marta 1965. – №70 (12847) (na azerb. jazyke).
9. Durdyev T. Formirovanie i razvitie Turkmenskoj sovetskoj intelligencii. – Ashhabad, 1972. – 153 s.
10. Mirzoev S. M. Rol' Azerbajdzhanskoj SSR v obespechenii neftjanoj promyshlennosti Turkmenistana kvalificirovannymi kadrami // Nauchnye trudy AGPU (Serija istorii i filosofii). – 1974. – №1, 6. – S.10–16 (na azerb. jazyke).
11. VP nauchnaja konferencija professorsko–prepodavatel'skogo sostava Turkmenskogo Universiteta im. A. M. Gor'kogo. – Ashhabad, 1959. – 117 s.
12. Asadov A. A. Sila bratskoj vzaimopomoshhi. – Baku, 1972. – 125 s.
13. ASJe. Tom II. – Baku, 1978. – 592 s. (na azerb. jazyke).
14. ASJe. Tom III. – Baku, 1979. – 600 s. (na azerb. jazyke).
15. Kulieva Z. Sotrudnichestvo neftjanikov Azerbajdzhana s neftjanikami bratskih sovetskih respublik (1946–1958 gg.). Avtoref. diss. kand. ist. nauk. – Baku, 1969. – 24 s.
16. Ahmedov A. Azerbajdzhan v mezhdunarodnyh otnoshenijah. – Baku: Jelm ve Tahsil, 2009. – 386 s. (na azerb. jazyke).
17. Alekberov A. Iz istorii azerbajdzhano–turkmenskih svjazej (60–e gg. XX veka) // Izvestija NANA (Serija istorii, filosofii, prava). – 2008. – №9. – S.132–144 (na azerb. jazyke).
18. Azerbajdzhanskie neftjaniki v Nebitdage // Gazeta «Baku». – 11 maja 1964. – №110 (2006) (na azerb. jazyke).
19. Zakaz neftjanikov Turkmenistana // Gazeta «Baku». – 16 ijulja 1965. – №166 (2371) (na azerb. jazyke).
20. Stal'noj ostrov u beregov Turkmenistana // Gazeta «Baku». – 22 ijulja. – №171 (2376) (na azerb. jazyke).
21. Pomoshh' neftjanikam Turkmenistana // Gazeta «Baku». – 30 ijulja 1965. – №179 (2075) (na azerb. jazyke).
22. Gusejnov M. Basgal – otgolosok nashih predkov. – Baku: Adiloglu, 2002. – 232 s. (na azerb. jazyke).
23. Alizade Alashraf. Bibliografija. – Baku: «Nafta– Pres», 2001. – 202 s. (na azerb. jazyke).
24. Kurbanov L. A. Neftjanaja, gazovaja, himicheskaja promyshlennost' Turkmenskoj SSR i perspektivy e razvitija. – Ashhabad, 1972. – 210 s.
25. Materialy XVIII s#ezda Kommunisticheskoj partii Turkmenistana. – Ashhabad, 1972. – 114 s.
26. Ahmedov Ajdyn. Znachimaja zhizn' (Bibliografija). – Baku: Unsijat, 2007. – 160 s. (na azerb. jazyke).
27. Gejdar Aliev i razvitie neftjanoj promyshlennosti Azerbajdzhana. – Arhiv Az./az/az.trend.az/2025298/ 06.05.2013 (na azerb. jazyke).

Alakbarov A., *Doctor of Philosophy in History, leading researcher, Institute of History A. A. Bakikhanov of ANAS (Azerbaijan), gileya.org.ua@gmail.com*

The role of the Azerbaijan Republic in arising and developing of Turkmenistan oil industry

This article deals of Azerbaijan's important role in arising and developing of Turkmenistan oil industry.

Our oil experts earned a great fame in the Turkmenistan Republic for being considerable progress in the direction of discovering new oil and gas fields, expanding geological exploration, applying scientific innovation to the production, preparing the national staff.

The closely participation of the Azerbaijanian industrial enterprses on paying a demand necessary for the oil equipment and their invaluable services are the main aspects of the article.

One of the important sides of the article is giving the opinion of intensifing the relationslip between the two countries' oilmen after gaining their historical independence.

Keywords: *Azerbaijan, Turkmenistan oil industry, oilman, best practice, equipment, specialist, exploration.*

Алекберов А., *доктор філософії з історії, провідний науковий співробітник, Інститут Історії ім. А. А. Бакиханова НАНА (Азербайджан), gileya.org.ua@gmail.com*

Роль Азербайджану в становленні і розвитку нафтової промисловості Туркменістану

Висвітлюється важлива роль Азербайджану в створенні і розвитку нафтової промисловості в Туркменістані. Відкриття нових нафтогазових родовищ, розширення геологорозвідувальних робіт, впровадження наукових розробок у виробництво, значний прогрес у підготовці наукових кадрів, все це принесло величезну славу нашим фахівцям нафтовикам в братській республіці.

Нафтові підприємства Азербайджану брали безпосередню участь в задоволенні потреб Туркменістану в нафтовому обладнанні.

Підкреслюється, що сьогодні, коли Азербайджан і Туркменістан йдуть по шляху незалежності, відродження ослаблених взаємозв'язків між нафтовиками двох країн має першорядне значення.

Ключові слова: *Азербайджан, Туркменістан, нафтова промисловість, нафтовик, найкраща практика, обладнання, фахівець, розвідка, геологічний.*

* * *

УДК 327(ЕС):94(479.24)

Мамедова Г. Р.,
диссертант, Институт истории
им. А. А. Бакиханова НАНА
(Азербайджан), elmarmaharram@mail.ru

Энергетическое сотрудничество ЕС и Азербайджанской Республики

В результате реализации нефтяной стратегии, разработанной Гейдаром Алиевым, Азербайджан превратился в один из нефтяных центров мира, государство играет важную роль в формировании совершенно новой экономической модели развития региона и энергетики, уточнили потенциал Каспийского моря, расширение политических и торговых отношений между Европой и Азией, развитие транспортных регионов Кавказа и реализация таких замечательных проектов, как TRASECA.

Ключевые слова: *Г. Алиев, нефть, SOCAR, стратегия, экономика.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Европейский Союз осуществляет многостороннее разноуровневое сотрудничество со многими странами

мира. Связи Евросоюза между Азербайджаном заключаются в поддержании экономических и политических реформ, создание транспортно–коммуникационного коридора Восток–Запад (ТРАСЕКА), развитие инфраструктур и другие направления [1, с. 74].

С 1991 года Европейский Союз финансирует новую программу ТАСИС по реализации демократических реформ в независимых государствах, созданию инфраструктур рыночной экономики, развитию межгосударственной торговли, транспорта и сети таможенно–пропускных пунктов [2, с. 109]. В рамках этой программы в 1993 году в Брюсселе по инициативе Европейского Союза был выдвинут проект «Транскавказский транспортный коридор Европа–Кавказ–Азия» (ТРАСЕКА). Обсуждение этого проекта было проведено с участием представителей Азербайджана, Грузии, Казахстана, Кыргызстана, Узбекистана, Туркменистана, Таджикистана и Армении. По итогам обсуждения была принята «Брюссельская декларация» и принято решение о восстановлении «Шелкового пути» Восток–Запад с перспективой налаживания транспортно–коммуникационных инфраструктур.

Азербайджан и Европейский союз поддерживают позитивные отношения на протяжении многих лет и стали более тесно связаны между собой. В настоящее время Азербайджанская республика является частью Европейской политики соседства и Совета Европы, и получает помощь и инвестиции в экономику со стороны Европейского Союза. После обретения независимости Азербайджанская республика вступила в Организацию Объединенных Наций (1992 год). Государственная политика Азербайджанской республики была направлена на экономическое сотрудничество с Европой. Формальные отношения с ЕС начались в 1996 году, когда был подписан Соглашение о партнерстве и сотрудничестве (СПС) между Азербайджаном и ЕС, которое вступило в силу в 1999 году. Это соглашение стало основной позитивных отношений между Азербайджанской Республикой и Европейским Союзом. Азербайджан также укрепил свои отношения с Европой, став 43–м государством, присоединившимся к Совету Европы 25 января 2001 года. С момента вступления в ЕС Азербайджан ратифицировал 50 договоров и принял активное участие в работе Совета.

Таким образом, Азербайджанская республика, начиная с 1993 года, активно развивает отношения с Европейским Союзом. В 1996 году Президент Азербайджанской республики Гейдар Алиев подписал подготовленное ЕС «Соглашение о партнерстве и сотрудничестве». С этого времени начинается отчет официального сотрудничества Азербайджана с этой структурой [3, с. 58].

Программа предусматривала материальное и техническое содействие Европейского Союза осуществлению ряда структурных реформ, направленных на развитие рыночной экономики Азербайджана, программы приватизации, реализации инфраструктурных проектов.

В сентябре 1998 года в Баку состоялась международная конференция по программе ТРАСЕКА, организованная Комиссией Европейского Союза. В ней приняли участие представители 32 государств, а также представители 13 международных и региональных структур. На итоговом заседании конференции Комиссия Европейского Союза, руководители стран–участниц подписали важный документ под названием «Многостороннее соглашение по развитию транспортно–коммуникационного коридора Европа–Кавказ–Азия». Более того, участники конференции приняли Бакинскую декларацию, отражающую основные принципы всестороннего сотрудничества и региональной интеграции между евразийскими странами. Было принято решение об открытии в Баку специальной «штаб–квартиры».

Стоит отметить, что Европейский Союз осуществляет сотрудничество с Азербайджаном не только в рамках проекта ТРАСЕКА и «Соглашения о партнерстве и сотрудничестве», но и в рамках проводимого на Южном Кавказе проекта общего регионального сотрудничества, а также других программ, направленных на обеспечение мира, стабильности и экономического прогресса в Европе.

По мнению аналитиков, Европейский Союз представляет альтернативу российской программе «Евразийская интеграция». Программа ЕС ТРАСЕКА и другим инициативы Европейского Союза в Евразии, и в частности на Южном Кавказе, сталкиваются с геополитическими интересами России, которая стремится держать этот регион в сфере своего влияния. При этом Европейский Союз демонстрирует, что не останется безучастным к процессам, происходящим в регионе, который представляет для него особое геополитическое значение.

В 2001 году Европейский Союз вложил в Азербайджанскую республику более 100 млн. евро [4].

В 2003 году ЕС принял программу «Большая Европа: инициатива новых рамок с восточными и западными соседями» [5, с. 55].

В январе 2004 года Европейская Комиссия поручила министрам иностранных дел Европейского Союза подготовить предложения для включения южно–кавказских республик в программу «Политика нового соседства». В рамках этой программы Азербайджанская республика вместе с Европейским Союзом получил возможность для реализации многих политических, экономических, правовых и административных реформ при финансово–технической поддержке Евросоюза. К тому же ЕС выделил Азербайджанской республике квоту выхода на его внутренние рынки, свободный оборот, возможности, связанные с рабочей силой, товарами, услугами, инвестициями и т.д.

Эффективное сотрудничество Азербайджанской республики с ЕС, способствует расширению экономических связей с европейскими странами, созданию льготного торгового и кредитного режима, упорядочивает и упрощает миграцию, содействует принятию совместных усилий по борьбе с наркобизнесом и организованной преступностью, создает благоприятные условия для привлечения инвестиций и пр.

В 1993–2004 годы Европейский Союз оказал Азербайджанской республике значительную материально–техническую помощь и в рамках программ по чрезвычайной и гуманитарной помощи, восстановительных и технических проектов, структурных реформ и пр. провел работу на сумму более 100 млн. евро [6]. Программы Европейского Союза INOGATE, ECHO и другие финансируют важные проекты в нашей стране. INOGATE является одним

из самых длительных программ технической помощи финансируемых Европейским Союзом. Она началась в 1996 году и работает в рамках политики Бакинской инициативы и Восточного партнерства. INOGATE сотрудничает с 11 странами–партнерами, чтобы поддержать снижение их зависимости от ископаемых видов топлива, повышение безопасности их энергоснабжения и снижения общего изменения климата. Страны–партнеры INOGATE находятся в трех географических регионах и поддерживаются тремя региональными секретариатами INOGATE. Первый секретариат, находящийся в Киеве, курирует Беларусь, Молдову и Украину. Республики Южного Кавказа – Азербайджан, Армению и Грузию курирует Секретариат в Тбилиси. Центральную Азию – Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан и Узбекистан курирует Секретариат в Ташкенте.

Азербайджан является страной–партнером INOGATE с 1996 года. Эта программа продолжает поддерживать энергетическое сотрудничество с Азербайджаном в контексте регионального энергетического партнерства между странами Европейского Союза. Повышенное внимание уделяется устойчивой энергетике, как источнику энергии будущего. Это включает в себя увеличение инвестиций в этот сектор, например, проведение геопространственной картирование энергоэффективности возобновляемых источников энергии и обеспечение утилита для визуальной поддержки инвестиционного диалога между политиками, потенциальными инвесторами и возобновляемыми источниками поставок энергии. INOGATE продолжает поддерживать безопасность энергоснабжения, обеспечивая комплексное исследование по состоянию современных технологий для снижения потерь газа. Другие ключевые области дальнейшего поддержки INOGATE включают в себя разработку системы энергетической статистики и создание технических комитетов на газ и электроэнергию для устойчивого и эффективного согласования конкретных стандартов. Таким образом, очевидно, что Азербайджанская республика успешно участвует в региональных проектах Европейского Союза, являясь передовым экономическим государством на Южном Кавказе [7].

Азербайджанская республика разрабатывает новые формы двусторонних связей с ЕС, демонстрируя стремление интегрироваться в общеевропейское пространство экономики, политики и безопасности.

Во–первых, Азербайджанская Республика поддерживает планы ЕС, связанные с укреплением региональной интеграции.

Во–вторых, Азербайджанская республика демонстрирует стремление к миру и сотрудничеству в регионе. С 1992 года приоритетным направлением внешней политики Азербайджанской республики является интеграция в Европу. Шагом к этому стало активное сотрудничество с Европейским Союзом.

В–третьих, в Азербайджанской республике претворяться в жизнь реформы (экономические, политические, правовые и социальные), которые отвечают стандартам ЕС. Азербайджан вместе с западными государствами участвует в глобальных энергетических и транспортных проектах. Азербайджанская республика является для Европейского Союза стратегически важным государством, находящимся на пути расширения Европы на восток.

В–четвертых, не смотря на то, что в Азербайджане преобладает мусульманское население, азербайджанское общество ориентировано на европейские ценности, толерантно по своей исторической и ментальной составляющей.

Таким образом, Азербайджанская республика – важный стратегический партнер ЕС, как в рамках совместного участия в нефтяных проектах, так и в рамках программы политики нового соседства ЕС, являясь ведущим государством на Южном Кавказе на пути интеграции в Европейский Союз.

26 мая 2008 года Польша и Швеция представили министрам иностранных дел ЕС предложения о создании единого форума для восточных соседей – «Восточное партнерство». В него вошли 27 государств Европейского Союза, а также Украина, Молдова, Грузия, Армения, Азербайджан и Беларусь на уровне экспертов. Совет министров Европейского Союза на заседании 20 июня 2008 г. одобрил создание программы «Восточное партнерство» и план развития регионального сотрудничества с восточными соседями, в том числе на двустороннем уровне. В рамках этой структуры были запланированы переговоры о визовом режиме, введении зон свободной торговли, заключении стратегических соглашений. Будут осуществляться также небольшие проекты по обмену студентами, защите окружающей среды, энергообеспечению.

Вступление государств Южного Кавказа в Европейский Союз возможно, по условиям ЕС, только после ликвидации внутренних конфликтов, отказа от территориальных притязаний и этнического сепаратизма, при наличии добрососедских связей всех кавказских государств между собой.

Начиная с мая 2004 года, Европейский Союз выделяет на реализацию политики «добрососедских отношений» 255 млн. евро, ведет активную политику интеграции и примирения государств Южного Кавказа [8]. Надо отметить, что страны, присоединившиеся к программе ЕС, должны демонстрировать институтам Евросоюза намерение уважать права человека, соблюдать верховенство законов, организовать прозрачное управление, придерживаться требований рыночной экономики и норм международного права [9, с. 109].

По распоряжению Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева от 1 июня 2005 года «О создании Государственной комиссии по интеграции Азербайджанской Республики в Европу» руководством к действию являются следующие задачи:

– обеспечение эффективной и координированной работы по укреплению связей между Азербайджанской республикой и Европейским Союзом;

– разработка и осуществление Плана деятельности Европейского Союза, связанного с Азербайджанской республикой;

– создание рабочих групп по сотрудничеству с Европейским Союзом в политической, экономической, транспортной, энергетической, правовой, гуманитарной, научно–образовательной сферах, а также в области безопасности, прав человека и демократизации общества [10].

Для соответствия стандартам Европейского Союза Азербайджанская республика должна вести реформы в политической, экономической, социальной сферах, соблюдать требования глобализации, к которой присоединились развитые западные страны. Азербайджанская республика, присоединившись к этой программе, согласилась на проведение политики открытых дверей, стремление к полной либерализации внутреннего рынка, производства и услуг и пр.

Урегулирование армяно–азербайджанского, нагорно–карабахского конфликта является непременным условием интеграции в единую систему сотрудничества и безопасности.

Помимо устранения этнических конфликтов на территории Южного Кавказа, непременным условием интеграции в Европейский Союз является:

– введение во всех трех республиках региона единой системы законодательной, исполнительной и судебной власти;

– формирование единого военного командования, единой денежной системы;

– открытие границ с целью интеграции;

– создание единой таможенной системы, создающей условия для свободного перемещения товаров, рабочей силы и других трудовых ресурсов и пр. [11].

Интеграция Азербайджанской республики, как и других стран Южного Кавказа, в Европейский Союз возможна при условии улучшения их взаимоотношений друг с другом, внутренней интеграции и завершения процесса демократизации общества в соответствии с западными стандартами [12].

Республики Южного Кавказа, как и все постсоветские страны, начав диалог с западным миром, заявили о приверженности его политической и экономической модели и ожидали реальную помощь. Западные государства принялись выделять многомиллионные кредиты на реформирование инфраструктур постсоветских республик и в частности Каспийско–Кавказского региона [13, с. 38]. Не смотря на угрозу глобальных рисков (терроризм, наркомания, торговля людьми, оружием и т.д.) проблемы безопасности отступили перед экономической необходимостью в качестве приоритета мирового развития.

Резко активизировалась деятельность европейских международных структур, ведущие европейские институты в лице Совета Европы, Европейского Союза, Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе к сотрудничеству с постсоветскими странами. Из этих государств наибольший интерес для Европы представляет Азербайджан как страна, географически расположенная на стыке Европы и Азии, располагающая вторыми в СНГ после России разведанными запасами нефти и избравшая путь активной и планомерной интеграции в западноевропейские политико–экономические структуры. Сотрудничество с Западной Европой важно для Азербайджанской республики с точки зрения интеграции через нее в мировое хозяйство [14, с. 295].

По процессу интеграции Азербайджанской Республики в европейские структуры можно сделать некоторые выводы. Азербайджан в силу своей прозападной ориентации и во многом благодаря нефтяному буму, поднятому вокруг этой республики из–за крупных нефтяных контрактов с иностранными компаниями, получил солидный кредит доверия от европейских партнеров, который может способствовать интеграции Азербайджана в европейское сообщество. В заключение хотелось бы привести слова профессора Л. Глухарева о перспективах европейской интеграции: «В Европе существуют четыре цивилизации – европейская (западная), атлантическая, евразийская и исламская. Все они вовлечены, хотя и в разной мере, в процессы европейской интеграции. XXI век будет веком их усиливающегося сотрудничества и взаимопроникновения. Но вместе с тем каждой культуре свойственно стремление к самосохранению, отторжению внешних воздействий. Взаимодействие двух отмеченных тенденций будет вызывать напряженность, порождать конфликты. Все это осложняет процессы взаимодействия цивилизаций. Европейская интеграция – это детище, прежде всего, европейской цивилизации. После исторических перемен в Европе на рубеже 80–х и 90–х годов перспективы интеграции радикально изменились. Она становится подлинно европейской. Предстоящее вступление в ЕС стран Центральной, Восточной и Балканской Европы, Средиземноморья и, вероятно, Турции, а также развитие партнерства и возможное создание зоны свободной торговли с Россией, Украиной и рядом других стран СНГ означает все более активное включение в интеграционные процессы евразийской и исламской цивилизаций» [14, с. 290–291].

Список использованных источников

1. Аббасбейли А., Гасанов А. Азербайджан в системе международных и региональных организаций. – Баку: Азернешр, 1998. – 256 с.

2. Безопасность будущей Европы. – Москва: Наука, 1993. – 239 с.

3. Гейдар Алиев открывает миру Азербайджан. – Баку: Азербайджан, 1994. – 174 с.

4. Газета Зеркало. – 2001. – 14 июля.

5. Глотов С. А. Россия и Совет Европы: политико–правовые проблемы взаимодействия. – Краснодар, 1998. – 381 с.

6. Бакинский рабочий. – 2008. – 11 декабря.

7. Доклад министра энергетики Азербайджана на четвертом заседании совместного комитета Азербайджан–ЕС. – Баку, 16 декабря 2009 г.

8. www.day.az

9. Безопасность будущей Европы. – Москва: Наука, 1993. – 241 с.

10. Документ МИД Азербайджана «О партнерстве и сотрудничестве Азербайджана с Европейским Союзом», 2005.

11. Интервью с В. Ахундовым, государственным советником Президента Азербайджана по вопросам экономической политики. – www.regnum.ru 11 октября 2004 г.

12. Нартов Н. А., Нартов В. Н. Геополитика. – Москва: ЮНИТИ–ДАНА: Единство, 2007. – 527 с.

13. Дмитриев А. В., Запрудский Ю. Г., Казимирчук В. П. Основы конфликтологии: Учебное пособие. – Москва: Юрист, 1997. – 196 с.

14. История европейской интеграции (1945–1994) / Под ред. А. С. Намазовой, Б. Энерсона. – Москва, 1995. – 308 с.

References

1. Abbasbejli A., Gasanov A. Azerbajdzhan v sisteme mezhdunarodnyh i regional'nyh organizacij. – Baku: Azerneshr, 1998. – 256 s.

2. Bezopasnost' budushhej Evropy. – Moskva: Nauka, 1993. – 239 s.

3. Gejdar Aliev otkryvaet miru Azerbajdzhan. – Baku: Azerbajdzhan, 1994. – 174 s.

4. Gazeta Zerkalo. – 2001. – 14 ijulja.

5. Glotov S. A. Rossija i Sovet Evropy: politiko–pravovye problemy vzaimodejstvija. – Krasnodar, 1998. – 381 s.

6. Bakinskij rabochij. – 2008. – 11 dekabrja.

7. Doklad ministra jenergetiki Azerbajdzhana na chetvertom zasedanii sovmestnogo komiteta Azerbajdzhan–ES. – Baku, 16 dekabrja 2009 g.

8. www.day.az
9. Bezopasnost' budushhej Evropy. – Moskva: Nauka, 1993. – 241 s.
10. Dokument MID Azerbajdzhana «O partnerstve i sotrudnichestve Azerbajdzhana s Evropejskim Sojuzom», 2005.
11. Interv'ju s V. Ahundovym, gosudarstvennym sovetnikom Prezidenta Azerbajdzhana po voprosam jekonomicheskoj politiki. – www.regnum.ru 11 oktjabrja 2004 g.
12. Nartov N. A., Nartov V. N. Geopolitika. – Moskva: JuNITI–DANA: Edinstvo, 2007. – 527 s.
13. Dmitriev A. V., Zaprudskij Ju. G., Kazimirchuk V. P. Osnovy konfliktologii: Uchebnoe posobie. – Moskva: Jurist, 1997. – 196 s.
14. Istorija evropejskoj integracii (1945–1994) / Pod red. A. S. Namazovoj, B. Jenersona. – Moskva, 1995. – 308 s.

Mamedova G. R., *thesis of the Institute of History named A. A. Bakikhanov of National Academy of Sciences of Azerbaijan (Azerbaijan), elmarmaharram@mail.ru*

Energy cooperation of the EU and the Azerbaijan Republic

As the result of the implementation of oil strategy thoroughly worked out by Heydar Aliyev Azerbaijan turned to one of the oil centers of the world, the state playing an important role in the formation of quite new economic model for the development of the region and the energy potential of the Caspian Sea, the expansion of political and trade relations between Europe and Asia, the development of the Caucasus transport regions and the implementation of such great projects as TRASECA.

Keywords: *H. Aliev, oil, SOCAR, strategy, economics.*

Мамедова Г. Р., *дисертант, Інститут історії ім. А. А. Бакиханова НАНА (Азербайджан), elmarmaharram@mail.ru*

Енергетичне співробітництво ЄС і Азербайджанської Республіки

В результаті реалізації нафтової стратегії, розробленої Гейдаром Алієвим, Азербайджан перетворився в один з нафтових центрів світу, держава грає важливу роль у формуванні абсолютно нової економічної моделі розвитку регіону і енергетики, уточнили потенціал Каспійського моря, розширення політичних і торговельних відносин між Європою і Азією, розвиток транспортних регіонів Кавказу і реалізація таких чудових проектів, як TRASECA.

Ключові слова: *Г. Алієв, нафта, SOCAR, стратегія, економіка.*

* * *

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 211,1

Завідняк Б. Т.,
доктор філософії PhD, кандидат філософських наук, Український католицький університет (Україна, Львів), zavidnyak@gmail.com

Теодіцея Ґеорга Вільгельма Фрідріха Геґеля

Розглянуто філософсько–богословські погляди німецького мислителя XIX ст. Ґеорга Геґеля зокрема: теодіцейні погляди. Порівнюються теодіцейні розбіжності між позиціями Геґеля і Канта. Розкриваються філософсько–богословські виміри параметрів трансцендентності і з'ясовуються його відносини зі світом і людиною. Крізь призму історіографії висвітлюється роль книги «Лекції про докази існування Бога» Геґеля. Методом герменевтики проводиться аналіз теодицейної думки мислителя в контексті історично–критичних досліджень останніх років. Новизна дослідження полягає у з'ясуванні пізнавальної ролі досвіду в обґрунтуванні доказів Божого буття на основі висновків філософсько–богословського осмислення. Отримані результати дають змогу стимулювати як особистий пошук істини Абсолюту, так і допомагають віднайти зв'язок між містичним пошуком Першоначала у філософії з метафізичною парадигмою серця. Трансцендентність розуміється як онтологічна категорія і розглядається в комплексі з ключовими темами християнської філософії, такими як час і вічність, особа і історія, творення і Бог та ін. Проливають світло на становлення доказів існування Абсолюту в XIX ст.

Ключові слова: *Бог, Ідеї, докази Божого Буття, онтологія, метафізика, теодіцея, трансцендентальний, Істина, споглядання.*

Відомо, що агностична думка Канта вплинула на свідомість мислителів XIX–XX ст., давши поштовх до переосмислення цінності метафізики, а з нею й підірвала пошук підвалини світу. Ще у «Пролегоменах» Кант зізнавався, що сам наче прокинувся з догматичного сну, приводом чого послужили висновки скептицизму Д. Г'юма щодо певної ілюзії в існуванні причинно–наслідкового зв'язку. Тож особистий пошук істини існування Божого буття християнськими мислителями метафізиками не надто стає предметом сучасних досліджень. Хоча попит на такі пошуки Бога в сучасності є. Доказом чого стало визнання заслуг аналітичного теїста Елвіна Плантінги, нагородженого у вересні 2017 року премією Дж. Темплтона. Тож у сучасності постає питання переосмислити внесок у теодіцейну думку іншого німецького філософа Геґеля, який запропонував свій оригінальний підхід до пошуку доказів існування Абсолюту, тим самим спробувавши знайти відповідь кантівському агностицизмові.

Зрозуміло, що інтелектуальна постать і мислення Геґеля своєю діалектичною системою приваблювали і приваблюватимуть численних дослідників, як атеїстичних так і віруючих. Зібрання творів Геґеля неодноразово видавалися в Німеччині [7; 8; 9] та перекладалися мовами світу. Серед великої кількості геґелезнавчих праць, теодіцейне питання філософії Ґ. Геґеля досліджували Адамс (G. P. Adams), Р. Асвельд (R. Asveld), Ф. Біасутті (F. Biasutti), Ґ. Бідерманн (G. Biedermann), Р. Вонкур (R. Vancourt), Д. Волкер (J. Walker), Ж. Валь, Р. Ґолья (Suor R. Goglia), К. Гуліан, І. Ільїн, Д. Кірюхін, А. Кожев, А. Кричевський, Г. Куенґ (H. Kueng), К. Лауер (Q. Lauer), К. Лінк (C. Link), М. Овсянніков, Г. Оґірманн (H. Ogiermann), Ф. Пертіні (F. Pertini), Д. Сплетт (J. Splett), Е. Факенгайм (E. L. Fackenheim), А. Шапель (A. Chapelle) та ін. Часто дослідники філософію релігії Геґеля розглядають як спекулятивну теологію (Д. Кірюхін, А. Кричевський). Зустрічаються поодинокі дослідження про особовий вимір Божества (Р. Ґолья [17], К. Лауер [18]) та докази існування Бога у філософії Геґеля (Г. Оґірманн [19]). Однак нас цікавить насамперед розуміння теодіцейної потреби Геґелем і які наслідки ця філософська потреба в теодіцеї зроджуватиме для мислення як такого.

Світ Божества, згідно з історизмом швабського філософа Ґеорга Вільгельма Фрідріха Геґеля (1770–1831), розкривається в категоріях Логіки, Натурфілософії і Філософії Духа. Цей відомий німецький філософ – за складом розуму романтик. У нього гілозоїзм давньогрецької метафізики і раціоналізм усувається на користь ірраціонального.

На думку Геґеля, сутністю Бога є свобода як творче самовизначення, чим цей мислитель неабияк прислужився християнській філософії, назвавши поняття свободи виключною заслугою християнства.

Саме у свободі полягає сутність субстанції, яка, згідно з Геґелем, може бути тільки одна єдина, бо інакше, ще якась субстанція обмежувала б іншу (Божу) своїм існуванням. По своїй суті субстанції не дано бути обумовленою якимсь іншим існуванням. До того ж субстанція проживає діалектично–розумове життя, будучи органічним поняттям, і творить себе саму думкою. Субстанція наділена силою опору, щоб могти себе звільнити, вона – дух, сповнений абсолютної свободи. Як зауважив філософ Іван Ільїн, автор відомої книги про системну філософію Геґеля, «неволя у світі» є тільки проявом глибинної свободи Бога, тієї свободи, яка не боїться «невільницького» стану, а приймає його і виживає, стверджуючи тим самим глибину своєї свободи і отримуючи в цьому вищу повноту звільнення» [6, т. 2, с. 10]. Книгу про філософію Геґеля видатний мислитель І. А. Ільїн (1883–1954) писав вісім років. Вона була опублікована в 1918 р. (Москва, Изд. Г. А. Лемана и С. И. Сахарова). Висновки з цієї унікальної праці тут заторкнуті нами на підкреслення важливості тези німецького філософа у Богопізнанні і «конкретизації» Бога в духовно–релігійному досвіді людини. Ільїн прочитує філософію Геґеля як вплетену в логічне мислення ідею Євагельської християнської любови – Бога. Як він зазначає: «лівогеґельянці нічого не зрозуміли у Геґеля і все викривили, і їх не можна називати «геґельянцями». Особливо це стосується Карла Маркса, чиї емпірично–діалектичні ігри не гідні з'явитися навіть у прихожій геґелевської «Філософії

історії», а з головними ідеями системи й зовсім не мають нічого спільного» [6, Там само, с. 406]. Скорочене видання Ільїна побачило світ німецькою мовою: Iwan Iljin. *Die Philosophie Hegels als kontemplative Gotteslehre* (*Філософія Геґеля як споглядальне вчення про Бога*), Bern, Verlag Francke 1946. – 432 с. Див.: рецензію на цю книгу д–ра Германа Гаусса (Ильин, *Философия Гегеля*. – С.420–425) і міркування з приводу її прочитання Ільїним.

Геґель вбачав абсолютну реальність в мисленні, бо думка дає гарантію правдивості, відкриває Абсолют. Сила думки, це те, що Геґель успадкував від Канта. На ній твориться об'єктивна духовна підвалина, відкривається метафізичне Архе. Абсолютна метафізична реальність відповідає логічно–предметній думці, поняттю, що глибоко і динамічно усвідомлює себе само. Таке мислення починається із себе, із свобідної творчості, творить себе із себе і дорівнює «бути».

У Геґеля дивовижна думка про розумову участь із субстанційним буттям поза яким просто немає філософії. Філософ Ільїн так і зазначав, що «причетність до субстанційного буття є необхідний мінімум, поза яким філософії немає про що говорити і немає чим цікавитись» [6, т. 1, с. 98; 13, пар. 50]. Справді, в *Енциклопедії філософських наук* (пар. 50), Геґель підкреслив, що філософія має пізнавати Бога, в цьому пізнанні криється її мета і цінність. Коли філософія не робить спроби здійнятися до Бога, то для неї це немислимо, вона не здійснює мислительної дії, до якої покликана. Іншими словами, Геґель не відступав від онтологічного положення Парменіда, що буття дорівнює мисленню, розум – абсолютно реальний, логічне дорівнює метафізичному. Для буття речі необхідне поняття (*Begriff*), що відповідало б речі і асоціювалося б із абсолютною реальністю [10, *Log*. II, 6; *Log*. III, 213]. Це цілком ноетично–духовне розуміння формулювання Канта «речі в собі» у Геґеля розуміється як жива теоретична думка, що є сутністю будь–якого сущого. «Усе суще реальне, бо його сутність є живий творячий себе глузд» [6, т. 1, с. 105].

Розуміння Бога у Геґеля слід прочитувати у понятійному діалектичному синтезі скінченного і безконечного, що увінчується в Абсолютному Дусі. Це спочин речі у найпростішій глибині думки реального розуму, що творить себе шляхом споглядання. Тут прочитується Бог як абсолютно вільний Божий задум, розлитий у створених речах. Бог показує Себе як повноцінна жива діяльність і водночас як Найвища думка – *Абсолютний Begriff*. «І ось ця об'єктивна думка як творча суб'єктивність; ця «безумовна конкретність»; завершена і самостійна; ця «цілком конкретна істина», у всій своїй найвищій владі і силі; цей абсолютний організм глузду, що створив себе сам постає як природа самого Божества» – зазначає Ільїн [6, Там само, с. 220]. Слово «конкретний» (*concretion*) походить від латинського дієслова «concrescere» (*crescere* – рости; *concrescere* – зрощуватись, виникати через зрощення). У Геґеля це слово набуває такої багатогранної даності, що утворюється з певної множини або двоїни елементів. Геґель саме так тлумачить цей термін у багатьох своїх творах. Див.: *Log*. I, 69, 114, 401; *Log*. II, 101, 102, 103; *Log*. III, 127, 282, 293, 306; *Enc*. III, 145; *Recht*. 161, 192, 382.

Але чому Бог є своя творча Думка?

На думку Геґеля, Бог є вільний, бо має силу залишатися Собою. Тут, як у вченні о. Мальбранша, ми зустрічаємось із розумінням Бога як єдиної реальності. Вона відкривається духовному зору того, хто здатний споглядати абсолютне динамічне Поняття під яким криється природа Божественного Об'явлення.

Коли у Мальбранша зустрічався панентеїзм, то у Геґеля – панепістемізм – Божественна і об'єктивна вищість науки (філософії), а в ній – самопізнання Поняття та Розуму. Бог є Наука, а світ – поява Бога, прояв Науки і філософії як *Системи наукового Знання*. Першою у цьому ряді Божественних знань Геґель трактує Науку Логіки.

На думку Геґеля, рух логічних категорій здатний свідчити про реальну присутність Бога.

Німецький мислитель намагається шляхом контемпляції споглядати Боже Буття, яке Йому іманентне у саморозкритті і саморозвитку. Це споглядання і є доказом Геґеля реального, актуально–досконалого Божества. Філософ домагається конкретності Божества і розвіює абстрактно–надумані стани існування Єдиного Божества.

На цьому діалектично–пізнавальному шляху логічне поняття ще має «прокинутись від сну в природі», саме по собі воно «сліпе», «несвідомий творець» («Nur der bewusstlose Werkmeister». *Enc*. II, 636 (Z)), не наділене владою, бо сила мислення – абсолютна. Тут емпірична природа протилежна до поняття, яке приховує елементи життя, і яким ще дано розкритися. Над емпіричною природою панує невблаганний закон причинності, над поняттями – конкретна підпорядкованість закону діалектики [10, *Glaub*. 142; *Briefe*. II, 117]. Світ понять заручений підтримкою вічного світу, тож переживає час, коли світ скінченної природи підлягає руйнації. Життя без Бога для людини обертається на нещастя, бо незмінна Божественна субстанція позбавлена залежності від емпіричного ходу фізичної і змінної природи. Зрозуміло, чому Геґель прагне позбутися залежності від чуттєвого світу, стати на шлях апофатики і акосмізму. Конкретний світ емпірії не має буття, є порожній і позірний. Всесильний тільки Бог, очевидне тільки Його буття. Проте Геґель не поспішає виключити емпіричний світ із кола діалектичного відношення з Богом, бо цей світ таки реально існує у проявах мистецтва і релігії, морального життя і історії, у красі природи тощо. Тому–то єдиний вихід знайдений Геґелем полягав у тому, щоб доказати «розумність» конкретно–існуючого світу. Тут народжується метафізична концепція філософа, в якій зрощуються два світи – емпірії і Абсолюту.

Тепер Геґелю будуть необхідні три елементи: творчість вищої сфери, термінологічний апарат нижчої сфери і конкретна земна реальність. Ці елементи взаємно доповнюють один одного, бо між наукою і світом утворюється гармонійне поєднання. Світ Бога присутній в емпіричному світі у двох вимірах: ноуменальному і емпіричному. Завдання філософії полягає в тому, щоб досліджувати прихований «Логос» у речах, споглядати і бачити за земними речами світ Безконечного Поняття (Вищої Ідеї). Звідси й випливає логічний висновок, до якого прийшов Геґель у «Філософії Права»: «все дійсне по необхідності розумне» [12, *Recht*. 19; 13, Enc. I, 10], оскільки воно створене Поняттям (Активним і Творчим Розумом, що є субстанційною силою розумності). Тут слід уточнити: не все у світі розумне, а тільки те, що здійснює в собі закон розуму. Те, що нерозмне у світі, те

й не дійсне. Справді Геґель твердив: «Те що є розумне (раціональне) є дійсним (реальним), і те що є дійсним (реальним) є розумним (раціональним)» [1, с. 13; 25 червня 1820 р., Берлін]. Тут розум постає як реальний, а не абстрактно–ідеальна уява. Його сила полягає в тому, що він здатний виводити реальність, яка й є розумово–сприйнятливою [Див.: 2, с. 53, 486–487; 3, т. 1, с. 89–90]. Тільки Бог насправді реальний: «dass man wisse, nicht nur das Gott wirklich, – dass er das Wirklichste, dass er allein wahrhaft wirklich ist» [3, *Enc*. I, 10]. Він є Дух, що дарує Себе духовній людині [3, *Enc*. III, с. 447. Пор.: *Beweise*, с. 300, 318]. Бог усвідомлює Себе в душі людини у Об'явленні, що приховане під виглядом людської істоти. Душа людини, що переживає живу релігію Об'явлення, сповнена присутністю Бога. Згідно з Геґелем, це й є правдиве пережиття досвіду Бога [16, *Nohl*., с. 313]. Бог дійсно є в душі людини, так само, як лоза присутня у своїх пагонах [16, Там само, с. 391, 314]. Він – сама Любов, «світло і життя», всепроникаюча сила любови [Пор.: 11, Log. III, с. 39–40; 16, Nohl., с. 391]. Бог пробуджує в душі людини віру на шляху до сходження у висоти Богопізнання [*Beweise*., с. 356].

Ставлення Геґеля до доказів існування Бога

Правдивим доказом Бога у Геґеля можна вважати цілу його філософську систему, і таке твердження не буде перебільшенням. У «Філософії права» Геґель зауважив, що «все створене філософією живе не довше одної ночі, і схоже до тканини Пенелопи, щоденно повертається до свого початку». Завдання філософії – збагнути те що є, бо те що є, є розумом. Філософія – це час, що збагнутий у думці.

Вище ми намагались обґрунтувати думку Геґеля про Абсолютне Буття Бога у відношенні до космогонії, що постає як Божественний розвиток. Як відомо, пруський філософ прочитав низку лекцій про докази існування Бога Vorlesungen über die Beweise von Dasein Gottes у Берліні в 1829 році [Див.: 4, т. 2, с. 337–495, Про онтологічний доказ. с. 490–495]. Лекції викладені як додаток до Філософії релігії. («Лекції про докази існування Бога» – 16 лекцій; додатково 3 лекції 1831 р. і одна – 1827 р.). Вони були радше критикою агностицизму Канта і теодицеєю від Геґеля. Філософ здіймання думки до Бога, як Найвищої Думки, характеризує як плід діалектичного мислення. Гегель чітко це стверджує у відомому 50–му параграфі «Енциклопедії філософських наук»: «Оскільки людина є думаюча істота, то і здоровий глузд і філософія ніколи не погодяться, щоб їх позбавили права здійматися до Бога, виходячи з емпіричного світосприйняття. Так звані докази буття Божого слід розглядати лише як описи і аналіз поруху духа у собі, духа, який є мислячий і мислить чуттєве. Здіймання мислення над чуттєвим, вихід мислення за межі конечного до безконечного, стрибок у надчуттєве, яке здійснює мислення, прориваючи ряди чуттєвого – все це є саме мислення, цей перехід є самим мисленням. Якщо кажуть, що ми не повинні здійснювати такий перехід, то це означає, що ми не повинні й мислити. Тварини, справді, не здійснюють такого переходу, залишаючись у чуттєвій сфері, тому вони не мають релігії» [4, т. 1, с. 170].

Парадоксальним чином, Богопізнання в людині постає як Дух самого Бога «Не так званий розум людини, зі своїми обмеженнями, пізнає Бога; а дух Бога, що є в людині [...] є самосвідомістю Бога, що відомий у знанні людини» [15].

Після критики онтологічого обґрунтування св. Ансельма Кантом докази Геґеля помітно йшли на користь визнання правоти Кентерберійця і лягали в основу ідеалістичної спекулятивної системи німецького мисленника. Єдине дійсне обґрунтування, на думку Геґеля, полягає в доказі існування Найдосконалішого Буття, відштовхуючись від Його сутності, Поняття Бога Після цитати гл. II *Прослогіона* св. Ансельма, Геґель приходить до висновку: «Скінченні речі, згідно з визначенням, полягають у тім, що їхня об'єктивність не знаходиться у згоді з їхньою думкою, тобто, з їхнім загальним визначенням, їх родом і їхньою ціллю. Декарт, Спіноза та інші об'єктивніше виразили це єдинство, натомість принцип безпосередньої вірогідності, чи віри бере його подібно до Ансельма більш суб'єктивно, а саме; визначаючи, що у нашій свідомості з уявленням про Бога нерозривно пов'язане уявлення про його буття. Якщо принцип цієї віри теж визнає і по відношенню до уявлення про зовнішні скінченні речі, що наша свідомість і їхнє буття невід'ємні одне від одного, бо вони у спогляданні пов'язані з визначенням існування, то це, можливо, й правильно. Але було б найбільшим безглуздям вважати, що у нашій свідомості існування таким же чином пов'язане з уявленням про скінченні речі, як з уявленням про Бога. Ми забули б тоді, що скінченні речі змінні і перехідні, тобто, що існування з ними пов'язане тільки перехідним чином, що цей зв'язок не вічний, а відділений. Тому, Ансельм, відсуваючи на бік цей зв'язок, який ми зустрічаємо по відношенні до скінченних речей, справедливо об'явив досконалим тільки те, що існує не лише суб'єктивно, але й об'єктивно. Усяке чванливе нехтування так званим онтологічним доказом і ансельмівським визначенням зовсім ні до чого не приводить, оскільки воно міститься в кожному безпересудному людському розумі, а також, навіть проти волі і наміру відроджується у кожній філософії, як ми можемо пересвідчитися в цьому на прикладі про безпосередню віру. Але недостатки аргументації Ансельма – який, зрешту, розділюють з останнім Декарт і Спіноза, рівно ж як і вчення про безпосереднє знання, – полягає у тім, що це *єдинство*, яке характеризується як найбільш досконале, чи таке ж суб'єктивне – як істинне знання, служить *передумовою*, тобто приймається лише у собі. Цій абстрактній тотожності, противники зараз же протиставляють *відмінність* цих двох визначень, як це давно зробили, заперечуючи Ансельмові, тобто протиставлять уявлення про скінченне і існування скінченного безконечному, бо, як ми раніше помітили, скінченне є така об'єктивність, яка разом з тим не відповідає цілі, своїй сутності і поняттю, відмінна від цього поняття, чи таке уявлення, таке суб'єктивне, яке не включає у собі існування. Це заперечення і протилежність знімаються лише тим, що вказується, що с*кінченне є щось неістинне,* що ці визначення, взяті для себе, однобокі і позбавлені всякого значення, і що тотожністю, як наслідок, є те, що вони самі переходять і в чому вони примирюються» [3, т. 1, с. 381–382].

Критика Геґелем агностицизму Канта

Як відомо, Кант наполягав на тому, що реальне існування не вдасться вивести з поняття, бо буття не є реальним предикатом речі. За приклад Кант наводив

порівняння поняття і буття у «ста талерах», де реальність грошей не те саме, що їхня реальна відсутність у гаманці купця. Тут можливість і реальність справді не співпадають. Натомість випадок з існуванням Бога, на думку Геґеля, суттєво відрізняється від кантівської подачі цієї проблеми. Перевага Бога полягає в тому, що Він відмінний від скінченних речей. «Коли у всякому безсумнівному способі вірно, що поняття є відмінне від буття, то, однак, Бог є більш відмінний від ста талерів і від інших скінченних речей. Згідно з визначенням скінченних речей, у них поняття і буття є різні: поняття і реальність, душа і тіло є віддільними, і що при чому, ці речі є проминаючі та смертні. Абстрактне ж зустрічне визначення Бога полягає власне в тому, що Його поняття і буття нероздільні» [5, т. 1, с. 148]. Філософ вважає, коли ототожнити логічний рівень з реальним, то відпадає будь–яка потреба у сповненні переходу від першого до другого рівня. Тоді Бог в людському понятті мислить себе самого, оскільки людський розум в момент умовидного споглядання Бога на понятійному рівні постає як ототожнення з Божественним Розумом. Щоправда, тут вирішальна роль за людиною, а коли так, то матиме слушність К'єркегор, вважаючи *геґелівського Бога* перебільшенням людини. Та й критика позиції Геґеля неотомістами має своє місце, базуючись на твердженні св. Томи Аквінського про Субсистентне Буття як трансцендентну реальність, не включену в композицію з речевим світом і на принципі аналогії між скінченним і безконечним буттям на логічному рівні. Геґелівський панепістемізм, пантеїзм чи панлогізм (ідеалістичне філософське вчення, яке вважає мислення сутністю, першоосновою світу і ототожнює об'єктивну реальність з системою логічних категорій) у діалектиці, хоч і мають під собою обґрунтовану логічну основу, все ж, як онтологічна позиція, можуть розумітись і як усунення Бога, і як заміна релігії філософією.

Опісля Фрідріх Шеллінґ відмовиться від геґелівського розуміння сутності як безпосередньо актуальної, бо сутність не є існуванням. Проте філософ не позбудетьсяся геґелівської проспективи подачі первинного *prius*, здатного розвивати свої властиві змісти, поодинокі факти, конкретне суще. Звідси й буде помітна відмінність між позиціями Шеллінґа і К'єркеґора (але й зближення, оскільки Шеллінґ теж не поділяв цих поглядів Геґеля): немає необхідного переходу від можливості до реальності, а чисте буття, – відправна точка діалектики Геґеля, – є порожнє буття, абстракція? від якої ніщо не походить. В той час, коли Шеллінґ не поділятиме поняття чистого буття за Геґелем, бо від нього не можна започаткувати жодного процесу, все ж розглядатиме чисте буття як таке, що позбавлене будь–якої детермінації. Натомість К'єркеґор цілком відкидатиме вчення про чисте буття.

Геґель і містично–досвідна філософія

Це правда, що містики відкривали можливість умовидно споглядати Бога в своїй думці за умови, що людина звільнятиме душу з–під влади чуттєвих оков і буде прагнути розумом проникати в сутність речей. Так поступали Платон, Юстин Філософ, Климент Олександрійський, засновник християнської філософії. Останній зауважував, що не слід нехтувати реальним світом речей, перш ніж здіймемося у сфери, що панують над ними, бо через ці речі можна збагнути (інтуїтивним) розумом істинне Добро. Вища мета будь–якого пізнання, на думку Климента, полягає саме в цьому розумовому осягненні блага [*Stromat*. V, 11, col. 112. MPG]. Так само й у Оригена знаходимо підтвердження думки, що розумне створіння споріднене з Богом, оскільки розум походить від Логоса Божого [*Contra Cels*. IV, col. 1064. MPG]. Св. Атанасій Великий твердив: «Шлях до Бога не далеко від нас, як і Бог, що понад усім, не поза нами, а в нас» [Athanasius. *Contra gent*., col. 69. MPG]. У Атанасія Богопізнання пролягає через душу і розум у ній: «Тільки розумом можна споглядати і прагнути умовидно збагнути Бога». (*Di' autou (nou) gar monou dunatai Theos theorestai kai noeistai*). Св. Василій Великий підкреслював, що розум людини створений для Богопізнання [Basilius Magnus. *Epistola CCXXXIII*. Amphilochio, col. 868. MPG]. Так само вважали св. Григорій Богослов і св. Григорій Ніський. Натомість, Ареопагітик веде мову про стан «невідання», коли розум людини перебуває весь у Тому, хто понад усім [*De mystic. theolog*. I, col. 1001]. У містичному Богопізнанні о. Мальбранша Боже буття у гносеологічному порядку таке саме, що й дане людині безпосередньо в релігійному досвіді. Французький ораторіанець на гносеологічному рівні досліджував релігійний досвід Бога і раціонально обґрунтовував вчення про Богопізнання.

Тож віриться, що Геґель зосереджував свою увагу саме на такому «єднальному» типі Богопізнання, не домагаючись раціональних доказів існування Бога задля доказів в добу тріумфу богині Мінерви і не творячи суто розсудкову конструкцію позитивістичної філософії. Підстави так вважати дають містичні нотки в творах раннього періоду Геґеля: «Життя Ісуса Христа», «Християнство і його доля» та ін. Хоч, значно обтяживши і ускладнивши свою філософську систему згодом, апологія християнства від Геґеля носить виразно понятійний характер, і навряд чи служитиме предметом медитації в монашій келії у XXI ст.

Список використаних джерел

1. Геґель Ґ. В. Ф. Основи філософії права або природне право і державознавство / Пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. – Київ: «Юніверс», 2000.

2. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Пер. с нем. Б. Столпнера и М. Левиной. – Москва: «Мысль», 1990.

3. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук – Логика, Т.1. – М., 1974.

4. Гегель Г. В. Ф. Философия религии в двух томах / Пер. с нем. М. Левиной (Т.1), П. Гайденко, М. Левиной, А. Михайлова (Т.2). – Москва: «Мысль», 1976–1977.

5. Гегель Г. В. Ф. Наука логики, Т.1. – Москва: «Мысль», 1970.

6. Ильин И. Собрание сочинений: Философия Гегеля как учение о конкретности Бога и человека, Т.1. Учение о Боге, Т.2. Учение о человеке. – Москва: «Русская книга», 2002.

7. Hegel G. W. F. Vollstandige Ausgabe durch einen Verein von Freunden des Verewigten: D. Ph. Marheineke, D. J. Schulze, D. Ed. Gans, D. Lp. V. Henning und and. 18 Bd. (in 21 Buchen). – Berlin, 1832–1845.

8. Hegel G. W. F. Sämtliche Werke, hg. von Lasson und Hoffmeister, 26 Bd. – Leipzig, 1911 ss.

9. Hegel G. W. F. Sämtliche Werke. Jubiläumsausgabe, hg. H. Glockner, 36 Bd. – Stuttgart, 1927–1940.

10. Hegel G. W. F. Glauben und Wissen oder Reflexionsphilosophie der Subjektivität in der Vollständigkeit ihrer Formen als Kantische, Jacobische und Fichtesche Philosophie // Hegel G. W. F., Werke in 20 Bänden mit Registerband – Bd. 2: Jenaer Schriften 1801–1807. Hg. von Eva Moldenhauer und Karl Markus Michel. – Frankfurt a. M., 1969–1971.

11. Hegel G. W. F. Wissenschaft der Logik // Hegel G. W. F., Werke in 20 Bänden mit Registerband – Bd. 6: Wissenschaft der Logik II. Erster Teil. Die objektive Logik. Zweites Buch. Zweiter Teil. Die

subjektive Logik. Hg. von Eva Moldenhauer und Karl Markus Michel. – Frankfurt a. M., 1969–1971.

12. Hegel G. W. F. Werke in 20 Bänden mit Registerband – Bd. 7: Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse. Mit Hegels eigenhändigen Notizen und den mündlichen Zusätze. Hg. von Eva Moldenhauer und Karl Markus Michel. – Frankfurt a. M., 1969–1971.

13. Hegel G. W. F. Werke in 20 Bänden mit Registerband – Bd. 8: Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830. Erster Teil. Die Wissenschaft der Logik. Mit den mündlichen Zusätzen. Hg. von Eva Moldenhauer und Karl Markus Michel. – Frankfurt a. M., 1969–1971.

14. Hegel G. W. F. Werke in 20 Bänden mit Registerband – Bd. 16: Vorlesungen über die Philosophie der Religion I. Hg. von Eva Moldenhauer und Karl Markus Michel. – Frankfurt a. M., 1969–1971.

15. Hegel G. W. F. Werke in 20 Bänden mit Registerband – Bd. 17: Vorlesungen über die Philosophie der Religion II. Vorlesungen über die Beweise vom Dasein Gottes. Hg. von Eva Moldenhauer und Karl Markus Michel. – Frankfurt a. M., 1969–1971.

16. Hegels Theologische Jugendschriften nach den Handschriften der Kgl. Bibliothek in Berlin, hg. von Dr. Herman Nohl. Verlag von Mohr (Siebeck). – Tübingen, 1907.

17. Goglia, Suor R. La personalità di Dio in G. F. W. Hegel. Tesi di laurea. – LUMSA: Roma, 1963.

18. Lauer Q. Hegel's Concept of God. – Albany, 1982.

19. Ogiermann H. Hegel's Gottesbeweise. – Roma, 1949.

References

1. Geg'el' G'. V. F. Osnovy filosofii' prava abo pryrodne pravo i derzhavoznavstvo / Per. z nim. R. Osadchuka ta M. Kushnira. – Kyi'v: «Junivers», 2000.

2. Gegel' G. V. F. Filosofija prava / Per. s nem. B. Stolpnera i M. Levinoj. – Moskva: «Mysl'», 1990.

3. Gegel' G. V. F. Jenciklopedija filosofskih nauk – Logika, T.1. – M., 1974.

4. Gegel' G. V. F. Filosofija religii v dvuh tomah / Per. s nem. M. Levinoj (T.1), P. Gajdenko, M. Levinoj, A. Mihajlova (T.2). – Moskva: «Mysl'», 1976–1977.

5. Gegel' G. V. F. Nauka logiki, T.1. – Moskva: «Mysl'», 1970.

6. Il'in I. Sobranie sochinenij: Filosofija Gegelja kak uchenie o konkretnosti Boga i cheloveka, T.1. Uchenie o Boge, T.2. Uchenie o cheloveke. – Moskva: «Russkaja kniga», 2002.

7. Hegel G. W. F. Vollstandige Ausgabe durch einen Verein von Freunden des Verewigten: D. Ph. Marheineke, D. J. Schulze, D. Ed. Gans, D. Lp. V. Henning und and. 18 Bd. (in 21 Buchen). – Berlin, 1832–1845.

8. Hegel G. W. F. Sämtliche Werke, hg. von Lasson und Hoffmeister, 26 Bd. – Leipzig, 1911 ss.

9. Hegel G. W. F. Sämtliche Werke. Jubiläumsausgabe, hg. H. Glockner, 36 Bd. – Stuttgart, 1927–1940.

10. Hegel G. W. F. Glauben und Wissen oder Reflexionsphilosophie der Subjektivität in der Vollständigkeit ihrer Formen als Kantische, Jacobische und Fichtesche Philosophie // Hegel G. W. F., Werke in 20 Bänden mit Registerband – Bd. 2: Jenaer Schriften 1801–1807. Hg. von Eva Moldenhauer und Karl Markus Michel. – Frankfurt a. M., 1969–1971.

11. Hegel G. W. F. Wissenschaft der Logik // Hegel G. W. F., Werke in 20 Bänden mit Registerband – Bd. 6: Wissenschaft der Logik II. Erster Teil. Die objektive Logik. Zweites Buch. Zweiter Teil. Die subjektive Logik. Hg. von Eva Moldenhauer und Karl Markus Michel. – Frankfurt a. M., 1969–1971.

12. Hegel G. W. F. Werke in 20 Bänden mit Registerband – Bd. 7: Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse. Mit Hegels eigenhändigen Notizen und den mündlichen Zusätze. Hg. von Eva Moldenhauer und Karl Markus Michel. – Frankfurt a. M., 1969–1971.

13. Hegel G. W. F. Werke in 20 Bänden mit Registerband – Bd. 8: Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830. Erster Teil. Die Wissenschaft der Logik. Mit den mündlichen Zusätzen. Hg. von Eva Moldenhauer und Karl Markus Michel. – Frankfurt a. M., 1969–1971.

14. Hegel G. W. F. Werke in 20 Bänden mit Registerband – Bd. 16: Vorlesungen über die Philosophie der Religion I. Hg. von Eva Moldenhauer und Karl Markus Michel. – Frankfurt a. M., 1969–1971.

15. Hegel G. W. F. Werke in 20 Bänden mit Registerband – Bd. 17: Vorlesungen über die Philosophie der Religion II. Vorlesungen über die Beweise vom Dasein Gottes. Hg. von Eva Moldenhauer und Karl Markus Michel. – Frankfurt a. M., 1969–1971.

16. Hegels Theologische Jugendschriften nach den Handschriften der Kgl. Bibliothek in Berlin, hg. von Dr. Herman Nohl. Verlag von Mohr (Siebeck). – Tübingen, 1907.

17. Goglia, Suor R. La personalità di Dio in G. F. W. Hegel. Tesi di laurea. – LUMSA: Roma, 1963.

18. Lauer Q. Hegel's Concept of God. – Albany, 1982.

19. Ogiermann H. Hegel's Gottesbeweise. – Roma, 1949.

Zavidnyak B. T., *PhD, candidate of philosophical sciences, Ukrainian Catholic University (Ukraine, Lviv), zavidnyak@gmail.com*

Theodicy of Georg Wilhelm Friedrich Hegel

This article examines Georg Wilhelm Friedrich Hegel conceptual understanding of the proofs for the existence of God. It also interprets the differences in theodicy between the positions Hegel and Kant are compared. It traces the evolution of this theme pursuant to the metaphysical studies of Moderns Philosophy. The concept of God in the philosophy of Schelling is considered by exploring the nature of the relations between the transcendent sphere of God and the spiritual world of the human person. The transcendence is understood as an ontological category, being discussed in connection with the key themes of Christian philosophy, such as time and eternity, person and history, creation and God etc. From the point of view of historiography, the role of the book «Vorlesungen über die Beweise von Dasein Gottes» by Hegel is highlighted.

Keywords: *The God, Ideas, proofs for God, ontology, Metaphysics, Theodicy, Natural Theology, transcendence, Truth, contemplation.*

* * *

УДК 141.32(430)

Мазур М. О.,
магістр кафедри філософії, Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара (Україна, Дніпро), mazur.marina92@gmail.com

Проблема існування людини в екзистенціальній філософії Карла Ясперса

Розглядаються основні поняття екзистенціальної філософії Карла Ясперса (екзистенція, трансценденція, комунікація). Вони є модусами існування людини, що направляють нас до виявлення своєї унікальної людської самості, до розуміння своєї сутності,через прихований зміст екзистенціалів людського буття, в яких розгортається вся гамма людських переживань, «граничних станів». Адже кожна окрема особистість унікальна і неповторна. Вона є окремим індивідуальним буттям – екзистенцією. Людське існування не визначається зовнішніми факторами, а тільки індивідуальністю людини. Існує прямий зв'язок між екзистенцією і свободою, але незважаючи на це, екзистенція залишається при цьому відкритою для трансценденції. Свобода є ключовим екзистенціалом в людській свідомості і перебуває на межі між екзистенцією і трансценденцією, яка в свою чергу знаменує вихід за власні межі і пошук життєвого орієнтиру. Особистісне буття – вважається справжнім, коли воно наповнене екзистенціальним змістом і знаходить своє вираження в повній мірі тільки в «справжній» міжособистісній комунікації, яка виступає своєрідною «терапією душі».

Ключові слова: *екзистенція, свобода, буття, трансценденція, гранична ситуація, сенс життя, комунікація.*

До критичних рубежів підійшов розвиток техногенної ситуації і визначилися кордони цивілізаційного росту. Особливого значення це набуло в другій половині XX–го століття з появою глобальних проблем. До глобальних проблем техногенної цивілізації, можна віднести проблеми, які охоплюють всі сфери людської життєдіяльності і поставили під загрозу людське існування. В глобальних масштабах, гострою проблемою сучасності є проблема екології. На сучасному етапі розвитку техногенної цивілізації, діяльність людини вносить руйнівні зміни в біосферу Землі. Екологічна катастрофа, що загрожує планеті, задля забезпечення коеволюції людини і природи і потребує принципово

нового стратегічного рівня діяльності і розвитку людства, як в науково–технічному так і в соціальному напрямках. Також необхідно звернути увагу на не менш важливу проблему сучасності – антропологічну кризу. В сучасному світі набуває глобальних масштабів – проблема відчуження. Людина стає чуждою самій собі, своїй діяльності. І тому з'являється необхідність збереження людини, як особистості і біосоціальної структури в умовах всесторонніх процесів відчуження, які зростають в техногенну епоху.

Особливе місце у XX–му столітті серед багатьох філософських течій належить екзистенціалізму. Екзистенціалізм виник в 20–і роки XX–го століття в Німеччині, і є одним із знакових напрямків сучасної філософії поряд з психоаналізом, персоналізмом, філософською антропологією і іншими течіями. Його поява була обумовлена прагненнями зрозуміти людину, її сутність, акцентуючи увагу на емоційній глибині особистісних переживань в такі перехідні періоди, коли вона перебуває в граничних ситуаціях і здатна протистояти ситуації, не перекладаючи ні на кого свою відповідальність.

Гранична ситуація фіксує кризові стани людського існування і актуалізує особистісне начало людини. Така актуалізація проявляється в загостренні самосвідомості і переосмисленні сенсу життя. Ці ідеї отримали свій розвиток в працях Карла Теодора Ясперса – німецького філософа і психіатра, одного з засновників екзистенціалізму. У мозаїчності філософського дискурсу серед безлічі представників екзистенціального мислення саме К. Ясперс пропонує оригінальний шлях пошуку ціннісних орієнтирів, актуалізації екзистенціалів, в розкритті сутності явища «людина на межі». В наш час глобальна історична ситуація є «граничною», оскільки можлива гибель людства і його виживання. Людство не абстрактно, а реально опинилося перед загрозою смерті. І тому людство повинно прагнути до високого життєвого пориву, критичної рефлексії, активності, ініціативності, до боротьби з ірраціональними прагненнями. Проблема людини є центральною в філософській рефлексії Карла Ясперса і дозволяє нам розгорнуто поглянути на суб'єктивні екзистенціальні параметри в рамках суспільних процесів. Людина повинна усвідомити свою невіддільність від людства. Ситуація, в якій знаходиться людина, завжди окреслена визначеними кордонами, незважаючи навіть на те, що її життєві обставини унікальні, вони теж обмежені. В існуванні людини і різноманітті людських проявів Ясперс намагається побачити і зрозуміти сутність становлення буття. Ясперс наближається до свідомості людини, до самого людського буття, задля того, щоб філософське дослідження в вивченні різноманітних видів діяльності свідомості в рамках різноманітних культурно–історичних форм не виглядало, як «гра» абстрактними поняттями. В екзистенціально–філософських поглядах Ясперса відображена соціально–історична, світоглядна криза, яка відповідає сучасній ситуації і підкреслює особливий статус, затребуваність і значимість його ідей в реаліях сьогодення.

Теоретико–методологічною основою дослідження стали праці таких зарубіжних дослідників: Charles F. Wallraff [3], Kurt Salamun and Gregory J. Walters [2]. А також вітчизняних вчених: П. П. Гайденко [6; 7], Н. С. Мудрагей [10], О. Б. Бєлозьорова [4], О. Р. Бурханова [5], Н. М. Мерзлякової [9], Ю. В. Перова [11], О. В. Перцева [12], Л. М. Демченко, К. В. Карпеєвої, Ю. С. Осипової [8] і все–таки багато граней даної проблематики ще залишаються не дослідженими, не розкритими і вимагають більш детального розгляду при подальшому вивченні. Фундаментальну базу дослідження складають праці К. Ясперса, зокрема: Philosophy of Existence [1], Вступ до філософії [17], Сенс і призначення історії [16], Всесвітня історія філософії [18], Філософія. Філософське орієнтування в світі [19], Розум и екзистенція [20] та ін.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в роботі здійснена історико–філософська реконструкція проблеми існування людини в контексті екзистенціальної філософії Карла Теодора Ясперса. Розширено горизонт розуміння того, що є особистість в рамках власного існування, отримано відповіді на питання, щодо розкриття людиною своєї глибинної природи, усвідомлення своєї цінності, пошуку і виявлення своєї унікальної людської самості безпосередньо через виділення екзистенціалів власного людського буття. Кожна окрема особистість унікальна і неповторна. Акцентована увага на тому, що людина є суб'єктом, а не об'єктом пізнання і реалізує себе, як окреме індивідуальне буття (екзистенцію), в свідомості якої свобода, як екзистенціал, має непредметну, спонтанну природу і існує на межі між екзистенцією і трансценденцією. Встановлений прямий зв'язок між екзистенціальною свободою і відповідальністю, яка реалізується в «справжній» міжособистісній комунікації. Відповідальність особистості, направлена на соціум, на комунікацію (діалог) між людьми, а не на саму себе в егоїстичному розумінні.

Також в роботі: обґрунтовано теоретичні основи дослідження у творчості Карла Ясперса; визначено місце людини і її екзистенції у філософії Карла Ясперса; представлено особливості комунікації і трансценденції у вченні Карла Ясперса; зроблено висновок про те, що справжність існування пов'язана з дуже глибокими почуттями, переживаннями, які сприяють перетворенню, самовдосконаленню особистості і тому все–таки важливо направляти всі свої вольові зусилля в даному напрямку задля того, щоб залишатися справжньою особистістю, повернутися до своєї первинної сутності, зберігаючи при цьому властиві кожній окремій людині її індивідуальні якості, але суб'єкт наперекір собі і навколишньому оточенню прагне відгородитися рольовими «масками» від реального світу.

Метою даної статті є дослідження проблеми існування людини в екзистенціальній філософії Карла Теодора Ясперса.

Висунута мета обумовлює вирішення наступних дослідницьких завдань: представити теоретичні основи дослідження екзистенціально–філософських поглядів Карла Ясперса; розкрити методи дослідження екзистенціального змісту проблеми існування людини в творчості Карла Ясперса; виявити особливості існування людини в екзистенціальній філософії Карла Теодора Ясперса; виділити в загально – теоретичному контексті модифікацію «людини на межі» в філософсько–екзистенціальних поглядах Карла Ясперса; визначити місце комунікації і трансценденції в антропології Карла Ясперса.

Методологія дослідження. У процесі дослідження та обробки матеріалів використовувалися такі методи: аналітичний – призначений для більш глибокого і змістовного вивчення першоджерел; діалектичний, що дозволяє виявити протиріччя та єдність поглядів Карла Ясперса на людське буття; екзистенціальний метод дозволяє виявити і розкрити зміст екзистенціалів людського буття; компаративний – допомагає виявити спільні і відмінні риси у поглядах мислителя; герменевтичний метод дозволяє інтерпретувати тексти Карла Ясперса.

Філософія Ясперса присвячена одній проблемі – проблемі людини, і звернена до кожної людини. Багатоскладова конструкція його вчення побудована з метою визначити способи існування людини і виявити те існування, яке є її справжнє самобуття – глибинне ядро людської особистості. Дж. Р. Коллінгвуд стверджував: «Філософія – не заповідник для професійних філософів, а справа кожного» [10, с. 144].

Як стверджує дослідник О. Р. Бурханов: «Більшість людей проживають життя, перш за все сприймаючи його, як своє наявне буття. Існування «в світі» є життя в натовпі, слідування загальноприйнятим цінностям і стандартам, ідеологічним стереотипам, масовій моді і таке ін. Сучасна людина сприймає стан такої уніфікованості за благо і зручність. Але споконвічний сенс і пафос буття, розкривається людині лише в моменти кардинальних, життєвих потрясінь – граничних ситуацій, їх переживання і усвідомлення (хвороба, смерть, боротьба, вина і т.ін.)» [5, с. 5]. Карл Ясперс в свою чергу говорить про те, що «екзистенціальна ситуація» це саме те, що визначає унікальність кожної конкретної людської долі, окреслюючи її історичну значимість, з акцентом на внутрішніх переживаннях особистості, де наявне буття (емпіричне «я») зіштовхується зі спонтанною дійсністю. Як стверджував мислитель: «ситуація стає граничною ситуацією, – якщо вона пробуджує суб'єкт до екзистенції через радикальне потрясіння його існування» [19, с. 79].

Філософствування Ясперса направлене на нашу дійсність і є її функцією, яка направлена на мислительні новоутворення, динамічний розвиток, що бере свій початок в житті людини і подається, як меседж, спрямований до кожної окремої особистості. Карл Ясперс протиставляє філософствування про предметний світ своїй персонально–антропологічній філософії.

Філософія К. Ясперса націлена на визначення, розкриття, а також характеристику людських принципів, форм конституювання світу, яким повинна підпорядковуватися вся діяльність людини, незалежно від специфіки і напрямку.

Дослідниця Н. М. Мерзлякова у своїй монографії в загальному вигляді представила визначення, в якому відобразила характерні риси і особливості напрямку: «екзистенціальна філософія генетично і типологічно належить до «некласичного» типу філософствування, який виник, як реакція на кризу колишньої філософії «абстрактних сутностей» і прагнув протиставити їй себе в формі «філософії існування». Звідси випливає насторожене, часом і негативне, ставлення до всього загального, наприклад, суспільної життєдіяльності людей або історичної реальності, оскільки вони трактуються, як несправжні і відчужені від сутності людини. Екзистенціальна філософія постала, як свого роду різновид «філософії життя», в якій життя інтерпретоване в своєрідній формі «екзистенції», що володіє самоцінністю і самоцілісністю. Поняття «екзистенція» в екзистенціалізмі XX–го століття завжди позначає «буття людини», але не в якості предмета або об'єкта дослідження, а в якості властивій людині, в її неповторності і унікальності способу буття, процесу існування, процесуальності, як такої, зрозумілої зсередини [9, с. 47–48].

Карл Ясперс виходить за межі науки і визначає специфіку і самостійність філософії, наголошуючи на її незалежності, як духовній формі діяльності, тим самим підкреслює, виключно філософський підхід до тлумачення людського буття і його пізнання.

Дослідник Ю. В. Перов, спираючись на ідейне підґрунтя мислителя стверджував, що «життя», як предмет роздумів філософії життя XIX–го століття, трансформувався в «екзистенцію», як предмет творчих пошуків філософії існування XX–го століття, де екзистенція розуміється, «як глибинний, абсолютно неповторний і інтимний спосіб людського існування» [11, с. 15].

Особистість вписана в структуру суспільного життя і повинна підпорядковувати своє життя загальноприйнятим суспільним нормам. К. Ясперс розмірковуючи над сучасним положенням людини, розглядає його, як форму масового існування і стверджує, що стан в якому знаходиться людина є для неї загрозливим. Таким чином вона втрачає свою неповторну індивідуальність, самостійність і потрапляє під вплив несправжніх форм існування. Він намагається захистити окремого індивідуума, задля того, щоб він не втратив свою субстанцію, екзистенціальну основу в межах масового суспільства. К. Ясперс стверджує, що «екзистенція, не може бути «знайдена» в зовнішньому світі, бо екзистенція є свобода, а «свобода, якщо її роблять предметом, вже не свобода» [20, с. 279]. Філософ розмірковує про фундаментальний зв'язок екзистенції і свободи, непізнаваності їх науково–теоретичними засобами. «Прояснення» екзистенції не має свого об'єкта для дослідження, воно має справу з екзистуючою людиною, в процесі її становлення. Конкретного індивіда не можна виводити з чогось іншого, крім нього самого, він сам є безпосередня основа всіх речей. Розуміння цього приводить нас до свободи, яка в цій тотальній залежності повністю виявляє себе. Людина знаходить в собі те, що вона не знаходить ніде в світі: щось непізнаване, недоведене, завжди непредметне, те що вислизає від будь–якої дослідницької науки. Це і є свобода і те, що з нею пов'язано. Спонтанність свободи означає, що вона є трансцендентальна причина самої себе [5, с. 6].

На думку Карла Ясперса: «свобода – це завжди екзистенціальна свобода, тобто фундаментальний екзистенціал людського буття» [15, с. 448]. Людина, за розміркуваннями К. Ясперса, рухається в напрямку від простого буття, перебуваючи під впливом інстинктів і природних спонукань, суспільних норм і т.д. до екзистенції, в якій розкривається вся сутність людського буття. Головним відмінним принципом екзистенції є можливість робити власний вибір, який коріниться в свободі. Вона може підтвердити свою дійсність і справжність лише, як прояв свободи. Свобода виступає

не свавіллям, яке не має меж, а автономією. Людська самість виступає головним законодавцем, що затверджує закони і виступає не універсальним розумом І. Канта і не всезагальною волею Ж. Ж. Руссо, а конкретним людським індивідуумом, за яким залишається вирішальний і остаточний вибір.

Дослідниця П. П. Гайденко говорить про те, що «екзистенція – це те, що не може ніколи стати об'єктом, і тому не є предметом не тільки наукового пізнання, а й філософського споглядання. Перше схильне ототожнюватися не з наявним емпіричним сущим, в кращому випадку – з «свідомістю взагалі», а друге – з духом. Екзистенція не може бути «знайдена» серед предметного світу, бо екзистенція є свобода. Саме у свободі корениться буття самості [7, с. 13–14].

С позиції всезагального плану людина, в якості екзистенції, не може визначатися, а повинна бути спрямована на саму себе і шукати пояснення і відповіді на головні свої запити в самій собі, виходячи із своєї одиничної специфічної історичної ситуації. В своїй цілісності, свободі, невимовності екзистенція не може бути детермінована.

Дослідник О. В. Перцев вважає, що «особливість екзистенціалізму Карла Ясперса полягає, в детальному опрацюванні питання про перехід людини від «існування в світі» до «справжнього існування», до екзистенції» [12, с. 91]. Екзистенція значить те, що може і повинно бути. Прояснення екзистенції має справу з екзистуючою людиною лише в її становленні. Екзистенція не підпорядковується чітко визначеним правилам і законам і не може бути пізнана за допомогою загальних понять, вона є одиничним неповторним буттям і першоосновою свого власного «Я», яке може бути реалізоване лише в свободі.

Як стверджує у своєму нарисі дослідниця Н. С. Мудрагей: «екзистенція – це індивідуальне, одиничне, конкретне, історичне буття кожної людини. Але екзистенція дана людині на відміну від інших способів осяжного тільки як можливість. Істинне призначення людини – реалізувати себе, як екзистенцію. Екзистенція в філософії Ясперса покликана вказати нам на глибини справжнього людського буття – на те джерело, де ми повинні знайти свою унікальну людську самість і побачити її зв'язок з Іншим – з світом, з іншою екзистенцією, з трансценденцією. Екзистенція наділяє сенсом всі інші способи осяжного, вона – як би вісь, навколо якої крутиться все значуще для нас. Екзистенція не може бути предметом науки, навіть таким чином, вона отримує екзистенціальне висвітлення в таких термінах, як свобода, творчість, спонтанність, історичність, але і вони не вичерпують усього обсягу поняття, а тільки підводять людину до розуміння необхідності все нового і нового здійснення своєї самості» [10, с. 152].

Справжня самість залишається схованою під покровом лише зовнішніх зв'язків буття. Екзистенція є свобода. Саме в свободі корениться буття самості. Спонтанність свободи, як атрибут екзистенції не виводиться, але саме вона на думку К. Ясперса виходить за межі і зіштовхується з трансцендентним. Головною особливістю екзистенції дослідник О. Р. Бурханов у своїй праці говорить про те, що «екзистенція є власне існування людини, яке не визначається нічим зовнішнім – тільки її індивідуальністю. В силу цього екзистенція кожної особистості унікальна, тому наука з її узагальненнями не може її зафіксувати і описати за допомогою понять. Унікальність і неповторність екзистенції така, що вона взагалі не може бути виражена в мові, оскільки будь – яке слово вже узагальнює. З тієї ж самої причини абсолютно неприпустимо виводити екзистенцію з родових властивостей людини, з її природи або сутності. Екзистенція, як феномен буття переживається. Але оскільки вона переживається, вона розуміється. Більш того, вона розуміється саме в переживанні. Якщо ми захочемо відсторонитися від переживання, спробуємо подивитися на неї, як на об'єкт, у нас нічого не вийде. Власну екзистенцію не можна передати іншій людині, її не можна переказати, як, скажімо, переказується математична формула. Тому екзистенцію не можна тільки знати, її треба «пропускати через себе» і в такій формі відчувати і розуміти. Екзистенція прояснюється тільки розумом, а розум знаходить свою змістовність лише в екзистенції. Подібно до того, як буття є щось більше, ніж тотальність сущого, буття людини – щось більше, ніж сукупність способів її історичного існування» [5, с. 5–6].

Екзистенція і розум за Ясперсом пов'язані один з одним. Розум виявляє свою змістовність тільки в екзистенції, а екзистенція проявляє себе в повній мірі тільки в розумі. Екзистенція, що «втратила розум» сама по собі заснована на почуттях, переживаннях, свавіллі опиняється перед загрозою, яка може проявитися в насиллі. Розум, який в свою чергу втратив екзистенціальність, втрачає свою історичність, життєвість, індивідуальність. Вони є полюсами нашого буття і повинні співіснувати лише разом. К. Ясперс вважає, що саме «екзистенціальне прояснення», «висвітлення», яке відбувається у житті людини в «граничних ситуаціях», возвеличує нас до справжнього буття і при цьому розкриває всю трагічність людського існування. Саме в «граничній ситуації» людина починає розуміти, що в її житті важливо, а що ні [8, с. 34]. Людина завжди перебуває в якійсь конкретній ситуації, однак трапляються ситуації, які Ясперс називає «граничними», що пробуджують нас до розуміння своєї екзистенції, свого покликання, що дозволяють нам хоч на деякий час звільнитися від відволікаючих нас від нас самих сторонніх факторів, від шумної і швидкоплинної буденної метушні, від якої в світі неможливо нікуди втекти.

В своїй праці «Філософська віра» Карл Ясперс робить акцент на тому, що «справжня цінність людини полягає не в роді або типі, до якого вона наближається, а в історично одиничній людині, яка не може бути замінена і заміщена» [15, с. 453]. Ясперс в своїй філософії намагається подолати, протипоставити суб'єкт об'єкту і взагалі розгляд і розуміння світу відбувається в вимірі суб'єкт–об'єктних відносин. З цією метою він вводить поняття «осяжне». Осяжне виступає в якості об'єднуючого фактора і паралельно є предметом філософської віри. Філософська віра, на думку Ясперса, вільна від висновків і різноманітних догм і перебуває в постійному русі, в постійному обґрунтуванні своїх істин на основі досвіду.

В екзистенціально–філософському вимірі Ясперса: «людина, оскільки вона не просто є частиною світу, але може вільно бути самою собою, вона є можливою екзистенцією» [19, с. 106]. «Можлива екзистенція» –

це відчуття нами зв'язку з тими глибинами буття, які знаходяться за межами емпірично об'єктивного наявного буття, свідомості взагалі і духу. Ця наша сутність проявляється: 1) в незадоволеності – людина постійно відчуває невідповідність своєму наявному буттю, своєму знанню, своєму духовному світу; 2) в безумовному, якому як справжньому самобуттю, підпорядковується її наявне буття; 3) в прагненні до єдиного, яке в своїй основі є буття і вічність; 4) в свідомості незбагненного спогаду, ніби вона також розповідає про Творіння або ніби може згадати те, що вона споглядала до буття світу; 5) в свідомості безсмертя, але не як продовження життя в іншому образі, а як знищуюча час укриття і вічності [15, с. 426–427].

На думку Ясперса до справжнього буття приводить «паріння в ситуації і в думці». Людина не повинна зв'язувати себе з якою–небудь однією конкретною можливістю і повинна визначити і зайняти відповідну позицію до любої певної форми екзистенції. Вона прагне піднятися до буяючого самобуття. «Людина залишається вірною справжньому буттю, – говорить Ясперс – поки ніде не закріпилася і ні в чому не погрузла». Мислення, по своїй суті, є паріння. Паріння повинно оберігати думку від закостенілого стану в певній системі, а людину від стану затиснутості в певній життєвій екзистенції. Тільки в стані паріння вона є господарем своїх думок і свого положення, залишаючись при цьому відкритою до пізнання трансценденціїі своєї власної безумовності в світі. «Екзистенція є існуюча в нас основа, а розум – зв'язок всіх виявлених, «висвітлюючих» засобів «осяжного». Розум і екзистенція невіддільні одне від одного» [20, с. 308].

«Буття, яке не є не тільки суб'єкт, не тільки об'єкт, яке в розщепленні на суб'єкт і об'єкт присутнє і в тому, і в іншому, ми називаємо осяжним. Прорив до осяжного можна зробити лише за допомогою трансцендування до нього. Існує два види осяжного: «осяжне є або буття саме по собі, яке нас охоплює, або воно буття, яке є ми. Буття, яке охоплює нас, називається світом і трансценденцією». «Буття, яке є ми, називається існуванням, свідомістю взагалі, духом або екзистенцією»[15, с. 424–425].

На думку Карла Ясперса в цілому буття не можна пізнати. Все, що виходить за межі подібного екзистенціального засвоєння, становить лише фальсифікуючу об'єктивацію. Будь–яке схоплювання, розуміння абсолютного є лише миттєва зустріч, яка постійно зазнає поразки. Універсальний крах – це одвічна проблема всякого буття. За допомогою екзистенціальної переривчастості виключається кінцева єдність людська, що проявляє себе в комунікації і передається від людини до людини, точно так само неможливо дійсне єднання людини з трансценденцією. Карл Ясперс в своїй праці: «Всесвітній філософії історії» говорить про те, що «екзистенція є протилежністю і протистоїть трансценденції в той же час вона безкінечно прагне до неї, незважаючи на їх характерні відмінності, вона є непредметним існуванням, яке недоступне пізнанню. «Я існую не просто, як буття, але як буття, яке відноситься до себе самого і тому до своєї трансценденції» [18, с. 114].

А дослідниця Н. М. Мерзлякова у своїй монографії стверджує, що «екзистенція – це те внутрішнє ядро, яке складає сутність людини і яке людина глибоко розуміє за умови справжнього усвідомлення самої себе. Тому вона неодмінно вільна і безумовна в своїй глибинній сутності». Тобто екзистенція безпосередньо пов'язана з історичністю. Але що вона собою являє? Який її сутнісний сенс? В екзистенціальній філософії історичність інтерпретується в якості фундаментальної характеристики екзистенції, як справжнього існування людини в її унікальності, незавершеності, відкритості. У наявності існує «дві історичності»: перша – екзистенціальна історичність власного буття людини (вона і стала головним предметом інтересу в філософії існування), а друга – історичність тієї ситуації, в якій людина перебуває і діє [9, с. 52].

К. Ясперс в своїй роботі «Вступ до філософії» підкреслює, що «в якості екзистенції ми є справді самими собою в нашій історичності» [17, с. 35]. «Незавершеність людини і її історичність – одне і те ж» [13, с. 242]. Відтворення людиною структури власного буття схильне до постійних історичних змін. Окрема особистість постійно опиняється перед необхідністю знову конструювати саму себе. Крім того, форми, що конституюються суб'єктом і норми не мають тієї окремо одні від одних загальнозначимості, яку вони здобувають в трансцендентальній філософії, що завжди пов'язані безпосередньо з суб'єктом і мають сенс і значення тільки для нього. Для «висвітлення екзистенції» мають велике значення екзистенціальна історичність, справжня комунікація, свобода і філософська віра. Найважливіша характеристика екзистенціальної історичності – тимчасовість, оскільки людина існує тільки в часі і вкорінена у всіх його вимірах. Людина завжди перебуває в ситуації, що є наслідком духовної епохи, традиції, в той же час ця ситуація неодмінно впливає на майбутнє. Історичність висвітлює конкретну ситуацію екзистенції. Її людина усвідомлює під кутом зору неповторності і унікальності. Більш того, людина разом з тим усвідомлює і свою обраність, оскільки нікому іншому не дано пережити її ситуацію. В результаті відбувається усвідомлення людиною історичності свого власного існування: минуле (традиції, досвід, історія свого народу, як фундамент ситуації) – нинішнє (сама ситуація, в якій перебуває екзистенція) – майбутнє (незавершеність, відкритість, нескінченність можливостей самої екзистенції). Екзистенціальна історичність є неповторність, однократність людської особистості, яка кінечна за своєю природою. Виділяються два види кінечності: біологічна конечність (людина – смертна, вона вмирає, як все живе), і екзистенціальна конечність, тобто людське буття є завжди «буття з іншими», в якому кожен обмежений іншим і в той же час сам обмежує іншого; більш того людина абсолютно точно знає, що її життя завершиться. Незважаючи на це, людина знає і інше – вона усвідомлює принципову незавершеність свого буття: «лише кінечність людини не може завершитися. Тільки кінечність людини і вписує її в історію, в якій вона хоче стати тим, чим вона може бути. Незамкнутість – знак її свободи» [9, с. 53]. Людина шукає порятунок в досягненнях науки і техніки, в підтримці з боку суспільства від неминучих у житті небезпек і катастроф. Ні суспільство, ні держава, ні церква – говорить Ясперс – ніколи не забезпечували і не забезпечують людині абсолютного захисту і надійності, уявлення про які у неї склалися оманливі, навіяні умовним благополуччям спокійних, але недовгих часів.

Як стверджує Карл Ясперс: «Ми суть тільки те, що ми суть, тільки разом з усім своїм минулим. Ми не можемо відштовхнути його, не втративши самих себе. Ми повинні якомога глибше зрозуміти і засвоїти його, для того щоб стати самими собою. Ми не повинні вписувати себе в окреслені ним контури. Але ми повинні прорватися крізь нього до джерела, з якого виростає і все майбутнє» [18, с. 84].

Є такі ситуації, – говорить дослідниця Н. М. Мерзлякова – перед обличчям яких кінцеве буття людини проявляється з усією очевидністю, у всій його повноті і які роблять несуттєвою всю повсякденність людини – це «граничні ситуації» (смерть, вина, страждання). Вони виникають тоді, коли у людини вибито ґрунт з–під ніг, коли вона втратила цілісність власної особистості. Вони дозволяють людині усвідомити свій стан «на межі». Трансценденція, є своєрідною межею екзистенції: екзистенції немає і не буде без трансценденції. Виходить, що людина не усвідомлює межі своєї екзистенції з власної волі, а прислухається до трансценденції, втрата якої веде неминуче до втрати екзистенції. Екзистенція є єдиним відгомоном трансценденції в іманентному світі, трансценденція ж перетворює екзистенцію з егоїстичного «Я» в особисте «Я», в якому відбувається злиття індивідуальної волі з вищою волею. Карл Ясперс виділяє ситуації двох видів: несвідомі, вплив яких людиною не усвідомлюється, і усвідомлені, наявні ситуації. Другі вимагають від людини певної поведінки, оскільки вони вказують кордони її можливостей [9, с. 54].

Граничні ситуації дозволяють побачити людське буття в його загубленості, доведене до стану найбільшого рівня напруженості його існування. І це є ключовим моментом, оскільки людське буття вже с самого початку знаходиться в стані загубленості і відданості світу, воно не може возвеличити себе до стану екзистенційного існування, це відбувається за рахунок власних сил. До цього воно повинно бути примушено, що і відбувається в тому відчутному досвіді, в якому особисте буття «вписане» в граничну ситуацію. «Побачити ситуацію означає почати опановувати її, а звернути на неї пильний погляд – вже боротьбу волі за буття. Якщо я перебуваю в пошуку духовної ситуації часу, це означає, що я хочу бути людиною до тих пір, поки я ще протистою людському буттю, я розмірковую про його майбутнє і його втілення, але як тільки я сам стаю ним, я намагаюся подумки реалізувати його за допомогою з'ясування фактично схопленої ситуації в моєму бутті» [14, с. 301].

Якщо проводити аналогію, то можна сказати, що трактовка поняття екзистенції, як самобуття суб'єктивності близька розумінню Серена К'єркегора, Трактовка Ясперса втілена в понятті екзистенції і комунікації розриває замкнуту к'єркегоровську монаду людської особистості і пов'язує її, як з іншими людьми, так і з трансцендентною сферою абсолютного. Мартін Гайдеггер говорить, що Карл Ясперс розуміє Dasein, як тілесно – душувне дійсне буття людини, яке виступає осередком для втілення і дії власної дійсності, тобто екзистенції.

Людина є необ'єктивованою в емпіричному сенсі істотою, – говорить дослідниця П. П. Гайденко – тому до неї не можна застосовувати зовнішні розумові положення і досвід, з нею необхідно взаємодіяти, як з екзистенцією, яка саме в спілкуванні розкривається повністю [7, с. 10]. Розум є способом зв'язку всіх модусів осяжного і контролює цілісність всього сущого за допомогою своєї відкритості, дієвості, співучасті, зацікавленості в пізнанні. У прагненні до єдності, виключаючи помилки, розум вимагає «безмежної комунікації, він сам – тотальна свобода до комунікації». Єдину дійсність, яку може опанувати людина, є з'єднання довіри і розуміння свого світу зі світом іншої людини. У діалозі, заснованому на любові, знаходиться «шлях до істини, який губиться в ізоляції, в упертості, в свавіллі, в замкненій самотності». Людина не може об'єктивно володіти єдиною і вічною істиною в конкретний час, тому наявне буття можливо лише в співтоваристві з таким же іншим буттям, в якому екзистенція можлива спільно з іншою екзистенцією, а «комунікація являє собою образ відкриття істини в часі». Прагнення до уявного задоволення від осягнення абсолютної істини, до самотності, в ім'я віри в Бога, призводить до замкнутості людини в собі, відсутності любові, недовіри до діалогу. Такому прагненню «протистоїть філософська віра, яку можна назвати також вірою в комунікацію». В ній проявляють свою силу два основні твердження, які свідчать, що істиною є те, що нас єднає, а «в комунікації приховані джерела істини» [16, с. 442].

Людина хоче знати те, що можливо пізнати, і зрозуміти саму себе. Проблема розуму та екзистенції – це проблема унікального та універсального, єдиного і загального. І Ясперс вирішує її на ґрунті комунікації. Адже поза комунікацією неможлива і людська свобода, яка і є в філософії К. Ясперса екзистенцією. Людина вільна, коли вільний і Інший. Мислитель говорить, що ізольоване або ізолююче себе самобуття залишається простою можливістю або перетворюється в ніщо. Таким чином, Ясперс відкриває «екзистенціальну комунікацію», як форму з'єднання розуму та екзистенції. Якщо екзистенція – це буття, то розум вносить в неї початок розуміння, освітлення темного буття.

Дослідник О. Б. Бєлозьоров говорить, що «людське буття передбачає наявність можливості передавати необхідні інформаційні повідомлення через спілкування з людьми у вільному діалозі своєї необ'єктивованої екзистенції і безумовного сприйняття екзистенції співрозмовника. В результаті цього, з'являється можливість чути і сприймати думки і почуття інших людей і відповідно бути почутим самому. У контексті такої комунікації виникає процес взаємного відкриття індивідуального світу людини через співпереживання і ціннісне сприйняття іншого. При цьому провідними мотивами стають трансцендентне, невловиме, що існує неявно, незримо. У такій ситуації надчуттєві, необ'єктивовані екзистенції розцінюються суб'єктивним розумом, в якості реальності, яка індивідуально сприймається людиною. У подібній комунікативній взаємодії розум осягає екзистенцію іншої людини, в результаті чого з'являється можливість зіставлення і узгодження екзистенції і розуму через спілкування. У зв'язку з цим можливість загальнолюдської комунікації, як таємного, особистісного спілкування, при якому людина осягає свою справжню сутність і орієнтована на досягнення істини, визначається і ототожнюється з розумом, який за допомогою проявів своєї волі сприяє спілкуванню між людьми. Комунікація, з точки зору Ясперса, є початковим феноменом і необхідною умовою

людського існування. Вона виникає і здійснюється, як спільність взаємного свідомого розуміння лише у відносно вільному просторі» [4, с. 61]. Екзистенційна комунікація здобувається людиною тільки в результаті попереднього зосередження в самому собі, усвідомленні своїх дійсних прагнень і бажань. Людина не може стати самою собою, знайти себе, не вступивши в спілкування з іншими. Але вона також не може вступити в це екзистенційне спілкування, не побувавши на самоті з самою собою. Екзистенційна комунікація передбачає також ризик і люблячу боротьбу. Внутрішнє розкриття себе іншому, прагнення зрозуміти іншого і його внутрішнє життя, пов'язані з ризиком. Ясперс закликає ризикувати, оскільки в цьому він бачить єдину можливість власного самовираження, а також справжньої комунікації з іншими людьми.

Комунікація – це початковий феномен людського буття, стверджує дослідниця творчості мислителя П. П. Гайденко, за її розміркуваннями: «...Ми суть те, що ми суть, тільки завдяки спільності взаємного свідомого розуміння. Не може існувати людина, яка була б людиною сама по собі, просто як окремий індивід». Людське буття – завжди «буття з іншими» [6, с. 110]. Комунікація однієї екзистенції з іншою, яка нас з'єднує якимось особливим почуттям, коли ми взаємно сприймаємо іншого і співпереживаємо іншому. Людина виступає цінністю, яку ми сприймаємо не тільки за її тілесні достоїнства або за її знання і розум, за суспільну роль, яку вона відіграє в соціумі, але і за щось невловиме, що існує понад усе, як зазвичай буває часто так, що часом ми цінуємо і любимо людину, як би «всупереч усьому», незважаючи на її недоліки. Наші незримі, необ'єктивовані екзистенції саме в такій комунікації проявляють себе одна для одної і знаходять своє живе вираження в реальності.

В екзистенціальній комунікації, – як говорить, дослідниця творчості філософа Н. М. Мерзлякова – обидва учасники взаємодії активно прагнуть до однієї мети, докладаючи при цьому всі зусилля і постають, як живі особистості, що розуміють одне одного і діють [9, с. 49].

Спілкування з іншими – на думку К. Ясперса – єдиний спосіб виявлення своєї екзистенції не тільки для інших, але і для себе самої. Коли людина відкриває свою душу іншому, вона починає краще розуміти саму себе. Людина, виділяється з усього складу універсуму, по–перше, своєю здатністю розривати безперервність каузальних зв'язків світу; по–друге, здатністю екзистувати, за допомогою переживання і усвідомлення «граничних ситуацій» прориватися до справжнього буття; по–третє, здатністю трансцендувати, володіючи свободою в стані екзистенції, осягати трансценденцію; по–четверте, здатністю самовизначатися, вибудовуючи власний проект свого способу буття у цьому світі [5, с. 8]. Комунікація дозволяє нам сприймати і цінувати «душу» іншої людини і зрозуміти її внутрішній стан, виокремлюючи кожен його відтінок. Коли я, завдяки комунікації, усвідомлюю свою і іншу екзистенцію як цінність, тоді я сама, вільно, обмежую своє свавілля по відношенню до іншого і в тому числі до себе. Свобода людської екзистенції, надана тільки самій собі, неминуче обернулася б свавіллям, якби не містила в собі якусь абсолютну основу. Лише по–справжньому, усвідомивши крихкість і кінечність свого життя, індивід відкриває для себе трансценденцію, як те абсолютне буття, яке тісно пов'язане з його власним існуванням і на яке він може рівнятися. Людина, як можлива екзистенція спрямована до трансцендентності. Екзистенція принципово, фундаментально відкрита для трансценденції. Хоча за змістом трансцендування завжди є «вихід», подолання себе, це зовсім не означає просторовий «вихід кудись», оскільки поза світом немає таких об'єктів, до яких «виходять». Мова тут йде про знаходження в собі тієї абсолютної основи, на яку людина могла б орієнтуватися в своєму житті. Трансценденція, як би «ззовні», але в екзистенції відчувається наявність немов би «світової нитки», що зв'язує з нею все суще. Але оскільки трансценденція – це абсолютна основа нашого життя, чи можна сказати, що трансценденція і є Бог? Якщо трансценденцію і можна назвати Богом, стверджує він, то про такого Бога нічого не можна сказати, крім того, що: 1) Він є; 2) існує безумовна вимога, яка втручається з трансценденції в цей світ через нашу свободу; 3) реальність світу володіє наявним буттям між Богом і екзистенцією [5, с. 7].

Неповторність і унікальність екзистенції заключається в тому, що вона взагалі не може бути виражена в мові. Трансценденція наповнює екзистенцію глибинним сенсом. Як стверджує мислитель, – «вірою називається свідомість екзистенції в співвідношенні з трансценденцією». Розум і віра у Ясперса виявляються реальними опорами, які не дозволяють особистості розчинитися в соціумі, в світі. Філософську віру Ясперс відрізняє від «віри одкровення». Філософія Карла Ясперса не суперечить християнським догмам. В християнському гуманізмі не розчиняється «гуманізм особистості». Філософія на відміну від віри одкровення не займається пропагандою, залишаючи за людиною право вибору. В філософії Ясперса поняття свободи спирається на трансцендентність, що відрізняє її від визначних ідей Ж.–П. Сартра і М. Гайдеггера.

У своїй монографії дослідник творчості мислителя О. Р. Бурханов – говорить про те, що «традиційну релігійну віру Ясперс запропонував замінити філософської вірою. Це віра в особливого Бога, точніше – в Абсолют, який об'єднує всіх людей, як екзистенціальних індивідів, незалежно від відмінності їх релігійних переконань. Однак філософську віру ні в якому разі не слід розуміти, як щось ірраціональне. Вона існує в союзі зі знанням і виявляє себе в мисленні і обґрунтуванні. Це віра в екзистенціальну комунікацію, в можливість досягнення більш гуманних і справедливих відносин між людьми, заснованих на їх свободі». Філософська віра – це така істина, виходячи з якої, я живу. Вона існує тільки тому, що я відчуваю себе з нею ідентичним. За своєю зовнішньою формою ця віра є історичною, проте за формою свого вираження вона не є загальнозначимою, але безумовна. У ланцюгу окремих людей, які передають одне одному факел свободи, вона здатна до нового творення. При цьому філософська віра не може стати сповіданням, її думка не є релігійним догматом [5, с. 7–8].

Як пояснює, Ясперс – «філософську віру не можна ні в якому разі сприймати, як щось ірраціональне. По суті наша віра не може сприйматися лише, як ірраціональне явище, що має негативний підтекст, вона не може бути зануренням в пітьму того, що суперечить розсудку і нормам закону. Філософська віра – говорить Карл Ясперс – це знання, яке тісно пов'язане з незнанням. Він говорить, що незнання зіштовхується з буттям за

межами думки, з трансцендентним. Незважаючи, на це – на думку, Ясперса – філософська віра існує тільки в зв'язку з усвідомленням і раціональним знанням. Це віра в істину, яка просочує основи життя людини. Вона існує тільки тому, що людина ототожнюється з нею. Ознакою філософської віри, віри мислячої людини є те, що вона існує лише в зв'язку зі знанням; віра повинна розвиватися завдяки свідомості і наповненості знаннями. Буття, яке нас охоплює, двояко: воно є світ, є буття, найдрібніша частина якого становить і сторону нашого єства; воно є і трансценденція, тобто буття, в яке ми не входимо, але яке є нашою основою. Трансценденція обступає нас з усіх боків, постійно звертаючись до нас. Ми її можемо не почути, але вона говорить з нами, вона не видима, як видимі предмети емпіричного досвіду, але вона пронизує нас. Відмовитися від трансценденції – значить замкнути себе в емпіричному світі речей і самого себе знати тільки, як емпіричне існування «Dasein». Але людина завжди більше того, що вона знає про себе, більше, ніж вона є в своїй життєдіяльності [10, с. 146].

У *висновку* представлені теоретичні підсумки історико–філософської реконструкції екзистенціального змісту проблеми існування людини в філософських поглядах Карла Ясперса, які в узагальненому вигляді відображають реалізацію цілей, завдань і отримані наукові результати дослідження.

У процесі дослідження отримано такі наукові результати: показано, що екзистенція – це індивідуальне, одиничне, конкретне, історичне буття кожної людини. Людське існування, не визначається зовнішніми факторами – тільки індивідуальністю людини. Екзистенцію потрібно пропускати через себе, її потрібно розуміти і відчувати, а не тільки знати; обґрунтовано, що шлях до справжнього людського існування прихований в комунікації. Лише в абсолютно відкритій екзистенціальній комунікації існування в присутності Іншого одночасно стає розкритим самому собі, і лише в цьому розкритті воно стає по–справжньому екзистенційним. Воно не може здійснитися інакше, ніж у вирішальній зустрічі з Іншим екзистенціальним існуванням в процесі діалогу. Цей процес розкриття відбувається не в ізольованому існуванні, а лише в присутності Іншого. Як одиничне «я» для себе воно вважається не розкритим, не дійсним (несправжнім). Людина є екзистенціальним існуванням. Особистісне буття – буття самої людини – це екзистенціальне існування, яке є справжнім, а масове буття, яке є також особистісним буттям, але без екзистенціального змісту вважається несправжнім; виявлено те, що існування неможливе без трансценденції. Екзистенціальне існування є трансценденція. Яка пов'язана з прагненнями вийти за власні межі. Трансценденція – це унікальна дивовижна властивість людини. Трансцендування – процес переходу через кордон, просочування, тунелювання. В свідомості людини існує перспектива для майбутньої думки. Думка тече планомірно. Відбуваються нелінійні процеси, працює сценарій думки, направленої на майбутнє. Відбувається вибудовування можливості – проектів, відносно власного існування. Буття розкривається лише в можливості, яка дана людині і водночас обмежує наші людські можливості.

Перспективи подальших досліджень. Головним завданням є подолання і усунення проблеми – сучасної «духовної ситуації», яка виражається в розрізненості, «розірваності» суспільства, роз'єднаності людства. Вихід із даної ситуації Карл Ясперс бачить в єдності, яка можлива тільки завдяки участі екзистенції і комунікації. В системі суспільного буття в людини завжди існує можливість виходу за межі соціального світу, в якому все підлаштовується під певні догми. Екзистенціальне філософствування є одним із способів виходу з даної ситуації, яке повинно використовувати тільки об'єктивні знання і завдяки мисленню дозволяє отримати можливість до «екзистенціального прояснення», до комунікації, що в результаті призводить до «виявлення і знаходження самої себе». Людині насамперед властиве прагнення до осягнення самої себе. «Життєвий інстинкт» примушує людину «ставати самою собою». Як носію можливості «екзистенціального прояснення» людина прагне до «справжньої комунікації». Лише в «справжній комунікації» проявляється імманентно притаманна орієнтація суспільства до єдності. Не менш важливою за Ясперсом є самокомунікація, яка є зверненістю людини до самої себе. В стані самокомунікації людина звертається до свого буття і тим самим створює перспективи для розуміння «Іншого». Комунікація набуває колосального значення для всього суспільства в цілому, а не тільки для окремої, одиничної особистості.

Тільки через «іншого» людина може виявити справжнє відношення до себе. В подальшій перспективі все залежить тільки від людини і її вибору від її бажання не уникати, а створювати умови і прагнути до «справжньої комунікації», в якій вона мала б змогу визначитися з сенсостверджувальними орієнтирами та знайти власну «життєву основу».

Список використаних джерел

1. Jaspers K. Philosophy of Existence / K. Jaspers. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1995. – 220 p.

2. Kurt Salamun and Gregory J. Walters – Karl Jasper's Philosophy: Expositions & Interpretations. – Amherst and New York: Humanity – Books, 2008. – 410 p.

3. Wallraff Charles F. – Karl Jaspers: an introduction to his philosophy. – Princeton – N.J.: Princeton University Press, 1970 – 232 p.

4. Бєлозьоров О. Б. Поняття комунікації в екзистенціальній філософії Карла Ясперса // Вісник КГУ ім. М. О. Некрасова. – Кострома, 2011. – №3. – С.58–62.

5. Бурханов О. Р. Людина і її екзистенція в філософії Карла Ясперса // Вісник Нижньовартовського державного університету. – Єкатеринбург, 2014. – С.1–8.

6. Гайденко П. П. Людина і історія в світлі «філософії комунікації» Карла Ясперса // Людина і її буття як проблема сучасної філософії. – Москва: МДУ, 1978. – С.98–145.

7. Гайденко П. П. Людина і історія в екзистенціальній філософії Карла Ясперса // Ясперс К. Сенс і призначення історії. Переклад з німецької мови. – Москва: Політвидав, 1991. – 527 с. – Серія (Мислителі XX–го століття). – С.5–26.

8. Демченко Л. М., Карпеєва К. В., Осипова Ю. С. Проблема єдності екзистенціальної комунікації і екзистенціального прояснення в філософії Карла Ясперса // Вісник ОДУ. – №1 / Січень – Т.1. Гуманітарні науки. – Оренбург, 2006. – С.25–34.

9. Мерзлякова Н. М. Проблема екзистенції в «філософії існування» Карла Ясперса // Вісник Ленінградського державного університету. – ЛДУ ім. О. С. Пушкіна. – СПб., 2009. – С.47–56.

10. Мудрагей Н. С. Комунікація як міра людини (відродження Ясперса) // «Філософія науки і техніки». – 2012. – С.143–155.

11. Перов Ю. В. Проект філософської історії філософії Карла Ясперса // Ясперс К. Всесвітня історія філософії. Вступ. – СПб.: «Наука», 2000. – С.5–50.

12. Перцев О. В. Ранній Ясперс: народження екзистенціалізму із духу психіатрії // Перцев О. В., Черепанова К. С. – Сова Мінерви

над мурашником / Нариси життєвої філософії. – Єкатеринбург, 2003. – С.28–65.

13. Ясперс Карл. Витоки історії і її ціль // Ясперс К. Сенс і призначення історії. – Москва: «Республіка», 1994.

14. Ясперс Карл. Духовна ситуація часу // Ясперс К. Сенс і призначення історії. – Москва: «Республіка», 1994. – С.288–419.

15. Ясперс Карл. Філософська віра // Ясперс К. Сенс і призначення історії. – Москва: «Республіка», 1994.

16. Ясперс Карл. Сенс і призначення історії / Переклад з німецької мови: М. І. Левіної – Серія (Мислителі ХХ–го століття) – друге видання. – Москва: Видавництво – «Республіка»; «Політвидав», 1991; 1994. – 527 с.

17. Ясперс Карл. Вступ до філософії / Переклад з німецької мови: О. В. Михайлова. – Мінськ.: «Пропілеї», 2000. – 192 с.

18. Ясперс Карл. Всесвітня історія філософії. Вступ / Переклад з німецької мови: К. Лощевський. – СПб.: «Наука», 2000. – 272 с.

19. Ясперс Карл. Книга І. Філософія. Філософське орієнтування в світі / К. Ясперс / Переклад з німецької мови: А. К. Судакова. – Москва: Канон+, РООІ – «Реабілітація», 2012. – 384 с.

20. Ясперс Карл. Розум і екзистенція / К. Ясперс / Переклад з німецької мови: А. К. Судакова. – Москва: Канон+, РООІ – «Реабілітація», 2013. – 336 с.

References

1. Jaspers K. Philosophy of Existence / K. Jaspers. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1995. – 220 p.

2. Kurt Salamun and Gregory J. Walters – Karl Jasper's Philosophy: Expositions & Interpretations. – Amherst and New York: Humanity – Books, 2008. – 410 p.

3. Wallraff Charles F. – Karl Jaspers: an introduction to his philosophy. – Princeton – N.J.: Princeton University Press, 1970 – 232 p.

4. Bjeloz'orov O. B. Ponjattja komunikacii' v ekzystencial'nij filosofii' Karla Jaspersa // Visnyk KGU im. M. O. Nekrasova. – Kostroma, 2011. – №3. – S.58–62.

5. Burhanov O. R. Ljudyna i i'i' ekzystencija v filosofii' Karla Jaspersa // Visnyk Nyzhn'ovartovs'kogo derzhavnogo universytetu. – Jekaterynburg, 2014. – S.1–8.

6. Gajdenko P. P. Ljudyna i istorija v svitli «filosofii' komunikacii'» Karla Jaspersa // Ljudyna i i'i' buttja jak problema suchasnoi' filosofii'. – Moskva: MDU, 1978. – S.98–145.

7. Gajdenko P. P. Ljudyna i istorija v ekzystencial'nij filosofii' Karla Jaspersa // Jaspers K. Sens i pryznachennja istorii'. Pereklad z nimec'koi' movy. – Moskva: Politvydav, 1991. – 527 s. – Serija (Myslyteli XX–go stolittja). – S.5–26.

8. Demchenko L. M., Karpejeva K. V., Osypova Ju. S. Problema jednosti ekzystencial'noi' komunikacii' i ekzystencial'nogo projasnennja v filosofii' Karla Jaspersa // Visnyk ODU. – №1 / Sichen' – T.1. Gumanitarni nauky. – Orenburg, 2006. – S.25–34.

9. Merzljakova N. M. Problema ekzystencii' v «filosofii' isnuvannja» Karla Jaspersa // Visnyk Leningrads'kogo derzhavnogo universytetu. – LDU im. O. S. Pushkina. – SPb., 2009. – S.47–56.

10. Mudragej N. S. Komunikacija jak mira ljudyny (vidrodzhennja Jaspersa) // «Filosofija nauky i tehniky». – 2012. – S.143–155.

11. Perov Ju. B. Proekt filosofs'koi' istorii' filosofii' Karla Jaspersa // Jaspers K. Vsesvitnja istorija filosofii'. Vstup. – SPb.: «Nauka», 2000. – S.5–50.

12. Percev O. B. Rannij Jaspers: narodzhennja ekzystencializmu iz duhu psyhiatrii' // Percev O. B., Cherepanova K. S. – Sova Minervy nad murashnykom / Narysy zhyttjevoi' filosofii'. – Jekaterynburg, 2003. – S.28–65.

13. Jaspers Karl. Vytoky istorii' i i'i' cil' // Jaspers K. Sens i pryznachennja istorii'. – Moskva: «Respublika», 1994.

14. Jaspers Karl. Duhovna sytuacija chasu // Jaspers K. Sens i pryznachennja istorii'. – Moskva: «Respublika», 1994. – S.288–419.

15. Jaspers Karl. Filosofs'ka vira // Jaspers K. Sens i pryznachennja istorii'. – Moskva: «Respublika», 1994.

16. Jaspers Karl. Sens i pryznachennja istorii' / Pereklad z nimec'koi' movy: M. I. Levinoi' – Serija (Myslyteli XX–go stolittja) – druge vydannja. – Moskva: Vydavnyctvo – «Respublika»; «Politvydav», 1991; 1994. – 527 s.

17. Jaspers Karl. Vstup do filosofii' / Pereklad z nimec'koi' movy: O. B. Myhajlova. – Mins'k.: «Propilei'», 2000. – 192 s.

18. Jaspers Karl. Vsesvitnja istorija filosofii'. Vstup / Pereklad z nimec'koi' movy: K. Loshhevs'kyj. – SPb.: «Nauka», 2000. – 272 s.

19. Jaspers Karl. Knyga I. Filosofija. Filosofs'ke orijentuvannja v sviti / K. Jaspers / Pereklad z nimec'koi' movy: A. K. Sudakova. – Moskva: Kanon+, POOI – «Reabilitacija», 2012. – 384 s.

20. Jaspers Karl. Rozum i ekzystencija / K. Jaspers / Pereklad z nimec'koi' movy: A. K. Sudakova. – Moskva: Kanon+, POOI – «Reabilitacija», 2013. – 336 s.

Mazur M. O., *master of philosophy, Department of Philosophy, Dniprovsky National University named after Oles Honchar (Ukraine, Dnipro), mazur.marina92@gmail.com*

The problem of human existence Karl Jaspers's in existential philosophy

The article deals with the basic concepts of the existential philosophy of Karl Jaspers (existential, transcendence, communication). They are modes of human existence that direct us to identify its unique human self, to understanding its essence, through the hidden content of existential human beings, in which the whole range of human experiences, «boundary states» unfolds. After all, each individual personality is unique and inimitable. It is a separate individual being – an existential. Human existence is not determined by external factors, but only by individuality of a human. There is a direct link between existence and freedom, but in spite of this, existence remains open for transcendence. Freedom is the key existential in human consciousness and is located on the verge of existential and transcendence, which for it's turn means going beyond its own limits and the search of life benchmark. Personal being – is considered true when it is filled with the existential content and finds its expression in full only in «true» interpersonal communication, which acts as a peculiar of «therapy of the soul».

Keywords: *existence, freedom, being, transcendence, marginal situation, sense of life, communication.*

* * *

УДК 167.7:17.025

Сінельнікова М. В.,
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії, Національний
університет «Львівська політехніка»
(Україна, Львів), sinelnikova.80@ukr.net

Етичні погляди І. Канта

Розглядається етична концепція І. Канта, яка ґрунтується на так званому «категоричному імперативові», який визнається єдиним та загальним законом моралі, необхідним та обов'язковим для виконання. Констатується, що підпорядкування цьому закону не обмежує свободу людини, оскільки єдиним його законодавцем виступає вона сама, як вільна та автономна воля. Тому не моральні принципи приводяться у відповідність з фактами людського буття, а, навпаки, саме людське буття виступає втіленням цих моральних принципів. Наголошується, що І. Кант висуває необхідні постулати практичного розуму: свободу, безсмертя душі та Бога, як спонукальні мотиви чи «заохочення» до моральної діяльності. Робиться висновок, що моральність у німецького філософа виступає єдиним мірилом людяності, певною межею, переступивши яку, особистість втрачає всі свої людські якості. Дослідження здійснюється з використанням наступних методів: логічного та історичного, категоріального аналізу та компаративістики, аналогії та наукової об'єктивності.

Ключові слова: *І. Кант, етика, німецька класична філософія, «категоричний імператив», постулати практичного розуму.*

Дві речі наповнюють мою душу все новим
та зростаючим захопленням і благоговінням,
чим частіше і довше я про них розмірковую:
зоряне небо наді мною та моральний закон в мені.
І. Кант

На шляху розвитку етики важко обійти увагою постать І. Канта, вплив якого на сучасну європейську культуру неможливо переоцінити, адже його поправу вважають другим, після Платона, генієм, який назавжди змінив хід філософської думки Європи, а згодом і всього світу. Як влучно зауважує відомий філософ сучасності Ю. Хабермас, ми всі «живемо не в епоху постмодерної

думки, а в єдину велику епоху посткантіанського мислення. І навіть філософія М. Хайдеггера – не стала новим поворотним пунктом, який був би співмірний із впливом філософії Платона та І. Канта» [3, с. 54].

Тому не дивно, що вчення німецького класика, особливо його практична частина, виявила величезний вплив на наступні генерації філософів, до числа яких можна віднести Л. Вітгенштейна, Г. Гегеля, Ф. Гельдерліна, Е. Гуссерля, Е. Кассірера, Ф. Ніцше, Ч. Пірса, К. Попера, Ж.–П. Сартра, Й. Фіхте, М. Хайдеггера, Ф. Шеллінга, А. Шопенгауера, К. Ясперса. Проблеми етики І. Канта також вивчало багато дослідників, до яких належать праці Т. Адорно, В. Асмуса, В. Віндельбанда, А. Гусейнова, В. Кашина, М. Мінакова, І. Нарського, О. Скрипника, А. Щербини та ін.

Але всі ці дослідження є лише спробою дати нові засоби переосмислення етичної концепції німецького класика та показати нові підходи реконструкції її критичності. Тому *метою* даної статті є дослідження етики І. Канта, крізь призму його теорії автономної моралі, яка базується на «категоричному імперативові», що виступає безумовним обов'язком та своєрідним самопримусом людини, що в свою чергу постає певним виявом свободи волі особистості та еквівалентом її щастя.

І. Кант визначає філософію як науку, яка покликана відповісти на три основні світоглядні питання: «Що я можу знати?», «Що я маю робити?», «На що я можу сподіватися?». Відповідь на них гарантує їй високу місію законодавиці розуму, з якою може впоратися, на думку німецького класика, лише трансцендентальна філософія, що виступає складною системою принципів чистого розуму. А оскільки розум має практичне і теоретичне застосування, то і філософія ділиться німецьким мислителем на теоретичну та практичну частини.

Остання присвячується людській моральності, одним з істотних моментів якої виступає співвідношення свободи людини з моральним законом або «категоричним імперативом», як його іменує І. Кант. Поняття імперативності означає загальність і обов'язковість вимог моралі, оскільки «категоричний імператив це ідея волі кожної істоти як такої, що встановлює загальні закони» [5, с. 43]. Тобто, відповідно до позиції німецького філософа, моральною визнається тільки та поведінка, яка відповідає вимогам категоричного імперативу, що виголошує: «Чини так, щоби максима твоєї волі набула статусу всезагального закону» [5, с. 68]. Максима в свою чергу розцінюється І. Кантом як принцип, згідно з яким людина здійснює вчинок, інакше кажучи це певна суб'єктивна мотивація.

Тобто найважливішою характеристикою моральної дії німецький мислитель вважає її загальність, яка означає, що внутрішнє спонукання особистості трактується як закон, за яким повинні жити та діяти всі люди. Простіше кажучи, вибираючи для себе максими поведінки, людина може за допомогою їх перевірки на загальність, відрізнити правильні рішення від неправильних, тобто аморальних. Тим самим універсальне застосування закону стає у І. Канта нормативним критерієм для змісту моральних законів, основою, з якої можна вивести єдину всезагальну моральність.

Таким чином німецький класик підводить нас до поняття відповідальності. Адже в своїх конкретних моральних вчинках людина повинна підніматися над буденністю та розуміти, що кожен її вчинок, кожна її мотивація так чи інакше впливає на все людство. Тобто, здійснюючи якусь дію, особистість несе відповідальність не тільки за себе, але й за весь світ. Звідси філософ виводить абсолютний характер моралі, адже вся історія людства демонструє велике різноманіття норм поведінки, часто несумісних між собою: вчинки, що розглядаються як норма в одному суспільстві, в іншому піддаються санкціям. Тому моральне вчення І. Канта було спрямоване на виявлення позаісторичних та позачасових характеристик моралі та було адресоване всьому людству.

Німецький вчений пропонує ще одне формулювання свого категоричного імперативу: «Чини так, щоб ти завжди ставився до людства і в своїй особі, і в особі будь–кого іншого, виключно як до мети і ніколи як до засобу» [5, с. 106]. Цим І. Кант закріплює всім відому істину про те, що існування людини, її честь та гідність виступають найвищою метою та найбільшою цінністю у світі. Він переконаний, що «тільки моральність і людство, оскільки воно єдине до неї здатне, володіють такою гідністю» [6, с. 277]. Тому мораль виступає основою людського життя, адже це те, що робить людину людиною.

В свою чергу моральність неможлива без вільного вибору, тобто без свободи, яка визначає природу людини і трактується І. Кантом не як сваволя, а як усвідомлення і виконання нею свого морального обов'язку. Навіть свій категоричний імператив філософ подає у формі безумовного повеління, який особистість повинна виконувати, але не тому, що її щось чи хтось до цього змушує, а з поваги до нього, яке фіксується у відомому кантівському гаслі: «Ти повинен, отже ти можеш» [7, с. 236]. Обґрунтовуючи цю вимогу німецький мислитель апелює до совісті людини, яка виступає найкращим суддею в питаннях моралі, вищою спроможністю знаходження моральної істини і вироблення правильного морального рішення.

У вченні німецького класика поняття совісті нерозривно пов'язане з дуалізмом його філософської системи, що виступає наслідком роздвоєння самої людини, яка одночасно належить до двох світів: детермінованості та свободи. Тому особистість завжди втягнута у конфронтацію між належним і дійсним, адже знати – це одне, а діяти – це зовсім інше. І коли людина сама накладає на себе закон, але при тому такий, що може водночас бути законом загальним, прийнятним для всіх, тільки тоді вона вільна. Це і є моральність, тотожна свободі. Тому людина і лише вона завжди виступає метою і ніколи засобом для досягнення будь–якої цілі з боку тої чи іншої волі.

Крім цього, саму мораль, як вважає І. Кант, не варто розглядати як засіб для досягнення чогось іншого. Адже тоді вона перетвориться на чисто технічне, прагматичне завдання, на питання про «розважливість», уміння та спроможність ефективно досягати поставлених цілей. Тому крім категоричного імперативу, І. Кант виділяє ще й гіпотетичний імператив, який передбачає прагматичну мету і винагороду за гідну моральну поведінку. Але філософ наголошує, що важливим є не зовнішнє співпадіння вчинку з вимогами морального обов'язку, а виконання цього обов'язку заради нього самого, без очікування винагороди, без розрахунку на користь.

Так ми впритул підходимо до деонтології І. Канта, яка відстоює логічний пріоритет та «первинність» обов'язку перед добром, яке є тим самим законом, слідуючи за яким воля діє у відповідності до власної сутності. Більше того, як стверджує В. Асмус, «І. Кант знімає з добра і зла онтологічні характеристики і одночасно звільняє саме буття від ознак моральності чи аморальності» [1, с. 86]. З цієї причини поняття добра і зла не передують моральному закону, не виступають його основою, а, навпаки, визначаються через цей закон і є похідними від нього.

Тому останньою інстанцією добра в етиці І. Канта виступає практичний розум, тобто сама моральність, адже лише вона може поєднуватися з морально–ціннісним, тобто, з добром. З огляду на це, добро і зло, як єдині об'єкти практичного розуму, на переконання класика, є добром і злом, як такими. Вони визначаються розумом і стосуються дій, а не внутрішнього стану чи відчуттів людини. Добром, на думку І. Канта, ми називаємо те, чого вимагає від нас обов'язок, а спроба визначити добро поза ним приводить до емпіричного уявлення про предмет задоволення.

А німецький філософ був переконаний, що «людина живе лише з почуття обов'язку, а не тому, що знаходить якесь задоволення в житті» [6, с. 238]. Тому не дивно, що виконання обов'язку у І. Канта стає своєрідним та, можливо, єдиним «аналогом щастя» для людини, яке полягає у здатності розумно вибирати моральне добро і діяти у відповідності з ним. Таким чином, добро у І. Канта не є «емпіричним» поняттям, оскільки не почуття чи душевні поривання, а лише розум може судити, що таке добро, а що таке зло.

Тим самим класик заперечує можливість виведення моральності з чуттєвого досвіду людини. Оскільки «все емпіричне не лише цілком непридатне для виявлення причин моральності, а навіть вищою мірою шкідливе для чистоти моральних норм» [див. 4, с. 266]. Тому, на переконання І. Канта, мораль нізвідки не виводиться і нічим не обґрунтовується, а просто постулюється, як дещо початково дане розумом, як деякий особливий вимір світу, який влаштований розумно, оскільки в ньому існує моральна очевидність.

В тому, що цей закон визначається вільним, розумним вибором індивіда і не передбачається жодними природними детермінантами, окрім людської свідомості, виявляється суб'єктивний і водночас автономний характер моралі. Адже ми підкоряємося законам, які не нав'язуються нам ззовні, а до яких ми самі приходимо, завдяки зусиллям власного розуму, всупереч тиску досвіду. Саме це І. Кант називає «автономною волею» і пояснює її наступним чином: «В особистості немає нічого піднесеного, оскільки вона підпорядковується моральному закону, але в ній є щось піднесене, оскільки вона сама встановлює цей закон і тільки тому йому підпорядковується» [6, с. 288].

Таким чином І. Кант, закріплюючи у своєму вченні автономність волі, підносить особистість на небачену досі моральну висоту. Адже ніхто і ніщо, крім її власного розуму, не може нав'язувати їй жодні вимоги. Так людина ставиться німецьким класиком навіть вище за Бога, оскільки припущення щодо його існування виводяться з наявності у людини апріорних моральних законів. Так само І. Кантом обґрунтовуються існування таких понять, як «свобода» та «безсмертя», які, як і Бог, виступають постулатами практичного розуму та обумовлюють моральність людських дій.

Очевидність морального закону є основою для впевненості практичного розуму в тому, що Бог, як запорука виконання цього закону, дійсно існує. Хоча Бог у німецького ідеаліста вже не є законодавцем ні моралі, ні її законів, він всеодно залишається основою морального порядку у світі та своєрідним «гарантом» його реальності. Більше того, оскільки Бог виступає важливою умовою моральної свідомості, тільки тому він і повинен існувати. А вірити в нього, на переконання І. Канта, означає не розмірковування про божественне буття, а просто бути добрим, тобто дотримуватися приписів морального закону.

Подібним чином філософ виводить і наступний свій постулат про безсмертя душі. Оскільки лише в перспективі трансцендентної нескінченності можна сподіватися на реалізацію категоричного імперативу і тільки повна його реалізація дає людині усвідомлення виконаного обов'язку, а з ним почуття власної гідності та щастя, тільки тому безсмертна душа повинна існувати. В свою чергу для безсмертя душі та свободи потрібні якісь онтологічні підстави чи хоча б психологічна впевненість у їх наявності, тому їх гарантом знову ж таки виступає Бог, існування якого для І. Канта є безсумнівним, як і існування моралі.

Так вчення про постулати практичного розуму утворюють фундамент оригінальної кантівської філософії релігії – «релігії в межах розуму» [8, с. 64]. Релігія в конструкції етичної автономії стає лише засобом для закріплення моральних істин, тобто, *a priori* релігія І. Канта містить в собі лише те, що ґрунтується виключно на моральності. Він вважає, що релігія випливає з моралі, а не мораль є похідною від релігії. Таким чином, віра вже не виступає домінуючим мотивом морального вчинку, а постає його завершальним етапом. Оскільки при здійсненні моральної дії, вже після акту вибору, особистості хочеться сподіватися, що її зусилля матимуть гідне завершення як в історії її душі, так і в історії людства.

Тому віра постає єдиним мотивом для закріплення морального образу життя людини. Віра практичного розуму або «практична віра» – це переконання в необхідності моральних дій, виконання яких гарантоване можливим існуванням предметів віри – Бога і безсмертної душі. А от вірити чи ні – це рішення практичного розуму та власний вибір особистості, який передбачає певну свободу розуму в своїх судженнях.

Не дивно, що саме свобода виступає «нервом» практичної філософії І. Канта, «одним із наріжних каменів моралі і релігії, а також ключем для систематичної побудови чистої свідомості» [2, с. 38]. Сам німецький мислитель називає поняття свободи «ключем до пояснення автономії волі» [див. 1, с. 124], адже остання існує лише постільки, поскільки існує свобода волі, тобто, вони знаходяться в глибокому і нерозривному діалектичному зв'язку.

Свобода бачиться саме як здійснення морально цінного, згідно з принципом чистої волі, а не з якихось корисливих міркувань. Тому І. Кант застерігає: «Вчинок з почуття обов'язку має цілком усунути вплив схильності і разом з нею будь–який предмет волі» [6, с

236]. Діалектика свободи і необхідності вибудовується у такий спосіб: обов'язок із необхідністю вимагає вчинку з поваги до закону, а свобода (або суб'єктивний принцип воління) є реальною лише за умови, що у її діяльності проявляє себе всезагальне, тобто моральний закон.

Однак те, що розумна воля сама підпорядковує себе власному закону – лише одна сторона свободи, другою ж її стороною виступає те, що сама воля покладає цей закон, а вже потім підпорядковується йому. Завдяки цьому вирішується проблема співвідношення свободи та необхідності, оскільки остання із зовнішньої переходить у внутрішню, стаючи своєрідним самопримусом, тобто єдино можливим варіантом свободи для людини. Так, як різко висловився А. Швейцер, «за гордим фасадом І. Кант зводить вбогий будинок–казарму» [див. 4, с. 192].

І справді розумна воля по–суті позбавляється будь–якої альтернативи, адже свобода передбачає можливість відхилення від закону, але якщо така можливість здійснюється, то людина тим самим стає невільною. Іншими словами, у І. Канта складається така ситуація, коли для розуму «все зрозуміло», істина вже дана йому у всій своїй повноті і немає жодних підстав для існування альтернатив у прийнятті того чи іншого рішення. Тому розумний закон не визначає волю людини повністю, а лише через вибір, виступаючи абсолютно необхідним для розуму людини (як чуттєво–розумної істоти) та постаючи у формі належного. Ця здатність вибору і виступає у І. Канта в якості «негативної» свободи.

Тому, незважаючи на весь позитив автономії на початку, який проявляється у прагненні І. Канта відстояти гідність людини та її право на свободу, в кінці набуває явно негативного забарвлення. Адже, як говорив сам німецький філософ, «благими наміри вимощена дорога в пекло» [5, с. 132]. Таким пеклом для людини стає кантівська автономна етика, яка, прагнучи звільнити особистість від будь–яких тенет, кидає її у найгірші – в тенета власного морального диктату, в якому підпорядкування закону, при чому своєму ж власному, виступає єдиним гідним мотивом та єдиною благородною метою.

Так в етиці І. Канта проступають саме ті риси автономної етики, які в подальшому призведуть до її занепаду, а повернення до теології стане одним з провідних «гасел» нової епохи, яку, вслід за М. Мінаковим, можна охарактеризувати, як «етичне вчення християнства, що розглядає моральність виключно як сферу взаємовідношення людини з Богом» [8, с. 107].

Як *висновок,* можна відзначити, що етика І. Канта виступає як оригінальна, термінологічно розроблена теорія, що має глибокі корені в західній філософській традиції. Центральна її проблема – це свобода, особливістю якої постає те, що людина виступає єдиним і одночасно загальним законодавцем моралі. Ця оригінальна ідея в повній мірі проявляє себе у відомому кантівському «категоричному імперативові», який визнається єдиним обов'язком особистості і закріплює автономний характер його етики. Ніщо не може примусити людину діяти проти її волі, тому вільний вибір є абсолютною нормою життя. Саме дотримання морального закону, який людина сама для себе обирає, робить її вільною та моральною, адже кожного разу вільна особа приймає відповідальне рішення на терезах якого знаходиться її власна доля та доля всього світу.

Загалом здійснене дослідження дає змогу розширити межі традиційного трактування етики І. Канта, а саме його неоднозначної ідеї «автономної» моралі та «категоричного імперативу», допомагаючи правильно визначити їх значення та місце в житті сучасної людини. Перспективою подальшого розвитку цього дослідження є виявлення нових аспектів цих ідей та виявлення усіх можливих варіантів їхнього впливу на людину.

Список використаних джерел

1. Асмус В. Ф. Иммануил Кант / В. Ф. Асмус. – М.: Наука, 1973. – 536 с.
2. Баскин Ю. Кант / Ю. Баскин. – М.: Юрид. литература, 1984. – 88 с.
3. Вахтомин Н. Теория научного знания Иммануила Канта: Опыт современ. прочтения «Критики чистого разума» / Н. Вахтомин; [Отв. ред. М. Ф. Овсянников]. – М.: Наука, 1986. – 205 с.
4. Гулыга А. Кант / А. Гулыга. – М.: «Молодая гвардия», 1977. – 304 с.
5. Кант И. Критика практического разума / И. Кант; [пер. Соколов Н. М.]. – М.: Эксмо–Пресс, 2015. – 224 с.
6. Кант И. Лекции по этике / И. Кант; [общ. ред., сост. и вступ. сл. А. А. Гусейнов, пер. А. К. Судаков, пер. В. В. Крылова]. – М.: Республика, 2000. – 431 с. – (Библиотека этической мысли).
7. Кант И. Метафизика нравов: [в 2 ч.] / И. Кант; [пер. с нем. С. Я. Шейнманн–Топштейн, вступ. сл. М. Филиппов]. – М.: Мир книги, 2007. – 399 с. – (Великие мыслители).
8. Мінаков М. А. Вчення Канта про віру розуму / М. А. Мінаков. – К.: Центр практичної філософії, 2001. – 140 с.

References

1. Asmus V. F. Immanuil Kant / V. F. Asmus. – M.: Nauka, 1973. – 536 s.
2. Baskin Ju. Kant / Ju. Baskin. – M.: Jurid. literatura, 1984. – 88 s.
3. Vahtomin N. Teorija nauchnogo znanija Immanuila Kanta: Opyt sovremen. prochtenija «Kritiki chistogo razuma» / N. Vahtomin; [Otv. red. M. F. Ovsjannikov]. – M.: Nauka, 1986. – 205 s.
4. Gulyga A. Kant / A. Gulyga. – M.: «Molodaja gvardija», 1977. – 304 s.
5. Kant I. Kritika prakticheskogo razuma / I. Kant; [per. Sokolov N. M.]. – M.: Jeksmo–Press, 2015. – 224 s.
6. Kant I. Lekcii po jetike / I. Kant; [obshh. red., sost. i vstup. sl. A. A. Gusejnov, per. A. K. Sudakov, per. V. V. Krylova]. – M.: Respublika, 2000. – 431 s. – (Biblioteka jeticheskoj mysli).
7. Kant I. Metafizika nravov: [v 2 ch.] / I. Kant; [per. s nem. S. Ja. Shejnmann–Topshtejn, vstup. sl. M. Filippov]. – M.: Mir knigi, 2007. – 399 s. – (Velikie mysliteli).
8. Minakov M. A. Vchennja Kanta pro viru rozumu / M. A. Minakov. – K.: Centr praktychnoi' filosofii', 2001. – 140 s.

Sinelnikova M. V., *candidate of philosophical sciences, associate professor, associate professor of the Department of Philosophy, National University «Lviv Polytechnic» (Ukraine, Lviv), sinelnikova.80@ukr.net*

The ethical conception of I. Kant's

The article deals with the ethical concept of I. Kant, which is based on the so–called «categorical imperative», which is recognized as a single and general law of morality, necessary and binding for implementation. It is stated that subordination to this law does not restrict human freedom, since it acts as the sole legislator as a free and autonomous will. Therefore, not the moral principles are brought into conformity with the facts of human existence, but, on the contrary, human being is the embodiment of these moral principles. It is noted that I. Kant sets forth the necessary postulates of practical reason: freedom, the immortality of the soul, and God as motive motives or «encouragement» of moral activity. It is concluded that the morality of the German philosopher acts as the only measure of humanity, a certain limit, which crosses which, the person loses all his human qualities. The research is carried out using the following methods: logical and historical, categorical analysis and comparative studies, analogy and scientific objectivity.

Keywords: *I. Kant, ethics, German classical philosophy, «categorical imperative», postulates of practical reason.*

* * *

УДК 101

Зборовська К. Б.,
аспірантка, Київський національний
університет ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), ok777angels@ukr.net

Співвідношення у людині її раціональної природи та творчих здібностей (в праці «Миколи Кузанського «De conjecturis»)

Дослідження має на меті показати, що антропологічні розвідки такого мислителя на межі Середньовіччя й Відродження, як Микола Кузанський, неймовірно гармонійно поєднують в собі як аспект творчого потенціалу в людині, так і її раціональну сутність. Особлива увага приділена в цій роботі праці Миколи Кузанського «De conjecturis». Це зумовлено тим, що на думку автора саме тези «De conjecturis» переводять систему мислителя в площину людського буття, адже вони присвячені розгляду природи людини, творчій силі людського духу і, саме у цьому руслі – ролі людини у світі. Автор відзначає, що центральними для Кузанця постають дві потенції людської природи – індивідуалізація творчих потенцій людини та універсалізація її концептів відповідно до того, що людина – це образ Божий (imago dei), які поєднуючись, створюють певне осердя світобудови, яке пронизує реальний – матеріальний світ та світ універсалій – Божественний світ, утворюючи певну медіальну сферу між ними – світ ідей, або ж олюднений світ у найбільш прямому значенні цього слова.

Ключові слова: *природа людини, антропологія, творчість, intellectus, ratio, ars.*

Питання творчості для багатьох філософів є ключовим в осягненні сутності людини. Не є винятком і Микола Кузанський, мислитель на межі Середньовіччя й Відродження, чиї антропологічні розвідки неймовірно гармонійно поєднують в собі як аспект творчого потенціалу в людині, так і її раціональну сутність. З огляду на це, в цій роботі ми будемо спиратися на надзвичайно особливу для цього дослідження працю Миколи Кузанського «De conjecturis» (1442/43 рр.), яку німецький мислитель почав писати тоді, коли дописував останні глави «De docta ignoratia». Особлива вона – в нашому розумінні – тому, що її тези нібито розгортають конкретні та сухі тези «De docta ignoratia» в площину людського буття, прояснюючи, в першу чергу, моменти, пов'язані як з призначенням конкретної особистості (наприклад, аспект творчості, який ми розглянемо в цій статті), так і зі становищем людства загалом (що є предметом наших подальших досліджень). Загалом, «De conjecturis» присвячені цілковито людині – творчій силі людського духу і, саме у цьому руслі – ролі людини у світі. Цікаво, що на думку деяких дослідників, «De conjecturis» – це буквальний переклад давньогрецького слова τό σύμβολον (знак, ознака, прикмета), яке утворене від дієслова συμβάλλω (symballo), що означає «об'єднувати», «зустрічати», «зіштовхуватися», «приєднуватися», «додавати» та ін. Такий невеличкий екскурс у значення назви зумовлений тим, що саме з концептами «єднання», «прикметних ознак людини», «зустрічі з Божественною сутністю» ми будемо працювати в цьому розділі, що є досить символічним в контексті містичного богослов'я Кузанця. Більше того, самі «De conjecturis» є доповненням і в певному сенсі роз'ясненням «De docta ignoratia», тому ми й будемо спиратися переважно на них у нашому дослідженні.

У «De docta ignoratia» Микола Кузанський стверджує, що людина, незалежно від того, наскільки щиро вона прагне до знання, ніколи не може повністю зрозуміти сутності реальності, оскільки людина є скінченною і тому її знання завжди буде обмеженим. Натомість, у «De conjecturis», фактично одночасно із попередньою тезою, Кузанець підкреслює, що відмітною рисою людської природи є саме творча сила думки, яка може охопити і згорнути в собі весь всесвіт. Спробуємо розглянути, чи не контраверсійні ці дві тези всередині єдиної доктрини німецького містика. Для цього в цій роботі ми спинимося на кількох потенціях, які може актуалізувати людська природа, наблизившись до Бога: (1) це створення людським інтелектом множини здогадок та концепцій щодо сутності цього світу; (2) в той же час, це універсалізація накопиченого теоретизування, абстрагування від чуттєвого світу на користь світу Божественного. Ці дві потенції – індивідуалізації творчих потенцій людини та універсалізації її концептів відповідно до того, що людина – це образ Божий (imago dei), – поєднуючись, створюють певне осердя світобудови, яке пронизує реальний – матеріальний світ та світ універсалій – Божественний світ, утворюючи певну медіальну сферу між ними – світ ідей, або ж олюднений світ у найбільш прямому значенні цього слова. В своїх роздумах Кузанець відштовхується від наступної думки: подібно до того, як Бог створив реальний, оточуючий нас світ, людина продовжує його «населяти» – власними концептами, культурою та ідеями, продовжуючи акт божественного творіння у власній творчості. Для того, щоб конкретизувати цю тезу, необхідно розібратися в тому, чому Кузанець розрізняє три рівні знання.

Перший і найнижчий рівень базується на такій ментальній здібності людини, як рація (ratio), об'єктом досвідчення якої стає сфера найбільш достовірних абстракцій – тобто сфера логіки та математики. Використовуючи її в якості методу аналогії, співвідношення та порівняння, людина також використовує рацію для осмислення інформації про світ, отриманої через відчуття (sensus). Коли ми говоримо про третій рівень – рівень найвищої абстракції, то тут німецький мислитель має на увазі світ Божественної трансцендентності та абсолютної Істини. Таким чином ми констатуємо розрив між фактичним виміром осягнення світу та тією недосяжною істиною, яку ані наша рація, ані наш інтелект осягнути не можуть. Проте, якщо рація є спрямованою на лінійне мислення, на осягнення тих аксіом, які є максимально достовірними для нашого розуму, наш інтелект (intellectus), маючи божественні інтенції, є більш наближеним до абсолютної неосяжної Істини, оскільки потенційно може не лише схоплювати ідеї чи концепти цього світу, – в ньому закладена Богом потенційна можливість продукування нових власних ідей та концептів, сукупність яких і утворює «серединний» або ж медіальний другий світ, який виступає посередником між вимірами скінченного та нескінченного, конкретного та неосяжного, факту та Істини. Цікаво, що тут замішаним є вимір темпоральності: світ рації, фактів та логіки сприймається як дещо вже стале, історичне, тобто – як минуле; світ божественного та Істини – це те майбутнє, яке ніколи не скінчиться, тобто яке є вічністю (це той світ божественної ієрархії, який не піддається сумніву, і який розглядав отець спекулятивної містики Діонісій Ареопагіт); простір між ними займає динамічне теперішнє – це цілеспрямоване мислення, яке намагається, індивідуалізуючи абстракції, піднести їх до рівня універсального, що дає людині в певному вимірі концептуалізувати Абсолютну Істину,

– недосконало, неповно, лише під певним кутом зору. Але така індивідуалізована людським мисленням Істина породжує творчість, яка є максимальною актуалізацією вічності, тобто яка є виміром теперішнього в цьому олюдненому світі. У цій творчості людина максимально проявляє своє пристрасне прагнення до Істини, в якому неминучим є процес самовдосконалення особистості, постійної творчої роботи над собою, завдяки якій людина сутнісно перетворює оточуючий її світ.

Тут варто згадати одну з основних філософських баталій схоластики, яка стосувалась універсалій, адже прийняття чи неприйняття однієї з позицій щодо них цілком визначає можливість чи неможливість людського інтелекту долучитися до божественного акту креації. Отже, з точки зору реалізму, universalia sunt realia, тобто вони існують ante res – реально до речей і незалежно від свідомості людини. З точки зору номіналізму, universale est vox – тобто вони існують post res і є лише словесним позначенням вже існуючих речей. Суголосно до еклектичної позиції Томи Аквінського, Микола Кузанський не схиляється ані до номіналізму, ані до реалізму, адже прийняття цих позицій виключає можливість творчої діяльності людської природи: за номіналізму людському інтелекту немає сенсу створювати слова, які фактично не є творчістю, а лише точним копіюванням вже наявної дійсності; за реалізму онтологічний статус ідей передбачає, що вони встановлені Богом ще до формування людської свідомості, а отже ніякої творчої участі в їх існуванні інтелект брати не може. Ідеї Томи Аквінського щодо «вилучення» концептів з речей в сенсі творчості Кузанцю було замало, тому він рішуче наголосив на кардинально іншому підході, який не можна назвати «третім рішенням» (на кшталт концептуалізму), – це радше паралельний вимір цієї проблеми, погляд з абсолютно іншої точки зору. Мова йде про те, що людина є образом Божим (imago Dei) в цьому світі, а отже, по–перше, людина безпосередньо приймає участь у створенні і довершенні, тобто в постійній креації нашої реальності, а по–друге, Божественний дух є потенційною сутністю людського інтелекту, що підносить його на значно вищий рівень від усього іншого тварного світу. Сам Кузанець пише про це наступним чином: «Оскільки людський розум (mens), висока подоба Божа, бере посильну участь у множинності створеної природи (creatricis naturae), то він із себе – як з образу всемогутньої форми (imagine omnipotentis formae) – розгортає творіння розсудку (rationalia) на зразок дійсних речей. Як Божественний розум є формою реального світу, так людський розум – є формою світу припущень» [DC, Pars I, Cap. I, n. 5:5, p. 7–8].

Таким чином, людський простір обіймає в собі два світи – світ реального та фактичного і світ трансцендентного та абсолютної Істини; і тим не менш, цей простір не визначається жодним із цих світів, єдиним його дієвим принципом і осердям є людська свідомість, яка в акті вільної креації творить нові ідеї, концепти та смисли. У цьому аспекті в людині найбільш яскраво проявляється принцип «coincidentia oppositorum», адже для того, аби пізнати і концептуалізувати цей світ, людині необхідно зануритись (complicatio) у вічну Істину, долучившись до Божественного інтелекту, – лише так людська свідомість зможе розширити межі свого пізнання і поглибити свої знання про світ реального, для того щоб мати можливість в ньому діяти і творити. І навпаки, відкриваючи (explicatio) у творінні знаки Божественного буття, людський розум набуває здатності сходити від конкретного до загального, пізнаючи матеріальний світ, і, в той же час, абстрагуючись від чуттєвого на користь інтелігибельного. Ось як описує цей подвійний акт сам німецький містик: «Розгортання розсудкового світу (rationalis mundi explicatio), яке походить від нашого розуму (mens), який все згортає в собі, звершується за допомогою його творчої сили (fabricatricem). Чим глибше споглядає себе розум у світі, що розгорнувся з нього самого, тим більш довершені плоди породжує він у собі самому, оскільки метою розуму є нескінченне фундування, єдина міра основи всіх речей, в якій лише розум і бачить себе таким, як він є. І тим вище піднімаємося ми в уподібненні цій основі, чим більш щедро витрачаємо свій розум» [DC, Pars I, Cap. I, n. 5:10–15, p. 8]. Таким чином, людина постає творцем цілого раціонального світу, який складається з когнітивних моделей, які є ланцюжками переплетінь припущень зі сфери філософії, теології, логіки, функціональність яких – в можливості повсякчасного «консервативного оновлення» раціональної сфери людства, піддаючи усе сумніву, оскільки все є невідповідним Істині, а отже таким, щодо чого можна вести диспут, який і наблизить нас до неї. Таким чином, питання творчості й потенційності людської природи Кузанець залишає принципово відкритими.

Як влучно відзначає P. M. Watts у своїй книзі «Nicolaus Cusanus: A Fifteenth–Century Vision of Man»: «У цих реченнях Кузанець зміщує контекст обговорення природи людини з безособового панування диз'юнктивної метафізики до антропологічної основи, яка базується відтепер на співвіднесеності образу / подоби Божественного розуму та людського розуму. Ця спрямованість Кузанця надихається у вченнях Отців Церкви, і найбільш творчо та позитивно відображає одну з найважливіших богословських тенденцій, що виникають у сучасному йому італійському гуманізмі та філософії» [4, p. 91].

Вільно пересуваючись в якості посередника у світовій ієрархії, людина має можливість вдосконалити свою природу, а саме – стати на шлях deiformitatem – уподібнення Богу. Тут ми маємо відзначити один принциповий момент: Микола Кузанський принципово розрізняє природу людську та природу Божественну – вони не є ідентичними, які б не були близькі за своєю сутністю Божественний та людський інтелекти. Таким чином, те, як бачить світ людська природа, і те, як бачить світ Бог – це дві абсолютно різні позиції. Саме тому світ трансцендентного, світ Божественного передбачає Абсолютну Істину, пізнання якої з позиції людини принципово неможливе, оскільки людині світ відкривається в іншій перспективі. Тим не менш, людина може наблизитися до пізнання Істини, залежно від сили духу та пристрасного бажання до Бога: саме від того, наскільки глибоко людина занурена у Божественну нескінченність, залежить її кут зору, яким вона охоплює Істину, і, відповідно, утворює власний «скінченний» концепт істини, згідно з яким і творить концепти оточуючого її світу. Формулюючи цю тезу ще в пролозі до «De Conjecturis», присвяченому Чезаріні, Микола Кузанський пише, що недосяжність Істини не

має жодного стосунку до природи людського досвіду, натомість вона відкриває двері у нескінченність істин, які може виразити людина – «Воістину, невичерпним є примноження пізнання» (Non enim exhauribilisest adauctio apprehensionis veri) [DC, Prologus, n. 2:5, p. 4].

Таким чином, головна ідея «De Conjecturis» полягає в наступному: будь–яке людське ствердження істини – припущення, гіпотеза, здогадка – це лише крок на шляху (нескінченному шляху) до того, що є нескінченно істинним. Постулюючи це, Микола Кузанський робить такий крок, уявити який в межах DDI просто неможливо: він започатковує мистецтво на межі науки, теології та логіки – мистецтво припущень, conjectural art, визнаючи, що на початку воно може видатись надто грубим і шокуючим, але саме воно стане тим, що зможе впорядкувати творчі порухи людства в правильному напрямку до Христа.

Цьому розумінню Кузанцем людської природи неймовірно суголосні слова філософа XX століття Мераба Мамардашвілі, який писав: «В основі того, що взагалі існує така річ, як людська творчість чи акт творення (…), лежить фундаментальна незавершеність дійсності чи навіть неможливість завершеності дійсності, якщо брати її окремо від участі в ній же творів (чи участі в ній мистецтва). Люди, які звертаються до уяви, одночасно є агентами життя. Це змішані істоти. Але протилежність між емпіричним життям і життям істинним є завжди. Вона означає, що людина як істота, яка виконує чи реалізує себе, реалізує себе істотою в принципі невтілюваною в реальному емпіричному просторі і часі» [1, с. 142].

Список використаних джерел

1. Мамардашвили М. К. Эстетика мышления. – М.: Московская школа политических исследований, 2000. – 414 с. // Mamardashvili M. K. Estetika myishleniya. – M.: Moskovskaya shkola politicheskih issledovaniy, 2000. – 414 s.

2. Nicolai de Cusa. De docta ignorantia / Ediderunt Ernestus. Hoffmann et Raymundus Klibansky. – Lipsiae: in aedibus Felicis. Meiner, 1932. – XIX, 179 p.

3. Nicolai de Cusa. Opera omnia: De coniecturis. Front Cover. / Edited by Ernst Hoffmann, Raymond Klibansky. – Lipsiae: In aedibus Felicis Meiner, 1972. – 182 s.

4. Watts P. M. Nicolaus Cusanus: A Fifteenth–Century. Vision of Man. Studies in the History of Christian Thought. – Leiden: E. J. Brill, 1982. viii + 248 p.

Zborovska X. B., *graduate student, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), ok777angels@ukr.net*

The relationship in a human of his rational nature and creative abilities (in the work of Nicholas of Cusa «De conjecturis»)

The purpose of this study is the representation of how, in the work of such a thinker on the verge of the Middle Ages and the Renaissance, as Nicholas of Cusa, an incredibly harmonious combination of both an aspect of man's creative potential and his rational essence. Particular attention is paid in this work to the work of Nicholas of Cusa «De conjecturis». This is due to the fact that, according to the author of this article, it is the theses of «De conjecturis» that translate the thinker's system into the plane of human existence, because they are devoted to the study of the nature of man, the creative power of the human spirit and the role of man in the world. The author notes that the central for Nicholas of Cusa are the two potentialities of human nature – the individualization of man's creative potencies and the universalization of his concepts in accordance with the fact that man is the image of God (imago dei), which, together, create a certain core of the universe. This core pervades the real – the material world and the world of universals – the Divine world, forming a certain medial sphere between them – the world of ideas, or the humanized world in the most direct sense of the word.

Keywords: *human nature, anthropology, creativity, intellectus, ratio, ars.*

* * *

УДК 293.21

Кукуре С. П.,
асистент кафедри балтистики,
Клайпедський університет
(Литва, Клайпеда), birute.lange@gmail.com

«Цероксліс» Е. Брастиньша як ідейна основа Дівтуріби в Латвії

Вперше в українському релігієзнавстві розглядається робота «Цероксліс» Е. Брастиньша (1892–1942) – видатного латвійського історика, археолога, етнографа, одного з основоположників неоязичництва в Латвії. Зазначається, що навіть латвійські вчені не вивчали праць Е. Брастиньша через заборону згадувань про осіб, що були визнані «ворогами народу». Розкривається зміст вчення Дієвтуріба – дохристиянської латиської релігії. Робиться висновок, що «Цероксліс» Е. Брастиньша є однією з перших в XX столітті спроб викласти основи неоязичницької релігії в Латвії. Наміри відновити язичництво в Латвії були пов'язані з необхідністю розбудови незалежної держави. В цьому контексті «рідна віра» виступала як один з чинників національної самоідентифікації. Дієвтуріба є спробою реконструкції язичницької релігії. «Цероксліс» містить розділи, зміст яких спрямований на виховання людських чеснот, що має стати запорукою створення громадянського суспільства. «Цероксліс» Е. Брастиньша є унікальним документом, який дозволяє зрозуміти причини та ідейні основи появи неоязичництва в Латвії в першій половині XX столітті.

Ключові слова: *дохристиянські релігії, неоязичництво, Дієвтуріба, Е. Брастиньш, «Цероксліс», Латвія, перша половина XX століття.*

Неоязичництво XX століття представляє собою досить широкий рух, який спостерігається в багатьох країнах Європи. На даний час він має такі масштаби, що змушує дослідників замислитися над причинами його появи. По відношенню до неоязичництва цілком слушно ставити такі ж питання, що й до інших релігій, а саме: догматика, ритуали, служителі культу, пантеон богів, календар тощо [3; 4; 5; 6]. Крім того, окремим питанням є місце неоязичництва в сучасному суспільстві, а також роль, на яку воно претендує, або фактично відіграє. Поширеність явища обумовлює актуальність його дослідження в історичному, теоретичному та практичному аспектах.

Звертання до неоязичницьких рухів балтійських народів обумовлено тим, що неоязичництво в Латвії сформувалося на початку XX століття (20–ті роки) і було чи не першою в Європі спробою звернутися до дохристиянської релігії як чинника національної самоідентифікації. Цей рух дістав назву Дієвтуріба. Його головним ідеологом був Е. Брастиньш, програмним документом – «Цероксліс. Пояснення основ дохристиянської балтійської віри».

В українському релігієзнавстві етнічні релігії балтійських народів не досліджувалися. Однією з причин є брак першоджерел. Адже більшість матеріалів, як етнографічного, так і філософського характеру, написана латиською та литовською мовами та більш поширеними європейськими мовами не перекладалася. Серед російськомовних досліджень назвемо статтю російської дослідниці, провідного наукового співробітника Інституту етнології та антропології ім. М. Миклухо–Маклая Російської Академії Наук, доктора історичних наук С. І. Рижакової «Dievturība. Религиозно–национальная идея и ее реализация в Латвии» (1999) [1]. Ця розлога робота містить багато даних щодо історії Дієвтуріби та руху її послідовників (дієвтурів). Однак головний акцент в ній робиться на зародженні ідей та етапах розвитку націоналізму в Латвії, а також на особистості Е. Брастиньша (1892–1942) як його ідеолога.

Латвійські вчені, які працювали в радянський період, не вивчали праць Е. Брастиньша через заборону згадувань про осіб, що зазнали репресій. Книги, видані до 1940 року, неодноразово вилучалися з бібліотек, знищувалися або (в кращому випадку) передавалися до спеціальних книгосховищ, закритих для більшості дослідників. Крім того, релігійні питання в філософії розглядалися з позицій атеїзму, що взагалі виключало можливість глибокого наукового дослідження проблем неоязичництва. І, нарешті, неоязичницькі пошуки Е. Брастиньша були пов'язані з питаннями латиського державотворення після отримання Латвією незалежності в 1918, що й зробило вченого «соціально небезпечним елементом», «ворогом народу» в період радянської окупації.

В контексті дисертаційного дослідження етнічних релігій балтійських народів як чинника національно–культурної самоідентифікації ми не можемо обійти увагою одну з перших в XX столітті системних спроб відродження національної релігії балтів, а саме – рух Дієвтуріба.

Пам'ятаючи, що основою будь–якого наукового дослідження мають бути достовірні факти та джерела, визначаємо мету даної статті – проаналізувати працю Е. Брастиньша «Цероксліс. Пояснення основ дохристиянської балтійської віри» – першоджерела та ідейної основи Дієвтуріби – «латиської релігії», як її називає сам Е. Брастиньш. Для цього нами було вперше здійснено переклад тексту «Цероксліса» російською [2] та українською мовами (рукопис).

Ернст Брастиньш (Ernests Brastiņš) – латвійський історик, археолог, професійний військовий, а також етнограф, фольклорист, художник, мистецтвознавець, журналіст – був універсально освіченим вченим, наукові інтереси якого були спрямовані на вивчення минулого свого народу. Як археолог він досліджував давні латиські городища. Результати розкопок викладено ним в фундаментальних працях, які містять детальні археологічні описи, фотографії, таблиці, карти, схеми. Не менш плідно Е. Брастиньш працював й в інших сферах. Зокрема йому вдалося записати дайни (латиські народні пісні), які не увійшли до зібрань його попередників–етнографів. Вчений також ретельно вивчав ужиткове мистецтво латишів, зокрема символіку орнаментів. Його погляди є вельми цікавими в науковому сенсі та актуальними в аспекті вивчення та практичного розв'язання проблем національної свідомості та самосвідомості балтів. Після окупації Латвії Радянським Союзом (1940) Е. Брастиньша було заарештовано як лідера контр–революційної релігійної організації та засуджено до страти. 28 січня 1942 року його розстріляли [1, с. 90].

«Цероксліс. Пояснення основ дохристиянської балтійської віри» Е .Брастиньш написав в 1932 році. Праця побудована у формі питань та відповідей. На перше питання щодо сутності Дієвтуріби, Е. Брастиньш відповідає так: «Під Дієвтурібою слід розуміти латиську релігію, особливо ж – культ Дієвса [верховного Бога – *С. К.*]. Слово «Дієвтуріба» походить від двох основ: Dievs – Бог та turēt – «мати», «тримати», «зберігати». До прикладу, «зберігати розум», «зберігати честь». Показово, що Е. Брастиньш говорить про «відправлення культу», а не про віру і наполягає на тому, що Дієвтуріба – це саме культ [2].

«Цероксліс» – це короткий виклад сутності Дієвтуріби. Слово «цероксліс» означає катехизис. Е. Брастиньш наголошує на тому, що написаний ним цероксліс є коротким викладом латиського богошанування, основ, цілей та смислів цього одвічного латиського світогляду. «За допомогою цього цероксліса наша релігія предків відновлюється, щоб люди могли долучитися до давнього світогляду», – пише Е. Брастиньш [2]. Учений підкреслює, що «мудрість Дієвтуріби» засновується на народних піснях (дайнах). Е. Брастиньш вважає дайни скарбом, який належить тільки латишам: «Дайни створив сам латиський народ. Вони не були дані якимось іншим народом і не призначені для того, щоб стати надбанням іншого народу. Дайни – найпрекрасніший та найдорогоцінніший скарб, який належить лише латишам. Сьогодні ми маємо понад 500 000 народних пісень, записаних з вуст носіїв нашої культури. За своє життя К. Баронс записав близько 218 000 дайн. В цих народних піснях сказано все, що народ думав про Дієвса, Лайму, Мару, про шанування їх, про традиції, про урочисті обряди та про життя взагалі. У жодного народу в світі немає стільки пісень релігійного змісту, і саме тому, ще жодному народу не вдалося відновити свою національну релігію, яку успішно знищило християнство» [2].

Мусимо прокоментувати ці слова Е. Брастиньша. Культурний шлях кожного з європейських народів великою мірою залежить від того, в який спосіб цей народ прийняв християнство, наскільки сильними були та як довго трималися традиції попереднього етапу релігійних вірувань, і, нарешті, наскільки етнографи, історики цікавилися глибинними шарами національної культури та який науковий спадок залишили. Балтійські землі в XIII–XIV століттях були останніми, що зазнали християнізації шляхом військової експансії. В історичній пам'яті народу цей період відзначився, перш за все, жорстоким знищенням «рідного» та насадженням «чужинного». Дохристиянських релігіям балтів не було властиве «місіонерство», особливо у військовий спосіб, тому починаючи з XIX століття (доби романтизму) вони наполегливо зверталися до глибинних шарів своєї культури, основою якої була «рідна віра».

Важливим джерелом для створення Дієвтуріби були індійські релігійно–філософські вчення. Е. Брастиньш пише: «Латиська Дієвтуріба походить від найдавнішої арійської релігії. Арійський або індоєвропейський етнос жив близько 12 000 років тому по берегах Балтійського моря. Від нього походимо ми, латиші, латгали та онімечені пруси. Від арійського етносу (першоетносу) походять як балтійські народи, так і слов'янські, італійські, грецькі, кельтські, іранські та індійські народи» [2].

Однак, на відміну від інших народів, які, прийнявши християнство, формували культуру під його впливом, латиші, на думку Е. Брастиньша, зберегли давній релігійний світогляд. «Давнє богошанування у нас залишилося недоторканим, не спотвореним чужинними впливами, оскільки ми не лізли на чужі землі до інших народів. – пише Е. Брастиньш. – До того ж, християнство прийшло на наші землі пізніше, ніж на землі інших європейських народів. Усе це свідчить про те, що ми можемо легко відновити нашу давню віру та навчити їй інші індоєвропейські народи, які також сумують за втраченим, одвічним віровченням та культу» [2].

Далі Е. Брастиньш описує дайни, на основі змісту яких він вибудовує давню світоглядну картину світу. При цьому він підкреслює синкретичний характер давньої культури, розглядаючи дайни, з одного боку, як витвір народного поетичного та музичного мистецтва, з іншого – як складову релігійного культу. Слід сказати, що готуючись до створення «Цероксліса», протягом 1928–1929 років Е. Брастиньш видає три книги дайн за матеріалами, зібраними К. Баронсем та Х. Вісендорфом. С. Рижакова подає такі відомості про видання, які тепер є бібліографічною рідкістю: «В першій книзі – Latvju Dievadziesmas (1928) – були зібрані пісні про Дієвса, а також про інших міфологічних персонажів – Лайму, Юміса, Усіньша, Сонце, Місяць, доньок Сонця, синах Дієвса. В другій – Latvju tikumu dziemas (1929) – пісні про чесноти (tikumi), до яких Е. Брастиньш відносить добро (labums), честь (gods), а також працелюбність та кохання. Третя книга – Latvju gadskartas dziesmas (1929) – містить пісні про пори року, сонцеворот, календар, а також календарні свята та пов'язані з ними звичаї та культи [1, с. 87]. На основі дайн Е. Брастиньш створює пантеон латиських богів, найголовнішими з яких є Дієвс, Лайма і Мара. Занепокоєння падінням духовної культури свого народу спонукає вченого шукати шляхи повернення до духовних першооснов. На його думку, «Дієвтуріба вчить, як треба жити, щоб не відійти від своїх духовних першооснов та від Бога. Дієвтуріба зберігає арійське уявлення про Небесного Отця – Дієвса, Лайму, яка відає долями людей та Мару – Матір усього живого. З цими божествами пов'язане все життя людини в цьому світі та світі предків. Дієвс, Лайма та Мара можуть співвідноситися з такими поняттями як дух, буття, матерія. Це три одвічних начала» [2].

Е. Брастиньш розуміє, що звертається до своїх сучасників, які живуть на початку XX століття, а не за часів Середньовіччя. Для нього важливо наблизити давню віру до сприйняття її людиною цивілізації. Тому він наголошує, що давній світогляд не входить в протиріччя з сучасною йому філософією, адже дух, буття, матерія і в XX столітті сприймаються як нерозривна єдність. Тому він робить філософсько–етичний висновок: «Дієвтуріба є могутнім вченням про те, що світ створила людина для того, щоб дати початок новому життю. Тому не однаково, як ми живемо. Наше життя закладає основу життя майбутнього» [2].

Восьмий, дев'ятий, десятий розділи містять міркування вченого щодо відмінності Дієвтуріби від догматів інших релігій та важливості для латиської державності саме цієї релігії. Зауважимо, що рух Дієвтуріба формувався в перші роки здобуття Латвією незалежності. Завдання розбудови держави потребувало національної ідеї, яка була б спроможна об'єднати народ. Тому сенс і значення праці Е. Брастиньша слід оцінювати в історичному контексті початку XX з урахуванням тодішньої історичної ситуації, а не в контексті сучасного неоязичництва, яке формується на сто років пізніше, ніж Дієвтуріба.

Наступні розділи розкривають сутність поняття «Бог» в Дієвтурібі. «Що є Бог?» – ставить питання Е. Брастиньш. І відповідає: «Бог вічний, незмінний, всьому початок і смисл» [2]. За доказами вчений знову звертається до дайн, в яких, за його словами, переконливо показано, як латиші шанували Бога і яким уявляли його собі. Дієвс – єдиний, хоча має багато проявів. В латиському культі Бог – власне ім'я. Найбільш точно буде називати його Отець. «З Богом, з Отцем тільки хочу йти життям і честь свою гідно берегти», – пише Е. Брастиньш. – Про двоїсте сприйняття Бога можна говорити тому, що він постає як дух і матерія, батько і матір, добре та зле начало. Всі начала з'єднуються в імені Бог» [2]. Е. Брастиньш звертає увагу на те, що не в усіх релігіях Бог розглядається як єдиний. Він наводить приклади давньоперської релігії, де Бог – дуалістичне начало, у християн – Бог триєдиний. Давні греки та римляни мали політеїстичні релігії. Вчений стверджує, що «в арійських релігіях багатобожжя виникло пізніше з ідеї єдиного Бога» [2].

Наступне питання стосується доказів існування Бога. Чи Дієвс видимий? На це питання Е. Брастиньш відповідає так: «Бог невидимий та нечутний. Бог захований в природі» [2]. Бог наділений якостями, які народ вважав найкращими. Ці якості визначалися як найвище благо. Як і в попередніх судженнях, Е. Брастиньш застосовує етичні категорії, зрозумілі читачам XX століття. При цьому Бог – найвищий моральний закон, подавець усякого блага. Від Бога приходить тільки добро, зло приносить Нещастя (Нелайме) або недобрі люди. Бог допомагає людини в її праці. Тільки працелюбні люди можуть дістати допомогу від Бога. В дайнах завжди співається про те, як латиші просять Бога дати їм пораду, настанову на життєвому шляху. Найвище благо, отримане від Бога має назву Щастя від слова «лайме» – блищати, сяяти. Від цього слова походить і власне ім'я – Лайма. В латиських піснях це слово має особливе значення – удача, щастя, зустріч. Щастя дається Богом. Тому латиші завжди дякували Богу за щастя. Богошанування – це покладання на Бога та його прославлення. Для Е. Брастиньша важливо, що Дієвтуріба диктує людині певний спосіб життя. Духовними та фізичними зусиллями людина в змозі спрямувати життя в потрібному напрямку. Однак це можливо лише, якщо діяти у згоді з Богом та Його волею.

Таким чином, аналіз праці Е. Брастиньша «Цероксліс. Пояснення основ дохристиянської балтійської віри» дозволяє зробити такі *висновки:*

1. Ця робота є спробою (однією з перших в XX столітті) послідовно викласти основи неоязичницької релігії в Латвії;

2. Наміри відновити язичництво в Латвії були пов'язані з необхідністю розбудови незалежної держави. В цьому контексті «рідна віра» виступала як чинник національної самоідентифікації. Саме тому після окупації Латвії Радянським Союзом (1940) дієвтуріби першими зазнали репресій, а Е. Брастиньш – розстріляний;

3. Дієвтуріба є спробою реконструкції язичницької релігії, тому в «Цероклісі» даються пояснення щодо пантеону давніх латиських богів;

4. Завдання об'єднання нації та створення держави вимагають висвітлення та зрозумілого пояснення філософсько–етичних засад Дієвтуріби. Тому «Цероксліс» містить розділи, зміст яких спрямований на виховання людських чеснот, що має стати запорукою створення громадянського суспільства;

5. «Цероксліс» Е. Брастиньша є унікальним документом, який дозволяє зрозуміти причини та ідейні основи появи неоязичництва в XX столітті.

Список використаних джерел

1. Рыжакова С. И. Dievturība. Религиозно–национальная идея и ее реализация в Латвии // Неоязычество на просторах Евразии: Сб. статей / сост. Шнирельман В. А. – М.: Изд–во Библейско–богословский институт св. Апостола Андрея, 2001. – С.80–113. // Ryzhakova S. I. Dievturība. Religiozno–nacional'naja ideja i ee realizacija v Latvii // Neojazychestvo na prostorah Evrazii: Sb. statej / sost. Shnirel'man V. A. – M.: Izd–vo Biblejsko–bogoslovskij institut sv. Apostola Andreja, 2001. – S.80–113.
2. Brastiņš E. Cerokslis: Dievturības katēchisms / E. Brastiņš: translated from Latvian by Birute Lange (Sophia Kukure) [online resource]. – Access: https.//www.stihi.ru/2015/09/02/8581/date of request 20.12.2017). Printsceen.
3. Eidintas A., Bumblauskas A., Kulakauskas A., Tamošaitis M. The History of Lithaunia. – Vilnius: Eugrimas, 2015. – 328 p.
4. Hinnells J. R. The Routledge Companion to the Study of Religion. – London: Routledge, 2005. – 556 p.
5. Kaljundi L. The Baltic Cruassade and the Culture of Memory, Studies of the Historical Representation of the Past. – Helsinki, 2016. – 331 p.
6. Lewis J. The Oxford Handbook of New Religions Movements. – New York: Oxford University Press, 2004. – 576 p.

Kukure S. P., *assistant of the Baltic chair in Klaipeda University (Lithuania, Klaipeda), birute.lange@gmail.com*

«Cerokslis» as an of the Dievturiba in Latvia

In the article for the first time in the Ukrainian religious science is being analyzed the «Cerokslis», written by E. Brastinsh (1892–1942) the famous Latvian historian, archeologist, ethnographer, one of the founders of the neopaganism in Latvia. It is mentioned, that even the Latvian scholars did not learn the works by E Brastinsh, because of the fact, that in soviet times no one could lean anything about those, who were the aliens of people it is told about the pre–Christian faith of Latvians Diebturiba. «Cerokslis» is one of the first attempts of the revival of the neopaganism in Latvia. The intentions of the revival of it in Latvia were connected with the necessity of the building of the new independent state. In this context the national religion is a factor of the national self–identification. Dievturiba is an attempt of the reconstruction of the pagan religion. «Cerokslis» has the chapters, that deal with ideas, about the bringing up the personality, that is going to became a basic of the civil society. «Cerokslis» by E. Brastinsh is a unique document, that shows the reasons of the ideological basics of the paganism in 20–th century.

Keywords: *pre–Christian religions, neopaganism, Dievturība, E. Brastīņč, «Cerokslis», Latvia, the first half of 20 century.*

* * *

UDC 1(37+38)«652»:310.12

Khvoynytska Kh. M.,
Candidate of Philosophical Sciences, associate professor of the Department of Philosophy of Lviv National University «Lviv Polytechnic» (Ukraine, Lviv), khrystyna81@gmail.com

Ancient Rome philosophers on natural law

The problem of the natural right in products of thinkers of the Ancient Greece and Rome is investigated. The concept of the right of narrow and wide value is studied. Development and transformation of idea of the natural right in legal concepts of Cicero and philosophers– stoics is analyzed. Features of antique understanding of the right of justice and the law speak. Vision of the natural right as ontologic phenomenon is formed. Its feature as an attributive substance is defined. The especial attention is given the natural right as to the basic concept of system of doctrines about the antiquity right. The analysis of theories of an origin of the natural right, its basic elements and ways of its application to lives of the separate individual and in right creation in the state as a whole is granted. To be summed up that the natural right of antiquity served as the exsample for formation of positive laws.

Keywords: *natural rights, positive law, antiquity, Logos, justice.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Antiquity thinkers believed political and legal life was based on the recognition of justice and its nature in its nature – the right, and the state was considered a form of natural communication of people, showed a high legal awareness and culture. It was based on the fact that no one, even the highest status of a political figure, could be free from control and accountability to society since it was required by justice (natural law). The principle of justice and the natural law compliance was considered to be a guarantee both equilibrium and space, and police. The ancient Greeks thereupon created a «moral right» or «legalized morality» [2, p. 117]. Law was conceived as an integral part of morality, which was the basis of the relations of citizens of the policy, was formed by them and, therefore, was the natural basis of cohabitation. Therefore, the law being prior founded on this morality, embodied the natural justice and was a guarantee of social equilibrium, common weatlth, good, was equal to all free citizens and rulers.

Concept of natural law is considered in modern philosophy in the context of the study of the philosophy of law (P. Rabinovich, A. Baumeister, V. Nerssesyan), history of philosophy (V. Litvinov, M. Paty–Bratsyuk, M. Rogovich). Sufficient attention is paid to the analysis of this concept by foreign scientists (D. Feinberg, D. Coleman, B. Bix). **Purpose of the article** is to consider and reflect the process of formation of the natural law concept, its understanding by the thinkers of Ancient Rome.

The Roman thinkers, philosophers and lawyers picked up and developed the political and legal tradition formed by the ancient Greeks, especially the idea of justice and equality thereof. The idea of justice meant for them, first of all, compliance with the law of living requirements. The idea of natural law was associated with the idea of the fairness of relations within the human community, family, in particular. The justified equality or equal justice was conceived as the main essential feature of law, and contradictory to it was proclaimed an illegal, non–legal phenomenon. Such close attention of the Roman lawyers to private law which stemmed from human relations within the community was based on the idea of justice.

The private law of the Romans was divided into natural (jus naturale), the law of nations (jus gentium) and the law of civil (jus civils), that is, natural law was more general. Ulpan, a Roman lawyer (II–III centuries), explained that natural law is the law all alive was taught on, therefore, its definition is close to the ancient Greek interpretation of cosmic justice. Instead, the law of nations is fair relations between people of different countries, and civil rights are just relations between citizens in a society. Since both the law of nations and the civil law were associated with natural law, the Roman law was conceived as the embodiment of justice as a natural–divine principle.

The most famous and, therefore, a sufficiently complete formulation of the natural law in the antique era belongs to the Roman thinker Cicero. He was under the great influence of the Greek Stoics like many Roman theorists of law. Some researchers believe that Cicero in his treatises «On the Laws», «On the State» simply newly «elegantly» formulated the already established views of the Stoics [3, p. 21]. A. Baumaister writes that «reading its (Cicero–Auto.) fragments, we only need to remember the stoic tradition of understanding God as the principle of nature. Nature is not an example, but it originates from God. Furthermore, God in stoicism is an absolute and universal mind. The natural law is an expression, a manifestation of this higher mind.

Therefore, to obey natural laws means to realize yourself as a part of the «universal and rational order» [6, p. 118]. Laws established by humans (positive law) can be consistent with this right, and then they are true. However, if the human laws conflict with the natural law, then they are false and distort the objective rational order.

Cicero in the writings «On the State» claims: «This law is a rational establishment that corresponds to the nature, extends to all people; it is permanent, eternal, calling for the fulfillment of duty through an order that scares away the crime by prohibition ... Though any limits of its actions are not allowed. It is completely impossible to cancel it by neither the decree of the Senate not the decision of the people to get rid of such law ... For there will not be one law in Rome, the second in Athens, the third one now and another in the future. One eternal and unchanging law will spread on all peoples at one time, and there will be one common law as a mentor, and the ruler of all people – God, the creator, the judge, and the author of the law. Whoever does not submit to him, will run from himself forever and despising the human nature, thereby undergoes the greatest punishment, although avoids other suffering thereof» [5, p. 113–114].

These words of the great antique philosopher and speaker can be considered a classical definition of natural law. He sees his basis in the very rational essence of a human being. Reason is the greatest and most perfect gift given to a human. Cicero believed that it is a mind that links a person with the deity, «and since reason is a law, then we, humans, must also be bound by the law with the gods. Then there is a commonality between them in the form of a law, commonality in the form of law also exists. And those keeping the same law and rights are common must be considered to belong to the same community... Therefore, all this world must be considered as the only community of the gods and people» [6, p. 119].

Cicero is convinced that the mind cannot be considered only as the ability to reason, because this phenomenon combines gods and people as their very nature: «Of all the matters discussed by the scholars, nothing is as important as certain understanding that we are born in justice, and that is not based on the reasoning of people, but that the law is grounded on the nature» [5, p. 165]. Consequently, legal norms exist objectively, but people can also know and use them. It is only by acting in accordance with a certain tradition that good can be achieved.

The natural law, if it is based «not on the reasoning of people», must be unconditional and non–utilitarian. The researchers are convinced that Cicero, arguing the unconventionality and non–utilitarian nature of natural law, admits his identity with the notion of «common good», «the common good» as a natural law and universal good: «If the law will not be rooted in nature, then all the virtues will be destroyed. Indeed, where can nobility, love for a motherland, a sense of duty, a desire to serve a neighbor or to show his gratitude to him exist? After all, all this is born from the fact that we, by nature, tend to love people. And this is the basis of law» [5, p. 119].

These words imply that Cicero relates the law to a specific human nature – humanity, humanity, ability to high, sublime feelings and impulses, and not with selfish motives. It is important for him to emphasize that the basis of natural law is the ability of a person to compassion and mercy, his self–esteem and a sense of human dignity. These phenomena are not subject to regulation by human laws. The remoteness of our time helps one assume that Cicero meant conscience as a person's self–awareness when he understood the basis of the natural law. The laws adopted by the majority votes (positive law) are associated with Cicero with a rational order, decisions of the rulers, and judgments of the judges. Such laws are intended to streamline and correct the sensory passions of people, their propensities, which often take unacceptable forms for the society. These laws can be regulated; they differ in different nations.

The natural law of Cicero is defined as eternal and, as has already been emphasized more than once, universal, the law, it is unchanged as a world order established by God: «The law (that is, the natural law – Aut.) was not invented by a human being and is not a any kind of regulation of the nations. It is something that rules the whole world because of the wisdom of its commandments and prohibitions... What about numerous harmful, disastrous decisions of the peoples? After all, they deserve the name of the law no more than a decision taken by common consent by the robbers... People should not call any law no more than a regulation even a disastrous one, only because people accepted it. So, the law is a decision that distinguishes between the righteous and the unjust and expressed in accordance with the most ancient primordial beginning of everything –nature where the human laws are harmonized» [6, p. 120].

Consequently, the natural law of Cicero treats as unchanging in time and universal (common) for all people the principle of organization of society; each person, guided by his or her mind as a determinant of human nature, can comprehend the standards (requirements) of this higher law, and only human laws that are consistent with the requirements of this higher law deserve the title of law. It is the definition of the concept of law that contains separately the principle of choosing what is fair, proper and appropriate.

The natural law, according to the ancient thinkers – Roman authors – is less or more clearly associated with the notion of nature. However, the nature itself is conceived as the essence of a human being (Cicero), then as the natural ability of a human being (mind and consciousness), which unites a person with the deity (Stoics), or as in the Universe – a physical world around a human, regulated space, and the world order itself dictates natural law. Ancient thinkers connects the natural law with the moral rules and the rules of human behavior, and the laws established by humans must take into account the natural law, then they will be fair and acceptable.

The thoughts of ancient thinkers about the natural law, its foundations and role in the society have not lost their relevance up to now; they can serve as a model and a criterion for the positive law and the formation of legal laws.

The theory of natural law actively developed by the representatives of Stoicism – Greek and Roman stoics (III–I centuries BCE – I–II centuries.). Zenon from Kithion, Hrisippus, Panetyus and Posidonius, and Seneca, Epictetus, and Mark Aurelius in Rome believed in fate as the dominant beginning of the world, which was the mind of the universe or the law of all things. Zeno believed that the natural law is divine and has the power that makes it do law and forbids the opposite. At the same time, the natural law is the embodiment of universal justice, which the Stoics are a criterion for both the state and its laws. Based on such ideas, in particular on the universal nature of natural law and justice, the Stoics justified cosmopolitan ideas that all people by their very

nature are citizens of a single world state. Most consistently the idea of spiritual freedom and equality of all people, even slaves, defended Seneca, relying on the idea of natural law as a universal and equal to all world law [1, p. 125].

The development of Roman jurisprudence in the era of the republic, and especially in the era of the empire, testifies not only the legal practice, but also the theory of law. Under the law one could understand the phenomenon that covered the natural law (jus naturale) and all that subsequently covered the concept of positive law (jus positivum). The law researcher V. Nersesyants believes « that recognition of the reality of natural law, which was included in the law in general, and at the same time, the absence of a special notion of the positive law in the Roman legal sense (as a denial of natural law, its original contradiction, etc.) meant that, according to the Roman lawyers, any other law recognized by them, refers to the applicable law, its specific component (the component and property of the law in general), and not just the theoretical legal structure and category, not only by «a true» concept external to the norms and principles of actually acting law» [1, p. 162–163]. The inclusion of the natural law by the Roman lawyers in the aggregate volume of the concept of law in general completely corresponded to their fundamental ideas of law as a moral phenomenon. This is evidenced by Ulpian, who deduces the concept *jus* (right) from *justitia* (truth, justice), specifying that the law is *ars* (art, practically realizable ability, science) in its essence, and *boni* (good) and *aegui* (equality and justice) [1, p. 165].

The researcher explains, and this is important for understanding the phenomenon of natural law in the Middle Ages, that the concept of *aeguitas* in its relation to the legal phenomena in the Roman jurisprudence has acquired the value of justice in a special sense (in the sense of specifying the concept of *justitia*), precisely because the concept of justice as a general principle of law in general, and natural law, in particular, includes, according to the views of Plato, Aristotle, Cicero, the Stoics and under the influence of the Roman lawyers, the moment of equality, proportionality, equivalence and ideological relations in human relationships [1, p. 167].

The equivalence in human relations, which was linked to the Roman jurists with the notions of equality and proportionality, as the basic principle of natural law was adequately perceived by the Christian Legal Culture of the Middle Ages. Here the tradition of respect to the natural law took shape in a Christianized–theological form. The Christian idea of the equality of all people before God and the equal payment and punishment for the sins was affected by the interpretation of the natural law, subjected hereon to substantial modifications compared with the interpretations of its ancient Greek and ancient Roman thinkers.

References

1. Нерсесянц В. Право и Закон. Из истории правовых учений / В. Нерсесянц. – М.: Наука, 1983. – 366 с.
2. Патей–Братасюк М. Антропоцентрична теорія права: навч. посіб. / Марія Патей–Братасюк. – К., 2010. – 394 с.
3. Філософія права / за ред. Д. Фейнберга, Д. Коулмена. – К.: Основи, 2007. – 1256 с.
4. Хвойницька Х. М. Поняття природного права в Античній філософії / Х. Хвойницька // Вісник Львівського університету. Серія: Філософські науки. – 2010. – Вип.13. – С.104–110.
5. Ціцерон М. Т. Про державу. Про закони. Про природу богів / М. Т. Ціцерон; пер. В. Литвинов. – К.: Основи, 1998. – 476 с.
6. Циппеліус Р. Філософія права / Р. Циппеліус. – К.: Тендем, 2000. – 300 с.

References (transliteration)

1. Nersesjanc V. Pravo i Zakon. Iz istorii pravovyh uchenij / V. Nersesjanc. – M.: Nauka, 1983. – 366 s.
2. Patej–Bratasjuk M. Antropocentrychna teorija prava: navch. posib. / Marija Patej–Bratasjuk. – K., 2010. – 394 s.
3. Filosofija prava / za red. D. Fejnberga, D. Koulmena. – K.: Osnovy, 2007. – 1256 s.
4. Hvojnyc'ka H. M. Ponjattja pryrodnogo prava v Antychnij filosofii' / H. Hvojnyc'ka // Visnyk L'vivs'kogo universytetu. Serija: Filosofs'ki nauky. – 2010. – Vyp.13. – S.104–110.
5. Ciceron M. T. Pro derzhavu. Pro zakony. Pro pryrodu bogiv / M. T. Ciceron; per. V. Lytvynov. – K.: Osnovy, 1998. – 476 s.
6. Cyppelius R. Filosofija prava / R. Cyppelius. – K.: Tendem, 2000. – 300 s.

Хвойницька Х. М., *кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Львівський Національний університет «Львівська Політехніка» (Україна, Львів), khrystyna81@gmail.com*

Філософи Стародавнього Риму про природне право

Розглянуто проблему природного права в творах мислителів Стародавнього Риму. Проаналізовано розвиток та трансформацію ідеї природного права у правових концепціях Цицерона та філософів–стоїків. Досліджено особливості античного розуміння права, справедливості та закону. Сформовано бачення природного права як онтологічного феномену. Визначено його особливість як субстанційно–атрибутивного явища. Особливу увагу приділено природному праву як головному поняттю в системі вчень про право давнього Риму. Проаналізовано теорії походження природного права, його визначальних елементів та шляхів застосування у житті окремого індивіда та в правотворчості держави загалом. Підсумовано, що природне право давнього Риму слугувало зразком для формування позитивних законів.

Ключові слова: *природне право, позитивне право, античність, Логос, Цицерон, справедливість.*

* * *

УДК 2(42+65):(171+177)

Буряк Н. Б.,
викладач, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), Spline_www@bigmir.net

Аналіз «мови символів» Франца Кафки у роботах Еріха Фромма

Проаналізовані книги Еріха Фромма «Втрачена мова», «Здорове суспільство» и «Людина для себе» у контексті вивчення робіт Франца Кафки. Зроблений порівняльний аналіз головної ролі «мови символів» для визначення поняття людської природи в роботах Еріха Фромма та Франца Кафки. Розкрита критика Еріхом Фроммом поняття безсилля і реальності Франца Кафки. Актуальність даної теми у тому, що вона мало досліджена як в українській, так і в зарубіжній літературі.

Ключові слова: *символ, неокальвінізм, реальність, безсилля, екзистенціалізм, Бог.*

У своїх книгах Еріх Фромм часто використовує твори Кафки для ілюстрації своїх ідей. Більш докладно хотілося б обговорити Фроммівську точку зору на зміст «Процесу». Чудовою ілюстрацією складного взаємозв'язку авторитарної і гуманістичної совісті служить «Процес» Кафки. Герой цієї книги К. «одного разу» виявляється заарештованим за злочин, про який він не має уявлення і йому залишається жити всього один рік. Щоб зрозуміти цей роман, його потрібно читати так, як ніби нам розповідають сон – довгий, складний сон в якому зовнішні події, що відбуваються в просторі і у часі висловлюють думки і почуття людини яка бачить сон, в даному випадку – героя роману Йозефа К. Сам роман починається шокуючою фразою: «Хтось мабуть звів

наклеп на Йозефа К., бо він не зробив нічого поганого, але потрапив під арешт» [1, с. 25–27]. Протягом усього роману К. намагається захистити себе перед таємничим судом, чиї закони і процедури йому невідомі. Він відчайдушно шукає допомоги у ненадійних адвокатів, у жінок що пов'язані з судом, у всіх кого йому вдається знайти – але безуспішно. Зрештою його засуджують до смерті і виконують вирок. Еріх Фромм досліджуючи роман Франца Кафки «Процес» – зазначає, що цей роман – «яскравий приклад твору написаного мовою символів» [2]. Порівнюючи даний роман зі сновидінням Фромм в різних мотивах поведінки героїв знаходить кілька смислів в залежності від інтерпретації яких можна зробити різні висновки. Аналізуючи процес затримання головного героя Йозефа К., Фромм передбачає двояке розуміння слова «затримали», тобто, «затримали», як взяли під варту, і «затримали» – як зупинили зростання розвиток особистості. Герой був залежний від інших, від тих хто повинен був годувати його, піклуватися про нього і захищати. Він залишався дитиною, яка залежить від матері. Дитиною, яка пов'язує все з материнською допомогою. Дитиною, що використовує свою матір і маніпулює нею. Як це характерно для людей з такою установкою головне для нього – бути приємним і милим, щоб люди – і в особливості жінки – давали йому те, що йому було потрібно. К. вважав, що джерело всіх благ – поза ним самим, а життя зводилося до того, щоб вдало оминати небезпеку і не втратити милість цього джерела. Результатом була відсутність відчуття своєї сили і панічний страх перед загрозою бути покинутим тією людиною або тими людьми від яких він залежить. Роман написаний у фантастичній, символічній манері, всі події конкретні і начебто реалістичні, але насправді зовнішні події тут виступають як символи внутрішніх переживань. У цій історії вираженим є відчуття провини людини, що відчуває себе звинуваченим невідомими авторитетами і винуватим в тому, що не догодив їм; але ці авторитети настільки недосяжні, що він не може навіть дізнатися в чому його звинувачують або як себе захистити. Якщо розглянути його в такому ракурсі, роман представляє теологічне бачення світу. Людину засуджують або милують без пояснення причин. Все, що вона може зробити це тремтіти і віддатися на милість Божу. Теологічне бачення світу в даній інтерпретації передбачає кальвіністичну концепцію провини, що представляє собою граничне вираження авторитарної совісті. Однак в одному відношенні авторитети «Процесу» істотно відрізняються від кальвіністичного Бога. Замість того щоб бути чистими і величними, вони зіпсовані і брудні. Цей аспект символізує протест К. проти цих авторитетів. Він відчуває себе пригніченим ними і винуватим. Він ненавидить їх і відчуває відсутність у них хоч якогось морального аспекту. Ця суміш підпорядкованості і протесту характерна для багатьох людей, що по черзі спочатку підкорюються авторитетам, а потім повстають проти них. Але у К. почуття провини одночасно є і реакцією його гуманістичної совісті. Він бачить, що «заарештований» значить зупинений у своєму зростанні і розвитку. Він відчуває свою порожнечу і безплідність.

Кафка – неокальвініст, послідовник К'єркегора. Людина не в силах врятуватися власними зусиллями, в порівнянні з вищими силами всі людські цінності – ніщо. Одна з ідей Процесу полягає в тому, що ніякі людські зусилля не рятують – чим не ще одна версія протестантизму? Людина обрана Богом, її місце тут на землі визначено. У своєму Щоденнику Кафка підкреслював, що при всій відмінності поглядів він об'єднаний з К'єркегором містичними зв'язками, однаковою долею: драматичні відносини з батьками, розриви з нареченими, жертвоприношення Авраама. Ідеї К'єркегора були для Кафки вираженням гордині. Головне – пріоритет особистісного, обраність людини Богом, абсурд буття. У Кафки, Кальвіна і К'єркегора майже збігаються визначення віри: вірити – повністю довіритися і підкоритися Богу і не боятися смерті.

Кафка в декількох реченнях майстерно описував нікчемне життя К. Головний герой відчуває себе винуватим не знаючи чому. Він тікає від себе, занурюючись в пошуки допомоги у інших людей, в той час як тільки розуміння дійсної причини свого почуття провини могло б врятувати його. Він задає інспектору, що повідомляє йому про арешт всілякі питання про суд і свої шанси в процесі. І отримує єдину можливу в такій ситуації відповідь. Інспектор каже: «І хоча я не відповідаю на ваші запитання, але можу вам порадити одне: меньше думайте про нас і про те, що вас чекає, думайте краще, як вам бути» [3]. В іншому випадку його совість представлена в особі тюремного капелана, який вказує йому, що він сам повинен дати собі відповідь і ні хабар, ні заклики до жалю не можуть вирішити його моральну проблему. Але К. може дивитися на священика тільки як на ще один авторитет, який міг би заступитися за нього і все про що він турбується – це злий на нього священик чи ні. Лише в момент страти в перший раз він бачить проблиск своєї реальної проблеми. Він відчуває відсутність у себе любові, відсутність віри: «Погляд його впав на верхній поверх будинку, що примикав до каменоломні. І як спалахує світло, так раптом відчинилося вікно нагорі і людина, що здавалася здалеку слабкою, стрімко нахилилася вперед і простягнула руки ще далі. Хто це був?... Де суддя, якого він ні разу не бачив? Де високий суд куди він так і не потрапив? К. підняв руки і розвів долоні». У перший раз К. подумки уявив собі солідарність людства можливість дружби і обов'язок людини по відношенню до самої себе. Він задається питанням, що це був за вищий суд, але вищий суд, про який він запитує тепер це не ірраціональний авторитет в якій він раніше вірив, а вищий суд його совісті який і є справжній обвинувач, і який він не міг розпізнати. К. усвідомлював лише свою авторитарну совість і намагався маніпулювати авторитетами, які вона представляє. Він був настільки зайнятий цим самозахистом від чогось трансцендентного йому, що зовсім втратив з поля зору свою справжню проблему. Свідомо він вважав себе винуватим, тому що авторитети засудили його, але він був винен тому, що прожив своє життя даремно і не міг нічого змінити через нездатність зрозуміти свою провину. Трагедія в тому, що тільки коли було надто пізно, він прийшов до розуміння того, в чому могла бути його провина.

Між індивідуальними і соціальними психічними захворюваннями є важлива відмінність, яка передбачає диференціацію понять ущербність і невроз. Якщо людині не вдається досягти свободи, спонтанності, справжнього самовираження то її можна вважати пропащою, якщо ми допускаємо, що кожна людська істота об'єктивно прагне досягти свободи вираження почуттів. Якщо ж

більшість членів даного суспільства не досягає цієї мети, то ми маємо справу з соціально заданою збитковістю. І оскільки збитковість властива не одному індивіду, а багатьом індивідам то індивіду не загрожує відчуття власної відмінності від інших. Його можливий програш в яскравості життєвих вражень, в справжньому переживанні щастя заповнюється безпекою яку він, індивід, знаходить, пристосовуючись до решти людства, наскільки він його знає. Не виключено, що сама ця ущербність зведена суспільством, в якому він живе, в ранг чесноти і тому здатна посилити його відчуття впевненості в досягнутий успіх. Прикладом тому може служити почуття провини і занепокоєння, яке викликала в людей доктрина Кальвіна. Людина сповнена почуттям власного безсилля і нікчемності, постійно замучена сумнівами, чи буде вона врятована або засуджена на вічні муки, чи здатна на справжню радість, а тому може вважатися пропащою. Однак суспільством була задана саме така ущербність: вона цінувалася особливо високо, оскільки з її допомогою індивід був захищений від неврозу, неминучого в рамках іншої культури, в якій та ж сама ущербність викликала б у нього почуття повної невідповідності навколишньому світу і ізольованості від нього.

Е. Фромм у своїй книзі «Здорове суспільство» пише: «Найбільш сильний і глибокий вплив на європейський і світовий розвиток справила Реформація. Протестантизм і кальвінізм повернулися до чисто патріархального духу Старого Заповіту і виключили материнський початок з релігійного вчення. Звільнення від феодальних пут вело до посилення почуття ізоляції і безпорадності, але в той же час відбувалося утвердження позитивного змісту батьківського початку, що виражалося у відродженні раціонального мислення і індивідуалізму» [4]. Монотеїстичні релігії в значній мірі самі виродилися в ідолопоклонство. Людина переносить на Бога силу своєї любові і свого розуму; вона не відчуває себе більше володарем цих сил – і ось людина молить Бога повернути їй частинку того, що людина спроектувала на Нього. В епоху раннього протестантизму і кальвінізму вважалася обов'язковою така релігійна установка, при якій людина повинна була відчувати себе спустошеною і убогою, сподіваючись на милість Господна. У цьому сенсі кожен прояв смиренного поклоніння – це акт відчуження і ідолопоклонства. Те, що зазвичай називають «любов'ю» – нерідко всього лише тотожне ідолопоклонству явище відчуження з тією тільки різницею, що об'єктом подібного поклоніння служить не Бог, не ідол, а інша особистість. При цьому типі підпорядкування любляча людина переносить на іншого всю свою любов, силу, свої думки і сприймає його як істоту вищу, знаходячи задоволення в повному підпорядкуванні і схилянні. Це означає її нездатність не тільки сприймати цю людиниу як звичайну людську істоту в її справжній сутності, але і відчувати повністю свою власну сутність як носія творчих людських сил. Як і в разі релігійного ідолопоклонства, людина переносить все багатство своєї особистості на іншу людину і починає сприймати це багатство не як своє власне, а як щось відчужене від себе і вкладене в когось іншого; знайти зв'язок з цим багатством вона може, тільки підкорившись іншій людині. Це ж явище спостерігається в разі плазування підпорядкування політичному лідеру чи державі. Насправді і вождь, і держава є тими ким вони є лише завдяки тим, ким вони керують. Але вони перетворюються в ідолів, коли людина переносить на них всі свої сили і поклоняється їм, сподіваючись за допомогою покірності і шанування відновити частку своїх же сил [5].

Ми можемо говорити про ідолопоклонство і відчуження, властивим відношенню не тільки до інших людей, але і до самого себе в тому випадку, якщо людина перебуває під владою ірраціональних пристрастей. Людина, що рухома головним чином прагненням влади, вже не сприймає себе у всьому багатстві і в усій безмежності людської істоти; вона стає рабом свого часткового, проектованого на зовнішні цілі прагнення, яким вона «одержима». Людина віддається виключно пристрасті до грошей, охоплена цим своїм прагненням; гроші – ідол якому вона поклоняється як втіленню однієї окремо взятої власної сили і її нестримної тяги до неї. У цьому сенсі невротик – це відчужена особистість. Його дії не є його власними; хоча він і живить ілюзію, ніби робить те, що він хоче, насправді їм рухають сили, відокремлені від його Я, що діють за його спиною; він – чужий самому собі, подібно до того як чужий йому його ближній. Людина сприймає іншу людину і саму себе не такими, які вони є насправді. Її сприйняття спотворено неосяжними їй силами [6]. Психічнохвора людина – це людина абсолютно відчужена; вона повністю перестає відчувати себе осередком свого власного сприйняття; вона втратила почуття самості. Процес відчуження – ось те спільне, що притаманне всім цим явищам: поклонінню ідолам, язичницькому шануванню Бога, поклонінню політичному лідерові чи державі, а також поклонінню конкретним втіленням ірраціональних прагнень. Справа в тому, що людина відчуває себе не активним носієм власних сил і багатства особистості, але позбавленої індивідуальних якостей «річчю», залежною від зовнішніх для неї сил, на які вона переносить свою життєву субстанцію.

Список використаних джерел

1. Кафка Ф. Избранное. – М., 1989.
2. Классический психоанализ и художественная литература / Сост. и общая редакция В. М. Лейбина. – СПб.: Питер, 2002. – 448 с. – (Серия «Хрестоматия по психологии»).
3. Франц Кафка: Процесс / Азбука–классика. – 2012. – 209 с.
4. Фромм Э. Здоровое общество / Эрих Фромм. – М.: АСТ.: АСТ МОСКВА: Хранитель, 2002. – 123 с.
5. Фромм Э. Человек для Себя / Эрих Фромм. – М.: АСТ.: АСТ МОСКВА: Хранитель, 2006. – 214 с.
6. Фромм Э. Забытый язык / Эрих Фромм. – М.: АСТ.: АСТ МОСКВА: Хранитель, 2008. – 201 с.

References

1. Kafka F. Izbrannoe. – M., 1989.
2. Klassicheskij psihoanaliz i hudozhestvennaja literatura / Sost. i obshhaja redakcija V. M. Lejbina. – SPb.: Piter, 2002. – 448 s. – (Serija «Hrestomatija po psihologii»).
3. Franc Kafka: Process / Azbuka–klassika. – 2012. – 209 s.
4. Fromm Je. Zdorovoe obshhestvo / Jerih Fromm. – M.: AST.: AST MOSKVA: Hranitel', 2002. – 123 s.
5. Fromm Je. Chelovek dlja Sebja / Jerih Fromm. – M.: AST.: AST MOSKVA: Hranitel', 2006. – 214 s.
6. Fromm Je. Zabytyj jazyk / Jerih Fromm. – M.: AST.: AST MOSKVA: Hranitel', 2008. – 201 s.

Buriak N. B., *lecturer, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), Spline_www@bigmir.net*

Analysis of «language of symbols» of Franz Kafka in the works of Erich Fromm

This article analyzes the book by Erich Fromm «The Forgotten Language», «The Sane Society» and «Man for himself» in the context of the study of the works of

Franz Kafka. A comparative analysis of the key role of the «Language of symbols» for the definition of the concept of human nature in the works of Erich Fromm and Franz Kafka was made. The critic by Erich Fromm of the concepts of powerlessness and the reality of Franz Kafka was disclosed. The relevance of the topic was caused due to the fact that it is little studied both in Ukrainian and foreign literatures.

Keywords: *symbol, neo–Calvinism, weakness, existentialism, God.*

* * *

УДК 091+101.8+159.9.01

Семикрас В. В.,
кандидат філософських наук, асистент
кафедри української філософії та культури
філософського факультету, Київський
національний університет ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), semvv@ukr.net

Панпсихізм О. Козлова, як теоретико–методологічна основа у вивченні історії філософії

Актуальність даного дослідження полягає в тому, що філософська спадщина О. О. Козлова недостатньо досліджена, перш за все, в аспекті його діяльності як історика філософії. Його дослідження в галузі історії філософії, спрямовані на реалізацію суспільно–значущих цілей і спираються на положення власної історико–філософської концепції, викликають науковий інтерес в наші дні. Вивчення його творчості дозволяє нам визначити місце і роль ідей даного філософа в історії вітчизняної філософської думки та історії філософії як науки.

О. О. Козлов досліджував проблеми, які на сьогодні є досить актуальними для гуманітарної епістемології. Вченого цікавило питання: чи можливе знання у філософії, і як наукове знання співвідноситься з самою людиною – суб'єктом історико–філософського процесу? Відповіді на ці питання включають в себе розгляд критеріїв і розробку методології історико–філософського дослідження, визначення специфіки історії філософії як самостійної області гуманітарного знання. Визначаючи предмет філософії як науки і її структури, О. О. Козлов аналізував генетико–еволюційні процеси розвитку її ідей і ретельно формував термінологію, приділяючи увагу проблемі філософських категорій.

Ключові слова: *панпсихізм, методологія, діалектика, теологізм, персоналізм, екзистенціалізм.*

Процес формування історико–філософських поглядів Олексія Олександровича Козлова необхідно розглянути в контексті його інтелектуальної біографії. В умовах недостатнього ступеню дослідження його життєвого шляху стає актуальним вивчення його робіт саме в біографічному аспекті. В. Зіньківський пропонував умовний поділ життєвого і творчого шляху О. О. Козлова на два періоди: гносеологічний і онтологічний [3, с. 512]. Ланкою між цими періодами він вважав важку хворобу філософа, яка змусила О. О. Козлова зосередитися на аналізі фундаментальної філософської категорії буття.

Постановка і шляхи вирішення власне історико–філософських проблем в роботах О. О. Козлова легко простежуються при умовному поділі його життєвого шляху на три періоди. Перший період – формування уявлень О. О. Козлова про історію філософії; другий – період актуалізації проблем історії філософії в працях О. О. Козлова; третій період – період звернення до панпсихізму, як теоретико–методологічної основи у вивченні історії філософії.

На початок останнього третього періоду припадають корінні зміни в житті і світогляді О. О. Козлова. Цей період почався в 1887 році після важкої хвороби і закінчився смертю філософа у 1901 році.

Ще в 1885 році він був близький до створення власної історико–філософської концепції, спирався в своїх онтологічних побудовах на уявлення про цілісність світу. Однак, поняття духовної субстанції ще не лягло в основу його теорії.

До кінця 80–х років XIX століття О. О. Козлов остаточно сформувався як справжній історик філософії, який має власну філософську систему – панпсихізм, яка побудована в руслі західноєвропейської філософської думки під впливом вчень І. Канта, А. Шопенгауера, Е. Гартмана, Г. Лейбніца, Г. Тейхмюллера і Г. Лотц. В рамках панпсихізму О. О. Козлов сформував свої уявлення про історію філософії як про науку, у якій є свій предмет дослідження – філософська істина, і збудував власну історико–філософську концепцію. Концепція являє собою методологічний підхід до вивчення історії філософії, що сприяє досягненню суспільно–значимої мети науково–просвітницької діяльності О. О. Козлова – духовно–морального розвитку особистості.

О. О. Козлов довгий час перебував у пошуку форми для вираження цілісного знання і знайшов її в понятті духовної субстанції Г. Лейбніца. Як стверджував С. О. Аскольдов, коли його батько знайшов онтологічну основу буття в понятті духовної субстанції як одиниці феноменологічної роздробленості буття, і «його думки стали на надійні рейки, прямуючи за якими можна дістатися до якоїсь безумовної істини, його коливання і нерішучість змінилися впевненістю і наполегливістю». На думку С. О. Аскольдов був переконаний, що його батько – О. О. Козлов надавав особливого значення своїй тяжкій хворобі і вважав, що вона привела його до нового світовідчуття. Вона стала причиною того, що «О. Козлов, який був постійно нерішучий в остаточному з'ясуванні своєї філософської позиції, став надзвичайно рішучим захисником панпсихізму» [1, с. 42]. Перенесена хвороба змінила особистість О. О. Козлова і посилила його релігійну спрямованість свідомості, змусивши зосередитися на двох позиціях – свідомість власного «я» і свідомість Бога.

Історико–філософський пошук і власний екзистенційний досвід привели О. О. Козлова до формування філософської системи панпсихізму і побудови власної історико–філософської концепції. Основи поняття буття О. О. Козлов запозичив у німецького персоналіста Г. Тейхмюллера (1832–1888 рр.), якого він вважав другим після Г. Лейбніца теоретиком панпсихізму. Інтерес О. О. Козлова до ідей даного філософа відбився в його статтях «Густав Тейхмюллер» (1894 р.) і в «Теорія мистецтва з точки зору Тейхмюллера (до книги Є. Боброва« Про поняття мистецтва »)» (1895 р.).

Назву для своєї теорії він обрав, виходячи з розуміння взаємодії двох світів як частин єдиного цілого: **психо** – внутрішній світ людини (субстанції) – як джерело всіх внутрішніх процесів, які формують зовнішній світ у взаємодії з такими ж субстанціями. Другий – світ природи і людини – **пан**. Обидва світи зустрічаються в свідомості людини, перебувають у вічному діалозі і в постійному діалектичному розвитку відповідно до вчення Г. Гегеля про закони діалектики. Таким чином, анімізм О. О. Козлова відображає цілісну картину світу і діалектичний розвиток світу і людини в ньому.

Знайшовши в панпсихізмі основу для загальної теорії філософії як науки, О. О. Козлов почав розробляти категоріальний апарат. Він сформулював складне поняття буття, виходячи з понять «світ в цілому» і «самопізнання». Б. В. Яковенко зазначив в книзі «Історія

російської філософії», що ключовими позиціями в світогляді О. О. Козлова є «свідомість і пізнання», а також «буття, я і світ» [14, с. 266]. «Свідомість і пізнання» він називає основним підґрунтям побудови метафізики О. О. Козлова, а поняття буття розглядав в панпсихізмі як таке що складається з трьох елементів: знання про власні субстанції, про свої дії і про зміст цих дій в їх єдності. Це буття, за О. О. Козловим, є духовною субстанцією. Подібність між уявленням про наше тіло і уявленням про інші тіла дозволяє вважати інші тіла символами інших духовних субстанцій. Поняття складного буття також є частиною персоналістичної теорії Г. Тейхмюллера. С. О. Аскольдов назвав його «трихотомією буття», де «до ідейного буття застосовні предикати істинного і помилкового, але не може бути застосована форма часу. Реальне буття визначається з точки зору дійсності або недійсності і підлягає тимчасовому порядку. Субстанціональне буття є підставою і об'єднуючим центром двох інших» [1, с. 25].

Матеріальні процеси існують тільки як наші уявлення, що виникають у нас в результаті взаємодії з іншими духовними субстанціями. Світ субстанцій існує, за О. О. Козловим, поза простором і часом. Звідси випливає, що субстанції не вмирають разом з тілом, яке є частиною зовнішнього світу, де простір і час існують лише умовно.

Одними із ключових в системі поглядів О. О. Козлова стали категорії «діяльність» і «зміст діяльності» нашої свідомості. Дані категорії запозичені філософом у персоналіста Г. Тейхмюллера, який стверджував, що, існуючи лише в абстракції, вони при з'єднанні з дійсністю утворюють живу діючу субстанцію.

Історія філософії свідчить про значне поширення односторонніх філософських «систем», які не розглядали всі три сторони буття. Наприклад, філософія Парменіда розглядає тільки субстанцію, а Г. Фіхте – тільки діяльність; грецький ідеалізм – тільки один зміст діяльності, а Г. Гегель розглядав діяльність в зв'язку з ідеями, хоча і поза зв'язком з субстанцією.

О. О. Козлов визнавав свідомість «я» первинним по відношенню до поняття «я». Він визначав поняття буття на основі самоспостереження. У його вченні центром взаємодії внутрішнього світу і зовнішнього є людська свідомість, в якій відбувається їх творча взаємодія. Досліджуючи природу людської свідомості в книзі «Свідомість Бога і знання про Бога. Спогади про онтологічні докази» (1895 р.), О. О. Козлов розділив його на початкове, яке містить наше знання про Бога, і складне, де відбувається процес мислення і усвідомлення. Таким чином, ставлячи процес інтерпретації в залежність від особистих якостей людини і рівня його розвитку і розуміння, філософ накладає на нього моральну відповідальність за рівень власного розвитку і когнітивні здібності. Розуміння свідомості людини як поля, де формуються смисли, зближує погляди О. О. Козлова з положеннями феноменології Е. Гуссерля, які були розроблені на початку XX століття.

За О. О. Козловим, предмет філософії – світ в цілому – спирається на складне поняття буття, яке і є основним в теорії панпсихізму. Таке розуміння предмета філософії обумовлює єдність історико–філософського процесу. У 1887 році О. О. Козлов остаточно приходить до розуміння, що субстанція Г. Лейбніца виступає онтологічною одиницею буття. У живій субстанції суб'єкта відбувається процес рефлексії трансцендентних знань, що були в первісній свідомості, і вдаються до дій щодо подальшого творчого використання таких знань в матеріальному світі. Таке розуміння буття відображає результат творчого пошуку О. О. Козлова на перших етапах його життя, коли він шукав можливості духовно–морального розвитку людини в громадських і економічних науках.

Філософський підхід до проблеми духовно–морального розвитку особистості привів вченого до побудови історико–філософської концепції, що спирається на ідеї панпсихізма. Друга назва панпсихізму – плюралістичний монізм – пояснює наявність безлічі точок зору в світі людей, таких несхожих і з власним екзистенційним досвідом.

Спираючись на дослідження О. О. Козлова, справжній історик філософії в своїх дослідженнях повинен мати власну позицію і певні філософські погляди, які він сам вважає істинними. Головним критерієм істини О. О. Козлов вважає особисту переконаність самого вченого, який, таким чином, бере на себе відповідальність за ті знання, які він несе людям. Крім того, плюралістичний монізм надає місце релігії в історії філософії. Про цілісності релігійної свідомості О. О. Козлов говорив в третьому періоді своєї творчості як про різновиди філософського мислення.

Розуміння О. О. Козловим матеріального світу речей як світу залежного від діяльності та взаємодії ідеальних особистісних субстанцій в трансцендентному світі, призводить до ідеї, що все в цьому світі створюється людською свідомістю. Ця позиція зближує його з теорією Ф. Ніцше, який вважав, що людина конструює навколишній світ речей. Цей підхід визначає значення буттєвої властивості людської свідомості як онтологічного центру зв'язку двох частин світу як цілого: світу трансцендентного і світу матеріального.

О. О. Козлов в своєму вченні виражає і характерні ознаки тогочасної релігійної філософії: прагнення до побудови поняття цілісного світу, пронизаного Божественною енергією, як ієрархічного творчого взаємозв'язку субстанцій на чолі з Верховною субстанцією. Бог поза світом і одночасно як субстанція об'єднує собою і своєю енергією світ, в якому живе і творить зовнішній видимий світ. Вони за допомогою Божественної енергії взаємодіють зі світом, один з одним і з Верховної Субстанцією, яка одна, будучи творцем, знає природу цієї реальності.

Перебуваючи під сильним впливом Г. Тейхмюллера, О. О. Козлов заперечував об'єктивну реальність простору і часу, матерії і причинності, так як «джерелом для поняття буття служить початкова, проста і безпосередня свідомість», а «речі матеріального світу і їх рух є тільки символами тих субстанцій, до яких ми звертаємося і взаємодіємо». Звідси і його розуміння буття, що має три сторони: субстанцію, її діяльність і зміст цієї діяльності. У той же час сферою реальності не вичерпується поняття загального буття, так як існує незмінний Абсолют, який співвідноситься зі світом. У розумінні О. О. Козлова, в реальності не існує «діяльності без діяча». З цим твердженням пов'язано його поняття буття, яке не визначається поняттям причинності, адже «поняття причинності вже передбачає поняття буття» [6, с. 157].

У багатьох своїх роботах О. О. Козлов виявляв величезний інтерес до питання про предмет філософії та релігії. «Релігійне почуття» змушувало О. О. Козлова знову і знову звертатися до питання про те, в чому ж і наскільки глибока відмінність між ними. Одне з питань, яке він детально дослідив, – «чи відповідає зміст свідомості, з яким ми знайомимося в книзі, поняттю релігії». О. О. Козлов дійшов до висновку, що «джерело релігії не в тій або іншій діяльності духу, а в його цілому, тобто що релігійна свідомість відповідає потребі духу усвідомлювати себе єдиним у своїй діяльності; або ж що релігія є синтетична єдність діяльності духу».

Центром цієї єдності О. О. Козлов бачить філософське вчення або метафізику. До нього примикають діяльність розуму у вигляді егоїстичної і моральної волі (етика) а також почуття, які за допомогою художньої творчості «намагаються чуттєве і конкретне перевести в форму абстрактного і ідеального і навпаки, невидиме зробити видимим, озвучити невимовне». Таким чином, О. О. Козлов визначив місце релігії в історико–філософському знанні.

У подальшій історії філософської думки, у М. О. Лоського ми зустрічаємо вчення, надзвичайно близьке до панпсихізму О. О. Козлова. Для М. О. Лоського роки спілкування з О. О. Козловим стали визначальними у формуванні його філософських поглядів. Його концепція «субстанціальних діячів» очевидно заснована на знаннях, набутих в той період. У своїх ранніх роботах, наприклад, в книзі «Обґрунтування інтуїтивізму. Пропедевтична теорія знання» (1908 г.) він згадував О. О. Козлова як філософа, котрий виконав значну роботу на тому шляху до вчення про інтуїції, який М. О. Лоський назвав своїм. Він часто порівнює своє вчення інтуїтивізму з монадологією Г. Лейбніца, як з найближчим персоналістичним вченням. У той же час він наводить по пунктам принципові відмінності інтуїтивізму від монадологію: «По–перше, теорія Лоського відрізняється від персоналізму Лейбніца своєю реалістичною (а не суб'єктивістською) інтерпретацією матеріальних процесів. По–друге, вона також відрізняється як від теорії Лейбніца, так і Штерна, оскільки вона заперечує психофізичний паралеллізм і визнає залежність матеріальних процесів від психічних. Нарешті, по–третє, вона відрізняється ще більш різко від теорії Лейбніца тим, що визнає консубстанціональність субстанціальних діячів» [7, с. 336]. Таким чином, спираючись на роботу, виконану його вчителем, М. О. Лоський розвинув власне вчення, в подальшому більш не згадуючи ім'я О. О. Козлова.

Варто зазначити, що О. О. Козлов відмовлявся розглядати любов як онтологічну категорію буття, яка займає одне з центральних місць у вітчизняній релігійній філософії кінця XIX – початку XX століття. У цьому питанні він до кінця своїх днів поділяв позицію свого вчителя, професора Владиславлева, який, виступаючи опонентом на захисті докторської дисертації В. С. Соловйова, висловився проти того, що «в дисертації підставою ідеального суспільства визнається початок любові», підкресливши при цьому, що це «не відповідає дійсному стану людства» [13, с. 848].

У формуванні такої позиції зіграло важливу роль бажання О. О. Козлова розглянути кожну категорію окремо і ретельно в контексті власної історико–філософської концепції. Як написав про О. О. Козлова в середині XX століття дослідник вітчизняної філософії В. В. Зіньківський, «в історії нашої філософської думки, в діалектиці її розвитку особливу цінність представляють його побудови, розчищають шлях для персоналістичної метафізики. О. О. Козлов досліджує проблеми, а не просто пропонує їх рішення: його твори – це дуже хороша школа філософського критицизму. І саме внаслідок цієї філософської сумлінності і старанності цінність його побудов не губиться від сусідства з іншими побудовами персоналістичної метафізики» [3, с. 609].

У статтях О. О. Козлова чітко проглядається екзистенційна природа його вимогливості і строгості в підході до вивчення питань соціальної справедливості та загального блага, моралі і моральності, історії і культури. Поступово формується його діалектичний метод історико–філософського дослідження, заснований на законі взаємопроникнення протилежностей, який є головною рушійною силою процесу розвитку філософської думки і людської особистості. О. О. Козлов використовував діалектичний метод як теоретичну основу історико–філософського дослідження.

У центрі уваги О. О. Козлова – людина, її мрія про щастя і пошук сенсу життя. Можливо, тому в його роботах при розкритті історико–філософських істин використовується інший його улюблений метод – спілкування з людиною, діалог, який він веде і з читачем, передбачаючи можливі запитання і непорозуміння, і з філософом, чиї ідеї він обговорює, роблячи спроби глибше і точніше зрозуміти його думку. Таким чином, майже в кожній роботі О. О. Козлова присутній подвійний діалог.

Вивчаючи філософію стародавніх, а також роботи філософів Нового часу і своїх сучасників, О. О. Козлов намагався якомога глибше проникнути в процес формування світогляду кожного мислителя, роблячи спроби осягнути хід його думок і визначити методи, за допомогою яких робилися певні висновки. Використовуючи вивірену термінологію, він вів бесіди з авторами, чиї праці він вивчав, будь то Платон, І. Кант або В. С. Соловйов. Метод діалогу – це його звернення до екзистенційної природи людської особистості, до її свідомості як онтологічного центру «світу в цілому», в якому відбувається діалог світу трансцендентного і світу речей. Діалог як герменевтичний метод розкрився безпосередньо в його заключній, але не завершеної роботі «Бесіди з Петербурзьким Сократом» (журнал «Своє Слово»), написаної у формі діалогу.

Як відомо, проблема діалогу в сучасному світі викликає величезний інтерес. На початку XX століття в західній філософії формується новий напрям – філософія діалогізму (М. Бубер, О. Розеншток–Хюссі), яка розглядає діалог в дуже широкому значенні, як універсальний метод.

Діалог О. О. Козлова з В. С. Соловйовим, що почався відкрито з його відгуку на книгу В. С. Соловйова «Криза Західної Філософії» на початку його історико–філософської діяльності, тривав в прихованій формі в літературній діяльності О. О. Козлова до останніх днів життя. За допомогою методу реконструкції історико–філософського діалогу О. О. Козлова з В. С. Соловйовим можна виявити кумулятивний характер розвитку категорій в рамках певного історичного періоду –

другої половини XIX століття, і певні закономірності філософського розвитку в національній традиції.

Перебуваючи на ідеалістичній позиції, О. О. Козлов діалектично розвивав тему взаємодії (діалогу) духу і матерії. Він скептично розмірковував про те, що при їх радикальній відмінності зрозуміти їх зв'язок і взаємодію неможливо: «Абсолютно незбагненно, як думка, воля або почуття можуть впливати на зміни та рух нашого тіла або органів, а через них і в усьому світі» [9, с. 65]. В ході своїх міркувань він приходив до думки, що ми «не можемо допустити діяльності без діяча», так як справжня дійсність духовна.

Телеологізм панпсихізма також використовувався як метод в подальших історико–філософських дослідженнях О. О. Козлова, що випливає з його розуміння образу справжнього історика філософії, сформульованого в книзі «Нариси з історії філософії».

По відношенню до християнства позиція О. О. Козлова була наступною. За словами його сина С. О. Аскольдова, вчений протягом всього свого життя навіть з близькими людьми ніколи не обговорював ні особистість Христа, ні зміст Євангелія. Його нетерпимість до людських недоліків поширювалася і на всі форми морального і релігійного лицемірства. Але у всіх закидах Л. М. Толстому в створенні «своєї релігії» він начебто виявляє прийняття християнства. Глибоко розуміючи цілісність і органічність цього релігійного вчення, О. О. Козлов усвідомлював всю серйозність вибору «все або нічого». На думку С. О. Аскольдова, в філософію його батька «християнство ще не увійшло», оскільки, по–перше, «в Козлові помічався особливого роду метафізичний «позитивізм», і по–друге, «не було достатніх підстав для того, щоб його прийняти» [1, с. 213]. Але тут же на питання про релігійну спрямованість загальної філософської роботи свого батька він впевнено відповідає, що вона «тяжіла до християнства». Сам О. О. Козлов говорив, що його панпсихізм «наскільки можливо для людської філософії, заснованої на розумі, наближався до релігії, заснованої на божественному Одкровенні, наближеної за своєю сутністю з вченням І. Христа, ніж будь–який інший напрямок».

Філософія панпсихізму О. О. Козлова є результатом прагнення філософа структурувати історико–філософське знання як науку, предметом якої є істина. Процес пошуку істини в його історико–філософської концепції відображає екзистенційну природу філософського знання.

У третьому періоді творчості О. О. Козлова, ним була розроблена теоретико–методологічна основа у вивченні історії філософії – панпсихізм.

По–перше, персоналізм теорії панпсихізму обумовлений центральною роллю особистості історика філософії в побудові власної історико–філософської концепції.

По–друге, друга назва панпсихізму – плюралістичний монізм – підкреслює значення діалектичного методу в дослідженні історії філософії і визначає місце релігії в історико–філософському знанні. Про цілісність релігійної свідомості О. О. Козлов говорить як про різновиди філософського мислення.

По–третє, діалектичність розвитку історико–філософського знання, на думку О. О. Козлова, об'єднує протиріччя, долає процеси взаємопроникнення і призводить до синтезу, необхідного для розвитку світу і людини.

Список використаних джерел

1. Аскольдов С. А. Алексей Александрович Козлов. – М., 1912.
2. Аскольдов С. А. Алексей Александрович Козлов. – СПб., 1997.
3. Горський Вілен Сергійович, Історія української філософії: курс лекцій: навчальний посібник для вузів / В. С. Горський. – Київ: Наукова думка, 1996. – 285 с.
4. Зеньковский В. В. История русской философии. – М.: Академический проект, Раритет, 2001.
5. Історія української філософії: Частина VIII // Історія філософії. Словник / За заг. ред. В. І. Ярошовця. – К., 2005.
6. Козлов А. А. Философский трехмесячник. – Киев, 1885.
7. Козлов А. А. Свое Слово. – Вып. IV.
8. Лосский Н. Обоснование интуитивизма. Пропедевтическая теория знания. – СПб., 1908.
9. Лосский Н. О. Козлов и его панпсихизм // Вопросы философии и психологии. – М., 1901. – №3. – С.181–204.
10. Махлин В. Л. «Диалогизм» М. М. Бахтина как проблема гуманитарной культуры XX века // Бахтинский сборник. – М., 1990. – Вып.1. – С.107–129.
11. Махлин В. Л. Диалог как способ нового мышления: культурологическая концепция М. М. Бахтина и современность // Человек в зеркале культуры и образования. – М., 1988.
12. Микешина Л. А. Философия науки: учебное пособие. – 2–е изд. – М.: Издательский дом Международного университета в Москве, 2006. – 440 с.
13. Огородник І. В., Русин М. Ю. Українська філософія в іменах: Навч. посібник / За ред. М. Ф. Тарасенка. – К.: Либідь, 1997. – 328 с.
14. Соловьев В. С. Сочинения в 2 томах. Т.І. – М., 1990.
15. Яковенко Б. В. История русской философии / Пер. с чеш. – М.: Республика, 2003.
16. Paul Raymont. Leibniz's Distinction Between Natural and Artificial Machines. – University of Toronto. – http://www.bu.edu/wcp/Papers/Mode/ModeRaym.htm

References

1. Askol'dov S. A. Aleksej Aleksandrovich Kozlov. – M., 1912.
2. Askol'dov S. A. Aleksej Aleksandrovich Kozlov. – SPb., 1997.
3. Gors'kyj Vilen Sergijovych, Istorija ukrai'ns'koi' filosofii': kurs lekcij: navchal'nyj posibnyk dlja vuziv / V. S. Gors'kyj. – Kyi'v: Naukova dumka, 1996. – 285 s.
4. Zen'kovskij V. V. Istorija russkoj filosofii. – M.: Akademicheskij proekt, Raritet, 2001.
5. Istorija ukrai'ns'koi' filosofii': Chastyna VIII // Istorija filosofii'. Slovnyk / Za zag. red. V. I. Jaroshovcja. – K., 2005.
6. Kozlov A. A. Filosofskij trehmesjachnik. – Kiev, 1885.
7. Kozlov A. A. Svoe Slovo. – Vyp. IV.
8. Losskij N. Obosnovanie intuitivizma. Propedevticheskaja teorija znanija. – SPb., 1908.
9. Losskij N. O. Kozlov i ego panpsihizm // Voprosy filosofii i psihologii. – M., 1901. – №3. – S.181–204.
10. Mahlin V. L. «Dialogizm» M. M. Bahtina kak problema gumanitarnoj kul'tury XX veka // Bahtinskij sbornik. – M., 1990. – Vyp.1. – S.107–129.
11. Mahlin V. L. Dialog kak sposob novogo myshlenija: kul'turologicheskaja koncepcija M. M. Bahtina i sovremennost' // Chelovek v zerkale kul'tury i obrazovanija. – M., 1988.
12. Mikeshina L. A. Filosofija nauki: uchebnoe posobie. – 2–e izd. – M.: Izdatel'skij dom Mezhdunarodnogo universiteta v Moskve, 2006. – 440 s.
13. Ogorodnyk I. V., Rusyn M. Ju. Ukrai'ns'ka filosofija v imenah: Navch. posibnyk / Za red. M. F. Tarasenka. – K.: Lybid', 1997. – 328 s.
14. Solov'ev B. S. Sochinenija v 2 tomah. T.I. – M., 1990.
15. Jakovenko B. V. Istorija russkoj filosofii / Per. s chesh. – M.: Respublika, 2003.
16. Paul Raymont. Leibniz's Distinction Between Natural and Artificial Machines. – University of Toronto. – http://www.bu.edu/wcp/Papers/Mode/ModeRaym.htm

Semikras V. V., *candidate of philosophical sciences, assistant of the Department of Ukrainian Philosophy and Culture of the Faculty of Philosophy, Kyiv National Taras Shevchenko University (Ukraine, Kyiv), semvv@ukr.net*

Panpsychism of O. Kozlov as the theoretic–methodological basis in study of history of philosophy

The topicality of this study is determined by the fact that philosophical legacy of O. O. Kozlov has not been explored enough, particularly in terms of his work as a historian of philosophy. His scholarship in the field of history of philosophy aimed at the achievement of public objectives is generating considerable scientific interest. The investigation of Kozlov's work allows us to define the place and role of this philosopher's ideas in the history of domestic philosophical thought and history of philosophy as science.

O. O. Kozlov explored the issues that are topical for humanitarian epistemology. The scholar was interested in a question if knowledge in philosophy is possible and how scientific knowledge relates to human itself, which is a subject of the historical–philosophical process. The answers to those questions include consideration of criteria and development of the methodology of historical–philosophical research, as well as defining the specificity of the history of philosophy as an independent field of humanitarian knowledge. By defining a subject of philosophy as science and its structure, O. O. Kozlov analysed genetic–evolutionary processes of the development of its ideas and formed thoroughly terminology while paying attention to the problem of philosophical categories.

Keywords: *panpsychism, methodology, dialectics, theology, personalism, existentialism.*

* * *

УДК 37.013.73 (477.83+438)

Гончаренко О. А.,
кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри педагогіки та соціально–економічних дисциплін, Національна академія Державної прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького (Україна, Хмельницький), olgegoncharenko@gmail.com

Ідея університету у Львівсько–Варшавській школі. Стаття 1. Казимир Твардовський про достойність університету

Розкрито зміст поняття «достойність Університету» з погляду польського філософа Казимира Твардовського (1866–1938), засновника Львівсько–Варшавської школи (1895–1939). Вибір теми статті визначений актуальністю критичного осмислення модерної ідеї Університету та з'ясування її історичного значення у контексті сьогодення. Доведено, що джерелом достойності Університету Твардовський визначав служіння об'єктивній істині, під якою він розумів найвищі інтелектуальні та моральні цінності. Виявлено, що у зміст поняття «достойність Університету» Твардовський вкладав: єдність навчання і дослідження, автономію, популяризацію наукових досліджень, інтелектуальне та моральне виховання молоді, єдність виховної, викладацької та дослідницької діяльності професора і доцента, високі інтелектуальні та моральні чесноти академічного викладача, глобальну солідарність професорів і доцентів, особливе місце філософії стосовно наук.

Ключові слова: *ідея Університету, Львівсько–Варшавська школа, філософія освіти.*

Своє бачення ідеї Університету обґрунтовували такі видатні мислителі, як Іммануїл Кант, Йоган Готліб Фіхте, Фрідріх Вільгельм Шеллінг, Йоганн–Фрідріх Шиллер, Вільгельм фон Гумбольдт, Джон Генрі Ньюмен, Хосе Ортеґа–і–Ґассет, Карл Ясперс та інші. У такий спосіб вчені прагнули донести до академічної спільноти власну думку стосовно завдань та організаційних принципів Університету, особливостей університетського навчання, стосунків між викладачами і студентами, відношень між Університетом і суспільством. Свою ідею Університету мав також польський філософ Казимир Твардовський, засновник Львівсько–Варшавської школи.

21 травня 1930 року Сенат Познаньського Університету ухвалив присвоєння Твардовському звання доктора *honoris causa*. З огляду на хворобу філософа урочистість з нагоди вручення йому диплому відбулася 21 листопада 1932 року в Актовому залі Університету Яна Казимира у Львові. Під час урочистості Твардовський виголосив промову «Про достойність Університету», яку потім Познаньський університет опублікував і за згодою автора розіслав багатьом особам та інституціям [4, с. 29]. Незадовго до смерті засновник Львівсько–Варшавської школи заповів покласти друкований екземпляр промови «Про достойність Університету» до труни з його тілом [4, с. 31]. Через це дану промову можна вважати духовний заповітом філософа. Промова «Про достойність Університету» є предметом пильної уваги численних польських науковців, які намагаються осмислити ідею Університету в контексті сьогодення. Ми ж спробуємо з'ясувати історичне значення даної промови вченого.

Промова Твардовського «Про достойність Університету» оприявнює стурбованість філософа становищем Університету в час бурхливого зростання населення, яке за критеріями масового виробництва почало оцінювати вищу освіту предметом споживання, підпорядкованого утилітарним інтересам. Проте філософ чітко розрізняв дію оволодіння правилами мислення та дію механічного набуття позитивного знання. На його думку, Університет навіть за сучасних йому умов повинен був виконувати ту функцію, яку визначила й закріпила з плином часу його ідея, а саме: навчати дії творення знання, а не його споживання чи продукування. Сягаючи ідеї Університету Гумбольдта, який науку вважав основним виміром вищих наукових закладів, Твардовський завданням Університету визначав здобування наукових істин і припущень та розповсюдження уміння їх досягати, а стрижнем і ядром університетської праці у такому разі – наукову творчість у мериторичному й методологічному аспектах. Отже, з точки зору вченого, мета Університету полягає у творенні та транслюванні духовного життя його суб'єктами: «Слугуючи цій меті, Університет дійсно сяє достойністю, що сходить на нього від величезної важливості функції, яку він виконує. Адже несе людству світло чистого знання, збагачує і поглиблює науку, здобуває щораз нові істини та припущення – творить, одним словом, найвищі інтелектуальні цінності, які можуть випасти на долю людини» [5, с. 7].

Служіння Університету об'єктивній істині Твардовський, на противагу єдності смислу поняття німецьких вищих наукових закладів XIX століття з моральною культурою нації, пов'язав із творенням загальнолюдських цінностей. Ймовірно, під впливом подій першої третини XX століття, об'єктивна істина й сумлінне прагнення до неї видавались філософу тими інструментами, які могли б усунути те, що налаштовує людей один проти одного, та дати їм те, що їх би примирило: «У цей спосіб служіння об'єктивній істині набуває етичного значення і може ставати у щораз вищому ступені істинним благословенням людству» [5, с. 8]. У цьому контексті помітна співзвучність думок Твардовського з поглядами Ортеґи–і–Ґассет, який в есеї «Місія Університету» (1930) трансляцію культури визначав першочерговою місією університетської освіти, оскільки вважав, що її нівелювання у навчанні професії, наукових дослідженнях й плеканні нових

науковців загрожує появі відсталих з погляду своєї епохи нових варварів.

Тенденцію перетворення масовим суспільством Університету в звичайну школу, заклад, що має навчати на рівні з іншими загальноосвітніми та професійними школами, Твардовський вважав хибною на тій підставі, що однією із найприкметніших властивостей університетської традиції є єдність навчання і дослідження, згідно якої поняття «науковий заклад» однаковою мірою означає як інститут, присвячений дослідній праці, так і школу, яка надає певні знання або прищеплює певні вміння. У цій хибній тенденції вчений оприявнював той факт, що зусилля, спрямовані на здобування об'єктивних знань і самі ці знання не виокремилися достатньо виразно у свідомості масового суспільства як специфічні цінності й достоїнства розумової культури і ця недооцінка дослідницької праці та її результатів переноситься також на інституції, які виконують цю працю.

Суголосно Гумбольдту можливість виконання притаманних Університетові завдань Твардовський пов'язував з абсолютною духовною незалежністю, духовною, тому що матеріально Університет «буде завжди залежний від того чинника, який йому дає фінансову основу для існування і забезпечує його засобами праці» [5, с. 10]. Водночас Університет повинен, на думку польського науковця, дотримуватися належної дистанції від нурту, яким проноситься біля його стін повсякденне життя, гомін суперечливих суспільних, економічних, політичних і будь–яких інших течій.

Так зрозумілими достойністю і незалежністю Твардовський аж ніяк не позбавляв Університет впливу на саме життя, він позбавляв його тільки безпосереднього та поспішного впливу, здійснюваного на поточні справи. Єдиним же впливом, який може мати на суспільство вірний своєму призначенню Університет, науковець визнавав научіння молоді та оприлюднення наукових праць. Лише цими шляхами Університет може впливати на все суспільство, поширюючи погляди і переконання, яких ніхто нікому не нав'язує як догмати, але сила яких міститься винятково в їх науковому доведенні. Тим самим Твардовський поставив під сумнів цінність ідеї Університету Гумбольдта: самотність дослідницької роботи. Варто відзначити, що на схилі XX століття Жак Дерріда у лекції «Закон достатньої підстави: Університет очима його послідовників» (1983) поглянув на проблему самотності Університету в контексті дилеми його життя і смерті, а саме знищення сутності Університету.

У контексті першого в історії об'єднання суспільства в єдине ціле виховне завдання Університету вбачав не у формуванні душ молодих людей за певним суспільним чи політичним взірцем або розвитку у них певного напряму і певного способу ставлення до практичних життєвих цілей, а в пробудженні і поглибленні у молодих умах розуміння величезної значущості, яку становить для людства об'єктивна істина і праця довкола її здобування. Визнання у кожній справі тільки однієї об'єктивної істини посприяло б, на погляд вченого, віднайденню молодими людьми у прагненні до неї спільних засад, на яких вони б приступили до праці без огляду на відмінності, що можуть виникати між ними.

Прихильність до об'єктивної істини та орієнтація на постійне прагнення до неї є, з точки зору Твардовського, потужним чинником, що виховує молодь бути людьми, які взаємно розуміють одні одних і є вибачливими, спроможними до такої взаємодії, в якій ділові стосунки мають перевагу над особистими, а спільний інтерес над індивідуальним. На жаль, сучасний Університет толерує зовсім інший вимір виховного завдання. Так, з погляду канадського дослідника Біла Рідінгса, Університет уже більше не слугує ідеї культури, а радше ідеї досконалості чи якості. Внаслідок цього автор книги «Університет у руїнах» (1996) пропонує перейти в університетських студіях від категорії суб'єкта до поняття сингулярності. Таку зміну вчений пояснює тим, що якщо згідно Рене Декарта мислячий індивід стає одним із суб'єктів, коли перетворює себе у локус мисленнєвої діяльності, яка на думку Юрґена Габермаса свідчить про його здатність погоджуватися чи не погоджуватися тобто спроможність до комунікації, то масова культура перетворює індивіда в агломерат матерії, історії, досвіду й всього іншого, внаслідок чого «у тобі немає нічого, що можна було б від початку вважати властивим усім» [3, с. 185–186]. Таким чином, масова культура гомогенізує сингулярності, перетворюючи їх у суб'єктів–споживачів, а не у традиційних суб'єктів–творців публічної сфери чи громадянського суспільства.

Виховну роботу професора і доцента Університету польський філософ мислив не чимось чужим і зовнішнім для них, а складовою їхньої викладацької праці, що полягає у формуванні в студентів мистецтва мислення й наукового дослідження, яке ця викладацька праця має на підставі власної дослідницької роботи викладача. У такий спосіб Твардовський воєдино сполучив три напрями – виховний, викладацький та дослідницький – діяльності професора і доцента університету, відтворюючи у цьому сполученні всю сутність їхньої професії. На посаду професора й доцента Університету Твардовський покладав усю достойність інституції, в рамках якої вони присвячують себе своїй професії.

У понятті достойності професії університетського викладача Твардовський вкладав відповідні інтелектуальні кваліфікації та професійні знання, а також велику твердість духу і сильний характер. З погляду вченого, моральні чесноти університетського викладача є передумовою його відмови від будь–яких упереджень, які можуть заступити шлях, що веде до об'єктивних знань, і які мають свої джерела у традиціях, у звичаях, у впливах оточення, в особистих захопленнях і відразах; та подолання у собі будь–яких схильностей, які б наказували йому відноситися нерівно до окремих студентів і виказувати до одних меншу, а до інших більшу доброзичливість. Сумління університетського викладача не дозволить прагнути, «щоб краще таке, а не інше вирішення наукової проблеми виявилося точним, щоб дослідження краще до такого, аніж до іншого, привели результату» [5, с. 15], він з однаковим задоволенням вітатиме кожне рішення і кожний висновок, які своїм обґрунтуванням зуміє легітимувати як наукові.

Однією з найбільших небезпек, що загрожують прийняттю університетським викладачем незалежної, вільної від будь–яких упереджень позиції щодо об'єктивної істини, філософ вважав його не тільки формальну, але й внутрішню належність до таких організацій, які наказують своїм членам визнавати певні переконання чи принаймні поводити себе так, як коли

б їх визнавали. За таких обставин викладач заздалегідь може відчувати неприязнь до всього, що цим нав'язаним переконанням опирається, та легко піддаватися спокусі знехтувати аргументами, що мовлять за прийняття фактів чи поглядів, з цими переконаннями незгодними, наражаючись на серйозні конфлікти щодо справ науки, її незалежності, ролі і призначення у житті народів і людства. Надто суворою видається вимога Твардовського утримуватися університетському викладачеві, як слузі об'єктивної істини, від усього, щоб могло накликати на нього підозру, але філософ був переконаний, що «хто насправді у здобуванні та проголошенні об'єктивної істини бачить мету життя, хто насправді є, як то кажуть, людиною науки, вченим у найповнішому і найпрекраснішому значенні цього слова, той зуміє бути глухим до нашіптувань різних амбіцій та встоїть перед спокусою розігрування будь–якої ролі там, де зовсім не йдеться про істину, але про владу, про впливи, про посади, про почесті і звання або просто – про гроші!» [5, с. 17].

Наче зазираючи у майбутнє, творець Львівсько–Варшавської школи бачив у професорах та доцентах громадян не лише окремого народу, окремої держави, але «великої республіки учених, що простягається через усі цивілізовані народи земної кулі» [5, с. 18]. Ця республіка у мріях філософа не володіє писаними законами, у ній немає жодних влад, наділених будь–якою фізичною силою: стаючи її громадянином, їй ніхто не присягає ні на лояльність, ні на вірність. Абсолютна відданість об'єктивній істині, усвідомлення відповідальності за її бездоганність, а також почуття солідарності – єдине, що об'єднує тих, змістом життя котрих є наука. У розвитку почуття солідарності громадян республіки вчених Твардовський бачив перспективи поступу для усього людства і тим самим для окремих народів і держав. З огляду на це, філософ наголошував на старанному плеканні цього почуття та його поширенні серед професорів і доцентів університетів світу й уникненні всього, що би його послабляло і саму солідарність навіть серед професорів і доцентів одного й того самого університету зруйнувало на користь і в ім'я будь–яких інших солідарностей, зовсім чужих науці і пошуку об'єктивної істини та її проголошенню.

Можна стверджувати, що уявлення Твардовського про республіку вчених набувають сьогодні все більш реальних абрисів у науковому світі. Показовим у цьому сенсі є домінування англійської мови у міжнародному академічному співтоваристві. Місії розвитку Університетом національної культури сьогодні приходить на зміну місія інтернаціоналізації, в контексті якої, на думку вітчизняного дослідника у царині вищої освіти Сергія Курбатова, «університет виступає фактором інтеграції економічних, політичних та соціальних систем власних країн у світовий контекст та головним ретранслятором глобальних цінностей, підходів та технологій на рівні тієї чи іншої держави» [2, с. 175]. При цьому доводиться визнавати, що зміщення акцентів з націоналізації до інтернаціоналізації у вищій освіті тягне за собою негативні наслідки. Так, гегемонія англійської мови несе загрозу гальмування чи навіть припинення розвитку національних термінологій, а розбудова нового постклясичного Університету відбувається, на погляд української дослідниці проблеми ідеї Університету Ольги Кузьменко, «під впливом економічного регулювання, яке поступово стає визначальним, підпорядковуючи собі політичні інститути, що загрожує наростанню явища академічного капіталізму та девальвацією культуротворчої місії Університету» [1, с. 173]. Формально масове суспільство гарантує сучасному Університету академічну свободу, проте реально глобальна економіка втягує його у виробництво освітньої продукції сумнівної якості.

Промова Твардовського символічно завершується акцентуванням уваги академічної спільноти на особливому значенні філософії стосовно наук в Університеті, яку він називав «провідною зіркою наук». Такої думки вчений дотримувався, виходячи з того, що істина та пошук шляхів її здобування є предметом досліджень філософії, тому саме філософія є союзницею і проводирем для всіх, хто на будь–якій ниві людських шукань прагне до істини. Філософія, писав Твардовський, «пробуджує у нас критицизм, який оберігає від сліпого підкорення авторитетам, від зручного обходження до любих нам інтелектуальних навичок, а також від надмірної віри в наш людський, надто обмежений розум; велить нам домагатися ясності й точності скрізь, де йдеться про застосування наукової аргументації, та позбавлятися усілякого роду вигаданих міфів, які воліють своєю одурманюючою туманністю заступити вловимість деталей і прозорість цілісності; вчить нас висвітлювати численні поняття, якими послуговуємося, не вникаючи в них глибше, окремі науки, і дає змогу нам усвідомити собі не менш численні принципи, якими керуємося у міркуваннях і вчинках повсякденного життя, у його щоденній практиці» [5, с. 19–20].

Вирізнення Твардовським філософії з–поміж інших наук потребує певного уточнення. У розумінні вченого філософія є світоглядом і наукою. Філософія як наука перш за все спрямована на пізнання, а не на творення світоглядів чи ідеологій. Тому вивчення філософії в Університеті не передбачає передачі знання, а лише методу пізнання, а також чогось винятково ціннісного, чого не дає жодна інша дисципліна: формування здатності критичного мислення. Таке призначення філософії увиразнює не привілейоване її становище в Університеті, а радше методологічний та аксіологічний орієнтир кожного наукового пошуку.

З огляду на здійснений аналіз, можна зробити висновок, що для Твардовського достойність Університету означала спрямованість на найвищі цінності та їх реалізацію в духовному житті людини і суспільства. Залишаючись вірним німецькій університетській традиції, філософ мислив Університет духовно незалежною інституцією, єдністю навчання і дослідження, гарантією особливого становища філософії з–поміж наук. Водночас науковець уникає трансляції відносних цінностей в Університеті на користь загальнолюдських. Республіка вчених у розумінні творця Львівсько–Варшавської школи вже не плекає ілюзію усамітнення у світі, а радше прагне нового визначення сенсу академічної свободи в контексті інтернаціоналізації.

Список використаних джерел

1. Кузьменко О. М. Ідея університету: закономірності й особливості трансформації історичних типів: дис. … канд. філос. наук: 09.00.10 / Кузьменко Ольга Миколаївна. – К., 2016. – 229 с.

2. Курбатов С. В. Феномен університету в контексті глобальних трансформацій: дис. … докт. філос. наук: 09.00.10 / Курбатов Сергій Володимирович. – К., 2015. – 426 с.

3. Ридингс Б. Университет в руинах / Билл Ридингс. – [пер. с. англ. А. М. Корбута]. – Москва: Изд. дом. Гос. ун–та Высшей школы экономики, 2010. – 304 с.

4. Jadczak R. Kazimierz Twardowski: twórca szkoły lwowsko–warszawskiej / Ryszard Jadczak. – Toruń: Wydaw. Adam Marszałek, 1991. – 142 s.

5. Twardowski K. O dostojeństwie Uniwersytetu / Kazimierz Twardowski. – Poznań: Uniwersytet Poznański, 1933. – 23 s.

References

1. Kuzmenko O. M. Ideya universitetu: zakonomirnosti y osoblivosti transformatsiyi istorichnih tipiv: dis. … kand. filos. nauk: 09.00.10 / Kuzmenko Olga Mikolayivna. – K., 2016. – 229 s.

2. Kurbatov S. V. Fenomen universitetu v konteksti globalnih transformatsiy: dis. … dokt. filos. nauk: 09.00.10 / Kurbatov Sergiy Volodimirovich. – K., 2015. – 426 s.

3. Ridings B. Universitet v ruinah / Bill Ridings. – [per. s. angl. A. M. Korbuta]. – Moskva: Izd. dom. Gos. un–ta Vyisshey shkolyi ekonomiki, 2010. – 304 s.

4. Jadczak R. Kazimierz Twardowski: twórca szkoły lwowsko–warszawskiej / Ryszard Jadczak. – Toruń: Wydaw. Adam Marszałek, 1991. – 142 s.

5. Twardowski K. O dostojeństwie Uniwersytetu / Kazimierz Twardowski. – Poznań: Uniwersytet Poznański, 1933. – 23 s.

Honcharenko O. A., *Ph.D., Associate Professor, Associate Professor of the Social and Economic Disciplines Department of the National Academy of State Border Service of Ukraine named after Bohdan Khmelnytskyi (Ukraine, Khmelnitsky), olgegoncharenko@gmail.com*

The Idea of the University in the Lviv–Warsaw School. Paper 1. Kazimierz Twardowski about the Majesty of the University

In this paper the author discloses the concept of «the Majesty of the University» from Kazimierz Twardowski's (1866–1938) point of view, who was the founder of the Lviv–Warsaw School (1895–1939). The subject of the paper is determined by the topicality of critical realization the modern idea of the university and its importance in the present context. It has been revealed that Twardowski defined the concept of «the Majesty of the University» as a unity of study and research, an autonomy, popularization of scientific researches, mental and moral education, a unity of professor's and associated professor's educational, teaching and research activity, high intelligence and morality of a teacher, a global solidarity of professors and associated professors, the unique value of philosophical sciences in the university study. It was concluded that Twardowski identified the Majesty of the University with the highest values and their implementation in human and social spiritual life.

Keywords: *the Idea of the University, the Lviv–Warsaw School, educational philosophy.*

* * *

УДК –1:159.954

Салій А.,
кандидат філософських наук, доцент, ВДНЗУ «Українська медична стоматологічна академія» (Україна, Полтава), anatoli.salj@gmail.com

Самотність та еміграція: до питання осмислення феноменів на прикладі творчості мислителів еміграції «першої хвилі» (20–ті – 40–ві роки XX століття)

Проблема еміграції ніколи не втрачала своєї актуальності, а в умовах сучасного українського суспільства взагалі перетворилася на проблему «номер один». На прикладі аналізу феномену російської еміграції «першої хвилі», що хронологічно позначає період з 20–х по кінець 40–х років XX століття, автор намагається визначити місце і роль екзистенціалу самотності в контексті творчості її знакових мислителів. Особливий акцент робиться на проблемі світоглядного розколу представників інтелектуального середовища російської еміграції на так зване «старше» і «молодше» покоління. Здійснюється аналіз творчого спадку М. Бердяєва, Л. Шестова, В. Варшавського, Г. Газданова, Г. Адамовича, Д. Мережковського та інших. Зазначається, що феномен самотності у творчості мислителів зазначеного періоду відіграє одну із ключових ролей, з одного боку, як поштовх до самопізнання, а з іншого – як спосіб самозбереження у чужому соціально–культурному середовищі.

Ключові слова: *еміграція, самотність, відчуженість, покинутість, культурна ізоляція.*

Філософський спадок російської еміграції «першої хвилі», на сьогодні перебуває у стадії активного осмислення. І якщо саме визначення поняття «філософія російської еміграції» ніякої проблеми не складає, і ми розуміємо під цим явищем творчий спадок цілого ряду мислителів 20–х – 40–х років XX століття, які перебували на території Франції, Чехії, Болгарії, США, Польщі, Англії, Швейцарії та інших, але зберігали при цьому власну національно–культурну ідентичність. То цілісне сприйняття його, як особливого феномену, вимагає застосування специфічних реконструктивних підходів та методів. І, що важливо, застосування історико–біографічних методик дослідження, аналізу культурних і філософських тенденцій [6, с. 153]. Цікаво і те, що саме в еміграції, на кінець 20–х років XX століття, починає стверджуватися думка про те, що і філософія як «сувора наука», залишить назавжди до кінця незавершеною, бо є особливою формою творчої діяльності.

Виходячи із цих тенденцій письменники та поети XIX століття, такі як О. Пушкін, М. Лєрмонтов, М. Гоголь, Ф. Достоєвський, Л. Толстой, характеризуються як зразки пізнання дійсності. На цих позиціях стоїть, зокрема, В. Зеньковський, який намагається обґрунтувати тезу про те, що філософські концепції, насправді, є не що інше як досвід побудови світогляду [8, с. 24–25]. У такому випадку, філософські теми існують у різноманітних світоглядах набагато вільніше, аніж там, де ми їх можемо спостерігати, як складові частини конкретних «систем».

Для більшості людей, еміграція завжди буде ототожнюватися із ситуацією, яка характеризує випробування тяжке і, здебільшого, довічне. Сам по собі, процес переїзду конкретної особи на територію іншої держави, який ще й до того ж, пов'язаний із чималими зусиллями, може свідчити, найперше, про життєвий оптимізм і потужну волю до життя. Але у ситуації вимушеної еміграції, до зазначених позитивних ноток обов'язково долучається невизначеність, туга і розпач, що, після першого напливу ейфорії, занурить людину у чуже, часто вороже середовище, забезпечивши почуттями покинутості, непотрібності та, як наслідок, відчуженості і самотності.

Осмислення феномену еміграції в історії філософської думки ще дуже далеке від своєї повноти. Тому, необхідно зазначити, що і дане дослідження не зачіпатиме великої кількості дотичних до еміграції тем, наприклад, тематики репатріації, тобто добровільного самовідчуження себе від батьківщини, що для письменника і мислителя, може мати вирішальне, а іноді й фатальне, значення. Ми будемо вести мову саме про еміграцію–як–переселення вимушене, яке здійснюється під прямим чи опосередкованим тиском соціальних обставин. Тому, наприклад, М. Гоголь, який пише свої «Мертві душі» в Італії, і взагалі за кордоном проводить близько дванадцяти років, в емігрантський дискурс не потрапляє: він будь–якої миті міг повернутися, а перебування за межами своєї держави – це його усвідомлений вибір. У Гоголя не було усвідомлення

того, що від'їжджаючи до Європи, він спалює усі мости, розуміння того, що назад вороття немає, а на батьківщині відбувається щось таке, що загрожує йому самому смертю у разі повернення. Тому, тематика відчуженої особистості, того, хто не дивлячись ні на що, все–таки вирішує змінити країну свого проживання, можливо навіть назавжди, відчужується від того суспільного середовища, яке відкидає її, так само як і інше приймає, сміливо може бути віднесена до категорії «вічних тем» [2, с. 913].

Емігрант, у першу чергу, – це той, хто певною мірою протистоїть тому суспільству у яке інтегрується. Це протистояння може бути тимчасовим або довічним, але у будь–якому разі у ньому закладено своєрідну безвихідь: особа або асимілюється і приймає обов'язкову, у даному випадку неминучу, втрату власної самоідентичності, або ж залишається у своїй площині, але самотньою і незрозумілою. По своєму унікальну роль асиміляція відіграє у творчості людей слова: літераторів, письменників, мислителів, тих, хто здатен реалізуватися за допомогою слів і мислеформ.

Дехто із представників творчих напрямків еміграцію можуть навіть не помітити, тому що світ художника, наприклад, наповнений кольором і образністю, у композитора – це сила звуку. Та еміграція для літератора може перетворитися на справжню трагедію, адже його середовище складається зі слів, вигуків, словосполучень, а в іншому мовно–культурному середовищі він уподібнюється вирваній з коренем рослині, яка приречена на поступове засихання [10, с. 440–441]. Тому, коли О. Звєрєв пише про тих, хто «мешкає» на Монпарнасі в Парижі, хто блукає десь неподалік станції метро «Вавен», то він має на увазі саме тих, хто мало–помалу гине через цю саму горезвісну «неможливість/нездатність» асимілюватися [7, с. 283–285]. І неможливість ця полягала у нездатності заробити навіть на сухий кусень хліба. Тому, вдень вони голодують, щоб зекономивши, нашкребти на філіжанку кави ввечері, в якому–небудь кафе «Селект», і сидіти там до самого ранку, по тій простій причині, що нікуди піти й ніде заночувати.

Ці, переважно молоді люди, були начисто позбавлені і такої самої здатності до соціальної мімікрії: вони єдине чого воліли – завжди залишатися самими собою. Обтяжені власною покинутістю, яка часто розвивалася у психічні захворювання, вони навіть не намагалися пристосуватися до вимог часу і суспільства. Того середовища, яке їх не приймало, не розуміло і, через це, ігнорувало [7, с. 289]. Можливо така поведінка була наслідком того, що ці люди були впевнені у безплідності усіх своїх намагань, у песимістичному «все одно нічого не вийде»? Такими їх зробила доля, а ще епоха. І такими вони несли свій хрест.

Трагічність емігрантського становища і його тотальна наповненість самотністю, яскраво представлена у творчості мислителів так званої «першої хвилі еміграції», що хронологічно включає 20–ті – 40–ві роки XX століття. Це був час потужного відтоку інтелектуального капіталу з території колишньої Російської імперії, у якому «філософські пароплави та потяги» складали лише дрібненьку краплину у бурхливому морі відчаю і невідомості. Тема самотності та відчуженості особистості для цих людей була неабияк актуальною, оскільки вони відпали від країни у яку не могли повернутися. Але одночасно, більшість із них щосили прагнуло зберегти ті традиції та звички, на яких зростало їхнє покоління. І багато хто з них був налаштований категорично проти будь–яких асиміляційних кроків, вбачаючи у цьому загрозу власній культурній самобутності [2, с. 913].

Одне із найтяжчих і часто неочікуваних вражень в еміграції полягає у тому, що мислитель залишається сам на сам із самим собою. Позбавлений внутрішньої опори, він перебуває у ситуації, коли не маєш можливості розміняти наявні духовні асигнації на щось більш менш предметне, матеріальне [1, с. 207]. Це говорить ще й про те, що одним із найважливіших факторів, який впливає на формування і розвиток почуття самотності та відчуження, як і раніше, вважається країна проживання. Актуальність цього чинника підтверджують і сучасні дослідження, які характеризують мешканців країн Східної Європи як більш самотніших у порівнянні з жителями країн Північної Європи [9, с. 75]. І міграційний чинник, у даному контексті, відіграє одну із ключових ролей.

Ситуація еміграції породжує людей настільки самотніх, що ні звичайнобуденне, не говорячи вже про загальнолюдське, їх не цікавить. До сигналів суспільства такі люди сліпі та глухі, тобто не схильні сприймати їх взагалі. Усе, що їм необхідно вкладається у верещання скрипки, електричні спалахи, осяяння і миттєве вирішення усіх насущних завдань – це такий собі прояв надзвичайного, чудесного. І шукати його вони схильні навіть у стилістиці. При тому, що відповідного простору немає, час скінчився і один порятунок тільки й залишається – мистецтво [1, с. 211]. Ми ведемо мову про досить характерний і чисельний суспільний прошарок, адже ці люди про те, що відплата за таку безпечність колись та прийде, навіть не здогадуються, або ж вони відразу прийняли рішення про те, що ніяких рахунків долі сплачувати не будуть. Вони живуть лише минулим і в якості свого рятівника сприймають Ф. Достоєвського, який і надає їм якусь ледь помітну, тонку і примарну ілюзію чуда. Хоча, в даному випадку, у Ф. Достоєвського важливими визначаються не його ідеї, а ніде не позначена, ніде не присутня реально його характерна тональність, яка слугує киснем для тих, хто задихається у чужому, жорсткому культурному середовищі.

Такий інтелектуально–світоглядний злам був характерним саме для емігрантів старшого покоління, коли багато хто з них свій вибір свідомо зробили, тим більше, що цей вирішальний крок був цілком природнім. І цей важливий вибір було зроблено із відчуттям власної правоти у тому, що їх еміграція неначе символізує окремий плацдарм самотності. Саме з неї, для більшості інтелектуалів, розпочинається усіляка культурна гра, а іноді й просто «гра в культуру», яка позначається як захист «духовної скарбнички»; починається із букви «Ѣ» і закінчується відданістю таким традиціям, які з часом починають набирати самих гротескних форм [1, с. 212]. Скоріше за все саме звідси бере свій початок така пристрасть у захисті принципу верховенства права особистості, яка мала місце у громадській діяльності того ж Д. Мережковського чи М. Бердяєва, але, одночасно, принципу темного, суперечливого навіть через призму християнських чеснот.

Як би там не було, але ми знову змушені повертатися до проблематики індивідуалізму, адже якщо якесь умовне «я» вже ні на кого не зможе покладатися, а я і так увесь перебуваю у самому собі, до того ж сам собою і закритий, самим собою і обмежений, тоді, звичайно, вирішення конкретних творчих завдань може бути можливе тільки у вигляді тих самих чудес і миттєвого містичного осяяння.

Зараз, ми говоримо про той кардинальний світоглядний злам, який оформився між представниками одного емігрантського середовища, але серед різних вікових груп. Саме в середовищі «першої хвилі» еміграції виникає глибокий розкол між представниками так званого старшого покоління і молодою творчою генерацією. «Старше покоління» – це переважно ті, хто уособлював собою ще ту, «стару Росію», це переважно вже порівняно відомі постаті в літературі, філософії, науці, знані мислителі: О. Купрін, М. Бердяєв, Л. Шестов, Д. Мережковський, З. Гіппіус, І. Бунін та інші. До «молодого покоління» відносили тих, хто зростав інтелектуально, формувався світоглядно вже в емігрантському середовищі: М. Алданов, Г. Газданов, Г. Адамович, В. Варшавський, І. Немировський, Б. Поплавський та інші.

Фактично, репрезентативний бік образу самотності та відчуженості притаманний саме представникам молодшого покоління, адже це переважно ті, хто опинився у чужому, а часто і ворожому світі, байдужому до їхнього існування; це ті, хто гостро відчував повну неспроможність реалізувати ці цінності, які для їх батьків здавалися непорушними [7, с. 305]. Вони мріяли про ту літературу і філософію, яку вони обов'язково створять, не рахуючись із канонами, які зцементували у минулому житті їх співвітчизники–попередники.

Нехай інші намагаються зупинити час, який начебто немає ніякої влади над пам'яттю, нехай вони зберігають ілюзію того, що пам'ять їх закриє від самотньої емігрантської буденності, від нескінченної туги. Нехай старші, із притаманною для них впевненістю, тримаються за примарні, але такі гармонійні схеми померлої реальності, від якої саме життя не залишило каменя на камені. Але саме вони – молоді – підуть іншим, своїм шляхом, створять нові форми і мисленнєві конструкти і усе для того, щоб продемонструвати усьому світові кардинально інший рівень страху і нестерпного болю, щоб проникнути у найпотаємніші душевні лабіринти, для яких не існує ні звичайних схем, ні буденних слів. Для них порожня сторінка набагато правдивіша, аніж типовий набір готових формул і кліше, які завуальовані за віртуозною стилістикою [7, с. 306].

Схожим на них був і образний головний герой емігрантського середовища, як вони його уявляли і відчували. А це, така собі «гола людина», особа викинута з історичного процесу і усіх можливих динамічних рухів соціального життя. Саме з внутрішніх глибин такої «оголеної людини», обов'язково повинні здійнятися порожнеча, туга і відчай, загальним фоном яких виступатиме добре відома нам самотність [3, с. 164]. І над усім цим внутрішнім запустінням панує тотальне відчуття забуття.

Аксіологічний конфлікт між старшим і молодшим поколінням почав предметно аналізуватися ще його безпосередніми учасниками: В. Варшавським, Г. Газдановим, З. Гіппіус, Д. Мережковським та іншими. Так, В. Варшавський, говорячи про «молоду генерацію» емігрантських літераторів, звертає увагу на те, що зростають і формуються усі вони переважно без «свого повітря», їх розум, тільки но розквітнувши, починає зачахати, але, тим не менш, він живіший, бо найяскравіше демонструє безкінечний і трагічний досвід емігрантського життя з його самотністю і відчуттям покинутості, непотрібності і відчуженої безпорадності [4, с. 410]. Зі свого боку можемо додати, що такий висновок може сформуватися тоді, коли порівнюєш долі і жадання молодих авторів із представниками того ж старшого покоління, творчість яких може сміливо бути названа «дореволюційною», і початки її знаходиться у тому періоді, коли усі вони не були так трагічно розколоті. Хоча консолідованої емігрантської літератури можливо ніколи і не існувало в реальності. Адже за висновком того ж Г. Газданова, «за шістнадцять років (*на 1936 рік – прим. С. А.*) в еміграції не з'явилося жодного більш менш значущого письменника» [5, с. 404].

Звичайно, що реальний емігрант не завжди перетворювався на «голу людину на оголеній землі», але його самотність була більшою і сильнішою за буденну самотність, яку відчуває будь–який іноземець у чужому людському мурашнику. Він максимально тісно пов'язується з тими, хто його оточує повсякчас, лише самими загальними суспільними обов'язками, хоч ліпша, основна частина його справжнього єства не включається у їхнє справжнє життя.

Власне, саме тому, це чуже товариство звертається не до того, ким насправді є ця людина (офіцер, дворянин, журналіст, викладач чи письменник), а до несправжнього – паризького/берлінського/празького «візника/таксиста», офіціанта або викидайлу середньостатистичного національного ресторану чи занепалого, відразливого клошара, який проводить увесь свій вільний час під мостами та в бідняцьких нічліжках. Тому і ті, внутрішні колізії, які виникають на ґрунті зміщення індивідуального і соціального «я», роблять відчуженість емігранта дуже схожою на самотність покинутої людини на безлюдному острові. А з іншого боку, факт закарбованості у свідомості такої собі пріоритетності власної культури, обов'язково призведе до недооцінювання культурних традицій країни перебування, а можливо і до прояву відкритої агресії до неї. Як приклад такої поведінки, можна назвати вбивство Павлом Горгуловим президента Французької республіки Поля Думера, що трапилося 6 травня 1932 року. Одночасно з цим, максимальне занурення у культурне середовище країни проживання, обов'язково сприяє приглушенню у самому собі культури власної. Навіть спроба врівноваженого існування на площині обох культур, часто призводить до своєрідного розмивання меж і повної втрати відчуття національної особливості.

На думку того ж В. Варшавського, і з ним важко не погодитися, емігранти старшого покоління захищені від такої відчуженості хоча б тим, що внутрішньо можуть перебувати у тому далекому, у чомусь «потойбічному», дореволюційному просторі, спогадів про який вже не мають молоді [4, с. 411]. І це вже не якась там романтично–героїчна самотність, а зовсім інша – кричуща і болюча до нестями туга. У такої самотності, окрім внутрішнього мотиву, мається й інший бік – нудьга, яка здатна заморочити голову безкінечною

порожнечею. А перебування у такій ситуації неймовірної нудьги–самоти, чимось дуже схоже на перебування в буцегарні в одиночній камері, що у свою чергу, не може не відбиватися на контекстах і сенсах творчості молодих письменників. Такий стан не просто не дає цікавих образів, а усе глибше і глибше занурює у самокартання і самопокарання. Свідомість персонажів такої творчості пірнає усередину самого себе, сподіваючись на те, що там, на самому дні, можна буде відшукати таку жадану радість, а головне – спокій.

Список використаних джерел

1. Адамович Г. Литературные впечатления / Георгий Адамович // Современные записки. – Париж, 1936. – №61. – С.205–212.
2. Балабан А. И. Образ эмигранта в творчестве Ирэн Немировски и проблема национальной самоидентификации // Известия Самарского научного центра РАН. – 2014. – Т.16. – №2 (4). – С.913–916.
3. Варшавский В. С. О «герое» эмигрантской молодой литературы / Владимир Варшавский // Числа. – 1932. – №6. – С.164–172.
4. Варшавский В. С. О прозе «младших» эмигрантских писателей / Владимир Варшавский // Современные записки. – Париж, 1936. – №61. – С.409–414.
5. Газданов Г. О молодой эмигрантской литературе / Гайто Газданов // Современные записки. – Париж, 1936. – №60. – С.404–408.
6. Ермишин О. Т. О философии русской эмиграции (проблемы, методы, перспективы изучения) // Вестник РХГА. – 2008. – Т.2 (9). – С.153–164.
7. Зверев А. М. Повседневная жизнь русского литературного Парижа. 1920–1940 / Алексей Зверев. – М.: Молодая гвардия, 2011. – 384 с.
8. Зеньковский В. В. Философские мотивы русской поэзии / Василий Зеньковский // Вестник РХСД. – 1959. – №52. – С.24–31.
9. Свендсен Л. Фр. Г. Філософія самотності / Ларс Свендсен. – Львів: Видавництво Аннети Антоненко; К.: Ніка–Центр, 2017. – 208 с.
10. Чхартишвили Г. Писатель и самоубийство: в 2–х кн. / Григорий Чхартишвили. – М.: «Захаров», 2011. – Кн.1. – 464 с.

References

1. Adamovich G. Literaturnye vpechatlenija / Georgij Adamovich // Sovremennye zapiski. – Parizh, 1936. – №61. – S.205–212.
2. Balaban A. I. Obraz jemigranta v tvorchestve Irjen Nemirovski i problema nacional'noj samoidentifikacii // Izvestija Samarskogo nauchnogo centra RAN. – 2014. – T.16. – №2 (4). – S.913–916.
3. Varshavskij V. S. O «geroe» jemigrantskoj molodoj literatury / Vladimir Varshavskij // Chisla. – 1932. – №6. – S.164–172.
4. Varshavskij V. S. O proze «mladshih» jemigrantskih pisatelej / Vladimir Varshavskij // Sovremennye zapiski. – Parizh, 1936. – №61. – S.409–414.
5. Gazdanov G. O molodoj jemigrantskoj literature / Gajto Gazdanov // Sovremennye zapiski. – Parizh, 1936. – №60. – S.404–408.
6. Ermishin O. T. O filosofii russkoj jemigracii (problemy, metody, perspektivy izuchenija) // Vestnik RHGA. – 2008. – T.2 (9). – S.153–164.
7. Zverev A. M. Povsednevnaja zhizn' russkogo literaturnogo Parizha. 1920–1940 / Aleksej Zverev. – M.: Molodaja gvardija, 2011. – 384 s.
8. Zen'kovskij V. V. Filosofskie motivy russkoj pojezii / Vasilij Zen'kovskij // Vestnik RHSD. – 1959. – №52. – S.24–31.
9. Svendsen L. Fr. G. Filosofija samotnosti / Lars Svendsen. – L'viv: Vydavnyctvo Annety Antonenko; K.: Nika–Centr, 2017. – 208 s.
10. Chhartishvili G. Pisatel' i samoubijstvo: v 2–h kn. / Grigorij Chhartishvili. – M.: «Zaharov», 2011. – Kn.1. – 464 s.

Saliy A., *Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of Higher State Educational Establishment of Ukraine «Ukrainian Medical Stomatological Academy» (Ukraine, Poltava), anatoli.salj@gmail.com*

Loneliness and emigration: on re–considering the phenomena as exemplified by the creative works of the «first wave» emigration thinkers (1920s – 1940s)

The problem of emigration never lost its relevance, and under conditions of modern Ukrainian society, it turned into the issue of primary importance. The author aimed to determine the place and role of the existential of solitude in the context of the creativity of its iconic thinkers, as exemplified by the phenomenon of Russian «first wave» emigration, which chronologically marks the period from the 1920s to the end of the 1940s. Particular emphasis is placed on the problem of the world–view split in the representatives of the intellectual environment of Russian emigration into the so–called «older» and «younger» generations. The analysis of the creative heritage of M. Berdyaev, L. Shestov, V. Varshavsky, G. Gazdanov, G. Adamovych, D. Merezhkovsky and others has been carried out. It has been noted that the phenomenon of loneliness in the works of thinkers of this period plays one of the key roles, on the one hand, as an impetus for self–knowledge, and on the other – as a way of self–preservation in a strange socio–cultural environment.

Keywords: *emigration, loneliness, alienation, desolation, cultural isolation.*

* * *

УДК 261.7

Филоненко А. С.,
кандидат философских наук, доцент
кафедры теории культуры и философии науки
философского факультета, Харьковский
национальный университет им. В. Н. Каразина
(Украина, Харьков), afilonenko1968@gmail.com

Теология Луиджи Джуссани и православная традиция

Доказывается, что все центральные темы богословия Джуссани близки как православной традиции древней неразделенной церкви, так и современному православному богословию. Его важнейшей методологической предпосылкой был так называемый «православно–католический взгляд», или одна из трех «культурных позиций» для рассмотрения решающего вопроса о методе христианской проповеди. Демонстрируя ограниченность двух других культурных позиций, «рационалистической» и «протестантской», делающих Христа или событием прошлого, или содержанием лишь внутреннего, субъективного опыта, Джуссани, полагаясь на разум, предлагает взгляд, который находит выражение в христианской традиции как таковой. Встреча как форма присутствия Другого представляет собой и центральный принцип богословия Джуссани, и выделяемого им «православно–католического взгляда», пронизывающего все христианское мышление и являющегося предпосылкой богословия общения.

Ключевые слова: *католицизм, православие, современное богословие, антропология, экуменизм.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Актуальность исследования и состояние изучения проблематики. Тема отношения с Православием занимает среди многообразных интуиций монсеньора Луиджи Джуссани, основателя католического движения «Общение и освобождение» (1922–2005), крайне парадоксальное положение. С одной стороны, она безусловно периферийна: ей не посвящены книги или большие встречи, все развернутые суждения об этом опыте могут быть представлены даже в скромной статье, но с другой стороны, эта не бросающаяся в глаза тема является красной нитью, пронизывающей всю его жизнь и служение. Свидетельства знакомства отца Джуссани с православной мыслью мы находим уже в его семинарском круге чтения в Венегоно в начале сороковых годов, когда на занятиях с Энрико Гальбиати он не только изучает русский язык, но и делает первые шаги в православном богословии: славянофилы, особенно Хомяков, Соловьев, «немного Шестова и Бердяева» прочитаны вместе с десятками протестантских и современных богословов в поисках Христа как центра всего [4, p. 77]. Его первая, опубликованная в 1951 году, статья называется «Atteggiamenti protestanti e ortodossi davanti al dogma dell Assunta» («Отношение протестантов и православных к догме Успения») [2]. В 1988 году, когда в Советском

Союзе заканчивается эпоха атеистических гонений на Церковь в связи с государственным празднованием «тысячелетия Крещения Руси», а Католическая Церковь отмечает десятилетие понтификата Папы Иоанна Павла II, Джуссани выбирает в качестве текста Пасхального плаката слова Владимира Соловьева из «Краткой повести об Антихристе»: «… обратился к ним император: «Что еще могу я сделать для вас? Странные люди! Чего вы от меня хотите? Я не знаю. Скажите же мне сами, вы, христиане, покинутые большинством своих братьев и вождей, осужденные народным чувством: что всего дороже для вас в христианстве? Тут, как белая свеча, поднялся старец Иоанн и кротко отвечал: «Великий государь! Всего дороже для нас в христианстве сам Христос – Он Сам, а от него все, ибо мы знаем, что в Нем обитает вся полнота Божества телесно» [10, с. 754]. Тогда же, в лекции Начала года, Джуссани, комментируя эти слова, скажет: «Я прочел эти слова, которые теперь станут перманентным манифестом нашего Движения: не существует другого литературного высказывания, которое могло бы лучше выразить то, что вдохновляет нас» [3, p. 27]. В самом конце жизни он пишет Интенцию к Святой Мессе 11 февраля 2004 года, в которой предлагает молиться: «за то, чтобы, по заступничеству Богородицы, все члены Братства «Общение и освобождение» решительно продолжили свой путь к святости, тем самым участвуя в осуществлении самой дорогой «мечты» человека Иисуса из Назарета: чтобы Его Тело продолжало присутствовать в истории в единстве между Россией и Римом».

Задачи исследования. В своей статье я постараюсь 1) выделить и описать эту неприметную, но красную нить отношений с Православием в служении и мысли Джуссани, 2) показать соответствие интуиции Джуссани реальному опыту и пути Православия в XX веке.

В интервью 1979 года для Il Sabato, которое провел Джорджио Сарко, Джуссани выделяет три интеллектуальные встречи, определившие его изучение теологии в Венегоно: Ньюман и англосаксонская культура, Мелер и немецкая католическая теология, философы и богословы русского Православия, особенно «славянофилы» [1, p. 12]. Среди важнейших авторов он выделяет вначале Достоевского, позже Хомякова, а тематически православная мысль проникает в него через экклесиологию, представленную в многочисленных публикациях Руссикума. Интерес к православной экклесиологии развивается в нем одновременно с занятиями современной протестантской теологией, и эти две интеллектуальные традиции представляются ему дополнительными друг к другу: «Собственно встреча, полная уважения и восхищения протестантским духом и православным гением, позволила мне лучше понять как именно католическая Церковь является уникальным местом где православное чувство общины и протестантский вкус к конкретности и индивидуальности могут быть гармонично примиренными в едином синтезе» [1, p. 15].

В те же годы он открывает глубину интуиций Соловьева, первое знакомство с которым происходит через пророческий экклезиологический шедевр «Россия и Вселенская церковь», а позже он открывает актуальность соловьевской антропологии, в которой, по свидетельству отца Романо Скальфи, «интегральное знание состоит в понимании человека не только исходя из разума, но и более полно, через охват аффективности (l'affettivita), опыта (l'esperienza), причастности (la comunione) [4, p. 372]. Позже, уже в лицее Берше, Соловьев входит в круг необходимого чтения, предлагаемый Джуссани ученикам, наряду с Данте, Клоделем, Пасколи, Кьеркегором, Манзони, Леопарди, Ньюманом, Пеги [4, p. 173].

В 1979 году Джуссани выделяет два элемента, глубоко воспринятые им во встрече с православной традицией:

1. **Преображение:** «Этот элемент на Западе сводили к «устойчивому выражению» мистического богословия, на которое можно было не обращать особого внимания… но в его свете, используя «преображение», мы видим реальный рассвет опыта новой человечности и нового мира («небеса и земля новые»); это изначальная манифестация полноты правды и красоты, на которые знак указывает. Новый мир, в самом деле, уже начался с воскресением Христа и нам дано это видеть в опыте».

2. **Соборность:** «есть результат развития такой стороны «причастности (comunione)», которую мало подчеркивают. А именно, Приобщение есть необходимый элемент познания, это тот элемент, который делает познание возможным. Жизнь в общении и новое познание (новое т.е. подлинное, настоящее) реальности – они между собой связаны» [1, p. 13].

Любопытно, что эти элементы выделяются Джуссани как важнейшие на протяжении всей его жизни. О первых открытиях в православном богословии он скажет: «Наиболее глубокой для меня является идея «общения», появившаяся как модификация идеи причастности русскими писателями» [4, p. 77]. А уже в 1993 году Джуссани встречает отца Паоло Пецци, отправляющегося в Россию, в Новосибирск, и просит его проверить две интуиции, связанные с православной традицией и повлиявшие на его собственное богословие. По свидетельству монсиньора Пецци, он сформулировал их следующим образом: «Первая – это страстная любовь к красоте. В восточной традиции, – и в этом православие для нас великий учитель, – развит вкус по отношению к тому факту, что событие Христа преображает реальность. Это хорошо выражено в понятии «преображения»: реальность призвана быть преображенной во Христе… Вторая – это горячий идеал «причастности»: познание реальности, и тем самым углубление тайны Бога, не осуществляются благодаря гениальности индивидуума, а они всегда являются плодами приобщения, плодами личности, которая не воспринимает себя в отдельности, а в отношении» [4, p. 692–693].

Начавшаяся в конце пятидесятых годов дружба Джуссани с отцом Романо Скальфи расцветает с 1965 года, когда они поселяются вместе в Милане по адресу via Martinengo, 16. В те годы «русские чаепития» становятся ежедневными, живущий этажом выше отец Романо навсегда станет для Джуссани superiore, а встречи с Православием обретут лица. Для Джуссани – это время проверки интуиций, воспринятых им при изучении православного богословия второй половины девятнадцатого века, для Скальфи – время свидетельства о великой любви к гонимой православной Церкви, ее культуре и мысли, о верности ее новомученикам и исповедникам, воплощавшееся в работе тогда еще

миланского центра «Христианская Россия». Для них обоих присутствие «Христианской России» и Движения в России в девяностые годы, по словам Джованны Парравичини, «нельзя было воспринимать как миссию, как план действия, направленный на другого, а как мост для обмена между живыми общинами, между разными опытами, устремляющимися к одной и той же красоте» [4, p. 372]. Когда в 2004 году в Москве открывается культурный центр «Духовная библиотека», его сотрудники принимают от Джуссани и Скальфи такое предложение для своей работы: «Уважать тех, кого мы встречаем, уважать жизнь Церкви перед нами, потому что это лик Иного, Тайны. Именно так изначально родился экуменизм, не из богословия; так и Духовная библиотека была основана в Москве в 1993 с этой характеристикой, как совместное действие людей, которые хотят друг другу помочь свидетельствовать о том, что «Христос есть все во всех», и потому признают, что они вместе, православные и католики внутри большего единства» [4, p. 1164].

Благодаря отцу Романо происходят живые встречи Джуссани с людьми из Советского Союза, несущими драматический опыт свидетельства о Христе в годы гонений. Одной из самых значительных становится встреча с отцом Александром Менем, убитым 9 сентября 1990 года сразу после возвращения из Италии, где его принимала «Христианская Россия». В его лице Джуссани открывает опыт, соответствующий его собственной интуиции Движения, и цитирует и комментирует слова Меня: «Точка силы христианства – не в отрицании, а в утверждении, в широте и полноте горизонта», или: «Христианство не есть новая этика, но новая жизнь» [4, p. 830]. Вдохновение встречи – узнавания взаимно: Мень, встретив Движение в Москве, пишет послесловие к русскому изданию «Религиозного чувства», вышедшему в 1989 году. Представляя дело Джуссани православным читателям в кратчайшем тексте, он находит такие слова: «Медленно и бережно ведет он нас по ступеням к преддверию Храма и лишь в конце переступает его порог. Ведет, вооружившись рациональным методом. Призывает не отрекаться от разума – великого дара Божья, – а употребить все его силы для приближения к последней Реальности. /…/ Автор показывает, что религиозная жизнь выходит за пределы индивидуального опыта и требует Общины, в недрах которой совершается встреча с Богом, встреча со Христом» [9, с. 170].

Важнейшей встречей с православной традицией становится встреча с крупнейшим французским богословом Оливье Клеманом (1921–2009), учеником Владимира Лосского, инициировавшего «поворот к Отцам», или неопатристический синтез в послевоенном православном богословии. Сам Клеман происходил из атеистической семьи и после духовных поисков, участия во французском Сопротивлении и кризиса безверия, встретил через Лосского православную традицию и в тридцать лет был крещен в Православной Церкви. Он привнес в православное богословие опыт и вопрошание человека «после Хиросимы», а в самом Православии встретил поколение людей, опыт которых выражался в определении отца Сергия Булгакова: «Православие есть Церковь Христова на земле. Церковь Христова есть не учреждение, но *новая жизнь со Христом и во Христе*, движимая Духом Святым» [7, с. 27]. Открывая и описывая эту новую жизнь с невероятной экуменической широтой и широко свидетельствуя о ней в своих книгах и лекциях, Клеман узнал в опыте «Общения и освобождения» эту «революцию Духа» и дал первую православную оценку значения Движения: «Трагедия европейской истории заключается в том, что социализм в лучшей своей части никогда действительно не встречал лучшую часть христианства. Социализм, этот род внешнего христианства, как говорит Пеги, всегда и исключительно находил перед собой пиетизм, испуганный жизнью, пиетизм, лишенный любой динамики преображения. Конечно, был Пеги, потом Бердяев и их конвергенция с французским персонализмом, поскольку Мунье в начале тридцатых годов основал движение Esprit, вдохновляясь Пеги и в сотрудничестве с Бердяевым. Но эти люди, эти группы были слишком изолированными, тоталитарные течения были слишком сильными, исторические конвульсии – слишком обширными, и поэтому у персонализма не получалось принести непосредственные плоды (только сегодня что–то начинает приобретать форму в этом смысле с «Общением и освобождением» в Италии и с развитием персоналистических тенденций среди христианской интеллигенции на востоке)» [4, p. 600].

В 1981 году Джуссани цитирует это описание на встрече священников и говорит, что Движение действительно родилось из стремления к личностному преодолению того, что Клеман так точно определяет как «пиетизм, испуганный жизнью» [4, p. 600–601]. Их книжная встреча перерастает в настоящую дружбу после совместного выступления на Митинге в Римини в 1983 году, когда на встрече, посвященной «Свобода Бога» они вместе обсуждали современный кризис человечности и его преодоление лишь через встречу со Христом. Через много лет, в 2005 году, Клеман так вспоминал опыт дружеского соответствия, родившийся на той встрече: «Мы постепенно стали друзьями. Я был много раз у него в гостях. Он рассказывал мне о своем приключении…. Не через страх, а через огонь, говорил всегда отец Джуссани. Он как будто предчувствовал и подготавливал провиденциальный приход Иоанна Павла II» [4, p. 650]. Так через подобные встречи Джуссани убеждается в том, что усвоенные им в семинарские годы интуиции православного богословия живы и плодотворны в самой Православной Церкви, проходящей мученический путь.

Богословским выражением интуиций, воспринятых Джуссани в православной традиции, становится третий том его opus magnum «Путь». Его важнейшей методологической предпосылкой становится так называемый «православно–католический взгляд», или одна из трех «культурных позиций» для рассмотрения решающего вопроса: «Каким *методом* я могу быть разумным в принятии христианского предложения?», или «Как сегодня достигнуть уверенности в факте Христа?» [8, с. 15]. Демонстрируя ограниченность «рационалистической» и «протестантской» позиций, делающих Христа или событием прошлого, или содержанием лишь внутреннего, субъективного опыта, он, полагаясь на разум, предлагает взгляд, который «находит выражение в христианской традиции как таковой». Этот «православно–католический взгляд» характеризуется тем, что он ориентирован на саму

структуру *христианского события.* Для Джуссани Присутствие первичнее порождаемых им значений, поскольку само Событие вошло в историю «как новизна, Божья весть, весть Тайны, ставшей «плотью», ставшей целостным человеческим существом […] Поэтому целостное человеческое присутствие подразумевает метод *встречи*, столкновения с отличной от себя реальностью. Это объективное присутствие делает встречу в высшей степени возможной, потрясает сердце, но приходит извне. Понятие «встреча» включает в себя как существенные части и внешний, и внутренний аспект» [8, с. 26]. Внутри христианского события Джуссани усматривает дополнительность тем *преображения* и *общины*, и если преображение характеризуется потрясенным красотой сердцем, то потрясающая реальность с исторической точки зрения «называется «Церковью», с социологической – «народом Божиим», с онтологической, т.е. в глубинном смысле слова, – «мистическим Телом Христовым»» [8, с. 26–27].

Православная традиция встроена у Джуссани в экклезиологической перспективе, из которого рождается все его предложение, вплоть до воспитательного метода. Эту ключевую формулу он выражает, например, таким образом: «Личность Христа становится присутствием, жизненно важной встречей во все времена благодаря человеческому роду, который Он избирает и который из Него постоянно изливается в историю как ощутимый опыт Его божественной реальности» [8, с. 29]. Из воспитания такого «православно–католического взгляда» рождается Движение, но важно увидеть, что и в самой православной традиции именно этот взгляд также порождал Движение в Церкви в XX веке. Тот «православно–католический взгляд» на Присутствие Христа в настоящем, из воспитания которого рождается движение «Общение и освобождение» в Италии, РСХД в русской эмиграции и православная епархия в Великобритании, собирается у митрополита Антония Сурожского из тех же двух ключевых интуиций, которые Джуссани находит во встрече с православной традицией. В 1967 году в проповеди «Об истинном достоинстве человека», произнесенной в оксфордской университетской церкви Пресвятой Девы Марии, интуиции о преображении человека и о соборности были сформулированы им следующим образом: «Два представления вышли на первый план, быть может, с большей ясностью после войны, чем до нее: представление *о величии человека*, о его значимости как для других людей, так и для Бога, и представление о человеческой *солидарности*» [6, с. 271]. При этом величие человека заключается в том, что «он может быть недостойным сыном, он может быть кающимся сыном, он может вернуться в отчий дом, но только как сын. Каким бы недостойным сыном он ни был, он никогда не сможет стать достойным наемником. Вот так Бог смотрит на человека – в перспективе его сыновства, которое даровано нам в воплощении Господа Иисуса Христа, которое заложено в акте творения и соответствует нашему призванию стать причастниками Божественной природы (2 Пет 1:4) … Это наше призвание. Это то, чем мы должны быть. На меньшее Господь не согласен» [6, с. 272]. Радикальные этические выводы из понимания высочайшего достоинства личности приводят к требованию универсальной солидарности: «Мы должны быть солидарны прежде всего со Христом, а в Нем – со всеми людьми до последней черты, до полной меры жизни и смерти. И только тогда, если мы это принимаем, мы все – каждый из нас и сообщество всех верных, народ Божий – можем вырастать в то, что было во Христе и что было в апостолах, то есть в группу людей, которые обладают более величественным видением, чем мир, большим масштабом, чем мир, так чтобы Церковь от начала могла содержать в себе все это: могла быть причастной ко всем условиям существования человека и поэтому могла вести человечество к спасению» [6, с. 276].

Эти две предпосылки определяют ту «новую жизнь», которая проявляется в опыте встречи с современным Христом. Важнейшим евангельским образом этой реальности «народа Божьего» и для Джуссани [8, с. 27], и для митрополита Антония становится образ виноградной лозы: «…если ветвь пребудет на лозе, она начинает развиваться, достигает полноты, становится самой собой в таком смысле, какого мы не могли подозревать раньше. Да, эта полная, огромная жизнь, жизнь без предела, жизнь этого животворного древа трепещет и наполняет черенок. Но черенок стал самим собой только потому, что он оживотворен этой полнотой жизни» [5, с. 251]. Воспитательное предложение и Джуссани, и митрополита Антония основано на культивировании опыта встречи со Христом, который порождает новый взгляд на всякую встречу и общение людей друг с другом, а также на жизнь во всяких реальных обстоятельствах.

Выводы. Возврат Л. Джуссани к первоначальному христианству закономерно привел к нахождению общности католической традиции с православием. При этом центром христианства провозглашался опыт. Абсолютизация значения индивидуального и коллективного опыта, характерная для христианства эпохи модерна, позволила наново открыть потенциал христианства, очищенного от схолатического формализма и этической казуистики. Аналогичные процессы характерны и для православия, обновление которого связанно с богословием Антония Сурожского, также настаивавшего на абсолютном значении опыта.

Список использованных источников

1. Giussani L. Da quale vita nasce Comunione e Liberatione / L. Giussani // Milano: Supplemento a «CL – Litterae communionis», 1979. – n.7–8 (1979). – P.1–21.

2. Giussani L. Atteggiamenti protestanti e ortodossi davanti al dogma dellAssunta / L. Giussani // Giussani L. Porta la Speranza. Primi scritti. – Genova: MARIETTI 1820, 1997. – P. 81–90.

3. Giussani L. Il miracolo dell ospitalita / L. Giussani. – Milano: PIEMME, 2012. – 163 p.

4. Savorana A. Vita di don Giussani / A. Savorana. – Milano: Rizzoli, 2013. – 1351 p.

5. Антоний, митрополит Сурожский. О Церкви (катехизическая беседа) // Антоний, митрополит Сурожский. Беседы о вере и Церкви. – М.: СП Интербук, 1991. – С.243–258.

6. Антоний, митрополит Сурожский. Об истинном достоинстве человека // Антоний, митрополит Сурожский. Труды. – М.: «Практика», 2002. – С.271–276.

7. Булгаков С. Н. Православие: Очерки учения православной церкви. – М.: Терра, 1991. – 416 с.

8. Джуссани Л. Зачем Церковь. – М.: «Христианская Россия», 2004. – 279 с.

9. Мень А. У порога храма // Джуссани Л. Религиозное чувство. – М.: «Христианская Россия», 2004. – С.169–170.

10. Соловьев В. С. Три разговора о войне, прогрессе и конце всемирной истории // Соловьев В. С. Сочинения в 2 т. Т.2. – М.: Мысль, 1990. – С.635–762.

References

1. Giussani L. Da quale vita nasce Comunione e Liberatione / L. Giussani // Milano: Supplemento a «CL – Litterae communionis», 1979. – n.7–8 (1979). – P.1–21.

2. Giussani L. Atteggiamenti protestanti e ortodossi davanti al dogma dellAssunta / L. Giussani // Giussani L. Porta la Speranza. Primi scritti. – Genova: MARIETTI 1820, 1997. – P.81–90.

3. Giussani L. Il miracolo dell ospitalita / L. Giussani. – Milano: PIEMME, 2012. – 163 p.

4. Savorana A. Vita di don Giussani / A. Savorana. – Milano: Rizzoli, 2013. – 1351 p.

5. Antoniy, mitropolit Surozhskiy. O Tserkvi (katekhizicheskaya beseda) // Antoniy, mitropolit Surozhskiy. Besedy o vere i Tserkvi. – M.: SP Interbuk, 1991. – S.243–258.

6. Antoniy, mitropolit Surozhskiy. Ob istinnom dostoinstve cheloveka // Antoniy, mitropolit Surozhskiy. Trudy. – M.: «Praktika», 2002. – S.271–276.

7. Bulgakov S. N. Pravoslaviye: Ocherki ucheniya pravoslavnoy tserkvi. – M.: Terra, 1991. – 416 s.

8. Dzhussani L. Zachem Tserkov'. – M.: «Khristianskaya Rossiya», 2004. – 279 s.

9. Men' A. U poroga khrama // Dzhussani L. Religioznoye chuvstvo. – M.: «Khristianskaya Rossiya», 2004. – S.169–170.

10. Solov'yev V. S. Tri razgovora o voyne, progresse i kontse vsemirnoy istorii // Solov'yev V. S. Sochineniya v 2 t. T.2. – M.: Mysl', 1990. – S.635–762.

Filonenko A. S., *Candidate of Philosophy, Associate Professor of the Department of Theory of Culture and Philosophy of Science Faculty of Philosophy of Kharkiv National University named V. N. Karazin (Ukraine, Kharkiv), afilonenko1968@gmail.com*

Theology of Luigi Giussani and the Orthodox tradition

The article proves that all the central themes of Giussani's theology are close both to the Orthodox tradition of the ancient undivided church and to modern Orthodox theology. His most important methodological prerequisite was the so–called «Orthodox–Catholic view», or one of the three «cultural positions» for examining the crucial question of the method of Christian preaching. Demonstrating the limitations of the other two cultural positions, «rationalistic» and «Protestant», making Christ or an event of the past, or the content of only internal, subjective experience, Giussani relying on reason, proposes a view that finds expression in the Christian tradition as such. Meeting as a form of the presence of the Other represents both the central principle of Giussani's theology, and the «Orthodox Catholic view» that he singles, which permeates all Christian thought and is the prerequisite of theology of communication.

Keywords: *Catholicism, Orthodoxy, modern theology, anthropology, ecumenism.*

Філоненко О. С., *кандидат філософських наук, доцент кафедри теорії культури і філософії науки філософського факультету, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна (Україна, Харків), afilonenko1968@gmail.com*

Теологія Луїджі Джуссані і православна традиція

Доводиться, що всі центральні теми богослов'я Джуссані близькі як до православної традиції стародавньої неподіленої церкви, так і до сучасного православного богослов'я. Його найважливішою методологічною передумовою був так званий «православно–католицький погляд», або одна з трьох «культурних позицій» для розгляду вирішального питання про метод християнської проповіді. Демонструючи обмеженість двох інших культурних позицій, «раціоналістичної» і «протестантської», що роблять Христа або подією минулого, або вмістом лише внутрішнього, суб'єктивного досвіду, Джуссані, покладаючись на розум, пропонує погляд, який знаходить вираз у християнській традиції як такої. Зустріч як форма присутності Іншого являє собою і центральний принцип богослов'я Джуссані, і виділяється їм «православно–католицького погляду», що пронизує все християнське мислення і є передумовою богослов'я спілкування.

Ключові слова: *католицизм, православ'я, сучасне богослов'я, антропологія, екуменізм.*

* * *

УДК 28–7(477)

Брильов Д. В.,
кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри культурології, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), dbrilyov@gmail.com

Теологічний дискурс Духовного управління мусульман України

Досліджується теологічний дискурс, що утворюється Духовним управлінням мусульман України. На основі аналізу друкованого органу ДУМУ газети «Мінарет», інтерв'ю з головою ДУМУ шейхом Ахмедом Тамімом і релігійної літератури, що випускається ДУМУ виокремлюються особливості його виникнення та формування, а також основні характеристики. Показана роль у формуванні теологічного дискурсу ДУМУ транснаціонального суфійського руху аль–Ахбаш, який представляє собою специфічну відповідь суфійської спільноти на агресивну експансію ісламістських організацій. З'ясовано, що ДУМУ вводить в свій теологічний дискурс праці вчених, що мають особливе значення для мусульманських діаспор України. Виокремлені ключові характеристики теологічного дискурсу ДУМУ: традиціоналізм, аполітичність, легитимація суфізму та суфийських практик.

Ключові слова: *Духовне управління мусульман України, аль–Ахбаш, іслам в Україні.*

У цій статті мова піде про теологічний дискурс, який формується Духовним управлінням мусульман України (ДУМУ) на чолі з шейхом Ахмедом Тамімом. У своєму дослідженні я розглядаю особливості його виникнення, формування та основні характеристики. Об'єктом дослідження виступає Духовне управління мусульман України (ДУМУ), яке представляє собою одного з ключових мусульманських акторів, що діють в релігійному полі України.

У своїй роботі я аналізую публікації друкованого органу ДУМУ – газети «Мінарет», опубліковані інтерв'ю голови ДУМУ Ахмеда Таміма і релігійну літературу, що випускається ДУМУ. Також я вводжу в науковий обіг матеріали особистого архіву, який містить внутрішні документи мусульманських громад України, що дозволяють висвітлити неофіційну історію ісламу в Україні. Крім цього були використані результати досліджень вітчизняних і зарубіжних ісламознавців, антропологів і соціологів.

Духовне управління мусульман України (ДУМУ) виникло напочатку існування незалежної української держави, та являло собою легітимацію незареєстрованих підпільних громад мусульман, що існували в Україні в радянський період, переважно волзьких татар. З 1992 р. ДУМУ було зареєстровано в якості Головного мухтасібатского управління мусульман України[1] в складі Духовного управління мусульман Європейської Росії і Сибіру (ДУМЄС)[2] на чолі з муфтієм Талгатом Таджуддіном. 27 лютого 1993 р. на конференції представників мусульман України було прийнято рішення змінити назву управління з «Головного мухтасібатского управління мусульман України» на

[1] Довідка ДУМЄС №411 від 14.08.1992 р. (з особистого архіву автора).

[2] Духовне управління мусульман Європейської Росії і Сибіру, одне з чотирьох духовних управлінь мусульман, що діяли в радянський період, знаходилось в м. Уфа. У 1992 р. на VI Надзвичайному з'їзді мусульман Росії було ухвалено рішення про перетворення структури ДУМЄС в Центральне Духовне Управління мусульман Росії і європейських країн СНД (ЦДУМ).

«Духовне управління мусульман України», з внесенням відповідних змін до статуту[1]. У цій конференції брали участь глави зареєстрованих мусульманських громад м. Києва, Запоріжжя, Херсона, Полтави, Одеси, Миколаєва, Харкова а також представники незареєстрованих громад м. Львова, Донецька та Черкас. Головою ДУМУ був обраний шейх Ахмед Тамім, а вже 5 квітня 1993 р. управління отримало реєстрацію від державних органів.

Ахмед Тамім є учнем відомого релігійного вченого XX ст. Абдаллага аль–Харарі аль–Хабаши, і має від нього дозвіл (*іджаза*) на передачу посвячень в два суфійських братства – ріфаійа і кадирійа, а також на викладання за книгами свого вчителя. Оскільки Абдаллаг аль–Харарі є засновником–ідеологом транснаціонального суфійського руху аль–Ахбаш, та завдяки тому, що Ахмед Тамім активно розповсюджує ідеї свого вчителя, подекуди зустрічається ототожнення ДУМУ з філією аль–Ахбаш на пострадянському просторі [2, с. 40].

Рух аль–Ахбаш, відомий також як «Асоціація ісламських благодійних проектів»[2], розглядається дослідниками як специфічна відповідь суфійської спільноти на агресивну експансію ісламістських організацій. У такому контексті суфізм виявився єдино можливим джерелом відбудови ідеологічної альтернативи екстремізму. Ще однією причиною називають втому ліванського суспільства від громадянської війни, та пошук середнім класом поміркованих форм ісламу, які б дозволялі мирно існувати мусульманам в поліконфесійних суспільствах [9, с. 220].

Як випливає з кредо аль–Ахбаш, опублікованого на його сайті [11], існує кілька питань, ключових для ідеології руху. Перш за все – це належність до сунітів і визнання 4 класичних сунітських правових шкіл (*мазгабів*): маликітів, шафіїтів, ханафітів і ханбалитів. Себе члени руху відносять до шафіїтів, правової школі, яка поширена в арабських країнах Близького Сходу і на Північному Кавказі. У питаннях віровчення представники руху відносять себе до ашаритів – однієї зі шкіл спекулятивної ісламської теології (*калям*), і ортодоксальної сунітської школи віровчення.

З кредо випливає, що одним з найважливіших положень ідеології аль–Ахбаш є критика ідей Мухаммада ібн Абд аль–Ваггаба, засновника–епоніма фундаменталістської течії ваггабізм, і його послідовників. Такий же критиці піддається Саїд Кутб, ідеолог ісламізму з асоціації Брати–мусульмани, чиї погляди були покладені в основу радикального ісламізму, який проявляється у формі терористичної діяльності – від різних груп, афільованих з аль–Каїдою, до «Ісламської держави».

У кредо також міститься посилання ще на одну важливу для ідеології аль–Ахбаш релігійну практику – виведення з ісламу (*такфір*) людини, яка вчинила богохульство. Використання цієї практики аргументується посиланням на відомих ісламських авторитетів, лігітимувавших саме таке застосування такфіру. Дана практика принципово відрізняється від такфіра, як політичної практики, яка поширена серед багатьох радикальних фундаменталістських рухів, які виводять з ісламу не тільки за богохульство, але і за визнання мусульманами неісламського правління і т.ін. Багато в чому ці особливості ідеології (чи, скоріше, теології) аль–Ахбаш впливають на теологічний дискурс, який формує Духовне управління мусульман України.

Визначальною рисою дискурсу ДУМУ є підкреслюваний традиціоналізм і зв'язок з суфізмом. Більшість видань присвячено теологічним і ритуально–обрядовим темам, а також полеміці з салафітськими (ваггабітськими) і ісламістськими («Брати–мусульмани» і «Хизб ут–Тахрір») рухами. Серед ритуально–обрядових тим значна увага приділяється практикам, пов'язаним з суфізмом (*дуа*, *істігаса*, *зіярат* і молитви за померлих, благословення реліквіями Пророка, святкування *Мавліду* та ін.).

Значний обсяг літератури, що випускається, займають праці ідеолога руху «аль–Ахбаш» – Абдаллага аль–Харарі аль–Хабаши. Зокрема, опубліковані його довідкові праці (*мухатасари*, тобто «скорочені») по мазгабам Абу Ханіфи і аш–Шафі'ї, а також ряд інших книг.

Крім того, ДУМУ значну увагу приділяє публікації класичних праць по віровченню (*акиді*), релігійному праву (*фігху*) і суфізму (*тасаввуфу*). Причому друкуються вчені, що належать до різних правових шкіл. Зокрема, видавничим відділом ДУМУ були перекладені і видані такі книги, як «Аль–'Акида ат–Тахауійа» відомого ханафітського вченого Абу Джафара ат–Тахаві, «Аль–'Акаід ан–Насафійя» представника матурідітської школи віровчення ханафітського улема Наджмуддіна ан–Насафі, «Коротке роз'яснення «Листа» ібн Асакіра» відомого середньовічного вченого зі школи аш–Шафі'ї і аль–Ашарі Ібн Асакіра, «Сорок Хадисів» шафіїтського улема Мухйіддіна ан–Нававі, «Повчання синові» ханафітського вченого Абуль–Фараджа ібн аль–Джаузі, «Фігх–ль–'Акбар» засновника ханафітського мазгаба Абу Ханіфи. З робіт по тасаввуфу можна виділити публікацію в газеті «Мінарет» класичної праці відомого хадрамаутського суфія Абдаллага аль–Хаддада «Адаб сулюк аль–мурід» («Культура поведінки мюрида»).

Крім перекладів з арабської мови класичних праць, поширених у всьому ісламському світі, ДУМУ вводить в свій теологічний дискурс праці вчених, що мають особливе значення для мусульманських діаспор, що складають основну масу українських мусульман – зокрема, поволзьких татар. Так, видавництвом ДУМУ був виданий переклад зі старотатарскої мови сбірку праць відомого татарського богослова і суфія Зейнулли Расулева «Макалят Зайнійах» [7], а також книгу «Кауаїд аль–Іслям» («Правила в Ісламі»), видану в Казані в 1891 р. на кошти Султана Абдуль–Азіза Усманова [5].

Пріоритети літератури, що видається ДУМУ, очевидні. В першу чергу, донести до віруючих ісламську доктрину в класичній сунітській інтерпретації, тобто двох ортодоксальних шкіл віровчення – ашарітської та матурідітської. З іншого боку – вибудувати жорстку теологічну ортодоксію, оскільки до «мінімальних необхідних знань про Іслам» в літературі ДУМУ відносять досить специфічні теологічні питання (єдиність Аллага, його абсолютна трансцендентність, тлумачення атрибутів Аллага та інш.), що вимагає від віруючого володіння базовими принципами спекулятивної теології

[1] Протокол №124 від 27 лютого 1993 г. (з особистого архіву автора).

[2] Самоназва арабською мовою – *Джам'ійа ал–Машарі 'ал–хайрійа ал–ісламійа*. У більшості досліджень використовується латинська абревіатура організації – AICP (Association of Islamic Charitable Projects).

(*калам*), причому нехтування цими питаннями, згідно трактування ДУМУ, може привести до відпадіння від ісламу [8, с. 73].

Видання перекладів класичної ісламської літератури ДУМУ формує традиціоналістський теологічний дискурс, і водночас слугує легітимації власного релігійного авторитету ДУМУ через звернення до традиції. На це вказують чисельні передмови, які зазвичай супроводжують більшість подібних публікацій, де вказується, що старовинні релігійні книги, які перекладає ДУМУ, слугують доказом того, що саме такі знання з ісламу – не нововведення, а справжні знання, передані теологами ісламу через багато поколінь предків. Ще одним прикладом подібної легітимації «через традицію» є брошура «Віровчення мусульман», що випускається ДУМУ, і в якій підкреслюється, що дане видання затверджено факультетом «Основи Ісламу» провідного сунітського університету «аль–Азгар» і завірено його печаткою [3, с. 1].

В цілому, видавничий відділ ДУМУ підходить до випуску релігійної літератури дуже серйозно – всі аяти з Корану і хадіси попередньо наведені на арабському, імена подані у відповідній транслітерації. Особлива увага звертається на правильність вимови арабських термінів – практично в кожному виданні ДУМУ є відповідний розділ, в якому детально розбирається, як правильно вимовляти деякі літери арабського алфавіту, а також правила читання імені Бога «Аллаг» та імені пророка «Мухаммад». При цьому підкреслюється, що спотворення при вимові імені Бога є гріхом. Необхідність правильної вимови релігійних термінів аргументується тим, що Мухаммад передавав релігійні знання на арабській мові, відповідно і відтворювати їх потрібно правильно, відповідно до правил арабської мови.

Характерною рисою описаного мною теологічного дискурсу ДУМУ є виражена аполітичність. Практично у всіх своїх виступах глава ДУМУ шейх Ахмед Тамім підкреслює дистанцію між релігійним і політичним вимірами життя українських мусульман: «Ми дуже виважено працюємо, тому що наші мусульмани – це громадяни України, але багато з них є вихідцями з країн колишнього СРСР… Ми проти того, щоб релігійний фактор використовувався в політиці. Може, деяка конфесія показує, наскільки вона потрібна владі, але це тимчасово. Щоб зберегти єдність народу і направити його в єдине русло, політики та держава мають продемонструвати спільну стратегію. Якщо всі вирішили, що Україна єдина і вона багатонаціональна, де кожен займає достойне місце, то держава має бути на одній дистанції з усіма» [6].

У своєму небажанні поєднувати релігійну діяльність і політичний активізм шейх Ахмед Тамім демонструє традиціоналістський підхід, притаманний класичним школам ісламського права, в тому числі ханафітам, до яких належить більшість українських мусульман. Як, зокрема, зазначав у своїй роботі Адіб Халід: «...Релігійна та політична влади в ісламському суспільстві протягом тривалого часу знаходились в різних руках... Держава була не безпосереднім проявом ісламу, а світським інститутом, до обов'язків котрого входила підтримка ісламу. Ханафітська школа правознавства вчила підкорятися політичній владі – ось чому в колоніальний період більшість улемів мирилося з правлінням європейців» [10, с. 27].

Частиною теологічного дискурсу, що формує ДУМУ, є активне використання і теологічна легітимація популярної в сунітському світі практики благословення реліквіями (*табаррук*): «...Головним духовним наповненням проведених в містах та областях країни урочистостей були церемонії благословення мусульман, звані по–арабськи «табаррук», реліквією великого Пророка – Його благословенним нетлінним волосом. Традиція благословення широко поширена серед мусульман світу, вона прийшла від самого Пророка, мир Йому, і не суперечить вченню Ісламу; існує вона і у наших мусульман – татар, башкир, арабів, азербайджанців, турків, і інших мусульман... теологі Ісламу повідомляють, що якщо мусульманин в реальності побачить волос Пророка після Його смерті, то в Майбутньому житті він виявиться в числі мешканців Раю. Повідомляється також, що бачення мусульманином волоса Пророка, мир Йому, подібно баченню самого Пророка уві сні, що є для віруючого радісним сповіщенням про його входження в сади Раю» [4].

Завдяки своєму суфійському походженню (дана практика особливо віталася суфіямі, а тому саме в їх руках зосередилися основні реліквії), представники ДУМУ регулярно мають можливість привозити в Україну і проводити благословення віруючих волосом пророка Мухаммада, що, безумовно, зміцнює їх авторитет серед основної маси мусульман, особливо – етнічних мусульман, серед яких дана практика має багатовіковий обіг.

Ще однією важливою практикою, що вводиться ДУМУ в теологічний дискурс, є святкування події народження пророка Мухаммада (*мавлід*): «...Мавлід або свято народження Посланника Аллага – одне з благочестивих нововведень в Ісламі... Нововведення отримало схвалення як у східних, так і західних іламських вчених... Звідси випливає, що проведення Мавліду – нововведення, схвалене Шаріатом, і ні в якому разі не можна це заперечувати. Навпаки, можна назвати його сунной, так як сам Пророк, мир Йому, казав, що той, хто вносить в Іслам добре нововведення, схвалене Шаріатом (тобто відповідне Корану і Хадисам) отримає за це винагороду, і крім того додатково стільки винагород, скільки отримають всі ті, хто дотримується цього нововведення після нього, разом узяті» [1]. Нерідко проведення цього святкування поєднується з практикою благословення реліквіями пророка Мухаммада, що сприяє зміцненню авторитету представників управління, і включає в теологічний дискурс ДУМУ широкі верстви українських мусульман.

Можна казати про те, що Духовне управління мусульман України поступово формує теологічний дискурс, який має певні характеристики. Цей дискурс характеризується традиціоналізмом, тобто зверненням до ісламської доктрини в класичній сунітській інтерпретації двох ортодоксальних шкіл віровчення – ашарітської та матурідітської. Важливе місце в теологічному дискурсі ДУМУ посідають праці представників локальних мусульманськоих традицій, які мають особливе значення для мусульманських діаспор, що складають основну масу українських мусульман. Характеристиками теологічного дискурсу ДУМУ також є легитимація суфізму та суфійських релігійних практик (таких як *мавлід* або *табаррук*), як важливої

частини загальносунітської традиції, та підкреслювана аполітичність.

Список використаних джерел

1. Благочестивый Мавлид // Минарет. – 1995. – №18. – С.5.
2. Богомолов А. В., Данилов С. И., Семиволос И. Н., Яворская Г. М. Исламская идентичность в Украине. – К.: ИД «Стилос», 2006. – 192 с.
3. Вероубеждение мусульман. – К.: АЯ Груп, 2010. – 36 с.
4. Волос Пророка Мухаммада, мир Ему, на Украине // Минарет. – 2006. – №57. – С.12.
5. Каваид аль–Ислам // Минарет. – 2006. – №58. – С.10.
6. Муфтій ДУМУ Ахмед Тамім: мені не треба доводити що я – партіот // РІСУ [Електронний ресурс]. – 4 серпня 2015. – Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/interview/60716
7. Расулев З. Макалят Зайнийя. Очерки Зайнуллы–ишана. – К.: АЯ–Груп, 2011. – 48 с.
8. Шестопалець Д. Теологічні позиції ДУМУ в контексті інституціалізаційних процесів в ісламі в Україні // Українське релігієзнавство. – 2014. – №69. – С.71–79.
9. Hamzeh N. A., Dekmejian H. Sufi Response to Political Islamism: Al–Ahbash of Lebanon // International Journal of Middle East Studies. – 1996. – №28. – P.217–29.
10. Khalid A. Islam after Communism: Religion and Politics in Central Asia. – Berkeley: University of California Press, 2006. – 253 p.
11. «What is the Association of Islamic Charitable Projects» // Association of Islamic Charitable Projects [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.aicp.org/index.php/about–aicp/english/518–what–is–the–association–of–islamic–charitable–projects

References

1. Blagochestivyi Mavlid // Minaret. – 1995. – №18. – S.5.
2. Bogomolov A., Danylov S., Semivolos I., Iavorskaia G. Islamskaia identichnost' v Ukraine. – K.: ID Stilos, 2006. – 192 s.
3. Veroubezhdenie musul'man. – K.: Aya Group, 2010. – 36 s.
4. Volos Proroka Muhammada, mir Emu, na Ukraine // Minaret. – 2006. – №57. – S.12.
5. Kauayid al–Islam // Minaret. – 2006. – № 58. – S.10.
6. Muftii Ahmed Tamim: Mne ne nuzhno dokazyvat', chto ia – patriot // RISU [Elektronnii resurs]. – Rezhim dostupu: http://risu.org.ua/ru/index/expert_thought/interview/60716
7. Rasulev Z. Makalat Zainiiya. Ocherki Zainulla ishana. – K.: Aya Group, 2011. – 48 s.
8. Shestopalec' D. Teologichni pozycii' DUMU v konteksti instytucializacijnyh procesiv v islami v Ukrai'ni // Ukrai'ns'ke religijeznavstvo. – 2014. – №69. – S.71–79.
9. Hamzeh N., Dekmejian H. Sufi Response to Political Islamism: Al–Ahbash of Lebanon // International Journal of Middle East Studies. – 1996. – №28. – S.217–29.
10. Khalid A. Islam after Communism: Religion and Politics in Central Asia. – Berkeley: University of California Press, 2006. – 253 p.
11. «What is the Association of Islamic Charitable Projects» // Association of Islamic Charitable Projects [Elektronnii resurs]. – Rezhim dostupu: http://www.aicp.org/index.php/about–aicp/english/518–what–is–the–association–of–islamic–charitable–projects

Brylov D. V., *Ph.D. (Religious Studies), Associate Professor of the Department of Culturology, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), dbrilyov@gmail.com*

Theological discourse of the Spiritual Administration of the Muslims of Ukraine

The article studies the theological discourse formed by the Spiritual Administration of the Muslims of Ukraine. Based on analysis of the newspaper of DUMU «Minaret», interviews with the Head of DUMU Sheikh Ahmed Tamim and religious literature published by DUMU, the features of appearance and formation of the discourse of DUMU, as well as its basic characteristics were distinguished. The role of transnational Sufi movement al–Ahbash (which is a specific response of the Sufi community for aggressive expansion of Islamist organizations) in the formation of theological discourse of DUMU was shown. It was revealed that DUMU introduces into its theological discourse the works of scholars who are of particular importance for the Muslim diasporas of Ukraine. The key features of the theological discourse of DUMU were distinguished: traditionalism, apoliticality, legitimization of Sufism and Sufi practices.

Keywords: *Spiritual Administration of the Muslims of Ukraine, al–Akhbash, Islam in Ukraine.*

* * *

УДК 130.2:[2–664.3:502(520)

Ворончихіна А.,
аспірантка кафедри теорії та історії культури,
Львівський національний університет ім. Івана Франка
(Україна, Львів), nata@nihonbu.club

Взаємозв'язок людини та природи в японському релігійному синкретизмі

Екологічні проблеми, як України, так і всього світу, поступово набувають все більш глобального характеру. Існує безліч організацій, міжнародних конвенцій тощо, спрямованих на їх вирішення, проте до цих питань можна підійти і з іншого боку. Як зародилась екологічна свідомість у різних народів? Чому в одних країнах громадяни власними силами просувають екологічні проекти, а в інших ігнорують навіть ті, що вже існують? Припустімо, що відповідь сховалась у самій культурі, якою вона лише зароджувалась. Дослідження того, як зародилась екологічна культура, дозволить у майбутньому розробити проекти, які будуть розвивати її і в інших народів.

В даній статті розглядається екологічна культура Японії, а саме притаманний їй релігійний синкретизм, серед течій якого яскраво прослідковується формування та, з іншого боку, вираження екологічної свідомості японців. Їй притаманне поєднання діяльнісного та споглядального підходу, а також набування нових знань та збереження самобутності.

Ключові слова: *релігійний синкретизм, шінто, буддизм, онмьодо, шюґендо, Японія, екологічна свідомість, екологічна культура.*

В сучасному глобалізованому світі темп життя все більше прискорюється, можливості множаться, а екологічні питання, хоч і активно піднімаються, все ще потребують глибшого розуміння того, яким чином вони виникають і як їх долати. Поряд з тим, розуміння потребує також і те, чому екологічна свідомість так разюче відрізняється залежно не лише від епохи, а і від культури. Японська культура увібрала в себе найрізноманітніші елементи, запозичені в інших країн, релігій тощо. Вона прогресує та водночас не втрачає самобутності. Однією з її особливостей, на нашу думку, є яскраво виражена екологічна свідомість та унікальний взаємозв'язок людини та природи, який виник разом з самою культурою, та існує і по сьогодні.

Релігія в Японії – явище не менш строкате, ніж її культура в цілому, і часто дуже складно вирізнити елементи світської культури від релігійної, адже вони тісно переплетені та проникають у всі сфери японського побуту. Вже саме поняття японської релігійності викликає неабиякі дискусії, адже, як зазначає О. Градець, близько 70% японців не відносять себе до жодної з релігій, і одночасно вважають її надзвичайно важливою частиною власного життя [1].

Тему релігійного синкретизму в Японії піднімає і Дж. Кітаґава, який в своїй праці «Релігія в історії Японії» та статті «Зміна парадигми в японському буддизмі» розкриває основні віхи розвитку та поширення релігій в Японії та аналізує їх взаємодію [8]. Важливим є оригінальне сприйняття поняття «релігії» в японській мові, його аналізує дослідник Л. Крейн [6]. Основні ідеї та розвиток таких синкретичних релігійних течій, як онмьодо та шюгендо розкриваються в статтях Х. Макото та М. Хаєка [10].

Синкретичні релігійні течії Японії – досить популярна тема для Західної науки, хоча часто основна увага приділяється лише шінто та буддизму. В українському ж науковому контексті до даної теми звертаються куди рідше, а течії на кшталт шюґендо переважно залишаються поза увагою дослідників. Та головне – як у світовому, так і в українському науковому просторі практично не розкривається тема місця людини

та її взаємодії з природою в контексті релігійних течій Японії.

Синкретичні течії, розглянуті в даній статті, яскраво репрезентують процес утворення їх в Японії, а також як під впливом тих чи інших релігій змінювалось місце людини по відношенню до природи та інших людей.

Основою японської культури та певного роду базою релігійного синкретизму можна назвати національну релігію Японії – шінто [2]. Існують певні суперечки щодо відокремлення шінто та народних вірувань, і це зумовлено в першу чергу тим, що до появи буддизму на території Японії, шінто не виділяли як окрему релігію, а сама назва зародилась аж в VI ст., коли з'явилась необхідність відокремити її від буддизму [14]. Такі дослідники, як Дж. Ґрін та М. Теювен в «Новій історії Шінто» зазначають, що шінто ніколи не сприймалось японцями як релігія, адже не мало необхідних для цього атрибутів [7]. З цієї ж причини, на думку дослідників, шінто не сприймається як релігія і багатьма науковцями.

Сам термін «шінто» в японській мові позначається двома ієрогліфами: 神 (kami), що зазвичай перекладають як «бог», «дух» та 道 (michi) – шлях. Проте, важливо розуміти, що японські ієрогліфи бувають дуже багатозначними та інколи містять поняття, які неможливо досконало інтерпретувати за межами японської мови та культури. Це стосується і даного терміну. Зупинимось детальніше на першому ієрогліфі, 神. Цей ієрогліф позначає широко відомий термін «камі», що зазвичай і інтерпретується як загальна назва японських божеств. Проте, камі – це щось більше, ніж просто божество, це уособлення самого божественного духу, єства, яке присутнє у всьому, що є навколо.

Багатозначність притаманна і ієрогліфу «шлях», 道. Він має такі значення, як дорога (буквально), а також духовний шлях, мораль, догма, метод та інші. Ще один важливий момент – це те, що в Японію ієрогліфи прийшли з Китаю. При цьому, вони не лише отримали кілька способів читань, а і нові смислові наповнення. Як зазначає Л. Єрмакова, термін «шінто» в Китаї позначав не абстрактний шлях богів, а абсолютно матеріальну доріжку, що вела до усипальниці предків, які наділялись божественними атрибутами та вшановувались, як і камі в Японії. З цих причин в науковому дискурсі перебуває питання доцільності вживання терміну «шінто» [2]. Чимало дослідників (Дж. Секіморі, І. Хорі, Дж. Кітагава) називають шінто *folk religion*, тобто «народною», «традиційною» релігією. В даній статті ці два терміни вживаються як взаємозамінні.

Ранньому шінто притаманна неподільність світу. В уявленнях давніх японців природа, людина та камі існували як одне ціле. Необхідно зазначити, що камі, хоч і мали божественну природу, не були такими далекими від людини, як, наприклад, Бог в європейській традиції.

Для міфології раннього шінто характерний поділ всесвіту на три рівні:

– вищу сферу (яп. 高天原, «Висока небесна рівнина»), яку населяли камі;

– нижчу сферу (яп. 黄泉の国, «Нижній світ»), місце перебування нечистих і злих духів;

– середню сферу (яп. 現世, «Проявлений світ»), населений людьми та іншими живими та неживими створіннями.

Водночас японці мали не дуже чітке уявлення про відмінності цих трьох сфер. Ймовірно, вони уявляли собі вищу і нижчу сферу як щось єдине, певний потойбічний світ, який лежав десь за океаном. У багатьох давніх ритуалах шінто, що символізували зустрічання та проводжання камі, вони ніби приходили з гір або островів, і туди ж повертались. Також вважалось, що душі померлих, особливо аристократії, ставали камі та повертались в потойбічний світ [5].

Одним з яскравих елементів екологічної спрямованості японської свідомості є поділ людських гріхів на «небесні» та «земні», де до небесних належали будь–які великі зміни природного ландшафту, знущання з тварин (наприклад, здирання шкури), руйнування загат тощо, а до земних – ті, що переважно стосувались власне міжлюдських стосунків [5].

Також, божественність камі ще не означає прихильне ставлення до людей. Камі бували і добрі, і злі, а те, що гора визнавалась священною, означало, що вона не просто символізує камі, вона ним і є [8]. Тобто, камі населяли навколишні землі, приймаючи найрізноманітніші форми, і, на нашу думку, це лягло в основу унікальних стосунків між людиною та природою, адже все, що існувало поряд з людиною, сприймалось нею як велика цінність, яку не можна бездумно використовувати, адже світ належить не лише людині, а і камі, гнівати яких не можна.

З виникненням державного устрою зароджується і так зване «державне шінто», покликане, в першу чергу, легітимізувати владу імператора. Власне, саме тоді, на його замовлення і пишуться «Коджікі», в яких описується утворення світу, перші камі, та прямий зв'язок теперішнього імператора з легендарним Імператором Джімму, нащадком сонячної богині Аматерасу [9]. З розвитком суспільства відбуваються певні зміни і в релігії, камі починають поділятись на покровителів певного роду, місцевості, а також творців – небесних божеств. Окрім цього, існували також земні божества, культурні герої. Та навіть з розвитком шінто і намаганням узаконити за його допомогою імператорську владу, воно все одно залишалось народною релігією, елементи якої були присутні як в обрядовому, так і побутовому житті всіх японців, незалежно від статусу.

В VII ст. по всій Японії активно поширюється буддизм, який неабияк доповнив релігійні традиції японців. Власне, зближення буддизму та шінто, що стало унікальною рисою японської культури та справило великий вплив на екологічний тип світогляду японців, відбулось в період Нара завдяки двом чинникам, перший з яких соціальний. Оскільки буддизм був дуже популярний у японської аристократії, було зроблено все для того, щоб не допустити міжрелігійних конфліктів. Спочатку камі були оголошені покровителями буддизму, пізніше деяких камі стали асоціювати з буддійськими святими. У кінцевому підсумку склалося уявлення про те, що камі, як і люди, можуть потребувати порятунку, яке досягається відповідно до буддійських канонів. На території храмових комплексів шінто стали розміщувати буддійські храми, де проводилися відповідні обряди, а буддійські сутри читалися і безпосередньо в святилищах шінто [13].

А. Ігнатович зазначає, що в японській буддійській літературі є кілька понять, що позначають середовище: «саха» – як людське середовище, куди прийшов Будда,

«секен» – середовище дій та справ, а також «кокудо» – середовище, в якому перебуває фауна та флора. Власне, за буддійською концепцією буття, Будда існує в кожному елементі секен та кокудо, а отже – у всьому навколишньому світі [3]. Така концепція дозволила буддизму мирно співіснувати з шінто. Хоч на державному рівні були різні етапи прийняття та неприйняття буддизму, народ спокійно увібрав у власні традиції буддійські канони.

В ідейному відношенні вплив буддизму виявився в тому, що в шінто з'явилася концепція досягнення гармонії з камі через очищення, під яким розумілося усунення всього зайвого, наносного, всього того, що заважає людині сприймати навколишній світ таким, яким він є насправді. Серце людини, яка очистилась, подібне до дзеркала, воно показує світ у всіх його проявах і стає серцем камі. Людина, що володіє божественним серцем, живе в гармонії зі світом і богами, а країна, де люди прагнуть до очищення, благоденствує. При цьому, з традиційним для шінто ставленням до ритуалів, на перше місце ставилося реальна дія, а не показне релігійне завзяття і молитви [8].

О. Градець, висвітлюючи моделі релігійного синкретизму, пише про те, що для Японії є типовою міжрелігійна взаємодія, при якій відбувається заміщення догматики, або практики, або ж обох цих складових. При цьому важливим моментом на думку дослідника є те, що заміна назв не буде впливати на оригінальне наповнення, і саме з цієї причини японські релігійні постаті не втрачають своїх атрибутів. Навіть коли камі інтерпретуються християнами як святі, а Будди сприймаються як еманації надприродної істоти, у свідомості японців вони незмінно лишаються тим, чим були від початку – божествами та просвітленими [1]. Можливо припустити, що така риса притаманна японській культурі як такій, і яскраво проявляється також в писемній традиції. Як вже зазначалось вище, кожен ієрогліф в японській мові має кілька читань. Крім читань, ієрогліф має певний сенс, значення. При поєднанні кількох ієрогліфів в одне слово, використовуються різні читання (саме так зі слів «камі» та «мічі» утворилось «шінто»). Але, навіть при тому, що в ієрогліфа може бути п'ять, десять та більше читань, коли японець бачить його – він сприймає в першу чергу сенс. Тобто, навіть не знаючи, як прочитати певне слово, по самому ієрогліфу буде зрозумілим його оригінальний зміст. І як би його використання не змінювалось, з якими б читаннями його не асоціювали, оригінальний сенс лишиться незмінним. Така риса і справді допомагає культурі не втрачати самобутності, скільки б нових елементів до неї не додалось, що і трапилось у взаємодії шінто та буддизму.

Однак, важливо пам'ятати, що релігійний синкретизм в Японії виражається не лише у вигляді поєднання широко відомих шінто та буддизму. Японська схильність до запозичень дала поштовх для розвитку безлічі течій, сект та напрямів релігійного характеру. Одними з найбільш синкретичних течій, що яскраво репрезентують стосунки людини та природи, є *шюґендо* та *онмьодо*, на яких ми зупинимось детальніше.

О. Масаясу пояснює значення терміну шюґендо (яп. 修験道, shugendou) як «шлях вдосконалення надприродних сил», і зазначає, що послідовників цієї течії часто називають ямабуші, 山伏, що означає «той, що усамітнюється в горах». Самі терміни «шюґендо» та «ямабуші» виникли на початку IX ст. Шюґендо містить в собі елементи ритуалів шінто, пов'язаних з горами, адже саме в горах, за давніми віруваннями, перебували душі предків та камі, що вважались покровителями місцевих рік та полів [11]. Крім цього, шюґендо увібрало в себе чимало ідей езотеричних буддійських течій, таких, як Тендай та Шінґон [5]. Також на становлення основних ідей шюґендо неабияк вплинув даосизм та деякі містичні вчення.

Отже, поєднавши в собі елементи народних вірувань, китайської езотеричної практики інь–ян, езотеричного буддизму та даосизму виникла синкретична течія шюґендо, основною ідею якої було те, що шляхом аскетичних практик та медитацій можливо здобути певні магічні здібності, міцне здоров'я та довге життя [12]. Проте, кінцевою метою шляху гірських самітників були не надприродні сили самі по собі, а просвітлення, яке могло настати в результаті споглядання краси природи, вміння її відчувати, ставати з навколишнім одним цілим.

Такий культ гір неабияк вплинув на всю екологічну культуру Японії. Як приклад, розглянемо персонажа японського фольклору, тісно пов'язаного з шюґендо: тенґу (яп. 天狗, tengu, небесний пес) [15]. Це легендарне створіння, що виглядає як ямабуші, монах–відлюдник, проте має червоне лице та дуже довгий ніс. Також, цей воїн має магічне віяло, за допомогою якого керує вітром. Тенґу вважались надзвичайно вмілими воїнами, існують навіть перекази про те, що деякі видатні японські полководці навчались саме в цих створінь. Проте, характер у тенґу дуже запальний, і що особливо важливо, вони оберігали «свої» гори від чужинців, які посягали на природу, а також полюбляли «провчати» воїнів, які мали надто високу думку про себе. Існує також чимало переказів про «карасу тенґу» (яп. 烏天狗, karasu tengu, небесний пес–ворон), його своєрідних помічників: вони не можуть керувати вітром так, як головний тенґу, але виглядають як люди–ворони, мають дзьоба та крила, а отже можуть самостійно літати. Карасу тенґу також вважались воїнами і одягались як ямабуші, а отже в уявленні людей, це було майже одне і те ж.

Звідси можна вибудувати певну паралель – представники шюґендо асоціювались з відлюдниками, які осягають магію та вчаться у легендарних створінь, або ж і стають такими. Вони дуже сильні та понад усе цінують священні гори, де живуть. Такі вірування неабияк впливали на свідомість японців, адже з одного боку люди боялись тенґу та не наважувались шкодити природі, де б ті могли перебувати; з іншого боку – ними захоплювались і брали приклад, тим самим підтримуючи та розвиваючи традиційну японську екологічну культуру.

Ще однією синкретичною течією є онмьодо (яп. 陰陽道, onmyoudou, букв. «шлях інь–ян»). За записами в «Ніхон Шьокі» (Аннали Японії), що датуються 720 р., онмьодо з'явилось в Японії на п. VI ст., в результаті активного культурного обміну з Китаєм. Китайські дослідники, вивчаючи календар, ворожіння тощо, прибули в Японію та привезли з собою вчення про інь та ян, а також про п'ять основних елементів буття [10].

Японці запозичили це вчення, доповнивши його елементами езотеричного буддизму, даосизму та подекуди шінто, і в результаті утворилось онмьодо – вчення про календар, ворожіння та екзорцизм. Імператор

певний час сприймав онмьодо як шахрайство та забороняв його використовувати, проте вже в VII ст. був утворений спеціальний відділ онмьодо, в якому існували такі посади, як голова (і одночасно головний астролог), замісник голови, секретар, помічник та власне майстри онмьодо. Цей відділ мав займатись передбаченням катастроф, різного роду ворожіннями, очищенням від злих духів та поганої енергії тощо [11].

Онмьодо вирізняється на тлі буддизму та шінто, адже взаємодія з природою в ньому відбувається зовсім по–іншому. Крім возвеличення природи та божеств, незалежно від того, чи вони приймають вигляд камі, чи бодхісатви, людина тут постає діячем, а не спостерігачем, що більш типово для японської культури і яскраво виражається в шюґендо. Онмьодо наповнене ритуалами, які дозволяють людині не лише молитися за вирішення проблем, які вона не може осягнути (адже такі проблеми зазвичай пояснювались потойбічними силами, демонами, прокляттями тощо), а і самостійно їх вирішувати, використовуючи магічні сили природи. Проте, не варто помилково сприймати використання природних сил, які одночасно сприймались і магічними, як щось суто споживацьке. Кожен ритуал був просякнутий почуттям поваги та вдячності до природи, божественних покровителів, предків. Одним з важливих елементів онмьодо є екзорцизм, тобто вигнання злого духа, яке зазвичай означало не знищення, а очищення, після якого дух отримує шанс на переродження. Ця тема стала основою чималої кількості сюжетів для фільмів, романів та манги, японського графічного роману.

Як бачимо, японський релігійний синкретизм – це унікальне явище, в основу якого лягло шінто – народна релігія Японії. Шінто стало основою, яка поєдналась з найрізноманітнішими елементами буддизму, даосизму та інших релігійно–філософських течій. Маючи стержень у вигляді шінто, вірування японців неабияк змінювались, але в їх основі завжди лежала любов та пошана до природи. В синкретичних течіях буддизму та шінто це виражається у вірі, що весь світ є священним і все навколо заслуговує відповідного ставлення. Шюґендо на диво гармонійно поєднало в собі ідею споглядання природи з її активним захистом та магічними здібностями; в онмьодо ж проявився нетиповий для Японії, діяльнісний підхід, коли сили людини об'єднуються з силами природи задля очищення енергії, яка, знову ж таки, стосується однаковою мірою як людей, так і всього навколишнього.

Завдяки здатності не втрачати оригінальне наповнення навіть при заміні певних понять, кожен новий елемент лише доповнював вже існуючу систему, що неабияк сприяло вдосконаленню відносин між людиною та природою. На нашу думку, це також є причиною того, що сучасна Японія зуміла стрімко розвинутись до рівня високотехнологічної країни, не втративши при цьому ні почуття пошани до природи, ні власних традицій. Звісно, течії, розглянуті у статті, не єдині, тож залишаємо на майбутні дослідження вплив християнства та інші синкретичні релігійні течії Японії та їх вплив на становлення та розвиток японської екологічної культури.

Список використаних джерел

1. Градець О. О. Японські релігії як приклад сучасного синкретизму / О. О. Градець // Наука. Релігія. Суспільство. – 2010. – №2. – С.280–283.

2. Ермакова Е. М. Синто – путь японских богов. Том I. Очерки по истории синто / Е. М. Ермакова, Г. Е. Комаровский, А. Н. Мещеряков. – СПб.: Гиперион, 2002. – 704 с.

3. Игнатович А. «Среда обитания» в системе буддийского мироздания / А. Игнатович // Человек и мир в японской культуре. – Москва: Наука, 1985. – С.48–72.

4. Картер К. Зміни в санно–шінто під впливом Джьоіна / К. Картер // Історія ідей Японії. – Японія, 2017. – С.90–106（カーター・ケイレブ 『乗因の作り変えた山王一実神道』季刊 日本思想史 82:【特集】近世祭祀と政、2017）.

5. Китагава Дж. Религия в истории Японии / Дж. Китагава. – М.: Наука, 2005. – 592 с.

6. Crane L., Bruce J., Salmon P. (2012), «Blending Buddhism, Shinto, and the Secular: Japanese Conceptualizations of The Divine», Journal of Ethnographic and Qualitative Research. – №6. – P.76–89.

7. Breen J. and Teeuwen M. (2010), «A New History of Shinto», Blackwell Publishing, Chichester. – 264 p.

8. Kitagawa J. M. (1984) «Paradigm Change in Japanese Buddhism», Japanese Journal of Religious Studies. – №11. – P.115–142.

9. Philippi D. (1969), Kojiki, Princeton University Press, University of Tokyo Press.

10. Makoto H., Hayek M., 林淳 (2013), «Editors' Introduction: Onmyōdō in Japanese History», Japanese Journal of Religious Studies. – P.1–18.

11. Masuo S. and Elacqua J. (2013), «Chinese Religion and the Formation of Onmyodo», Japanese Journal of Religious Studies. – №1. – P.19–43.

12. Path to Mystic Power Via Ascetic Practices (2009), Japanese Buddhist Statuary, available at: http://www.onmarkproductions.com/html/shugendou.html.

13. Sato M. Shinto and Buddhism [Електронний ресурс] / M. Sato // Encyclopedia of Shinto, 2006. – Режим доступу: http://eos.kokugakuin.ac.jp/modules/xwords/entry.php?entryID=826.

14. Symonds S. A History of Japanese Religion: From Ancient Times to Present [Електронний ресурс] / Symonds // The College at Brockport: State University of New York. – 2005. – Режим доступу: http://digitalcommons.brockport.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1020&context=hst_theses.

15. TENGU. The Slayer of Vanity [Електронний ресурс] // Japanese Buddhist Statuary. – 2013. – Режим доступу: http://www.onmarkproductions.com/html/tengu.shtml

References

1. Gradec' O. O. Japons'ki religii' jak pryklad suchasnogo synkretyzmu / O. O. Gradec' // Nauka. Religija. Suspil'stvo. – 2010. – №2. – S.280–283.

2. Ermakova E. M. Sinto – put' japonskih bogov. Tom I. Ocherki po istorii sinto / E. M. Ermakova, G. E. Komarovskij, A. N. Meshherjakov. – SPb.: Giperion, 2002. – 704 s.

3. Ignatovich A. «Sreda obitanija» v sisteme buddijskogo mirozdanija / A. Ignatovich // Chelovek i mir v japonskoj kul'ture. – Moskva: Nauka, 1985. – S.48–72.

4. Karter K. Zminy v sanno–shinto pid vplyvom Dzh'oina / K. Karter // Istorija idej Japonii'. – Japonija, 2017. – S.90–106（カーター・ケイレブ 『乗因の作り変えた山王一実神道』季刊 日本思想史 82:【特集】近世祭祀と政、2017）.

5. Kitagava Dzh. Religija v istorii Japonii / Dzh. Kitagava. – M.: Nauka, 2005. – 592 s.

6. Crane L., Bruce J., Salmon P. (2012), «Blending Buddhism, Shinto, and the Secular: Japanese Conceptualizations of The Divine», Journal of Ethnographic and Qualitative Research. – №6. – P.76–89.

7. Breen J. and Teeuwen M. (2010), «A New History of Shinto», Blackwell Publishing, Chichester. – 264 p.

8. Kitagawa J. M. (1984) «Paradigm Change in Japanese Buddhism», Japanese Journal of Religious Studies. – №11. – P.115–142.

9. Philippi D. (1969), Kojiki, Princeton University Press, University of Tokyo Press.

10. Makoto H., Hayek M., 林淳 (2013), «Editors' Introduction: Onmyōdō in Japanese History», Japanese Journal of Religious Studies. – P.1–18.

11. Masuo S. and Elacqua J. (2013), «Chinese Religion and the Formation of Onmyodo», Japanese Journal of Religious Studies. – №1. – P.19–43.

12. Path to Mystic Power Via Ascetic Practices (2009), Japanese Buddhist Statuary, available at: http://www.onmarkproductions.com/html/shugendou.html.

13. Sato M. Shinto and Buddhism [Elektronnyj resurs] / M. Sato // Encyclopedia of Shinto, 2006. – Rezhym dostupu: http://eos.kokugakuin.ac.jp/modules/xwords/entry.php?entryID=826.

14. Symonds S. A History of Japanese Religion: From Ancient Times to Present [Elektronnyj resurs] / Symonds // The College at Brockport: State University of New York. – 2005. – Rezhym dostupu: http://digitalcommons.brockport.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1020&context=hst_theses.

15. TENGU. The Slayer of Vanity [Elektronnyj resurs] // Japanese Buddhist Statuary. – 2013. – Rezhym dostupu: http://www.onmarkproductions.com/html/tengu.shtml

Voronchykhina A., *PhD student, Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine, Lviv), nata@nihonbu.club*

Human and nature's relationship in Japanese religious syncretism

The purpose of this research is to identify how the relationship between humans and nature are shown in Japanese religious syncretism. So long as problems related to ecological awareness are relevant in the modern world, the question is how the ecological awareness is formed. Japanese culture has long been imbued with respect and love for nature, this is particularly evident in religion. This research examines the ecological culture of Japan, namely the inherent religious syncretism, among which trends are clearly followed by the formation and, on the other hand, the expression of the ecological awareness in Japan. It is characterized by a combination of active and contemplative approaches, as well as the acquisition of new knowledge and the preservation of identity. Due to the ability to not lose original filling even when replacing certain concepts, each new element only complements the already existing system, which greatly improves the relationship between man and nature.

Keywords: *religious syncretism, Shinto, Buddhism, Onmyoudou, Shugendou, Japan, Ecological awareness, Ecological culture.*

* * *

УДК 2–67

Дзюбенко В. Д.,
магістр релігієзнавства, аспірант кафедри культурології Факультету філософської освіти і науки, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), valentyn.dziubenko@gmail.com

Роль релігії та релігійних діячів в спробах мирного врегулювання арабо–ізраїльського конфлікту

Досліджено роль релігії та релігійних діячів в спробах мирного врегулювання арабо–ізраїльського конфлікту. В статті проводиться спроба визначити часові рамки початку залучення релігійних лідерів до переговорного процесу в рамках арабо–ізраїльського конфлікту, наводиться низка прикладів співпраці між здебільшого іудейськими, мусульманськими та християнськими лідерами в контексті спроб врегулювання конфлікту. Також в статті наводиться ряд основних висновків, які випливають із сьогоднішньої взаємодії релігійних лідерів та проводиться спроба виявити причини таких результатів.

Ключові слова: *іудаїзм, іслам, християнство, конфліктологія, мирне врегулювання, міжрелігійний діалог, Держава Палестина, Держава Ізраїль, релігійний конфлікт.*

Актуальність цієї статті пов'язана з необхідністю осмислення тих процесів, що відбуваються в усьому світі, коли релігія та релігійні лідери виступають як рушійні та впливові сили в спробах або повного припинення, або часткової деескалації конфліктів. Приклад арабо–ізраїльського конфлікту, на нашу думку, в цьому випадку є надзвичайно важливим. Існує певний релігійний вимір арабо–ізраїльського конфлікту, який, на нашу думку, сьогодні проявляється в першу чергу як конфлікт навколо Храмової гори в Єрусалимі. Спроби іудейських та протестантських фундаменталістів знищити мусульманський комплекс аль–Харам аль–Кудс аш–Шаріф, візит у 2000 році Аріеля Шарона на Храмову гору у супроводі великої кількості співробітників ізраїльських силових структур, який, на думку деяких дослідників, став однією з причин початку Другої інтифади, постійні скандали та конфлікти з приводу заборон уряду Ізраїлю відвідувати Храмову гору то іудеям, то мусульманам – всі ці та ряд інших причин дають нам змогу говорити про досить сильний вплив релігійного фактору на розвиток арабо–ізраїльського конфлікту та на труднощі, що пов'язані зі спробами його врегулювання.

В цій ситуації виникає активна діяльність релігійних лідерів, в першу чергу іудейських та мусульманських, (яка в свою чергу є частиною того руху в академічному та неакадемічному напрямках, який визначається як «religious peacebuilding»). Аналіз цієї діяльності є вкрай важливим для розуміння можливостей релігійних лідерів тим чи іншим чином впливати на соціальні групи, що конфліктують, виділення ефективних стратегій та обговорення помилок, що виникають на шляху спроб мирного врегулювання конфлікту.

До питання релігійних конфліктів, зв'язку між релігією та мирними переговорами сьогодні прикута увага багатьох науковців. Серед вітчизняних науковців, які займаються дослідженням феномену релігійного конфлікту та можливостей міжконфесійного діалогу, слід виділити: А. В. Арістова, В. Є. Єленський, А. М. Колодний, В. Д. Бондаренко, О. Н. Саган, С. І. Здіорук, Л. О. Филипович, М. Ю. Бабій.

Серед зарубіжних дослідників місця релігії в арабо–ізраїльському конфлікті та спроб його мирного вирішення слід виділити таких: І. Рейтер, М. Абу–Німер, М. Дженкінс, Я. Ластік, І. Звягельська, М. Маоз.

Питання релігійного виміру арабо–ізраїльського конфлікту в українському релігієзнавстві на глибокому рівні не розкривається жодним з науковців, що додає цій темі актуальності.

Метою дослідження є більш широке залучення питання ролі релігії та релігійних лідерів в спробах мирного врегулювання арабо–ізраїльського конфлікту до українського релігієзнавства та гуманітаристики загалом, з метою можливого подальшого використання близькосхідного досвіду у попередженні та врегулюванні релігійних конфліктів в Україні.

Матеріалом цього дослідження здебільшого є документи різноманітних конференцій, зустрічей, спільних заяв, ініціаторами або активними учасниками яких були релігійні лідери (здебільшого іудейські та мусульманські). В дослідженні використані загальнонаукові методи аналізу та синтезу, а також каузальний та феноменологічний методи.

Як ми вже зазначали вище, залучення релігійних діячів до спроб мирного врегулювання арабо–ізраїльського конфлікту тісно пов'язане з таким поняттям як «religious peacebuilding». В своїй книзі «The Complex Reality of Religious Peacebuilding: Conceptual Contributions and Critical Analysis» Кетрін Хертог зазначає важливий в контексті нашого дослідження момент: «Реальність релігії, конфліктів та побудування миру – це складне зіткнення цілого ряду соціальних, культурних, релігійних, економічних, політичних,

військових та етичних факторів. Проте ця складність часто ігнорується і звужується до редукціоністського дискурсу «або/або»: переконання в тому, що релігія є джерелом конфліктів та насильства, протистоять голосами, що релігія є джерелом миру. Реальність малює іншу картину, показуючи, що злиття релігії, конфлікту та миру є набагато складнішим» [5, с. 14]. Кетрін Хертог вважає, що ідея про те, що релігія є джерелом насильства, тероризму та фундаменталізму була підхоплена багатьма дослідниками, політиками, журналістами, і стала однією з центральних тем глобального дискурсу. Натомість ідея релігії, як джерела миру, залишається обмеженою через те, що дуже часто зводиться до тверджень на кшталт «релігія, зрештою, це про мир».

Виходить так, що в рамках цього дуалістичного погляду, відбувається спрощення релігії, як такої, її ролі в конфліктах, місця релігії в спробах мирного врегулювання конфліктів. Релігія постає в свідомості людини, залученої в цю двохмірну систему, просто як певна цілком матеріальна машина, яка, або породжує смерть та страждання в ім'я своїх богів, або виступає як нескінченне переливання з пустого в порожнє, у вигляді розмов про важливість миру, круглих столів, переговорів, спільних декларацій, із залученням в усі ці процеси духовних лідерів. В обидвох випадках із загальної картини абсолютно зникають всі ті політичні, соціальні, психологічні, історичні фактори, які складними зв'язками сполучають релігію з людиною.

Кетрін Хертог зазначає, що з початку 2000–х років можна говорити про появу окремого дослідницького поля, яке вона називає «religious peacebuilding». Початок цього напряму вона бачить в двох наступних публікаціях: «Ambivalence of the Sacred: Religion, Voilence and Reconciliation» Скотта Епплбі та «Between Eden and Armageddon: The Future of World Religions, Violence and Peacemaking» Марка Гопіна [5, с. 15].

Вона також виділяє два основні напрями «religious peacebuilding»: академічний (робота науковців по написанню статей, створенню науково–дослідницьких центрів, запровадження спеціальних дисциплін та окремих курсів) та той, що Хертог означила як «A worldwide movement», а ми пропонуємо називати – неакадемічний (характеризується діяльністю локальних активістів, релігійних установ, державних і недержавних організацій, благодійних фондів і т.д., які виходять на глобальний рівень, намагаючись створити певні майданчики для дискусії та спільних заяв, комітети, переговори на різних рівнях влади, із залученням туди релігійних лідерів, з метою припинення релігійних конфліктів та налагодження міжконфесійного діалогу загалом). Зрозуміло, що ці два напрями часто виявляються сильно пов'язаними один з одним, але, все ж таки, вони мають певні відмінності, тому їх слід розрізняти.

На противагу Хертог відомі дослідники питання місця релігії у врегулюванні конфліктів Мохаммед Абу–Німер та Іхсан Їлмаз вважають, що поле, яке Хертог називає «religious peacebuilding», розвивається в світі вже цілих чотири десятиліття [1, с. 39]. Ця розбіжність у визначенні часових рамок може бути пов'язана з тим, що Мохаммед Абу–Німер та Іхсан Їлмаз враховують також і великий об'єм праць здебільшого ісламських дослідників цього питання, які займалися теологічними розвідками в останній чверті XX століття на тему діалогу, терпимості, милосердя в ісламі. В даному випадку можемо говорити про існування імпліцитного та експліцитного рівнів «religious peacebuilding».

В серпні 2012 року United States Institute of Peace надрукував та видав спеціальний звіт Сьюзан Хейворд під назвою «Religion and Peacebuilding. Reflections on Current Challenges and Future Prospects». Цей звіт є дуже інформативним та цікавим стосовно ситуації з «religious peacebuilding», особливо в контексті Арабської весни й поширення практики залучення релігійних лідерів до переговорних процесів. Але для нас найважливішими є слова рабина Міхаеля Мельхіора (в цій статті він буде згаданий ще не раз), які наводяться в цьому тексті, з приводу «religious peacebuilding» в контексті арабо–ізраїльського конфлікту: «Рабин Міхаель Мельхіор зазначив, що в Ізраїлі – Палестині ті, хто беруть участь у переговорах, продовжують маргиналізувати релігійних діячів, вважаючи, що вони не мають ніякої конструктивної ролі» [4, с. 8]. Ця цитата рабина Міхаеля Мельхіора датована 2011 роком. І це дуже важливий момент, який дозволяє нам зробити висновок, що буквально за декілька років ситуація зміниться – рабин Міхаель Мельхіор пізніше сам стане ініціатором та активним діячем у сфері залучення релігійних лідерів до мирних переговорів, спільних заяв, декларацій. Якщо станом на 2011 рік, за словами Мельхіора, релігійні лідери були фактично вимкненими з контексту переговорів, пов'язаних з арабо–ізраїльським конфліктом, то вже через 3–4 роки вони почнуть брати ініціативу на себе. Причин такої активності, на нашу думку, може бути декілька.

По–перше, продовження розгорання конфлікту навколо Храмової гори в Єрусалимі, який з 1967 року стає все гострішим. Релігійні діячі, які або підтримують статус–кво на Храмовій горі, або не акцентують на цьому увагу взагалі, але не підтримують залучення релігійних мотивів в конфлікт, бачать безрезультатність діяльності та переговорів політиків, і вирішують втрутитись у вирішення проблеми більш активно. Деякі з них, як ми пізніше побачимо, розуміючи складність процесу переговорів та конфлікту загалом, вбачають свою мету не як саме вирішення та припинення конфлікту в усіх його проявах, а головним чином у перешкоджанні пропаганди того, що насильство та ненависть можна пояснити та виправдати вірою в Бога або його наказами, і руйнуванню стереотипів та міфів стосовно взаємної ненависті між іудеями та мусульманами.

По–друге, розуміння самими політиками того, що конфлікт з кожним десятиліттям набуває все більше релігійного забарвлення. В цій ситуації, аби якось згасити напругу серед вірян, цілком логічно широко залучити до переговорів та публічних заяв саме релігійних діячів, які звертаючись саме до релігійних почуттів вірян, залучених у конфлікт, зможуть бодай якось стабілізувати ситуацію, або хоча б припинити зростання масштабів конфлікту.

Ці два пункти в комплексі з вищезгаданою появою та поширенням «religious peacebuilding», на нашу думку, призвели до того, що релігійні лідери стали помітними фігурами в процесі перемовин та спробах стабілізації ситуації в регіоні.

Отож, іудейські та мусульманські (трохи менше християнські) релігійні лідери (здебільшого з Близького

сходу) загалом не відставали від загального світового тренду участі в мирних переговорах та в діяльності, направленій, в їхньому випадку, на врегулювання арабо–ізраїльського конфлікту. Наведемо ряд прикладів такого залучення релігійних лідерів та їх самостійних ініціатив.

В червні 2014 року Папа римський Франциск запросив до Ватикану тодішнього президента Ізраїлю Шимона Переса та президента Палестини Махмуда Абаса для спільної молитви за мир. Журналіст The Guardian назвав це «безпрецедентним втручанням Папи в мирний процес, що зайшов у глухий кут» [8]. Цьому запрошенню передував візит Франциска до Ізраїлю в травні 2014 року, зустріч з першими особами цієї держави та, зокрема, відвідання стіни у Віфліємі, яка відділяє Ізраїль від Західного берега ріки Йордан, загальна довжина якої складає близько 700 кілометрів.

Молитви були прочитані івритом, арабською та італійською мовами. Шимон Перес сказав, що навіть тоді, коли мир здається далеким, ми маємо продовжувати наближати його.

Махмуд Аббас попросив Бога про мир на Святій Землі, в Палестині та Єрусалимі. «Разом з цими людьми ми просимо Тебе зробити Палестину та Єрусалим безпечною землею для всіх віруючих, місцем молитви та поклоніння» [2].

Папа Франциск заявив, що ця зустріч є відповіддю тим людям, які хочуть жити як брати й сестри, а не як вороги. В зустрічі також брав участь Вселенський патріарх, Архієпископ Константинопольської церкви Варфоломій I.

Зустріч завершилась обміном поцілунками між Шимоном Пересом та Махмудом Аббасом та спільним посадженням оливкового дерева.

Пізніше, в 2015 році Ватикан визнав Палестину як незалежну державу, підписавши договір, який встановлює дипломатичні стосунки не з Організацією Визволення Палестини, як це було раніше, а саме з державою Палестина. А 14 січня 2017 року Папа Франциск прийняв у Ватикані президента Палестини Махмуда Аббаса, щоб офіційно разом з ним відкрити перше посольство Держави Палестина у Ватикані.

В 2016 році президент Ізраїлю Реувен Рівлін за ініціативи The Washington Institute for Near East Policy провів спільну зустріч з іудейськими лідерами Ізраїлю та мусульманськими лідерами Палестини. В зустрічі брали участь: рабин Шломо Брін (голова єшиви Хар Еціон для учнів першого курсу), шейх Махмуд Хаббаш (суддя Верховного Шаріатського Суду, радник президента Палестини Махмуда Аббаса з релігійних та ісламських відносин), рабин Моше Ліхтенштейн (голова єшиви Хар Еціон в Гуш Еціоні), рабин Даніель Троппер (засновник та президент емерит організації Гешера), рабин Іцхак Йосеф (головний сефардський рабин Ізраїлю). Метою цієї зустрічі було «заохочування миру й підтвердження своєї опозиції до всіх форм релігійного насильства» [6].

Організатори цього саміту зазначають, що йому передував рік приватних переговорів, які вели з майбутніми учасниками двоє співробітників The Washington Institute: Девід Маковскі та Девід Поллок.

Учасники зустрічі виступили зі спільною заявою, в якій, зокрема, йшлося про наступне: «Бог створив життя і заповів життя. Тому ми засуджуємо вбивство невинних людей або будь–яку агресію проти іншого. Ми віримо, що навмисне вбивство або спроба вбити невинних людей – це тероризм, чи здійснюють це мусульмани, чи іудеї та інші. У цьому дусі ми закликаємо всіх наших людей працювати задля справедливого миру, взаємної поваги до людського життя та збереження статус–кво на святих місцях та викорінення релігійної ненависті» [6].

Девід Маковскі та Девід Поллок вважають, що подібна зустріч, яка зібрала мусульманських та іудейських лідерів разом в домі Президента Ізраїлю, є сильним посланням миру в критичний та чутливий момент. Організатори також зазначають, що напруженість останнього року, яка мала місце в палестино–ізраїльських стосунках, призвела до великої кількості актів насильства, які в свою чергу, на думку Маковскі та Поллока, були в більшості саме релігійно вмотивованими. В цьому випадку зустріч релігійних лідерів, за словами ініціаторів, очевидно не може одразу змінити ситуацію, але має стати певним фундаментом для майбутнього діалогу.

«Ми сподіваємось, що ця ініціатива створить постійний механізм для того, щоб ізраїльське та палестинське релігійне керівництво взаємодіяло та співпрацювало з метою зменшення напруженості, – сказав виконавчий директор Інституту Роберт Сатлофф. У деякій мірі ця ініціатива підкреслює потужну ідею про те, що релігія може служити основою для співіснування, а не лише виправдання для конфлікту» [6].

Це не єдиний раз, коли Президент Ізраїлю Реувен Рівлін приймає в себе релігійних лідерів з метою налагодження діалогу в контексті арабо–ізраїльських відносин. В тому ж 2016 році відбулася зустріч Рівліна з членами Ради релігійних спільнот Ізраїлю в президентській резиденції. Одним з головних ініціаторів цієї зустрічі виступив Одед Вінер (генеральний директор Головного рабинату Ізраїлю). Він назвав цю зустріч необхідною в сучасній ситуації насильства та тероризму [3].

Спікерами зустрічі були наступні релігійні діячі: рабин Шломо Амар (Головний сефардський рабин Єрусалиму), шейх Муваффак Таріфф (духовний лідер друзів), Феофіл III (Патріарх Єрусалимський), рабин Давид Лау (Головний ашкеназький рабин Ізраїлю), шейх Мухаммед Каюан Абу Алі (голова Ради мусульманських релігійних лідерів в Ізраїлі). Також на зустрічі були присутні 15 інших представників різних віросповідань, серед яких, наприклад, Джошуа Лінкольн (Генеральний секретар Baha'i International Community).

В листопаді 2016 року в Іспанії (Аліканте та Мадрид) пройшов саміт, на якому були присутні іудейські та мусульманські лідери з Близького Сходу. Головний рабин Ізраїлю Давид Лау, головний рабин Рамат–Гану Яаков Аріель, член ради Головного рабинату Ізраїлю рабин Рацон Арусі та такі ісламські та палестинські діячі як шейх Хамад Абу Даабес (голова Південної гілки Ісламського руху в Ізраїлі), шейх Раед Бадір (провідний ісламський знавець Шаріату), доктор Махер Худер (суддя ісламського суду в Секторі Гази та викладач ісламських студій), шейх Імад Фалуджи (колишній міністр інформації в уряді Ясіра Арафата, один із засновників Бригад «Ізз ад–Дін аль–Кассам» – військового крила ХАМАСу, сьогодні очолює Adam Center for Dialogue of Civilizations in Gaza) та ряд інших підписали спільну декларацію. Це стало результатом багаторічної роботи рабина Міхаеля Мельхіора, який очолює ряд організацій, що займаються

питаннями релігійного миру та співіснування євреїв та палестинців. Він також підписав цю декларацію. Окрім іудейських та ісламських лідерів, декларацію підписали троє християнських лідерів різних конфесій.

Організатор цієї події рабин Міхаель Мельхіор зазначив, що у великій кількості минулих перемовин релігія була виключена з процесу, а такий підхід, на його думку є приреченим на провал. Він відмітив необхідність присутності релігії та релігійних лідерів в мирних переговорах, оскільки релігія є важливою складовою життя людей в регіоні.

Подібних прикладів за останні роки діяльності різноманітних організацій та релігійних лідерів можна навести ще дуже багато.

Отож, як ми можемо побачити з різноманітних соціологічних досліджень (наприклад дослідження Pew Research Center [7]), релігія відіграє надзвичайно важливу та помітну роль в житті ізраїльтян та палестинців. На нашу думку, участь релігійних лідерів в побудуванні миру на Близькому Сході є абсолютно необхідною та затребуваною. В ситуації, коли одними з центральних точок конфлікту стають релігійні святині, а насильство з обидвох сторін часто виправдовується саме релігійною необхідністю, посередництво представників різних віросповідань найрізноманітніших щаблів є життєво необхідним та вкрай актуальним.

Висновки. Важливим є питання результативності цієї участі релігійних лідерів в спробах переговорів та мирного врегулювання конфлікту. По–перше, на нашу думку, пройшло досить мало часу, щоб робити якісь ґрунтовні висновки з цього приводу. Мирне врегулювання такого затяжного конфлікту це довгий і складний процес, прогнозувати близький кінець якого не може сьогодні ніхто.

Дещо, звичайно, можна констатувати вже сьогодні. А саме, те, що блискавичних результатів початок широкого залучення релігійних лідерів в спроби мирного врегулювання конфлікту не дав. Як підтвердження цієї тези можна згадати так звану «інтифаду ножів» – серію нападів на громадян Ізраїлю, що тривала з вересня 2015 року і поступова згасала до кінця 2016 року, в результаті чого загинули кілька десятків та отримали поранення декілька сотень людей. Ця «інтифада ножів» почалася з того, що серед палестинців поширились чутки, що іудеї збираються порушити статус–кво на Храмовій горі. Молоді палестинці чергували на Храмовій горі з метою перешкоджати іудеям, яким дозволено лише в визначені дні тижня та години підніматись на Храмову гору, але заборонено здійснювати релігійні обряди та проносити іудейську символіку. Ізраїльські силові структури звинуватили групи цих людей в нападах на євреїв і в тому, що вони зберігають на Храмовій горі зброю. 13 вересня 2015 року ізраїльська поліція увійшла на Храмову гору для того, щоб вивести цих палестинців з території комплексу. Почалися сутички, які закінчилися використанням поліцією світлошумових гранат і резинових куль та камінням з боку палестинців. Це дало поштовх до заворушень спочатку в районах навколо Храмової гори, а потім і до нападів на євреїв по всьому Ізраїлю. Як бачимо, критичною точкою у відносинах між палестинцями та євреями знову стала Храмова гора, що дає нам підстави стверджувати велику роль релігії та релігійних символів й святинь в продовженні палестино–ізраїльського конфлікту. Попередні заяви та виступи релігійних лідерів, що засуджували терористичні акти та використання релігії у виправданні цих дій, не змогли запобігти наростанню напруги та тим актам насильства, що розгорілися по всій країні.

Однією з можливих причин відсутності миттєвих результатів від початку активної участі релігійних лідерів в спробах мирного врегулювання конфлікту є те, що ті, хто підтримують силове вирішення конфлікту, можуть використовувати результати активних силових дій та насильства, як підтвердження їхньої ефективності. Наприклад, Друга інтифада, «інтифада Аль–акси», що продовжувалася з 2000 по 2005 рік, призвела до виводу ізраїльських військових з Сектору Гази та руйнуванню там єврейських поселень в рамках ізраїльського плану одностороннього розмежування. Цій інтифаді передували роки переговорів та домовленостей на найвищому політичному рівні, які до якихось конкретних результатів, які б задовільнили обидві сторони, не призвели. Натомість, декілька років повстання, що змусило Ізраїль піти з Сектору Гази, це реальний аргумент, який грає не на користь тих, хто виступає за мирне вирішення конфлікту.

З боку іудейських радикальних груп так само може поширюватись ідея про більшу ефективність рішучих силових дій, на противагу переговорам. Ізраїль отримав контроль над великими частинами території не шляхом домовленостей, а шляхом активних бойових дій. Нагадаємо, що Східний Єрусалим разом з Храмовою горою ізраїльтяни захопили в ході війни 1967 року. З боку радикальних іудеїв також є місце для пропагандистського маневру, подібного до прикладу «інтифади Аль–акси».

В цьому–то, можливо, і є головна проблема неефективності переговорів сьогодні – вони були скомпрометовані набагато раніше. Багато років переговорного процесу між євреями та палестинцями могли призвести до того, що і ті і інші розчарувалися в цьому форматі врегулювання конфлікту, і багато з них бачать вихід саме в силовому протистоянні. Ця теза підтверджується результатами вже згаданого вище дослідження Pew Research Center, які демонструють високий відсоток євреїв в Ізраїлі (близько 48%, враховуючи і нерелігійних іудеїв), які вважають необхід-ним вигнати або перемістити арабів з Ізраїлю [7]. Таке «вирішення» проблеми, звичайно, аж ніяк не можна назвати мирним. Не складно уявити, до чого призвели б подібні спроби, якщо б такі ідеї вийшли за рамки результатів соціологічних досліджень.

На нашу думку, задля отримання більш повної картини не вистачає соціологічних досліджень безпосередньо в Державі Ізраїль та в Державі Палестина на предмет того, наскільки думка тих чи інших релігійних лідерів стосовно врегулювання конфлікту сприймається іудеями, мусульманами та християнами, що проживають в цьому регіоні. Результати такого дослідження допомогли б не тільки нам стверджувати або спростовувати необхідність участі релігійних лідерів в переговорному процесі, але б і, можливо, дозволили самим релігійним лідерам вибудувати більш ефективну стратегію участі у врегулюванні конфлікту, враховуючи запит суспільства та загальні настрої серед ізраїльтян та палестинців.

Одним із головних завдань релігієзнавців, на нашу думку, в цій ситуації є дослідження не тільки тих релігійних факторів, які в останній час все сильніше

виступають в якості розділення між, в першу чергу, іудеями та мусульманами, але й вивчення та широке висвітлення того спільного, що, безумовно, присутнє в усіх трьох авраамічних релігіях. Знаходження та визнання цих спільних точок є необхідною умовою для побудови миру та гідного співіснування не тільки на Близькому Сході, але й в усьому світі.

Список використаних джерел

1. Abu–Nimer M., Yilmaz I. Islamic Resources for Peacebuilding: Achievements and Challenges / M. Abu–Nimer, I. Yilmaz // Islam and Peacebuilding. – Blue Dome Press, New York, 2010. – P.39.
2. Almasy S. Mahmoud Abbas and Shimon Peres Pray with Pope Francis for Mideast Peace (CNN 9.06.2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://goo.gl/6xoSHh
3. Cashman G. F. Religious Leaders of Different Faiths Join Rivlin in Condemning Violence, Terror and Incitement (Jerusalem Post, 13.04.2016) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://goo.gl/vzCiJh
4. Hayward S. Religion and Peacebuilding: Reflections on Current Challenges and Future Prospects [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.usip.org/sites/default/files/SR313.pdf
5. Hertog K. The Complex Reality of Religious Peacebuilding: Conceptual Contributions and Critical Analysis / K. Hertog. – Lexington Books, 2010. – 263 p.
6. Muslim, Jewish Religious Leaders Denounce Violence, Promote Peace in Unprecedented Israeli–Palestinian Meeting [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://goo.gl/Z59wf6
7. Pew Research Center. Israel's Religiously Divided Society [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pewforum.org/2016/03/08/israels–religiously–divided–society/
8. Pope Francis Offers Prayers at Israeli Separation Wall in Bethlehem (The Guardian 25.05.2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: goo.gl/1WbYyY

Dziubenko V. D., *master's degree in Religious Studies, postgraduate student at the Cultorology Department of the Faculty of Philosophical Education and Science of the National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), valentyn.dziubenko@gmail.com*

Role of religion and religious leaders in attempts to resolve the Arab–Israeli conflict peacefully

The article deals with role of religion and religious figures in attempts of peaceful settlement of the Arab–Israeli conflict. The article attempts to determine the time frame for the beginning of the involvement of religious leaders in the negotiation process within the Arab–Israeli conflict, provides a number of examples of cooperation between Jewish, Muslim and Christian leaders in the context of attempts to resolve the conflict. Also, the article contains a number of main conclusions that come out of today's interaction of religious leaders and attempt to identify the causes of such results.

Keywords: *religious peacebuilding, Judaism, Islam, Christianity, conflictology, peaceful settlement, State of Palestine, State of Israel, religious conflict.*

* * *

УДК 2:304.44

Добродум О. В.,
доктор философских наук, доцент,
профессор кафедры философии, Киевский
национальный университет культуры и искусств
(Украина, Киев), dobrodum.olga@gmail.com

Консьюмеризм и религия

Словосочетание «потребительский рынок» и «религия» предстает парадоксальным и взаимоисключающим. Однако в эпоху глобализации и консьюмеризации как конвергентных процессов современной религиозной жизни данные понятия могут восприниматься и как достаточно конгруэнтные, семантически совместимые и непротиворечивые. Целью данной статьи является исследование объективной данности таких процессов, как макдональдизация, кока–колонизация, барбизация, диснейлендизация, голливудизация и симсонизация мира, маркирующих постмодернистский посыл современности. Среди методов данной статьи можно обозначить историко–компаративистский, культурно–антропологический, синтетический и аналитический. Мы можем наблюдать, как в современную эпоху понятия «сакральное» и «консьюмеристское» становятся все более семантически совместимыми и непротиворечивыми. А проблематика взаимоотношения «потребительский рынок» и «религия» предстает разнообразной и многоплановой.

Ключевые слова: *потребительский рынок, религия, консьюмеризация, Барби, «Матрица», «Симпсоны», «Южный парк».*

(стаття друкується мовою оригіналу)

На первый взгляд, словосочетание «потребительский рынок» и «религия» предстает парадоксальным, несовместимым и взаимоисключающим. Однако при более пристальном изучении в эпоху глобализации и консьюмеризации как конвергентных процессов современной религиозной жизни данные понятия могут восприниматься и как достаточно конгруэнтные [1]. В ситуации консьюмеризации религии следует отметить также и внутреннюю объективную данность таких процессов, как макдональдизация, кока–колонизация, барбизация, диснейлендизация, голливудизация и симсонизация мира, маркирующие постмодернистский посыл современности.

Исследуя тематику религиозной манифестации продукции современных глобальных брендов, целесообразно уделить исследовательское внимание такому аспекту, как барбизация. Как известно, «глобальная» кукла Барби является самой популярной в мире игрушкой: кукла продается в 150 странах мира и даже «открыла» собственную страницу в Интернете (http://www.barbie.com/), которую ежемесячно посещают более 50 млн. чел., каждую секунду в мире продается две куклы; компания «Mattel» продала более миллиарда Барби.

Глобальное значение американского протестантизма на примере данного всемирно известного бренда выразилось в том, что Барби «решает» стать служительницей Епископальной Церкви – куклу снабжают полным гардеробом священнических и епископских облачений: сутана на каждый сезон, черная священническая рубашка с реверендкой, ноутбук с подготовленной проповедью, миниатюрная Библия и даже кадило. После публикаций о Барби в наряде священника в социальной сети «Facebook» появляется даже группа «друзей епископального священника Барби», причем число ее поклонников постоянно растет. В планах создательницы кукол – и другие клирики Епископальной Церкви: епископ – афроамериканка Барби, ее младшая сестра Келли – алтарница, Кен – настоятель собора, его друг и диакон – афроамериканец Стивен [2]. В представлениях антиамериканистов Барби становилась плодом масонского заговора (ее автор Рут Хендлер – еврейка российского происхождения), результатом разработок советских спецслужб [3].

Существует иудейская Барби: как и положено, она бреет голову и носит парик. Ее друг хасид Кен «смотрит вниз, т.к. ему не разрешается смотреть на других кукол». Своеобразной репликой Барби в Израиле является Шимоли – еврейский мальчик, одетый согласно национальным традициям и умеющий петь молитвы – его придумал раввин Иосиф Шнайдер по просьбе ортодоксальных друзей, создав и сестру Шимоли, Сару.

И именно «еврейское» происхождение куклы стало причиной запрета Барби в Саудовской Аравии. Описаны проекты Барби–атеистки, лютеранской и мормонской Барби [4].

Практически во всех исламских государствах продажа и реклама куклы Барби как символа американской масскультуры запрещена. Вместо Барби предлагается нечто аналогичное, но отвечающее запросам мусульманских продаж: Айша, Марьям, Ясмина, Разанна, Сулейма, Лейла, Сара, Фатима и др. (данные куклы обычно одеты в хиджаб, в комплектах имеется и молитвенный коврик). Барби в Саудовской Аравии запрещена, как агент международного сионизма и угроза морали, а «еврейские» одежды куклы являются оскорблением ислама. 500 мусульманских «Барби в бурке» были выпущены в порядке эксперимента, но их заклеймили мусульманские феминистки [4].

В качестве мусульманской реакции на барбизацию мира и на фастфудизацию культуры можно интерпретировать то, что турецкое Министерство по делам религии объявляет Барби и «Человека–паука» врагами мусульман, а для альтернативы рекомендованы куклы китайского производства, читающие Коран и исполняющие религиозные гимны. В 2001 г. мусульманские лидеры стран Персидского залива «объявляют войну» детской игре «Покемон». В 2008 г. в знак протеста против принятия резолюции о признании геноцида армян Палатой представителей США в Турции сжигаются десятки американских игрушек, в том числе кукла Барби и Человек–паук.

Некоторые глобальных бренды имеют непосредственное отношение также к макдональдизации: в Саудовской Аравии и других мусульманских странах «McDonald's» закрываются по пятницам и пять раз ежедневно на молитву. А израильская сеть сменила цвет логотипа, чтобы уведомить клиентов о кошерности меню путем смены красного фона за желтой буквой «М» на синий и надписи слова «кошерно» на логотипе компании, «McDonald's» также был переименован в «McKocher» в Иерусалиме в соответствии с предложением официальных властей. А в Индии в меню входят вегетарианские блюда с приставкой Mc–. Постмодерн пытается адаптировать и христианство, осуществляя «макдональдизацию церкви», «духовный Диснейленд» [5].

К слову сказать, американские протестанты объявляют бойкот кампаниям, субсидировавшим постановки «Плейбой» и «Пентхауз», бойкотируют продукцию компаний «Pepsi» за поддержку гомо-сексуалистов, «McDonald's» за спонсирование гей–парадов, «Ford» за рекламу автомобилей для геев и лесбиянок и т.п. Симптоматичными в этом контексте являются советы христианам «проштудировать некоторые страницы учебника для сотрудников системы ресторанов «McDonald's» и поучиться у организаторов фаст–фуда искусству принимать людей, впервые переступивших церковный порог», учитывать духовные и теологические ценности, которые несут с собой мюзиклы.

Одной из современных форм взаимодействия и сопряжения понятий «потребительский рынок» и «религия» может восприниматься и кока–колонизация: во многих мусульманских странах осуществляется бойкот «Кока–Колы», «Пепси–Колы» и «McDonald's» (эти товары приобрели мусульманские названия «Мекка–Кола», «Умма–Кола», «Замзам–Кола»). В антиамериканской литературе распространяются суждения, будто «Кока–колой» владеют мормоны, фанту придумали нацисты, а зеркальное отображение логотипа содержит антимусульманскую прокламацию. «Кока–кола» «прибрала к рукам» даже Санта–Клауса: еще в 1931 г. для американского Деда Мороза был спроектирован привычный теперь красно–белый костюм.

Тенденции консьюмеризации религиозных смыслов проявились и в кинематографической трилогии «Матрица» (существует значительное число сайтов, предлагающих своим посетителям стать адептами религии Матрицы или тотального от нее освобождения). Слова «Матрица» и «перезагрузка» вошли в лексикон тех, кто был недоволен тиранией Америки либо транснациональным капитализмом, однако особенно выразительно данная тенденция проявилась в сфере мультипликации.

Симпсонизация проявилась в том, что на Ближнем Востоке начался римейк сериала «Симпсоны по–арабски», в котором Омар Шамшун (арабский Гомер Симпсон) отказывается от пива и бекона, прекращает ходить по забегаловкам. Консьюмеризация религии отражается в мультипликационном сериале про семью Симпсонов – 70% сюжетов мультипликационного сериала по статистике затрагивают религиозную тематику, а 10% посвящены ей напрямую [6].

Неприязнь мультфильм вызывал у протестантских фундаменталистов – им не понравился сосед Симпсонов Нэд Флэндерс, который платит десятину не только своей церкви, но еще и семи другим («на всякий случай»), дверной звонок исполняет у него мелодию одного церковного гимна, автомобильный сигнал – другого, а узнав, что соседские дети до сих пор не крещены, он пытается крестить их тайком от родителей. «Симпсонов» стали изучать также в воскресных школах и семинариях, чтобы проиллюстрировать моральные дилеммы [7].

В мультипликационном сериале «Южный парк» треть времени посвящена освещению религиозной тематики и религиозных конфликтов: там остро поднимаются социальные и культурные проблемы, затрагивается тематика терроризма («Мультипликационные войны»), иммиграции («Goobacks»), однополых браков («Следи за яйцом!»), эвтаназии на примере инцидента с Терри Шайво («Лучшие друзья навсегда») и многие другие.

В целом говоря, в современном мире особенно успешно продается то, что связано с религией и мистикой: к примеру, куклы, исполняющие роль религиозных персонажей. Подобные куклы были представлены 11 октября 2014 г. в Буэнос–Айресе на выставке «Барби, пластиковая религия» – аргентинские художники Пул Паолини и Маринела Перелли разработали модель Барби в образе девы Марии, Кена в образе распятого Иисуса Христа и еще 33 куклы в образе святых других религий: иудаизма, буддизма и ислама, разместив их также на своей странице «Facebook». Коллекция аргентинских художников включает кукол Барби в образе Жанны д'Арк, Марии Магдалины, Лурдской Девы Марии и богини Кали, а также Кена в образе Святого Себастьяна, Иоанна Крестителя, Будды, бога Шивы и других. Однако, художники отказались от идеи создания куклы Кена в образе пророка Мухаммеда,

объяснив, что из уважения к исламу не нашли способа изображения пророка, и подчеркнули, что у них не было намерения обидеть какую–либо религию [8].

Таким образом, мы можем наблюдать, как в современную эпоху понятия «сакральное» и «консьюмеристское» становятся все более семантически совместимыми и непротиворечивыми. Зачастую неоднозначно воспринимаются макдональдизация, кока–колонизация, барбизация, голливудизация, диснейлендизация и симпсонизация мира, уничтожающие старые традиции. А проблематика взаимоотношения «потребительский рынок» и «религия» предстает разнообразной и многоплановой.

Список использованных источников

1. Мартинюк Е. Конвергентні процеси у релігійному житті другої половини XX століття // Компаративістські дослідження релігії: наука і релігія: проблеми діалогу. – Одеса: Наука і техніка, 2002. – Вип.1. – С.37–49.
2. Tenety E. Under God: The Rev. Barbie // The Washington Post. – 2010. – April 7.
3. Васильева Е. Пятидесятилетие Барби: юбилей пластмассового идола. – http://www.director–iv.ru/news/96/380/
4. Barbie and Clash of Civilizations. – http://agasfer.livejournal.com/1557454.html
5. Разумовский Д. А. Метаморфозы постмодернистской церкви в интерьере «ретро–духовности» // Религия и СМИ. – 2008. – 13 февраля.
6. List of awards and nominations received by The Simpsons. – https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_awards_and_nominations_received_by_The_Simpsons
7. Фаликов Б. Бог и мультик. Культовый телесериал «Симпсоны» перевоспитал богословов // Время новостей. – 2002. – 19 февраля. – №30.
8. В Аргентине создали Барби и Кена в образе Девы Марии и Иисуса. – http://www.bible.com.ua/news/r/93490

References

1. Martynjuk E. Konvergentni procesy u religijnomu zhytti drugoi' polovyny XX stolittja // Komparatyvists'ki doslidzhennja religii': nauka i religija: problemy dialogu. – Odesa: Nauka i tehnika, 2002. – Vyp.1. – S.37–49.
2. Tenety E. Under God: The Rev. Barbie // The Washington Post. – 2010. – April 7.
3. Vasileva E. Pyatidesyatiletie Barbi: yubiley plastmassovogo idola. – http://www.director–iv.ru/news/96/380/
4. Barbie and Clash of Civilizations. – http://agasfer.livejournal.com/1557454.html
5. Razumovskiy D. A. Metamorfozyi postmodernistskoy tserkvi v interere «retro–duhovnosti» // Religiya i SMI. – 2008. – 13 fevralya.
6. List of awards and nominations received by The Simpsons. – http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_awards_and_nominations_received_by_The_Simpsons
7. Falikov B. Bog i multik. Kultovyiy teleserial «Simpsonyi» perevospital bogoslovov // Vremya novostey. – 2002. – 19 fevralya. – №30.
8. V Argentine sozdali Barbi i Kena v obraze Devyi Marii i Iisusa. – http://www.bible.com.ua/news/r/93490

Dobrodum O. V., *D.Sc. Associate Professor of Philosophy Department of Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine, Kyiv), dobrodum.olga@gmail.com*

Consumerism and religion

The phrase «consumer market» and «religion» is paradoxical and mutually exclusive. However, in the era of globalization and consumerization as convergent processes of modern religious life, these concepts can be perceived as sufficiently congruent, semantically compatible and consistent. The purpose of this article is to study the objective data of such processes as macdonaldization, coca–colonization, barbification, disneylandization, hollywoodization and symsonization of the world, marking the postmodern message of the present day. Among the methods of this article can be designated historical–comparative, cultural–anthropological, synthetic and analytical. We can observe how in the modern era the concepts «sacral» and «consumer» are becoming more and more semantically compatible and non–contradictory. And the problematic of the relationship «consumer market» and «religion» appears diverse and multifaceted.

Keywords: *consumer market, religion, consumerization, Barbie, «Matrix», «The Simpsons», «South Park».*

Добродум О. В., *доктор філософських наук, доцент, професор кафедри філософії, Київський національний університет культури і мистецтв (Україна, Київ), dobrodum.olga@gmail.com*

Конс'юмеризм і релігія

Словосполучення «споживчий ринок» і «релігія» постає парадоксальним і взаємовиключних. Однак в епоху глобалізації та конс'юмерізації як конвергентних процесів сучасного релігійного життя ці поняття можуть сприйматися і як досить неконгруентні, семантично сумісні і несуперечливі. Метою даної статті є дослідження об'єктивної даності таких процесів, як макдональдизації, кока–колонізація, барбізація, діснейлендізація, голлівудізація і сімсонізація світу, маркованих постмодерністський посил сучасності. Серед методів даної статті можна позначити історико–компаративістський, культурно–антропологічний, синтетичний і аналітичний. Ми можемо спостерігати, як в сучасну епоху поняття «сакральне» і «конс'юмеристське» стають все більш семантично сумісними і повинні суперечити одна одній. А проблематика взаємини «споживчий ринок» і «релігія» постає різноманітної і багатопланової.

Ключові слова: *споживчий ринок, релігія, конс'юмерізація, Барбі, «Матриця», «Сімпсони», «Південний парк».*

* * *

УДК 141.32

Маевская Л. Б.,
кандидат исторических наук
(Украина, Киев), fat–agha@yandex.ru

Рустам Батров (Батыр): особенности религиозных взглядов

В современном исламском мире помимо идей фундаменталистов, к которым, ныне, причисляют ваххабитов, некоторое распространение получили взгляды, так называемых исламских либералов. Несмотря на то, что они, находятся на противоположной стороне идеологического поля их идеи, также носят буквалистский характер. Воззрения приверженцев либерального подхода, в некоторых случаях пересекаются со взглядами идеологического предшественника ваххабизма Ибн Таймии, например, им присущ антропоморфизм, уподобление Бога женщине (отметим, что данный тезис позаимствован у лжесуфиев), отрицание изречений пророка Мухаммада, отрицание обязательности пятикратной молитвы и так далее. Поэтому мы сочли необходимым в нашей статье рассмотреть их взгляды, на примере воззрений российского религиозного деятеля Рустама Батрова (Батыра), который в одно время занимал должность заместителя муфтия Татарстана, но из–за своих убеждений был обвинен в неверии и отстранен от работы. Цель нашего исследования заключается в изучении воззрений Р. Батрова и установления в чем они пересекаются со взглядами Ибн Таймии. В ходе изучения высказываний данного религиозного деятеля были сделаны выводы о том, что некоторые из его идей были позаимствованы у Ибн Таймии.

Ключевые слова: *Ислам, Рустам Батров, Рустам Батыр, антропоморфизм, Ибн Таймия, Абу Ханифа, ханафитский мазхаб, Россия, Татарстан.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Одним из ярких представителей «исламских» либералов в России является Рустам Батров (Батыр) [1], который родился в 1978 году [2] в Нижнем Новгороде. В 1998 г. окончил Московский Высший Духовный Исламский колледж (ныне: Московский Исламский университет) по специальности имам–хатыб. В 2002 г. с отличием окончил Волго–вятскую академию госслужбы при Президенте РФ по специальности юриспруденция. В 1998–2007 гг. – имам–хатыб Ярославской Соборной мечети. Автор ряда книг и публикаций на религиозно–богословские темы, в том числе книги «Абу Ханифа.

Жизнь и наследие». С 2004 по 2007 год – редактор богословского журнала «Минарет».

В 2007 году он был избран проректором по науке Российского исламского университета (Казань) и ученым секретарем Совета улемов Духовного управления мусульман Республики Татарстан. В 2010 году ведущим программы «Актуальный ислам» на русском языке на спутниковом телеканале «Новый век». Член Президиума Духовного управления мусульман РТ. В 2010–2013 гг. – председатель Совета улемов ДУМ РТ. В 2013 году избран первым заместителем председателя ДУМ РТ, но в 2017 году уволен и муфтием Татарстана Камилем Самигулиным ему был вынесено обвинение в неверии (такфир) за отрицание пятикратного намаза [3]. В тоже время Рустам Батров опроверг слухи о своем увольнении с должности заместителя председателя Духовного управления мусульман Татарстана. В беседе с ИА IslamNews Батров пояснил, что был избран на эту должность на четыре года, а когда срок его полномочий закончился, то не стал вновь выдвигать свою кандидатуру, хотя муфтий Самигулин предложил ему это сделать [4].

Исследование взглядов Рустама Батрова, показало, что он декларирует возрождение идеи джадидистов и говорит, что «традиционный ислам» – одно из самых обсуждаемых понятий в исламском дискурсе современной России. К этому словосочетанию апеллируют, как религиозные, так и светские деятели. В тоже время он выступает против переиздания книг общепризнанных исламских богословов Средневековья. Он считает, что есть разные исламы: татарский, арабский, турецкий и так далее. В своих книгах он пытается ответить на вопрос, как возможны вообще с богословской точки зрения региональные формы ислама? Это девиантное отклонение или же это неизбежное следствие развития самой исламской культуры? Здесь на разных примерах – искусства, архитектуры, богословия, философии – я вычленяю общую парадигму ислама, которая связана с идеей таухида (единобожия) и которая несет в себе определенный парадокс, ибо отражает два противоречивых начала: идею трансцендентности и имманентности Бога. Из этого фундаментального парадокса вырастает весь исламский дискурс. Все исламские реалии построены по одной единой модели, которую мы видим и в архитектуре, и в орнаменте, и в богословии, и в философии. Данная парадигма предполагает, что лишь Бог един, все остальное является множественным. Множественность в интерпретации истины – это неотъемлемая черта исламской культуры. Далее он вопреки исламскому вероучению говорит, что на самом деле не существует ислама вне региональных форм. Когда Абсолют входит в этот мир, то Он неизбежно преломляется сквозь призму исторической действительности (Данное мнение и термин Абсолют противоречат исламскому вероучению – Авт.). Нет эталонного ислама, оторванного от реалий жизни и стерилизованного от человеческого восприятия. Есть ислам, понятый арабами, понятый персами, понятый татарами, понятый турками. Мы единую истину Бога по–разному интерпретируем применительно к своим реалиям. И отсюда, собственно рождается это огромное многообразие исламского мира. Когда мы говорим о традиционном исламе татар, то некоторые думают, что у нас какой–то особый ислам. На самом деле ислам особый у всех. Есть некое общее ядро, которое делает мусульман единой уммой, единой культурой, единой цивилизацией, то, что всех нас объединяет. Но это ядро упаковано внутрь определенной исторической действительности. Оно преломляется сквозь социокультурные реалии, в которых мы живем. Р. Батров, считает, что форма истины всегда меняется и, что нет единого ислама, а есть его разные региональные формы.

Поэтому он говорит, что описывает в своих работах структуру исламской культуры, эту модель в которой возможны региональные формы ислама, являющиеся неизбежным следствием его земного бытования. На разных примерах показывает, как устроена исламская культура и цивилизация, кристаллизует, так сказать, ее эпистему. Отметим парадоксальное явление, что ваххабизм, вероучение, которое в корне противоречит исламу, и легло в основу группировки ИГИЛ, он считает саудийской интерпретацией ислама.

Р. Батров считает, что невозможно перетащить одну интерпретацию из одного времени в другое или из одной страны в нашу страну и пишет, что на современной стадии задача ислама в контексте национальной жизни все–таки в другом, беречь татарскую идентичность.

В действительности функция ислама это поклонение Единому Богу и выполнение его повелений. А беречь татарскую идентичность должны национальное образование и культурные центры. Также он утверждает, что джадидизм не устарел, просто модернизационные задачи, которые он признан был решить, в целом решены: и эмансипация женщин, и всеобщее образование. Его идеалы не исчезли, они просто воплощены в жизнь.

С одной стороны он говорит о сохранении национальных традиций татар, а с другой утверждает, что не видит катастрофы в изменении этих традиций, но изменения со временем могут в корне трансформировать традицию и в итоге уничтожить ее. Также такие трансформации могут уничтожить и этнос.

Несмотря на то, что некоторые относят Р. Батрова, к секте коранитов [3] он подобно арабским либералам, утверждает, что текст Корана носит многовариативный характер [1] и формы богопочитания считает условностью и игрой: «Человек на духовном пути рано или поздно всегда приходит к осознанию относительности всех форм, в том числе и форм богопочитания. Он начинает понимать, что это все некая игра, условность».

Также Р. Батров говорит, что необязательно совершать пятикратный намаз, но лучше все–таки совершать: «Я считаю, что пять намазов лучше исполнять, чем не исполнять. К тому же намаз стал неотъемлемой частью нашей культуры и традиций. Но нельзя ислам строить на лжи» [5]. Далее он утверждает, что у нас нет полной уверенности в том, что термин салят, в поздней традиции, используемый для обозначения специфического исламского обряда моления–намаза, во времена Пророка подразумевал то же самое [5]. Кроме этого Р. Батров полагает, что Бог поклоняется пророку и утверждает, что Сам Бог творит салят в отношении пророка [5]. Также заметно пренебрежительное отношение Р. Батрова к изречениям пророка Мухаммада: «Цифра пять начинает фигурировать лишь в возводимых к Пророку хадисах. «Поклоняйтесь своему Господу и молитесь пять раз...» – говорится в одном из них. «Бог предписал Своим

рабам каждые сутки пять молитв», – повествуется в другом. Такова характерная для мусульманского богословия тенденция: то, чего «не достает» в Коране, в изобилии присутствует в хадисах. Если Господь не счел необходимым для всех времен и народов назвать цифру пять, то устами Пророка она, конечно же, обозначается. Если Всевышний говорит лишь общее: «Горе тем, кто к молитве своей небрежен» (107:4), хадис тот час добавляет, что «молитва – первое, за что будет спрошен человек в Судный день», ибо она «отличие верующего от неверного». Будто бы сам Господь не мог сказать об этом, ведь речь идет о нешуточном вопросе – главном условии спасения человека, как принято считать в традиционном богословии» [5].

В тоже время в Коране во многих сказано об обязательном пятикратном намазе. На основании этого Р. Батрову было вынесено обвинение в неверии (такфир).

Эти взгляды, возможно, были заимствованы у людей, которые считали себя суфиями, но в тоже время отрицали чтение намаза и соблюдение поста, ошибочно, считая, что для достигших духовного совершенства это делать необязательно. Подобное мнение выводит человека из ислама и все знают, что пророк Мухаммад, наилучший в духовном совершенстве никогда не пропускал и тем более не отрицал, совершение молитвы и соблюдение поста. Также Р. Батров считает, что в исламской культуре она (женщина – Авт.) всегда была выражением божественного начала. Так, в суфийской поэзии Маджнун, т.е. мужчина, олицетворял человека, который ищет Бога, а Лейла, т.е. женщина, олицетворяла Самого Бога [1]. Подобное мнение в корне противоречит исламскому вероучению и является неверием. Согласно исламу, Бог существует без образа, без места, без пространства.

Р. Батров выступает против реформы ислама и говорит, что мы, к сожалению, плохо знаем исламскую культуру. Вместо того, чтобы реформировать ислам, надо изучить его. И там мы найдем много актуальных для нашего времени тезисов и идей, увидим, что ислам абсолютно современный.

Одной из оригинальных его идей является мнение о том, что учение имама Абу Ханифы это одно, а ханафитский мазхаб совершенно другое, не имеющее отношения к имаму Абу Ханифе [6]. Кроме этого, он считает ненужным передавать изречения пророка Мухаммада и говорит, что якобы халиф Умар сурово порицал тех, кто много рассказывал хадисов. В тоже время согласно изречениям пророка Мухаммада передача хадисов это похвальное деяние и отсюда следует, что халиф Умар, скорее всего, порицал передачу ложных хадисов. Далее он утверждает, что имам Абу Ханифа не передавал хадисы, а изречениями пророка, ханафитский мазхаб обогатил его ученик Абу Юсуф и, что это произошло только после смерти имама Абу Ханифы. Он считает, что хадисы пророк Мухаммад не говорил и что все это приписали ему и что якобы мракобесие в исламе начинается с распространения хадисов. Также он считает, что Абу Ханифа считал недопустимым выносить вердикт о вероотступничестве человека и что этот вердикт может выносить только Бог. Подобные трактовки противоречат учению имама, который объявил неверующим человека приписывающего Богу место. Также он называет Бога недостойными Его именами, которых нет в Коране, и говорит, что если Вселенная была вечна, то не отменяет ли такой взгляд на мир идею Бога как его первопричины? Нет. Бог остается быть Первопричиной мира, но не в хронологическом смысле, а в логическом. Он – Тот Перводвигатель, который запускает мир в движение. Тот, кто преобразовывает вечно существующую материю, т.е. придает формы единичным вещам. Иначе говоря, Он – Тот, кто творит привычный нам мир. В тоже время согласно исламу, когда мы говорим о Боге, то запрещено использование слов Перводвигатель, Первопричина, Абсолют и так далее, так как эти слова не относятся к именам и атрибутам Бога и не упомянуты в Коране и хадисах.

Кроме этого он отрицает многие нормы, закрепленные в Шариате, и считает многовековую историю ханафитского мазхаба средневековым чудовищем, выползающим из подземелья канонических книг мракобесного понимания ислама [6].

Кроме этого он необоснованно относит имама Абу Ханифу к секте мурджитов. В тоже время сам Абу Ханифа в «Письме Усману аль–Баттий» пишет: «Ты пишешь, что имеешь сведения о том, что я из секты «мурджиа», и о том, что я говорил, что верующий пребывает в заблуждении. И тебе тяжело слышать подобное мнение. На самом деле, все, что отдаляет от пути правдивости, не считается уважительной причиной. То, что эти секты вводят как плохое новшество, не является правдивым. Принимается только то, что ниспослано в Кур`ане, то, к чему призывал Пророк Мухаммад, мир Ему, и путь, которого придерживались Его сподвижники» [7]. Далее имам Абу Ханифа продолжает: «Что касается использования названия «аль–мурджи`а», то в чем виноваты люди, которые говорили о справедливости, а сектанты назвали их этим именем? На самом деле, люди, которые говорили о справедливости, – справедливы, и также теологи, придерживающиеся этой истины, – справедливы. Я не придерживаюсь учения «аль–мурджи`а» [7]. В итоге он говорит: «Я бы не хотел писать слишком много, чтобы потом не возникло дополнительных вопросов. Хотя я мог бы разъяснить эти ответы более подробно.

Если после этого возникнут какие–либо вопросы или сектанты что–либо вновь скажут тебе, то поставь меня в известность, и я, по Воле Аллаха Всевышнего, дам тебе разъяснения по этому поводу».

Р. Батров отрицает авторство Абу Ханифы, относительно книги «Аль–Фикх аль–акбар», что общепризнано исламскими учеными. Кроме этого он отрицает, что Абу Ханифа считал истинной религией только ислам, что закономерно в исламском вероучении. Также они приписывают ему то, что он допускал чтение намаза на родном языке. Однако, как известно, при совершении намаза читаются суры из Корана, а Коран есть только на арабском языке, так как Коран как Священное Писание существует, только на арабском языке. Любое толкование или перевод на другой язык уже не является Кораном. Кроме этого он поддерживает провозглашение азана (призыва к молитве) на национальных языках и поддерживает в этом Ататюрка, которого считает верным учению Абу Ханифы [8]. Р. Батров полагает, что призыв к намазу на татарском языке будет способствовать сохранению этноса. Р. Батров необоснованно приписывал Абу Ханифе, что

он отказывался признавать неверным даже того, кто сам себя считал таковым [8].

Обвинение в неверии (такфир) Р. Батров считает инструментом борьбы с оппонентами. В тоже время известно, что в исламе есть четкие критерии кого считать мусульманином, а кого нет и категорически запрещено выносить такфир без оснований на это, так как в этом случае, согласно изречению пророка Мухаммада, выносящий такфир сам становится не мусульманином. Поэтому мнение о том, что обвинение в неверии является инструментом борьбы с оппонентами, является в корне неверным.

Он считает, что ханафитский мазхаб – довольно разнообразная историческая традиция, которая всегда менялась на протяжении столетий и продолжает меняться до сих пор. Внутри нее совершенно по–разному могут расставляться акценты, что коренным образом будет влиять на конечный результат. Р. Батров еще раз подчеркивает, что ханафитский мазхаб и мазхаб Абу Ханифы разные вещи и утверждает, что примеров несовпадения учения Абу Ханифы с ханафитским мазхабом можно приводить великое множество. Он также считает основателем ханафитского мазхаба ученика Абу Ханифы – Абу Юсуфа и полагает, что последний предал своего учителя, был из числа себялюбивых и жаждал должностей [9]. Он состоял на службе у трех халифов. Далее Р. Батров утверждает, что самое страшное было в другом: он предал Абу Ханифу, как мусульманский ученый. Именно с него, облаченного высшими властными полномочиями и колоссальным влиянием при дворе, начинается глубинная трансформация правовой школы Абу Ханифы, его превращение в ханафитский мазхаб. Конечно же, не все ученые в рамках ханафитской традиции отступили от идеалов Абу Ханифы, но в целом тренд, заданный Абу Юсуфом ханафизму, оказался в Средневековье доминирующим [9]. Далее можно сделать выводы, что мы наблюдаем пример скрещивания либералов и ваххабитов с целью дискредитировать традиционный ислам. Оказывается Р. Батров в лице Г. Баруди, поддерживает взгляды Ибн Таймии и пишет, что Галимджан хазрат почитал Ибн Таймию, духовного отца ваххабитов, призывал не абсолютизировать следование мазхабу и сам показывал в этом пример, отказываясь от некоторых положений ханафитского толка, проповедовал трехсоставное определение веры, осуждал посещение Булгар, называя это «стопою дьявола»... Баруди выступал и против других форм народного ислама, например, против абсолютизации роли внешних атрибутов в сохранении веры человека. Сегодня подобное можно встретить в некоторых турецких джамаатах, представители которых носят шаровары и накидки времен Османовской эпохи. Про них мусульмане Турции говорят: «Из штанов сделали себе религию». Во времена Баруди аналогичное акцентирование на внешних формах встречалось и среди татар. Так, например, как отмечал официальный печатный орган Духовного Собрания «Маглюмат», некоторые имамы считали даже неверным того, кто отпускает волосы и бреет бороду (ж–л «Маглюмат», 1908, №12). «Реальное воздействие одежды на религию и веру человека, – возражал Баруди, – как, например, из–за какой–либо одежды кто–то может стать верующим, а кто–то неверным, по нашему мнению, неправильно» (ж–л «Ад–дин валь–адаб», 1916, №13). Автор статьи поддерживает в этом Баруди, и считает его исторической личностью.

Оригинальным мнением Р. Батрова также является то, что в ханафитском мазхабе одобряется педофилия. Подобные высказывания привели к недоумению среди мусульман и осуждению Р. Батрова со стороны духовных лиц, в частности со стороны муфтия А. Крганова [10].

Р. Батров поддерживает тезис о том, что материальная Вселенная вечна во времени в качестве вещества и что форма мира действительно возникшая, – писал он, – но само бытие и время длятся в обоих направлениях, т.е. бесконечны». Он считает, что согласно философам ислама, каждая отдельная вещь мира бренна, она возникает и погибает. Но весь мир целиком вечен. Материя была, есть и будет. Но формы, которые она приобретает, временны. Океан вечен, волны – нет [11]. Далее он соглашается с мнением арабского философа Ибн Рушда о вечности мира и говорит, что «В Законе нет [указаний на то], что Бог существовал вместе с чистым небытием, – фиксирует данное обстоятельство Ибн Рушд, – это не утверждается ни в одном тексте». А это в конечном итоге и указывает на вечность мира. Подобного мнения придерживался Ибн Таймия.

В итоге в одной из статей, он приводит свое мнение, что тот, кто ставит ислам превыше национальных традиций, является ваххабитом. Это мнение в корне неверно, так как и среди традиционалистов, немало тех, кто ставит ислам на первое место.

Довольно своеобразным является его отношение к исламоведению. Он считает, что исламоведение родилось, как колониальная наука. Оно было создано, чтобы изучать «мозги» исламских «аборигенов» с целью более успешного их порабощения. Поэтому исламовед в традиционном восприятии многих мусульман – это не просто враг с ружьем. Он хуже тысячи таких врагов, ибо в его руках куда более страшное оружие – перо [12]. Однако в тоже время он предложил реформировать исламское образование по светской схеме [13]. Здесь прослеживается некоторая непоследовательность Р. Батрова, относительно светского и религиозного и даже противопоставление этих понятий, хотя в исламе нет разделения этих понятий и, жизнь человека должна зиждется на соблюдении повелений Всевышнего.

Р. Батров в основном полемизирует с заведующим кафедрой Казанского исламского университета Р. Адыгамовым [14], который написал ряд статей опровергающих его взгляды. Статья «Из песни слов не выкинешь, или о том, где искать наследие Абу Ханифы?» [15] посвящена опровержению статьи Р. Батрова ««Учение Абу Ханифы попало в ДУМ РТ под негласный запрет?». В ответ на мнение Р. Батрова о том, что ханафитский мазхаб это искажение учения Абу Ханифы, Рамиль Адыгамов отвечает, что ханафитская богословская школа восходит к взглядам второго праведного халифа Умара ибн ал–Хаттаба, а также и сподвижника Пророка Абдуллага ибн Масуда, который был судьей в Куфе – городе, где родился Абу Ханифа. Именно эти два человека заложили основы богословской школы, которая позднее стала именоваться ханафитской. Также следует отметить и особенность Абу Ханифы в обучении своих учеников. Если другие богословы преимущественно вели свои занятия в лекционной форме и отвечали на заданные вопросы, то

Абу Ханифа вел свои занятия в дискуссионной форме и требовал у своих учеников, чтобы они сами находили ответы. Наиболее известным и приближенным учеником Абу Ханифы является Абу Юсуф. После смерти Абу Ханифы он был назначен на должность главного кадия, что оказало наибольшее влияние на распространение мазхаба, поскольку именно он назначал рядовых кадиев государства. Конечно же, Абу Юсуф отдавал предпочтение своим бывшим коллегам по богословскому кружку. Поскольку Абу Юсуф был одним из писарей кружка Абу Ханифы, то, заняв пост кадия, он начал формализацию и систематизацию мазхаба. Еще один выдающийся ученик Абу Ханифы – Мухаммад ибн ал–Хасан аш–Шайбани. Не смотря на то, что Мухаммад был одним из самых юных учеников Абу Ханифы, именно ему принадлежит заслуга собирания знаний мазхаба.

Кроме этого Р. Адыгамов, отвечает на мнение Р. Батрова в адрес Абу Ханифы, что он является приверженцем секты мурджитов и говорит, что Абу Ханифа не мог поощрять подобную идеологию, о чем свидетельствует его труд «Ал–Фикх ал–акбар»: «Мы не утверждаем, что мусульманину не повредят грехи, или, что он не попадет в пламя, или, что он пребудет в нем вечно, даже будь он нечестивым, если только покинул мир сей, верующим. В отличие от мурджиитов, мы не говорим, что наши добрые дела (хасанат) приняты [Богом], а недобрые (саййи'ат) прощены» [15].

Кроме этого Р. Адыгамов не согласен с критикой Р. Батрова в адрес книги «Мухтасар ал–кудури» и, говорит: «Как известно, «Мухтасар ал–кудури», «Мухтасар ал–викайа», «ал–Хидайа», а также другие труды по ханафитскому праву представляют собой классику ханафитский школы. По этим книгам шло преподавание в татарских медресе, их изучали Г. Утыз–Имяни, Г. Курсави, Ш. Марджани, Г. Баруди и другие известные татарские богословы. Изучение этих трудов не вызывало проблем в татарском обществе конца XIX – начала XX вв.» [15].

Кроме Р. Адыгамова с опровержением высказываний Р. Батрова выступил представитель Совета улемов Татарстана Рустам Нургалиев [16].

В результате проведенного исследования было установлено, что некоторые религиозные взгляды так называемые «исламские» либералы позаимствовали у идеолога радикалов Ибн Таймии. В итоге можно отметить, что его учение оказало и оказывает влияние на различные маргинальные группы и отдельных религиозных деятелей в исламском мире.

Список использованных источников

1. Батыр Р. Рустам Батыр: «Есть ислам, понятый арабами, понятый татарами, понятый турками...» [Электронный ресурс] / Рустам Батыр – Режим доступа: https://www.business–gazeta.ru/article/332877.
2. Батров Рустам Гаярович [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dumrf.ru/common/biographies/1501.
3. Муфтий Татарстана фактически объявил коранита Батрова вышедшим из ислама (ВИДЕО) [Электронный ресурс]. – 2017. – Режим доступа: https://www.islamnews.ru/news–537218.html.
4. Рустам Батров опроверг слухи о своем увольнении из ДУМ Татарстана [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.islamnews.ru/news–530878.html.
5. Батыр Р. «Вам лгут, говоря, что в Коране сказано про пять намазов» [Электронный ресурс] / Рустам Батыр // БИЗНЕС Online. – 2017. – Режим доступа: https://www.business–gazeta.ru/article/357660.
6. Батров Р. Ислам с «камнем за пазухой», или Полемические заметки о свободе совести и вероисповедания [Электронный ресурс] / Рустам Батров. – Режим доступа: https://www.business–gazeta.ru/article/339508.
7. Имам Абу Ханифа – великий теолог Ислама. – Киев: АЯ ГРУП, 2012. – 48 с.
8. Батыр Р. «Учение Абу Ханифы попало в ДУМ РТ под негласный запрет?» [Электронный ресурс] / Рустам Батыр. – Режим доступа: https://www.business–gazeta.ru/blog/338218.
9. Батров (Батыр) Р. «Тренд, заданный Абу Юсуфом ханафизму, оказался в Средневековье доминирующим» [Электронный ресурс] / Рустам Батров (Батыр). – Режим доступа: https://www.business–gazeta.ru/article/338899.
10. Заммуфтия Татарстана сосредоточился на «педофилии в исламе» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.islamnews.ru/news–522185.html.
11. Батров (Батыр) Р. Рустам Батыр: «Вечна ли Вселенная?» [Электронный ресурс] / Рустам Батров (Батыр). – Режим доступа: https://www.business–gazeta.ru/article/343059.
12. Батров Р. Рустам Батров: исламоведы – враги ислама, исламоведение сродни куфру [Электронный ресурс] / Рустам Батров. – Режим доступа: https://www.islamnews.ru/news–530688.html.
13. Заммуфтия Татарстана предложил реформировать исламское образование по светской системе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.islamnews.ru/news–513516.html.
14. Батров (Батыр) Р. «Осталась ли педофилия лишь в средневековых книгах ислама?» [Электронный ресурс] / Рустам Батров (Батыр). – Режим доступа: https://www.business–gazeta.ru/article/342327.
15. Адыгамов Р. Из песни слов не выкинешь, или о том, где искать наследие Абу Ханифы? [Электронный ресурс] / Рамиль Адыгамов. – Режим доступа: http://islam–today.ru/islam_v_rossii/tatarstan/iz–pesni–slov–ne–vykines–ili–o–tom–gde–iskat–nasledie–abu–hanify/.
16. Зачем Рустам Батров «морочит головы мусульманам» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.islamnews.ru/news–520986.html.

References

1. Batyr R. Rustam Batyr: «Est' islam, ponjatyj arabami, ponjatyj tatarami, ponjatyj turkami...» [Jelektronnyj resurs] / Rustam Batyr – Rezhim dostupa: https://www.business–gazeta.ru/article/332877.
2. Batrov Rustam Gajarovich [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://dumrf.ru/common/biographies/1501.
3. Muftij Tatarstana fakticheski ob#javil koranita Batrova vyshedshim iz islama (VIDEO) [Jelektronnyj resurs]. – 2017. – Rezhim dostupa: https://www.islamnews.ru/news–537218.html.
4. Rustam Batrov oproverg sluhi o svoem uvol'nenii iz DUM Tatarstana [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: https://www.islamnews.ru/news–530878.html.
5. Batyr R. «Vam lgut, govorja, chto v Korane skazano pro pjat' namazov» [Jelektronnyj resurs] / Rustam Batyr // BIZNES Online. – 2017. – Rezhim dostupa: https://www.business–gazeta.ru/article/357660.
6. Batrov R. Islam s «kamnem za pazuhoj», ili Polemicheskie zametki o svobode sovesti i veroispovedanija [Jelektronnyj resurs] / Rustam Batrov. – Rezhim dostupa: https://www.business–gazeta.ru/article/339508.
7. Imam Abu Hanifa – velikij teolog Islama. – Kiev: AJa GRUP, 2012. – 48 s.
8. Batyr R. «Uchenie Abu Hanify popalo v DUM RT pod neglasnyj zapret?» [Jelektronnyj resurs] / Rustam Batyr. – Rezhim dostupa: https://www.business–gazeta.ru/blog/338218.
9. Batrov (Batyr) R. «Trend, zadannyj Abu Jusufom hanafizmu, okazalsja v Srednevekov'e dominirujushhim» [Jelektronnyj resurs] / Rustam Batrov (Batyr). – Rezhim dostupa: https://www.business–gazeta.ru/article/338899.
10. Zammuftija Tatarstana sosredotochilsja na «pedofilii v islame» [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: https://www.islamnews.ru/news–522185.html.
11. Batrov (Batyr) R. Rustam Batyr: «Vechna li Vselennaja?» [Jelektronnyj resurs] / Rustam Batrov (Batyr). – Rezhim dostupa: https://www.business–gazeta.ru/article/343059.
12. Batrov R. Rustam Batrov: islamovedy – vragi islama, islamovedenie srodni kufru [Jelektronnyj resurs] / Rustam Batrov. – Rezhim dostupa: https://www.islamnews.ru/news–530688.html.

13. Zammuftija Tatarstana predlozhil reformirovat' islamskoe obrazovanie po svetskoj sisteme [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: https://www.islamnews.ru/news–513516.html.

14. Batrov (Batyr) R. «Ostalas' li pedofilija lish' v srednevekovyh knigah islama?» [Jelektronnyj resurs] / Rustam Batrov (Batyr). – Rezhim dostupa: https://www.business–gazeta.ru/article/342327.

15. Adygamov R. Iz pesni slov ne vykinesh', ili o tom, gde iskat' nasledie Abu Hanify? [Jelektronnyj resurs] / Ramil' Adygamov. – Rezhim dostupa: http://islam–today.ru/islam_v_rossii/tatarstan/iz–pesni–slov–ne–vykines–ili–o–tom–gde–iskat–nasledie–abu–hanify/.

16. Zachem Rustam Batrov «morochit golovy musul'manam» [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: https://www.islamnews.ru/news–520986.html.

Maevskaya L. B., *candidate of historical sciences (Ukraine, Kyiv), fat–agha@yandex.ru*

Rustam Batrov (Batyr): peculiarities of religious views

In the modern Islamic world, in addition to the ideas of the fundamentalists, to whom the Wahhabis are now regarded, the views of the so–called Islamic liberals have gained some popularity. Despite the fact that they are on the opposite side of the ideological field of their ideas, they also have a literal character. The views of adherents of the liberal approach, in some cases overlap with the views of the ideological predecessor of the Wahhabism of Ibn Taymiy, for example, they have anthropomorphism, the assimilation of God to a woman (note that this thesis is borrowed from the false Lies), the denial of the prophet Muhammad's sayings, the denial of the five–fold prayer and so on. Therefore, we found it necessary in our article to consider their views, based on the views of the Russian religious figure Rustam Batrov (Batyr), who at one time served as deputy mufti of Tatarstan, but because of his convictions was accused of disbelief and suspended from work. The aim of our study is to study R. Batrov's views and establish what they overlap with the views of Ibn Taymiyyah. During the study of the statements of this religious figure, conclusions were drawn that some of his ideas were borrowed from Ibn Taymiyyah.

Keywords: *Islam, Rustam Batrov, Rustam Batyr, anthropomorphism, Ibn Taymiyyah, Abu Hanifa, Hanafi madhhab, Russia, Tatarstan.*

Маєвська Л. Б., *кандидат історичних наук (Украина, Киев), fat–agha@yandex.ru*

Рустам Батров (Батир): особливості релігійних поглядів

У сучасному ісламському світі окрім ідей фундаменталістів, якими нині вважають ваххабітів, деяке розповсюдження отримали погляди так званих ісламських лібералів. Вони знаходяться на іншому боці ідеологічного поля, але їх ідеї також носять буквалістський характер. Переконання прибічників ліберального підходу у деяких випадках перетинаються з поглядами ідеологічного попередника ваххабізму Ібн Таймії, наприклад, вони дотримуються антропоморфистських ідей, порівнюють бога з жінкою (зазначимо, що дану тезу було запозичене у лжесуфіїв), відкидають вислови пророка Мухаммада, відкидають обов'язковість п'ятикратної молитви та ін. Тому ми вважаємо за необхідне у нашій статті вивчити їх погляди, на прикладі переконань російського релігійного діяча Рустама Батрова (Батира), який обіймав посаду заступника муфтія Татарстана, але його було звинувачено у невірі та усунено від роботи. Метою нашого дослідження є вивчення переконань Р. Батрова і встановлення, в чому вони перетинаються з поглядами Ібн Таймії. Під час вивчення висловів даного релігійного діяча було зроблено висновки, що деякі із своїх ідей він запозичив у Ібн Таймії.

Ключові слова: *Іслам, Рустам Батров, Рустам Батир, антропоморфізм, Ібн Таймія, Абу Ханіфа, ханафітський мазхаб, Росія, Татарстан.*

* * *

УДК 261.7

Мелехова О. С.,
пошукач кафедри культурології, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), 2609melehova@ukr.net

Розвиток церковно–державних відносин у XIX столітті

Аналізуються причини формування різних моделей державно–церковних відносин епохи зрілого модерну в Європі XIX століття. У країнах, де провідне значення займав протестантизм, не було різкого протистояння держави і церкви, натомість формувалася інтенція не тільки на кооперацію між державою і церквою, а й міжконфесійну взаємодію. У свою чергу, в країнах з виразним домінуванням католицизму чіткою була інтенція на сепарацію або регалізм, в рамках якого церкві відводилося інструментальне значення. Регалізм був важливим кроком для становлення і розвитку демократичних засад громадянського суспільства, оскільки, спираючись на світоглядні принципи освітніх концепцій, він поставив світоглядні основи для трансформації пануючої в католицьких країнах бінарної опозиції «церква–держава» в тріаду «держава–церква–суспільство», забезпечуючи тим самим не тільки стабільний розвиток держави, а й формуючи (прямо чи опосередковано) основи для розвитку етнічної ідентичності. Поряд з регалізмом, досить виразною в Європі XIX ст. була інтенція на створення національних церков.

Ключові слова: *державно–церковні відносини, регалізм, католицизм, протестантизм, православ'я.*

Обґрунтована французькими просвітниками модель церковно–державних відносин, відіграла ключове значення в процесі розвитку та становлення модерної французької нації та відіграє сьогодні. Її утвердження розпочалося після Великої Французької революції (1789–1799) та принесених нею соціальних зрушень. Зокрема, інтелектуальними зусиллями ряду тогочасних французьких мислителів та політичних діячів, серед яких провідне значення відігравали Ж. Ж. Руссо, абат Сієс, А. де Сен–Симон, Ф. Гізо, французька нація починає розглядатися як соціальна спільнота не обмежена буржуазно–ліберальним середовищем, що об'єднана спільним духом, спільністю інтересів, ідей і почуттів, які сприяють подоланню соціальної ворожнечі. Разом із тим, європейські моделі державно–церковних стосунків не повторювали французьку модель, а багато у чому залежали від національного менталітету кожного народу, на що звернули увагу представники історичної школи філософії права, в тому числі – Гегель.

Завданням статті є аналіз причин формування різноманітних моделей державно–церковних стосунків доби зрілого модерну в Європі XIX століття.

Аналізуючи відмінності у ставленні французів та німців до релігії, Гегель акцентує увагу на тому, що французи, усвідомивши необхідність утвердження свободи, розпочали її практичну реалізацію не враховуючи особливостей конкретноісторичної дійсності, натомість німці у своєму мисленні дійшли до вищого рівня самосвідомості, оскільки змогли зрозуміти, що саме релігія може стати тим невичерпним джерелом правового змісту, який регулює і приватне, і громадське життя. Іншими словами, в основу в основу моральної та правової дійсності німці поклали внутрішню, протестантську релігійність з притаманною їй ідеєю вільного спілкування з трансцендентним» [2, с. 411–412]. У підсумку цього, формувалися не тільки два відмінні типи державно–церковних відносин, але й національних спільнот. Зокрема, зважаючи на те, в країнах, де сильними залишився вплив католицизму, відбувалося своєрідне роздвоєння святого (сакрального) та світського (громадського), яке тягнуло за собою вилучення зі сфери релігійного світогляду концепту абстрактної свободи. «Тепер, – зауважує Гегель, – ця формальна, власна воля покладається в основу: правом в суспільстві виявляється те, чого вимагає закон, і воля існує як одинична; отже держава як агрегат багатьох окремих осіб не є в–собі і для–себе субстанційною єдністю і не є істиною права в–собі і для–себе, з якою повинна узгоджуватися воля окремих осіб, для того щоб бути правдивою, щоб бути вільною волею, за вихідний пункт приймаються вольові атоми і всяка воля безпосередньо представляється як

абсолютна» [2, с. 412]. У підсумку цього, зауважує мислитель, «слід прямо сказати, що при католицької релігії неможливо ніякий розумний державний устрій, тому що уряд і народ повинні взаємно мати цю останню гарантію яка полягає в переконанні, і вони можуть мати її лише в такій релігії, що не суперечить розумній державному ладу» [2, с. 415].

У країнах, де переміг протестантизм, такого роздвоєння совісті не відбулося, і вони, за оцінкою Гегеля, проявили вражаючі результати своєї міцності. Приміром, Англія завдяки розвитку протестантизму, зберегла історично сформовані цінності, незважаючи на те, що завдяки парламенту і схильності до публічного обговорення проблем, тут легко міг поширитися французькі концепти свободи і рівності. Однак, цього не сталося, позаяк англійський державний лад з повагою ставився до партикулярних прав і особливих привілеїв, а тому охороняв інтереси всіх станів і класів, які самостійно дбали про себе. Саме в цьому полягало те, що англійці називали свободою, яка протиставлялася французькому її тлумаченню. Зокрема, утвердження формальної свободи у Франції відбувалося у єдності з процесом централізації, яку зумовлювала повага до закону, який, виступаючи найвищою цінністю, не давав можливості для розвитку партикуляризму. У підсумку цього, у Франції навіть в маленькому селі мер призначається міністерством або підлеглими останньому чиновниками. У Франції менш, ніж де б то не було, допускалося, щоб інші що–небудь робили – репрезентацією влади виступав адміністративний центр – Париж. Натомість у Англії, навпаки, кожна громада, кожен незначний гурток і всяка асоціація мають своє коло справ. У підсумку цього, спільний інтерес виявляється конкретним, в ньому чітко представлений партикулярний інтерес, виразники якого не допускають ніякої загальної системи. Тому абстрактні і загальні принципи не кажуть англійцям нічого і проходять повз їх вуха. Ці партикулярні інтереси мають свої позитивні права, які виникли в давні часи феодального права й збереглися в Англії більш, ніж в будь–якій іншій країні [2, с. 419–420]. Тут, пише мислитель, навіть відвертий підкуп за отримання місця в парламенті розглядається як прояв партикулярного інтересу, позаяк є проявом партикулярного знання та досвіду, якими володіє зазвичай аристократія. Таким чином, виявляється повне протиріччя між сенсом абстрактних принципів, які сформульовані у всіх конституціях і хартіях та конкретноісторичним досвідом, який визначає особливості соціокультурного буття, змушуючи відмовитися від насильства, водночас поважаючи право власності та гостинності.

Не менш показовою, на думку Гегеля, виявилася доля Німеччини, де приводом до визнання закону став французький гніт, під впливом якого зникла ілюзія існування єдиної імперії зовсім зникла. Вона розпалася на суверенні держави, а з нею зникла і васальна залежність, натомість принципи свободи власності і особистості стали основними принципами. Доступ до державних посад відкритий кожному громадянину, але вміння і здатності залишалися необхідними умовами. Державою хоча й керує світ чиновників, однак над усім стоїть особисте рішення монарха. Ця особливість, на думку Гегеля є вкрай важливою, оскільки саме воля монарха виступає тим верховним та остаточним рішенням, що зберігає державну стабільність. Водночас наявність непорушних законів та чітко сформованої організації держави, позбавляє монарха свавілля, тим самим стабілізуючи державу [2, с. 421].

Загалом від початку XIX ст. у європейському суспільстві проявилася чітка інтенція на досягнення консенсусу. В цей час виразно проявилася потреба «змінити базову структуру Європи… й облаштувати суспільство цілком по–новому. На зміну становому суспільству привілеїв мав прийти такий суспільний устрій, який надав би індивіду можливості вільного вибору й широкі права на участь у політичному житті… йшлося ні про що інше, як про контрпроект історично успадкованого суспільного й державного устрою – більше демократії, більше соціальної справедливості, політична й правова рівність усіх чоловіків, забезпечення основних людських прав» [1, с. 184]. Сформований таким чином, демократичний проект «нової» Європи хоча й докорінно відрізнявся від фундаменту цінностей середньовічної Європи, але разом з тим спадкував притаманний останній місіонерський потенціал та глибоку побожність, які не «втратили свого насильницького характеру порівняно з тими, які під державу й суспільство підвели й далі підводили релігійну основу. Нові головні ідеї також претендували на універсальну значущість, а їх поборники відчували за собою право насильницьким шляхом домагатися такого жаданого демократичного щастя для багатьох людей» [Там само]. «Внутрішньою» метою цих поборників була модерна нація громадян, «зовнішньою» – Європа національних держав, які всі без винятку визнавали б ті самі засади державного устрою. «Демократія як формотворчий принцип для окремої держави й усієї Європи, устрій якої уявлявся національно–державним – ось суть радикального контрпроекту тодішньої дійсності» [Там само]. Ця програма майбутнього, зауважує Д. Лангевіше, передбачала створення мирної Європи як ансамблю демократичних держав, однак шлях до омріяного європейського світу, де панує мир, від самого початку був вимощений насиллям. Приміром у боротьбі тривало формування французької нації громадян, яке розпочалося після 1789 р.: всередині – насилля проти захисників успадкованого монархічного устрою, зовні – війна проти ворожих сусідніх монархічних держав. І тільки після Віденського конгресу 1815 р. починають формуватися нові принципи європейської міжнародної політики, яка, протиставляючи себе революційному насиллю, була замислена як Європа розмаїття – політичного, суспільного, культурного. Разом з тим, така відкритість щодо суспільного устрою не могла погасити принципового конфлікту між двома головними засадами тогочасних державних устроїв – суверенітету народів і легітимністю монархії. Ця суперечність була обумовлена тим, що в умовах виразного прагнення значної кількості європейських етнічних спільнот на самовизначення, тільки великі держави, зазвичай монархії, були настільки сильні, що могли втрутитися у внутрішні справи іншої держави [1, с. 185].

Незважаючи на концептуальні принципи формування «нової» Європи, все ж у XIX ст. право на самовизначення та самостійну внутрішню політику зазвичай було обмежена зовнішнім примусом або ж найбільш сильних тогочасних держав (зазвичай монархій), або завдяки

здатності європейського міжнародного співтовариства діяти спільно передусім заради оборони власних інтересів. Така одностайність «великих європейських держав…, – твердженням Д. Лангевіше, – спрацьовувала як єдність, спрямована лише на оборону. Тому така єдність не мала майбутнього. Єднатися лише заради того, щоб стати чомусь на заваді, – цього було недостатньо для того, щоб протистояти натиску прагнення до перемін» [1, с. 188]. Відповідно, боротьба між двома державами за певну територію тепер оберталася на боротьбу за національність цієї території. Тепер уже недостатньо було завоювати якусь територію й приєднати її до держави–переможниці, тепер переможець мав інтегрувати в свою націю завойоване населення. Такою ж була ситуація в розподілі сфер політичного впливу у тогочасній Європі, оскільки поширення впливу хоча й відбувалося завдяки мілітарному тиску, але не обмежувалося ним. Необхідним залишалося й впровадження нових європейських цінностей.

Утвердження принципу національності та впровадження нових європейських цінностей у XIX ст. відбувалося у тісному і нерозривному зв'язку з розвитком церковно–державних відносин. Позаяк, саме релігія у ряді етнічних спільнот, які в той час виявили прагнення до політичного самовизначення, була одним із ключових чинників формування етнічної ідентичності. Приміром, французи за цю проблему спочатку взялися дистанціюючись від релігійного принципу, використавши давній принцип асиміляції французької периферії паризьким центром. Однак швидке виявлення його практичної неспроможності зумовило різке повернення до «старого режиму», в межах якого формувалися світоглядні підвалини утвердження секуляризованого суспільства. Зауважимо, що утвердження відбувалося на тлі тих же політичних механізмів, якими користувалася влада у періоди, коли католицька церква відігравала важливу роль в суспільному та політичному житті країни. Зокрема, так само як і в період, коли монарх був носієм та виразником релігійних інтересів і вподобань усього населення, в період становлення світської держави був використаний принцип поширення на представників усіх конфесій, перенісши релігію у сферу приватного життя. У підсумку цього громадянська політика уникала релігійних суперечностей, які зазвичай і зумовлювали суспільну дезінтеграцію [1, с. 311].

Притаманна «німецькому духу» (Гегель) цілісність була зовсім чужою для французів, етнічна ідентичність (характер) яких, на думку Гегеля, стала результатом поєднання «римської і німецької крові» [2, с. 392]. Внутрішня роздвоєність (різнорідність) їх характеру, переконує мислитель, поєднуючись з зовнішнім насильством та мілітарним протистоянням католицизму та протестантизму, стали головними причинами неприйняття французами Реформації [2, с. 392]. Будучи позбавлені внутрішньої цілісності, а тому в процесі фіксування абстрактного, вони виходили за межі самих себе та дистанціюючись від роздумів про дух сам по собі. Глибина внутрішнього світу не охоплювалася їхнім почуттям, так як вони завжди були зосереджені на тих інтересах, в яких немає нескінченності духу. Постульована протестантизмом ідея внутрішнього світу, на думку Г. Гегеля, була їм зовсім чужою, цей світ завжди залишався в іншому, окремо відведеному для нього місці.

Місцем зосередження духовного світу у французів стала церква. Саме тут вони зустрічалися з духовним, яке однак залишається не стільки справою індивідуальної зустрічі з трансцендентним (божественним), у підсумку якої з'являється індивідуальна свобода, як результат колективної дії, обрядової практики. «Eh bein, каже Наполеон, ми будемо знову бути присутніми на месі, і мої усачі скажуть: такий пароль!» [2, с. 393].

У підсумку цього, Франція стала однією з тих країн, де найбільш повно розвинута сепараційна модель державно–церковних відносин, відповідно до якої не створюється спеціального законодавства, яке б регулювало ці відносин. Більше того, в умовах функціонування такої моделі, між державою й релігійними організаціями споруджується своєрідний «мур», який не дає їй можливості проникати у державні сфери діяльності. Така практика, передбачає рівність усіх релігій перед законом, водночас залишаючи можливість обмежувати права будь якої конфесії, забезпечуючи тим самим секуляризм у різних сферах державного та громадського життя [4, с. 30–31].

Що стосується протестантизму, то, за твердженням Гегеля, освічені французи почувають до нього антипатію. Їм він здається чимось педантичним, похмурим, дріб'язково моралізаторським, як мінімум тому, що в ньому дух і мислення самостійні у пошуку трансцендентного, в той час як меса і інші обряди позбавляють від необхідності думати в той час, коли вони відбуваються, водночас демонструючи зору значне, чуттєве видовище, так що, коли вони присутні при ньому, можна навіть зовсім неуважно базікати і все–таки виконати те, що потрібно [2, с. 393].

Аналізуючи розвиток системи відносин між державою та церквою в країнах Європи варто визнати, що в перші десятиліття XIX століття ніякого розриву в порівнянні з попереднім періодом не відбувалося. Зміни, що розпочалися в період Просвітництва, вже дали свої результати, у підсумку чого, поступово росло невдоволення тими церквами, які вийшли переможницями з хаосу реформації і контрреформації, яке поєднувалося з втратою тієї релігійної єдності, що визначила розвиток Європи як соціокультурного простору. У підсумку цього, переосмислення потребувала й започаткована ще за імператора Костянтина, т.зв. костянтинівська модель церковних відносин. З одного боку, вона включає в себе складну систему внутрішньоцерковних взаємовідносин, а з іншого – не менш складну систему взаємовідносин з монархами, які незважаючи на усі суперечки, передбачала своєрідне партнерство та взаємодію між монархом та церквою. Зауважимо, що єресь тривалий час розглядалася як кримінальний злочин [10, с. 103]. Відносини церкви та держави після Французької революції починають швидко змінюватися, позаяк у підсумку національних та соціальних рухів до влади у різних країнах приходили вороже налаштовані щодо католицької церкви та папи політичні сили, які за допомогою Конституцій, які обмежили владу церкви надавши їй підпорядкованого щодо держави статусу. Так, приміром, після об'єднання Італії (1870 р.) була ліквідована Папська область, а папа втратив світську владу. Натомість монополію державних церков порушував принцип свободи совісті та віросповідання, який з кінця XIX ст. стає конституційною нормою [10,

с. 105]. Іншими словами, XIX ст. – постало своєрідним занепадом костянтинівської епохи в житті церкви. Цей занепад був спричинений не тільки руйнуванням давнього союзу монарха та церковного духовенства, а й інтенсивною урбанізацією – масове переселення сільського населення в міста зумовило руйнування традиційної церковної інфраструктури. Світогляд робочого класу хоча й залишається релігійним, однак не визначався тільки церквою. У підсумку цього маємо всі підстави погодитися з Б. Філіпповим в тому, що починаючи з другої половини XIX ст. починає змінюватися соціальний склад пастви. Вона стає більш грамотною і соціально активною [Там само].

Без уваги на антирелігійні інтенції в світогляді XIX ст. що були зумовлені новим спалахом наукового розвитку та філософськими концепціями, що проголошували «смерть Бога» (передусім Ф. Ніцше, однак не менше значення відігравала й концепція Л. Фейєрбаха та марксистська критика релігії), в цей час було здійснено нову спробу сформувати таку модель церковно–державних відносин, яка б була дієвою у всіх країнах Європи. Звичайно, така спроба, в умовах, коли більшість населення була позбавлена політичних прав, а відтак ідентифікувала себе не стільки з громадською, як з конфесійною приналежністю, з позиції нашого часу видається нездійсненним проектом. У підсумку чого, в цей час сформувалися три основні моделі церковно–державних відносин, які визначали напрям руху цієї взаємодії не тільки в XIX, а й XX ст.

Зважаючи на те, що європейського демократизація життя не завжди зумовлювала зміну політичного ладу, зберігаючи незмінним монархічний принцип, в європейському житті чільне місце почав займати ***йосифізм (регалізм)***. В межах цієї моделі церковно–державних відносин, законодавчо утверджувався чітко виражений пріоритет держави над церквою. Така модель зазвичай була притаманна великим монархічним державам, на Європейському соціокультурному і політичному просторі, які представляла Австро–Угорська імперія.

Зауважимо, що утвердження йосифізму у Австро–Угорській, так і в Російській імперії, було тісно пов'язане з Просвітництвом та концептом «освіченого монарха», однак впровадження та особливості цих процесів були дуже відмінні. Російська імперія від часу правління Петра I почала активно втручатися в справи православної церкви, зумовлюючи формування цезаропапізму. Натомість у Австро–Угорській імперії процес був дещо складнішим, оскільки він став своєрідною кульмінацією давнього протистояння монархічної та церковної влади. Водночас, тепер це протистояння доповнилося принципами свободи совісті та суспільного договору, які легітимізували владу монарха в очах суспільства без освячення церквою [12]. Не менш важливим чинником утвердження йосифізму (регалізму) у XIX ст. залишалося «право сильного» (Д. Лангевіше), яке відкрило можливість визначати не тільки внутрішню, але й зовнішню політику.

Зародження ***йосифіської*** моделі церковно–державних відносин, пов'язане з просвітницькими реформами Йосипа II у всіх сферах життя. Не стала виключенням і католицька церква. Зокрема, ще у 1781 р. він видав указ про віротерпимість і скасував ті монастирі і духовні ордени, які не сприяють справі народної освіти або піклування хворих. У наслідок цього, на території імперії було закрито велику кількість монастирів, а церква потрапила під залежність від держави. Зв'язок церкви з римською курією значно обмежився. Католицька церква хоча й залишилася панівною, але православним, лютеранам і кальвіністам були даровані цивільні права, а іудеї отримали різні полегшення. З 1782 року відпадіння від панівної віри перестало вважатися злочином, однак свободу совісті в цей час уряд так і не наважився вводити [8]. Однак, в останній чверті XIX ст., ситуація докорінно змінюється – взятий в цей час курс на мадяризацію та відповідно асиміляцію підкорених народів, зумовлював дискримінацію за релігійним чинником, позаяк пріоритет і надалі надавався католицизму.

Загалом йосифізм був надзвичайно прогресивною моделлю церковно–державних відносин, позаяк тут всебічно проявлялася дія розвиненої а тільки у XX ст. тріади «держава–церква–суспільство». На противагу попереднім етапам у розвитку церковно–державних відносин, які у конкретно–історичному вимірі есплікувалися через взаємодію «правитель (світська влада) – духовенство», а залучала у дискурс і суспільство, яке як мінімум у Австро–Угорській імперії діяло через посередництво церкви.

Ті ж самі інтенції спостерігаються і у Франції періоду імперії. Наполеон, на відміну від своїх попередників, вважав, що народу «потрібна релігія, і потрібно, щоб ця релігія була в руках уряду» [6, с. 170]. Як наслідок, Н. Бонапарт відновив релігійний мир підписанням Конкордату з Пієм VII 1801 р. У короткому тексті з 17 статей Бонапарт залишив деяку двозначність, у підсумку чого конкордат був доповнений Органічними статтями (77 статей), одностороннім актом французького Уряду, який ніколи не був прийнятий Римом, але в той же час був проголошений як конкордат (Закон від 18 жерміналя X р). Він, зауважує Б. Бадеван–Годме, використовувався всіма подальшими урядами в XIX ст. У Органічних статтях були чітко сформульовані відносини між церквою і державою. Вони дозволили світській владі здійснювати жорсткий контроль за священнослужителями і розвитком релігійного життя. До цього закону Бонапарт додав 44 органічних статті, які стосуються до протестантських церков, з метою поставити усі протестантські церкви під контроль держави [5, с. 595].

Загалом у XIX ст. у Франції, як і в інших країнах, релігійні інтереси були частиною фундаментальних політичних дебатів для всіх урядів. Революція заклала основи майбутніх конфліктів і, починаючи з Липневої монархії (1830), потоки різних думок як всередині Католицької церкви, так і в політичних колах перетворилися в дві конкуруючі групи. Перша складалася з прихильників традиційного порядку, була зацікавлена у відродженні старих порядків та клерикальної влади. Інші групу складали прихильники нового порядку – вони були прихильниками цінностей 1789 року і непохитними противниками Католицької церкви і її духовенства. За цією простою картиною двох конкуруючих груп ховалася складніша структура, але дві протилежні тенденції перетворювали правовий статус Католицької церкви в політичне питання першорядної важливості. Довгий час це питання не мало достатніх підвалин для вирішення. Однак, коли у кінці XIX ст. до

влади прийшли республіканці, було взято остаточний курс на секуляризацію.

В той час, як одні країни у стосунках із церквою орієнтувалися на йосифіську модель, в інших утвердилася інтенція на створення ***національної церкви*** з сильними політичними позиціями. Ця модель найбільш повно була представлена у Сполученому Королівстві, формування та життя якого визначалося не стільки політичними як релігійними чинниками, зокрема, боротьбою католиків за встановлення рівноправ'я католицької та англіканської церкви. Незважаючи на дебати і суперечності, англійські монархи й надалі залишалися не прихильниками англіканства, але верховними правителями єпископальної церкви в південній частині свого королівства. Натомість статус інших церков залишався до кінця не визнанім, а тому держава та її інституції в цей час активно втручаються і визначають релігійне життя в державі [9, с. 67]. Така ж сама ситуація в цей час спостерігається і в Фінляндії, національна (лютеранська) церква якої, завдячуючи пануючому тут вченню про владу, досить легко погодилася на підпорядкування правителів, в тому числі й православних руських князів [11, с. 575]. Подібною була ситуація у Швеції та інших країнах Північної Європи, тут тривалий час залишалося невирішеним питання про умови взаємозв'язку держави та церкви та пріоритет влади кожної з них.

Третьою моделлю церковно–державних відносин у Європі XIX ст., стала коопераційна модель церковно–державних відносин. Ця модель була виразно представлена не тільки у Німеччині, а й Греції у період становлення її незалежності, позаяк важливу роль в цьому процесі відіграла православна церква. Зокрема, як відомо, грецька ідентичність після падіння візантійської імперії тривалий час зберігалася саме завдяки християнству, яке сповідувала більшість грецького населення. Крім того, незважаючи на те, що зародження боротьби за незалежність розпочалося під впливом спільного для усіх європейських країн національного підйому, однак не варто ігнорувати того, що переломним моментом у спочатку досить ситуативній боротьбі стала Пасха 1821 р., коли під час богослужіння в був схоплений і повішений патріарх Константинопольський. Після цього його тіло проволокли вулицями, виявляючи тим самим помсту проти грецьких повстань. Не стали себе чекати й страти, руйнування церков, пограбування і насильство. Відповіді греків чекати не довелося, і вже за кілька тижнів після повстання вони прийняли тверде рішення не підкорятися більш турецькому пануванню ні в якому разі, ні в якій формі і ні при якому посередництва [7]. Зауважимо, що жорстокий вчинок турків щодо православного патріарха був зумовлений своєрідністю сформованої після завоювання ними Константинополя (1453 р.) моделі церковно–державних відносин. Зокрема, визнаючи непересічну роль релігії і церкви в суспільному житті, Мехмет II оголосив Вселенського патріарха Константинопольського відповідальним перед Оттоманської державою за всі дії православних християн, що стосуються державного устрою [7]. Відповідно постання, які сколихнули православні регіони тогочасної Греції стали відповідальністю патріарха. Зауважимо, що ключове значення православ'я у процесі національного становлення Греції, в цей час ще не стало достатньою підставою для конституційного його визнання державною релігією. Навпаки, Конституція 1844 р. закріплювала верховенство державного права над церквою, і визнавала свободу совісті та віросповідання легалізуючи тим самим інші релігії. Як підсумок, після здобуттям Грецією незалежності, церква, так само як і в Османській імперії, мала підпорядкований статус. Однак у Конституції 1864 р. цього положення вже не існувало, навіть незважаючи на те, що формально церква була підпорядкована закону. І тільки у Конституції 1975 р. було чітко встановлено автокефалію православної церкви та законодавчо закріплено статус її як державної релігії [13]. Водночас Конституція обмежила можливість прийняття законопроектів пов'язаних з релігією без участі Священного Синоду.

Сформовані у XIX ст. моделі церковно–державних відносин хоча й не відзначалися високим рівнем стабільності, все ж стали тим базисом, який визначив вектор їх подальшого розвитку. Адже, саме в цей час сформувалися концептуальні засади тієї кооперації, яка, з одного боку, відокремлювала церкву та державу, закріплюючи їхній вплив у різних сферах суспільного буття, а з іншого – притаманна західноєвропейському суспільству інтенція на реалізацію принципу свободи совісті та віросповідання. Іншими словами, різноманіття європейських моделей церковно–державних відносин у XIX ст., було зумовлено загальною інтенцією суспільного світогляду цього часу на звільнення людини.

Список використаних джерел

1. Брубейкер Р. Громадянська та етнічна нації у Франції та Німеччині / Р. Брубейкер // Націоналізм: [антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий; літ. ред. Л. Білик]. – [2–ге вид. перероб. і доп.]. – К.: Смолоскип, 2000. – С.311–316.

2. Гегель Г. В. Ф. Философия истории. – М.; Л.: Соцэкгиз, 1935. – 470 с.

3. Лангевіше Д. Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і в Європі / Д. Лангевіше: [переклад з нім. О. Логвиненко]. – К.: «К.І.С.», 2008. – 240 с.

4. Палінчак М. М. Моделі державно–церковних відносин у сучасній правовій практиці: конституційно–правовий аспект / М. Палінчак, М. Громовчук // Конституційно–правові академічні студії. – №1 (2015) – С.25–34.

5. Бадеван–Годмэ Б. Государство и церковь во Франции / Б. Бадеван–Годмэ // Робберс Г. (сост.) Государства и религии в Европейском Союзе. – М.: Институт Европы РАН, 2009. – С.593–629.

6. Гейссер Л. Історія французької революції / Л. Гейссер. – СПб.: Тип. А. Пороховщикова, 1996. – 499, XXV с.

7. Егер О. Всемирная история (т.4. Новейшая история) [Электронный ресурс] / О. Егер // Библиотека Гумер. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Eger4/15.php

8. Иосиф II // Энциклопедический словарь. Т. XIII а: Историческіе журналы – Калайдовичь. [Издатели Ф. Брокгайузь (Лейпцигь), И. Ефронь]. – СПб.: Типо–Литография И. Ефрена, 1894. – 960 с.

9. МакКлин Д. Государство и церковь в Великобритании / Дэвид МакКлин // Робберс Г. (сост.) Государства и религии в Европейском Союзе. – М.: Институт Европы РАН, 2009. – С. 67–96.

10. Филиппов Б. А. Папа Франциск, II Ватиканский собор и новая модель католической церкви // Вестник ПСТГУ II: История. История Русской Православной Церкви. – 2016. – Вып.1 (68). – С.102–119.

11. Хейккиля М. Государство и церковь в Финляндии / М. Хейккиля, Ю. Кнуутила, М. Шейнин // Робберс Г. (сост.) Государства и религии в Европейском Союзе. – М.: Институт Европы РАН, 2009. – С.573–592.

12. Шевченко Т. Імператор Йосиф II: толерантність і тиранія Просвітництва [Електронний ресурс] / Т. Шевченко // Релігія в Україні.

– 2011. – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/main/history/12466–imperator–josif–ii–tolerantnist–i–tiraniya–prosvitnictva.html

13. Конституция Греции [Электронный ресурс] // Конституции государств (стран) мира. – Режим доступа: http://worldconstitutions.ru/?p=153

References

1. Brubejker R. Gromadjans'ka ta etnichna nacii' u Francii' ta Nimechchyni / R. Brubejker // Nacionalizm: [antologija / uporjad. O. Procenko, V. Lisovyj; lit. red. L. Bilyk]. – [2–ge vyd. pererob. i dop.]. – K.: Smoloskyp, 2000. – S.311–316.

2. Gegel' G. V. F. Filosofija istorii. – M.; L.: Socjekgiz, 1935. – 470 s.

3. Langevishe D. Nacija, nacionalizm, nacional'na derzhava v Nimechchyni i v Jevropi / D. Langevishe: [pereklad z nim. O. Logvynenko]. – K.: «K.I.S.», 2008. – 240 s.

4. Palinchak M. M. Modeli derzhavno–cerkovnyh vidnosyn u suchasnij pravovij praktyci: konstytucijno–pravovyj aspekt / M. Palinchak, M. Gromovchuk // Konstytucijno–pravovi akademichni studii'. – №1 (2015) – S.25–34.

5. Badevan–Godmje B. Gosudarstvo i cerkov' vo Francii / B. Badevan–Godmje // Robbers G. (sost.) Gosudarstva i religii v Evropejskom Sojuze. – M.: Institut Evropy RAN, 2009. – S.593–629.

6. Gejsser L. Istorija francuz'koi' revoljucii' / L. Gejsser. – SPb.: Typ. A. Porohovshhykova, 1996. – 499, XXV s.

7. Eger O. Vsemirnaja istorija (t.4. Novejshaja istorija) [Jelektronnyj resurs] / O. Eger // Biblioteka Gumer. – Rezhim dostupa: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Eger4/15.php

8. Iosif II // Jenciklopedicheskij slovar'. T. XIII a: Istoricheskie zhurnaly – Kalajdovich'. [Izdateli F. Brokgajuz' (Lejpcig'), I. Efron']. – SPb.: Tipo–Litografija I. Efrena, 1894. – 960 s.

9. MakKlin D. Gosudarstvo i cerkov' v Velikobritanii / Djevid MakKlin // Robbers G. (sost.) Gosudarstva i religii v Evropejskom Sojuze. – M.: Institut Evropy RAN, 2009. – S. 67–96.

10. Filippov B. A. Papa Francisk, II Vatikanskij sobor i novaja model' katolicheskoj cerkvi // Vestnik PSTGU II: Istorija. Istorija Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi. – 2016. – Vyp.1 (68). – S.102–119.

11. Hejkkilja M. Gosudarstvo i cerkov' v Finljandii / M. Hejkkilja, Ju. Knuutila, M. Shejnin // Robbers G. (sost.) Gosudarstva i religii v Evropejskom Sojuze. – M.: Institut Evropy RAN, 2009. – S.573–592.

12. Shevchenko T. Imperator Josyf II: tolerantnist' i tyranija Prosvitnyctva [Elektronnyj resurs] / T. Shevchenko // Religija v Ukrai'ni. – 2011. – Rezhym dostupu: http://www.religion.in.ua/main/history/12466–imperator–josif–ii–tolerantnist–i–tiraniya–prosvitnictva.html

13. Konstitucija Grecii [Jelektronnyj resurs] // Konstitucii gosudarstv (stran) mira. – Rezhim dostupa: http://worldconstitutions.ru/?p=153

Melekhova O. S., *competitor of the Department of Cultural Studies of the National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), 2609melehova@ukr.net*

The development of church–state relations in the nineteenth century

The article analyzes the reasons for the formation of various models of state–church relations of the age of a mature modernist in Europe of the XIX century. In countries where Protestantism was of prime importance, there was no sharp confrontation between the state and the church; instead, an intentions were formed not only for cooperation between the state and the church, but also interconfessional interaction. In turn, in countries with a clear domination of Catholicism, there was a clear intention for separation or regalism, within which the church was given an instrumental significance. Regalism was an important step for the formation and development of the democratic foundations of civil society, because, having put on the ideological principles of educational concepts, he placed the ideological foundations for the transformation of the «church–state» binary opposition in the Catholic countries into the state–church–society triad, providing not just the stable development of the state itself, but also forming (directly or indirectly) the foundations for the development of ethnic identity. Along with regalism, quite expressive in Europe of the nineteenth century was an intention to create national churches.

Keywords: *state–church relations, regalism, Catholicism, Protestantism, Orthodoxy.*

* * *

УДК 271.4(477)–726.1«18/19»:[272/273–423.7:070 (477.83–25)«1933/1939»]

Попадюк Н. І.,
кандидат філософських наук, доцент,
науковий співробітник відділу періодичних видань
ім. Мар'яна та Іванни Коців, Львівська національна
наукова бібліотека ім. Василя Стефаника
(Україна, Львів), grinnad13@gmail.com

Основи християнсько–католицького світогляду у поглядах Андрея Шептицького (за матеріалами часопису «Христос Наша Сила» (1933–1939 рр.))

Здійснено аналіз публікацій А. Шептицького, опублікованих на сторінках популярного національного часопису «Христос Наша Сила», який виходив друком у Львові впродовж 1933–1939 рр. Тематично усі публікації Митрополита об'єднує бажання пояснити читачам основи християнської віри, особливості та специфіку католицького світогляду. Правдива віра людини, на думку Галицького церковного ієрарха, передбачає подолання пристрастей і духовної сліпоти, а також дотримання таких християнських чеснот як мужність, мудрість, жертовність, вірність народові та Церкві. Окремої уваги заслуговують статті, в яких А. Шептицький: по–перше, визначив п'ять найбільш небезпечних гріхів, які потрібно відкинути і осудити (безбожництво, самолюбство, беззаконництво, ідолопоклонство, аморальність); по–друге, проаналізував дві альтернативи католицького світогляду – матеріалізм та пантеїзм, які назвав фальшивими; по–третє, засудив такі негативні суспільні явища, як алкоголізм та тероризм.

Ключові слова: *часопис «Христос Наша Сила», Митрополит Андрей Шептицький, християнсько–католицький світогляд, християнські чесноти, гріх.*

Діяльність Галицького митрополита Андрея Шептицького багато десятиліть залишається предметом наукових і науково–популярних досліджень. Сьогодні коли наукові працівники різних гуманітарних галузей знань отримали доступ до багатьох архівних документів та історичних джерел, це відкрило нові горизонти у дослідженні постаті Митрополита та його діяльності не лише на церковній ниві, а й практично в усіх сферах життя тогочасної української спільноти Галичини.

Джерельною базою сучасних досліджень виступає значний масив написаних А. Шептицьким праць, а саме: книг, богословських праць, пастирських послань, повчань, декретів, виступів на конференціях, промов, листів та різноманітних документів. Однак поза увагою вчених залишається публіцистична діяльність найбільшого пастиря в історії української Церкви, яка теж є досить великою. Звичайно, що більша частина статей опублікованих в пресі це ті самі проповіді, пастирські листи чи послання, однак є й публікації, в яких Митрополит роздумує над негативними суспільними явищами і людськими спокусами крізь призму християнської віри, намагається окреслити особливості та специфіку християнсько–католицького світогляду. Одним із таких християнських часописів, у якому активно публікував власні статті А. Шептицький був часопис «Христос наша Сила», який виходив друком у Львові протягом 1933–1939 років[1].

[1] У Відділі періодичних видань імені Мар'яна та Іванни Коців Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника зберігається 239 чисел цього часопису: 1933 – 19 січня; 29 січня; 12 лютого; 26 лютого; 12 березня; 26 березня; 9 квітня; 23 квітня; 21 травня; 4 червня; 18 червня (Чис. 11); 2 липня; 16 липня (Чис. 13); 6 серпня; 20 серпня; 3 вересня; 17 вересня; 1934 – Чис. 1 (25) – 24 (48); 1935 – Чис. 1 (49) – 23 (71); 1936 – Чис. 1 (72) – 45 (116); 1937 – Чис. 1 (117) – 50 (166); 1938 – Чис. 1 (167) – 15 (181), 17 (183) – 51 (217); 1939 – Чис. 1 (218) – 7 (224), 9 (226) – 13 (230), 17 (234) – 21 (238), 23 (240), 25 (242) – 36 (253).

У статті, присвяченій святкуванню Йордану [21] А. Шептицький відзначає: «Я вже з осені минулого року бажав узяти на себе редакцію газети «Христос наша Сила», щоби Вам передати в кількох місяцях цілий заокруглений християнсько–католицький світогляд. Артретизм, на який терплю і який від кількох місяців заняв цілу голову, не дав мені виконати мого наміру. Одначе від нього не відступаю, і коли Бог дасть, в ряді чисел часопису «Наша Сила» буду старатися передати Вам бодай головні точки християнсько–католицького світогляду. Само собою розуміється, що прийде відповідне місце на все. Прийдеться нам говорити й про родинне життя, і про громадську працю, і про військову службу, і про суди і процеси, і про господарку, а очевидно також і про справу в християнському світогляді дуже, дуже важну, під певним оглядом найважнішу: про жертвенну любов і службу свойому народові» [21, с. 3].

Специфіка нашої статті полягає в дослідженні публікацій А. Шептицького, опублікованих на сторінках часопису «Христос Наша Сила», який виходив друком у Львові впродовж 1933–1939 рр.

Повний бібліографічний опис періодичного видання здійснили вітчизняні дослідники М. Мартинюк [5] і М. Комариця [3; 4]. Публіцистична діяльність Митрополита проаналізована в статтях М. Процик–Кульчицької [6; 7] та Н. Гринчишин [2].

Мета статті – на основі комплексного аналізу матеріалів часопису «Христос Наша Сила» дослідити погляди Галицького митрополита Андрея Шептицького на питання формування християнсько–католицького світогляду особи.

Часопис «Христос Наша Сила» налічує значну кількість статей А. Шептицького, серед яких: роздуми та проповіді з нагоди християнських свят (21), Пастирські листи та послання (5), дослідження політичного становища в державі (4)[1]. Окрема група статей присвячена вивченню питання формування християнсько–католицького світогляду особи.

Важливе значення Митрополит надавав **вихованню побожної, національно–свідомої молоді**. Цьому питанню присвячено такі статті: «Митрополит Андрей Шептицький до всієї молоді Галицької Провінції, що звеличала Свято У. М. Х.[2] (подяка учасникам і організаторам Свята)» [15], «Слово до української шкільної Молоді, яка зложила приречення на вірність Христові» [25]. А. Шептицький відзначав, що молодь «переживає важку крізу в теперішніх часах [кін. 30–х рр. XX ст. – Н. Г.], бо заражена на важкі спокуси й небезпеки» [27, с. 2]. Допомогти вистояти в ці нелегкі часи здатні такі християнські чесноти, як мужність, мудрість, жертовність, вірність народові та Церкві. Визначальне місце у вихованні майбутнього покоління, на думку Митрополита, повинна посідати любов до Батьківщини, заради якої молодь має бути готова віддати життя. Служіння Батьківщині передбачає любов, пожертвування, посильну працю, сповнення всіх своїх обов'язків. Якщо ж служити Батьківщині всяким беззаконням – це не служба, а, швидше, «понижування і оплюгавлення» держави. «Гарні, чисті, ідеальні справи вимагають чистої, гарної, ідеальної служби. Служба Батьківщині – це служба любові, пожертвування, усильної праці, сповнення всіх обов'язків» [9, с. 2].

В п'яті роковини смерті в Бразилії вийшла друком книга присвячена пам'яті Митрополита [1]. Тут автором звертається увага читачів на небезпеки молодечого патріотизму, які відзначає А. Шептицький у своїх поглядах. Серед них: 1) принесення в жертву не тільки себе, але й інших, їх добра і загальнонаціональних цінностей. З точки зору християнства, такий стан справ є недопустимий, оскільки «чуже добро і чуже щастя повинне бути святе». Навіть найкраща мета не освячує лихих засобів; 2) досить часто свої думки та свій спосіб бачення речей молодь намагається накинути іншим, інколи навіть засобами насильства і сліпого терору; 3) власну думку ставлять вище від думки старших; при найбільшій любові до батьків вважають себе мудрішими та вищими. На думку Митрополита, таке легковаження думки й досвіду старших призводить до відкидання будь–якого авторитету й досвіду у народі. А це в свою чергу приведе до заперечення авторитету Церкви, Бога і всякої етики; 4) недостачею патріотизму молоді є також поспіх і нерозважливість, які проявляються: по–перше, в бажанні займатися політикою та очолювати важливі суспільні посади, не маючи при цьому відповідного досвіду; по–друге, в не бажанні поступитися, знайти компроміс, вичекати; по–третє, в можливості пожертвувати великою кількістю людей заради досягнення поставленої мети.

А. Шептицький, як добрий пастир, постійно тримав у полі зору «недуги душі». Він відзначав, що кожна людина має спокусу до злого: ми бажаємо собі «змислових приємностей, дочасних дібр та вивищення над іншими без огляду на який–небудь Божий порядок світа» [22, с. 1], однак побожні люди повинні прагнути перебороти у собі пристрасті та намагатися не допустити, щоб вони вийшли далі, аніж Бог дозволяє. Безбожники, навпаки, плекають у собі ці почуття. Всього Його Ексцеленція написав 13 публікацій, присвячених цим питанням, а саме: «Жахлива недуга душі (про безбожників і безбожництво)» [12], «Самолюби» [22], «Спорохнавіле дерево» [26], «Леґенда» [13], «Релігія без Бога» [20], «Безбожність і аморальність» [9], «Матеріялізм і матеріялістична наука» [14], «Про пантеїзм» [19], «Пісня пастушка» [17], «Церква на горі» [28], «Астральний метер» [8], «Пересторога ВПреосвященного Митрополита Андрея» [16], «Слово ВПреосв. Митрополита до хорих» [24].

У цих статтях А. Шептицький:

1. Визначив **п'ять найбільш небезпечних гріхів у житті людей**, які потрібно відкинути й осудити. Серед них: *безбожництво* – визначається як духовна сліпота, коли в житті людини переважає матеріальне, а не духовне; коли вона не вміє, не може або не хоче підвести очі до неба; *самолюбство* – розглядається автором двояко: з одного боку, така людина вивищує себе над

[1] Детальніше див. Гринчишин Н. І. Публікації А. Шептицького на сторінках часопису «Христос наша Сила» / Н. І. Гринчишин // Записки ЛННБУ ім. В. Стефаника: зб. наук. праць. – Львів, 2015. – Вип.7 (23) – С.100–110.

[2] Свято У. М. Х. – Свято «Українська Молодь Христові» відбулося у Львові 6–7 травня 1933 року з нагоди 1900–ліття Христових мук. Починаючи з 1959 р., подібні з'їзди молоді відбувались уже виключно в діаспорі. 17 вересня 1990 р. у Львові була утворена християнська організація «Українська молодь – Христові», яка працювала в рамках молодіжного мирянського апостоляту. Сьогодні рух УМХ поширений по всій Україні. Утворено 70 теренових організацій та осередків у 14 областях України.

іншими, якими легковажить та погордує, а з іншого – постійно всіх і все судить–критикує. Таким чином, важливим є тільки власне «Я», а до усіх інших байдуже: нехай хворіють, помирають голодують; *беззаконництво* – суть якого полягає у не визнанні закону. Людина, яка не визнає жодних законів, ані Божих, ані людських – «до глибини душі гріхом пережерта, безбожна» [26, с. 2]. Таких людей потрібно ізолювати, щоб вони не шкодили власними діями усім іншим; *ідолопоклонство* – поклоніння божкам, які люди самостійно собі створюють. Одним із найнебезпечніших і найбільш поширених різновидів цього гріха є «любов до золота». Найстрашніше полягає в тому, що любов до грошей і жадоба збагачення об'єднує людей різних віросповідань: євреїв і протестантів, православних і католиків. Усі вони «не перестають ходити на богослужіння до церкви, у якій хрестилися, йдуть до святої Сповіді і приймають святе Причастя. Хоча давно вже і душею і серцем належать до тої нової церкви» [20, с. 2]; *аморальність* – визначається як відсутність будь–якої моралі. В своїх поглядах А. Шептицький стверджує про те, що важливо розрізняти поняття «неморальний» і «аморальний». Неморальною ми можемо назвати особу, яка визнає якісь моральні обов'язки, але відмовляється їх виконувати. Натомість аморальність проявляється у невизнанні жодних моральних обов'язків, що призводить до порушення ладу та дисципліни, а також домінування у житті людини різноманітних пристрастей.

2. Проаналізував **дві альтернативи католицького світогляду** – матеріалізм та пантеїзм, які назвав фальшивими. Зокрема, матеріалістичний світогляд полягає, з одного боку, в задоволенні таких первинних потреб людини як їжа й одяг, а з іншого – в накопиченні грошей та інших матеріальних благ. Для таких людей важливими є наступні риси характеру: сила, могутність, статус; тобто плекання всього, що дає високе матеріальне положення у суспільстві. А про такі цінності як обов'язок, любов до людей, милосердя, патріотизм, жертвенна праця вони навіть не згадують. Пантеїзм – це ототожнення з Богом усього, що в природі велике, безмірне, таємне, незбагненне для людського розуму. «І ті сили, що порушують астральним світом, світом звізд на небі, й ті сили, що доводять до відродження всього з весною та видають плоди землі осеню і завмирають зимою. І те, що в рослинах розвивається, у звірятах рухається, а в людях думає – все те бог» [19, с. 1]. На думку Митрополита, хто хоче цілу природу – твір Божих рук, зробити богом, тим самим заперечує Бога. Пантеїст є лише укритим атеїстом.

3. Засудив такі **негативні суспільні явища**, як алкоголізм і тероризм. На думку Митрополита, п'яна людина перестає бути справжнім християнином, оскільки горілка відбирає в неї честь, приглушує совість, затемнює розум. Така людина швидше піддається на спокуси: в її житті легко знайдуться прокльони, сварки, а інколи і бійки, досить часто не обходиться без блудства (нечистоти).

Питання терору стало актуальним для обговорення через напад на директора української гімназії І. Бабія і його вбивство. А. Шептицький наголошував на тому, що потрібно засудити злочинні дії українських терористів. Звертав увагу читачів на те, що злочин завжди буде злочином, «святій справі не можна служити закривавленими руками» [11, с. 2]. Той, хто деморалізує молодь, завжди буде злочинцем і ворогом народу.

Окрім того, Галицький митрополит обґрунтував вищість духовних цінностей над матеріальними. Він стверджував, що людина перебуває на межі двох світів. Один – матеріальний, що у просторі та часі, інший духовний. Духовний світ потрібно шукати у глибині наших сердець, де відбувається постійна праця над чеснотами. Вартості духовного світу безконечно вищі понад усіма матеріальними вартостями. «Людська думка, людська воля, розум і чеснота, – це ті вартості, що не можна з ними порівняти ані золота, ані срібла, ані ніякого земського добра» [8, с. 2]. Усі земні блага мають вартість тільки тоді, коли їх «людський дух діткнеться», коли розум пізнає, а воля правильно застосує. Найвищими духовними вартостями є добро, справедливість, чеснота, праведність. Вони підносять нашу душу до стану надприродної освячуючої благодаті.

Питання смерті розглядалося Митрополитом із позиції християнства: вона є тільки черговим етапом розвитку в житті людини, але ніколи не є закінченням всього. Ціле християнське життя – це дорога з гріха до благодаті, через смерть до життя. З часом кожна людина тілом зближається до смерті: зір стає слабший, сили менші, пам'ять коротша, навіть охота до життя й радість життя повільно зменшується й пригасає. І навпаки, чим більше тілом ми йдемо у провалля смерті, тим більше душею зближаємося до вічного життя. Бо досвід християнського життя, заслуги добрих справ і наші чесноти щораз більше наповнюють душу світлом, провадять її до вічного воскресіння. Усі людські терпіння та хвороби тіла Всевишній Бог дає людині, щоб оздоровити її душу, підготувати до небесних свят і небесної благодаті.

Основою християнського життя є віра. Вірити – це, з одного боку, обов'язок людини, а з іншого – найбільше її щастя. А не вірити в Бога – це найбільша нужда, найбільше вбожество, найстрашніше нещастя [23, с. 1–2]. А. Шептицький закликає з милосердям відноситись до безбожників, жаліти їх та молитися за їх навернення. Однак і віра не підкріплена справами мертва. Той, хто щиро вірить повинен вводити її в життя, жити по вірі, стверджувати її добрими справами в Христовому дусі. У повсякденному житті кожна людина повинна керуватися вірою, бо тільки за її допомогою можна побачити як власні недоліки, так і справжнє обличчя інших людей: «придивімося тими очима віри на свою душу, побачимо в ній не одну пляму, не один гріх, може й давно забутий. Дивімся очима віри на наше окруження, а напевно не одно, на вид гарне і принадне, мов стиглий овоч, покаже своє дійсне надгниле і псуте нутро…» [13, с. 2].

В 1934 р. опубліковано дві статті А. Шептицького «Розважання на Йордан» [21] та «Привіт Волинякам!» [18], в яких він намагається пояснити призначення християнських періодичних видань та визначити їх головну мету. Митрополит стверджує, що часопис – це своєрідна школа, в якій має можливість навчатися кожен – і старий, і малий. Християнський часопис вчить, пояснює, просвітлює. В ньому ми знаходимо статті на різноманітну тематику: про родинне життя і про те, як виховувати дітей, про громадську працю, про військову службу, про суди і процеси, про господарку, про недуги, яких треба уникати, і про способи плекання здоров'я. Їх

об'єднує спільна мета – сформувати у людей цілісний християнсько–католицький світогляд. Це дуже важливо, бо сьогодні досить важко навіть праведному, доброму християнинові знайти сили у житті, серед злиднів, терпінь і боротьби. Власне, щоб люди не зневірилися, потрібні християнські часописи, які підкажуть, розрадять, навчать. Христова Сила недалеко від нас, але вона є прихованим скарбом. Її передають святі Таїнства Христової віри, Св. Євангеліє, Церква, добрі побожні книжечки, і, по–своєму, найменший із Христових слуг – християнський часопис.

Отже, головною і визначальною метою видання християнських часописів є формування свідомого, повного, праведного погляду на життя. Вони повинні допомагати людям сприймати навколишній світ крізь призму християнського світогляду.

Таким чином, стосовно проведеного дослідження можемо зробити такі *висновки та узагальнення:* 1) статті А. Шептицького у часописі «Христос Наша Сила» сприяли поширенню в суспільстві християнсько–католицького світогляду, основу якого складало дотримання таких християнських чеснот як мужність, мудрість, жертовність, вірність народові та Церкві; 2) автор визначив та проаналізував п'ять найбільших гріхів людини: безбожництво, самолюбство, беззаконництво, ідолопоклонство, аморальність, а також такі негативні суспільні явища як алкоголізм та тероризм; 3) правдива віра людини, на думку Митрополита, передбачає, з одного боку, подолання пристрастей і духовної сліпоти, а з іншого – засудження та відкинення таких фальшивих світоглядів як матеріалізм та пантеїзм; 4) А. Шептицький наголошував на тому, що завдяки виданню християнських часописів ми зможемо впливати на формування: по–перше, національно–свідомої особистості, життя якої ґрунтується на християнських чеснотах; по–друге, справжнього християнина, основою життя якого є віра, що проявляється «поступуванням добрих діл».

Перспективи подальших досліджень. У зв'язку з впровадженням у науковий обіг значної кількості архівних документів, останніми десятиліттями з'являється багато праць присвячених дослідженню діяльності Галицького митрополита Андрея Шептицького. Однак, відкритим залишається питання комплексного вивчення публіцистики Митрополита, яка, на нашу думку, заслуговує на особливу увагу, оскільки надає можливість як дослідити його внесок у розвиток національної преси, так і розширити наші уявлення про постать великого Галицького церковного ієрарха.

Список використаних джерел

1. Великий чернець і народолюбець (у п'яті роковини смерти Митрополита Андрея Шептицького). – Бразилія: В–во ОО. Василіян в Прудентополі, б. р. – 151 с.
2. Гринчишин Н. І. Публікації А. Шептицького на сторінках часопису «Христос наша Сила» / Н. І. Гринчишин // Записки ЛННБУ ім. В. Стефаника: зб. наук. праць. – Львів, 2015. – Вип.7 (23) – С.100–110.
3. Комариця М. Христос Наша Сила / М. Комариця // Періодика Західної України 20–30–х рр. XX ст.: матеріали до бібліографії / за ред. М. М. Романюка. – Львів, 1999. – Т.2. – С.294–305.
4. Комариця М. Христос наша Сила / М. Комариця // Українські часописи Львова 1848–1939 рр.: іст.–бібліогр. дослідж. – Львів: Світ, 2003. – Т.3, Кн.2: 1929–1939 рр. – С.354–369.
5. Мартинюк М. Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914–1939 рр.): матеріали до бібліографії / Микола Мартинюк [передмова М. Вальо]. – Львів, 1998. – 298 с.
6. Процик–Кульчицька М. «Апостолят пера»: з писемної спадщини Митрополита Андрея Шептицького / М. Процик–Кульчицька // Записки ЛННБУ ім. В. Стефаника: зб. наук. праць. – Львів, 2015. – Вип.7 (23) – С.90–99.
7. Процик–Кульчицька М. Митрополит Андрей Шептицький і преса / М. Процик–Кульчицька // Збірник праць Науково–дослідного інституту пресознавства. – Львів, 2015. – Вип.5 (23). – С.36–44.
8. Шептицький А. Астральний метер / Андрей, Митрополит // Христос Наша Сила[1]. – 1934. – 15 лип. (чис. 14). – С.2–3.
9. Шептицький А. Безбожність і аморальність / Андрей, Митрополит // 1933. – 2 лип. – С.1–2.
10. Шептицький А. Божий Дар. Наука на Празник св. В. М. Юрія у Львові / Андрей, Митрополит // 1934. – 20 трав. (чис. 10). – С.2.
11. [Шептицький А.] Ексц. Митрополит Кир Андрей про терор / Андрей, Митрополит // 1934. – 19 серп. (чис. 16). – С.2.
12. Шептицький А. Жахлива недуга душі. (Про безбожників і безбожництво) / Андрей, Митрополит // 1933. – 29 січ. – С.1–2.
13. Шептицький А. Лєгенда / Андрей, Митрополит // 1933. – 26 берез. – С.1–2.
14. Шептицький А. Матеріялізм і матеріялістична наука / Андрей, Митрополит // 1934. – 4 берез. (чис. 5). – С.1–2.
15. [Шептицький А.] Митрополит Андрей до всієї молоді Галицької Провінції, що звеличала Свято У. М. Х. (подяка учасникам і організаторам Свята) / Андрей Митрополит // 1933. – 21 трав. – С.2–3.
16. [Шептицький А.] Пересторога ВПреосвященного Митрополита Андрея // 1937. – 28 лют. (чис. 8). – С.2.
17. Шептицький А. Пісня Пастушка / Андрей, Митрополит // 1934. – 6 трав. (чис. 9). – С.2–3.
18. Шептицький А. Привіт Волинякам! / Андрей, Митрополит // 1934. – 6 трав. (чис. 9). – С.5.
19. Шептицький А. Про пантеїзм / Андрей, Митрополит // 1934. – 18 берез. (чис. 6). – С.1–2.
20. Шептицький А. Релігія без Бога / Андрей, Митрополит // 1933. – 9 квіт. – С.2–3.
21. Шептицький А. Розважання на Йордан / Андрей, Митрополит // 1934. – 19 січ. (чис. 2). – С.2–3.
22. Шептицький А. Самолюби / Андрей, Митрополит // 1933. – 12 лют. – С.1–2.
23. [Шептицький А.] Слово ВПреосв. Митрополита Андрея виголошене до радія у Празник Різдва Христового, дня 7.І.1937 р. // 1937. – 17 січ. (чис. 2). – С.1–2.
24. [Шептицький А.] Слово ВПреосв. Митрополита до хорих / Андрей, Митрополит // 1939. – 7 січ. (чис. 2). – С.2.
25. Шептицький А. Слово до української шкільної Молоді, яка зложила приречення на вірність Христові / Андрей, Митрополит // 1933. – 4 черв. – С.1–2.
26. Шептицький А. Спорохнавіле дерево / Андрей, Митрополит // 1933. – 12 берез. – С.2.
27. Шептицький А. Христос Воскресе! / Андрей Митрополит // 1937. – 2 трав. (чис. 17). – С.2–3.
28. Шептицький А. Церква на горі / Андрей, Митрополит // 1934. – 17 черв. (чис. 12). – С.2–3.

References

1. Velykyj chernec' i narodoljubec' (u p'jati rokovyny smerty Mytropolyta Andreja Sheptyc'kogo). – Brazylija: V–vo OO. Vasylijan v Prudentopoli, b. r. – 151 s.
2. Grynchyshyn N. I. Publikacii' A. Sheptyc'kogo na storinkah chasopysu «Hrystos nasha Syla» / N. I. Grynchyshyn // Zapysky LNNBU im. V. Stefanyka: zb. nauk. prac'. – L'viv, 2015. – Vyp.7 (23) – S.100–110.
3. Komarycja M. Hrystos Nasha Syla / M. Komarycja // Periodyka Zahidnoi' Ukrai'ny 20–30–h rr. XX st.: materialy do bibliografii' / za red. M. M. Romanjuka. – L'viv, 1999. – T.2. – S.294–305.
4. Komarycja M. Hrystos nasha Syla / M. Komarycja // Ukrai'ns'ki chasopysy L'vova 1848–1939 rr.: ist.–bibliogr. doslidzh. – L'viv: Svit, 2003. – T.3, Kn.2: 1929–1939 rr. – S.354–369.
5. Martynjuk M. Ukrai'ns'ki periodychni vydannja Zahidnoi' Ukrai'ny, krai'n Central'noi' ta Zahidnoi' Jevropy (1914–1939 rr.): materialy do bibliografii' / Mykola Martynjuk [peredmova M. Val'o]. – L'viv, 1998. – 298 s.

[1] Оскільки стаття ґрунтується на аналізі публікацій одного часопису, надалі його назву не подаємо.

6. Procyk–Kul'chyc'ka M. «Apostoljat pera»: z pysemnoi' spadshhyny Mytropolyta Andreja Sheptyc'kogo / M. Procyk–Kul'chyc'ka // Zapysky LNNBU im. V. Stefanyka: zb. nauk. prac'. – L'viv, 2015. – Vyp.7 (23) – S.90–99.
7. Procyk–Kul'chyc'ka M. Mytropolyt Andrej Sheptyc'kyj i presa / M. Procyk–Kul'chyc'ka // Zbirnyk prac' Naukovo–doslidnogo instytutu presoznavstva. – L'viv, 2015. – Vyp.5 (23). – S.36–44.
8. Sheptyc'kyj A. Astral'nyj meter / Andrej, Mytropolyt // Hrystos Nasha Syla. – 1934. – 15 lyp. (chys. 14). – S.2–3.
9. Sheptyc'kyj A. Bezbozhnist' i amoral'nist' / Andrej, Mytropolyt // 1933. – 2 lyp. – S.1–2.
10. Sheptyc'kyj A. Bozhyj Dar. Nauka na Praznyk sv. V. M. Jurija u L'vovi / Andrej, Mytropolyt // 1934. – 20 trav. (chys. 10). – S.2.
11. [Sheptyc'kyj A.] Eksc. Mytropolyt Kyr Andrej pro teror / Andrej, Mytropolyt // 1934. – 19 serp. (chys. 16). – S.2.
12. Sheptyc'kyj A. Zhahlyva neduga dushi. (Pro bezbozhnykiv i bezbozhnyctvo) / Andrej, Mytropolyt // 1933. – 29 sich. – S.1–2.
13. Sheptyc'kyj A. Ljeg'enda / Andrej, Mytropolyt // 1933. – 26 berez. – S.1–2.
14. Sheptyc'kyj A. Materijalizm i materijalistychna nauka / Andrej, Mytropolyt // 1934. – 4 berez. (chys. 5). – S.1–2.
15. [Sheptyc'kyj A.] Mytropolyt Andrej do vsijei' molodi Galyc'koi' Provincii', shho zvelychala Svjato U. M. H. (podjaka uchasnykam i organizatoram Svjata) / Andrej Mytropolyt // 1933. – 21 trav. – S.2–3.
16. [Sheptyc'kyj A.] Perestoroga VPreosvjashhennogo Mytropolyta Andreja // 1937. – 28 ljut. (chys. 8). – S.2.
17. Sheptyc'kyj A. Pisnja Pastushka / Andrej, Mytropolyt // 1934. – 6 trav. (chys. 9). – S.2–3.
18. Sheptyc'kyj A. Pryvit Volynjakam! / Andrej, Mytropolyt // 1934. – 6 trav. (chys. 9). – S.5.
19. Sheptyc'kyj A. Pro pantei'zm / Andrej, Mytropolyt // 1934. – 18 berez. (chys. 6). – S.1–2.
20. Sheptyc'kyj A. Relig'ija bez Boga / Andrej, Mytropolyt // 1933. – 9 kvit. – S.2–3.
21. Sheptyc'kyj A. Rozvazhannja na Jordan / Andrej, Mytropolyt // 1934. – 19 sich. (chys. 2). – S.2–3.
22. Sheptyc'kyj A. Samoljuby / Andrej, Mytropolyt // 1933. – 12 ljut. – S.1–2.
23. [Sheptyc'kyj A.] Slovo VPreosv. Mytropolyta Andreja vygoloshene do radija u Praznyk Rizdva Hrystovogo, dnja 7.I.1937 r. // 1937. – 17 sich. (chys. 2). – S.1–2.
24. [Sheptyc'kyj A.] Slovo VPreosv. Mytropolyta do horyh / Andrej, Mytropolyt // 1939. – 7 sich. (chys. 2). – S.2.
25. Sheptyc'kyj A. Slovo do ukrai'ns'koi' shkil'noi' Molodi, jaka zlozhyla pryrechennja na virnist' Hrystovi / Andrej, Mytropolyt // 1933. – 4 cherv. – S.1–2.
26. Sheptyc'kyj A. Sporohnavile derevo / Andrej, Mytropolyt // 1933. – 12 berez. – S.2.
27. Sheptyc'kyj A. Hrystos Voskrese! / Andrej Mytropolyt // 1937. – 2 trav. (chys. 17). – S.2–3.
28. Sheptyc'kyj A. Cerkva na gori / Andrej, Mytropolyt // 1934. – 17 cherv. (chys. 12). – S.2–3.

Popadyuk N. I., *Ph.D. in Philosophy, docent, research associate of Maryan and Ivanna Kots department of periodicals of Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv Ukraine, Lviv), grinnad13@gmail.com*

Fundamentals of the Christian–Catholic worldview in the views of Andrey Sheptytsky (on the materials of the journal «Christ is Our Strength» (1933–1939))

The analysis of publications of A. Sheptytsky on the pages of journal «Christ is Our Strength», which was published in Lviv during 1933–1939, has been carried out. Thematically all publications by Metropolitan are united by the desire to explain the basics of the Christian faith, features and specifics of catholic worldview. According to the great Galician Church hierarch, the true faith of a person implies the overcoming of passions and spiritual blindness, and also observance of such Christian virtues as courage, wisdom, sacrifice, loyalty to the people and the Church. Articles in which A. Sheptytsky firstly, identified the five greatest sins of man, which should be discarded and condemned (godlessness, selfishness, lawlessness, idolatry, immorality); secondly, analyzed two alternatives of Catholic worldview – materialism and pantheism, which are called false; thirdly, condemned such negative social phenomena as alcoholism and terrorism deserve special attention.

Keywords: *journal «Christ is Our Strength», Metropolitan Andrey Sheptytsky, Christian–catholic worldview, Christian virtues, sin.*

* * *

УДК 130.2:17.03

Степанова О. А.,
доктор культурології, доцент, завідувач кафедри менеджменту туризму, Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна» (Україна, Київ), elen_d@i.ua

Релігійна складова національного культурного простору України

Аналізується релігійна складова національного культурного простору в історичний динаміці її розвитку. Виявляються основні передумови сучасної діалогічної моделі розвитку української релігійної сфери. Доведено, що релігійне різноманіття в Україні при появі нових конфесій було джерелом суттєвих суперечностей, але з часом нові релігійні організації завжди виконували конструктивну роль в історії національного розвитку. Сьогодні досягнуто європейської моделі розвитку релігійної сфери України, яка передбачає постійний діалог і співпрацю основних релігійних організацій, які охоплюють більше 90% віруючих. Цей діалог є плідним на рівні загальноукраїнських інституцій та парацерковних організацій, які складають релігійний сегмент громадянського суспільства. На рівні релігійних громад певні труднощі у діалозі мають історичні причини у присутності в Україні російського типу православ'я. Однак в цілому динаміка історичного розвитку та вплив глобалізації призводять до пришвидшення переходу релігійної сфери України до європейських моделей розвитку, які передбачають не лише постійний міжконфесійний діалог, а і наявність партнерських відносин церков і держави, церков і релігійних організацій.

Ключові слова: *релігійна сфера, національний культурний простір, державно–церковні стосунки, православ'я, протестантизм, відкрите християнство, фундаменталізм.*

Важливим складником національного культурного простору є релігія. Значення цього елементу національної культури останнім часом різко зростає через використання сусідньою державою ідеологічних теорій та квазірелігійної риторики, пов'язаної із концептом «русский мір». Творення цього концепту було справою політехнологів, що гуртувалися навколо П. Щедровицького. Слід зазначити, що послідовники технологій управління П. Щедровицького послівно ставали все більш впливовими у російській політичній владі. Зокрема, послідовниками цієї методологічної школи є А. Вайно і С. Кірієнко. Першопочатково концепт «русского міра» мав сприяти єдності із Росією російських діаспор у ближньому і дальньому зарубіжжі. З 2006 року цей концепт використовувався для легітимізації реінтерграційних зусиль Росії на пострадянському просторі. Восени 2009 року концепт «русского міра» було використано патріархом Кирилом для переформулювання старих імперських ідей «Москви – Третього Риму», «православної цивілізації» та уварівської тріади. «Русский мір» осмислювався патріархом як простір панування російської мови, традицій російської державності і громадянського життя, російського типу православ'я. Без жодних доказів до «ядра» цього «цивілізаційного простору» віднесені були Росія, Україна, Білорусь та Молдова. З 2015 року простір «русского міра» було оголошеного місцем природного існування російського народу, який був «штучно розділений». Як не дивно, але українці та білоруси записані у число росіян, а виділення цих націй в окремі народи оголошено таким само неприродним, як виокремлення націй «сибіряків» та «поморів». Звичайно, що ці теорії абсолютно безпідставні, як і приписування українцям традицій російського громадянського життя та державного управління. Разом із тим, залишається дискурсивним питання про окремішність православної культури та релігійної сфери України

взагалі від російського релігійного середовища. Багато дослідників говорять про спільність візантійського типу ментальності для російського та українського народів, приписуючи впливу Візантії різноманітні негативні явища, особливо у релігійній складовій менталітету. Не завжди розрізняється український та російський протестантизм. Таким чином, виокремлення характерних рис української релігійності залишається гостро актуальним завданням великої теоретичної та практичної значущості.

Завданням статті є комплексний аналіз релігійної складової національного культурного простору.

Останніми роками значні зусилля філософів, культурологів, релігієзнавців, теологів та істориків були спрямовані на актуалізацію концепту «Київ – Другий Єрусалим». На думку С. Кримського цей концепт виражає ідею цивілізації як впорядкованого простору, що протистоїть хаосу варварства. Київ як впорядкований поліс (місто) протистоїть оточуючому хаосу («степу»). Формування міста за певний архетипічним взірцем покликане забезпечити збереження простору культури проти усіх можливих різновидів варварської стихії. М. Попович відмічав, що в цілому прагнення до структуризації космосу було характерним ще для язичницького світогляду давніх русичів. Християнство намагалося вписати існування народу не лише у загальносвітовий порядок, а й показати його місце та місію в історії. Звідси – ідея Іларіона Київського про заключення завіту з народом під час правління Володимира. Віднайти свою місію в історії спасіння означало подолати беззмістовність історії, структурувати не лише простір (місто, що протистоїть хаосу), а і час (час спасіння та історичних діянь, що протистоїть безплідному часу минулого).

Слід відмітити, що останнім часом у концепт «Київ – другий Єрусалим» деякі теологи вносили акценти пацифізму. На думку цих богословів, вибір Єрусалиму (назва якого єврейською означала «місто миру») як символу була пов'язана з намаганням уникнути войовничих імперським смислів, пов'язаних з ідеєю «Риму». Наприклад, архієпископ Євстратій Зоря зазначає: «ідея, яку я бачу в цій назві, – це ідея протиставлення духовного впливу впливові політичному. Рим – місто політичної величі, місто владне. Єрусалим – теж місто царське, але Царство це – не від світу, а з небес. Цікавою ілюстрацією такого бачення є історія Єрусалимського православного патріархату, який був затверджений не на підставі того, що його центр мав політичну вагу – як патріархати Риму, Константинополя, Олександрії та Антіохії, – а на підставі духовного авторитету й загального пошанування Святого міста» [3]. Войовничій «третьоримській» імперській експансії у горизонтальному просторі розширення Київ проставляє «єрусалимську» трансценденцію до святості як головний вектор розвитку [Там само]. В дійсності, Київ мислився як місто, що створене за взірцем Константинополя (другого Риму) не менше, ніж у наслідуванні Єрусалиму. Релігієзнавець Ю. Чорноморець констатує: «Згідно із «Словом про закон і благодать» митрополита Іларіона Київського, великий князь Володимир був новим християнським царем Давидом, а Ярослав – новим Соломоном. Ті самі ідеї бачимо у літописах і у самій градобудівельній програмі Києва, у намаганні князя Ярослава мати самостійну православну церкву та власний законодавчий кодекс. Київ для Ярослава був не лише другим Єрусалимом із своїм Храмом і золотими воротами, а і другим Римом – центром нової імперії. Тут необхідно звернути особливу увагу на те, що Київ, так само як і Константинополь, мислився як другий Єрусалим і як другий Рим. Другий – це значить інший, новий. Других або нових земель обітованих та імперій може бути багато. Якраз у Європі вже була заснована як певна альтернатива до візантійської «імперії ромеїв» ще одна модифікація римської ідеї – Священна Римська імперія, спочатку Карла Великого, а потім – німецької нації. Кожен новий Єрусалим – другий. Кожен новий Рим – другий і лише другий» [5]. Дослідник доводить, що ідея про «третій» Рим була породжена намаганням подолати історію, творячи імперію на засадах есхатологічного перевершення історичного поряду у новому хаосі Армагедону. Дійсно, в «останній битві» «сили добра» мають мобілізуватися проти «сил зла», і тут все земне знецінюється, сама ідея порядку, цивілізації та культури перестає бути важливою, оскільки заважає «останньому пориву». Моральний релятивізм та нігілізм російського імперіалізму виявляються пов'язаними з ідеєю, що під час «останньої битви» у «боротьбі із світовим злом» виправданими є будь–які засоби. Звичайно, що такого роду легітимізації есхатологічної консервативної революції була цілком чужою для київської ідеї, як у її «єрусалимському», так і у її «римському» інваріантах.

Разом із тим, не може не привертати уваги намагання сучасних теологів побачити у ідеї «Київ – Другий Єрусалим» легітимізації широко діалогу різних релігійних культур, що існують в Україні. Примирення через діалог стає синонімом європейськості «київської ідеї». Слід сказати, що певне прагнення до примирення цілком закономірне з огляду на особливості історичного розвитку релігійного елементу національного культурного простору Україні. «Долучення до цивілізації» через прийняття християнства при збереженні значних елементів язичницької культури привело до певної амбівалентності в українській ціннісній міфорелігійній свідомості. Початково двоїстість проявлялася у двовір'ї як співіснуванні язичництва та християнства, але потім більш значимою стала двоїстість конфесійна, оскільки до процесів націотворення причетними були як православ'я, так і греко–католицизм. При цьому парадоксальним чином те, що було джерелом розділення для нації, стало джерелом сили і розвитку для національного культурного простору. Перший раз так відбулося з православним християнством, другий раз – з греко–католицизмом. Сьогодні аналогічними відбуваються процеси із українським протестантизмом. Причини виникнення релігійних амбівалентностей в українській ціннісній міфорелігійній свідомості були політичні та геополітичні. Подолання негативних тенденцій багато у чому було пов'язане із сублімацією ментальної енергії, породженої у межах одних міфорелігійних наративів, у просторі існування іншої релігійної культури з її особливими наративами та архетипами. Першим прикладом такої напруженої взаємодії язичницької культури із християнським річним календарем. Християнські свята річного кола стали місцем прояву глибинних архетипів народної язичницької культури, завдяки чому відбувалася подвійна сакралізація (християнська і

магічна) найважливіших елементів народного життя на рівні особистості, родини та місцевої громади. На рівні ідейному сублімація язичницьких уявлень про простір соціального порядку, що протистоїть зовнішньому хаосу проявилася у сакралізації столичного міста (ідея Києву як Другого Єрусалиму). Язичницька і православно–християнська складові народної культури стали джерелом для творчості, але самі по собі були традиціями, мало схильними до соціального прогресу. Навпаки, цим елементам народної культури притаманна схильність до консервативного і традиціоналістичного світогляду, що проявляється і сьогодні у найрізноманітніших формах. Релігійний фактор греко–католицизму і протестантизму в українських реаліях пов'язаний із реформацією та контрреформацією як загальноєвропейськими культурними трендами. Частково ці трансформації позначилися і на українському православ'ї, яке спочатку запозичило систему контрреформаційної єзуїтської освіти (Києво–Могилянська академія), а потім засвоїло протестантські ідеї «народної церкви» під виглядом ідеалів «соборноправ'я» у розвитку релігійних громад в межах автокефального руху. Саме реформаційний потенціал УГКЦ і протестантських спільнот визначає напрямок впливу релігійних наративів «оновлення» і «звільнення» на загальний релігійний та суспільний дискурс в Україні, формує відкритість українських церков не лише до співпраці з державою, але і до партнерських відносин із громадянським суспільством. Більше того, УГКЦ, УПЦ КП, українські протестантські союзи багато у чому перетворилися на християнське громадянське суспільство, що забезпечує їм стійкість серед сучасних випробувань. Разом із тим, деякі церкви знаходяться у полоні обрядовірр'я та колективізму, вороже налаштовані до реформаційних тенденцій як у релігійному середовищі, так і у суспільстві. Саме глибоке несприйняття реформаційного потенціалу християнства робить ці церкви такими, що системно протидіють розвитку національного культурного простору сьогодні, зациклюючись на власній культовій практиці та культурі сусідніх народів, які традиційно надають перевагу саме обрядовірр'ю і колективізму. Перетворення релігійного різноманіття України з джерела проблем на ресурс національного розвитку можливе лише за умов постійного діалогу, який є природнім для «київського християнства». Універсальність основних цінностей та інституційна відкритість до діалогу – ці дві риси відрізняються сьогодні основні релігійні об'єднання України, що співпрацюють у межах Всеукраїнської ради церков та релігійних організацій (ВРЦіРО).

Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій – це представницький міжконфесійний консультативно–дорадчий орган, що діє на громадських засадах. На сьогодні членами ВРЦіРО є 19 найбільших релігігійних об'єднань України, які представляють більше 90% віруючих України. У ВРЦіРО представлені три головні православні церкви України, УГКЦ, Католицька церква, найбільші протестантські об'єднання, релігійні громади євреїв та мусульман. Рада приймає ухвали, які мають рекомендаційний характер. Ухвали вважаються прийнятими, якщо рішення ухвалено усіма керівниками (повноважними представниками) релігійних організацій – членів Ради, шляхом консенсусу. На початку свого існування, в кінці 1990–х ВРЦіРо діяла при Державному комітеті у справах релігій та національностей, і розглядалася державою як засіб впливу на релігійне середовище. До помаранчевої революції вже відбулося становлення ВРЦіРО як самостійного суб'єкта, що представляє релігійне середовище України, є адвокатом із захисту прав і свобод віруючих та суспільства в цілому. Численні звернення ВРЦіРО на актуальні теми, від питань моралі до проблем євроінтеграції, мали чималий резонанс у суспільстві. Під час революції гідності не тільки робила важливі заклики щодо недопустимості насилля, а й була посередником у перемовинах між тодішніми владою та опозицією. Після перемоги революції ВРЦіРО підтримала нову владу, закликала зберегти цілісність країни, засуджувала прояви сепаратизму. Висока оцінка діяльності ВРЦіРО з боку нової влади привела до ряду законодавчих змін, які впроваджували елементи партнерської моделі державно–церковних стосунків. Це стосувалося не лише розвитку інституту капеланства, а і подолання наслідків дискримінації духовної освіти за часів тоталітаризму. Нова якість державно–церковних стосунків стала можливою завдяки консолідованій позиції релігійних організацій, що виникла внаслідок систематичного діалогу в межах ВРЦіРО. Не менше значення мала принципова діалогічна позиція, яку ВРЦіРО зайняла не лише відносно держави, а і стосовно громадянського суспільства. Релігійні організації не лише усвідомлювали себе частиною суспільства в цілому, а і власне функціонування у соціумі бачили за аналогією з діяльністю громадянського суспільства.

Цьому інституційному діалогу релігійних організацій на всеукраїнському рівні сприяє те повсякчасне спілкування, яке ініціюють численні парацерковні організації на місцевому рівні. А саме, в Україні широко представлене релігійне громадянське суспільство, яке об'єднує численні міжконфесійні місіонерські, соціальні, освітні організації. Значення цих організацій різко виросло після війни на Сході України: саме через їх посередництво віруючі налагодили широку волонтерську роботу.

Нажаль, порозуміння не завжди наявне на рівні місцевих громад. Це зумовлене не лише конкуренцією на «ринку релігій», а і культурними та геополітичними причинами. Українська та російська релігійні культури багато у чому різняться. Традиційно у Росії основним партнером для церкви була держава. Саме тому, побудова храмів сприймалася як справа держави та меценатів. В Україні церква не сприймалася як відчужена від народного життя реальність. Тому побудова храмів була перш за все справою місцевих громад. УПЦ КП, УАПЦ і УГКЦ в своїй діяльності наслідують українські традиції громадянської підтримки церкви. Звичайно, що ще більшою є залежність релігійних інституцій від громад у протестантському середовищі. Традиційна для УПЦ як частини РПЦ залежність від державних інституцій не могла бути повною, оскільки Україна в значній мірі залишається для вірних цієї церкви лише територією їх діяльності. Якщо у Росії проповідуються ідеали «симфонії» церкви та держави як двох владних інституцій, які разом мають впливати на суспільство, то в Україні УПЦ (РПЦ) підкреслюють неземний характер церкви, її наднаціональний та наддержавний статус. При цьому позірному сповідуванні універсалізму вірним у конкретних громадах чомусь нав'язується російський тип

православної культури, з есхатологічним протистоянням Заходу замість характерної для київського православ'я відкритості до Заходу, із ієрархічним принципом побудови церковності замість соборноправ'я, тощо. Для розуміння того, наскільки чужим є завдання розбудови української релігійної культури для УПЦ (РПЦ) показовим є той факт, що до цього часу в цій церкві немає «канонічного» перекладу Біблії та основних богослужбових текстів українською. Чомусь вважається, що мови народів Півночі, Кавказу, Центральної Азії можуть успішно передавати богословські сенси згаданих текстів, а українська мова – ні. Таким чином, можемо констатувати наявність вибіркового протистояння національній інкультурації християнства. Вірні УПЦ (РПЦ) захоплюються досягнення грецького і російського православ'я, однак на українське православ'я дивляться як на аномальне явище. Окремі винятки українофільства, пов'язані з деякими діячами УПЦ в Києві чи на Волині залишаються винятками.

Таким чином, у релігійній сфері України наявні як елементи як єдності завдяки діалогічності, так і розділень через світоглядні суперечності. Останні виникають не лише через особливості позиціонування російського типу православ'я в Україні. Справа у тому, що релігійні інституції України, окремі спільноти та навіть окремі вірні можуть знаходитися у різних історичних парадигмах розвитку релігійної свідомості. Як відомо, Г. Кюнг виділяє у межах розвитку християнської теології різновиди домодерної, модерної та постмодерної думки. Єдність через діалог, актуалізацію потенціалу відкритості релігій – все це характерне лише для християнства доби постмодерну. Натомість домодерні та модерні типи християнства були спрямовані на замикання дискурсу у межах певних доктрин, на відстоюванні власних священних кордонів кожною релігійною організацією. Домодерні типи релігійного світогляду визначалися традиціями, модерні апелювали до досвіду. В цілому православна культура УПЦ (РПЦ) намагається зберегти певні традиції, при чому не власне українські, а російські та грецькі. Разом із тим, прогресивні священики із УПЦ та теологи УПЦ КП намагаються модернізувати православ'я, апелюючи до можливостей сприйняття не як інституції чи традиції, а як місця передачі особистого і колективного досвіду. УГКЦ є прикладом християнства як доби модерну, так і постмодерну, оскільки водночас намагається зберегти жорстку інституційну вертикаль, апелює до досвіду православної традиції, пропонує перетворити церкву на горизонтальну мережу спільнот (програма «Жива парафія»). Українські протестанти мають інституалізацію офіційних релігійних організації за лекалами пізнього модерну, а їх парацерковні організації, молодіжні спільноти, місіонерські товариства цілком свідомо просувають християнство доби постмодерну. Під останнім не слід розуміти християнство, яке поступилося постмодерну і постмодернізму, а християнство, що враховує стан «пост–» як невід'ємний культурний контекст. Об'єднує християнство (а також іудаїзм та іслам) доби модерну і постмодерну установка на відкритість до діалогу із соціумом. Як ми бачили, ця установка на діалог дійсно властива усіх релігійним організаціям України, представленим у ВРЦіРО, хоча на низовому рівні конкретних громад УПЦ (РПЦ) існує певна фактична неготовність до такого діалогу, викликана багато у чому саме загальною орієнтацією російського православ'я на домодерні традиції як нормативні.

В цілому розвиток релігійної сфери в Україні відбувається в межах загальноєвропейських процесів діалогу, примирення, співпраці різних релігійних організацій. Не випадково Україна стала однією із країн, де активно працює група «Примирення», в якій представлені УПЦ, РКЦ в Україні, УГКЦ. Європейська діалогічна парадигма розвитку релігійної сфери України різко суперечить процесам, які відбуваються в Росії. Окрім традиційної абсолютизації значення держави, російські релігійні організації охопила хвиля фундаменталізму та ксенофобії. Спочатку ця тенденція була характерна для «низів», для релігійних громад, але останніми роками керівництво РПЦ відверто стало на шлях проповіді, що використовує «мову ненависті». Офіційні речники РПЦ використовують ідеї фундаменталізму, ксенофобії, імперського реваншизму, а останнім часом усі східнослов'янські народи називаються частинами російського етносу, штучно відірваними з політичних причин. Церква нібито має поєднувати не лише православних різних національностей у християнську єдність, а і повертати цілісність «великому російському етносу». Розвиток фундаменталізму, ксенофобії та релігійного націоналізму в РПЦ настільки стривожив інші православні церкви, що ці явища було різко засуджено у документах Всеправославного собору, що відбувся 2016 року на Криті. Цей факт ще раз засвідчує наявність певного релігійно–геополітичного розлому в Європі, але він проходить не між греко–католицькою та православної Україною, як це описують російські політики, а проходить по кордонах Росії. Навіть у Білорусі наявний значно вищий рівень толерантності у релігійній сфері, і спроби сучасного митрополита Мінського Павла довести, що у православних та католиків «різний Бог» не були сприйняті у політикумі та суспільстві. Динаміка розвитку релігійної сфери України у межах загальноєвропейських тенденцій спричинена ще й визначальним впливом процесів глобалізації. Надії російських православних на можливість розвитку в межах окремої «країни–цивілізації» або перемоги «альтернативних сценаріїв глобалізації» є відверто утопічними. Історична перспектива – за «відкритим християнством», суголосним із «київською ідеєю», за міжконфесійним діалогом і співробітництвом.

Відповідно до описаних тенденцій захист національного суверенітету в релігійній сфері має відбуватися не за рахунок відмежування від загальносвітових процесів, а через ефективну участь України в них. Нажаль, деякі українське теоретики у цій сфері (В. Петрик, В. Сьомін) до цього часу мислять побудову практики захисту релігійної сфери від іноземних впливів за російськими взірцями антизахідної політики, не враховуючи існування України у загальноєвропейському релігійному просторі. Події 2014 та наступних років переконливо довели, що необхідною є нова концепція національної безпеки в релігійній сфері, яка б враховувала історичні та сучасні тенденції. І вже це надасть певні орієнтири для ефективного захисту релігійної складової національного культурного простору України як частини європейської цивілізації.

Висновки. Релігійна сфера як складова національного культурного простору України відрізняється історично сформованим різноманіттям, наявністю передумов для діалогу та гармонійного розвитку в межах комунікативної взаємодії основних українських релігійних організацій. Наявний ґрунт для партнерства держави і церков, суспільства та релігійних спільнот на основі європейських моделей розвитку. Релігійна культура України має значний потенціал для протистояння сучасному російському фундаменталізму, і у цьому протистоянні має підтримку основних зарубіжних релігійних центрів. Все це дозволяє припускати, що історично в Україні переможе «відкрите християнство» (у його конфесійних інваріантах та екуменічній взаємодії), «відкритий іслам», «відкритий іудаїзм».

Список використаних джерел

1. Блаженнейший митрополит Владимир. Память о Небесном Иерусалиме: киевская традиция // Память и надежда: горизонты и пути осмысления / Сост. К. Б. Сигов. – К.: Дух і літера, 2010. – С.7–12.
2. Епископ Переяслав–Хмельницкий Александр (Драбинко). Киев – Новый Иерусалим. К очеркам о киевской градософии // Память и надежда: горизонты и пути осмысления. / Сост. К. Б. Сигов. – К.: Дух і літера, 2010. – С.27–37.
3. Щеткина Е., Зуев П. Киевское распутье / Екатерина Щеткина, Петр Зуев // Зеркало недели, 3 апреля 2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/kievskoe_rasputie.html
4. Ричка В. М. «Київ – Другий Єрусалим»: з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі / НАН України. Інститут історії України. – К.: Ін–т історії України, 2005. – 243 с.
5. Чорноморець Ю. Київська ідея в сучасному релігійно–культурному дискурсі / Юрія Чорноморець // Релігія в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.religion.in.ua/main/bogoslovya/28079–kiyivska–ideya–v–suchasnomu–religijno–kulturnomu–diskursi.html.

References

1. Blazhenneyshiy mitropolit Vladimir. Pamyat' o Nebesnom Iyerusalime: kiyevskaya traditsiya // Pamyat' i nadezhda: gorizonty i puti osmysleniya / Sost. K. B. Sigov. –K.: Dukh i litera, 2010. – S.7–12.
2. Yepiskop Pereyaslav–Khmel'nitskiy Aleksandr (Drabinko). Kiyev – Novyy Iyerusalim. K ocherkam o kiyevskoy gradosofii // Pamyat' i nadezhda: gorizonty i puti osmysleniya / Sost. K. B. Sigov. – K.: Dukh i litera, 2010. – S.27–37.
3. Shchetkina Ye., Zuyev P. Kiyevskoye rasput'ye / Yekaterina Shchetkina, Petr Zuyev // Zerkalo nedeli, 3 aprelya 2010. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/kievskoe_rasputie.html
4. Rychka V. M. «Kyi'v – Drugyj Jerusalym»: z istorii' politychnoi' dumky ta ideologii' seredn'ovichnoi' Rusi / NAN Ukrai'ny. Instytut istorii' Ukrai'ny. – K.: In–t istorii' Ukrai'ny, 2005. – 243 s.
5. Chornomorec' Ju. Kyi'vs'ka ideja v suchasnomu religijno–kul'turnomu dyskursi / Jurija Chornomorec' // Religija v Ukrai'ni [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.religion.in.ua/main/bogoslovya/28079–kiyivska–ideya–v–suchasnomu–religijno–kulturnomu–diskursi.html.

Stepanova O. A., *Doctor of sciences in cultural studies, Head of the Department of Tourism Management of the Open International University of Human Development «Ukraine» (Ukraine, Kyiv), elen_d@i.ua*

Religious component of the national cultural space of Ukraine

The article analyzes the religious component of the national cultural space in the historical dynamics of its development. The basic preconditions of the modern dialogical model of development of the Ukrainian religious sphere are revealed. It is proved that religious diversity in Ukraine with the emergence of new denominations was the source of significant contradictions, but eventually new religious organizations always played a constructive role in the history of national development. Today, the European model for the development of the religious sphere of Ukraine has been reached, which provides for constant dialogue and cooperation between the main religious organizations, which cover more than 90% of believers. This dialogue is fruitful at the level of all–Ukrainian institutions and para–churchs' organizations that make up the religious segment of civil society. At the level of religious communities, certain difficulties in the dialogue have historic reasons in the presence of Russian Orthodoxy in Ukraine. However, in general, the dynamics of historical development and the impact of globalization lead to an acceleration of the transition of the religious sphere of Ukraine to European models of development, which include not only a permanent inter–confessional dialogue, but also the existence of partnership relations between churches and state, churches and religious organizations.

Keywords: *religious sphere, national cultural space, state–church relations, Orthodoxy, Protestantism, open Christianity, fundamentalism.*

* * *

УДК 27–31:27–248:56

Соколовський О. Л.,
кандидат філософських наук, доцент
кафедри філософії, Житомирський державний
університет ім. Івана Франка (Україна, Житомир),
osokol_83@ukr.net

Філософсько–релігійний аспект христології апостола Павла в новозавітній літературі

Досліджено христологію апостола Павла про іпостасне з'єднання людської та Божественної природи в Ісусі Христі у філософсько–релігійному значенні. Визначено термінологічні особливості христологічних титулів у вченні апостола, даючи підстави стверджувати про їх самобутній характер, виражений автором в особливому стилі з використанням різних свідчень, найменувань, символічних образів й ускладненої метафорики. Встановлено, що віра в Ісуса Христа, яка формувалася в ранньохристиянський період, не набула єдиного і завершеного вираження розуміння Його сутності, через різні традиції і образи мислення, властиві авторам новозавітних текстів. Досліджено методологічний підхід у новозавітній христології. Окреслено, що функціональний підхід у порівнянні з онтологічним аналізом христології є відображенням істинного смислу Нового Заповіту, який також можна використати для осмислення божественної та людської природи Ісуса Христа, оскільки онтологічні моменти присутні у функціональних.

Ключові слова: *христологія, сотеріологія, титул, «Месія», «Син Божий», «Син Людський», «Господь».*

Друга Особа Святої Трійці залишається для людства великою таємницею, яку намагалися розкрити богослови, філософи та релігієзнавці. Кожен дослідник вніс свої судження, що містять глибокі, а деколи суперечливі міркування про другу Особу Ісуса Христа. Однак, деякі важливі питання та аспекти христології залишаються відкритими не лише в догматичній, а й філософсько–релігійній системі вчення. Звідси, на нашу думку, виникає потреба в релігієзнавчому аналізі найважливіших положень христологічного вчення, яке є одним з найбільш важливих і важких для розуміння в богословській науці. При цьому вчення Церкви про другу Особу Трійці тісно пов'язане із теорією про спасіння, розвинуту апостолом Павлом у його христологічній доктрині.

Христологія апостола Павла сформувала підоснову для розвитку доктринального вчення про Особу Ісуса Христа в апостольський період. Літературний стиль послань Павла достатньо громіздкий, лаконічний за складом та об'ємний за змістом. Аналіз христологічних поглядів апостола, які знайшли своє відображення в різних посланнях автора, потребує використання порівняльного методу дослідження. Христологічній тематиці присвячена перша глава Послання до Колосян, що репрезентує не лише його погляди на дану проблему, а є літургійним гімном ранньої християнської церкви.

На думку А. Швейцера, христологічна доктрина апостола Павла розкриває основи містичного єднання людини з Богом через Ісуса Христа: «Вона посідає, у вищому ступені, своєрідне становище між примітивною й умоглядною містикою. Релігійні уявлення Павла значно підносяться над уявленнями, які панували в примітивній містиці. Його містика, відповідно, повинна бути спрямованою на єднання людини з Богом як першооснова буття… У Павла немає містичного єднання з Богом, є лише містичне єднання з Христом, завдяки якому людина і вступає в спілкування з Богом» [1, с. 245]. Апостол Павло вказує шлях людині коли явлення Христа вже відбулося, а земне життя не закінчилося – піднесення до Ісуса Христа, народження і смерть з Ним.

Головною причиною апостола Павла звернутися до христологічної проблематики була спроба захисту християнства від впливу гностицизму, який заперечував вчення про Боговтілення, стверджуючи, що між богом і людиною існує цілий ряд духів–посередників, а один з них Христос. Їх вчення могло негативно відбитися на християнстві. Тому він пише свої послання християнам, де розвиває думки протилежні гностикам.

Христологія апостола Павла розкривається в іменах та титулах, які він вживав у конкретних значеннях. У посланнях Павла Ісус Христос представлений: Сином Божим і Богом (Колосян 1:13–15), Творцем видимого і невидимого світу (Колосян 1:16), Промислителем світу (Колосян 1:17), главою Церкви (Колосян 1:18–19), примиренням Бога в Христі (Колосян 1:20–23). Віра в Ісуса як Месію виникла не під впливом апостольської проповіді, а завдяки з'явленню воскреслого Христа. «Бог, що обрав мене від утроби матері моєї і що призвав благодаттю Своєю, благоволив відкрити в мені Сина Свого» [Гал 1:15–16]. Богосинівство Ісуса осягнуте Павлом не в земному месіанстві, а у вищому Боголюдському сенсі. На думку В. Тейлора, відмова від використання Павлом титулу «Месія» зумовлена вживанням терміну Христос у власному значенні, на відміну від євангелістів. Дослідник відзначає, що Христос як титул був застосований апостолом лише в одному місці (Римлян 9:5) [2, p. 21]. Інші дослідники, зокрема О. Кульман, вважали, що деколи перед ім'ям Ісус Павло ставив «Христос» не як власне ім'я, а як титул [3, s. 134].

Розуміння Павлом месіанства Ісуса передбачає переосмислення традиційних месіанських категорій, тому що Ісус володарює не як історичний діяч, а як воскреслий Господь. Апостол, як природжений юдей, думає передусім про Месію, а як християнин – про розіпнутого Месію [4, s. 213].

Для Павла Хрест і Воскресіння взаємообумовлені елементи христологічної концепції, які розкриваються в сотеріологічній формулі: «що був виданий за наші гріхи, і воскрес для виправдання нашого» (Римлян 4:25). Людська сутність Ісуса проявляється в розп'ятті, а божественна розкривається після Воскресіння (2 Коринтян 13:4). Проте, дискусії навколо історичного Ісуса та проголошеного Христа нівелюють ідеї апостола Павла, інтерпретуючи їх у довільних значеннях. Сучасні дослідники апелюють до Павла за відсутності біографічних свідчень про Ісуса, вбачаючи в цьому відсутність інтересу апостола до історичної Особи й захопленням «міфологічним», божественним образом Христа [5, с. 483]. У розв'язанні проблеми сформувалися два підходи. Перший, розвинений критиками, зауважує, що образ історичного Ісуса було знівельовано християнською вірою, яка трансформувала юдейського пророка у втілене божество. Другий, заперечує існування «історичного» Ісуса як людини. Ісус, описаний у Євангеліях, представлений Особою Яка усвідомила Свою божественність, є свідченням справжньої історії Ісуса. Павло не спілкувався з історичним Ісусом, а лише з воскреслим Господом, за допомогою Духа, він приходить до висновку про Його божественну сутність. Для апостола лише Святий Дух може надати можливість правильно зрозуміти, що відбулося в історії [5, с. 483].

Протестантський екзегет В. Тайлор зауважував, що Павло часто говорить про Ісуса як Сина Божого [2, p. 44], «що тілом був із насіння Давидового, і об'явився Сином Божим у силі, за духом святості, через воскресіння з мертвих» (Римлян 1:3–4). Р. Шнакенбург співвідносить це ім'я із Передвічним Христом (Римляни 8:3), Розіпнутим (5:10; 8:32), Прославленим (Ефесян 1:10) та есхатологічним Господом (1 Коринтян 15:28). Більшість вчених приходять до висновку, що у посланні до римлян Павло використав ранню христологію усиновлення, яка була сформульована ще до нього. На думку Р. Фуллера, «Ісус не був усиновлений, а був призначений есхатологічним суддею» [6, p. 166]. В усиновленні Павло свідомо говорить про «Сина Божого», щоб показати значення порятунку. Ісус Христос є Сином Божим у власному значенні, оскільки мав його завжди. Виходячи з цього твердження, Павло зауважує, що Бог послав Свого Сина для відкуплення людей від гніту закону і наділення їх свободою. Виходячи з цієї позиції, стає зрозумілим подальше використання в христологічному значенні імені «Сина Божого» в інших місцях Павла. У загальному сенсі, Ісус Христос як Син Божий єдиносущний Богові–Отцю, водночас Він видимий «образ Бога невидимого». «Образ» у даному контексті означає одноістотність Богові–Отцю за народженням від Нього.

При цьому, формування христології Сина Божого в ранньохристиянському вченні Церкви відбувалося без зовнішнього (грецького) впливу, як про це зазначає ряд авторів. Можна погодитися, що чудеса в Євангеліях склалися під впливом грецьких уявлень про божественні сили [4, s. 295–300], проте на формування христології Сина Божого це не вплинуло. Походження цієї доктрини відноситься до традиції Старого Заповіту, якому відповідає ім'я Месії. Таким чином, Д. Ледд приходить до висновку, що Христос – Син Божий, за вченням Павла, підвладний Отцю (1 Коринтян 15:28) у межах субординаційних відносин, а не природній сутності [5, с. 489–493].

Важливого значення в розвитку христологічної доктрини апостола Павла набуло використання поняття «Новий Адам» у протиставленні першій людині, яке раніше не вживалося євангелістами по відношенню до Христа. Дане поняття в Павла зустрічається в двох місцях: 1) «Перша людина Адам став душею живою, а останній Адам, то дух оживляючий» (1 Коринтян 15:45); 2) «Перша людина з землі, земна, друга Людина із неба – Господь» (1 Коринтян 15:47). Більшість дослідників вважають, що ці вірші містять свідчення про першу людину, яка зійшла з небес для звільнення людства від ярма матеріального світу і повернення їх у царство світла і життя [3, s. 166].

Представляючи Христа небесною людиною, Павло не перебрав образ небесного Адама, висвітленого у працях Філона та трактаті «Поймандр». Це стає зрозумілим при порівнянні Адама та есхатологічного Сина Людського. «Людина із неба» для Павла це не особистість, яка існувала вічно, це Людина, Яку розіп'яли, Яка воскресла і вознеслася, обіцяючи повернутися на землю. Для Павла це не перша людина, але рівнозначна Сину Людському – даного терміну він ніколи не використовував [2, p. 48]. Павло у жодному місці не зазначав, що Ісус існував вічно як людина. Вічно існував лише Христос в образі Бога, який з'явився як небесна людина, «тому що прийняв нашу природу при втіленні зберіг її у небесному житті» [5, с. 494]. Він – «останній Адам», бо після воскресіння та вознесіння став на чолі Божого народу в новому столітті.

Його послання допомагає знайти відповідь на багато складних питань христологічного вчення Церкви. Апостол Павло запропонував новий підхід у визначенні ролі Христа для людської історії: «Він, з яким пов'язана найчисленніша група Послань, став фактично засновником християнської теології. Він уперше чітко сформулював суть християнського символу віри – віри в спокутну жертву Ісуса Христа, Його чудесне Воскресіння та Друге Пришестя. Павло наголосив, що після Христової жертви людина рятується вірою в Христа та Любов'ю до Бога» [7, с. 126–127]. Христос розглядається як переламний пункт у відносинах між Богом і людством, новим початком та одночасно апогеєм священної історії порятунку й Родоначальником нового людства, Який прямує назустріч есхатологічній досконалості.

Послання до Євреїв є авторитетним і невичерпним джерелом формування та дослідження новозавітної христологічної доктрини. Однак, питання щодо авторства послання для науковців залишається відкритим. Більшість дослідників відносять їх до спадщини апостола Павла, проте деякі фахівці вважають, що вони йому не належить, але «безумовний вплив апостола» відчувається. Як зазначає Р. Шнакенбург, послання до євреїв не відрізняється новизною христології, проте «йде у фарватері інших розповсюджених христологічних ідей» [8, с. 137] та додає дещо нове до новозавітної христології. Однак, не вдаючись у подробиці щодо авторства послання, приймемо за відправну точку його приналежність апостолу Павлу, як це зазначено в Святому Переказі.

Центральна ідея христологічної концепції апостола Павла, повністю концентрована на «Синові», викладена на початку першої глави, звідки й формується повне уявлення про христологію послання до Євреїв [3, s. 88]. Вважаємо за необхідне процитувати це свідоцтво апостола Павла, не вдаючись у богословський аналіз: «Багато разів і багатьма способами в давнину промовляв Бог до отців через пророків, а в останні ці дні промовляв Він до нас через Сина, що Його настановив за Наслідника всього, що ним і віки Він створив. Він був сяєвом слави та образом істоти Його, тримав усе словом сили Своєї, учинив Собою очищення наших гріхів, і засів на правиці величності на висоті. Він остільки був ліпший понад Ангелів, оскільки славніше за них успадкував Ім'я» (Євреїв 1:4). Цими словами, Павло розкриває божественну сутність Ісуса Христа, Який набуває абсолютної влади над світом, спокутує людей від рабства та повертає втрачений ними спадок.

Таким чином, називаючи Христа «Сином Божим», апостол наділяє Його якостями, властивими лише Самому Богові. Зважаючи, що титул «Син Божий» вживається в Священному Писанні по відношенню до ангелів двічі, пророків й інших праведних людей тричі та відносно народу Божого чотири рази, Павло доводить перевагу Ісуса Христа над усіма зазначеними «синами Божими». Називаючи Христа Сином Божим, апостол осмислює Його в усеосяжному й істинному сенсі, як природного Сина Божого. Бажаючи показати іпостасну єдність божественної і людської природи Сина в Особі Спасителя, апостол не розділяє Його Іпостась за властивостями природ. Павло не торкається питання походження Єдинородного Сина Божого в конкретній сутності. Проте, Його божественна природа розкривається в творенні світу, тоді як людська в тілесному народженні Ісуса, зумовлюючи апостола говорити про невід'ємні якості Його подвійної сутності. Тому христологія апостола Павла в посланні зводиться до наступного: Бог Син, недосяжний для людського розуміння, народжується від Бога Отця, у божественній природі від Отця і Духу та людській – від Святого Духа. Отже, в своєму вченні про особу Ісуса Христа апостол Павло показує Його утіленим Богом, Він є в людстві Своєму дійсним й істинним Сином Божим, що прийшов очистити гріхи людські. Це головне положення христологічного вчення апостола Павла, яке він докладно розкриває надалі.

Послання апостола Павла до Євреїв – це теологічне обґрунтування величі, слави й безмежної любові Творця до людей, «наповнене духом божественної премудрості». У порівнянні з іншими богословськими питаннями, які розкриваються в посланні, христологічна проблематика виражена лаконічно. Однак, викладена христологія апостола Павла, містить прихований глибокий контекст. У ньому апостол формулює вчення про Божого Сина у патетичній і проникливій формі, яка базується на свідченнях Святого Письма із широким використанням Старозавітних пророцтв і псалмів Давида.

Христологічна доктрина Павла розкриває особу Ісуса Христа як Бога, Який постав перед людством як дійсний та істинний Син Бога для звільнення його від гріхів. Це твердження є основоположним у христологічній доктрині апостола, воно розкривається в посланні. Павло протиставляє Христа пророкам і ангелам, називає Його Творцем та Спадкоємцем творіння, Царем й Первосвящеником, Скінією і Жертвою. Аргументуючи свою христологічну концепцію, він звертається до доказової бази, яка демонструє перевагу Христа над всіма іншими істотами безтілесного світу, розкриваючи властивості людської і божественної сутності Христа. У посланні Син Божий став провісником Бога до людей і водночас їх заступником перед Богом, Царем і Первосвящеником, який повернув у світ істину, як благодатний дар Божий. Апостол Павло вперше називає Ісуса «Первосвящеником» у вірші 3:1, зазначаючи: «святі брати, учасники небесного покликання, уважайте на Апостола й Первосвященика нашого ісповідання, Ісуса». Застосовуючи до Ісуса такий титул, Павло висловлює, з одного боку, велич і неповторність Спасителя, а з іншого – Його зв'язок з людьми й спокутне служіння їм (Євреїв

5:1), показавши «новий і живий шлях» у святилищі, у небесний світ досконалості й есхатологічного завершення [9, s. 12].

Водночас у христологічному вченні про Боговтілення і значення жертви Христа Павло відзначає сотеріологічну складову. Він зауважує, що Ісус Христос відкрив людям шлях порятунку, а також Сам пройшов цим шляхом у людській плоті. Раніше Бог говорив через пророків, проте останнім часом говорить про Сина, причому сам час був створений теж ним. Такі уривки, як відзначає Р. Шнакенбург, несуть на собі елементи «космічної» христології, коли вчення про Христа надихається прадавнім ученням про премудрість Божу (Колосян 1:15–17). Тут закладено ідею передвічного буття Бога і «вказується на протологічне значення Сина, який є відображенням сутності Отця» [8, с. 138]. Своїм стражданням Він примирив людство з Богом, повертаючи благодать Святого Духу, необхідну для порятунку й досконалості. Своєю смертю та воскресінням Господь звільнив людину від страху смерті, вказуючи справжній сенс земного життя людини, який лежить за її межами. Як зауважує сучасний дослідник християнської догматики Л. Моріс, «однією з найдивовижніших властивостей цього послання є поєднання найпіднесенішої христології з цілком реалістичними уявленнями про немічність людської плоті» [10, с. 351–352]. Смерть втратила своє значення, перестала нести згубні наслідки, які тримали людину в покорі диявола. Жертва Христа дала людям набагато цінніше за безкінечне життя тіла – духовне безсмертя. Апостол Павло вказував, що головною причиною втілення Господа була любов до Свого творіння, і головною метою втілення Христа було повернення людській природі початкової гідності, втраченої гріхопадінням, й через це відтворення гармонії та досконалості світу. Своїм пришестям на землю у плоті Ісус Христос заснував Боголюдське царство на землі і, очоливши Святу Церкву, знову надав землю відродженому людству. На цьому особливо наголошує Павло в багатьох місцях послання до Євреїв, закликаючи не бути недбалими і не робити жорстокими свої серця (Євреїв 6:4–8; 10:19–30; 12:4–12).

Проведений аналіз новозавітних христологічних концепцій вказує на самобутній характер, виражений авторами в особливому стилі з використанням різних свідчень, найменувань і титулів, символічних образів й ускладненої метафорики. Однак, взаємозв'язок між ними, незважаючи на різні христологічні аргументи, дає можливість формулювати умоглядну новозавітну христологію.

Однією з перших спроб дослідити новозавітну христологію, не розмежовуючи її конкретними авторами, здійснив Р. Казей у статті «Про прадавні христології» [11, p. 253–277]. Дослідник на підставі титулу «Христос» намагався довести, що розвиток віровчення в ранньому християнстві розвивається не послідовно, тому христологія не відображає «біблійного богослов'я»: «Документи, що містяться в каноні Нового Заповіту, представляють різноманітні вчення, ґрунтовані на відмінних традиціях і передумовах. Вони фрагментарно ілюструють розвиток, починаючи з першого досвіду Божественного покликання Ісуса, аж до бачення всесвіту, центром якого є Христос» [11, p. 277]. Інший дослідник Р. Шнакенбург вважав недостатнім для вивчення новозавітної христології звернення до «благовісного характеру Євангелій, які самі по собі є христологічними інтерпретаціями» [8]. Тому, на думку дослідника, такий підхід може справити враження розрізненості та відмінності богословських оцінок, а весь розвиток представляється загадковим і неузгодженим.

Подальше вивчення новозавітної христології здійснене Бультманом і його школою, коли розмаїття христологічних свідчень стають підставою для виправдання екзистенціальної інтерпретації. Бультман дійшов висновку, що «людина Ісус, Яка усвідомлювала Себе есхатологічним царем, обраним Богом, або шанувався таким, перетворилася на небесну, Божественну істоту… шановану общиною як божество... Така швидка трансформація стала можливою завдяки тому, що в іудаїзмі і язичництві були поширені уявлення про Божественну істоту, спасителя людства, які були перенесені на Ісуса» [12]. Тому різні форми христології розцінюються ним як міфологічні утворення, які відповідають тогочасним уявленням про світ й розуміння буття, запозичені з гностичного міфу про спасителя. Бультман вказує на єдність богословського мислення в Новому Завіті, який дозволяє знайти єдиний підхід до інтерпретації новозавітних текстів, але при цьому він відходить від розуміння самої ранньохристиянської Церкви. Його послідовник Х. Браун у роботі «Проблематика богослов'я Нового Заповіту» вважає відсутність єдності в христилогічних свідченнях з основних богословських питань [13, s. 341–376]. Христологія для нього, разом з іншими темами, формує основу для вимоги екзистенціальної інтерпретації всіх новозавітних ідей, у тому числі й уявлення про Бога: «Ми не можемо говорити про Бога об'єктивно як про певну єдину й існуючу саму в собі величину» [13, s. 349].

Новий підхід для дослідження новозавітної христології був запропонований Ф. Ханом, який вважав христологічні титули основою для розуміння й тлумачення Особи Ісуса Христа. При цьому він приходить до певної концепції христологічного розвитку, виокремлюючи дві ступені: юдейське і язичницьке християнство. Особливо плідним ґрунтом для розвитку христології було юдео–християнство, яке перебувало під впливом еллінізму [4, s. 124]. Концепція Хана ґрунтована на уявленні історичного Ісуса, яке розкривається в есхатологічному значенні. На думку автора, новозавітна христологія розкривається в ранньохристиянському вченні, це дає можливість осмислити земного Ісуса краще, ніж в інших свідченнях [4, s. 404].

Інший дослідник Р. Фуллер у своїй праці, написаній під впливом Хана, стверджує: «Ісус розумів Свою місію в категоріях есхатологічного пророцтва і був упевнений у Своєму виправданні Сином Людським. Як есхатологічного пророка Він сповіщав не лише прийдешній порятунок і суд, але і відкривав це в сьогоденні через Свої слова та справи. Але усій історичній діяльності Ісуса її єдність надає образ есхатологічного пророка» [6, s. 130]. Він, як і його попередник, виокремлює основні етапи розвитку христолоічної доктрини, вважаючи це важливим процесом для дослідження. У ранньохристиянському вченні він відзначає, що христологія розглядалася крізь призму Воскресіння та Пришестя Христа,

натомість юдео–християнство створило двохступеневу христологію, яку доповнили гностичні ідеї [6, s. 182–202]. Однак, як і попередні концепції, підхід Р. Фуллера зазнав критики через ототожнення історичного Ісуса з Христом віри, сформульованої на основі свідчень ранньохристиянської Церкви.

У XX ст. предметом дослідження новозавітної христології стала її функціональна спрямованість, започаткувавши становлення окремого напрямку, представленого плеядою видатних дослідників. Послідовники функціональної христології відзначали головним джерелом свого дослідження Новий Заповіт і категорично спростовували попередні напрацювання в даній сфері, через використання, за їх словами, умоглядних категорій грецької філософії, вкорінених у ранньохристиянське богослов'я.

Головні положення функціональної христології розкриті в роботі О. Кульмана «Христологія Нового Заповіту». Автор зауважив, що вона в період Вселенських соборів обмежувалася двома проблемами: 1) взаємовідношенням між природою Ісуса і природою Бога; 2) взаємовідношенням між божественною та людською природами Христа [3, p. 3]. Однак, за словами О. Кульмана, автори Нового Заповіту не акцентували увагу на цих питаннях, тому досліджувати христологію необхідно на основі «гностичних учень і поглядів Арія, Несторія, Євтихія та інших» [3, p. 3]. Звідси дослідник визначає головний підхід у розкриті новозавітної христології, який повинен встановити не природу Христа, а «передусім окреслити Його роль» [3, p. 3–4]. Для цього, на думку вченого, потрібно застосувати принцип «історії порятунку» при аналізі різних новозавітних титулів і найменувань Ісуса, оскільки «христологія – це вчення про «подію», а не вчення про природу» [3, p. 9].

На думку представників даного напрямку, функціональний підхід у порівнянні з онтологічним аналізом христології є відображенням істинного смислу Нового Заповіту, який також можна використати для осмислення божественної та людської природи Ісуса Христа, оскільки онтологічні моменти присутні у функціональних. Однак виходити за межі функціонального підходу Нового Заповіту дослідникам не потрібно, через викривлення в подальшому христологічних побудов.

Небезпідставно, методологія функціональної христології зазнала критики й засудження з боку релігієзнавців і богословів. Зокрема, авторитетний дослідник Біблії Б. Чайлдс, який започаткував концептуальні зміни в методології сучасної біблеїстики, за допомогою звернення до канонічного змісту і богословських значень у формулюванні остаточних висновків, зауважив втрату довіри до функціонального підходу в христології [14, p. 70–72]. На думку М. Еріксона, функціональна христологія не бере до уваги деякі елементи й аспекти біблійних свідчень, натомість інші факти викривляє, що суперечить дослідженню христології [15, с. 598]. Сумнівну піддається заперечення Кульманом онтологічної концепції Нового Заповіту і його звернення до розкриття діяльності Христа. На нашу думку, дослідження й аналіз христології повинен включати розгляд питань як онтологічного, так і функціонального характеру.

Отже, праці апостола Павла про Особу Ісуса Христа дозволяють відповісти на багато питань христологічного вчення Церкви, сформувати новозавітне уявлення про Боговтілення і сенс Христової жертви. Павло встановив, що Ісус Христос відкрив людям шлях спасіння і Сам його подолав у людській плоті, тим самим повернув людству примирення з Богом. Своєю смертю та воскресінням Син Божий звільнив людей від страху смерті, вказавши справжній сенс земного життя поза його межами. Воскресіння Ісуса Христа стало чинником перемоги над усіма проявами смерті, через що людина отримала духовне безсмертя.

Список використаних джерел

1. Швейцер А. Мистика апостола Павла / А. Швейцер // Благоговение перед жизнью. Пер. с нем. – Общ. ред. А. А. Гусейнова и М. Г. Селезнева. – М.: Прогресс, 1992. – С.241–487.
2. Taylor V. The Names of Jesus / V. Taylor. – London: Macmillan, 1953. – 182 p.
3. Cullmann O. The Christology of the New Testament / Cullmann Oscar. – London: S.C.M. Press, 1959. – XV, 342 s.
4. Hahn F. Christologische Hoheitstitel. Ihre Geschichte im frühen Christentum / Ferdinand Hahn. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, – 1966. – 442 s.
5. Лэдд Д. Богословие Нового Завета: [Пер. с англ.] / Джордж Элдон Лэдд. – Санкт–Петербург: Библия для всех, 2003. – 798 с.
6. Fuller R. The Foundations of New Testament Christology / Fuller R. H. – London: Lutterworth Press, 1965. – 268 p.
7. Кузик Б. М., Литвин Л. І. Джерело вічності. Основи православної культури: [Навч. посіб.] / Б. М. Кузик, Л. І. Литвин. – Вид. 3–тє, випр. й допов. – Д.: АРТ–ПРЕС, 2009. – 432 с.
8. Шнакенбург Р. Новозаветная христология (том III, глава IV) / Р. Шнакенбург. – М.: Паолине, 2000. – 207 с.
9. Thüsing W. Laßt uns hinzutreten (Hebr 10:22): Zur Frage nach dem Sinn der Kulttheologie im Hebräerbrief / W. Thüsing // Biblische Zeitschrift. – S.1–17.
10. Морис Л. Теология Нового Завета / Л. Морис. – СПб.: Библия для всех, 1995. – 391 с.
11. Casey R. The Earliest Christologies / R. P. Casey // The Journal of Theological Studies, Volume IX, Issue 2, 1 October, 1958. – P.253–277.
12. Bultmann R. Glauben und Verstehen: Gesammelte Aufsätze / Rudolf Bultmann. – Tübingen: Mohr Paul Siebeck, 1933. – 336 s.
13. Braun H. Der Sinn der neu testamentlichen Christologie / Herbert Braun // Zeitschrift für Theologie und Kirche, Band 54, 1957. – S.341–376.
14. Childs B. Biblical theology in crisis / Brevard S. Childs. – Philadelphia: Westminster Press, 1970. – 255 p.
15. Эриксон М. Христианское богословие / Миллард Эриксон. – СПб.: Библия для всех, Санкт–Петербургский христианский университет, 1999. – 1088 с.

References

1. Shvejcer A. Mistika apostola Pavla / A. Shvejcer // Blagogovenie pered zhizn'ju. Per. s nem. – Obshh. red. A. A. Gusejnova i M. G. Selezneva. – M.: Progress, 1992. – S.241–487.
2. Taylor V. The Names of Jesus / V. Taylor. – London: Macmillan, 1953. – 182 p.
3. Cullmann O. The Christology of the New Testament / Cullmann Oscar. – London: S.C.M. Press, 1959. – XV, 342 s.
4. Hahn F. Christologische Hoheitstitel. Ihre Geschichte im frühen Christentum / Ferdinand Hahn. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, – 1966. – 442 s.
5. Ljedd D. Bogoslovie Novogo Zaveta: [Per. s angl.] / Dzhordzh Jeldon Ljedd. – Sankt–Peterburg: Biblija dlja vseh, 2003. – 798 s.
6. Fuller R. The Foundations of New Testament Christology / Fuller R. H. – London: Lutterworth Press, 1965. – 268 p.
7. Kuzyk B. M., Lytvyn L. I. Dzherelo vichnosti. Osnovy pravoslavnoi' kul'tury: [Navch. posib.] / B. M. Kuzyk, L. I. Lytvyn. – Vyd. 3–tje, vypr. j dopov. – D.: ART–PRES, 2009. – 432 s.
8. Shnakenburg R. Novozavetnaja hristologija (tom III, glava IV) / R. Shnakenburg. – M.: Paoline, 2000. – 207 s.
9. Thüsing W. Laßt uns hinzutreten (Hebr 10:22): Zur Frage nach dem Sinn der Kulttheologie im Hebräerbrief / W. Thüsing // Biblische Zeitschrift. – S.1–17.

10. Moris L. Teologija Novogo Zaveta / L. Moris. – SPb.: Biblija dlja vseh, 1995. – 391 s.

11. Casey R. The Earliest Christologies / R. P. Casey // The Journal of Theological Studies, Volume IX, Issue 2, 1 October, 1958. – P.253–277.

12. Bultmann R. Glauben und Verstehen: Gesammelte Aufsätze / Rudolf Bultmann. – Tübingen: Mohr Paul Siebeck, 1933. – 336 s.

13. Braun H. Der Sinn der neu testamentlichen Christologie / Herbert Braun // Zeitschrift für Theologie und Kirche, Band 54, 1957. – S.341–376.

14. Childs B. Biblical theology in crisis / Brevard S. Childs. – Philadelphia: Westminster Press, 1970. – 255 p.

15. Jerikson M. Hristianskoe bogoslovie / Millard Jerikson. – SPb.: Biblija dlja vseh, Sankt–Peterburgskij hristianskij universitet, 1999. – 1088 s.

Sokolovsky O. L., *candidate of philosophy, associate professor of the Department of Philosophy, Zhytomyr State University Ivan Franko (Ukraine, Zhytomyr), osokol_83@ukr.net*

Philosophical and religious aspect of the Christology of the Apostle Paul in the New Testament literature

The article is devoted to the study of the Christology of the Apostle Paul about the hypostatic union of the human and divine nature in Jesus Christ in philosophical and religious meaning. The terminological features of the Christological titles in the apostle's teaching are determined, which gives grounds to assert their original character expressed by the author in a special style with the use of various proofs, names, symbolic images and complicated metaphors. It is established that the faith in Jesus Christ, which was formed in the early Christian period, did not acquire a single and complete expression of understanding of His essence, due to different traditions and ways of thinking peculiar to the authors of the New Testament texts. The methodological approach in the New Testament Christology was studied. It is outlined that the functional approach, as compared with the ontological analysis of Christology, is a reflection of the true meaning of the New Testament, which can also be used to understand the divine and human nature of Jesus Christ, since ontological moments are present in the functional.

Keywords: *Christology, Soteriology, title, «Messiah», «Son of God», «Son of Man», «Lord».*

* * *

УДК 261.7

Мокиенко М. М.,
кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Центра исследования религий, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), mokienko9@gmail.com

Роль журнала «Евангелист» в богословском оформлении движения христиан евангельской веры

Анализируется роль журнала «Евангелист» в теологической идентификации христиан евангельской веры в 1920–е годы. Доказано, что печатное издание обеспечило не только консолидацию общин в единое движение, но и способствовало унификации разнообразных пятидесятнических взглядов. На страницах журнала преобладали статьи пневматологического, миссиологического и эклесиологического плана, которые обосновывали естественность появления пятидесятнического движения, его соответствие формам первоапостольской духовности, легитимизировали отличия от евангельских и баптистских общин и подходов. Материалы издания фиксируют изменения в самосознании верующих, которые проявились в ослаблении эсхатологических ожиданий на фоне усиления иерархической и этической составляющих пятидесятнического учения. Доказано, что авторы журнала выступали против крайних проявлений мистицизма, что позитивно сказалось на идентичности пятидесятников и позволило пережить времена советских гонений.

Ключевые слова: *пятидесятничество, христиане евангельской веры, журнал «Евангелист», крещение Духом Святым.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Журнал «Евангелист» – периодическое издание Всеукраинского Союза христиан евангельской веры, которое несмотря на короткую историю (1928 г.) оказало значительное влияние на становление пятидесятнического движения в бывшем Советском Союзе, особенно, в Украине. Для церквей христиан евангельской веры (ХЕВ), находившихся в стадии богословского оформления и создания целостной конфессиональной структуры, единый информационный и обучающий центр был крайне необходим. В сокращенных временных рамках ограниченной религиозной свободы 1920–х годов, периодическое издание ХЕВ поспособствовало теологической идентификации пятидесятничества, консолидации общин крещенных Святым Духом, утверждению миссионерских акцентов религиозного движения. Печатные органы религиозных течений являются ценным источником исследования не только истории конфессий, но и основных параметров богословской, духовно–практической, социальной и межконфессиональной жизни. В их анализе в отечественном религиеведении выделяются несколько направлений, которые мы можем условно назвать аналитическим и наративным. Представители первого направления (А. Игнатуша, О. Борноволоков) в печатных изданиях протестантов 1920–х годов стараются находить факты, прослеживать влияние журналов на институализацию церковных движений, а также уделяют внимание продолжающемуся десятилетиями влиянию на идентичность протестантских церквей. Исследователи, использующие достижения современной философской герменевтики (И. Богачевская, С. Ставрояни), выявляют основные наративы, их роль в формировании образцов идеальной общины и идеального верующего.

Целью данной статьи является определение роли журнала «Евангелист» в богословском оформлении движения христиан евангельской веры.

Всеукраинский Союз Христиан Евангельской Веры с центром в г. Одессе сформировался в середине 1920–х гг. Его организация во многом связана с именем Ивана Воронаева. Эмигрировавший по религиозно–политическим мотивам в США, он принял здесь пятидесятническое учение. Несмотря на перспективу развития славянского пятидесятнического движения в Америке, И. Воронаев с группой сотрудников в августе 1921 г. прибыл в Одессу и начал активную проповедническую деятельность.

Первая община христиан евангельской веры была открыта 12 ноября 1921 г., через два года она насчитывала 370 членов церкви. На раннем этапе формирования общины ее основу составили выходцы из среды евангельских христиан и баптистов. Вскоре новообразованные церкви ХЕВ стали пополнять неофитами, которые на фоне политических экспериментов и социально–экономических катастроф нач. XX в., были открыты к проповеди нового учения.

Энергичная евангелизационная деятельность ХЕВ, образование союза и издание печатного органа стали возможными благодаря т.н. «золотому десятилетию для сектантов». Большевистская власть в 20–е гг., нуждаясь в «легитимизации» в глазах населения, на время отказалась от политики «военного коммунизма», что проявилось в НЭПе, коренизации и определенной лояльности к религиозным меньшинствам. В 1920–е гг. острие антирелигиозной политики было направлено, прежде всего, против православия, которое

отождествлялось со свергнутой монархической властью. До 1929 г. евангельские течения в СССР развернули бурную деятельность, включая издательскую.

Новообразованный пятидесятнический союз церквей столкнулся с целым рядом вызовов. Прежде всего, он нуждался в оформлении собственных вероучительных взглядов. Исходя из того, что на раннем этапе развития движения большинство верующих были выходцами из баптистской и евангельской среды, необходимо было продемонстрировать существенные отличительные черты пятидесятнического учения. Также, несмотря на достаточно лояльное отношение властей к инославным течениям, в 20–е гг. набирает обороты большевистская атеистическая пропаганда, которая требовала ответа от религиозных союзов. Значительной проблемой для Союза Христиан Евангельской Веры была деятельность экстатически настроенных молитвенных групп, а также мистических объединений т. наз. «мурашковцев», «сионистов», «прыгунов» и т.д., которые в своей духовной практике более тяготели к абсолютизации субъективных духовных переживаний. Их взгляды проникали в общины ХЕВ создавая разнообразные проблемы для руководства союза и отдельных общин. Кроме этого, в среде ХЕВ неоднозначно было воспринято решение о лояльном отношении к советской власти и необходимости несения верующими военной службы. Наконец, пятидесятническое объединение церквей требовало целостной конфессиональной структуры и официального информационного источника.

Для адекватного ответа этим вызовам И. Воронаев планировал открыть библейско–богословские курсы и даже разработал описание предметов, которые должны были там преподаваться. Не получив от властей разрешения на открытие курсов, И. Воронаев пытался восполнить этот пробел учреждением печатного органа. Журнал издавался на русском языке с января по август 1928 г. Всего было издано 8 номеров в 6–ти журналах: 4 – одиночных, 2 двойных (объединённых за два месяца). Издание было относительно небольшого объема (единичный – 28 стр., объединённый – 36 стр.) Тираж составлял 3 тысячи экземпляров. Редакция находилась в офисе Одесской поместной церкви ХЕВ по улице Чичерина, №91, там готовились и редактировались материалы. Ответственным редактором в течении всего издания был И. Воронаев, а в редакционную комиссию с 1–го по 5–й номер входили члены правления Союза И. Подлесный и М. Гальчук. Начиная с шестого номера вместо М. Гальчука вводится в состав редколлегии В. Колтович. Стоимость годовой подписки с пересылкой составляла от 5,50 до 6 рублей (обычная подписная цена тогдашних месячников). География распространения издания выходила за пределы Советского Союза.

Внешне журнал имел достаточно скромный вид. Если в первых четырех номерах на обложке печатали цитату из Евангелия от Матфея, то остальные номера имели единственное украшение – две соединенные руки на фоне развернутого земного шара. Таким образом издатели журнала символически выражали конечную цель деятельности ХЕВ – охватить проповедью Евангелия весь мир, создать Всемирный союз христиан веры евангельской. Не использовались при печати и разнообразные полиграфические шрифты или иллюстративный материал. Все подчинено было главной задаче – наставлять людей в вере.

Официальная цель журнала «Евангелист» заключалась «в проповеди Евангелия Царствия Божия в силе Духа Святого и объединение всех верных «во едино», а также в борьбе против современных богословских и житейских заблуждений; насаждать между верующими мир, радость и любовь во Святом Духе; учить правде и истине; пробуждать спящих, утешать печальных, ободрять робких, подкреплять слабых и открыть всем тайну, сокрытую от веков и родов, ныне же открытую святым Его» [12, с. 1].

Первый номер журнала был посвящен уставу церкви ХЕВ и основным догматическим особенностям пятидесятнического учения. Со второго номера публикуются статьи, проповеди, постановления съезда, новости с церквей.

Постоянными авторами журнала были преимущественно члены правления Союза ХЕВ: И. Воронаев, М. Гальчук, Л. Гарина, И. Подлесный, П. Кушнерова, В. Колтович. Некоторые статьи переводились и с иностранных пятидесятнических журналов, таких как «Pentecsotal Evangel». Также на страницах издания публиковались свидетельства, письма от церквей, проповеди, учения, информация о религиозной жизни в мире.

Тематическая проблематика журнала охватывала три основных направления. Первое направление носило вероучительный характер, второе – духовно–практический, а третье – информативный, повествующий о жизни поместных церквей союза. Также на страницах журнала нашлось место для поэзии.

Название журнала коррелируется с миссиональным акцентом раннего пятидесятничества в котором преобладал евангелизм. Теме благовестия посвящено в журнале немало статей включая пневматологические и экклесиологические заметки. Журнал «Евангелист» метафорически соотносился с крещенным Святым Духом пятидесятником задача, которого «…разнести везде и повсюду радостную евангельскую весть, начиная с юга до севера и от запада до востока» [12, с. 2]. Церковь в «Евангелисте» представлена как «…Божественное учреждение, основанное непосредственно действием Духа Божьего и через искупление кровью Иисуса Христа», задачей которого есть «...неустанно вести усиленную проповедь о Царствии Божьем и о спасении душ всего человечества» [11, с. 7]. Активная евангелизационная позиция вменялась в обязанности членов церкви после этических и дисциплинарных обязательств, которые также могут быть прочитаны в контексте молчаливого примера для миссии.

Важно отметить, что на страницах «Евангелиста» пневматологический фактор в миссии преобладает над апокалиптическим, в целом соответствуя изменениям в самосознании крещенных Святым Духом в 20–е гг. XX в. Если ранние идеологи движения Ч. Пархам и У. Сеймур указывали на «сокращенность времени» используя этот момент как толчок для активизации миссионерской деятельности, то представители ХЕВ живут идеей распространения собственных взглядов, созданием «одного мощного духовного союза в СССР», а в будущем «созданием Всемирного Союза детей Божьих». Для этого «все верующие в Господа Иисуса

Христа, в новой духовной своей природе не могут оставаться довольными своим личным счастьем во Христе… стремятся возвестить благую весть всему миру, всем грешникам…». При этом, имея глобальное видинье «дети Божьи» должны «дисциплинированно посещать все богослужебные собрания», «определить согласно своих средств и состояния, всякие денежные взносы, включая взнос на миссию», а «все пресвитеры и проповедники сами вполне осознавали нужды евангелизационной миссии и цель нашего призвания и могли бы воспитывать в этом направлении своих членов» [2, с. 14–15].

Пневмацентризм на страницах «Евангелиста» подкреплялся декларированием необходимости возвращения к первоапостольским традициям. Подводя читателей к этой мысли, авторы статей в журнале образно высказывались, что церковные организации стали «очагом без огня, светильником без масла». Выход из этого «печального и ненормального положения» мыслился через «возвращение к первоначальной апостольской практике» с выбрасыванием за борт «ненужного излишнего балласта, того, что противоречит слову Божию» [14, с. 9–10]. В разделе «Назад к Пятидесятнице» пневмацентризм церкви в Иерусалиме соотносился даром исцеления и других чудес, способностью преодолевать противостояние иудаизма, язычества и оккультизма [6]. Сверхъестественные проявления мыслились ХЕВ как необходимое сопровождение евангелизационной работы.

Теме Святого Духа, в частности учению о крещении Святым Духом со знамением иных языков, «Евангелист» посвящает исключительное внимание. Так, творческое действие Духа уподобляется новому в то время в использовании электрическому току или дрожжам, которые преобразовывают тесто. Действие Духа описывается как на индивидуальном, так и общинном уровне. Духовный опыт для И. Воронаева мыслится как консолидирующий фактор для христианства, так и общества. Как считает исследователь А. Игнатуша, именно фактор духовной уверенности, убежденности ХЕВ сделал привлекательным это вероучение в мировоззрении многих людей, которые устали от социальных потрясений и искали психологического укрытия, определённости в будущем и «были готовы довериться Силе могущественной, мудрой и доброй» [4, с. 110].

Особенности пневматологических взглядов определили отношение пятидесятников к другим религиозным течениям, в частности евангельским христианам и баптистам. В ответ на критику в журнале «Баптист Украины», в «Евангелисте» эмоционально указывается: «…когда эти «трясуны», в силе Святого Духа, проникают в общины баптистов или евангельских христиан, то до основания растрясают их общины и оставляют только щепки да осколки. Их постройки из сена и соломы сгорают, потому что были воздвигнуты без силы Святого Духа» [8, с. 23]. При этом в конце статьи следует призыв молиться за них, потому, что они напоминают «неразумных дев светильники которых без масла», «братьев израильтян о которых заботился Павел», которые «пребывают в начатках учения» и не разумеют «превосходнейший путь», при этом «к нему не стремятся и хотящих войти не допускают» [8, с. 24].

Значительная часть «Евангелиста» посвящена пятидесятническому пониманию Церкви. Здесь Церковь описывается через образы горлицы, невесты, тела и строения. При этом пневматологический фактор в экклесиологии выражен даже больше чем христологический. Особый акцент делается на экстатичность, глассолалию и пророчества, характеризующие действительную Церковь Христову, которая имеет помазание Святого Духа. Для достижения этого состояния использовались не только молитвы, но и вдохновляющие проповеди. Гомилетика И. Воронаева, кроме общепризнанных частей включала патетическую часть, в «которой выражалась высшая степень личного одушевления проповедника, трогающего сердца слушателей и воспламеняющего их чувства» [1].

Важно отметить, что в 20–е гг. для ХЕВ не характерен взгляд на Церковь, как на «малое стадо», который сформируется уже в условиях гонений. Церковь эпохи издания «Евангелиста» живет мечтой о мировом пробуждении, однако делает акцент на духовную дисциплину и подчинение пресвитерам. Успех в деле привлечения новых членов связывается с преодолением легкомыслия, халатности и расхлябанности, а также организованностью и строгой дисциплиной. От членов пятидесятнических общин ожидалось соблюдение высоких этических стандартов (включая полный отказ от спиртных напитков и табака), осознание и понимание целей и задач общины, строгое соблюдение воскресенья, активное служение, выражающееся прежде всего в миссии и т.д. Тема «доктринальной чистоты» и поведения христиан часто поднимается на страницах журнала. Конкретные параграфы учили как вести себя с нарушителями дисциплины. Рекомендовалось не общаться с теми, кто называя себя братом, живет в грехе, не есть с ними и даже гнушаться его одежды. Еретика, если он не принял наставлений и исправлений необходимо было отвращаться [11, с.7]. В целом для ХЕВ характерен веслианский акцент на святость общины, при этом в материалах журнала не прослеживается учения о «трех благословениях», т.е. обоснования взаимосвязи крещения Святым Духом с усилиями человека в процессе освящения. Это может быть объяснимо контактами основателя движения И. Воронаева в 1919–1920 гг. с деноминацией «Ассамблея Божья», которая отвергла «веслианский путь крещения Святым Духом» и отстаивала подход согласно которому освящение является частью процесса спасения [Подробней: 3].

Характерной чертой протестантских течений является признание Библии единым источником веры. В журнале «Евангелист» есть значительная библиологическая информация. В №6–7 «Евангелиста» представлен состав библейский книг, а также аннотация ключевых библейских жанров. Верующих стимулируют к чтению Писания утверждением, что «наука Христова стоит выше всех других наук … это не только книга учености, но и книга мудрости, она полнее за все науки. Хочешь изучать астрономию? Здесь она есть… Хочешь изучать ботанику? Здесь повествуется о знаменитом растении, нарциссе Саронском, о лилиях полевых… Влечет ли тебя к геологии и минералогии? Ты можешь изучать их здесь... Хочешь изучать историю? Здесь древнейшая история человеческого рода» [10, с. 14]. Таким образом руководители ХЕВ пытались примирить науку и религию, утвердить Писание как исток научных

исследований, демонстрируя его превосходство над современной наукой.

Однако в отличии от протестантского подхода о возможности толкования Писания каждым верующим, в журнале «Евангелист» указано, что не все христиане имеют на это право. Подчеркивая иерархическое устройство церкви на основании Послания к Ефесянам 4:11, пятидесятнические лидеры утверждают, что «толковать св. Писание должны только действительные пастыри и учители Церкви Христовой» [10, с. 14]. Верующие предостерегались об опасности самостоятельного «переистолкования» Писания, «так как это непременно приведет к их собственной духовной гибели». Такая категоричность обусловлена харизматическим подходом к устройству общины, который преобладал в ХЕВ и влиял на уровень централизации управления в общинах. В целом, необходимо отметить, что иерархизация в общинах ХЕВ была заметно выше чем в движении христиан веры евангельской на территории Западной Украины.

Не остался вне внимания «Евангелиста» вопрос межконфессиональных отношений. Кроме реакции на публикации в периодике евангельских христиан и баптистов, пятидесятники критиковали таинства православной церкви. Речь идет о миропомазании и елеосвящении, которые «не выражают истинного духовного содержания и вводят верующих в обнадеживающий обман, однако не способствуют спасению» [8, с. 22]. Также велась полемика с адвен-тистами седьмого дня, опровергались исторические аргументы в пользу субботы.

Тема отношения ХЕВ к советской власти и воинской повинности требует отдельного исследования. Отметим только то, что пятидесятническое руководство использовало «Евангелист» для распространения резолюции Всеукраинского Съезда 1926 г. в которой указывалось: «Каждый христианин евангельской веры, призванный в Красную Армию, как в мирное, так и в военное время, обязан нести эту службу на общих основаниях со всеми гражданами страны». При этом, те кто отказывается от военной службы «тем самым показывает свое нелояльное отношение к Советской власти, недостоин звания христианина и будет исключаться с наших рядов» [7, с. 19]. Подобная категоричность к «отказникам» прежде всего обусловлена желанием пятидесятнического руководства продлить время религиозной свободы. Журнал при этом выступал инструментом с одной стороны, заверения советской власти в лояльности со стороны ХЕВ, с другой – информационным рупором для утверждения официальной точки зрения в церковных кругах по очень дискуссионному для верующих вопросу.

В контексте современных дискуссий внутри пятидесятнических общин, обращают на себя внимание вопросы женского и музыкального служения, которые нашли отражение в журнале «Евангелист». Как известно, раннее пятидесятническое движение отстаивало возможность женского служения в церкви, утверждая, что «критерий для служения не пол, а призвание». Женщины составляли значительную часть верующих в общинах, были среди активной части распространителей учения на будничном и бытовом уровне, путем межличностного общения. В Союзе ХЕВ был создан специальный женский отдел, которым руководила член Правления Союза П. Кушнерева. Она входила в число 5–ти благовестниц, которые были санкционированы на это служение I Всеукраинским съездом, часто проповедовала, имела значительный авторитет среди руководства. Журнал «Евангелист» опубликовал ее статью программного значения, где были очерчены основные направления женской деятельности начиная от материнства и заканчивая «несением благой евангельской вести в страдающие народные массы» [5, с. 24–25]. При пятидесятнических общинах создавались сестринские советы, женские молитвенные группы, кружки кроя и шитья, ликвидации безграмотности, помощи нуждающимся. После 1926 г. П. Кушнеревой были созданы миссионерские курсы для женщин. Спецификой движения ХЕВ стало наличие специального служения диаконис. На страницах журнала этот институт обосновывался упоминанием в Новом Завете Фивы, диаконисы церкви Кенхрейской (Послание к Римлянам 16:2). В обязанности диаконис входило посещение вместе с пресвитером больных, молитва за них и присмотр, а также попечение за столами церкви, выпекание хлебов для причастия, помощи в омовении ног[1] и т.д.

Так как лидер пятидесятнического движения в СССР И. Воронаев был музыкантом, в церковной среде всячески поощрялось музыкальное служение, организовывались струнные и духовые оркестры. На страницах официального рупора ХЕВ несколько материалов были посвящены музыке и пению. В публикации регента Одесского церкви С. Прежедецкого обоснована роль музыкальной гармонии в соединении человека с Богом и поддержке торжественного состояния души. Хор рассматривался как «оружие против диавола», «средство преодоления жизненных мелочей… бед, скорбей и тесноты», инструмент «пробуждения душ для новой жизни» [13, с. 25]. Музыкальное разнообразие – черта характерная для Христиан Евангельской Веры: «Отвергнем же раз и навсегда ложное представление будто зло исходит из музыкального инструмента или какого иного орудия, а не из сердца» [9, с. 24].

Необходимо также отметить понимание авторами журнала низкого образовательного уровня читательской аудитории в среде ХЕВ и стремление редакции вовлечь ее процесс служения. Поэтому изложенные мысли в статьях отличаются доступностью, лаконичностью и образностью. Использованная в статьях несложная терминология тщательно объясняется. Например, слово «социальный» в скобках объясняется как «общественный» или «эгоизм» – «себялюбие». Примечательно, что в отличии от других журналов, которые в русле политики украинизации выделяли украиноязычные рубрики, все тексты статей «Евангелиста» печатались на русском языке. Это может быть объяснимо «всесоюзным» масштабом распространения журнала, незнанием И. Воронаевым украинского языка,[2] космополитическими воззрениями движения.

За короткое время журнал приобрел широкий резонанс. Пятидесятнические общины восприняли его с одобрением, что подтверждают многочисленные отзывы. Негативная реакция на журнал со стороны церквей баптистов и евангельских христиан, включая обвинение

[1] Омовение ног перед причастием для членов общин – еще одна отличительная черта ХЕВ в протестантской и пятидесятнической среде.

[2] Руководитель движения христиан евангельской веры И.Воронаев родился и вырос в Оренбургской губернии.

в заимствовании внешнего вида журнала «Баптист» изданием ХЕВ, свидетельствуют о непростых отношениях в славянской евангельской среде в 20–е гг. XX в.

Издание было закрыто в сентябре 1928 г. из–за сворачивания религиозной свободы в СССР. Через короткое время будет закрыт Союз ХЕВ как и остальные представительства евангельского движения.

В целом, журнал «Евангелист» сыграл ключевую роль в вероучительном оформлении движения христиан евангельской веры. Издаваясь максимально в краткие сроки, он аккумулировал достижения пятидесятников предыдущих лет и поспособствовал идентификации движения в преддверии сталинского запрещения религии. Это позволило движению крещенных Святым Духом в послевоенное время сохранить особенности вероучения и практики в составе Всесоюзного Совета евангельских христиан–баптистов.

Список использованных источников

1. Воронаев И. Советы проповедникам // Евангелист. Духовно–нравственный журнал. – 1928. – №8. – С.3.
2. Гальчук М. О союзе Христиан Евангельской веры // Евангелист. Духовно–нравственный журнал. – 1928. – №2. – С.14–15.
3. Дженней Т. Святой Дух и освящение // Систематическое богословие / под ред. С. Хортона. Пер. с англ. – К.: Лайф, 1999. – С.525–558.
4. Ігнатуша А. Журнал «Евангелист» як фактор організаційного становлення церков християн євангельської віри в умовах радянської держави (1928 р.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Диво, 2000. – Вип. XII. – С.103–118.
5. Кушнерева П. «Придите ко Мне все» // Евангелист. Духовно–нравственный журнал. – 1928. – №2. – С.24–25.
6. Назад к Пятидесятнице // Евангелист. Духовно–нравственный журнал. – 1928. – №3–4. – С.1–3.
7. О Втором Всеукраинском Съезде Христиан Евангельской Веры // Евангелист. Духовно–нравственный журнал. – 1928. – №2. – С.17–20.
8. О Крещении Святым Духом // Евангелист. Духовно–нравственный журнал. – 1928. – №1. – С.20–24.
9. О Прославлении Господа // Евангелист. Духовно–нравственный журнал. – 1928. – №6–7. – С.23–24.
10. О Св. Писании (Библии) // Евангелист. Духовно–нравственный журнал. – 1928. – №6–7. – С.12–15.
11. О церкви Христовой // Евангелист. Духовно–нравственный журнал. – 1928. – №1. – С.6–8.
12. От редакции // Евангелист. Духовно–нравственный журнал. – 1928. – №1. – С.1–2.
13. Прежедецкий С. Пение и музыка // Евангелист. Духовно–нравственный журнал. – 1928. – №2. – С.25–26.
14. Христос и первая Его Церковь // Евангелист. Духовно–нравственный журнал. – 1928. – №1. – С.8–10.

References

1. Voronayev I. Sovety propovednikam // Yevangelist. Dukhovno–nravstvennyy zhurnal. – 1928. – №8. – S.3.
2. Gal'chuk M. O soyuze Khristian Yevangel'skoy very // Yevangelist. Dukhovno–nravstvennyy zhurnal. – 1928. – №2. – S.14–15.
3. Dzhenney T. Svyatoy Dukh i osvyashcheniye // Sistematicheskoye bogosloviye / pod red. S. Khortona. Per. s angl. – K.: Layf, 1999. – S.525–558.
4. Ihnatusha A. Zhurnal «Evanhelyst» yak faktor orhanizatsiynoho stanovlennya tserkov khrystyyan yevanhel's'koyi viry v umovakh radyans'koyi derzhavy (1928 r.) // Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho derzhavnoho universytetu. – Zaporizhzhya: Dyvo, 2000. – Vyp. XII. – S.103–118.
5. Kushnereva P. «Pridite ko Mne vse» // Yevangelist. Dukhovno–nravstvennyy zhurnal. – 1928. – №2. – S.24–25.
6. Nazad k Pyatidesyatnitse // Yevangelist. Dukhovno–nravstvennyy zhurnal. – 1928. – №3–4. – S.1–3.
7. O Vtorom Vseukrainskom S»yezde Khristian Yevangel'skoy Very // Yevangelist. Dukhovno–nravstvennyy zhurnal. – 1928. – №2. – S.17–20.
8. O Kreshchenii Svyatym Dukhom // Yevangelist. Dukhovno–nravstvennyy zhurnal. – 1928. – №1. – S.20–24.
9. O Proslavlenii Gospoda // Yevangelist. Dukhovno–nravstvennyy zhurnal. – 1928. – №6–7. – S.23–24.
10. O Sv. Pisanii (Biblii) // Yevangelist. Dukhovno–nravstvennyy zhurnal. – 1928. – №6–7. – S.12–15.
11. O tserkvi Khristovoy // Yevangelist. Dukhovno–nravstvennyy zhurnal. – 1928. – №1. – S.6–8.
12. Ot redaktsii // Yevangelist. Dukhovno–nravstvennyy zhurnal. – 1928. – №1. – S.1–2.
13. Prezhedetskiy S. Peniye i muzyka // Yevangelist. Dukhovno–nravstvennyy zhurnal. – 1928. – №2. – S.25–26.
14. Khristos i pervaya Yego Tserkov' // Yevangelist. Dukhovno–nravstvennyy zhurnal. – 1928. – №1. – S.8–10.

Mokienko M. M., *senior Researcher at the Center for Religion Studies of the National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), mokienko9@gmail.com*

The role of the journal «Evangelist» in the theological design of the movement of the Christians of the gospel faith

The article analyzes the role of the journal «Evangelist» in the theological identification of Christians of the Gospel faith in the 1920s. It is proved that the printed edition ensured not only the consolidation of communities into a single movement, but also contributed to the unification of various Pentecostal views. The pages of the journal were dominated by the articles of the pneumatologic, missiological and eclesiological plan, which substantiated the naturalness of the appearance of the Pentecostal movement, its correspondence to the forms of apostolic spirituality, legitimized differences from evangelical and Baptist communities and approaches. The materials of the publication record changes in the self–consciousness of believers, which manifested itself in the weakening of eschatological expectations against the background of the strengthening of the hierarchical and ethical components of the Pentecostal doctrine. It is proved that the authors of the journal opposed the extreme manifestations of mysticism, which had a positive effect on the identity of Pentecostals and allowed to survive the times of the Soviet persecutions.

Keywords: *Pentecostalism, Christians of the Evangelical Faith, «Evangelist» magazine, baptism with the Holy Spirit.*

Мокієнко М. М., *старший науковий співробітник Центру дослідження релігії, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), mokienko9@gmail.com*

Роль журналу «Євангеліст» в богословському оформленні руху християн євангельської віри

Аналізується роль журналу «Євангеліст» в теологічної ідентифікації християн євангельської віри в 1920–ті роки. Доведено, що друковане видання забезпечило не тільки консолідацію громад в єдиний рух, а й сприяло уніфікації різноманітних п'ятидесятницьких поглядів. На сторінках журналу переважали статті пневматологічного, місіологічного і еклесіологічного плану, які обгрунтовували природність появи п'ятидесятницького руху, його відповідність формам першоапостольської духовності, легітимізували відмінності від євангельських і баптистських громад і підходів. Матеріали видання фіксують зміни в самосвідомості віруючих, які проявилися в ослабленні есхатологічних очікувань на тлі посилення ієрархічної та етичної складових п'ятидесятницького вчення. Доведено, що автори журналу виступали проти крайніх проявів містицизму, що позитивно позначилося на ідентичності п'ятидесятників і дозволило пережити часи радянських гонінь.

Ключові слова: *п'ятидесятництво, християни євангельської віри, журнал «Євангеліст», хрещення Духом Святим.*

* * *

УДК 001.19

Шевчук С. Ф.,
кандидат філософських наук, доцент
кафедри суспільних наук, Житомирський
національний агроекологічний університет
(Україна, Житомир), sveta_schevchuk@ukr.net

НАУКОВЕ І ПОЗАНАУКОВЕ ЗНАННЯ: СТАНОВЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Розглядається співвідношення понять «наукове» і «позанаукове» знання з погляду становлення самої проблеми. Використано культурологічний підхід, згідно якому знання вписується в контекст його зв'язків з іншими формами

культури та соціальності. Здійснена спроба аргументувати поступовий перехід від позиції наївного раціоналізму, що відстоював безальтернативність наукового знання, до позиції нового образу пізнання, в якому позанаукове знання трактується як конструктивний, динамічно–творчий компонент осягнення людиною світу і себе в світі.

Робиться висновок про необхідність позитивного ставлення до будь–яких видів знання, до різноманітних поглядів та позицій, оскільки вони, поступаючись науці у гносеологічній функції, все ж відіграють важливу роль у створенні евристичного середовища, поза яким неможливий динамічний розвиток людського пізнання і формування цілісної особистості.

Ключові слова: *наукове знання, позанаукове знання, наївний раціоналізм, сцієнтизм, новий образ пізнання, сумнів, заблудження, непослідовність.*

Знання завжди привертало увагу дослідників – і не лише філософів. Проте більшість науковців зосереджувались на дослідженні переважно феномену наукового знання і, відповідно, мало уваги приділялось знанню, що існує поза межами науки. Однак, наукове пізнання не є єдино можливим шляхом набуття людством життєво важливої інформації, а поняття «знання» не можна ототожнювати з поняттям «наукове знання».

Вивчення пізнання і знання крізь призму їх зв'язків з іншими формами культури та соціальності стало особливо актуальним на тлі формування постнекласичного образу світу. Такі риси постнекласичної науки, як принципова нелінійність, відсутність однозначної детермінації, віртуальність, символічність часово–просторових характеристик предметів тощо, значною мірою притаманні позанауковим формам осягнення світу. Важливим аспектом такого розуміння є розгляд наукового знання у його взаєминах з усім комплексом позанаукового знання. Проблема співвідношення наукового і позанаукового знання з периферійної та маргінальної поступово перетворюється в академічно прийнятну та актуальну область наукових досліджень.

У нашому дослідженні ставились завдання: а) привернути увагу до питання становлення інтересу до позанаукового знання в аспекті його взаємодії та співвідношення з науковим знанням; б) аргументувати поступовий перехід від позиції наївного раціоналізму про безальтернативність наукового знання до нового образу пізнання, в якому позанаукове знання трактується як конструктивний, динамічно–творчий компонент складного і суперечливого осягнення людиною світу і себе в світі.

Починаючи з кінця минулого століття спостерігається пробудження інтересу до альтернативних форм знання (позанаукового знання). Цей факт фіксується в роботах відомих філософів науки з країн Західної Європи та Америки (К. Поппер, Б. Рассел, П. Фейєрабенд, І. Лакатос та ін.). Проблемі дослідження різних аспектів позанаукового знання присвячені і роботи таких вчених, як І. Т. Касавін, М. Малкей, С. Б. Кримський, Б. О. Парахонський, П. Ф. Йолон, Л. Г. Дротянко, І. В. Чорноморденко та інші.

Зародження європейської науки в Новий час а також подальший її розвиток відбувався під знаком домінування розуму. В європейському середовищі сформувалась домінуюча точка зору, що наукова раціональність є найвищим виразом раціональності, якщо не єдиним.

XX – XXI сторіччя позначені культом науки, що вилилось у намагання проголосити науку вищою цінністю розвитку людської цивілізації. Сцієнтисти (від лат. Scientia – «знання, наука») подають науку як культурно–світоглядний зразок, як ідеологію «чистої, ціннісно–нейтральної великої науки». Вони наполягали орієнтуватись на методи природничих і технічних наук, розповсюджувати критерії науковості на всі види людського освоєння світу, на всі типи знання та людського спілкування.

Гіпертрофоване розуміння ролі науки в сучасному цивілізаційному розвитку засвідчують висловлювання видатних діячів науки і культури. Про обмеженість ідеї гносеологічної виключності науки заявляли екзистенціалісти. Зокрема, Серен К'єркегор протиставляв науку, як несправжню екзистенцію, вірі. Філософ підкреслює думку про те, що винаходи науки не вирішують людських проблем і не можуть замінити собою так необхідну людині духовність. «Чи можливо, щоб людина, яка сприймає себе як духовну істоту, могла захопитись мрією про природничі науки (емпіричні за змістом)? Природознавець – людина, наділена талантом, почуттям та винахідливістю, але при цьому не осягає саму себе. Якщо наука стає формою життя, то це чудовий спосіб оспівувати світ, захоплюватись відкриттям і майстерністю. Але при цьому залишається відкритою проблема, як розуміти свою духовну суть» [1, с. 162–163].

Яскравий антисцієнтист Г. Маркузе у своїй концепції «одномірної людини» показав, що придушення природного, індивідуального в людині зводить багатоманітність усіх її проявів лише до одного технократичного параметру [2].

Лауреат Нобелівської премії з літератури Бертран Рассел вбачав основну ваду цивілізації в гіпертрофованому розвитку науки, що привело до втрати дійсно гуманістичних цінностей та ідеалів.

Вже давно визріває і вкорінюється думка про те, що наука хоча і є найважливішим способом пізнання реальності, але аж ніяк не єдиним і не таким, що може повністю перекрити собою інші [3, с. 94].

У найзагальнішому сенсі наукове пізнання це процес отримання об'єктивного та істинного знання. Наукове пізнання має трояке завдання, пов'язане з описом, поясненням і передбаченням процесів і явищ дійсності. Наукові знання характеризуються об'єктивністю, універсальністю, претендують на загальнозначимість.

Однак, пізнання не обмежується сферою науки. Знання в тій чи іншій своїй формі існує і поза межами науки. Поява наукового знання не відмінила і не спростувала, не зробила непотрібними інші форми знання. Переконливо звучать слова Л. Шестова про те, що «очевидно, існують і завжди існували ненаукові прийоми пошуку істини, котрі приводили якщо не до істинного пізнання, то до його початків…» [4, с. 171].

У найзагальнішому сенсі позанаукове знання – це знання, що не вписується в жорсткі канони наукової раціональності, а також являє собою спосіб освоєння дійсності, відмінний від науки; форми пізнавальної діяльності, що виникають як альтернативи або доповнення до існуючих видів наукового знання. Головним критерієм віднесення конкретної форми пізнавальної активності до сфери позанаукового знання є невідповідність загальноприйнятим критеріям побудови і обґрунтування наукових теорій, а також нездатність дати переконливе раціональне тлумачення феноменів, що вивчаються.

Коли розрізняють наукове, що ґрунтується на раціональності, і позанаукове знання, то слід зауважити,

що позанаукове знання не є чиєюсь вигадкою чи фікцією. Воно продукується в певних інтелектуальних спільнотах, у відповідності з іншими (відмінними від раціоналістичних) нормами, еталонами, має власні джерела і засоби пізнання.

Позанаукове у формі міфологічного, філософського, релігійного чи мистецького шляхів пізнання протягом тривалого часу було домінуючим в культурному поступі людства, задовольняючи інформаційно–практичні та духовні потреби особистості й суспільства. А наука як суспільний інститут і особлива спільнота фахівців з'являється лише на початку сімнадцятого сторіччя і тільки із середини XX її роль стає провідною у суспільному розвитку.

І в наш час позанаукові шляхи освоєння світу не втратили свого значення, адже вони відображають і виражають низку сфер буття людини і світу – екзистенційний досвід, сакральне, інтимне, трансцендентне тощо, які в силу специфіки науки (її абстракцій, експериментальних методів, раціонально–системних побудов тощо) не охоплюються нею. Проте всі ці сфери потребують свого вираження в культурі в будь–яку епоху людської історії.

Позанаукові знання є досвідом одвічного буття людини в світі, його сприйняття та розуміння, а тому потрібні для формування цілісної людської особистості в її екзистенційних прагненнях і пориваннях. З іншого боку, воно формує, відтворює і транслює вічні моральні цінності, а тому є «оберегом людяного» за будь–яких криз та деформацій.

В науковій літературі можна зустріти цілу низку понять, якими описується знання, відмінне від наукового. Необхідно зауважити, що чіткої, однозначної загальноприйнятої класифікації знань, що знаходяться поза межами науки, не існує. Одні науковці вважають, що проблему співвідношення наукового і позанаукового знання не слід плутати з питанням про співвідношення наукового і ненаукового, а тим більше антинаукового. Так, В. Ф. Федотова стверджує, що «Зміст ненаукових і антинаукових тверджень не може бути вираженим в термінах «знання» [5, с. 190]. Отже, коли йдеться про співвідношення наукового і позанаукового знання, то слід розуміти співставлення тих істинних знань, що отримані наукою, з одного боку, і повсякденною свідомістю, позанауковими формами суспільної свідомості (міф, релігія, філософія, мистецтво, політика тощо) – з іншого.

Іншу позицію розвиває І. Т. Касавін, який констатує розширення поняття «знання»: «Якщо раніше до знання включалось лише знання, що наближається до наукового, і тим самим обмежувалось поле гносеологічної рефлексії, то тепер ми говоримо про інший вид знання, в тому числі ми вважаємо знанням і те, що виникає стихійно, не рефлексується, а також те знання, котре вербально ніяк не виражається (неявне знання, передзасновкове знання тощо)» [6, с. 363].

Таким чином, до поняття «позанаукове знання» відносять різноманітні види і форми знання: донаукове, паранаукове, квазінаукове, антинаукове, псевдонаукове, повсякденне знання, ігрове, особистісне, «народна наука» тощо.

Підтримку розширеної концепції позанаукового знання висловлюють західні філософи науки. Так, Карл Поппер досить високо оцінював псевдонауку, розуміючи, що наука може помилятись і що псевдонаука «може випадково наштовхнутись на істину». Пауль Фейєрабенд переконував, що елементи нераціонального мають право на існування всередині самої науки; що поява нових відкриттів завжди обумовлена і відповідними поза науковими детермінантами; допускав тезу про співіснування безлічі рівноправних типів знання. Цей вчений вперше в сучасній філософії науки приділив увагу взаємодії наукового пізнання і позанаукових факторів, причому останні, на його думку, мають самостійну цінність. Він підкреслює, що основи науки знаходяться не лише у сфері самого знання, але й у культурі взагалі. Наукове пізнання, таким чином, відбувається на тлі широкого контексту культурних, ідеологічних, політичних традицій.

Проблема співвідношення наукового і позанаукового знання дозволяє вирішити питання про умови генезису науки, особливо суспільствознавства. Науковим знанням передують донаукові, що виробляються у процесі практичної діяльності. Перехід від донаукових знань до наукових опосередковується формуванням переднаукового знання, в якому певною мірою відпрацьовуються прийоми наукової роботи, але ще не досягається проникнення в сутність досліджуваних процесів.

Однак, за межами генезису наукового знання поняття «донаукове» і «переднаукове» поступаються місцем іншому – поняттю «позанаукове» знання, покликаному підкреслити, що, хоча це знання сформувалось до науки і сприяло її появі, наукою воно не відкидається.

Адепти наукового пізнання, піднесеного на п'єдестал людського духу та діяльності, зробили спробу поширити притаманні лише цьому знанню норми і стандарти на все, у тому числі й на найінтимніші сфери буття і свідомості. Але те, що працювало в науці, далеко не завжди було корисним іншим культурним утворенням і здібностям людини. Та й саме пізнання багато втратило, надмірно сподіваючись лише на жорстко раціональні процедури.

Малоперспективним виявився шлях, на якому мораль, мистецтво, релігія та інші форми суспільної свідомості розглядались щодо своїх пізнавальних функцій за аналогією з науковим пізнанням і з наміром довести, що вони не гірші від науки. Пізнавальна здатність цих форм свідомості підкорена їх власним соціальним функціям, і було б сцієнтистською помилкою «вимірювати» їх зміст здатністю пізнавати.

Вживання терміну «функція» свідчить про необхідність соціологічного підходу, але пізнавальне значення всіх форм суспільної свідомості при його розгляді не може бути відділеним від їх власних соціальних функцій. Завдання полягає не в тому, щоб довести, що мораль має пізнавальну функцію, або вибачитись за мистецтво, що воно дійсно не може претендувати на наукове пізнання і в той же час показати, що при цьому будь–яке знання має право на гносеологічну своєрідність, що робить безглуздими теоретичні ієрархії з обов'язковою наукою на вершині. Якщо погодитись з цією думкою, тоді властивості певного знання виводитимуться не з догматичних стандартів раціональності, а із властивостей пізнаючого суб'єкта і практичних контекстів його діяльності та спілкування.

Позиція наївного раціоналізму в науці, і зокрема стосовно знання – це позиція, представники якої вважають, що світ єдиний у своєму змісті, відображений у свідомості, – це і є знання. Оскільки світ один, то і знання одне, єдине. Тому альтернатив йому (знанню) не може бути. Істина одна, а все, що ми отримуємо «поряд» – це донаукове, ненаукове, переднаукове, антинаукове. Причому останні різновиди ніяк не впливають на процес вироблення і отримання наукою своїх істинних знань.

Свої позиції наївний раціоналізм здавав поступово. Точка зору абстрактного гносеологічного суб'єкта змінюється точкою зору соціально–історичного суб'єкта пізнання, з'являється диференціація об'єкта і предмета науки, уявлення про ідеали та норми наукового дослідження, вкорінені в соціальних структурах, про приховану та безпосередню соціальну детермінацію знання.

Розхитуванню позиції наївного раціоналізму про безальтернативність наукового знання сприяли дискусії науковців, внаслідок яких почали помічати і досліджувати такі властивості живого людського пізнання, як сумнів, непослідовність мислення, заблудження, фантазія тощо. Так формувався новий образ пізнання, як складного суперечливого процесу, в якому є місце таким властивостям та елементам, що не «вимірюються» жорсткими критеріями наукової раціональності.

70–80–ті роки XX століття позначені «соціологічним поворотом» у філософії науки, суть якого полягала у виясненні впливу різноманітних «поза наукових» компонентів на пізнавальну діяльність та її розвиток; введення в теорію пізнання завдань аналізу конструктивних динамічно–творчих аспектів пізнання, в яких підсумовується весь спектр його соціальних функцій та особливостей людської індивідуальності.

Біля витоків цього повороту в філософії стояли видатні особистості XX ст. А. Бергсон, З. Фрейд та інші, які відводили велику роль у психіці людини інтуїції та підсвідомому, показуючи не лише їх співіснування поряд з інтелектом та свідомістю, але й певні переваги перед останніми.

Елементом людського пізнання, а особливо позанаукового, є здатність людини до сумніву. Людина завжди мала якісь відомості про світ, користувалась ними, включала їх у різні види практики (в мистецтво, моральність – у все). Але є ще й розуміння, що ці знання можуть бути невірними, неадекватними, що їх можна покращувати. І ось у цьому останньому випадку перед нами знання, яке за визначенням, передбачає сумнів, можливість іншої позиції.

Раціоналістичний підхід безпосередньо і жорстко пов'язує пізнання з послідовністю під час пошуку і віднаходження істини. При цьому всіляка непослідовність так само жорстко і однозначно приписується нерозумінню, помилкам і заблудженням. На одному з філософських конгресів вчений із Канади Д. Олін висловив думку про те, що «жорсткий» підхід до непослідовності повинен звільнити місце більш реальному вивченню всього багатства відтінків людського пізнання – звичайно, не доводячи до краю ситуацію, щоб не зробити непослідовність мислення і аргументації нормою та достоїнством. Однак, у будь–якому випадку, можна погодитись з тим, що формально послідовне, зовнішньо несуперечливе мислення може виявитись неплідним, а нібито ще непослідовний, неформалізований рух думки та фантазії може обернутись новаторством, навіть геніальністю» [7, с. 80].

Класична культура в цілому – і особливо європейська культура – суттєво «випрямляла», раціоналізувала, логізувала, ієрархізувала стихійний багатогранний процес життя та еволюції людського духу. Сучасна теорія пізнання, її концепція раціональності прямує, відповідно, до більш реалістичного розуміння, дослідження людського духу, його незмірно різноманітних форм і продуктів. Логіка думки як і колись цікавить її першочергово; але пробуджується інтерес і до спонтанної думки, ще не скутої або вже не скутої звичними формалізмами, установками, стереотипами. Цей поворот філософії тісно пов'язаний з глибинними прагненнями наших сучасників, що живуть у всіх країнах і на всіх континентах, до свободи, індивідуального самовираження, збереження цілісності та гідності особистості.

У процесі становлення нового розуміння раціональності змінюється ставлення і до змісту поняття «заблудження». Його перестають вважати простим відхиленням від істини. Заблудження (помилка) виявляється значною мірою виразом багатоманітності напрямків та шляхів пізнавального процесу, у якому зіштовхуються і суперечать одна одній (полемізують) різні позиції, теорії та традиції, по–різному інтерпретуються одні й ті ж поняття та факти, використовуються несумісні методи, процедури, критерії.

Визріває розуміння того, що відсікаючи помилку від того знання, котре в даний момент визнається істинним, ми позбавляємо останнє додаткових і дуже значимих сенсів; знищуємо саме розмаїття людського розуму, коли прагнемо зорієнтувати його на раз і назавжди усталені норми істини та раціональності. Втраченою частиною цього розмаїття виявилось знання, що отримало назву «позанаукового».

«Надаючи належного значення заблудженням у пізнанні і переходячи від звички нехтувати ними до змістовного аналізу їх сенсів, ми повертаємо пізнавальному досвіду людини втрачену повноту, а за теорією пізнання визнаємо право (і обов'язок) займатись дослідженням різних видів знання, кожному з яких можуть бути властиві свої критерії суворості, адекватності та обґрунтованості. Тим самим ми залучаємо до гносеологічного дослідження все розмаїття діяльності та спілкування, взяті в когнітивному вимірі» [8, с. 8].

І в магії, і в мистецтві, і в науці діє не тільки історично різноманітний та мінливий, але й обтяжений заблудженнями і таємницями людський розум. Процес пізнавального пошуку ризикований та індивідуальний – пізнаючий розум просувається до істини за допомогою «низки відносних заблуджень» (Ф. Енгельс). І одночасно з цим будь–яка історична форма знання, одягнена в ті чи інші шати або злита з деяким видом діяльності, утримує в собі у певному обсязі власну істину, в якій є елемент об'єктивного та абсолютного. Заблудження та істина – це не узбіччя і наїжджена колія, а шляхи єдиного людського пізнання, що розходяться та переплітаються.

Пророчо звучать слова К. Е. Ціолковського про те, що у майбутньому людям знадобляться усі види знання – «всі

науки, релігії, вірування, техніка, словом, всі можливості, і нічим майбутнє знання не буде нехтувати, як нехтуємо ми – ще злісні невігласи – даними релігії, витворами філософів, письменників та вчених давнини. Навіть віра в Перуна, і та знадобиться. І вона буде потрібною для створення істинної картини світу» [9, с. 425].

У зрілому та розвиненому культурному середовищі, очевидно, повинно встановитись позитивне ставлення до будь–яких видів знання, до багатоманітності поглядів і позицій людей. Це стосується і наукового пізнання. Історія науки свідчить про те, що в ній завжди співіснували і конкурували між собою різні підходи і парадигми, що вона завжди була оточена своєрідною аурою альтернативних пошуків. Не кожен із них залишає свій слід у розвитку знання, однак вони створюють живе і цілісне евристичне середовище, поза яким неможливий динамічний розвиток людського пізнання.

Підводячи підсумок, слід констатувати, що після «соціологічного повороту» пробуджується і поширюється інтерес до позанаукового знання та його співвідношення і взаємодії з науковим знанням.

Також, слід зауважити, що формування толерантного ставлення до позанаукового знання, зокрема в аспекті його співвідношення з науковим, не відбулось відразу, а мало свій тривалий у часі шлях становлення.

Розмивання позиції наївного раціоналізму, представники якого різко протиставляли наукове і позанаукове знання, відбувалось у руслі становлення постнекласичного мислення (адже такі риси постнекласики, як нелінійність, неоднозначність детермінації, віртуальність, символічність та інші, значною мірою притаманні і позанауковому знанню). Певними кроками у напрямі розхитування позиції наївного раціоналізму щодо співвідношення наукового і позанаукового знання стали, зокрема, заміна гносеологічного суб'єкта точкою зору соціально–історичного суб'єкта пізнання, розвиток уявлень про соціальну детермінацію наукового знання та інше. В дослідницьке поле почали потрапляти такі елементи пізнавального процесу, як сумнів, непослідовність мислення, заблудження (тобто ті, що зазвичай приписувались позанауковому знанню). Розробка цих та інших елементів пізнавального процесу сприяла формуванню нового розуміння пізнання. Його починають досліджувати з точки зору більш широкого культурно–соціального контексту. Внаслідок цього складається образ пізнання як складного і суперечливого процесу, в якому є місце і знанню, що не «вимірюється» жорсткими критеріями наукової раціональності.

У новому розумінні пізнання позанаукове знання трактується як одвічний досвід буття людини в світі, необхідний для формування цілісної людської особистості. Позанаукові форми осягнення людиною світу утримують у собі певну, особливу для кожної з форм, пізнавальну функцію, але не зводяться до неї. Тому оцінювати позанаукові форми знання за аналогією з науковим знанням недоцільно.

Взаємодія наукового і позанаукового знання має позитивні наслідки для повноцінного та динамічного функціонування самої науки: а) позанаукове знання у багатьох випадках здатне доповнити до «критичної маси» ті знання, які дають нам наукові дослідження. Вплив позанаукового знання позитивний і в тому плані, що може збуджувати нашу фантазію, ініціювати творчі процеси в науці; б) позанаукове знання в цілому у всіх його формах виконує стосовно науки конструктивно–критичну функцію, виявляючи недостатність аргументування, недосконалість теоретичних моделей і відносність критеріїв науковості. Взаємодія науки і позанаукового знання суттєво збагачує понятійний та концептуальний фонд наукового пошуку, сприяє появі нових галузей знання (біоенергетика).

Ретельне врахування того позитивного, що дає позанаукове знання, вкрай необхідне, особливо в сучасній глобальній кризовій ситуації. Адже сьогодні вкрай важлива будь–яка інформація, яка допомагає людству вижити, незалежно яким способом отримане саме знання: чи є воно суворо логічним і доведеним, чи інтуїтивним і спірним. Нова наукова концепція, яка дозволить людству повернутись до стійкого розвитку, повинна синтезувати у собі всі види знання.

Список використаних джерел

1. Реале Дж., Антисери У. Западная философия от истоков до наших дней. – СПб., 1997, Ч.2. – 425 с.

2. Маркузе Г. Одномерный человек. – М.: «REFL–book», 1994. – 368 с.

3. Азроянц Э. А., Харитонов А. С., Шелепин Л. А. Немарковские процессы как новая парадигма // Вопросы философии. – М., 1999. – №7. – С.89–104.

4. Шестов Л. Апофеоз беспочвенности: Опыт адогматического мышления / Авт. предисловия Н. Б. Иванов. – Л.: Изд–во Ленинградского ун–та,1991. – 216 с.

5. Федотова В. Г. Истина и правда повседневности // Заблуждающийся разум?: Многообразие вненаучного знания / Отв. ред. и сост. И. Т. Касавин. – М.: Политиздат, 1990. – С.175–209.

6. Касавин И. Т. Культурные универсалии, наука и вненаучное знание (Общая дискуссия) // Заблуждающийся разум?:Многообразие вненаучного знания / Отв. ред. и сост. И. Т. Касавин. – М.: Политиздат, 1990. – С.328–382.

7. Говорят советские философы – участники конгресса // Вопросы философии. – М., 1989. – №2. – С.75–105.

8. Касавин И. Т. Постигая многообразие разума (Вместо введения) // Заблуждающийся разум?: Многообразие вненаучного знания / Отв. ред. и сост. И. Т. Касавин. – М.: Политиздат, 1990. – С.5–29.

9. Циолковский К. Э. Грезы о земле и небе. – Тула, 1986. – 452 с.

References

1. Reale Dzh., Antiseri U. Zapadnaja filosofija ot istokov do nashih dnej. – SPb., 1997, Ch.2. – 425 s.

2. Markuze G. Odnomernyj chelovek. – M.: «REFL–book», 1994. – 368 s.

3. Azrojanc Je. A., Haritonov A. S., Shelepin L. A. Nemarkovskie processy kak novaja paradigma // Voprosy filosofii. – M., 1999. – №7. – S.89–104.

4. Shestov L. Apofeoz bespochvennosti: Opyt adogmaticheskogo myshlenija / Avt. predislovija N. B. Ivanov. – L.: Izd–vo Leningradskogo un–ta,1991. – 216 s.

5. Fedotova V. G. Istina i pravda povsednevnosti // Zabluzhdajushhijsja razum?: Mnogoobrazie vnenauchnogo znanija / Otv. red. i sost. I. T. Kasavin. – M.: Politizdat, 1990. – S.175–209.

6. Kasavin I. T. Kul'turnye universalii, nauka i vnenauchnoe znanie (Obshhaja diskussija) // Zabluzhdajushhijsja razum?:Mnogoobrazie vnenauchnogo znanija / Otv. red. i sost. I. T. Kasavin. – M.: Politizdat, 1990. – S.328–382.

7. Govorjat sovetskie filosofy – uchastniki kongressa // Voprosy filosofii. – M., 1989. – №2. – S.75–105.

8. Kasavin I. T. Postigaja mnogoobrazie razuma (Vmesto vvedenija) // Zabluzhdajushhijsja razum?: Mnogoobrazie vnenauchnogo znanija / Otv. red. i sost. I. T. Kasavin. – M.: Politizdat, 1990. – S.5–29.

9. Ciolkovskij K. Je. Grezy o zemle i nebe. – Tula, 1986. – 452 s.

Shevchuk S. F., *Ph.D. in Philosophy Science, Departament of Social Sciences, Zhytomyr National Agro ecological University (Ukraine, Zhytomyr), sveta_schevchuk@ukr.net*

Scientific and non–scientific knowledge: problem formation

The article deals with correlation of scientific and non–scientific knowledge in terms of formation of the problem as it is. There has been used a cultural approach according to which knowledge fits into the context of its relations with other forms of culture and sociality. An attempt has been made to substantiate a gradual transition from the position of naive rationalism standing up for non–alternativeness of scientific knowledge to a new method of cognition which interprets non–scientific knowledge as a constructive, dynamic and creative component of world comprehension by a human and self comprehension in the world.

It is concluded that there is a need for a positive attitude towards all kinds of knowledge and different views and positions, since they, giving way to epistemological function of science, still play an important role in creating a heuristic environment beyond which dynamic development of integrated personality and human cognition would be impossible.

Keywords: *scientific knowledge, non–scientific knowledge, naive rationalism, scientism, new method of cognition, doubt, delusion, inconsistency.*

* * *

УДК 159.955

Гальченко М. С.,
кандидат філософських наук, директор,
Інститут обдарованої дитини НАПН України
(Україна, Київ), halchenko@yahoo.com

Інверсії «розумного мислення» в контексті «критичного раціоналізму»

Досліджується проблема розумного мислення в контексті наукової раціональності. Її різновидом постає критична раціональність, яка включає в контекст свого аналізу теорію. Автор зазначає необхідність розрізняти поняття «раціональності» та «розумності». Розумність стає фундаментом формування розумного мислення. Формування розумних особистостей – головна робота раціонально організованого суспільства.

Ключові слова: *наука, критична раціональність, розум, мислення, розумна особистість, пізнання, судження.*

Мислення являє своєрідний «космос», у якому все перебуває і від якого все залежить. Формування мислення відбувається в процесі соціальної діяльності в економічному, політичному, культурному аспектах. Особливо важливе значення здатність мислити має для науки, для процесу отримання знань. Продуктивне наукове пізнання є складною сферою, яка вимагає концептуального й конструктивного мислення, заснованого на розумі. Завдяки розумному мисленню формуються теорії, концепції, проекти. Цінність і роль людини в науці і соціально–культурній діяльності визначається здатністю до розумного мислення. Розумна людина та, яка володіє здатністю до мислення.

Наука починається там, де закінчується знання й починається невідоме. Як досягнути шляхом пізнання і навчання розумного мислення?

Проблема наукової раціональності знайшла широке висвітлення в працях Ю. Давидова, П. Гайденко, К. Поппера, М. Ліпмана та ряду інших вчених. Здійснений ними аналіз розкрив важливість і значення наукової раціональності для пізнавальної діяльності і освітньої практики, сприяє розвитку пошукового, творчого мислення і діяльності.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Дослідження наукової раціональності показано її зв'язок з раціональністю та розумом, який реалізує себе в процесах розумного мислення, яке протистоїть нераціональності. Розумність передбачає аналітичність, точність, обґрунтованість, що обумовлює постановку проблеми розумного мислення.

Мета статті полягає у виясненні сутності розуму і раціональності, взаємодія яких в процесі наукового пізнання і навчання ставить проблему розумного мислення, необхідність якого обумовлена розвитком сучасного, складного і непередбачуваного світу.

Наукову картину світу часто оновлюють ідеї, які виникли всупереч існуючим уявленням. Філософ і методолог науки П. Феєрабенд сформулював правило контріндукції, яке рекомендує нам уводити й розробляти гіпотези, несумісні з обґрунтованими теоріями та фактами. На жаль, учені природничих дисциплін це правило контріндукції використовують частіше, ніж гуманітарії, хоча саме вони спроможні на більші структурні прориви, прозріння й осяяння, з огляду на нестійкість і розмитість їхніх власних наукових парадигм. І далі П. Феєрабенд підкреслює: ««Контрправило», яке рекомендує розробляти гіпотези, несумісні зі спостереженнями й експериментальними результатами, не потребує особливого захисту, оскільки не існує ні однієї більш–менш цікавої думки, яка узгоджувалася б з усіма відомими фактами» [7, с. 41]. Така невідповідність доказів і концепцій динамізує простір науки, дає змогу виявляти нові аргумент її переглядати старі, що зумовлює розвиток пошукового, креативного мислення.

У контексті зазначеної проблеми наука й наукова діяльність повинні бути спрямовані на здобуття навичок розумного мислення. Що таке *розумне мислення*? Як визначити «розумність»? Що таке *навчання* і *уміння навчатися*? Для нової пізнавальної стратегії потрібна відповідна теоретична база. Зокрема, філософська, яка ґрунтується на ідеї соціалізованого пізнання і навчання, тобто на уявленні про мислення як «публічну» діяльність; лише публічна активність підлягає корекції й самокорекції. Професор М. Ліпман негативно ставиться до концепцій, які зараховують свідомість і мислення до внутрішніх процесів, до того, що Л. Вінтгенштейн називав «приватним досвідом». Він стверджує: «Ми часто припускаємо, що мислення є внутрішньою властивою нам приватною справою, оскільки оцінюємо його також як щось таємниче й незбагнене. Однак тоді люди – оскільки ця реальність для них не прозора – були б не здатні застосовувати критерії, які дають їм можливість відрізняти краще мислення від гіршого» [4, с. 92]. Завдяки тому, що ми все ж розуміємо, коли люди міркують правильно, нам вдається аналізувати їхні аргументи.

Свою філософсько–теоретичну позицію М. Ліпман називав «критичним раціоналізмом». Цим словосполученням ідентифікували свої загальні погляди багато філософів – зокрема К. Поппер. З його точки зору, наш розум – це «філософський міф обскурантизму», що нагадує дошку, позначену знаками традиції та культурної еволюції [5]. Те, що підлягає дослідженню або доказу, – це гіпотези (ідеї, теорії), які застосовують для вирішення певної проблеми. Ніхто не зважує тіла, не описує форму, не розраховує відстань до центра Місяця, не рахує піщинки всіх пустель, адже це нікого не цікавить, оскільки наша культурна пам'ять потребує іншого. Розум, звільнений від забобонів, буде пустим, а не чистим, як очікують деякі. «Спостереження без

теорії не існує. Усі вони, особливо експериментальні, ґрунтуються на гіпотезі» [6, с. 664]. А вона в свою чергу, продукується мисленням. Наукова проблема часто полягає в нездійсненому очікуванні: за своєю логічною природою вона є суперечністю між усталеними і новими знаннями. Отже, дослідження починається з творчого подолання перешкод. Необхідним є розуміння відмінності між відкриттям і його доказом. Одна справа походження ідей, і зовсім інша – їх доведення. У вчених немає привілейованих джерел: міф, метафізика, сон, галюцинації можуть зумовити відкриття. Важливо при цьому, що так чи інакше вони повинні закріплюватися фактами, критично осмислюватися й аналізуватися, бути контрольованими й розумно обґрунтованими [6, с. 665].

Потрібною для пізнання є теорія, котра містить більше інформації й точніше пояснює реальність. Не варто довіряти кожному твердженню, якщо неможливо довести його істинність. Однак можна й потрібно вибрати основну теорію, здатну витримати уважний розгляд і осмислення. В цій ситуації «критичний раціоналізм» потребує наведення обґрунтувань, а також відкритості для критики й продуманого спростування. Так, розгляд ліпманівського «критичного раціоналізму» передбачає поєднане проведення: а) аналізу філософсько–теоретичних принципів; б) дослідження методів трансляції філософського знання; в) аналізу практично–навчальних результатів. Неможливо оцінювати теорію, не звертаючи увагу на застосування й практичну ефективність. Критикувати «теоретичні принципи, які мають обґрунтовані практичні докази, можна лише використовуючи нові кращі аргументи» [9, с. 86]. Нова теорія не лише з'ясовує позитивні ознаки, а й спростовує помилки та недоліки старої.

Аналізуючи дану позицію, П. П. Гайденко зазначає: «Дослідження історичних типів наукової раціональності закономірно починають з вивчення та співставлення наукових теорій. Однак це – лише перший крок, оскільки порівняльна робота вимагає осмислення категорій, якими оперує вчений, таких, як число, простір, час, континуум, закінченість і нескінченність, матерія, рух тощо. А це передбачає розгляд філософсько–методологічних передумов наукової теорії, зрештою – реконструкцію того духовного контексту й змістовної мережі, котра в кожну епоху визначає людську діяльність і мислення. Ця сітка становить те незриме загальне тло, де наука, мистецтво та філософія застосовують свої поняття. Без виявлення такого тла навряд чи можливе справжнє осягнення того, що ми нині називаємо *типом раціональності»* [1, с. 220].

В контексті наукової раціональності Дж. Дьюї зазначав, що потрібно протистояти стереотипам, які схильні знищувати наукове дослідження, перешкоджати відкриттям і протистояти енергійному вченому. Адже дослідження – синонім першовідкриття. Наука – це пошук інноваційних, світоглядних теорій. Створення нового знання вимагає зруйнування або дезінтеграції старого знання. «Предметом слави й гордості науки, – вказує філософ, є її суто емпіричний та експериментальний характер. Термін «емпіричний» вказує на те, що джерелом і початком розвитку наукових тверджень є конкретний досвід; поняття «експериментальний» доводить, що так звані закони й універсалії випробовуються та перевіряються стосовно того, яку користь вони можуть принести в подальшому. Якщо це правильне уявлення про науку, то без усілякої потреби в доказах воно свідчить, що загальні правила займають проміжний етап… Вони є мостами від одного окремого уявлення до іншого; вони є індивідуальними знаннями такої форми, яка дає змогу використовувати їх для управління іншими фрагментами досвіду. А інакше наукові закони були б лише інтелектуальними абстракціями, критерієм правильності яких слугувала б їх взаємовідповідність, через це поступово зникла б ознака, яка відокремлює науку від середньовічних спекуляцій» [3, с. 292].

Філософські методи раціонального розмірковування здавалися Дж. Дьюї надто розмитими. На користь прийняття наукової раціональності за зразок оптимального способу мислення і доказів, вважав М. Ліпман, вагомі підстави. Вирішальними факторами тут є точність когнітивних засобів, передбачуваність гіпотез, інтерсуб'єктивна перевірка, практична ефективність. І не випадково, що багато вчених апелюють саме до цієї моделі. На користь прийняття наукової раціональності свідчить такий серйозний аргумент: оскільки наука досліджує відносини, тобто кількісні параметри, пізнавальні програми також повинні орієнтуватися на вивчення відносин, а не якостей. Цей аргумент, звісно, є вагомим, але М. Ліпман не приймав його повністю. «Мені здається, що перехід науки від якостей до відносин не повинен містити в науці, індиферентної щодо якостей. Наука робить те, що вона вважає потрібним для елімінації проблем. Якщо пізнавальна практика й повинна починатися з вивчення відносин, це не означає, що люди, які займаються освітою, мають відкинути все моральне, естетичне й перцептуальне, земне й конкретне, усе те, що сприймається безпосередньо в досвіді. Отже, можемо зробити висновок про необхідність покращити рефлексивний елемент освіти, якщо застосування досвіду буде піднято на відповідний рівень» [4, с. 93]. Освіта, яка вивчає відносини й поняття, буде сприяти збереженню конкретних і важливих для навчання і пізнання речей.

Доцільною є пропозиція М. Ліпмана розрізняти поняття «раціональності» й «розумності». З його точки зору, раціональність краще за все тлумачити як організаційний принцип, який належить до оптимального поєднання засобів і цілей. Наприклад, будь–яка бюрократична організація – державна, воєнна, релігійна – стане раціональною, якщо буде оптимально виконуватися мета, заради якої її створювали. Це стосується, зокрема, освітніх структур. Система освіти раціональна, якщо оптимально реалізовується виховання особистостей, які володіють знанням і розумно мислять. В організованій соціальній системі з відповідними освітніми структурами в дітей більше шансів стати розумними особистостями, ніж в нераціональному соціальному устрої. У раціональному демократичному суспільстві, писав він, «освіта може розглядатись як велика лабораторія раціональності, однак логічніше бачити в ній контекст, у якому молоді люди вчаться навичкам розумності, щоб у подальшому стати розумними громадянами, партнерами й батьками. Несистематично організована спільнота з такою ж структурою інститутів освіти найімовірніше буде формувати людей, схильних мислити нераціонально» [4, с. 94].

Наука, як один з ефективних способів формування раціональності, поєднуючись з філософією освіти, здатна здійснити неоціненну допомогу в усвідомленні того, що вибраним предметам також властивий прогресивний розвиток, результатом якого стане творення наукових підходів до пізнання світу, а також формування відповідних бажань і ідей, які дають можливість ефективніше орієнтуватися в соціальних умовах [3, с. 255]. Але повної перемоги наука не отримає допоки у викладанні кожні дисципліни не буде спрямованості на раціональність.

В даній ситуації постає проблема розумного мислення, його особливостей й оптимальних методів удосконалення якості пізнання. При цьому різні автори вкладають різне значення в поняття «розумне мислення» (reasoning), «розумна особистість» (reasonable person), «якість розумності» (quality of reasonableness). Одні тлумачать розумне мислення як раціональний і дисциплінований шлях до істини, який охоплює безпомилкове застосування «правил» для висновків і фокусування центральної ролі переконливих аргументів. Завдання розумної особистості – суб'єкта розумності – полягає у відстеженні коректності процесу з використання аргументів. «Успішність розмірковування оцінюється за його послідовністю, відсутністю суперечностей, помилок, індукції, дедукції тощо. Таке уявлення про успішне розмірковування типове для тих, хто перейшов від критичного мислення до логіки» [9, с. 91]. Отже, воно є проекцією самої наукової раціональності.

Розумність, як і раціональність, передбачає аналітичність, точність, недопущення суперечливих суджень. Знання й уміння користуватись елементарними законами формальної логіки обов'язкове. Однак розраховувати на результат – хороше розумне мислення, увівши, наприклад, у школу курси формальної логіки, було б необачно. Судячи з власного досвіду викладання логіки, М. Ліпман не вважав за потрібне вводити в шкільні програми логіку в чистому вигляді. «Навчання логіці не допомагає учням застосовувати її і працювати з контекстом. Кращий результат дає освіта, яка спеціалізується на використанні повсякденної мови й неформальної логіки, формуючи стиль мислення» [4, с. 94–95].

Під час вивчення певного предмета (наприклад, фізики) стиль мислення, який істотно визначає підсумок пошуку, на етапі своєї завершальної трансформації охоплює універсальні, пов'язані з категоріально–усеосяжними презумпціями епохи, і загальнонаукові, внутрішньо–дисциплінарні й метатеоретичні компоненти, зумовлені характером об'єкта, що осягається на різних рівнях його аналітичного розділення й специфікою культурної традиції мислення. У своїй синтетичній єдності ці складники утворюють реальну конкретно–специфічну форму пізнання (і перетворення) світу, яка фіксує ситуативний бік свідомості – певний стиль науково–теоретичного мислення. Його «глибинну основу становить необхідна історично визначена конфігурація змістовних розумних (раціональних) норм, які формують смисловий аналіз» [7, с. 29].

На розумність (суб'єкт, процес і якість розумності) можна подивитися по іншому. Зокрема, осягнути «розумність» можна на шляху до істини, тобто на її дослідженні, яке перетворюється в усвідомлене «хороше судження». Це, звісно, досить широке уявлення про розумність. Але воно типове для повсякденного уявлення про неї і, загалом, працює на практиці. Часто розумне мислення прив'язане до специфічного контексту й не завжди будується відповідно до правил застосування причинно–наслідкових зв'язків. Воно охоплює ціннісні виміри, усвідомлення поставленої мети, оцінку якостей мотивації та розуміння. Розумність (reasonableness) в англійській мові буквально означає здатність розмірковувати, мислити, використовуючи підстави», з наведенням критеріїв. Однак підстави (reasons) можуть бути актуальними, моральними, епістемологічними, логічними, естетичними тощо. Тому поняття «розумна особистість» передбачає її здатність оцінювати специфіку підстав, до яких можна апелювати, характер дискурсу, доречний у цьому контексті, який оприлюднюється в судженні.

В свою чергу розумне судження може ґрунтуватися на припущеннях чи конвенціях, стосовно яких наведення умов і точних критеріїв неможливі. Коли хтось говорить «Я вірю в Х», але не надає аргументи свого вірування, воно все–таки може бути розумним у тому випадку, коли той, хто висловлюється, бере на себе когнітивну відповідальність за наслідки такого переконання, і вважає його відкритим для будь–якого коректування. Те саме можна сказати стосовно висловлювань про інтуїтивні почуття й уявлення. Доцільний характер дискусії в цьому випадку залежить не лише від обговорення й логічності аргументів, що наводяться, а й «від урахування інтелектуальних уподобань і можливостей тих, хто бере участь у ній» [9, с. 92].

Те, що один уважає розумним, іншому здається безглуздим, оскільки вони відрізняються у визначенні значущості мети й підстав, які потрібно брати до уваги. Наприклад, судження про твори мистецтва чи про моральні дилеми часто залежать від різних ціннісних орієнтацій особистості. Але при цьому важливо не забувати про основну вимогу: поняття «розумна людина» передбачає відкритість до корекції її поглядів під час залучення до діалогу з людьми, які не поділяють її власних поглядів, а також можливість їх змін щодо предмета дискусії. Подібні зміни і переходи й постають процесом мислення. Як зазначає М. Епштейн, «брати участь у процесі мислення – не означає звичайне спілкування, коли співрозмовник ділиться з нами своїми актуальними почуттями й думками, а ми сприймаємо їх як належне, співпереживаємо чи навпаки, погоджуємося або заперечуємо, тобто однозначно визначаємо власне ставлення до їхньої фактичності. Погоджуватися чи сперечатися з Гегелем або з Ніцше – приблизно те саме, що вистрілити з глядацького залу в злодія Яго на сцені чи встромити ножа в Івана Грозного, який вбиває на картині свого сина, чи мріяти про зустріч з улюбленим літературним героєм, відважним лицарем, принцом. Філософське мислення, якщо поставитися до нього концептуально, тобто сприйняти як мислимість, а не як думку, зовсім не вимагає згоди чи незгоди, а допускає відразу те й інше, оскільки розширює континуум мислення. Зазвичай уважається, що завдання мислителя – переконати читача, навіяти йому своє уявлення про світ. На мій погляд, обов'язок мислителя – викликати ефект згоди–незгоди, мисленнєвий катарсис, інтелектуальне осяяння. Читач раптом пізнає, що можна думати по–

різному, а мислення містить протимисленнєвість, і цим «нескінченно збільшується сама сфера думки» [8, с. 105].

Сьогодні людина не уявляє себе без інформаційних технологій. Це результат швидкого прирощення знань, що неминуче вимагає відповідного якісного мислення, здатності до творчих рішень у нестандартних ситуаціях і, як наслідок, відповідальності за те, що відбувається. Така ситуація наповнює особливим змістом життєвий простір людини, є своєрідним полем її самореалізації. Від рівня розвитку розумного мислення індивіда, яке визначає життєві принципи і установки залежить зрештою доля цивілізації.

Поруч з когнітивною ознакою самокорекції поняття «розумна особистість» охоплює етичні характеристики. Розумна особа пропонує власну думку у вигляді переконливих для іншого аргументів і не вважає власну інтуїцію й самоочевидність для розуму достатніми [2]. Поважаючи права іншої людини, вона пропонує власні думки на розгляд інших у формі доказів, тверджень і відповідає за них. Іншими словами, в ідеалі в розумної особистості інтелектуальна відповідальність поєднана з моральною. В силу чого існує прямий зв'язок між вихованням розумної (рефлексивної) особи й демократією. Виходячи з просвітницького соціал–реформістського зразка, М. Ліпман вважав, що формування розумно поміркованих особистостей – це головна робота раціонально організованого суспільства [9, с. 93]. Розумна особа є суб'єктом демократії. Лише спільнота таких людей здатна її побудувати. Окрім того, критичні спільноти адекватних, мислячих людей є основою демократії.

Висновки. «Критичний раціоналізм» в об'єктивному пізнанні відображає логіку розвитку наукового знання і є його «жорсткою» моделлю. Ліпманівський тип раціональності використовує освітню практику, яка не має жорстких меж. Її можна назвати «м'якою». Тим самим множинності значення набуває процес мислення набуває множинності значень. Дослідження історичних типів раціональності починають з вивчення та співставлення наукових теорій. Вагомими основами наукової раціональності є точність когнітивних засобів, передбачуваність гіпотез, практична ефективність. В контексті наукової раціональності постає проблема розумного мислення, яке передбачає аналітичність, точність, несуперечливість суджень. Від рівня розвитку розумного мислення залежить подальша доля суспільства і людини.

Список використаних джерел

1. Гайденко П. П. Научная рациональность и философский разум / П. П. Гайденко. – М.: Наука, 2003. – 528 с.
2. Грешилова И. А. Философская ориентация в образовательном процессе / И. А. Грешилова // Философия образования. – 2011. – №2 (35). – С.30–38.
3. Дьюи Дж. Реконструкция в философии. Проблемы человека / Дж. Дьюи. – М.: Республика, 2003. – 494 с.
4. Лупман М. Рефлексивная модель практики образования / М. Липман // Философия для детей. – М.: ИФРАН, 1996. – С.90–112.
5. Поппер К. Объективное знание: эволюционный подход / К. Поппер. – М.: Эдиториал УРСС, 2009. – 384 с.
6. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней / Дж. Реале, Д. Антисери. – СПб.: «Пневмо», 2003. – 880 с.
7. Храмова В. Л. Культурологические образы науки в постпозитивизме / В. Л. Храмова // Софія. Культурологічний журнал. – 2011. – №11. – С.14–58.
8. Эпштейн М. Знак пробела. О будущем гуманитарных наук / М. Эпштейн. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 864 с.
9. Юлина Н. С. Философия для детей / Н. С. Юлина. – М.: Канон РООН «Реабилитация», 2005. – 241 с.

References

1. Gaydenko P. P. Nauchnaya ratsionalnost i filosofskiy razum / P. P. Gaydenko. – M.: Nauka, 2003. – 528 s.
2. Greshilova I. A. Filosofskaya orientatsiya v obrazovatelnom protsesse / I. A. Greshilova // Filosofiya obrazovaniya. – 2011. – №2 (35). – S.30–38.
3. Dyui Dzh. Rekonstruktsiya v filosofii. Problemyi cheloveka / Dzh. Dyui. – M.: Respublika, 2003. – 494 s.
4. Lupman M. Refleksivnaya model praktiki obrazovaniya / M. Lipman // Filosofiya dlya detey. – M.: IFRAN, 1996. – S.90–112.
5. Popper K. Ob'ektivnoe znanie: evolyutsionnyiy podhod / K. Popper. – M.: Editorial URSS, 2009. – 384 s.
6. Reale Dzh., Antiseri D. Zapadnaya filosofiya ot istokov do nashih dney / Dzh. Reale, D. Antiseri. – SPb.: «Pnevmo», 2003. – 880 s.
7. Hramova V. L. Kulturologicheskie obrazyi nauki v postpozitivizme / V. L. Hramova // Sofiya. Kulturologichniy zhurnal. – 2011. – №11. – S.14–58.
8. Epshteyn M. Znak probela. O buduschem gumanyitarnyih nauk / M. Epshteyn. – M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2004. – 864 s.
9. Yulina N. S. Filosofiya dlya detey / N. S. Yulina. – M.: Kanon ROON «Reabilitatsiya», 2005. – 241 s.

Halchenko M. S., *PhD, Director, Institute of Gifted Child NAPS of Ukraine (Ukraine, Kyiv), halchenko@yahoo.com*

Inversion of «reasoning» in the context of «critical rationalization»

The article deals with the problem of reasoning in the context of scientific rationality. As a variety of critical rationality, which includes the analysis a theory, that allows critical reflection and substantiation of facts. The author notes the need to distinguish between the concept of «rationality» and «reasonableness». Reasonableness becomes the foundation for the formation of reasoning. The formation of reasonable personalities is the main task of a rationally organized society.

Keywords: *science, critical rationality, reasoning, thinking, reasonable person, cognition, judgment.*

* * *

УДК 37.013.73

Гололобова К. О.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та соціології, Національний медичний університет ім. О. О. Богомольця (Україна, Київ), katerinagololobova2017@gmail.com

Час як фундаментальна категорія: від міфології до квантової фізики

Час є фундаментальною основою буття світу і людського буття взагалі: він визначає будь–які зміни, рух, розвиток всього існуючого; він становить основу фізичної і соціальної реальності; дозволяє спостерігати і досліджувати різні процеси, події; позначає народження і смерть.

Метою даного дослідження є аналіз проблеми часу в історико–філософському аспекті з виходом на сучасне розуміння проблеми.

Кожна епоха та традиція має своє уявлення про простір і час. Нелінійний однорідний простір і час Ньютона, що триває в усі боки рівномірно, циклічний або спиралевидний час, кожен з яких здатний до ущільнення або розрядження і, отже, має різну мірність.

Сучасна фізика повністю переглянула наявні в неї знання класичної фізики щодо часу та простору і прийшла до неоднозначних висновків. Квантова космологія веде до неметричної фізики, тобто фізики без часу. По суті поняття «час» знову повертається в русло філософії як поняття онтологічне.

Ключові слова: *час, лінійність, циклічність, спиралевидність, неметричність, зерванізм, хронос, онтологія.*

Проблема часу є невід'ємною часиною будь–якого філософського світогляду, релігійної системи або науки.

Саме час створює універсальну пізнавальну можливість: спостерігати себе та світ у зміні та розвитку. Без уявлень про час неможлива як наука, так і релігія. Особливої гостроти почала набувати проблема часу, після стрімкого наукового злету людства і у філософії також почав відбуватися темпоральний поворот.

Проблема часу завжди цікавила науковців, їй присвячено дуже багато досліджень, захищено чимало цікавих та фундаментальних дисертацій: О. Пилипенко, О. Краєвської, Л. Логунової [17; 10; 8], захищені в останні роки.

Особливо багато досліджень в галузі філософії науки стосуються сучасного розуміння проблеми часу і простору в сучасній науці, космології та квантовій фізиці: О. Базалук, І. Владленова, В. Ерєкаєв, Ю. Молчанов, В. Дубровський та ін.

Метою дослідження є аналіз проблеми часу в історико–філософському аспекті від міфології до сучасної наукової проблематики.

Ми знаємо, що історично складалось так, що зі зміною епох, змінювалась уявлення про час. Так, якщо в Античному світі час був циклічним, в Середньовіччі, разом з християнством ми приходимо до лінійності часу, і разом зі стрімким розвитком науки знову відбуваються зміни в уявленнях про час.

Для того, щоб розуміти звідки черпають релігійні та філософські системи свої уявлення про час та його змінність, потрібно розібратися у витоках проблеми часу. Осмислення природи часу вперше починається в міфі, і саме міфологічні уявлення різних культур оголюють найглибший, архаїчний пласт його смислів.

Категорія часу – одна з найбільш таємничих і важких для розуміння категорій людського мислення – і міфологічного, і філософського, і наукового. Уже в самих архаїчних картинах світу час неоднорідний, релятивний, циклічний і спиралевидний. Він тече, то ущільнюючись, то розріджуючись (неоднорідність), то прискорюючи, то сповільнюючи свій біг (відносність), з минулого в сьогодення і через майбутнє знову повертається в минуле, повторюючись буквально (циклічність) або в поліпшеному варіанті (спиралевидність).

Для людини особлива значимість часу багато в чому визначається його очевидним зв'язком зі смертю. Людське життя швидкоплинне, і нитки долі, можуть обірватися щомиті, саме тому вона відчуває благоговіння перед всемогутністю часу і починає створювати культи навколо нього, сподіваючись вимолити його для себе. Неможливо знайти міфологічну систему, в якій час не був би представлений. Культ часу у різних народів уособлювали вищі і нижчі божества: Осіріс – у єгиптян; Кронос, Діоніс і Мойри – у греків; Сатурн, Янус і парки – у римлян, Зерван – у іранців.

Як відомо, філософія Давньої Індії базується на понятті «сансара» (коловорот життя): душа, що не може вирватись з «океану сансари», прагне до «мокши» – звільненню і позбавленню від «карми» (тягаря минулих переродження), яка тягне її на дно.

Основні підходи до проблеми часу простежуються вже в пізніх Упанішадах, в яких надається перевага загальному принципу – кала (kala), що вміщає в себе все відрізки (рік, місяць, годину і т.д.) і всі модуси (минуле, сьогодення і майбутнє) часу, але при цьому є не самостійною сутністю, а творінням Брахмана, на відміну від конкретної подійності ритуального часу, переважаючого в текстах Вед і Брахман [12, с. 83].

У центрі уваги буддизму виявився «втілений» час, тотожний тимчасовості і плинності елементів існування (дхарми), адвайта ж надала абсолютну цінність вічності, оголосивши час продуктом майї – затемнення і спотворення незмінної і самототожної природи Брахмана [2].

Стародавні і середньовічні джерела згадують і спеціальне вчення про час – калаваду, що приписує дії часу все, що відбувається в фізичному світі. Час уподібнюється до нескінченного і безначального потоку, який тягне за собою всі предмети, він вважається причиною їх мінливості і тлінність, силою, що породжує, а потім безжально пожирає все у Всесвіті. Тут одразу пригадуються міфи про давньогрецького бога Кроноса, який безжально пожирав своїх власних дітей. Тобто, міфологічна свідомість примушує людей не просто боятися часу, а тріпотіти перед його могутністю. Саме через свій фаталізм калавада не вписалася в загальноіндійську концепцію карми.

Власне філософські ідеї часу складалися на індійському ґрунті під впливом роздумів про існування незмінної і вічної субстанції. Пошуки стійкої, непорушною опори в потоці мінливості феноменального світу, які сприяли розробці концепції єдності Атмана і Брахмана, стали джерелом ідеї абсолютного часу, яке є тим не менше субстратом мінливості і тимчасовості, а також масштабом для оцінки зміни і становлення [12].

Буддизм дає нове уявлення про час. Час в буддизмі нереальний, оскільки він відносний. Часу протиставляється тимчасовість, що тотожна дискретності елементів буття (дхарм), а реальності тривалості – реальність моменту, часового атому (кшани). Гололовний принцип буддизму – заперечення субстанційності і визнання цілковитої змінності (анітья), що й обумовлює злиття часу та буття, миттєвості та миттєвого.

Специфіка давньокитайських уявлень про час з'являється в західночжоуський період (XII–VIII ст. до н.е.), коли вони зливаються з ідеями аріфмосеміотики («вчення про символи та числа» – сян ши чжи сює) і теорією циклічних перетворень світової енергії. У аріфмосеміотиці ці перетворення символізувались послідовностями символів стихій і триграм, що представляють собою цілісні системи, елементи яких будуються за подобою самих цих систем [7, с. 67].

Набори давньокитайських символів найбільше пристосовані для опису циклічних процесів, що відбуваються в тваринному і рослинному світах. Так, порядок «взаємопородження» стихій – Дерево, Вогонь, Земля, Метал, Вода – символізує зміну етапів зародження, зростання, розквіту, занепаду, смерті і переходу до наступного зародження. Таким чином, час в стародавньому Китаї не був однорідним і рівноцінним в своїй тривалості.

Організм можна уявити як суму різних рухів, які мають свій час. Отже, час організму полімерний. Виходячи з того, що він існує в тривимірному просторі, всі види його внутрішніх рухів можна звести до тривимірної просторової моделі і, отже, до трьох вимірів часу. Але організм як цілісність не розчленовується за координатами простору і часу. У китайській філософії подібна цілісність виражається в понятті шляху – дао,

яке представляє собою зміну полярностей в трьох вимірах, що згортаються в одне єдине – просторово–часову траєкторію.

З цього стає зрозумілим, що давні китайці не мислили абсолютного часу, подібного до того, що утвердилося в європейській класичній науці під впливом І. Ньютона. Це час, який «сам по собі і по самій своїй суті, без жодного відношення до будь–чого зовнішнього, протікає рівномірно й інакше називається тривалістю» [15, с. 30]. Така концепція часу в подальшому стала класифікуватися як субстанціальна і протиставлялася реляційної концепції, найбільш яскравим виразником якої був Г. Ляйбніц. Цей непримиренний опонент Ньютона в питанні про природу часу вважав час «чимось чисто відносним», а саме «порядком послідовностей» [9, с. 441].

В іранській міфології, де культ часу був надзвичайно розвинений, час уособлювало вище божество Зерван. Згідно до зороастрійської традиції «спочатку не було у Всесвіті ні землі, ні Сонця, ні планет, ні зірок. Був лише нескінченний час – зерван акарана» [6, с. 22].

Зерван Акарана в зороастризмі – безмежний Час, або Вічність; одна з двох початкових сил, що згадуються в «Авесті» і «Ясні». Зерван Акарана – це Творець, який не здійснив творення, першопочаток. Він схожий на поняття «дхарма» в індійській традиції, на «Логос» у Геракліта, на закон, за яким існує Всесвіт. Навіть християнського Бога уявляють як вічність, тому що він знає, що цей матеріальний світ кінцевий і не він є головна мета існування. Навіть в ісламі Аллах знає долю кожної людини ще до її народження, тому що той, для кого час нескінченний знає про кінцеве все. А у сучасній науці Зерван подібний до великого вибуху, з якого виник Всесвіт [5, с. 90].

Першоосновою в зерванітской онтологічній схемі є Зерван. Зерван виступає як творець двох нематеріальних першоелементів, з яких утворюється Ахура–Мазда (Ормазд) як причина виникнення духовного і матеріального світу, Ахріман як причина становлення і зміни матеріального світу. Структури ментального світу (mēnōg) і фізичного світу (gētīg), з укладеною в нього структурою «протитворення» Ахрімана співвіднодносні з розташуванням своїх підструктур в просторі, але різні по відношенню до часу. Буття, як і Першопричина, – було, є і буде, воно безмежно в часі. Небуття – було, є, але не буде, перебуває в кінцевому часі і приречене на загибель. Таким чином, розуміння небуття істотно відрізняється від того, як воно розуміється в західноєвропейській традиції – як Ніщо. В іранській традиції небуття включене в одну структуру з буттям, і є одним з двох субстанціональних початків. До створення фізичного світу, Буття і Небуття (як Добро і Зло, Світло і Тьма) рівновеликі і їх розділяє порожнеча, від якої вгору і до безкінечності простягається область добра, а вниз до нескінченності – зла [4, с. 84].

В межах нескінченного лінійного часу Ахура–Мазди відмежовується кінцевий часовий проміжок (9000 років), що має початок в безмежному часі, цей початок збігається з точкою творення і початком фізичного світу, кінець цього часового відрізку є кінцем «кісткового», створеного світу, кінцем світової історії [5, с. 92].

В цілому іранська традиція містить три типи уявлень про час. По–перше, циклічний час, який зберігається в жрецькій практиці, у здійсненні ритуалів, в календарній системі, в деяких архаїчних міфологічних уявленнях. Відповідно до структури буття виділяються ще два типи часу: це – вічний, нескінченний час ідеального (ментального) світу, або Зерван Акаран і необоротній кінцевий час, в якому розвивається фізичний світ, а межа цього часу збігається з кінцем фізичного світу.

Для людини міфологічного світу час настільки ж реальний і матеріальний, як і весь інший світ. Тому час можна впорядковувати та розділяти, – так і вчиняли боги при створенні світу. Час для людини цієї епохи – щось зовсім інше, ніж для сучасної людини: це не форма існування світу, абстрагування від речей, а конкретна предметна стихія, тканину якої тчуть боги, і мойри обрізають нитки її – людські життя [13, с. 120].

Саме такий перебіг часу і покликаний гарантувати первісний обряд, який кожен раз заново повертає людину в минуле – в той час, коли герої міфів (пращури) творили світ. В обряді минуле і сьогодення зливаються в одне ціле, і людина відчуває себе учасником давно минулих подій. Такий час сакральний і, отже, статичний: минуле, сьогодення і майбутнє існують тут разом, поруч один з одним. В пізніших світоглядах, зокрема в християнстві, ідея такого часу знайшла найменування вічності.

У грецькій міфології уявлення про час істотно змінюється. Воно стає тут лінійним і більш однорідним. І хоча ущільнення часу зрідка відбувається і на Олімпі – революції, здійснювані послідовно Ураном, Кроносом і Зевсом, що змінювали всесвіт і змінюють його устрій, – час завжди біжить тут з минулого в сьогодення і невідворотно витікає в майбутнє. Час сприймається як субстанція, що породжує, а потім знищує речі і фізичний світ. Субстанція ця персоніфікована в образі бога часу Кроноса, який з невблаганною жорстокістю пожирає своїх дітей, а також в образі підземної річки Лети, яка забирає людину з дитинства в старість і взагалі з життя. Образ Лети прочитується нерідко як образ часу, що відносить життя людини з майбутнього через сьогодення в минуле, де вона зникає безслідно, забувається. Зворотний рух часу представлений в грецькій міфології і в образі трьох богинь долі – Мойр, одна з яких ще до народження визначає долю людини, інша тче нитку її життя, а третя невідворотно наближає кінець і обрізає цю нитку в зазначеному жеребом місці. Подібне розуміння часу має дуже давню і традицію: на рішення Мойр не може вплинути навіть верховний повелитель часу Зевс, бо Мойри визначають долю не тільки людей, але й богів. Давні культури взагалі орієнтовані на минуле, на часи творіння, і тому час сприймається поточним з майбутнього в минуле. У шумеро–вавилонських текстах, наприклад, минуле позначається як таке, що перед лицем, а майбутнє – як таке, що за спиною людини, цей образ демонструє головні орієнтації і пріоритети товариств традиційних, погляд яких звернений в минуле, і сучасних, спрямованих у майбутнє. Ньютонівський час, лінійний і однорідний, в давніх культурах відсутній.

У давньогрецькій філософії схожі поняття передавалися термінами «еон» («життєвий вік», «вічність») і «Хронос» – час як аморфний і пасивний вимірювач течії подій. Кінець світу означає кінець часу як грецького хроноса. У точці Омега звичного для людини часу як миті між минулим і майбутньому вже не буде.

Існує «єдиний початок Усього, який Орфей оспівував як Хронос (оскільки він – мірило міфічного походження

богів)» [11, с. 723]. «Нескінченний час» згадує Аристотель – «Нестаріючий Хронос» [4, с. 37].

Відомий давньогрецький філософ Платон називав час «рухомою подобою вічності». Поняття еону, що означало життя, час життя або довгий проміжок часу, отримує ще одне значення у Платона – вічності. Зауважимо, що власне божество часу – Хронос – в античності з'являється в пізній орфічній традиції у вигляді крилатого Дракона з двома головами, бика і лева, з обличчям бога посередині. Його супроводжували Ананка і Адрастея (Необхідність і Неминучість) [11, с. 715]. Подібний опис Хроноса можна порівняти із зображенням Зервана, який шанувався не тільки як божество часу, але і як божество долі.

Питання про існування часу, відповідно до Аристотеля, парадоксальне, оскільки минулого вже немає, майбутнє ще не настало, а «тепер» є не частиною часу, а скоріше кордоном між минулим і майбутнім, яке, з одного боку, поєднує минуле з майбутнім, а з іншого розділяє їх. Всі тимчасові характеристики відносяться саме до цього моменту «тепер» – неподільного усвідомленого моменту сьогодення. Отже, «час або зовсім не існує, або ледь [існує]» [3, с. 145]. Таким чином, концепцію Аристотеля можна охарактеризувати як реляційну (час заданий через послідовність подій, зв'язок попередніх і наступних) і динамічну (оскільки минулі і майбутні події не існують, а відбувається безперервне становлення) [16, с. 7].

Дуже важливою, на думку Аристотеля, є така точка координат, як «тепер» – це не просто деяка точка справжнього на осі часу, а момент усвідомленого сьогодення. Час в строгому сенсі слова не існує за відсутності душі, оскільки час є число, а саме душа – єдиний орган, який здійснює числення. Отже, у Аристотеля ми знаходимо зародження концепції психологічного часу, яка, однак, не ототожнюється з часом онтологічним. Аристотель не тільки фактично вводить поняття психологічної тимчасової перспективи (ланцюжок минуле–сьогодення–майбутнє, пам'ять–сприйняття–уяву), але і робить кілька цінних зауважень про сприйняття часу, перш за все про те, що сприйняття часу істотно визначається можливістю сприйняття руху, причому не тільки зовнішнього, а й того руху, який «відбувається в душі»: «коли ми відчуваємо« тепер »як єдине, а не як попереднє і наступне в русі або як тотожність чогось попереднього і наступного, тоді нам не здається, що минуло скільки–небудь часу, так як не було і руху» [3, с. 148].

Кожна епоха та традиція має своє уявлення про простір і час. Нелінійний однорідний простір і час Ньютона, що триває в усі боки рівномірно, але неоднорідний анізотропний, «кривий» простір і неоднорідний же, циклічний або спиралевидний час, кожен з яких здатний до ущільнення або розрядження і, отже, має різну мірність.

Сучасну фізику та астрономію абсолютно неможливо уявити без поняття «час». Наукове поняття часу входить в філософію разом з першими просування фізики і традиційно ми його пов'язуємо з такими іменами, як Г. Ляйбніц і І. Ньютон. В натурфілософії І. Ньютона набуває закінченої форми поняття абсолютного простору і часу. Його концепція включає в себе абсолютний простір (нескінченну протяжність, що служить вмістилищем всієї матерії) і абсолютний час (рівномірну нескінченну тривалість). Абсолютний час Ньютона – фізичний, це реальна умова існування всіх речей.

«Можливо, що не існує (в природі) такого рівномірного руху, яким час міг би вимірюватися з цілковитою точністю. Всі рухи можуть прискорюватися або сповільнюватися, протягом абсолютного часу змінитися не може» [15, с. 32].

У той же час Г. Ляйбніц, який розробляв філософське вчення про монади і напередвизначеної гармонії, відносить простір і час не до реальностей, а до феноменів – явищ, що випливають з існування інших реальностей, оскільки час є порядок послідовності тіл, а простір – порядок розміщення тіл. Крім того, всі часи – і минуле, і сьогодення, й майбутнє – присутні в перцепції монади. Тобто концепція часу Ляйбніца відноситься до реляційних.

Однак, для того, щоб зрозуміти особливості розуміння часу в класичній науці, слід розібратися в розуміння простору та часу в класичній фізиці. Простір тут розуміється як нескінченне тривимірне різноманіття з евклідовою метрикою, в якому виділяється фіксована точка і будується ортонормований орієнтальний базис з початком в ній. Вводиться масштаб довжини – жорсткий стрижень (який був реально виготовлений, зберігався у французькому містечку Севрі і служив з 1792 по 1983 рік еталоном довжини). І вводиться час – прилад, який видає свідчення, пропорційні годинному куту зірки, – його прообразом може служити маятниковий годинник – прилад зі своїм масштабом (зоряна доба), – ніяк не пов'язаним з масштабом довжини. Отже, незалежно від вибору початку системи координат, час завжди залишався однаковим. Звідси і ньютонівське уявлення про абсолютний час.

У такому трактуванні втрачається початковий сенс часу – він стає таким собі всюдисущим аргументом, який проникає практично в усі рівняння.

Новий науковий поступ на початку XX ст. змусив серйозно переглянути фундамент фізики. Постановка питання: що таке час дозволила глибше проникнути в суть фізичних законів. Дійсно, звідки випливає, що час має бути однаковим у всіх системах відліку? Першим до цієї думки прийшов А. Ейнштейн. Він запропонував процедуру синхронізації годинників, названу його ім'ям, засновану на обміні світловими сигналами. Завдяки цьому новому підходу твердження про однаковість ходу годинника в різних системах відліку сформульовано так, що справедливість цього можна перевірити на досвіді. Втім ми приходимо до висновку, що з конечності швидкості поширення будь–якого сигналу слідує, що хід рухомого годинника буде відрізнятися від ходу годинника в стані спокою.

Рівняння тяжіння Ейнштейна пов'язують кривизну простору–часу з щільністю маси, її імпульсом, потоком маси і потоком імпульсу. На основі цих рівнянь Ейнштейн розробив так звану «статичну» модель Всесвіту. В основі даної моделі було філософське припущення про однорідність розподілу галактик в просторі Всесвіту і стаціонарності Всесвіту в часі [18].

Отже, для теорії відносності час – це те, що ми можемо вимірювати. Якщо ми зможемо вимірювати час і проводити синхронізацію годин лише за допомогою сигналів, що поширюються з кінцевою швидкістю, то з

цього з неминучістю слідує відносність часу. Починаючи з теорії відносності більше не йде мова про час абсолютний, його виключають з фізики і «повертають» до філософії.

З точки зору квантової фізики, наша дійсність – джерело чистих потенційних можливостей, джерело сировини, з якої складається наше тіло, наш розум і весь Всесвіт. У XX ст., під час фізичних експериментів з субатомарними частинками і фотонами, було виявлено, що факт спостереження за перебігом експерименту змінює його результати. Те, на що ми фокусуємо нашу увагу – може реагувати. Ми приходимо до «ефекту Спостерігача». Умовно світ можна поділити на спостерігача з його годинником і вимірювальними приладами і решту Всесвіту. Тоді можна побачити, що Всесвіт залежить від стану годинника спостерігача, тобто від його «часу». Ця залежність від часу в певному сенсі об'єктивна: результати, отримані різними спостерігачами, що живуть в одному і тому ж квантовому стані Всесвіту і користуються досить хорошими приладами будуть збігатися. Але, без введення спостерігача Всесвіт виявляється мертвим і не еволюціонує з часом. Це показує незвично важливу роль, яку відіграє поняття спостерігача в квантовій космології [19, с. 127].

Ряд цікавих властивостей часу був відкритий при вивченні чорних дір. Одне з них полягає в тому, що під горизонтом подій чорної діри простір і час міняються місцями. «Всередині чорної діри простір і час міняються ролями: її центр – не крапка простору, а момент часу. Падаюча в чорну діру матерія, наближаючись до центру, стає все більш щільною. Але, досягнувши максимальних значень, що допускаються теорією струн, щільність, температура і кривизна простору–часу раптово починають зменшуватися. Момент такого реверсування і є те, що ми називаємо Великим вибухом. Середина однієї з описаних чорних дір і стала нашого Всесвіту» [1].

З одного боку подібна заміна не суперечить теорії відносності, бо згідно з нею час стає четвертою координатою, а з іншого боку, часова координати специфічна, оскільки являє собою множення часу на швидкість світла і береться з негативним знаком. Тому з фізично змістовної точки зору така заміна є доволі своєрідною.

В сучасній квантовій геометродинаміці пропонується радикальний підхід до проблеми часу. «В рамках цієї концепції відбувається розбиття єдиного 4–мірного простору–часу на 3–мірний простір і час, при цьому об'єктом динаміки стає саме 3–простір, а не простір–час» [19, с. 129]. Це може означати, що часу – поняття класичного для фізики, але на рівні квантової гравітації і квантової космології, просто не існує. Квантова і особливо планковська космологія неминуче ведуть до неметричної фізики, тобто фізики без часу.

«Можливо, що час справді зникає, але це не означає, що час як характеристика руху зникає зовсім, адже тоді зникає фізика як наука, що описує природні процеси. Надзвичайно важко уявити собі фізичні процеси поза часом» [19, с. 138]. Але час може зникнути в тому сенсі, як ми його розуміємо. Просто час втрачає свої метричні характеристики, на яких він ґрунтувався в класичній фізиці.

Цікавим в цьому відношенні прикладом неметричної природи часу є «кротові нори»: рухомий об'єкт зникає в одній горловині «кротової нори», а потім з'являється в іншій, і це може бути за кілька світлових років від першої в нашому звичайному просторі. Для зовнішнього спостерігача час між падінням в одну горловину і появою в інший, звичайно ж, зупинено. По суті час зникає. Для внутрішнього ж спостерігача, який пов'язаний з об'єктом, що потрапив в горловину «кротової нори», проходить кінцевий час. В даному випадку власний час і зовнішній час різко різняться.

По суті сучасна фізика повністю переглянула наявні в неї знання класичної фізики щодо часу та простору і прийшла до того, що по суті вона не може ні описати, ні виміряти час, отже поняття «час» знову повертається в русло філософії як поняття онтологічне.

Висновки. Що може сказати про час сучасна наука? Наприклад, теорія Великого вибуху. А що ініціює Великий Вибух? Саме час, який існував до Великого Вибуху і буде існувати після «кінця світу», зі стану спокою, замкнутості на себе подібно згорнутої спіраллю пружині, розпрямляється, починаючи творити Космос і борознити своєю хвилею простори Всесвіту. Це той час, який описували зороастрійці, давні греки, філософи стародавнього Сходу. Саме час приводить все у рух, а отже надає властивість рухатись матерії. Саме час розгортає картину світу квантів і є фундаментом матеріального буття. Всі події в світі пов'язані причинно–наслідковим ланцюгом як в буддійській Дхармі.

Сучасна фізика стикнулась з багатьма проблемами у вивченні проблеми як часу, так і простору. Тут одразу пригадується Сократ з «Я знаю, що я нічого не знаю», бо чим більше ми начебто наближаємось до розуміння якогось поняття чи явища, тим ясніше стає зрозуміло що насправді ми ще нічого не знаємо, струнка система починає руйнуватись, і ми повертаємось до того, з чого починали. І в цьому аспекті вже не видаються такими абсурдними та примітивними давні міфологічні та релігійні уявлення про час.

Подальший розвиток проблеми часу можливий лише в рамках філософської науки, бо масштаби його проблематики давно вийшли за межі точних наук.

Список використаних джерел

1. Ashtekar, Abhay. Quantum Nature of the Big Bang. arXiv:gr–qc/0602086., v.2, 6 april, 2006. DOI: 10.1103/PhysRevD.74.084003.

2. Balslev, Anindita Niyogi. A Study of Time in Indian Philosophy. – Wiesbaden, 1983. – 172 p. DOI: 10.2307/602799.

3. Аристотель. Физика / Сочинения в 4–х томах. Т.3. – М.: Мысль, 1981. – 613 с.

4. Вольф Марина. Онтологические аспекты иранских влияний на раннюю греческую философию. Дисс. … канд. филос. наук. – Новосибирск, 2003. – 141 с.

5. Гололобова Катерина. Зерван: поняття часу в зороастризмі та його плив на релігію та філософію // Схід: аналітико–інформаційних журнал. – січень–лютий 2017. – №1 (147). – С.89–93.

6. Дубровина Татьяна, Ласкарева Елена. Заратустра. – М.: Олимп, 1999. – 208 с.

7. Еремеев Владимир. Время в древнекитайской арифмосемиотике // Музыка и категория времени: сборник материалов 5 конференции «Григорьевские чтения». – М.: АСМ, 2003. – С.67–81.

8. Краевская Оксана. Онтологический статус времени: способы тематизации времени в онтологии. Дисс. … канд. филос. наук: 09.00.01. – Томск, 2003. – 177 с.

9. Лейбниц Готфрид. Сочинения в четырех томах. Т.1. – М.: Мысль, 1982. – 686 с.

10. Логунова Лариса. Единство вечности и времени: философский анализ: дисс. … канд. филос. наук: 09.00.01. – 2015. – 156 с.

11. Лосев Анатолий. Теогония и космогония // Мифология греков и римлян / Сост. А. А. Тахо–Годи; отв. ред. И. И. Маханькова. – М.: «Мысль», 1996. – С.681–909.

12. Лысенко Виктория. Философия пространства и времени в Индии: школа вайшешика // Рационалистическая традиция и современность. Индия. – М., 1988. – С.75–102.

13. Михайлов Петр. Категория времени в христианской метафизике: Григорий Нисский и Максим Исповедник / ΣΧΟΛΗ. – 2015. – Vol.9.1. – P.119–136.

14. Молчанов Юрий. Четыре концепции времени в философии и физике. – М.: Наука, 1977. – 192 с.

15. Ньютон Исаак. Математические начала натуральной философии. – М.: Наука, 1989. – 689 с.

16. Печенкова Екатерина. Философия времени в когнитивной науке. – М., 2002. – 26 с.

17. Пилипенко Елена. Постнеклассическая онтология времени: дисс. … доктора филос. наук: 09.00.01. – 2016. – 310 с.

18. Эйнштейн Альберт. Физика и реальность. – М.: Наука, 1965. – 360 с.

19. Эрекаев Валентин. Проблема времени в квантовой гравитации и квантовой космологии // Метавселенная, пространство, время. – Москва: ИФРАН, 2013. – С.122–140.

20. Эрекаев Валентин. Онтология квантовой космологии // Современная космология: философские горизонты. – М., 2011. – С.216–263.

References

1. Ashtekar, Abhay. Quantum Nature of the Big Bang. arXiv:gr–qc/0602086., v.2, 6 april, 2006. DOI: 10.1103/PhysRevD.74.084003.

2. Valslev, Anindita Niyogi. A Study of Time in Indian Philosophy. – Wiesbaden, 1983. – 172 p. DOI: 10.2307/602799.

3. Aristotel'. Fizika / Sochinenija v 4–h tomah. T.3. – M.: Mysl', 1981. – 613 s.

4. Vol'f Marina. Ontologicheskie aspekty iranskih vlijanij na rannjuju grecheskuju filosofiju. Diss. … kand. filos. nauk. – Novosibirsk, 2003. – 141 s.

5. Gololobova Kateryna. Zervan: ponjattja chasu v zoroastryzmi ta jogo plyv na religiju ta filosofiju // Shid: analityko–informacijnyh zhurnal. – sichen'–ljutyj 2017. – №1 (147). – S.89–93.

6. Dubrovina Tat'jana, Laskareva Elena. Zaratustra. – M.: Olimp, 1999. – 208 s.

7. Eremeev Vladimir. Vremja v drevnekitajskoj arifmosemiotike // Muzyka i kategorija vremeni: sbornik materialov 5 konferencii «Grigor'evskie chtenija». – M.: ASM, 2003. – S.67–81.

8. Kraevskaja Oksana. Ontologicheskij status vremeni: sposoby tematizacii vremeni v ontologii. Diss. … kand. filos. nauk: 09.00.01. – Tomsk, 2003. – 177 s.

9. Lejbnic Gotfrid. Sochinenija v chetyreh tomah. T.1. – M.: Mysl', 1982. – 686 s.

10. Logunova Larisa. Edinstvo vechnosti i vremeni: filosofskij analiz: diss. … kand. filos. nauk: 09.00.01. – 2015. – 156 s.

11. Losev Anatolij. Teogonija i kosmogonija // Mifologija grekov i rimljan / Sost. A. A. Taho–Godi; otv. red. I. I. Mahan'kova. – M.: «Mysl'», 1996. – S.681–909.

12. Lysenko Viktorija. Filosofija prostranstva i vremeni v Indii: shkola vajsheshika // Racionalisticheskaja tradicija i sovremennost'. Indija. – M., 1988. – S.75–102.

13. Mihajlov Petr. Kategorija vremeni v hristianskoj metafizike: Grigorij Nisskij i Maksim Ispovednik / ΣΧΟΛΗ. – 2015. – Vol.9.1. – P.119–136.

14. Molchanov Jurij. Chetyre koncepcii vremeni v filosofii i fizike. – M.: Nauka, 1977. – 192 s.

15. N'juton Isaak. Matematicheskie nachala natural'noj filosofii. – M.: Nauka, 1989. – 689 s.

16. Pechenkova Ekaterina. Filosofija vremeni v kognitivnoj nauke. – M., 2002. – 26 s.

17. Pilipenko Elena. Postneklassicheskaja ontologija vremeni: diss. … doktora filos. nauk: 09.00.01. – 2016. – 310 s.

18. Jejnshtejn Al'bert. Fizika i real'nost'. – M.: Nauka, 1965. – 360 s.

19. Jerekaev Valentin. Problema vremeni v kvantovoj gravitacii i kvantovoj kosmologii // Metavselennaja, prostranstvo, vremja. – Moskva: IFRAN, 2013. – S.122–140.

20. Jerekaev Valentin. Ontologija kvantovoj kosmologii // Sovremennaja kosmologija: filosofskie gorizonty. – M., 2011. – S.216–263.

Hololobova K. O., *PhD, Assistant Professor of department of philosophy and sociology, Bogomolets National Medical University (Ukraine, Kyiv), katerinagololobova2017@gmail.com*

Time as fundamental category: from mythology to quantum physics

Time is the most important basis of the world's existence and human existence in general: it defines any changes, motion, formation, development of all existing; alongside the space it forms the basis of physical and social reality; allows to observe and research various processes, events, situations; denotes birth and death.

The purpose of this study is to analyze the problem of time in the historical and philosophical aspect with the advent of a modern understanding of the problem.

Every era and tradition has own notion of space and time. Modern physics and astronomy are absolutely impossible to imagine without the concept of «time». New scientific progress in the early XX century forced to reconsider seriously the foundation of physics. Raising a question: what is time allowed to get deeper into the sense of physical laws. Essentially, modern physics has completely revisited own knowledge of classical physics about time and space and came to the fact that basically can neither describe nor measure time, therefore, the concept of «time» returns again to the line of philosophy as an ontological concept.

Keywords: *time, linearity, cyclicity, spiral, nonmetricity, zurvanism, chronos, ontology.*

* * *

УДК 130.2

Vasylenko O. M.,
Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor of the Department of Foreign Languages for Professional Purposes, National Pedagogical Drahomanov University (Ukraine, Kyiv),
oks.vas.oks@gmail.com

Horiainova V. V.,
student of the Faculty of Ukrainian Philology and Literature Andriy Malyshko, National Pedagogical Drahomanov University (Ukraine, Kyiv),
oks.vas.oks@gmail.com

The concept «good» in the English–language picture of the world

The article deals with research of the systematic organization of units of the lexical–semantic field of good in English and the determination of the peculiarities of the expression of the notion of good in the language. The vast majority of the concept «good» are of the occasional character, whose functions are determined predominantly from the context. Lexical–semantic field of concept «good» is represented by various lexical and grammatical classes, which are combined on the common base good, resulting in them explicitly or implicitly. Field approach allowed to reveal the systemic connections and hierarchical relationship between units in the lexical–semantic field good, to establish an internal system structure fields studied languages, and to high good their differences and similarities.

Keywords: *concept, context, good, lexical–semantic field, language, meaning.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

The scientific studying of the language itself, the needs of accurate translation, and the special requirements of scientific language regarding monosemantic unequivocal expression have motivated attempts to determine the meaning of «meaning» explicitly.

Good, as a complex and multidimensional phenomenon of mental, emotional life, has a high axiological status in many humanitarian and non–humanitarian disciplines: philosophy, religion, ethics, aesthetics, literary criticism, art history, psychology, anthropology, sociology, political science, and many others.

Modern linguistic studies reflected only some aspects of the study of the concept *good*: analysis of conceptual metaphors that underlie typical metaphorical expressions in one language or material in comparing two languages

(G. Lakoff, Z. Koevesces, M. Emanatian, A. D. Shmelev), prototype modeling concept *good* (B. Fehr), study associates verb meaning «*good*» (S. Martinek), research relevant semantics of verbs (O. A. Kornilov), specialities in *good* paremiology representation of a language (S. H. Vorkachev, L. Ye. Vilms), study the concept *good* in the unity of its system–linguistic ties (H. P. Dzhindzholiya), specialities in the use of direct and indirect speech in communication of *good* (N. Kushnir), characteristic features of nomination in the discourse of GOOD (C. J. Bruess, J. C. Pearson).

Lexemes of different parts of speech are integrated into the lexical and semantic field *good* on the basis of the common term *good* presented explicitly or implicitly. Semantic paradigmatic relations of the words in the lexical–semantic field *good* are reflected in equipollent and privative links as well as oppositions of identity of *good* in its constituents and the hierarchy of the field.

The **aim** of the article is to find out the system organization of units of the lexical and semantic field of *good* in English and define features of expressing the concept *good* in language.

The relevance of the topic is that the notion of the concept *good* is poorly investigated and requires better scientific reflection.

To achieve this aim it is necessary to accomplish the following **tasks**:

– to reveal the key features of semantic structure of units of the lexical and semantic field of *good* English;

– to identify the components of the lexical and semantic field that express the concept *good*;

– to determine the composition of linguistic units of the lexical and semantic field of *good* in modern English.

Any concept can not be interpreted deeply without interfering with it in the context.

With regard to the first starting point, linguistics, about the middle of 20th century, context began to move from peripheral positions to the centre of theoretical interest. It is worth emphasizing three characteristic elements in this variegated picture of building the category «context»:

1. The idea that context is not just an environment, but represents active linguistic surroundings;

2. The understanding that context is not only a factor–monosemantizer, but has other functions as well, e.g., it is an active connotator.

3. The observation that even within linguistics, the notion of context ceases in a sense to be a purely linguistic category and acquires psychological, sociological, cultural, and also logical and philosophical features [4, p. 25].

In grammatical contexts it is the grammatical (mainly the syntactic) structure of the context that serves to determine various individual meanings of a polysemantic word. One of the meanings of the verb make, e.g. «to force, to enduce», is found only in the grammatical context possessing the structure to make somebody do something or in other terms this particular meaning occurs only if the verb make is followed by a noun and the infinitive of some other verb (to make smb. laugh, go, work, etc.) [6, p. 49].

Another meaning of this verb «to become», «to turn out to be» is observed in the contexts of a different structure, i.e. make followed by an adjective and a noun (to make a good wife, a good teacher, etc.) [5, p. 52].

It is of interest to note that not only the denotation but also the con– notational component of meaning may be affected by the context. Any word which as a language unit is emotively neutral may in certain contexts acquire emotive implications. Compare, e.g., fire in to insure one's property against fire and fire as a call for help. A stylistically and emotively neutral noun, e.g. wall, acquires tangible emotive implication in Shakespeare's Midsummer Night's Dream (Act V, Scene 1) in the context «O wall, O sweet and *good* wall».

Words in thematic groups are joined together by common contextual associations within the framework of the sentence and reflect the interlinking of things or events.

In linguistic contexts co–occurrence may be observed on different levels. On the level of word–groups the word question, for instance, is often found in collocation with the verbs raise, put forward, discuss, etc., with the adjectives urgent, vital, disputable and so on [4, p. 9].

It can be easily observed that the main factor in bringing out this or that individual meaning of the words is the lexical meaning of the words with which heavy and take are combined. To describe the meanings of the word handsome, for example, it is sufficient to combine it with the following words – *a) man, person, b) size, reward, sum*. The meanings *«good–looking»* and *«considerable, ample»* are adequately illustrated by the contexts. Description of the concept *good* in English language pictures of the world, on the basis of subject–conceptual, figurative and symbolic values, led to an important conclusion about the universal process of comprehension of reality the of English languages.

There is no doubt that *good* is one of the most common imperative–evaluative concepts of morality and a category of ethics. V. Dahl defines this concept: *Good* that is honest and useful, as opposed to evil and *good* = all good, useful, serving to our happiness. The definition of one concept through another allows us to regard them as semantic doublets [13, p. 65].

The roots of the identity between good and good can be found even in antiquity. Even then, the blessings were divided into external and internal, and the latter, in turn, into the bodily and the soul. Ancient philosophers, Plato and Aristotle, who introduced the concept *good* into science, identified it with happiness, the components of which are the moral perfection of the soul, as well as wealth, luck, health and some phenomena uncontrollable to man, perceived as positive: *fertility, fertile climate a*nd etc.

Already in the naive picture of the world, good and evil stand out as the basic semantic concepts of the so–called dualistic myths. Each character in these myths refers either to the positive beginning as the bearer of good, or to the negative one as the carrier of evil. Often good and evil do not have direct names, but are denoted by the symbols of the parties – the «left» (associated with evil) and the «right» (associated with good), or the lower (dark) and upper (light) worlds. Later, the same motif of the dark kingdom – the embodiment of evil, will meet in medieval literature – Lucifer (Satan) – the king of darkness [8, p. 15].

Plato first realizes the universal meaning of the good, and the idea of the good occupies a central place in his teaching, it is the basic principle by which the entire ideal world is built. However, in real life, the good loses its exclusivity and can only be understood through evil as its opposite [10, p. 11].

Thus, good and its opposite – evil become the basic evaluative concepts that determine the axiological aspects of human activity. Good anthropocentric – acts as a referent of actions, correlated with higher values, appealing to the

ideal. Thus, good is connected with the spiritual world of man, with his good [3, p. 47].

The main feature of units of lexical–semantic field of *good* in the English language is the complex and multidimensional nature of semantic structure. The generalized abstract concept *good* in the English lexical system has a complex structure and is presented by lexical semantic field, which consists of a nucleus zone of periphery and filled with relevant lexical material.

Nuclear unit field in the test material is a lexem *good* (n), which expresses the meaning of all positive in nature or useful as a result of the action: *The Colonel laughed all the more. He was going to get all the good out of this* (OED) [1, p. 62].

Analysis of the concepts *good* within the English cultural sphere is realized a space within the linguistic and cultural areas. The analysis procedure was proposed by S. Stepanov. This researcher has identified three «layers» of this concept:

1) basic, current indication;

2) additional or more additional «passive» features that are already outdated, «historical»;

3) internal form, typically unconscious, embodied in the external audio form. The essential characteristics of «active» layer concept actually exists for all users of a given language (of the culture) as a mean of understanding and communication.

In additional, «passive» signs of its content concept is relevant only for certain social groups, while in all cases be updated «historical», «passive» features of the concept are mainly actual for communication between people within a given social group, within communicating between them, rather than outward from the other groups [6, p. 36].

The range of the corpus is quite broad. Hundreds of examples might be found: *good, glimmering, bright, unobscured, lucid, shine, illumine, radiant, day, deep*, etc. [2, p. 35].

The stereotypical view of the good that is present in the English value picture of the world and reflected in the meanings of the word *good* and its etymon as conformity to the standard / norm which reflects the moral imperative and determines the moral, comfort, high quality and sufficiency correlations with the Christian ethics presented in the culture English ethnos.

The conceptual category of *good*, formed around the concept *good*, is structured by the *periphery center* scheme and includes a superordinate category of *good* and four subordinate categories.

Lexically expressed subordinate categories *pleasure / satisfaction, morality, quality / high standard, quality / quantity / quality advantages* are variants of the superordinate category, not generated, but motivated by it. Extensions are distinguished by the semantic links of the verbalizing lexemes and are also structured according to the *periphery center* scheme [8, p. 25].

The boundaries of the subordinate categories are blurred, their central members overlap with the *good* concept, combining the categories of super– and subordinate levels [11, p. 26].

So, this would be the structure of the semantic field. Within each category, lexical units hold a different type of opposition and are neutralised, according to their semantic components, in a given context. Concordances with lexeme *good* help to reveal three conceptual metaphors:

Knowledge is *good*,

Goodness is *good*,

Happiness is *good*.

The most frequent was a metaphor *knowledge is good*.

Peculiarity of microfield is a great number of equipollent opposition and as a result there are ideographic synonyms. So the lexem *good*ness – kindness are united in common opposition by common sems *«benefit», «advantage»*. These elements are ideographic synonymous, they differ in their semantics, which results in differences of semantic components of their values. Sem *«tenderness», «fondness», «affection», «good»* there is indication to the affection, admiration, affection, *good*: *A lady for whom he had once entertained a sneaking* <u>*kindness*</u> [11, p. 25].

Ideographic synonyms are also lexical units *virtue – excellence, goodness – generosity.*

The structure includes four zones of microfield: *happiness, pleasure, good, good*, as they contain the most common semantic components of the nucleus, and their nuclear units related to key lexem *good* by immediate semantic connections and are core elements of the fields:

good (n) → *good* (adj.) → *pleasure;*

good (n) → *good (adj.)* → *happiness*

good → *benefit* → *kindness* → *good;*

good → *benefit* → *kindness* → *good.*

The nuclear unit of *good* (n) of all the lexical–semantic fields and key lexemes *happiness* of specified microfield represent a common understanding of the *good* intentions, positive feelings. To describe the paradigm of semantic field *good*, it was collected body of lexemes, which included a wide range of units: *glimmering, bright, unobscured, lucid, shine, illumine, radiant, darken'd, night, day, deep, depth, darksome, starless, opacous, gloomy, dim, dawn* and others [12, p. 35].

As a key lexeme *good* is interpreted through units *benefit and pleasure*, and thus shows them direct semantic relationships, it allows the kernel to include lexical–semantic field *good* units, which are combined in microfield *benefit and satisfaction*. The number of lexemes of nuclear microfields is 30 lexemes, 126 sems (35% of the common core unit of *good*) – microfield *benefit* and 25 lexemes, 86 sems (26% of the common key token) – microfield *fun* [9, p. 32].

The structure of the nucleus and microfields have lexemes of denoting positive feelings, emotions, signs and results of human activities aimed at achieving good. Active in the microfield of *happiness* (20 units, 64 sems, 37 of which have common kernel) are a semantic components *«happiness», «happy», «luck», «success».*

All these instances hold a privative relation based on the bipolar structure: +*good*/–*good*. In pure semantic terms, if we decompose each unit into its smallest constituents (semes), we will conclude that each word has one feature in common j – either *good* or – *good* – but also charactereistics which are intrinsic to each lexical unit and which differentiates them from the rest [8, p. 25].

These characteristics allow each word to have its own semantic status and be neutralized in a given context:

good: (+good), (+bright).

bright (+good), (+full intensity), (+shining).

radiant (+good), (+shining), (good in all directions).

As we see, they share a common feature, which is the one responsible for bringing all these lexemes into one paradigm. However, within that paradigm, each unit neutralizes in a

given context due to the existence of other distincitive semes which are characteristic of each lexeme [7, p. 27].

Between units of field it is installed paradigmatic semantic relation, which appear in the privative relations and oppositions of identity. This provided an opportunity to examine all sems set as a whole, which has a certain structure.

Conclusions. Theory of lexical and semantic fields is fundamental in the study of the system of relations in language and one of the basic education in the lexical system. Systematic study of language as an open diffuse system requires consideration of its units in the interaction and their structural representation that is realized in the semantic analysis of all correlations within the lexical and semantic fields in their relationship.

Lexical–semantic field of *good* is represented by various lexical and grammatical classes, which are combined on the common base good, resulting in them explicitly or implicitly. Field approach allowed to reveal the systemic connections and hierarchical relationship between units in the lexical–semantic field of *good*, to establish an internal system structure fields studied languages, and to enrich *good* with their differences and similarities.

Investigated units of lexical–semantic field of *good* in English exhibit a high degree of intimacy, but not completely identical, and are in relation intersection because reality is not reflected in the two languages in the same way. This is due to different ways of life of peoples and cultural heritage of nations, the nature of their thinking and perception of reality.

Nuclear part of lexical–semantic field of *good* in English express the essence of all lexical–semantic field of semantics appears more concrete semantics for peripheral tokens, which revealed more than differential sem. Peripherals field is rather vague boundaries. This reflects the structural openness lexical–semantic field of *good* that enables permanent entry in the field of new warehouse units.

The structure of the lexical–semantic field of *good* in both languages are abstract linguistic units, among which there are recorded synonymous (56 in English). Other content of words synonymous series of investigated field in English characterizes their structures of different semantics.

The common feature of lexical–semantic field of *good* in two languages is that between nuclear elements it is recorded a higher degree of semantic proximity and prevalence synonymous relationships as opposed to peripheral units of outstanding in low degree of semantic proximity. The core of the lexical–semantic field *good* is characterized by a maximum concentration of essential features of field, concentration of paradigmatic semantic relations, while the periphery is marked by sparsity signs and weakening ties with the core units, display some degree of isolation.

The study is not exhaustive. Prospects for further study of linguistic units to describe the concept good can be determine their characteristics in comparative perspective, as well as studies of lexical–semantic field of good in diachrony.

References

1. Бархударов Л. С. Мова і переклад / Л. С. Бархударов. – М.: Міжнародні відносини, 2001. – 235 с.

2. Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К.: Либідь, 2003. – 336 с.

3. Воркачёв С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании / С. Г. Воркачёв // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки. – 2001. – №1. – С.64–72.

4. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / В. Гумбольдт. – М.: Прогресс, 1984. – 400 с.

5. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человеческого рода // Звегинцев В. А. Хрестоматия по истории языкознания XIX–XX веков. – М., 1956.

6. Зеленецкий А. Л. Сравнительная типология основных европейских языков: учеб. пособие / А. Л. Зеленецкий. – М.: Академия, 2004. – 252 с.

7. Іваненко Н. В. Концепт добра у контексті філософії мови // Наукові записки. Серія Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. В. Винниченка, 2002. – Вип.44. – С.136–140.

8. Левицкий Ю. А. Теоретическая грамматика современного английского языка / Ю. А. Левицький. – Издательство Пермского университета, 2004. – 156 с.

9. Левицький А. Е. Порівняльна граматика англійської та української мов / Ю. А. Левицький. – К.: Освіта України, 2007. – 136 с.

10. Левицький А. Э. Функціональні зміни в системі номінативних одиниць сучасної англійської мови: Автореф. дис… док. філол. наук: 10.02.04/ КДЛУ. – Київ, 2009. – 37 с.

11. Charteris–Black J. The Blackbird on the Shoulder – Gender & Metaphors of «Depression». Paper presented at the «7th International Conference on Researching and Applying Metaphor (RaAM 7)» on «Metaphor in Cross Cultural Communication», held at the University of Extremadura, Spain, 2008. – 145 p.

12. Clark B. Stylistic analysis and relevance theory // Language and Literature. 2006. – Vol.5. – №3. – P.10–15.

13. Meyer Ch. F. English Corpus Linguistics: An Introduction. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 185 p.

References (transliteration)

1. Barhudarov L. S. Mova i pereklad / L. S. Barhudarov. – M.: Mizhnarodni vidnosyny, 2001. – 235 s.

2. Bezpojasko O. K. Gramatyka ukrai'ns'koi' movy. Morfologija / O. K. Bezpojasko, K. G. Gorodens'ka, V. M. Rusanivs'kyj. – K.: Lybid', 2003. – 336 s.

3. Vorkachjov S. G. Lingvokul'turologija, jazykovaja lichnost', koncept: stanovlenie antropocentricheskoj paradigmy v jazykoznanii / S. G. Vorkachjov // Nauch. dokl. vyssh. shk. Filol. nauki. – 2001. – №1. – S.64–72.

4. Gumbol'dt V. Izbrannye trudy po jazykoznaniju / V. Gumbol'dt. – M.: Progress, 1984. – 400 s.

5. Gumbol'dt V. O razlichii stroenija chelovecheskih jazykov i ego vlijanii na duhovnoe razvitie chelovecheskogo roda // Zvegincev V. A. Hrestomatija po istorii jazykoznanija XIX–XX vekov. – M., 1956.

6. Zeleneckij A. L. Sravnitel'naja tipologija osnovnyh evropejskih jazykov: ucheb. posobie / A. L. Zeleneckij. – M.: Akademija, 2004. – 252 s.

7. Ivanenko N. V. Koncept dobra u konteksti filosofii' movy // Naukovi zapysky. Serija Filologichni nauky (movoznavstvo). – Kirovograd: RVC KDPU im. V. V. Vynnychenka, 2002. – Vyp.44. – S.136–140.

8. Levickij Ju. A. Teoreticheskaja grammatika sovremennogo anglijskogo jazyka / Ju. A. Levic'kij. – Izdatel'stvo Permskogo universiteta, 2004. – 156 s.

9. Levyc'kyj A. E. Porivnjal'na gramatyka anglijs'koi' ta ukrai'ns'koi' mov / Ju. A. Levyc'kyj. – K.: Osvita Ukrai'ny, 2007. – 136 s.

10. Levyc'kyj A. E. Funkcional'ni zminy v systemi nominatyvnyh odynyc' suchasnoi' anglijs'koi' movy: Avtoref. dys… dok. filol. nauk: 10.02.04/ KDLU. – Kyi'v, 2009. – 37 s.

11. Charteris–Black J. The Blackbird on the Shoulder – Gender & Metaphors of «Depression». Paper presented at the «7th International Conference on Researching and Applying Metaphor (RaAM 7)» on «Metaphor in Cross Cultural Communication», held at the University of Extremadura, Spain, 2008. – 145 p.

12. Clark B. Stylistic analysis and relevance theory // Language and Literature. 2006. – Vol.5. – №3. – P.10–15.

13. Meyer Ch. F. English Corpus Linguistics: An Introduction. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 185 p.

Василенко О. М., *кандидат психологічних наук, доцент кафедри іноземних мов за професійним спрямуванням, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), oks.vas.oks@gmail.com*

Горяінова В. В., *студентка факультету української філології та літературної творчості ім. Андрія Малишка, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), oks.vas.oks@gmail.com*

Концепт «добро» в англомовній картині світу

Здійснено дослідження системної організації одиниць лексико–семантичного поля добра в англійській мові та визначення особливостей вираження поняття добра на мові. Переважна більшість поняття «добро» оказіонального характеру, функції яких визначаються переважно з контексту. Лексико–семантичне поле концепту «добро» представлено різними лексичними та граматичними класами, які об'єднуються на загальній базі добра, в результаті чого вони є явними або неявними. Полевий підхід дозволив виявити системні зв'язки та ієрархічні зв'язки між одиницями в лексико–семантичному полі «добро», встановити внутрішню структуру системи, вивчати області вивчення мов, а також добре відрізняти їх відмінності та схожість.

Ключові слова: *концепт, контекст, добро, лексико–семантичне поле, мова, значення.*

* * *

УДК 17.023.34:1(091)

Лущ У. І.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та економіки, Львівський національний медичний університет ім. Данила Галицького (Україна, Львів), ulyana.lushch@gmail.com

Евдемонізм та гедонізм крізь призму сучасної західної філософії

Досліджено вплив античних евдемонізму та гедонізму на становлення концепцій щастя у західній філософії кінця XX – початку XXI ст. за допомогою герменевтичного, дескриптивного, типологічного методів, компаративного та каузального аналізу, синтезу. З'ясовано недоліки заснованих на психологічному гедонізмі сучасних підходів до визначення щастя. Проілюстровано підстави актуалізації евдемонізму у сучасній філософії. Розглянуто специфіку конституйованої в евдемонізмі кореляції між чеснотами, цінностями, благом та щастям. Пояснено вагомість подолання суб'єктивістсько–релятивістського радикалізму та потребу формування нової сталої етичної системи координат для повноцінного розвитку людської самості. Обґрунтовано актуальність для сучасної людини евдемонічного визначення щастя як мети життя, що досягається через самовдосконалення, самореалізацію та процвітання людини. Доведено, що его–центрована природа щастя не суперечить, а натомість сприяє здоровій соціальній взаємодії.

Ключові слова: *щастя, благо, цінність, чеснота, самовдосконалення, евдемонізм, гедонізм, насолода.*

Сучасна людина переживає «втрату обрію»: класична світоглядна система координат і традиційні моральні орієнтири зазнали критики, людина втратила зв'язок з Абсолютом, завдяки посиланню на який вона раніше обґрунтовувала свої вчинки, вбачала смисл у тому, що з нею відбувається в світі, та віднаходила своє вище призначення. Метанаративи, які пов'язували життя людини з чимось вищим і божественним, вплітали його в космічний історичний процес, надаючи йому об'єктивної значущості, більше не працюють. Якщо раніше в різні епохи героїчна аскеза, етика честі, громадянська активність або чернече служіння вважалися «вищою» діяльністю, то Реформація утвердила цінність «звичайного життя»: життя в цьому світі, життя на роботі, на виробництві та в сім'ї стало гідним способом служіння Богові. Але все ж, у протестантизмі життя людини, хоч і «звичайне життя», зберегло зв'язок з Вищим Повнішим Буттям, з Абсолютом, з Богом, адже саме Йому людина присвячує свою щоденну діяльність і саме Він встановлює норми, яких має притримуватися людина. Внаслідок секуляризації та раціоналізації відбулося «розчаклування» світу: світ позбувся божественного смислу і кінцевої мети, а цінності релятивізувалися. Трансформації Модерну сформували проблему, яка турбує сучасну людину: в чому сенс і зміст мого життя? чи не є моє життя змарнованим, «втраченим часом»? За таких обставин, як зазначає Чарльз Тейлор, симптоматичними для сучасності стали скарги людей на втрату Его та самоповаги, порожнечу, відчуття безцільності та нікчемності [11, с. 19, 23, 45–46]. За цих нових обставин людина потребує надати своєму життю нового сенсу, а відтак проблема щастя набуває неабиякої актуальності, адже змістовне, наповнене життя неможливе без спрямованості до щастя. Водночас постає питання про те, чи справді можливе абсолютно нове визначення щастя, яке категорично пориває з попередньою традицію, і чи дійсно класичні концепції щастя втратили свою вагомість для світоглядної ситуації сучасності.

Мета статті – дослідити вплив античних евдемонізму та гедонізму на становлення концепцій щастя у філософії кінця XX – початку XXI ст. Для досягнення мети у дослідженні були використані герменевтичний, дескриптивний і типологічний методи, компаративний та каузальний аналіз, синтез.

Eudaimonia з грецької означає «мати добрий daimon», daimon своєю чергою має багато значень, зокрема в діалозі «Тімей» Платон визначає його як божественну часточку, яка підносить нас над земним смертним життям і піклування про яку наближає нас до нетілесного досконалого світу. Тож eudaimonia інтерпретується як провадження доброго життя, коли душа належно виконує своє завдання, прямуючи до здійснення своєї кінцевої мети. Eudaimonia встановлює зв'язок між божественним і людським [5]. Усі вчинки та мотиви людини, за Платоном, пояснюються певним ладом сущого, на вершині ієрархії якого перебуває Ідея Блага. Це найвище, «засадниче благо», яке легітимізує різноманітні «життєві блага», надає їм статусу благ. Людина не просто має обов'язок діяти згідно з Найвищим Благом, вона повинна любити його, любити те, що благе, і саме ця любов (а не обов'язок) спонукає її до добрих вчинків [11, с. 92–93]. Отже, eudaimonia – це етичне поняття, а не психологічне. Етика розкривається через концепт блага, що пов'язаний з прагненням досконалого життя і відтак розгортає телеологічну перспективу, найповніше обґрунтовану Аристотелем [8, с. 170].

Якщо Платон, натхненний абстрактністю математики, говорить про Найвище Благо, яке є метою всіх людських прагнень і єдине для всіх, то Аристотель з погляду біології визнає розмаїття видів і тому зауважує, що є різні типи блага для кожного виду. Аристотель стверджує, що щастя є найвищим благом для людини, оскільки воно жадане заради нього ж самого, а не заради досягнення чогось іншого. Ми докладаємо зусиль, щоб розвинути чесноти, відчути певні емоції, стати здоровими та заможними задля досягнення іншої, вищої мети, а щастя є самодостатнім, ми обираємо його заради

нього самого. В Аристотелівському евдемонізмі щастя пов'язане з двома поняттями: ergon та telos. Ergon – це завдання або функція, те, до чого призначена людина. Ergon лікаря – це та функція, яку він повинен майстерно виконувати як лікар; ergon скульптора – та функція, яку він повинен майстерно виконує як скульптор; ergon людини загалом Аристотель визначає як діяльність раціональної частки душі згідно з чеснотами. Поль Рікер вказував на близькість «життєвого плану» та Аристотелевого ergon. Він зазначав, що «життєвий план» – це поняття етико–культурного виміру, а не біологічного. «Життєвий план» інтегрує в єдине ціле різні часткові дії та часткові цілі, що належать до різних сфер діяльності людини (професійного, сімейного, соціально–політичного життя, дозвілля) [8, с. 177–178]. Telos, за Аристотелем, – це кінцева мета, ціль: якщо telos жолудя – стати дубом, то telos людини – процвітати, тобто жити щасливим життям, реалізовуючи свій ergon, тобто вдосконалюючи свої чесноти [6]. Отже, щастя – це не психічний стан чи почуття, в Аристотелівській інтерпретації щастя ототожнюється з належним способом життя [1, с. 10–11 (1097b22–1098a20)].

Іншою впливовою античною концепцією щастя став гедонізм. Важливо зауважити, що є два типи гедонізму: психологічний та етичний. Психологічний гедонізм зосереджується на задоволенні та насолоді як відчуттях та почуттях. Гедонізм, сформований філософами Античності, є етичним, оскільки в ньому утверджується насолода як єдине, що є цінністю само собою, а отже, насолода визначається як благо, до якого має спрямовуватись життя людини. Автором концепції гедонізму був Аристіпп з Кірени, який розвинув найбільш радикальну його форму, ствердивши, що насолода як єдине благо полягає у власному (оскільки чужого не відчуваємо) фізичному минущому задоволенні окремої людини. Щастя він визначив як сукупність минущих насолод. Тому завдання людини – отримати якомога більше і якомога яскравіших насолод. Однак представники Кіренської школи, сформованої на основі його ідей, пом'якшили версію Аристіппа: вони проголосили, що метою людського життя є усвідомлений вибір тривалих піднесених насолод, які пов'язані з мудрістю та чеснотами. Епікурейська школа, яка виникла через сто років після Кіренської, поглибила цю пом'якшену форму гедонізму. Епікур стверджував, що духовні насолоди є повнішими в порівнянні з тілесними, адже тіло відчуває насолоду тільки від теперішнього, а душа чи розум – ще й від минулого і майбутнього. Задоволення інших людей нам потрібні не менше, ніж наші власні, адже неможливо жити спокійно і безпечно, якщо інші живуть без задоволення. Чесноти і приємне життя – нероздільні: життя в насолоді – це морально піднесене, справедливе, помірковане життя, яке враховує насолоду інших людей.

Доба відродженого гедонізму розпочалась у ранньому Модерні. Як доводить Метью Кінґ, гедоністична тенденція в етиці простежується ще від Джона Локка, який в трактаті «Есе про людське розуміння» пояснює: те, що викликає насолоду, ми називаємо благом, а те, що спричиняє біль – злом, тож щастя полягає в насолоді [5]. Томас Гоббс відкидає евдемонізм, з позиції емпіризму та матеріалізму критикуючи його метафізичні засади. Він розглядає людину як тіло в русі, яке позбавлене кінцевої мети (telos) чи зв'язку з божественним (daimon). Відтепер щастя вважається задоволенням, приємним відчуттям, при чому кожна людина сама визначає, який саме психологічний стан і емоції вона асоціює з щастям. Немає жодної загальної шкали, яка б відображала рівні щастя, адже щастя є суб'єктивним і кожен почуває себе щасливим по–своєму [10, с. 155]. У XVIII ст. Єремія Бентам розробив найповнішу модерну концепцію гедонізму або утилітаризму, як її стали називати, і визначив корисність як фундаментальне поняття цієї концепції. Він стверджував, що задля уникнення страждання і зла потрібно створювати корисні блага. Він сформулював «принцип корисності»: єдиним благом і метою правильної поведінки є найвище щастя якомога більшої кількості людей – але також було і егоїстичне формулювання, в якому йшлося про щастя зацікавленої групи людей.

На відміну від давньогрецького евдемонізму (в якому визнавалася необхідність досягнення об'єктивного блага, здійснення об'єктивної мети, вдосконалення об'єктивних чеснот), а також античного гедонізму (в якому насолода розглядалася в етичному аспекті як благо, пов'язане з чеснотливим життям) більшість концепцій щастя кінця XX – початку XXI ст. ґрунтуються на суб'єктивізмі, психологічному гедонізмі та утилітаризмі: щастя ототожнюється з насолодою окремої людини і кожна людина відчуває його по–своєму. Евдемонізм ґрунтується на об'єктивізмі, адже, згідно з Аристотелем, щастя – це діяльність, що полягає у реалізації чеснот, натомість з погляду сучасного філософа Леонарда Самнера, щастя – це психологічний стан, який відчуває навіть порочна людина (маньяк, терорист тощо). Він виділяє три типи щастя: «бути щасливим з приводу чогось», «почуватися щасливим», «мати щасливий настрій», «мати щасливе життя» (загалом) [10, с. 143–145, 158]. Роберт Нозік розрізняє дещо інші, але схожі типи: «бути щасливим з приводу чогось», «відчувати, що твоє життя щасливе зараз», «бути задоволеним своїм життям загалом» – і в кожному з цих випадків щастя ототожнюється з почуттям, проте, як він стверджує, щастя може також розглядатися як настрій – тенденція до переживання емоції щастя [5]. Попри розмаїття численних інтерпретацій щастя, як стверджує Л. Самнер, немає згоди серед філософів щодо того, чим є щастя, і взагалі не може бути єдиної простої концепції природи щастя, яка б усіх задовольнила [10, с. 139].

Л. Самнер встановлює засадничу кореляцію між щастям та автентичністю, акцентуючи в такий спосіб суб'єктивний досвід та особистісну суверенність. Автентичність щастя полягає в тому, щастя відображає не насаджені ззовні норми та переконання, а позицію, ставлення самої людини до свого власного життя: моє щастя – це те, що я вважаю, відчуваю і називаю щастям [4, с. 24]. Ніра Бедвар наводить контраргумент щодо концепції автентичності Л. Самнера. Уявімо надзвичайно ліниву людину, яка живе за рахунок успадкованих грошей і ні до чого не докладає жодних зусиль. Ця людина настільки лінива, що не хоче навіть докласти зусиль, щоб розважитись, тому вона звертається у певний центр, що надає послуги переживання різноманітних емоцій, вражень та досвіду у віртуальному світі, і купляє пожиттєвий абонемент. У віртуальному світі ця людина почуває себе щасливою, її

рішення відмовитися від реального життя у реальному світі було автономним (ніхто не змушував її до цього, це її добровільне рішення) та інформованим (вона знала про всі деталі того, що обирає, і про всі наслідки свого вибору). Згідно з Л. Самнером, автономність та інформованість є критеріями автентичності. Але чи можна сказати, що ця людина живе автентичним життям та досягла автентичного щастя? Н. Бедвар пояснює, що цей випадок схожий на той, коли людина свобідно і автономно обирає стати рабом: ця людина володіє свободою в момент прийняття рішення, але щойно вона обрала рабство, як свобода для неї втрачена. Тож ми можемо свобідно і автономно обрати щось віртуальне або фейкове, але автономність нашого вибору не робить його справжнім, автентичним. Н. Бедвар робить висновок, що Самнерова концепція автентичності є надто абстрактною, автор не наповнює автентичність змістом, намагаючись надати їй універсальності, але врешті, це призводить до виникнення суперечностей та непорозумінь [2, с. 58–61, 65–66].

Говорячи про суб'єктивність критеріїв та стандартів, які людина використовує для оцінки свого життя, Л. Санмер пояснює, що ці стандарти є «моїми», якщо я засвоюю їх в результаті критичної рефлексії, а не внаслідок маніпуляції чи примусу. Якщо внаслідок маніпулятивної соціалізації людина втрачає здатність критично мислити і приймає всі норми та стандарти своєї культури за належне, тоді її оцінка власного життя і щастя не є автономною, оскільки критерії та стандарти не є автентичними [2, с. 63; 10, с. 167–170]. Л. Самнер категорично заперечує існування будь–яких об'єктивних стандартів щастя та добробуту, будь–яких об'єктивних критеріїв, які б могла використати людина, щоб визначити, чи її життя щасливе і чи вона почувається щасливою. Він стверджує, що об'єктивними критеріями щастя не можуть бути ні раціональність, ні моральність, ні досконалість: наприклад, справедлива, чесна та щедра людина, яка досягла досконалості у цих чеснотах, але водночас не здійснила свої мрії і через свою чесність та прямолінійність втратила роботу, не відчуватиме себе щасливою; або геній, який досяг вершин в науці та прославився відкриттями, але ніколи не розважався з друзями, не мав романтичних стосунків, оскільки не вміє будувати здорові відносини з людьми, теж не буде щасливим. Ні досягнення досконалості в якійсь справі, ні моральна чеснотливість не гарантують щастя та добробуту, людина сама обирає критерії свого щастя. Раціональність як об'єктивний критерій він теж заперечує, оскільки хто ж тоді має оцінювати цю раціональність: суддя, філософ, спільнота? [10, с. 164–165].

Однак Н. Бедвар спростовує таке заперечення будь–яких об'єктивних критеріїв та стандартів щастя і стверджує, що саме раціональність (яка включає здатність до передбачення) слугує цим критерієм, адже в іншому випадку автентичним, а отже, щасливим можна назвати життя людини, яка відмовилась незалежно приймати рішення, або людини, яка прикидається і обманює інших. Н. Бедвар підкреслює, що поняття «автентичність» варто наповнити змістом – а саме визначити автентичність як рису характеру – та повернутися до визнання базових об'єктивних критеріїв щастя [2, с. 59–61].

Деніел Рассел теж критикує концепцію щастя, сформульовану Л. Самнером. Він стверджує, що в сучасному світі, навіть коли вітаємо когось з днем народження і бажаємо щастя, то завжди маємо на увазі значно більше, ніж просте відчуття задоволення чи насолоди, більше ніж просто психологічний стан. Давньогрецьке визначення щастя як мудрого життя та самореалізації досі є актуальним. Д. Рассел зазначає, що позитивні емоції, звісно, необхідні для щастя, але щастя не зводиться до них. До того ж, щастя не епізодичне, а охоплює життя як ціле, отже, воно зорієнтоване на кінцеву мету, на процвітання людини впродовж життя, а не досягнення однієї фрагментарної цілі. Д. Рассел наводить приклад бачення 7–річною дитиною свого щастя: у дитинстві людина може мріяти стати жокеєм через любов до коней, але згодом, в юності чи ранній молодості реалізувавши свою мрію та побачивши свої результати, людина усвідомлює, що це не дасть їй змогу утримувати власну сім'ю та не забезпечить належним статусом, і тоді вона змінює курс, обирає іншу професію, але через це не перестає бути щасливою [9, с. 38–39].

Навіть з погляду психології актуальним є виявлення і дослідження тих рис характеру, які сприяють почуттю щастя. Відтак і філософія не може відмовитись від розгляду щастя крізь призму чеснот, адже чесноти (це, фактично, ті ж позитивні риси характеру, але тільки розглянуті в аспекті етичного зв'язку з благом та цінностями) сприяють провадженню доброго життя, а отже, щастю та добробуту [4, с. 38]. Аристотелівський евдемонізм не втрачає актуальності й сьогодні: до цієї концепції, окрім Д. Рассела, звертаються, зокрема, Стівен Дарвол, Філіппа Фут, Розалінд Гарстгаус, Річард Краут, Марк ЛеБар та інші [4, с. 25].

Чарльз Тейлор стверджує, що самість людини неможлива без орієнтації стосовно блага, оскільки саме позиція людини щодо блага зумовлює те, ким людина по суті є. Самістю, пояснює Ч. Тейлор, ми не володіємо у той же спосіб, як володіємо внутрішніми органами, адже легені чи печінка існують незалежно від того, чи ми щось про них знаємо. Натомість, бути самістю означає мати саморозуміння, а розуміти себе неможливо без визначення мети свого життя, щастя, добра і зла. Самостями ми є тільки тією мірою, якою шукаємо і знаходимо свою орієнтацію стосовно блага [11, с. 33–34]. Ч. Тейлор наголошує, що можна критикувати, відкидати чи обирати певні моральні погляди, але моральної орієнтації як такої позбутися не можна, адже вона не є певним метафізичним поглядом: орієнтація стосовно блага – це умова набуття людиною властивостей діяльної самості (якій властива саморефлексія, самооцінювання, самоінтерпретація, а для цього потрібна певна система моральних координат) [11, с. 99]. Тож сучасна людина, відмовляючись від традиційної моралі, обирає задля ефективності своїх дій та впорядкованості життя в цілому іншу концепцію, наприклад, утилітаризм, але утилітаризм, зауважує Ч. Тейлор, це теж система координат, яка передбачає орієнтацію на певне благо, покликаючись на певний ідеал раціональності та щастя [11, с. 31].

Розглядаючи кореляцію між щастям та цінностями, Джон Кросбі описує три види цінностей. Найнижчою в цій ієрархії є така цінність, яка можлива тільки завдяки тому, що вона проживається людиною, людина її утверджує і стає мірилом цієї цінності. Однак поза досвідом окремої людини вона набуває нейтральності

і перестає бути цінністю. Прикладом може слугувати вода: коли я відчуваю спрагу, вода є цінністю для мене, оскільки вона приємна, корисна і задовольняє мою спраглість; сама собою вода не є цінністю, вода є цінною тому і тільки тому, що виконує певну функцію і задовольняє певну потребу. Саме цей тип цінності лежить в основі тієї форми *гедонізму*, згідно з якою метою людського життя є задоволення будь–яких імпульсів, бажань та пошук насолоди.

Другий тип – це bonum Томи Аквінського, це така цінність, яка ґрунтується на раціональній природі людини і протиставляється задоволенню імпульсів і тілесних потреб, проте ця цінність також є цінністю для мене і завдяки мені. Цей тип цінності є засадничим для *евдемонізму*, в рамках якого мета життя визначається як досягнення щастя шляхом самовдосконалення. Дунс Скот називав це affectio commodi – природна схильність до щастя. Людина у прагненні до щастя керується розумом, розвиває себе, але благо і щастя інших розглядає виключно крізь призму досягнення щастя нею самою, тобто вона дбатиме про щастя інших в якості умови власного щастя. Майк Мартін (Martin) стверджує, що саме таким і може бути щастя – его–центрованим, і пояснює, що це не виключає здатність дбати та піклуватися про інших, це означає, що ми сприяємо благополуччю інших людей в нашому житті не лише заради того, щоб вони були щасливими, але й тому, що вони є частиною нашого життя і їхнє благополуччя робить щасливими нас. Тож насправді, наше щастя допомагає нам усвідомити моральні обов'язки перед іншими і мотивує нас до їх виконання. До того ж, зосередженість людини на власному щасті не означає вседозволеність; як і у випадку зі свободою, реалізація власного щастя не повинна загрожувати щастю інших або приносити шкоду іншим. Отже, щастя завжди пов'язане з етичними переконаннями людини. Щастя є моральним благом, але не чеснотою: щастя – це благо, прагнучи якого людина розвиває і вдосконалює свої чесноти, підсумовує М. Мартін [7, с. 23, 26–27, 29].

Третій і найвищий тип – це цінність–в–собі, абсолютна цінність, яка не залежить від жодних обставин і не потребує бути кимось утверджена через задоволення чиїхось потреб; це така цінність, що заслуговує належного ставлення сама собою. Наприклад, людська гідність: вона є цінністю–в–собі і поважати гідність людини потрібно за умовчанням, безвідносно до того, чи приносить мені користь ця конкретна людина. Саме цей тип цінності уможливлює трансцендування людини, вихід людиною за межі самої себе та своїх потреб. В концепції Дунса Скота це affectio justitiae – спрямованість волі на вище благо, яке не зосереджене на людському Я, а отже, яке відкриває шлях для трансцендування [3, с. 174–179]. Дж. Кросбі зазначає, що людська природа детермінує нас прагнути щастя, свободу ж ми проявляємо у виборі одного з трьох типів цінностей, що слугуватиме осердям нашого щастя [3, с. 181–183].

М. Мартін пропонує класифікацію чеснот: 1) *чесноти серця* зосереджені на оцінюванні того, що є благом, і ґрунтуються на турботі і зобов'язанні (вдячність, любов, самоповага); 2) *чесноти волі* полягають у прагненні блага (сміливість, надія, самоконтроль); 3) *чесноти розуму* як здатність розгледіти благо (моральне розуміння, смирення, вдумливість). Ці три категорії, як він стверджує, вказують на кореляцію між добрим характером та щастям [7, с. 34].

Посилаючись на приклад Декларації про Незалежність США, М. Мартін підкреслює, що в політичній площині прописане право людини прагнути до щастя. Це означає, що держава повинна створювати умови для досягнення людиною щастя, сприяти їй у цьому, але тут зовсім не йдеться про те, що держава повинна зробити людину щасливою. Людина сама повинна досягати щастя, і бути щасливою – це те, що залежить від самої людини, а не від зовнішніх факторів [7, с. 20–21].

М. Мартін притримується евдемоністичного визначення щастя як его–центрованого блага і висуває аргументи на користь цієї інтерпретації. По–перше, він звертається до концепції Дарвіна, згідно з якою розумні істоти природно запрограмовані насолоджуватися щастям, яке є підставою для самозбереження і розмноження, адже інакше вони б не прагнули побороти негативні обставини і в них не було б мотивації продовжувати існування за несприятливих умов. З іншого боку, відчуття нестачі щастя стимулює розвиток та інновації, оскільки абсолютне самовдоволення призупинило б рух вперед та вдосконалення. Упродовж історії еволюціонує тільки визначення щастя і формується здатність людини вбачати значущість та вищий смисл у своєму житті. По–друге, доказом его–центрованої природи щастя є те, що щастя завжди пов'язане з широким спектром позитивних, приємних психологічних станів, почуттів та емоцій (задоволення, радість, веселість, бадьорість, умиротворення, впевненість тощо). Саме щастя не є ні почуттям, ні емоцією, але воно завжди супроводжується ними і слугує запорукою психічного здоров'я людини. Щастя не зводиться до психічних станів, натомість завжди пов'язане з діяльністю, відносинами та досягненнями: відчути стан ейфорії можна завдяки певним речовинам, але більшість здорових людей надають перевагу щастю в реальному житті, навіть якщо це передбачає тимчасові періоди нещастя, і не можуть вдовольнитися ілюзорною ефемерною емоцією, викликаною певними речовинами. По–третє, щастя інтегрує наше життя: допомагає визначити пріоритети, узгодити суперечливі прагнення і бажання, досягти самореалізації [7, с. 23–26]. Але, як вже згадувалось раніше, М. Мартін наголошує, що щастя інших необхідне для власного щастя окремої людини і це не суперечить его–центрованій природі щастя.

Висновок. Отже, як свідчить здійснений огляд сучасних філософських концепцій щастя, наслідком світоглядних трансформацій та релятивізму сучасності стали спроби побудувати абстрактну, універсальну, а тому не обтяжену об'єктивними цінностями гедоністичну модель щастя. Проте радикальний суб'єктивізм та змістовна ненаповненість такої моделі зумовлюють, натомість, її фрагментарність та призводять до суперечностей при її застосуванні у житті конкретних людей. Тому в сучасній філософії дедалі чіткіше усвідомлюється потреба повернутися до засадничого блага та фундаментальних цінностей, які хай вже і не вважаються об'єктивними у класичному сенсі, тобто такими, що відображають вищий космічний лад, але принаймні вони є інтерсуб'єктивними, і ця інтерсуб'єктивність – утверджуючи вагомість і

значущість ціннісної системи координат хоч не у космічному масштабі, а лише в людському світі – формує твердий ґрунт, опираючись на який людина прокладає свій шлях до автентичності та щастя. Радикальний суб'єктивізм та релятивізм були необхідною реакцією на традиційні цінності, які більше не працювали, однак після краху попередньої ціннісно–нормативної системи сучасній людині пора побороти аномічний стан та віднайти нові етичні дороговкази. Подолання кризи цінностей можливе, зокрема, завдяки концепції евдемонізму, яка встановлює чітку кореляцію між добрим життям, щастям як його метою та чеснотами як засобами досягнення щастя. Оскільки чесноти передбачають самовдосконалення, самореалізацію та орієнтацію людини щодо блага (вищого за егоїстичні бажання конкретного індивіда, яке є благом й для інших людей), то вони з необхідністю окреслюють інтерсуб'єктивні критерії щастя, що об'єднують людину з іншими, укріплюють соціальні зв'язки та допомагають людині провадити змістовне життя, уникаючи оманливих орієнтирів та марнування часу. Тож попри те, що психологічний гедонізм все ще зберігає свою вагомість у західній філософії XX – початку XX ст., дедалі більше сучасних філософів звертаються до евдемонізму.

Список використаних джерел

1. Aristotle. Nicomachean Ethics / Trans. and Ed. by Roger Crisp / Aristotle. – Cambridge: Cambridge University Press, 2014. – 258 p.
2. Badhwar N. K. Well–Being: Happiness in a Worthwhile Life / Neera K. Badhwar. – Oxford: Oxford University Press, 2014. – 264 p.
3. Crosby J. F. The Selfhood of the Human Person / John F. Crosby. – Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 1996. – 313 p.
4. Haybron D. M. Philosophy and the Science of Subjective Well–Being / Daniel M. Haybron // The Science of Subjective Well–Being / Michael Eid, Randy J. Larsen. Eds. – New York, London: The Guilford Press, 2008. – P.17–43.
5. King M. Heidegger and Happiness: Dwelling on Fitting and Being / Matthew King. – London; New York, NY: Continuum, 2009. – 154 p.
6. Lobel D. Philosophies of Happiness: A Comparative Introduction to the Flourishing Life / Diana Lobel. – New York, NY: Columbia University Press, 2017. – 400 p.
7. Martin M. W. Happiness and the Good Life / Mike W. Martin. – New York, NY: Oxford University Press, 2012. – 230 p.
8. Ricoeur P. Oneself as Another / Paul Ricoeur / Trans by Blamey Kathleen. – Chicago and London: The University of Chicago Press, 1992. – 363 p.
9. Russell D. C. Happiness for Humans / Daniel C. Russel. – Oxford: Oxford University Press, 2012. – 296 p.
10. Sumner L. W. Welfare, Happiness, and Ethics / Leonard W. Sumner. – New York: Oxford University Press Inc., 2003 – 252 p.
11. Taylor Ch. Sources of the Self. The Making of the Modern Identity / Charles Taylor. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – 624 p.

Lushch U. I., *candidate of philosophy, associate professor, Department of Philosophy and Economics, Danylo Halytsky Lviv National Medical University (Ukraine, Lviv), ulyana.lushch@gmail.com*

Eudaimonism and hedonism from the contemporary western philosophy perspective

The article aims to examine the influence of the ancient Greek eudaimonism and hedonism upon theories of happiness forming in the Western philosophy of the 20th – the beginning of the 21st centuries by means of hermeneutic, descriptive, typological methods, comparative and causal analysis, and synthesis. The paper clarifies deficiencies of the contemporary approaches to happiness shaped by psychological hedonism. It illustrates the reasons for eudaimonism relevance in the contemporary philosophy. It describes the specificity of virtues–values–good–happiness correlation constituted in eudaimonism. It explains the importance of overcoming subjectivist–relativist radicalism and the need to form a stable ethical framework required for a complete development of the human selfhood. It is argued that the eudaimonistic definition of happiness as the goal of life achievable through self–improvement, self–actualization and flourishing remains relevant for a contemporary person. It is proved that ego–centred nature of happiness does not contradict a healthy social interaction and, on the contrary, it contributes to it.

Keywords: *happiness, good, value, virtue, self–improvement, eudaimonism, hedonism, pleasure.*

* * *

УДК 17.021.2–021.272(1–11)(1–15)

Жень Цзя,
аспірантка, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), bvp51@ukr.net

Життєвий цикл Планетарної особистості: шлях від кванта смислу до артефактів планетарної культури

Аналізується потенціал ідеї Планетарної особистості як ідеалу людини XXI століття за алгоритмом: інтегратор соціальної взаємодії людей між собою (синергетичний процес) – Продукт (духовне виробництво) – компетенції (освіта) – ідеологія (виховання) – принцип (управління) – товар (маркетинг, торгівля, ринок) – засіб тиску або агресії (війни) – критерій (експертна діяльність). При цьому доводиться, що саморозгортання явища Планетарної особистості має чотири стадії з специфічним наповненням кожної з них, а саме: 1) зародження: смисл – психофрактал; 2) становлення ідея – ідеал особистості і суспільства – модель; 3) функціонування: продукт – компетенції – ідеологія – критерій – принцип – товар – інтегратор соціальної взаємодії – засіб тиску, агресії, війни; 4) сходження: артефакти планетарної геокультури.

Ключові слова: *Планетарна особистість, суспільство, цикл, смисл, психофрактал, ідея, ідеал, освіта, виховання, продукт, товар, маркетинг, ідеологія, принцип, управління.*

Наступ інформаційної цивілізації кардинально змінює не тільки життєустрій і образ життя планетарної спільноти, але виносить на поверхню принципово інший ідеал людини XXI століття. Відомо, що ідеал нової доби не занурений у цивілізаційне лоно техногенної цивілізації, а його слід спроектувати на основі властивостей інформаційної цивілізації, не розриваючи формоутворення родового життя планетарної спільноти. У цьому полягає глибина проблеми пошуку ідеалу суб'єкта культурно–історичної дії у горизонті становлення інформаційної цивілізації.

Потреба у визначенні ідеалу людини інформаційної доби обумовлена тим, що «образ людини, яку ми вважаємо істинною, сам стає чинником нашого життя. Він передрішає характер нашого поводження з нами самими і з іншими людьми, життєву настроєність і вибір завдань» [13, с. 448–449].

Обґрунтування ідеалу людини XXI століття є не простою справою, оскільки ідеал як чинник соціального розвитку майже зник, за висновком М. Бердяєва, зі свідомості ще у XIX–XX ст. Внаслідок того, що людину визнали продуктом суспільства, ідеал людини і був замінений на ідеал суспільства. При цьому проголошувалося, що само досконале суспільство може бути досягнуто поза межами моральних зусиль людини. Аналізуючи історичні типи ідеалів людини, М. Бердяєв вказував, що в минулі епохи взірцем був ідеал цілісної людини. Так, в античний період було оспівано ідеал мудреця, що містив в собі цілісне відношення до життя та духовну перемогу на стражданням та злом життя, досягнення внутрішнього спокою. В цьому

ідеалі центральне місце надавалось інтелекту, знанням, просвітленості. Крім того, ідеал мудреця був притаманний не лише народам Стародавньої Греції та Риму, а також і Сходу – Китаю, Індії.

Християнський світ сформулював ідеал святого, тобто просвітленої людини, що одержала перемогу над своєю тваринною вітхою природою. Водночас християнське середньовіччя створило до того ж образ лицаря, що жертовно служить своїй вірі та ідеї. Що стосується ідеального образу людини Нового часу, то М. Бердяєв доходить висновку, що такого взагалі немає.

Нова історія не створила ідеалу людини. Наприклад, ідеальний образ громадянина не може бути розцінений як образ мудреця, святого або лицаря, оскільки він занадто пов'язаний з політичним життям суспільства. Разом з тим, в той час з'явився ряд професійних образів людини, що потребували певних досконалостей: образ вченого, артиста, політичного діяча, хазяїна–підприємця, робітника. І саме останній образ – робітника – й намагались свого часу перетворити в цілісний ідеальний образ «товариша», що має замінити мудреця, святого і лицаря для тієї епохи. При цьому, як зауважує М. Бердяєв, в образі «товариша» зовсім гасне образ людини, викривлюється образ та подоба Божа. Отже, для Нового і Новітнього часу характерно подрібнення образу людини на ряд професійних образів та ідеалів, зникає цілісність [11, с. 68–69].

Якщо оглянути сучасну літературу, що може запропонувати ідеал людини на провідну роль у просторі інформаційної доби, то діапазон пропозицій буде дуже великий. Ми маємо на увазі ідеї про боголюдину (С. Л. Франка), Симфонічну особистість (Красавіна), Зверхлюдину Ф. Ніцше, Постлюдину (С. Хорунжего), Колективну особистість, Планетарну особистість (В. Беха, Ю. Бех), Ноосферну особистість (Н. Макарової, О. Сташкевич), Променеве людство (К. Ціолковського), Глобальну особистість, «Глобальний человейник» (О. Зінов'єва), Інтермен (І. Девтерова), електронну особистість, віртуальну особистість, штучну особистість, кіборгів, людей–роботів, нарешті, клонів, як би нам це здавалось сьогодні абсурдним.

У той же час відомо, що частина дослідників **песимістично відноситься до побудови моделі людини** взагалі. Так, наприклад, Е. Ліч у праці «Models of man» ставить завдання прослідкувати зміну соціально–філософських моделей людини протягом останніх століть [14, p. 151]. Термін «модель» використовується в значенні жорсткої спрощеної концептуальної схеми, що служить допоміжним засобом для пізнання. (Саме у цьому сенсі філософи і соціологи XX століття – Т. Парсонс, Е. Дюркгейм, М. Вебер, К. Леві–Строс та ін. будували свої моделі).

Автор, мається на увазі Е. Ліч, виділяє чотири моделі людини: 1) «декартівську»; 2) «дарвіністську (контовску); 3) модель «молодого Маркса»; 4) «Маусса (Малиновского)». Кожна з них відповідає певному історичному етапу в соціальній філософії. Розглянувши ці моделі, він приходить до висновку, що жодна з них не може вичерпно представити людину, і, на його думку, це пов'язано з наявністю у неї свободи волі. Далі він ставить принципово питання про можливість побудови «моделей людини» взагалі.

Р. Рупова у дисертаційному дослідженні на тему: «Антропологические модели в социальной философии XX – начала XXI веков» намагалась вирішити проблему систематизувати дані напрацювання у цій сфері, але їй це, на наш погляд, не вдалося [Див.: 9].

У свою чергу, Роджер Т. Еймс у статті «Индивид как «фокус–поле» в классическом конфуцианстве» подає п'ять підходів – підходів, образів або моделей особистості у вченні Конфуція. При цьому нагадуємо, що перша модель – «пола людина» у площині якої китайський «індивідуум» визначається як особливий вид самозречення або безособистості; друга модель – автономна особистість; третя – органічне «Я», четверта – «Я» як частина цілого; п'ята – особистість як фокус і поле в моделі «фокус–поле» [12, с. 295–317]. Але усі вони потребують, як нам здається, значного теоретичного пояснення своєї практичної придатності для використання у виховній практиці XXI століття.

Ми ж, на відміну від скептиків, налаштовані позитивно, оскільки сьогодні серед дослідників Сходу і Заходу спостерігають рух у напряму зближення різних філософських світоглядних парадигм у напряму порозуміння людини і світу на новому етапі еволюційного розвитку. Це надихає на розуміння того, що ідея Планетарної особистості може стати тим аттрактором, що об'єднає світові філософські школи і течії у органічну Світову філософську думку про ідеал людини XXI століття. Тому нам треба знайти образ нової людини спираючись на стан сучасної планетарної спільноти і ході її еволюційної зміни, що логічно обумовлюються зміною «духу епохи». На цьому фоні цікавим, з точки зору реалізації мети даного дослідження, є процес еволюційних перетворень планетарної людини під тиском «духу епохи». Його подано у праці В. Беха і Ю. Бех «На порозі сингулярності: планетарна спільнота у вирі Всесвіту» [Див.: 2].

Їх ідея полягає у тому, що еволюцію планетарного світу забезпечує людина, що здатна опанувати смислогенез. І по мірі того, яким матеріалом духовного світу вона здатна оперувати вона піднімає планетарну спільноту по цивілізаційним щаблям еволюції. Це принциповий висновок на якому тримається уся концептуальна база і не тільки цього дослідження. Саме по щаблям смислогенезу ми піднімаємось у Всесвіт.

Перехід біосфери в ноосферу, підкреслював В. Вернадський, «не може бути зупинений людською історією». «Він підготовлений сотнями тисяч поколінь і не може бути змінений «випадковостями» людської історії».

Аналогічні погляди відстоював і П. Тейяр де Шарден. На його думку, людина в процесі ноогенезу приймає на себе подвійну функцію – реалізує себе, з одного боку, як «мислячий центр перспективи», «центр конструювання Універсуму», з іншого – як «вісь і вершина еволюції», як суб'єкт «спрямованого розвитку» [Див.: 10, с. 37, 40]. Саме на цьому базується логіка ноостичного олюднення природи. «Ноосфера, – пише вчений, – прагне стати однією замкнутою системою», в якій «Земля не тільки покривається міріадами крупинок думки, але огортається єдиної мислячої оболонкою, що утворює функціонально одну велику крупинку думки в космічному масштабі» [10, с. 258].

Мета статті полягає у обґрунтуванні позитивного потенціалу ідеї–концепту Планетарної особистості для

використання його у якості засобу формування ідеалу пересічної людини інформаційної доби і колективного ідеалу Світового суспільства знань.

У якості робочої гіпотези ми маємо розглянути антропологічну глобалізацію – як рух від першого визначення до другого, від сумативної до системно–цілісної спільності людства. Основою планетарного суспільства, на фундаменті якого формується планетарна особистість, є людська спільність у своїй системній цілісності» [4, с. 314].

Складність моменту полягає у тому, що на початок XXI століття ми маємо справу лише з ідеєю Планетарної особистості, що тільки входить у когнітивний аналіз соціального розвитку світової спільноти. Є дві причини, що буквально вносять ідею Планетарної особистості у наше життя. Перша з них торкається стану морфологічної основи планетарного світу, що знаходиться у мейнстримі становлення планетарного соціального організму.

Друга – це підйом «духу епохи», що на початку XXI ст. піднявся на якісно іншу ступінь розвитку, розбурхавши ментальні засади світового етносу і зруйнував ідеали людини, що були притаманні техногенній цивілізації. Виявляється, що ми не зрозуміли своєчасно, або не сприйняли серйозно, попередження Г. Гегеля про те, «що якщо тільки дух народу піднімається на більш високий рівень, всі моменти державного устрою, пов'язані з попередніми рівнями його розвитку, втрачають свою усталеність, вони повинні занепасти, і не існує сили, здатної їх утримати» [5, с. 379]. Як наслідок, планетарна спільнота отримала глобальну соціальну кризу, що розбурхала усі форми усталеного технократичного життєустрою планетарної спільноти.

Дослідники В. Бех і Ю. Бех досить аргументовано виклали в вищеназваній праці генетично пов'язані процеси саморозгортання людини, суспільства і зміни типів цивілізації на основі опанування світовою спільнотою змісту смислогенезу. Ми цілком погоджуємось з їх пропозицією вважати, що на етапі інформаційної цивілізації суб'єктом культурно–історичного процесу буде Планетарна особистість. По–перше, її поява у ланцюгу перетворень людського роду виглядає логічним; по–друге, її породження викликано змінами у суспільстві з породженням відповідно іншого його типу; по–третє, її взаємодія з новим типом суспільства породжує новий тип цивілізації; по–четверте, зсув у структурі особистості людини на цьому етапі на соціальну складову виглядає, на нашу думку, цілком логічним; по–п'яте, стадія до неї і стадія після неї цілком реальні і не викликають у нас ніякого непорозуміння.

Нам треба оцінити наскільки ідея Планетарної особистості може бути живучою і чи здатна вона пройти повний цикл життя класичної соціальної системи. Нам здається, що відповідь на це питання ми можемо дати позитивну.

Ідея Планетарної особистості, як представник інформаційної доби, має змінити ідею особистості техногенної цивілізації, «будучи одночасно думкою, видом, задумом, поняттям, уявленням, наміром, уявним образом» при входженні у свідомість пересічної людини образ Планетарної особистості змінює матрицю особистісного енерго–інформаційного силового поля і переструктуровує механізм її мислення. Людина починає бачити планетарний світ у іншому вимірі, визначає по–іншому власну функцію в ньому, починає формувати своє нове відношення до себе, суспільства і природи. Ідея остаточно у свідомості конкретної людини закріплюється її особистим ідеалом людини XXI століття.

Проте якщо «аналіз соціальних явищ здійснюється в контексті, що задається категорією «соціальне», експлікація цього поняття повинна логічно передувати аналізові конкретних явищ» [8, с. 42]. Це означає, що для системного освоєння явища Планетарної особистості ми маємо опрацювати робочу гіпотезу про те, що її життєвий цикл являє собою ланцюг перетворень: смисл – психофрактал – ідея – ідеал: особистості і суспільства – модель – критерій – продукт – компетенції – ідеологія – принцип – товар – інтегратор соціальної взаємодії людей між собою – засіб тиску, агресії, війни – артефакт культури.

При цьому вона здатна утворити ланцюг перетворень з чотирьох класичних етапів життя соціальних систем, а саме: 1) зародження: смисл – психофрактал; 2) становлення ідея – ідеал: особистості і суспільства – модель; 3) функціонування: продукт – компетенції – ідеологія – критерій – принцип – товар – інтегратор соціальної взаємодії – засіб тиску, агресії, війни; 4) сходження: артефакти планетарної геокультури.

Етап зародження явища Планетарної особистості вимагає висвітлення явища на рівні смислу кванта Планетарної особистості і психофракталу Планетарної особистості. Якщо сферою буття у першому випадку є ноосфера, то у другому – психосфера людини. Якщо у першому випадку засобом освоєння явища є мислення людини, інтуїція або інсайт, то у другому – переживання людини або зовнішнє навіювання як психологічна процедура впливу на підсвідомість людини.

Якщо звернутись до моменту зародження Планетарної особистості людини, то це означає, що ми маємо розпочати розгляд явища на підсвідомому рівні, тобто, ще у структурі Семантичного Всесвіту. Форма буття духовної субстанції – смисли, рухливість яких забезпечується смислогенезом. Людина сприятлива до процесів смислогенезу завдяки наявності у неї смислової сфери і відповідних механізмів, що її обслуговують [7, с. 252–275].

Іншим елементом етапу зародження явища Планетарної особистості є психосфера планетарного буття, що представлена психофракталами. Для нас залишається таємницею як смисли набувають форми архетипів і перетворюються на психофрактали. Але наявність психосфери важко не визнавати, оскільки з нею вже працює психологічна наука і встановлено, що це вже рівень на якому людина здатна завдяки механізму інтуїції витягувати з глибин Семантичного Всесвіту якісно нові смисли. Так, очевидно, відбулось і з ноуменом Планетарної особистості.

Таким чином, етап породження має дві складові – це смислове поле Всесвіту (психосфера соціуму) і резонуючого з ним смислове поле особистості людини до якої психофізичним механізмом сприйняття і психологічним механізмом мотивації підключена кожна людина. За умови збудження певного сегменту смислового поля Всесвіту зусиллям смислового поля людини у рух приходять архетипи певного сегменту

і утворюють власну спеціалізовану структуру – психофрактал. Зміст породженого психофракталу визначається видом і спеціалізацією збуджених архетипів.

Етап становлення даного явища проявляє себе появою ідеї про Планетарну особистість. Тут термін «ідея» (греч. идеа – початок, основа, первинний образ, поняття) – розглядається нами як основна думка, первинна уява, загальне поняття про явище. Прояв змісту психофракталу на межі нашої «підсвідомості–свідомості» свідчить про те, що предмет даного дослідження здійснив самовільний перехід з небуття у буття і заявив про себе **ідеєю** Планетарної особистості. К. Маркс при поясненні подібних переходів часто користувався синтетичними категоріями–поняттями: «практично–духовне» засвоєння дійсності, «чуттєво–надпочуттєве» – стосовно властивостей товару, «сутнісна єдність природи і суспільства» – стосовно людини. Таким кроком, ідея Планетарної особистості почала власне життя у соціумі.

Етап становлення даного явища складається, на нашу думку, з декількох взаємопов'язаних форм перетворення інтероіризованої ідеї Планетарної особистості, а саме: ідеалу, що є продуктом філософської рефлексії і моделі, що є продуктом наукової рефлексії людини.

Повернемось до ідеї Планетарної особистості і продовжимо характеристику даного ноумену, що постав на порозі феноменального світу. Для цього знову звернемось до праці Л. Чорної «У пошуках ідеалу», оскільки вона, з одного боку, характеризує ідею як самостійну семантичну одиницю, а з іншого – розглядає її як засіб когнітивного аналізу ідеалу [11]. Тож, дослідниця зазначає: «…в історії європейської філософії можна виділити три основні етапи в розумінні ідеї: онтологічний, гносеологічний, соціально–практичний. Саме по цих щаблях йшло формування категоріального апарату, на основі якого можна дослідити в подальшому проблему суспільного ідеалу [11, с. 48].

Вихід ідеї Планетарної особистості у форму ідеалу, означає, що явище по гносеологічній стежині спускається у феноменальний світ. Тому нас цікавить, що саме собою має представляти ідеал Планетарної особистості. В даному контексті особливо привертає увагу вислів австрійського мислителя Вольфганга Крауса: «Ідеали містять в собі надію на майбутнє, засіб, що може виключити нігілізм, руйнування, саморуйнування та цинізм» [6, с. 250].

Тож, спочатку вона, ідея Планетарної особистості, повинна засвітитися у суб'єктивованій формі, тобто, зайняти центральне місце у самосвідомості окремої особистості людини, а по мірі того як опанує певною кількістю людей у громаді чи суспільстві – стане домінуючою силою, тобто, стане ідеалом – колективним взірцем людини XXI століття – набуде об'єктивовану форму.

Нашу позицію підтримує висновок М. Бердяєва про те, що ідеал людини – це насамперед ідеал особистості. «Ідеал суспільства є ідеал, похідний від ідеалу особистості. Духовне суспільство є реальність, але реальність, зрощена з особистостями. Ідеальний образ людської особистості є розкриття образу і подоби Божої в людині. Ідеальний образ людини є образ Божий в ній. І цей образ є образ цілісний, а не роздріблений» [1, с. 211].

Специфіка цих новоутворень полягає в тому, що, раз склавшись, вони далі функціонують як єдине ціле міцно і усталено. Так має відбуватись і з ідеалом Планетарної особистості, як у структурі особистості, так і в структурі суспільства, тобто під час перебування його у суб'єктивованій і об'єктивованій формах. Одночасно це вказує на їх обов'язкову взаємодію між собою, оскільки одна і та ж субстанція перебуває у двох різних формах.

Таким чином, вихід явища Планетарної особистості на стадіє ідеалу означає остаточне закріплення його у площині феноменального світу, оскільки він набуває спочатку суб'єктивованої, а потім і об'єктивованої форми між якими встановлюються певна система взаємозв'язків і вони починають взаємодіяти один з одним. Ця взаємодія стає помітною, оскільки впливає на стан і функціонал пересічної людини, з'являється соціальна потреба цілеспрямованого використання цієї взаємодії у межах тієї чи іншої виховної системи.

Наука, спочатку фундаментальна, а потім і прикладна, має опанувати явищем і створити модель Планетарної особистості, що набуває властивостей засобу технологічного впливу на процес формування особистості. Тож, наступним кроком сходження ідеалу Планетарної особистості у феноменальний світ є набуття нею форми моделі. Наша наукова розвідка має лише закласти необхідну філософську основу під створення такої моделі, що має остаточно підняти предмет даного дослідження на стадію функціонування.

Етап сталого функціонування настає у момент виходу Планетарної особистості у феноменальний світ, оскільки починає функціонувати у якості специфічного продукту соціального процесу. При цьому вона набуває повноти властивостей і забезпечує низку продуктивних перетворень і інструментальних метаморфоз. Нам здається, що мінімальний набір їх складається з такого ланцюга: інтегратор соціальної взаємодії людей між собою (синергетичний процес) – продукт (духовне виробництво) – компетенції (освіта) – ідеологія (виховання) – принцип (управління) – товар (маркетинг, торгівля) – засіб тиску або агресії (війни) – критерій (експертна діяльність) та ін.

Етап сходження Планетарної особистості зі світової арени ми вбачаємо в артефактах культури інформаційної доби, що має поступитися інтелектуальній цивілізації і Ноосферній особистості. Отже, буття Планетарної особистості закономірно має застигати у вигляді артефактів культури інформаційної доби.

Артефакти – предмети культури, на відміну від явищ природи мають подвійну визначеність. З одного боку, у них, як і у природних явищ, також є об'єктивна визначеність, тобто їх можна розглядати як реальність, яка існує сама по собі, окремо від людини. Але з іншого боку, артефакти мають ще й іншу суб'єктивну визначеність. У них втілено те, що називають «смислом», «значеням». Планетарна особистість здатна оновити смислове поле власної життєдіяльності і утворити принципово інший ландшафт планетарної культури.

Ця об'єктивна визначеність виникає у них тому, що людина опредмечує у них світ уявлення, цілі, бажання, художній смак, ідеали тощо. Людина олюднює продукти своєї діяльності. Отже, предмети культури інформаційної доби безумовно будуть відрізняться від артефактів техногенної доби, оскільки вони будуть

наслідком духовно–творчої активності Планетарної особистості.

Затвердження людства в його цілісності, по В. Вернадському, означає переломний момент у розвитку планети, початок нової епохи людства, його історії. Тільки досягнувши відповідного стану, людство в своєму цілісному вимірі стає реальним суб'єктом затвердження ноосфери як «мислячого пласта біосфери». «Створення ноосфери з біосфери, – пише В. Вернадський, – ... вимагає прояви людства як єдиного цілого. Це його неминуча передумова. Це нова стадія в історії Планети, яка не можна порівнятися з минулим» [3, с. 261–262].

Висновок. Ідея Планетарної особистості здатна стати атрактором формування ідеалу людини XXI століття, оскільки вона: по–перше, перетинає усі три рівні соціальної реальності (мікро– мезо– і макро); по–друге, проходить метаморфози «простір–час», «інформація–енергія», «суб'єктивного – об'єктивного», а також «суб'єктивованого – об'єктивованого»; по–третє, задіяний у процесах підсвідомості – свідомості і надсвідомості людини, по–четверте, проходить етапи, що характеризують життєвий цикл будь–якої соціальної системи, а саме: зародження – становлення – функціонування – сходження.

Життєвий цикл явища представляє собою ланцюг перетворень: смисл – психофрактал – ідея – ідеал: особистості і суспільства – модель – критерій – продукт – компетенції – ідеологія – принцип – товар – інтегратор соціальної взаємодії людей між собою – засіб тиску, агресії, війни – артефакт культури, що цілком логічно вкладається у чотири стадії класичного циклу життя соціальних систем, а саме: зародження: смисл – психофрактал; становлення ідея – ідеал: особистості і суспільства – модель – функціонування: продукт – компетенції – ідеологія – критерій – принцип – товар – нтегратор соціальної взаємодії – засіб, тиску, агресії, війни; сходження: артефакт культури.

Сьогодні вивчати явище Планетарної спільноти є сенс саме на переході «ідея – ідеал», оскільки воно досягло лише цієї фази зрілості. Не менш цікавим предметом дослідження має стати саморозгортання ідеї і ідеалу у структурі біологічного організму людини і соціальному тілі Світового інформаційного суспільства, а також механізми взаємодії їх між собою.

Список використаних джерел

1. Бердяев Н. А. О назначении человека. – М.: Республика, 1993. – 383 с.
2. Бех В. П., Бех Ю. В. На порозі сингулярності: планетарна спільнота у вирі Всесвіту: монографія / В. П. Бех, Ю. В. Бех; Мін–во освіти і науки України; Нац. пед. ун–т імені М. П. Драгоманова. – К.: «МП Леся», 2014. – 220 с.
3. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера / Предисловие Р. К. Баландина. – М.: Айрис–пресс, 2004. – 576 с.
4. Гальчинський А. С. Маркс и современный мир. Гуманистическая доминанта / Анатолий Гальчинский. – К.: Лыбидь, 2015. – 328 с.
5. Гегель Г. Политические произведения. – М.: Наука, 1978. – 438 с.
6. Краус Вольфганг. Нигилизм сегодня, или Долготерпение истории. Следы рая. Об идеалах: [Эссе] / Вольфганг Краус; [Пер. с нем. А. Карельского, Е. Кацевой и Э. Венгеровой]. – М.: Радуга, 1994. – 256 с.
7. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1999. – 487 с.
8. Леонтьева Э. О. Основные способы экспликации социального в истории социально–философских учений / Э. О. Леонтьева // Социальное знание в поисках идентичности: стратегии социогуманитарных знаний в контексте развития современной науки и философии: сб. науч. ст. по материалам Всерос. науч. конф. (Томск, 25–26 мая 1999 г.) / Том. гос. ун–т, Рос. фонд фундамент. исслед.; [ред. М. П. Завьялова, В. Н. Сыров.]. – Томск: Водолей, 1999. – С.42–49.
9. Рупова В. М. Антропологические модели в социальной философии XX – начала XXI веков / Автореф. дисс. … канд. филос. наук. Спец. 09.00.11 – социальная философия. – Москва, 2008. – 27 с. – Режим доступу: http://synergia–isa.ru/wp–content/uploads/ 2012/01/rupova_ dissertacia.pdf
10. Тейяр де Шарден П. Феномен человека / предисл. Роже Гароди; пер. с фр. Н. А. Садовского. – М.: Прогресс, 1965. – 296 с.
11. Чорна Л. В. У пошуках ідеалу. Монографія. – К.: «Освіта України», 2016. – 508 с.
12. Это человек: Антология / Сост., вступ. ст. П. С. Гуревича. – М.: Высш. шк., 1995. – 320 с.
13. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.
14. Leach E. Models of man // Man and the social sciences. – L., 1999.

References

1. Berdjaev N. A. O naznachenii cheloveka. – M.: Respublika, 1993. – 383 s.
2. Beh V. P., Beh Ju. V. Na porozi synguljarnosti: planetarna spil'nota u vyri Vsesvitu: monografija / V. P. Beh, Ju. V. Beh; Min–vo osvity i nauky Ukrai'ny; Nac. ped. un–t imeni M. P. Dragomanova. – K.: «MP Lesja», 2014. – 220 s.
3. Vernadskij V. I. Biosfera i noosfera / Predislovie R. K. Balandina. – M.: Ajris–press, 2004. – 576 s.
4. Gal'chins'kij A. S. Marks i sovremennyj mir. Gumanisticheskaja dominanta / Anatolij Gal'chinskij. – K.: Lybid', 2015. – 328 s.
5. Gegel' G. Politicheskie proizvedenija. – M.: Nauka, 1978. – 438 s.
6. Kraus Vol'fgang. Nigilizm segodnja, ili Dolgoterpenie istorii. Sledy raja. Ob idealah: [Jesse] / Vol'fgang Kraus; [Per. s nem. A. Karel'skogo, E. Kacevoj i Je. Vengerovoj]. – M.: Raduga, 1994. – 256 s.
7. Leont'ev D. A. Psihologija smysla: priroda, stroenie i dinamika smyslovoj real'nosti / D. A. Leont'ev. – M.: Smysl, 1999. – 487 s.
8. Leont'eva Je. O. Osnovnye sposoby jeksplikacii social'nogo v istorii social'no–filosofskih uchenij / Je. O. Leont'eva // Social'noe znanie v poiskah identichnosti: strategii sociogumanitarnyh znanij v kontekste razvitija sovremennoj nauki i filosofii: sb. nauch. st. po materialam Vseros. nauch. konf. (Tomsk, 25–26 maja 1999 g.) / Tom. gos. un–t, Ros. fond fundament. issled.; [red. M. P. Zav'jalova, V. N. Syrov.]. – Tomsk: Vodolej, 1999. – S.42–49.
9. Rupova V. M. Antropologicheskie modeli v social'noj filosofii XX – nachala XXI vekov / Avtoref. diss. … kand. filos. nauk. Spec. 09.00.11 – social'naja filosofija. – Moskva, 2008. – 27 s. – Rezhym dostupu: http://synergia–isa.ru/wp–content/uploads/ 2012/01/rupova_ dissertacia.pdf
10. Tejjar de Sharden P. Fenomen cheloveka / predisl. Rozhe Garodi; per. s fr. N. A. Sadovskogo. – M.: Progress, 1965. – 296 s.
11. Chorna L. V. U poshukah idealu. Monografija. – K.: «Osvita Ukrai'ny», 2016. – 508 s.
12. Jeto chelovek: Antologija / Sost., vstup. st. P. S. Gurevicha. – M.: Vyssh. shk., 1995. – 320 s.
13. Jaspers K. Smysl i naznachenie istorii. – M.: Politizdat, 1991. – 527 s.
14. Leach E. Models of man // Man and the social sciences. – L., 1999.

Zhen Jia, *postgraduate student, National Pedagogic Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), bvp51@ukr.net*

The life cycle of the Planetary personality: the way from the quantum of sense to the artifacts of planetary culture

The article analyzes the potential of the idea of a Planetary Personality as an ideal of the person of the XXI century based on the algorithm: the integrator of social interaction between people (synergetic process) – product (spiritual production) – competence (education) – ideology (bringing–up) – principle (management) (marketing, trade, market) – a means of pressure or aggression (war) – a criterion (expert activity). At the same time, it turns out that self–deployment of the phenomenon of the Planetary Personality has four stages with a specific content of each of them, namely: 1) origin: meaning – psycho–fractal; 2) the emergence of the idea – the ideal personality and society – a model; 3) functioning: product – competency – ideology – criterion – principle – goods – integrator of social interaction – a means of pressure, aggression, war; 4) ascensions: artefacts of planetary geoculture.

Keywords: *planetary personality, society, cycle, sense, psycho–fractal, idea, ideal, education, bringing–up, product, goods, marketing, ideology, principle, management.*

* * *

УДК 321

Кадиевская И. А.,
доктор философских наук, профессор, заведующая кафедрой философии, политологии, психологии и права, Одесская государственная академия строительства и архитектуры (Украина, Одесса), marlinna@yandex.ru

Сазонов В. В.,
кандидат философских наук, доцент кафедры философии, политологии, психологии и права, Одесская государственная академия строительства и архитектуры (Украина, Одесса), marlinna@yandex.ru

Право человека на достоинство

Опорой человеческой личности, ее глубинной внутренней ценностью является достоинство. Духовная сила народа во многом зависит от чувства собственного достоинства. Человек, лишенный достоинства, не способен цивилизованно относиться к окружающему его миру: другим людям, обществу и государству. Поэтому от уровня защищенности достоинства каждого человека напрямую зависит благополучие всего народа. Право на неприкосновенность человеческого достоинства является самым общим из всего свода прав человека. Все остальные права соотносятся с ним как частное с общим. Его суть предопределяет содержание других теснейшим образом связанных с ним прав. Достоинство личности может претендовать на роль основополагающего конституционного принципа демократического правового государства. Развитое демократическое правовое государство является социальной ценностью всего человечества, условием развития свободной личности, гарантом сохранения стабильного мира и благополучия.

Ключевые слова: *личность, достоинство, социальная ценность.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

При построении правового государства в Украине чрезвычайно важным являются избрание правильной стратегии, учет национальной, культурной и исторической специфики нашей страны, ее правовой системы, духовности нашего народа. Современное правовое государство – это демократическое государство, в котором обеспечиваются права и свободы, участие народа в осуществлении власти. Это предполагает высокий уровень правового, морального и политического сознания, развитое гражданское общество. Образование является уникальным социальным институтом способным успешно бороться с различными вызовами и угрозами нашего времени. Его миссия выходит за рамки подготовки узких специалистов, какими бы компетентными и квалифицированными они ни были. Основным смыслом и главным предназначением высшего образования является развитие интеллектуально развитой, самостоятельной, творческой личности, способной в любой ситуации осуществлять свободный и осознанный выбор.

Важными задачами высшего образования являются:

– мировоззренческое развитие;

– развитие оптимистического светлого мировосприятия;

– формирование у личности таких социально значимых качеств, как доброта, уважение и любовь к своей стране, культуре и окружающим людям, патриотизм, толерантность, правдивость, честь и достоинство, совесть, стремление к справедливости;

– мотивирование к профессиональным и личным достижениям во благо своего государства и общества;

– развитие силы духа и жизнестойкости, без чего добиться успеха и процветания просто невозможно.

Перечислять подобные задачи можно очень долго. Поэтому систему образования вполне можно было бы назвать системой проектирования нашего будущего. И какими бы сложными и даже разрушительными не были те процессы, которые происходят в нашем обществе, всегда останется актуальной проблема обучения и воспитания молодежи. В современной Украине разворачиваются сложные процессы становления новой образовательной парадигмы, ориентированной на вхождение отечественного образования в мировое образовательное пространство. Очевидно за годы независимости Украины реформы в системе образования, к сожалению, не привели к устойчивой позитивной динамике. При нынешнем скудном финансировании фактически невозможно обеспечить мобильность преподавателей и студентов, осуществление международных образовательных программ, модернизацию учебного процесса и т.д. В современных условиях социально–экономического и политического кризиса научное сообщество оказалось без необходимой финансовой поддержки со стороны государства. К сожалению далеко не все преподаватели и студенты обладают достаточной духовной силой, для того чтобы успешно справляться с теми многочисленными проблемами и трудностями, которыми наполнено наше время. В условиях идейного и идеологического плюрализма на нас каждый день обрушивается лавина самой разнообразной информации, в которой присутствует слишком много деструктивных, вредных и опасных идей, стереотипов и установок, способных оказывать самое неблагоприятное влияние на людей. Важно понимать, что будущее нашей страны и счастье каждого из нас зависит от нашего мышления. Достижение успеха во многом зависит от нашего мысленного дома и мысленного чертежа для постройки будущего счастья и процветания. Все наши надежды и все то хорошее, что должно войти в нашу жизнь, во многом зависит от природы мысленного строительного материала, который пойдет на сооружение нашего мысленного дома. Если на мысленном чертеже наших преподавателей и студентов будет присутствовать множество мысленных моделей страха, тревоги, опасений, самоограничений, разочарования, уныния и неверия в свои силы, пессимизма и цинизма, то конечно необходимо осознавать, что такие материалы необходимо срочно менять. А это значит, что для достижения успеха нам необходимо развивать позитивное мышление. И в этом смысле важную роль должна играть гуманизация и гуманитаризация высшего образования. В современных условиях изучение дисциплин гуманитарного цикла направлено на формирование новой генерации специалистов, готовых к самостоятельной творческой работе в условиях высокой конкуренции на рынке труда. Стремительные перемены, которые происходят в современном обществе, предъявляют жесткие требования к молодым специалистам, которые кроме успехов в будущей карьере также должны сохранить здоровье и оптимистическое светлое мировосприятие, оставаясь при этом законопослушными моральными людьми.

Как показывает исторический опыт, наш народ всегда обладал чувством свободы, справедливости и собственного достоинства. Ключевой реальностью в сознании наших людей всегда было стремление к

справедливости и готовность ее защищать. К числу основных свойств нашего народа традиционно относилась доброта. Наш народ всегда отличался необыкновенной одаренностью. Ему присуща наблюдательность, теоретический и практический ум, изобретательность, тонкое моральное и эстетическое восприятие.

У каждой эпохи, несомненно, существуют свои неповторимые особенности. И если говорить о нашем времени, то оно демонстрирует стремительное повышение уровня нигилизма, цинизма и равнодушия. В любую историческую эпоху люди потенциально способны достигать вершин веры, гуманизма и любви. Точно также каждый рискует сформироваться по совершенно другому навязанному сценарию. Народ, убежденный в собственном благородстве и величии, способен преодолевать голод, разруху, вражеские нашествия и стихийные бедствия. Людям жизненно необходима вера в ценность и значимость собственной жизни, удовлетворение от понимания правильности избранного пути, гордость за свою отчизну. Опорой человеческой личности, ее глубинной внутренней ценностью является достоинство. Духовная сила народа во многом зависит от чувства собственного достоинства.

Английский правовед, философ и государственный деятель Ф. Бэкон заметил, что «чем достойнее человек, тем большему числу людей он сочувствует». Человек, лишенный достоинства, не способен цивилизованно относиться к окружающему его миру: другим людям, обществу и государству. Поэтому от уровня защищенности достоинства каждого человека напрямую зависит благополучие всего народа. По словам Джона Милля: «Достоинство государства, в конечном счёте, зависит от достоинства образующих его личностей».

Основополагающее значение достоинства человеческой личности от имени всего мирового сообщества провозгласила Организация Объединенных Наций (ООН) в преамбуле актов, вошедших в историю под символическим названием Международный билль о правах человека: «Признание достоинства, присущего всем членам человеческой семьи, и равных и неотъемлемых прав их является основой свободы, справедливости и всеобщего мира». В своей правовой миссии человеческое достоинство призвано обеспечить уважительное, гуманное, милосердное отношение людей друг другу.

Достоинство можно смело отнести к самому божественному и возвышенному, но вместе с тем самому уязвимому и хрупкому явлению человеческой цивилизации. Поэтому оно подлежит признанию и защите в виде основного достояния, высшей правовой ценности, самого охраняемого правового блага человечества. Важнейшими инструментами его защиты стали основные права человека. Об этом свидетельствует Устав ООН (1945 г.), который начинается с прямого призыва, обращенного к народам мира, «вновь утвердить веру в основные права человека, в достоинство и ценность человеческой личности». С этого же момента его основным стражем, защитником, хранителем, выступило международное сообщество, которое посредством международного права призвало все государства обеспечить на подведомственной им территории бережное отношение к этому благу.

Под международным сообществом понимается совокупность правовых государств, осуществляющих на основе общепризнанных принципов и норм международного права совместную созидательную деятельность ради защиты человеческого достоинства, а также разрешения иных насущных проблем человеческой цивилизации. Человеческое достоинство, получив признание в качестве высшей правовой ценности со стороны международного сообщества, вошло составной частью в тексты, практически, всех конституций мира, увидевших свет уже после второй мировой войны. Для того, чтобы эффективно защищать человеческое достоинство необходимо всестороннее постижение его сути. В противном случае оно рискует оказаться возвышенным по форме, но фиктивным по сути воззванием в различного рода актах международного и конституционного права. В этом случае на практике человеком можно будет и далее манипулировать в качестве подручного инструмента для достижения каких–либо низменных целей другими людьми, корпорациями, государствами или надгосударственными образованиями.

Очевидно, что решение задачи определения человеческого достоинства неимоверно осложняется духовной, сверхчувственной, наднациональной, надгосударственной природой происхождения этого феномена, который потому и не поддается описанию скудными средствами юридической казуистики. Это одна из причин, почему к объяснению роли достоинства в судьбе человечества столь часто стали обращаться лидеры мировых конфессий.

Человеческое достоинство – исходное, основополагающее, базовое правовое понятие, из которого вытекает и над которым возвышается вся система категорий конституционного права. Когда речь идёт о букве и духе конституции, то именно достоинство в наибольшей степени воплощает собой то духовное начало, которое определяет смысл, содержание и применение всех её институтов, включая права человека. Человеческое достоинство следует оценивать в качестве благотворного источника всей системы прав человека.

Право на неприкосновенность человеческого достоинства является самым общим из всего свода прав человека. Все остальные права соотносятся с ним как частное с общим. Его суть предопределяет содержание других теснейшим образом связанных с ним прав.

Достоинство – основа, стержень, высшая интегрирующая характеристика духовных качеств человека, нравственный «позвоночник», на котором формируется и удерживается вся его личность. Человеческое достоинство, таким образом, задается, программируется индивиду человечеством. Поэтому оно позволяет той или иной личности осознавать себя существом с особым статусом в земном бытии и требует признания подобного от других. Любое посягательство (внешнее воздействие против воли индивида) на это благо в той или иной степени несет в себе угрозу деформации вплоть до полного разрушения личности. Диапазон посягательства на человеческое достоинство может варьировать очень широко: от обидной насмешки (послужившей, например, причиной дуэли и последующей гибели великого поэта М. Ю. Лермонтова) до создания условий, при которых индивид теряет

всякий человеческий облик, опускаясь, в полном смысле этого слова, до животного состояния.

Насилие над личностью – смертельная угроза человеческому достоинству. Чем более агрессивным является посягательство на человеческое достоинство, тем более губительными оказываются последствия, как для самой жертвы, так и для соответствующего общества и государства.

Проблема достоинства человека подробно разрабатывалась в произведениях немецкого философа И. Канта, который утверждал, что человек как разумное существо никогда не может быть лишь средством подобно простой вещи, а всегда является целью сам по себе. Каждый человек обладает достоинством в силу своей разумности и принадлежности человеческому роду, что позволяет придать достоинству родовое качество разумных существ. Способность сознавать, ставить цели, следовать нравственному закону – это то, что поднимает людей над слепой природой.

Современное пространство психологического осмысления феномена «достоинство» включает многочисленные понятия, отражающие его различные ценностно–смысловые аспекты. Каждый человек постоянно нуждается в признании, в устойчивой и, как правило, высокой оценке собственных достоинств, каждому из нас необходимы и уважение окружающих нас людей, и возможность уважать самого себя. Самоуважение способно вдохновлять, помогать преодолевать трудности, направлять в достижении цели. Унижение достоинства народа приводит к ослаблению духовных ресурсов, к не желанию и не способности развиваться и жить полной жизнью. Не случайно для подавления возможного сопротивления рабов, прежде всего, унижали и ставили на колени. Раб мог быть сыт, но он всегда должен был оставаться психологически подавленным.

Достоверно известно, что отчуждение и распад близких связей между людьми для любого народа может иметь самые губительные последствия. Сегодня опасно культивировать враждебность, не доброжелательность, настороженность и недоверие. Как люди смогут воспрянуть духом, если будут смотреть друг на друга как на конкурентов, врагов и потенциальную угрозу? Присутствие подобных деструктивных идей мешает людям получать удовольствие от гармоничного общения, доверительных близких отношений, щедрости, доброжелательности и гостеприимства.

Наши недоброжелатели могут всячески стараться сеять раздор между людьми на всех уровнях. Их генеральной задачей будет внушить идею о том, что мы не единый великий народ, а кучка завистливых соперников, чужих людей, равнодушных к страданиям друг друга. Нас будут стараться убедить в том, что у нас нет, и никогда не было великого неисчерпаемого духовного богатства и культурного наследия. Нашим сознанием будут манипулировать, убеждая, что те, кто всю жизнь честно трудился во благо людей и своей страны, но не обогатился, всего лишь жалкие неудачники, которые должны постоянно испытывать чувство стыда от никчемности собственной жизни. Народу могут всячески мешать гордиться собственной порядочностью, великодушием, добротой, бескорыстием, героическими поступками, славными историческими победами. Ему будут внушать грандиозную лож, о том, что в современном мире все эти великие духовные ценности ничего ни стоят. Народу будут помогать забыть моральные нормы, культуру достойного поведения, что само по себе традиционно гармонизировало духовное состояние, дарило радость и удовольствие.

Сегодня достоинство личности не может рассматриваться только как объект одного из субъективных конституционных прав. Феномен человеческого достоинства, пройдя путь философско–религиозного осмысления, а затем государственно–правового признания, стал фундаментальным понятием большинства гуманитарных наук. Достоинство личности может претендовать на роль основополагающего конституционного принципа демократического правового государства. Развитое демократическое правовое государство является социальной ценностью всего человечества, условием развития свободной личности, гарантом сохранения стабильного мира и благополучия.

Kadievska I. A., *Doctor of philosophical sciences, professor, head of the department of philosophy, sociology, psychology and law, Odessa State Academy of Civil Engineering and Architecture*

(Ukraine, Odessa), marlinna@yandex.ru

Sazonov V. V., *candidate of philosophical sciences, associate professor of the department of philosophy, political science, psychology and law, Odessa State Academy of Civil Engineering and Architecture*

(Ukraine, Odessa), marlinna@yandex.ru

The human right to dignity

The support of human personality, its deep inner value is dignity. The spiritual power of the people in many respects depends on the sense of self–esteem. A person deprived of dignity is incapable of being civilized in the world around him: other people, society and the state. Therefore, the well–being of the entire nation depends directly on the level of protection of the dignity of each person. The right to inviolability of human dignity is the most common of all human rights. All other rights are related to it as a private with a common one. Its essence predetermines the content of other closely related rights. The dignity of the individual can claim the role of the fundamental constitutional principle of a democratic legal state. The developed democratic law–governed state is the social value of all humanity, a condition for the development of a free personality, a guarantor of the preservation of a stable peace and well–being.

Keywords: *personality, dignity, social value.*

Кадієвська І. А., *доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, політології, психології і права, Одеська державна академія будівництва і архітектури (Україна, Одеса), marlinna@yandex.ru*

Сазонов В. В., *кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, політології, психології і права, Одеська державна академія будівництва і архітектури (Україна, Одеса), marlinna@yandex.ru*

Право людини на гідність

Опорою людської особистості, її глибиною внутрішньою цінністю є гідність. Духовна сила народу багато в чому залежить від почуття власної гідності. Людина, позбавлена гідності, не може цивілізовано відноситься до оточуючого її світу: іншим людям, суспільству та державі. Тому від рівня захищеності гідності кожної людини залежить благополуччя народу. Гідність особи може претендувати на роль основного конституційного принципу демократичної правової держави. Розвинена демократична правова держава є соціальною цінністю всього людства, умовою розвитку вільної особистості, гарантом збереження стабільного світу та благополуччя.

Ключові слова: *особистість, гідність, соціальна цінність.*

* * *

УДК 316.3:330.34.

Кубко В. П.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри інформаційної діяльності та медіа–комунікацій гуманітарного факультету, Одеський національний політехнічний університет (Україна, Одеса), kubko_valentina@ukr.net

Торконяк С. С.,
бакалавр кафедри інформаційної діяльності та медіа–комунікацій гуманітарного факультету, Одеський національний політехнічний університет (Україна, Одеса), gelandewagen2015@gmail.com

Соціально–філософський аспект тайм–менеджменту

Висвітлено способи ефективного управління часом, концепції тайм–менеджменту або методу самоорганізації, а також проаналізовано вплив тайм–менеджменту на розумову продуктивність.

Метою є дослідження соціально–філософського аспекту тайм–менеджменту в контексті управлінських стратегій сучасності.

Застосовано методи: аналізу, збору даних, порівняння, узагальнення.

Висновки. Тайм–менеджмент повинен бути правильно організованим та продуманим. Методи самоорганізації мають впливати на розумову продуктивність таким чином, щоб запланована кількість завдань була своєчасно виконана. Тайм–менеджмент передбачає складання власної стратегії управління часом, допомагає сконцентруватись на суттєво важливих завданнях. Ефективний тайм–менеджмент є запорукою успіху у контексті глобальних перетворень сучасного соціуму.

Ключові слова: *тайм–менеджмент, самоменеджмент, продуктивність, самоорганізація, самомотивація.*

В умовах глобалізації та інформатизації сучасного суспільства активно розвивається тайм–менеджмент. Особливої популярності він набув в інформаційному бізнес–просторі як інноваційна константа управління часом або ж планування, результати яких позитивно впливають на розумову продуктивність.

Актуальність теми обумовлена тим, що для конкурентного розвитку усіх сфер суспільства та держави у контексті глобальних перетворень вкрай важливою є потреба зміни управлінської парадигми, у якій гостро постає питання ефективного використання часу. Значущим є планування тайм–менеджменту в аспекті успішного досягнення поставлених цілей.

Дослідження тайм–менеджменту розгортає міждисциплінарне поле соціально–філософської рефлексії та сприяє пошуку таких управлінських маркерів, що роблять можливим використання нових можливостей та ефективного управління часом.

Метою є дослідження соціально–філософського аспекту тайм–менеджменту в контексті управлінських стратегій сучасності.

Питання використання тайм–менеджменту як управлінської складової неодноразово досліджували науковці вітчизняного та зарубіжного простору. Серед вітчизняних та із близького зарубіжжя можна виокремити таких, як: В. Андрущенко, В. Вашкевич, В. Воронкова, В. Бех, С. Куцепал; Г. Архангельський, С. Кові та ін. Ґрунтовно до розкриття поняття та філософії тайм–менеджменту підійшли зарубіжні науковці: Ф. Бекон, Д. Аллен, П. Друкер, Б. Трейсі, С. Уорд, С. Прентис, Л. Зайверт, А. Файоль.

Свій початок ідея управління часом бере ще з античних часів. Тоді філософи та мислителі задавались питаннями про філософію плинності часу, його вплив на життя людини. Стародавні мислителі першими намагались збагнути цінність часу, осягнути його природу, адже навіть у давні часи швидкоплинність часу хвилювала та нагнітала людей. Вони боялись, що не встигнуть пізнати його істинність та вдало використати заради здобуття знань.

Одним із перших, хто підняв питання розумного використання часу та вибору пріоритетів був Луцій Сенека. Римський філософ стверджував: «Коли я не знаю, на яку гавань мені потрібно тримати курс, тоді жоден вітер не буде для мене попутним». У своїх «Листах до Луцилія» він закликав свого друга «берегти й накопичувати час, який раніше забирали або крали, який даремно минав» [за 7, с. 63]. С. Кові висловився про ідею управління часом, що, можливо, вона існує рівно стільки, скільки існує людство [6, с. 92]. Питання про впровадження технологій персональної організованості досліджували такі класики теорії менеджменту, як: Ф. У. Тейлор, К. Макхем та М. Х. Мескон. А англійський вчений, політик і філософ Френсіс Бекон писав: «Вибирати час правильно – значить володіти життям. Несвоєчасність згубна» [за 2, с. 13].

Термін «тайм–менеджмент» був введений компанією Time Management International в 70–х роках XX ст. Засновником є датський підприємець Клаус Меллер, що у 70–ті роки винайшов Time Manager – блокнот–щоденник, який вважається прабатьком сучасного органайзера.

До сучасної інтерпретації теорії організації часом, його функцій та цілей ближче наблизився французький вчений Анрі Файоль. У праці «Загальне і промислове управління» автор відзначав значимість певної послідовності у виконанні функцій робочого процесу на будь–якому об'єкті, чи то національна економіка, галузь чи підприємство. А. Файоль одним із перших ввів поняття «стратегічного планування», «оперативного планування» та «ресурсу часу» [8, с. 133].

Братан Трейсі вважає, що тайм–менеджмент – це мистецтво управління не тільки своїм часом, а й життям загалом. Автор зазначає: «Щоб повністю влаштуватись в житті, необхідно освоїти філософію тайм–менеджменту. Ви повинні у всьому відштовхуватись від того, що час – безцінне, незамінне та важливе джерело успіху, щастя и високої продуктивності. Час це щось більше, ніж циферблат зі стрілками чи календар, тому й ставитись до нього потрібно серйозно» [11, с. 22].

В. Усов та С. Французова детально аналізують головні аспекти управління часом, на основі яких сформували визначення. На думку вчених, тайм–менеджмент – це управління перерозподілом обсягу роботи, необхідних ресурсів та зміни її змісту в заданому часі і просторі [12, с. 57].

Тайм–менеджмент виник як нова технологія самоменеджменту та новий управлінський засіб. Хоча деякі науковці та практики ототожнюють ці поняття, проте ми їх розмежовуємо, маючи на увазі, що поняття самоменеджменту значно ширше. Інтерес до даної проблеми обумовлений логікою розвитку управлінських знань.

Поняття «самоменеджмент» було введено в науковий обіг Л. Зайвертом, керівником Інституту раціонального використання часу в Німеччині. Самоменеджмент – це послідовне й цілеспрямоване використання випробуваних методів роботи в повсякденній практиці для того, щоб оптимально й корисно використовувати

свій час. Головна мета самоменеджменту – максимально використовувати власні можливості, свідомо керувати власним життям (самовизначатися) і перемагати внутрішні обставини, як на роботі, так і в особистому житті [13, с. 48]. Становлення самоменеджменту в контексті управлінських стратегій відбувається з урахуванням різних чинників сучасного управління, у тому числі й методів тайм–менеджменту.

Загалом, тайм–менеджмент це сукупність технологій планування, які використовують співробітники організації для підвищення ефективності використаного робочого часу. Умовно тайм–менеджмент поділяється на індивідуальний та корпоративний. При цьому індивідуальний стосується самоорганізації, а корпоративний включає в себе консалтингові послуги.

Згаданий вище Пітер Друкер звернув увагу на складність управління творчою та управлінською працею без ініціативи працівника, визначив основу мету підвищення творчої та управлінської діяльності як ключову складову для менеджменту XXI століття. Таким чином, корпоративний тайм–менеджмент – це сукупність технологій «вбудови» методів тайм–менеджменту в систему управління організацією.

У книзі «7 навиків надзвичайно ефективних людей» («The seven habits of highly effective people») американського науковця і підприємця Стівена Кові описано концепцію досягнення особистої ефективності за способом опанування семи навиків. «Спочатку робіть те, що потрібно робити спочатку». Опанування цього навику рівноправне тайм–менеджменту. Система тайм–менеджменту, за С. Кові, складається із двох розділів: стратегічне довгострокове планування і тижневе короткострокове планування. Довгострокове планування передбачає таку послідовність: індивідуальна місія – особистості – ролі – цілі. Короткострокове планування: актуальні ролі – завдання – тижневий план – щоденне виконання плану і делегування. Взявши за основу «матрицю Ейзенхауера», С. Кові розробив власну матрицю управління часом.

Рис. 1.1. Матриця управління часом С. Кові

С. Кові, переконаний, що головним завданням індивідуального тайм–менеджменту є «боротьба за квадрат 2». Активні види діяльності дають змогу досягати максимальної ефективності використання часу. Квадратів 3 і 4 потрібно уникати, адже вони не важливі, термінові вони чи ні. Квадрат 1 перенасичений проблемами психологічного характеру. Проте Квадрат 2 – це «серце» ефективного управління часом [6, с. 54].

Чималою популярністю користується методика Getting Things Done (укр. *впоратися зі справами*), що розроблена американським спеціалістом і консультантом з питань особистої продуктивності Девідом Аленом. Базується вона на основі записування всіх поточних справ, проектів та креативних ідей. Водночас пам'ять залишається не перевантаженою. Розум звільняється від необхідності запам'ятовування всього, що слід зробити. При цьому він концентрується на виконанні цих завдань. Алгоритм методики передбачає проходження трьох кроків:

– Collect (збір даних) – написати список всіх справ, проектів, ідей, які спали на думку;

– Process (обробка) – переглянути створений список справ і до кожного з них задати питання: який наступний конкретний крок? На цьому етапі завдання стали конкретними і потребують негайного виконання.

– Do (виконання) – якщо настав заключний етап, то це означає, що все зроблено правильно (див. Рис.1.2.).

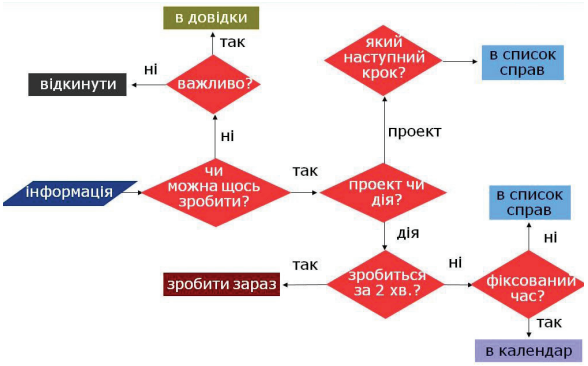

Рис.1.2. Алгоритм управління часом згідно з методикою Getting Things Done

Однак, через невіру у власні сили та можливості осягнути глобальні цілі, метод може не привести до бажаних цілей. У тайм–менеджменті головне – це правильно розставляти пріоритети [за 3, с. 157].

Б. Трейсі виокремив сім основних способів тайм–менеджменту, які забезпечують максимальну продуктивність ділової та персональної активності. Ці способи отримали загальну назву «7 R» (назва кожного з них англійською мовою починається з цієї літери). До них належать: реакція, вторинний перегляд ситуації, реорганізація, реструктуризація, реінжиніринг, відновлення контролю [11, с. 41–44].

Зазначимо, що у цілому сучасне управління не можна звести лише до складання чітких правил чи алгоритмів, адже нині у менеджменті значна увага приділяється творчим і евристичним операціям, які не піддаються формалізації. На перший план виходить ціннісний рівень управління, що проявляється у засадах самоорганізації та соціально–психологічної комфортності. Завданням самоменеджменту є максимальне використання власних можливостей, свідоме управління власним життям і перемога над зовнішніми обставинами під час трудової діяльності та в особистому житті [5, с. 18].

На думку, В. Андрущенка, «на сьогоднішній день велике значення в суспільних процесах відіграють не тільки механізми організації, але й чинники самоорганізації, які є недостатньо дослідженими. Одним

з основних питань у цьому контексті є співвідношення організації та самоорганізації в суспільних процесах» [1, с. 126].

Загалом, самоменеджмент включає підсистеми самоорганізації та самореалізації, які є ключовими для професійного зростання людини, та інші – самопізнання, самоосвіта та самовиховання, які, спираючись на професійне та особистісне самовизначення людини, повинні зробити її успішною та щасливою [13, с. 14].

Таким чином, одним із сучасних інструментів самоуправління є тайм–менеджмент, який підкріплюється і певним чином залежить від корпоративних цінностей, взаємозв'язків, організаційних умов, організаційного простору, мотиваційних, творчих мотивів, довіри тощо. Як механізм удосконалення просторово–часової організації діяльності людини тайм–менеджмент допомагає ефективно організовувати та виконувати будь–яку роботу, правильно обирати пріоритети, складати реалістичні плани, виявляти гнучкість та самодисципліну щодо їх виконання, розвивати власний психофізіологічний, інтелектуальний та творчий потенціал, усвідомлювати власну життєву позицію через самооцінку, самовизначення та саморозвиток.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В. П. Організоване суспільство: проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: досвід соціально–філософського аналізу [Текст] / В. П. Андрущенко. – Київ: Атлант ЮемСі, 2005. – 498 с.
2. Архангельский Г. А. Организация времени: от личной эффективности к развитию фирмы [Текст] / Г. А. Архангельский. – М.: АиСТ–М, 2003. – 190 с.
3. Вронский А. И. Как управлять своим временем [Текст] / А. И. Вронский. – Ростов н/Д.: Феникс, 2007. – 224 с.
4. Зайверт Л. Ваше время – в Ваших руках (Советы руководителям, как эффективно использовать рабочее время) [Текст] / Л. Зайверт; пер. с нем.; авт. предисл. Шепель В. М. – М.: Экономика, 1991. – 232 с.
5. Кеннеди Д. Жорсткий менеджмент. Заставьте людей работать на результат [Текст] / Д. Кеннеді. – М.: Альпина Паблишер, 2016. – 288 с.
6. Кови С. Сем навыков высокоэффективных людей [Текст] / С. Кови. – М.: Омега–Л, 2005. – 114 с.
7. Колесов О. С. Тайм–менеджмент – управління часом [Текст] / О. С. Колесов, А. В. Вацьківська // Збірник наукових праць ВНАУ: Серія: Економічні науки. – 2011. – №2 (53). – Т.3. – С.61–70.
8. Колпаков В. М. Стратегический кадровый менеджмент [Текст] / В. М. Колмаков, Г. А. Дмитренко. – Київ: МАУП, 2005. – 752 с.
9. Кремень В. Г. Філософія управління [Текст] / В. Г. Кремень. – Київ: Знання України, 2007. – 360 с.
10. Скібіцька Л. І. Організація праці менеджера [Текст]: навч. посібник / Л. І. Скібіцька. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 360 с.
11. Трейси Брайан. Результативный тайм–менеджмент: эффективная методика управления собственным временем [Текст] / Брайан Трейси; [пер. с англ. А. Евтеева]. – М.: СмартБук, 2007. – 79 с. – (21 ступень к успеху). – ISBN978–5–9791–0010–4.
12. Усов В. Тайм–менеджмент в системе внутрифирменного обучения [Текст] / В. Усов, С. Французова // Менеджмент и менеджер. – 2006. – №5. – С.57–63.
13. Чайка Г. Л. Самоменеджмент менеджера [Текст] / Г. Л. Чайка. – К.: Знання, 2014. – 422 с.

References

1. Andrushhenko V. P. Organizovane suspil'stvo: problema organizacii' ta suspil'noi' samoorganizacii' v period radykal'nyh transformacij v Ukrai'ni na rubezhi stolit': dosvid social'no–filosofs'kogo analizu [Tekst] / V. P. Andrushhenko. – Kyi'v: Atlant JuemSi, 2005. – 498 s.
2. Arhangel'skij G. A. Organizacija vremeni: ot lichnoj jeffektivnosti k razvitiju firmy [Tekst] / G. A. Arhangel'skij. – M.: AiST–M, 2003. – 190 s.
3. Vronskij A. I. Kak upravljat' svoim vremenem [Tekst] / A. I. Vronskij. – Rostov n/D.: Feniks, 2007. – 224 s.
4. Zajvert L. Vashe vremja – v Vashih rukah (Sovety rukovoditeljam, kak jeffektivno ispol'zovat' rabochee vremja) [Tekst] / L. Zajvert; per. s nem.; avt. predisl. Shepel' V. M. – M.: Jekonomika, 1991. – 232 s.
5. Kennedi D. Zhorstkij menedzhment. Zastav'te ljudej rabotat' na rezul'tat [Tekst] / D. Kennedi. – M.: Al'pina Pablisher, 2016. – 288 s.
6. Kovi S. Sem navykov vysokojeffektivnyh ljudej [Tekst] / S. Kovi. – M.: Omega–L, 2005. – 114 s.
7. Kolesov O. S. Tajm–menedzhment – upravlinnja chasom [Tekst] / O. S. Kolesov, A. V. Vac'kivs'ka // Zbirnyk naukovyh prac' VNAU: Serija: Ekonomichni nauky. – 2011. – №2 (53). – T.3. – S.61–70.
8. Kolpakov V. M. Strategicheskij kadrovyj menedzhment [Tekst] / V. M. Kolmakov, G. A. Dmitrenko. – Kyi'v: MAUP, 2005. – 752 s.
9. Kremen' V. G. Filosofija upravlinnja [Tekst] / V. G. Kremen'. – Kyi'v: Znannja Ukrai'ny, 2007. – 360 s.
10. Skibic'ka L. I. Organizacija praci menedzhera [Tekst]: navch. posibnyk / L. I. Skibic'ka. – K.: Centr uchbovoi' literatury, 2010. – 360 s.
11. Trejsi Brajan. Rezul'tativnyj tajm–menedzhment: jeffektivnaja metodika upravlenija sobstvennym vremenem [Tekst] / Brajan Trejsi; [per. s angl. A. Evteeva]. – M.: SmartBuk, 2007. – 79 s. – (21 stupen' k uspehu). – ISBN978–5–9791–0010–4.
12. Usov V. Tajm–menedzhment v sisteme vnutrifirmennogo obuchenija [Tekst] / V. Usov, S. Francuzova // Menedzhment i menedzher. – 2006. – №5. – S.57–63.
13. Chajka G. L. Samomenedzhment menedzhera [Tekst] / G. L. Chajka. – K.: Znannja, 2014. – 422 s.

Kubko V. P., *candidate of philosophical sciences, associate professor of the Department of documentation and information activities of the Odessa National Polytechnic University (Ukraine, Odessa), kubko_valentina@ukr.net*

Torkoyak S. S., *bachelor of the Department of documentation and information activities of the Odessa National Polytechnic University (Ukraine, Odessa), gelandewagen2015@gmail.com*

How time management effects to performance

The article analyzes methods of effective time management, the concept of time management or the method of self–organization, as well as the influence of time management on productivity.

The purpose of the article is to study the features and means of time management impact on performance.

Methods applied: analysis, data collection, comparison, generalization.

Conclusions. Time management should be properly organized and thought out. Self–motivation methods should influence performance in such a way that the planned number of tasks is performed in a timely manner, planned, with no significant memory load. Time management involves creating your own time management strategy, helping you concentrate on essential tasks. Effective time management is the key to success in the context of the global transformations of modern societies.

Keywords: *timemanagement, self–management, productivity, self–organization, self–motivation.*

* * *

УДК 32.019.5

Павлов Д. М.,
кандидат філософських наук, доцент
кафедри філософії та політології,
Національна металургійна академія України
(Україна, Дніпро), dnepr_smru@ukr.net

Пропаганда на міжнародній арені

Розкрито особливості пропаганди як важливого інструменту реалізації інтересів міжнародних акторів у глобальному масштабі, посилення та укріплення їх влади в світі. Доведено, що сучасна політична пропаганда на міжнародній арені реалізується через принцип м'якої влади та режим діалогу. Це передбачає використання таких комунікативних інструментів як публічна та цифрова дипломатія. Визначено, що важливим аргументативним інструментом міжнародної пропаганди є апеляція до захисту універсальних цінностей, насамперед, світової безпеки та прав

людини. Висунута думка, що миротворче, гуманітарне, соціальне, політичне та будь–яке інше співробітництво держав на міжнародній арені має пропагандистський ефект, оскільки будь–який прояв такого співробітництва позиціонує держави–учасниці та міжнародні організації, в рамках яких воно відбувається, як такі, що мають владу вирішувати соціальні, економічні, політичні та будь–які інші проблеми.

Ключові слова: пропаганда, міжнародні відносини, *публічна дипломатія, цифрова дипломатія, м'яка влада, комунікація, стратегія.*

Осмислення пропаганди на міжнародній арені є одним із основних аспектів її дослідження. Багато в чому саме завдяки пропаганді суб'єкти міжнародних відносин можуть реалізовувати свої інтереси у глобальному масштабі, посилювати та укріплювати свою владу в світі. Тим самим в сучасних умовах глобалізації та загострення боротьби між потужними державами за перерозподіл ресурсів на планеті та за домінуючі позиції у глобальному управлінні дослідження міжнародної пропаганди є актуальним та важливим як в теоретичному, так і в практичному значенні.

Проблемі міжнародної пропаганди, виходячи з її важливості для осмислення глобальних політичних процесів, дослідниками було приділено низку фундаментальних робіт. Серед їх авторів Н. Калл [10], К. Едні [11], Л. Мартін [16; 17], Л. Ріссо [24], В. Ван Дайк [27], У. Вітакер [28]. Проте характерною рисою всіх цих досліджень було то, що, з огляду на масштабність, складність та постійну мінливість феномену міжнародної пропаганди, вони в достатній мірі не змогли охопити його широту, глибину та морфологію.

Мета статті – визначити особливості здійснення та з'ясувати роль пропаганди на міжнародній арені.

Про міжнародну пропаганду можна говорити з IV ст. до н.е., тобто з часів автора «Артхашастри», брахмана Чанак'ї Каутільї. Найбільш відомим епізодом застосування пропаганди в давнині є «Троянський кінь», який був подарований греками троянцям, щоб взяти їх місто. Симптоматично, що логіка пропаганди в багатьох випадках залишилась старою. Пропаганда щось дарує своїм об'єктам, для того, щоб їх підпорядкувати волі свого суб'єкта. Це можуть бути новини, щоб задовольнити цікавість, це можуть бути засоби розваги (кіно, твори мистецтва, телевізійні шоу) комунікативні можливості соціальних мереж, або можливості здобути безкоштовно добру освіту чи можливості для наукових досліджень в межах публічної дипломатії, обіцянки політиків про вирішення проблем чи світле майбутнє, які, за З. Фрейдом, самі по собі заміняють реальне їх виконання. Іншими словами, пропаганда пропонує щастя та задоволення в багатьох їх вимірах та розуміннях (троянський кінь), для того, щоб захопити серця та розум своїх цільових аудиторій. Випадок з троянськім конем також свідчить про те, що пропагандою є не лише інформація, розповсюдження ідей, а більшою мірою здатність до здійснення влади за рахунок інформаційного, психологічного, символічного, ідеологічного, комунікативного та багатьох інших впливів.

Справді міжнародний розмах зовнішньополітична пропаганда набула на початку XX століття, коли до крайнощів загострилися і викликали світову війну суперечності між великими державами, а революція в Російській імперії поклала початок розколу світу на дві протилежні частини. Саме в цей період пропаганда стає невід'ємним елементом зовнішньої політики, партнером дипломатії по переділу світу, бере на себе функції ідеологічного виправдання воєн, що готувалися.

Після 1914 року в західних країнах починається процес становлення офіційного урядового апарату зовнішньополітичної пропаганди. В Англії це – Міністерство Департамент інформації та пропаганди на противника, в Німеччині – Військове відомство друку, у США – Комітет громадської інформації. (Цей комітет, який очолював друг президента В. Вільсона – досвідчений газетяр Дж. Кріл, встиг за короткий час свого існування поширити більше 75 млн. примирників пропагандистських публікацій.) Вперше створюється координаційний орган у цій сфері – Союзницький міжнародний комітет, який відав об'єднаними пропагандистськими зусиллями країн Антанти проти Німеччини та її союзників.

Після закінчення війни зовнішньопропагандистські служби були, як правило, розпущені, однак деякі з їх функцій збереглися, були передані іншим міністерствам. Так, в Англії в Міністерстві закордонних справ був створений відділ інформації.

Зовнішньополітична пропаганда набуває нові виміри в кінці 20–х і в 30–ті роки, коли їй на службу ставиться радіомовлення. Одна за одною організують передачі за кордон Нідерланди, Франція, Великобританія, Німеччина, Італія. У цьому списку не випадково фігурують в основному колоніальні держави: саме для пропаганди на колонії в основному призначалася на перших порах іномовлення. Проте вже в ті роки радіопередачі стали використовуватися і як інструмент втручання у внутрішні справи інших держав, як знаряддя підготовки нової війни. Так, Німеччина, домагаючись перегляду Версальського договору, виступила в ефірі з нападками на Польщу і вже в середині 20–х років організувала спеціальні радіопередачі для населення польської Померанії і Верхньої Сілезії. Поступово ефір стає основним плацдармом і каналом пропагандистської боротьби.

В 20–е і 30–е роки в провідних капіталістичних країнах велика увага приділяється розробці наукових основ пропаганди, в тому числі зовнішньополітичної. Пов'язано це було з посиленням ідеологічної боротьби проти соціалізму, так і з загальною активізацією організованою пропаганди, духовної обробки мас з боку правлячих класів. У Сполучених Штатах проблеми ефективності пропаганди, її оптимальної організації активно розробляються в університетах і дослідницьких центрах. Саме в ті роки одна за одною виходять книги і дослідження з цих питань таких авторів, як У. Ліппман, Г. Лассуелл, Л. Дуб, Х. Чайлдс та ін.; вони досі вважаються в США найбільшими авторитетами в галузі пропаганди і «психологічної війни». Виданий в США з цієї проблематики бібліографічний довідник книг і великих статей, опублікованих за період з 1934 по 1943 рік, налічує більше 2500 назв. У 1937 році при Колумбійському університеті був створений спеціальний інститут аналізу пропаганди.

Широко використовувала пропаганду нацистська Німеччина, у тому числі на міжнародній арені. Створена Геббельсом машина «тотальної пропаганди» безпрецедентно широко використовувалася у підготовці нової світової війни і поширення ідеології нацизму.

Друга світова війна дала новий поштовх створенню в західних країнах потужного апарату зовнішньо-

політичної пропаганди. У 1939 році у Великобританії знову створюється Міністерство інформації, а також Комітет психологічної війни. На початку 1942 року офіційно включається у «війну в ефірі» уряд США. 24 лютого 1942 року починає передачі на іноземних мовах радіостанція «Голос Америки». Обсяг іноземного радіомовлення Сполучених Штатів стрімко зростає. Уже до кінця війни в розпорядженні американського уряду було 39 короткохвильових станцій (порівняно з 19 на початку війни).

Домінуючі позиції у здійсненні міжнародної пропаганди після Другої світової війни посіли США. У 1947 р. американська адміністрація сформувала Міжвідомчий координаційний штаб. Він створювався для будівництва «глобальної системи комунікацій під повним контролем держави», а також «вироблення оперативних орієнтувань для публічних виступів посадових осіб та координації дій з приватним сектором – насамперед, оглядачами і радіокоментаторами» [6, с. 523]. До складу входили представники Держдепартаменту США, ЦРУ, а також військових відомств. Була створена взаємопов'язана система урядових і неурядових організацій. Їх робота була спрямована на інформаційне супроводження зовнішньої політики США [2, с. 522]. За ініціативою Президента Р. Трумена було створено Громадський комітет на захист Плану Маршалла. Виходячи з того, що США визначили для себе головним завданням – протистояння процесу поширення комуністичної ідеології, основною метою нового органу було формування негативного сприйняття Радянського Союзу в країнах Західної Європи та інформаційний супровід перших американських акцій у цьому напрямку. У роботі Комітету брали участь найбільші американські корпорації, банки і праві профспілки [2, с. 522].

Контури політики «стримування комунізму» були намічені в «Довгій телеграмі» Дж. Кеннана. [25]. Кеннан, як і раніше до нього перший американський посол в США У. Буліт, представив своєрідну концепцію розуміння радянської держави і комунізму: в країні панував поліцейський режим, покликаний придушувати людську гідність, індивідуальність і будь–які форми людської незалежності. Головною рисою зовнішньої політики Радянського Союзу дипломат зазначив безсумнівна прагнення до експансії, підкріплене зростаючою силою Червоної армії [14, p. 27].

Ще одним органом, діяльність якого мала пропагандистський характер, стало створене в 1951 році Управління психологічної стратегії. Перед помічниками державного секретаря, міністра оборони і директором ЦРУ, які входили до складу органу, було поставлено завдання забезпечувати контроль за роботою відомств, відповідальних за вплив на СРСР, з метою створення платформи для поширення американських цінностей у всьому світі [13, p. 211].

Ще в роки Другої світової війни США бачили Європу як території поширення свого впливу. У зв'язку з цим за особливим розпорядженням президента Ф. Рузвельта був створений Дорадчий комітет з повоєнної зовнішньої політики, який очолив співробітник Держдепартаменту США Г. Ноттер. Особливу увагу членами цього органу приділялася інформаційного супроводу своїх дій у відношенні країн Європи.

Наприкінці 1940–х – на початку 1950–х рр. у зв'язку з пропагандистською діяльністю СРСР, який організовував численні конференції для європейських інтелектуалів, інтелігенція країн Західної Європи схилялася в бік лівого руху. Подібна ситуація змусила США діяти в просуванні своєї зовнішньої політики. Директор ЦРУ А. Даллес поставив перед працівниками відділу завдання формування співчуваючих США європейських інтелектуалів. Головною ідеєю об'єднання європейської інтелігенції стала концепція транснаціоналізму. Ядром цієї концепції став журнал Encounter. У статтях журналу, написаних європейськими науковими колами, виражалося 4 основні думки: 1) Європа не повинна бути нейтральною у період «холодної війни»; 2) Європа повинна полягати в атлантичному партнерство з США; 3) Європа повинна підтримувати НАТО і зовнішню політику США; 4) Європа повинна співчувати руху дисидентів в країнах Східного блока [7, с. 350]. Інтелектуали, які беруть участь в дискусіях на сторінках журналу, стосувалися європейських питань, зокрема розвитку демократії, обговорювали проблеми тоталітарного режиму в країнах соціалістичного блоку та його вплив на культуру і науку, а також відстежували будь–які зміни в галузі міжнародних відносин. Результат, який був досягнутий в ході цієї діяльності, переконав американську владу в тому, що європейські інтелектуали виступають на боці США і був визнаний позитивним, тобто поставлена задача була виконана [7, с. 350].

Після приходу до влади Д. Ейзенхауера і проголошення курсу «визволення» народів від радянського гніту в адміністрації США була створена Комісія з інформаційного супроводу зовнішньої політики США, яка рекомендувала Президенту сформувати два незалежних інформаційно–політичних органи, тим самим ліквідувати будь–яку основу для критики на адресу уряду США. Ця рекомендація оформилася в 1953 році спочатку в Інформаційне агентство США щодо здійснення інформаційного супроводу зовнішньої політики США [7, с. 155]. Функціями, які перейшли до Агентства від Держдепартаменту США, були інформаційний супровід зовнішньої політики США, урядова політика в області освіти, культури та інформації, більше відома як публічна дипломатія, а також в якості окремого пункту – контроль за роботою Національного комітету за вільну Європу. Останній орган був створений в 1949 році в якості антикомуністичного центру за ініціативи А. Даллеса і займався адресним поширенням пропагандистської інформації проти СРСР та інформаційним супроводом зовнішньої політики США серед громадян соціалістичних держав [26]. До складу його членів входили генерал Д. Ейзенхауер, генерал Л. Клей, кінопродюсер С. Демілль і медіа–магнат Р. Люс. Комітет заснував в 1949 році радіостанцію «Вільна Європа», яка розпочала мовлення на соціалістичні країни. Проте завдання поширення ідей і цінностей «західного співтовариства» більшою мірою виконувала державна радіостанція «Голос Америки», створена американським істеблішментом ще в роки Другої світової війни [2]. У 1954 році радіостанція «Голос Америки» перейшла під егіду Інформаційного агентства США. Але крім цього агентство здійснювало відбір учасників освітніх програм і контроль над найважливішими для зовнішньої політики США програмами обміну [5, с. 7].

Для більш продуктивної роботи Інформаційне агентство США відкривало в країнах Західної Європи представництва (office), які значно полегшували інформаційний супровід зовнішньої політики США. Спеціально для нього співробітниками інформаційних центрів за кордоном складався план реалізації інформаційної політики, який схвалювався американським послом і Вашингтоном. Кожен план мав містити формулювання цілей зовнішньої політики США, яким повинний був відповідати інформаційний супровід часів «холодної війни»: 1) США – лідер вільного світу, а СРСР є загрозою суверенітету держави, і в цьому необхідно переконати жителів Європи; 2) необхідно створити сприятливе ставлення до США і американського способу життя [7, с. 134]. Спільно з Держдепартаментом США Інформаційне агентство США розробляло кінцеві цілі, беручи до уваги ступінь впливу США на країну і громадськість. Згідно встановленим цілям, в суспільстві виділялися ключові групи, на які необхідно було впливати. Іншим інструментом впливу на громадськість став Комітет з інформаційної політики за кордоном, більше відомий як Комітет Джексона. Як відомо, Чарльз Д. Джексон був його першим директором, фахівцем в галузі інформаційного впливу на суспільну думку і психологічних операцій, а також був радником президента Д. Ейзенхауера в області інформаційного супроводу зовнішньої політики США.

Важливим інструментом здійснення зовнішньої пропаганди США стали аналітичні центри. Більшість американських «мозкових центрів» були залучені в процеси, пов'язані з «холодною війною».

Значну роль в здійсненні міжнародної пропаганди відігравала та відіграє публічна дипломатія. У 1950–і рр., коли такі комунікаційні механізми, як радіо і телебачення, стали застосовуватися для ведення зовнішньої культурної політики і пропаганди, термін «публічна дипломатія» став мігрувати від опису дипломатичної та журналістської практики до позначення дій уряду в галузі інформаційної політики на міжнародній арені. У 1953 р. відомий вчений і громадський діяч США У. Липпман у своїй колонці в газеті «Вашингтон Пост» поєднав три поняття – публічна дипломатія, пропаганда і психологічні операції в єдиний термін «публічна дипломатія» [15, p. 15].

Важливу роль у здійсненні публічної дипломатії відіграє «м'яка влада». Термін «м'яка влада» був вперше висунутий політологом Дж. Наєм в його книзі та статтях, які були опубліковані у 1990 рр. – «Bound to Lead: The Changing Nature of American Power», «Soft Power» та ін. [18; 20; 21]. Його концепція була заснована на ідеях таких вчених, як П. Бахрах і М. Барац, які ще в 1960–х роках висунули ідею про «друге обличчя влади», але не дали точного визначення [9, p. 632–642]. Концепція «м'якої влади» постає як засіб впливу на інші держави за допомогою залучення або взаємодії. Дж. Най пише: «М'яка влада – це здатність переконати інших хотіти того ж, чого ти хочеш – кооптувати людей, а не тиснути на них. М'яка влада – це здатність сформувати переваги інших; м'яка влада – це не просто вплив, а лише одне з джерел впливу. Це також здатність заманювати і залучати» [19, p. 94]. Після робіт Дж. Ная 2004–2006 рр. [20; 22; 23], де він обґрунтував зв'язок м'якої влади та зовнішньої політики, концепція м'якої влади стала широко використовуватися в роботах, присвячених зовнішній культурній політиці, публічній дипломатії і пропаганді. Вона цементувала різні проекти публічної дипломатії і зв'язала їх докупи, що раніше здавалося неможливим або навіть політично некоректним. Проекти аполітичної культурної дипломатії, які протягом багатьох років захищалися американськими політиками і діячами культури як щось протилежне пропаганді, політиці і т. ін., стали частиною концепції «м'якої влади». Остання стала розумітися як поєднання культури, цінностей, дій уряду і суспільства тощо, що створює привабливість однієї держави, його політики в очах суспільства іншої держави.

Наприкінці першого десятиліття нинішнього століття концепція «розумної влади» (smart power) стала теоретичною основою «нової публічної дипломатії» США, що увійшла в практику. Авторами цієї ідеї були той же Дж. Най і колишній заступник держсекретаря в адміністрації Дж. Буша–молодшого Річард Армітадж, які виступили як експерти Центру стратегічних досліджень та міжнародних відносин. Навесні 2007 р. вони підготували рекомендації для майбутньої адміністрації США під назвою «A Smarter, More Secure America» [8]. Концепція «розумної влади» – це комбінація концепцій «жорсткої влади», тобто концепцій примусу за допомогою військової, політичної та економічної потужності, і «м'якої сили», тобто впливу без примусу. Нова концепція не виключає застосування воєнного чи економічного тиску, однак особлива увага приділяється створенню і зміцненню партнерських і союзницьких відносин між США та іншими країнами або певною частиною закордонної громадськості, тобто публічна дипломатія повинна посилювати існуючі дружні союзи, а не просувати американський імідж в тих країнах, де це неможливо. Концепція «розумної сили» у публічній дипломатії передбачає підтримку бренду США як лідера і іміджу США як країни, дії якої спрямовані тільки на забезпечення глобального блага. Не можна сказати, що ця концепція радикально змінює стратегію публічної дипломатії або зовнішню політику США в цілому. Однак ця концепція передбачає нові способи реалізації публічної дипломатії, серед яких найважливіше місце займають мережеві контакти, форуми та інтернет–телебачення. Крім того, дана концепція передбачає і нові регіональні пріоритети у публічній дипломатії США – це поворот у бік таких країн, як Індія і Китай [12, p. 122; 8, p. 16–25].

Надзвичайний вплив на розвиток міжнародної пропаганди справила поява глобальної мережі Інтернет, яка, за висловом М. Маклюена, справді перетворила світ на глобальне село [4, с. 47]. Інтернет як простір політичних комунікацій пройшов декілька стадій розвитку і на сьогоднішній день трансформувався у глобальну комунікаційну середу, яка володіє потужним маніпулятивним потенціалом, що дозволяє ефективно здійснювати транзит цінностей, символів і смислів з боку технологічно розвинених держав у національні сегменти інформаційного простору інших держав і забезпечувати за допомогою застосування технологій інтернет–комунікації значне зниження стабільності існуючих національних політичних режимів у державах–мішенях. Технологічно розвинені держави виступають сьогодні у ролі акторів глобального політичного управління, а ціннісно–смислової транзит,

який розглядається в рамках неоліберальної парадигми як об'єктивного процесу глобальної демократизації сучасного суспільства, можна вважати одним з основних елементів ведення глобальних інформаційних війн, у яких Інтернет є ключовим простором для забезпечення доступу до суспільної свідомості населення держав–противників [3, с. 7–8].

При цьому технології інтернет–комунікації стали потужним чинником трансформації традиційних моделей суспільного устрою, що впливає на механізми розподілу влади в сучасних державах і формує нові мережеві громадські інститути, які чинять дедалі більший вплив на процеси політичного управління і параметри функціонування національних політичних режимів. Інтернет–технології активно застосовуються в процесі політичного управління як всередині самих держав, так і в зовнішньому середовищі, включаючи діяльність по дестабілізації та зміни національних політичних режимів у тих країнах, які стають мішенями для інформаційної інтервенції, що особливо гостро ставить питання, що стосуються забезпечення інформаційної безпеки національних комунікаційних просторів [3, с. 8].

До появи мережі Інтернет публічна дипломатія включала до себе такі форми впливу на інші держави, як: 1) інформаційна пропаганда, що здійснювалася через радіо і телебачення; 2) навчання окремих соціально–професійних груп населення з метою формування лояльної еліти; 3) поширення американської політичної культури за допомогою виставкової діяльності, кіно і т. ін. Сучасний етап розвитку суспільства, який характеризується широким поширенням інформаційних технологій, створює нові можливості для розвитку діалогової пропаганди на міжнародної арені. Розвиток Інтернету формує глобальний інформаційний простір, поступово набуває риси ЗМІ. Під глобальним інформаційним простором розуміється електронне середовище, за допомогою якого інформація створюється, передається, приймається, зберігається, обробляється і знищується, а також власне інформація і знання, які обертаються в рамках цього середовища. Таким чином, глобальний інформаційний простір не вичерпується мережею Інтернет, в нього входять як інші інформаційні мережі, так і інформація та знання, що створюються, зберігаються, обробляються і передаються за допомогою цих мереж. Однак саме Інтернет являє собою основну інфраструктуру інформаційного суспільства та характеристики, що властиві Інтернету, впливають на природу глобальної інформаційного простору і на забезпечення впливу чи домінування на міжнародній арені. Інтернет посилює багато значущі тенденції і процеси сучасної світової політики, в тому числі глобалізацію, розмивання державних кордонів, взаємозалежність в економічній сфері, вихід недержавних акторів на світову арену. На сучасному етапі розвитку інформаційного суспільства важливу роль відіграють Web 2.0 технології (найбільш відомі серед них соціальні мережеві сервіси Facebook, Twitter, Telegram та ін.). Соціальні медіа дозволяють користувачам Інтернету зв'язуватися один з одним, обмінюватися інформацією: текстами, фотографіями, відео – та аудіозаписами.

Використання цих технологій у дипломатичній практиці одержало назву «цифрова дипломатія» (також поширені терміни «інтернет–дипломатія», «дипломатія соціальних мереж», «Web 2.0 дипломатія» та ін.) і спочатку застосовувалося до зовнішньої публічної політики, орієнтованої на інтерактивну взаємодію з громадянами іноземних держав безпосередньо за допомогою соціальних мереж, минаючи офіційні канали. Зокрема, під ним малося на увазі широке використання інформаційно–комунікаційних технологій, в тому числі нових медіа, соціальних мереж, блогів і тому подібних медіамайданчиків в глобальній мережі. Цифрова дипломатія – один з напрямів публічної дипломатії, орієнтованої на залучення в дипломатичну практику широких верств населення, а не на взаємодію з політичної та дипломатичної елітами зарубіжних держав.

О.Висоцький велику роль у реалізації цифрової дипломатії відводить пропагандистським стратегіям, під якими розуміє механізми аргументованого обґрунтування зовнішньої політики та діяльності держави через використання комунікативних можливостей таких інтернет–інструментів як веб–сайти та соціальні мережі [1, с. 10]. Він виділяє інформаційні, оціночні та аргументативні пропагандистські стратегії цифрової дипломатії [1, с. 10]. Інформаційна пропагандистська стратегія реалізується через: 1) відбір певної інформації; 2) конкретизацію деякої інформації; 3) обмеження інформації; 4) замовчування фактів (різні форми стратегій умовчання) чи їх ігнорування; 5) спотворення інформації; 6) пристосування інформації під особливості сприйняття цільової аудиторії [1, с. 10]. Оціночна пропагандистська стратегія цифрової дипломатії здійснюється через засоби дифамації, що включають несхвалення, зневагу, осуд, напад, та засоби позитивної репрезентації [1, с. 11]. Аргументативні пропагандистські стратегії цифрової дипломатії побудовані на цитуванні, свідченнях очевидців, посиланнях на джерела інформації, візуальних доказах у вигляді відео– та фотоматеріалів, виборі яскравих метафор, епітетів, образів, апеляцій до позитивних цінностей. Вагомими складовими реалізації аргументативної пропагандистської стратегії цифрової дипломатії є апеляція до авторитету, спростування чи підтвердження факту через звернення до прикладів, ілюстрацій та відеоматеріалів [1, с. 11–12].

Висновки. Політична пропаганда широко застосовується в міжнародних відносинах для їх регулювання, а також посилення позицій держави або міжнародної організації на світовій арені. Також пропаганда використовується з метою захисту держави від впливу або ворожих планів іншої держави. У військовий час пропаганда здійснювалася через фільми, кінохроніки, журнали, газети, радіо, карикатури та освітню систему. В мирний час як форма пропаганди активно використовувалася публічна дипломатія, яка з появою Інтернету в тому числі реалізовується у формі цифрової дипломатії. Серед форм пропаганди, що застосовуються на міжнародній арені, слід відзначити також формування іміджу держави. Достатньо могутнім каналом міжнародної пропаганди є масова культура – голлівудські фільми, серіали, поп–музика, міжнародні спортивні змагання, в тому числі олімпіади, різноманітні форуми, фестивалі, вистави, митецькі виставки, експозиції, художні твори, споживчі товари, туристичні пропозиції та самі подорожі іншими країнами.

Сучасна політична пропаганда на міжнародній арені реалізується через принцип м'якої влади та режим діалогу. На об'єкт пропаганди діють за допомогою спокуси, пропозиції іншого, більш привабливого життя на основі інших цінностей, які змушують соціального суб'єкта відчути себе більш вільним та щасливим.

Важливим аргументативним інструментом міжнародної пропаганди є апеляція до захисту універсальних цінностей, насамперед, світової безпеки та прав людини. Проголошення держави порушником принципів світової безпеки або прав людини веде до послаблення такої держави на міжнародній арені, перетворення її на об'єкт втручання з боку міжнародних сил.

Миротворче, гуманітарне, соціальне, політичне та будь–яке інше співробітництво держав на міжнародній арені має пропагандистський ефект, оскільки будь–який прояв, акт, подія такого співробітництва позиціонує держав–учасниць та міжнародні організації, в рамках яких відбувається таке співробітництво, як таких, що мають владу вирішувати соціальні, економічні, політичні та будь–які інші проблеми.

Список використаних джерел

1. Висоцький О. Ю. Пропагандистські стратегії цифрової дипломатії // Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. 24–25 листопада 2017 р., м. Дніпро. Частина ІІ. / Наук. ред. О. Ю. Висоцький. – Дніпро: СПД «Охотнік», 2017. – С.9–12.

2. Войтоловский Ф. Г. Идеология и практика атлантизма во внешней политике США: дис. ... д–ра полит. наук. – М., 2013. – 566 с.

3. Володенков С. В. Интернет–коммуникации в глобальном пространстве современного политического управления. – М.: Издательство Московского университета; Проспект, 2015. – 272 с.

4. Мак–Люэн М. Галактика Гутенберга: сотворение человека печатной культуры / М. Мак–Люэн; пер. с англ. А. Юдина. – К.: Ника–Центр, 2003. – 432 с.

5. Манжулина О. А. Публичная дипломатия США: автореф. дис. ... канд. полит. наук. – СПб., 2005. – 20 с.

6. Печатнов В. О. Сталин, Рузвельт, Трумэн: СССР и США в 1940–х гг. Документальные очерки. – М.: ТЕРРА – Книжный клуб, 2006. – 752 с.

7. Цветкова Н. А. Публичная дипломатия как инструмент идеологической и политической экспансии США в мире, 1914–2014 гг.: дис. ... д–ра ист. наук. – СПб., 2015. – 552 с.

8. Armitage R., Nye J. CSIS Commission on Smart Power: A Smarter, More Secure America. Washington, D.C.: Center for International and Strategic Studies, 2007. – 82 p.

9. Bachrach P., Baratz M. Decisions and Nondecisions: An Analytical Framework // American Political Science Review. – 1963. – Vol.57. – P.632–642.

10. Cull N. J. Roof for a House Divided: How U.S. Propaganda Evolved into Public Diplomacy / Nicholas J. Cull // The Oxford Handbook of Propaganda studies / edited by Jonathan Auerbach and Russ Castronovo. – New York: Oxford University Press, 2013. – P.131–146.

11. Edney K. The globalization of Chinese propaganda: international power and domestic political cohesion / Kingsley Edney. – New York, NY: Palgrave Macmillan, 2014. – XII, 264 p.

12. Ernest J. W. III. Hard Power, Soft Power, Smart Power // Annals of the American Academy of Political and Social Science. – 2008. – Vol.616. – P.110–124.

13. Green F. Dynamics of International Relations. Power, Security and Order. – N.Y.: Holt, Rinehard and Winston, 1964. – XVI, 733 p.

14. Kennan G. F. The Long Telegram // Origins of the Cold War. The Novikov, Kennan, and Roberts «Long Telegrams» of 1946 / Ed. by Kenneth M. Jensen. Washington, United States Institute of Peace, 1991. – P.27.

15. Lippmann W. Today and Tomorrow: Talking about Talking // The Washington Post. – 1953. – November 19. – P.15.

16. Martin L. J. International propaganda; its legal and diplomatic control / L. John Martin. – Minneaplis, University of Minnesota Press,1958. – 284 p.

17. Martin L. J. Effectiveness of International Propaganda / L. John Martin // The Annals of the American Academy of Political and Social Science. – 1971. – Vol.398. – P.61–70.

18. Nye J. Bound to Lead: The Changing Nature of American Power. – N.Y.: Basic Books, 1990. – XII, 307 p.

19. Nye J. Public Diplomacy and Soft Power // Annals of the American Academy of Political and Social Science. – 2008. – Vol.616. – P.94–109.

20. Nye J. Soft Power // Foreign Policy. – 1990. – Vol.80. – P.153–171.

21. Nye J. The Changing Nature of Power in World Politics // Political Science Quarterly. – 1990. – Vol.105. – Issue 2. – P.177–191.

22. Nye J. S. Power in the global information age: from realism to globalization [Text] / J. S. Nye, Jr. – London; New York: Routledge, 2005. – VIII, 231 p.

23. Nye J. S. The powers to lead / J. S. Nye, Jr. – New York: Oxford University Press, 2008. – XIII, 226 p.

24. Risso L. Propaganda and intelligence in the Cold War: the NATO Information Service / Linda Risso. – Milton Park, Abingdon, Oxon; New York: Routledge, 2014. – xvii, 296 p.

25. The Charge in the Soviet Union (Kennan) to the Secretary of State. (№861.22/2 – 2246: Telegram). – Mode of access: http://www.gwu.edu/~nsarchiv/coldwar/documents/episode–1/kennan.html.

26. The National Committee for Free Europe. 1949. – Mode of access: https://www.cia.gov/news– information/featured–story–archive/2007–featured–story–archive/a–look–back.html.

27. Van Dyke, V. The responsibility of states for international propaganda. – Washington D.C., 1940, 1940. – 73 p.

28. Whitaker, U. G. Propaganda and international relations / Urban G. Whitaker. – San Francisco, Chandler Pub. Co. 1962. – 246 p.

References

1. Vysotskyi O. Yu. Propahandystski stratehii tsyfrovoi dyplomatii // Osvita i nauka v umovakh hlobalnykh transformatsii. Materialy Vseukrainskoi naukovoi konferentsii. 24–25 lystopada 2017 r., m. Dnipro. Chastyna II. / Nauk. red. O. Yu. Vysotskyi. – Dnipro: SPD «Okhotnik», 2017. – S.9–12.

2. Voitolovskii F. G. Ideologiia i praktika atlantizma vo vneshnei politike SShA: dis. ... d–ra polit. nauk. – M., 2013. – 566 s.

3. Volodenkov S. V. Internet–kommunikatcii v globalnom prostranstve sovremennogo politicheskogo upravleniia. – M.: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta; Prospekt, 2015. – 272 s.

4. Mak–Liuen M. Galaktika Gutenberga: sotvorenie cheloveka pechatnoi kultury / M. Mak–Liuen; per. s angl. A. Iudina. – K.: Nika–Tcentr, 2003. – 432 s.

5. Manzhulina O. A. Publichnaia diplomatiia SShA: avtoref. dis. ... kand. polit. nauk. – SPb, 2005. – 20 s.

6. Pechatnov V. O. Stalin, Ruzvelt, Trumen: SSSR i SShA v 1940–kh gg. Dokumentalnye ocherki. – M.: TERRA – Knizhnyi klub, 2006. – 752 s.

7. Tcvetkova N. A. Publichnaia diplomatiia kak instrument ideologicheskoi i politicheskoi ekspansii SShA v mire, 1914–2014 gg.: dis. ... d–ra ist. nauk. – SPb., 2015. – 552 s.

8. Armitage R., Nye J. CSIS Commission on Smart Power: A Smarter, More Secure America. Washington, D.C.: Center for International and Strategic Studies, 2007. – 82 p.

9. Bachrach P., Baratz M. Decisions and Nondecisions: An Analytical Framework // American Political Science Review. – 1963. – Vol.57. – P.632–642.

10. Cull N. J. Roof for a House Divided: How U.S. Propaganda Evolved into Public Diplomacy / Nicholas J. Cull // The Oxford Handbook of Propaganda studies / edited by Jonathan Auerbach and Russ Castronovo. – New York: Oxford University Press, 2013. – P.131–146.

11. Edney K. The globalization of Chinese propaganda: international power and domestic political cohesion / Kingsley Edney. – New York, NY: Palgrave Macmillan, 2014. – XII, 264 p.

12. Ernest J. W. III. Hard Power, Soft Power, Smart Power // Annals of the American Academy of Political and Social Science. – 2008. – Vol.616. – P.110–124.

13. Green F. Dynamics of International Relations. Power, Security and Order. – N.Y.: Holt, Rinehard and Winston, 1964. – XVI, 733 p.

14. Kennan G. F. The Long Telegram // Origins of the Cold War. The Novikov, Kennan, and Roberts «Long Telegrams» of 1946 / Ed. by Kenneth M. Jensen. Washington, United States Institute of Peace, 1991. – P.27.

15. Lippmann W. Today and Tomorrow: Talking about Talking // The Washington Post. – 1953. – November 19. – P.15.

16. Martin L. J. International propaganda; its legal and diplomatic control / L. John Martin. – Minneaplis, University of Minnesota Press,1958. – 284 p.

17. Martin L. J. Effectiveness of International Propaganda / L. John Martin // The Annals of the American Academy of Political and Social Science. – 1971. – Vol.398. – P.61–70.

18. Nye J. Bound to Lead: The Changing Nature of American Power. – N.Y.: Basic Books, 1990. – XII, 307 p.

19. Nye J. Public Diplomacy and Soft Power // Annals of the American Academy of Political and Social Science. – 2008. – Vol.616. – P.94–109.

20. Nye J. Soft Power // Foreign Policy. – 1990. – Vol.80. – P.153–171.

21. Nye J. The Changing Nature of Power in World Politics // Political Science Quarterly. – 1990. – Vol.105. – Issue 2. – P.177–191.

22. Nye J. S. Power in the global information age: from realism to globalization [Text] / J. S. Nye, Jr. – London; New York: Routledge, 2005. – VIII, 231 p.

23. Nye J. S. The powers to lead / J. S. Nye, Jr. – New York: Oxford University Press, 2008. – XIII, 226 p.

24. Risso L. Propaganda and intelligence in the Cold War: the NATO Information Service / Linda Risso. – Milton Park, Abingdon, Oxon; New York: Routledge, 2014. – xvii, 296 p.

25. The Charge in the Soviet Union (Kennan) to the Secretary of State. (№861.22/2 – 2246: Telegram). – Mode of access: http://www.gwu.edu/~nsarchiv/coldwar/documents/episode–1/kennan.html.

26. The National Committee for Free Europe. 1949. – Mode of access: https://www.cia.gov/news– information/featured–story–archive/2007–featured–story–archive/a–look–back.html.

27. Van Dyke, V. The responsibility of states for international propaganda. – Washington D.C., 1940, 1940. – 73 p.

28. Whitaker, U. G. Propaganda and international relations / Urban G. Whitaker. – San Francisco, Chandler Pub. Co. 1962. – 246 p.

Pavlov D. M., *PhD, Associate Professor of the Department of Philosophy and Political Science of National metallurgical academy of Ukraine (Ukraine, Dnipro), dnepr_smru@ukr.net*

Propaganda in the international arena

The features of propaganda as an important tool for the realization of the interests of international actors on a global scale and strengthen their power in the world are discovered. It is proved that modern propaganda in the international arena is realized through the principle of «soft power» and the regime of dialogue. This involves the use of communication tools such as public diplomacy and digital one. It is determined that an important argumentative tool of international propaganda is the appeal to the protection of universal values, mainly, world security and human rights. It is argued that the peacemaking, humanitarian, social, political and any other cooperation of states in the international arena has a propaganda effect, since the manifestation of such cooperation positions the state members and international organizations, within which it takes place, as having the power to solve social, economic, political and any other problems.

Keywords: propaganda, international relations, public diplomacy, digital diplomacy, soft power, communication, strategy.

* * *

УДК 1.164

Петік Я. О.,
аспірант, Інститут філософії
Національної Академії Наук ім. Г. С. Сковороди
(Україна, Київ), iaroslav.petik@gmail.com

Методи вирішення проблеми логічного всезнання

Розглянуто класичну проблему доксатичної логіки та формальної епістемології. Розглядається філософська суть проблеми, її відношення до різних формальних систем та існуючі методи вирішення даної проблеми. Аналізуються слабкі та сильні сторони цих методів. Стверджується думка, згідно до якої проблема на даний час залишається актуальною та не вирішеною. Викладається новий метод вирішення проблеми, який позбавлений деяких із зазначених мінусів та має свої сильні сторони. Метод заснований на ідеях запозичених з іншої логіки – інтуїціоністської. Він полягає у введені у числення спеціальної шкали заснованої на критерії складності обчислень. Основна наукова новизна роботи полягає в даному методі вирішення проблеми логічного всезнання. Робота має наслідки для формальної епістемології, доксатичної та епістемічної логік.

Ключові слова: *логічне всезнання, доксатична логіка, епістемічна логіка, інтуїціонізм, обчислювальна складність.*

Проблема логічного всезнання це філософська проблема логіки, спільна для статичних та динамічних епістемічних логік, а також трохи в іншому форматі для формальної епістемології. Її розгляд та запропонований новий метод вирішення має наукове значення для перелічених областей, а також, опосередковано, для штучного інтелекту. Основна наукова новизна статті полягає в згаданому новому методі вирішення проблеми логічного всезнання, який описується у другій частині статті.

Проблема полягає в тому, що дедуктивні виводи в суто формальних системах, або виконувані штучним агентом, не відповідають реальній ситуації психологічних міркувань індивіда [15, с. 1]. В звичайній логіці знання всіх аксіом та всіх правил виводу автоматично означає знання всіх валідних формул. Можна навести приклад – це означало, що людина яка б в перший раз побачила правила елементарної арифметики вмить би зрозуміла малу теорему Ферма. Тобто, знаючи щось агента знає все. Звичайно, що в практиці це неможливо. А отже доксатичні логіки мають пояснити цю відмінність та запропонувати формальний механізм, який би відображав цю особливість психологічних міркувань.

Які реальні причини відсутності логічного всезнання у людських агентів? Найочевиднішою здається те, що на відміну від машини у людини обмежені когнітивні ресурси, а крім того мозок більшості людей не має за основну роботу формально–дедуктивні умовиводи. Для того, щоб моделювати такі особливості достатньо ввести певні формальні обмеження для дедуктивної системи і тоді вона буде більш схожою на людського агента. Тим не менш результати подібних методів залишаються незадовільними. Можливо це тому, що глибша причина полягає не в тому, що людський мозок не такий досконалий як машина, а в тому, що його мислення принципово різниться від того, що представлено у формальних системах. Тоді перед логіками стоїть не стільки технічна скільки філософська задача – пояснити цю відмінність і знайти формальний механізм, який буде адекватно цю відмінність представляти.

Проблема логічного всезнання

Загалом логіки та філософи виділяють чотири неформальні причини того, що людські агенти не є логічно всезнаючими подібно до машин [13, с. 481–482]:

Першою можливою причиною такого стану справ є нестача усвідомлення. Людський агент може знати певні необхідні засновки, але не усвідомлювати належним чином всіх їх чи деякі і таким чином бути не в спромозі зробити правильний логічний висновок. Другою причиною є обмеженість у ресурсах. У агента може не вистачати пам'яті для того щоб зберігати всі необхідні засновки або когнітивних ресурсів для того, щоб зробити певний складний висновок з них. Третьою можливою причиною є неповне знання всіх необхідних технічних правил виводу. Останньою причиною є обмежене поле уваги. Агент може тримати у полі своєї уваги тільки обмежену кількість засновків і це може вплинути

на можливість здійснення певних доволі складних висновків. Ця причина є схожою на першу. Детально про неї буде також йти мова в розділі про обмежену раціональність.

За часи існування доксатичних та епістемічних логік було запропоновано кілька методів вирішення цієї проблеми. Найвідомішими з них залишаються каркас (frame) Коноліджа [6] та подвійна семантика Левескі [8]. Окрім того, ще сам Хінтікка та інші філософи, які займалися модальною логікою намагалися зарадити проблемі ввівши в числення «неможливі світи» [2, с. 2505]. Треба сказати, що сама концепція неможливих світів для вирішення проблеми логічного всезнання була застосована ситуативно. Сам Хінтікка вивів ідею подібних світів зі своїх філософських ідей. Він вважав, що жодна пропозиційна установка не може бути такою, щоб відносилася до усіх світів з множини можливих, хоча б тому що існують такі світи, в яких порушуються якісь фундаментальні закони і подібна пропозиційна установка просто неможлива. Тому завжди треба допускати як мінімум два класи світів по відношенню до кожної пропозиційної установки. Окрім цього стандартне кріпкеанське відношення досяжності він пропонував перейменувати на відношення альтернативності. Не всі можливі світи він вважав такими, що можна вважати за альтернативи дійсному. Технічно він також релятизував епістемічний оператор відносно агента. Хінтікка підкреслює, що проблему логічного всезнання можна сформулювати як в доксатичній логіці так і в епістемічній. Епістемічна логіка має оператор знання, яке загалом претендує на більшу фундаментальність ніж звичайна «докса». Тому вона може допускати певну ідеалізацію. Хоча подібна ідеалізація шкідлива, коли ми наприклад спробуємо побудувати модель наукової теорії за допомогою формальної логіки. А от для доксатичної логіки, яка використовується для штучних агентів проблема логічного всезнання може взагалі виявитися непереборною перепоною. Адже знати все для штучного агента не завжди добре. Ми можемо згадати відомий парадокс з візком та бомбою [10]. В цьому мисленнєвому експерименті робот має не допустити того, щоб бомба детонувала в приміщенні. У нього є різні варіанти поведінки з візком, які залежать від того чи знає він недостатньо інформації чи надто багато. Цей експеримент демонструє так звану «frame problem», яка впевнено показує, що іноді надто багато знань навіть шкодить практичній діяльності агента. Крім того, залишаються такі аспекти міркувань агента як обчислювальна потужність та часовий ресурс. Якщо їх замало, а знань для обробки забагато, він знову ж таки не зможе дійти до ефективного рішення.

Логічне всезнання в модальній логіці полягає в тому, що якщо правила виводу відповідають вимогам повноти, то агент пізнає всі твердження кожного світу рухаючись від одного до іншого. Тому вводяться спеціальні «неможливі світи» – світи, де порушуються фундаментальні правила і закони логіки і завдяки яким у множині можливих світів з'являються цілі області, які будуть залишатися непізнаваними. Такі «неможливі» світи знаходяться від центральних світів дуже далеко відносно звичайних світів, тому виникають складнощі і в такій моделі. Іншою проблемою є те, що світи в яких порушуються всі закони надто сильно впливають на відповідних їм агентів. Тобто агенти починають помилятися надто часто. За допомогою таких світів легко моделювати абсолютно некомпетентних агентів, на противагу ідеальним та всезнаючим, тоді коли головною задачею залишається побудувати відносно ідеальних агентів – таких, які не будуть знати все, але які все одно будуть спроможні на певні компетентні висновки. Винайти світи в яких закони будуть порушуватись не прямо, а таким чином, щоб допустити якісь тонкі неточності дуже складно.

Отже, пропонується поділити неможливі світи на дві групи – прямолінійно неможливі та непрямолінійно неможливі. З прямолінійно неможливими світами все зрозуміло – це світи в яких грубо порушуються закони логіки, наприклад стверджується щось на кшталт $p \wedge \neg p$. Сфера світів [9], з якими буде зв'язаний відношенням досяжності такий світ, при дедукції бути приводити до різноманітних нелогічних наслідків. З непрямолінійно неможливими світами все значно складніше. Явне порушення якогось закону логіки веде до тих самих неможливих наслідків що і в першому випадку. Але що таке не прямі порушення логічних законів? Часткові випадки порушення законів з рештою ведуть до порушення в загальному випадку і ми встаємо перед тою самою проблемою що і з прямолінійними світами. Виникає ідея розглянути певні складні для класичної логіки випадки. Є клас тверджень, який не порушує логічні закони з очевидністю, але порушує їх після того, як до них буде застосовано одне з правил виводу. Певні твердження зводяться до очевидних порушень після одного чи кількох таких застосувань, а інші – тільки після багатьох. Отже, є певний критерій складності, який можна застосувати для того, щоб розділити світи на групи. Параметр складності можна варіювати в залежності від конкретних задач та ситуації.

Окрім цього, поряд з самими світами залишаються також агенти [7] як такі, чиї властивості теж можна специфікувати відповідно до того, до яких висновків вони можуть дістатися, а до яких – ні. Введення станів агентів змінює ракурс в якому ми розглядаємо саму модальність. Тепер це не абстрактні світи чи описи ситуацій як у епістемічній логіці, а внутрішні доксатичні стани агентів. В такому випадку, не обійтись без побудови часової лінії для демонстрації динамічних змін у внутрішньому світі таких агентів. Таким чином, в логіку вводяться динамічні елементи або елементи темпоральної логіки [5]. Крім того, зазвичай, коли в системі більше ніж один агент, акцент уваги зміщується від опису внутрішнього епістемічного стану конкретного агенту до роботи в колективі та колективних епістемологічних рішень. Тоді як поле внутрішнього доксатичного життя, а отже і ментального життя агента загалом залишається більшою частиною поза увагою.

Деякі логіки стверджують що задача розділення світів на групи взагалі неможлива [2]. Сама спроба розділити всю множину можливих світів на простори відповідно до світів, які визначають ефективність міркувань дуже цікава і можна стверджувати, що варіант вирішення, який пропонується в даній роботі є схожим на цю модель, тільки відноситься не до семантики можливих світів, а до аксіоматично виведених формул. Втім, ми вже бачили, що різноманітні группування можлививих світів відіграють важливу роль логічній семантиці,

зокрема результати тесту Рамзі для модальних логік та теореми Арроу [11, с. 169] неможливо було в встановити без розгляду сфер світів, які запропонував Д. Льюїс.

Конолідж [6] пропонує зробити неповним клас правил виводу та вважати, що реально мислячий агент не може дійти до всіх валідних тверджень через своє не знання всіх правил виводу. Фактично він пропонує повну ненормальну в формальному сенсі логіку. Зазвичай повнота логіки залежить від аксіом та теорем, а тут неповними зроблені правила виводу. Але в цьому випадку переконання агента все одно є замкнутими відносно дедукції і логічне всезнання все одно може виникнути. З такої точки зору подібною логікою є інтуїціоністська логіка, яка теж створена з класичною прибиранням одного з правил виводу.

Левескі [8] пропонує розділяти всі переконання на імпліцитні та експліцитні і вважати, що агент не може дістатися всіх імпліцитних переконань і саме тому не може бути логічно всезнаючим. Експліцитні переконання це такі переконання при прямому питанні про які агент дасть ствердну відповідь. Імпліцитні переконання це наслідки з початкової множини переконань, які агент може і не усвідомлювати повністю. Логічне всезнання вірне тільки для цих останніх переконань. Для експліцитних переконань залишається дійсною стандартна модальна логіка, тоді як для оперування з імпліцитними застосовується теж різновид нестандартної логіки. Семантично Левескі спирається не на можливі світи, а на поняття формальних ситуацій. Про них йшлося, коли розглядалася загальна семантика для доксатичних логік. Ситуації як варіант семантики можливих світів відомі в авторстві Барвайза і Перрі [1]. Ситуації визначають істинісний статус не всіх тверджень в формальній системі, а тільки деяких і це ідеально підходить для методу імпліцитних переконань. Негативною стороною застосування такого підходу є те, що ситуації не завжди можуть забезпечити виконання всіх стандартних правил виводу, а це означає провал для доксатичної логіки. Втім це певною мірою наближає метод Левескі до методу Коноліджа.

Цікавим є також підхід прийнятий до чисто логічної проблеми всезнання в прикладній області штучного інтелекту. Обчислення в цій області та ресурси є принципово фінітними та обмеженими і тому логічне всезнання не виникає чисто технічно [13, с. 477–479]. Втім, воно залишається важливою методологічною проблемою, яку штучний інтелект позичає з формальної логіки. Адже загалом вона залишається не вирішеною і може виникати в певних обмежених формах. Окрім цього варто відмітити, що в сфері штучного інтелекту набагато легше порівняно з стандартною формальною логікою реалізувати певні психологічні поняття та обмеження. Зокрема відсутність логічного всезнання у програми, яка займається автоматичним доведенням теорем можна змоделювати за допомогою спеціальної евристичної моделі. Подібний підхід також пропонують спеціалісти, які дивляться на явище з точки зору вчення про обмежену раціональність, про яку буде йтися у відповідному розділі.

Жоден з перерахованих способів вирішення не можна вважати таким, що претендує на остаточний варіант. Варіант Хінтікки не підходить в основному через вказану причину – неможливі світи можуть створювати абсолютно некомпетентних агентів але не можуть зарадити справі коли необхідно введення відносно компетентного. Штучний інтелект позбавляється проблеми через певні технічні особливості, які не завжди можна перенести на інші області. Методи подвійної семантики та обмежених правил виводу спираються на інструменти, які дуже сильно виходять за межі стандартної логіки і далекі від того, щоб вважатися природнім поясненням явища логічного всезнання. Крім того, методи Коноліджа та Левескі роблять одну і ту саму річ – обмежують міркування агента, роблячи систему тверджень неповною. Вони ніяк не пояснюють чому подібна проблема виникає взагалі насамперед. І в результаті замість альтернативного механізму, який би дозволяв аналізувати людську психологію формально вони створюють обмежену систему, на вже існуючих засадах.

Варто також згадати таку форму логічного всезнання, як перенасичення переконаннями. Технічні та філософські причини того, що надто велика кількість переконань є негативним явищем для агента вже наводилися. Деякі логіки намагаються ввести певні технічні обмеження на кількість тверджень, які підпадають під дію оператору переконання. Зокрема, Макферсон пропонує [12] вводити максимальне число правил для елімінації тверджень таким чином поступово скорочуючи число переконань, а не створюючи нові. Це має свої переваги і в світлі стандартного розгляду проблеми логічного всезнання також. Рішення не є ідеальним, адже часто застосування правил елімінації призводить не до знищення тверджень, а до виникнення нових. Зокрема, наприклад, елімінація конюнкції прибирає одне твердження, але на його місці виникають два інші. Якщо ж ми обмежимо правила, які можна застосовувати до формальної системи це сильно вплине на силу логіки.

Макферсон підсумовує тим, що коріння проблеми логічного всезнання лежать в модальній основі, яку використовують доксатичні логіки. Для того щоб позбутися проблеми необхідно використовувати не стандартну модальну логіку з іншою семантикою, а не звичайну для цього класу формальних систем К. З такої точки зору цікавим є те, що рішення запропоноване в даній роботі все ще використовує стандартну модальну логіку К з невеликою надбудовою.

Вирішення проблеми логічного всезнання

В попередніх розділах було описано та проаналізовано проблему логічного всезнання для доксатичних модальних логік та коротко оглянуто існуючі методи вирішення цієї проблеми. Було пояснено чому жоден з існуючих методів не може претендувати на остаточне вирішення даної проблеми. Логічне всезнання поставлено у центр даної дисертації і головна наукова новизна роботи як і постульовано у вступі полягає у представленні нового альтернативного способу вирішення даної проблеми. Даний розділ і буде присвячено цьому способу.

Методи К. Коноліджа та Г. Левескі схожі в одній деталі – вони розділяють формальну систему на два регіони. До одного регіону у агента є доступ, до іншого немає, або цей доступ ускладнений. Новий спосіб теж пропонує розподілити формальну систему логіки переконань на регіони, але не на два, а на більшу кількість. Сама

ця кількість і структура цих регіонів буде визначатися критерієм складності міркування, яке необхідне для того щоб прийти до конкретного висновку.

Складність як критерій вже використовувалась у інших логіках, наприклад у інтуїціоністських логіках та виникнувших пізніше логіках доказів, обчислювальній семантиці Кліні тощо [16]. У кожної теореми формальної системи є параметр складності, а саме скільки часових та обчислювальних ресурсів необхідно докласти конкретному агенту для того щоб прийти від початкових аксіом до даного твердження. Зазвичай подібна складність використовується у роботах на тему розв'язуваності (decidability) формальної системи, яка рідко стосується поля філософської логіки. Але цей критерій можна запозичити і належно модифікувавши ввести у логіку переконань.

Чому реальний агент не може дістатися певних висновків з аксіом формальної системи? Причини можуть бути різні, але їх можна підсумувати, сказавши що агенту складно дістатися до певних висновків тоді як до інших – легше. Тобто формальний критерій складності обчислень, який використовується в інших логіка підходить і тут. Необхідно тільки модифікувати його, для того, щоб відображати не тільки обчислювальний параметр, а психологічну складність міркування. Звичайно, останнє являє собою нетривіальну філософську і технічну проблему.

Чому звичайна обчислювальна складність не повністю підходить для доксатичної логіки? Доксатична логіка досліджує те, як мислить реальний агент, а для людини може бути простою задачею обчислити формулу, яка буде складною для машини і навпаки. Звичайно для людини і проста обчислювальна складність все одно буде грати роль, але головний механізм має полягати у іншому.

У своїх дослідженнях формальної здійсненності (feasibility) К. Черняк показує [3, с. 47], що аналізувати формальну систему з точки зору психологістичної складності можливо. Зокрема, він вказує на те що ми можемо побудувати більш складні аксіоми для того щоб показати, яким чином людина приходить з легкістю до відносно складних технічно висновків і не приходить до зовсім простих для машинного обчислення. Він теж розглядає доказ твердження у певній формальній систему як пошук по складній множині впорядкованих формул. Сама ідея заснована на тому, що формальну систему можна зобразити в вигляді аналітичного дерева, в якому коріння це найпростіші формули (аксіоми), а гілки ростуть в голу в сторону більш складних формул, які утворюються після застосування до простіших правил виводу. Так, наприклад, побудовані багато перших програм для автоматичного доведення теорем та експертних систем [4]. Але ідея полягає не в тому, щоб ввести додаткові аксіоми або якісь альтернативні аксіоми тощо. Подібні побудови будуть наділяти складніші формули певним параметром, а саме тим наскільки складно дістатись до цих більш складних формул від початкових. Серед подібних підходів, які вводять пробабілізм в формальну систему можна виділити підхід [14], який таким чином модифікував перегляд переконань у динамічній доксатичній логіці. Він вводив для кожного нового твердження яке потрапляє на епістемологічний вхід агента певне речення, яке уточнювало, наскільки треба довіряти даному твердженню. А отже, пробабліістичні параметри вже знаходили своє застосування в формальній логіці переконань.

Отже, конкретно пропонується ввести в числення виділені формули, які будуть впливати на формули, які розташовані після них або до них в аналітичному дереві, яке складає собою тіло формальної системи. Приведемо приклад, який використовує К. Черняк у своїй книзі – очевидно, що для агентів які будуть використовувати наступну формулу, як аксіому, деякі складні формули буде доводити набагато легше:

$$((\forall X)F(X) \rightarrow (\forall X)\, G(X)) \leftrightarrow \forall X \text{ЕУ} (F(X) \rightarrow G(Y))$$

Ця формула дійсна в стандартній логіці предикатів першого порядку, отже агент який знає базові нормальні аксіоми та правила виводу має рано чи пізно до неї дістатися. Але це буде не скоро і після доволі складних обчислень. Крім того, ця формула зовсім неочевидна з точки зору буденного здорового глузду, а значить і людина підтвердить валідність цієї формули після певних зусиль та відповідного тренування.

Отже, якщо прийняти цю формулу за аксіому, певний клас тверджень, який знаходиться «близько» до неї але «далеко» від початкових аксіом стане для штучного агента легшим і доступнішим. Це означає, що за допомогою подібних тверджень можна маркувати всю формальну систему, розбити її на згадані регіони відповідно до того наскільки складно буде до них дістатися. Адже формула може позначати не тільки те, що до наступних має бути легше дістатися, а навпаки – те що до них дістатись буде значно складніше. Треба наголосити на тому, що подібні твердження не обов'язково мають бути додатковими аксіомами, альтернативними твердженнями. Це буквально виділені твердження які маркують регіони формальної системи при певному впорядкуванні всіх тверджень. Яким чином зробити так, щоб складність відображала саме буденну складність міркувань реального агента, а не машини? Дуже просто – підбирати аксіоми. Будь–який достатньо підготований логік може відрізнити проблемну теорему, яка складна саме для людини від теореми, яка складна для машини. Якщо буде зроблена відповідна вибірка проблемних аксіом структура регіонів, на яку буде поділена формальна система буде відображати саме людську складність, а не машинну, а отже проблема логічного всезнання буде вирішена.

Спробуємо формально представити наші результати. Отже, модель стандартної доксатичної логіки це $\langle W, R, I, Z\rangle$, де Z – це множина тверджень, W – множина можливих світів, I – множина істиннісних значень (істина чи хиба), а R – функція, яка кожному твердженню, у кожному світі спів ставляє істиннісне значення. Ми додаємо наступні елементи: $\langle Q, M, F\rangle$. Q – це множина виділених дійсних тверджень, подібних до прикладу з праць К. Черняка, F – це шкала значень складності міркувань, а M – функція, яка приписує певне значення з F кожній множині з позначених Q. Тобто, допустимо ми маємо певну формальну систему, яка вже розкладена на дерево тверджень способом описаним раніше. Аксіоми та перші найпростіші теореми, утворені з них мають стандартну нульову складність. Це означає, що до них може дістатися агент з мінімальними когнітивними та часовими ресурсами. Рухаючись далі по дереву теорем ми доходимо до певної теореми, достатньо складної для

того, щоб програміст вибрав її як виділену і приписав їй певну складність зі шкали, скажімо «1». Отже дана теорема та множина теорем, які слідують за нею по дереву складності, є такими, що до них дістанеться вже агент у якого ресурси на рівень більші за мінімальні. Таким чином, виділене твердження буде позначати собою цілу множину складних тверджень, оскільки виділений регіон буде розповсюджуватися аж до поки не буде зустрінуте наступне виділене твердження з показником складності «2». І так далі.

Від початку планувалося, що шкала буде мати показник від «1» до «10». Виникає питання, чому обрана саме така метрика. Відповіддю є те, що основним критерієм була інтуїтивна зручність для гіпотетичного програміста. Але сама по собі метрика не є таким елементом, що не можна змінити. В залежності від специфіки системи вона може бути змінена на шкалу від 1 до 100, або від 1 до 1000 і так далі. Оскільки в багатьох формальних системах ускладнення теорем може продовжуватися до безкінечності, можна встановити метрику, яка передбачає рух шкали в безкінечність. В будь–якому випадку інша метрика на шкалі буде просто іншим крайнім випадком основного рішення, яке в загальних деталях представлено у даній роботі. Шкала від одного до десяти інтуїтивно зрозуміла та зручна, і оскільки планується, що виділені твердження буде підбирати програміст, вона була обрана як хороший приклад конкретного застосування такого інструменту.

Іншим можливим питанням до рішення є те, чому виділені твердження має підбирати людина–програміст, а не спеціально розроблений алгоритм, частина формального рішення в системі. Це цікаве питання, оскільки воно напряму пов'язано з філософською основою доксатичної логіки та проблеми логічного всезнання в ній. Теоретично та практично дуже важко розробити формальний спосіб, за допомогою якого у множину виділених тверджень потрапляли б твердження за критерієм психологічної складності, а не суто обчислювальної складності.

Звичайно в такому випадку залишається інша складна проблема адекватності такого критерію, яку треба буде визначати в кожному випадку окремо. Але треба зазначити, що як і у випадку з метрикою, дане рішення було прийнято для того щоб показати механізм доксатичної логіки в дії з мінімальними обмеженнями. Адже певний формальний критерій все таки можна винайти – хоча б підібравши певні базові «психологічно» складні твердження та написавши алгоритм який буде знаходити та ранжувати в ієрархію всі схожі твердження. Такий алгоритм буде задовольняти вимогу суто формального рішення, але чи буде він більш ефективним за попереднє рішення? Не можна підібрати механічну функцію, яка б переводила певну множину формул у іншу множину не за формальними правилами, а отже не можна підібрати функцію яка б давала нам психологічно адекватні твердження. Бо це є вже не суто технічна, а абсолютно філософська проблема, проблема основ математики та логіки.

Висновок. Було представлено і детально проаналізовано нагальну проблему філософської логіки – проблему логічного всезнання. Було описано існуючі підходи до її рішення, такі як підходи Коноліджа, Левескі та Хінтікки, а також підходи в сфері штучного інтелекту. Далі було показано, що кожен зі згаданих методів має певні недоліки. Було представлено новий метод вирішення цієї проблеми, заснований на ідеях та методах інтуїціоністської логіки. Автор не стверджує, що в нового методу нема недоліків, але він уникає певних суттєвих проблем класичних методів. У будь–якому випадку ідея може бути суттєво покращена через адекватну критику та аналіз.

Дослідження буде мати практичні наслідки для доксатичних та епістемічних логік, формальної епістемології, штучного інтелекту.

Список використаних джерел

1. Barwise J., Perry J. Situations and Attitudes / J. Barwise, J. Perry – Cambridge, England: M.I.T. Press, 1983. – P.376.
2. Bjerring J. C. Impossible worlds and logical omniscience: an impossibility result // Synthese. – 2013. – Vol.190. – №13. – P.2505–2524.
3. Cherniak K. Minimal Rationality / K. Cherniak. – Cambridge, United States: A Bradford Book. 1990. – 161 p.
4. Clocksin W., Mellish R. Programming in Prolog / W. Clocksin, R. Mellish. – Berlin, Germany: Springer–Verlag. 1981. – P.300.
5. Emerson E. A. Temporal and Modal Logic // Handbook of Theoretical Computer Science. – 1994. – P.1–74.
6. Konolige K. A Deduction Model of Belief / K. Konolige. – London, England: Pitman. 1986. – 165 p.
7. Hintikka J. On Knowledge and Belief / J. Hitnikka. – London, England: College Publications, 2005. – 148 p.
8. Levesque H. A logic of implicit and explicit belief // Proceedings of AAAI–84 pp. – 1984. – P.198–202.
9. Lewis D. On Plurality of worlds/ D. Lewis. – Hoboken, United States: Wiley–Blackwell. 2001. – 286 p.
10. Lormand E. Framing the frame problem // Synthese. – 1990. – Vol.82. – №3. – P.353–374.
11. Leitgeb H., Segerberg K. Dynamic Doxastic Logic: Why, How, and Where To? // Synthese. – 2007. – Vol.155. – №2. – P.167–190.
12. MacPherson B. Is it possible that a belief isn't necessary? // Notre Dame Journal of Formal Logic. – 1993. – Vol.34. – №1. – P.12–28.
13. O'Hara K., Reichgelt H., Shadbolt N. Avoiding Omnidoxasticity in Logics of Beliefs: A Reply to MacPherson // Notre Dame Journal of Formal Logic. – 1995. – Vol.36. – №3. – P.475–495.
14. Rott H. Bounded Revision: Two–Dimensional Belief Change Between Conservatism and Moderatio Philosophical Papers Dedicated to Wlodek Rabinowicz. – 2007. – P.1–26.
15. Stalnaker R. The problem of the logical omniscience I // Synthese. – 1991. – Vol.89. – №3. – P.425–440.
16. Артемов С. Н. Подходы Колмогорова и Гёделя к интуционистской логике и работы последнего десятилетия в этом направлении // УМН – 2004. – Т.59. – №2. – С.1–33. // Artemov S. N. Podhody Kolmogorova i G'odel'a k intuicionistskoi logike i raboty poslednego desyatiletiya v etom napravlenii // UMN – 2004. – T.59. – №2. – S.1–33.

Petik Ia. O., *PhD–student, Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), iaroslav.petik@gmail.com*

Methods of solving the omnidoxasticity problem

Deals with the classic problem of the doxastic logic and formal epistemology. The philsophical core of the problem is analysed together with its relation to different formal systems and existing methods of solving the problem. The pluses and minuses of them are presented. The thought is stated according to which this problem remains actual and generally unsolved. The new method of solving is described which has no minuses previously described and possesses some pluses. Method is founded on ideas borrowed from the different logic – the intuitionistic logic. It introduces a special scale into the calculus build on the calculation complexity criterion. The main scientific value of the paper is introducing this new method of solving the classical problem. The paper has consequences for formal epistemology, doxastic and epistemic logics.

Keywords: *logical omnidoxasticity, doxastic logic, epistemic logic, intuitionism, calculation complexity.*

* * *

УДК 165.39

Потіщук О. О.,
кандидат філософських наук, доцент, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (Україна, Київ), potya@ukr.net

Етнометодологія як напрям соціальної історії науки

Розглядається поняття «етнометодології» як напряму соціальної історії науки. Актуальність напряму «етнометодології» викликана змінами у соціальній реконструкції науки. Проаналізовано ідеї, принципи та положення «етнометодології», в яких описано, що проблемне коло соціальної науки, на кінець XX ст., отримало нову інтерпретацію в ході трансформації. Об'єктом дослідження стали практичні дії, діяльність, комунікація, опис ціннісних орієнтирів діяльності, яку здійснювали індивіди в суспільстві. Завдання даного напряму полягає в побудові соціокультурного дослідження на опір досліднику і досліджуваного об'єкту. Спостерігач, в свою чергу, утворює одне ціле з об'єктом і включений в контекст опису, повсякденного спілкування і мови. Ці дослідження стосуються окремих ситуацій, комунікативних практик, раціональних аналізів ситуацій.

Ключові слова: *історія науки, соціальна історія науки, етнографія науки, антропологія,соціальна антропологія, етнометодологія.*

Особливістю філософського аналізу сучасної науки є зміна напрямів досліджень та посилення соціально–гуманітарного підходу. Відбуваються зміни в науковому середовищі, на що вплинули ряд чинників, таких як соціологічні, соціально–психологічні, когнітивні, комунікаційні тощо. Саме під впливом даних чинників змінюються уявлення про основні ідеї, поняття та напрями сучасної науки. Соціальність науки виступає на перший план, а індивід та його діяльність стають основними дослідницькими питаннями. Значний внесок в ці дослідження зробили такі сучасні автори, як Е. Агацци, Т. Білоус, П. Гайденко, В. Лекторський, О. Огурцов, Л. Шашкова та інші, праці яких лягли в основу дослідження.

Соціальна історія науки наприкінці XX ст. змінила свої орієнтири в дослідженнях та намітили нові напрями дослідження. Слід зазначити, що ними стали антропологічні дослідження або «етнометодологія». Інакше кажучи, почала відбуватися трансформація дослідницьких напрямів соціальної історії науки, що і актуалізувало проблематику дослідження такого напряму соціальної історії науки як «етнометодологія». Водночас чітко формулюється розуміння того, що цей напрям допоможе ширше досліджувати явища, оскільки основним моментом даного напряму є те, що неможливо досліджувати явища не звертаючи увагу на їх контекст. Вагомий внесок у дослідження «етнометодології науки» зробили такі дослідники, як Д. Бенсон, С. Вулгар, Г. Гарфінкель, Е. Гуссерль, І. Давидова, Н. Деміна, Дж. Джефферсон, Л. Іонін, К. Кнорр–Цетін, Б. Латур, О. Огурцов, Х. Сакс, Н. Смелзер, Р. Уотсон, П. Філмер, А. Шюц та інші.

Метою статті є розкриття основних ідей та специфіки впливу напряму «етнометодолгії» на розвиток соціальної історії науки та соціології знання.

О. Огурцов вважає, що «соціальна реконструкція історико–наукових досягнень звернулася до ряду нових методів і методик, перш за все соціологічних, психологічних і соціально–психологічних, що не застосовувалися раніше в історії науки. Крім того, слід підкреслити, що в різних напрямах соціальної історії науки акцент робиться на специфічних методах ….етнографії, культурної і соціальної антропології в історичній антропології науки і в етнографії науки. Кожний з цих напрямів висуває як ядро методологічної програми специфічні методи…» [5, с. 145]. Таким чином, ці зрушення дали змогу висунути на перший план нову проблематику. На ці зміни вплинули різноманітні чинники, а саме соціокультурні, психологічні, когнітивні, комунікаційні тощо.

Однак, серед основних напрямів соціальної історії науки, слід зупинитися на етнографії науки або «етнометодології». Поняття «етнометодологія» вперше було введено Г. Гарфінкелем для позначення досліджень організації повсякденного життя. Основним завдання напряму було дослідження соціальної дії індивіда.

Цей напрям виникає наприкінці XX ст., його основою виступає неможливості розуміння характеру будь–яких понять незалежно від контексту їх вираження. Так наприклад, вивчення «життєдіяльності племені вчених» методами етнографії описано в праці Б. Латура та С. Вулгара «Лабораторне життя: соціальне конструювання наукових фактів». Дослідники підкреслюють, що життя дослідницької лабораторії аналізується за допомогою методу включеного спостереження. Вся сукупність тверджень, зафіксованих дослідником або самими вченими, класифікується на 5 типів – від довільних допущень до тверджень, що приймаються всіма членами лабораторії як щось зрозуміле й оцінюється як реальний факт; факт трактується як результат досягнення консенсусу в групі, а також щось сконструйоване в ході дослідження. Лабораторне життя, на думку Б. Латура та С. Вулгара, виявляється тим мікрокосмом, в якому діяльність вченого знаходить сенс і соціальну спрямованість. Отже, для того щоб побудувати всеохоплюючий аналіз, потрібно мати альтернативні уявлення. Єдиним методом, який являється допоміжним для етнографів, є польове дослідження. Цей термін широко використовується в науковій методології. Отже, польове дослідження – це термін, що позначає первинний збір інформації дослідником, що відноситься до проблеми, яка постає перед ученими або науковцями.

Основне методологічне посилання «етнометодології» полягає в тому, що неможливо зрозуміти характер будь–яких явищ незалежно від контексту їх виразу. «Етнографія науки», на думку, К. Кнорр–Цетіни, є реалізацією конструктивістської програми вивчення науки, що підкреслює роль процедур конструювання і об'єктів знання, його форми, змісту, методів і операцій. Отже, для пояснення явища в розумінні учасників комунікації необхідно було вивчити організацію контекстів, в яких вони знаходились.

Слід зауважити, що «етнометодологія» – це напрям, що прагне перетворити методи культурної чи соціальної антропології (етнографії) в загальний метод всіх гуманітарних і соціальних наук» [5, с. 82]. Отже, її предмет полягає в не рефлексивних механізмах соціальної комунікації між людьми, а комунікація, в свою чергу, зводиться до повсякденної мови. Суть цього напряму полягає в побудові соціокультурного дослідження на опір досліднику і досліджуваного об'єкту, опису мови, тобто метамови та об'єктивної мови. Спостерігач, в свою чергу, утворює одне ціле з

об'єктом і включений в контекст опису, повсякденного спілкування і мови.

Першою ідеєю, яка отримала нову інтерпретацію у зв'язку зі зміною напряму дослідження на «етнометодологію», стала проблема науки та влади. Не останню роль в цьому відіграли ідеї М. Фуко, який з одного боку, протиставляв «технічне», «позитивне» розуміння влади «юридичному» і «негативному», а з іншого боку, розділив дві форми влади – на ту, що пов'язана з державою і її соціальними інституціями, і ту, що представлена мережею владних відносин і пронизує все суспільство і всі його «сегменти», в тому числі науку. Мережа владних відносин незалежна від влади держави. Для М. Фуко, «знання сплетене з владою, воно лише тонка маска, накинута на структури панування» [9]. Інакше кажучи, наука та влада – пов'язані між собою. Влада, в свою чергу, почала розумітися як феномен і як універсальна соціальна матриця пізнання, суб'єкту пізнання та дослідницької групи.

Наступною ідеєю, яка є актуальною в наш час, є проблема наукового дискурсу, яка, на думку О. Огурцова, починається з робіт постмодерністів. Головна увага приділена проблемі дискурсивних практик, дискурсу в цілому, що властиві культурі будь–якого проміжку часу. Поняття дискурсу отримує ширшу інтерпретацію, М. Фуко в «Археології знання» говорить навіть про «дискурсні формації», які включають об'єкти, різні по модальності вислову, стратегії, певний набір правил, і про безліч дискурсних практик [8]. Таким чином, дискурс виступає в ролі діяльності, що тематично може утворювати об'єкти, а головні завдання соціальної історії науки стосуються визначення функціональних співвідношень між дискурсивними практиками. Так, наприклад, М. Фуко, зазначає, що дискурс пронизаний волею до істини, – сама ця воля безперервно стає глибшою, та починає заслуговувати все більшої уваги. Істинний дискурс, який обов'язковістю своєї форми позбавлений від бажання і звільнений від влади, не може розпізнати волю до істини, яка його пронизує; а воля до істини, в свою чергу, – та, яка давно вже нам себе нав'язала, – така, що істина, яку вона воліє, не може цю волю не затуляти [9, с. 57–58].

Не останнє місце займає поняття консенсусу та трактування істини, що може досягатися або бути відсутнім у дослідницькій групі. Розгляд та вирішення даної проблеми може викликати ряд наслідків. «Перш за все наукове знання трактується в цьому випадку як система переконань, підтримана членами якогось колективу і що характеризує світ природи в природних науках або соціальний світ у соціальних науках. Ці переконання нічим не відрізняються від ідеології. Вони набувають ідеологічного, пізнавального і інструментального значення, як і ідеологічні переконання. Наукові групи об'єднує не тільки прихильність канонам наукових методологічних процедур, але і прихильність щодо системи переконань, що засвоюються членами колективу і що реалізуються в їх діяльності» [5, с. 85]. Підсумовуючи, потрібно наголосити, що досягнення консенсусу та трактування істини, є досить важливим моментом, в науковому колективі, а також знанні в цілому. Оскільки, саме ці аспекти дослідження характеризують світ в різноманітних науках та наукових середовищах.

Не варто залишати поза увагою й те, що філософські концепції науки, що звертаються до аналізу ідеалів і норм наукової діяльності, були набагато складнішими, ніж ті, які залишали поза своїм полем уваги ідеали і норми науки. У працях В. Стьопіна в структуру наукової діяльності були включені такі компоненти, як ідеали і норми діяльності, онтологічні схеми, які були використані в ході наукового пошуку і побудови наукової теорії [6]. У подальших дослідженнях В. Стьопіна аналізується зв'язок ідеалів і норм наукової діяльності з універсаліями культури, які, за його словами, виконують трояку функцію: «По–перше, вони забезпечують своєрідну квантифікацію і сортування багатоманітного, історично мінливого соціального досвіду. По–друге, універсалії культури виступають базисною структурою людської свідомості, їх сенси визначають категоріальний склад свідомості в кожну конкретну історичну епоху. По–третє, взаємозв'язок універсалій утворює узагальнену картину людського світу, те, що прийнято називати світоглядом певної епохи» [6, с. 86]. Отже, наука – це пізнавальна діяльність, яка регулюється певними ідеалами, цінностями та нормами, а дослідження «етнометодології» доповнює систему таких регулятивів.

Таким чином, поворот, який відбувся в соціальній історії науки, стосувався аналізу малих груп. Він призвів до зміни об'єктів дослідження, які до сих пір не були актуальними. Цими об'єктами почали виступати норми та ідеали науки. Інакше кажучи, об'єктом дослідження стають людиновимірні системи, в основі яких лежить дія або діяльність окремих індивідів, груп тощо. Важливим стає взаємозв'язок діяльності людини та її ціннісних орієнтацій, цілей. Зазвичай базою цих досліджень все ж таки залишається історичний аспект науки, тому одним із засобів вирішення поставлених завдань є звернення до історико–наукових матеріалів.

Не менш важливим є те, що історія науки дає в користування досліднику велику кількість матеріалу і не вчить, як йому потрібно обирати тему чи вирішувати дослідницькі завдання. Це є самостійний вибір кожного вченого і лише його свідомий підхід дозволяє вирішувати такі завдання. Отже, дослідження головних та другорядних питань соціальної науки, не можливе без історії науки. В цьому зв'язку задача вивчення історії науки вельми актуальна: «Спеціаліст повинен мати уявлення про шлях, що пройшла його наука від зародження перших її понять і методів до сучасного стану, тобто навчитися бачити її не в статиці, а в динаміці становлення» [5, с. 142]. Тому історія науки повинна стати складовою частиною повноцінної спеціальної освіти.

Звертаючись до наукового спадку В. І. Вернадського, знаходимо аналіз ролі науки в конкретній дослідницькій практиці. Знання історії науки допомагає будь–якому науковому працівнику, на думку В. І. Вернадського, правильно оцінити свої індивідуальні досягнення, дає йому об'єктивний критерій для оцінки того нового, що їм досягнуто, ступінь його важливості, наукової цінності, користі в практичному змісті й ступінь новизни. Тому лише шляхом постановки будь–якого наукового дослідження в історичні межі, можливо отримати невідоме раніше.

Не можна не зазначити те, що важливим аспектом етнометодології науки є наявність альтернативних точок зору. Оскільки різнобічне сприйняття науки та технологій

дає можливість розробки нових дослідницьких програм тощо. Етнографічний метод (дослідження) у соціальній історії науки мав певні відмінності. Так, наприклад, деякі дослідники такі, як Т. Колінз, Т. Пінч вийшли за межі лабораторних досліджень і в результаті прийшли до методу інтерпретації, вважаючи головною проблемою етнографії досягнення розуміння між різними дисциплінарними культурами у соціальних науках та дослідницькою галуззю.

Наступні дослідники Б. Латур та С. Вулгар цікавилися риторичними аспектами процесу переконання, що зосереджувались на процесах запису. Таким чином, виникає ще одна проблема аборигенизації, тобто прийняття дослідником різних думок та висунення на перше місце важливості людини, яка не має відношення до дослідження. Поряд з цим відрізнялось розуміння уявлення про «конструювання». Прийшли нові терміни на заміну попередніх так, наприклад, «співконструювання», а дослідницькі методи почали спиратися на документальні джерела та інтерв'ю.

Важливим аспектом для «етнометодології» постало питання, як в соціотехнічних мережах не–людським сутностям делегуються можливості дії. Тут ми можемо прослідкувати вплив технології на діяльність людини, що залежить від місця дослідницького поля. Слід наголосити, що будь–яке загальноприйняте знання, є сукупністю та результатом соціальних факторів. Але тут є слабкі сторони оскільки не завжди уміння створювати доведення, а також маючи дозвіл використовувати ресурси, використання правильних методів не може гарантувати стовідсотковий результат. Тому що завжди є альтернативні доведення, аргументації тощо.

Значний вплив на етнографів науки відіграли такі методологічні принципи, як «сильна програма» Д. Блура. Прийняття «сильної програми» спричинило утвердження методологічних принципів, таких як: безпристрасність та симетрія. Ці зміни були викликані тим, що дані принципи призвели до конкретних пояснень емпіричного матеріалу, за допомогою соціальних та технічних аспектів. Слід зазначити, що дані принципи допомагають уникнути методологічних помилок. Важливий момент полягає в тому, що формування знання не заважає йому відображати світ. Наступним принципом є методологічно–культурний релятивізм, який відстоює позицію, що дослідження повинно відштовхуватися від поглядів інформаторів.

Отже, основними практичними положення «етнометодології» потрібно вважати наступні: 1) дослідник під час розгляду та вивчення предмету дослідження повинен раціонально підходити до ситуації, використовуючи не лише свої власні знання, а спираючись на знання соціальних груп, спільнот, тобто того знання яке насправді практично використовується та базується на здоровому глузді; 2) дослідник під час дослідження конкретної ситуації повинен виявити ті властивості, які можна описати, зафіксувати та вивчити; 3) дослідник повинен застосовувати ті методи при вивченні конкретних ситуацій, за допомогою яких вона буде прозорою, поступовою, спланованою, раціональною тощо; 4) дослідник повинен враховувати, що приписи, вирази, знання, які властиві даній ситуації або її описують, завжди матимуть структуру та можуть бути раціональними.

Список використаних джерел

1. Вернадский В. И. Труды по всеобщей истории науки / В. И. Вернадский; [Общ. ред. и вступ. ст. С. Р. Микулинский]. – М.: Наука, 1988. – 334 с.
2. Гарольд Гарфинкель «Исследования по этнометодологии» / Гарфинкель Гарольд. – СПб.: Питер, ООО «Питер Пресс», 2007. – 335 с.
3. Гуссерль Э. Логические исследования. Картезианские размышления. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Кризис европейского человечества и философии. Философия как строгая наука / Э. Гуссерль. – Мн., М., 2000. – 752 с.
4. Огурцов А. П. Наука: власть и коммуникация / А. П. Огурцов // «Вопросы философии». – 1990. – №11. – С.3–23.
5. Огурцов А. П. Социальная история науки: стратегии, направления, проблемы / А. П. Огурцов // Принципы историографии естествознания: XX век. – СПб.: Университетская книга, 2001. – 358 с.
6. Степин В. С. Теоретическое знание / В. С. Степин. – М.: Прогресс–Традиция, 2000. – 744 с.
7. Уитли Р. Когнитивная и социальная институциализация научных специальностей и областей исследования / Р. Уитли // Научная деятельность: структура и институты. – М., 1980. – С.218–257.
8. Фуко М. Археологія знання / Пер. з фр. В. Шовкун. – К.: Вид–во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 326 с.
9. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / М. Фуко; [Пер. с франц.]. – М.: «Касталь», 1996. – 448 с.
10. Latour B., Woolgar S. Laboratory Life. The constructions of scientific facts / B. Latour, S. Woolgar. – Princeton, New Jersey, 1979. – 295 p.
11. Law J., French D. Normative and interpretative sociologies of science / J. Law, D. French // Sociological Review. – 1974. – Vol.22. – P.581–595.
12 Whitley R. Sociology of scientific developments / R. Whitley // Perspectives in the sociology of science. – Shiwester, 1977. – P.21–50.

References

1. Vernadskij V. I. Trudy po vseobshhej istorii nauki / V. I. Vernadskij; [Obshh. red. i vstup. st. S. R. Mikulinskij]. – M.: Nauka, 1988. – 334 s.
2. Garol'd Garfinkel' «Issledovanija po jetnometodologii» / Garfinkel' Garol'd. – SPb.: Piter, OOO «Piter Press», 2007. – 335 s.
3. Gusserl' Je. Logicheskie issledovanija. Kartezianskie razmyshlenija. Krizis evropejskih nauk i transcendental'naja fenomenologija. Krizis evropejskogo chelovechestva i filosofii. Filosofija kak strogaja nauka / Je. Gusserl'. – Mn., M., 2000. – 752 s.
4. Ogurcov A. P. Nauka: vlast' i kommunikacija / A. P. Ogurcov // «Voprosy filosofii». – 1990. – №11. – S.3–23.
5. Ogurcov A. P. Social'naja istorija nauki: strategii, napravlenija, problemy / A. P. Ogurcov // Principy istoriografii estestvoznanija: XX vek. – SPb.: Universitetskaja kniga, 2001. – 358 s.
6. Stepin V. S. Teoreticheskoe znanie / V. S. Stepin. – M.: Progress–Tradicija, 2000. – 744 s.
7. Uitli R. Kognitivnaja i social'naja institucializacija nauchnyh special'nostej i oblastej issledovanija / R. Uitli // Nauchnaja dejatel'nost': struktura i instituty. – M., 1980. – S.218–257.
8. Fuko M. Arheologija znannja / Per. z fr. V. Shovkun. – K.: Vyd–vo Solomii' Pavlychko «Osnovy», 2003. – 326 s.
9. Fuko M. Volja k istine: po tu storonu znanija, vlasti i seksual'nosti. Raboty raznyh let / M. Fuko; [Per. s franc.]. – M.: «Kastal'», 1996. – 448 s.
10. Latour B., Woolgar S. Laboratory Life. The constructions of scientific facts / B. Latour, S. Woolgar. – Princeton, New Jersey, 1979. – 295 p.
11. Law J., French D. Normative and interpretative sociologies of science / J. Law, D. French // Sociological Review. – 1974. – Vol.22. – P.581–595.
12 Whitley R. Sociology of scientific developments / R. Whitley // Perspectives in the sociology of science. – Shiwester, 1977. – P.21–50.

Potishchuk O. O., *PhD, associate professor, National Technical University of Ukraine «Kyiv Polytechnic Institute named after Igor Sikorsky» (Ukraine, Kyiv), potya@ukr.net*

Ethnomethodology as a direction of social sience history

In the article deals with the concept of «ethnomethodology» as a direction of the social history of science. The urgency of the direction of «ethnomethodology»

is due to changes in the social reconstruction of science. There are analyzed the ideas, principles and provisions of «ethnomethodology», in which it is described that the problem circle of social science, at the end of the XXth century, received a new interpretation in the process of transformation. The object of the research to be practical actions, activities, communication, a description of the valuable orientations of the activities which was carried out by individuals in society. The task of this direction is to construct sociocultural research to resist the researcher and the object under research. The observer, in turn, forms one entity with the object and is included in the context of description, everyday communication and language. These researches relate to individual situations, communicative practices, rational analysis situational.

Keywords: *history of science, social history of science, ethnography of science, anthropology, social anthropology, ethnomethodology.*

* * *

УДК –1:159.954(09)

Sanotska N. Ya.,
Ph.D., profesor nadzwyczajny, profesor filozofii
Uniwersytetu Narodowego «Politechnika Lwowska»
(Ukraina, Lwów), sannata@ukr.net

Człowiek w sieci: analiza społeczno–filozoficzna

Stwierdzono, że problem ludzkiej egzystencji w środowisku sieciowym informacje znajdują się w poznawczym, szacunkowych, komunikacji i formie zindywidualizowanej. Osoba mająca dostęp do ogromnej ilości informacji, ale nie jest w stanie przetworzyć nawet te, których potrzebuje bezpośrednio. Potencjalnie jest ona otwarta do komunikowania się ze światem za pośrednictwem technologii informacyjnych, ale jednocześnie wydaje się być otwarty do interakcji społecznych i komunikacji. Wolność informacja pojawia się podstawą praw człowieka, ale zapewnia również potężną manipulację zachowań. Stwierdzono, że wiele informacji, które dana osoba otrzymuje z różnych źródeł wymaga jednolitości i standartyzovanosti świadomość, że informacja indywidualna przestrzeń jest wypełniona obu szablonów i wszechstronny.

Słowa kluczowe: *sieć, informacja, poczta ludzka.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

U schyłku XX wieku ludzkość wkroczyła w nowy etap rozwoju, a mianowicie, w epokę społeczeństwa informacyjnego wraz ze wszelkimi jego osiągnięciami, sprzecznościami oraz konfliktami. Zmianom podlega nie tylko sam proces produkcji lecz także sposób życia, światopoglądy i systemy wartości.

Radykalnie przeobrażają się narzędzia, sposoby, technologie przekazu i ochrony informacji, powiększają się również jej obszary, stając się coraz szerzej dostępne dla ludzi.

Zachodzące zmiany obejmują wszelkie sfery funkcjonowania społeczeństwa, tworząc przy tym zasadniczo nową społeczno–kulturową rzeczywistość. Nowoczesne technologie komunikacyjne nadają odmienne cechy relacjom społecznym oraz przekształcają ich poziom, a charakter sieciowy staje się jedną z najbardziej istotnych identyfikatorów społeczeństwa informacyjnego.

Marshall McLuhan, słynny badacz zasobów informacyjnych oraz komunikacji, uważał, że współczesne społeczeństwo składa się z sumy aktów komunikacji, które w nim zachodzą [7]. Globalna sieć jest aktywnie wykorzystywana we wszystkich sferach życia człowieka, rozwija się dynamicznie oraz tworzy we współczesnym społeczeństwie informacyjną strukturę, będącą alternatywą tradycyjnej.

Według Johna Naisbitta istnieją trzy podstawowe przyczyny, pozwalające wyjaśnić dlaczego sieci są ważną formą społeczną: 1. zanik struktur tradycyjnych, 2. przeładowanie szumem informacyjnym, 3. zanik hierarchii. Siła takich sieci tradycyjnych, jak rodzina, kościół i sąsiedztwo, we współczesnym amerykańskim społeczeństwie ulega rozproszeniu. Powstałe luki uzupełniają nowe sieci zaspakajające potrzebę przynależności człowieka do jakiejś wspólnoty [8].

Transformacje społeczne są spowodowane przede wszystkim zmianami form komunikacji, w których współczesna, dokonywana na dystans komunikacja, zmieniła parametry tradycyjnej lokalizacji życia społecznego, niszcząc bezpośrednie, rodzinne i przyjacielskie relacje. Dlatego, w próbach refleksji nad współczesnym społeczeństwem nabiera znaczenia koncepcja społeczeństwa sieciowego.

W ciągu wieków można zauważyć ewolucję znaczenia słowa «sieć». Pierwotnie wyraz ten należał do zakresu pojęć z kategorii rybołówstwa; plecionka z nici lub sznurka służąca do połowu ryb, była i nadal jest głównym instrumentem pracy rybaka. Korzystając z sieci, można nakarmić ciało. W Nowym Testamencie sieć to słowo oznaczające wzór życia, za pomocą którego uczniowie Jezusa karmią ducha: łowią ludzi, aby nawrócić ich na drogę wiodącą do życia wiecznego. Współcześnie wyraz «sieć» kojarzy się nam przede wszystkim z Internetem – sprawcą prawdziwej rewolucji informacji i komunikacji. Tak rozumiana sieć powstaje poprzez nagromadzenie określonych obiektów, które współdziałają pomiędzy sobą na osnowie połączeń liniowych, bazujących na zasadzie zdecentralizowanego systemu łączności. Zasadne wydaje się zatem pytanie: jaka jest obecnie rola takiej sieci i czym karmi się dzięki niej człowiek?

W nowoczesnej przestrzeni komunikacji głównym podmiotem działającym jest sama informacja, która wywołuje nieskończony ciąg interpretacji ze strony odbiorców przekazów medialnych. Owa informacyjna potęga kształtuje świadomość współczesnego człowieka produkując masowo mity, symbole i stereotypy. Wytwory środków masowego przekazu oraz zasoby internetowe, podawane za pomocą komunikatów, filmów i reklam mistyfikują powszechną świadomość, przekształcając świat realny w świat złudzeń i iluzji – hiper rzeczywistości, podstawą której jest «symulacja» [1]. Człowiek w takim świecie jest zdolny jedynie do powierzchownej percepcji komunikatów; nie dokonując głębszej analizy nie jest w stanie z nich korzystać w sposób praktyczny, odbiera tylko wrażenia.

Dla przeciętnej osoby wirtualne środowisko sieci internetowych przybiera bardzo atrakcyjną postać ponieważ daje złudzenie realizacji trudnych, wręcz niemożliwych do spełnienia zamiarów i oczekiwań.

W kontekście potencjału Internetu jako interaktywnego i globalnego narzędzia komunikacji ogromnego znaczenia nabrała wolność. W granicach Internetu człowiek zwalnia się od wszystkich form wewnętrznego i zewnętrznego przymusu, ról społecznych i reguł postępowania. Dzięki wirtualnej sieci ludzie mają możliwość porozumiewania się poza granicami własnej cielesności, unikając przy tym identyfikacji klasowej, narodowej, a nawet płciowej.

Typ komunikacji internetowej, anonimowej, usuwa zarówno obiektywne (np. przestrzenne) jak i subiektywne (np. emocjonalne) przeszkody w komunikacji. Wypowiedź anonimowa minimalizuje zagrożenia, które pojawiają się w wypowiedzi jawnej, przez co realizują najskrytsze pragnienia człowieka. Rozmówca psychicznie uwalnia się od obowiązku autoprezentacji, konstruując taki obraz, który sobie z własnej woli zaprojektował. Pojawia się wówczas istotne pytanie: co jest przyczyną tworzenia «wirtualnych postaci»

w komunikacji internetowej? Czy jest nią niezadowolenie z realnej tożsamości społecznej, chęć zdobycia nowego doświadczenia, nowych wrażeń, pragnienie realizacji czegoś dotychczas niezrealizowanego w realnym życiu? Ów problem staje się jednym z punktów wyjścia współczesnych badań psychologicznych. Z jednej strony, mogą w tym być obecne motywy pozytywne: autoprezentacja w przestrzeni internetowej, z wirtualnie skonstruowanym «Ja», jako wyraz niezrealizowanych marzeń, niespełnionych potrzeb, a z drugiej, jako wyraz – ukrytych w rzeczywistości realnej – agresywnych tendencji, nieakceptowanych w środowisku społecznym popędów. Wówczas ma miejsce pewnego rodzaju tworzenie «wirtualnej projekcji identyczności». Według Natalii Zudilinoj, «w wirtualnej przestrzeni Internetu umysł człowieka poddaje się sugestii, że wychodzi on poza granice samego siebie, tworząc różne obrazy tożsamości, które nie są z nim związane i za które nie ponosi odpowiedzialności» [11].

Sergiusz Datsiuk uważa, że wolność, zgodnie z jej klasycznym rozumieniem, nie istnieje w sieci, jak również brak jest kontroli autentyczności wypowiedzi i ich adresatów. Zwykle ustna lub pisemna wypowiedź jest potwierdzana przez swojego autora. Wypowiedzi elektronicznej brakuje zarówno autentyczności jej autora, jak i jego słowa: jeżeli tekst nie jest podpisany, wówczas niemożliwe jest wyjaśnienie, kto rozpowszechnił w sieci te lub inne treści. Co więcej, same komunikaty mogą ulegać zmianom, usunięciu i ograniczeniu dostępu za pomocą hasła bądź zmieniać swoją lokalizację. Wszelkiego rodzaju kopie nie są gwarancją autentyczności, gdyż trudno jest określić, czy dane treści i sformułowania są zgodne oryginałem. «Dlatego słowo elektroniczne nie jest faktem» [4].

Do głównych form dyskursywnych praktyk w przestrzeni sieciowej należy zaliczyć rozprzestrzenianie, powielanie, replikację (transmisja tej samej treści w różnych formach), przekodowanie (jedna treść w różnych systemach kodów), ciągłą aktualizację, komentowanie itp. Same struktury sieciowe są policentryczne, a ich całość jest zabezpieczona multifunkcjonalnymi kanałami komunikacji. Na przykład, według interpretacji Niklasa Luhmanna, fundamentem społeczeństwa jest komunikacja, która integruje wszystkie potencjały ludzkie oraz posiada własną realność i autonomię [5]. Rozpowszechnianie nowych struktur sieciowych pozwala mówić o zjawisku kultury sieciowej [6]. Naukowcy koncentrują się na takich jej aspektach jak: gra wyobrażeniami, rozmywanie egzystencji w postrzeganiu estetycznym, sztuczność i pozorowanie w przejawach bytu, rozproszenie człowieka w symulacjach oraz utrata głębi istnienia. Wyłaniają się zatem pytania: jakim sposobem kultura sieciowa wywiera tak mocny wpływ na zasadnicze elementy ludzkiego bytu, postrzegania świata oraz systemu wartości; jakie procesy mające wpływ na społeczeństwo są wiodące, a jakie pochodne?

Współczesny niemiecki filozof Wolfgang Welsch w pracy pt. *Undoing aesthetics*, zwraca uwagę na totalną estetyzację, która rozszerza się od stylu indywidualnego do dyskursu teoretycznego [10]. Rzeczywistość materialna poddaje się pod wpływ technologii, rzeczywistość społeczna – pod wpływ sieci i mediów, a rzeczywistość subiektywna – pod wpływ afektów poprzez rozkład norm etycznych. Reasumując spostrzeżenia Welsch'a: wszechobecna estetyzacja oznacza przedstawienie realności w takich postaciach, które wcześniej człowiek dopasowywał jedynie do sztuki, mianowicie, w postaci rzeczywistości sztucznie skonstruowanej, zmiennej, płynnej, istniejącej bez jakiegokolwiek fundamentu.

Jednym z najbardziej charakterystycznych wyrazów kultury sieciowej jest hipertekst, który według Castellsa wyraża sens jako audiowizualną mozaikę; obserwujemy zalew informacji, która jest wielokrotnie interpretowana, kopiowana, komentowana [3].

Modus aktualności w najbardziej optymalny sposób wymusza aby maksymalnie pomnażać informację o nim i wokół niego. Wówczas nie jest ważne, czy informacja jest prawdziwa lub fałszywa, ważna jest jedynie szybkość jej wprowadzenia oraz ciągła jej transmisja. Na pewnym etapie transmisji danych odstęp pomiędzy ich porcjami staje się niezauważalny. Rzeczywistość rozpływa się w hiper–rzeczywistości, co również świadczy o całkowitym scaleniu tego, kto wytwarza, przekazuje oraz otrzymuje wiadomości. Człowiek zamyka się w świecie wtórnych obrazów, a próby odnalezienia źródła odsyłają do rzeczywistości zasobów masowego przekazu. Walerij Sawczuk uważa, że funkcjonująca w taki sposób informacja może zaistnieć dzięki symulacji wiedzy. «Choroba informacyjna» przenika do człowieka w odpersonalizowanej przestrzeni codziennego przekazywania wiadomości, wymiany fragmentami znaczeń oraz przemieszania wszystkiego ze wszystkim. Sam człowiek staje się środowiskiem nieskończonego obrotu informacji. Taki proces wciąga człowieka, ponieważ dla wydobycia, przekazywania i korygowania informacji wysiłek jest zbędny [9].

Warto podkreślić, iż technologie sieciowe w wyraźny sposób wpływają na zmianę dostępu do wiadomości, szybkość operacji myślowych i komunikacyjnych, odczuwanie czasu, umożliwiają połączenie różnych punktów na całym świecie, a także kształtują obraz świata, modele zachowania, myśl społeczną, autoidentyfikację [2].

Środowiska sieci i mediów nie należy sprowadzać jedynie do narzędzi przekazywania informacji bądź zwykłego zasobu komunikacji. Należy przez to rozumieć, że ma ono zdolność do pobudzania i transmisji pewnych kodów kulturowych. Zresztą, aktywność społeczna w sieci realizuje się w sposób bardzo wyrazisty, przez co problemy, które powstają w tym kontekście oraz wiążą się z przejawami bytu człowieka, można określić jako: medializacja osoby, wizualizacja myślenia, transformacja istoty autorstwa, nowe pojmowanie twórczości człowieka oraz jego cech genderowych i ról społecznych.

Kultura sieciowa jako fenomen komunikacyjno–kognitywny, formuje zasady światopoglądowe na drodze transmisji znaczeń, a także dyskursywnych sformułowań, ocen, mitologemów. Podstawową jednostką kultury sieciowej – zamiast człowieka – staje się komunikat. Natomiast sama informacja w przestrzeni sieciowej przebiera bardzo różnorodną postać, np. implicytną oraz eksplicytną, pragmatyczną i przedmiotowo–logiczną, estetyczną i semantyczną.

Człowiek zatraca wartość swojej prywatności, gdy prawie wszystkie aspekty jego życia są publikowane i udostępniane szerokiemu kręgowi odbiorców. Ich reakcje wpływają na tożsamość użytkownika sieci, ponieważ wówczas podstawową rolę w procesie identyfikacji osoby odgrywają wirtualne społeczności.

Funkcjonowanie człowieka w przestrzeni sieciowej nabiera takich cech charakterystycznych jak: uproszczone

sposoby działania, łatwy i szybki sukces, szerokie spektrum możliwości, nieobciążone odpowiedzialnością dokonywanie wyborów oraz szeroki krąg przyjaciół i znajomych. Człowiek przebywa w stanie nieokreśloności, gdyż zatraca się fundament, na którym zbudowane były wyższe wartości, uproszczeniu ulegają normy społeczne oraz kanony paradygmatu klasycznego. Innowacje technologiczne stają się zagrożeniem dla rzeczywistości naturalnej i socjokulturowej.

Wirtualne, medialne symulacje stają się bardziej realistyczne niż sama rzeczywistość. Człowiek wchodzi w warunki socjokulturowej rzeczywistości, które nie podporządkowują się doktrynom totalnym. Pojawia się zjawisko acentryzmu, tracą swoje znaczenie pojęcia państwa, narodu, tradycji, wyznania religijnego, które stanowiły kiedyś centrum odniesienia. Żaden z tych elementów nie ma obecnie znaczenia priorytetowego.

Znany współczesny amerykański badacz John Naisbitt w obszernej rozprawie pt. *Megatrendy* postuluje horyzontalny model połączeń sieciowych, które są optymalnym modelem zmiany i tworzą nowe, efektywne społeczeństwo dzięki temu, że każdy podmiot staje się centrum w sieci [8].

Ludzie coraz częściej identyfikują siebie z powszechnie znanymi markami (z tym, co jedzą, jak się ubierają, gdzie spędzają wakacje). Powstaje zagrożenie utraty tożsamości oraz przeobrażenia się człowieka w dodatek do technosfery. Prawie do wszystkich sfer życia przenikają procesy imitacyjne (symulakry), które wywierają wpływ na identyfikację jednostki.

Wirtualna przestrzeń sieciowa pozwala człowiekowi w maksymalny sposób zwalczyć odwieczny konflikt pomiędzy zewnętrzną, fizyczną ograniczonością oraz wewnętrznym poczuciem nieskończoności. Na plan pierwszy wysuwają się pragnienia człowieka o byciu innym i autonomicznym. Człowiek stara się realizować siebie w warunkach pomnażających się znaczeń i interpretacji, reguł oraz zasad. Szybkie tempo życia prowadzi do eliminacji dotychczasowych form komunikacyjnych i wiedzie do powstania jej nowych typów, nowych praktyk socjokulturowych.

Reasumując, należy stwierdzić, że w informacyjnym środowisku sieci kwestie egzystencjalnej określoności człowieka wyrażają się w różnorodnych postaciach: kognitywnej (człowiek ma dostęp do ogromnych zasobów informacji, lecz nie jest zdolny przepracować nawet takiej części, która jest dla niego bezpośrednio potrzebna), aksjologicznej (wolność informacyjna jest podstawą do realizacji praw człowieka, lecz również przewiduje potężne możliwości manipulacji zachowaniem), komunikacyjnej (potencjalnie człowiek jest otwarty na komunikowanie się z całym światem poprzez technologie informacyjne, ale jednocześnie jest on zablokowany interakcyjnie, a przy tym powiązany z innymi poprzez zamknięte systemy informacyjne) oraz zindywidualizowanej (różnorodność informacji, którą człowiek otrzymuje z wielorakich źródeł, wymaga od świadomości unifikacji oraz standaryzacji: przestrzeń informacyjna jednostki jest bardzo różnorodna, są w niej miejsca zarówno na szablony jak i rozwiązania poza szablonowe).

Bibliografia

1. Jean Baudrillard. Symulakry i symulacje. Tłumaczenie: Sławomir Królak. Wydawnictwo Sic! – Warszawa, 2005.
2. Zygmunt Bauman. Płynne czasy: życie w epoce niepewności. Tłumaczenie: Maciek Żakowski. Wydawnictwo: Sic! – Warszawa, 2007.
3. Castells M. The Network Society, tłum. E. Elgar. – 2004. – 464 s.
4. Datsiuk S. Paradoksalna intencja swobody w Internecie. – http://www.uis.kiev. ua/~xyz/par_int.html.
5. Luhmann N. Mediakomunikacje. – 2005. – 276 s.
6. Luhmann N. Realnost massmedia, tłum. A. Antonowski. – 2005. – 256 s.
7. Marshall McLuhan, Galaktyka Gutenberga. Tworzenie człowieka druku, przeł. A. Wojtasik, Narodowe Centrum Kultury. – Warszawa, 2017.
8. Naisbitt J. Megatrendy. Dziesięć nowych kierunków zmieniających nasze życie, przeł. P. Kwiatkowski. – Poznań, 1997.
9. Sawczuk W. Kontury postinformacji. – http://anthropology.ru/ru/text/savchuk–vv/razdel–i–kontury–postinformacii.
10. Welsch W. Estetyka poza estetyką, przeł. Katarzyna Guczalska, redakcja naukowa: Krystyna Wilkoszewska, Universitas. – Kraków, 2005.
11. Zudilina N. Manifestacja identyczności w Internecie: projekcje wirtualne. – www.kpi.kharkov.ua/.../Наукова...1/Zudil.pdf.

Sanotska N. Ya., *PhD, associate professor, chair of Philosophy, National University «Polytechnic of Lviv» (Ukraine, Lviv), sannata@ukr.net*

Human in a network: social and philosophical analysis

In information environment of a network the problems of human existence are explicated in cognitive (an individual has access to immense volumes of information but cannot process even those bulks that they need), axiological (freedom of information becomes the basis for exercising human rights but also presupposes powerful opportunities for behavioral manipulations), communicative (potentially an individual is open to communication with the whole world through information technologies, yet at the same time they are closed for social interaction and communication; they are connected to the whole world but through closed information systems) and individualized (diversity of information which the person receives from various sources requires the consciousness to be unified and standardized, hence information environment of an individual is both filled with stereotypes and universal) ways.

Keywords: *network, information, post–human.*

Саноцька Н. Я., *кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії, Національний університет «Львівська політехніка» (Україна, Львів), sannata@ukr.net*

Людина в мережі: соціально–філософський аналіз

Встановлено, що проблеми існування людини в інформаційному середовищі мережі виявляються в когнітивному, ціннісному, комунікативному та індивідуалізованому вигляді. Людина має доступ до величезних масивів інформації, але не здатна опрацювати навіть ті, які їй необхідні безпосередньо. Потенційно вона є відкритою для спілкування з усім світом через інформаційні технології, проте одночасно постає закритою для соціальної взаємодії і комунікації. Інформаційна свобода постає основою реалізації прав людини, але і передбачає потужні можливості маніпуляції поведінкою. Виявлено, що різноманітність інформації, яку отримує людина з різних джерел, вимагає від свідомості уніфікованості і стандартизованості, тобто інформаційний простір особистості одночасно і наповнений шаблонами, і універсальний.

Ключові слова: *мережа, інформація, постлюдина.*

* * *

УДК 316.74:78

Галушко О. С.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Київський національний університет будівництва та архітектури (Україна, Київ), saiz131982@gmail.com

Аналіз форсайтних технологій, як засобу соціокультурних перетворень

Розглянуто форсайтні технології та їх вплив на суспільство. Метою дослідження було розкриття потенціалу форсайтних технологій як засобу соціокультурних перетворень, зокрема в Україні.

Досліджується саме поняття «форсайт». На основі аналізу сучасної української та іноземної спеціалізованої літератури по темі вводиться авторське означення форсайту.

Досліджується еволюція форсайтних технологій у світі та їх праксеологічний потенціал для знаннєвого суспільства. Окреслюється перспективність застосування форсайтних технологій для дослідження, управління та конструювання майбутнього.

Робиться висновок, що головна функція форсайту, не просто передбачати майбутнє – а конструювати його. Така активна та дієва позиція форсайту робить його виключно важливим механізмом соціокультурних перетворень.

Методологічним підґрунтям дослідження є метод узагальнення, контекстуальний аналіз понять, принцип системного аналізу та метод порівняльного аналізу.

Ключові слова: *суспільство, майбутнє, форсайт, форсайтні технології, прогнозування, управління, соціокультурні перетворення, образ майбутнього.*

Зараз увесь світ, і Україна, як невід'ємна його частина вступають в еру знаннєвого суспільства, де головним та найважливішим компонентом є саме знання. Розвиток сучасного глобалізованого соціуму носить динамічний і нелінійний характер та вирізняється постійною плинністю й мінливістю, особливо у точках біфуркації. Різноманітні процеси і цикли постійно прискорюються. В той же час одним з параметрів стабільно функціонуючої соціальної системи, досягти якого прагне будь–який суб'єкт управління, є передбачуваність динаміки її внутрішніх процесів. Домагатися останньої, так само як і забезпечувати раціональне управління соціумом, покликане, у тому числі, прогнозування, мета якого – виявлення можливих варіантів розвитку суспільства.

Без вірного розуміння й передбачення не завжди очевидних перспектив розвитку, не може бути стратегії розвитку суспільства, а також його трансформації та перетворення. Ми розуміємо, що у зв'язку з вищеозначеними факторами методи дослідження і передбачення соціуму повинні змінюватися.

Щоб уникнути непередбачених наслідків потрібні узгоджені дії всіх учасників процесу. У суспільстві ризиків інформованість і соціальна довіра стають необхідними умовами існування. У такому контексті форсайт є не тільки системним методом передбачення, а й інструментом формування майбутнього для суспільства. Як проект, форсайт не просто разовий захід для вирішення нагальної задачі, а об'єктивно затребуваний процес систематичної оцінки альтернативних варіантів розвитку різних сторін життя сучасного суспільства [3, с. 10].

Форсайт в умовах невизначеності і нестійкості процесів сучасного світу стає одночасно як фактором, так і наслідком формування суспільства знань, яке засноване на спільному управлінні [3, с. 10].

Підвищена увага до форсайтних технологій, що проявляється в останні роки у всіх розвинених країнах, викликана тим, що глибоке і всебічне передбачення ходу світового науково–технологічного розвитку стало найважливішою умовою вибудовування ефективної національної інноваційної політики [2, с. 63].

Зараз у сучасній науках про прогнозування немає чіткого визначення терміну «форсайт». Наведемо декілька варіантів і проаналізуємо їх.

Термін «foresight» одним з перших використав Герберт Уеллс ще в 1902 році, виступивши з промовою «Відкриття майбутнього» [11] на спеціальному зібранні в Королівському інституті в Лондоні. У цій промові він стверджував, що майбутнє можна і потрібно досліджувати науковими методами. Пізніше Уеллс запропонував ввести особливу посаду – «професор передбачення», завданням якого були б аналіз і пошук застосування майбутнім технологічним відкриттям.

Але на довгі роки термін «форсайт», англійською «foresight» був у тіні іншого терміну – «прогнозування», англійською – «forecasting». І тільки в 50–х роках двадцятого століття форсайт знову з'являється на передовому краю наук, що займаються передбаченням майбутнього. Це пов'язано з тим, що класичне прогнозування, одним з основних методів, якого була екстраполяція вже існуючих тенденцій у майбутнє перестало відповідати останнім вимогам розвитку соціума. Тому потрібно було змінювати сам підхід для вивчення майбутнього и цим новим підходом став форсайт.

Футуролог Бен Р. Мартін вважав, що форсайт – це систематичні спроби оцінити довгострокові перспективи науки, технологій, економіки і суспільства, щоб визначити стратегічні напрямки досліджень і нові технології, здатні принести найбільші соціально–економічні блага [8].

В цьому визначені підкреслюється систематичність форсайтних досліджень і це дуже важливо. Не можна займатися форсайтом час від часу. Ці дослідження повинні стати системними у будь–якій країні. Тому українському суспільству слід звернути на це увагу. Другий важливий акцент цього означення відбиває праксеологічну спрямованість форсайтних досліджень.

В той й же час Й. Шварц акцентує увагу, що форсайт – це перш за все діяльність яка спрямована на:

– критичне мислення стосовно довгострокового розвитку;

– проведення дискусій щодо такого розвитку задля створення широкої представницької демократії;

– формування майбутнього шляхом впливу на державну політику [9].

Тут ми бачимо, що Й. Шварц говорить не просто про передбачення майбутнього, а акцентує увагу на формуванні майбутнього і залученні для цього держави.

Інше визначення форсайту ми бачимо на електронному ресурсі Міжнародного науково–освітнього Форсайт–центру. Форсайт – це система методів експертної оцінки стратегічних напрямів соціально–економічного та інноваційного розвитку, виявлення технологічних проривів, здатних здійснити вплив на економіку й суспільство в середньо– й довгостроковій перспективі [12].

Перш за все виділимо, що у форсайтних дослідженнях провідну роль відіграють експерти. Зауважимо, що саме від якості експертів буде залежати і якість форсайтного дослідження. Тому відбір експерті – це один з найтяжчих і відповідальніших етапів форсайт–дослідження.

Форсайт – це систематичний, спільний процес побудови бачення майбутнього, націлений на підвищення вірогідності здійснення прийнятих на даний момент рішень і прискорення спільних дій. Ідеологія форсайту походить від конвергенції тенденцій сучасних розробок в області політичного та стратегічного аналізу а також прогнозування [14].

Тут ми бачимо, що особливе місце у форсайтах приділяється такому аспекту, як управління. Саме управління розвитком соціуми і є однієї з головних цілей та задач форсайту.

В той же час форсайт – це методологія прогнозування, покликана визначити найбільш імовірні технологічні події в передбачуваному майбутньому [13].

Так як форсайт тісно пов'язаний с технологічним прогнозуванням, і зароджувався як один з його напрямків, то зрозуміло що інноваційні технології та галузі науки займають у форсайтних технологіях особливе та визначне місце. Саме вплив цих наук і технологій на соціум приводить до формування майбутнього. І одна з задач форсайтних досліджень визначити які технології та наукові галузі будуть найбільш впливати на суспільство, як в негативному так і в позитивному сенсі. Але треба не тільки це визначити, а й скорегувати їх вплив таким чином, щоб підсилити їх позитивний потенціал для суспільства, та мінімізувати їх негативні наслідки.

Федулова у своєму визначенні форсайта підкреслює, що форсайт – це сценарне прогнозування соціально–економічного розвитку економіки, промисловості та суспільства в 10–20 річній перспективі [4].

В цьому визначенні звернемо увагу, що форсайт трактується як сценарне прогнозування. Це пов'язано з тим, що результати форсайту часто презентують як сценарій, або сценарії розвитку суспільства. Також важливо що у визначенні робиться акцент на термін у межах якого виконуються форсайтні дослідження. Відрізок часу 10–20 років у прогнозуванні відповідає середньостроковим та довгостроковим прогнозам. Як ми знаємо середньострокові та довгострокові прогнози є найважчими та найскладнішими у системі прогнозування, тому що за такий довгий період тенденції можуть змінюватись. Тому можемо зробити висновки, що форсайт повинен мати специфічний інструментарій, який би був дієвим на даних проміжках часу для передбачення. Постає питання чим якісно форсайт відрізняється від прогнозування. Наведемо таблицю де прогнозування порівнювалося с форсайтом.

Згідно цієї таблиці можна зробити наступні висновки, що форсайт більш гнучка технологія, ніж прогнозування, де провідну роль відіграють не жорсткі методики, а експерти. Ціль форсайта – не стільки прогноз (як закінчена дія), а управління соціумом для досягнення бажаного образу майбутнього, який був сформований експертами у результаті консенсусу.

Форсайт містить кількісні і якісні способи моніторингу ключових напрямків і індикаторів еволюційних трендів, які орієнтовані на практичне застосування для науково–технічної, економічної і соціальної політики [7, с. 96].

Тут наголошується на взаємозв'язку форсайту та практичної діяльності людини. Саме висока ступень цієї взаємодії приводить до здійснення багатьох образів майбутнього, які були означені при проведенні різноманітних форсайт досліджень.

Форсайт також розглядають як сукупність методів, засобів і прийомів прогнозування соціально–економічного і інноваційного розвитку господарсько–економічних суб'єктів (держави, галузі, регіону, підприємства, домогосподарства), направлених на формування стратегічного бачення майбутнього і дії на нього шляхом виявлення подій і участі в процесах, здатних мати культурний, політичний, економічний і соціальний

Таблиця

Порівняння форсайта з прогнозуванням	
Форсайт	Прогнозування
Вихідні дані, потреби, питання дослідження все ще відкриті і підлягають уточненню в процесі форсайта.	Вихідні дані, теми і питання дослідження повинні бути роз'яснені заздалегідь.
Переважає якісна складова.	Переважає кількісна складова.
Аналіз інформації про майбутнє з метою виявлення пріоритетних напрямків.	Основна увага приділяється тому, як буде виглядати в майбутньому та чи інша обрана область.
Створює можливості для комунікації, обміну думками та ідеями між людьми.	Більш орієнтоване на результат. Може бути виконане окремим індивідом або стати результатом колективного дослідження (в залежності від методології).
Використовуються критерії для оцінок і підготовки до прийняття рішень.	Немає необхідності в оцінках, різних варіантах вибору або підготовці до прийняття рішень.
Одна з основних цілей – взаємодія учасників в процесі обговорення майбутнього.	Описує варіанти майбутнього, Результати більш важливі, ніж процес взаємодії між учасниками.
Довго–, середньо– і короткострокова орієнтація з рекомендаціями для теперішнього часу.	Довго–, середньо– і короткострокова орієнтація, так само як і визначення шляху в майбутнє, складають суть процесу.
Визначає, чи є консенсус щодо досліджуваних об'єктів.	Наявність консенсусу або його відсутність – не принципове фактор.
Експерти і інші учасники мають в значній мірі суб'єктивні судження.	Жорсткі методики. Експерти слабо залежать від суб'єктивних думок.

Джерело: [7, с. 97–99].

вплив на економіку та суспільство в довгостроковій перспективі [1, с. 89].

Найголовніше в цьому визначенні, що форсайт – це не просто метод прогнозування, а сукупність «методі, засобів і прийомів». Велика кількість варіантів майбутнього вимагає різних методів його дослідження. Це обумовлює значну кількість методів форсайт досліджень.

Проаналізуємо ще кілька визначень форсайта, які зустрічаються у закордонній літературі. У визначенні яке дається в дослідженні Європейського Союзу в праці «Практичне керівництво по регіональному прогнозуванню» форсайт – це процес активного пізнання майбутнього та створення бачення середньострокової і довгострокової перспективи, націлений на прийняття актуальних рішень і мобілізацію об'єднаних зусиль [14].

Інтенсивна взаємодія зацікавлених учасників в ході реалізації форсайт–проектів дозволяє розглядати форсайт як інструмент «управління невизначеністю» [10].

Звідси зрозуміло, що форсайт має великий інтеграційний потенціал, що як ніколи актуально у сучасному глобалізованому світі. Тільки об'єднуючи зусилля всіх зацікавлених акторів прогнозування, ми зможемо «управляти непередбачуваністю» і не просто чекати на майбутнє, а конструювати потрібний нам образ майбутнього. Що дуже актуально для сучасної України та її планів інтегрування в Європейський та світовий простір.

Проаналізувавши різні погляди на «форсайт» в українській та закордонній літературі, можемо дати своє означення цього терміну. Форсайт – це сукупність методів, засобів та прийомів, які направленні на систематичне виявлення найбільш значущих тенденцій, що будуть мати визначальний економічний, технологічний, політичний, культурний та соціальний вплив на соціум в середньостроковій та довгостроковій перспективі. В результаті проведення форсайту, експертами окреслюється варіанти вірогідного майбутнього, з цих варіантів в результаті обговорення та подальшого консенсусу всіх зацікавлених акторів форсайт–дослідження, обирається найбільш прийнятний образ майбутнього. Керована реалізація якого повинна відбуватися за рахунок конвергенції зусиль суспільства та всіх зацікавлених у цьому образі майбутнього учасників форсайту, як на макро– так і на мікрорівні.

Історія форсайта, по суті, – стиснений в часі перехід людства до усвідомлення необхідності формування сучасного суспільства як колективного інтелекту, в ідеалі планетарного масштабу [3, с. 10]. Де головна цінність – знання. Сьогодні рух в цьому напрямку відбувається на рівні окремих країн, регіонів, компаній.

Думка про формування колективного інтелекту глобального масштабу, яка була висловлена М. М. Мойсеєвим, співзвучна сьогоднішнім ідеям «participatory knowledge societies» – товариств, заснованих на створенні, поширенні і засвоєнні нових знань, розвитку соціального капіталу та соціальних мереж, формуванні стратегій, що дозволяють уникати або справлятися з негативними проявами «суспільства ризику» (risk society) [5]. Все це формує в суспільстві нову культуру осмислення майбутнього. За всю історію форсайт пройшов декілька етапів свого розвитку. Так, Л. Джорджіу [6] виділяє п'ять поколінь форсайта.

Вони розрізніться перш за все об'єктом дослідження. Означимо ці етапи:

1. Технологічний форсайт;
2. Форсайт технологій і ринку;
3. Форсайт технологій, ринку, соціальної сфери;
4. Форсайт розвитку інноваційних систем;
5. Широкий спектр структурних та інших питань науково–технічної та соціальної політики.

Технологічний форсайт використовувався для оцінки майбутнього розвитку різних технологічних напрямків виходячи з їх внутрішньої специфіки.

Форсайт другого покоління був націлений на визначення перспектив взаємодії технологій і ринків.

У третьому поколінні до вказаних вище цілей була додана соціальна складова, яка враховувала інтереси різних суспільних груп. На цьому етапі за допомогою форсайта намагалися зв'язати науково–технічну політику з рішенням широкого кола соціально–економічних завдань.

Четвертому поколінню властиво коригування змістовної сторони форсайт–проектів з урахуванням глобального контексту, перш за все глобальної конкуренції. Інноваційний розвиток сьогодні – основний фактор досягнення конкурентних переваг. Тому основним змістом форсайт–досліджень в багатьох країнах стали виявлення перспектив розвитку національних інноваційних систем і вироблення відповідних рекомендацій для державної політики [3, с. 10].

П'ятий етап розвитку форсайтів пов'язують з великими інтеграційними та коопераційними процесами. В цей період за допомогою форсайтних технологій експерти намагаються не тільки осягнути і передбачити різноманітні сфери людського буття в майбутньому, але й сконструювати його. Це відбувається за рахунок наближення бажаного образу майбутнього всіма зацікавленими акторами форсайту на всіх рівнях.

Ми бачимо, що форсайтні технології не залишаються на місці, щоб адекватно відповідати на виклики сучасного світу вони постійно вдосконалюються. Головна функція форсайту, не просто передбачати майбутнє – а конструювати його. Створювати всі умови для настання бажаного образу майбутнього. Така активна та дієва позиція форсайту робить його виключно важливим механізмом соціокультурних перетворень. Для України, яка зараз стоїть на початку формування якісно нового суспільства, саме форсайт може стати каталізатором масштабних соціокультурних перетворень. Але для цього повинна бути системність форсайт–досліджень і концентрація зусиль всіх зацікавлених сторін, починаючи від держави і закінчуючи кожним її громадянином для реалізації бажаного образу майбутнього України.

Список використаних джерел

1. Бухтеев Н. Н. Перспективы применения форсайтов в современной России / Н. Н. Бухтеев // Вестн. Гос. ун–та упр. – 2008. – №1. – С.88–95.

2. Денисов Ю. Д. В Японии смотрят сквозь «Дельфи» / Ю. Д. Денисов // Форсайт. – 2007. – №1. – С.62–67.

3. Серегина С. Ф. Закономерно ли появление форсайта? / С. Ф. Серегина, И. А. Барышев // Форсайт. – 2008. – №2. – С.4–12.

4. Федулова Л. І. Форсайт: сучасна методологія технологічного прогнозування / Л. І. Федулова // Економіка і прогнозування. – 2008. – №3. – С.106–120.

5. Amanatidou E., Guy K. Interpreting foresight process impact: Steps towards the development of a framework conceptualizing the

dynamics of «foresight systems» / E. Amanatidou, K. Guy // Technological Forecasting and Social Change. – 2008. – №4. – P.539–557.

6. Georghiou L. The Handbook of Technology Foresight, Prime Series on Research and Innovation Policy / L. Georghiou – Cheltenham: Edward Elgar. – 2008. – 428 p.

7. Cuhls K. From Forecasting to Foresight Processes – New Participative Foresight Activities in Germany / K. Cuhls // Journal of Forecasting. – 2003. – №22. – P.93–111.

8. Martin B. Research Foresight and the exploitation of science base / B. Martin. – London: HSMO, 1993.

9. Schwarz J.–O. Assessing the future of futures studies in management / J.–O. Schwarz // Futures. – 2008. – Vol.40. – Iss.3. – P.237–246.

10. Van der Meulen B., de Wilt J., Rutten H. Developing futures for agriculture in the Netherlands: A systematic exploration of the strategic value of foresight / B. Van der Meulen, J. de Wilt, H. Rutten // Journal of Forecasting. – 2003. – №22. – P.219–233.

11. Wells H. G. The Discovery of the Future / H. G. Wells. – New York: B. W. Huebsch, 1913. – 61 p.

12. Международный научно–образовательный Форсайт–центр НИУ ВШЭ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://foresight.hse.ru/whatforesight

13. Форсайт в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uintei.kiev.ua/foresight/ua/foresight.php?id=1&id66932

14. A Practical Guide to Regional Foresight / Published by the European Communities. FOREN. – 2001. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://foresight.jrc.ec.europa.eu/documents/eur20128en.pdf

References

1. Buhteev N. N. Perspektivy primenenija forsajtov v sovremennoj Rossii / N. N. Buhteev // Vestn. Gos. un–ta upr. – 2008. – №1. – S.88–95.

2. Denisov Ju. D. V Japonii smotrjat skvoz' «Del'fi» / Ju. D. Denisov // Forsajt. – 2007. – №1. – S.62–67.

3. Seregina S. F. Zakonomerno li pojavlenie forsajta? / S. F. Seregina, I. A. Baryshev // Forsajt. – 2008. – №2. – S.4–12.

4. Fedulova L. I. Forsajt: suchasna metodologija tehnologichnogo prognozuvannja / L. I. Fedulova // Ekonomika i prognozuvannja. – 2008. – №3. – S.106–120.

5. Amanatidou E., Guy K. Interpreting foresight process impact: Steps towards the development of a framework conceptualizing the dynamics of «foresight systems» / E. Amanatidou, K. Guy // Technological Forecasting and Social Change. – 2008. – №4. – P.539–557.

6. Georghiou L. The Handbook of Technology Foresight, Prime Series on Research and Innovation Policy / L. Georghiou – Cheltenham: Edward Elgar. – 2008. – 428 p.

7. Cuhls K. From Forecasting to Foresight Processes – New Participative Foresight Activities in Germany / K. Cuhls // Journal of Forecasting. – 2003. – №22. – P.93–111.

8. Martin B. Research Foresight and the exploitation of science base / B. Martin. – London: HSMO, 1993.

9. Schwarz J.–O. Assessing the future of futures studies in management / J.–O. Schwarz // Futures. – 2008. – Vol.40. – Iss.3. – P.237–246.

10. Van der Meulen B., de Wilt J., Rutten H. Developing futures for agriculture in the Netherlands: A systematic exploration of the strategic value of foresight / B. Van der Meulen, J. de Wilt, H. Rutten // Journal of Forecasting. – 2003. – №22. – P.219–233.

11. Wells H. G. The Discovery of the Future / H. G. Wells. – New York: B. W. Huebsch, 1913. – 61 p.

12. Mezhdunarodnyj nauchno–obrazovatel'nyj Forsajt–centr NIU VShJe [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://foresight.hse.ru/whatforesight

13. Forsajt v Ukrai'ni [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.uintei.kiev.ua/foresight/ua/foresight.php?id=1&id66932

14. A Practical Guide to Regional Foresight / Published by the European Communities. FOREN. – 2001. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://foresight.jrc.ec.europa.eu/documents/eur20128en.pdf

Galushko O. S., *PhD, Assistant Professor of philosophy of Kyiv National University of building and architecture (Ukraine, Kyiv), saiz131982@gmail.com*

Analysis of foresight technologies as a way of social and cultural transformations

The article deals with foresight technologies and their influence on society. The aim of the research is to reveal the potential of foresight technologies as a way of social and cultural transformations, particularly in Ukraine.

The concept of «foresight» is studied. On the basis of the analysis of modern Ukrainian and foreign specialized literature on the topic, the author's definition of foresight is introduced.

The evolution of foresight technologies in the world and their praxeological potential for a knowledgeable society are examined. The prospect of applying foresight technologies for research, management and designing of the future is outlined.

It is concluded that main function of foresight is not just to predict the future – but to construct it. Such an active and effective foresight position makes it an extremely important mechanism of social and cultural transformations.

The generalization method, the contextual analysis of concepts, the principle of system analysis, and the method of comparative analysis are the methodological basis for the research.

Keywords: *society, future, foresight, foresight technologies, forecasting, management, social and cultural transformations, image of the future.*

* * *

УДК 69

Мамедзаде Ф. А.,
диссертант, научный работник отдела «Этики»,
Институт Философии НАНА (Азербайджан),
fakhriya.mamedzade@gmail.com

Этика в поисках взаимодействия ценностей, технологий и человека

Автор рассматривает проблемы этики и как технологии меняют ценности и нравственность человека. Также в работе говорится о нравственном кризисе и в единственном выходе из этой ситуации – диалоге цивилизаций. Диалог и есть механизм, позволяющий найти меру сочетания между индивидом и обществом, соединяющий нравственность и знание.

Ключевые слова: *этика, ценности, технологии, человек, диалог цивилизаций.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Мир постоянно меняется, а человек меняется, когда меняются его ценности. Ценности в современную эпоху стали меняться с большой скоростью. Ученые говорят, что мы живем в эпоху перемен. Это касается ценностей, так как в остальном природа живет по прежним своим законам. Иногда утверждают философы, что глобализация – это период стремительной смены парадигм и ценностей, но это не оправдывает безразличия к ним. Думать надо и тогда, когда живешь в эпоху переоценки ценностей. Конечно, ценности различных народов различаются. Но при своем различии ценностей и традиций, некогда существовавшие и ныне существующие культуры имеют несомненную общность. И это общность единство в наличии ценностей человеческой культуры.

Как правильно отмечал М. Мамардашвили, «человек – это длительное усилие». Человек не сводим только к своей актуальной данности, поскольку пребывает в непрерывном становлении, реализуя многообразие заложенных в нем потенций. Он всегда в пути, со всеми падениями и подъемами, ему сопутствующими. Он одновременно субъект и объект творческого усилия, ... принимая тысячи обличий, претерпевая бесконечную череду изменений, остается верен самому себе, в то же время постоянно от себя ускользая» [3, с. 251]. Именно таким образом происходит процесс цивилизации, «проходящий через целый ряд поколений и меняющий личностные структуры людей, не изменяя при этом их природу» [10, с. 41] – считал немецкий историк культуры Н. Элиас.

Общества стали массовыми и демократичными. Оказалось, что демократичность и разнообразие вполне могут привести к кризисам; у общества не оказывается дополнительных нравственных ресурсов, чтобы ограничить насилие; диалог все еще идеал, к которому стремится оно. Кто–то причины безнравственности видит в развитии технологии и техники, кто–то уверен, что дело в нравственном кризисе. Этот процесс отразился и на этике, исследующей проблемы морали и изменений нравственных ценностей. Она все более становится как бы вне нравственности, пытаясь анализировать, но не влиять на мораль. Этика всегда воспитывала людей, а теперь она становится подобной науке.

За последние десятилетия в быте людей произошли существенные изменения, он претерпел кардинальное обновление. Развитие интернета, социальных сетей меняет отношения сильней, чем любые другие технологии и профессии. Интернет и сети – проблемы нравственности, которые надо осмыслить. Но уже сейчас предположим, что эти факторы нашей повседневной жизни не могли определенным образом не скорректировать наше сознание. Для одних эти проблемы лежат в сфере культуры, для других – в виртуальной реальности, но, на наш взгляд, в игнорировании законов нравственности.

Новые коммуникации, которые должны были способствовать общности между людьми, но на деле «возможная» общность предъявила претензии к тому, насколько человек способен жить в таких условиях.

Если технологии способны оказывать влияние даже на процессы, протекающие в микромире, то на человеческую жизнь они оказывают влияние тем, что предъявляют вызовы человеческому общежитию. Опыт прошлого может нам подсказать, как нравственность помогает осмыслить эти вызовы, но многое здесь требует переинтерпретации.

В усложняющемся мире нравственные ценности становятся все более не точными, мы в них сомневаемся. То, что казалось незыблемым, становится временным. В цивилизованных странах уменьшается экономическая зависимость членов семьи друг от друга, слабеет институт семьи и семейных отношений. И мужчины, и женщины в современном обществе выживают или могут выжить в одиночку. Как им сосуществовать вместе, воспитывать детей? Должны ли дети слушать своих родителей? С одной стороны человек переживает свое одиночество, с другой – оказывается под контролем со стороны общества, новых технологий, друзей и т.д.

Жизнь оказывается, одновременно, и простой, и сложной. Много развлечений, но никто не гарантирован от недопонимания другого. Слабеют связи родственные, а на смену им приходят временные союзы с людьми различных культур, говорящих на разных языках. Виртуальное пространство связывает с чужими, но разводит родных. Нравственные узы, которые ранее были такими прочными, теперь, кажутся изменчивыми. Этика, которая исследует эти проблемы, становится не способной предлагать рецепты для их решения. Тоже самое можно сказать и о философии. Их попытки сформулировать предложения оборачиваются критикой со стороны фундаментальных наук.

По–видимому, наш период относится к такому историческому периоду, который заставляет человека думать над смыслом жизни и ответы на эти вопросы оказываются индивидуальными. Человек, формируемый современной цивилизацией, не способен коллективно обращаться к высшим уровням человеческого сознания. Он использует возможности интеллекта, но недооценивает его нравственные возможности. В этом состоянии человеческая цивилизация сформулировала два ответа: индивидуализм и коллективизм. Оба они верны и способны проложить путь к диалогу. А проблема в том, что крайние их варианты не способны достичь консенсуса. Их борьба друг с другом обречена на трагизм и трагедию для человечества. Многие ученые и философы считают, что правильным является один из вариантов. На деле же разнообразие ответов свидетельствует о том, что различие ответов, дискуссий и компромиссов необходимый атрибут человеческого общежития. Для этого нужны нравственные ценности, рациональность, признание ценностей иного выбора. Именно этого признания нет в плюральных демократических обществах. Это явление, провозглашенное «восстанием масс», описывал Ортега–и–Гассет: «Характерным для нынешнего момента является то, что посредственность имеет нахальство повсюду утверждать и всем навязывать свое право на посредственность. Как говорят американцы, неприлично отличаться от других. Масса сметает со своего пути все, что не похоже на нее, она вытаптывает всякую индивидуальность, убивает все благородное, избранное и выдающееся» [7, с. 47]. Понятно, что Ортега–и–Гассет изучал не только проблемы массовой, но и национальной культуры. По его мнению, национальная культура, любое единство есть динамичная система, а потому она вся не может сводиться к массовости. Но как он считает: «Любой природный феномен постижим, если мы нашли его динамичную формулу». Поэтому его оценки условны, но надо признать, что процесс им замечен [7, с. 11].

В результате происшедших изменений современная культура предстает уже не как система качественных отличий, а, как чисто количественный результат. Это, в свою очередь наводит на размышления: имеем ли мы здесь дело все еще с культурой? Надо признать, что культура есть феномен, который не устраивает ее часть – элиты. Это ее качество и обуславливает ее постоянное изменение и динамику. Однако массовость ее неизбежное качество в современных условиях.

Далее, овладев сверхсложными технологиями, научившись создавать образцы искусства, безупречные по технике исполнения, и в то же время низкопробные по своему качеству, современный человек активно декларирует свою приверженность, ценностям культуры, воспринимая при этом культуру не как качество жизни, а как количество предоставляемых ею к его услугам материальных и духовных благ.

Верная примета нашего времени – потребность в диалоге цивилизаций, культур, людей и т.д. На наш взгляд, ключевым понятием является цивилизация. Кроме того, актуализируется проблема диалога.

Понятно, что, когда исследование проблем диалога цивилизаций стало актуальным еще и потому, что речь идет о будущем. В чем же проявляется актуальность данной проблемы? Глобальный мир, вбирающий в себя все разнообразие общностей, оказывается весьма производным. Напротив, этот мир полон

несправедливости, конфликтов и угроз безопасности. В экономике преобладают стихийные силы, выносящие на глобальный уровень приоритет форм самого крайнего эгоизма. Они выступают как откровенный вызов той гуманизированной социальности, которую мир ждал от глобализации.

Более того, противоречия глобализующегося мира способствует постепенному размыванию устоев всех цивилизаций. Сегодня глобализацией не довольны и на Западе, и на Востоке. Массовое общество начинает преобладать над гражданским; рыночный беспредел и анархия – над либерализмом как свободой и полнотой прав личности; доминирование в системе международных отношений над международным правом.

Процессы глобализации вызывают нередко и реакции, выражающиеся в росте фундаментализма, использовании террора для достижения целей гегемонии. Это происходит, в частности, и потому, что идея диалога цивилизаций вызывает к себе недоверие, подпитанное противостоянием держав; навязыванием геополитических интересов одних другим; несправедливостью мирового рынка и т.д. Имеется в мире недооценка всего того, что относится к диалогу. Многие уверены в том, что он дает быстрый результат, уравнивает шансы и т.д. Но на деле диалог – это своеобразная дискуссия, конкуренция ценностных систем и формирование общих ценностей.

В ходе стремительно наступающей глобализации в исторический процесс все активнее вовлекаются и другие культурные миры. Если даже предположить, что закат западной культуры неминуем, то вовсе не исключено, что в будущем в мире будет складываться диалог культур как единство локальных многообразий. Заметно, что наряду с региональными традициями и моралями складывается культура мира, включающая в той иной степени элементы культур многих народов.

Диктат современных экономических ценностных отношений бесповоротно втягивают новые регионы мира в процесс индустриальных и постиндустриальных изменений. С новыми технологиями приходят и новые ценности. Моральные традиционные ценности переплетаются с новыми стилями жизни. И хотя перемены начались относительно недавно, они идут очень быстро. Не исключено, что в самое короткое время в результате «успешной интеграции» в наш «новый прекрасный мир» из культурных традиций останутся лишь особенности национального фольклора или кухни. Наверное, поэтому наши азербайджанские этики исследуют вопросы этики и морали эпохи глобализации и модернизации, исследуют особенности различных моделей, ориентацию на синтез национальной морали и технологий и т.д. Особо анализируются противоречия в этом процессе.

То, что происходит, губительно для культур Запада и Востока. Нередко ритмы современной жизни вредят восточной культуре созерцания, они враждебны накопленному там в течение тысячелетий духовному опыту и сложившемуся под его влиянием укладам жизни. И поэтому наряду с нивелирующими личность и общество тенденциями развития индустриального и постиндустриального общества нарастают деструктивные процессы, растут насилие и страх за будущее во всех культурах. Недаром, многие боятся третьей мировой войны, есть и другие страхи.

Принято считать, что незападный мир принимает западную технологию, те или иные экономические институты, некоторые внешние атрибуты, но не моральные ценности и поведенческие модели. Однако, синтез «японского духа» с западным технологиями по формуле «японский дух – западная техника» привел к «японскому чуду». Мы видим, что меняются японцы, что становятся более раскованными, более свободными. В этом вопросе был прав аятолла Хомейни, который заявил корреспонденту газеты «Коррьере дела сера» Ориане Фаллачи: «Вещи – это хорошая сторона Запада... Мы не боимся ни вашей науки, ни вашей техники. Мы страшимся ваших идей и ваших обычаев. Политически и социально это значит, что мы опасаемся вас... Отныне мы будем выступать против тех, кто провоцирует нас справа и слева, здесь и там» [12].

Технологии, экономические институты, разного рода внешние атрибуты, лежащие на поверхности, можно заимствовать, не подвергаясь риску потери идентичности. Что касается социокультурного и духовного достояния различных народов, то в этом аспекте невозможно создать некое единое человечество, основанное на уничтожении или нивелировке всех и вся под один ранжир. Более того, как верно отметил К. Ясперс, «обязательный для всех единый мировой порядок (в отличие от мировой империи) возможен именно в том случае, если многочисленные верования останутся свободными в своей исторической коммуникации, не составляя единого объективного общезначимого содержания веры» [11, с. 238]. Важно согласиться с тем, что различия, уникальность не всегда означают отсталость. Каждый народ имеет свои ценности, привычки, мораль и не обязательно их следует заимствовать. Но эти ценности, духовность должны располагать к признанию ценностей других народов, диалогу культур. В этом смысле, по–видимому, был прав Н. С. Трубецкой, который писал: «Момент оценки должен быть раз и навсегда изгнан из этнологии и истории культуры, как и вообще из всех эволюционных наук, ибо оценка всегда основана на эгоцентризме. Нет высших и низших. Есть только похожие и непохожие. Объявлять похожих на нас высшими, а непохожих – низшими – произвольно, ненаучно, наивно, наконец, просто глупо» [9, с. 33].

Достоинству человека в наибольшей степени отвечает стремление и умение найти меру между ответственностью и свободой, но вот насколько общество способно оценить его выбор. Возникает новое противоречие эпохи глобализации: коллективность оказывается дробной, а индивидуальность выбирает не между коллективом и индивидом, а между принадлежностью к различным коллективам.

Можно ли утверждать, что сегодняшнее противостояние цивилизаций сводится к борьбе различных пониманий свободы и несвободы. На наш взгляд, речь идет о том, что представители различных культур не хотят понимать свободу иного. Ранее считалось, что не принимается свобода как ценность. Но дело не в свободе, а в том, что свобода тоже может быть использована для манипулирования людьми. Свобода как нравственное понятие и ценность может трактоваться двояко:

свобода «для» и свобода «от». В первом случае человек стремится развивать себя, свой внутренний мир, а во втором, стремится источник отсутствия свободы искать во внешнем. Люди объединяются для борьбы с духовными оковами. Неслучайно Ортега–и–Гассет такое общество и состояние называет «восстанием масс». В массовой культуре преобладают настроения, представления, а не ценности для развития человека и социума. Такая масскультура выполняет много важных функций в обществе. Она осуществляет стандартизацию духовности человека, в которой совершенно игнорируется, вымывается ценностная неповторимость человека; идет процесс придания всем элементам культурной системы абсолютной схожести. Этот процесс оказывается экономически выгодным, но за него приходится платить нравственным нигилизмом. Он поощряет сужение интеллектуального, нравственного, этического и эстетического содержания в человеке. Получается, что надо бороться с этой угрозой лишения внутреннего богатства, иначе человек перестает быть нравственным. Надо признать, что рыночные реформы на постсоветском пространстве привели к развитию потребительской культуры и стереотипов потребительской морали. Теперь становится понятным, что необходимо задействовать идеологические усилия с тем, чтобы не допустить господства этих стереотипов. Об этом пишет азербайджанский философ академик Р. Мехтиев: «Наша страна твердо стоит на приверженности демократическому курсу и развитию, и, несмотря на сложности и перипетии, мы устремлены довести страну до необходимого уровня развития, чтобы обеспечить три основных фактора развития азербайджанского социума – национальное единство и политический суверенитет, экономическое благосостояние, целостность духовного единства и объединяющих нас моральных ценностей [6, с. 183].

Духовной ситуация современного мира может быть оценена как кризисная. Эта оценка относится и к западному и к восточному миру. Можно спорить о тех, кто в большей или меньшей степени несет ответственность за кризис. На самом деле все гораздо сложнее, так как духовный и культурный кризис чрезвычайно остро ставит вопрос о выживании человека, также о трансграничном человеке без гуманизма и т.д. Многие гуманисты–философы утверждают, что на Западе сильны тенденции, которые метят в самые основы человеческой морали, что они пропагандируют и распространяют вседозволенность. Многие считают, что демократия сменилась видимостью, на деле же речь идет о демократическом тоталитаризме. Действительно, в современном западном обществе явно прослеживаются такие тенденции. Можно утверждать о деградации базисных гуманистических ценностей Запада: демократический принцип искажается навязыванием обществу интересов тех или иных господствующих групп. Немало издано трудов, в которых раскрыты технологии подобного замещения.

Сегодня западная цивилизация вряд ли может мыслится в качестве идеала для всего остального мира. Их решения вызывают серьезную критику со стороны российских, китайских и индийских мыслителей. И. Следзевский, к примеру, задает такой вопрос: «Что такое индивид в системе массовой культуры? Это объект или субъект?» [8, с. 150]. Вопрос риторический, так как ответ ясен, поскольку манипуляции массовой культуры сознанием человека превращают его в объект с логическим сознанием. Конечно, это совсем не означает, что нет манипуляций в остальной части мира; не все однозначно и там. Дело в том, что мир начинает понимать, что он многообразен, что его единство не исключает противоречий, что среди противоречий нравственные – одни из болезненных. Также ясно, что универсальная нравственность невозможна без умения ограничить вседозволенность отдельных групп, обществ, вместе с тем они имеют право на отстаивание интересов, представлений и морали.

Итак, духовное неблагополучие и неопределенность будущего складываются, как неумение увидеть мир, как целостность многообразия, таковы контуры сегодняшнего мира. Конечно, говорить о худшем сценарии, ведущего к гибели общества, мир в целом пока не стоит. Речь идет о вероятности, трудно предсказать каким будет мир. И она будет возрастать, если мы не поймем значимость моральных оценок, кризиса ценностей.

Таким образом, человека следует рассматривать, как основание своего собственного развития, как субъекта, развитие которого определяется его выбором, что не исключает и деградации, саморазрушения. Он обладает уникальной способностью менять окружающий его мир, воспроизводя себя как субъекта. Его развитие, изменение связей приводит к усложнению общества. В основе ее лежит сочетание личностной и общественной культур. Диалог и есть механизм, позволяющий найти меру сочетания между индивидом и обществом, соединяющий нравственность и знание. Усложнение диалога обновляет культуру, формирует новых людей, новые отношения и нового человека–субъекта.

Надо нравственность оставить неизменной или отказаться от незыблемости морали. Нравственные изменения ущербны, ведут к деградации, необходимо найти пути как сохранить мораль в новых условиях.

Список использованных источников

1. Фролов И. Т. О человеке и гуманизме. – М.: Политиздат, 1989. – 558 с.
2. Фромм Э. Человек для себя. – М.: Аст, 2006. – 349 с.
3. Мамардашвили М. К. Как я понимаю философию. – М.: Прогресс, 1990. – 351 с.
4. Мамедзаде И. Введение в этику. – Баку: Муаллим, 2004. – 156 с.
5. Мамедзаде И. Опыт интерпретации морали. – Баку: Муаллим, 2006. – 168 с.
6. Мехтиев Р. Азербайджан: вызовы глобализации. – Баку: XXI əsr – yeni nəşrlər evi, 2004. – 584 с.
7. Ортега–и–Гассет, Хосе. Дегуманизация искусства. – М.: Радуга, 1991. – 638 с.
8. Следзевский И. Диалог цивилизаций как смысловое поле мировой политики // Общественные науки и современность. – 2011. – №2. – С.145–156.
9. Трубецкой Н. С. Европа и человечество // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. – М., 1990.
10. Элиас Н. О процессе цивилизации. – М.–СПб.: Универ. книга, 2001. – 382 с.
11. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.
12. Corriere della sera (газета). – 26.09.1979.

References

1. Frolov I. T. O cheloveke i gumanizme. – M.: Politizdat, 1989. – 558 s.
2. Fromm Je. Chelovek dlja sebja. – M.: Ast, 2006. – 349 s.

3. Mamardashvili M. K. Kak ja ponimaju filosofiju. – M.: Progress, 1990. – 351 s.
4. Mamedzade I. Vvedenie v jetiku. – Baku: Muallim, 2004. – 156 s.
5. Mamedzade I. Opyt interpretacii morali. – Baku: Muallim, 2006. – 168 s.
6. Mehtiev R. Azerbajdzhan: vyzovy globalizacii. – Baku: XXI əsr – yeni nəşrlər evi, 2004. – 584 s.
7. Ortega–i–Gasset, Hose. Degumanizacija iskusstva. – M.: Raduga, 1991. – 638 s.
8. Sledzevskij I. Dialog civilizacij kak smyslovoe pole mirovoj politiki // Obshhestvennye nauki i sovremennost'. – 2011. – №2. – S.145–156.
9. Trubeckoj N. S. Evropa i chelovechestvo // Global'nye problemy i obshhechelovecheskie cennosti. – M., 1990.
10. Jelias N. O processe civilizacii. – M.–SPb.: Univer. kniga, 2001. – 382 s.
11. Jaspers K. Smysl i naznachenie istorii. – M.: Politizdat, 1991. – 527 s.
12. Corriere della sera (gazeta). – 26.09.1979.

Mammadzadeh F. A., *dissertant, scientific worker of the department «Ethics», Institute of Philosophy of ANAS (Azerbaijan), fakhriya.mamedzade@gmail.com*

Values, ethics in search of technology and people interaction

The author writes about the problems of ethics and how technologists change a person's values and morals. In addition, the work speaks of the moral crisis and the only way this is the dialogue of civilizations. A mechanism that combines dialogue, morality and knowledge, and enables us to find a measure of the combination of individual and society.

Keywords: *ethics, values, technology, human, civilization dialogue.*

Мамедзаде Ф. А., *дисертант, науковий співробітник відділу «Етики», Інститут Філософії НАНА (Азербайджан), fakhriya.mamedzade@gmail.com*

Етика в пошуках взаємодії цінностей, технологій і людини

Автор розглядає проблеми етики і як технології змінюють цінності і моральні якості людини. Також в роботі йдеться про моральну кризу і в єдиному виході з цієї ситуації – діалозі цивілізацій. Діалог і є механізм, що дозволяє визначити міру поєднання між індивідом і суспільством, що з'єднує моральність і знання.

Ключові слова: *етика, цінності, технології, людина, діалог цивілізацій.*

* * *

УДК 1(091):111

Синиця А. С.,
кандидат філософських наук,
докторант, Львівський національний
університет ім. Івана Франка (Україна, Львів),
andriy.synytsya@gmail.com

Перспективи метафізичного теоретизування засобами аналітичної філософії

Проаналізовано еволюцію поглядів представників аналітичної філософії на метафізику. В аналітико–філософській площині її витлумачено як своєрідне обґрунтування необхідності вивчення загальних понять, через призму яких можна наблизитися до розуміння глибинних і незмінюваних структур реальності, відображеної у вираженому в мові мисленні. З'ясовано, що в аналітичній філософії немає однозначного ставлення до метафізики. З одного боку, її критикують у ранніх аналітико–філософських концепціях (неореалізмі, логічному позитивізмі), а з другого – обґрунтовують у неопрагматизмі й окремих концепціях лінгвістичної філософії (як–от дескриптивній метафізиці П. Ф. Стросона). Констатовано, що метафізичне теоретизування, хоч і суттєво збагатило аналітичну традицію філософії, але у зв'язку з численними суперечливими один одному поглядами на речі поставило під сумнів однозначність аналітичної методології.

Ключові слова: *метафізика, логічний позитивізм, лінгвістична філософія, неопрагматизм, аналітична філософія.*

Історично склалося, що концепт метафізики визначав сутнісне значення філософії в різні історичні періоди. Втім, однозначного розуміння того, що таке метафізика немає. Етимологія цього терміна чітко вказує на дещо поза межами фізичного світу (динамічно змінюваного у своїх проявах). Але що це може бути? Причини речей, буття як таке, щось незмінюване? А чому саме воно має бути незмінюваним і зрештою, чому саме воно має бути? За цих обставин зрозуміло, що метафізика часто ставала предметом філософських спекуляцій і об'єктом критики. Саме таку критику на початках запропонували в аналітичній філософії, яка стрімко стала провідним напрямом філософських досліджень в англомовному світі. Але з часом метафізична проблематика стала чи не найбільш затребуваною для багатьох мислителів–аналітиків. Чому так сталося спробуємо з'ясувати далі.

Для того, щоб дослідження виявилося зваженим, доцільно компаративно розглянути «за» і «проти» метафізики в аналітичній філософії, зважаючи як на критичні зауваги щодо метафізики з боку Дж. Е. Мура [9], Б. Рассела [11], Л. Вітгенштайна [14; 15], Р. Карнапа [6], Дж. Остіна [3], так і на міркування її апологетів – П. Ф. Стросона [12] чи В. В. О. Куайна [10], а також на погляди дослідників сучасної аналітичної метафізики – Б. Страуда [13] і М. Дж. Лакса [7].

Насамперед треба зауважити, що становлення аналітичної філософії у неореалістських концепціях Дж. Е. Мура і Б. Рассела відбувалося значною мірою завдяки критиці провідної наприкінці XIX ст. у Британії традиції абсолютного ідеалізму (неогеґельянства), з її відомими дослідженнями незмінюваних метафізичних передумов сповненої суперечностей реальності. Наприклад, один із прихильників цієї традиції Ф. Г. Бредлі – у своїй знаковій праці «Явище і реальність» (1893), в якій критика вбачала одну з найважливіших праць за минулі двадцять п'ять років, чітко визначав своє дослідження як метафізичне [5, с. XI]. Він гадав, що на підставі аналізу сприйняттів можна дійти до суперечностей, як це і робить наука. Але ці суперечності треба подолати, щоб зрозуміти, яким насправді є світ, природа пізнаваних якостей, простір і час, зміни, каузації, речі, феномени, суб'єктивне тощо. Для Ф. Г. Бредлі очевидним було те, що основа реальності визначена світом метафізичних принципів. Висновки, які робить Ф. Г. Бредлі, є наслідком його спекулятивних міркувань, позбавленим достатньої емпіричної бази для обґрунтування. Їхня практична цінність з погляду здорового глузду – сумнівна. Протиставляючи філософію науці, Ф. Г. Бредлі висновки філософської рефлексії вважав істинними, а твердження науки – хибними. Таке протиставлення філософії і науки було дуже дискусійним, адже, попри суперечності, наука уже в XIX ст. демонструвала стрімкий поступ уперед, а філософія збивалася на манівці метафізичних дискусій і творення філософських систем, які суперечили одна одній, хоча й кожна з них претендувала на істинність.

Саме тому для Дж. Е. Мура було важливо продемонструвати, що обґрунтування метафізики уже є хибним у своїх основах. Він відштовхувався від того, що є можливість повного збігу чуттєвих даних і фізичних об'єктів. А як аргумент використовував т. зв. «доказ лівої руки», який формулював так: «Я показую дві мої руки і, роблячи певний жест правою, кажу: «Ось – одна рука», і додаю, роблячи певний жест лівою: «А ось – друга»… Але, чи довів я щойно існування двох людських рук? Я

наполягаю на тому, що довів, і це доведення абсолютно строге; й мабуть взагалі не знайдеться кращого чи більш строгого доведення…» [9, с. 144]. З погляду методології неореалізму світ є пізнаваною даністю. Ця думка відповідає логіці здорового глузду. Отже, філософські дослідження не мають виходити за межі дослідження об'єктивного світу (й відповідно бути спрямованими на пошук надемпіричної реальності, метафізичної, трансцендентальної у своїх вимірах) – для філософії знайдеться багато тем і в межах реального світу.

Утім, завдяки Б. Расселу і Л. Вітґенштайну філософи стали досліджувати співвідношення мислення і реальності через призму аналізу мови. Метафізику певною мірою редукували до логіки. Створюючи концепцію логічного атомізму як різновиду реалізму, Б. Рассел стверджував, що «логіка – це те, що є основоположне для філософії і тому школи треба радше охарактеризовувати в площині логіки, аніж метафізики» [11, с. 323]. Для Б. Рассела логічні атоми (як певні логічні конструкції з чуттєвих даних) стали тими фактами, якими і мають оперувати в царині філософії. В цих фактах адекватно відображено навколишню дійсність. Крізь призму їхнього аналізу і пізнають логіку нашого світу. Все, що має цікавити філософа – це аналіз мови – тих висловлювань, в яких і відображено факти. Акцентуючи увагу на цій думці, Л. Вітґенштайн узагальнює: «*Межі моєї мови* означають межі мого світу» (5.6) [15, с. 85]. Ці межі визначають і межі логіки. Лише те, що логічне, може бути висловлене. І воно є єдиним, що достовірно можна пізнати. Решта – невимовне – не має бути предметом логічного аналізу філософа, оскільки його не можна застосувати до подібного роду речей. Філософ, що досліджуватиме невимовне, й прагнутиме пояснити, що є за межами нашої мови, ніколи не досягне бажаного. У ситуації подібного роду пошуку завжди буде наявною суперечність предмету і методу. Все залишиться незмінним, навіть якщо змінити метод, як це зробив Л. Вітґенштайн у пізній період творчості. Замість методології логічного аналізу мови він став застосовувати методологію лінгвістичного аналізу. У такий спосіб філософія стала «боротьбою проти зачарування нашого розуму засобами нашої мови» [14, с. 47]. Л. Вітґенштайн був твердо переконаний, що «вся хмара філософії конденсується в краплині граматики» [14, с. 222]. А під цією «хмарою» (заплутаністю, неоднозначностями, необґрунтованими дискусіями) значною мірою треба розуміти філософські міркування на кшталт метафізичних.

Ідеї, висловлені Л. Вітґенштайн у ранній період творчості, розвинули логічні позитивісти. Зокрема, Р. Карнап найбільш чітко висловився з приводу того, чому справжня філософія має бути антиметафізичною. Вся річ у тім, що метафізичні знання за своєю суттю безглузді, тобто такі, що позбавлені значення. На думку Р. Карнапа, слово «а» як складова простого висловлювання S(a) має значення за умови виконання однієї з таких чотирьох (по суті, аналогічних) умов: «1. *Емпіричні ознаки* для *«а»* є відомі. 2. Встановлено, з яких протокольних висловлювань можна *вивести S(a)*. 3. Зафіксовано *умови істинності* для *S(a)*. 4. Відомо, як *верифікувати S(a)»* [6, с. 224]. Але, як виконати наведені вимоги у випадку метафізичних висловлювань? Очевидно, що ніяк. Метафізику можна створити, але не відкрити. Отже, й той світ, який описано засобами метафізики, не є підґрунтям для реального світу. Він радше є його наслідком. Просто природна мова допускає можливість оперування найрізноманітнішими поняттями, яким можна надавати найрізноманітніших значень. Але в такому разі, як можна зробити висновок, філософ завжди буде зорієнтований на творення істин, а не на їхнє відкриття. Створюваний ним світ не відрізнятиметься від світу літераторів. Філософія перестане бути зорієнтована на істини науки.

Примітно, що й представники лінгвістичної філософії, які розвинули ідеї «пізнього» Л. Вітґенштайна, також критично поставилися до обґрунтованості метафізичних знань. Наприклад, Дж. Остін у статті «Значення слова» (1940) наводить такі приклади безглуздих висловлювань: «1.1. Що–є–значення слова? 1.11. Що–є–значення будь–якого слова? 1.12. Що–є–значення слова взагалі? 1.21. Що таке значення–слова?...» [3, с. 23]. Ці взірці протиставлені цілком осмисленим висловлюванням, як–от: «1.1. Що–є–значення (слова) «щур»? 1.11. Що–є–значення (слова) «слово»? 1.21. Що таке «щур»? 1.211. Що таке «слово»? [3, с. 23]. Безглуздими висловлюваннями у нього є власне міркування на кшталт метафізичних, як–от спроби віднайти загальні субстанціативні концепти, які є певними передумовами наявних у світі відношень, що виражені в мові. Надалі Дж. Остін, як відомо, зосередився на дослідженні проблеми значення в контексті вивчення структури мовленнєвих актів – висловлювань, що їх з певною метою промовляють комуніканти.

Утім, у лінгвістичній філософії повністю не заперечили можливості метафізики. Наприклад, П. Ф. Стросон витлумачив метафізику як невід'ємний орієнтир для представника лінгвістичної філософії. Ба більше, лінгвістичний поворот у філософії відбувся, як доводив у статті «Онтологія Стросона» (1960) [4] Ґ. Берґман, саме тоді, коли метод лінгвістичного аналізу застосували в царині метафізики. Щоправда, застосування цього методу накладає певний відбиток на саму метафізику. Свою метафізику (визначену як дескриптивна) П. Ф. Стросон протиставляє метафізиці ревізіоністській. Для аналітичного метафізика важливо досліджувати структуру світу саме таким, який він є. Не потрібно його удосконалювати чи, як ревізіоністи, створювати можливе, але несправжнє підґрунтя для нього. У зв'язку з цим П. Ф. Стросон висловився так: «Дескриптивна метафізика прагне описати актуальну структуру нашого мислення про світ, ревізіоністська – виробити кращу структуру [12, с. 5]. Тобто метафізичні знання П. Ф. Стросон насамперед розуміє як глибинні структури, які визначають особливості функціонування буденної мови. Ці структури є підґрунтям мовленнєвої діяльності. Вони уможливлюють висловлювання про безпосередній досвід, але не є пізнаваними через них. Щоб зрозуміти, як функціонує мова, треба обов'язково аналізувати найзагальніші поняття й ознаки, що визначають їхній зміст чи відношення між ними. Такі найзагальніші поняття (структури) є не просто результатом аналізу. Вони є певними синтетичними сутностями, що й відкривають можливість для метафізики мови.

Але, як можна зробити висновок, щойно мислителі допускають можливість метафізичних знань, то одразу ж починають розходитися у поглядах. Зокрема,

П. Ф. Стросон вважав, що саме природна мова має бути предметом дослідження філософа–аналітика. Попри двозначності, які у ній є на розмовному рівні, глибинні структури мови можуть бути досліджені однозначно. А от Ґ. Берґман як логічний позитивіст засумнівався в обґрунтованості такого висновку й віддав перевагу дослідженню ідеальної мови. Про відмінність між мислителями, що вивчають буденну мову, й тими, що віддають перевагу вивченню ідеальної мови, він висловився так: «Всі лінгвістичні філософи, коли говорять про цей світ, вдаються до обговорення згожої мови. Це і є лінгвістичний поворот, фундаментальний перший крок щодо методу, з яким погоджуються філософи буденної та ідеальної мови (ФБМ, ФІМ). Настільки ж фундаментальним є і їхнє розходження щодо того, чим є «мова» і що робить її «згожою»» [4, с. 607]. Втім, і перші, і другі мали б зійтися на тому, що поза увагою не залишаться знання метафізичного плану, тобто такі, які не редуковані до емпіричних відношень між предметами.

Для вирішення метафізичних суперечок свого часу згожою була методологія прагматизму. Якщо визначати істинність через критерій корисності, то цілком, ймовірно, що й метафізичні знання, якщо вони тільки прояснюють нам структуру світу (байдуже, що у термінах без емпіричних денотатів), могли б бути корисними, а отже, не віддаляти дослідника від істини, а навпаки наближати до неї. Подібного роду висновки випливають і з концепцій онтологічної відносності й натуралізованої епістемології В. В. О. Куайна, який спробував поєднати ідеї аналітичної філософії і прагматизму, наслідком чого стала поява неопрагматизму. На противагу Л. Вітґенштайну, він сферу логіки вважав ширшою за сферу мови, зазначаючи: «Логічна теорія, незважаючи на її сильну залежність від обговорювання мови, вже є переважно зорієнтованою на світ, а не на мову; і це пов'язано з предикатом істини» [10, с. 97]. Логіка не обмежена лише мовою (правилами граматики). Вона є уже в самій структурі світу, тобто чогось позамовного. А отже, й дослідник фактів, виражених у мові, має стосунок до чогось більшого, ніж просто мова. Можна створити чимало мов і по–різному їх інтерпретувати, але наше розуміння щоразу буде ґрунтоване на тій самій незмінній логіці, що є в основі світу. Пізнавши її, можна й зрозуміти основи вираженої через мову метафізики дійсності. А знання, отримані в процесі теоретичного і практичного пізнання, описати певною концептуальною схемою, наприклад, фізикалістською або феноменологічною. Ці схеми суперечать одна одній, адже фізикалізм не допускає метафізичної онтології, а феноменалізм критикує онтологію фізичних об'єктів. Хоча В. В. О. Куайн переконаний, що будь–які теоретичні схеми є онтологічно відносними. З іншого боку, апелювання виключно до емпіричних даних також не завжди виправдане. Як відомо, В. В. О. Куайн критикує емпіризм, виявляючи у ньому два хибні першопринципи – догми (дистинкції аналітичного і синтетичного; радикального редукціонізму усіх висловлювань до емпіричних) [дет. див.: 1]. А критика емпіризму доводить, що є багато речей, які не можна пояснити в термінах емпіричної науки. Тому в жодному разі не доцільно еліміновувати метафізичні знання з наукової теорії, інакше вона буде просто неповною. До того ж, не доцільно проводити ніякі демаркаційні лінії між наукою і філософією (метафізичним), й відповідно протиставляти їх. Метафізика є невід'ємною складовою науки.

Звісно, термін «метафізика» в такому разі стосується обґрунтування необхідності використання загальних понять. Але, якщо метафізику розуміти саме так, то услід за М. Дж. Лаксом можна зробити висновок, що сучасна аналітична філософія сутнісно сповнена метафізики [див.: 7]. Цьому посприяв аналіз модальностей, особливо дистинкція необхідного і можливого [8, с. 158–162]. Використання терміна «можливий світ» значною мірою знімає з дослідника відповідальність щодо того, який із метафізичних світів є необхідно істинним. Якщо принципи цього світу можна логічно обґрунтувати, то це означає, що він можливий. За такого підходу виправданою стає й думка про те, що якщо є певна мислима річ, то вона уже й метафізично (логічно) можлива. Щоправда відбувається певне змішування понять логічної і фактичної можливості. А як засвідчують мисленнєві експерименти, іноді знання, отримане в процесі конструювання одних логічно можливих світів, починає суперечити іншому. Як у випадку з філософськими зомбі і антизомбі. Обґрунтовуючи логічну можливість існування філософських зомбі, можна вважати, що свідомість є нефізичною, а обґрунтовуючи логічну можливість існування антизомбі в одному з логічно можливих світів, можна стверджувати, що свідомість – фізична. В межах однієї системи таку суперечність не подолаєш. Від метафізики легко перейти до скепсису, або ж сподіватися на те, що наука зможе глибше обґрунтувати свої основи.

За цих умов, зрозуміло, що аналітико–метафізичне теоретизування, навіть попри те, як висловився Б. Страуд, що ним займаються в «науковому» дусі [13, с. 74], наразі недосконале. Й не цілком зрозуміло, як, не впадаючи в суперечності на теоретичному рівні, поєднувати з одного боку ідеї науки (фізикалістської), а з другого метафізики, про що міркував ще Д. Армстронґ, переконуючи, що це б дало змогу прояснити сутнісне значення понять часу, простору, причинності, субстанції, закону [2, с. 366].

Безперечно, метафізика суттєво збагатила предмет аналітичної філософії, відкрила перед нею перспективи для діалогу з представниками континентальної філософії, вказала на важливість дослідження мовних передумов для того, щоб краще зрозуміти особливості функціонування мови і мовлення. Але разом з тим занурення у сферу метафізики спричинило скепсис щодо можливості пошуку однозначних відповідей на філософські запитання, навіть попри апелювання до результатів науки. А раз так, то й багато філософів–аналітиків змінили напрям своїх зацікавлень і зосередилися на вивченні онтологічних передумов мови, а саме на вивченні свідомості, для того, щоб мати можливість апелювати до реальних референцій, а не до метафізичних абстракцій (загальних понять).

Список використаних джерел

1. Синиця А. С. Реабілітація метафізичної проблематики в неопрагматизмі / А. С. Синиця // Актуальні проблеми духовності: зб. наукових праць. – 2012. – Вип.13. – С.64–71. // Synytsya A. S. Reabilitatsiya metafizichnoyi problematyky v neoprahmatizmi / A. S. Synytsya // Aktual'ni problemy dukhovnosti: zb. naukovykh prats'. – 2012. – Vyp.13. – S.64–71.

2. Armstrong D. M. A Materialist Theory of the Mind / D. M. Armstrong. – London: Routledge, 1993. – XXIII, 375 p.
3. Austine J. L. The Meaning of a Word // Austine J. L. Philosophical Papers. – Oxford: Clarendon Press, 1962. – P.23–43.
4. Bergmann G. Strawson's Ontology / G. Bergmann // The Journal of Philosophy. – 1960. – Vol.57. – No.19. – P.601–622.
5. Bradley F. H. Appearance and reality: a metaphysical essay / Francis Herbert Bradley. – London: G. Allen, 1916. – XXIV, 628 p.
6. Carnap R. Überwindung der Metaphysik durch logische Analyse der Sprache / Rudolf Carnap // Erkenntnis. – 1931/32. – Bd.2. – S.219–241.
7. Loux M. J. Metaphysics: A Contemporary Introduction / Michael J. Loux. – New York: Routledge, 2006. – XIII, 309 p.
8. Metaphysics: A Contemporary Readings / M. J. Loux (ed.) – New York: Routledge, 2008. – XI, 645 p.
9. Moore G. E. Proof of an External World / George Edward Moore // Moore G. E. Philosophical Papers. – New York: Collier Books, 1962. – P.126–148.
10. Quine W. V. O. Philosophy of Logic. – Englewood Cliffs: Prentice–Hall, 1970. – XIII, 109 p.
11. Russell B. Logical Atomism / Bertrand Russell // Russell B. Logic and Knowledge. Essays 1901–1950 / R. C. Marsh (ed.). – London: Allen & Unwin, 1956. – P.323–343.
12. Strawson P. F. Individuals. An Essay in Descriptive Methaphysics / P. F. Strawson. – London; New York: Routledge, 1996. – 260 p.
13. Stroud B. Analytic Philosophy and Metaphysics // Wiener Reihe: Themen der Philosophie Band I, Wo Steht die Analytische Philosophie Heute? L. Nagl, R. Heinrich (hrsg.). – Wien; München: R. Oldenbourg Verlag, 1986. – S.58–74.
14. Wittgenstein L. Philosophical Investigations / Ludwig Wittgenstein; [transl. by G. E. M. Anscombe]. – Oxford: Basil Blacwell, 1958. – VIII, 250 p.
15. Wittgenstein L. Tractatus Logico–Philosophicus / Ludwig Wittgenstein [Electronic resource]. – https://people.umass.edu/klement/tlp/tlp.pdf

Synytsya A. S., *PhD, doctoral student, Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine, Lviv), andriy.synytsya@gmail.com*

Prospects of metaphysical theoretising by means of analytic philosophy

The author analyzes the evolution of the views of representatives of analytic philosophy on metaphysics. In the analytic–philosophical domain metaphysics is interpreted as a kind of justification for the need to study general concepts, in terms of which one can approach the understanding of the deep and immutable structures of reality, reflected in the language–expressed thinking. It is found out that in analytic philosophy there is no unequivocal attitude to metaphysics. On the one hand, it is criticized in the early analytic philosophical concepts (neorealism, logical positivism), and on the other one – it is justified in neopragmatism and some concepts of linguistic philosophy (including P. F. Strawson's descriptive metaphysics). It was stated that although metaphysical theorizing had substantially enriched the analytic tradition of philosophy, but due to the numerous contradictory opinions, it has also casted doubt on the unambiguity of the analytic methodology.

Keywords: *metaphysics, logical positivism, linguistic philosophy, neopramatism, analytic philosophy.*

* * *

УДК 330.4

Слабко М. В.,
магістрант, Київський
національний економічний університет
(Україна, Київ), nslabko33@gmail.com

Філософія, моделювання та інформаційні технології у процесі обрання інвестиційних проектів

В Україні нині актуальною є проблема залучення іноземних інвестицій у реальний сектор економіки. Наразі інвестиційна діяльність потребує значної кількості розрахунків на підставі великої кількості даних. Для прийняття раціонального рішення усе частіше інвестори використовують моделювання та інформаційні системи, зокрема, такі як BigData, яка стрімко розвиваються та є однією з найперспективніших.

Ключові слова: *BigData, інвестиції, моделювання, інформаційні технології, реальний сектор економіки.*

Український ринок є відносно привабливим для інвестування у сектор капітальних інвестицій, у такі сектори як сільське господарство, інформаційні технології тощо.

Ці інвестиції, як іноземні, так і вітчизняні, мають спрямовуватися на інновації: впровадження високоефективного і високопродуктивного обладнання, технологічного оновлення та глобальної реструктуризації виробництва, особливо виробництва, що відноситься до пріоритетних галузей і стратегічного при-значення з метою підвищення ефективності й конкурентоздатності. Насамперед, збільшення внутрішніх інвестицій забезпечується зростанням валового внутрішнього продукту, зокрема, тієї його частини, яка використовується на валове нагромадження основного і обігового капіталу, як зазначається, зокрема в праці [6].

Звичайно, додатковим, досить важливим та ефективним джерелом інвестованих коштів може бути капітал іноземних інвесторів, які можуть мати зацікавлення інвестувати власні кошти в економіки інших країн. Основною їхньою умовою є привабливість інвестицій, сприятливий інвестиційний клімат і стабільне законодавство.

Особливого значення набувають визначення та систематизація чинників, які впливають на інвестиційну привабливість, як вихідного пункту для пошуку найпривабливішого об'єкта інвестування. Тому для прийняття інвесторами рішення про вкладання капіталу необхідна об'єктивна оцінка інвестиційної привабливості на основі мотиваційних чинників, якими вони керуються, та допустимий ступінь ризику.

Метою наукової роботи є пропозиція застосування математичних моделей та інформаційних технологій, зокрема, BigData, у процесі прийняття рішення про інвестування у реальний сектор української економіки.

Об'єктом дослідження є інвестиції та показники, на які спираються інвестори під час прийняття інвестиційного рішення.

Предметом дослідження є математичні методи, моделі та інформаційні технології, які використовуються в обґрунтуванні рішень з позиції інвестора.

Для більш повного розуміння проблеми залучення як іноземних, так і вітчизняних інвестицій в українську економіку, розглянемо загальну класифікацію інвестицій за окремими ознаками (рис.1).

Капітальні інвестиції в українському реальному секторі економіки можна класифікувати так:

– інвестиційні пакети вимушеного характеру – це вкладання коштів для дотримання всіх норм у правовому полі, а також дотримання різних умов у процесі ведення господарської діяльності;

– інвестиції в реальний бізнес для динамічного зростання ефективності. Саме завдяки подібним інвестиціям підприємство може перенавчити персонал (докладніше про інвестиції в персонал), знизити витрати шляхом використання більш досконалого обладнання або перенести виробничі потужності в більш сприятливе середовище;

– капітальні вкладення в масштабне розширення виробничих потужностей. Підприємство отримує можливість суттєво розширитись, випускати більше якісних товарів і послуг за привабливими цінами;

Рис. 1. Класифікація інвестицій за окремими ознаками

Джерело: [4].

– інвестування в створення нових виробництв, що дає змогу охоплювати нові ринки й випускати нові і більш досконалі продукти;

– інвестиції в реальний капітал, наукові інноваційні дослідження в певній галузі.

Внутрішні інвестори обирають галузі та проекти з використанням низки показників, зокрема, з досить високою внутрішньою нормою дохідності (IRR), з найменшими показниками терміну окупності (PP) та помірною чистою приведеною вартістю, адже вони не в стані накопичити достатньо активів, придатних до інвестування через складну політичну та макроекономічну ситуацію в країні. А саме: високу волатильність валютного курсу, високу відсоткову ставку Національного банку, високий рівень інфляції, низьку активність фондового ринку тощо. Крім того, на здатність до інвестування впливають світові тенденції, такі як: спадаюча стадія циклу розвитку економіки (за Кондратьєвим), нез'ясована ситуація з Єврозоною, зміна політичного курсу США тощо. Всі ці чинники змушують інвесторів обирати найменш ризиковані проекти інвестування з коротким терміном окупності (PP), за додатних значень чистої приведеної вартості (NPV).

Водночас економічні процеси на сучасному етапі зумовлюють необхідність комплексного дослідження структурних змін з метою визначення загальнодержавних і регіональних аспектів, тенденцій та напрямів розвитку промисловості. В умовах обмеженості коштів доцільним стало обґрунтування структури організаційно–економічного механізму інвестування структурних перетворень промисловості, його регулювання. Ця проблема, яка має теоретичні і практичні аспекти, досить тісно пов'язана з капітальним вкладенням, інвестиціями, без яких важко забезпечити стале економічне зростання [8].

Оскільки Україна не відноситься до привабливих країн для інвестування, з огляду на економічний ризик, для внутрішніх та зовнішніх інвесторів мають бути забезпечені належні умови для інвестування.

Одним із методів забезпечення таких умов є державне регулювання інвестиційних процесів, що знайшло відображення у роботах Дж. М. Кейнса, Дж. Маршалла, П. Самуельсона, І. Фішера, М. Фрідмана та інших. Це дієвий макроекономічний метод регулювання інвестиційних процесів й ефективності інвестицій.

Важливим методом є використання інформаційних систем для прийняття інвестиційного рішення та оцінювання проекту для інвестування.

Еволюція наукової думки щодо ролі, значення та задач, які виконують моделювання та інформаційні системи і технології в соціально–економічних системах та процесах, методів оцінювання та аналізу ефективності їх розвитку прослідковується в низці наукових праць, зокрема в [3].

З метою прийняття раціональних рішень як вітчизняними, так і іноземними інвесторами, пропонується використовувати елементи якісного та кількісного аналізу, поєднавши ці методи з узагальненою схемою оцінювання параметрів інвестиційного проекту та інтегрованих показників.

Ця схема оцінювання параметрів дозволяє використовувати якісний аналіз шляхом машинних розрахунків інтегрованого показника, наприклад, з використанням коефіцієнтів вагомості (важливості) k_{NPV}, k_{PP} [3]. Де k_{NPV} – коефіцієнт вагомості чистої теперішньої вартості; k_{PP} – коефіцієнт вагомості терміну окупності.

Кількісний аналіз – складова аналізу господарської діяльності, яка характеризує процеси, закономірності розвитку підприємства. Основним елементом кількісного аналізу є облік виробництва і споживання продукції, витрат ресурсів у натуральному та грошовому вимірі. Кількісний аналіз використовується, зокрема, для вимірювання натуральних показників (обсяг випуску продукції, витрат конкретних видів праці) і для кількісного зіставлення різноманітних явищ, процесів діяльності. Так, через ціну визначають кількість спожитих предметів, а нормативи дають змогу зіставити витрати. Визначити якісні зміни неможливо без кількісних показників та їх аналізу [5].

Високий ступінь ризику призводить до необхідності пошуку шляхів його зниження. Коли йдеться про необхідність урахування ризику в певному виді економічної діяльності (певному проекті), мають на увазі інтереси суб'єктів, які беруть у ньому участь: замовника, інвестора, виконавця (підрядника) чи продавця, покупця, а також страхову компанію.

Аналіз ризику проводиться в такій послідовності:

1) ідентифікація ризиків;

2) визначення внутрішніх та зовнішніх чинників, що збільшують чи зменшують ступінь певного виду ризику;

3) аналіз виявлених чинників;

4) оцінювання певного виду ризику;

5) встановлення допустимого ступеня ризику;

6) аналіз окремих операцій щодо обраного ступеня ризику;

7) розробка заходів щодо зниження ступеня ризику.

Різниця між якісними та кількісними підходами схожа на різницю між людським і штучним інтелектом. Кількісний аналіз використовує точні дані, такі як обсяг прибутку, коефіцієнтів заборгованості тощо. Відповідні процеси можуть бути приєднані до комп'ютеризованої моделі, щоб отримати точний результат, наприклад, термін окупності та чисту приведену вартість. Звичайно, людина повинна написати програму, яка обробляє ці дані, проте це потребує урахування відповідних суб'єктивних суджень. Але, коли відповідний алгоритм створений, комп'ютерні програми можуть виконувати кількісний аналіз за долі секунд, тоді як навіть найбільш обдаровані та висококваліфіковані фахівці витрачатимуть на це години.

З іншого боку, якісний аналіз стосується невизначених, неточних даних, які належать до соціальної сфери, досвіду фахівців, а не до кількісних даних. Цей аспект залежить від виду інтелекту, якого комп'ютеру (нині) не вистачає, оскільки такі речі, як позитивні асоціації з брендом, надійність менеджменту, задово-леність клієнтів, конкурентна перевага та зміна культур досить складно обробляти математичними методами, а тому є сенс використовувати штучні підсилювачі інтелекту, що теж застосовують відповідні методи і моделі.

У цьому дослідженні ми пропонуємо поєднати якісний та кількісний аналіз у процесі вибору проекту інвестування. Таке поєднання буде повною мірою відображати та враховувати прогнозовані дані та суб'єктивну складову для кожного проекту інвестування.

Інструментальним рішенням для даної задачі буде використання технології BigData, яка дозволить

Таблиця 1

Капітальні інвестиції за видами економічної діяльності за 2010–2016 роки

(млн. грн)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
С/г, лісове та рибне господарство	11062.6	16466	18883.7	18587.4	18795.7	30154.7	50484
Промисловість	55384.4	78725.8	91598.4	97574.1	86242	87656	117753.6
Будівництво	29767	31990.8	40760.3	40796.2	36056.7	43463.7	44444
Оптова та роздрібна торгівля	18550.4	24067.9	24531.6	22190.3	20715.7	20662.9	29956.8
Транспорт, складське господарство	19322.4	25498.2	32413	18472.6	15498.2	18704	25107.8
Тимчасове розміщування	1033.2	1572.7	2264.9	1476.8	1482	1393.1	1477.9
Інформація та телекомунікації	8625.8	9730	10167.7	9864	8175.1	22975	15651.2
Фінансова та страхова діяльність	5861.5	5972.3	7353.3	6646.8	6214.5	6448	7678.7
Операції з нерухомим майном	9861	14598.9	12368.6	13550.4	11230.2	11899	19665
Професійна, наукова та технічна діяльність	4991.7	10491.9	9021.3	3621.3	2921.5	4065.2	6579.4
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	2973.8	3928.8	4973.9	4013.9	3565.1	6535.2	10009.2
Державне управління й оборона	7769.9	11437.6	11692.8	7546.2	5808	13942.4	22380.8
Освіта	1818.4	2090.7	1463.5	1030.5	820.9	1540.1	2257.3
Охорона здоров'я	1920.1	2113.2	2707.2	1746.2	1223.9	2367.2	4479
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	976.7	1437.3	2598	2544.5	508.7	1044.3	969.9

Джерело: [7].

аналізувати не тільки статистичні, кількісні дані, а й вербальні, актуальні та аналогічні події в минулому для повної оцінки рентабельності капітальних інвестицій [2].

Сьогодні BigData є одним із ключових драйверів розвитку інформаційних технологій. Цей, відносно новий для українського бізнесу, напрямок отримав широке поширення в західних країнах. Пов'язано це з тим, що в епоху інформаційних технологій, особливо після буму соціальних мереж, про кожного користувача Інтернету стала накопичуватись значна кількість інформації, що й дало розвиток напрямку BigData (Великі дані) [1].

Термін «Великі Дані» викликає низку суперечок, адже багато хто вважає, що він означає лише обсяг накопиченої інформації, але не варто забувати й про прикладну сторону – цей напрямок містить технології зберігання, обчислення, а також сервісні послуги.

Слід зазначити, що до цієї сфери відноситься обробка великого обсягу інформації, яку важко опрацьовувати традиційними способами.

Для оцінювання капітальних інвестицій за видами економічної діяльності, у систему керування технологією BigData необхідно завантажити статистичну інформацію про прямі інвестиції за видами економічної діяльності, а також показник ВВП за видами економічної діяльності (див. табл. 1 та 2).

Окрім того, система має архів даних, який містить законодавство України, відповідні дані стосовно укладання договору між компаніями (M&A), підписання тендеру на державні закупівлі тощо [3].

Систему керування технологією BigData, було вирішено збудувати у програмному середовищі R.R, яке має значні можливості для здійснення статистичних аналізів, включаючи лінійну і нелінійну регресію, класичні статистичні тести, аналіз часових рядів (серій), кластерний аналіз і багато тощо. R легко розбудовується завдяки використанню додаткових функцій і пакетів.

Це програмне забезпечення дозволяє проводити аналіз даних відповідно до узагальненої схеми оцінювання параметрів інвестиційного проекту та інтегрованих показників, яка була обрана як алгоритм виконання розрахунків та виведення кінцевого результату, що буде зрозумілий потенційному інвесторові [3].

Таблиця 2

Валовий внутрішній продукт за видами економічної діяльності						
	2010	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**	**2015**
	у фактичних цінах; млн. грн					
Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство	80385	106555	109785	128738	161145	239806
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів	63436	84872	81660	81259	79120	95141
Переробна промисловість	142700	154675	173912	165055	194050	236692
Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	30295	39994	43491	42366	44836	53385
Водопостачання; каналізація, поводження з відходами	7736	7302	6625	6573	7236	7924
Будівництво	35366	39575	39049	36902	36876	38928
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	154994	193357	200763	212090	233702	273989
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	83027	103179	98859	104483	100889	134978
Тимчасове розміщування й організація харчування	8932	10256	10122	10150	9927	11946
Інформація та телекомунікації	33011	38390	43379	48372	52724	72596
Фінансова та страхова діяльність	61263	58213	61055	66232	70601	67512
Операції з нерухомим майном	57699	69035	83502	95272	99144	123021
Професійна, наукова та технічна діяльність	27265	30471	41966	47712	47139	55789
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	11832	14300	16135	17715	18061	21624
Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування	49863	53464	59752	68225	78731	95085
Освіта	53462	59377	71771	77986	76068	82778
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	38555	41855	49234	48247	46250	51480
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	6074	7161	9727	12704	12339	12357
Надання інших видів послуг	8577	10527	12282	13731	13881	14356

Джерело: [7].

Крім того, середовище R, має декілька варіантів графічного інтерфейсу, такі як:

– RStudio – зручне кросплатформне середовище розробки з відкритим кодом (існує можливість запуску на віддаленому linux сервері).

– RKWard – розширюване середовище розробки IDE.

– RapidMiner і розширення RapidMiner R – середовище розробки для аналізу і обробки даних з використанням R, WEKA.

– JavaGuifor R (JGR) – кросплатформний термінал і редактор R, написаний на основі Java.

– Deducer – графічний інтерфейс для аналізів даних з використанням системи меню (подібний до SPSS). Розроблений для використання разом з JGR та RGui.

– Rattle GUI – кросплатформний графічний інтерфейс, розроблений для добування даних (збору та аналізу даних).

– R Commander – кросплатформний GUI з системою меню і доступними додатковими плагінами (базується Tcl/Tk).

– RExcel – додаток до Microsoft Excel, який дозволяє використовувати можливості R.

У подальшому планується використання додатку RStudio, оскільки цей інструмент дасть змогу використовувати потенціал програми, з його специфічними особливостями, а також даний програмний продукт, що дозволить створити зрозумілий інтерфейс для потенційних користувачів цього проекту.

Проаналізувавши вищенаведені міркування та дані за узагальненою схемою оцінювання параметрів інвестиційного проекту та інтегрованих показників, можна зробити висновок, що найперспективнішими для інвестування у реальний сектор економіки є сфери сільського господарства, інформаційна сфера, а також сфера оборонної промисловості.

Наступним кроком нашого дослідження буде більш повна автоматизація процесу аналізу, зокрема, за допомогою програмних пакетів Microsoft.

Список використаних джерел

1. Dunning J. H. Multinational Enterprisesand the Global Economy / J. H. Dunning. – Reading: Addison – Wesley Publishing Company. – Capter 3.

2. European Business Association [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eba.com.ua

3. Вітлінський В. В. Моделі та інформаційні технології у системі вибору іноземним інвестором проекту інвестування / В. В. Вітлінський, М. В. Слабко // Моделювання та інформаційні системи в економіці: зб. наукових праць / відп. ред. В. К. Галіцин. – 2016 – №92. 1 – 232 с.

4. Гвоздецька І. В. Комплексне оцінювання інвестиційної привабливості промислових підприємств (на прикладі підприємств машинобудування): автореф. дис. канд. екон. наук: 08.00.04 / І. В. Гвоздецька; Хмельниц. нац. ун–т. – Хмельницький, 2009. – 30 с.

5. Економічна енциклопедія: у трьох томах. Т.1 / редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр «Академія», 2000. – 864 с.

6. Качур Р. П. Державне регулювання інвестиційної діяльності в трансформаційній економіці України [Текст]: автореф. дис. канд. екон. наук: 08.00.03 / Качур Роман Павлович; Львів. нац. ун–т ім. Івана Франка. – Львів, 2015. – 20 с.

7. Сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrstat.gov.ua/

8. Спасенко Ю. О. Інвестиції до реального сектору як чинник розвитку економіки України [Текст] / Ю. О. Спасенко // Наукові праці НДФІ. – 2016. – Вип.4. – С.124–138.

References

1. Dunning J. H. Multinational Enterprisesand the Global Economy / J. H. Dunning. – Reading: Addison – Wesley Publishing Company. – Capter 3.

2. European Business Association [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://eba.com.ua

3. Vitlins'kyj V. V. Modeli ta informacijni tehnologii' u systemi vyboru inozemnym investorom proektu investuvannja / V. V. Vitlins'kyj, M. V. Slabko // Modeljuvannja ta informacijni systemy v ekonomici: zb. naukovyh prac' / vidp. red. V. K. Galicyn. – 2016 – №92. 1 – 232 s.

4. Gvozdec'ka I. V. Kompleksne ocinjuvannja investycijnoi' pryvablyvosti promyslovyh pidpryjemstv (na prykladi pidpryjemstv mashynobuduvannja): avtoref. dys. kand. ekon. nauk: 08.00.04 / I. V. Gvozdec'ka; Hmel'nyc. nac. un–t. – Hmel'nyc'kyj, 2009. – 30 s.

5. Ekonomichna encyklopedija: u tr'oh tomah. T.1 / redkol.: S. V. Mochernyj (vidp. red.) ta in. – K.: Vydavnychyj centr «Akademija», 2000. – 864 s.

6. Kachur R. P. Derzhavne reguljuvannja investycijnoi' dijal'nosti v transformacijnij ekonomici Ukrai'ny [Tekst]: avtoref. dys. kand. ekon. nauk: 08.00.03 / Kachur Roman Pavlovych; L'viv. nac. un–t im. Ivana Franka. – L'viv, 2015. – 20 s.

7. Sajt Derzhavnoi' sluzhby statystyky Ukrai'ny [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://ukrstat.gov.ua/

8. Spasenko Ju. O. Investycii' do real'nogo sektoru jak chynnyk rozvytku ekonomiky Ukrai'ny [Tekst] / Ju. O. Spasenko // Naukovi praci NDFI. – 2016. – Vyp.4. – S.124–138.

Slabko M. V., *master of the Kyiv National Economy University (Ukraine, Kyiv), nslabko33@gmail.com*

Philosophy, modeling and it during election investment projects

At the present time, the important problem in the economy of Ukraine – is attraction of investments in the real sector of the economy. Nowadays, investment activityrequires a large amount of computation, based on a large amount of data. Investors uses modeling and information system, for justify decision making process, for instance, Big Data, which is one of the most promising and rapidly developing on date.

Keywords: *Big Data, investment, modeling, informational technologies, real sector of the economy.*

* * *

УДК 101.1:316

Султанов И. Б.,
сотрудник отдела социальной философии и экологических проблем,
Институт Философии НАНА (Азербайджан),
matlabm@yandex.com

Проблема гуманизма личности

Описывается взаимный анализ отчуждения и гуманизма современной личности. Отмечается, что проблема гуманизма личности в современных условиях, то есть в период, когда общество не полностью освободилось от остатков тоталитарного режима и, в то же время, образования основ демократии, в принципе обозначает новое содержание. В современном обществе научно–технические и коммуникативные скачки, глубокие политические и моральные процессы трансформации, культурная интеграция, глобализация и уровни универсализации, как правило, обогащают гуманизм личности новым содержанием, показывают, что существуют реальные возможности для понимания истинной сущности его существования.

Ключевые слова: *общество, личность, отчуждение, гуманизм, трансформация, глобализация, интеграция.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Анализируя современную личность, необходимо также исследовать его гуманизм. Потому что, можно сказать, почти все основные духовные качества личности выражаются в его гуманизме в форме концентрации. Доброжелательные и человеколюбивые действия

гуманного человека обуславливаются не влиянием внешних условий и факторов, а собственной внутренней совестью. Другими словами, личность получает большое удовольствие от такого действия, чувствует в себе внутреннее спокойствие и счастье. В его сердце, по отношению к другим людям, нет остаётся места для гнусных поступков, зависти, ненависти и враждебности. Таким образом, гуманная личность любит и себя, и других. Это чувство поднимает и возвышает его.

Гуманизм в человеческой философии, наряду с самыми интересными и привлекательными идеями, в то же время, выделяется несением неопределённого характера и многозначным пониманием. Не случайно, что в разное время как религиозные, так и светские учения использовали его для обоснования своих доктрин и политических целей. В результате этого возникли светский гуманизм, христианский гуманизм, исламский гуманизм, социалистические и даже либеральные гуманистические концепции. Несмотря на то, что каждый из них семантизирует гуманизм в своеобразной форме, они имеют некоторые общие функции. Так, большинство этих учений характеризуются как забота о человеке, попытка улучшить его жизненные условия, обеспечение удовлетворения потребностей человека и развитие его способностей.

Но при глубоком рассмотрении этого определения выясняется, что оно вызывает некоторые вопросы. Например, считается ли удовлетворение всех нужд человека гуманизмом? Какие именно нужды личности стоит ограничивать во имя обеспечения интересов других людей? Является ли гуманизмом принуждение той или иной личности развить свой талант и способность? Можно ли считать гуманизмом создание возможностей для развития личности без влияния и давления на неё со стороны общества? Как в древнем философском взгляде, так и сегодня ответы на все эти разного рода вопросы даются по–разному.

Ещё с древних времён, идея уважительного отношения личности к другим людям считалась главным принципом гуманизма. Это четко выражено в золотом правиле сосуществования между людьми: «Относись к чужому так, как желаешь, чтобы он относился к тебе». Известный немецкий философ И. Кант выдвинул этот правило в следующей категорической императивной форме: «Всегда действуй так, чтобы максимум твоего поведения мог выступить как правило» [3, s. 273].

Но в этом золотом правиле можно сказать нет индивидуальной своеобразности и конкретики. Например, отдельно взятая какая–то личность может пожелать себе того, чего не захотят другие люди. Отсюда видно, что данное правило носит общий универсальный характер и недостаточен для создания чёткого представления гуманизма личности в конкретном историческом периоде. Без отсутствия такого представления само требование необходимости подхода к человеку не всегда как к посреднику, а только как к цели показывается абстрактным.

Отметим, что религиозные убеждения принципиально отличаются от светского человечества. Так, в религиозных догмах выдвигается чувство уважения и любви к человеку. Но показано, что человек должен выполнять эти качества под влиянием страха перед Богом. Напротив, подлинный этический гуманизм подразумевает, что подобные действия должны осуществляться под внутренним призывом совести. В основе религиозного значения гуманизма личности стоит такая идея: если человек отнесётся к другим с уважением и заботой в этом мире, Бог предоставит ему рай в загробной жизни и, наоборот, если совершит грех, то в загробной жизни попадёт в ад. Даже требование Иисуса Христоса, привившееся к человеку с любовью и гуманизмом, если не выполняется, угрожает адскими муками и носит обязательный, насильственный характер.

Истинный гуманизм – это не чувство страха перед Богом, а уверенность человека в своей собственной доброжелательности. Только в этом случае гуманизм личности адекватен. В то же время в религиозных гуманистических концепциях есть также интересные мнения о нравственном обогащении и развитии человека и важности развития у него высоких моральных качеств. Верно, что религия, как и все другие этические качества, предлагает гуманизм в форме страха перед Богом совершить грех. Но, несмотря на это, нельзя не отметить в его содержании прогрессивные элементы, призывающие личность к гуманизму.

Чувство совести гуманного человека осуществляет внутренний контроль над своей деятельностью, если оно делает ошибку или совершает грех, постоянно подвергается осуждению своей совести. В этом смысле, характеризующий гуманизм чувство совести играет ведущую роль в определении жизненной активности и судьбы человека.

В двадцатом веке А. Швейцер был одним из известных мыслителей, который разработал принцип гуманизма. Основой своей этики он объявил идею неотъемлимого единства принципов саморазвития и саморазрушения личности. Основное содержание этой этики – прививать любовь людям и жизни. Швейцер это мнение формулирует очень кратко: «Я – жизнь, желающая жить, наряду с другими жизнями, желающая жить жизнь» [6, s. 217].

Любовь личности к другим людям и жизни, среди всех живых существ, основывается на творческое качество, присущее только ему. Именно по этой причине, он отличается от инстинкта самозащиты и борьбы за выживание других биологических организмов. Человеческая личность – это оценочное отношение к окружающей среде, ее собственной жизни и жизни других людей. «Это отношение является очень важной частью человеческого существования. Объясняя смысл жизни, надо выступать из этого. На самом деле, смысл жизни имеет ценный реальный характер» [1, s. 41].

Отношение к своей жизни и к жизни других с любовью и уважением со стороны личности предусматривает гуманизацию общества и соблюдение этических требований совместной жизни человека [2, s. 28–29]. Проблема гуманизма личности в современных условиях, то есть в периодах неполного освобождения общества от остатков тоталитарного режима и, в то же время, создания демократических основ в принципе приобретает новое содержание. Прежде чем анализировать данную проблему, целесообразно обратить внимание на основы марксистского значения гуманизма личности, которые уже давно занимают основное место в философии. Это учение связывало гуманизм с дальнейшими перспективами развития общества, то есть, с появлением

бесклассовой общественной структуры. Согласно марксизму, в коммунизме человек будет освобожден от разделения труда, который заставляет его выполнять монотонные производственные функции. Ликвидация отчуждения личности в трудовом процессе, применение автоматизированных систем произойдут на основе перехода к машинам сначала энергетических и прямых производственных функций человека, а затем многих функций управления. Маркс показывал, что человек должен выйти за пределы производственной сферы и заниматься только творческой деятельностью, заняться развитием своих истинных гуманных сил, в человеке будущего общества труд утратит свой обязательный характер [4, s. 386–387]. Вопросы образования и воспитания подрастающего поколения в процессе гуманизации общества и, конечно же, личности человека, живущего здесь, имеют исключительное значение. Конечно, общество на всех этапах своего развития пытается решить некоторые образовательные проблемы в той или иной степени. Однако, в переломных моментах общественного развития роль и важность этой проблемы возрастают в десять раз. Но следует иметь в виду, что изменение сознания людей является очень сложным и продолжительным процессом, и иногда для его достижения требуется обновление целого поколения. В отличие от этого потребности людей стремительно меняются. Поэтому, в успешном решении трудных и сложных задач, стоящих перед открытым обществом в социальной, политической и экономической сферах, крайне важны новое сознание, мировоззрение и моральные качества. Для этого необходимо эффективно организовать систему образования, добиться ее обогащения универсальными, национальными и передовыми культурными традициями. Наличие прочного места этих качеств в системе образования оказывает большое влияние на гуманизацию и прогресс общества и отдельной личности.

Растущая демократизация современного общества создает реальные условия для гуманизации личности. Это объясняется тем, что, по своей сути, демократия тесно связана с гуманизмом. Существование и действие подлинных демократических принципов неотделимы от гуманистических качеств.

Национальное самопознание и объединение людей на основе общечеловеческих качеств ещё больше гуманизируют демократию. Так, общество, которое объединяется вокруг высшей гуманистической цели – сохранение и развитие собственного народа, глубоко ощущает проблемы других народов и уважает их интересы. Следует иметь в виду, что, в целом, в современном обществе происходит тенденция гуманизации общественной жизни. Эта тенденция ускоряется, поскольку принципы открытого гражданского общества становятся более определяющими. Стоящее в основе гуманизма, оказание заботы защите жизни, постоянное его усовершенствование, завоевание новых достижений в осознании окружающей среды и сущности человека, уважение к другим людям и др. качества оказывают сильное положительное влияние на рост социальной активности человека, на полную и творческую самореализацию. Другие факторы (такие, как повышение интенсивности деятельности, ускорение жизненного ритма, усиление нервного напряжения, ослабление контроля над личностью в результате урбанизации и т.д.) мешают.

Взгляды на гуманизм Э. Фромма, одного из видных философов нашего времени, представляют большой интерес. По его мнению, гуманизм проявляется как попытка любить и испытывать внутреннюю природу человека. Он открывает содержание гуманизма на основе идеи превосходства по сравнению с тем, на что способна сущность. По Фромму, иметь что–то означает, что в определенном процессе законченные формы играют доминирующую роль, тем самым ограничивая творчество индивида в этом процессе. По его мнению, попытка приобрести что–то не согласуется с принципом любви. Вступившая в этот путь, личность нарушает, порабощает и ограничивает попытки других людей, самое главное, ради выполнения своих личных интересов, разрушает естественные связи в мире.

Поэтому человек должен относиться к миру как к истинной ценности и пытаться не уничтожать его путем хищения, а реализовать себя в этом мире. По его мнению, когда человек пытается владеть чем–то, к достигнутому в будущем результату относится с конечной точки зрения. Итак, в этом случае, будущее выступает как прошлое. Напротив, когда чедовек движется к теме сущности, для достижения чувства радости и истины, показывает себя здесь и сейчас, а не в будущем. Последнее, однако, выделяется со временем, и этот аспект играет более преобладающую роль. Его преимущества помогают личности чувствовать себя единым со всеми человеческими поколениями и оказывают положительное влияние на устранение представления о рассеянном и частичном характере своей сущности.

Фромм так считал, что в современном мире главной причиной отчуждения человека является не сущность его, а настрой иметь что–то. Поэтому, по его мнению, необходимо изменить сознание человека. Конечно, он не отрицает подход к жизни с точки зрения активной деятельности. Но он эту установку, характерную для западного человека, пытается скоординировать с качеством, свойственным восточному образу мышления, – тихо любуясь миром, воспринимать его преимущества. В современных условиях уровень гуманизации личности также связан с заботами будущей судьбы человечества, которые присущи всем людям со здравыми умами. Академик Т. Ойзерман писал: « В наши дни появление глобальных проблем, несмотря на разнообразие взглядов людей, политических, религиозных и других убеждений, служит реальной основой для сочетания всех форм гуманизма» [5, s. 65].

В современном мире для развития гуманизма нельзя не отметить создание общих благоприятных условий. Так, народы десятков стран мирно освобождаются от колониальных угнетений, в результате распада тоталитарного режима в СССР, который считался основой социализма, бывшие союзные республики обрели национальную независимость и создали демократическое, свободное общество и двигаются по этому пути. Идея о необходимости устранения угрозы тепло–ядерной войны, комплекса различных проблем (устранение экологического кризиса, сокращение голода и нищеты, устранение резких различий в уровне развития разных стран, необходимость совместной борьбы с международным терроризмом и другие общие проблемы и т.д.), все более набирает силу в общественном мнении. Если рассмотреть в широком

плане, то все эти и другие достижения были получены благодаря укреплению высоких моральных качеств в сознании большинства современного человечества.

В целом гуманизм имеет три основных значения; a) обеспечение основных прав человека как необходимого условия для защиты гуманистических основ человеческого существования; b) защищая слабых в обществе, выход за рамки обычных концепций существующих структур правосудия; c) Формирование социальных и моральных качеств, которые позволяют личности самореализоваться на основе общественных ценностей.

Сложность проблемы гуманизма состоит в том, что многие вопросы, связанные с ним, с теоретической и практической точек зрения еще не полностью уяснены. Например, гуманистический критерий влияния на личность, разнообразия мнений и споров о том, какое влияние является гуманистическим, а какое не является таковым продолжаются по сей день. Или же другой вопрос. Что соответствует настоящим интересам исторической перспективы и развивающейся личности, а что является определением наличия временного, конъюнктурного содержания. Потому что часто бывает трудно различить последнее и даже может быть так, что в связи с тем или иным вопросом бывает нелегко различить желанный подход, преследующий цель манипулирования другими и гуманизм.

Общесоциологический закон изменения сущности человека в связи с развитием общественных отношений доказывает, что на каждом конкретном этапе истории цели деятельностей людей имеют своеобразное содержание, отличное от других. Поэтому, было бы неправильно оправдывать необходимость применения гуманизма для создания условий развития только личности или использования другого лица в качестве средства для осуществления его целей. Потому что в каждый конкретный период содержание гуманизма обогащается определенными особенностями и оттенками, которые необходимо учитывать. Сказанные доказывают, что такой сложный вопрос как гуманизм личности невозможно решить, выступая с формальных и общих принципов. Следует иметь в виду, что реальный и истинный гуманизм требуют взятие и согласование различных принципов координировано друг с другом. Точно так же важно проанализировать, насколько согласуются уровень свободы, существующий в каждом конкретном обществе, для самовыражения личности с социально–культурными нормами того времени, с требованиями к его функционированию и поведению.

Взаимный анализ отчуждения современной личности и гуманизма приводит к следующим выводам:

– Отчуждение как многостороннее и содержательное общественное явление выражает такое социально–психологическое состояние личности, где разделяется его онтологическая сущность с реальной. В результате показывается несогласованность между существующими социальными отношениями и институтами и возможностями личности реализовать свои способности, которая охватывает не только различные сферы общественной жизни, но и внутренний мир личности – сознание и психику.

– Нельзя не согласиться с принципом марксизма, что основным источником отчуждения является частная собственность и что он имеет характер капитализма. Анализ доказывает, что отчуждение личности – исторический случай, показывающий себя в той или иной степени и обуславливается различными комплексами экономическо–технических, социальных и биологических факторов.

– В современных условиях фундаментальное изменение всех сфер общественной жизни увеличивает близость во взаимоотношениях между личностью и обществом и значительно смягчает отчуждение, но не прекращает его деятельность. Условие, создающее отчуждение, связано с общественным разделением труда и логично предположить, что оно останется и в будущих поколениях.

– В современном обществе научно–технические и коммуникативные скачки, глубокие политические и моральные процессы трансформации, культурная интеграция, уровни глобализации и универсальности, как правило, обогащают гуманизм новым содержанием и открывают реальные возможности для понимания истинной сущности его существования.

– По мере укрепления политических, социальных, экономических и моральных основ открытого общества, с одной стороны, непрерывно возвышается гуманизм личности, с другой стороны, его основные направления все более приближаются к общему гуманистическому руслу общества. Развитие национального самосознания личности, увеличение в ней общечеловеческих качеств оказывают ускоряющее влияние на общую гуманистическую тенденцию.

Список использованных источников

1. Джиоев О. Смысл культуры. – М., 1990.
2. Камю А. Бунтующий человек // Философские науки. – 1989.
3. Кант И. Сочинения. Т.5. – М., 1966.
4. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т.1.
5. Ойзерман Т. И. Материалистическое понимание истории.
6. Швейцер А. Культура и этика. – М., 1979.

References

1. Dzhioev O. Smysl kul'tury. – M., 1990.
2. Kamju A. Buntujushhij chelovek // Filosofskie nauki. – 1989.
3. Kant I. Sochinenija. T.5. – M., 1966.
4. Marks K., Jengel's F. Sochinenija. T.1.
5. Ojzerman T. I. Materialisticheskoe ponimanie istorii.
6. Shvejcer A. Kul'tura i jetika. – M., 1979.

Soltanov I. B., *member of the Department of Social Philosophy and Environmental Problems, Institute of Philosophy of ANAS (Azerbaijan), matlabm@yandex.com*

The problem of personality's humanism

In the article is given the mutual analysis of the identity and humanism of modern personality. It is noted, that the problem of personality of humanity is in modern conditions, that the totality of society is not completely exhausted from the rest of the regime and at the same time constitutes the basis of democracy, essentially new content. Scientific–technical and communicative leaps, deep political and moral transformation processes, cultural integration, globalization and universality in the modern society enrichs humanity of personality with new content and shows that there are real opportunities for understanding the true essence of its existence.

Keywords: *society, identity, alienation, humanism, transformation, globalization, integration.*

Султанов І. Б., *співробітник відділу соціальної філософії і екологічних проблем, Інститут філософії НАНА (Азербайджан), matlabm@yandex.com*

Проблема гуманізму особистості

Описується взаємний аналіз відчуження і гуманізму сучасної особистості. Відзначається, що проблема гуманізму особистості в сучасних

умовах, тобто в період, коли суспільство не повністю звільнилося від залишків тоталітарного режиму і, в той же час, освіти основ демократії, в принципі позначає новий зміст. У сучасному суспільстві науково–технічні і комунікативні скачки, глибокі політичні та моральні процеси трансформації, культурна інтеграція, глобалізація та рівні універсалізації, як правило, збагачують гуманізм особистості новим змістом, показують, що існують реальні можливості для розуміння справжньої сутності його існування.

Ключові слова: *суспільство, особистість, відчуження, гуманізм, трансформація, глобалізація, інтеграція.*

* * *

УДК 130.2;378

Турпак Н. В.,
кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник відділу філософії та геополітики, Науково–дослідний інститут українознавства МОН України (Україна, Київ), turpak.nadiya@ukr.net

Ноосферний підхід в осмисленні сучасних екологічних викликів

Проаналізовано український та європейський ідейний досвід щодо осмислення сучасних екологічних викликів. Стверджується, що концепція біосфери та ноосфери В. Вернадського визначила риси ноосферно–орієнтованого екологічного мислення та послугувала основою для вироблення відповідного підходу в осмисленні європейською соціально–філософською думкою екологічних викликів сучасної постіндустріальної цивілізації. Розглянуто застосування ноосферного підходу в сучасній глобальній гуманітаристиці. Наголошено на доцільності його застосування в формуванні та здійсненні екологічної політики в Україні.

Ключові слова: *антропокосмізм, біосфера, глобалізація, глобальні екологічні загрози, екологічна культура, екологічне мислення, екологічні виклики, енвайронменталізм, ідея ноосфери, кліматичні зміни, ноосфера, сталий розвиток.*

Благополучне життя та розвиток українського суспільства і в наш час, як і раніше, потребують гармонізації у стосунках зі світом природи. Наразі, у зв'язку з військовим конфліктом на Сході України, набуває актуального виміру небезпека як регіональних екологічних загроз, так і глобальних екологічних катастроф, подібних до Чорнобильської, що може бути спричинена безвідповідальною людською діяльністю та військовими діями. Це вимагає від України усвідомлення необхідності розв'язання власних екологічних проблем і формування та здійснення власної екологічної політики. Успіх її залежить у тому числі й від участі України у вирішенні екологічних проблем глобального та європейського рівнів.

Сучасні екологічні виклики вимагають вироблення певної стратегії послаблення їх загрозливого характеру та можливого перешкоджання у розбудові української держави та забезпечення благополуччя та безпеки її громадян. Першим кроком для вироблення подібної стратегії є спроба осмислення сучасних екологічних викликів за допомогою наявного українського та європейського ідейного досвіду вирішення глобальних екологічних проблем.

Дослідженню проблеми сучасних екологічних викликів присвятили свою увагу як українські, так і зарубіжні мислителі. Серед українських фахівців заслуговують на увагу наукові розвідки А. Єрмоленка, М. Голубця, Т. Гардашук, М. Кисельова, В. Крисаченко, Н. Лакуші та ін. Серед зарубіжних дослідників значний ідейний внесок у розробку даної проблеми зробили Д. Гвишиани, Д. Гелд, Д. Голдблатт, Е. Ласло, Е. Мак Грю, Дж. Перратон, А. Печчеї та ін.

Втім, у наявних наукових розвідках не достатньо уваги було приділено з'ясуванню наявних підходів в осмисленні сучасних екологічних викликів, серед яких чильне місце посідає ноосферний підхід, започаткований видатним українським ученим та мислителем В. Вернадським.

Цим обумовлена мета статті – обґрунтувати, що концепція біосфери та ноосфери В. Вернадського визначила риси сучасного ноосферно–орієнтованого екологічного мислення та послугувала основою для вироблення відповідного підходу в осмисленні європейською соціально–філософською думкою екологічних викликів індустріальної цивілізації. Для реалізації цієї мети запропонований розгляд застосування ноосферного підходу в сучасній гуманітаристиці. Наголошено на доцільності його застосування в формуванні та здійсненні екологічної політики в Україні.

Слід зауважити, що на початку XX століття в Україні, у наслідку розвитку промислового виробництва, зросла й деградація довкілля. Тому, в цей час почала приділятися увага питанням охорони природи, а також народилися перші екологічні ідеї. В межах вітчизняного природознавства, завдяки філософським пошукам вітчизняних антропогеографів, сформувалося антропокосмічне розуміння дійсності, що уперше представило у єдності природну (космічну) та людську (соціально–гуманітарну) сторону об'єктивної реальності [1]. Антропокосмізм обумовив формування системно–глобального підходу до аналізу природного довкілля, який вперше дав змогу гармонійно поєднати природу, людину, людську історію та культуру в єдиній системі новітнього наукового світобачення. Згодом цей підхід набув методологічного оформлення завдяки багатотомним працям В. Вернадського, де були викладені вчення про біосферу та її перехід до ноосфери, розвідки у галузі геохімії та біогеохімії тощо. Ідейна спадщина В. Вернадського послугувала основою для формування відповідного стилю мислення XX століття, пов'язаного з міжлисциплінарними екологічними, етичними, прогностичними вимірами сучасної науки, а також для формування відповідного підходу в осмисленні екологічних викликів індустріальної цивілізації – ноосферного підходу.

Характерною ознакою ноосферного підходу в осмисленні екологічних викликів індустріальної цивілізації, згідно з ідеями В. Вернадського, є визнання ролі розуму людини, що є втіленим в планетарну наукову думку, регулятивним чинником обгрунтування цілісності та гармонійної єдності соціоприродної системи «людина–біосфера» Таке визнання зкорельоване системою цінностей сучасної планетарної цивілізації, які сформувалися як відповідь на глобальні планетарні загрози, серед яких, – випробувальні ядерні вибухи, аварії на ядерних реакторах, утворення сховищ для ядерних відходів та інші.

В. Вернадський, ще на початку XX століття у своїх працях обстоював ідею нерозривного зв'язку між людиною та біосферою і попереджав про небезпеку вторгнення людини в природні біогеохімічні цикли, що мало спонукати її до виваженого та цілеспрямованого контролю над глобальною біогеохімією. Через ідею

ноосфери вчений обгрунтував, що «людина є жителем планети і повинна мислити і діяти в новому аспекті… у планетному аспекті» [2, с. 113]. Він стверджував, що «у геологічній історії біосфери перед людиною відкривається велике майбутнє, якщо вона зрозуміє це і не використовуватиме свій розум і свою працю на самознищення» [2, с. 272]. Людина, на думку вченого, через науку та наукову думку мала здійснювати регулятивний вплив на природу (біосферу), вносячи у цей вплив культурний чинник: «Жива природа є основною рисою виявлення біосфери… Будова біосфери насамперед і більш за все характеризується життям... Жива речовина є носієм і торцем вільної енергії… Ця вільна енергія – *біогеохімічна енергія* охоплює всю біосферу і визначає в основному всю її історію… Ця нова форма біогеохімічної енергії, яку можна назвати *енергією людської культури* або культурною біогеохімічною енергією, є тією формою біохімічної енергії, яка в наш час створює ноосферу [2, с. 199–200].

Отже, у творчості В. Вернадського мова йшла по суті про доцільність вияву в культурі ноосферно–орієнтованого екологічного мислення, як наукового, регулятивного щодо соціоприродної системи «людина–біосфера» мислення, зорієнтованого на вияв у ній аспектів цілісності, глобальності, гармонізації, з метою забезпечення подальшого розвитку планети та її безпеки. Важливою складовою такого мислення є визнання того, що поза збереженням та реальним відтворенням біосфери людство, як частина біосфери, позбавлене перспектив подальшого розвитку. Важливими рисами ноосферно–орієнтованого екологічного мислення, згідно В. Вернадського, є й по–перше, його підкріплення ідеєю державного значення науки як творчої суспільної сили, як визначального чинника суспільної свідомості, як мети державної політики і соціального ладу. По–друге, у ноосферно–орієнтованому екологічному мисленні, згідно з нооферною концепцією В. Вернадського, знайшла своє втілення ідея *про державне об'єднання зусиль людства* на шляху до ноосфери, про необхідність «усвідомлення моральної відповідальності вчених за використання наукових відкриттів і наукової роботи з руйнівною метою, що суперечить ідеї ноосфери» [2, с. 128].

Отже, можна вважати, що концепція біосфери та ноосфери В. Вернадського визначила риси ноосферно–орієнтованого екологічного мислення. Це послугувало основою для вироблення відповідного підходу в осмисленні європейською соціально–філософською думкою екологічних викликів сучасної індустріальної цивілізації.

Так, зокрема відомий європейський мислитель, фундатор Римського клубу А. Печчеї [17], наслідуючи підхід В. Вернадського, розглянув проблему екологічних викликів через призму глобального екологічного мислення. Він започаткував стратегію пошуку європейською спільнотою шляхів забезпечення безпечного екологічного майбутнього для людства, і вважав, що «головна роль Римського клубу у критичний період, полягає у всебічному сприянні відродженню людського духу і побудові нового життя в здоровому суспільстві…» [14, с. 97]. А. Печчеї вказав на глобальний характер екологічних викликів сьогодення, таких як зростання чисельності населення планети, невідповідність розмірів людських потреб глобальним можливостям Землі у їх забезпеченні, необхідність захисту та збереження біосфери, потреба у забезпеченні керованості глобальних суспільних процесів, потреба у людському розвиткові тощо. Мислитель запропонував політичні та соціокультурні шляхи вирішення цих наскрізних завдань. У політичному аспекті, необхідним, з його точки зору, є формування певної міжнародної політики, що містила б всезагальне почуття братерства, нову глобальну солідарність та перспективне бачення загальних інтересів, погоджених з вимогами сьогодення та поточного століття. У соціокультурному контексті, він, закликаючи до необхідності негайного захисту біосфери, вбачав вирішення цієї проблеми у духовній площині, на шляху формування екологічного мислення людства.

А. Печчеї був перекониний, що головним завданням у вирішенні глобальних екологічних проблем є відновлення гармонійного зв'язку між сучасною людиною та природою. Для цього, на його думку, мали б відбутися зміни у людському мисленні: від сприйняття природи лише як об'єкту життєзабезпечення до усвідомлення, що гармонія між людиною та природою є необхідною передумовою для збереження життя і миру на Землі. Він писав: «Гармонія людини та природи відповідає не лише тимчасовим інтересам і завданням оглядового майбуття, це ще й велика культурна цінність... Гармонія є необхідною й тому, що існує серйозна небезпека, що у майбутньому, коли людство побудує величний технічний світ і вирішить всі свої основні економічні, політичні, військові і соціальні проблеми, воно з жахом побачить, що призвело Землю до такого стану…» [14, с. 100–101].

Мислитель наголошував, що людина має бути певною, що жоден її вчинок не спричинить небезпечного впливу на регенеруючи здатності природи та не змінить умов її власного існування у біосфері. Він наполягав на необхідності впровадження у життя довгострокового плану збереження довкілля, який мав би охопити усі регіони та координуватися на світовому рівні. Це, на його думку, допомогло б наявним мешканцям Землі залишити майбутнім поколінням здорову планету. Разом із цим, він закликав людей до розвитку ресурсів розуму, мислення, творчості, духовних цінностей, будучи перекониним, що це дозволить забезпечити людству достойне майбутнє.

Відомий європейський мислитель, один з доповідачів Римського клубу, ініціатор створення Будапештського Клубу, Е. Ласло, вслід за В. Вернадським та А. Печчеї, стверджував, що екологічні виклики (проблеми) наприкінці XX століття отримали глобальний вимір, адже є тісно пов'язаними з політичними, економічними та соціальними. У своїй праці «Вік біфуркації: осягнення світу, що змінюється» [12; 16], він проаналізував глобальну екологічну небезпеку від наслідків людського втручання в природу. На думку мислителя, негативного глобального характеру у наприкінці XX – на початку XXI століття проблеми забруднення довкілля, винищення лісів, вигорання паливних природних ресурсів, підвищення вуглецю в атмосфері, кліматичних змін і парникового ефекту тощо. Мислитель обгрунтував, що небезпека від цих глобальних екологічних проблем полягає не лише у їх впливі на деградацію довкілля, але й у політичній, економічній і соціальній напрузі, яка пов'язана з їх негативними наслідками.

Мислитель запропонував подивитися на світ під кутом зору його цілісності та нестабільності, та шукати відповіді на глобальні екологічні виклики у площині цінностей та здатностей людини до мислення, планування, врахування альтернатив в управлінні доцільною людською діяльністю у довкіллі. У своїй праці він закликав до захисту біосфери як єдиної системи, інтегральними елементами якої є людина та природа як незалежні партнери. Оскільки він, як і В. Вернадський, вважав проблему біосфери глобальною, то й вирішувати біосферні проблеми закликав на державному рівні, шляхом запровадження «глобального мислення» у природоохоронній діяльності різних країн. Це мислення, на йогодумку, мало б виявляти себе у їх глобально зкоординованих діях не лише по відношенню до проблем довкілля в середині тієї чи іншої країни, але й по відношенню до територій, що не підлягають юрисдикції тієї чи іншої держави, таких як континентальні шельфи морів, арктичні регіони тощо. Е. Ласло зауважував: «…не претендуючи на володіння природою на правах власника, ми можемо розглядати всі природні джерела як колективний спадок, яким треба користуватися на благо… Проблема лише у важкості створення спрямованих змін в культурі... нам необхідні фундаментальні зміни в тому, як ми мислимо – про себе, про оточуюче нас довкілля, про наше суспільство і наше майбутнє…» [12, с. 81]. Е. Ласло стверджував, що людині треба змінитися самій, перш ніж здійснювати політичні та технологічні перетворення, наголошував на актуальності культурних та ціннісних суспільних трансформацій.

Важливим чинником соціо–культурних суспільних змін, на думку Е. Ласло, є трансформація науки, яка має збагатитися застосуванням системного підходу до аналізу цілісного та взаємозалежного світу, орієнтацією на інтегральні теорії природи та суспільства. Він обстоював необхідність впровадження так званої «холістичної освіти», яка б була в змозі здійснити інтеграцію новітніх досягнень сучасного знання, а також здійснити «холітичний альянс» науки, мистецтва, релігії і освіти, щоб «навчитися бачити в проблемах та вимогах віку біфуркації елементи складного, але єдиного історичного процесу» [12, с. 105].

Ноосферний підхід в осмисленні сучасних екологічних викликів знайшов свій вияв у творчості авторитетних британських фахівців в царині глобальних трансформацій Д. Гелда, Е. Мак Грю, Д. Голдблатта, Дж. Перратона [5]. Ці автори вважають, що проблеми екологічних утруднень людства та пошуку шляхів їх розвязання слід розглядати через призму енвайронменталізму (глобального світогляду), що передбачає, по–перше, погляд на планету як на цілісну екосистему, по–друге, враховує можливі загрози від небезпечних змін у довкіллі, спричинених людською діяльністю. Відповіддю на такі загрози, на їх погляд, постають дії міжнародних інституцій, правових актів та угод, покликаних регулювати питання природного середовища поряд із створенням низки міжнародних альянсів, екологічних рухів та організацій.

Мислителі запропонували у вирішенні питань екології в умовах глобалізації, брати до уваги ідею так званих *довкільних спільних благ*. Ця ідея спирається на припущення, що Земля – є цілісною, взаємозалежною екосистемою. Саме такий підхід, як відомо був реалізований В. Вернадським, а згодом його послідовником Дж. Лавлоком (гіпотеза Гея–моделі). Ця ідея також має відчутний геополітичний контекст, адже спільні блага довкілля, на думку мислителів, – це такі складові глобальної екосистеми, що одночасно використовуються, відчуваються таподіляються всіма державами, але фактично не перебувають під чиєюсь юрисдикцією або суверенною владою. Найкращими прикладами цього типу спільних благ є атмосфера та кліматичні умови, які є для кожного суспільства та держави найважливішими життєвими ресурсами.

Дослідники закцентували увагу на тому, що у XX столітті проблеми довкілля набули глобального виміру. На їх думку, такі проблеми як проблема глобального потепління, стоншення атмосферного озонового шару, вичерпання ресурсів, загрози біологічному розмаїттю, демографії, перенаселення, транскордонного забруднення тощо, набули в умовах глобалізації статусу екологічних загроз, наслідки яких перетнули державні кордони країн світу. Статусу глобальних екологічних загроз набули також й проблеми ядерних відходів, а також ядерної енергетики в цілому, яка «з її можливими аваріями утворює історичний вододіл та небезпечний потенціал щодо катастрофічної деградації довкілля…» [5, с. 447].

Відтак, дослідники обґрунтували доцільність застосування глобалізаційного підходу у питаннях екологічної політики та культури. На їх думку, сучасність вимагає постановки проблеми глобальної екологічної політики, яка б врахувала глобальні екологічні взаємозв'язки та планетарну взаємозалежність світу, а також соціокультурні зрушення другої половини XX століття, які вплинули на зростання дискусій світової наукової спільноти з екологічних питань, дали поштовх до формування та інституціоналізації міжнародних екологічних рухів.

Варто відзначити, що ноосферний підхід В. Вернадського в осмисленні сучасних екологічних викликів був використаний не лише у європейській соціально–філософській думці, він також започаткував подальший розвиток міжнародного політичного дискурсу стосовно проблем екології. Він сприяв зростанню усвідомлення на міжнародному рівні глобального виміру екологічних викликів людства, що знайшло відображення у міжнародних угодах, законодавчих актах та програмних документах Міжнародних організацій з глобальних екологічних проблем.

Так, завдяки працям В. Вернадського, у другій половині XX століття посилився інтерес до міжнародного обговорення екологічних проблем, в тому числі, почала акцентуватися увага на їх глобальному характері. Зростало усвідомлення світовою науковою спільнотою цілісності, глобальності та екологічної взаємозалежності світу. Набули поширення екологічні рухи, утворювалися природоохоронні організації, до вирішення екологічних проблем почали залучатися різноманітні неурядові організації, у тому числі так звані «партії зелених». Втім, ця діяльність була переважно місцевою чи внутрішньонаціональною, мала неформальний характер, чинила слабкий вплив на державну політику тієї чи іншої країни.

Лише після Стокгольмської конференції з питань транснаціонального довкілля, спонсорованого Про-

грамою ООН з навколишнього середовища, де уперше на мінародному рівні були визначені спільні екологічні загрози та комплекс необхідних захисних дій, відбулося посилення екологічної політики держав, у зв'язку із чим виникло чимало міжнародних ініціатив щодо проблем навколишнього середовища, почала зростати інтенсивність міжнародного екологічного регулювання. Починаючи з 1970 р. було підписано ряд міжнародних документів з проблем екології: Лондонську конвенцію про попередження забруднення моря від скидання відходів та інших речовин (1972), Конвенцію про заборону військового або будь–якого іншого ворожого використання засобів впливу на довкілля (1978), Конвенцію про транскордонне забруднення повітря на великі відстані (1979) Конвенцію ООН з морського права (1982), Базельську конвенцію щодо міжнародного переміщення небезпечних відходів (1989), Віденський (1985) та Монреальський (1987) Протоколи щодо контролю над забрудненням повітря від викидів фреонів, Конвенцію ООН про транскордонний вплив промислових аварій (1992), Конвенцію рамкову ООН про зміну клімату (1992) тощо. Були ухвалені угоди щодо захисту дикої живої природи, а саме стосовно білих ведмедів, тюленів, екосистеми Антарктиди. Міжнародною спільнотою були здійснені кроки до забезпечення раціонального природокористування та збереження біологічного розмаїття планети. У 1971 р. за ініціативою ЮНЕСКО отримала розвиток програма *«Людина і біосфера»*. Були публіковані списки перших 53 біосферних заповідників, розташованих у 8 країнах. Згодом їх сітка значно збільшилася, і сьогодні, за даними ЮНЕСКО, налічує 482 заповідники у 102 країнах.

У 1992 р. відбулася Конференція ООН з довкілля й розвитку у Ріо–де–Жанейро, яка впевнено підтвердила глобальний вимір екологічних викликів, привернула до них увагу з боку провідних держав світу, МВФ, Світового банку та СОТ. Вагомим здобутком Конференції у Ріо–де–Жанейро було закріплення стратегічної мети переходу до *сталого розвитку*, який, забезпечуючи подальший поступальний розвиток цивілізації, не порушував би природне довкілля, був зорієнтований на гармонію з ним. Нова цивілізаційна модель сталого розвитку виступила як підсумок зусиль світової спільноти знайти загальну концептуальну платформу спільного виживання та виходу з глобального екологічного кризового стану сучасної цивілізації, недопущення її загибелі внаслідок антропогенних впливів на довкілля.

З позицій ноосферного підходу міжнародна спільнота розпочала обговорення проблем *екологічної* та *ядерної безпеки.* Це знайшло своє відображення в таких підсумкових документах досліджень ООН та МАГАТЕ з питань екологічної та ядерної безпеки як: «Клімат та інші глобальні наслідки ядерної війни» (ООН, 1989) [9], «Гарантії, нерозповсюдження та мирне використання ядерної енергії (МАТАТЕ, 1999) [3], «Розвиток культури безпеки в ядерній діяльності: Практичні пропозиції зі сприяння прогресу» (МАГАТЕ, 2000) [13] та інших.

Український та європейський досвід осмислення екологічних викликів сьогодення, що грунтується на ноосферних засадах, взятий до уваги Україною у формуванні та здійсненні власної *екологічної політики*.

Якщо наприкінці XX століття у вирішенні екологічних проблем Україна спиралася лише на неформальні громадські організації, такі, наприклад, як Зелений рух радянської Буковини, Українська екологічна асоціація «Зелений світ», Національний екологічний центр України, Всеукраїнська екологічна ліга тощо, то у теперішній час наша держава активно залучається до системи міжнародних відносин, прагнучи використовувати міжнародний досвід у розв'язанні власних екологічних проблем, а також узгоджувати національну екологічну політику з пріоритетами світового співтовариства. Україна активно співпрацює з ООН з питань охорони довкілля та сталого розвитку. Вона була активним учасником Конференції ООН з довкілля та розвитку, яка відбулася в червні 1992 р. у Ріо–де–Жанейро, де приєдналася до низки міжнародних конвенцій та ініціатив, поклала на себе значні зобов'язання щодо довкілля перед світовим співтовариством. Одним із важливих напрямків співпраці між Україною та ООН є пом'якшення та мінімізація довготермінових наслідків Чорнобильської катастрофи. Починаючи з 1990 р. за ініціативою України на трирічній основі схвалюються відповідні резолюції ООН з цієї проблематики (остання – у грудні 2016 р.). У 2000 р. Україною було прийняте рішення про закриття Чорнобильської АЕС, що отримало схвальний відгук ООН [18]. Україна також активно залучається до співпраці з ООН стосовно подолання наслідків кліматичних змін. Вона є учасником Рамкової конвенції ООН та Кіотського протоколу. У 2016 р. Україною разом з іншими країнами було ратифіковано нову глобальну кліматичну угоду – Паризьку угоду. В Україні готується до затвердження концепція реалізації державної кліматичної політики – перший стратегічний документ у сфері боротьби зі зміною клімату.

Сучасні українські фахівці докладають також належних зусиль до того, щоб в українському суспільстві відбулися екологічні соціокультурні зрушення. Так, зокрема, з огляду на менталітет української нації та здатність українського суспільства узгоджувати соціально–екологічні проблеми із законами розвитку природи та функціонування біосфери, було запропоновано розглядати проблеми охорони природи в Україні як частину культури [4]. Посилилася увага дослідників до проблеми *екологічної культури*, у якій вбачають не лише джерело екологічних знань, але й – гуманістичних цінностей, і яку вважають невід'ємним складником національної культури. Так, зокрема, В. Крисаченко відмічає, що «…екологічна культура звернена до двох світів – природного довкілля і внутрішнього світу людини. Своїми цілями вона спрямована на створення бажаного устрою чи ладу в природі, і на виховання високих гуманістичних смисложиттєвих цінностей та орієнтирів у людському житті» [10, с. 11].

Втім, ще необхідно вирішити багато завдань, щоб дати належну відповідь на екологічні виклики сьогодення. Одним з них є, на нашу думку, формування ноосферно–орієнтованого екологічного мислення громадян України. Цей тип мислення має містити детермінанти погляду на світ як на цілісну глобальну екосистему, переконання, що екологічне благополуччя кожної окремої країни залежить від екологічного благополуччя світу в цілому, що необхідно дотримуватися ціннісних принципів взаємодії з природою, нести відповідальність за

теперішню та майбутню екологічну безпеку громадян. Ноосферно–орієнтоване екологічне мислення має посилювати політичну та культурну стратегію кожної країни у виробленні міжнародних заходів щодо подолання глобальних екологічних загроз. Формування ноосферно–орієнтованого екологічного мислення вимагає здійснення певних кроків зі змістовного наповнення університетських курсів з соціальної філософії проблематикою, яка б розкривала український та європейський досвід осмислення екологічних викликів сьогодення з позицій ноосферного підходу.

Список використаних джерел

1. Владимиренко В., Турпак Н. Світоглядні засади становлення української ноосферної думки / Наукові записки Київського університету туризму, економіки і права. Серія: філософські науки / Гол. ред. В. С. Пазенок. – К.: КУТЕП, 2015. – Вип.20. – С.9–21.
2. Вернадський В. І. Вибрані праці / Володимир Іванович Вернадський. – К.: Наук. думка, 2005. – 300 с.
3. Гарантии, нераспространение и мирное использование ядерной энергии. – Вена: МАГАТЭ, 1999. – 4 с.
4. Гардашук Т. Охорона природи в Україні як складова частина культури / Історія української культури у п'яти томах. Т.5. Українська культура XX – початку XXI століть. Кн.4. Проблеми функціонування, збереження і розвитку культури в Україні. – К.: ««Наукова думка» НАН України», 2013. – С.713–731.
5. Гелд Д., Мак Грю Е., Голдблатт Д., Перратон Дж. Глобальні трансформації: політика, економіка, культура. Пер. з англ. Переднє слово Ю. Павленка. – К., 2003. – 584 с.
6. Голубець М. Від біосфери до ноосфери. – Львів: Полліс, 1997. – 256 с.
7. Єрмоленко А. Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи: монографія / Анатолій Єрмоленко; НАН України, Інститут філософії ім. Г. Сковороди. – К.: Лібра, 2010. – 408 с.
8. Кисельов М., Гардашук Т., Зарубицький К. Екологічні виміри глобалізації. – К., 2006. – 260 с.
9. Климат и другие глобальные последствия ядерной войны: Резюме исследования ООН. – Нью–Йорк: ООН, 1989. – 16 с.
10. Крисаченко В. Екологічна культура: теорія і практика: Навч. посібник. Видання друге. – К.: «МП Леся», 2009. – 364 с.
11. Лакуша Н. Світ екобезпеки людини: глобалізаційні виклики. Монографія / Н. М. Лакуша. – К.: Логос, 2016. – 264 с.
12. Ласло Э. Век бифуркации: постижение изменяющегося мира // Путь. – 1995. – №1. – С.3–129.
13. Развитие культуры безопасности в ядерной деятельности: Практические предложения по содействию прогрессу. – Вена: МАГАТЭ, 2000. – 81 с.
14. Римский клуб. История создания, избранные доклады и выступления, официальные материалы / Д. Гвишиани, А. Колчин, Е. Нетесова, А. Сейтов. – М., 1997. – 384 с.
15. Costain W. D., Lester J. P. The Evolution of Environmentalism // Environmental Politics and Policy: Theory and Evidence. – Durham; London, 1995. – P.15–38.
16. Laszlo E. The Age of Bifurcation. Understanding the Changing World. © 1991, OPA (Amsterdam) B.V.
17. Peccei A. The Club of Rome: Agenda for the End of the Century: Club of Rome Bogota Conference, Dec. 1983. – Bogota: Banco Central Hipotecario, 1983. – P.23–33.
18. Діяльність України в Організації Об'єднаних Націй [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mfa.gov.ua/ua/about–ukraine/international–organizations/uno

References

1. Vladymyrenko V., Turpak N. Svitogljadni zasady stanovlennja ukrai'ns'koi' noosfernoi' dumky / Naukovi zapysky Kyi'vs'kogo universytetu turyzmu, ekonomiky i prava. Serija: filosofs'ki nauky / Gol. red. V. S. Pazenok. – K.: KUTEP, 2015. – Vyp.20. – S.9–21.
2. Vernads'kyj V. I. Vybrani praci / Volodymyr Ivanovych Vernads'kyj. – K.: Nauk. dumka, 2005. – 300 s.
3. Garantii, nerasprostranenie i mirnoe ispol'zovanie jadernoj jenergii. – Vena: MAGATJe, 1999. – 4 s.
4. Gardashuk T. Ohorona pryrody v Ukrai'ni jak skladova chastyna kul'tury / Istorija ukrai'ns'koi' kul'tury u p'jaty tomah. T.5. Ukrai'ns'ka kul'tura XX – pochatku XXI stolit'. Kn.4. Problemy funkcionuvannja, zberezhennja i rozvytku kul'tury v Ukrai'ni. – K.: ««Naukova dumka» NAN Ukrai'ny», 2013. – S.713–731.
5. Geld D., Mak Grju E., Goldblatt D., Perraton Dzh. Global'ni transformacii': polityka, ekonomika, kul'tura. Per. z angl. Perednje slovo Ju. Pavlenka. – K., 2003. – 584 s.
6. Golubec' M. Vid biosfery do noosfery. – L'viv: Pollis, 1997. – 256 s.
7. Jermolenko A. Social'na etyka ta ekologija. Gidnist' ljudyny – shanuvannja pryrody: monografija / Anatolij Jermolenko; NAN Ukrai'ny, Instytut filosofii' im. G. Skovorody. – K.: Libra, 2010. – 408 s.
8. Kysel'ov M., Gardashuk T., Zarubyc'kyj K. Ekologichni vymiry globalizacii'. – K., 2006. – 260 s.
9. Klimat i drugie global'nye posledstvija jadernoj vojny: Rezjume issledovanija OON. – N'ju–Jork: OON, 1989. – 16 s.
10. Krysachenko V. Ekologichna kul'tura: teorija i praktyka: Navch. posibnyk. Vydannja druge. – K.: «MP Lesja», 2009. – 364 s.
11. Lakusha N. Svit ekobezpeky ljudyny: globalizacijni vyklyky. Monografija / N. M. Lakusha. – K.: Logos, 2016. – 264 s.
12. Laslo Je. Vek bifurkacii: postizhenie izmenjajushhegosja mira // Put'. – 1995. – №1. – S.3–129.
13. Razvitie kul'tury bezopasnosti v jadernoj dejatel'nosti: Prakticheskie predlozhenija po sodejstviju progressu. – Vena: MAGATJe, 2000. – 81 s.
14. Rimskij klub. Istorija sozdanija, izbrannye doklady i vystuplenija, oficial'nye materialy / D. Gvishiani, A. Kolchin, E. Netesova, A. Sejtov. – M., 1997. – 384 s.
15. Costain W. D., Lester J. P. The Evolution of Environmentalism // Environmental Politics and Policy: Theory and Evidence. – Durham; London, 1995. – P.15–38.
16. Laszlo E. The Age of Bifurcation. Understanding the Changing World. © 1991, OPA (Amsterdam) B.V.
17. Peccei A. The Club of Rome: Agenda for the End of the Century: Club of Rome Bogota Conference, Dec. 1983. – Bogota: Banco Central Hipotecario, 1983. – P.23–33.
18. Dijal'nist' Ukrai'ny v Organizacii' Ob'jednanyh Nacij [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://mfa.gov.ua/ua/about–ukraine/international–organizations/uno

Turpak N. V., *Candidate of Sciences in Philosophy, leading researcher of Philosophy and Geopolitics Department of RIUS (Ukraine, Kyiv), turpak.nadiya@ukr.net*

Noospherik approach for finishing current ecological challenges

The article analyzes the Ukrainian and European ideological experience in understanding contemporary ecological challenges. It is argued that the concept of the biosphere and noosphere V. Vernadsky determined the features of noospheric–oriented ecological thinking and served as the basis for developing an appropriate approach in understanding the European social and philosophical thought of the ecological challenges of modern post–industrial civilization. The application of the noosphere approach in contemporary global humanitarian society is considered. It is emphasized on the expediency of its application in the formation and implementation of environmental policy in Ukraine.

Keywords: *anthropocosmism, biosphere, globalization, global ecological threats, ecological culture, ecological thinking, environmental challenges, evolutionism, idea of noosphere, climate change, noosphere, sustainable development.*

* * *

УДК 177.7+316.325

Ходанич Ю. М.,
викладач кафедри філософії,
Ужгородський національний університет
(Україна, Ужгород), yurahodanych@gmail.com

Феномен суспільства масового споживання крізь призму цінності милосердя

Аналізується феномен суспільства масового споживання в контексті цінності милосердя з точки зору соціально–філософського аналізу. З'ясовано причини «масовості» суспільства, проведено аналіз поняття «суспільство масового споживання» та виділено його характерні риси. Визначено

особливості homo consumens та ціннісно–смислові орієнтації такої людини (індивідуалізм, егоїзм та інші). Окреслено зміст милосердя як цінності, в тому числі в контексті суспільства масового споживання. Розглянуто деякі альтернативні шляхи розвитку на противагу суспільства масового споживання («етичне споживання», підходи Е. Фромма, А. Ільїна) та роль цінності милосердя в цьому. Висловлено позицію щодо того, що цінність милосердя в суспільстві дозволяє трансформувати мислення людини із замкненого на собі до мислення в контексті людства (його виживання та гармонійного розвитку).

Ключові слова: *цінність, милосердя, масове суспільство, суспільство споживання, homo consumens, індивідуалізм, егоїзм.*

Формування практики надмірного споживання товарів і послуг пов'язується соціологами з 50–ми рр. XX ст. у США. Так, у 1946 році журнал «Fortune» проголосив початок «епохи достатку» та настання «великого американського буму», смислом якого стало формування споживацтва як способу життя. Окрім цього, суттєвим чином розвиток «споживацтва» пов'язаний із тим, що, починаючи з 50–х рр. XX ст., чисельність населення планети виросла в два рази, а світове виробництво товарів і послуг – у сім разів [13, с. 153–154]. Отже, пропозиція товарів і послуг почала в декілька разів перевищувати попит на них.

Згідно зі статистичними даними, понад 1,2 млрд. людей на Заході споживають більше їжі, аніж потребують, в той час як більше 3 млрд. людей на планеті страждають від недоїдання (голодують). Більше того, 5 млн. дітей щороку помирають від недоїдання, ще велика кількість не здатні навчатися та оволодівати професіями через недоїдання. У свою чергу, 8 млн. людей щороку помирають від забрудненості води та атмосфери, більше 1,3 млрд. людей живуть на менш ніж 1 дол./день [17, с. 137–138]. Всі ці цифри показують, наскільки в глобальному масштабі розвивається дисбаланс забезпеченості найбільш необхідними до виживання ресурсами, що тягне за собою низку глобальних проблем: з продовольством, екологічні проблеми тощо.

Така ситуація та зростаюча полярність становища бідних та багатих, переконаний З. Бауман, завжди слугуватиме перешкодою для побудови ефективно функціонуючого суспільства, а також підставою для утвердження «гнучкості» та невизначеності сучасного світу [2, с. 147–148]. Вказаний дисбаланс забезпеченості ресурсами, а також попиту–пропозиції товарів і послуг, на наше переконання, повинен стимулювати уряди всіх держав та кожного індивіда задуматися про причини та можливі наслідки такого стану речей. Дуже важливим фактором впливу та подальшої зміни визначеної реальності, ми переконані, може бути цінність милосердя, який, зокрема, передбачає, по–перше, визнання цінності людини, а, по–друге, необхідність виходу за межі власного егоїзму в напрямку потреб та інтересів іншого.

Філософське осмислення феномену «масового суспільства» можливо віднаходити вже в М. Бердяєва, Ж. Бодрійяра, Г. Дебора, Х. Ортеги–і–Гассета, Е. Фромма, Й. Хьоффнера, О. Шпенглера. В свою чергу, З. Баумана, У. Бека, Е. Гідденса, Г. Йонаса, Ж. Ліповецькі, К. Мангейма, А. Печчеї, Й. Ратцингера та інших можливо вважати дослідниками суспільства масового споживання крізь призму сучасних глобалізаційних процесів. Сучасні ж дослідження, присвячені феномену суспільства масового споживання, пов'язані з такими філософами як Д. Ванн, А. Ільїн, В. Козловський, В. Лук'яненко, Т. Нейлор, А. Уткін, І. Фролова, М. Хабаров та іншими. Новизною нашого дослідження постає розгляд феномену суспільства масового споживання крізь призму цінності милосердя, що раніше не аналізувалось в літературі.

Метою дослідження є провести соціально–філософський аналіз феномену суспільства масового споживання крізь призму цінності милосердя, запропонувати можливі шляхи виходу з сучасної ситуації «споживацтва» з урахуванням важливості утвердження цінності милосердя в суспільстві.

Термін «суспільство споживання» почав застосовуватися в науковому обігу після виходу у 1970 році однойменної праці Ж. Бодрійяра. Сучасний стан суспільства як суспільства масового споживання пов'язується з активним розвитком капіталістичного виробництва, технологізацією цивілізаційного розвитку. Важливим фактором формування суспільства масового споживання є також нагромадження та надлишок предметів. Феномен споживання Ж. Бодрійяр визначає як «систему, яка забезпечує порядок знаків та інтеграцію групи», це «водночас мораль (система ідеологічних цінностей) та система комунікації, структура відносин». Споживання філософ називає не «функцією насолоди», а «функцією виробництва», а тому повністю колективною за своєю природою [4]. Все це формує новий «тип» людини – homo consumens – людину споживаючу. При цьому варто додати, що homo consumens суттєво відрізняється від homo sapiens, адже споживання далеко виходить за межі «розумного». Натомість, переважаючим стає необдумане, нецілеспрямоване та цілком надмірне споживання. «Споживацтво» стає способом мислення сучасної людини.

А. М. Ільїн визначає «суспільство споживання» як «сукупність відношень, в яких панує такий, що виступає смислом життя, символізм матеріальних об'єктів, який тягне споживачів набувати речі та тим самим наділяти себе певним статусом». Суспільство, наголошує дослідник, називається «споживацьким» не через високий рівень життя людей, тобто їх здатність реалізувати «споживацькі практики», але завдяки тому, що в такому суспільстві панує певна система цінностей, норм та психологічних установок [10, с. 24–25]. Тут слід додати, що такою цінністю суспільства масового споживання постає постійне прагнення до задоволення потреб у товарах і послугах. Людина стає «споживачем» в егоїстичному розумінні цього поняття, адже всю увагу спрямовує на задоволення власних потреб.

Слушними видаються висновки Н. М. Зленко в контексті визначення ключових характеристик суспільства споживання: 1) споживач водночас постає як раціоналістичний суб'єкт та маніпулятивний об'єкт соціальної взаємодії; 2) споживання стає способом конструювання простору буття людини, внаслідок чого людина втрачає самостійність та здатність панувати над собою; 3) споживання є особлива віртуальна сфера життєдіяльності людини та зміст, що дозволяє людині створювати відносини з іншими людьми на основі імітації природних та соціальних явищ, проектувати та конструювати у такий спосіб своє життя [7, с. 81].

Розуміння такого сучасного стану суспільства бере свої початки із філософського осмислення «масовості» культури та «масовості» людини, розроблених ще

мислителями XX ст. (Е. Фромм, Х. Ортега–і–Гассет). Основною функцією масової культури є «регулювати поведінку людей, уніфікувати їх духовне життя, інтелектуальний та емоційний світ» [16, с. 61–62]. Суттєвим чином орієнтація сучасного суспільства на масовість сприяє та розвиває «розмивання» ціннісно–смислових установок особистості, робить людину нездатною самостійно віднаходити життєві орієнтири розвитку, утверджує конформізм у суспільстві. Більше того, феномен масовості культури, спрямований на пріоритетний розвиток матеріальних цінностей, сприяє девальвації духовних та моральних цінностей. Таким чином, людина перетворюється в споживача матеріальних цінностей: прагнення до задоволення, комфорту, матеріального добробуту, розваг тощо. Людина стає нездатною самостійно визначати свої ціннісні пріоритети, які випливають з її природи (індивідуальної та суспільної), натомість стає споживачем готових пропонованих їй зразків поведінки та цінностей.

Й. Хьоффнер виділяє три основні ознаки «омасовлення» сучасної людини: 1) втеча в безособистісне: так «думають», «вважають», «вчиняють»; 2) абсолютизація матеріального життєвого рівня, яка відтісняє на задній план духовне та тим самим загрожує особистісності людини; 3) відрив від релігійних коренів на основі панування раціоналістичного та натуралістичного мислення (релігійна байдужість) [19]. Індивід «суспільства масового споживання» стає нездатним самостійно визначати свої життєві потреби та інтереси, формувати та утверджувати ціннісно–смислові орієнтації, натомість все більше орієнтується на «масові» суспільні практики споживання, сприймає та утверджує цінності, що формуються політиками, товаровиробниками, мас–медіа та іншими інституціями, зорієнтованими на масовість.

У праці «Повстання мас» Х. Ортега–і–Гассет визначає «масу» як «всякого і кожного, хто ні в добрі ані в злі не міряє себе особливою міркою, а відчуває таким, як і всі, і не лише не турбується, але й задоволений власною невідрізнюваністю» [15, с. 45]. Звідси ми розуміємо, що маса не щось численне, але певне «становище» людини, якою вона себе уявляє та мислить. Філософ відзначає дві ключові психологічні характеристики «масової» людини: 1) безперешкодний ріст життєвих запитів та, відповідно, нестримна експансія власної натури; 2) вроджена невдячність до всього, що полегшило їй життя [15, с. 73]. Це душевний склад «розпещеної дитини», яка не усвідомлює меж, завжди прагне чогось нового, до кінця не розуміючи цілі такого прагнення. Це, свого роду, концентрація на самому собі та нездатність подивитися на потреби інших, нездатність належним чином взаємодіяти з іншими. «Масова» людина це та, яка володіє «повною свободою дій, узаконеною та безпричинною», де немає самообмежень і де все «практично дозволено» [15, с. 75].

З. Бауман пов'язує «суспільство споживачів» з попередньо функціонуючим «суспільством виробництва», коли члени суспільства масово залучались в якості виробників та солдат. Натомість, за сучасних умов таке масове залучення виражене в масовості споживання та, відповідно, формуванні суспільства споживачів [1, с. 116]. При цьому споживачі «суспільства споживання» це «колекціонери відчуттів», нових вражень, як відзначає дослідник, вони живуть «від приманки до приманки, від спокуси до спокуси, від оволодіння одним смачним шматочком до пошуків іншого; проковтнувши одну наживку, вони прагнуть до іншої, – причому кожен раз це нова, відмінна від попередньої і більш приваблива приманка, спокуса, шматочок і наживка» [1, с. 121–122].

Активним чином під впливом тенденцій суспільства масового споживання відбувається трансформація ціннісних орієнтацій. Основними з ним стають індивідуалізм, свобода, кайнерастія (прагнення до нового), задоволення. Зокрема, в контексті цінності свободи для людини, яка стала «комплексом бажань», «свобода зводиться до задоволення цих бажань». Відповідно, свобода споживається як будь–який інший продукт [6, с. 69]. Людина, замкнута на своїх бажаннях та прагненні їх задовольнити, стає нездатною до самопожертви, обмеження себе заради інших, почуття милосердя та співстраждання. Людина починає ставитися до інших як до «речей», що можуть задовольнити її окремі потреби. Звідси, як відзначає А. М. Ільїн, метапроблемою та соціальною метазагрозою суспільства споживання стає «нечуттєвість до проблем суспільства, країни і світу» [8, с. 108].

Базовою цінністю суспільства споживання стає індивідуалізм, який «руйнує нормальні людські зв'язки, солідарні прояви громадянськості та розділяє людей на «невидимі атоми», що відчувають один до одного переважно економічний інтерес» [8, с. 110]. Людина дбає лише про «задоволення для задоволення». Як відзначає Ж. Ліповецькі, епоха споживацтва «десоціалізує індивідів і, відповідно, соціалізує, в силу логіки задоволення потреб та необхідності в інформації». Філософ називає індивіда епохи споживацтва «людиною–нарцисом», що «байдужа в учинках та справах, звільнена від моральних зобов'язань» [12, с. 165–166].

Певною мірою «рятівною» у контексті все більшого нагромадження практик суспільства масового споживання постає цінність милосердя, адже спрямовує людину виходити за межі утвердження власного егоїзму в напрямку до сфери «іншого» з необхідністю участі в його потребах та інтересах.

У літературі мають місце позиції дослідників щодо обґрунтування милосердя як цінності. Зокрема, Р. В. Бігун розглядає милосердя як «моральну норму і цінність, яка втілюється в діяльності, будується на співчутті, а також як готовність допомагати будь–якій потребуючій людині» [3, с. 199].

У свою чергу, І. Н. Гоян та М. В. Дойчик визначають милосердя як «діяльне добро, тобто таке ставлення, яке виражається у вчинках людини, зміст яких обумовлює цінність її існування в світі. Милосердя є втілення високої любові до ближнього, любові до життя». На думку дослідників, вести себе милосердно – означає вести себе гідно. Милосердя має своєю основою такі важливі якості як співчуття, уважність, доброзичливість; воно несумісне з гординею, байдужістю, жорстокістю. Лише той вчинок милосердний, який свідчить про повагу до іншої людини, підкреслює гідність іншої людини [5, с. 38].

На думку В. А. Малахова, милосердя є «діяльне прагнення допомогти кожному, хто має в тому потребу». Поняття милосердя автор співвідносить зі співчуттям, співстражданням. Якщо останні пов'язані з тим, що «особа переймається турботами й стражданнями інших,

до певної міри розчиняючи в них власне Я, то милосердя передбачає чітко окресленого суб'єкта, який, керуючись моральними прагненнями, від надміру власного буття чинить добро тим, кого усвідомлює саме як Інших, відмінних від себе – хоча здебільшого й не без сердечної схильності до них» [14, с. 283]. Український філософ називає милосердя «високою етичною цінністю».

Отже, обґрунтування милосердя як цінності зосереджено як на індивідуальному (на рівні індивідуального суб'єкта), так і на суспільному рівнях. Цінність милосердя як феномену полягає в ствердженні відносин між людьми, розгляду людини як цінності самої по собі та як члена суспільства, орієнтації на іншому, його потребах та інтересах. Милосердя, будучи проявом відношення між «я» та «інший», передбачає діяльнісну поведінку на користь (благо) іншого, що базується на співчутті, співстражданні, жертовності, бажанні допомоги тощо. Цінність милосердя в контексті суспільства масового споживання дозволяє скерувати сучасну людину до усвідомлення необхідності думати та проявляти турботу до інших людей, брати участь в забезпеченні їх потреб. Першим кроком на шляху до цього постає певна трансформація мислення з того, що сконцентровано на собі, до мислення в контексті людства. Сучасна людина повинна розуміти, що її «споживацьке» мислення не має майбутнього в контексті людства, адже ресурси планети обмежені. Більше того, суттєвим чином феномен суспільства масового споживання негативно позначається на сучасній екологічній ситуації, що пов'язано з нещадною експлуатацією природи для потреб людини.

Варто вказати, що переважна більшість дослід-жень, присвячених аналізу суспільства масового споживання, лише описують сучасний стан речей в його різноманітних аспектах, натомість не визначають можливих шляхів виходу із ситуації, що склалась. Тим не менше, дослідники наголошують на тому, що споживацтво є «шляхом в нікуди», містить суттєвий регресивний потенціал з точки зору подальшого розвитку суспільства. Однак, слід відзначити, що наше дослідження, присвячене розгляду феномену милосердя на тлі викликів суспільства масового споживання, орієнтоване саме на пошук шляхів, які б дозволили змінити ціннісні орієнтації сучасної людини в бік милосердності, самопожертви, співстраждання тощо. Іншими словами, ми повинні вести мову не стільки про сучасний стан суспільства масового споживання, але про можливості зміни ціннісно–смислових орієнтацій людини та суспільства в цілому.

Однією з альтернатив «споживацтва» на сьогодні є теорія «етичного споживання», що починає активно розроблятися науковцями. Етичне споживання розуміється як «купівля чи відмова від купівлі товарів з етичних, політичних чи екологічних уявлень». В основі етичного споживання лежать моральні цінності та пріоритети, що відіграють значну роль на споживчому ринку. На основі аналізу даних, отриманих в рамках проекту Європейського соціального дослідження (European Social Survey) за 2002–2003 рр., С. Коос робить висновки про те, що вирішальними детермінантами етичного споживання в країнах Європи виявились рівень освіти та поінформованості споживачів. Окрім цього, важливими факторами, які впливають на посилення тенденцій етичного споживання, є рівень добробуту держави, а також цінності солідаризму та турботи про навколишнє середовище [11, с. 77].

Е. Фромм у праці «Мати чи бути?» говорить про необхідність формувати «нове суспільство» для виходу зі сфери «володіння», якою захоплене сучасне суспільство, до сфери «буття». Перший крок тут пов'язується з переорієнтацією виробництва на «здорове споживання» на основі наукових досліджень людських потреб. На підставі цього уряд повинен пропагувати саме такий тип споживання. Орієнтація на прибуток виробників товарів та послуг повинна бути замінена орієнтацією на реальне задоволення потреб людини. Одним із ефективних способів впливу на виробників товарів та послуг Е. Фромм називає проведення «страйків споживачів», які не потребують сприяння з боку уряду та з якими складно боротися. Філософ, таким чином, закликає громадян бути активними учасниками економічної діяльності суспільства, впливати та змінювати існуючий лад («індустріальна та політична демократія участі»). При цьому «активна та відповідальна участь в справах суспільства вимагає заміни бюрократичного способу управління гуманістичним». Е. Фромм також закликає заборонити всі форми гіпнотичного впливу на споживача, зокрема, засобами реклами та політичної пропаганди, а також створити ефективну систему поширення необхідної інформації. Як підсумок, філософ визначає, що «нове суспільство» може бути створено лише тоді, коли «старі мотивації отримання прибутку та завоювання влади замінить нова мета – бути, віддавати, розуміти; якщо на зміну ринковому характеру прийде характер продуктивний, люблячий, а на зміну кібернетичній релігії – новий, радикально–гуманістичний дух» [18].

Вихід із сучасної ситуації споживацтва А. М. Ільїн убачає в «кардинальному перегляді дискурсів, що виходять від офіційних ЗМІ, та створенні культурно–виховного медійного тренду, що виховує гуманізм, моральність, почуття солідарності та інші соціально корисні цінності, що несумісні з культами споживацтва, насильства та індивідуалізму» [9, с. 83].

Висновки та перспективи подальших розвідок. Таким чином, сучасний стан суспільства масового споживання потребує пошуку альтернативних шляхів розвитку на основі трансформації ціннісно–смислових орієнтацій. Однією з них є милосердя, завдяки якій можливим є вихід людини за межі власного егоїзму та задоволення своїх потреб в напрямку звернення уваги до потреб та інтересів іншого. Милосердя дозволяє трансформувати мислення людини із замкненого на собі до мислення в контексті людства (його виживання та гармонійного розвитку). Необхідним є утвердження світогляду «етичного» споживання, активна участь суспільства в протидії його «омасовленню» та боротьбі з пропагандою масових цінностей та пріоритетів. Окрім цього, важливо активно залучати інститути громадянського суспільства в напрямку аналізу сучасної «культури» споживання, інформування суспільства про ризики та загрози «споживацтва», пропагування активної та свідомої позиції індивідів на ринку товарів і послуг. Необхідно також усвідомлення важливості самообмежень, турботи про інших та участі в задоволенні їх потреб, утвердження солідарності та співпраці в суспільстві. В подальшому наші розвідки стосуватимуться пошуку шляхів виходу з ситуації «споживацтва» на основі зміни ціннісних орієнтацій людини та суспільства в цілому.

Список використаних джерел

1. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / З. Бауман / Пер. с англ. – М.: Издательство «Весь Мир», 2004. – 188 с.
2. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман. – М.: Логос, 2005. – 390 с.
3. Бігун Р. В. Альтруїзм та милосердя як цінності та чинники людинолюбства / Р. В. Бігун // Гілея: науковий вісник. – 2015. – Вип.102. – С.197–201.
4. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Ж. Бодрийяр. – М.: Республика, 2006. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://royallib.com/book/bodriyyar_gan/obshchestvo_potrebleniya.html
5. Гоян И. Н. Милосердие как проявление достоинства личности / И. Н. Гоян, М. В. Дойчик // Социальное воспитание. – 2014. – №2. – С.37–45.
6. Жадан В. Б. К проблеме ценностей общества потребления / В. Б. Жадан // Гуманітарний часопис. – 2016. – №1. – С.66–72.
7. Зленко Н. М. Соціально–філософський аналіз теорії суспільства споживання / Н. М. Зленко // Філософія науки: традиції та інновації. – 2014. – №1. – С.76–83.
8. Ильин А. Н. Деконсолидация и деполитизация, характерные для общества потребления / А. Н. Ильин // Социологический журнал. – 2014. – №3. – С.101–115.
9. Ильин А. Н. Культура общества массового потребления: критическое осмысление: монография / А. Н. Ильин. – Омск: Изд–во ОмГПУ, 2014. – 208 с.
10. Ильин А. Н. Парадоксы общества потребления / А. Н. Ильин // Вестник Московского ун–та. Серия: Социология и политология. – 2016. – №1. – С.23–43.
11. Коос С. Объясняя этическое потребительское поведение в Европе (эмпирические данные по 19 странам) / С. Коос // Экономическая социология. – 2009. – Т.10. – №2. – С.76–97.
12. Липовецки Ж. Эра пустоты. Эссе о современном индивидуализме / Ж. Липовецки. – М.: Владимир Даль, 2001. – 336 с.
13. Лукьяненко В. И. Homo consumens – человек потребляющий / В. И. Лукьяненко, М. В. Хабаров, А. В. Лукьяненко // Век глобализации. – 2009. – №2. – С.149–159.
14. Малахов В. А. Етика: Курс лекцій: Навч. посібник / В. А. Малахов. – К.: Либідь, 1996. – 304 с.
15. Ортега–и–Гассет Х. Восстание масс / Избранные труды: Пер. с исп. / Сост., предисл. и общ. ред. А. М. Руткевича / Х. Ортега–и–Гассет. – М.: Издательство «Весь Мир» 1997. – С.43–163.
16. Стасевська О. А. Людина в пошуках ціннісних смислів у контексті культури постсучасності / О. А. Стасевська // Вісник НУ «Юридична академія України ім. Я. Мудрого». Філософія. – 2016. – №1. – С.58–68.
17. Уткин А. И. Глобализация: процесс и осмысление / А. И. Уткин. – М.: Логос, 2001. – 271 с.
18. Фромм Э. Иметь или быть? / Психоанализ и религия; Искусство любить; Иметь или быть? Пер. с англ. / Э. Фромм. – К.: Ника–Центр, 1998. – С.189–389. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lib.ru/PSIHO/FROMM/haveorbe2.txt_with–big–pictures.html
19. Хеффнер Й. Христианское социальное учение / Й. Хеффнер. – М.: Духовная библиотека, 2001. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/bogoslov/Hoff_HrSoc/Index.php

References

1. Bauman Z. Globalizacija. Posledstvija dlja cheloveka i obshhestva / Z. Bauman / Per. s angl. – M.: Izdatel'stvo «Ves' Mir», 2004. – 188 s.
2. Bauman Z. Individualizirovannoe obshhestvo / Z. Bauman. – M.: Logos, 2005. – 390 s.
3. Bihun R. V. Al'truyizm ta myloserdya yak tsinnosti ta chynnyky lyudynolyubstva / R. V. Bihun // Hileya: naukovyy visnyk. – 2015. – Vyp.102. – S.197–201.
4. Bodrijjar Zh. Obshhestvo potreblenija. Ego mify i struktury / Zh. Bodrijjar. – M.: Respublika, 2006. [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: https://royallib.com/book/bodriyyar_gan/obshchestvo_potrebleniya.html
5. Gojan I. N. Miloserdie kak projavlenie dostoinstva lichnosti / I. N. Gojan, M. V. Dojchik // Social'noe vospitanie. – 2014. – №2. – S.37–45.
6. Zhadan V. B. K probleme cennostej obshhestva potreblenija / V. B. Zhadan // Gumanitarnij chasopis. – 2016. – №1. – S.66–72.
7. Zlenko N. M. Sotsial'no–filosofs'kyy analiz teoriyi suspil'stva spozhyvannya / N. M. Zlenko // Filosofiya nauky: tradytsiyi ta innovatsiyi. – 2014. – №1. – S.76–83.
8. Il'in A. N. Dekonsolidacija i depolitizacija, harakternye dlja obshhestva potreblenija / A. N. Il'in // Sociologicheskij zhurnal. – 2014. – №3. – S.101–115.
9. Il'in A. N. Kul'tura obshhestva massovogo potreblenija: kriticheskoe osmyslenie: monografija / A. N. Il'in. – Omsk: Izd–vo OmGPU, 2014. – 208 s.
10. Il'in A. N. Paradoksy obshhestva potreblenija / A. N. Il'in // Vestnik Moskovskogo un–ta. Serija: Sociologija i politologija. – 2016. – №1. – S.23–43.
11. Koos S. Objasnjaja eticheskoe potrebitel'skoe povedenie v Evrope (jempiricheskie dannye po 19 stranam) / S. Koos // Ekonomicheskaja sociologija. – 2009. – T.10. – №2. – S.76–97.
12. Lipovecki Zh. Era pustoty. Esse o sovremennom individualizme / Zh. Lipovecki. – M.: Vladimir Dal', 2001. – 336 s.
13. Luk'janenko V. I. Homo consumens – chelovek potrebljajushhij / V. I. Luk'janenko, M. V. Habarov, A. V. Luk'janenko // Vek globalizacii. – 2009. – №2. – S.149–159.
14. Malakhov V. A. Etyka: Kurs lektsiy: Navch. posibnyk / V. A. Malakhov. – K.: Lybid', 1996. – 304 s.
15. Ortega–i–Gasset H. Vosstanie mass / Izbrannye trudy: Per. s isp. / Sost., predisl. i obshh. red. A. M. Rutkevicha / H. Ortega–i–Gasset. – M.: Izdatel'stvo «Ves' Mir» 1997. – S.43–163.
16. Stasevs'ka O. A. Lyudyna v poshukakh tsinnisnykh smysliv u konteksti kul'tury post·suchasnosti / O. A. Stasevs'ka // Visnyk NU «Yurydychna akademiya Ukrayiny im. Ya. Mudroho». Filosofiya. – 2016. – №1. – S.58–68.
17. Utkin A. I. Globalizacija: process i osmyslenie / A. I. Utkin. – M.: Logos, 2001. – 271 s.
18. Fromm E. Imet' ili byt'? / Psihoanaliz i religija; Iskusstvo ljubit'; Imet' ili byt'? Per. s angl. / E. Fromm. – K.: Nika–Centr, 1998. – S.189–389. [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: http://lib.ru/PSIHO/FROMM/haveorbe2.txt_with–big–pictures.html
19. Heffner J. Hristianskoe social'noe uchenie / J. Heffner. – M.: Duhovnaja biblioteka, 2001. [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/bogoslov/Hoff_HrSoc/Index.php

Khodanych Yu. M., *lecturer in philosophy, Uzhgorod National University (Ukraine, Uzhgorod), yurahodanych@gmail.com*

The phenomenon of mass consumption society through the prism of the value of mercy

The article is devoted to the analysis of the phenomenon of mass consumption society in the context of the value of mercy from the point of view of socio–philosophical analysis. The reasons for the «mass» character of society have been found out, the analysis of the concept «mass consumption society» has been carried out and its characteristic features have been highlighted. The features of homo consumens and the evaluative–conceptual orientation of such kind of a person (individualism, selfishness, etc.) have been determined. The content of mercy as value taken in the context of the society of mass consumption has been outlined. Certain alternative ways of development have been considered in contrast to the mass consumption society («ethical consumption», approaches by E. Fromm, A. Ilyin) and the role of the value of mercy in it. The author voices the opinion that the value of mercy in society allows transforming a person's thinking from a self–absorbed thinking to thinking in the context of mankind (its survival and harmonious development).

Keywords: *value, mercy, цінність, mass society, consumption society, homo consumens, individualism, egoism.*

* * *

УДК 141.7:316.48:355

Шевченко М. М.,
кандидат філософських наук, доцент, докторант кафедри соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), smm1970@ukr.net

Перемога у війнах постіндустріальної епохи: нові контексти та інтерпретації

Здійснено соціально–філософський аналіз феномену перемоги, що дозволило виокремити нові контексти та інтерпретації перемоги у війнах постіндустріальної епохи. В рамках системного підходу здійснено аналіз змістовних вимірів перемоги у війнах індустріальної та постіндустріальної

епох. В рамках феноменологічного підходу запропоновано виокремити поряд з військовим (традиційним) контекстом розуміння сутності перемоги, нові контексти – політичний та праксеологічний.

Встановлено, що формула перемоги у війні – «держава Y перестала перечити інтересам держави X, оскільки держава X сильніша» – не змінилася з часів Клаузевіца. З'ясовано, що сутність перемоги полягає: у військовому контексті – в нанесенні поразки противнику і досягнення однією із воюючих сторін політичних і воєнно–стратегічних цілей війни; у політичному контексті – в підпорядкуванні держави–супротивника цілям і завданням дипломатико–стратегічній діяльності держави–переможця; у праксеологічному контексті – в досягненні державою–переможцем миру кращого ніж до війни.

Ключові слова: *війна, мир, перемога, дипломатико–стратегічна діяльність держави, військова діяльність держави, трансформації у військовій сфері, постіндустріалізм.*

В умовах глобальної мілітаризації та військової глобалізації спостерігається порушення принципу конвенціальності взаємодії суб'єктів міжнародних відносин, норм міжнародного гуманітарного права та права держав на ведення війни (збройного конфлікту).

Ця обставина й визначає *зв'язок загальної проблеми з найбільш важливими науковими та практичними завданнями* соціально–філософського дослідження проблем теоретичного визначення сутності війни, а також змістовних вимірів війн постіндустріальної епохи та трансформацій у військовій сфері, що представлені зміною форм збройного насильства та пріоритетів в досягненні перемоги.

На підставі аналізу актуальних досліджень і наукових публікацій можна дійти висновку, що зусиллями вітчизняних вчених таких, як В. Абрамов, Л. Будагьянц, С. Гудков [1], М. Требін [2], О. Базалук, Р. Додонов, В. Мандрагеля [3; 4], М. Цюрупа [5] започатковано розробку питань війни і миру, природи сучасних війн та міжнародного гуманітарного права у воєнно–філософській думці України.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, формулювання цілей статті. Проте, сьогодні ще обмаль праць присвячених питанням теоретичного визначення сутності перемоги в умовах трансформацій у військовій сфері.

Саме тому *метою* статті є розгляд соціально–філософських аспектів теоретичного визначення сутності перемоги у війні та виокремлення нових контекстів та інтерпретацій поняття «перемога» у війнах постіндустріальної епохи.

Воєнна доктрина повинна включати в себе еталон перемоги. Це слідує із співставлення визначень «воєнна доктрина» і «перемога» в загальнодоступних воєнних енциклопедіях та словниках. Оскільки поняття «перемога» зазвичай визначають як досягнення цілей війни, або мету застосування збройних сил, а у воєнній доктрині вбачають систему поглядів на цілі та характер війни, то концепти «доктрина» і «перемога» є семантично неподільними. Воєнна доктрина не може не постулювати будь–яких цілей на випадок війни, можливе досягнення цих цілей як раз й утворюють еталон перемоги. Наявність у складі воєнної доктрини цього компоненту не залежить від волі стратега, аналітика, експерта – воно просто неминуче в силу внутрішніх смислових відносин між змістом вказаних понять [6, с. 4]. Водночас, «образ перемоги» є структурним компонентом мотиваційної готовності військовослужбовців до збройного захисту Вітчизни на особистісно–значеннєвому рівні й визначає стратегічну мету, цілі та завдання військової діяльності в контексті викликів та загроз національним інтересам.

В рамках феноменологічного підходу дослідимо природу та сутність перемоги у війні, вивчимо і здійснимо пошук чинників, які визначають динаміку воєнно–офіційного дискурсу щодо уявлень про воєнний успіх та способи його досягнення, а також побудуємо феноменологічну модель перемоги у війні.

В ідеї перемоги у війні містяться семантичні компоненти нанесення поразки противнику і досягнення однією із воюючих сторін (державою, коаліцією, політичним рухом) політичних і воєнно–стратегічних цілей війни. Безпосереднім результатом реалізації ідеї перемоги у війні є припинення воєнних дій на умовах переможця, що має значну перевагу у військовій могутності й оформлюється відповідним міжнародно–правовим документом: актом про капітуляцію, угодою про перемир'я, мирним договором. Тобто, джерелом перемоги у війні слугує сукупність всіх матеріальних і духовних сил держави та ефективність їхнього використання, яка виражається у військовій могутності. Відповідно, формулою перемоги у війні є «держава Y перестала перечити інтересам держави X, оскільки держава X сильніша» [6, с. 11]. Є сенс зауважити, що думка про перевагу переможця в силі над переможеним противником, проходить через все давньокитайське стратегічне вчення Сунь–цзи [7], «стратегію непрямих дій» Б. Ліддел–Гарта [8], концепцію дипломатико–стратегічної діяльності Р. Арона [9], концепцію «війни як сили в дії» Х. Хофмайстера [10]. Тут важливо те, що в ідеї «перемоги» міститься семантичний компонент «переваги». Тобто, інколи можна перемогти без боротьби (ідеальний тип війни за Сунь–цзи), проте без переваги перемогти неможливо.

На підставі аналізу результатів наукових досліджень [1–11] можна констатувати, що еталон перемоги перебуває в кореляції зі стандартами розуміння воєнної небезпеки для конкретно–історичної епохи. Зазначену кореляцію можна виразити наступним чином.

Будову поняття «перемога у війні» можна зобразити як перетин двох вісь – на одній вісі розташовують уявлення про стан переможеного (уявлення про те чи він є «знищеним» і не спроможним чинити опір переможцю або він йде на поступки, керуючись тим, що це вигідніше ніж подальша боротьба), а друга вісь виражає ідею переваги в силі.

Структура ж поняття «небезпека війни» зображується у вигляді системи координат, де одна вісь відображає оцінку величини суб'єктивної загрози, яка полягає у здійсненні намірів противника, а інша – оцінка величини ситуативного ризику, пов'язаного із розвитком конфлікту.

Відповідно, історична реалізація уявлень про «перемогу» та «воєнну небезпеку» пов'язані наступним співвідношенням. Чим ближче характеристика «небезпека» до суто суб'єктивної вісі, тим більш повно «перемога» осмислюється як «знищення» противника. І навпаки, чим більше в оцінці «небезпеки» переважає величина, яка відкладається по вісі «ризик», тим скоріше «перемога» буде трактуватися як отримання від противника обмежених поступків, які не порушують його статус–кво.

Упродовж воєн багатьох поколінь перемога, як їх кінцевий результат, складалася із сукупності послідовних бойових дій різного масштабу, що були об'єднанні

єдиним стратегічним задумом. Тобто, метою стратегії було порушення стійкості супротивника, результатом чого міг бути розпад армії противника, або створення умов для її розгрому в ході бойових дій.

У фізичному та матеріальному відношенні стратегічне порушення стійкості противника є результатом дій, які призводять: до порушення диспозиції супротивника, що змушує його неочіковано змінити фронт, до порушення організації та групування його військ; до розчленування сил; до створення небезпеки для системи постачання; до створення загрози комунікаціям, по яким супротивник міг би у випадку необхідності відступити і знову закріпитися на проміжному рубежі або в стратегічному тилу [8, с. 373].

В рамках системного підходу здійснимо аналіз змістовних вимірів перемоги у війнах індустріальної та постіндустріальної епох.

Попередньо зауважимо, що в класичних війнах індустріальної епохи поняття «перемога» використовувалося для позначення широкого спектру соціальних процесів і явищ у військовій сфері, які можна представити як компоненти базової формули перемоги [1; 2; 4–6; 8–11]: неодмінний розгром і повне знищення збройних сил противника; зруйнування економіки противника й повалення його політичного режиму, що практично завжди передбачало окупацію його території; припинення воєнних дій на умовах переможця, що оформлялося міжнародно–правовим документом: актом про капітуляцію, угодою про перемир'я, мирним договором.

В інших сферах протиборства основним вираженням перемоги були: дезорганізація структури державного управління і діяльності органів політичної влади держави–супротивника; розпад воєнно–політичних союзів держави–супротивника; втрата населенням та армією держави–супротивника духовної здатності до чинення опору.

Зауважимо, що в умовах глобальної мілітаризації та військової глобалізації [12] спостерігається порушення принципу конвенціальності взаємодії суб'єктів міжнародних відносин, що детермінує посилення таких тенденцій розвитку тріади «насильство – інститути – організації» як: втрата державою монополії на насильство та приватизація насильства іншими суб'єктами міжнародних відносин (наприклад, ТНК мають власні приватні військові компанії); зміна форм війни – якщо класичні війни між державами мали (відкритий) симетричний характер, то внаслідок нелегітимності агресії згідно міжнародному праву та конфронтації із світовою спільнотою застосування збройної сили проти інших держав все більше набуває асиметричного характеру (асиметричні війни – «мала війна», «гібридна війна», «терористична війна», «заколот війна», «метавійна», «мережна війна» тощо); делегітимізація війни, що передбачає зміну парадигм інтерпретації офіційної основи асиметричних війн: а) офіційними об'єктами війни стають не держави, а явища – тероризм, екстремізм тощо. При цьому реальним об'єктом зазначених війн все таки залишається держава, а метою є повалення політичного режиму або зміна курсу держави; б) офіційними суб'єктами війни стають не збройні сили держав–супротивників, а приватні військові компанії, терористичні та екстремістські організації тощо; зміна форми перемоги – якщо попередні світові війни закінчувались перемогою однієї коаліції над іншою, яка юридично оформлялась актами про беззаперечну капітуляцію, то внаслідок транснаціональних воєнних дій нині така форма перемоги стає неможливою; віртуалізація простору протиборства, що створює ситуацію переважання символічної реальності над дійсністю. Все це справляє значний, а інколи й визначальний вплив на процес інтерпретації перемоги у війні, ідеологічної мотивації військовослужбовців до сумлінного виконання військового обов'язку та захисту Вітчизни, що реалізовується згідно формули «знання – ставлення – мотивація».

Вітчизняні дослідники зазначають, що у збройній боротьбі майбутнього перемога може бути досягнута за умов зруйнування економічного потенціалу. За такої ситуації збройні сили супротивника будуть приречені спочатку на втрату боєздатності, й насамкінець – на самознищення. Тобто, перемога буде досягнута без окупації території супротивника шляхом проведення стратегічної повітряно–космічної наступальної операції, а також операції радіоелектронної боротьби та досягнення успіху в інформаційному протиборстві [11, с. 119–120].

Контексти перемоги у війнах постіндустріальної епохи варто визначати відповідно до системи рівнів дипломатико–стратегічної та військової діяльності держави, а саме світоглядного, процесного та організаційного з урахуванням трансформацій у військовій сфері. Під трансформаціями у військовій сфері пропонуємо розуміти: кардинальні зміни воєнно–політичної та воєнно–стратегічної обстановки на глобальному, регіональному та національному рівнях; появу нових типів війни, нових форм ведення бойових дій, нових викликів та загроз міжнародній та національній безпеці.

Тобто, зазначені трансформації мають два виміри – воєнно–політичний та суто військовий.

Як правило, у воєнно–політичному вимірі трансформації у військовій сфері детерміновані завданнями дипломатико–стратегічної діяльності суб'єктів міжнародних відносин щодо відстоювання національних інтересів на міжнародній арені. Визначення вказаних завдань здійснюється в рамках тої чи іншої парадигми міжнародних відносин. Під останніми пропонуємо розуміти концептуальні моделі постановки та вирішення єдиного взаємопов'язаного комплексу впорядкованих завдань та проблем, пов'язаних із відстоюванням національних інтересів на міжнародній арені. Парадигми міжнародних відносин в конкретно–історичних умовах жорстко регламентують як формулювання проблем міжнародних відносин, так і характер державно–управлінських рішень щодо їхнього розв'язання.

Є сенс зауважити, що дипломатико–стратегічна діяльність держав індустріальної цивілізації (за Е. Тоффлером) або природної держави (за Д. Нортом) здійснюється в рамках геополітичної парадигми міжнародних відносин. Остання передбачає нормативне застосування державою прямого військового або політичного контролю над простором, завоювання територій інших держав, пряме підкорення економічного простору держави–супротивника.

Дипломатико–стратегічна діяльність держав постіндустріальної цивілізації (за Е. Тоффлером) або

суспільствв відкритого доступу (за Д. Нортом) здійснюється в рамках геоекономічної парадигми міжнародних відносин. Геоекономічна парадигма міжнародних відносин передбачає нормативне застосування державою та іншими суб'єктами міжнародних відносин, зокрема ТНК, транснаціональних форм контролю над простором, таких як економічний, комунікаційний, інформаційний, проте прямий військовий або політичний контроль над простором застосовується варіативно в залежності від завдань політичного протиборства на міжнародній арені.

У військовому вимірі трансформації у військовій сфері відбуваються в контексті зміни парадигми війни. Під парадигмою війни пропонуємо розуміти зразки військової діяльності по досягненню перемоги у «гарячих» війнах шляхом застосування засобів ведення збройної боротьби. Парадигми війни конструюються на основі поглядів на війну та стійких тенденцій збройної боротьби, які, в свою чергу детерміновані науково–технічними революціями та революціями у військовій справі. Парадигми війни є вихідними концептуальними моделями постановки та вирішення єдиного взаємопов'язаного комплексу впорядкованих стратегічних, оперативно–тактичних і тактичних завдань військової практики, воєнно–політичних проблем, пов'язаних із досягненням перемоги у війні. Тобто, парадигми війни в конкретно–історичних умовах жорстко регламентують як вибір форм і способів ведення бойових дій, так і характер військово–управлінських рішень [13].

Домінування інформаційної складової в структурі сучасної цивілізації якісно змінило уявлення про перемогу та її значення в системі військової та дипломатико–стратегічної діяльності: в системі військової діяльності формула перемоги у класичній (конвенційній) війні між державами є незмінною й включає в себе неодмінний розгром і повне знищення збройних сил супротивника, зруйнування економіки й повалення його політичного режиму, що практично завжди передбачає окупацію його території; військова перемога в неконвенційних війнах стає менш значимою, ніж її образ і «війна за ради неї», який вдається утвердити в ЗМІ і масовій свідомості. Суто «технічні» перемоги у неконвенційній війні, яка має асиметричний характер, по–старому ефективні тактично, проте вони не гарантують досягнення стратегічних, довготривалих цілей війни, які за своєю сутністю завжди є політичними і реалізуються в системі дипломатико–стратегічної діяльності держави.

Узагальнення літературних джерел з даної проблематики [1–11] дає підстави констатувати, що у соціально–філософському дискурсі намітилася тенденція виокремлення поряд із традиційним, тобто військовим контекстом розуміння сутності перемоги, нових контекстів – політичного та праксеологічного.

У військовому контексті сутність перемоги у війні полягає в нанесенні поразки противнику і досягнення однією із воюючих сторін (державою, коаліцією, політичним рухом) політичних і воєнно–стратегічних цілей війни. Безпосереднім результатом перемоги є припинення воєнних дій на умовах переможця, що оформлюється міжнародно–правовим документом: актом про капітуляцію, угодою про перемир'я, мирним договором. Джерелом перемоги у війні слугує сукупність всіх матеріальних і духовних сил держави та ефективність їхнього використання, яка виражається у військовій могутності.

У політичному контексті сутність перемоги у війні полягає в підпорядкуванні держави–супротивника цілям і завданням дипломатико–стратегічній діяльності держави–переможця. Безпосереднім результатом перемоги є зміна курсу держави–жертви в інтересах національної безпеки держави–переможця.

У праксеологічному контексті перемога у війні є досягнення державою–переможцем миру кращого ніж до війни. Зокрема, на думку Сунь–цзи, метою війни є власне не перемога, а вигода. Тобто, перемога є лише засобом для отримання вигоди. Водночас, вигода є не лише метою війни, а й засобом її ведення – заманювання, примушення противника до тих чи інших дій, які є бажаними для активної сторони конфліктної взаємодії. Сунь–цзи зазначав, що вигідніше всього заволодіти країною супротивника, не розорюючи її, краще підпорядкувати собі армію противника, а ніж знищити її, а отримавши можливість розпоряджатися живою силою, відкривається доступ до її матеріальних ресурсів [7, с. 12–13]. Вище викладене дозволяє констатувати, що ідея Сунь–цзи щодо вигоди у війні є висхідною ідеєю рефлексивного управління діями противника. Ця ідея в подальшому набула свого розвитку в працях Б. Ліддел–Гарта [8] та Р. Арона [9].

Висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

1. Встановлено, що формула перемоги у війні – «держава Y перестала перечити інтересам держави X, оскільки держава X сильніша» – не змінилася з часів Клаузевіца.

2. Встановлено, що чинниками, які визначають динаміку воєнно–офіційного дискурсу щодо уявлень про воєнний успіх та способи його досягнення є дипломатико–стратегічна та військова діяльність, інститут війни, трансформації у військовій сфері. Тобто, поряд із традиційним військовим контекстом інтерпретації поняття «перемога» у війні варто розглядати політичний та праксеологічний контексти, що дозволить сформувати панорамне бачення проблем дипломатико–стратегічної та військової діяльності в умовах трансформацій у військовій сфері.

3. Феноменологічну модель перемоги у війні пропонуємо представити як трьохшарову модель, що дозволяє з'ясувати сутність перемоги у військовому, політичному та праксеологічному контекстах. Сутність перемоги у війні полягає: у військовому контексті – в нанесенні поразки противнику і досягненні однією із воюючих сторін політичних і воєнно–стратегічних цілей війни; у політичному контексті – в підпорядкуванні держави–супротивника цілям і завданням дипломатико–стратегічній діяльності держави–переможця; у праксеологічному контексті – в досягненні державою–переможцем миру кращого ніж до війни.

4. Доведено, що перемога у війнах постіндустріальної епохи в реальному просторі стає менш значимою, ніж її образ у віртуальному просторі, який вдається утвердити засобами пропаганди у масовій свідомості.

Перспективним напрямом подальших досліджень вбачаються у соціально–філософському дослідженні сучасних тенденцій розвитку тріади «збройне насильство – інститут війни – воєнна організація держави».

Список використаних джерел

1. Філософія і концептуальні засади наукового вивчення війни: монографія / [В. І. Абрамов, Л. М. Будагьянц, С. О. Гудков та ін.]. – К.: НАОУ, 2007. – 236 с.
2. Требін М. П. Армія та суспільство: соціально–філософський аналіз взаємодії в умовах трансформації: монографія / М. П. Требін. – Х.: Видавничий Дім «ІНЖЕК», 2004. – 404 с.
3. Гібридна війна: in verbo et in praxi: монографія / Донецький національний університет імені Василя Стуса / під. заг. ред. проф. Р. О. Додонова. – Вінниця: ТОВ «НіланЛТД», 2017. – 412 с.
4. Мандрагеля В. А. Причини та характер воєн (збройних конфліктів): філософсько–соціологічний аналіз: монографія / В. А. Мандрагеля. – К.: Видавничий ЄУ, 2003. – 570 с.
5. Цюрупа М. В. Военные теоретики Европы о войне, мире и национальной безопасности: монография / М. В. Цюрупа. – К.: КВГИ, 1996. – 248 с.
6. Цымбурский В. Л. Военная доктрина СССР и России: осмысление понятий «угрозы» и «победы» во второй половине XX века / В. Л. Цымбурский. – М.: РНФ, 1994. – 112 с.
7. Сунь–цзы. Искусство стратегии / Сунь–цзы; пер. с китай., предисл. и коментар. Н. И. Конрада. – М.: Изд–во Эксмо; СПб.: Миград, 2006. – 528 с.
8. Лиддел–Гарт Б. Стратегия непрямых действий (Энциклопедия военного искусства) / Б. Лиддел–Гарт; сост. С. Переслегин, Р. Исмайлов. – М.: ООО «Издательство АСТ»; СПб.: Terra Fantastika, 1999. – 656 с.
9. Арон Р. Мир і війна між націями / Р. Арон; пер. з фр. – К.: МП «Юніверс», 2000. – 688 с.
10. Хофмайстер Х. Воля к войне, или Бессилие политики. Философско–политический трактат / Х. Хофмайстер; пер. с нем. и послесл. О. А. Коваль. – СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2006. – 288 с.
11. Локальні війни та збройні конфлікти другої половини XX століття: історико–філософський аспект: монографія / [О. І. Гуржій, С. П. Мосов, В. Д. Макаров та ін.]. – К.: Т–во «Знання», 2006. – 356 с.
12. Шевченко М. М. Історичні форми військової глобалізації та сучасна модель оборонних відносин / М. М. Шевченко // Воєнна історія. – 2008. – №4. – С.97–104.
13. Шевченко М. М. Парадигми війни / М. М. Шевченко // Енциклопедія державного управління: у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; наук.–ред. колегія: Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. – К.: НАДУ, 2011. Т.1: Теорія державного управління / наук.–ред. колегія: В. М. Князєв (співголова), І. В. Розпутенко (співголова) та ін. – 2011. – С.426–427.

References

1. Filosofiya i kontseptual'ni zasady naukovoho vyvchennya viyny: monohrafiya / [V. I. Abramov, L. M. Budah'yants, S. O. Hudkov ta in.]. – K.: NAOU, 2007. – 236 s.
2. Trebin M. P. Armiya ta suspil'stvo: sotsial'no–filosofs'kyy analiz vzayemodiyi v umovakh transformatsiyi: monohrafiya / M. P. Trebin. – Kharkiv: Vydavnychyy Dim «INZHEK», 2004. – 404 s.
3. Hibrydna viyna: in verbo et in praxi: monohrafiya / Donets'kyy natsional'nyy universytet imeni Vasylya Stusa / pid. zah. red. prof. R. O. Dodonova. – Vinnytsya: TOV «NilanLTD», 2017. – 412 s.
4. Mandrahelya V. A. Prychyny ta kharakter voyen (zbroynykh konfliktiv): filosofs'ko–sotsiolohichnyy analiz: monohrafiya / V. A. Mandrahelya. – K.: Vydavnychyy YEU, 2003. – 570 s.
5. Tsyurupa M. V. Voyennyye teoretiki Yevropy o voyne, mire i natsional'noy bezopasnosti: monografiya / M. V. Tsyurupa. – K.: KVGI, 1996. – 248 s.
6. Tsymburskiy V. L. Voyennaya doktrina SSSR i Rossii: osmysleniye ponyatiy «ugrozy» i «pobedy» vo vtoroy polovine XX veka / V. L. Tsymburskiy. – M.: RNF, 1994. – 112 s.
7. Sun'–tszy. Iskusstvo strategii / Sun'–tszy; per. s kitays, predisl. i komentar. N. I. Konrada. – M.: Izd–vo Eksmo; SPb.: Migrad, 2006. – 528 s.
8. Liddel–Gart B. Strategiya nepryamykh deystviy (Entsiklopediya voyennogo iskusstva) / B. Liddel–Gart; sost. S. Pereslegin, R. Ismaylov. – M.: OOO «Izdatel'stvo AST»; SPb.: Terra Fantastika, 1999. – 656 s.
9. Aron R. Myr i viyna mizh natsiyamy / R. Aron; per. z fr. – K.: MP «Yunivers», 2000. – 688 s.
10. Khofmayster Kh. Volya k voyne, ili Bessiliye politiki. Filosofsko–politicheskiy traktat / Kh. Khofmayster; per. s nem.i poslesl. O. A. Koval'. – SPb.: ITS «Gumanitarnaya Akademiya», 2006. – 288 s.
11. Lokal'ni viyny ta zbroyni konflikty druhoyi polovyny XX stolittya: istoryko–filosofs'kyy aspekt: monohrafiya / [O. I. Hurzhiy, S. P. Mosov, V. D. Makarov ta in.]. – K.: T–vo «Znannya», 2006. – 356 s.
12. Shevchenko M. M. Istorychni formy viys'kovoyi hlobalizatsiyi ta suchasna model' oboronnykh vidnosyn / M. M. Shevchenko // Voyenna istoriya. 2008. – №4. – S.97–104.
13. Shevchenko M. M. Paradyhmy viyny / M. M. Shevchenko // Entsyklopediya derzhavnoho upravlinnya: u 8 t. / Nats. akad. derzh. upr. pry Prezydentovi Ukrayiny; nauk.–red. kolehiya: Yu. V. Kovbasyuk (holova) ta in. – K.: NADU, 2011. T.1: Teoriya derzhavnoho upravlinnya / nauk.–red. kolehiya: V. M. Knyazyev (spivholova), I. V. Rozputenko (spivholova) ta in. – 2011. – S.426–427.

Shevchenko M. M., *Candidate of Philosophical Sciences (Ph. D.), Docent, Doctoral Candidate, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), smm1970@ukr.net*

Victory in the wars of postindustrial epoch: new contexts and interpretations

The article deals with the social–philosophical analysis of the phenomenon of victory, which made it possible to distinguish between new contexts and interpretations of victory in the wars of the post–industrial epoch. Within the framework of the system approach an analysis of the meaningful dimensions of victory in the wars of the industrial and post–industrial epochs was carried out. Within the framework of the phenomenological approach, it is proposed to distinguish, along with the military (traditional) context, the understanding of the essence of victory, new contexts – political and praxeological.

It is established that the formula of victory in the war – «the state Y has ceased to deny the interests of state X, since the state X is stronger» – has not changed since Clausewitz. It is revealed that the essence of the victory is: in the military context – in defeating the enemy and achieving one of the belligerents of the political and military–strategic objectives of the war; in the political context – in the subordination of the enemy state to the goals and objectives of diplomatic–strategic activities of the winning state; in the praxeological context – in achieving the state–winner of peace better than before the war.

Keywords: *war, peace, victory, diplomatic–strategic activities of the state, military activities of the state, transformations in the military sphere, post–industrialism.*

* * *

УДК 141. 319.8:316. 46:323.2

Дандекар Д. Д.,
аспірант кафедри філософської антропології,
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
dharmeshdandekar@yahoo.com

Політичне лідерство в соціальному бутті людини: конструктивність і деструктивність

Проводиться аналіз ключових понять проблеми політичного лідерства в його конструктивних і деструктивних вимірах. З методологічних позицій метаантропології автор визначає поняття «лідерство», «політичне лідерство», «буття людини», «конструктивні виміри політичного лідерства», «деструктивні виміри політичного лідерства» і показує логіку їх взаємодії.

Ключові слова: *лідерство, політичне лідерство, буття людини, соціальне буття людини, конструктивні виміри політичного лідерства, деструктивні виміри політичного лідерства, метаантропологія.*

В сучасному світі проблема політичного лідерства стає все більш значущою, враховуючи наростання глобальних конфліктів і поглиблення процесів конфронтації між різними країнами і цивілізаційними світами, а також необхідність консолідації як на рівні окремих країн, так і людства в цілому. Зрозуміло, що і конфронтація, і консолідація в значній мірі обумовлені особистостями лідерів тих чи інших спільнот. З

іншого боку, ми можемо припустити, що консолідація і конфронтація в соціальних системах є певними критеріями конструктивності чи деструктивності політичного лідерства у цих системах. Перед тим, як розвинути дані положення, більш чітко визначимо висхідні поняття.

Передусім слід визначити поняття лідерства взагалі і політичного лідерства зокрема. Під лідерством можна розуміти здатність особистості вести за собою інших особистостей у будь–яких вимірах соціального буття. З позицій сучасних гуманітарних і природничих наук лідерство зумовлюється як вродженими, так і набутими якостями і здібностями людини.

Політичне ж лідерство – це здатність особистості вести за собою суспільство, або, принаймні, *активну частину суспільства,* за допомогою тієї чи іншої політичної ідеології та філософського світогляду, який лежить в її основі. Зрозуміло, що по–справжньому самостійний політичний лідер не може бути носієм буденного світогляду, який в контексті філософської антропології як метаантропології визначається як «сукупність соціальних стереотипів свого часу» [4, с. 42].

Політичного лідера з буденним світоглядом найбільшою мірою можна співвіднести з особистістю, яка «знаходиться під впливом маси людей. І цей вплив супроводжує його все життя, проникаючи в глибини позасвідомого» [4, с. 42]. Зрозуміло, що політичний лідер з буденним світоглядом – це «флюгерний лідер», який залежить від середовища і демонструє «здоровий глузд», що дозволяє такому «лідерові» розчинятися у середовищі. В ситуаціях стабільного соціального життя такі лідери можуть бути ще відносно корисними чи хоча б не шкідливими для соціальних систем, тоді як у граничних і кризових ситуаціях і станах суспільства ці лідери стають відверто небезпечними. В цих ситуаціях і станах потрібно швидко вирішувати все нові й нові проблеми; це потребує не лише волі, а й креативності. А політичний лідер в якості носія буденного світогляду «завжди приймає на віру усе те, що йде з авторитетного для нього соціального середовища» [4, с. 42]; він не налаштований «на творчість і не має бажання саморозвитку» [4, с. 42].

Політичний лідер з особистісним світоглядом – це людина, для якої притаманне «творення нових цілей, ідеалів і цінностей» [4. с. 44]. Тому він здатен адекватно відповідати на виклики криз, спрямовуючи з собою суспільство. Інша справа, що таке спрямування буває не завжди плідним, – не кожна творчість є безумовно продуктивною.

Якщо ж політичний лідер має філософський світогляд, що, в контексті проекту філософської антропології як метаантропології «є ступінь зрілості особистісного» [4, с. 44], коли до критичності, самостійності і творчого характеру філософського світогляду долається ще й системність, то такий лідер здатний до плідної творчої діяльності у суспільному житті. Політичний лідер з філософським світоглядом демонструє складну й безупинну роботу «духу, що переборює власну обмеженість» [4, с. 45]. Не можна не погодитись, що «всі видатні люди в історії людства мали філософський світогляд. Саме він дає людині можливість сформулювати глобальну мету й усвідомити стратегії життя, що ведуть до неї» [4, с. 45]. Можна переконливо стверджувати, що всі великі політики – ті політики, яких можна було б назвати лідерами країн і були справжніми державними діячами, мали саме філософський світогляд.

В контексті метаантропології буденний, особистісний та філософський типи світогляду зумовлюють і одночасно зумовлюються екзистенціальними вимірами буття людини, – буденним, граничним і метаграничним. Для більш чіткого осмислення конструктивних і деструктивних проявів політичного лідерства у їх кореляції з конфронтацією та консолідацією в суспільному житті, слід усвідомити специфіку цих вимірів.

Отже, буденне буття – це «ключове поняття метаантропології, що визначає вимір людського буття, яке є результатом реалізації волі до самозбереження і волі до продовження роду. В результаті буденне буття людини в метаантропології трактується як родове і цивілізаційне буття» [4, с. 32]. Можна погодитися з цією думкою, бо саме буденне буття – це монотонне, сіре буття, в якому зосереджена життєдіяльність роду, матеріально–відтворювальне існування людини. Н. В. Хамітов, характеризуючи деактуалізуючий особистість характер буденного буття, пише: «Сприйняття буденного буття як самоцінності гальмує актуалізацію неповторно–особистісного начала. Буденне буття людини можна охарактеризувати як підпорядкованість Іншому і іншим, невизначеність власного шляху і страх екзистенціального вибору. Це насолода несвободою, відсутністю відповідальності, що зводить людину до рівня об'єкта маніпуляцій» [4, с. 33].

Натомість граничне буття людини, як і особистісний світогляд, є майже повне заперечення буденного буття. Не можна не погодитися, що «граничне буття можна усвідомити як негацію буденності, трансцендування за її межі. Це є напруження, в якому відбувається звільнення від буденності з її затишком та спокоєм» [4, с. 35]. Але чи не означає це, що «у буденності в принципі не може бути граничності?». Спираючись на теорію філософської антропології як метаантропології, можна стверджувати: «буденність має свої граничні ситуації, в яких відбувається концентрація трагічності. Проте це є *тимчасові* граничні вияви – саме *ситуації* і *стани*, які значною мірою задані ззовні» [4, с. 35].

Політичний лідер граничного буття часто–густо прагне до абсолютної влади над підлеглими. І це кінець–кінцем зумовлює його глибинну самотність [5].

І, нарешті, «метаграничне буття людини є вимір людського буття, в якому відбувається вихід за межі буденного буття з його безособовою завершеністю і граничного буття з його незавершеністю, і усвідомленою екзистенціальною відокремленістю. Це – ключова категорія проекту метаантропології» [4, с. 35]. Метаграничне буття породжується волею до толерантності і любові; саме тому в метаграничному бутті людини маємо «подолання замкненого характеру людського буття» [4, с. 35].

Творчість політичного лідера у метаграничному бутті є найбільш конструктивною, адже «творчість як *об'єктивація* у метаграничному бутті переходить у творчість як *актуалізацію* – само–творення і творення продуктивної комунікації» [4, с. 35]. Політичний лідер як людина метаграничного буття з філософським світоглядом здатна єднати людей на основі спільних

цінностей і, на відміну від політичного лідера граничного буття, перший робить це на гуманістичних засадах.

Якщо з точки зору С. Московічі, політичний лідер як вождь – це «художник суспільного життя і його мистецтво – це правління» [1, с. 486], то політичний лідер метаграничного буття постає як світлий художник політичного життя – художник і деміург, що здатний до катарсису.

С. Москвічі в роботі «Наука про маси» задає цікаве запитання: «В чому секрет мистецтва вождя?» Не менш цікавою є його афористична відповідь: «В очах маси він втілює ідею, а по відношенню до ідеї – масу, і в цьому обидві жарини його влади» [2, с. 486]. Однак політична ідея, з одного боку, може пригнітити суспільство, нізвести його до рівня тоталітарної маси, якою управляють ідеєю як інструментом, з іншого ж боку, ідея здатна вивести людину з маси, зробити її особистістю, породжуючи справжню, а не ілюзорну, маніпулятивну демократію.

Г. Лебон зазначає про необхідність віри, яка оживлює, наповнює енергією діяльність політичного лідера, як провідника, здатного вести за собою: «Роль усіх видатних вождів головним чином полягає у тому, щоб створити віру, все одно, релігійну, чи політичну, чи соціальну, але віру в будь–яку справу, людину чи ідею, ось чому їх вплив і бував завжди великим» [1, с. 72].

Тепер ми можемо дати визначення конструктивного й деструктивного політичного лідерства.

Конструктивне політичне лідерство – це здатність вести за собою суспільство, пропонуючи ідеї, віру в них і стратегії їх втілення, які не придушують особистісне начало в людині, а навпаки, розвивають його.

І, навпаки, *деструктивне політичне лідерство – це здатність вести за собою суспільство, висуваючи такі ідеї, віру в них та стратегії втілення ідей, які деформують особистість, поєднують людей не у соборність, а у покірну масу.*

Повернемося тепер до висловленого вище припущення, що конструктивність і деструктивність політичного лідера корелюють з його здатністю створювати консолідацію чи конфронтацію у суспільстві. Консолідація – це процес і одночасно результат суспільного об'єднання. Проте, чи будь–яке об'єднання може бути назване консолідацією? Напевно, ні. Потрібно більш конкретне визначення: Не можна не погодитися з Н. Хамітовим, який зазначає, що «суспільну консолідацію можна розуміти як єдність соціуму на основі *спільних цінностей* і *спільної мети»* [4, с. 316].

Тоді, як суспільну конфронтацію цей автор визначає як «зіткнення індивідів та соціальних груп на основі протилежних інтересів та цінностей» [4, с. 320].

Отже, в означенні консолідації і конфронтації спільним є поняття цінності, яке або об'єднує суспільство (консолідація) або роз'єднує його (конфронтація). І зрозуміло, що політичний лідер може по–різному використовувати цінності, особливо національні – для того, щоб об'єднати спільному, або посіяти ворожнечу.

І бажання посіяти ворожнечу не завжди буває у політичного лідера усвідомленим і явним. Політичний лідер може прагнути до консолідації, але якщо ця консолідація відбувається за рахунок придушення свободи поглядів і прав інших, то таке прагнення з необхідністю породжує конфронтацію. Це – консолідація у авторитарному або тоталітарному суспільстві.

Цілком можна погодитися з тезою, що **«консолідація у тоталітарному суспільстві завжди зумовлена ідеологією «єдино правильних» цінностей і жорсткою конфронтацією з «ворогами народу»** [4, с. 326]. Також сьогодні стає очевидним, що «жорстка конфронтація в тоталітарному суспільстві стає необхідною умовою консолідації» [3, с. 4].

Яка справжня мета політичного лідера у тоталітарному суспільстві, коли він заявляє про необхідність і сакральність консолідації? Це може бути контроль і управління іншими, які здійснюються під маскою свободи, справедливості й народовладдя. І тут хотілося б погодитися з думками Н. Хамітова, який зазначає: «На перший погляд сенс консолідації у тоталітарному суспільстві полягає в самій консолідації. Однак при більш глибокому осмислені стає очевидним, що консолідація тут вторинна щодо волі до влади групи особистостей, які формуються навколо вождя. Консолідація при тоталітаризмі – лише засіб для набуття і наростання абсолютної влади його лідерів. Воля до абсолютної консолідації у тоталітарному суспільстві є наслідком волі до абсолютної влади верхівки цього суспільства» [4, с. 326].

Тоді як консолідація у демократичному суспільстві передбачає людину, її свободу і гідність як вищу цінність соціуму й політикуму. Тому цілком можна погодитися, що **«консолідаційні процеси у демократичному суспільстві зумовлені ціннісним плюралізмом і спільністю мети, яка не передбачає антагоністичного ставлення до опонента»** [4, с. 326].

Це зумовлює глибинну конструктивність політичного лідера, який прямує до консолідації на основі демократії і гуманізму.

Тепер ми можемо дати більш конкретне визначення конструктивного й деструктивного політичного лідерства.

Конструктивне політичне лідерство – це здатність вести за собою суспільство, пропонуючи ідеї, віру в них і стратегії їх втілення, які не придушують особистісне начало в людині, а навпаки, розвивають його, даючи можливість членам тієї чи іншої спільноти консолідуватися на гуманістичних і демократичних принципах.

Деструктивне політичне лідерство – це здатність вести за собою суспільство, висуваючи такі ідеї, віру в них та стратегії їх втілення ідей, що деформують особистість, поєднують людей не у соборність, а у покірну масу, що кінець–кінцем обертає будь–яку консолідацію на конфронтацію – як у середині суспільства, так і за його межами.

Слід лише додати, що в цих визначеннях мова йде не лише про здатність політичного лідера вести за собою суспільство, а й про її реалізацію у відповідних суспільно–політичних практиках. Однак саме наявність такої здатності – конструктивної чи деструктивної – часто–густо зумовлює характер цих практик, який може тривати десятиліттями, а інколи – й століттями.

Список використаних джерел

1. Лебон Г. Психология масс // Психология масс. Хрестоматия. – Самара: БАХРАХ, 1998. – 592 с.

2. Московичи С. Наука о массах // Психология масс. Хрестоматия. – Самара: БАХРАХ, 1998. – 592 с.

3. Пирожков С. І., Хамітов Н. В. Україна: від штучної та реальної конфронтації до консолідації // Дзеркало тижня. – 22 липня 2017. – №28 (324). – С.4.

4. Хамітов Н. В. Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту. – 2–е видання, виправлене і доповнене / Н. В. Хамітов. – К.: КНТ, 2018. – 394 с.

5. Хамітов Н. В. Самотність у людському бутті. Досвід метаантропології. – 3–е вид. перероб. та доп. – К.: КНТ, 2018. – 370 с.

References

1. Lebon G. Psikhologiya mass // Psikhologiya mass. Khrestomatiya. – Samara: BAKHRAKH, 1998. – 592 s.

2. Moskovichi S. Nauka o massakh // Psikhologiya mass. Khrestomatiya. – Samara: BAKHRAKH, 1998. – 592 s.

3. Pyrozhkov S. I., Hamitov N. V. Ukrai'na: vid shtuchnoi' ta real'noi' konfrontacii' do konsolidacii' // Dzerkalo tyzhnja. – 22 lypnja 2017. – №28 (324). – S.4.

4. Hamitov N. V. Filosofs'ka antropologija: aktual'ni problemy. Vid teoretychnogo do praktychnogo povorotu. – 2–e vydannja, vypravlene i dopovnene / N. V. Hamitov. – K.: KNT, 2018. – 394 s.

5. Hamitov N. V. Samotnist' u ljuds'komu butti. Dosvid metaantropologii'. – 3–e vyd. pererob. ta dop. – K.: KNT, 2018. – 370 s.

Dandekar D. D., *aspirant of the Chair of the Philosophical Anthropology, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), dharmeshdandekar@yahoo.com*

Political leadership in the social life of man: constructiveness and destructiveness

The article analyzes the key concepts of the problem of political leadership in its constructive and destructive dimensions. From the methodological positions of meta–anthropology, the author defines the notion of «leadership», «political leadership», «being of man», «constructive dimensions of political leadership», «destructive dimensions of political leadership», and shows the logic of their interaction.

Keywords: *leadership, political leadership, human being, social existence of man, constructive dimensions of political leadership, destructive dimensions of political leadership, meta–anthropology.*

* * *

УДК 321

Кострюков С. В.,
доктор філософських наук, доцент, доцент кафедри цивільного, господарського та екологічного права, Державний ВНЗ «Національний гірничий університет» (Україна, Дніпро), kostryukov2610@ukr.net

Теорії суспільного договору: європейський і український контексти

Розглянуто проблему присутності в українському політико–філософському контексті теорії суспільного договору. Застосовано історико–філософський та компаративістський методи для дослідження наукових теорій і що мали місце в європейському політико–філософському просторі, а також аналіз наукової літератури. Метою статті виступає вивчення здобутків європейських філософів протягом періодів Античності, Середньовіччя, Відродження, Просвітництва, а також виявлення відповідних тенденцій осмислення проблеми виникнення держави на основі суспільного договору в історії суспільно–політичної думки України. Автор дійшов висновку, що в залежності від періодів розвитку європейської теорії суспільного договору, сам концепт, бачення такого договору змінювались. Виявлено наявність відповідних тенденцій в українській політичній філософії, зокрема в політико–філософському спадку Ст. Оріховського і Ф. Прокоповича. Показано, що специфікою української суспільно–політичної думки є її ідеалістичність: не приватна власність стає базовим фундаментом теорій суспільного договору, а концепти «правди» і «справедливості» яка у Ст. Оріховського отримує суто гуманістичне бачення, а у Ф. Прокоповича виступає апологією самодержавства.

Ключові слова: *теорія суспільного договору, природнє право, закон, демократія, держава.*

Процес транзиту від тоталітарного режиму СРСР до демократії в Україні триває вже 27 років. Суспільно–політичні події останнього часу (Революція гідності, війна на Сході) підтверджують необхідність структурних змін в державі, а суспільство в умовах нестабільності потребує широкого консенсусу навколо нової оновленої системи ідей і цінностей. Це стверджується в роботах дослідників: М. Багмет, Н. Бутенко, О. Іщенко, М. Карамзіної, В. Корнієнко, Н. Лютко, А. Селюкової, О. Ярош та інших. Все більш значнішою цінністю в суспільстві стає людська особистість, її свободи, права, інтереси. Свідченням ефективності демократичного шляху суспільного розвитку є потужність і різноплановість провідних економік світу, високі стандарти життя. Необхідність в захисті своїх інтересів в державі, свободі виразу своєї особистості – суспільний тренд в Україні останніх років. Це спонукає звертання до історико–філософських зрізів світового і українського досвіду, як можливого фундаменту побудови державної ідеології і національної ідеї, що об'єднала б українське суспільство.

Якщо звернутися до основ, на яких стоїть демократія в розвинутих країнах, то найперше, в чому необхідно розібратись – яким чином і які ідеї державотворення втілювались в життя, і які з них показали себе найбільш продуманими. Вічне прагнення до ідеального суспільства, яке прослідковується червоною ниткою у всій світовій філософії, поступово знаходило в історії можливості до впровадження. Пошуки ідеалу є притаманним всім суспільствам в молодих пострадянських державах, де вважається, що концептуально виважена ідеологічно адекватна основа внутрішньої політики держави, що відповідала б специфічним рисам, які притаманні українському суспільству, його цінностям і баченням майбутнього, могла б вивести державу на новий рівень взаємодії із суспільством і зняти соціально–політичні напруження [14]. В політичній філософії Європи відомо багато імен мислителів, які займались розробкою питань, які пов'язані із моделюванням «ідеальної» держави. Платон, говорячи про початок держави, в класичному творі «Держава» в другій книзі, припускає, що коли люди скупували того й того, тобто і чинили несправедливо, і страждали від несправедливості, тоді вони, коли вже не стало сили уникнути одного і дотримуватись іншого, вирішили, що доцільно буде домовитись між собою, аби не творити несправедливості й не страждати від неї. Так люди почали впроваджувати законодавство й укладати взаємні угоди, назвавши домовленості закону законними і справедливими. Постійно що–небудь потребуючи, багато людей збираються разом, щоб спільно жити й допомагати одне одному; таке об'єднане поселення ми називаємо державою [12].

Так в класичну філософію приходить розуміння держави як результат об'єднання людей заради спільного блага. Учень Платона, Аристотель, продовжує політичну проблематику в своєму творі «Політика». Для нього держава є утворенням ідеальним для існування людей. Він вважає, що всяка держава є певне об'єднання, а будь–яке об'єднання утворюється для певного щастя. Об'єднання, яке складається з більшої кількості сімей і задовольняє не тимчасові потреби, – це поселення. Тому найбільшою мірою природно, що поселення можна вважати за колонію сім'ї, а об'єднання, складене з більшої кількості поселень, є вже довершена держава, яка, так би мовити, досягла повною мірою самодостатнього стану й виникла для задоволення життєвих потреб, але існує

заради досягнення впорядкованого життя [2]. Аристотель звертається до природньої складової соціального життя. Природа людини – бути політичною істотою: людина творить сім'ю, а на основі сім'ї створює державу.

Варто зазначити, що в працях Аристотеля виділяються дві відомі тенденції щодо шляху державотворення: держава з'являється як результат розширення сімейного співіснування людей (патріархальна теорія); у Платона ж значний акцент спочатку робиться на тому, що держава стає результатом спілкування людей між собою, зовнішні стосунки, що приводять до узгодження у відносинах із іншими сім'ями, що і приводить до об'єднання в державу в кінцевому рахунку (договірна теорія). Саме ці дві посилки осмислення суспільних процесів і держави лягли в основу більшості ідей стосовно утворення держави і легальності тієї чи іншої форми правління. Зокрема, перший, як показала історія, стане найбільш популярним і вживаним в історії філософської і політичної думки в якості виправдання монархічної форми правління і абсолютизму, а другий – в спробах аргументації демократичної форми правління і лібералізму.

В середні віки, теоцентрична модель світу, що ретельно вибудовувалась і захищалась середньовічними теологами, поставила проблему легітимізації влади, як такої і розробки нової системи обґрунтування монархічної влади короля, як похідної від влади Папи, що, в свою чергу, є представником Бога на землі. Виходячи із послань апостола Павла лише Бог може наділяти владою, бо «немає влади не від Бога». Тож зникає питання вибору, адже все вирішує Бог. В такому ж ключі читаються праці Августина, де держава і закон – те, що надане людині для стримування своїх грішних помислів, у вищому сенсі отримують трактування Церкви і Біблії. Церква повинна об'єднати всіх людей для вищого божественного блага під владою Божого закону.

Цікавим видається підхід до держави у Фоми Аквінського, який, стверджуючи, що влада – від Бога, разом із цим поділяв монархію на абсолютну і політичну, де політична монархія виглядає досить прогресивно, оскільки влада в ній регламентується законом. Первинним джерелом людської влади є суспільство, народ. Аквінат виправдовує непокору монархам–узурпаторам або таким, які грішать і примушують до грішних дій. Це в інтересах загальної користі і порядку. Закон – не результат свавілля монарха, і він повинен відповідати Закону Божому, заповідям, настановам Апостолів. Крім цього, в політичній монархії значну роль відіграють сеньйори, в тому числі і духовного сану, що також обмежує тиранічні тенденції монаршої влади.

В добу Відродження фактор закону ще більш посилюється. Це ми спостерігаємо вже в «Державці» Ніколо Макіавеллі. В контексті своїх настанов правителю, він розмірковує над становищем монарха і можливими перспективами з точки зору його легальності або легалізації. Він стверджує, що єдиновладдя запроваджується народом чи знаттю, залежно від того, яка сторона знайде для цього нагоду; якщо знатні бачать, що гору може взяти народ, вони починають оточувати всілякою пошаною когось зі своїх і роблять його Державцем, щоб під крилом його влади можна було виробляти що заманеться. Так само й народ, переконавшись, що не в змозі змагатися зі знаттю, підносить когось зі своїх і обирає Державцем, щоб знайти в ньому собі оборону [7]. На думку Макіавеллі, передумовою для сильної централізованої держави повинно бути гарне законодавство, хороша армія, хороші союзники, компетентні та чесні виконавці, які повинні звертати увагу не на себе, а на державу.

Аналіз розвитку політичної філософії в період після Відродження неможливий без згадування імен Г. Гроція, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.–Ж. Руссо. Саме плеяда цих мислителів створює фундамент для розвитку теорії республіки, що засновується на принципі суспільного договору. С. Волков наголошує на якості попередників Гуго Гроція: Ширрона (спроба створити систему моралі без допомоги богослов'я); Суареса (декларація незмінності природного закону, пізнання якого можливо навіть без божественної відвертості); Конна (дуалізм природного і позитивного права); Лагус (стадіальність розвитку природного права); Ольдендорта (цицероновське розуміння природного права) і Вінклера (первинність природного права в порівнянні з божественним) [3]. Порушуючи проблему внутрішньодержавного права, він пояснює виникнення держави, яке визначає як досконалий союз вільних людей, укладений заради дотримання права і загальної користі [6]. Наведене формулювання близьке за змістом до концепцій Аристотеля (держава як вища форма спілкування вільних людей) і Цицерона (держава як правове спілкування і захист загальної користі). Згідно Гроцію, об'єднання в державу відбувалося для спільного опору слабких насильству з боку сильних шляхом добровільного волевиявлення і безвідносно до божественного промислу [6]. Спеціальну увагу Гроцій приділяє питанню про право підданих чинити опір верховній владі або уповноваженим нею органам. Він вважає, що власні права і свободи підданих в даному відношенні припиняються після укладення угоди про встановлення державної влади. Після цього опір владі автор вважає злочинним, протиставляючи йому позитивний приклад непротивлення, відступу від якого можливі лише в випадку крайньої необхідності (тільки якщо монарх займається тотальним знищенням підданих) і за умови, що збройний опір не заподіє найбільшого потрясіння державі і не приведе до загибелі багатьох невинних [3]. Приписи природного права не розходяться з божественною волею. Більше того, бог вимагає їх дотримання. Оскільки бог є творцем всього сущого, остільки він, вказує Гроцій, виступає і в ролі творця людської природи, з якої виникає природне право. Але саме людська природа визначає зміст останнього, а не довільний розсуд бога, тому що він не може зробити так, щоб явище суперечило своєї власної сутності.

В своїй моделі суспільного договору Т. Гоббс намагається виходити із поняття природного закону, який, як він вважає, є накреслене, або відшукане розумом, загальне правило, відповідно до якого людині забороняється робити те, що є згубним для її життя, або ж що позбавляє засобів для його збереження. Навіть державні закони не можуть бути зверхніми над законами природніми. Людина не може відмовитися від права чинити опір тим, хто нападає на неї з метою позбавлення її життя, або бути позбавленою свободи, чи врешті–решт прав, які б дали змогу вибирати засоби, завдячуючи яким людина здатна захистити свою свободу, життя, приватну

власність. Тому, людина може і повинна протистояти тим, хто застосовує до неї силу або прагне забрати у неї життя [5]. Це право, за Гоббсом, зберігається в громадянському суспільстві попри всеосяжну природу суспільного договору та всемогутню владу Левіафана. Щодо прав власності, то вони є чистим продуктом позитивного права і цілком контролюються сувереном [1].

Держава отримує дедалі більше ознак автономності та перебирає на себе широке коло функцій суверена. Але реально здійснює владні функції суверена персоніфікована особа або група осіб, влада в державі є абсолютною (але не тоталітарною). Це єдина можлива умова зберегти мир у суспільстві і приватну власність після війни всіх проти всіх [5].

Одним із головних елементів життя людини, в тому числі і в природньому стані – є приватна власність. Саме приватна власність і зазіхання на базові цінності, як свобода і життя, може стати причиною війни всіх проти всіх, адже не існує права, до якого людина може апелювати при захисті себе. Це є однією з головних причин, чому люди мають відмовитися від природного стану та домовитися між собою задля створення громадянського уряду. В ситуації війни людина може знаходити однодумців, об'єднуватись із ними заради покарання своїх кривдників, після чого сторона, що виграє, створює уряд і систему права для установлення своєї влади більшості. Локк припускає можливість ситуації, коли суверен став тираном, а закони стали недієздатними та розмитими. У зв'язку з цим люди не можуть апелювати до законів, підривається принцип самозбереження. Тиран ставить себе на вищий щабель, ніж закон природи і оголошує війну народу. У такому випадку, вказує В. В. Гаджиев, люди можуть прийняти оборонну позицію і наважитися на революцію, оскільки вони знову опиняються в природному стані, у якому за законам природи вони можуть убивати [4]. Іншими словами, головною діяльністю суверена є захист власного народу та його майна та виконання законів. Коли ці функції не виконуються і суверен діє не в інтересах свого народу, то народ має право повстати на підставі невиконання суспільного договору між народом та владою.

Розглядаючи відомі теорії суспільної угоди можемо прийти до висновку, що всі ці теорії, окрім, до певної міри, теорії Жан–Жака Руссо, були досить ідеалістичними проектами. Так Руссо припускав наявність природного права і свободи в період існування так званого «природного стану». В результаті періоду свавілля і не організованості виникає потреба в об'єднанні суспільства, і це об'єднання скріплюється суспільною угодою в результаті якої створюється держава. В цій ситуації верховним сувереном залишається суспільство, а держава залишаючись вторинною відносно суспільства, стає деякою надбудовою над об'єднаним суспільством. Ця надбудова необхідна лише для утилітарних потреб цього суспільства, є певним інфраструктурним придатком, мета якого задоволення потреб суспільства. На нашу думку, такий підхід, який демонструє Ж.–Ж. Руссо – є надзвичайно наближений до суто раціоналістичного. Треба відмітити, що процес віддалення держави від Бога паралельно супроводжується в політичній філософії заміщенням волі Бога волею Людини. У праці Ж.–Ж. Руссо «Про суспільний договір або принципи політичного права» спостерігається повне відсікання держави від Бога. Держава стає інституцією, створеною людьми для блага людей. А тому, мета держави – якомога повніша реалізація прав і свобод громадян. Держава – результат, таким чином, угоди людей, в її основі лежить добровільне об'єднання людей. Це об'єднання або суспільство і є носієм суверенітету. Правителі виступають в ролі управителів, які повністю підзвітні суспільству, що їх поставило. Головним регулятором взаємин в суспільстві в цілому, між суспільством і державою є закон. Ідея сучасного ідеалу демократичного договору між суспільством і державою, як бачимо, бере свій початок із доби Відродження і Просвітництва у зв'язку із раціоналізацією цього процесу.

Таким чином, починаючи із XVII століття, в Західній державотворчій традиції виділилися два основних погляди на державу, як суспільний договір: перший, консервативний (патріархальний) – держава є результатом об'єднання окремих індивідуумів для загального блага із монархом на чолі, де монарх обіймає всю повноту влади і суверенітету (Т. Гоббс), де лише у випадку зазіхання на природні права (або закони), на життя і свободу можлива непокора правителю; ліберальний – держава є результатом об'єднання груп людей для загального блага, де громадянин частково втрачає свій суверенітет, але, натомість, отримує захист природніх прав і власності, шляхом установлення чітко означених і загально узгоджених законів, де правитель діє в чітких рамках цих законів, повністю підзвітний громадськості.

В історії нашої держави найбільш відповідним і традиційним в контексті теорій державотворення і суспільного договору є звертання до творчості Станіслава Оріховського (Роксолана) і Феофана (або Теофана) Прокоповича. Обидва мислителі зосереджували увагу на питаннях суспільного блага, природнього права і договірним умовам утворення держави. До певної міри, протилежність думок Ст. Оріховського і Ф. Прокоповича в нашій традиції можна в деякій мірі порівняти із Дж. Локком і Т. Гоббсом в британській традиції. Часто, вчення Ст. Оріховського протиставляють Ніколо Макіавеллі, адже і в першому і в другому випадках мислителі звертаються до реальних правителів, але на доволі різних позиціях. Оріховський виступає більшим ідеалістом, натомість Макіавеллі є реалістом. Спільним є сприйняття як першим так і другим мислителями аристократії, як такої, що звертає увагу лише на власні інтереси. Ст. Оріховський пропагував і розвивав ідеї природного права, вважаючи, що воно – вище від людських законів, тому закони в разі потреби можна змінювати. Добробут, злагода і спокій у державі будуть тоді, коли люди житимуть у згоді відповідно до законів природи [9]. Погляди Ст. Оріховського на служіння спільному благу особливо яскраво виявились у «Наученні», де він радить королеві дбати, насамперед, про благо народу, яке виступає в нього як найвищий закон держави. Мислитель стверджує, що король призначений для держави, а не держава для короля, а тому він повинен діяти в межах закону. Застосовуючи античні та ренесансно–гуманістичні ідеї, він перевагу надає вродженій спільності людей до суспільного життя. Мета держави – гарантування прав і добробуту індивіда, але у громадянина більше обов'язків перед державою,

його діяльність повинна спрямовуватися передусім на інтереси держави і суспільства. Саме в цьому відмінність його поглядів на ідею індивідуальної свободи порівняно з ідеями, які висловлювали мислителі західної Європи, де інтереси спільного блага меншою мірою обтяжували особисту свободу громадян. Ст. Оріховський наголошує, що король, є ніби сторожем держави. Бо сторож жодну річ з того, що стереже, не може назвати своїм. Інакше він не сторож цих речей, а господар. Так само не давай підстав запідозрити тебе у пожадливості, навпаки, вселяй у них надію на щедрість. Другий шлях, який викликає велику доброзичливість підлеглих до правителів, – це твоя ласка до тих, хто тебе оточує. Ця настанова є вельми важливою [10]. Мислитель цінував справедливість і вважав, що вона можлива у суспільстві лише за умови рівності усіх громадян стосовно права. В теорії держави обґрунтовує ідею станової монархії, обмеженої законом, що вище від короля і править державою; залежність правителя від права, обов'язок оборони права і закону. Мислитель вибудовує тріаду «право – віра – справедливість», його погляди еволюціонували від християнської ідеї рівності всіх перед Богом до визнання рівності всіх перед законом. Він сам є правителем вільної держави, але мовчазним, сліпим і глухим. Завдяки йому обирається одна людина, яку ми звемо королем, який є вустами, очима й вухами закону. Р. Множинська підкреслює, що, таким чином, одноосібно керувати державою монарх не може, має мати вірних помічників, порадників, сенат [8]. До державної служби не можна допускати людей нікчемних і заплямованих. Із вище зазначеного бачимо, що Ст. Оріховський виразно й постійно протиставляє конституційну, гуманну монархію тиранічній, і це стане згодом традиційним при осмисленні ролі правителя українськими філософами, ідеологами.

Проблематика творів Феофана Прокоповича перегукуючись з ідеями Ст. Оріховського, разом із цим проявляють інший вектор державотворення – монархоцентричний. Знаходячись на службі у Петра Першого, Ф. Прокопович, отримавши в свій час блискучу європейську і українську освіту, звертає свою працю на користь існуючої монархії, прагнучи побудувати ідеологічний фундамент для абсолютизму, якого домагався Петро Перший для себе і своїх спадкоємців. Наслідуючи думкам Гроція, Локка і Гоббса щодо суспільного договору, як основи держави, вочевидь віддає перевагу Т. Гоббсу і веде лінію на виправдання абсолютизму.

Ф. Прокопович у «Правді волі монаршої» намагається довести, що самодержавний володар не повинен дотримуватися людського закону, тим паче поставати перед судом за його порушення, однак, не може діяти проти Божих настанов. Проте, навіть в такому випадку – самому тільки Богу відповідальний, а не людським законам і судам: «Ведаем сие во–первых от естественного разума: понеже бо нарицается и есть верховная, высочайшая и крайняя власть, то како может законам человеческим подлежать; аще бы подлежала, не была бы верховная… Может Монарх Государь законно повелевать народу, не только все, что к знатной пользе отечества своего потребно, но и все, что ему не понравится; только бы народу не вредно и воли Божией не противно было. Сему же могуществу его основание есть вышеупомянутое, что народ правительской воли своей совлеклся пред ним и всю власть над собою отдал ему…» [13].

Висновки. Таким чином, теорія суспільного договору в різні періоди містила в собі різні акценти. Античність, по–перше, вирізняє недостатнє усвідомлення відмінності між суспільством і державою, ці поняття іноді навіть можуть трактуватись як тотожні, або взаємозамінні. По–друге, акцент на притаманній людській природі комунікації в вигляді обговорень і домовленостей, як основи будь–якого об'єднання. По–третє, розуміння держави, як результату соціального процесу, як етапу розвитку суспільства, припущення патріархальної і договірної моделі створення держави і закону, як основи державного об'єднання. Середньовіччя розвиває патріархальну теорію, де місце батька займає Бог, материнський статус отримує Церква, а суспільство – діти. Середньовічна держава, в цьому процесі переймає цю модель, де представником, помазаником виступає монарх, який, проте, повинен діяти в рамках моральних приписів Божого слова, його діяльність регламентована не суспільним контролем, а лише Богом і Церквою. Закон, в цьому випадку, відіграє значення лише в напрямі регулювання діяльності підлеглих монархом, тому не може рахуватись, як основа суспільного договору. Відродження пропонує нам тенденцію десакралізації особи монарха і держави. Політична філософія звертається до розуміння необхідності певного суспільного консенсусу, можливо ситуативного, який відповідає лише інтересам еліти. Монарх не може не спиратись на аристократичну меншість або на народну більшість, тому повинен передбачати фактори дестабілізації в суспільстві, діючи виключно в інтересах утримання своєї влади. Новий час і просвітництво приносять найбільш плідні ідеї: фактично повна десакралізація влади, суспільний контракт, який перетворюється на загальновизнаний закон (Конституція, Велика Хартія, Білль про права), як основа існування держави, де правитель визнається управлінцем на користь суспільної більшості, залежить від волі суспільства і свою діяльність регламентує законом і настановами більшості.

Українська традиція політичної думки також відповідала загальним тенденціям часу, цілком вписуючись в європейський контекст. Специфічними рисами можна назвати певну ідеалізацію теорії суспільного договору, де не приватна власність стає базовим фундаментом, а нормативні приписи «правди» і «справедливості» яка у Ст. Оріховського отримує суто гуманістичне бачення, а у Ф. Прокоповича виступає апологією самодержавства.

Список використаних джерел

1. Антонович М. М. Еволюція поняття прав людини та проблема їх класифікації / Антонович М. // Наукові записки. Т.45. Політичні науки. – С.9–16. – Режим доступу: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/2744/Antonovych_Evoliutsiia_poniattia_prav_liudyny.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

2. Арістотель. Політика / Арістотель. – К.: Основи, 2000. – Режим доступу: http://litopys.org.ua/aristotle/arist02.htm.

3. Волков С. Рационалистическая интерпретация теории естественного права в трактате Гуго Гроция «О праве войны и мира» / С. Волков // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2009. – Вип.12. – С.152–160. – Режим доступу: https://elibrary.ru/item.asp?id=21085970.

4. Гаджиєв В. В. Еволюція поняття суспільного договору (Гоббс, Локк, Руссо) / В. Гаджиєв // Гуманітарні студії: зб. наук. пр.

– 2013. – Вип.20. – С.28–35. – Режим доступу: http://www.irbis–nbuv.gov.ua/cgi–bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/gums_2013_20_6.pdf.

5. Гоббс Томас. Левіафан або суть будова і повноваження держави церковної та світської / Томас Гоббс. – Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Thomas_Hobbes/Leviafan_abo_Sut_budova_i_povnovazhennia_derzhavy_tserkovnoi_ta_svitskoi.pdf.

6. Гроций Г. О праве войны и мира / Г. Гроций. – Режим доступу: http://www.civisbook.ru/files/File/Groziy.Kn1.pdf.

7. Мак'явеллі, Нікколо. Флорентійські хронічки. Державець / Пер. з іт. А. Перепаді. – Харків: Фоліо, 2007. – 511 с. – Режим доступу: http://aps–m.org/wp–content/uploads/2017/03/Derzhavets.pdf.

8. Множинська Р. В. Станіслав Оріховський і Теофан Прокопович: контроверсійність поглядів на ідеальну форму державного правління / Р. В. Множинська // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. пр. – К., 2008. – Вип.76. – С.160–170.

9. Остапчук Г. О. Проблема русинської державності в бездержавні часи Ст. Оріховського / Г. О. Остапчук // Гілея: науковий вісник. – 2015. – Вип.103. – С.195–198. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2015_103_55.

10. Оріховський Ст. Научення королеві польському Сигізмунду – Августину. – Режим доступу: http://litopys.org.ua/human/hum04.htm.

11. Остапчук. Оріховський–Роксолан С. Листи // ІЗБОРНИК. Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації, 2002. – Режим доступу: http://izbornyk.org.ua/old14_16/old14_08.htm.

12. Платон. Держава / Платон. – К.: Основи, 2000. – С.358. – Режим доступу: http://litopys.org.ua/plato/plat02.htm.

13. Феофан Прокопович. Правда воли монаршей в определении наследника державы своей. – М., 1726. 1722 г. – Режим доступу: http://museumreforms.ru/load–document/nojs/13642.

14. Ярош О. М. Політичний ідеал і національна ідея в Україні / О. М. Ярош // Актуальні проблеми філософії та соціології. – 2017. – Вип.17. – С.146–148. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aprfc_2017_17_40.

References

1. Antonovych M. M. Evoljucija ponjattja prav ljudyny ta problema i'h klasyfikacii' / Antonovych M. // Naukovi zapysky. T.45. Politychni nauky. – S.9–16. – Rezhym dostupu: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/2744/Antonovych_Evoliutsiia_poniattia_prav_liudyny.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

2. Aristotel'. Polityka / Aristotel'. – K.: Osnovy, 2000. – Rezhym dostupu: http://litopys.org.ua/aristotle/arist02.htm.

3. Volkov S. Racionalisticheskaja interpretacija teorii estestvennogo prava v traktate Gugo Grocija «O prave vojny i mira» / S. Volkov // Aktual'ni problemy vitchyznjanoi' ta vsesvitn'oi' istorii'. – 2009. – Vyp.12. – S.152–160. – Rezhym dostupu: https://elibrary.ru/item.asp?id=21085970.

4. Gadzhyjev V. V. Evoljucija ponjattja suspil'nogo dogovoru (Gobbs, Lokk, Russo) / V. Gadzhyjev // Gumanitarni studii': zb. nauk. pr. – 2013. – Vyp.20. – S.28–35. – Rezhym dostupu: http://www.irbis–nbuv.gov.ua/cgi–bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/gums_2013_20_6.pdf.

5. Gobbs Tomas. Leviafan abo sut' budova i povnovazhennja derzhavy cerkovnoi' ta svits'koi' / Tomas Gobbs. – Rezhym dostupu: http://shron1.chtyvo.org.ua/Thomas_Hobbes/Leviafan_abo_Sut_budova_i_povnovazhennia_derzhavy_tserkovnoi_ta_svitskoi.pdf.

6. Grocij G. O prave vojny i mira / G. Grocij. – Rezhym dostupu: http://www.civisbook.ru/files/File/Groziy.Kn1.pdf.

7. Mak'javelli, Nikkolo. Florentijs'ki hronichky. Derzhavec' / Per. z it. A. Perepadi. – Harkiv: Folio, 2007. – 511 s. – Rezhym dostupu: http://aps–m.org/wp–content/uploads/2017/03/Derzhavets.pdf.

8. Mnozhyns'ka R. V. Stanislav Orihovs'kyj i Teofan Prokopovych: kontroversijnist' pogljadiv na ideal'nu formu derzhavnogo pravlinnja / R. V. Mnozhyns'ka // Mul'tyversum. Filosofs'kyj al'manah: Zb. nauk. pr. – K., 2008. – Vyp.76. – S.160–170.

9. Ostapchuk G. O. Problema rusyns'koi' derzhavnosti v bezderzhavni chasy St. Orihovs'kogo / G. O. Ostapchuk // Gileja: naukovyj visnyk. – 2015. – Vyp.103. – S.195–198. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2015_103_55.

10. Orihovs'kyj St. Nauchennja korolevi pol's'komu Sygizmundu – Avgustynu. – Rezhym dostupu: http://litopys.org.ua/human/hum04.htm.

11. Ostapchuk. Orihovs'kyj–Roksolan S. Lysty // IZBORNYK. Istorija Ukrai'ny IX–XVIII st. Pershodzherela ta interpretacii', 2002. – Rezhym dostupu: http://izbornyk.org.ua/old14_16/old14_08.htm.

12. Platon. Derzhava / Platon. – K.: Osnovy, 2000. – S.358. – Rezhym dostupu: http://litopys.org.ua/plato/plat02.htm.

13. Feofan Prokopovich. Pravda voli monarshej v opredelenii naslednika derzhavy svoej. – M., 1726. 1722 g. – Rezhym dostupu: http://museumreforms.ru/load–document/nojs/13642.

14. Jarosh O. M. Politychnyj ideal i nacional'na ideja v Ukrai'ni / O. M. Jarosh // Aktual'ni problemy filosofii' ta sociologii'. – 2017. – Vyp.17. – S.146–148. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aprfc_2017_17_40.

Kostryukov S. V., *Doctor of Philosophy, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Civil, Economic and Environmental Law, State University «National Mining University» (Ukraine, Dnipro), kostryukov2610@ukr.net*

Theories of social contract: European and Ukrainian contexts

The problem of the presence in the Ukrainian political and philosophical context of the theory of social contract is considered. Historical-philosophical and comparative methods for the study of scientific theories and those that took place in the European political and philosophical space, as well as the analysis of scientific literature, were applied. The purpose of this article is to study the achievements of European philosophers during the periods of Antiquity, Middle Ages, Renaissance, Enlightenment, as well as to identify relevant trends in understanding the problem of the emergence of the state on the basis of a social contract in the history of social and political thought in Ukraine. The author concluded that, depending on the periods of development of the European theory of social contract, the concept itself, the vision of such an agreement changed. The presence of relevant tendencies in the Ukrainian political philosophy, in particular, in the political and philosophical heritage of St. Orykhovsky and F. Prokopovich. It is shown that the specificity of Ukrainian socio–political thought is its idealism: not private property becomes the basic foundation of the theories of social contract, but the concepts of «truth» and «justice» which in St. Orykhovsky receives a purely humanistic vision, and F. Prokopovich acts as an apology for autocracy.

Keywords: *theory of social contract, natural law, law, democracy, state.*

* * *

УДК 793.3:[37.015.31:7–053.4/6«20»

Гашенко К. І.,
викладач кафедри хореографії, Відокремлений підрозділ Миколаївської філії Київського Національного університету культури і мистецтв (Україна, Миколаїв), katrusyaka@gmail.com

Класичний танець як один із засобів естетичного виховання дітей нового покоління XXI століття

Розкривається тема про особливе виховання дітей «нового» покоління XXI століття. Про їх відношення до навколишнього світу. Внесок батьків у фізичний і естетичний розвиток своїх дітей. Наведені приклади як мистецтво класичної хореографії має значні можливості у вихованні дитини і як вони впливають на майбутнє дітей.

Ключові слова: *хореографія, виховання дитини, культура та естетика у поведінки.*

Найголовніше у вихованні нового покоління – розвивати духовний світ, привчати дитину до активної роботи думки і совісті, до засвоєння та переосмислення естетичних і загальнолюдських цінностей.

Важливе місце у виховному процесі посідає проблема всебічного та гармонічного розвитку особистості. І це можливо зробити через мистецтво хореографії.

Класичний танець завжди вважався основою хореографії, еталоном вищої хореографічної школи і звичайно ж одним із засобів естетичного виховання.

Завдяки цьому напрямку хореографії викладачам вдавалося прищепити дітям любов до балету, до

класичної музики, навчити їх бути вихованими, прилежними, організованими та дисциплінованими.

Класична хореографії як вид мистецтва позитивно впливає на емоційну, творчу, художньо–естетичну сфери дитини та на стан її здоров'я.

Про естетичне значення танцю обговорювали ще давньогрецькі філософи і письменники – Платон, Арістотель, Плутарх, Лукіан, склав цілий трактат «Про танець», який дійшов до наших днів [1].

С. П. Максимюк дає таке визначення: «Естетичне виховання – це систематична цілеспрямована дія на особу, орієнтована на формування її естетичних ідеалів, смаків і потреб, на вироблення здатності сприймати, переживати і оцінювати прекрасне в природі, житті, мистецтві і праці, на пробудження і розвиток її творчих здібностей і непримиренності до усього безобразному і нікчемному в житті і діяльності» [2, с. 331].

Актуальність естетичного виховання молодших школярів засобами танцювального мистецтва відзначали Л. Богатикова, М. Боголюбський, В. Верховинець, А. Конорова, Б. Мануйла і ін. Важливість розвитку внутрішнього світу учнів початкових класів засобами танцю доводиться в працях Г. Ільїної, С. Руднєвої, Е. Фіша та ін. [3].

Процес естетичного виховання школярів шляхом залучення до мистецтва також досліджували видатні педагоги минулого: А. Макаренко, С. Русова, В. Сухомлинський, К. Ушинський та ін.

В наукових дослідженнях сучасних вчених (В. Бутенко, А. Комаровської, Н. Миропольського, А. Олексюк, А. Швець, Л. Сбитневого, Т. Турчин, Г. Шевченка) підкреслюється важлива роль мистецтва в естетичному розвитку особистості дитини. Впровадженню предметів художньо–естетичного циклу в учбово–виховний процес сучасної школи значна увага приділяється в роботах М. Деркача, П. Коваля, А. Щелокової та ін.

Аналізу хореографічного мистецтва та його ролі в розвитку творчих здібностей учнів в різний час приділяли зарубіжні вчені – теоретики і практики в області хореографії, мистецтвознавства, психології, культурології тощо Серед них можна виділити Н. А. Александрова, Ю. Бахрушина, С. І. Бекіна, Л. Д. Блок, В. Богданов–Березовського, А. Я. Ваганову, Е. П. Валукіна, Л. С. Виготського, Р. Захарова, А. М. Мессерера, О. П. Радинова, М. Рибникова, С. В. Філатова, С. Холфіна та ін.

Аналіз історико–педагогічної літератури і наукових праць учених дозволяє відмітити, що в сучасній педагогічній науці хореографія як засіб естетичного виховання дітей ще не отримала належного наукового осмислення.

Базуючись на основі аналізу історико–педагогічної літератури і враховуючи особливості нового покоління дітей спробувати розкрити можливості хореографії, безпосередньо класичного танцю, як одного із засобів естетичного виховання нового покоління.

Сучасна система освіти намагається забезпечити процес естетичного виховання учнів, створити педагогічні умови, сприяючі підвищенню рівня їх естетичної вихованості. Рішення цих завдань можливе за умови залучення дітей до хореографічної діяльності, які мають значні можливості у вихованні підростаючого покоління, оскільки танець не лише розвиває розумові і фізичні здібності дітей, але і їх почуття і творчу фантазію, а потім відбувається емоційно–чуттєвий, культурно–творчий розвиток особистості [4].

Діти, що з'явилися на світ в XXI столітті, не знають прикладів з минулого. Для них новий світ – єдиний можливий.

Один з негативних чинників нинішнього покоління – відсутність достатніх фізичних навантажень. Навіть залишаючи комп'ютери і виходячи на вулицю, діти рідко грають в енерговитратні ігри, а у більшості випадків захоплені тими ж телефонами або планшетами. Звідси зростання кількості дітей з поганим зором і проблемами з хребтом. Дитина XXI століття слабо розвинена фізично і схильна до великої кількості захворювань.

Нещодавно на педагогічній раді обговорювали, що у сучасних малюків також абсолютно відсутнє почуття ритму. Це справжній феномен XXI століття, коли дитина росте в атмосфері звукового сміття, практично ніколи не залишаючись в тиші. В результаті він не в змозі рухатися в такт, а класичну музику йому дуже важко сприймати.

Актуальність даного дослідження полягає в тому, щоб педагогічно–хореографічний процес і бажання «нової» дитини в сукупності і величезною старанної роботи давав можливість дітям здобувати знання, опановувати навичками і вміннями, одночасно формувати свій світогляд, кращі погляди і риси характеру, а так прагнути психологічних і естетичних змін.

Класичний танець – канонізована система виразних засобів хореографічного мистецтва, заснована на принципі поетично–узагальненої трактування сценічного образу, розкриття емоцій, думок і переживань засобами пластики. «Класика» в перекладі з грецького означає «зразок», тобто класичний танець є зразковим стилем в хореографії, так як на його засадах побудовані всі танцювальні напрямки. Класичний танець являє собою систему виразних засобів хореографічного мистецтва, засновану на ретельній розробці різних груп рухів, позицій ніг, рук, корпусу і голови [5, с. 276].

Заняття класичним танцем сприяють безпосередньо естетичному вихованню дітей, роблять позитивний вплив на їх фізичний розвиток, збагачує їх духовно, сприяють зростанню їх загальної культури. Дитина, що володіє балетної поставою, захоплює оточуючих. Але її формування – процес тривалий, що вимагає багатьох якостей від дітей.

Екзерсис класичного танцю давно довів своє право на перше місце в освоєнні танцювального мистецтва. Ця система є найбільш розробленою, стрункою і продуманою. Вправи з екзерсису класичного танцю дуже послідовні, кожне з них має свою певну задачу. Вправи не тільки тренують тіло учня, вони збагачують його і запасом рухів, які стають виразним засобом танцю [6, с. 101].

Помилково вважати, що тренаж класичного танцю необхідний лише майбутнім класичним танцівникам і танцівницям. Він дає розвиток і навички, вкрай потрібні для фізичного, морального і естетичного розвитку юних учнів.

Дисциплінованість, працьовитість і терпіння – ті властивості характеру, які необхідні не тільки в хореографічному балетному класі, але і в побуті. Ці якості роками виховуються педагогами–хореографами і визначають успіх у багатьох справах.

Почуття відповідальності, так необхідне в житті, рухає дітей, що займаються класичною хореографією, вперед. Не можна підвести поруч стоячих в танці, не можна спізнитися, бо від тебе залежать інші, не можна не вивчити, не виконати, не допрацювати. Ось, що потрібно вкладати в дітей, почуття відповідальності.

Акуратність в хореографічному виконавстві, охайність форми в хореографічному класі переноситься і на зовнішній вигляд дітей в школі і в житті в цілому. Вони виділяються не тільки своєю поставою, але і зачіскою, чистотою і елегантністю носіння звичайнісінького одягу.

Хореографічне мистецтво у дитини є доповненням і продовженням його реального життя, збагачуючи його. Заняття цим мистецтвом приносять йому такі відчуття і переживання, яких він не міг би отримати з будь–яких інших джерел [7].

Заняття в хореографічному класі також має велике значення для фізичного розвитку дітей. Вони придбають струнку осанку, починають легко, вільно і граціозно рухатися, позбавляються від таких фізичних недоліків, як сутулість, «клишоногість», зайва вага і так далі. У них покращується координація рухів. Діти починають відчувати естетику поведінки в побуті, підтягнутість і ввічливість стають нормою поведінки. Вони стежать за своєю зовнішністю, за чистотою, витонченістю свого костюма і зачіски. І це усе необхідно прищеплювати дуже акуратно, без натиску, легко і з любов'ю. Діти відчувають це як ніхто інший.

Виховна робота повинна проводитися систематично, тільки тоді вона приведе до позитивних результатів. Складність виховної роботи визначається тим, що діти зустрічаються різного рівня культури і виховання. Зосередити їх інтереси іноді непросто. При цьому педагогові доводиться проявляти такт, чуйність, застосовувати індивідуальний підхід до дітей. Він повинен зацікавити дітей, використати в роботі можливості кожної дитини, його перспективи. У поводженні з дітьми потрібний прояв симпатії, шанобливого інтересу до їх радощів і прикрощів, до їх складнощів в житті. Тому педагогові необхідно розуміти взаємовідносини дітей, їх внутрішній світ. Дитина, вступаючи у світ знань по хореографії, повинна знати, що кожне зайняття обов'язкове. Пропуски без поважних причин не можливі в силу специфіки хореографічного мистецтва. Діти просто не зможуть виконувати ті завдання, з якими вони стикаються. Справа навіть не в досягненні результатів, а в понятті обов'язку, його виробленні і розвитку. Те, чим почав займатися, має бути виконане сумлінно і доведене до кінця. Схильність дітей кидати почату справу на півдорозі надалі обертається незібраністю вже дорослої людини, тому усю виховну роботу педагог повинен будувати за принципом інтересу, він є основним і визначальним. Він підтримується постійним вивченням нового хореографічного матеріалу (рух, танцювальна комбінація, танцювальний етюд, номер, підготовка або проведення якогось заходу і так далі). Усе це викликає позитивні емоції у дітей, впливає на моральний настрій і розвиток їх естетичної культури.

Педагог застосовує у своїй роботі найбільш доцільні методи з урахуванням віку дітей, їх спеціальної підготовки, рівня емоційної чуйності, наявності інтересу до класичного хореографічного мистецтва. Захоплення і натхнення – джерело інтелектуального зростання особи.

Інтелектуальне почуття, яке випробовує дитина в процесі оволодіння знаннями, – це та ниточка, на якій тримається бажання вчитися. Якщо навчання супроводжується яскравими враженнями, що хвилюють, пізнання стає дуже міцним і необхідним. Зайняття стає цікавим, і тоді дитина бачить результати своїх зусиль в творчості. Завдання педагога – не дати згаснути творчому інтересу дитини, всіляко його розвивати і зміцнювати. Але у наш час, враховуючи особливості розвитку сучасних дітей, буває дуже складно. У початкуючих дітей не завжди вистачає терпіння старанно займатися тривалий час, монотонно виконуючи обов'язкові розвиваючі танцювальні комбінації і елементи.

Хореографія в особі класичного танцю в процесі виховання учня зачіпає емоційну і духовно–моральну сферу через показ імітацію людських характерів, сприяє формуванню моральних якостей. Результатом цього стає те, що учень починає розрізняти погане і хороше, відчувати прекрасне початок, долучатися до світу духовності і краси [8, с. 91].

Підводячи підсумки про проведене дослідження особливостей виховання дітей нового покоління мистецтвом класичної хореографії, відповідно до особливостей загальнодоступного і нічого не заперечуючого розвитку дітей, слід зробити наступні висновки:

– В першу чергу все йде від виховання в сім'ї. Як самі батьки ставляться до майбутнього своїх дітей. Що вони намагаються вкласти в них, з огляду на новий світ технологій і можливостей;

– Як дитина поводиться в соціальному суспільстві, який реальний і віртуальний світ його оточує;

– Розвиваючи дитини необхідно знайти до нього індивідуальний підхід, зрозуміти його, розібратися в його особливостях, таким чином його можна зацікавити до будь–яких видів діяльності, в даному випадку прищепити любов до прекрасного світу танцю – класичної хореографії, яке розширює сферу їх інтересів, збагачує їх новими враженнями. Важливо дати дітям грамотну і систематичну підготовку в хореографічному класі. Оволодівши необхідними знаннями, навичками і вміннями, навчившись розуміти і осмислювати зміст досліджуваного хореографічного матеріалу, виразно його виконувати, діти по–новому, більш активно і свідомо почнуть ставитися до занять. В результаті активного емоційного знайомства з класичною хореографією сформується художній смак дітей, вони почнуть помічати і сприймати прекрасне не тільки в мистецтві, а й у житті.

Сьогоднішня дитина – це нова людина. Але, до нього теж є підхід, акуратний і особливий. Його головною рисою є те, що дорослі часто приймають за егоїзм. Сучасна дитина – незалежна особистість, в ранньому віці здатна самостійно приймати рішення. Дитина сьогодні дорослішає на порядок раніше, ніж 10–20 років тому. Багато батьків рано чи пізно приймуть цей факт до уваги, що їх дитина стала іншою. Але з плином часу різниця між дітьми минулого покоління і сучасною дитиною стане все більш очевидною.

Викладачам класичної хореографії важливо розуміти особливості розвитку нового покоління XXI століття і вміти знаходити підхід і методику роботи з такими дітьми, естетично виховуючи їх і формуючи з них особистості.

Список використаних джерел

1. Барабаш О. В. Організація хореографічного виховання в загальноосвітніх навчальних закладах [Електронний ресурс] / О. В. Барабаш // Наукові конференції: XIV Міжнародна наукова інтернет–конференція «Сучасний соціокультурний простір 2017». – Режим доступу: http://intkonf.org/barabash–ov–organizatsiya–horeografichnogo–vihovannya–v–zagalnoosvitnih–navchalnih–zakladah/. – Назва з екрана. – Дата перегляду: 08.02.2018.
2. Максимюк С. П. Педагогіка: навч. посіб. – К.: Кондор, 2005. – 667 с.
3. Горідько О. О. Хореографія як засіб естетичного виховання [Електронний ресурс] / О. О. Горідько // Канівський Коледж культури і мистецтв: [веб–сайт]. – Режим доступу: http://kukim.org/articles/horeografiyayak–zasib–estetichnogo–vihovannya. – Назва з екрана. – Дата перегляду: 08.02.2018.
4. Гончаренко Ю. В. Естетичне виховання учнів початкових класів у процесі хореографічної діяльності: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / Юліана Володимирівна Гончаренко; Східноукраїнський національний ун–т ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2009. – 20 с.
5. Большая советская энциклопедия. В 30 т. Т.12. Кварнер – Конгур / гл. ред. А. М. Прохоров. – 3–е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1973. – 624 с.
6. Виготський Л. С. Уява і творчість у дитячому віці / Л. С. Виготський. – М., 2006. – 224 с.
7. Пуртова Т. В. Учите детей танцевать: учебное пособие для студентов учреждений среднего профессионального образования / Т. В. Пуртова, А. Н. Беликова, О. В. Кветная. – М.: Владос, 2003. – 256 с.
8. Філатов С. В. Від образності – до виразного руху / С. В. Філатов. – М., 2003. – 200 с.

References

1. Barabash O. V. Organizacija horeografichnogo vyhovannja v zagal'noosvitnih navchal'nyh zakladah [Elektronnyj resurs] / O. V. Barabash // Naukovi konferencii': XIV Mizhnarodna naukova internet–konferencija «Suchasnyj sociokul'turnyj prostir 2017». – Rezhym dostupu: http://intkonf.org/barabash–ov–organizatsiya–horeografichnogo–vihovannya–v–zagalnoosvitnih–navchalnih–zakladah/. – Nazva z ekrana. – Data peregljadu: 08.02.2018.
2. Maksymjuk S. P. Pedagogika: navch. posib. – K.: Kondor, 2005. – 667 s.
3. Gorid'ko O. O. Horeografija jak zasib estetychnogo vyhovannja [Elektronnyj resurs] / O. O. Gorid'ko // Kanivs'kyj Koledzh kul'tury i mystectv: [veb–sajt]. – Rezhym dostupu: http://kukim.org/articles/horeografiyayak–zasib–estetichnogo–vihovannya. – Nazva z ekrana. – Data peregljadu: 08.02.2018.
4. Goncharenko Ju. V. Estetychne vyhovannja uchniv pochatkovyh klasiv u procesi horeografichnoi' dijal'nosti: avtoref. dys... kand. ped. nauk: 13.00.07 / Juliana Volodymyrivna Goncharenko; Shidnoukrai'n-s'kyj nacional'nyj un–t im. Volodymyra Dalja. – Lugans'k, 2009. – 20 s.
5. Bol'shaja sovetskaja jenciklopedija. V 30 t. T.12. Kvarner – Kongur / gl. red. A. M. Prohorov. – 3–e izd. – M.: Sov. jenciklopedija, 1973. – 624 s.
6. Vygots'kyj L. S. Ujava i tvorchist' u dytjachomu vici / L. S. Vygots'kyj. – M., 2006. – 224 s.
7. Purtova T. V. Uchite detej tancevat': uchebnoe posobie dlja studentov uchrezhdenij srednego professional'nogo obrazovanija / T. V. Purtova, A. N. Belikova, O. V. Kvetnaja. – M.: Vlados, 2003. – 256 s.
8. Filatov S. V. Vid obraznosti – do vyraznogo ruhu / S. V. Filatov. – M., 2003. – 200 s.

Hashenko K. I., *teacher of Choreography Department Separate Subdivision of Mykolaiv Branch of Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine, Mykolaiv), katrusyaka@gmail.com*

Classical dance as one of the means of aesthetic education of new generation children in the 21st century

The paper reveals the topic of the special education of children of the «new» generation of the 21st century, namely, their relation to the world around, contribution of parents to the physical and aesthetic development of their children. The examples how the classical choreography art have significant opportunities in the upbringing of children and how they affect the future of children are presented in the paper.

Keywords: *choreography, child upbringing, culture and aesthetics in behaviour.*

* * *

УДК 374.2:355.233(075.8)

Голик М. М.,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри гуманітарних наук,
полковник запасу, Національна Академія
сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного
(Україна, Львів), mycolca@gmail.com

Томюк І. М.,
кандидат історичних наук, доцент,
професор кафедри гуманітарних наук,
підполковник запасу, Національна Академія
сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного
(Україна, Львів), mycolca@gmail.com

Культурологічна робота як чинник формування морально–бойових якостей українського війська

Стаття присвячена філософським проблемам знання природи культурологічної роботи, щодо формування високих морально–бойових якостей військовослужбовців Збройних сил України.

Ключові слова: *Збройні сили України, культура, культурологія, культурологічна робота, морально–психологічне забезпечення.*

У новітніх умовах ведення українською армією неоголошеної війни з російським агресором, важливим є аналіз протиріч, перспектив і тенденцій культурно–просвітницької роботи та її вплив на формування високих морально–бойових якостей військовослужбовців Збройних сил України (далі ЗСУ).

Майже всі філософські проблеми щодо змісту, сутності, методів та засобів організації культурно–просвітницької роботи так чи інакше потрапляли в поле зору науковців–дослідників. Перелік імен авторів, які тою чи іншою мірою торкалися питання організації культурно–просвітницької роботи у військах, навряд чи можна подати повним, тому що частину із них вже не можна використати в силу ідеологічних штампів, які при тому фігурували, проте, слід виділити тих, хто суттєво сприяв проясненню питань культурного виховання воїнів. хоча роботи, прямо присвячені питанням організації культурно–просвітницької роботи у військах, не були численними, серед науковців, що приділяли цьому увагу, слід назвати В. А. Ремізова, В. І. Аніковича, Б. Г. Комського, Є. В. Кирпича, А. В. Осипенка, В. І. Аніковича, І. М. Подобеда. В наш час, у більшості випадків, праці та твердження названих авторів вимагають певних коректувань та переосмислень.

Проблеми організації культурно–просвітницької роботи в Збройних силах України досліджували А. Л. Папікян, В. І. Темко, М. П. Козирев, О. В. Бойко, С. М. Станіславчук, М. Й. Варій, А. М. Романишин, М. М. Голик, Г. М. Шевкун та інші.

Мета та завдання дослідження. Дана стаття має на меті розкрити культурологічну роботу в ЗСУ як чинник формування високого морально–психологічного стану сучасного українського війська. Основним завданням є аналіз протиріч, перспектив і тенденцій культурологічної роботи в системі морально–психологічного забезпечення діяльності військ.

Культурологічна робота є одним із напрямів інформаційно–пропагандистського забезпечення діяльності сучасних українських збройних сил та невід'ємною складовою морально–психологічного забезпечення в ЗСУ. Призначення її у залученні воїнів до культурних

цінностей, розкритті їх творчих здібностей і талантів, самодіяльній творчості, яка виконує ряд соціальних функцій по формуванню воїна–громадянина, воїна–патріота в сучасних умовах ведення неоголошеної війни з зовнішнім ворогом [4].

Культурологічна робота має свою сутність, яка полягає у діяльності командирів, офіцерів морально–психологічного забезпечення, військових колективів, закладів культури у дусі державної та національної ідеї, єдності народу України, задоволенні духовних інтересів, розвитку творчих здібностей, організації дозвілля особового складу з метою формування корпоративної культури та підвищення бойової готовності і боєздатності ЗСУ. Сучасні новітні вимоги оновлення та покращення ефективності морально–психологічного забезпечення діяльності військ в умовах збройного протистояння висувають нові відповідальні проблеми перед теорією та практикою культурно–просвітницької роботи у військових підрозділах.

Докорінні зміни, які проходять в нашому суспільстві та ЗСУ в умовах ведення війни, закономірно призводять до відповідних змін світогляду, духовності, бойового вишколу, дисципліни військовослужбовців та військових колективів зокрема.

Важливими умовами будівництва сучасних ЗСУ із високим духовним потенціалом, з відповідним морально–психологічним станом особового складу, на нашу думку, є:

1) теоретико–методичні та наукові обґрунтування філософського підходу до морально–психологічного забезпечення в ЗСУ;

2) політика держави в духовній сфері ЗСУ, однією із складових якої виступає культурологічна робота [1; 2; 3; 4].

Специфіка культурно–просвітницької діяльності випливає з особливостей ідейно–патріотичного, художнього та естетичного впливу засобів, що використовуються у вихованні і культурному розвитку військово-службовців, працівників ЗСУ та членів їх сімей. Необхідність даної діяльності обумовлена потребами приведення рівня духовного розвитку та культурних інтересів особистості у відповідність до існуючої та майбутньої системи духовно–матеріальних та ціннісних орієнтацій, що визначають розвиток суспільства й ЗСУ [11].

Військовослужбовці, які свідомо обрали знаряддям своєї праці бойову техніку і зброю, мають керуватися критеріями добра, прогресу, гуманізму, відповідальності за себе, товаришів по зброї.

Слід зазначити що на сьогоднішній час, в умовах ведення державою війни, культурологічна робота зведена до мінімальних організаційних заходів. Негативних причин в організації цієї роботи, на нашу думку, багато.

Основні з них:

1) недостатня підготовка фахівців культурно–просвітницької роботи до діяльності в бойових умовах;

2) недостатня джерельна база та організаційно–методичні вказівки, розробки й рекомендації для збройних сил;

3) робота та служба в закладах культури осіб без належної професійної освіти та фаху, та неналежне фінансування.

Культурологічна робота забезпечує формування у військовослужбовців високих духовних і моральних якостей, почуття патріотизму, вірності традиціям українського народу і задоволення їх естетичних потреб через впровадження культурно–просвітницьких заходів та організацію дозвілля особового складу, а результатом роботи є всебічно вихована людина або, принаймні, людина із всебічними духовними інтересами які забезпечують моральний стан нашого воїна в умовах збройного протистояння проти російських окупантів.

Перед розглядом культурологічної роботи як системи діяльності, доцільно розглянути поняття «культура», щоби користуватись ним методологічно виправдано.

Культура *(лат. cultura – обробка, облагородження, виховання, освіта) – сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії. Ще поняття «культура» визначає рівень розвитку суспільства у певну епоху, а також те, що створюється для задоволення духовних потреб* [6, с. 472].

В сучасному розумінні, на нашу думку, «культура» – це засвоєння, гуманізація, вдосконалення всього того, що людина знаходила стихійним у природі, суспільстві і собі самій. Тобто, культура – це форма вільного визначення і самовизначення людиною своєї долі у контексті усвідомлення нею історичної та загальної відповідальності.

Аналізування змісту поняття «культура» привело нас до висновку, що це поняття розглядається в декількох домінантних аспектах, *а саме:*

1) як сукупність якостей розуму, характеру уявлень, пам'яті людини, отриманих у процесі виховання та освіти;

2) як система функціонально корисних, закріплених в практиці і суспільній свідомості форм діяльності;

3) як історичний тип людської цивілізації, який виникає на базі територіальної, етнічної, мовної, політичної, економічної спільнот людей. В даному контексті розрізняють китайську, індійську, європейську, північноамериканську, слов'янську та інші культури або цивілізації;

4) як космічний феномен життя і його саморозвиток на нашій планеті;

5) як рівень (на нашу думку) досягнень людства, що здатний маніфестувати глибинні людські можливості [8; 9; 11; 14].

Отже, зміст поняття «культура» є різноманітним, але ця різноманітність, на нашу думку, не є результатом невиправданих підходів, а є лише проявом сутності самого явища. Мистецтво виховання, на наш погляд, полягає в правильному поєднанні (в залежності від ситуації) представлених варіантів змісту поняття «культура» та ефективному застосуванні його у військовій практиці.

Тобто, за реальних умов проведення культурно–просвітницької роботи, яка завжди є обмеженою і конкретною в просторі і часі, треба домагатися досягти загальне через часткове, або іншими словами в культурологічній роботі повинні фігурувати стратегічні й тактичні завдання.

Події останніх років у нашому суспільстві показали, що серед усіх інших проблем чи не найгострішим є духовне відродження нації.

Зрозуміло, що держава, суспільство, залежно від мети, потреб, конкретних соціально–політичних і культурних умов існування виробляють певну систему

культурологічного виховання громадян, всіх категорій військовослужбовців, працівників збройних сил та членів їх сімей. Тому всебічний аналітико–системний підхід до концептуальних засад культурологічної роботи передбачає розгляд її головної мети, структурних елементів, основних напрямів і завдань, функцій, принципів і методів, засобів виховання.

Культурологічна робота в ЗСУ реалізується шляхом: проведення культурно–мистецьких заходів, які спрямовані на формування та підтримання стійкого морально–психологічного стану, зняття негативних емоційних наслідків, відновлення моральних, психічних та фізичних сил, мобілізації особового складу військ (сил) на успішне виконання завдань за призначенням [4].

Основними формами культурологічної роботи є: концерт, вистава, перегляд кіно, відеофільмів та телевізійних передач, обговорення творів літератури та мистецтва, заходи відпочинку, огляд–конкурс, виставка, зустріч з видатними особистостями, екскурсія, вшанування кращих військовослужбовців.

Основними методами культурологічної роботи є: самодіяльна художня творчість, театралізація, творчі змагання, імпровізація.

Основними завданнями культурологічної роботи є: організація та проведення заходів культурологічного забезпечення для особового складу Збройних сил України, насамперед тих, хто виконує завдання поза пунктами постійної дислокації;

– спрямування сил і засобів військових закладів культури на організацію заходів, виходячи із пріоритетних завдань, які стоять перед Збройними силами України;

– запровадження стандартів НАТО у сфері військової культури, відпочинку та дозвілля військовослужбовців і членів їх сімей;

– адаптація форматів проведення заходів культурологічної роботи до умов обстановки, з урахуванням завдань, які виконуються особовим складом, його потреб та запитів;

– забезпечення конструктивної взаємодії органів військового управління, сил і засобів сфери культури ЗСУ з органами державної влади, місцевого самоврядування, організаціями громадянського суспільства у задоволенні культурологічних потреб особового складу ЗСУ;

– пріоритетність організації заходів культурологічного забезпечення, спрямованих на героїзацію образу захисника Батьківщини, увічнення пам'яті тих, хто віддав життя за її незалежність та територіальну цілісність;

– сприяння розвитку військових традицій, згуртованості колективів, пропагуванню військової служби, специфіки видів, родів військ, військових спеціальностей;

– забезпечення проведення заходів, спрямованих на розвиток самодіяльної художньої творчості серед особового складу, проведення різноманітних мистецьких фестивалів та конкурсів;

– організація удосконалення матеріальної бази та розвитку мережі військових закладів культури з урахуванням завдань, які стоять перед ЗСУ [4].

Порядок організації заходів культурологічної роботи у ЗСУ уточнюється щороку в Організаційно–методичних вказівках структурним підрозділам морально–психологічного забезпечення щодо організації морально–психологічного забезпечення військ.

Підкреслимо, що система культурологічної роботи у військових формуваннях, включає суб'єкт та об'єкт культурного процесу, програму діяльності, її організацію та керівництво соціально–культурним процесом. До суб'єктів культурологічної роботи належать командири, штаби, структури морально–психологічного забезпечення, військові заклади культури, до об'єктів – усі категорії військовослужбовців, працівників ЗСУ та членів їх сімей, військові колективи тощо.

Вивчення джерельної бази призвело нас до переконання в тому, що основними складовими культурологічної роботи, що забезпечують її здійснення як системного цілого, є:

– *організаційно–просвітницька робота* із забезпечення бойової підготовки, військової дисципліни;

– *пропагандистсько–просвітницька робота* з розповсюдження й утвердження ідей державотворення, будівництва незалежної, демократичної, розвиненої України; роз'яснення внутрішньої і зовнішньої політики держави з метою формування у військовослужбовців громадянської свідомості захисника держави;

– *культурно–духовна робота*, яка скерована на розкриття і розвиток духовних і моральних якостей, почуття патріотизму, вірності традиціям українського народу і задоволення їх духовних потреб через залучення та освоєння найкращих духовних надбань українського народу і світової цивілізації; робота із організації самодіяльної художньої і технічної творчості військовослужбовців, соціальна цінність якої виявляється через залучення людини до матеріальної і духовної культури; бажання стати творцем, автором нових зразків, творів, образів мистецтва і техніки, що сприяє розширенню меж культури, естетизації військової праці; реальному самоствердженню, самореалізації особистості; естетичному сприйнятті дійсності, культури, власної діяльності [5; 7; 11; 17; 19].

Ми вважаємо, що такі складові утворюють складну систему. Кожна з них як частина цілого в більшій чи меншій мірі відображає її сутність, але, при вилученні будь–якої із означених складових призведе до її руйнації та деформації її функцій.

Отже, *сутність культурологічної роботи* полягає у цілеспрямованому та систематичному впливі на духовні інтереси і потреби воїнів, у забезпеченні умов для самореалізації, з метою прищеплення прагнення до самовиховання та самовдосконалення.

На основі дослідження літературних джерел та виходячи із сутності та змісту культурно–просвітницької роботи, можна сформувати її основні *функції*, які визначають соціально–культурну цінність даного процесу, а саме: військово–професійну, просвітницьку, культурну, творчого розвитку особистості, формування громадської думки, інформаційно–комунікативну, організації вільного часу і соціально–адаптивну. Кожна з цих функцій певним чином впливає на поведінку, діяльність та духовний світ нашого воїна. Проте до традиційного переліку функцій, яких, звичайно, не можна ігнорувати, ми вважаємо за потрібне додати ще одну – соціально–адаптивну.

Підкреслимо, що всі функції культурологічної роботи взаємопов'язані.

Культурологічна робота, як і будь–яка соціальна діяльність, має систему *принципів*, котрі визначають її організацію і методику, вихідні позиції, соціальну специфіку. Ці принципи ми поєднали, і у зведеному вигляді їх можна подати в такій послідовності: 1) принцип наукового підходу визначає організацію культурологічної роботи відповідно до законів, висновків і положень таких наук як філософія, педагогіка і психологія, етика і естетика тощо; 2) принцип зв'язку культурологічної роботи з життям, практикою військового будівництва, завданнями, які покладені на ЗСУ, військові частини і підрозділи. Він передбачає, що робота народознавчих світлиць, бібліотек, клубів, Будинків офіцерів, музеїв тощо; 3) принцип безперервності і планомірності, який передбачає проведення культурно–просвітницької роботи в години дозвілля особового складу і в процесі підготовки, на місці постійної дислокації частини і в бойових умовах; 4) принцип виховання на культурно–історичних цінностях українського народу, його духовних надбаннях; 5) принцип поєднання державної, громадської, особистої ініціативи, який зумовлює використання можливостей виховних заходів культурно–просвітницької роботи, суб'єктів виховного впливу і творчої активності особистості; 6) принцип диференційованого підходу до культурного обслуговування різних груп військовослужбовців; 7) принцип поєднання військових завдань із особливостями соціалізації та проблемами особистості [9; 13; 14; 15].

Отже, змістовне, організаційно і методично правильне врахування таких принципів у культурно–просвітницькому процесі дозволяє з найбільшою ефективністю і доцільністю використовувати їх можливості.

Ми впевнені, що культурологічна робота покликана вирішити багато *завдань*. Назвемо деякі з них – це: озброювати воїнів загальнонауковими і воєнними знаннями; роз'яснювати внутрішню, зовнішню і воєнну політику держави, сприяти перетворенню ідеалів в особисті переконання і норми повсякденної поведінки; надавати військовослужбовцям допомогу в оволодінні бойовою майстерністю; виховувати бойові і морально–психологічні якості; задовольняти їх духовні інтереси і потреби в змістовному дозвіллі; розвивати творчі здібності людей і т. ін.

Система культурного виховання воїнів ЗСУ має цілісний характер з різноманіттям завдань. Провідною домінантою виховання є морально–психологічне забезпечення, що визначає теорію, мету, методику та організацію культурологічної роботи в ЗСУ. Армія будь–якої держави є складовою частиною великого соціального організму, що з'єднаний спільною ідеєю, певними інтересами, духовними вартостями. Кожен військовослужбовець (хоче він того чи ні) об'єктивно включений в загальну духовну атмосферу, яка склалася в конкретному соціальному середовищі та яка обов'язково має певні пріоритетні моральні цінності.

Отже, на нашу думку, належний зміст, обсяг та спрямованість духовних, культурних інтересів, етичних та естетичних потреб воїна, виступає надійним підґрунтям гідного виконання ним військово–функціональних обов'язків. Тільки духовно та культурно розвинена, морально стійка, патріотично загартована людина може бути надійним захисником свого народу.

Список використаних джерел

1. Конституція України.
2. Наказ Міністерства оборони України від 31.12.1999 року №412 «Про Кодекс честі офіцера Збройних Сил України».
3. Наказ НГШ ЗСУ №109 від 14.03.2016 р. «Про затвердження тимчасової настанови з морально–психологічного забезпечення підготовки та застосування ЗСУ».
4. Наказ НГШ ЗСУ №4 від 04.01.2017 р. «Про затвердження інструкції з організації інформаційно–пропагандистського забезпечення у ЗСУ».
5. Бойко О. В., Голик М. М., Романишин А. М. Військове навчання і виховання: навчально–методичний посібник. – Львів: ЛІСВ, 2007. – 153 с.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. – 1440 с.
7. Козирєв М. П. Місце культурно–просвітницької роботи у вихованні воїнів. Збірка наукових праць. – Львів, 1995. – С.59–71.
8. Катиренчук Б. А. Культурологічна підготовка сучасних фахівців військової справи (на прикладі Військового інституту при Державному університеті «Львівська політехніка»). Діалог культур: Україна у світовому контексті // Мистецтво і освіта. Збірка наукових праць. – Львів, 1998. – Вип.3. – С.55–64.
9. Мосов С. П. Філософія і методологічні проблеми воєнної теорії та практики. – К.: НАОУ, 2006. – 308 с.
10. Папікян А. Л. Збройні сили України двадцятого століття. – Львів: ВІ НУ «Львівська політехніка», 1999. – С.95–127; Про відродження історико–культурних і господарських традицій українського козацтва: Указ Президента України // Військо України. – 1995. – №1–2. – С.18.
11. Станіславчук С. М. Культурно–просвітницька робота в ЗСУ (соціально–філософський аналіз): дис. …канд. філос. наук: 09.00.03; Львівський НУ ім. І. Франка. – Львів, 2004. – 19 с.
12. Слюсаренко А. В., Голик М. М., Гула Р. В., Глотов О. Л., Щурко О. М. Християнська мораль та військовий обов'язок. – Львів: АСВ, 2012. – С.6–112.
13 Соціально–політичний словник–довідник / авт. колектив: М. Іщенко, В. Андрушенко, М. Титарчук, П. Маленко. – Черкаси: Відлуння, 1999. – 303 с.
14. Темко В. Головні напрямки культурно–виховної роботи у Збройних Силах України // Народна армія. – 1996. – 18 трав.
15 Фартушний А. Обов'язок захисту Батьківщини в контексті української національної ідеї // Військово–науковий вісник. – Львів: Військ. ін–т Нац. ун–ту, «Львів. Політехніка». – 2000. – Вип.2. – С.144–154.
16. Ходань О. Л. Корпоративна культура офіцера. – Харків: Національна академія Державної прикордонної служби України, 2009. – 123 с.
17. Шевкун Г. М., Грицевич Т. Л., Гузенко І. М. Військовослужбовцю про культуру поведінки: навчальний посібник. – Львів: АСВ, 2014. – 135 с.
18. Шевкун Г. М. Військовий етикет. Навчально–методичний посібник. – Львів: ЛВІ, 2006. – 82 с.
19. Ягупов В. Військове виховання: історія, теорія та методика. – К., 2002. – 300 с.

References

1. Konstytucija Ukrai'ny.
2. Nakaz Ministerstva oborony Ukrai'ny vid 31.12.1999 roku №412 «Pro Kodeks chesti oficera Zbrojnyh Syl Ukrai'ny».
3. Nakaz NGSh ZSU №109 vid 14.03.2016 r. «Pro zatverdzhennja tymchasovoi' nastanovy z moral'no–psyhologichnogo zabezpechennja pidgotovky ta zastosuvannja ZSU».
4. Nakaz NGSh ZSU №4 vid 04.01.2017 r. «Pro zatverdzhennja instrukcii' z organizacii' informacijno–propagandysts'kogo zabezpechennja u ZSU».
5. Bojko O. V., Golyk M. M., Romanyshyn A. M. Vijs'kove navchannja i vyhovannja: navchal'no–metodychnyj posibnyk. – L'viv: LISV, 2007. – 153 s.
6. Velykyj tlumachnyj slovnyk suchasnoi' ukrai'ns'koi' movy / uklad. i golov. red. V. T. Busel. – K.; Irpin': VTF «Perun», 2002. – 1440 s.
7. Kozyrjev M. P. Misce kul'turno–prosvitnyc'koi' roboty u vyhovanni voi'niv. Zbirka naukovyh prac'. – L'viv, 1995. – S.59–71.
8. Katyrenchuk B. A. Kul'turologichna pidgotovka suchasnyh fahivciv vijs'kovoi' spravy (na prykladi Vijs'kovogo instytutu pry Derzhavnomu universyteti «L'vivs'ka politehnika»). Dialog kul'tur: Ukrai'na u svitovomu konteksti // Mystectvo i osvita. Zbirka naukovyh prac'. – L'viv, 1998. – Vyp.3. – S.55–64.

9. Mosov S. P. Filosofija i metodologichni problemy vojennoi' teorii' ta praktyky. – K.: NAOU, 2006. – 308 s.

10. Papikjan A. L. Zbrojni syly Ukrai'ny dvadcjatogo stolittja. – L'viv: VI NU «L'vivs'ka politehnika», 1999. – S.95–127; Pro vidrodzhennja istoryko–kul'turnyh i gospodars'kyh tradycij ukrai'n-s'kogo kozactva: Ukaz Prezydenta Ukrai'ny // Vijs'ko Ukrai'ny. – 1995. – №1–2. – S.18.

11. Stanislavchuk S. M. Kul'turno–prosvitnyc'ka robota v ZSU (social'no–filosofs'kyj analiz): dys. …kand. filos. nauk: 09.00.03; L'vivs'kyj NU im. I. Franka. – L'viv, 2004. – 19 s.

12. Sljusarenko A. V., Golyk M. M., Gula R. V., Glotov O. L., Shhurko O. M. Hrystyjans'ka moral' ta vijs'kovyj obov'jazok. – L'viv: ASV, 2012. – S.6–112.

13 Social'no–politychnyj slovnyk–dovidnyk / avt. kolektyv: M. Ishhenko, V. Andrushenko, M. Tytarchuk, P. Malenko. – Cherkasy: Vidlunnja, 1999. – 303 s.

14. Temko V. Golovni naprjamky kul'turno–vyhovnoi' roboty u Zbrojnyh Sylah Ukrai'ny // Narodna armija. – 1996. – 18 trav.

15 Fartushnyj A. Obov'jazok zahystu Bat'kivshhyny v konteksti ukrai'ns'koi' nacional'noi' idei' // Vijs'kovo–naukovyj visnyk. – L'viv: Vijs'k. in–t Nac. un–tu, «L'viv. Politehnika». – 2000. – Vyp.2. – S.144–154.

16. Hodan' O. L. Korporatyvna kul'tura oficera. – Harkiv: Nacional'na akademija Derzhavnoi' prykordonnoi' sluzhby Ukrai'ny, 2009. – 123 s.

17. Shevkun G. M., Grycevych T. L., Guzenko I. M. Vijs'kovo-sluzhbovcju pro kul'turu povedinky: navchal'nyj posibnyk. – L'viv: ASV, 2014. – 135 s.

18. Shevkun G. M. Vijs'kovyj etyket. Navchal'no–metodychnyj posibnyk. – L'viv: LVI, 2006. – 82 s.

19. Jagupov V. Vijs'kove vyhovannja: istorija, teorija ta metodyka. – K., 2002. – 300 s.

Golik M. M., *Ph.D. in History, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Humanities, Colonel of the Reserve, National Academy of Ground Forms Hetman P. Sagaidachnogo (Ukraine, Lviv), mycolca@gmail.com*

Tomyuk I. M., *Ph.D. in History, Associate Professor, Professor of the Department of Humanities, Lieutenant Colonel of the Reserve, National Academy of Ground Forms Hetman P. Sagaidachnogo (Ukraine, Lviv), mycolca@gmail.com*

Cultural activity as a factor in the formation of the moral and combat qualities of the Ukrainian troops

The article is sanctified to the philosophical problems ofknowledge of nature of in a civilized manner–elucidativework, in relation to forming of high morally–battle internalssof servicemen of Armed forces of Ukraine.

Keywords: *Armed forces of Ukraine, culture, in a civilizedmanner–elucidative work, morally–psychological providing.*

* * *

УДК 783.8:78.071.2:784.1

Сологуб В. Д.,
кандидат педагогічних наук, доцент за наказом кафедри музичного мистецтва, Відокремлений підрозділ «Миколаївська філія Київського національного університету культури і мистецтв» (Україна, Миколаїв), victoriya12ds@gmail.com

Піхтар О. А.,
кандидат педагогічних наук, доцент, декан факультету мистецтв, Відокремлений підрозділ «Миколаївська філія Київського національного університету культури і мистецтв» (Україна, Миколаїв), pihtar@i.ua

Історико–культурологічні аспекти оркестрового та хорового диригування

Розглядається феномен диригування, який береться як явище культури у широкому сенсі цього слова, а не лише як об'єкт вузької сфери музичного виконавства. Завдання даної розвідки – міждисциплінарне «препарування» досліджуваного явища (зокрема, оркестрового та хорового диригування), що вимагає застосування як музикознавчої методології, так і культурологічної. Мета статті реалізується через звертання до генези й еволюції професії керівника музичного ансамблю, що розглядається через аналіз історичних етапів розвитку майстерності диригента: від первіснообщинного (доцивілізаційного) ладу, через давні цивілізації, середньовіччя та до Нового часу й сучасності. Диригентська майстерність розвивається у зв'язку зі становленням вокально–інструментальних жанрів музики. Наголошується на важливості переходу від шумових засобів виразності до безшумних технік, що відповідає зсуву від акустичних методик та стратегій диригування до візуальних: жести, міміка, погляд, рухи корпусу, ніг та рук майстра. У статті наводиться переконлива аргументація: досліджуваний феномен не можна аналізувати як виключно замкнену систему, як деякий вакуум, що не перетинається з іншими культурними інститутами.

Ключові слова: *хорове диригування, оркестрове диригування, вокально–інструментальний жанр музики, професійна підготовка, музичне виконавство.*

Диригентська майстерність таїть в собі багато своєрідних складнощів, на яких систематично наголошують як самі професіонали та музичні педагоги, так і критики та дослідники даної художньої діяльності. Вона – особливий вид музичного мистецтва, головна й принципова відмінність якого полягає в тому, що диригент сам не відтворює жодного звуку, а втілює чутний ним звуковий образ твору через колектив музикантів–виконавців – його основний «інструмент», він також направляє й передає оркестру чи хору ті чи інші творчі накази. Відтак, необхідність у такій багатоплановій ролі – керівника, очільника, вихователя, метра, медіума – виникає при оформленні різних видів вокально–інструментальних жанрів музики. Актуальність звертання до зазначеної теми обумовлена багатофункціональністю ролі диригента, який має бути не лише відмінним музикантом та знавцем теорії, але також концертмейстером та хормейстером. Неодноразово зазначалося, що цю професію може опанувати далеко не кожен – все залежить від специфічних рис або ж диригентських здібностей.

Характер даного дослідження вимагав звернення не лише до оглядових та теоретичних робіт, але також до праць, присвячених аналізові диригування як явища культури, що розвивається історично. У ході написання цієї наукової розвідки ми, таким чином, зверталися до напрацювань та матеріалів Л. Гінзбурга, Н. О. Колеснікової, К. А. Ольхова, А. В. Савадерової, Б. Ф. Смірнова та Н. А. Соболєвої. Ці твори присвячені теоретичним, практичним, педагогічно–методичним аспектам диригування, проблемним питанням, історії феномену, а також розкривають досвід відомих діячів цієї сфери (наприклад, Лео Гінзбурга – радянського диригента та теоретика).

Педагогічна та музикознавча література нараховує великий обсяг праць, присвячених різним аспектам диригування: його виконавській стороні, хоровому та оркестровому різновидам даної художньої діяльності, питанням інтерпретації, технологічним основам майстерності, а також навчальним та педагогічним моментам. Але зрозуміти саму сутність диригування та усвідомити її зв'язок з сучасним соціокультурним контекстом можна, лише занурившись у дослідження вищезазначеного феномену з позиції синтезу культурологічних та музикознавчих методик, підходів, що особливо актуально в умовах панування інтердисциплінарності у науковій сфері.

Відтак, завданням даної розвідки виступає «препарування» диригування (зокрема, оркестрового та

хорового) як феномена не лише музикознавчої області, але й культурологічної.

Диригування як самостійний різновид музичного виконавства виник порівняно нещодавно – менше, ніж 200 років тому. Фігура керівника, метра, на якого може орієнтуватися ансамбль при виконанні вокально–інструментальної музики, обумовлений рядом причин:

1) збільшення кількісного складу виконавців;

2) ускладнення змісту та музичної мови творів.

Тому ґенезу та еволюцію сучасного диригування як культурного феномену неможливо розглядати без прив'язки до історичного розвитку оркестру, змін у його інструментальному складі. Важливе місце у такій стратегії дослідження займає концертна практика та її трансформація, а також загальне побутування музичного мистецтва у різні періоди історії.

Суть досліджуваного різновиду творчої діяльності полягає в організації колективного виконання музики, у забезпеченні художнього ансамблю. Самостійна роль диригентсько–виконавського мистецтва, як було підкреслено вище, утвердилася в процесі його тривалої історичної еволюції. Як самостійний вид музичного виконавства диригування почало розглядатися лише в другій чверті XIX століття, але витоки його сягають давнини – це коріння прослідковується складно, а спадкоємність даного культурного явища переривається час від часу, що характерно, однак, для більшості феноменів культури. Це пов'язано з тим, що саму суть диригування можна окреслити як вираження музики через жест, що відповідає витісненню акустичних форм візуальними. Деякі дослідники притримуються думки, що особливості диригентських жестів укорінені у психофізіологічних особливостях людської природи [4, с. 164]. Адже відомо, що музичні звуки стимулюють виникнення в людині мимовільних рухових м'язових реакцій (тобто міміки, жестів, рухів ніг, корпусу), на вільному вираженні яких було засноване первісне музичне мистецтво. Л. Гінзбург наголошує, що досліджувати диригентське мистецтво у контексті вокально–інструментальних музичних жанрів необхідно починати з кола естетичних проблем. «Розуміння специфічної сутності музичного мистецтва, засноване на досягненнях близьких йому наук (фізіології, психології, фізіологічної акустики, семіотики, лінгвістики тощо) має визначити місце й значення виконавства як одного з соціологічно важливих розділів музичної творчості» [1, с. 300]. Серед визначних майстрів Л. Гінзбург називає, наприклад, феномен Густава Малера [1, с. 9], Фелікса Вейнгартнера [1, с. 16], Вільгельма Фуртвенглера [1, с. 22], Германа Шерхена [1, с. 34] та інших. Надалі розглянемо декілька етапів історичного розвитку диригування.

Доцивілізаційний етап. Жанрово–змістовна основа первісної музики – танець, який акцентує увагу на ритмі. Танцювальні рухи первісної людини супроводжувалися певним ритмом, який задавався підручними засобами – «предками» майбутніх ударних інструментів. Так виник базис, першооснова диригентського мистецтва. Людина – істота, яка постійно відчуває потребу в естетичних переживаннях, яка й штовхає суспільство до створення того, що пізніше стане називатися ансамблем, а відтак, і потребуватиме лідера, який буде скеровувати діяльність такого об'єднання. Спершу управління виконавським колективом здійснювалося за допомогою ударно–шумового, тобто акустичного, способу: відбивання ритму руками, ногами, різноманітними палицями, з використанням стуку та голосу. Можна сказати, що так зародився темпоритм, мета якого – організація процесу колективного виконання. Саме тут з'являється метафора: хор чи оркестр (ансамбль) можна порівняти з організмом, системи органів якого функціонують у єдності, дотримуючись одного ритму. Інше порівняння з біології – колонія вольвоксу, яка складається з множини клітин, але діє як один цілісний організм. Таким чином, той, хто стояв на чолі подібного первісного музичного «ансамблю» і став прообразом диригента, а головним способом керівництва музичною групою, поряд з ударними інструментами, були також рухи тіла.

Етап давніх цивілізацій. Китай, Єгипет, Месопотамія, Індія, Греція та Рим справедливо вважаються колисками культури. Головна арена розвитку досліджуваного нами культурного феномена – давньогрецький театр, в якому одним з найважливіших компонентів був хор, а керівник хору (корифей) виконував функції диригента, перебуваючи на «сцені» (яка й носила назву хора): ритм він задавав ударами котурни по мідних предметах. Культурним надбанням цього етапу стала також стратегія так званого «мнемотехнічного» руху, яка дозволяла позначати висоту звуків, їхню тривалість та силу [2, с. 43]. У цей період переважає вже не танцювальне, а вокальне начало: на перший план висуваються інтонаційно–мелодійні засоби виразності, для передачі яких, відповідно, потрібні й нові техніки диригування. Їхня функція – умовні знаки, введені з метою інформування музичного колективу про ті чи інші параметри звучання. Така система прийомів, що використовувалися при управлінні колективними видами музикування, отримала назву «хейрономії». Етимологічно прослідковується зв'язок даного терміну з давньогрецьким словом «рука», що й відсилає нас до диригентських алюзій. Користуючись комплексом прийомів «хейрономії», корифей вказував виконавцям темп, ритмічний малюнок, динамічні нюанси, візуально відтворював мелодійний контур (рух мелодії). Справедливо відзначити, що застосування «хейрономії» знаменувало перехід від ударно–шумового диригування до сучасного – умовно–жестового.

Середньовіччя. Диригентське мистецтво, як і всі інші види професійної художньої культури, розвивалося під егідою церкви, де музика вважалася супроводом для богослужінь. Ієрархічний лад, який характеризував усі сфери середньовічного життя, породив чітку систему ранжування і в області диригування: наприклад, головний диригент (який носив назву «пріміцеріус») мав право носити атрибут – важкий жезл – прообраз сучасної диригентської палички, а тоді – знак пошани до майстра. У цей час отримує нове життя «хейрономічна» система, яка була ідеальна з огляду на особливості григоріанського хоралу. Відтак, відбувся перехід від шумового способу диригування до безшумному.

Новий час. XVII століття (Італія) – час, коли складаються основи теоретичного осмислення диригентської майстерності, з'являються, наприклад, описи схем тактування. Це уможливлюється через появу сучасної системи нотації: головна ланка темпоральної організації музики – такт. Така структура змушує майстрів шукати

засоби, здатні відображати кожну з долей такту, об'єднуючи їх одночасно у цілісну метричну структуру. Винахід системи «генералбасу» знаменує початок нового етапу у розвитку досліджуваного мистецтва. У XVIII столітті формується явище подвійного диригування, яке особливо було поширене в опері: суть у тому, що тепер поряд з головним диригентом–клавесиністом функцію керування ансамблем виконував скрипаль–концертмейстер або ж хормейстер.

Ця традиція збереглася і в сучасній практиці як один з прийомів репетиційної роботи. Подвійне диригування сьогодні іноді зустрічається в музично–драматичних жанрах (хор, що звучить за сценою, додатковий оркестр на сцені тощо), а також у тих випадках, коли виконавський склад настільки великий, що його складно охопити одному диригентові.

Наприкінці XVIII століття «очільником» колективного інструментального виконавства стає скрипаль–концертмейстер. Керування ансамблем за допомогою гри на скрипці вплинуло й на техніку диригування, збагативши її. Це означає, що з'являється деякий комплекс умовних жестів, емоційно–смислове значення яких зрозуміле всім учасникам ансамблю.

Починаючи з XIX століття, у моду входить диригентська паличка (яка бере витоки ще в середньовіччі). Система умовних жестів, невербаліка керівника оркестру чи хору також набуває подальшого розвитку, адже диригенту «необхідно бути і маяком, і локатором одночасно» [3, с. 17]. Шумовий спосіб остаточно витіснився технікою, побудованою на основі тактування: така просторово–часова схема дозволяла відтворювати різні співвідношення сильних і слабких долей у такті при виконанні музичної фрази. При ознайомленні з музичним твором керівник хору чи оркестру спочатку створює мисленнєвий образ (модель), який потім передає ансамблю [3, с. 13].

Диригентська майстерність не існує окремо від інших соціокультурних інститутів. Наприклад, Б. Смірнов доречно підкреслює, що засоби, використовувані диригентом та критиком, – дуже споріднені між собою: «Отже, диригент і критик як би говорять (один – диригує, інший – пише) про одне й те ж – про музику, тільки різними, хоча в чомусь і схожими, засобами. У першому випадку – це технологічні й разом з тим художньо–образні невербальні засоби. У другому – аналітичні й одночасно художньо–образні вербальні засоби» [5, с. 159].

Диригування є своєрідною комунікацією: спілкуванням майстра з виконавцями, у якому процес передачі інформації здійснюється за допомогою спеціальної мови та неможливий без зворотного зв'язку. Але важливо наголосити на особливості даних, які транслюються диригентом хору чи оркестру: відбувається пересилання «художньої інформації – відображення емоційного стану диригента–виконавця, його ставлення до змісту даного музичного твору, до його образу» [6, с. 151].

Тож, взаємодія майстра–керівника з хором чи оркестром характеризується наступними факторами:

1) рівнем мануальної техніки: важливим тут є комплекс професійних навичок диригента, який має допомагати виконавцям підтримувати ансамбль, а не заважати; складні моменти прояснюються для хору чи оркестру жестами керівника;

2) майстерність репетиційної діяльності, методи, прийоми, за допомогою яких майстер домагається від ансамблю того чи іншого результату виконання;

3) внутрішній стан диригента, особливості його поведінки: психічний стан керівника грає іншу роль, ніж аналогічний настрій для інструменталіста; майстер одночасно пропускає крізь себе емоційно–чуттєву інтерпретацію виконуваного твору, але при цьому має залишатися спокійним та врівноваженим.

Часто диригентсько–виконавське мистецтво розглядається дослідниками у вакуумі, окремо від соціологічних, культурних (у вузькому сенсі) та інших подій. Але, на прикладі цієї статті, ми побачили, що такий підхід є у корні невірним, оскільки зазначене явище перетинає так чи інакше всі сфери буття людини, особливий акцент роблячи на ставленні музики до реальності.

Висновки з проведеного дослідження. У даній науковій розвідці було логічно прослідковано ґенезу диригування як культурного явища (у широкому сенсі цього слова), його зв'язок з різними інститутами (у статті наводився, зокрема, приклад критики), довівши, що досліджуваний феномен не можна назвати належним лише до вузької сфери музичного виконавства. Зазвичай, цей вид художньої діяльності набув самостійності, як вважають експерти, досить пізно, але його спадкоємність прослідковується вглиб століть – аж до первіснообщинного ладу. Диригентська майстерність розвивається у зв'язку зі становленням вокально–інструментальних жанрів музики. У процесі еволюції це мистецтво пройшло шлях від шумових технік до опанування керівником оркестру чи хору комплексу міміки та жестів, тобто відбулося заміщення акустичних практик візуальними. Звертання до даної проблематики не втрачає актуальності, оскільки професія диригента вимагає всебічної та ґрунтовної підготовки, а нюанси універсального «рецепту» підготовки майстра все ще залишаються багато в чому таємницею.

Список використаних джерел

1. Гинзбург Л. Избранное: Дирижеры и оркестры. Вопросы теории и практики дирижирования. – М.: Советский композитор, 1982. – 304 с.

2. Колесникова Н. А. Основы теории и методики обучения дирижированию: учебно–методическое пособие / Н. А. Колесникова. – Владимир: Изд–во ВлГУ, 2012. – 351 с.

3. Ольхов К. А. Теоретические основы дирижерской техники. – СПб.: Музыка, 1984. – 160 с.

4. Савадерова А. В. История развития дирижирования как вида музыкального исполнительства / А. В. Савадерова // Международный научный журнал «Символ науки». – 2015. – №7. – С.163–167.

5. Смирнов Б. Ф. Дирижерское искусство как объект эстетической оценки музыкальной критики (теоретические заметки) / Б. Ф. Смирнов // Вестник Челябинского государственного университета. – 2011. – №6 (260). – С.156–163.

6. Соболева Н. А. О сущности художественной техники дирижирования / Н. А. Соболева // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2011. – №140. – С.148–152.

References

1. Ginzburg L. Izbrannoe: Dirizhery i orkestry. Voprosy teorii i praktiki dirizhirovanija. – M.: Sovetskij kompozitor, 1982. – 304 s.

2. Kolesnikova N. A. Osnovy teorii i metodiki obuchenija dirizhirovaniju: uchebno–metodicheskoe posobie / N. A. Kolesnikova. – Vladimir: Izd–vo VlGU, 2012. – 351 s.

3. Ol'hov K. A. Teoreticheskie osnovy dirizherskoj tehniki. – SPb.: Muzyka, 1984. – 160 s.

4. Savaderova A. V. Istorija razvitija dirizhirovanija kak vida muzykal'nogo ispolnitel'stva / A. V. Savaderova // Mezhdunarodnyj nauchnyj zhurnal «Simvol nauki». – 2015. – №7. – S.163–167.

5. Smirnov B. F. Dirizherskoe iskusstvo kak ob#ekt jesteticheskoj ocenki muzykal'noj kritiki (teoreticheskie zametki) / B. F. Smirnov // Vestnik Cheljabinskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2011. – №6 (260). – S.156–163.

6. Soboleva N. A. O sushhnosti hudozhestvennoj tehniki dirizhirovanija / N. A. Soboleva // Izvestija Rossijskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A. I. Gercena. – 2011. – №140. – S.148–152.

Sologub V. D., *candidate of pedagogical science, associate professor in the chair of Musical art of separate department, «Mykolaiv branch of Kyiv national university of culture and arts» (Ukraine, Mykolaiv), victoriya12ds@gmail.com*

Pikhtar O. A., *candidate of pedagogical sciences, associate professor, a dean of the faculty of arts of the separate department, «Mykolaiv branch of Kyiv national university of culture and arts» (Ukraine, Mykolaiv), pihtar@i.ua*

Historical and cultural aspects of orchestral and choral conducting

The article devoted to the phenomenon of conducting, which is taken as a phenomenon of culture in the broad sense of the word, and not only as an object of a narrow sphere of musical performance. The task of this scientific research is the interdisciplinary «preparation» of the investigated phenomenon (in particular, orchestral and choral conducting), which requires the application of both a musicology methodology and a culturological one. The purpose of the article is realized by addressing the genesis and evolution of the profession of the head of the musical ensemble. In this process, not the least role is played by the analysis of the historical stages in the development of mastery of the conductor from the primitive communal (pre–civilizational) system, through ancient civilizations, the Middle Ages and up to the New Time and the present. The conductor's skill develops in connection with the development of vocal–instrumental genres of music. The importance of the transition from noise means of expressiveness to noiseless techniques is noted, which corresponds to a shift from acoustic techniques and methods of conducting to the visual: gestures, facial expressions, look, movements of the body, legs and hands of the master. The article cites convincing arguments: the investigated phenomenon cannot be analyzed as an exclusively closed system, as a kind of vacuum that does not intersect with other cultural institutions.

Keywords: *choral conducting, orchestral conducting, vocal–instrumental genre of music, professional training, musical performance.*

* * *

УДК 3.34.378

Балута Т. П.,
кандидат політичних наук, старший викладач кафедри філософії, історії та політології, Одеський національний економічний університет (Україна, Одеса), kyzik–kyzik@mail.ru

Проблема оновлення освіти в умовах глобалізації

Мета роботи: розглянути і проаналізувати деякі аспекти стану вищої освіти України на етапі впливу глобалізації як всесвітнього явища. Звернута увага на формування національної ідентичності українських вузів, та дії на інтеграцію в умовах глобалізації, інтернаціоналізації і діалогу культур. Визначити тенденції в розвитку вищої освіти в умовах культурної та економічної глобалізації, окреслити основні документи та інституційні установи, на яких лежить основа глобалізаційних змін.

Для будь–якої країни, що прагне увійти в число світових лідерів за рахунок збільшення свого національного потенціалу, один з пріоритетних питань – це розвиток системи освіти. І в світовій економіці освіта давно і стабільно стала дорогим і дуже цінним товаром, а сталий розвиток країн визначається не стільки їх природними ресурсами, а загальним рівнем освіти нації. Сьогодні не можна привести жодного прикладу держави, що володіє «сильною економікою і поганим освітою» або, навпаки, «слабкою економікою і хорошою системою освіти».

Освіта як соціальний інститут відображає базові процеси всього суспільства. З розвитком суспільства, ускладненням його соціально–економічних умов змінюються виробництво, знаряддя праці, людина і технології у виробництві. Відповідно до цих глобальними змінами змінюються, підвищуються вимоги до системи освіти, якості освіченості людини.

Ключові слова: *освіта, суспільство,держава, національні особливості, європейський простір, глобалізація.*

Процес глобалізації – об'єктивне і закономірне явище в історії людства, і в цьому сенсі його можна розглядати як етап соціального прогресу. Весь світ рухається в певному напрямку, а саме, в напрямку посилення його цілісності в усіх сферах функціонування [1]. Глобалізація являє незворотній, історично унікальний об'єктивний процес, який передбачає інтенсифікацію виробничо–економічних, соціальних, політичних і культурних інтеракцій у всесвітньому масштабі, що призводить до уніформізації світу у всіх областях і проявляється в появі соціальних зв'язків, солідарності та ідентичності в наднаціональному масштабі. Як відзначають автори теорій глобальних трансформацій (Е. Гідденс, М. Кастельс, Ф. Ферраротті, І. Валлерстайн), глобалізація передбачає абсолютно нове ставлення до простору і часу, коли суспільства потрібно розглядати лише як систему в оточенні інших систем [2].

Слід зауважити, що ця тема достатньо вивчалась у минулому, але сучасність висуває нові виклики, які вимагають вирішення у науковому і практичному відношенні. Значний внесок у вивчення процесу глобалізації та його впливу на розвиток освіти зробили Л. Райсберг, А. Урсул, Ф. Альбах, Л. Рамблі, С. Канінгхем, М. Акулич, В. Андрущенко, В. Байденко, Я. Болюбаш, І. Найдьонов, М. Степко, А. Сбруєва, В. Шинкарук, В. Нечаєв, В. Добреньков. Українські та закордонні вчені приділяють зазначеній проблемі багато уваги М. Алле, Л. А. Антонюк, О. Г. Білорус, І. Валлерстайн, В. М. Геєць, С. В. Глазьєв, Н. І. Гражевська, Б. М. Данилишин, Я. А. Жаліло, П. Кругман, Д. Г. Лук'яненко, К. Омае, В. І. Мунтіян, Ю. М. Пахомов, А. В. Степаненко, Т. Фрідмен, Ф. Уебстер, Ф. Фукуяма та інші.

Отже, сучасний стан українського суспільства обумовлено процесом входження в світове цивілізоване співтовариство. Даний процес характеризується рядом об'єктивних факторів і обставин. Це, природно, зачіпає і такий соціальний інститут, як освіта. Йдеться, перш за все, про те, що в сучасному світі зросла роль освіти, яке стало одним з вирішальних, визначальних чинників ефективного розвитку суспільства.

Сьогодні основа розвитку нашої країни – це орієнтація на створення високоосвіченого, висококваліфікованого суспільства, в якому праця приймає все більш інтелектуальні форми. Тому на перший план висуваються нові завдання в галузі освіти, в тому числі наявність добре збалансованої, наукомісткої, якісної, економічно ефективної, що відповідає сучасним вимогам системи.

Не випадково, що питання, пов'язані зі станом системи освіти в Україні, її розвитком і вдосконаленням знаходяться під пильною увагою Міністерства освіти України. І розвиток освіти на всіх рівнях, це наявність збалансованої, відповідної кращим світовим стандартам, але з урахуванням своїх національних особливостей і пріоритетів системи освіти – це фундамент майбутнього незалежної України.

Можна стверджувати, що наша держава включена в глобальні освітні процеси, але пріоритет – це зміцнення національної системи освіти. Тому і при розробці загальної стратегії необхідно орієнтуватися на наявні досягнення, національні особливості і традиції. Ось базові положення, на основі яких повинна будуватися стратегія розвитку системи освіти: головне навчити навчатися.

Обсяг знань постійно змінюється. Тому головне сьогодні – не «транслювати» знання, не вивчити напам'ять підручники, довідники, технології, а саме «навчити вчитися». Стрімкий прогрес, розвиток всіх галузей науки і техніки вимагають від фахівців не тільки наявності відповідних знань, умінь і навичок, а й постійного самовдосконалення через систему безперервної освіти. Ця теза присутня і в доповідях ЮНЕСКО, де в якості пріоритетного завдання сучасної політики освіти сформульована стратегія «навчання через все життя» [3].

На сучасному етапі в розвинутих країнах світу говорять про необхідність розвитку освіти в напрямку його фундаментальності, посилення математичного і природничо–наукового профілів. Тому одним з основних завдань – це виробити розумний баланс між універсальністю знань, їх фундаментальним характером і практичною орієнтованістю на потреби реального сектора економіки. Де одним з головних пріоритетів виступає якісна освіта.

Наприклад, радянська модель освіти, що поєднувала в собі розумну строгість міркувань з простотою і доступністю матеріалу, а також перевагу змістовними, а не формальними конструкціями, являла собою одну з кращих в світі на відповідному етапі розвитку суспільства. Зрозуміло, що виробити в сучасних умовах «розумний баланс» в системі освіти виступає завданням не простим. Крім того, при розробці освітніх програм необхідно враховувати сучасний розвиток інформаційних технологій та їх активне впровадження в освітній процес [4, с. 35, 39].

Сучасний стан економіки і суспільства вимагає істотних, а в деяких напрямках корінних, структурних змін професійної освіти в країні. На жаль, сьогодні ця система слабо орієнтована на сучасний ринок праці. Звідси і парадокс: людей з вищою освітою у нас багато, але не вистачає справжніх фахівців з набором сучасних знань. Тому світова тенденція – це підвищення популярності серед абітурієнтів технічних і природничо–наукових спеціальностей як мінімум до 30 – 40% від загальної кількості учнів. Разом з тим, за результатами досліджень німецької компанії PrognosAG, на ринку праці Німеччини до 2020 року буде не вистачати понад 1,2 мільйона фахівців, які отримали професійну технічну освіту. Голова Союзу баварської економіки Бертрам Броссардт заявив, що зараз «відбувається переорієнтація ринку праці в питаннях браку фахівців на професії, які вимагають проходження професійного навчання або ж отримання середньої технічної освіти». У нас же підприємства промислово–виробничого комплексу відчувають гострий кадровий голод, перш за все, у високотехнологічних сферах економіки. Очевидно, що старими методами нові проблеми не вирішити. Не обійтися без нового механізму формування соціального замовлення, реструктуризації мережі закладів професійної освіти, зміни їх інституційного характеру, якісного оновлення складу педагогічних працівників [5].

Особлива проблема – це підвищення привабливості для молоді, так і в суспільному середовищі в цілому виробничо–технічних професій і спеціальностей. Тут варто говорити про різноманіття шляхів отримання професії, можливості продовжувати освіту, ефективної профорієнтаційної та консультаційної роботи, забезпечення високої якості не тільки професійної, а й загальноосвітньої підготовки, відповідно кваліфікаційних вимог сучасного ринку праці рівню отриманої компетентності, перспективи зайнятості, престижно обраної професії. У вирішенні цієї проблеми задіяні далеко не всі наявні резерви.

Важлива особливість сучасної освіти – це його організаційне різноманіття. Наприклад, те, що у нас називається середньою спеціальною освітою, у багатьох країнах Європи включено в систему вищої школи. Є й зворотні приклади – це загальні дисципліни першого року навчання за нашими програмами вищої школи в деяких країнах освоюються в рамках профільного навчання в старших класах. Дуже популярні і широко поширені дворічні програми, які не закривають можливість подальшого навчання, але дають шанс освоїти прикладну спеціальність і знайти роботу (наш аналог середньої спеціальної освіти). Необхідно враховувати, що зараз одночасно йдуть процеси, спрямовані на уніфікацію систем освіти в руслі підходів, закріплених в Міжнародній стандартній класифікації освіти 2011 року (МСКО 2011), якій дотримуємося і ми. Слід найсерйознішим чином враховувати і активно впроваджувати дистанційні форми навчання на всіх рівнях освіти [6].

До освіти не можна ставитися лише як до процесу накопичення і передачі знань. В сучасних умовах основним завдання освіти полягає в здібності і вмінні критично мислити, а також навички і вміння вчитися. Навчання таким здібностям – це завдання викладача ВНЗ. Тому важливо, щоб змінювалися сам викладач, його професійна компетентність і навички, умови його роботи і життя. Без цього всі намічені перетворення і новації будуть приречені.

Один з базових елементів підйому економіки країни – підвищення рівня університетської освіти з урахуванням загальних процесів глобалізації. За результатами досліджень Національної асоціації консультантів з питань прийому в коледжі, в США головними трендами в системі вищої освіти сьогодні є інтенсифікація академічної мобільності студентів, значне збільшення частки іноземних студентів у вищих навчальних закладах, поширення практики онлайн–надходжень до вузів і повсюдне впровадження дистанційних форм навчання . Наприклад, вступ до вузу через інтернет стає звичайною практикою. Так, в 2015 році більше 92% американських коледжів і університетів активно використовували таку форму зарахування. При цьому основний акцент зроблено на дистанційну форму навчання. Очевидно, що при цьому кількість студентів і географія країн, з яких вони прибули, збільшуються в рази. За експертними оцінками, в найближчі роки завдяки поширенню дистанційних форм навчання кількість іноземних студентів в США зросте до 7 мільйонів. Разом з тим, на мою думку, онлайн–курси не можуть повністю замінити традиційну модель навчання. З точки зору Дафни Коллер, співзасновниці освітньої платформи Coursera, онлайн–курси гарні для передачі базових навичок і знань, але поки не можуть забезпечити багато з того, що є при традиційній формі навчання. Тому найбільш розумною видається змішана модель навчання, коли основну інформацію студенти отримують дистанційно, а час безпосередньо заняття викладач витрачає на активну взаємодію зі студентом [7].

Необхідно враховувати ситуацію об'єктивної реальності, що сьогодні однією з характерних рис вищої освіти є її перетворення з елітарного в масове. Ще в недалекому минулому не більше 15 – 17% випускників середніх шкіл вступали до вузів, і така ситуація була в більшості країн світу. В кінці XX століття вищу освіту стало перетворюватися в масове, подібна тенденція не обійшла стороною і Україну.

У Болонській моделі передбачені три основних цикли освіти: бакалаврат, магістратура та докторантура. Останні два вважаються елітарною освітою. У розвинених країнах в середньому від 70 до 80% студентів навчаються на рівні бакалаврату, на рівні магістратури – лише близько 20 – 30%, а в докторантуру потрапляють не більше 2 – 5%. В результаті бакалаврат сьогодні фактично являє собою базову освіту. Тому в сучасних умовах перестають бути прийнятними і ті критерії оцінки вищої освіти, які застосовувалися в недалекому минулому, так як вони орієнтувалися на доступне лише небагатьом елітарне освіту. Тобто претензії до якості вищої освіти повинні бути не тільки на адресу студентів і їх слабку підготовку, а й на адресу університетів, які не цілком готові навчати студентів в такій кількості. І ця проблема не тільки українських вузів [8].

В цілому ж глобалізація – складний процес для університетів і вимагає зміни системи мислення про освіту і його практиці на найглибшому і високому рівні. Може бути, навіть більшою мірою, ніж в сфері економіки. До числа важливих елементів такого осмислення відноситься необхідність координації роботи для університетів, необхідність вчити студентів думати і діяти в глобальних умовах, в тому числі при використанні практики навчання. Тому, одним з головних пріоритетів у розвитку вищої освіти в нашій країні повинна бути модернізація як змісту, так і методів, підходів і структури навчання відповідно до корінних змін у внутрішньому і зовнішньому середовищі. При цьому головний і визначальний момент – це збереження якості освіти.

Але виконати модернізацію системи вищої освіти можливо тільки за умови реформування університетів з орієнтацією на глобалізацію і інтернаціоналізацію освітньої та наукової діяльності. Це в свою чергу вимагає подолання інерції, накопиченої в останні десятиліття в вузах. Зараз не обійтись без впровадження системи мережевої взаємодії університетів, де вузи одного напрямку і спеціалізацій на підставі узгоджених навчальних програм і планів збираються в мережу з центром, в якості якого виступає провідний вуз, що забезпечує мобільність студентів між університетами . При цьому магістратура відкривається головним чином в провідному вузі за умови наявності відповідних наукових шкіл. Мережеві взаємодії установ вищої освіти слід активізувати роботу зі створення центрів суспільного користування з сучасним науковим і технологічним обладнанням. Вони повинні функціонувати при провідних установах вищої освіти, але в той же час перспективи їх розвитку при коледжах для більш активної кооперації з вузами. Для цього необхідно провести серйозне переоснащення навчальних закладів навчальним і науковим обладнанням.

Список використаних джерел

1. Глобализация [Электронный ресурс]. – URL: http://dic.academic.ru/searchall.
2. Каковы причины и основные черты глобальной трансформации? [Электронный ресурс]. – URL: http://bulgarlar.ru/kakovy_prichiny_i_osnovnye_cherty–2.html
3. UNESCO. General Conference; 37 th; Medium–Term Strategy, 2014–2021; 2014. – http://unesdoc.unesco.org
4. Волобуєва Т. Б. Сучасні освітні моделі. Інноваційні освітні системи: метод. посібник / Т. Б. Волобуєва. – Донецьк: Витоки, 2007. – 64 с.
5. Prognos AG – Wir geben Orientierung. – https://www.prognos.com/
6. Esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/.../5139/.../inf_analit_diyaln.pd
7. Дафна Колер. Чему нас учит онлайн–образование.
8. Парейяда Франсес Соле, Бертран Йозеп Колль, Эрнандес Тереса Наварро. Университетское планирование и развитие. – http://www.aha.ru/~moscow64/educational_book/educational_book7/

References

1. Globalizacija [Jelektronnyj resurs]. – URL: http://dic.academic.ru/searchall.
2. Kakovy prichiny i osnovnye cherty global'noj transformacii? [Jelektronnyj resurs]. – URL: http://bulgarlar.ru/kakovy_prichiny_i_osnovnye_cherty–2.html
3. UNESCO. General Conference; 37 th; Medium–Term Strategy, 2014–2021; 2014. – http://unesdoc.unesco.org
4. Volobujeva T. B. Suchasni osvitni modeli. Innovacijni osvitni systemy: metod. posibnyk / T. B. Volobujeva. – Donec'k: Vytoky, 2007. – 64 s.
5. Prognos AG – Wir geben Orientierung. – https://www.prognos.com/
6. Esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/.../5139/.../inf_analit_diyaln.pd
7. Dafna Koler. Chemu nas uchit onlajn–obrazovanie.
8. Parejjada Franses Sole, Bertran Jozep Koll', Jernandes Teresa Navarro. Universitetskoe planirovanie i razvitie. – http://www.aha.ru/~moscow64/educational_book/educational_book7/

Baluta T. P., *PhD in Political Sciences, Senior Lecturer of the department of philosophy, history and political science, Odessa National Economic University (Ukraine, Odessa), kyzik–kyzik@mail.ru*

The problem of renewing education in the context of globalization

Objective: to review and analyze some aspects of the state of higher education in Ukraine at the stage of the impact of globalization as a worldwide phenomenon. Attention is drawn to the formation of the national identity of Ukrainian universities, and actions to integrate in the context of globalization, internationalization and dialogue of cultures. Identify trends in the development of higher education in the context of cultural and economic globalization, outline the main documents and institutional institutions on which the basis for globalization changes lies.

For any country that aspires to become one of the world leaders by increasing its national potential, one of the priority issues is the development of the education system. And in the world economy, education has long and consistently become an expensive and very valuable commodity, and the sustainable development of countries is determined not so much by their natural resources, but by the general level of education of the nation. Today, we can not cite any example of a state with a «strong economy and poor education» or, conversely, «a weak economy and a good education system».

Education as a social institution reflects the basic processes of the whole society. With the development of society, the complication of its socio–economic conditions is changing production, tools, people and technology in production. In accordance with these global changes, the requirements for the education system and the quality of human education are being increased.

Keywords: *education, society, state, national characteristics, European space, globalization.*

* * *

УДК 37:316.324.8:141.7(045)

Кушнікова С. В.,
старший викладач кафедри виховання, культури здоров'я, професійної та позашкільної освіти, КВНЗ «Дніпровська академія неперервної освіти» (Україна, Дніпро), svkysik@gmail.com

Необхідність інноваційних трансформацій освіти в умовах інформаційного суспільства

Обґрунтована актуальність філософського аналізу інноваційних трансформацій інституту освіти, детермінованих стрімким розвитком інформаційних та комп'ютерних технологій.

Доведено, що завдяки модернізації освіти забезпечується формування та розвиток інтелектуального потенціалу суспільства, здійснюється підготовка спеціалістів, які забезпечать успішний розвиток держави.

Аргументується необхідність урахування особливостей кожного покоління для побудови навчальної та наукової діяльності і вдалої комунікації в освітньо–виховному процесі.

Ключові слова: *освіта, соціум, інформаційне суспільство, теорія поколінь, покоління Z, трансформації освіти.*

Стрімкі соціальні трансформації XXI ст., породжені процесами глобалізації, інформатизації, мультикультуралізмом, навалою культурних інновацій та комунікативною відкритістю сучасного світу, актуалізують суттєві зміни в освітньому сегменті суспільства. Якою б затишною та звичною не була пануюча пострадянсько–консервативна модель освітніх інтеракцій, прийшов час позбавитися від рудиментів Модерну в освітній сфері, припинити ностальгічну рефлексію з приводу «радянської системи освіти», знайти нові виміри функціонального потенціалу освітніх інституцій, визначити нові параметри їхніх організаційних форм, забезпечити можливість перетворення звичних освітніх інституцій на самореферентні соціальні системи. «Нова виробнича система, що привнесена інформаційним суспільством, базується на інноваціях, на більш відкритій та невимушеній формі організації з широкими повноваженнями для прийняття рішень на місцях й більшою широким розповсюдженням знань та інформації серед різноманітних суспільних верств» [1, с. 165].

Важливо враховувати також те, що сучасне суспільство репрезентоване у освітянському та соціально–філософському дискурсах як суспільство знань, тому суттєво збільшується значення вищої освіти. Суспільство має усвідомити, що освіта – це не лише засіб кар'єрного успіху, а й соціальна та екзістенціальна цінність. У біномі «суспільство–освіта» обидва складники мають бути рівноправними та взаємозалежними, адже «щоб людина стала людиною, вона має отримати освіту» [2, с. 16], більш того «освіта є не що інше, як культура індивіда» [3, с. 35]. Саме тому освітянський дискурс має аргументувати необхідність модифікації або й повної трансформації світоглядних настанов, що ґрунтується на перевагах сучасних інформаційних та комунікаційних технологій, гуманістичних та етичних принципів у відповідності до ідеалів «суспільства знань».

Окрім того, неабиякою проблемою сучасного суспільства є світоглядний та аксіологічний конфлікт поколінь, оскільки останні сповідують абсолютно різні ідеали та керуються інколи діаметрально протилежними цінностями, адже «нинішні школярі – покоління, яке звикло отримувати інформацію, насамперед, візуально» [4, с. 57], покоління, дитинство якого припало на період технологічного буму. Атрибутивними ознаками представників цього покоління є або гіперактивність, синдром дефіциту уваги, або, навпаки, схильність до аутизму як наслідок надмірної активності у віртуальній реальності замість соціальної, інфантилізм. Позаяк «старше покоління, маючи певні ускладнення в процесі адаптації до сучасних викликів, намагається засобами системи освіти минулої епохи здійснювати підготовку нового покоління до викликів майбутнього… особливого значення набувають протиріччя між представниками педагогічного корпусу та їх учнями/студентами в соціально–психологічному контексті» [5]. Наслідком цього стає значна комунікативна прірва між поколіннями, яку надзвичайно важко подолати, розрив послідовності соціального наслідування та передачі соціального досвіду. Усе це й визначає актуальність проблеми, якій присвячена репрезентована розвідка.

Розгляду філософсько–освітянської проблематики присвячено багато праць. Наголосимо на доробках вітчизняних і зарубіжних філософів, освітян та педагогів В. Андрущенка, Т. Андрущенко, А. Бойко, В. Босенка, В. Воронкової, С. Клепка, В. Кременя, С. Куцепал, В. Муляра, І. Предборської, Д. Свириденка, С. Терепищого та ін.

Проте, не зважаючи на популярність та активну обговорюваність зазначеної проблематики, спостерігається недостатня увага до вивчення інноваційної складової освітнього процесу, відсутність філософського узагальнення проблем та перспектив освітянської інноватики.

Мета статті полягає у здійсненні філософської рефлексії інноваційного використання інформаційно–комунікаційних засобів і технологій XXI століття, обґрунтування необхідності розробки теоретичних моделей і практичного втілення методик інноваційного розвитку освіти.

Сучасне суспільство прийнято називати інформаційним суспільством або «суспільством знань», характерною ознакою якого є трансформація ролі освіти, яка вже не визнається лише засобом евристичного збагачення особистості, а перетворюється на рушійну соціальну силу, оскільки в сучасних економічних умовах затребуваними стають такі здатності особистості як критичне мислення, аналітичні здібності та бажання і можливості постійного самовдосконалення. «Розвиток суспільства в цілому і держави зокрема залежить від рівня освіченості в розумінні володіння певними знаннями з можливістю їх ефективного використання для особистісних, внутрішньо мотивованих та суспільних потреб, які не повинні перебувати між собою в світоглядному дисонансі. Такі критерії представника соціуму формується через освітні технології» [1, с. 164].

Інформаційно–технологічний розвиток сучасного суспільства зумовлює потребу в постійному оновленні знань та підвищенні кваліфікації, що перетворює освіту в неперервний процес протягом усього життя індивіда [6, с. 123]. Тому освітянська сфера змушена реагувати не лише на запити особистості, а й враховувати вимоги ринку освітніх послуг і праці, пам'ятати про шалену конкуренцію у світі бізнесу, де потрібні висококваліфіковані фахівці, відповідно, готувати не просто освічену особистість, а особистість–борця, особистість креативну.

Система масового споживання у XXI ст. поступається місцем системі виробництва для диверсифікованого споживання. Нові комп'ютерні технології дають можливість виробництва малих кількостей продукції, які задовольняють різноманітні потреби споживачів, домінуючими стають форми багатопродуктового виробництва, в якому основна увага приділяється робочим командам та здібностям робітників адаптуватися до змін, умов і вимог [7, с. 5–6]. «Модель організації масового виробництва, яка потребує лише технічних знань працівника на робочому місці, відходить в минуле» [1, с. 164]. За таких умов актуалізується потреба створення інноваційного

освітнього середовища, яке «орієнтоване на формування у викладачів творчого підходу до професійно–педагогічної діяльності, особистого творчого досвіду і самостійне отримання інформації, необхідних для формування педагогічної культури» [8, с. 27] та здатне забезпечити розвиток особистісного освітнього потенціалу кожному зацікавленому члену суспільства. Інформатизація життя суспільства в принципі сприяє його гуманізації та реалізації людського потенціалу в суспільному розвитку [6, с. 122].

Освіта модерного зразка орієнтувалася на вироблення у особистості навичок репродуктивного сприйняття та лінійного або, якщо скористатися терміном американського психолога Дж. Гілфорда, – конвергентного, спрямованого лише на один можливий варіант вирішення проблеми, мислення, тоді як освіта інформаційного суспільства прагне до розвитку багатомірного або, за Дж. Гілфордом, дивергентного мислення, яке передбачає значну варіативність рішень проблеми. Це надзвичайно важке завдання, якщо враховувати, що сучасне покоління учнів схильне до так званого «синдрому Пітера Пена», який проявляється в небажанні брати на себе дорослі обов'язки та відповідальність, обираючи замість цього споживацький, інфантильний спосіб життя, вважаючи, що їхні батьки мають забезпечити їм гідне та комфортне доросле життя.

Відомий спеціаліст в сфері освіти та особистісного зростання К. Робінсон вважає, що сучасна система освіти є результатом промислової революції XIX ст., в той час вона звісно була прогресивним інструментом формування особистості, надавала людині універсальні уявлення про об'єктивну дійсність. Пройшло 150 років, відбулися якісні зміни в багатьох сферах людської життєдіяльності, тому зазначена освітня парадигма втратила свій прогресивний потенціал, перетворилася на сферу послуг і втратила своє головне призначення – збагачувати особистість, вчити канонам та правилам взаємодії та міжособистісної комунікації. «З моменту народження діти виявляють неабияку жагу до знань, але, на жаль, в школі ця жага у багатьох починає зменшуватися. Плекання її протягом усього навчання – це ключ до трансформації системи шкільної освіти» [9, с. 17].

Вже не є актуальним засвоєння учнем або студентом максимального обсягу навчального матеріалу, оскільки наявні широкі можливості використання різноманітних баз даних та додаткових джерел інформації, тому значно більше цінуються вміння визначати сутність предметів та явищ об'єктивної дійсності та орієнтуватися в перспективах їхнього розвитку. У цьому контексті актуальною є думка С. Ягодзинського, стосовно того, що основне завдання сучасної освіти – перейти від трансляції наукових знань до цілеспрямованого вільного оперування ними, до пошуку шляхів трансформації його на інноваційну інформацію, яка може бути ефективно використана в певних сферах суспільного життя: економіці, політиці, мистецтві, освіті, науці тощо [10, с. 86].

Також потрібно враховувати суттєві відмінності сучасного покоління учнів, його прийнято називати поколінням Z або «народжені з інтернетом в руках», відповідно до термінології теорії поколінь, яка була розроблена в 90–х роках минулого століття американськими вченими Н. Хоувом та В. Штраусом. «Цінності сім'я і дружба для них на першому плані, до п'ятірки потрапляють ще любов, кар'єра і гроші. Це майбутні сімейні кар'єристи. «Z» – перше покоління, яке повністю народилося в часи глобалізації та постмодернізму» [5]; «представники цього покоління виросли в світі, у якому можливості просто безмежні, а ось часу на все не вистачає. Саме тому вони адаптувалися до необхідності дуже швидко оцінювати і «просіювати» величезні обсяги інформації» [11]. Проте, це покоління, представники якого значно краще вправляються с технікою та різними «навороченими» гаджетами, аніж розуміються на емоціях та мотивах як власної поведінки, так і поведінки оточуючих, матеріальне для них зрозуміліше і доступніше за духовне. Саме тому, зауважує А. Бойко, моделлю особистості в сучасній парадигмі освіти має стати інноваційна людина, яка розглядає оточуючий світ не як сталу, гармонійну структуру, до якої потрібно пристосовуватися, а як сферу пізнавальної та практичної невизначеності, яку потрібно редукувати як послідовність різноманітних труднощів, що необхідно подолати [1, с. 166].

Висновки. Стрімкі соціальні та технологічні зміни формують нові виклики царині освіти, де актуальними стають проблеми стрімкого темпу оновлення знань, інформаційних ресурсів та технологій, трансформації філософських світоглядних настанов, орієнтирів у контексті цінностей гуманістичного суспільства, якісної зміни як парадигми освіти в цілому, так і всіх суб'єктів системи освіти (керівників, викладачів, студентів, вчителів та школярів). Освіта XXI століття покликана формувати, розвивати та плекати інтелектуальний потенціал суспільства, готувати спеціалістів, які забезпечать успішний розвиток держави, враховуючи особливості кожного покоління для побудови навчальної та наукової діяльності й результативної освітньо–виховної комунікації.

Освітяни на всіх рівнях освіти (від початкової школи і до вишу) повинні усвідомити необхідність переходу до моделі творчої, індивідуалізованої, гуманістично спрямованої освіти, яка забезпечить отримання соціально орієнтованого набору навичок та вмінь, завдяки яким особистість зможе буди затребуваною та успішною.

Список використаних джерел

1. Бойко А. І. Освіта в інформаційному суспільстві: очікування і виклики / А. І. Бойко // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2015. – №63. – С.164–172.

2. Коменский Я. А., Локк Д., Руссо Ж.–Ж., Песталоцци И. Г. Педагогическое наследие / Сост. В. М. Кларин, А. Н. Джуринский. – М.: Педагогика, 1988. – 416 с. – (Б–ка учителя).

3. Гессен С. И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию / С. И. Гессен. – М.: Школа–Пресс, 1995. – 447 с.

4. Буган Ю. В. Теорія поколінь і STEM освіта / Ю. В. Буган // STEM–освіта та шляхи її впровадження в навчально–виховний процес. – Тернопіль, 2017. – С.57–60.

5. Єрмоленко А. Б. Розвиток національного освітнього простору в контексті надбань теорії поколінь / А. Б. Єрмоленко // Вісник національного університету оборони. – 2015. – №3 (40). – С.82–87.

6. Литовченко І. В. Особливості функціонування соціального інституту освіти в інформаційному суспільстві: соціально–філософський аналіз / І. В. Литовченко // Грані. – №2 (130) лютий 2016. – С.121–125.

7. Каленюк С. І. Економіка освіти / С. І. Каленюк. – К.: Знання України, 2005. – 316 с.

8. Педагогічні аспекти відкритого дистанційного навчання / О. О. Андрєєв [та ін.]; за ред. О. О. Андрєєва, В. М. Кухаренка; ХНАДУ. – Харків: «Міськдрук», 2013. – 212 с.

9. Робинсон К. Школа будущего. Как вырастить талантливого ребенка / Кен Робинсон и Лу Ароника; пер. с англ. О. Медведь. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2016. – 386 с.

10. Ягодзінський С. М. Сумнівний гуманізм інформаційного суспільства / С. М. Ягодзінський // Гуманістичний вимір інформаційного суспільства: Матеріали Всеукраїнської науково–практичної Інтернет–конференції [Філософські семінари]. – Полтава: ПолтНТУ, 2008. – Вип.7. – С.82–89.

11. Покоління Z і його місце в історії. Теорія поколінь. Покоління X, Y і Z [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://poradumo.pp.ua/cikave/58009–pokolnnya–z–yogo–msce–v–storyi–teorya–pokoln–pokolnnya–x–y–z.html.

References

1. Bojko A. I. Osvita v informacijnomu suspil'stvi: ochikuvannja i vyklyky / A. I. Bojko // Gumanitarnyj visnyk ZDIA. – 2015. – №63. – S.164–172.

2. Komenskij Ja. A., Lokk D., Russo Zh.–Zh., Pestalocci I. G. Pedagogicheskoe nasledie / Sost. V. M. Klarin, A. N. Dzhurinskij. – M.: Pedagogika, 1988. – 416 s. – (B–ka uchitelja).

3. Gessen S. I. Osnovy pedagogiki. Vvedenie v prikladnuju filosofiju / S. I. Gessen. – M.: Shkola–Press, 1995. – 447 s.

4. Bugan Ju. V. Teorija pokolin' i STEM osvita / Ju. V. Bugan // STEM–osvita ta shljahy i'i' vprovadzhennja v navchal'no–vyhovnyj proces. – Ternopil', 2017. – S.57–60.

5. Jermolenko A. B. Rozvytok nacional'nogo osvitn'ogo prostoru v konteksti nadban' teorii' pokolin' / A. B. Jermolenko // Visnyk nacional'nogo universytetu oborony. – 2015. – №3 (40). – S.82–87.

6. Lytovchenko I. V. Osoblyvosti funkcionuvannja social'nogo instytutu osvity v informacijnomu suspil'stvi: social'no–filosofs'kyj analiz / I. V. Lytovchenko // Grani. – №2 (130) ljutyj 2016. – S.121–125.

7. Kalenjuk S. I. Ekonomika osvity / S. I. Kalenjuk. – K.: Znannja Ukrai'ny, 2005. – 316 s.

8. Pedagogichni aspekty vidkrytogo dystancijnogo navchannja / O. O. Andrjejev [ta in.]; za red. O. O. Andrjejeva, V. M. Kuharenka; HNADU. – Harkiv: «Mis'kdruk», 2013. – 212 s.

9. Robinson K. Shkola budushhego. Kak vyrastit' talantlivogo rebenka / Ken Robinson i Lu Aronika; per. s angl. O. Medved'. – M.: Mann, Ivanov i Ferber, 2016. – 386 s.

10. Jagodzins'kyj S. M. Sumnivnyj gumanizm informacijnogo suspil'stva / S. M. Jagodzins'kyj // Gumanistychnyj vymir informacijnogo suspil'stva: Materialy Vseukrai'ns'koi' naukovo–praktychnoi' Internet–konferencii' [Filosofs'ki seminary]. – Poltava: PoltNTU, 2008. – Vyp.7. – S.82–89.

11. Pokolinnja Z i jogo misce v istorii'. Teorija pokolin'. Pokolinnja X, Y i Z [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://poradumo.pp.ua/cikave/58009–pokolnnya–z–yogo–msce–v–storyi–teorya–pokoln–pokolnnya–x–y–z.html.

Kushnikova S. V., *senior teacher of department of education, culture of health, trade and out–of–school education of University is the «Dnepr academy of continuous education» (Ukraine, Dnipro), svkysik@gmail.com*

The need for innovative transformation of education in the information society

The article substantiates the relevance of philosophical analysis of the innovative transformation of education determined by the rapid development of information technologies.

It is proved that development of people's intellectual capacity as well as training of specialists able to ensure the successful development of the state is fostered by modernization of education.

The need to take into account each generation specificity for developing educational and scientific activities and successful communication in the educational process is argued.

Keywords: *education, society, informational society, theory of generations, generation Z, education transformation.*

* * *

УДК 37.0+316.7

Симоненко С. П.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, історії та політології, Одеський національний економічний університет (Україна, Одеса), si39mon@ukr.net

Гуманітаристика в освітніх стратегіях індустріального та постіндустріального суспільств

Досліджується роль науки і техніки у формуванні пріоритетів в системі освіти, і зокрема характеру взаємодії в ній гуманітарного та природничого знання в індустріальному та постіндустріальному суспільствах. Вказуючи на суперечливий характер такої взаємодії в епоху Індустрії 4.0, робиться висновок про посилення негативного впливу науково–технічних новацій на людину. Показано, що розвиток інформаційних і комунікаційних технологій слабко корелюється з розвитком інтелектуальних здібностей людини. У зв'язку з цим, та з огляду на близьку перспективу розвитку неринкової соціальної економіки та тлі масового вивільнення людей у їх діяльності за рамки ринкових взаємовідносин, обґрунтовується теза про пріоритетність гуманітаризації усієї системи освіти включно з освітою науково–технічною та наголошується, що саме гуманітарно–художнє знання у розбудові підвалин нового типу культури буде відігравати визначальну роль.

Ключові слова: *гуманітарно–художнє знання, природничо–наукове знання, четверта промислова революція, знання та інформація, модель зайнятості, неринкова соціальна економіка.*

Наука і техніка все більш рішуче вторгається у світ людини, перетворюється з засобу міни природи в інструмент конструювання самої людини, виходячи з–під її контролю та нав'язуючи їй свої цінності та принципи існування у якості певного «абсолюту», на який вона повинна рівнятись. Тому сьогодні, як ніколи, є актуальною задача гуманізації системи освіти, подолання в ній технократичних тенденцій та переорієнтації її на всебічний розвиток особистості, утвердження гуманітарно–антропологічних імперативів в суспільному розвитку, пріоритету морально–духовних цінностей у стосунках між людьми.

Найбільш характерною ознакою гуманітарних наук, котра відрізняє їх від наук точних, природничих, є суб'єктність, яку в самому широкому сенсі можна розуміти як творчість, активність, авторство власного буття, якість або властивість розвинутої особистості. Пріоритетами гуманітарних наук є розуміння та тлумачення світу культури людини, її поведінки, духовного життя, світоглядних принципів тощо. Оскільки критерії гуманітарного знання певною мірою є розмитими, ряд наук, котрі так чи інакше у якості свого об'єкта розглядають суспільство та людину, традиційно зараховуються до комплексу гуманітарних та доповнюють його. Власне, до виникнення науково–технічної культури всі науки, навіть ті, котрі сьогодні ми однозначно відносимо до комплексу природничо–математичних, можна вважати гуманітарними, оскільки практично всі без винятку містили у собі потужну гуманітарну компоненту.

Більш менш чіткий поділ знання на гуманітарне та природничо–наукове в західноєвропейській культурі з'являється лише в епоху Нового часу. Найбільш суттєвою ознакою наукового знання, котре повинно було б відрізняти його від знання гуманітарного, була претензія на об'єктивність, орієнтація на виявлення незалежних від людського сприйняття та уяви законів природи. На принциповій відмінності між гуманітарними та природничими знаннями наполягали представники баденської школи неокантіанства (насамперед Г. Ріккерт)

та феноменологічної герменевтики (Е. Гуссерль, П. Рікер), котрі зазначали, що метою природничих наук є вивчення об'єктивного світу та опису в ньому всього типового, загального, універсального та закономірного, в той час як гуманітарні науки покликані вивчати лише феномени людського життя, його унікальність та суб'єктивність, прояви людського духу.

Практично відразу з зародженням науково–технічної культури починаються дискусії про співвідношення гуманітарного та природничо–наукового знання. Особливо запеклими вони стають з появою позитивізму О. Конта, виходячи навіть за рамки суто власне наукових диспутів. Найбільш відомий з них відбувся в 1837 р. в стінах французького парламенту під час обговорення законопроекту про розширення викладання природничих наук в середній школі між фізиком Д.–Ф. Араго та поетом А. Ламартіном.

На думку відомого філософа і теоретика літератури Х. У. Гумбрехта, гуманітарні науки протягом всього XX століття значною мірою збереглися саме завдяки постійним розмовам про власну кризу. Приводом до них стають негативні явища в західній культурі кінця XIX – початку XX століть, котрі ряд інтелектуалів (Ніцше, Шпенглер, Ортега–і–Гассет, Тойнбі) пояснювали «масовізацією» суспільства, котра, в свою чергу, пов'язувалась з емансипацією і соціальною активізацією «масової» людини, в тому рахунку і з розширенням її політичної участі.

Розмови про тотальну «дегуманізації культури», «варваризацію» Заходу та його неминучу загибель, однак, значною мірою були перебільшенням. Якщо й вести мову про дегуманізацію культури, то швидше в частині якісних змін у характері праці індустріального індивіда безпосередньо у виробничих процесах. Він, як відомо, знає переважно матеріальну працю, роботу в чітко визначений час, природну необхідність, що робить мислення людини також машинним, догматичним, алгоритмізованим процесом, спрямованим на вирішення наперед запрограмованих, стандартних задач, визначених внутрішнім змістом виробничого процесу. Індустріальний індивід, включившись в процес машинного виробництва, вимушений підкорятись дії і ритму машинного виробництва, стаючи придатком машини, її органічно–тілесним продовженням, деградує, втрачаючи свою індивідуальність та стаючи тотожнім іншим, «усередненою особистістю». Однак ступінь такої деградації повинен визначатись лише відмінністю між характером праці людини минулих епох, – дійсно універсальної у своїх трудових операціях, та характером праці індустріального індивіда, продиктованим виробничою одноманітністю машинного виробництва. Така праця дійсно позбавляє людину особистісно–людського, гуманістичного змісту. Проте лише в тому розумінні, у якому цей зміст може бути притаманним екзистенції, скажімо, людині середньовіччя. Адже можливості трудової універсальності у якості чинника розвитку людської особистості мають як свою межу, так і зворотній бік – чим більш універсальною є людина у своїх трудових операціях, тим більш примітивними та спрощеними будуть як самі ці операції, так і їх результати.

Насправді ж, ситуація з гуманітарними науками та гуманітарною освітою якихось 100–150 років тому була набагато кращою, аніж зараз. Позитивні наслідки промислової революція багатократно переважають ті втрати, котрі зазнає у своїй культурі масовий індивід з її приходом. На середину XIX ст. в більшості країн Західної Європи впроваджується обов'язкова середня освіта. Проходять ті часи, коли навіть проста грамотність була ознакою складної інтелектуальної діяльності. Справжня революція в освіті для величезної (у порівнянні з попередніми епохами) кількості пересічних громадян відкриває реальні можливості долучитись до духовно–культурних надбань людства, отримавши знання, котрі традиційно розглядалась як свідчення духовної емансипації, так і запорука просування на більш високі щаблі соціальної драбини, були формою легітимації більш високого статусу людини в очах соціуму тощо.

На порядки зростає така категорія, як кваліфіковані техніки та інженери, котра отримала назву «нових професій. З'являється також потреба суспільства у відносно масовій категорії людей, котрі б займались виключно розумовою діяльністю та надавали відповідні послуги різним верствам населення. В Англії, наприклад, число таких професіоналів–інтелектуалів (за підрахунками відомого економіста Г. Раута) зросло майже втричі з середини XIX ст. до 1911 р. (з 276 тисяч до 796) [12, с. 69]. Нагадаємо, що стандарти вищої освіти на той час у якості невід'ємного свого елемента передбачали вивчення гуманітарних дисциплін. Навчання на філософському факультеті, як правило трирічне, була обов'язковим незалежно від майбутнього фаху студента університету. Гуманітарні науки вважались загальноосвітніми: тут студент міг засвоїти основи світобачення та сформувати власний світогляд.

Немаловажну роль у такому поважному ставленні до гуманітарного знання, очевидно, відігравали соціокультурні стереотипи європейців, корені яких проростають ще з античних часів. Сам термін «гуманітарні науки» походить від «artes liberales», – латинського виразу, який визначав вільні, або людські мистецтва і навички. Примітно, що за часів античності їх могла отримати тільки вільна людина, а не раб. Власне, й сама концепція гуманітарної освіти була закладена ще Платоном, котрий у якості головних її задач розглядав навчання спілкуванню, читанню, розумінню різноманітних літературних праць, вміння мислити тощо.

Таку позитивну «резистентність» до нападок з боку технократів та сцієнтистів західна освіта, у якій гуманітарні дисципліни займали майже привілейоване становище, зберігає протягом майже всього XX століття. В першій його половині до традиційних дискурсів про людину: релігійного, наукового, морально–етичного, метафізичного приєднуються нові, які спираються на такі гуманітарні науки, як психоаналіз, семіологія, етнографія, структурна антропологія тощо. Для соціальних наук цього часу характерними є нерозривний та постійний зв'язок соціального пізнання зі смисложиттєвими, світоглядними компонентами, цінностями, зниження в них питомої ваги притаманних природознавству кількісних методів та орієнтація соціального пізнання на переважно якісну сторону соціальної дійсності.

Більше того, з кінця 60–х і початку 70–х років широкої популярності набуває ідея культурного ренесансу

Сутність нової культури виростає з занепадом характерних для класичного індустріального суспільства систем, котрі формували особистість переважно зовнішньо. Західні інтелектуали відреагували на ці процеси масовим ростом теорій в царині гуманітаристики. Цей рух починається з структуралізму, лінгвістики, потім з'являється неомарксизм та неофрейдизм, далі деконструкція, неоісторизм, теорії ідентичності тощо. На тлі істотного покращення матеріального добробуту пересічних громадян зростає критика утилітарно–техніцистського підходу до освіти та виховання і на рівні масової свідомості.

Така критика базувалась на переконанні, що подальший розвиток виробництва і науки стає можливий лише за умови переходу їх у нову якість, суть якого, як вважалось, полягає у повороті матеріально–виробничої сфери до людини, орієнтації на її потреби, запити, і в першу чергу духовні. Людина повинна припинити сприймати себе у якості обов'язкового елемента технологічної, економічної або політичної систем, де її діяльність жорстко визначалась зовнішніми по відношенню до її особистої культури якостями. Ця жорстко детермінована схема поступається місцем переконанням, що соціально–економічне зростання залежить уже від стану духовного світу особистості, від її розвитку та соціокультурної орієнтації. Інтенсивно також експлуатується теза про «олюднення» техніки, технологій, внаслідок чого, мовляв, з'являється гостра потреба для їх впровадження та обслуговування у людині, котра повинна володіти не тільки спеціальними знаннями, а й комплексом гуманітарних знань, здатним розвивати людську суб'єктивність, стимулювати творчу діяльність людини.

Формі естетичного засвоєння та відтворення світу тут відводилась не менш важлива роль. Остання третина XX ст. проходить під знаком небувалого інтересу до образотворчих мистецтв, театру, танцю, музики, поезії. Так, в Японії з початку 60–х років по кінець 90–х років було збудовано більше 200 нових музеїв. В Західній Німеччині тільки за 80–і роки їх було збудовано близько 300; в Великобританії кожні 18 днів в ці роки відкривався новий музей. В США, починаючи а 70–х років аудиторія оперних театрів майже потроїлась, а кількість зайнятих в сфері мистецтв набагато перевищувала загальні темпи росту зайнятості.

В освітній сфері популяризація мистецтва органічно поєднується з вивченням гуманітарних дисциплін. Наприклад, у Великобританії Закон про освіту 1988 року, підкреслюючи першорядну важливість морального і культурного розвитку учнів, пов'язує реалізацію цього завдання зі збільшенням питомої ваги гуманітарних дисциплін в навчальних планах обов'язкових шкіл, рекомендує включити в число основних предметів історію і географію, а також музичне виховання У західнонімецьких гімназіях рідна мова, іноземні мови, історія та географія, предмети естетичного циклу займають до 60% навчального часу, в середній школі Італії – до 50% [3, с. 164].

Широкомасштабні соціокультурними зрушеннями в останні десятиліття XX століття набувають свого осмислення у такому явищі, як модернізм. Сутність його полягає в спробах обґрунтування тези, що західна культура на сьогоднішній день вже проминула найнебезпечнішу, кризову фазу свого розвитку. Відомі американські футурологи Д. Несбіт і П. Ебурдін зміни, які відбулись у сфері культури характеризують як велике культурне відродження, тріумф індивідуальної відповідальності над анонімністю колективу [6, с. 13]. Однак, вже на зламі XX–XXI століть в культурі та економіці і відповідно освіті наростає і прямо протилежна тенденція, породжена сумнівами в дієвості гуманістичних імперативів розвитку європейської цивілізації, в тому, що саме європоцентристська система духовних цінностей здатна забезпечити найвищу конкурентоздатність західної економічної моделі розвитку. Японська модель економічного розвитку, зокрема, багато в чому виявилась більш ефективною за неї, хоча й базується здебільшого на принципово інших філософських, релігійних і моральних принципах.

Кілька років тому широкого розголосу набув декрет міністра освіти Японії, адресований 86 державним університетам, у якому він закликав зосередитися на областях знань, котрі «краще відповідають потребам суспільства», а саме – скоротити або й зовсім скасувати навчальні програми з гуманітарних та соціальних наук. 17 вузів відразу ж оголосили про закриття гуманітарних програм, а ще дев'ять погодилися їх суттєво скоротити. Певною мірою це є свідченням того, що традиційна західна система освіти не прижилась на доволі самодостатньому та самобутньому японському культурному ґрунті, – гуманітаристика, власне, ніколи не була іманентною ні японській культурі, ні азійській в цілому. В умовах гострої конкуренції Азія демонструє більшу рішучість відмовиться від ціннісно–інституційних бар'єрів (навіть своїх власних), котрі можуть стати перешкодою на шляху технічних та інформативних інновацій. Сьогодні Японія у своєму бажанні підтвердити позицію країни–лідера робить ставку на розвиток самого важливого стратегічного ресурсу – людського капіталу та створення Super Smart Society 5.0 («надінтелектуального суспільства»). З огляду на це, посилюються реальні ризики того, що вузькоутилітарний підхід до підготовки фахівців може стати загальною тенденцією, а гуманітаристика в сучасних освітніх стратегіях передових країн–ринків світу буде розглядатись як невиправдана розкіш. Людський капітал сьогодні дійсно є запорукою технологічного та інформативного прориву. Однак у цій концепції розвитку йому все більше відводиться роль знаряддя праці, хоча й високовартісного, а інтерес до людини з боку роботодавця завжди визначався ступенем її корисності в якості робочої сили.

Гуманітарні науки, поза сумнівом, здатні стимулювати науково–технічну творчість. Та надмірно акцентуючи увагу на ньому, прихильники гуманітаризації освіти опосередковано визнають «комплекс меншовартості» нав'язуваний гуманітаристиці ще з часів позитивізму О. Конта, відводячи гуманітарному знанню принизливу роль «служниці» техніки та технологій, на чому вона, звісно ж, далеко не вичерпується.

Не так давно швейцарський уряд замовив дослідження, щоб з'ясувати, які ВНЗ займали вищі позиції в останні 20 років в найавторитетніших рейтингах. З'ясувалось, що всі вони є технічними університетами, які мають невеликі гуманітарні відділення і знаходяться в Європі та США. Їх навчальні програми складені таким

чином, щоб студенти могли інтегрувати різні способи пізнання світу на основі системного підходу, вміли аналізувати нагальні соціальні проблеми, концентрувати увагу на людині як суб'єктові. Значна увага приділяється формуванню особистості, здатної здійснювати культурно–гуманітарні функції у своїй професійній діяльності.

«Скільки студентів–гуманітаріїв, розмірковує Х. У. Гумбрехт, почує мене в Стенфорді за рік? Приблизно сотня в звичайний рік. Це небагато, враховуючи загальну кількість населення, але ви, якщо перебуваєте в Стенфорді, сподіваєтеся, що ці студенти будуть виконувати регулюючі функції. Якщо вам пощастить, ви можете вчити майбутнього президента сполучених Штатів. Як правило, ви вчите людей, які будуть дуже важливими особами в промисловості, технології і так далі, і ви будете навчати невелику кількість людей на рівні докторантури, ці люди будуть викладати в аналогічних установах в майбутньому» [4, с. 21]. Зрозуміло, що кількість таких фахівців, як і об'єктивна потреба в них, є доволі обмеженою. Учений пригадує, що якось йому довелось протягом року читати курс перської поезії лише трьом студентам, натякаючи на те, що таку «розкіш» можуть собі дозволити лише ВНЗ світового рівня.

Що ж стосується абсолютної більшості ВНЗ, то на них покладені зовсім інші задачі. Знання тут розглядається як товар, а під освітою розуміється переважно утилітарне навчання вузькому спектру професійних умінь та навичок. Гуманітарні дисципліни в гонитві за знанням розглядаються як анахронізм, перешкода у пошуку найкоротшої відстані до бажаної мети – професійної кар'єри. Адже роботодавцю сьогодні потрібні у своїй масі не особистості, а ефективні виконавці поставлених перед ними конкретних виробничих задач, носії глибоко спеціалізованого знання, котре породжує анонімну колективність, неспроможність до узагальнень, світоглядних оцінок результатів своєї праці, побачити в них потенційні ризики для суспільства та неготовності нести за них персональну моральну відповідальність.

На сучасному етапі розвитку НТП людина не тільки не вивільняється від технологічного підкорення Машині, а навпаки, стає ще більш залежною від неї, продовжує залишатися її придатком, хоча й вже високо кваліфікованим та глибоко інформованим. Індивідові необхідно невпинно нарощувати свої знання та вміння, котрі дозволять їй працювати і співіснувати з штучним інтелектом, все більш підлаштовуючись до алгоритмів, за якими він діє. Її когнітивним кредо стає суто позитивістський принципи «економії мислення» та «найменшої трати сил». Та чим далі, тим більш людина буде програвати у конкуренції з Машиною, котра неминуче буде перебирати на себе її функції. Вона все більш стає «одномірною», перетворюється в «професійного кретина». «Знання, – пише відомий економіст Л. Туроу, – стає єдиним джерелом довготривалої стійкої конкурентної переваги, оскільки все інше випадає з рівняння конкуренції, але знання може бути використано тільки через кваліфікацію індивідів» [8, с. 92].

В гуманітарних науках давно вже назріла необхідність змістовно розрізняти поняття «знання» та «інформація». Остання тлумачиться як «лише натяк на представлене знання» [5, с. 365]. Натомість, під знанням розуміється особливий продукт когнітивної людської діяльності, котра включає у себе такі компоненти, як осмисленість, системність, контекстність, цінності, апробованість практикою. І головне, знання завжди має суб'єктивний, особистісний вимір. Виходячи з відмінності понять «інформація» і «знання», ряд відомих філософів і соціологів: Л. Мамфорд, Г. Шіллер, Т. Роззак, А. Барт, Я. Зодерквіст та ін. показали, що в сучасному суспільстві інформаційна революція не тільки не супроводжується приростом знання, а швидше перешкоджає йому. Доведено, що розвиток інформаційних і комунікаційних технологій слабко корелюється з розвитком інтелектуальних здібностей людини. Більше того, її надлишок може навіть спотворити думку, збити з пантелику свідомість людини, істотно при цьому деформуючи її світогляд, систему особистісних цінностей.

Четверта промислова революція за своїми масштабами, обсягом та складністю докорінно змінює саму парадигму існування людства. Ці зміни в першу чергу будуть полягати не в приголомшливих технологічних проривах, включаючи штучний інтелект, роботизацію, нанотехнології, тривимірний друк, біотехнології тощо, а в самій людині. О. Бард та Я. Зодерквіст говорять про загрозу перетворення масового індивіда у виробничу функцію, у якому буде затребувана лише здатність до разової та своєчасної дії, котра полягатиме у кваліфікованій реакції на отриману інформацію і забезпечення зворотного зв'язку з нею, а також здатності до постійного розвитку множини паралельних самостей. Людина перестає, таким чином, існувати як індивід, перетворюючись у дивіда, котрий реально може існувати лише в реакціях на зовнішні виклики і здатний самореалізуватись лише тоді, коли розглядає себе як систему зв'язків, тобто мережі, залежної від багатьох інших мереж, котра безперервно переробляє інформацію з метою постійного оновлення бажаної віртуальної ідентичності [1, с. 87].

Сьогодні саме поняття «знання», як наполягають на цьому постмодерністи, є досить далеким від просвітницької моделі культури. Воно дегуманізується, втрачаючи зв'язок зі смисложиттєвою проблематикою стає лише інформацією. Девальвації поняття «знання» істотно посприяв саме розвиток інформаційних технологій, котрі породили до життя особливу знакову реальність, у якій симулякри все більш впевнено починають підстроювати під себе і знання, і сенси людського буття, діяльності і істину. Сьогодні, – стверджує Ж. Бодрійяр, – ми опинились «у всесвіті, в котрому з'являється все більше і більше інформації і все менше і менше сенсу» [2, с. 117].

Інформація може набути структурованості та осмисленості, зберігати та розвивати у людині дійсно людське, лише тоді, коли вона буде «запліднена» ідеями свободи, рівності, справедливості, безпеки, обов'язку моральності тощо. Головною метою освіти, вважає відомий американський культуролог Т. Роззак, є навчити молодь засвоювати ідеї, думки, оцінювати, застосовувати та розвивати їх: «Людство успадкувало ці великі ідеї з багатої традиції політичної філософії минулого: від Платона та Аристотеля, Макіавеллі та Гоббса, Джефферсона та Маркса. Дані, інформація

старішають, а великі ідеї живуть, вони складають стійку етичну структуру нашої культури, на них засновані наші закони, плани, політика…» [11, с. 166].

Уже сьогодні чітко вимальовується майбутня модель зайнятості інформативного суспільства. Її можна угледіти в моделі шерингової або гіг–економіки, заснованої на колективному використанні спільних ресурсів, нових комунікаційних технологіях, джерел енергії та засобів пересування, у розвитку стартапів тощо. Масове виробництво інтенсивно роботизується і в перспективі більшість професій стануть непотрібними. Приблизно 47% робочих місць в США підпадають під загрозу автоматизації уже протягом двох наступних десятиліть. Окрім того, на ринку праці існує тенденція до прискорення поляризації. Зайнятість буде зростати у високоприбуткових когнітивних і творчих професіях, але при цьому буде істотно знижуватись у середньо прибуткових монотонних стандартних професіях [10, с. 34]. З огляду на це «Індустрія 4.0» породжує високі ризики дегуманізації та знеособлювання людини, є реальною загрозою нашим традиційним джерелам сенсів, таким як робота, суспільство, сім'я, особистість [10, с. 89].

Більше того, британський економіст Г. Стендінг вважає, що перехід до гнучких трудових відношень породжує особливий клас – він його називає «прекаріат» – (в деяких країнах він вже становить чверть працездатного населення), представники котрого не забезпечені постійними робочими місцями і відповідно позбавлені соціальних гарантій у вигляді пенсій, допомоги по безробіттю, медичного забезпечення, а подекуди і певних громадянських прав, котрі є у інших членів суспільства (мігранти, зокрема). У ньому він вбачає потенціальні загрози для суспільства, котрі можуть призвести до серії соціальних вибухів [7, с. 20–23].

Вивільнення людей у їх діяльності за рамки ринкових взаємовідносин призведе до фундаментальних зрушень в суспільстві. Якщо ж розглядати оптимістичний сценарій розвитку соціокультурної ситуації, то можливо вперше за всю історію людства з'являється реальна перспектива зняття цілого ряду форм соціального відчуження, породжених в минулому ринковими формами взаємодій між людьми з приводу продажу власних послуг. Ці зв'язки можуть зміцнювати соціальну інтеграцію, надаючи людям можливість експериментувати з новими соціальними ролями та обов'язками для задоволення власних індивідуальних потреб у розвитку та самореалізації, знаходити новий сенс соціального буття. Неринкова соціальна економіка гостро ставить також і питання про якість дозвілля, часові рамки та значення для людини котрого істотно розширюються. «Друге дихання» може «відкритись» у інституту сім'ї, котрий сьогодні знаходиться у стані глибокої кризи: діти зможуть більше уваги приділяти своїм батькам, особливо літнім, а батьки – дітям у їх реальному вихованні. Відносини між людьми можуть стати нарешті безпосередніми, наповненими їх позитивною енергією довіри і взаємодопомоги, по–справжньому гармонізованими.

Сучасне суспільство, усі сфери котрого проникнуті духом конкуренції і суперництва має реальний шанс перетворитись на соціальну оазу солідарності і взаємної довіри, відновлення взаємної відповідальності тощо. Без гуманітарної освіти та поширення гуманітарних цінностей в масах, починаючи вже з системи середньої освіти, ці сподівання залишаться лише мріями. Тому, погоджуючись з відомим висловом Ф. М. Достоєвського – «краса врятує світ» та розуміючи під нею суму моральних якостей «позитивно прекрасної людини», візьмемо, однак, на себе сміливість перефразувати її на – «гуманітаристика врятує світ», наголосивши на тому, що саме вона є здатною сформувати та виховати таку людину.

Список використаних джерел

1. Бард А., Зодерквист Я. Netократия: новая правящая элита и жизнь после капитализма; [пер. с англ. В. Мишучкова]. – Санкт–Петербург: Стокгольм. шк. экономики в Санкт–Петербурге, 2004. – 252 с.

2. Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція; [пер. з фр. В. Ховхун]. – К.: «Основи», 2004. – 230 с.

3. Вульфсон Б. Л. Стратегия развития образования на Западе на пороге XXI века. – М.: Изд–во УРАО, 1999. – 204 с.

4. Гумбрехт Х. У. «Башня из слоновой кости»: о будущем гуманитарного образования // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Теорія культури і філософія науки». – 2017. – С.13–26.

5. Микешина Л. А. Философия науки Современная эпистемология. Научное знание в динамике культуры. Методология научного исследования. – Москва: Прогресс–Традиция, 2005. – 463 с.

6. Нэсбитт, Д., Эбурдин П. Что нас ждет в 90–е годы Мегатенденции. Год 2000: Десять новых направлений на 90–е гг.; [Пер. с англ. И. Т. Фролова]. – М.: Республика, 1992. – 414 с.

7. Стэндинг Г. Прекариат: новый опасный класс; [Пер. с англ. Н. Усовой]. – Москва: Ад Маргинем Пресс, 2014.

8. Туроу Л. Будущее капитализма. Как сегодняшние экономические силы формируют завтрашний мир; [пер. с англ. А. И. Федорова]. – Новосибирск: Сиб. хронограф, 1999. – 430 с.

9. Хейзинга Й. Homo ludens; В тени завтрашнего дня; [Пер. с нидерл. В. В. Ошиса]. – Москва: Прогресс – Академия, 1992. – 458 с.

10. Шваб К. Четвертая промышленная революция; [перевод с англ.]. – Москва: Эксмо, 2018. – 285 с.

11. Plumb J. H. Crisis in the Humanities / J. Plumb. – New York: Penguin books, 1964. – 324 p.; Roszak T. The cult of information The folklore of computers a. the true art of thinking / T. Roszak. – New York: Pantheon books, Cop., 1986. – 238 p.

12. Routh G. Occupations of the People of the Great Britain. 1801–1981 / G. Routh. – London: Plenum press, Cop., 1987. – 220 p.

References

1. Bard A., Zoderkvist Ja. Netokratija: novaja pravjashhaja jelita i zhizn' posle kapitalizma; [per. s angl. V. Mishuchkova]. – Sankt–Peterburg: Stokgol'm. shk. jekonomiki v Sankt–Peterburge, 2004. – 252 s.

2. Bodrijar Zh. Symuljakry i symuljacija; [per. z fr. V. Hovhun]. – K.: «Osnovy», 2004. – 230 s.

3. Vul'fson B. L. Strategija razvitija obrazovanija na Zapade na poroge XXI veka. – M.: Izd–vo URAO, 1999. – 204 s.

4. Gumbreht H. U. «Bashnja iz slonovoj kosti»: o budushhem gumanitarnogo obrazovanija // Visnyk Harkivs'kogo nacional'nogo universytetu imeni V. N. Karazina. Serija «Teorija kul'tury i filosofija nauky». – 2017. – S.13–26.

5. Mikeshina L. A. Filosofija nauki Sovremennaja jepistemologija. Nauchnoe znanie v dinamike kul'tury. Metodologija nauchnogo issledovanija. – Moskva: Progress–Tradicija, 2005. – 463 s.

6. Njesbitt, D., Jeburdin P. Chto nas zhdet v 90–e gody Megatendencii. God 2000: Desjat' novyh napravlenij na 90–e gg.; [Per. s angl. I. T. Frolova]. – M.: Respublika, 1992. – 414 s.

7. Stjending G. Prekariat: novyj opasnyj klass; [Per. s angl. N. Usovoj]. – Moskva: Ad Marginem Press, 2014.

8. Turou L. Budushhee kapitalizma. Kak segodnjashnie jekonomicheskie sily formirujut zavtrashnij mir; [per. s angl. A. I. Fedorova]. – Novosibirsk: Sib. hronograf, 1999. – 430 s.

9. Hejzinga J. Homo ludens; V teni zavtrashnego dnja; [Per. s niderl. V. V. Oshisa]. – Moskva: Progress – Akademija, 1992. – 458 s.

10. Shvab K. Chetvertaja promyshlennaja revoljucija; [perevod s angl.]. – Moskva: Jeksmo, 2018. – 285 s.

11. Plumb J. H. Crisis in the Humanities / J. Plumb. – New York: Penguin books, 1964. – 324 p.; Roszak T. The cult of information The folklore of computers a. the true art of thinking / T. Roszak. – New York: Pantheon books, Cop., 1986. – 238 p.

12. Routh G. Occupations of the People of the Great Britain. 1801–1981 / G. Routh. – London: Plenum press, Cop., 1987. – 220 p.

Symonenko S. P., *candidate of philosophical science, associate professor, Department of Philosophy, History and Political Science, Odessa National University of Economics (Ukraine, Odessa), si39mon@ukr.net*

Humanitarism in educational strategies of industrial and postindustrial society

The role of science and technology in formation of priorities in the system of education, and in particular the nature of interaction in it of humanitarian and natural knowledge in industrial and postindustrial societies is researched. Pointing out the controversial nature of such interaction in the era of Industry 4.0, it is made clear that increasing the negative impact of scientific and technological innovations on people. It is shown that the development of information and communication technologies is weakly correlated with the development of intellectual abilities of a person. In this regard, and taking into consideration the close prospective of the development of the non–market social economy and the background of massive release of people in their activities within the framework of market relations, the thesis is based on the priority of humanitarianization of all education systems, including the education of science and technology, and emphasized , that it is humanitarian and artistic knowledge in the development of the foundations of a new type of culture will play a decisive role.

Keywords: *humanitarian and artistic knowledge, natural sciences, fourth industrial revolution, knowledge and information, employment model, nonmarket social economy.*

* * *

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 3(091)(73)«1865/1969»

Бідочко Л. Я.,
аспірантка кафедри політології, Національний університет «Києво–Могилянська академія» (Україна, Київ), bidochko.lesia@gmail.com

ҐЕНЕЗА КУЛЬТУРНОГО МАТЕРІАЛІЗМУ: ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Формування нових наукових шкіл зумовлюється не тільки діалектикою розвитку наукового знання, але й ширшим соціальним контекстом. За періодизацією Е. Вульфа, після 1945 р. настав третій етап в історії соціокультурної антропології США. У цей час відбувається відродження матеріалістичного напряму, який опонував ідеалістичній символічній антропології. Неоеволюціоністи прагнули уникнути недоліків вульгарного матеріалізму Л. Г. Моргана та зберегти гуманістичні інтенції Ф. Боаса, відмовившись від властивого його школі партикуляризму. Життєвий та науковий досвід нової генерації антропологів зумовив їхню критичну й радикальну позицію. Матеріалістичні антропологи цікавилися марксизмом, але в умовах Холодної війни та другої хвилі «Червоної паніки» мусили зберігати дистанцію від нього. Запропонована Марвіном Гаррісом оригінальна концепція культурного матеріалізму дозволяла вдосконалити неоеволюціонізм та культурну екологію, використовуючи окремі елементи марксизму та залишаючись при цьому в межах політичної благонадійності. У новій школі відбилися суперечливі тенденції, породжені, з одного боку, реакційною політикою маккартизму та, з іншого, прогресивними суспільними рухами 1960–х рр.

Ключові слова: *культурний матеріалізм, соціокультурна антропологія, історія науки, маккартизм, марксизм, радикальні інтелектуали, США, Третій світ.*

Прогрес, якого філософія науки досягла протягом XX ст., за своїм історичним значенням заслуговує порівняння із становленням основних принципів наукового знання, що відбулося в XVII ст. Якщо застосувати концепцію типів наукової раціональності, створену В. Стьопіним, то можна говорити про те, що некласична наука акцентувала увагу на ролі суб'єкта пізнання, тоді як постнекласична зосередилася на соціальному контексті, у якому розташовано суб'єкт. Ці зрушення у філософії науки розпочалися із природничих галузей (зокрема, фізики), але на гуманітаристику справили аж ніяк не менший вплив. Визнання іманентної заангажованості суб'єкта та об'єкта є ключем до піднесення теоретико–методологічного рівня студій про людину і суспільство, наближення до критеріїв науковості, які задаються точними науками. Ми впевнені, що попри численні інтелектуальні перешкоди саме цей шлях розвитку науки має бути магістральним, тоді як плекання протилежних рис гуманітарного знання веде в глухий кут постмодернізму.

У західній науці вивчення історії розвитку власної галузі пізнання та її сучасного положення в суспільній структурі вже давно стало невід'ємною частиною дослідницького інструментарію. Для північноамериканської антропології, у рамках якої виник культурний матеріалізм, така саморефлексія стає притаманною з кінця 1960–х рр. – десятиріччя тектонічних зсувів у соціумі США, науково–технічної революції та загострення дискусій у гуманітарних науках. Тоді учень С. Мінца, видатний історик–марксист Е. Вульф запропонував свою схему розвитку антропології в контексті соціально–економічних трансформацій [1, с. 13]. Детальніший огляд історії антропології наводить Ш. Ортнер у своїй статті 1982 року – «Теорія в антропології від 1960–х рр.» [2]. Згодом з'являються масштабні спеціалізовані дослідження, на кшталт «Соціальної історії антропології в Сполучених Штатах» Т. Паттерсона [3]. Аналогічні наукові розвідки було створено й стосовно антропологічної науки інших країн – Великобританії, Німеччини, Франції, ПАР, Мексики тощо [4].

Отже, сучасна філософія науки закликає звертати увагу на соціальні умови функціонування науковців і наукових інституцій, вплив суспільства на створення теорій та реалізацію наукових проектів. У вітчизняній гуманітаристиці ці фактори подекуди не беруться до уваги; застосування кумулятивної моделі росту наукового знання у поєднанні з ідеологічними упередженнями не тільки спрощує, але й значно викривляє картину попереднього розвитку суспільних наук. Завдання цієї статті – продемонструвати історичний контекст, у якому постала школа культурного матеріалізму. Це дозволить краще зрозуміти сильні та слабкі сторони пояснювальної парадигми, запропонованої М. Гаррісом та розвиненої його учнями й ученицями [5; 6].

За періодизацією, запропонованою Е. Вульфом, культурний матеріалізм виник на третьому етапі розвитку північноамериканської антропології. Варто коротко охарактеризувати попередні два етапи.

Перший етап – «тріумфального капіталізму» – охоплює період від завершення Громадянської війни в США (1865 р.) до кінця XIX ст. Для цього періоду були властиві нестримна експансія капіталістичного господарства та стабільно високі темпи економічного зростання, поруч із посиленням соціального розшарування. У таких соціально–економічних умовах панівною ідеологією в суспільстві став соціал–дарвінізм – квазінаукове вчення, яке передбачало, що основою суспільного життя є боротьба індивідуумів та відбір успішніших із них. Експлуатовані групи розглядалися як слабкіші від природи, як аутсайдери суспільного відбору [7, с. 201]. Основним об'єктом вивчення для новопосталої антропології були індіанські племена, на чиїх територіях відбувався наступ американської «цивілізації». Парадигмою антропології на цьому етапі став вульгарно–матеріалістичний еволюціонізм Е. Б. Тейлора та Л. Г. Моргана, у якому прогресивістська телеологія приховувала расистські упередження та виправдання агресивної політики американського уряду й бізнесу [8, с. 256]. «Біблією» американської

антропології на цьому етапі стала праця Л. Г. Моргана «Системи спорідненості та властивості людської сім'ї». Промовистим є соціальний портрет одного з найвідоміших антропологів цієї доби – Дж. У. Пауелла (1834–1902). Ветеран федеральної армії, який очолював експедиції тоді ще маловідомими просторами північноамериканського континенту, зробив чималий внесок у вивчення індіанських племен. Дослідження «дикунів» проводилася на високому методологічному рівні – у цьому відношенні американські антропологи продовжували емпіристські традиції англосаксонської гуманітарної науки [1, с. 15].

Другий етап («ліберальних реформ») тривав з початку XX ст. до років Другої світової війни. Екстенсивний розвиток американського капіталізму змінився на інтенсивний, що передбачало тіснішу інтеграцію до ринку праці та соціальних структур пригноблених страт суспільства (афроамериканці, іспаномовні, мігранти з Європи та Азії, жінки, сільська біднота тощо) [3, с. 75]. Накопичувалися кризові явища в економічному та політичному житті країни, апофеозом чого стала Велика депресія (1929–1933 рр.) та безперервні корупційні скандали навколо політичної еліти (зокрема, адміністрації президента В. Гардінга, 1921–1923 рр.). Суспільно–політичною відповіддю на це й стали ліберальні реформи, що їх вперше активно впроваджували на початку XX ст. адміністрації Т. Рузвельта і В. Вільсона, а під час «Нового курсу» Ф. Рузвельта (1933–1945) вони набули форми радикальних трансформацій. Держава відтепер активно втручалася в економіку, обмежувала великий бізнес та перерозподіляти суспільний додатковий продукт, постало громадянське суспільство, яке намагалося контролювати політичну еліту, а політичні партії розвинули низове членство та стали більш плюралістичними за своєю структурою. Корінні перетворення відбулися і в американській антропології. Ці зміни відповідали новим тенденціям суспільного життя та водночас були діалектичною реакцією на попередній, еволюціоністський етап [1, с. 17–18]. У основу нового підходу були покладені визнання цінності культурного розмаїття, рівноправності соціальних груп, відмова від узагальнюючих схем, розгляд окремих культур як цілісних і самодостатніх комплексів, увага до паттернів, цінностей, світогляду, етосу, властивих окремим культурам. Тепер науковці прагнули не просто санкціонувати результати політики правлячого класу, а виробити і запропонувати схеми соціальної інженерії, які б допомогли інтегрувати американське суспільство та забезпечити безперебійне функціонування, зберігаючи його плюралістичність [9, с. 215]. Уособленням другого етапу став Ф. Боас, а найпомітнішим напрямом – школа «культури та особистості» (Culture and Personality), у рамках якої працювали М. Мід та Б. Рут. Монографію Б. Рут «Хризантема і меч» можна вважати opus magnum другого етапу розвитку соціокультурної антропології [10]. Дослідницький фокус розширився за рахунок численних меншин всередині США та почав, з експансією зовнішньої політики Вашингтону (війна з Іспанією 1898 р., політика «великого кийка» в Латинській Америці, участь у світових війнах), виходити за межі національних кордонів. Північноамериканська антропологія на цьому етапі стояла на філософських позиціях об'єктивного ідеалізму, психологізму та історичного партикуляризму. Відбулася інституціоналізація цієї галузі наукового знання в рамках нових університетів, державних проектів та грантових фондів [11, с. 5–8].

Автор періодизації, Е. Вульф, належав до тієї генерації американських антропологів, яка після Другої світової війни започаткувала третій етап. У 1945 р. США остаточно взяли на себе роль світової наддержави та увійшли в протистояння з СРСР, відоме як «холодна війна». Визначальну роль у американському суспільстві тепер відігравав воєнно–промисловий комплекс, який став площиною взаємодії державної бюрократії, військових та приватного великого бізнесу [1, с. 14]. Післявоєнне «славетне тридцятиріччя» було часом небаченого економічного зростання, перетворення США на державу загального добробуту (welfare state), що вело до модернізації суспільних відносив. Але в той самий час нерівномірність перерозподілу суспільного додаткового продукту на фоні зростання рівня освіти та горизонту очкувань зумовила хвилювання і заворушення, які охопили країну в 1960–х рр. Зовнішньополітичні доктрини «стримування» і «відкидання комунізму» та необхідність встановлювати контроль над новими ринками в країнах Третього світу, використання яких і забезпечувало повоєнне економічне зростання, призводили до частих політичних і військових інтервенцій за кордоном [12].

Після Другої світової війни американська соціокультурна антропологія переживала значні кількісні та якісні зміни. У цей час американська система вищої освіти почала охоплювати значно більшу частку молоді, у тому числі, завдяки G. I. Bill, численних ветеранів війни. Повоєнна експансія освіти була явищем, властивим усім країнам Західної Європи та Північної Америки [13, с. 345–350]. Егалітаризація університетів полегшила потрапляння до академічної спільноти вихідців із соціальних низів. Уряд США, здійснюючи активну зовнішню політику, мусив стимулювати розвиток студій з історії, культури, економіки народів Африки, Азії, Океанії, Латинської Америки. Особливості структурного поділу науки в США зробили саме антропологію найкращим кандидатом на роль наукового консультанта уряду, військових та бізнесу. Але залишалося питання: чи будуть учені охоче виконувати підготовлену для них роль, чи використовуватимуть матеріальну базу, запропоновану державою та корпораціями, для просування власного порядку денного?

Кожен етап розвитку науки діалектично заперечував попередній: учні Ф. Боаса та представники школи «culture and personality» відкидали супрематизм, прямолінійний схематизм та механістичний матеріалізм Моргана–Пауелла, тоді як нове покоління американських антропологів формувалося, критикуючи ідеалістичну та еклектичну науку епохи «ліберальних реформ». Для поповнення теоретико–методологічного багажу американські науковці зверталися до Західної Європи, де в академічній гуманітаристиці саме відбувався стрімкий ренесанс марксизму. Марксистська епістемологія мала посприяти оновленню соціокультурної антропології – повернути її на більш сцієнтичний ґрунт матеріалізму, при цьому усунути хиби старого еволюціонізму та зберегти прогресивне ідейне підґрунтя боасіанства.

Досвід Другої світової війни сприяв радикалізації настроїв широких мас населення, втягнутих у неї.

Радикалізм тут уживаємо в значенні, поширеному в західній політичній традиції – відданість лібертарним принципам, що має тенденцію переростати в соціалістичні переконання та передбачає програму кардинальних суспільних трансформацій [12].

Типовою біографією науковця на цьому етапі розвитку антропології можна назвати життєвий шлях Еріка Вульфа (1923–1999). Єврейський хлопець, якого батьки вивезли з окупованої Третім рейхом Європи до Нового світу, пройшов фронти Другої світової війни та завдяки цьому став студентом Колумбійського університету, учнем видатного антрополога Дж. Стюарда [1, с. 1–4].

Але суспільно–політична атмосфера, яка панувала у США в повоєнні роки, унеможливлювала постання відверто марксистської наукової школи. У 1950–х рр. в Сполучених Штатах відбувалися спрямовані проти лівих політичні чистки, які залишилися в історії під назвою «маккартизму». Люди, звинувачені в зв'язках чи симпатіях до комуністів, втрачали роботу, їх саджали за ґрати та доводили до самогубства. Незвичні для північноамериканської політичної культури політичні репресії коренились у бажанні панівного класу розправитися з потенційними політичними опонентами – зростання напруження в Холодній війні полегшувала легітимізацію такої політики. Попри явну слабкість Комуністичної партії США, ліві погляди дійсно були поширені в середовищі інтелектуалів, так і серед робітничого класу США. Маккартизм мав на меті придушити їх обіг у публічній сфері та не дати поширитися на високоорганізований робітничий клас, що поставило б під питання історичну гегемонію правлячого класу США.

Як згадує один з учнів М. Гарріса, антрополог Стівен Рейна: «В основному це були люди, що походили з Брукліна, повернулися з Другої світової війни, були не дуже юними й мали симпатію до політичного лівого флангу, звідки їхній матеріалізм. Це були часи маккартизму, і якщо тебе знали як лівого, тебе не брали на роботу. Тож вони намагалися дотримуватися лівих позицій, але не вживали відверто лівої мови. Я був частиною цього середовища. Я був студентом Марвіна Гарріса, Мортона Фріда, але не застав Джуліана Стюарта. В основному ми були «прогресивними» в США, але не відвертими марксистами» [14].

Кількісне розростання галузі соціокультурної антропології, збільшення чисельності відповідних науково–дослідницьких та навчальних інституцій, а разом з тим – і чисельності антропологів, що розпочалося ще в 1920–1930–і рр., а після Другої світової війни лише прискорювалося [3, с. 107], – усе це створило сприятливий ґрунт для плюралізації цієї галузі наукового знання, появи конкуруючих шкіл, дискусії між якими стануть центральним стрижнем розвитку антропології на цьому етапі. Частина дослідників продовжувала ідеалістичний напрямок, прагнучи підвести під нього солідну теоретико–методологічну базу та досягнути високого рівня узагальнення. Результатом цих зусиль стала школа «символічної антропології», найяскравішими представниками якої були К. Гірц, В. Тьорнер, Д. Шнайдер. З іншого боку, багато науковців прагнули привнести до антропології каузальність і номотетичність, щоб зробити її «більш науковою». Молоді антропологи, які прийшли в науку після 1945 р., у цьому сенсі розвинули тенденцію, що стала помітною ще до війни – в працях А. Крьобера та його учня Дж. Стюарда. Утім, ця течія в американській антропології в умовах маккартизму не могла відкрито обійняти позиції історичного матеріалізму, що було в повоєнні роки звичайною справою для західноєвропейської гуманітаристики – це ставило під загрозу кар'єру науковців [15, с. vi; 16, с. 159–70].

Таким чином наприкінці 1940–х – у 1–й пол. 1950–х рр. сформувалася нова течія в північноамериканській антропології, що була матеріалістичною, але певною мірою дистанціювалася від марксизму – неоеволюціонізм Дж. Стюарда та Л. Уайта. Останній, утім, був значно відвертішим щодо впливів К. Маркса та Ф. Енгельса на його наукові праці. Їхні учні, Е. Сервіс та М. Саллінс, створили наукову школу, відому під назвою «культурної екології». Вони прагнули досліджувати довготривалі трансформації людських суспільств та вважали визначальними для соціальної еволюції такі фактори, як природне середовище, нові технології, завоювання [17]. Центральним поняттям культурної екології стала «адаптація» (суспільства до «зовнішніх» змін) [18].

Подальшим кроком у розвитку неоеволюціонізму та культурної екології став культурний матеріалізм, розроблений Марвіном Гаррісом у 1960–х рр. [19] Саме ця школа стала основним представником матеріалістичного крила північноамериканської антропології в запеклих дебатах з ідеалістичною течією, здебільшого з символічною антропологією [2, с. 126–134].

М. Гарріса (1927–2001) також можна назвати типовим представником нової генерації північноамериканських антропологів. Він походив з небагатої родини, по якій відчутно вдарила Велика депресія, брав участь у Другій світовій війні, завдяки чому зміг отримати вищу освіту в Колумбійському університеті. У 1950–х рр. займався польовими дослідженнями в країнах Третього світу – Бразилії [20] та Мозамбіку (тоді португальській колонії). Ці студії радикалізували молодого науковця. М. Гарріс критично оцінював імперіалістичну політику та систему класового панування, що зумовлювали нужденне становище об'єктів його дослідження (расові групи Бразилії, тубільне населення Мозамбіку) [21, с. 1–2], та прагнув створити нову дослідницьку парадигму, яка могла би висвітлити реальні зв'язки між економікою, соціальним устроєм та ідеологією. Протягом 1952–1980 рр. М. Гарріс викладав у Колумбійському університеті, «мецці» антропологічної науки США, у 1963–1966 рр. очолював там кафедру антропології. Там він підтримував тісні зв'язки з радикально–прогресивним студентським рухом [22, с. 2].

Відкриття законів суспільного розвитку, на думку М. Гарріса, з часом мало допомогти трансформувати людські суспільства в кращий бік. Він досить справедливо зауважував, що відмова від пошуку універсальних закономірностей, пріоритетне вивчення символічно–ідеаційної сфери та нехтування матеріальними факторами, властиві ідеалістичній течії північноамериканської антропології (і західної гуманітаристики загалом), нівелюють суспільну роль науки [5, с. 27–28]. Без усвідомлення прескриптивної і трансформуючої функції науки академічна спільнота приречена «висвячувати» існуючий стан речей [1, с. 20].

М. Гарріс критикував концептуальні недоліки неоеволюціоністів, зокрема змішання біологічної та соціальної еволюції, теорію багатолінійної еволюції Дж. Стюарда [19, с. 171]. Порівняно з культурною екологією, нова школа «змістила фокус з еволюції до пояснення окремих рис окремих культур у світлі адаптивних або системозберігаючих функцій цих рис» [2, с. 133].

Культурний матеріалізм мав на меті створення більш релевантної теоретико–методологічної бази для матеріалістичної антропології. Але формування М. Гарріса як науковця відбувалося у роки маккартизму, що заважало йому пристати до історичного матеріалізму, тому він сформував власне вчення, у якому «очистив» К. Маркса від діалектики та політичних конотацій [19, с. 217–249]. Подібне переосмислення К. Маркса також зумовлювалося зневірою західних інтелектуалів у ортодоксальному марксизмі та радянському проекті побудови соціалізму, відправними точками якої стали поширення інформації про злочини сталінського режиму після XX з'їзду КПРС, події в Угорщині 1956 р. та Чехословаччині 1968 р.

Отже, культурний матеріалізм як наукова школа був продуктом суспільно–політичних, соціально–економічних та академічних обставин, що існували в США перших повоєнних десятирічь. Е. Вульф відзначив як провідний мотив соціокультурної антропології на третьому етапі її розвитку – «невизначеність і двозначність стосовно влади» [1, с. 15]. Керуючи світовою наддержавою, правляча еліта США санкціонувала та матеріально забезпечила розростання академічної спільноти антропологів, яка мала стати для Білого дому аналітичним знаряддям у Холодній війні. Але нова генерація антропологів, що мала за плечима досвід Другої світової війни і західноєвропейський теоретичний багаж, працюючи в країнах Третього світу, виносила звідти критику імперіалізму та капіталізму. Якщо на попередніх етапах розвитку цієї науки антропологи вивчали інертні пригнічені меншини, то тепер головним об'єктом їхніх студій було селянство (нео)колоніальної світової периферії, задіяне в потужних національно–визвольних рухах [1, с. 19]. Це, безумовно, також вплинуло на дослідників. Значна частина північноамериканських антропологів прагнула не лише описувати досліджуване та давати урядові практичні поради стосовно конкретних країн, а сформувати набір методологічних інструментів, який дозволяв би пояснювати будь–яке суспільство (включно з самими США, що переживали в 1960–х рр. «революцію бебі–бумерів») та спрямовувати розвиток у прогресивний бік, відповідний до епохи науково–технічної революції. Водночас політика правлячих еліт США (маккартизм) та СРСР (диктатура партії, бюрократизація, порушення прав людини) знеохочувала північноамериканських науковців від традиційної політичної боротьби (підтримка лівих партій, профспілок тощо) та історично пов'язаного з нею марксизму. Як наслідок матеріалістичні антропологи вдавалися до власних ідейних пошуків, найбільш цілісним та яскравим виявом яких і став культурний матеріалізм.

Список використаних джерел

1. Wolf E. R., Silverman S. Pathways of Power Building an Anthropology of the Modern World. – Berkeley: University of California Press, 2001. – 463 p.
2. Ortner S. B. Theory in Anthropology since the Sixties // Comparative Studies in Society and History. – 1984. – Vol.26. – P.126–166.
3. Patterson T. C. A Social History of Anthropology in the United States. – Oxford, NY: Berg, 2001. – 212 p.
4. Антропологические традиции: стили, стереотипы, парадигмы: Сб. статей / Ред. А. Л. Елфимов. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – 208 с.
5. Harris M. Cultural Materialism: The Struggle for a Science of Culture. – NY: Random House, 1979. – 383 p.
6. Science, Materialism, and the Study of Culture / ed. by Martin F. Murphy and Maxine L. Margolis. – Gainesville: University Press of Florida, 1995. – 256 p.
7. Hofstadter R. Social Darwinism in American Thought. – New York: Braziller, 1959. – 248 p.
8. Darrah W. C. Powell of the Colorado. – Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1951. – 426 p.
9. Fisher D. The Role of Philanthropic Foundations in the Reproduction and Production of Hegemony: Rockefeller Foundations and the Social Sciences // Sociology. – 1983. – Vol.17. – P.206–233.
10. Ruth B. The Chrysanthemum and the Sword: Patterns of Japanese Culture. – Boston: Houghton Mifflin Harcourt, 1967. – 324 p.
11. Fisher D. Rockefeller Philanthropy and British Social Anthropology? // Anthropology Today. – 1986. – Vol.2. – P.5–8.
12. Лібман М., Мілібенд Р. Роздуми над антикомунізмом; [пер. з англ. Л. Бідочко та М. Казакова] // Спільне: журнал соціальної критики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://commons.com.ua/uk/rozdumi–nad–antikomunizmom/.
13. Кагарлицкий Б. Ю. Марксизм: не рекомендовано для обучения. – М.: Алгоритм, Эксмо, 2006. – 1622 с.
14. «Жахіття для людства, але щастя для тарганів». Інтерв'ю зі Стівеном Рейною // Спільне: журнал соціальної критики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://commons.com.ua/ru/zhahittya–dlya–lyudstva–ale–shhastya–dlya–targaniv–imperialistichni–superechnosti–globalna–vojovnichist–ta–vijna–na–donbasi/.
15. Hymes Dell H. 1999. Introduction to the Ann Arbor Paperbacks Edition // Reinventing Anthropology / ed. by Dell Hymes. – Ann Arbor, MI: University of Michigan Press. – P. v–xlix.
16. Leacock E. B. Relations of Production in Band Society // Politics and History in Band Societies / ed. by Eleanor Leacock and Richard Lee. – Cambridge, UK: Cambridge University Press. – P.159–70.
17. Evolution and Culture / ed. by Marshall Sahlins and Elman R. Service. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1960. – 131 p.
18. Alland A. Adaptation // Annual Review of Anthropology. – 1975. – Vol.4. – P.59–73.
19. Harris M. Rise of Antropology Theory: a history of theories of culture. – New York: Crowell, 1968. – 806 p.
20. Harris M., Kotak C. The Structural Significance of Brazilian Racial Categories // Sociologia. – 1963. – Vol.25. – P.203–209.
21. Harris M. Portugal's African «Wards» // Africa Today Pamphlets: 2. – NY: American Committee on Africa, 1960. – 40 p.
22. Ferguson R. B. Marvin of Schermerhorn (Marvin Harris at Columbia in the 1970s). – Rutgers University–Newark, 2010. – 10 p.

References

1. Wolf E. R., Silverman S. Pathways of Power Building an Anthropology of the Modern World. – Berkeley: University of California Press, 2001. – 463 p.
2. Ortner S. B. Theory in Anthropology since the Sixties // Comparative Studies in Society and History. – 1984. – Vol.26. – P.126–166.
3. Patterson T. C. A Social History of Anthropology in the United States. – Oxford, NY: Berg, 2001. – 212 p.
4. Antropologicheskie tradicii: stili, stereotipy, paradigmy: Sb. statej / Red. A. L. Elfimov. – M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2012. – 208 s.
5. Harris M. Cultural Materialism: The Struggle for a Science of Culture. – NY: Random House, 1979. – 383 p.
6. Science, Materialism, and the Study of Culture / ed. by Martin F. Murphy and Maxine L. Margolis. – Gainesville: University Press of Florida, 1995. – 256 p.
7. Hofstadter R. Social Darwinism in American Thought. – New York: Braziller, 1959. – 248 p.
8. Darrah W. C. Powell of the Colorado. – Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1951. – 426 p.
9. Fisher D. The Role of Philanthropic Foundations in the Reproduction and Production of Hegemony: Rockefeller Foundations and the Social Sciences // Sociology. – 1983. – Vol.17. – P.206–233.

10. Ruth B. The Chrysanthemum and the Sword: Patterns of Japanese Culture. – Boston: Houghton Mifflin Harcourt, 1967. – 324 p.
11. Fisher D. Rockefeller Philanthropy and British Social Anthropology? // Anthropology Today. – 1986. – Vol.2. – P.5–8.
12. Libman M., Milibend R. Rozdumy nad antykomunizmom; [per. z angl. L. Bidochko ta M. Kazakova] // Spil'ne: zhurnal social'noi' krytyky [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://commons.com.ua/uk/rozdumi–nad–antikomunizmom/.
13. Kagarlickij B. Ju. Marksizm: ne rekomendovano dlja obuchenija. – M.: Algoritm, Jeksmo, 2006. – 1622 s.
14. «Zhahittja dlja ljudstva, ale shhastja dlja targaniv». Interv'ju zi Stivenom Rejnoju // Spil'ne: zhurnal social'noi' krytyky [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://commons.com.ua/ru/zhahittya–dlya–lyudstva–ale–shhastya–dlya–targaniv–imperialistichni–superechnosti–globalna–vojovnichist–ta–vijna–na–donbasi/.
15. Hymes Dell H. 1999. Introduction to the Ann Arbor Paperbacks Edition // Reinventing Anthropology / ed. by Dell Hymes. – Ann Arbor, MI: University of Michigan Press. – P. v–xlix.
16. Leacock E. B. Relations of Production in Band Society // Politics and History in Band Societies / ed. by Eleanor Leacock and Richard Lee. – Cambridge, UK: Cambridge University Press. – P.159–70.
17. Evolution and Culture / ed. by Marshall Sahlins and Elman R. Service. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1960. – 131 p.
18. Alland A. Adaptation // Annual Review of Anthropology. – 1975. – Vol.4. – P.59–73.
19. Harris M. Rise of Antropology Theory: a history of theories of culture. – New York: Crowell, 1968. – 806 p.
20. Harris M., Kotak C. The Structural Significance of Brazilian Racial Categories // Sociologia. – 1963. – Vol.25. – P.203–209.
21. Harris M. Portugal's African «Wards» // Africa Today Pamphlets: 2. – NY: American Committee on Africa, 1960. – 40 p.
22. Ferguson R. B. Marvin of Schermerhorn (Marvin Harris at Columbia in the 1970s). – Rutgers University–Newark, 2010. – 10 p.

***Bidochko L. Ya.**, graduate student of the Department of Political Science, National University of «Kyiv–Mohyla Academy» (Ukraine, Kyiv), bidochko.lesia@gmail.com*

Origins of cultural materialism: historical context

The formation of new scientific schools is determined not only by the dialectics of the development of scientific knowledge, but also by a broader social context. Following E. Wolf's periodization, after 1945, the United States have witnessed the third stage in the history of sociocultural anthropology. At this period, a revival of the materialistic direction took place; it opposed the idealistic symbolic anthropology. Neo–evolutionists sought to avoid the shortcomings of the vulgar materialism of L. H. Morgan and to preserve the humanistic intentions of F. Boas, abandoning particularism of the Boasian anthropology. The life and scientific experience of the new generation of anthropologists have determined their critical and radical position. Materialistic anthropologists were interested in Marxism, but amid the Cold War and the second wave of the «Red Panic», they should have kept distance from it. The original conception of cultural materialism, proposed by Marvin Harris, made it possible to improve neo–evolutionism and cultural ecology, using separate elements of Marxism and remaining within the limits of political loyalty. The new school reflected contradictory tendencies, generated on the one hand by the reactionary policy of McCarthyism and, on the other hand, by the progressive social movements of the 1960s.

***Keywords:** cultural materialism, socio–cultural anthropology, history of science, McCarthyism, Marxism, radical intellectuals, USA, Third World.*

* * *

УДК 327.82:316.77

Слободяник О. Г.,
аспірантка кафедри міжнародної інформації,
Інститут міжнародних відносин Київського
національного університету ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), egpetuhova@gmail.com

Трансформація зовнішньополітичних комунікацій європейських країн у сучасну добу

Розглядаються теорії та концепції зовнішньополітичних комунікацій провідних європейських країн як інноваційний інструментарій міжнародної взаємодії, аналізується ефективність впливу зовнішньої політики європейських акторів на міжнародні відносини, визначаються функціональні характеристики комунікативної практики зовнішніх зносин у сучасному світі.

***Ключові слова:** зовнішньополітичні комунікації, міжнародні відносини, комунікативний інструментарій дипломатії, країни Європи, Україна.*

Сучасні тренди трансформації міжнародних відносин зумовлюють нові стратегії і підходи до діяльності урядових інститутів, відповідальних за міжнародну взаємодію політичних акторів, до репутаційного представлення зовнішньої політики на світовій арені та переконання зарубіжної і внутрішньої громадськості у правильності рішень щодо забезпечення стратегічних інтересів держав за допомогою як традиційного, так і інноваційно–комунікативного інструментарію, за допомогою яких у глобальному політичному середовищі здійснюються потужні впливи на позиції країн щодо вирішення складних міжнародних проблем. Як зазначається у численних наукових розвідках, інформаційно–комунікативні технології як перспективний інструментарій міжнародного співробітництва охоплюють всі сфери сучасних міжнародних відносин, сприяють осмисленню ролі інновацій для інтерактивного діалогу дипломатичних установ різних держав, трансформують практику зовнішньополітичної діяльності, відтак потребують детального вивчення комунікативних можливостей сучасної дипломатії.

У сучасному науковому дискурсі щодо трансформації міжнародної взаємодії наявні дослідження як загального плану, зокрема праці відомих фахівців з міжнародних відносин Р. Армітіджа, З. Бжезинського, А. Гора, С. Джексона, А. Коена, Дж. Ная, Е–М. Слотер, М. Уолцера, М. Фридмана, Ф. Фукуями, Р. Хаасса, так і спеціальні наукові розвідки щодо інноваційного інструментарію зовнішньої політики С. Анхольта, Р. Брауна, Г. Брюса, Е. Гільбоа, М. Гроссмана, Р. Джервиса, Р. Еделмана, М. Кумара, В. Олінса, Л. Розелле, А. Юнвера, Э. Хэнсона та інших, в яких стверджується, що «сучасна проблематика міжнародних відносин – політична, безпекова, економічна, науково–технічна, інформаційна, культурна, суспільна, екологічна, духовна, – яка визнається предметом державної політики, набуває міжнародного характеру, втілюється у міждержавних відносинах, реалізується через стратегії і практику зовнішньої політики» [1–5]. Зокрема, Ф. Фукуяма обгрунтував засади безконфліктного міжнародного розвитку за умови гармонійного використання високих технологій; Г. Кіссінджер зазначав, що світовий порядок і його детермінанти змінюються швидкоплинно і глобально, формуючи нову архітектуру світового порядку; Дж. Розенау наголошував, що лише активна позиція держав щодо створення нової політичної структури світу, розробка нових правил міжнародної взаємодії з урахуванням реалій, зумовлених глобальними комунікаційними процесами, сприятиме модернізації дипломатії. Вагома роль комунікативного чинника міжнародної взаємодії, за С. Анхольтом, Е. Гільбоа, А. Гором, Р. Еделманом, М. Кумаром, В. Олінсом, Е–М. Слотер та А. Юнвером, пов'язана з постіндустріальними цифровими і комунікативними технологіями та домінуванням інтелектуальних ресурсів у сучасній системі міжнародних відносин [6–10].

У вітчизняній науці зовнішньополітичним комунікаціям присвячено дослідження Н. Білан, А. Веселовського, Д. Дубова, О. Зернецької, Н. Карпчук, Л. Климанської, В. Копійки, О. Кучмій, Є. Макаренко,

М. Ожевана, Н. Піпченко, Г. Почепцова, М. Рижкова, В. Терещука, Є. Тихомирової, О. Фролової, О. Шевченко, Ю. Щегельської тощо, в яких розглядаються міжнародні комунікації і комунікативні технології, зокрема стратегічні, публічні, міжкультурні, іміджеві, брендінгові, цифрові, твіттерні, соціальні та медіа, що використовуються як зарубіжними, так і українськими дипломатичними установами для забезпечення національних інтересів у міжнародних відносинах. Фахівці вважають, що активна зовнішньополітична діяльність міжнародних акторів має ґрунтуватися на прогнозуванні і моделюванні сучасної політичної реальності, науковому обґрунтуванні комунікативних процесів, проведенні прикладних досліджень щодо інструментарію зовнішньої політики для ефективного міжнародного співробітництва [11–16].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Дослідження наукової проблеми зовнішньополітичних комунікацій в Україні потребує комплексних досліджень сучасного інноваційного інструментарію, визначення та окреслення категоріального апарату зовнішньополітичних комунікацій, деталізації та конкретизації його комунікативних складових, з'ясування впливу зовнішньополітичних комунікацій на міжнародну взаємодію, прогнозування перспектив використання такого інструментарію у сучасній системі міжнародних відносин та у практиці зовнішньої політики, що уможливить підвищення ефективності зовнішньополітичних комунікацій України.

Метою наукової статті є з'ясування прикладних аспектів зовнішньополітичних комунікацій провідних європейських країн у сучасному вимірі. Завданнями обрано політичний аналіз особливостей зовнішньополітичних комунікацій Великої Британії, Франції, ФРН, Італії, Мальти та Іспанії у забезпеченні стратегічних інтересів країн у сфері міжнародних відносин, оскільки зовнішньополітичні комунікації в умовах трансформації світового порядку можуть сприяти політичному діалогу, пропагуванню переваг тієї чи іншої політичної, економічної і соціальної системи, а також просуванню певної ідеології, культурних цінностей та способу життєдіяльності у сучасному світі [2–3; 12].

У сучасному науковому дискурсі для позначення комунікацій у міжнародних відносинах послуговуються термінами «глобальна комунікація», «міжнародна комунікація», «міждержавна комунікація», «міжкультурна комунікація», «зовнішньополітична комунікація», «цифрова комунікація» тощо, які диференціюються за характерними особливостями і сферою вживання. Зокрема, під «зовнішньополітичними комунікаціями» пропонується розуміти інноваційний комунікативний інструментарій для забезпечення зовнішньополітичної діяльності держави у системі міжнародних відносин [2–3; 5; 14]. Зовнішньополітична комунікація, йдеться у наукових працях, виявляється через різні канали взаємодії міжнародних акторів, які охоплюють як процеси створення та розповсюдження інформації, що залежать від суспільного устрою, політичного, економічного, технічного, інформаційного і культурного розвитку країни, так і процеси використання інноваційних інформаційних ресурсів урядовими інститутами та дипломатичними представництвами держав [2; 11–12].

Наразі діяльність міжнародних акторів щодо забезпечення національних інтересів зумовлена зростанням конкурентних впливів та параметрів геополітичного позиціонування, що істотно трансформує зовнішньополітичні комунікації, включаючи комунікативний інструментарій до стратегій міжнародної взаємодії. Відтак практика зовнішньополітичних комунікацій європейських держав у сфері міжнародних відносин визначається як традиціями дипломатичної діяльності, тобто використанням публічної, культурної, іміджевої та медіа дипломатії, так і її модернізацією, зокрема використанням цифрової, твіттерної, брендингової, лобі – та іг–дипломатії, стратегічних комунікацій тощо, відповідно до інформаційно–технологічного і комунікативного розвитку [17–20].

Зовнішньополітичне відомство Великої Британії активно використовує комунікативний інструментарій для просування національних інтересів передусім у форматі переговорів з ЄС про брекзіт, про стратегічне партнерство з США щодо міжнародної безпеки, про створення центру протидії російській пропаганді у контексті втручання РФ у політичні і виборчі процеси в Європі. Веб–сайт Форін Офісу, свого часу відзначений міжнародними нагородами у сфері інтерактивних медіа, представляє офіційну інформацію британського уряду з питань зовнішньої політики держави, яка щоденно доповнюється позиційною риторикою, оперативними оцінками подій, що стосуються інтересів Сполученого Королівства.

Водночас, як зазначають фахівці, інформаційно–роз'яснювальна робота Форін Офісу не завжди сприяє переконанню британської і світової спільноти у правильності ухвалених рішень. Прем'єр–міністр британського уряду Т. Мей прагне врегулювати складний процес виходу Великої Британії з єдиної Європи, але підстави і умови, оголошені ЄС не задовольняють як економічні, так і оборонні інтереси держави з огляду на політичні суперечності в парламенті щодо брексіту і відмову провідних європейських лідерів поступитися інтересами об'єднання. Загалом, представляючи свої проекти і програми технологічної модернізації, комп'ютерної освіченості і електронної комерції, стратегії залучення інвестицій, наукової дипломатії та advocacy, зовнішньополітична установа Великої Британії сприяє їх активному обговоренню в суспільстві, визначає позитиви і негативи у сприйнятті політичного курсу як всередині країни, так і за кордоном [2; 21–22].

Модернізація зовнішньополітичних комунікацій ФРН здійснюється через використання публічної, цифрової, іміджевої, громадської дипломатії та позиційно–репутаційних кампаній. Оперативність представлення інформації та реагування на міжнародні події у режимі онлайн, мобільність іміджевих акцій, вивчення громадської думки щодо зовнішньої політики через опитування Євробарометру та федеральних і земельних соціологічних інституцій свідчать про зміну дипломатичної діяльності в умовах політичних, соціальних і міграційних викликів для уряду А. Меркель, залучення комунікативного інструментарію для міжнародної взаємодії ФРН. Щодо новацій зовнішньополітичних комунікацій, то Федеральне міністерство закордонних справ розпочало 2018 р. з дванадцяти нових каналів Twitter, щоб процес прозорості

зробив більш помітною зовнішню політику Німеччини для зарубіжної спільноти. Німецькі дипломатичні представництва також розширюють свою присутність у соціальних мережах і наразі охоплюють понад шість мільйонів користувачів і 300 каналів по всьому світу [23–24].

Пріоритетами зовнішньої політики Франції за президенства Е. Макрона визначено посилення впливу Франції у системі міжнародних відносин, роз'яснення необхідності політичної єдності ЄС, захист національних інтересів в Європі, безпеку і економічну стабільність держави, протидію терористичним акціям, соціальну підтримку французької спільноти. Веб–сайт Міністерства закордонних і європейських справ Франції як механізм цифрової дипломатії представляє такі аспекти зовнішньої політики держави, як міжнародне співробітництво, захист прав людини, гуманітарне співробітництво, європейська система оборони, боротьба з кліматичними змінами, франкофонія, наукова, культурна і спортивна дипломатія, національна спадщина тощо. Поширення інформації про зовнішню політику Франції та про країну загалом, здійснення активного діалогу дипломатичних установ з міжнародними агенціями новин, постійна підтримка сайту France Diplomatie дає можливість ознайомитися з пріоритетами міжнародного співробітництва держави, визначити позицію країни щодо процесів європейської інтеграції, тріанонського діалогу, участі у форматі «нормандської четвірки», врегулювання кризи на Близькому Сході, проблеми нерозповсюдження зброї масового ураження, протидії хакерським атакам та проаналізувати поточну діяльність міністерства. Особливого значення надається розвитку цифрової дипломатії, яка, на думку міністра закордонних справ Франції Жан–Ів Ле Дріана, у уможливлює ефективні комунікації зі світовою спільнотою. На початку 2018 р. було представлено російську версію сайту, а також аккаунт в Twitter російською мовою @francediplo_RU Twitter. Цей інструментарій зовнішньополітичної комунікації призначений для мільйонів користувачів, які можуть відповідною мовою ознайомитися з дипломатичною, культурною та економічною діяльністю міністерства, а також отримати інформацію про Францію, її визначні пам'ятки і видатні місця. Практично, France Diplomatie наразі став єдиним в світі міністерством закордонних справ, яке здійснює комунікацію шістьма мовами і постійно розширює свою онлайн–аудиторію [25–27].

Головним зовнішньополітичним пріоритетом для Італії вважається участь в західних інтеграційних структурах ЄС та НАТО, координація зусиль їх членів і підтримка реалізації їх спільних проектів у військово–політичній, інтеграційній та інших сферах співробітництва. Разом з інтеграційним вектором в політиці Італії посилюється і бажання до проектування власного впливу як незалежного, самостійного актора в інших країнах і регіонах, зокрема на Балканах та в Середземномор'ї. Основним інструментом реалізації італійських інтересів визначено торгово–економічні важелі, інвестиції, наявність засобів, для програм допомоги в розвитку іншим країнам.

Зовнішньополітичні комунікації Італії на засадах комунікативних технологій здійснюються у форматі публічної, культурної, наукової, туристичної, гастрономічної дипломатії, GR, брендингу та лобіювання. Бренд–комунікації зовнішньополітичного відомства Італії спрямовані на підтримку і розвиток національного туристичного порталу для ефективного залучення іноземних туристів в країну, оскільки держава у щорічному рейтингу Country Brand Index – 2017 посіла лише 10 місце, незважаючи на численних подорожуючих з усіх країн світу, відтак на офіційному туристичному веб–сайті країни почали демонструватися культурні, природні і гастрономічні переваги Італійської Республіки. До цього долучається й ефективна інформаційно–роз'яснювальна робота італійських дипломатичних місій за кордоном, яка має забезпечити ефективне позиціонування національних інтересів у міжнародному середовищі [28].

Значна увага у діяльності Міністерства закордонних справ Італії приділяється твіттерній дипломатії і функціонуванню дипломатичної мережі Фарнезіна, на основі якої було створено карту з усіма Twitter–акаунтами італійської дипломатії, оскільки, на погляд фахівців, «цифрова дипломатія не питання бюджету, а культурний підхід, позитивний сигнал «культурної сучасності» для підвищення іміджу і політики країни на міжнародному рівні Таким чином дипломатична установа стає відкритою для італійського громадянського суспільства, міжнародних акторів та світового інформаційного середовища, оскільки вважається, що країна не може залишатися поза соціальними мережами комунікації і прагне використовувати Twitter для того, щоб «повідомляти позицію уряду безпосередньо через живе спілкування поза офіційними прес–релізами» [29].

Як зазначає міністр закордонних справ Італії А. Альфано, МЗС Італії в рамках культурної дипломатії передусім підтримує діяльність італійських культурних, установ, академічних інститутів та університетів за кордоном, вивчення італійської мови у країнах перебування дипломатичних місій, міжнародну співпрацю у сфері археології і культурної спадщини, реставрацію мистецьких творів, виставкові презентації мистецьких колекцій. Також вважається, що італійський підхід до збереження культурної спадщини є найбільш професійним, тому саме Італію спеціалізована установа ООН з культури, науки, освіти і комунікації ЮНЕСКО офіційно призначила координатором міжнародних проектів з порятунку художньої спадщини під час військових дій і стихійних лих. У кожній окремій ситуації з числа провідних італійських архітекторів, інженерів, істориків мистецтва та археологів формується група порятунку («блакитні каски культури»), якій належить вирішальний голос при виборі способів і технологій відновлення зруйнованих шедеврів в різних регіонах світу [30].

До інструментарію зовнішньополітичної комунікації Італії відносять і лобі–технологій, що використовуються зазвичай для міжнародної взаємодії урядових інститутів і громадянського суспільства з європейськими і світовими політичними акторами, для прозорості ухвалення політичних рішень у сфері міжнародних відносин, які стосуються інтересів італійських пересічних громадян, корпорацій, неформальних об'єднань, для фінансування гуманітарної допомоги у зонах збройних конфліктів і екологічних криз, що розглядається як демократичні гарантії участі громадськості у процесах ухвалення рішень. На сучасному етапі італійська

зовнішня політика спрямована на розширення всебічної міжнародної співпраці та інтеграції, зміцнення загальної стабільності, миру та безпеки, вирішення глобальних проблем і надання допомоги державам, що потребують її, поширення демократії в світі [30].

Зміни у здійсненні зовнішньополітичних комунікацій спостерігаються у діяльності урядових інститутів Республіки Мальта, яка свого часу, після вступу до Європейського Союзу, висловила готовність змінювати та оновлювати стратегічні цілі зовнішньої політики. Міністр закордонних справ Мальти з 2004 по 2008 рр., М. Френдо тоді зазначав: «Контекст ЄС надає нам нові виклики, які потребують нових підходів до їх вирішення, поєднує нас в історичному процесі будівництва об'єднаної Європи і надає нашим громадянам континент, де вони можуть подорожувати, вчитися, працювати та розвиватися. Також він надає для Мальти інструменти для впливу на процес прийняття рішень в європейській політиці, включаючи спільну зовнішню політику, а отже, дозволяє нам зміцнювати нашу релевантність і посилювати нашу важливість міжнародних відносин у регіональному, двосторонньому, багатосторонньому контекстах. Мальта має швидко реагувати на динамічний світ, пристосуватися до нових викликів, бути активною на міжнародному рівні, зберігаючи визначений та чіткий вектор розвитку» [31].

У міжнародних відносинах Міністерство закордонних справ та сприяння торгівлі Республіки Мальта послуговується інструментарієм культурної, публічної, цифрової громадської дипломатії та брендингу, які, на думку міністра К. Абели, «відображають як історичні та географічні позиції Мальти, так і її європейські перспективи щодо мови і культури, які підкреслюють середземноморський характер країни. У цьому контексті мальтійське розуміння політики регіону і розуміння проблем, що стосуються південних кран Європи, стане позитивним внеском Мальти в Європейський Союз у його середземноморському вимірі» [32–33].

Зовнішньополітичні комунікації Мальти, що стосуються культурного співробітництва, здійснюються через презентацію мальтійської культури, двосторонні культурні угоди з іншими країнами, транскордонний культурний та інформаційний обмін. У забезпеченні культурної дипломатії Мальти одну з провідних ролей також відіграє діяльність Мальтійської Ради з культури та мистецтв, яка наразі активно співпрацює з ЮНЕСКО в реалізації культурних ініціатив, серед яких поширити обізнаність та сприяти розвитку мальтійської культури у Середземноморському регіоні та на міжнародному рівні.

Водночас міністерство закордонних справ не має механізмів, щоб запропонувати щорічні культурні програми чи заходи мальтійських дипломатичних установ, тому дипломатичні місії Мальти прагнуть до встановлення окремих партнерських зв'язків у культурних проектах залежно від ресурсів посольства та культурного іміджу дипломатичних представників [32].

Публічна дипломатія Мальти є ключовим комунікативним ресурсом для просування країни в міжнародних відносинах, оскільки її економіка залежить від зовнішньої торгівлі і туризму. Проте Мальті, підкреслюється у моніторингових дослідженнях, не вистачає зусиль публічної дипломатії, що передбачає ефективне двостороннє спілкування з представниками зарубіжних країн. Крім того, мальтійські громадяни для залучення іноземних туристів сподіваються збільшити привабливість медичного туризму [33].

Свого часу Мальта через відкриття в країні філіалу Інституту миру США приєдналася до програми щодо поширення цифрової дипломатії та підтримала створення європейської організації «DiploFoundation», яка брала участь у проекті Середземноморської академії дипломатичних досліджень на Мальті. Представники дипломатичного корпусу Мальти брали участь у щорічних міжнародних конференціях з актуальних питань цифрової дипломатії, зокрема щодо управління дипломатичними мережами, управління мережею Інтернет, дипломатичного веб – менеджменту тощо [12; 34].

Стратегія брендингу Мальти спрямована на використання «м'якої сили» у міжнародній взаємодії, на зростання впливу Мальти у рамках ЄС, на підвищення репутації держави у міжнародних відносинах та розвиток державної дипломатії. Бренд–комунікації країни, на думку фахівців, забезпечують важливі символи та ритуали для мальтійського суспільства та сприяють позитивному сприйняттю Мальти в міжнародному середовищі [8; 33].

Зовнішньополітичні комунікації Міністерства закордонних справ і міжнародного співробітництва Іспанії пов'язані як з традиційним інформаційно–аналітичним забезпеченням діяльності держави у міжнародних відносинах, так і з використанням сучасного інструментарію публічної, культурної, цифрової та лобі–дипломатії. До інструментарію традиційної дипломатії МЗС Іспанії відносять проведення аналітичних досліджень для прийняття рішення у сфері міжнародних відносин, для побудови сценаріїв та стратегій, які розкривають та розвивають інтереси Іспанії у світі, поширення інформації про життя Іспанії у всіх сферах життєдіяльності держави, для формування позитивного міжнародного іміджу Іспанії у суспільній думці, для ефективного співробітництва з медіа та соціальними мережами. Дипломатична установа послуговується розробками, рекомендаціями і програмами Королівського інституту Елькано. Наразі інститут працює над проектом «Робочі документи Елькано», що стосуються аналізу та дослідження міжнародних процесів та їх співвідношення з міжнародною політикою Іспанії у сфері міжнародної безпеки.

Іспанське агентство міжнародної співпраці, що працює під егідою уряду та міністерства закордонних справ, здійснює співпрацю з країнами на двосторонньому та багатосторонньому рівнях у сферах освіти, науки, техніки, сталого розвитку країни в цілому, надання гуманітарної допомоги, реалізації програм та проектів, взаємодії з різними урядовими організаціями та міжнародними інституціями, що сприяють розвитку країни.

Для Іспанії важливим стратегічним аспектом міжнародних відносин є культурна дипломатія, що забезпечується міністерствами закордонних справ. культури, промисловості, туризму і комерції, автономними інституціями та організаціями. Так, Державне об'єднання для культурної діяльності за кордоном співпрацює з Міністерством закордонних справ та Міністерством культури щодо поширення на міжнародній арені інформації про культуру країни з

метою позитивного позиціонування Іспанії, особливістю якої вважається багатогранність та плюралізм. Незалежний орган Міністерства культури Іспанії – Державне об'єднання культурної пам'яті – працює у напрямку збереження культурних пам'яток, підготовки та організації діяльності, пов'язаної з культурними, науковими, історичними пам'ятками та просуванням інтересів та досягнень Іспанії у культурній сфері. Інститут Сервантеса, який функціонує під егідою МЗС Іспанії, має 77 центрів у 41 країні світу, забезпечує поширення та пропагування у світі іспанської мови, культури та історії. Робота Інституту поступово переміщується в мультимедійний формат – віртуальний зал Сервантеса та Сервантес ТБ.

Для підтримки міжнародних зв'язків, співпраці з країнами світу, надання інформації про діяльність країни Міністерство закордонних справ Іспанії використовує цифрову дипломатію, зокрема через розміщення на веб–сайті дипломатичної установи інформації про діяльність країни на міжнародній арені, щорічних звітів про виконану роботу, публікацій, звітів дипломатичних представників з країн перебування дипломатичних місій, про укладені міжнародні договори, діяльність дипломатичної школи країни.

Для відновлення позитивного іміджу Іспанії після економічної кризи було створено Раду з підприємницької конкурентоспроможності, економічну лобі–групу, основним завданням якої стало повернення довіри міжнародних економічних ринків. Наразі Іспанія у своїй зовнішньополітичній діяльності активно використовує інструментарій публічної, культурної та лобі–дипломатії для просування своїх позицій у міжнародній взаємодії та світовій громадській думці.

Висновки. Трансформація зовнішньополітичних комунікацій відображає тенденції використання інноваційних технологій країнами Європи у міжнародних відносинах, сприяє активізації міжурядових контактів, відповідає політичним вимогам сучасного світу і водночас потребує подальшого вивчення, наукового обґрунтування і конкретизації досліджень. Досвід зовнішньополітичних відомств європейських країн свідчить, що використання інноваційного інструментарію у міжнародній взаємодії формує нове середовище для дипломатичної діяльності. Такий досвід може бути використаний для модернізації зовнішньополітичної діяльності України та інструментарію зовнішньої політики, особливостей здійснення зовнішньополітичної комунікації держави на міжнародній арені.

Список використаних джерел

1. The Global Technology Revolution 2020, In–Depth Analyses (Bio/Nano/Materials/Information Trends, Drivers, Barriers, and Social Implications) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http:// www. rand. org/ content/ dam/ rand/pubs/technical_reports/2006/RAND_ TR303.pdf.

2. Комунікативні тренди міжнародних відносин. Колективна монографія / Макаренко Є. А., Рижков М. М., Піпченко Н. О. та інші. – К.: Центр вільної преси, 2016. – 614 с.

3. Roselle L. Foreign Policy and Communication / Laura Roselle [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http:// internationalstudies. oxfordre. com/ view/ 10.1093/ acrefore/ 9780190846626.001.0001/ acrefore–9780190846626–e–184?rskey=3YtByQ&result=6

4. Davison P. W. Political communication as an instrument of foreign policy / P. W. Davison. – Public Opinion Quarterly, Vol.27, Is.1, 1 January 1963, P.28–36. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://doi.org/10.1086/267147

5. Кондратов А. И. Коммуникации в системе международных отношений / А. И. Кондратов. – Вестник Военного университета. – 2011. – №1 (25). – С.85–90. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https:// cyberleninka.ru/ article/ n/ kommunikatsii–v–sisteme–mezhdunarodnyh–otnosheniy

6. Міжнародна інформація: терміни і коментарі. Навчальний посібник / Макаренко Є. А., Рижков М. М., Кучмій О. П., Фролова О. М. – Вид.3–е, доповн. та переробл. – К.: Центр вільної преси, 2017. – 534 с.

7. Зовнішньополітичні комунікативні технології. Підручник / Є. А. Макаренко, М. М. Рижков, Н. О. Піпченко та інші. – К.: Центр вільної преси, 2016. – 416 с.

8. Brown R. Diplomacy, Public Diplomacy and Social Networks [Електронний ресурс] / R. Brown // Institute of Communications Studies. – University of Leeds. – Режим доступу: http://www. allacademic.com//meta/ p_mla_apa_research_citation /4/1/3/0/7/ pages413076/p413076–1.php.

9. Facebook diplomacy: peace may be just a click away [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.enews.ma/ facebook–diplomacy_i110442_7.html

10. Пантелєєв Є. Зовнішня політика та інноваційна дипломатія [Електронний ресурс. – Режим доступу: https://interaffairs.ru/news/ show/9033

11. Копійка В. В. Дипломатія інформаційної доби / В. В. Копійка // Матеріали міжнародної наукової конференції «Міжнародна інформація: концептуальні та прикладні виміри». – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин, 2013 – С.4–6.

12. Піпченко Н. О. Соціальні медіа у структурі зовнішньої політики провідних міжнародних акторів: Монографія / Н. О. Піпченко. – К.:Центр вільної преси, 2014. – 334 с.

13. Почепцов Г. Нові медіа як засіб міжнародних інформаційних інтервенцій [Електронний ресурс] / Г. Почепцов // Медіаграмотність. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/material/13955.

14. Почепцов Г. Развитие медиа и «цифровая дипломатия» с точки зрения Алека Росса [Електронний ресурс] / Г. Почепцов. – Режим доступу: http://psyfactor. org/ lib/media11.htm.

15. Тихомирова Є. Б. Стратегічні комунікації як один з пріоритетів глобальної стратегії зовнішньої політики і безпеки // Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки». – №14 (2017) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://journals.iir.kiev.ua/ index.php/pol_n/issue/view/175

16. Інноваційний потенціал України в міжнародних відносинах. Монографія / [Є. А. Макаренко, М. М. Рижков, О. П. Кучмій, О. М. Фролова та ін.]. – К.: Центр вільної преси, 2014. – 294 с.

17. EU strategic communication to counteract anti–EU propaganda by third parties. European Parliament resolution of 23 November 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.europarl.europa. eu/sides/getDoc.do?pubRef=–//EP// NONSGML+TA+P8–TA–2016–0441+0+DOC+PDF+V0//EN

18. Карпчук Н. Засади комунікаційної політики: досвід країн–членів Європейського Союзу: [монографія] / Н. Карпчук. – Луцьк: Вежа–Друк, 2015. – 440 с.

19. Foreign &Commonwealth Office [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.gov.uk/government/organisations/foreign–commonwealth–office

20. Use of social media in EU communication [Електронний ресурс] // European Commission – 2014. – Режим доступу: http://ec.Europa.eu/ipg / go_live/ web2 _0/ index_en.htm

21. Johnson B. Uniting for a Great Brexit: Foreign Secretary's speech [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.gov.uk/ government/organisations/foreign–commonwealth–office

22. Програма уряду Великої Британії «Імідж Сполученого Королівства». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://files. fco.gov.uk/info/panel2000 /consult.pdf

23. Kultur und interkultureller Dialog [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.auswaertiges–amt.de/DE/Aussenpolitik/ KulturDialog/ Uebersicht _node. html.

24. Twitterkanäle für das AA [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.auswaertiges–amt.de/de/

25. Infographie «Le ministère des Affaires étrangères et du Développement international (MAEDI) en chiffres» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.diplomatie.gouv.fr/fr/le–ministere–et–son–reseau/le–ministere–des–affaires–22556/article/infographie–le–ministere–des–103268.

26. Diplomatie numérique [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.diplomatie.gouv.fr/ru/vneshnyaya–politika/ cifrovayadiplomatiya /evenements/ article/ diplomatie–numerique–lancement–de–la–version–russophone–de–twitter–et–de–fd–09

27. La francophonie [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://. diplomatie.gouv.fr/fr/politique–etrangere–de–la–france/francophonie–et–langue– francaise/ la–francophonie–20244.

28. Italian Tourism Official Website / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.italia.it/en/home.html

29. Il ministro cinguetta: Terzi e la tweet–diplomazia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.corriere.it/politica/11_ novembre_25/ministro–terzi–twitter–farnesin frattini _67bd7 af8 – 1759–11e1–8448–ba9de42f6fce.shtml?refresh_ce–cp

30. Дипломатическая служба Италии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mgimo.ru/files/36577/Diplomatia–Italii.pdf

31. Malta: the EU leading slacker on foreign policy – European Council on Foreign Relations Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.independent.com.mt/articles/2015–02–14/local–news/Malta–the–EU–leading–slacker–on–foreign–policy–European–Council–on–Foreign –Relations–6736130635

32. Ministry for Foreign Affairs and Trade Promotion [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://foreignaffairs.gov.mt/en/Pages/ Home.aspx

33. Malta–Public Diplomacy Overview [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http:// publicdiplomacy.wikia.com/wiki/Malta

34. The media, the social media – the effects and consequences [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.independent. com.mt/articles/2018–02–27/blogs–opinions/The–media–the–social–media–the–effects–and–consequences–6736185361

References

1. The Global Technology Revolution 2020, In–Depth Analyses (Bio/Nano/Materials/Information Trends, Drivers, Barriers, and Social Implications) [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http:// www. rand. org/ content/ dam/ rand/pubs/technical_reports/2006/RAND_ TR303.pdf.

2. Komunikatyvni trendy mizhnarodnyh vidnosyn. Kolektyvna monografija / Makarenko Je. A., Ryzhkov M. M., Pipchenko N. O. ta inshi. – K.: Centr vil'noi' presy, 2016. – 614 s.

3. Roselle L. Foreign Policy and Communication / Laura Roselle [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http:// internationalstudies. oxfordre. com/ view/ 10.1093/ acrefore/ 9780190846626.001.0001/ acrefore–9780190846626–e–184?rskey=3YtByQ&result=6

4. Davison P. W. Political communication as an instrument of foreign policy / P. W. Davison. – Public Opinion Quarterly, Vol.27, Is.1, 1 January 1963, P.28–36. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https:// doi.org/10.1086/267147

5. Kondratov A. I. Kommunikacii v sisteme mezhdunarodnyh otnoshenij / A. I. Kondratov. – Vestnik Voennogo universiteta. – 2011. – №1 (25). – S.85–90. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https:// cyberleninka.ru/ article/ n/ kommunikatsii–v–sisteme–mezhdunarodnyh–otnosheniy

6. Mizhnarodna informacija: terminy i komentari. Navchal'nyj posibnyk / Makarenko Je. A., Ryzhkov M. M., Kuchmij O. P., Frolova O. M. – Vyd.3–e, dopovn. ta pererobl. – K.: Centr vil'noi' presy, 2017. – 534 s.

7. Zovnishn'opolitychni komunikatyvni tehnologii'. Pidruchnyk / Je. A. Makarenko, M. M. Ryzhkov, N. O. Pipchenko ta inshi. – K.: Centr vil'noi' presy, 2016. – 416 s.

8. Brown R. Diplomacy, Public Diplomacy and Social Networks [Elektronnyj resurs] / R. Brown // Institute of Communications Studies. – University of Leeds. – Rezhym dostupu: http://www.allacademic. com//meta/ p_mla_apa_research_citation /4/1/3/0/7/pages413076/ p413076–1.php.

9. Facebook diplomacy: peace may be just a click away [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.enews.ma/ facebook–diplomacy_i110442_7.html

10. Panteljejev Je. Zovnishnja polityka ta innovacijna dyplomatija [Elektronnyj resurs. – Rezhym dostupu: https://interaffairs.ru/news/ show/9033

11. Kopijka V. V. Dyplomatija informacijnoi' doby / V. V. Kopijka // Materialy mizhnarodnoi' naukovoi' konferencii' «Mizhnarodna informacija: konceptual'ni ta prykladni vymiry». – K.: Kyi'vs'kyj nacional'nyj universytet imeni Tarasa Shevchenka, Instytut mizhnarodnyh vidnosyn, 2013 – S.4–6.

12. Pipchenko N. O. Social'ni media u strukturi zovnishn'oi' polityky providnyh mizhnarodnyh aktoriv: Monografija / N. O. Pipchenko. – K.:Centr vil'noi' presy, 2014. – 334 s.

13. Pochepcov G. Novi media jak zasib mizhnarodnyh informacijnyh intervencij [Elektronnyj resurs] / G. Pochepcov // Mediagramotnist'. – Rezhym dostupu: http://osvita.mediasapiens.ua/material/13955.

14. Pochepcov G. Razvitie media i «cifrovaja diplomatija» s tochki zrenija Aleka Rossa [Elektronnyj resurs] / G. Pochepcov. – Rezhym dostupu: http://psyfactor. org/ lib/media11.htm.

15. Tyhomyrova Je. B. Strategichni komunikacii' jak odyn z priorytetiv global'noi' strategii' zovnishn'oi' polityky i bezpeky // Mizhnarodni vidnosyny. Serija «Politychni nauky». – №14 (2017) [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://journals.iir.kiev.ua/index. php/pol_n/issue/view/175

16. Innovacijnyj potencial Ukrai'ny v mizhnarodnyh vidnosynah. Monografija / [Je. A. Makarenko, M. M. Ryzhkov, O. P. Kuchmij, O. M. Frolova ta in.]. – K.: Centr vil'noi' presy, 2014. – 294 s.

17. EU strategic communication to counteract anti–EU propaganda by third parties. European Parliament resolution of 23 November 2016 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.europarl.europa. eu/sides/getDoc.do?pubRef=–//EP// NONSGML+TA+P8–TA–2016–0441+0+DOC+PDF+V0//EN

18. Karpchuk N. Zasady komunikacijnoi' polityky: dosvid krai'n–chleniv Jevropejs'kogo Sojuzu: [monografija] / N. Karpchuk. – Luc'k: Vezha–Druk, 2015. – 440 s.

19. Foreign &Commonwealth Office [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.gov.uk/government/organisations/ foreign–commonwealth–office

20. Use of social media in EU communication [Elektronnyj resurs] // European Commission – 2014. – Rezhym dostupu: http://ec.Europa. eu/ipg /go_live/ web2 _0/ index_en.htm

21. Johnson B. Uniting for a Great Brexit: Foreign Secretary's speech [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.gov.uk/ government/organisations/foreign–commonwealth–office

22. Programa urjadu Velykoi' Brytanii' «Imidzh Spoluchenogo Korolivstva». [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://files.fco. gov.uk/info/panel2000 /consult.pdf

23. Kultur und interkultureller Dialog [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.auswaertiges–amt.de/DE/Aussenpolitik/ KulturDialog/ Uebersicht _node. html.

24. Twitterkanäle für das AA [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.auswaertiges–amt.de/de/

25. Infographie «Le ministère des Affaires étrangères et du Développement international (MAEDI) en chiffres» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.diplomatie.gouv.fr/fr/le–ministere–et–son–reseau/le–ministere–des–affaires–22556/article/infographie–le–ministere–des–103268.

26. Diplomatie numérique [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.diplomatie.gouv.fr/ru/vneshnyaya–politika/ cifrovayadiplomatiya /evenements/ article/ diplomatie–numerique–lancement–de–la–version–russophone–de–twitter–et–de–fd–09

27. La francophonie [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://. diplomatie.gouv.fr/fr/politique–etrangere–de–la–france/francophonie–et–langue– francaise/ la–francophonie–20244.

28. Italian Tourism Official Website / [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.italia.it/en/home.html

29. Il ministro cinguetta: Terzi e la tweet–diplomazia [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.corriere.it/politica/11_ novembre_25/ministro–terzi–twitter–farnesin frattini _67bd7 af8 – 1759–11e1–8448–ba9de42f6fce.shtml?refresh_ce–cp

30. Diplomaticheskaja sluzhba Italii [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.mgimo.ru/files/36577/Diplomatia–Italii.pdf

31. Malta: the EU leading slacker on foreign policy – European Council on Foreign Relations Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.independent.com.mt/articles/2015–02–14/local–news/ Malta–the–EU–leading–slacker–on–foreign–policy–European–Council–on–Foreign –Relations–6736130635

32. Ministry for Foreign Affairs and Trade Promotion [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://foreignaffairs.gov.mt/en/Pages/ Home.aspx

33. Malta–Public Diplomacy Overview [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http:// publicdiplomacy.wikia.com/wiki/Malta

34. The media, the social media – the effects and consequences [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.independent.com. mt/articles/2018–02–27/blogs–opinions/The–media–the–social–media–the–effects–and–consequences–6736185361

Slobodianyk O. G., *PhD student at the Department of International Information, Institute of International Relations of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), egpetuhova@gmail.com*

Transformation of communications foreign European countries in the modern era

The article deals with the theories and concepts of foreign policy communications of the leading European countries as an innovative tool of international interaction, analyzes the effectiveness of the influence of foreign policy of European actors on international relations, defines the functional characteristics of the communicative practice of external relations in the modern world.

Keywords: *foreign policy communications, international relations, communicative instruments of diplomacy, countries of Europe, Ukraine.*

* * *

УДК 316.334.3:316.77:004.774.6

Щедрова Г. П.,
доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політології та міжнародних відносин, ВНЗ «Університет імені Альфреда Нобеля» (Україна, Дніпро), galinashed@gmail.com

Блогінг як засіб політичної комунікації: теоретичний та прикладний аспекти

Проаналізовано поширеність політичних блогів, їхні мету, різновиди та форми, потенціал як засобів політичної комунікації. Визначено політичні контексти використання блогінгу у галузі public relations. Спираючись на відповідні аспекти соціальних онлайн–медіа, дано визначення поняттю «політичний блогінг». Виокремлено напрями, які визначають цілі політичного блогінгу. Описано різновиди блогів – блогохостинг та автономні блоги. Визначено характеристики блогосфери та стан її розвитку в Україні, зокрема на рівні використання політичними акторами. Досліджено українські політичні блоги, специфіку ведення блогів політичними лідерами України. Сформульовано рекомендації щодо оптимізації блогінгу як засобу політичної комунікації та каналу поширення соціально–політичної інформації.

Ключові слова: *політичний блогінг, політичний блог, блогосфера, блогінг, політична комунікація, соціальні медіа, public relations.*

Політична комунікація як соціально–інформаційне поле політики останнім часом почала відходити від традиційного набору засобів. Так, поряд зі ЗМІ й неформальними каналами, нові інструменти з відчутним ефектом впливу продукує інформаційне суспільство із розвиненою мережею Інтернет. Політичні актори, не відмовляючись від живого спілкування й обміну думками, трансформували контакти з прихильниками й опонентами в онлайн–комунікацію. Новою ж дієвою платформою для презентації своїх думок, позицій, заяв і аргументів стала блогосфера.

Блоги, як текстові, так і відеоблоги, почали досліджувати не так давно, а наукові пошуки щодо зазначеної тематики у рамках політології знаходяться на початковому етапі. Вітчизняна політична наука зосередила свою увагу на дослідженні потенціалу блогосфери як політичного інструменту комунікації. Так, блогосферу як автокомунікативну технологію досліджує А. Досенко, вітчизняну блогосферу – Ю. Половинчак, глобальну політичну блогосферу – О. Зернецька, статус і призначення політичних блогів – Н. Стеблина та ін. Важливим залишається вивчення аспектів політичної комунікації (Ю. Ганжуров, Ю. Рубан), зокрема в умовах інформаційного суспільства (Н. Громадська, С. Жданенко, М. Остапенко), та подальші дослідження таких її засобів як соціальні медіа та соціальні мережі (А. Зуйковська, О. Онищенко, А. Янченко).

Поштовхом до появи нових форм, видів і засобів політичної комунікації слугувало поширення і доступність мережі Інтернет. На думку Н. Громадської, головними перевагами Інтернету є гіпермедійне представлення інформації, значно ширший її масштаб, відсутність будь–яких територіальних або часових обмежень поширення чи отримання інформації, низька вартість аудиторного контакту, висока оперативність інформування [3, с. 55]. Такі властивості Інтернету не могли не знайти відгуку у комунікаційній складовій політичної сфери, особливо у реалізації завдань public relations. Враховуючи, що кількість інтернет–користувачів у світі зросла з 29% (2010 р.) до 53% (2018 р.), а в Україні станом на 2017 р. цей показник сягнув 66%, політика вийшла на новий рівень спілкування з громадськістю – онлайн–комунікацію [5; 7].

Поруч із рядовими користувачами активними дописувачами у соціальних мережах й інших онлайн–медіа стали політичні сили і політики різних рівнів. Загальною рисою входження політичної складової в інтернет–простір стало копіювання вже існуючих форм мережевої комунікації. Йдеться, зокрема, про використання поштових розсилок, реєстрацію у соціальних мережах, участь в інтернет–флешмобах, ведення блогів. Платформою для реалізації та розвитку останніх є блогосфера як сукупність усіх блогів у форматі соціально–комунікативної мережі.

Наразі поняття «блог» та похідні від нього й досі не категоризовані політичною наукою. Відтак, варто окреслити сутність цих термінів. Так, поняття «блог» походить від англійського «weblog» (logging the web – «записувати події в мережі»). Вперше його використав американський програміст Й. Баргер у 1997 р. для позначення мережевого щоденника. У 1999 р. за авторства П. Мерхольця термін «weblog» було розділене на «we» та «blog» [1]. Згодом засновник мереж Blogger і Twitter Е. Уільямс став використовувати тільки слова «blog», «blogger» і «blogging», а весь світ ретранслював ці поняття у національних транслітераціях. Відтак, сучасна інтернет–термінологія дала початок таким категоріям, як:

– блог – мережевий щоденник;
– пост – допис у блозі;
– блогер – людина, що веде блог;
– блогінг – процес ведення блогу;
– блогосфера – сукупність усіх блогів.

Спираючись на відповідні аспекти соціальних онлайн–медіа, можна визначити, що політичний блогінг – це процес фіксації певних соціально–політичних подій і явищ в онлайн–щоденнику (блозі) з одночасною презентацією оціночного судження щодо них або із закликом їх оцінити.

Блогосфера як частина комунікативного простору, характеризується низкою специфічних рис, таких як глобальність і демократизм: розмиті межі форм спілкування (відсутність чітких політичних, державних, економічних, соціальних і вікових обмежень) створюють можливості для включеності користувачів зі всього світу, міжкультурної, масової та міжособистісної комунікації [10, с. 100]. На нашу думку, характеризуючи риси блогосфери, варто наголосити й на таких її особливостях, як:

– суб'єктивність – висловлена позиція автора зазвичай відірвана від думки групи і представляє погляд певного актора, наприклад, індивідуального політика;

– використання анонімного авторства – прийом, який дозволяє уникати стереотипів або персоніфікації позиції, висловленої у блозі. Таким чином, блогери намагаються привернути увагу більше до проблеми, аніж до спікера;

– гіперлокальність, тобто інформування про проблеми або події від імені обізнаного суб'єкта з певної теми;

– просторовість – блогосфера не обмежується кордонами, континентами, юрисдикцією держав. Саме тому блог є носієм міжнародної інформації й одночасно каналом її розповсюдження.

Дослідник мережевого суспільства М. Кастельс також зауважував, що блогосфера характеризується демократичністю, що проявляється у відкритій для всіх учасників спілкування можливості впливу на суспільну думку. Зростання залученості аудиторії до процесу виробництва та медіації контенту надає їй нових якостей, що дає змогу назвати сучасних користувачів просьюмерами (від producer – виробник і consumer – споживач) [12, с. 80].

Якщо текстові або відеоблоги, які ведуть популярні блогери, вже мають масову популярність і визначені цілі й пріоритети, то політичні блоги ще не набули такої усталеної традиції. Однак можна виокремити кілька напрямів, які визначають цілі політичного блогінгу, зокрема:

– фіксація соціально–політичних заходів;

– висловлення позиції з приводу резонансних подій;

– просування політичних заяв;

– опонування або висловлення підтримки ідеям, діям, заявам, окремим політикам;

– формування підготовленої аудиторії для проведення політичних акцій;

– інформування про події з подальшим оновленням інформації;

– збір та аналіз думок за допомогою інтерактивних коментарів тощо.

Менш розповсюдженою є ціль, яку переслідують більшість неполітичних відеоблогерів, – акумуляція коштів, конвертованих з переглядів на відеохостингах (наприклад, YouTube) та отриманих за рекламу у власних акаунтах у соцмережах. Однак відповідний прецедент у політиці створили російські діячі – кандидат у президенти К. Собчак, яка проводить передвиборчу кампанію у соціальних мережах і заробляє гроші на відеопереглядах, та опозиціонер О. Навальний, якого вважають прибутковим відеоблогером [2].

Серед різновидів блогів можна виділити блогохостинг, тобто блогінг на вже існуючій онлайн–платформі (WordPress, Blogger, TypePad Micro, Weebly, LiveJournal та ін.), або автономні блоги, які розміщують на власному хостингу й домені, що контролюються безпосередньо власником (автором) блогу (наприклад, персональні сайти А. Гриценка, Г. Москаля, Д. Гордона та ін.). Так, в Україні блогові майданчики включені в структуру сайтів «Українська правда», «Кореспондент», «Ліга», «Главком», «Радіо Свобода», «Обозрєватєль» та ін. Загалом, можна спостерігати, як блоги поступово набувають рис засобів масової інформації, планомірно витискаючи їх і перетворюючись на альтернативну форму сучасних мас–медіа. Дослідниця вітчизняної блогосфери Ю. Половинчак констатує, що в Україні формуються так звані групи «блогерів–колумністів», де присутній високий відсоток професійних журналістів. Для української блогосфери характерні високий рівень політизованості та набуття рис громадської журналістики [10, с. 101]. Водночас український блогер і політик Л. Оробець висуває припущення, що традиційний public relations поступово трансформується у blogger relations [8]. Йдеться про те, що кількість учасників блогосфери (як дописувачів, так і читачів) стрімко збільшується, об'єднуючись у багатомільйонну аудиторію – альтернативну громадськість.

Популярність і релевантність поданої у блогах інформації доведена тенденцією створення окремих блог–платформ на офіційних сайтах інформаційних ресурсів – газет, телеканалів, радіостанцій, інформагентств (наприклад, BBC Україна, ТСН.ua, газета «День», канал «24» та ін.). Переважна більшість дописувачів цих блогів мають відношення до політичної сфери – це політики, політичні експерти, консультанти, аналітики, громадські діячі, урядовці тощо. Таким чином, у рамках public relations блогінг – це засіб висловлення індивідуальної позиції політика поза політичними силами, до яких він належить.

Аналізуючи українські політичні блоги, експерти медіа–дослідження «Українські політичні блоги: альтернативні, громадські чи офіційні медіа?» спиралися на такі якісні параметри, як гіпертекстуальність, інтерактивність, мультимедійність [11]. Все це є певним набором критеріїв ефективності блогінгу, до яких варто також додати оперативність, зворотній зв'язок, частоту відгуків, посилання (поширення, «репости»).

Політизованість блогосфери також доводить той факт, що майже у чверті випадків на одній із найбільш популярних блог–платформ «Українська правда» у графі «Статус» вказано «Депутат, політик, чиновник», ще чверть – журналісти, інші блогери – науковці, експерти, митці, юристи, економісти, релігійні діячі або автори без статусу [11]. Причиною такої політичної активності у форматі блогу є пошук каналів для представлення політиком власної позиції, відмежування й дистанціювання від поглядів і заяв партії, політичної групи, фракції, коаліції та інших групових вимірів політики.

Хоча сутність блогу, зокрема й політичного, зводиться до хронологічного ведення онлайн–щоденника, але форми блогів можуть бути обрані різні. Серед них визначено такі:

– особистий блог – ведеться від першої особи з викладенням власної думки і переважаючим суб'єктивізмом;

– тематичні блоги (політичні, культурологічні, наукові, просвітницькі, високотехнологічні тощо);

– блоги–форуми – створюються для організації дискусії між відвідувачами щодо обговорюваного питання. Він розрахований на невелику аудиторію, яка є обізнаною з теми посту у блозі;

– блоги–каталоги – представляють собою постійно оновлюваний перелік посилань з визначеної теми.

Вітчизняна дослідниця глобальної політичної блогосфери О. Зернецька виділяє такі види блогів:

– персональні блоги. Вони створюються у вигляді щоденників або коментарів і регулярно поновлюються. Серед них виокремлюють мікроблоги, особливістю яких є прискіплива, деталізована фіксація почуттів, настроїв чи подій у житті особи;

– корпоративні блоги. Створюються з подвійною метою: по–перше, для внутрішньокорпоративного блогінгу, щоб підвищити ділове спілкування та загальну корпоративну культуру; по–друге, для зовнішньо-корпоративного блогування, тобто для «розкрутки» бренду, маркетингових завдань і поліпшення зв'язків із громадськістю [6, с. 14–15].

Хоча корпоративні блоги є менш поширеними, однак варто зауважити, що блог–платформи вже стали невід'ємними атрибутами офіційних сайтів ЗМІ, медіа–корпорацій, публічних організацій тощо. Це ще один аргумент на користь твердження, що блогінг стає альтернативним джерелом інформації, сумірний з журналістами–контентмейкерами і теле–, радіо– та друкованими виданнями.

Типологія блогів не обмежується раніше перелі-ченими. Критеріями класифікації тут виступають кількість авторів, наявність мультимедіа, особливості змісту, технічна основа тощо.

Нерідко політичним блогінгом називають регулярні дописи політиків і державних діячів на офіційних акаунтах у соціальних мережах, де їхніми підписниками є мільйони інтернет–користувачів. Отож, варто проаналізувати, чи використовують потенціал блогів провідні політичні актори України? Щоб персоніфікувати предметне поле дослідження, звернімося до останніх соціологічних досліджень, які восени 2017 року провели Центр Разумкова, Центр соціальних досліджень «Софія» та Центр соціальних та маркетингових досліджень «Socis» [9]. Відповідно до загальних результатів усіх трьох досліджень, п'ятірку політичних лідерів сформували П. Порошенко, Ю. Тимошенко, А. Гриценко, Ю. Бойко та О. Ляшко. З'ясовано, що лише Ю. Бойко не є активним блогером та не використовує таку комунікаційну платформу, як соціальні онлайн–медіа. Щодо інших чотирьох політиків, то їх, на нашу думку, цілком можна назвати активними блогерами, які постійно оновлюють контент своїх інтернет–акаунтів (Табл.).

Окрім найбільш популярних платформ для ведення онлайн–щоденників, українські політики користуються й поширеною практикою публікації відеоблогів. Так, кількість підписників YouTube–каналу О. Ляшка становить 54,1 тисячу осіб, а А. Гриценка – 5,1 тисячу осіб. Використовують публічні особи й блог–платформи провідних ЗМІ країни – блоги Ю. Гриценка на «Українській правді» та «Обозрєватєлі», О. Ляшка на «Цензор.Нет» тощо. Зауважимо, що ці блоги у більшості своїй є інтерактивними і регулярно оновлюваними. Ступінь активності ведення блогів напряму залежить від рівня відкритості та публічності політичного діяча. Цим же визначається і безпосередність ведення блогів, тобто ступінь залученості прес–служб та речників політика до формування й оприлюднення дописів у соцмережах. Виключенням тут можна вважати Президента України, у якого, з огляду на посаду і статус, передбачені відповідні консультанти і помічники (контент–мейкери).

Не зважаючи на динамічну поширеність блогінгу, зокрема політичного, на нашу думку, цей засіб політичної комунікації повинен розширювати свій інструментарій та спектр функцій. Йдеться передусім про відсутність у блогосфері державних установ соціальної спрямованості. Так, блогінг міг би стати каналом інформування і зворотного зв'язку між державною інституцією та громадянином. Блоги дозволили б не лише інформувати, але й роз'яснювати певні аспекти реалізації державної політики (податкової, тарифної, освітньої, медичної тощо). Поруч зі значною кількістю персональних блогів політиків варто активізувати й корпоративні блоги політичних партій, які б перейняли частину функцій партійних штабів та регіональних осередків у частині комунікації з потенційним електоратом. Окрім того, блог – це конвенційний засіб політичної боротьби у якості медіа–платформи для публічного опанування та дискусій. З огляду на те, що за блогами перших осіб держави стежить багатомільйонна міжнародна аудиторія, варто приділяти більшу увагу якості блог–контенту, адже його зміст впливає на оцінку репутації країни в цілому.

Важливо наголосити, що у контексті перетворення блогосфери на альтернативну форму засобів масової інформації, блогінг теж потребує певного нормативного регулювання. На сьогодні жоден законодавчий акт, який регламентує здійснення інформаційної політики в Україні, не визначає меж відповідальності блогерів за поширену ними інформацію, споживачами якої є більшість користувачів мережі Інтернет.

Отже, у сучасному світі політичні блоги – це поширене явище у західній політиці і нова, але популярна, форма політичної комунікації для країн перехідного типу. Тут блогінг використовують хаотично і не системно, активізуючись в електоральний період. Однак вже зараз можна констатувати, що серед засобів політичної комунікації блог не поступається своєю ефективністю ані засобам масової інформації, ані особистим контактам з аудиторією. Пріоритетом у розвитку блогосфери є її часткове нормативне оформлення, зокрема щодо її статусу у системі інформаційної політики, а перевагою блогінгу є наявність постійно зростаючої аудиторії та просторової платформи для просування політичних меседжів.

Таблиця

Активність українських політиків на блог–платформах та соціальних мережах (станом на лютий 2018 р.)

П.І.Б. політика	Facebook (к–ть підписників)	Twitter (к–ть підписників)	Instagram (к–ть підписників)	Автономний блог	Інші блоги
Порошенко П. О.	695 тис.	1,25 млн	98,5 тис.	–	–
Тимошенко Ю. В.	166,2 тис.	253 тис.	4,5 тис.	Не активний з 2011 р.	LiveJournal (не активний з 2012 р.)
Гриценко А. С.	116,3 тис.	248,7 тис.	–	+	+
Ляшко О. В.	229,4 тис.	303 тис.	–	+	+

Список використаних джерел

1. Айзексон В. Інноватори: Як група хакерів, геніїв та гіків здійснила цифрову революцію / В. Айзексон. – К.: Наш Формат, 2017. – 488 с.
2. Вести кампанию Собчак в соцсетях будет блогер Рустем Адагамов [Електронний ресурс] // Ведомости: Официальный веб–сайт. – Режим доступу: https://www.vedomosti.ru/politics/news/2017/11/01/740188–sobchak–adagamov.
3. Громадська Н. Сучасні особливості політичної комунікації та її прояви в інформаційному суспільстві / Н. Громадська // Наукові праці. Політологія. – 2014. – Вип.236 (Т.248). – С.53–58.
4. Досенко А. Блогосфера як автокомунікативна технологія / А. Досенко // Наукові записки Інституту журналістики. – 2014. – Т.57. – С.226–229.
5. Загальна кількість користувачів інтернету збільшилась в Україні за рік на 5% [Електронний ресурс] // ДетекторМедіа: Офіційний веб–сайт. – Режим доступу: http://detector.media/rinok/article/130543/2017–10–03–zagalna–kilkist–koristuvachiv–internetu–zbilshilas–v–ukraini–za–rik–na–5.
6. Зернецька О. Глобальна політична блогосфера – нова арена політичної комунікації / О. Зернецька // Політичний менеджмент. – 2009. – №2. – С.13–26.
7. Кількість користувачів Інтернетом досягло 4 млрд. [Електронний ресурс] // Finscanner. – 31.01.2018 р. – Режим доступу: https://finscanner.ua/news/uk/2018/01/31/cifrove–tendencii–2018.
8. Оробець Л. Українська політика у блогосфері. Від public relations до blogger relations [Електронний ресурс] / Л. Оробець // Livejournal: персональний блог. – Режим доступу: http://lesyaorobets.livejournal.com/56013.html.
9. Політичні рейтинги: Саакашвілі не росте, Порошенко попереду [Електронний ресурс] // BBC Україна: Офіційний веб–сайт. – Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/news–41752928.
10. Половинчак Ю. Особливості функціонування української блогосфери / Ю. Половинчак // Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences. – 2015. – №42. – С.99–102.
11. Стеблина Н. Українські політичні блоги: альтернативні, громадські чи офіційні медіа?: Медіа–дослідження [Електронний ресурс] / Н. Стеблина // Urban Space: Веб–портал. – Режим доступу: http://www.happymisto.od.ua/journalism/politychni–blogy–ukrajiny.
12. Castells M. The New Public Sphere: Global Civil Society, Communication Networks, and Global Governance / M. Castells // The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science. – 2008. – Vol.616, No.1. – P.78–93.

References

1. Aizekson V. Innovatory: Yak hrupa khakeriv, heniiv ta gikiv zdiisnyla tsyfrovu revoliutsiiu / V. Aizekson. – K.: Nash Format, 2017. – 488 s.
2. Vesti kampaniyu Sobchak v sotssetyah budet bloger Rustem Adagamov [Elektronnyiy resurs] // Vedomosti: Ofitsialnyiy veb–sayt. – Rezhim dostupa: https://www.vedomosti.ru/politics/news/2017/11/01/740188–sobchak–adagamov.
3. Hromadska N. Suchasni osoblyvosti politychnoi komunikatsii ta yii proiavy v informatsiinomu suspilstvi / N. Hromadska // Naukovi pratsi. Politolohiia. – 2014. – Vyp.236 (T.248). – S.53–58.
4. Dosenko A. Blohosfera yak avtokomunikatyvna tekhnolohiia / A. Dosenko // Naukovi zapysky Instytutu zhurnalistyky. – 2014. – T.57. – S.226–229.
5. Zahalna kilkist korystuvachiv internetu zbilshylas v Ukraini za rik na 5% [Elektronnyi resurs] // DetektorMedia: Ofitsiinyi veb–sait. – Rezhym dostupu: http://detector.media/rinok/article/130543/2017–10–03–zagalna–kilkist–koristuvachiv–internetu–zbilshilas–v–ukraini–za–rik–na–5.
6. Zernetska O. Hlobalna politychna blohosfera – nova arena politychnoi komunikatsii / O. Zernetska // Politychnyi menedzhment. – 2009. – №2. – S.13–26.
7. Kilkist korystuvachiv Internetom dosiahlo 4 mlrd. [Elektronnyi resurs] // Finscanner. – 31.01.2018 r. – Rezhym dostupu: https://finscanner.ua/news/uk/2018/01/31/cifrove–tendencii–2018.
8. Orobets L. Ukrainska polityka u blohosferi. Vid public relations do blogger relations [Elektronnyi resurs] / L. Orobets // Livejournal: personalnyi bloh. – Rezhym dostupu : http://lesyaorobets.livejournal.com/56013.html.
9. Politychni reitynhy: Saakashvili ne roste, Poroshenko poperedu [Elektronnyi resurs] // BBC Ukraina: Ofitsiinyi veb–sait. – Rezhym dostupu: http://www.bbc.com/ukrainian/news–41752928.
10. Polovynchak Yu. Osoblyvosti funktsionuvannia ukrainskoi blohosfery / Yu. Polovynchak // Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences. – 2015. – №42. – S.99–102.
11. Steblyna N. Ukrainski politychni blohy: alternatyvni, hromadski chy ofitsiini media?: Media–doslidzhennia [Elektronnyi resurs] / N. Steblyna // Urban Space: Veb–portal. – Rezhym dostupu: http://www.happymisto.od.ua/journalism/politychni–blogy–ukrajiny.
12. Castells M. The New Public Sphere: Global Civil Society, Communication Networks, and Global Governance / M. Castells // The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science. – 2008. – Vol.616, No.1. – P.78–93.

Shchedrova G. P., *Doctor of Political Sciences, Professor, Head of the Department of Political Science and International Relations at the Alfred Nobel University (Ukraine, Dnipro), galinashed@gmail.com*

Blogging as a means of political communication: theoretical and applied aspects

The paper analyzes the prevalence of political blogs, their purpose, varieties and forms, potential as means of political communication. The political contexts of the use of blogging in the field of public relations are defined. Based on the relevant aspects of social online media, was determined «political blogging». Several areas are identified that determine the goals of a political blogging. Variety of blogs, such as bloghosting and stand–alone blogs, are described. The characteristics of the blogosphere and the state of its development in Ukraine, in particular at the level of use by politicians, are determined. Ukrainian political blogs, specificity of blogging by political leaders of Ukraine are researched. Recommendations are formulated to optimize blogging as a means of political communication and a channel for the dissemination of socio–political information.

Keywords: *political blogging, political blog, blogosphere, blogging, political communication, social media, public relations.*

* * *

УДК 321.7:316.614(045)

Iskhakova N. G.,
PhD, Associate Professor, Department of Sociology and Political Science, National Aviation University (Ukraine, Kyiv), iskhakova@ukr.net

The stages of political adaptation of the population in the process of democratization

This article reveals the social factors of the political adaptation of the population of the countries that are in the process of democratic transformation. The general characteristics of political adaptation of people are established. The specificity of political adaptation in the transformation of authoritarian and totalitarian regimes is studied.

Keywords: *political adaptation, political socialization, democratization, transformation of the political system.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

In the conditions of contradictory formation of a democratic political system of the Ukrainian society and also deformation of social communications and loss the value of previously acquired political the practices the particular importance obtains the research of the process of political adaptation of the personality, its active participation in the formation of new forms of the organization of society. Consideration of the given problem has to happen with the attraction of theoretical and empirical researches of those countries which formation of new public order has already happened. The complex research of the defining factors of political adaptation of the personality is extremely important. It is necessary to specify that political adaptation

will be considered by us as compound more scaled process of political socialization. The last has been presented as a process of integration of individuals to all systems of the socio–political relations, their inclusion in the institutional structure of society by political activity of the personality during which takes place knowledge and further development of these relations.

The process of democratization became the expansion of the leading tendency of world political development in the second half of the 20th century. The transition researches from totalitarianism and authoritarianism to democratic regime have been generally concentrated on the analysis of events in the countries of Southern Europe (Greece, Spain, Portugal) and Latin America (Peru, Ecuador, Bolivia, Uruguay, Argentina, Brazil). Researchers have developed a number of approaches by results of development of democratic processes which subsequently have been postponed for the researches of the countries in the Central American region (Honduras, El Salvador, Nicaragua) and the countries of Africa, Central and Southeast Asia. In the late eighties of the XX century this global process has moved to Eastern Europe, and then has involved the Soviet Union.

An experience of these countries, the considerable material has accumulated in scientific literature, that gives the chance to make defined generalize conclusions of democratic transformation of political regimes. There is the whole concept under the name a transitology at which beginnings was the American political scientist D. Rastou [4]. He has for the first time constructed dynamic model of the process of transition to democracy based on the analysis of processes of democratization in Sweden (1890–1920) and Turkey (since 1945). The scientist picked out the main stages of democratization, having especially noted a role of subjective factors of such transition. This model assumes the existence of the main prerequisite of transition to democracy – it is the perception of citizens of the general identity, accessory to political communities. The very transition has three stages: preparatory which is characterized by the serious conflict of the main social forces; phase of adoption of rules of democratic law and order; an adaptation phase –fixing of democratic political institutes and procedures, the statement of a new form of interaction of civil society and the state. These phases are considered by modern political scientists as such which are characteristic of all transitional societies.

In well–grounded research «Transitions from authoritarian government: preceding conclusions about uncertain democracies» (1986) the authors G. O'Donnell, F. Shmitter have carried out the comparative analysis of the transition processes happening in the countries of Southern Europe and Latin America. Authors have picked out three stages of transition to democracy: liberalization, democratization (establishment of democratic institutes and procedures), resocialization (assimilation by citizens of new political norms and values, gradual entry into the new system of the relations during the democratic political process and also as a result of a specially organized system of training) [6, p. 71].

The American researcher Adam Przeworski in work «Democracy and the market. Political and economic reforms in Eastern Europe and Latin America» (1990) gives the detailed description of those determinants of social and political development which directly influence the process of change of the institutional system of society, its social sphere and the relations. The scientist tried to answer the question «whether there will be a new democracy stable and under what conditions which social institutes have to be in its foundation what factors of an effective new political system, economic mechanisms are in its foundation» [3, p. 11].

Giving the wide analysis to these processes scientists almost didn't focus on a problem of political adaptation of people and if this problem entered the field of researches, it wasn't standing out as a specific component, demands the detailed description.

On the basis of the analysis of above–mentioned approaches and concepts of democratization the author of this article suggests defining *the features of political adaptation in the conditions of formation of a democracy*. An initial thesis is as follows: regularities of processes of democratization are the defining conditions of political adaptation of the person.

The further research demands terminological clarity and specification of concepts.

The historical changes which have happened in the countries of Central Europe since the end of the 1980th years of the 20th century, and subsequently in the republics of the former USSR have received in scientific literature the name *transformation*. The term «transformation» means to change, transform. The social sciences have begun to use this term since the end of the 50th years of the 20th century for the characteristic of radical structural changes. It reflects the transition to the qualitatively new condition of public organization. Transformational processes are based on dialectic overcoming the existing elements of old public order, formation of the new purposes of development.

Democratization appears as a process of change of the political sphere of society, the transformation of the political regime in all its structural elements in a certain country. This process lasts from the beginning of falling of the previous non–democratic regime to a final stage of stabilization of a new democratic regime.

For designation of a way of change of the political regime in the scientific literature has used the concept *«transition period»* that means the process of institutional transformation. The transition period is an intermediate phase of a process of democratization which begins with the disintegration of the previous political regime, and comes to the end with the establishment of a certain form of democracy.

The transition period consists of steadily changing political situations. One of them is the process of *liberalization* that makes impossible return to previous non–democratic regime. Liberalization is the real ensuring enrollment of the rights which protect certain individuals and social groups from repressive actions of the power and reliability, ensuring the rights and freedoms means withdrawal from the settled practice of the non–democratic modes. The transitional period, at best, comes to the end with democracy promotion. It means recognition of democratic rules and procedures by political institutes and their distribution on all spheres of public life. It is important that during a transition period there are changes as in the political system of society to political institutes and the relations, characteristic of it, and in other spheres of society.

The conclusive role in the process of democratization is played by *political modernization*, which is followed not only by formation of political institutes, but also social

mobilization and distribution of political participation and also distribution of democratic values and norms in developing countries [2, p. 364].

Based on the conventional lines of democratization it is possible to allocate the general tendencies of change of interaction of the person and political system.

1. Delegitimization destroys by the developed system of the interrelation of the person and political system as a result of a crisis of the state institutes and decentralization of the power.

2. Liberalization of the regime expands possibilities of political activity of individuals and social groups in the course of realization of the rights and interests.

3. Activation of non–state institutes promotes organized participations of citizens in the political process and to the introduction of civil norms and rules of conduct.

4. Formation of party system provides structuring public interests.

The process of political adaptation of people to changes of political system has a number of common features.

1. Social disorientation. This phenomenon is caused by deformation of the social and economic system of society and is a consequence of destruction of social communications, the statuses and roles, the systems of norms and examples of behaviour.

2. New social identification. Adaptation of individuals to new socio–political conditions happens with establishment of new social identities and entry into the institutional structure of society.

3. Collective political participation. Mobilization of individuals within non–state institutes by group participation in the political process.

4. Establishment of loyalty to valuable and standard bases of democratic society.

However, it is necessary to notice that regularities of transformation of authoritarian regimes differ from the democratization of the countries with the totalitarian past, first of all, of the Post–Soviet countries which have the features and tendencies of development. Therefore, a political adaptation of people will gain peculiar features in a number of the countries.

Based on a number of concepts of transformational processes *of authoritarian societies* (D. Rastou, F. Shmitter, A. Przeworski) it is possible to claim that process of delegitimization of authoritarian regime as a result of the crisis of its public authorities and split of the authoritarian block in the environment of elites breaks the settled system of the relations of submission of citizens with power institutes. The weakened state regulation of the non–political sphere of society gave the chance of the articulation of interests of social groups, self–identifications of individuals though with considerable political, ideological, cultural constraints. Strict regulation of political activity of the masses, restrictions of political debates and opportunities to influence the authorities from citizens didn't exclude the existence of «limited pluralism» in various spheres of public life. Therefore a decrease in the state control of the socio–political relations expands opportunities for activation of political activity of citizens. It creates prerequisites for change of relationship of the person and political system, and then the changes of all types of political socialization characteristic of authoritarian society. Spain can become examples (the 1970th years) where at a stage of liberalization has been weakened prosecutions of labour movements and also Brazil (the 1980th years) where at once the organizations became more active.

Assumption of activity of the uncontrollable organizations in the state, the conciliatory relation to the strikes, meetings and other actions of a mass protest, leads the introduction of alternative elections to expansion of the group forms of impact on the power, the introduction of a new system of roles and their variability (votes, participation in activity of associations, mass movements, etc.). An increase in the level of the collective involvement into political process has a number of consequences in the socio–political sphere:

– stabilization of system of requirements and social expectations;

– assimilation of new system of roles and standards of behaviour;

– providing channels of non–state regulation of political activity;

– understanding the aims in the political sphere through development group than consciousness.

So, for example, in post–authoritarian Spain and Portugal despite the absence of the non–state organizations since the beginning of democratization, already in the 1990s the role of labour unions, parties, movements was rather notable.

Level of conflict of the new party system relying on the broad support of social groups can accelerate or interfere with the formation of new identities (class, professional), to allocation of public interests therefore to a successful formation of new motivational and cognitive structure of consciousness of the person:

– awareness of requirements and interests;

– formation of new system of political values, socio–political installations.

Thus, a political adaptation of the personality to new conditions of political life in the post–authoritarian countries has the following characteristics.

1. Activation of a general population in various forms of political participation;

2. cooperation of citizens in voluntary associations, membership in any collectives;

3. establishment of formal rules of rationing of political activity of social groups and individuals.

Political adaptation in the conditions of transformation *of totalitarian regime* gains peculiar lines. Reasoning from urgency of a problem, the author of article focuses on the analysis of concepts of transformational processes of Eastern Europe and also a number of Post–Soviet societies.

The crisis of the state and political system in general, as well as in the previous case, has as the result the loss of legitimacy of a political regime, was based on an ideological basis and justified hierarchically constructed interrelation of the person by the state. Since the end of the 50th years of the 20th century in countries of Eastern Europe and from 70th years in the USSR artificially entering into mass political consciousness (by means of purposeful promotion and the system of political education) communistic values have lost the cementing value for legitimation of the power. The purpose of political development of communistic society didn't become internal beliefs of the person. The social interests haven't been represented in a political system that brought to the hidden negative attitude to the state, political system in general from social groups and individuals [7].

Process of liberalization of the regime in the post–communist countries, unlike post–authoritarian societies,

connected with instability of economic, social and legal systems of society. In the political sphere the revival public and political organization doesn't get broad support from the population owing to deformation of public groups, their interests and the relations. Therefore introduction of new political values, models of political behaviour, steady forms of participation in the political process has slow though the unequal character in the concrete countries. In Post–Soviet Belarus and Russia nearly ten years later (for 1999–2000) remained a steady tendency of attachment to previous social and political system and less focus on the western way of development of citizens of these countries unlike post–communist Poland and Hungary.

On this basis, the impact of democratization processes in the post–communist and post–Soviet countries can be traced to the nature of political socialization in general and the adaptation, in particular, of the population of these countries.

The following correlation should be made for comparison: the level of social activity – the level of legitimization of the new political regime. For example, at the beginning of the 1990s, the level of public activity in Hungary, Poland and Russia was equally low, and in 1999–2000, the level of support for a democratic regime (democratic institutions as an optimal form of government) in Poland and Hungary was significantly higher than Russia, where there is a tendency to decrease. Accordingly, it can be argued that, unlike post–unitary societies, the intensity of population adaptation to democratic political institutions and procedures depends to a lesser extent on the activation of civil society institutions, which is greater than other factors:

– the level of ideologisation of mass consciousness;

– the preservation of the mechanism of culture;

– the level of social disintegration of society.

Thus, there are significant differences in the political adaptation of the population of post–unitary and post–communist societies. They consist in the following:

1. The orientation of the population of the post–authoritarian countries to the values of the previous sociopolitical and economic system is less than that of the population of the postcommunist societies, where at the initial stage of democratization there were such general features of mass political consciousness as: paternalistic expectations in the socio–economic sphere, lack of interest in political participation , insufficient level of political education distrust of the institutions of power.

2. For post–authoritarian societies, the liberalization of the regime leads to the intensification of the population, in the post–communist – the passive rejection of change. The activities of non–state political institutes in post–authoritarian countries contributed to the involvement of the population as group entities in political relations than in post–communist societies, where the political activity of citizens does not have a permanent institutionalized nature due to the lack of practice of expressing the interests of social groups by organizational structures.

3. Loyalty of the population to a democratic political regime in post– authoritarian societies depends on the success of the functioning of political institutions and the representation of group interests, as opposed to post–communist societies, where loyalty to new political institutions and procedures depends directly on the success of economic transformations [8].

Consequently, the success of democratization processes depends directly on the adaptability of citizens to a new political system, the establishment of a new stable relationship between man and political power on the basis of a rational attitude towards political institutions and structures of a democratic political regime. Therefore, further research into the political adaptation of the population of post–unitary and post–communist societies should be guided by the analysis of the following factors:

– duration of value–added adaptation of mass political consciousness,

– the intensity of political mobilization of the masses,

– the level of loyalty of the population to the democratic regime.

References

1. Данилов А. Н. Переходное общество: проблемы системной трансформации. – Минск: Універсітэцкае, 1997. – 431 с.

2. Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2–е вид. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.

3. Adam Przeworski «Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America». – Cambridge University Press, 1991. – 210 p.

4. Rustow D. Transitions to Democracy: Toward to Dynamics model. – «Comparative Politics». – 1970. – Vol.2. – No3. – P.337–363.

5. Рудік О. М. Процес демократизації «третьої хвилі» та особливості його розвитку у посткомуністичних країнах: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Одеська національна юридична академія. – О., 2003. – 16 с.

6. Харитонова О. Г. Генезис демократии (Попытка реконструкции логики транзитологических моделей) // Полис. – 1996. – №5. – С.70–78.

7. Исхакова Н. Г. Доверие как фактор политической мобилизации общества в условиях становления демократии // Молодой ученый. – №8 (23) август 2015. – С.150–153. – http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2015/8/70.pdf

8. Исхакова Н. Г. Стратегия политической мобилизации: от протеста к консолидации // Молодой ученый. – №9 (12) сентябрь 2014. – С.187–191. – http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2014/9/46.pdf

References (transliteration)

1. Danilov A. N. Perehodnoe obshhestvo: problemy sistemnoj transformacii. – Minsk: Universitjeckae, 1997. – 431 s.

2. Politologichnyj encyklopedychnyj slovnyk / Za red. Ju. S. Shemshuchenka, V. D. Babkina, V. P. Gorbatenka. – 2–e vyd. – K.: Geneza, 2004. – 736 s.

3. Adam Przeworski «Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America». – Cambridge University Press, 1991. – 210 p.

4. Rustow D. Transitions to Democracy: Toward to Dynamics model. – «Somparative Politics». – 1970. – Vol.2. – No3. – P.337–363.

5. Rudik O. M. Proces demokratyzacii' «tret'oi' hvyli» ta osoblyvosti jogo rozvytku u postkomunistychnyh krai'nah: Avtoref. dys... kand. polit. nauk: 23.00.02 / Odes'ka nacional'na jurydychna akademija. – O., 2003. – 16 s.

6. Haritonova O. G. Genezis demokratii (Popytka rekonstrukcii logiki tranzitologicheskih modelej) // Polis. – 1996. – №5. – S.70–78.

7. Ishakova N. G. Doverie kak faktor politicheskoj mobilizacii obshhestva v uslovijah stanovlenija demokratii // Molodoj uchenyj. – №8 (23) avgust 2015. – S.150–153. – http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2015/8/70.pdf

8. Ishakova N. G. Strategija politicheskoj mobilizacii: ot protesta k konsolidacii // Molodoj uchenyj. – №9 (12) sentjabr' 2014. – S.187–191. – http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2014/9/46.pdf

Ісхакова Н. Г., *кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри соціології та політології, Національний авіаційний університет (Україна, Київ), iskhakova@ukr.net*

Етапи політичної адаптації населення в процесі демократизації

Розкриваються соціальні чинники політичної адаптації населення країн, які перебувають в процесі демократичної трансформації. Виокремлюються

загальні тенденції зміни взаємодії людини та політичної системи. На цій основі встановлюються загальні характеристики політичної адаптації людей. Досліджується специфіка політичної адаптації під час трансформації авторитарних та тоталітарних режимів.

Ключові слова: *політична адаптація, політична соціалізація, демократизація, трансформація політичної системи.*

* * *

УДК 323.2

Іщенко І. В.,
доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри міжнародних відносин, Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара (Україна, Дніпро), iv.ishchenko@gmail.com

Дяченко Д. В.,
студент, Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара (Україна, Дніпро), dandutch18@gmail.com

Аксіологічні чинники політичної нестабільност у контексті трансформаційних процесів

Метою статті є дослідження впливу ментальних, зокрема аксіологічних чинників, неформальних норм і правил соціальної системи на стабільність / нестабільність інститутів політичної системи. Важливим методом даного дослідження є аналіз, що застосований для з'ясування взаємовпливу вищезазначених категорій у вимірі трансформаційних процесів. Розкриття ментальних, зокрема аксіологічних чинників сфери політичного,надає змогу зрозуміти характер взаємозв'язку формальних і неформальних чинників у вимірі оптимального функціонування політичної системи; дослідити зв'язок між політичними субкультурами та політичною стабільністю / нестабільністю; визначити соціально–інтегративний чи дестабілізуючий потенціал символічних чинників.

Висновок підтверджує важливість урахування комплексу зазначених чинників та політичних феноменів, а подальші дослідження варто проводити з метою визначення консолідуючих символічних та історико–культурних чинників, які є особливо важливими для України як транзитивної демократії.

Ключові слова: *політичні інститути, політична система, ментальний конструкт, багатоскладні суспільства, ціннісні чинники, формальні, неформальні норми і процедури, соціальна система.*

Існує чимало наукових праць з дослідження структурних політико–інституційних чинників політичної стабільності. Її забезпечення спонукає до переосмислення неформально нормативних чинників політико–інституційної взаємодії. Дослідження вищезазначеної проблематики, надасть можливість структурувати теоретичні доробки, у сфері впливу неінституційних чинників на параметри політичної системи та інститути: стабільність / нестабільність, функціональні та процесуальні характеристики. Враховуючи актуальність цієї проблематики, *метою даної статті* єдослідження впливу ментальних, зокрема символічних і аксіологічних аспектів на дестабілізацію структурної організації формальної інституціональної системи в контексті трансформаційних процесів.

В процесі розробки вказаної проблематики були використані джерела таких зарубіжних і вітчизняних науковців як: Г. Алмонд, Дж. Пауел, А. Лейпхарт, І. Іщенко, О. Баштанник, О. Стойко,О. Волянюк, П. Кретов. Вони зробили вагомий внесок у дослідження та розкриття наступних наукових політологічних феноменів:типологія політичної культури та політичних систем;концепція багатоскладних суспільств;ментальний конструкт тощо. Дослідили вплив ціннісних аспектів на політичну стабільність і феномен «політичного порядку»; проаналізували проблему трансформації політичних інститутів та вплив символічних аспектів соціальної системи на систему політичну у контексті неоінституціональної парадигми.

Транзитивні процеси, що інтенсивно протікали у світовому політичному просторі у другій половині 20 ст., визначили підвищення інтересу до феномену нестабільності перехідних, гібридних політичних режимів та чинників, що впливають на її формування. Актуалізація цієї теми з боку наукового, політико–експертного середовища спричинила формування цілого ряду теоретичних підходів і концепцій, які виступили в якості інструментарію у розумінні трансформаційних процесів. Дослідження у цій сфері призвели до визнання факту, що паралельно зі структурними, організаційними та інституційними чинниками політичної нестабільності, існують і неінституційні – ментальні, в тому числі аксіологічні. Вони надають безпосередній вплив на політико–інституційне середовище через суб'єктів політичного життя.

Будь–яке суспільне середовище поряд із формально існуючими «правилами гри» (норми, правила, закони, легально функціонуючі процедури), заданих організаційною структурою держави, також володіє набором неформальних норм, серед яких чільне місце посідають: певна система цінностей, набор міфів, культурних стереотипів, звичаїв. Усі ці неформальні норми складають основу «ментального конструкту» [3, с. 74]. Зазначений феномен виявляється однією з детермінуючих змінних у дослідженні та визначенні політичних орієнтацій суспільних груп.

Політична стабільність може бути чимось застиглим, нерухомим тільки в умовах жорсткого авторитарного режиму. Разом з тим, будь–який політичний режим прагне до самозбереження. У такому разі політичні актори, знаходячись у межах інституційних норм, мають реагувати на зміну політичної та економічної ситуації в державі, зовнішньому середовищі. Оцінюючи політичну стабільність саме з таких позицій, слід зазначити, що вона означає – певний ситуативний стан динаміки політичних інститутів й середовища, при якому параметри соціально–політичної ентропії відповідають флуктуаціям, що позитивно компенсовані в межах прямої кореляції між процесами дезорганізації соціального середовища, дисонансу формальних і неформальних інституційних регулятивів й транзакційними витратами на відновлення рівноваги. [3, с. 20]. Політична стабільність виступає якісним показником ефективності функціонування політичної системи. Можливість політичної системи адаптуватися до мінливих умов середовища характеризує систему, як здатну досягти структурної рівноваги.

З вищенаведеного поняття видно, що гармонійна взаємодія формальних та неформальних норм і правил у суспільстві є однією з ключових умов досягнення політичної стабільності. Формат даної взаємодії можна розділити на декілька варіантів: взаємне посилення, конкуренція та нейтралітет. Перший варіант взаємодії характерний для держав з розвиненими інститутами демократії, партисипаторною (громадянською) політичною культурою. В даному випадку, інститути громадянського суспільства, активного включення громадян у суспільно–політичне життя, підтримують демократичні політичні інститути, зміцнюючи та, часом,

замінюючи їх у випадках, коли формальні процедури та норми є неефективними. Другий варіант відносин передбачає ослаблення, руйнацію та «гібридизацію» формальних правил та процедур. Формальні інститути втрачають спроможність визначати поведінку акторів політичного життя. В свою чергу, неформальні інститути, пов'язані з корупцією, клієнтелізмом, клановістю, автократичними кліками і партіями, що сприймаються як суспільна норма, можуть трансформувати формальні правила та інститути корінним чином, аж до їх повної заміни, чи руйнації [6, с. 118–121].

На рівні формальної інституційної структури можуть існувати різноманітні інтегровані неформальні правила: легітимність, що ґрунтується на громадських цінностях, можливість громадської непокори,коаліційний президенціалізм. В деяких суспільствах звичаєве право, некодифіковані правила та норми поведінки, звичаї,загальноприйняті в соціальній системі, стають цементуючою основою формальних правил та процедур у традиційних, релігійних суспільних системах [6, с. 123].

Культурні норми, традиції, та неформальні інститути є взаємодоповнюючими поняттями. Соціальні явища, що включають в себе культурні моделі поведінки, взаємодії суспільних акторів, варто ототожнювати з неформальними інститутами [3, с. 117–118]. Колективні моделі поведінки, що виникають внаслідок взаємодії акторів соціального життя у процесі довготривалих соціальних інтеракцій, можуть інституціоналізуватися у формальні практики. Однак, у деяких випадках, інституціоналізовані правила та норми можуть так і залишитися неформалізованими [1, с. 139].

Ще одним виміром у дослідженні впливу ментальних, у тому числі ціннісних та культурних аспектів політичної нестабільності, є структурна неоднорідність політичних спільнот. Феномен багатоскладних суспільств не є новим в спектрі політичних досліджень. А. Лейпхарт присвятив даному питанню ряд наукових доробків, в яких досліджується процес взаємодії елітарних груп багатоскладного суспільства. Багатоскладні суспільства, за його визначенням, є суспільства розділенні сегментарними відмінностями. Мобілізація суспільних організацій, груп та політичних сил, відбувається відповідно до ліній розмежування сегментів. В якості сегментів даних суспільств можуть виступати етнічні, мовні, культурні, расові, ідеологічні та релігійні групи [5, с. 38–39].

До того ж, вплив культурних чинників на політичну стабільність варто оцінювати через особливість політичної системи. Відтак, Г. Алмонд у своїй теоретичній концепції, виділив чотири типи політичних систем: англо–американську, континентально–європейську, доіндустріальну і тоталітарну. Перші дві, науковець відносив до демократичних різновидів політичних систем. Тим не менш, між ними існує істотна різниця: перша характеризується гомогенною політичною культурою, у той час, як континентально–європейська – роздробленою політичною культурою, наявністю значної кількості політичних субкультур [2, с. 76–79]. Тож, за певних обставин, ця гетерогенність політичних культур негативно позначатиметься на політичній стабільності. Зазвичай, політичні актори, які належать до певних соціальних сегментів, під час втрати ресурсів політичною системою здатні мобілізувати своїх прихильників на боротьбу з діючим політичним режимом.

У контексті дослідження впливу соціальних (сегментарних) протиріч на функціональні характеристики політичної системи, і, відповідно, здатність системою досягати стану стабільного функціонування в динамічному середовищі, важливо зробити акцент на відмінностях між гомогенним суспільством, що відрізняється відсутністю жорстких, конфліктних ліній розмежування, та багатоскладним. У випадку багатоскладного суспільства, ступіть конфліктності у суспільстві може бути детермінований декількома перемінними: ступенем суспільної розробленості, кількістю сегментів, і, відповідно ліній розмежування; характером та глибиною конфліктності, інтенсивністю її протікання; амортизуючим впливом над сегментарних чинників; впливом сегментарних відмінностей на міжпартійну конкуренцію, конфігурацією та функціонуванням партійної системи [5, с. 109]. Подолання політичної нестабільності в такій контекстуальності, можливе за умови встановлення партійно–політичного балансу сил, у парламенті.

Ще одним чинником суспільної, а отже і політичної нестабільності може виступати «героїзація» – практика впровадження у суспільній свідомості певних уявлень про символічність та значення певних персоналій чи історичних подій і фактів. «Героїзація» виступає як метод конструювання політичних міфів, технологія політики національної пам'яті чи засіб політико–ідеологічної інженерії [4, с. 17–18]. Не дивлячись на, переважно, соціально–інтегративну функцію «героїзації», спрямовану на консолідацію суспільства довкола певних загальноприйнятих символічних образів, даний феномен, тим не менш, може стати причиною суспільного розколу. Актуалізація дискусій з приводу героїзації певних історичних персоналій та явищ, спроби альтернативного погляду на певні події в Україні протягом майже всього періоду незалежності, ставали однією з причин партійно–політичних суперечок між різними політичними угрупуваннями, що репрезентували різні сегменти багатоскладного українського суспільства. Героїзація, як і політика пам'яті, виступають, дуже специфічним, ризикованим методом впливу на суспільно–політичну свідомість громадян.

Висновок. Отже, метальні, у тому числі й ціннісні аспекти нестабільності політичної системи, здійснюють безпосередній вплив на характер протікання трансформаційних процесів. Дослідження взаємозв'язку неформальних інститутів соціальної системи із формальною інституціональною (організаційною та нормативно–ціннісною) системою, дає привід констатувати факт рівнозначності обох варіацій інститутів, як чинників стабільності / нестабільності політичної системи. Політична культура суспільства є більш статичним феноменом у порівнянні з ментальним конструктом. Вона виступає, однією з детермінуючих характеристик розвиненої, демократичної, стабільної політичної системи. Сегментованіна різноманітні політичні субкультури суспільства, більш схильні до нестабільності формальної та неформальної інституціональної складової політичної системи. Ризики даної ситуації важко переоцінити. Вірогідність їх прояву

може бути в просторово–часовому вимірі від зниження ефективності інститутів політичної системи, до сецесії, у разі співпадіння сегментарних меж з територіальними. Символічні та історико–культурні аспекти, у сфері політичного можуть відігравати важливу роль, у процесі конструювання надсегментарної ідентичності, здатної консолідувати громадян держави в межах єдиного національного проекту.

Таким чином, подальші наукові розвідки з дослідження чинників політичної стабільності / нестабільності варто зосередити на консолідуючих символічних та історико–культурних аспектах.

Список використаних джерел

1. Баштанник О. В. Можливості і загрози організації політичного порядку в інституційному вимірі функціонування політичної системи / О. В. Баштанник // Грані. – 2016. – №4. – С.136–142. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2016_4_24
2. Алмонд Г., Пауэлл Дж. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 537 с.
3. Іщенко І. В. Політичні інститути в нестабільному середовищі: функціональні особливості [Текст]: монографія / І. В. Іщенко. – Дніпропетровськ: Інновація, 2015. – 306 с.
4. Ідентичності та політичні інститути: виклики для України. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції / За заг. ред. В. М. Циби. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2015. – 81 с.
5. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование [Текст] / А. Лейпхарт; пер с англ. Б. И. Макаренко. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 286 с.
6. Стойко О. М. Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах: монографія. – Київ: Ін–т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; «Логос», 2016. – 416 с.

References

1. Bashtannyk O. V. Mozhlyvosti i zagrozy organizacii' politychnogo porjadku v instytucijnomu vymiri funkcionuvannja politychnoi' systemy / O. V. Bashtannyk // Grani. – 2016. – №4. – S.136–142. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2016_4_24
2. Almond G., Paujell Dzh. Sravnitel'naja politologija segodnja: Mirovoj obzor. – M.: Aspekt Press, 2002. – 537 s.
3. Ishhenko I. V. Politychni instytuty v nestabil'nomu seredovyshhi: funkcional'ni osoblyvosti [Tekst]: monografija / I. V. Ishhenko. – Dnipropetrovs'k: Innovacija, 2015. – 306 s.
4. Identychnosti ta politychni instytuty: vyklyky dlja Ukrai'ny. Materialy Vseukrai'ns'koi' naukovoi' konferencii' / Za zag. red. V. M. Cyby. – Nizhyn: NDU im. M. Gogolja, 2015. – 81 s.
5. Lejphart A. Demokratija v mnogosostavnyh obshhestvah: sravnitel'noe issledovanie [Tekst] / A. Lejphart; per s angl. B. I. Makarenko. – M.: Aspekt Press, 1997. – 286 s.
6. Stojko O. M. Transformacija politychnyh instytutiv u suchasnyh perehidnyh suspil'stvah: monografija. – Kyi'v: In–t derzhavy i prava im. V. M. Korec'kogo NAN Ukrai'ny; «Logos», 2016. – 416 s.

Ishchenko I. V., *Doctor of Political Sciences, assistant professor, Chief of the Department of International Relations of Oles Honchar Dnipro National University (Ukraine, Dnipro), iv.ishchenko@gmail.com*

Dyachenko D. V., *student of Oles Honchar Dnipro National University (Ukraine, Dnipro), dandutch18@gmail.com*

Axiological factors of political instability in the context of transformation processes

The goal of the article is to study the influence of mental and axiological factors, informal norms and rules of a social system on stability / instability of the institutions of the political system. The important method of the present study is the analysis, which is used to clarify of the mutual influence of the above categories, in the context of transformation processes. The definition of mental, in particular axiological factors of the political sphere provides an opportunity to understand the nature of the interdependence of formal and informal factors in the context of optimal functioning of a political system; to examine the relations between political subcultures and political stability / instability; to determine the socially integrative or destabilizing potential of symbolic factors. The study of the above–mentioned factors and political categories is particularly topical in the process of examination of transformation processes and transient societies, to which Ukraine belongs.

The conclusion is confirmed the importance of taking into account the complex of these factors and political phenomena and further research should be conducted for the purpose definition of consolidating symbolic and historical and cultural factors, which are especially important for Ukraine as a transit democracy.

Keywords: *political institutions, political system, mental construct, multi–component societies, value factors, formal and informal norms and procedures, social system.*

* * *

УДК 303.01

Козьма В. В.,
кандидат політичних наук, доцент,
докторант кафедри політичних наук, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), Kozma_v@meta.ua

Особистість як наукова категорія: міждисциплінарний підхід

Метою статті є викладення та аналіз основних підходів до розуміння особистості в філософії, соціології, психології та політології. Зазначено, що об'єктивне вивчення особистості може бути продуктивним лише в процесі наукової міждисциплінарної дискусії. Такий підхід актуалізує проблему формування теоретико–методологічної бази для детального вивчення феномену «особистість» у політичній науці. На думку автора, проблематика особистісного виміру української політики надто мало досліджена вітчизняною наукою.

Ключові слова: *особистість, наукова категорія, роль особистості, суспільство, об'єкт, суб'єкт, методологія.*

Проблематика «особистості» є об'єктом вивчення багатьох наук, кожна з яких досліджує лише ті сторони особистості, які складають зміст її предмета. Протягом багатьох століть поняття «особистість» трактувалося та розумілося по–різному. Втім, до теперішнього часу, жодній з наук не вдалося сформулювати аксіоми особистості або принаймні виробити правила пошуку таких аксіом. Тому кожна наука яка вивчає особистість дає своє визначення цього поняття. До цього можна лише додати, що починаючи з відомих нам першоджерел, в яких особистість фігурує як логічно виділене поняття, і до сучасних наукових публікацій особистість завжди перебуває в так званому «міждисциплінарному полі» дослідження. Спочатку між теологією і філософією, згодом між філософією та психологією, сьогодні між психологією, соціологією та політичною філософією тощо. Міждисциплінарний ступінь проблеми особистості в суспільствознавстві, об'єктивне зростання залежності долі історичного процесу від рішень прийнятих окремою особистістю призводять до думки про необхідність її вивчення в системі координат, що задаються різними рівнями методології науки. Водночас у розкритті поняття «особистість» існують свої об'єктивні та суб'єктивні труднощі. До об'єктивних можна віднести обставини пов'язані з соціально історичними умовами, що безпосередньо впливають на наукову думку, до суб'єктивних – зміни у свідомості кожного окремого індивіда, його здатність критично сприймати та аналізувати різні думки та погляди, крім того існують певні внутрішні сили закладені в людській природі які мають неабиякий вплив на розвиток та становленням особистості тощо. Таким чином, категорія «особистість» обов'язково повинна розглядатися в еволюційному плані, тобто в системі змін наукових думок та поглядів.

Феномен «особистості» був і залишається предметом досліджень для багатьох науковців. У свій час проблемі особистості присвятили свої роботи такі відомі вчені як І. Гердер, Т. Карлейль, А. Шопенгауер, К. Маркс, Г. Спенсер, З. Фрейд, Г. Плєханов, К. Юнг, Л. Карсавін, О. Лосєв, А. Маслоу, К. Роджерс, Ж. П. Сартр, Ю. Хабермас. Список відомих мислителів та вчених, що вивчали зазначений феномен можна поповнити іншими достойними іменами. Серед українських вчених слід відзначити роботи М. Поповича, В. Андрущенка, В. Горбатенка, С. Крилової, Н. Хамітова та ін. Втім, незважаючи на різноманіття теорій особистості, звертає на себе увагу той факт, що серед вітчизняних робіт з проблематики особистості і зокрема особистісного виміру політики недостатньо власне політологічних досліджень. Це спонукало автора до написання цієї публікації в межах якої пропонується методологічний підхід у дослідженні особистості в політиці.

Перші спроби осмислення природи особистості, її внутрішньої сутності зустрічаємо в працях античних мислителів. У більшості європейських мов етимологія слова «особистість» походить від латинського слова «персона» (persona – маска). Античний зміст цього слова досить обмежений і в ті далекі часи воно відносилось не до онтологічного, а до описового плану й означало маску актора або вказувало на юридичну роль. Поняття «особистість» (здатність бути суб'єктом права) тісно пов'язане з теорію римського права, в якому воно використовувалось для означення безпосереднього предмета правових угод.

Історично поняття «особистість» тісно пов'язане з виникненням християнської релігії та становленням її догматів. Дискусії та суперечки, що виникли на перших Вселенських Соборах навколо питань про природу Бога, Святої Трійці, ідеї єдиного бога та конкретності всього сущого потребували вироблення особливого поняттєвого апарату, адже для розрізнення «кожного в єдності» в античному лексиконі не було відповідного філософського терміна. Існуюче в той час поняття «персона» використовувалося переважно для позначення модусу, функцій природи, а не самостійного буття і не було достатнім для обґрунтування реальних відмінностей Божественних Осіб. Таким чином, по–новому переосмисливши поняття «персона» (πρόσωπον, persona), «батьки» Вселенських Соборів створюють нове поняття, якого ще не знав античний світ – поняття «особистість».

В науковій літературі переважно зустрічаємо такі підходи до розуміння особистості: релігійно–міфологічний, філософсько–науковий і практико–педагогічний. Основою релігійно–міфологічного підходу є процес формування віри в надприродну силу міфічної чи реальної особистості. Філософсько–науковий підхід орієнтується на вивченні людини як продукту соціально–історичного розвитку. У ньому можна виділити два рівні: загальноісторичний (соціально–філософський) і конкретно–науковий. У свою чергу загальноісторичний рівень зорієнтований на аналіз реальної особистості й формування в суспільстві образу особистості за допомогою різних ідеологій.

Натомість конкретно–науковий рівень дослідження особистості містить у собі соціально методологічний і соціально–культурний аспекти. У соціально–методологічному аспекті можна виділити абстрактно–історичні концепції (історія – це «біографія великих людей» *(за Карлейлем)*); соціально історичні концепції (історія це поєднання діяльності народних мас і особистостей); соціально–рольові концепції (місце людини в страті, її мобільність в соціальних структурах); соціально–психологічні концепції (психологічний, педагогічний, медичний аналіз становлення особистості тощо). Нарешті, практико–педагогічний підхід у розумінні особистості, зорієнтований на системне використання даних всіх наук про людину і розглядає особистість головно як суб'єкт та предмет виховання під час здійсненні педагогічного процесу.

Маємо зважати на те, що об'єктивне вивчення особистості може бути продуктивним лише в процесі наукової міждисциплінарної дискусії. Для цього варто ознайомитись з підходами до розуміння особистості в кожній конкретній науці. Зауважимо, що в межах статті не можливо детально вивчити всі існуючі підходи тому ми зосередили увагу лише на основних аспектах. Для зручності сприйняття кожна наука[1], яка досліджує феномен «особистість» розглядається нами окремо.

Філософія.

Цілісний підхід у вивченні особистості реалізується в межах філософської науки, одним із завдань якої є вироблення методологічних підходів та створення категорійно–понятійного апарату. Підхід до проблеми особистості з позицій філософського знання акцентує увагу на тому, що в ході історичного розвитку змінюються соціальні типи особистості, ціннісні орієнтації, взаємини між особистостями й т.п. Тут варто пам'ятати, що автори та прихильники різних філософських позицій мали різний життєвий досвід, жили в різних історичних умовах, тому цілком природно що їх погляди на проблему особистості змінювались під впливом часу, цінностей, традицій, культури тощо.

Як зазначалося вище, «особистість» поняття історичне. Вважається, що широкого розповсюдження це поняття набуло в працях відомого філософа та богослова Аврелія Августина (354–430). Розуміння особистості Августином, перш за все, ґрунтується на текстах Біблії. Людина – творіння Бога, що має різні рівні духовного формування. Особистість, яка має високий рівень духовного розвитку, визначається автором як духовна. Така особистість має систему духовних цінностей, вираженої у філософа формулою, взятої з Нового Завіту: віра, надія, любов [1].

У філософії Нового часу, починаючи з Рене Декарта (1596–1650), на перший план висувається проблема самосвідомості, ставлення людини до самої себе, при цьому поняття «особистість» зливається з поняттям «Я». Так, трохи згодом, німецький філософ І. Кант (1724–1804) напише: «особистістю людина стає завдяки самосвідомості, адже лише самосвідомість направляє людину і дозволяє підпорядковувати своє «Я» моральному закону». У Канта особистість – це піднесення над своєю біологічною природою у сферу свободи (автономії). Автономія – це здатність узгоджувати свої вчинки відповідно до закону, який людина встановлює сама

[1] Об'єм статті не дозволяє розглянути всі без виключення науки тому ми обмежили поле дослідження філософією, соціологією, психологією та політологією.

для себе і який має бути аналогічним тим законам, що існують в природі. Якщо законам фізичної причинності людина підпорядковується тому що вона біологічна істота, то підпорядкування людини моральному закону лежить в площині її розумової діяльності. За Кантом, це «внутрішнє законодавство» розуму становить основну властивість людської особистості [2]. На цю ідею спирається більшість сучасних етичних вчень, а також морально–правова концепція особистості, яка розвивалася в німецькій класичній філософії (Фіхте, Гегель) і відіграє визначальну роль в сучасних філософсько–правових дискурсах.

У XVIII столітті в якості альтернативи попереднім моделям була сформована концепція монадології (монада з давньогрецької μονάς – *одиниця, проста сутність*) Г. Лейбніца (1646–1716), яка визначає особистість як індивідуальність. Якщо подивитися етимологію слова «індивід» (лат. Individuum – те, що є неподільним). Це певна монада, яка включає в себе максимум можливих відмінностей. Але при цьому кожна монада відрізняється від всіх інших монад, від інших духовних і матеріальних субстанцій, тим самим несе в собі неповторну конфігурацію цих відмінностей. Саме це уявлення про індивідуальні відмінності, тепер уже стосовно кожної окремої людини, досягає розквіту в філософії німецького романтизму. Зокрема, у Фрідріха Шлегеля (1772–1829) та Фрідріха Шлейермахера (1768–1834) ця індивідуальність визначається як вища мета людського розвитку. Відмінність від інших становить основну характеристику людської особистості, оскільки «несхожість» стосується не тільки зовнішнього вигляду або фізичних властивостей, але і духовних якостей. Неповторність визнається вищою характерною ознакою особистості.

В процесі розвитку філософського знання проблеми особистості уточнювалися і диференціювалися. З часом головним питанням обговорення стало питання про ступінь свободи особистості у відношенні до природи, суспільства, самої себе. Вибір особистісного шляху розвитку і поле діяльності – результат вільного волевиявлення людини. Тому особистість немислима поза феноменом волі. Так, на думку Г. В. Ф. Гегеля (1770–1831), справжня природа людини є «свобода, вільна духовність» [3].

Отже, основна увага філософського розуміння особистості зосереджена навколо питань про сутність людини, її місце та роль у світі тощо. Особистість розглядається як індивідуальне вираження, як суб'єкт суспільних ідеалів, цінностей, діяльності та спілкування людей. Окремо слід сказати декілька слів про вплив діяльності на особистість. Діяльність людини є тією основою, на якій і завдяки якій відбувається розвиток особистості та виконання нею різноманітних соціальних ролей у суспільстві. Лише завдяки активній творчій діяльності індивід виступає і самостверджується як особистість. В цьому руслі інший напрям філософської думки, соціальна філософія розглядає особистість як людину в сукупності її соціальних якостей. Особистість не можливо розглядати окремо від конкретного соціально–економічного чи історичного контексту. Все, що робить людина є по суті суспільна діяльність, разом з тим зазначимо, що зовнішній соціальний вплив опосередковується внутрішнім духовним розвитком людини.

В результаті творчого розвитку філософії в ній виявилася проблемна ситуація, що концентрується навколо питань особистості, її самореалізації, яка формується потребою в конкретизації наших знань про зростаючу роль особистості і розширенні можливостей її участі в динаміці матеріального й духовного буття в світі. Зауважимо, що на сучасну філософську думку неабиякий вплив мають соціологічні та психологічні теорії особистості, які засновані іноді на суперечливих методологічних принципах філософської реконструкції феномену особистості. Проте, саме філософський підхід, який випливає з положень про приналежність людини до соціальної форми руху, є методологічним для інших наук, які вивчають особистість, зокрема, для соціології, загальної і соціальної психології, політичної науки тощо.

Соціологія

Соціологія має значну кількість власних теорій особистості. Всі вони визнають специфічність людської особистості і головну увагу своїх досліджень, як правило, зосереджують на одному ракурсі вивченні особистості – особистості як джерелі соціального життя, як її єдиний і неподільний елемент. Крім того, соціологію особистість цікавить з точки зору її приналежності до певної макроструктури. Саме тому в соціологічних дослідженнях в структуру особистості включаються соціально–типові властивості, які характеризують особистість як громадянина держави, представника конкретної нації або іншої макроспільноти людей і т.п. Ще одна проблематика соціологічної теорії особистості тісно пов'язана з процесом формування особистості її соціалізації та ідентифікації.

Особистість безумовно явище соціальне. Розвивається та формується вона не ізольовано, а в комунікативному просторі з іншими людьми в процесі практичної діяльності, в конкретному історичному часі. Завдяки тому, що індивіди знаходяться в прямому чи непрямому спілкуванні один з одним, це спілкування структурно організовується в різноманітні соціальні групи чи колективи. Деякі з цих груп (стани, класи й т.п.) складаються природнім шляхом інші соціальні групи, такі як політичні партії, громадські рухи тощо є продуктом соціальної діяльності та активності людей. Приналежність індивіда до групи виражається в певних функціях (ролях), в яких фіксуються його права та обов'язки по відношенню до інших членів групи.

Взаємодія особистості і суспільства в найзагальнішому вигляді розуміється як діяльність особистості щодо задоволення власних потреб, переслідування своїх цілей в конкретних соціальних зв'язках і взаємодіях з іншими індивідами, де адаптація до середовища всього лише момент, підпорядкований завданням самореалізації особистості. У тій мірі, в якій будь–яке явище залежить від умов свого існування, в тій мірі й особистість природно залежить від зовнішніх умов, обставин свого життя. Автономія, а значить і відповідальність особистості проявляється як в процесі сприйняття та осмислення нею пропозицій, вимог, що пред'являються суспільством так і в процесі здійснення нею своїх соціальних ролей [4].

Психологія.

У психологічній науці, яка до речі має спеціальний розділ «Психологія особистості», існує велика кількість найрізноманітніших трактувань особистості. Створено

багато теорій особистості (*біля 50–ти)*, які дозволяють говорити про неї як про індивідуальність і разом з тим як про соціально–психологічне явище. Найбільш відомими є: психоаналіз (З. Фрейд, К. Юнг, А. Адлер та ін.); біхевіоризм (Дж. Уотсон, І. Павлов та ін.); акмеологічний підхід у розумінні особистості (М. Рибніков, Л. Орбан–Лембрік та ін.); розуміння особистості з позиції гуманістичної психології (А. Маслоу, К. Роджерс та ін.); соціально–психологічні концепції особистості (К. Хорні, Е. Фромм та ін.); персонологія (Г. Мюррей, С. Мадді та ін.) тощо [5].

Психологічне розуміння особистості істотно відрізняється від її філософського та соціального осмислення, адже у психологічній науці існує кілька понять для позначення самої людини: суб'єкт, індивід, особистість. Розглянемо все це детальніше. По–перше, психологія завжди розглядає людину як суб'єкт історичного та суспільного процесу в цілому, як суб'єкт конкретної діяльності, що виступає джерелом пізнання і перетворення об'єктивної дійсності. По–друге, психологія розглядає людину як індивіда, зазвичай маючи на увазі, що вона є окремим представником людської спільноти, якій властиві притаманні лише їй особливості психіки та поведінки. По–третє, психологічна наука розглядає людину як особистість. В особистості виділяється, перш за все, її суспільна сутність. Поза суспільством, поза соціальною та професійно групою людина не може стати особистістю, у неї не сформується людська подоба. Іншими словами – створює людину природа, а формує її суспільство. Особистість людини як члена суспільства перебуває у сфері впливу різних відносин, які складаються насамперед у процесі виробництва і споживання матеріальних благ. Крім того, особистість перебуває у сфері політичних відносин. Від того, вільна вона чи пригнічена, володіє політичними правами чи ні, може реально обирати або бути обраною, обговорювати питання суспільного життя чи бути лише виконавицею волі панівного класу, залежить психологія особистості. Також особистість перебуває в сфері дії ідеологічних відносин. Ідеологія як система ідей про суспільство має великий вплив на особистість, багато в чому формує зміст її психології, світогляд, індивідуальні та соціальні установки тощо. На психологію особистості разом з тим впливають і відносини людей у групі, в яку вона входить. У процесі взаємодії та спілкуванні люди взаємно впливають одне на одного, внаслідок чого формується спільність у думках та поглядах, соціальних установках і т.п. У той же час саме в групі особистість завойовує авторитет, займає певне положення, грає свої ролі. Особистість не тільки об'єкт суспільних відносин, але і їх суб'єкт, тобто активна ланка. Вступаючи у відносини з людьми, особистості творять історію, але творять її не на власний розсуд, а під впливом об'єктивних суспільних закономірностей. Однак історична необхідність не виключає ні самобутності особистості, ні її відповідальності за свою поведінку перед суспільством. Таким чином, категорія «особистість» у психології – це конкретна людина, що є складовою частиною певної держави, суспільства, групи, яка усвідомлює своє ставлення до оточуючих її людей і соціальної дійсності, включена в усі відносини останньої, займається своєрідним видом діяльності та наділена специфічними індивідуальними й соціально–психологічними особливостями [6].

Соціальна–психологія

Своєрідним є підхід до вивчення особистості з боку соціальної психології як науки, що стоїть на межі психології та соціології. По–перше, вона вивчає особистість як представника певної малої соціальної групи, приділяючи значну увагу її соціально–типовим рисам та характеристикам, по–друге, психологічні властивості, що притаманні тій чи іншій особистості соціальна психологія розглядає як результат спілкування між людьми всередині малих соціальних груп в так званому мікросередовищі. Соціально–психологічні концепції особистості надзвичайно неоднорідні. Виділяють кілька «серій» цих концепцій: біхевіористські, індивідуально–психологічної обумовленості, гуманістичної психології, колективної історичної обумовленості, просвітницькі концепції, культурно–символічні та ін.

Біхевіористські концепції (Ф. Скіннер, Е. Толмен та ін.) зводять зміст поняття особистості до різних форм поведінки. В поведінкових (біхевіористських) теоріях особистості вплив зовнішніх факторів надто абсолютизується. Така позиція, ігнорує внутрішню готовність людини здійснити певний вчинок. На нашу думку, існує тісний діалектичний взаємозв'язок зовнішніх умов та внутрішньої готовності, яку необхідно враховувати досліджуючи поведінку людей. До факторів внутрішньої готовності людини відносять сферу свідомого та несвідомого. Велику роль в розробці проблеми підсвідомого відіграв психоаналітичний напрямок. Проте якщо З. Фрейд підсвідомі прагнення характеризував як асоціальні, то його послідовники визнавали й творчу функцію підсвідомого. Так, Е. Фромм обґрунтував положення про «Соціальний характер», який суспільство, на базі підсвідомого формує в своїх членів [7]. Однак, слід зауважити, що питання домінування сфери підсвідомого в поведінці особистості залишається дискусійним в психологічній науці і сьогодні.

Концепція гуманістичної психології (К. Роджерс та ін.) аналізує процес розгортання людиною прагнення до реалізації своїх генетично закладених здібностей та можливостей. Психологічні концепції колективної історичної обумовленості (К. Г. Юнг, Е. Еріксон та ін.) розвивають цю ідею, наголошуючи на тому, що особистість людини формується протягом усього життя з таємничих і незрозумілих задатків, і лише реальні справи людини показують, хто вона є насправді.

Просвітницькі концепції пов'язані з іменами Дж. Локка, Вольтера, Ж.–Ж. Руссо та ін. Особистість в їхньому уявленні – продукт освіти та виховання. Так, Руссо надавав великого значення самостійній діяльності людини її внутрішній свободі: «Будь хто, хто є залежним від інших і не має своїх внутрішніх засобів, не може бути по справжньому вільним» [8, с. 259].

Культурно–символічні концепції розглядають особистість як продукт культури і представлені в науковій літературі етнографічними, лінгвістичними, літературно–художніми, індивідуалістськими і колективістськими теоріями. Дуже багато позитивних спостережень і висновків зроблено культурно–антропологічними концепціями, згідно яких суттєві психологічні особливості особистості визначаються індивідуалізованою системою культури, в яку

включається людина.

Політична психологія

У політико–психологічній думці існують різні трактування проблеми особистості. Серед них найчастіше зустрічаються два підходи, кожен з яких по–різному оцінює роль особистості в суспільно–політичних та історичних процесах. Прихильники одного підходу відводять особистості в політичній історії вирішальну роль і практично зводять політику до діяльності лідерів, вождів і т.п. Прихильники цього підходу обґрунтовують роль особистості в історії і політиці особистісними якостями лідерів: політичним талантом, харизмою, здібностями, знаннями, навичками, особистим авторитетом і т.п. Особистісним якостям вождів надається більша вага, ніж їх політичним позиціям і переконанням.

Прихильники другого підходу взагалі принижують роль особистості в історії, зокрема і в політиці. Частина з них схильні вважати, що особистісний фактор є досить незначним в порівнянні з факторами соціального чи економічного впливу на політику. Так, наприклад, теоретики марксистської традиції, виокремлюють економічні фактори в якості рушійних сил соціального прогресу. Інша частина з них – хоча і визнають значення в політиці окремих індивідуально–психологічних якостей особистості, проте не бачать сенсу в дослідженнях цілісної особистості як фактору, що може впливати на історико–політичні процеси.

Особистість у політичній психології розуміється як системна соціально–політична якість, яка набувається індивідом під час спілкування, в різноманітній предметній діяльності, в політичних відносинах і характеризує міру представленості цих відносин в індивіді. Проте ця якість, не є статичною та незмінною. Навпаки вона динамічна, перебуває в постійному русі, зазнає розвитку й перетворення. Особистість, таким чином, розглядається політичною психологією лише в системі соціально–політичних відносин, де в якості суб'єктів таких відносин виступають інші індивіди, а також різноманітні соціальні групи, починаючи від малих груп в політиці і закінчуючи державою.

Отже, ми визначили підходи до проблеми особистості з позицій філософії, соціології, психології, тепер інтегруючи ці підходи і беручи до уваги інформаційно–комунікаційну складову буття особистості, коротко охарактеризуємо головні підходи та проблеми у вивченні особистості з політологічного боку.

Політологія

Людина є доволі специфічною величиною для політичного виміру. Вона не завжди була у фокусі уваги політичної науки як самостійний суб'єкт політичної діяльності. Яз зазначалося вище у різні історичні періоди особистість в політиці оцінювалася неоднозначно. Маємо зважати на те, що ця проблема надто мало досліджена в українській політичній науці. Тому сьогодні актуалізується проблема формування теоретико–методологічної бази для детального вивчення цього феномену. Важливо при цьому вказати на такий принциповий момент: перед тим як починати вивчення будь–якого феномену, важливо підібрати правильний «інструмент», адже саме від методологічної установки вченого залежить визнання того, існує те чи інше явище як факт чи це лише фантазія самого дослідника. Зрештою те, що є беззаперечним фактом та об'єктом досліджень для одних теорій особистості нерідко відкидається і заперечується представниками інших підходів. Відтак багатогранність проявів феноменології особистості змушує нас звернутися в першу чергу до наступного проблемного питання: *яким чином* досліджувати особистість в політології?

Зазвичай політична наука вивчаючи особистість традиційно йде шляхом виокремлення та аналізу окремих форм або мотивації діяльності особистості в політиці, зосереджуючи головну увагу на таких поняттях як політична активність, політична участь, електоральна поведінка тощо. Проте такий підхід заважає побачити «картину в цілому», значно обмежує можливість дослідити багатогранність та унікальність особистості як суб'єкта історико–політичного процесу. Тому, з огляду на характер проблемного питання: *«Яким чином?»* ми вважаємо, що його вирішення лежить в площині вивчення можливостей застосування різних рівнів методології як певної системи координат використання якої надасть можливість досліджувати особистість, в тому числі й в історико–політологічному спектрі, одночасно встановлюючи зв'язки з іншими науками які досліджують цей феномен.

Не викликає сумніву, що в якості вищого рівня методології науки виступає саме філософська методологія, яка задає спільну стратегію вивчення принципів пізнання та побудови категоріального апарату для багатьох наук, в тому числі й для політології. В першу чергу в пізнанні людини філософська методологія науки виконує інтегративну функцію, виокремлюючи розвиток людини в природі та суспільстві як окремий предмет філософського пізнання. Вона допомагає побачити найбільш загальні закономірності розвитку наукової думки про людину в природі та в суспільстві, що притаманні самим різноманітним галузям людинознавства.

Переважна більшість дослідників особистості солідарні в тому, що адекватне розуміння цього явища можливе лише при дослідженні людини як цілісності. За своїм місцем в ієрархії рівнів методології науки системний підхід виступає як об'єднавчий елемент між філософською методологією та методологією конкретних наук. Завдяки загальнонауковому системному аналізу вдається виокремлювати з конкретних наук спільні закономірності розвитку будь–яких систем, створювати так звані канали зв'язку між різними науками, що вивчають природу людини.

Системна методологія створює можливість виокремити в дослідженні окремі проблемні питання зокрема про необхідність виникнення феномену особистості, про місце та роль особистості в процесі розвитку суспільства тощо. Загальновідомо, що людина як «елемент» включена до багатьох різноманітних систем: біологічних, фізичних, соціально–політичних тощо. Цей аспект системного дослідження особистості розкривається в системно–структурному ракурсі тоді як системно–історичний план дослідження особистості відкриває нові грані бачення людини в межах різноманітних історичних процесів та явищ. Більш того, він показує, що різні «елементи» соціальних систем, розвиваючись в конкретно–історичних умовах, в тому числі й «особистість», змінюють деякі константні задані

системою функціональні якості, наприклад соціальні ролі, розширюють межі систем, в які вони входять тощо. В цілому спостерігаємо зростаючу потребу в інтеграції різноманітних дослідницьких напрямків для системного осмислення місця «особистості» в історико–політичному процесі.

Щодо конкретно–наукової методології вивчення особистості в політології то першість тут тримає так званий діяльнісний підхід. Не зважаючи на різноманітне трактування самого терміну «діяльність» маємо визнати факт того, що без використання цієї категорії дослідити розвиток та формування особистості не можливо. Іншими словами, цей підхід базується на тому, що лише за допомогою ретельного аналізу всієї системи життєдіяльності людини в суспільстві, можливо розкрити таке системне утворення як особистість. Річ у тім, що діяльність в силу своєї «відкритості» в порівнянні з внутрішніми особистісними структурами людини є більш доступною для вивчення.

Отже, підсумовуючи вище викладене, можемо зробимо деякі висновки. Названі нами в цій публікації підходи до розуміння особистості та методологічні проблеми, що виникають в процесі дослідження цього феномена не є вичерпними. Об'єктивне вивчення особистості може бути продуктивним лише в процесі наукової міждисциплінарної дискусії. Природно, що багатогранність особистості викликає до себе інтерес інших особистостей, адже пізнавати самих себе ми будемо доти доки називатимемось людьми, а це в свою чергу створює прекрасну перспективу для подальших наукових досліджень.

Список використаних джерел

1. Августин Аврелий. Исповедь / Аврелий Августин. – Москва, 1991. – 487 с.
2. Кант И. Метафизика нравов в двух частях // Соч. в 6 тт. / И. Кант. – Москва, 1966, Т.4 (2). – С. 117–137, 367–369.
3. Гегель Г. В. Ф. Философия духа. Энциклопедия философских наук. В 3 т. / Г. В. Ф. Гегель. – М.: Мысль, 1977. – Т.3. – 471 с.
4. Орбан–Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / Л. Е. Орбан–Лембрик. – К.: Академвидав, 2003. – 446 с.
5. Холл К., Линдсей. Г. Теории личности / К. Холл, Г. Линдсей. – М.: Психотерапия, 2008. – 656 с.
6. Крысько В. Г. Психология и педагогика: учебник для бакалавров / В. Г. Крысько. – М.: Издательство Юрайт, 2013. – 471 с.
7. Фромм Э. Человек для самого себя // Психоанализ и этика / Э. Фромм. – Москва, 1993. – С.19–190.
8. Руссо Жан–Жак. Трактаты. [Текст] / Ж.–Ж. Руссо. – М.: Издательство «Наука», 1969. – 703 с.

References

1. Avgustin Avrelij. Ispoved' / Avrelij Avgustin. – Moskva, 1991. – 487 s.
2. Kant I. Metafizika nravov v dvuh chastjah // Soch. v 6 tt. / I. Kant. – Moskva, 1966, T.4 (2). – S. 117–137, 367–369.
3. Gegel' G. V. F. Filosofija duha. Jenciklopedija filosofskih nauk. V 3 t. / G. V. F. Gegel'. – M.: Mysl', 1977. – T.3. – 471 s.
4. Orban–Lembryk L. E. Social'na psyhologija: [navch. posib. dlja stud. vyshh. navch. zakl.] / L. E. Orban–Lembryk. – K.: Akademvydav, 2003. – 446 s.
5. Holl K., Lindsej. G. Teorii lichnosti / K. Holl, G. Lindsej. – M.: Psihoterapija, 2008. – 656 s.
6. Krys'ko V. G. Psihologija i pedagogika: uchebnik dlja bakalavrov / V. G. Krys'ko. – M.: Izdatel'stvo Jurajt, 2013. – 471 s.
7. Fromm Je. Chelovek dlja samogo sebja // Psihoanaliz i jetika / Je. Fromm. – Moskva, 1993. – S.19–190.
8. Russo Zhan–Zhak. Traktaty. [Tekst] / Zh.–Zh. Russo. – M.: Izdatel'stvo «Nauka», 1969. – 703 s.

Kozma V. V., *(Ph.D.) candidate of political sciences, associate professor doctoral student of the department of political sciences, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), Kozma_v@meta.ua*

Personality as a scientific category: an interdisciplinary approach

The purpose of the article is to explain and analyze the basic approaches to understanding the personality in philosophy, sociology, psychology and political science. It is noted that objective study of the personality can be productive only in the process of scientific interdisciplinary discussion. Such an approach actualizes the problem of forming a theoretical and methodological basis for a detailed study of the phenomenon of «personality» in political science. According to the author, the problems of the personal dimension of Ukrainian politics are too little studied by the national science.

Keywords: *personality, scientific category, role of person, society, object, subject, methodology.*

* * *

УДК 327:114:303.01:303.1

Лепська Н. В.,
кандидат політичних наук, доцент
кафедри політології, докторант,
Запорізький національний університет
(Україна, Запоріжжя), lepskanv@gmail.com

Аналіз рівневої організації геополітичного простору в умовах трансформації силового впорядкування світу

Зосереджено увагу на теоретичному аналізі складноструктурованості та багаторівневої організації сучасного геополітичного простору як реального чинника геополітичної дійсності. Запропоновано критичне осмислення вже відомих концепцій вимірів та структуризації геополітичної спатіальності. Надано розгорнутий огляд теоретико–методологічного доробку сучасних дослідників щодо зазначеної проблематики та звернуто увагу на його певну контекстуальність у з'ясуванні структурної організації геопростору. У підсумку відзначено необхідність дослідницького удосконалення та уточнення структурно–рівневої спатіальної організації світоустрою у зв'язку як з якісними змінами у силових атрибуціях сучасних суб'єктів геополітики, так і кардинальними змінами загальної архітектури геополітичного простору.

Ключові слова: *геополітичний простір, геополітична спатіалізація, організація геополітичного простору, сила суб'єктів геополітики, силове впорядкування світу.*

Сучасна геополітична дійсність демонструє вкрай складну, нелінійну організацію геополітичного простору, який важко піддається науковій рефлексії саме через його безпрецедентність, динамізм геополітичних процесів, хиткість та розбалансованість силової архітектури , що у підсумку й спричиняє важко зрозумілий *mix* синергетичних ефектів щодо майбутнього світоустрою. Здавалося б, така своєрідна хаотизація геополітичного простору є певним чином очікуваною внаслідок входження людства в добу постмодерного розвитку, постійно оновлювальної всебічної технологізації суспільного життєустрою, неможливості конструктивно унормувати суперечливі взаємодії держав та інших суб'єктів геополітики як на регіональному, так і на глобальному рівнях світоустрою. Дійсно, теоретична екстраполяція минулих трендів світового розвитку реально призводить до означених явищ. Між тим, очевидною є певна розгубленість наукової спільноти щодо пояснення причин та наслідків ресурсної та інфраструктурної реорганізації геополітичного простору, в межах якого відбуваються ці тектонічні зрушення. Безперечно, масштаби та глибина змін геополітичної конфігурації світу значно ускладнюють аналітичні

розвідки природи сучасного геополітичного простору та завдають контраверсійності щодо його науково верифікованих прогностичних моделей. Позаяк, істотні інструментальні можливості у подоланні цих проблем з'являються завдяки з'ясуванню рівневих вимірів геополітичної спатіальності. І, хоча в цьому аспекті наразі не існує узгодженої теоретичної конструкції, тим не менш аналіз існуючих концепцій значно прояснює та стимулює продуктивний дослідницький поступ у цьому напрямку.

Серед сучасних авторів, що присвятили низку своїх напрацювань ґрунтовному вивченню саме організаційної сутності постмодерного геополітичного простору, на наш погляд, доцільно відзначити Н. Комлєву, О. Тинянову та О. Шарапова. Кожний з названих дослідників розробив власну візію спатіальної організації геополітичного світу, що базується на конкретних засадничих позиціях теоретичного аналізу. Так, Н. Комлєва (яка заклала основи ресурсно–просторового підходу у з'ясуванні сутності функціонування геополітичної сфери) пропонує розглядати просторову конфігурацію з точки зору аналізу акторів–інститутів, ресурсів та технологій боротьби за ресурси геополітичного простору, виокремлюючи таким чином чотири типи простору (географічний, економічний, інформаційно–ідеологічний, інформаційно–кібернетичний). О. Тинянова у своїх наукових міркуваннях базується на теоріях соціального простору П. Бурдьє і А. Лефевра та динамічного соціального простору А. Докторовича, тож розглядає геополітичний простір як підструктуру соціального простору. Здійснивши ретельний аналіз ієрархії ресурсів, необхідних для існування будь–якої політичної системи, дослідниця вивела свою дефініцію геополітичного простору, представила власну унікальну концепцію геополітичної спатіалізації та вимірів (відповідно до типів універсальних ресурсів) геопростору. О. Шарапов взагалі визначає геополітичний простір через протяжність географічного та соціально–політичного середовища, що формується у процесі їх взаємодії в параметрах історичного часу та за умов включення в нього усіх інших сфер соціуму. Тож геополітичний простір постає у О. Шарапова як складна динамічна система структурних сегментів соціального та природного характеру. Проблема багатовимірності геополітичного простору актуалізована і вітчизняною дослідницею Т. Ігнатьєвою, яка констатує наявність одновимірної, двовимірної, тривимірної та гіпотетично чотиривимірної репрезентації геополітичного простору відповідно до етапів еволюції його ресурсного освоєння. Утім, авторка, пропонуючи експлікацію означених спатіальних вимірів, тільки мимохідь звернула увагу на складність структурної типологізації геопростору, так і не проаналізувавши її з точки зору власного розуміння [1]. Тож, теоретико–методологічні дослідження рівневої організації геополітичного простору як субстанційного об'єкта геополітики є вкрай малочисельними (на відміну, приміром, від світоустрою, світового порядку, полярності світу, що є трендовими у сучасній геополітичній думці). Більше того, силовий компонент суб'єктів геополітики, які є одночасно і суб'єктами організації геополітичного простору, вимагає більш ґрунтовного вивчення в якості критерія виміру та індикатора геополітичної спатіальності, що в умовах нинішнього перерозподілу сил є актуальним. Адже, як слушно зауважує М. Косолапов, у сучасному світі проектування нових просторів стає тотожним (з максимальним випередженням) процесу формування нових правил гри і прагненню керувати їх еволюцією. На думку дослідника пріоритет віддається пошуку можливостей конструктивного застосування підходів та ідей, які мають бути здатні заздалегідь забезпечити бажану конструкцію загального або спеціалізованого міжнародного порядку з тим, щоб у потрібний момент можна було заявити: необхідні правила давно розроблені, узгоджені та повинні дотримуватися. Тож, подібна практика означає проектування просторів [2]. Отже, *метою* нашої наукової розвідки є теоретичний аналіз концептуальних моделей рівневої організації геополітичного простору з огляду на специфіку силового впорядкування світу.

Оскільки найбільш часто згадуваною у численних публікаціях з сучасної геополітики є спатіальна модель Н. Комлєвої [3], в межах нашої статті в даному контексті не будемо докладно зупинятися на її аналітичній репрезентації, не піддаючи сумніву авторитетну думку Н. Комлєвої. Утім, доцільно звернути увагу на деякі нюанси рівневої типологізації її просторової конструкції. Так, дослідниця наголошує, що внаслідок глобалізаційних змін загального тренду еволюції геополітичного простору (його обсягу, кількісних та якісних характеристик), відбувається і кардинальна зміна акторів геополітичних процесів, ресурсів та геополітичних технологій. Нація–держава, що зазвичай виступала як провідний суб'єкт геополітики, поступово денаціоналізується, приватизується та перетворюється у корпорацію–державу, зберігаючи лише мінімальний контроль над кордонами та територією, а також репресивну силу, яка за таких умов зміцнюється. Як пише Н. Комлєва, тепер нація–держава стає соціальним ресурсом боротьби корпорацій в усіх геополітичних просторах, але вже не є самостійним геополітичним актором [3, с. 99].

Між тим, нація–держава, залишається основним «відкритим» актором геополітичного процесу, оскільки тільки держава має легітимність та оптимальний обсяг внутрішніх ресурсів для застосування у зовнішній політиці як «жорсткої», так і «м'якої» сили. Проте основний «латентний» актор, що активно впливає на геополітичну поведінку будь–якого з державних геополітичних акторів, – це глобальні корпорації та корпорація–держава, яку вони формують. Як підкреслює Н. Комлєва, зміни суб'єктної організації геополітичної спатіальності спричинили і ранжування значущості геополітичних ресурсів. Тепер силову вагу акторів геополітичних процесів першочергово визначають не ресурси фізико–географічного простору (є характерним для держави–нації), а економічні (оскільки провідна роль належить економічному за своєю сутністю акторові – державі–корпорації) та інформаційно–ідеологічні ресурси (покликані виправдовувати зміцнення ступеня суб'єктності держави–корпорації) Тож і технологічна складова структурної організації геополітичного простору теж трансформується у бік більшої маніпулятивності та агресивності боротьби за ресурси виживання.

Обґрунтувавши ці фундаментальні зміни в сис-

темній організації геопростору, Н. Комлєва визначає відповідно ієрархію типів геополітичних просторів на зламі XX – XXI століть. Основним і найвагомішим наразі є інформаційно–ідеологічний простір, адже все ще функціонують елементи нації–держави, і громадська думка не втратила статусу важливого чинника підтримки владних рішень. Тому технології зміни орієнтацій масової свідомості на кшталт маніпуляцій, пропаганди і контрпропаганди, що інструменталізуються саме в інформаційно–ідеологічному просторі, надзвичайно актуальні задля легітимізації інтересів і дій держави–корпорації. Другим за значенням є економічний простір. І останню сходинку спатіальної ієрархії посідає географічний простір, що лідирував серед геополітичних просторів індустріальної епохи. Інформаційно–кібернетичний простір є допоміжним, оскільки Інтернет–мережа забезпечує максимальну дієвість інших рівнів геопростору.

Отже, концепція рівнево–структурної організації сучасного геополітичного простору Н. Комлєвої доводить, що простір, як сукупність взаємодій і відносин, еволюційно стає геополітичним простором тоді, коли змістом взаємодій всередині нього виступає боротьба за ресурси виживання і розвитку. Еволюція може бути представлена таким ланцюгом (за критерієм суб'єкта): індустріальні нації–держави (суперництво за основний – географічний – рівень простору з його природними та природно–соціальними ресурсами) – постіндустріальні корпорації–держави (суперництво за ідеологічний рівень геопростору з його інформаційними ресурсами). Саме еволюція ресурсної спатіальності і визначає еволюцію рівневої організації геополітичного простору.

Глибока теоретико–методологічна рефлексія геополітичного простору відрізняє теоретичну концепцію спатіальності О. Тинянової [4], тому у контексті нашої розвідки доцільно детально викласти її основні положення. Адже, на наш погляд, наукова позиція О. Тинянової має вагомий евристичний потенціал, що є доречним для наших подальших розробок. Відправною точкою її ґрунтовно виваженої дослідницької логіки є аналіз ресурсної ієрархії, притаманної усім без винятку геополітичним акторам як територіально–розподіленим (мережі та мережеподібні структури), так і територіально–локалізованим (держави). О. Тинянова визначає територію як універсальний ресурс «першого порядку», оскільки метою політики як державного управління є контроль над територією (землею), тобто отримання та розподіл тих вторинних ресурсів, джерелом яких є власне територія. Для поствестфальського світоустрою характерний суверенітет «за фактом контролю», тому наразі відбувається новий «переділ світу», розділ територій між геополітичними центрами сили на сфери впливу (сфери нового ресурсного споживання), отже встановлюються й нові кордони, які забезпечують цей процес. Оскільки доступ до первинного ресурсу у геополітичних акторів різний і визначається їх силовими статусами, то, безумовно, виграють актори–гегемони, які запускають механізми нової колонізації, тим самим вимушуючи інших акторів в обмін за свою територію отримувати похідні від неї вторинні неуніверсальні ресурси. Тож, даний процес, як бачимо, налаштовує і відповідний формат силового впорядкування світу.

Універсальними ресурсами «другого порядку» в умовах сучасного силового переділу світу є людина (населення) та організація, які дозволяють безпосередньо встановлювати і підтримувати територіальний контроль, забезпечують доступ до території, виробництво (відтворення) та розподіл усіх інших ресурсів. У цьому контексті дослідниця звертає увагу на співвідношення понять «територія» і «простір». Територія є тривимірною, а простір є не тільки територією («пласким простором») тієї чи іншої держава, але є одночасно і політичною силою, що впливає на людину, її погляди та поведінку.

Утім, як слушно зауважує О. Тинянова, в сучасній теорії геополітики й досі простір розуміється метафізично і, хоча людська діяльність і декларується як четвертий вимір геополітичного простору, однак продовжують реалізуватися два основних підходи: «ландшафтний» – хорологічний (розглядає ландшафт як «місцерозвиток» географічних об'єктів з наявними причинно–наслідковими зав'язками між ними) та топологічний (ландшафт взагалі не розглядає, натомість концентрує увагу на кордонах, їх контактних функціях). Обидва підходи представляють фізичний простір тривимірним «місцем місць» геополітичних структур та процесів, що відбуваються в системі координат, яка вибудовується на основі системно–діяльнісного підходу і вісі якої є окремими формами людської діяльності. У такому разі йдеться про «багатомірність» геополітики та такі рівні (виміри) геополітичного простору як економічний, культурний, політико–правовий та інші.

Як пише О. Тинянова, «здавалося б такий підхід дозволяє виявляти просторові ресурси влади, проте тут йдеться про населення та організацію не як про універсальні ресурси «другого роду», а лише як про похідні від універсального ресурсу першого роду – територіального ресурсу, – які отримуються людиною та соціальними (політичним) інститутами. У свою чергу і рух цих ресурсів відбувається саме і тільки у тривимірному фізичному просторі, а вказані форми людської діяльності, будучи взаємопов'язаними, не можуть бути лінійно незалежними елементами (геополітичного) простору і через цю причину не можуть розглядатися як її виміри» [4]. Тому дослідниця визначає розмірність геополітичного простору через соціальний простір, що перетворює географічну територію у простір.

Згідно з П. Бурдьє, соціальний простір є абстрактним простором, який конституційований ансамблем підпросторів або полів (економічне поле, інтелектуальне поле та ін.), він не є фізичним, однак воліє реалізуватися в ньому більш–менш повно та точно, включаючи усі поля соціальних взаємодій: економіки, культури, права, науки, інформації, релігії тощо. Структура соціального простору породжується та змінюється у результаті взаємодій його полів [5, с. 53–55]. За А. Лефевром простір є соціальним продуктом. Він «слугує інструментом як думки, так і дії. Як засіб виробництва, він є одночасно засобом контролю, а значить панування та влади, але при цьому певною мірою не є підвладним тим, хто його використовує… Простір містить соціальні відносини» [6, с. 40]. Процес переведення соціальної активності та речей у просторові форми, що призводить до утворення нових культурних форм різних масштабів і рівнів аж до геополітичних відносин держав є «спатіалізацією» (термін М. Фуко). Тобто, спатіалізація – це процес

формування простору.

Експлікація геополітичного простору з точки зору теорії динамічного соціального простору, дозволяє більш чітко і обґрунтовано зрозуміти сутність цього надскладного феномену. Поєднання парадигм ландшафтного та топологічного сприйняття простору, а також пояснення спатіалізації через зміну кількості, типів та сили взаємодій / відносин суб'єкт–об'єктного (де об'єкт – це елемент організації конкретної території) та суб'єкт–об'єктних (з приводу цих елементів) масштабних соціальних процесів цілком відповідають нашому трактуванню геополітичного простору. Адже він є якісним, динамічним та інтегративним феноменом, що сформувався внаслідок системно організованих багаторівневих складних взаємозв'язків та взаємодій суб'єкт–суб'єкт–об'єктного типу, де між суб'єктами (окремі держави, альянси держав, недержавні актори) встановлюються різноманітні моделі взаємовідносин з приводу розподілу/перерозподілу геополітичного простору (його об'єктів).

У з'ясуванні специфіки організаційної структурованості геополітичного простору викликає науковий інтерес ракурс погляду на геополітику (запропонований О. Тиняновою) як різновиду діяльності, що забезпечує «зв'язування» політично значущих територій (колонізація, військово–політичний та економічний примус тощо). В цьому аспекті у структурі простору існує певна кількість соціальних полів як елементів множинності, між якими відбуваються бінарні операції «додавання» і «множення», у тому рахунку і множення на нуль. Звідси виходить, що експансія є фактично «додаванням» територій в геополітичному просторі, також «додаванням» є будь–які міжнародно–правові системи, що утворюються за умовами мирних договорів, коаліції, блоки держав під час військових кампаній. Операція «множення» виникає при перетині множин, наприклад міжнародні коаліції і блоки другої пол. XX – поч. XXI ст. ст., що створювалися як системи колективної безпеки (НАТО), адже має місце взаємне делегування країнами–учасницями низки своїх повноважень (що, до речі, і свідчить про «перетин множин повноважень країн–учасниць»). У той же час для геополітичних лідерів таких структур їх створення є операцією додавання; їх прикладами є також кондомініуми, різноманітні форми транскордонних комунікацій на кшталт особливих економічних зон, транскордонних агломерацій тощо. До операцій множення О. Тинянова відносить федерації з притаманним їм комплексом сумісних компетенцій центру та суб'єктів федерації, а от імперії – це приклад додавання території. Множення на нуль (формування «нульової множинності» соціальних полів на будь–якій території) відбувається під час генези «нічийної території», офшорних зон, ліній фронту та інше. Втрата геополітичним актором своїх територій є множенням на від'ємне число.

Отже, розуміння геопростору як сукупності елементів, якими є соціальні поля, що сформовані геополітичними діями, взаємодіями і відносинами (адже спрямовані на встановлення влади над територією та забезпечують цю владу), надає можливість кваліфікувати його як векторний простір, де відбуваються операції додавання та множення. Векторність є атрибуцією сили. Сила – це, з одного боку, зовнішній фактор, вплив якого спричиняє деформацію або ж зміни руху будь–якого тіла, а з іншого – величина (міра) інтенсивності впливу на цей об'єкт інших тіл. Оскільки за теорією динамічного соціального простору соціальні поля подібні силовим полям, то геополітичний простір є полем сил, полем боротьби акторів, що розрізняються диспозицією у структурі поля сил, тобто, фактично розрізняються ступенем геополітичної суб'єктності. Тож, за О. Тиняновою, геополітичний простір – це множина, що утворена елементами – соціальними полями політики, економіки, культури, права, освіти, науки, інформації, релігії та інш. (сукупність соціальних полів), взаємодія яких забезпечує можливість присвоєння / втрати територій та структурних елементів територіальної організації внаслідок встановлення / втрати влади над ними – прямої / безпосередньої (управління) і потенціальної / опосередкованої (контроль). Цілком слушним є висновок, що результатом організації геополітичного простору в соціальному просторі є зміна статусу територій (хоча точніше було б – силового статусу геополітичних акторів) у відповідних полях – саме так з'являються світові центри, периферії та напівпериферії, при цьому світ–система є взаємодією геополітичного та соціального просторів в межах полів економіки та політики у їх територіальній проекції на системи комунікацій.

Оскільки універсальним ресурсом третього порядку є інформація, то можна стверджувати, що геополітичний простір містить не тільки різноманітні природні та соціальні об'єкти, систему відносин між ними, а й семантичні поля як сукупність певних смислів, які уможливлюють максимально адекватну комунікацію, адже залежно від того, яким чином означується, відображується та розуміється дійсність, відбувається і процес рефлексії геополітичного світу як складноструктурованої спатіальної системи. Зважаючи на значущість мови та інформації у процесі геополітичної спатіалізації, О. Тинянова доводить, що саме мовно–інформаційний ресурс надає можливість вимірювати геополітичний простір та представляє його як 7–мірний, де кожний з вимірів відповідає своєму типу модальності.

Раніше розмірність геопростору вимірювалася п'ятьма модальностями: просторові (там, тут, ніде), темпоральними (минуле, теперішнє, майбутнє), фактичні алетичні (необхідно, можливо, випадково), деонтичні (обов'язково, дозволено, заборонено) та аксіологічні (добре, нейтрально, погано). З включенням з другої половини XX ст. поля інформації в геополітичний простір його розмірність збільшилася за рахунок виокремлення епістемічної модальності (знання, покладання, незнання), а з включенням на зламі XX – XXI століть полів освіти і науки додалися ще й логічні алетичні (доведення, припущення, спростування). Отже, якщо збільшення метрики геопростору є індикатором зміни глобальних соціальних полів, то індикатором геополітичного процесу буде зміна частоти використання модальностей (в соціально–політичних комунікаціях), передусім просторових, темпоральних та деонтичних. Тут модальності, що виражають векторність геополітичного простору, завдають базис (координати) вимірювання, оскільки моделюють систему профілів спатіальності (відповідно до поставлених дослідницьких завдань). Вартує уваги твердження О. Тинянової з приводу того,

що у сучасному вимірюванні геополітичного простору одним з найважливіших векторів модальності є комбінація просторових, темпоральних та епістемічних модальностей, значеннями яких описуються й інші простори. Чим вищим є ступінь різноманітності модальностей, тим вищим є ступінь геополітичної спатіалізації того чи іншого актора, а, отже, і його суб'єктності. Тому моніторинг модальностей рівнів геополітичного простору є важливим запобіжником його деспатіалізації.

Таким чином, розглядаючи рівневу організацію геополітичного простору крізь оптику «знаннєвої» геополітики, маємо можливість концептуалізації інформації про ресурси геополітичних акторів, їх наміри щодо зміни структури соціальних полів геопростору, розробку ними відповідних геостратегій та операцій геополітичної спатіалізації та, врешті–решт, силове впорядкування світу. Комплексне сприйняття геополітичного простору як багаторівневого (для кожного типу ресурсів – територіального, людського, інформаційно–знаннєвого – своя рівнева структура) згідно з концепціями соціального простору (П. Бурдьє, А. Лефевр), динамічного соціального простору (А. Докторович) та організованого геополітичного простору (О. Тинянова) надають інструментальні можливості щодо метричного дослідження геополітичної спатіальності того чи іншого актора, проектування ефективних моделей його спатіалізації та максимізації реального суверенітету у геополітичному просторі.

Актуалізація структурної організації геополітичного простору змістовно здійснена О. Шараповим [7]. Дослідник вибудовує свою модель на двох основоположних засадах – матеріально–фізичному (територія як базис) та ідейно–духовному (комунікаційні взаємодії). У цьому контексті геополітичний простір є інтегральною системою, що розвивається через взаємодію таких рівновеликих сфер, як природно–географічна, соціально–політична, духовно–культурна, інформаційно–ідеологічна, які у свою чергу формують підвиди геополітичного простору.

О. Шарапов на основі аналізу емпіричного матеріалу пропонує таку модель з дев'яти структурних елементів геополітичного простору. *Геополітичні опорні точки* як домінуюча область геопростору, адже контроль над нею забезпечує ефективне управління всією сферою або значною частиною геопростору. Елементами цього рівня геопростору є протоки, канали, стратегічні перевали, джерела води та мінеральних ресурсів тощо. Наразі визначається тенденція розширення кількості геополітичних опорних точок як стратегічний пріоритет політики держав. *Геополітичний потенціал* є другим структурним компонентом геопростору. Він розглядається як сукупність ресурсів (просторові, природні, політичні, економічні, наукові, військові, інформаційні, культурні, ідеологічні, організаційні), які є в арсеналі суб'єкта геополітичного процесу задля реалізації власних інтересів. Домінація різновидів ресурсів визначається еволюцією геопростору, зміною геополітичної кон'юнктури та геополітичних технологій. Якщо для доінстріальної епохи найважливішим був природно–географічний ресурс, то сьогодні це інформаційний. *Геополітичні центри сили* як наступний елемент геопростору є суб'єктами геополітичного процесу, що здатні, використовуючи свій геополітичний потенціал, сформувати та імплементувати необхідний їм алгоритм розвитку геопростору як на регіональному, так і на глобальному рівнях. *Геополітичні структури впливу* – різноманітні інформаційні, культурні центри, військові бази (політичні, громадські, неурядові організації), міжнародні фонди розвитку демократії тощо. Вони втілені у геополітичний простір об'єкта впливу або знаходяться поза юридичних меж, через які здійснюється проведення волі певного центру сили. *Конфліктогенні вузли (рубежі)* геополітичного протистояння – перетину в певній зоні (точці) геопростору протилежних інтересів суб'єктів геополітичного впливу, що створюють передумови для формування між ними конфлікту різної спрямованості, інтенсивності, широти, часового прояву тощо. *Геополітичні кордони* розділу сфер впливу – кордони (що юридично закріплені та де факто традиційно склалися) розповсюдження сфер впливу геополітичних суб'єктів у геопросторі (приміром, доктрина Монро або доктрина Брежнєва), не мають жорстко закріпленого статусу, оскільки спираються на історичну зону присутності даної держави, тяжіють до свого розширення і провідні держави увесь час намагаються їх наново демаркувати. *Геополітичні буферні зони* – певна частина геопростору. що знаходиться між центрами силами, які протистоять один одному, виконують функцію компенсування, пом'якшення тиску (взаємного), сприяють попередженню від прямого зіткнення або перенесення центру сили у буферну зону. *Геополітичні бар'єри* – частина геополітичного простору (структурні сегменти географічного, економічного, політичного, ідеологічного, соціально–культурного середовища), яка є перешкодою для розповсюдження, розширення сфери впливу одного суб'єкта геополітики по відношенню до іншого. *Геополітичний шлюз (вікно)* – специфічна зона геопростору, коли в його межах утворюється коридор, як прорив ізоляції геополітичного суб'єкта та активізація взаємодії із зовнішнім світом. Однак, з іншого боку, через «вікно» можуть проникати певні ідеї, цінності, технології, що розраховані на дестабілізацію політичного або соціально–економічного життя.

Таким чином, за моделлю О. Шарапова структурні компоненти геополітичного простору визначаються фактично як елементи його географічно–силового впорядкування. З одного боку, привертає увагу акцент саме на силовому характері структурної організації геопростору, адже кожний з дев'яти компонентів так чи інакше містить посилання на певні характеристики сили (вплив, контроль, управління, ресурсний потенціал тощо) суб'єктів геополітичних процесів. Проте, з іншого боку, О. Шарапов, визначаючи геополітичний простір як інтегральну систему рівновеликих сфер (природно–географічної, соціально–політичної, економічної та інших), разом з тим не розвинув далі свої міркування з цього приводу. І, хоча він наголошує на багатомірності геопростору, його матеріальному та ідеальному вимірах, проте розглядає їх через вимір рівня масштабності, поєднання переривчастості та безперервності, фаз стиснення, розширення, консервації в процесі функціонування геопростору, прояву відносної прозорості та рухливості кордонів [8]. На наш погляд, концепція О. Шарапова дещо тяжіє до горизонтального, площинного сприйняття геопростору, однак не можна

заперечувати її високий дослідницький потенціал.

Отже, підсумовуючи аналіз концептуальних моделей структурно–рівневої організації геополітичного простору, відзначимо, що сучасна геополітична думка не може похвалитися численним арсеналом таких розробок. Утім, серед інших найбільш обґрунтованими є напрацювання Н. Комлєвої, О. Тинянової та О. Шарапова. Безперечно, жоден з авторів не представив вичерпної концепції геополітичної спатіальності, оскільки розглядав її контекстуально та спираючись на власні дослідницькі позиції. Разом з тим кожний з цих авторів здійснив свій фундаментальний внесок у дослідження надскладного феномену сучасної геополітики – геополітичного простору. Тому ресурсно–просторовий концептуальний підхід Н. Комлєвої (чотири типи простору: географічний, економічний, інформаційно–ідеологічний, інформаційно–кібернетичний), концепція організованого геополітичного простору О. Тинянової (три рівні спатіалізації згідно з трирівневою ієрархією універсальних ресурсів – території, людина (населення) / організація та знання) та концепція інтегрального геополітичного простору О. Шарапова (геопростір як інтегральна система взаємодії природно–географічної, соціально–політичної, духовно–культурної, інформаційно–ідеологічної сфер) закладають підґрунтя щодо подальших наукових пошуків, надають можливість удосконалити і осучаснити узагальнену модель геополітичної спатіалізації та її рівневу організацію. На нашу думку, варто її розширити за рахунок обов'язкового виокремлення когнітивного, ментального та віртуального рівнів, що є предметом нашої подальшої дослідницької діяльності.

Список використаних джерел

1. Ігнатьєва Т. В. Багатовимірність геополітичного простору / Т. В. Ігнатьєва // Вісник Кам'янець–Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – 2016. – Історичні науки. – Вип.9. – С.418–427.
2. Косолапов Н. Пространственно–организационный подход к анализу международных реалий [Електронний ресурс] / Николай Косолапов. – Режим доступу: http://www.intertrends.ru/fifteen/005.htm.
3. Комлева Н. А. Несколько замечаний относительно природы и типологии геополитических пространств / Н. А. Комлева // Пространство и время. – 2014. – №1 (15). – С.90–101.
4. Тынянова О. Н. Концепция организованного геополитического пространства: инфраструктурная организация приграничных ТВД в постклассическую эпоху [Електронний ресурс] / О. Н. Тынянова // Электронное научное издание Альманах «Пространство и время». – 2013. – Т.3. – Вып.1. «Пространство и время границ». – Режим доступу: http://e–almanac.e–time.ru/index/tom–3.– vyipusk–1/
5. Бурдье П. Социология социального пространства / П. Бурдье / Пер. с франц., общ. ред. Н. А. Шматко. – М.: Ин–т экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2005. – 288 с.
6. Лефевр А. Производство пространства / А. Лефевр / Пер. с фр. – М.: Streike Press, 2015. – 432 с.
7. Шаров А. К. Геополитическое пространство – анализ содержания категории / А. К. Шаров // Вестник ЧитГУ. – 2012. – №6 (85). – С.41–47.
8. Шаров А. К. Идентификация свойств геополитического пространства / А. К. Шаров // Вестник ЗабГУ. – 2013. – №05 (96). – С.65–72.

References

1. Ihnatieva T. V. Bahatovymirnist heopolitychnoho prostoru / T. V. Ihnatieva // Visnyk Kamianets–Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiienka. – 2016. – Istorychni nauky. – Vyp.9. – S.418–427.
2. Kosolapov N. Prostranstvenno–organizatsionnyy podkhod k analizu mezhdunarodnykh realiy [Elektronniy resurs] / Nikolay Kosolapov. – Rezhym dostupu: http://www.intertrends.ru/fifteen/005.htm.
3. Komleva N. A. Neskolko zamechaniy otnositelno prirody i tipologii geopoliticheskikh prostranstv / N. A. Komleva // Prostranstvo i vremya. – 2014. – №1 (15). – S.90–101.
4. Tynyanova O. N. Kontseptsiya organizovannogo geopoliticheskogo prostranstva: infrastrukturnaya organizatsiya prigranichnykh TVD v postklassicheskuyu epokhu [Elektronniy resurs] / O. N. Tynyanova // Elektronnoye nauchnoye izdaniye Almanakh «Prostranstvo i vremya». – 2013. – T.3. – Vyp.1. «Prostranstvo i vremya granits». – Rezhym dostupu: http://e–almanac.e–time.ru/index/tom–3.– vyipusk–1/.
5. Burdye P. Sotsiologiya sotsyalnogo prostranstva / P. Burdye / Per. s frants.. obshch. red. N. A. Shmatko. – M.: In–t eksperementalnoy sotsiologii; SPb.: Aleteyya. 2005. – 288 s.
6. Lefevr A. Proizvodstvo prostranstva / A. Lefevr / Per. s fr. – M.: Streike Press. 2015. – 432 s.
7. Sharov A. K. Geopoliticheskoye prostranstvo – analiz soderzhaniya kategorii / A. K. Sharov // Vestnik ChitGU. – 2012. – №6 (85). – S.41–47.
8. Sharov A. K. Identifikatsiya svoystv geopoliticheskogo prostranstva / A. K. Sharov // Vestnik ZabGU. – 2013. – №05 (96). – S.65–72.

Lepska N. V., *PhD in political science, associate professor of the political science department, the doctoral student of Zaporizhzhia National University (Ukraine, Zaporizhzhia), lepskanv@gmail.com*

Analysis of the level organization of the geopolitical space in the conditions of the transformation of the world's power order

The article focuses on theoretical analysis of complex structure and multilevel organization of modern geopolitical space as a real factor of geopolitical reality. The critical representation of well–known concepts of measurement and structuring of geopolitical spatiality is proposed. An extensive review of the theoretical and methodological developments of contemporary researchers on this subject is given and attention is paid to their definite contextually in the elucidation of the structural organization of geospatial space. As a result, the necessity of research improvement and clarification of structural–level spatial organization of the world in connection with qualitative changes in power attributions of modern subjects of geopolitics, as well as radical changes in the general architecture of geopolitical space is noted.

Keywords: *geopolitical space, geopolitical spatialization, organization of geopolitical space, geopolitical space structure, power of geopolitical subjects, world's power order.*

* * *

УДК 681.3+519.83

Партоленко І. В.,
здобувач кафедри суспільно–політичних наук, глобалістики та соціальних комунікацій, Університет «Україна» (Україна, Київ), harik14@ukr.net

Глобальний інформаційний тероризм як один із проявів сучасного тероризму

Наведено ряд визначень щодо поняття тероризм, інформаційний тероризм, *які даються провідними науковцями. Наголошено, що на міжнародному рівні відсутній єдиний термінологічний апарат цих явищ.* У статті проаналізовано деякі питання глобального інформаційного тероризму в контексті розвитку інформаційно–комп'ютерних технологій та розглянуто його вплив на масову свідомість. *Також з акцентовано увагу на тому, що інформаційний тероризм є складовою тероризму.*

Ключові слова: тероризм, інформаційний тероризм, інформаційна війна, інформаційно–психологічний вплив, інформаційно–комп'ютерні технології.

Нині людство спрямовує чимало зусиль на розроблення інноваційних видів зброї, бойової техніки та способів їхнього застосування. Досягнення в цьому процесі сприяють змінам у політичних діалогах у світі про війну, у відносинах протиборчих сторін, теоретичних уявленнях про воєнну силу і перспективу її розвитку.

Імовірно, що будь–яка країна, створивши якісно нову зброю, може кардинально змінити ступінь свого

політичного тиску. Збройні сутички, які є наслідком посилення тероризму, агресивного націоналізму, релігійної нетерпимості та зростання кількості міждержавних конфліктів, часто переростають у війни нового покоління.

Сьогодні Україна активно переживає трансформацію політичного світогляду. Однією з головних особливостей нашого часу є постійне зростання темпів створення інформації. Цей процес у цілому позитивний, однак на сьогодні людство зустрілось з парадоксальною, на перший погляд ситуацією, коли в умовах формування глобального інформаційного суспільства знижується загальний рівень його інформованості, а найважливішим наслідком стало поширення практики застосування інформаційно–психологічного впливу для досягнення односторонніх переваг у міжособистісних, міжгрупових та міждержавних відносинах.

Свідченням цього є події на сході України, які стосуються не лише проблеми національної безпеки, а й проблеми державності. Зокрема, причинами поразок України в перші місяці гібридної війни, значною мірою є поразки на інформаційному фронті.

Стрімкий та важливий етап розвитку науково–технічного прогресу дав змогу сучасній цивілізації перейти до нового типу суспільства – інформаційного. Говорячи про нього, потрібно зазначити, що з його розвитком зросла прозорість світу, швидкість та обсяг передачі інформації між елементами світової системи, що стало значимим інтегруючим світовим фактором. Інтеграцію можна було б тільки привітати, якби її наслідки не сприяли розмиванню регіональних та культурних особливостей розвитку.

Прикладом цих наслідків є загострення військової агресії Російської Федерації в Автономній Республіці Крим, у Донецькій і Луганській областях, яка здійснюється російськими терористичними угрупуваннями та найманцями так званих «ДНР/ЛНР», які направляють свої інформаційні та військові сили на підрив обороноздатності, порушення суверенітету та негативно впливають на розвиток України в цілому.

На підставі вище зазначеного, проблема тероризму набуває не аби якої актуальності для нашої держави, це не є новим явищем для суспільства, так як це явище розвивається разом із суспільством, що його породжує. У тлумачному словнику В. Даля визначається основний сенс, націленість терору: «...залякати смертю, стратою, насильством».

У сучасному світі тероризм належить до найбільш суспільно найнебезпечних та важкопрогнозованих соціально–політичних явищ, який широко розповсюджений останнім часом у світі та суттєво впливає на дестабілізацію суспільства. Він виступає ефективним і швидким інструментом втручання у внутрішні справи держави та несе серйозну загрозу для існування всього людства. Його прояви стають дедалі кривавішими, жорстокішими, цинічнішими, різноманітнішими та неочікуваними. Постійно зростає кількість держав, які відчули на собі жахливі наслідки терористичних актів.

Сучасний тероризм характеризується масштабністю, залученням великої кількості людей і має добре структурований та організований характер. Діяльність терористичних організацій найчастіше спрямована не просто на загострення й дестабілізацію обстановки в конкретному регіоні, а на досягнення більш серйозніших цілей – захоплення чи перерозподіл влади, насильницької зміни державного устрою, нав'язування власних порядків, моралі та правил співжиття. З ним дуже важко боротися, його важко передбачити. Аматорські методи боротьби з ним не ефективні, тому є потреба в комплексних методах – системно та міжнародному рівні.

Т. Білецька зазначає, що сучасний тероризм змінює стереотипні уявлення про суб'єкти й об'єкти насилля, про технічні засоби агресії, про їх методи та способи реалізації, в межах яких використовуються досягнення техногенної цивілізації. Як наслідок, зростає масштаб тероризму. Він вирізняється зростанням фінансових, матеріальних, інформаційних ресурсів, удосконаленням інфраструктури, можливістю проникнення в органи влади [1, с. 214].

Також слід зазначити, що як засіб для досягнення цілей вже досить давно еволюціонувала терористична діяльність, однак це заслуга надшвидкого розвитку науково–технічного прогресу. Досліджуючи це питання, науковці спираються на ідею інтеграції до інформаційного простору (кіберсфери). Кіберсфера та широта її застосування стала головною ареною зіткнень різних векторів геополітики, що стосуються інтересів і боротьби держав на міжнародній арені. Саме в інформаційному суспільстві розширилася сфера впливу інформаційно–психологічних технологій, зокрема, в міжнародних відносинах застосування їхнє відбувається через інформаційний тероризм, який розглядають як гострий вплив на міжнародну безпеку.

Вперше про інформаційний тероризм як глобальне явище було визнано під час проведення 56–ї сесії Генеральної Асамблеї ООН, коли була прийнята резолюція №56/19 «Досягнення у сфері інформатизації і телекомунікацій у контексті міжнародної безпеки». У цій резолюції зазначено, що поширення і використання інформаційних технологій та засобів стосується інтересів усього міжнародного співтовариства. Утім, як було зафіксовано у резолюції ООН, ці технології та засоби потенційно можуть бути використані з метою дестабілізації міжнародної безпеки як у воєнній, так і в цивільній сферах, спричинити поширення на міжнародному рівні такого явища, як інформаційний тероризм.

На нашу думку, явище інформаційного тероризму істотно погіршує, насамперед, соціально–політичний розвиток і психологічний стан цілих держав. За твердженням М. Булгакова, «розруха в головах», це найнебезпечніша з розрух, тому що втрата національних, духовних цінностей веде до виродження народу й краху суспільства. Основну небезпеку становить те, що інформаційний тероризм негативно впливає на свідомість і підсвідомість населення та поступово їх змінює.

Аналіз наукової літератури дає нам підстави провести структурну класифікацію видів інформаційного тероризму, яку умовно можна поділити на інтелектуальну (дискредитація, дезінформація, поширення чуток, неповної, неточної, недостовірної інформації, маніпуляція свідомістю) та матеріальну (завдання збитків окремим елементам і всьому інформаційному середовищу супротивника в цілому). Слід відзначити, що специфічним різновидом інформаційно–психологічного тероризму (інтелектуального) є медіа–тероризм. Це

представляє собою особливий вид терористичної діяльності, що виокремлено за критерієм використання інструментів (засобів) досягнення терористами власних цілей [1].

Вплив сучасного інформаційного тероризму на суспільно–політичний розвиток людства розглянуто в спеціальних працях В. Вітюка, І. Гармашова, О. Грачова, С. Єфімова, В. Ємельянова, В. Кульби й ін.

В. Ємельянов і В. Кульба трактують визначення інформаційного тероризму насамперед як форму негативного впливу на особистість, суспільство і державу усіма видами інформації. Його мета – ослаблення та розхитування конституційного ладу. Він ведеться різноманітними силами і засобами – від агентури іноземних спецслужб до вітчизняних і закордонних засобів масової інформації.

Саме тому, такі вчені, як Г. Вейманн, А. Локер, Б. Накос та інші, вказують на символічний зв'язок між тероризмом та засобами масової інформації.

Зокрема, О. Глазов зазначає, що «одним із загрозливих проявів міжнародного тероризму стає інформаційний тероризм, в основі якого – маніпуляція свідомістю мас, розповсюдження інформаційно–емоційного ефекту, на який розраховано більшість терористичних актів, залучення прихильників серед членів суспільства, вплив на владні структури, які приймають політичні рішення» [4, с. 78].

З огляду на активне та успішне використання Росією інформаційно–психологічних впливів, втручання у внутрішньополітичне життя, стимулювання мовних, міжконфесійних конфліктів, маніпулювання свідомістю та інших засобів тиску на слабкі місця держави і суспільства, першочерговим завданням стає вироблення національного імунітету.

Події останніх років в Україні, Франції, Туреччині, Сирії та багатьох інших країнах світу дають підстави стверджувати, що не тільки Україна, а й інші могутні держави стали об'єктами інформаційних операцій (інформаційно–психологічних впливів), спрямовання яких було та є на встановлення контролю над усіма сферами існування незалежності цих держав.

Саме завдяки вмілому і планомірному використанню засобів масової інформації, взяттю на озброєння та впровадженню в практику своєї діяльності спеціальних інформаційно–психологічних технологій, терористичним організаціям (зокрема й міжнародним) вдалося глобалізувати феномен інформаційного тероризму, який на сьогодні вийшов за межі вузькополітичних, національних, релігійних рухів і набув статусу загальнолюдської загрози. Психологічний вплив, який здійснюється через засоби масової інформації, дозволяє легко впливати на сприйняття людей. Спеціально створені програми привчають людину бездумно сприймати будь–яку інформацію та вірити в неї. Цей комплекс інформації розрахований на маніпуляцію громадською думкою, свідомістю та подається з використанням фізіологічних та психологічних законів її сприйняття. При подачі інформації використовується специфічно побудований текст, особливий темп і модуляція мови. Маніпулювання свідомістю здійснюється шляхом занурення людей в певне кероване інформаційне поле, в якому створюється видумана картинка світу, основою якого є обман.

К. Герасименко стверджує, що сутність інформаційного тероризму полягає у спробах шляхом організації спеціальних медіа–кампаній дестабілізувати суспільство, створити у ньому атмосферу громадянської непокори, недовіри людей до дій та намірів влади й особливо – її силових структур, покликаних захищати суспільний порядок [3, с. 162].

Інші вчені стверджують, що інформаційний тероризм – це небезпечні діяння з інформаційного впливу на соціальні групи осіб, державні органи влади і управління, пов'язані з розповсюдженням інформації, яка містить погрози переслідуванням, розправою, вбивствами, а також викривлення об'єктивної інформації, що спричиняє виникнення кризових ситуацій у державі, нагнітання страху і напруги у суспільстві [6, с. 191].

Також інформаційний тероризм визначають як використання інформаційних технологій, засобів масової комунікації, поширення інформації з метою цільового впливу на вибраний об'єкт, його дискредитації [2].

До речі, це пов'язано з реалізацією сучасних інформаційних технології, які дають змогу державам завдати значної шкоди безпеці держави, яка не має дієвої системи захисту від негативних інформаційних впливів, навіть не використовуючи власний воєнний потенціал, а лише використовуючи Інтернет–ресурс для дезінформації, яку частково можна називати явище «ефектом підміни реальності».

Саме Інтернет став благодатним ґрунтом і для розповсюдження чуток. Теракти, скоєні по всьому світу, активно обговорювалися в чатах, блогах і форумах: очевидці або учасники ставали мало не «зірками», намагаючись поділитися пережитими враженнями, деколи прикрашаючи скоєне. В мережі стали з'являтися чутки про організацію теракту, його керівників [8]. Широке розповсюдження Інтернету внесло істотні зміни в можливості доступу до інформаційних технологій і підвищило ризики в інформаційній сфері, оскільки, чим інформатизованішим є суспільство, тим вразливіше воно до впливів інформаційного тероризму. Потрібно зазначити, що об'єктами інформаційного терору є інформаційно–технічні системи, інформаційні ресурси, психіка і свідомість населення. Сукупність усього зазначеного робить Інтернет та засоби масової інформації знаряддям прямого інформаційно–психологічного впливу на поведінку людських мас і навіть програмування їх дій.

Треба також підкреслити, що інформаційний тероризм є ефективним засобом знищення, зміни або розкрадання інформаційних масивів, здобування необхідної інформації після подолання систем захисту, обмеження або заборони доступу до них законних користувачів, дезорганізації роботи технічних засобів, виведення з ладу телекомунікаційних мереж, комп'ютерних мереж, усього високотехнологічного забезпечення життєдіяльності суспільства і функціонування державних структур. Терористи з максимальною ефективністю використовують потенціал засобів масової інформації для реалізації поставлених цілей і завдань.

Т. Білицька зазначає, що саме інформаційний тероризм породжує у громадян жах, непевність, недовіру до влади, дестабілізує і провокує владу на прийняття неадекватних дій. Подальше життя суспільства протікає

в психологічній атмосфері пригніченості, напруженості, тим самим порушується нормальний ритм життя, діяльність організацій, установ, підприємств. Останнє веде до погіршення ситуації в економіці, соціальній сфері, розпочинається паніка, безлад, анархія [1, с. 212]. Ці всі стани знайомі для нашої країни. Як приклад це події, які стали передумовою для теперішнього проведення антитерористичної операції на Сході, а саме події кінця 2013 – 2014 року, які ввійшли в історію як Євромайдан.

Але найголовнішою проблемою, на нашу думку, є прихований характер замовників, а часто й учасників актів інформаційного тероризму, що суттєво ускладнює боротьбу з ним.

На сьогодні, нажаль, немає єдиного потужного механізму (організаційного, апаратного, програмного), який могли б ефективно моніторити акти та виявляти замовників таких актів інформаційного тероризму. Жодна з країн не може самостійно протистояти такому явищу, але для боротьби з ним, потрібно використовувати ті самі методи – інформування.

Населення країни повинно бути інформоване з метою попередження – що таке тероризм, як він проявляється в Інтернеті, які сайти існують, яка їх мета, до чого призводить участь в подібних угрупованнях та інше. Знання дорівнює зброї. Обізнану людину не так просто збити зі шляху. Наразі з тероризмом потрібно боротися на світовому рівні – співробітничати у сфері правової взаємодопомоги, обміні розвідувальними даними. Таким чином, протидія використанню терористичними угрупованнями мережі Інтернет є важливим завданням не тільки для правоохоронних органів, але і всього громадського суспільства в цілому. Вважається за необхідне проводити активну антитерористичну роботу, в тому числі і при використанні сучасних інформаційних технологій.

Отже, у підсумку можна зазначити, що з розвитком новітніх технологій та поширенням процесів глобалізації та інформатизації змінюються різновиди тероризму. Він став досить ефективною та швидкою інформаційною зброєю сьогодення, яку найчастіше використовують через засоби масової інформації. Від проявів інформаційного тероризму не застраховані ні високорозвинені, ні малорозвинені в економічному й соціальному плані країни з будь–якими політичними режимами та державним ладом.

Увага має бути зосереджена на формуванні і розвитку єдиного інформаційно–культурного простору, як необхідної умови політичного і духовного об'єднання населення України; удосконаленні системи інформаційного законодавства і механізмів його реалізації; розвитку системи поширення масової інформації; формуванні суспільно–політичного клімату в країні, сприятливого для переходу до інформаційного суспільства; забезпеченні особистої і суспільної безпеки в інформаційній сфері; запобіганні загрозам інформаційного тероризму та інформаційних війн.

Війна на сході України показала, що суспільство має бути не тільки споживачем безпеки, але й учасником її збереження. На сьогодні органи державного управління гостро потребують вдосконалення, що є очевидним після аналізу факторів, які спричинили вторгнення РФ на нашу територію та прогалин у державній безпеці.

Тому потрібно створювати систему моніторингу, ефективної протидії інформаційному тероризму іноземних держав, які спрямовані на підрив обороноздатності, порушення суверенітету і територіальної цілісності України та удосконалювати систему демократичного цивільного контролю над сектором безпеки і оборони держави відповідно до нових стандартів НАТО.

Список використаних джерел

1. Білецька Т. В. Медіа–тероризм як один із проявів сучасного тероризму / Т. В. Білецька // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. – 2015. – Вип.4. – С.210–218.

2. Бондар Ю. В. Свобода слова: українська мірка / Ю. В. Бондар. – К., 2004. [Електронний ресурс]. – http://subject.com.ua/political/dict/676.html.

3. Герасименко К. С. Сучасні ознаки загроз «інформаційного тероризму» / К. С. Герасименко // Форум права. – 2009. – №3. – С.162–166. [Електронний ресурс]. – http://www.nbuv.gov.ua/e–journals/FP/2009–3/09gkczit.pdf

4. Глазов В. О. Міжнародний інформаційний тероризм в контексті загроз національній безпеці України / В. О. Глазов // Науково–методичний журнал «Наукові праці». Серія: «Політичні науки». – 2012. – Вип.185. – Т.197. – С.78–82. [Електронний ресурс]. – http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/politics/2012/197–185–15.pdf

5. Голубев В. А. Проблемы борьбы с кибертерроризмом в современных условиях / В. А. Голубев [Електронний ресурс]. – http://www.crime–research.org/library/e–terrorism.html. – 11.04.2003.

6. Кондратьєв Я. Ю. Тероризм: сучасний стан та міжнародний досвід боротьби: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Я. Ю. Кондратьєв, В. В. Романюта. – К., 2005.

7. Лабенко Л. В. Інформаційний тероризм: поняття та ознаки / Л. В. Лабенко // Міжнародні читання присвячені пам'яті професора Імператорського Новоросійського університету П. Є. Казанського: матеріали міжнародної конференції (м. Одеса, 22–23 жовтня 2010 року). – Одеса: Фенікс, 2010. – С.195–198.

8. Тимоти Л. Томас. Терроризм и Интернет: проблемы взаимодействия [Электронный ресурс] // Право и безопасность. – 2001. – №1. – http://www.dpr.ru/pravo/pravo_19.htm

References

1. Biletska T. V. Media–teroryzm yak odyn iz proyaviv suchasnoho teroryzmu / T. V. Biletska // Problemy istoriyi krayin Tsentralnoyi ta Skhidnoyi Yevropy. – 2015. – Vyp.4. – S.210–218.

2. Bondar Yu. V. Svoboda slova: ukrayinska mirka / Yu. V. Bondar. – K., 2004. [Elektronnyy resurs]. – http://subject.com.ua/political/dict/676.html.

3. Herasymenko K. S. Suchasni oznaky zahroz «informatsiynoho teroryzmu» / K. S. Herasymenko // Forum prava. – 2009. – №3. – S.162–166. [Elektronnyy resurs]. – http://www.nbuv.gov.ua/e–journals/FP/2009–3/09gkczit.pdf

4. Hlazov V. O. Mizhnarodnyy informatsiynyy teroryzm v konteksti zahroz natsionalniy bezpetsi Ukrayiny / V. O. Hlazov // Naukovo–metodychnyy zhurnal «Naukovi pratsi». Seriya: «Politychni nauky». – 2012. – Vyp.185. – T.197. – S.78–82. [Elektronnyy resurs]. – http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/politics/2012/197–185–15.pdf

5. Holubev V. A. Problemy borby s kyberterroryzmom v sovremennykh uslovyyakh / V. A. Holubev [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.crime–research.org/library/e–terrorism.html. – 11.04.2003.

6. Kondratyev Ya. Yu. Teroryzm: suchasnyy stan ta mizhnarodnyy dosvid borotby: navch. posib. dlya stud. vyshch. navch. zakl. / Ya. Yu. Kondratyev, V. V. Romanyuta. – K., 2005.

7. Labenko L. V. Informatsiynyy teroryzm: ponyattya ta oznaky / L. V. Labenko // Mizhnarodni chytannya prysvyacheni pamyati profesora Imperatorskoho Novorosiyskoho universytetu P. Ye. Kazanskoho: materialy mizhnarodnoyi konferentsiyi (m. Odesa, 22–23 zhovtnya 2010 roku). – Odesa: Feniks, 2010. – S.195–198.

8. Tymoty L. Tomas. Terroryzm y Ynternet: problemy vzaymodeystvyya [Élektronnyy resurs] // Pravo y bezopasnost. – 2001. – №1. – Rezhym http://www.dpr.ru/pravo/pravo_19.htm

Partolenko I. V., *applicant of departments of Social and Political Sciences, Globalistics and Social Communications, University «Ukraine» (Ukraine, Kyiv), harik14@ukr.net*

Global information terrorism as one of the manifestations new terrorism

There are a number of definitions concerning the concept of terrorism, information terrorism, which are given by leading scholars. It is stressed that there is no uniform terminology of these phenomena at the international level. The article analyzes some issues of global information terrorism in the context of the development of information and computer technologies and examines its impact on the mass consciousness. It also focuses on the fact that information terrorism is a component of terrorism.

Keywords: *terrorism, information terrorism, information war, information and psychological influence, information and computer technologies.*

* * *

УДК 322:28

Вонсович О. С.,
кандидат політичних наук, доцент
кафедри міжнародних відносин, ПрАТ
«Українсько–Польський вищий навчальний
заклад «Центрально–Європейський університет»
(Україна, Київ), sefinrof@ipnet.ua

Актуалізація ісламського чинника в контексті дестабілізації ситуації в сфері міжнародної безпеки

Метою даної статті – є дослідження причин актуалізації ісламського чинника в контексті дестабілізації ситуації в сфері міжнародної безпеки. Під час написання статті, автором були використані наступні методи: аналіз, синтез, порівняння, індукція, дедукція. Основні одержані висновки полягають в наступному: посилення ісламського чинника в світі негативним чином впливає на стан міжнародної безпеки у формі викликів та загроз: діючі механізми, інструменти та засоби не доводять свою практичну ефективність, а відтак не в змозі ефективно протидіяти проявам ісламізму; найбільш яскравим прикладом радикалізації ісламізму є приклад війни в Сирії, яка триває з 2011 р. і досі не закінчена завдяки присутності чинника ісламістського тероризму у вигляді діяльності «Ісламської держави Іраку та Леванту», яка хоч і поступилась своїми позиціями, але тим не менш все одно має вплив на перебіг війни; актуальним видається ведення боротьби не з проявами діяльності ісламських організацій, а саме із їх ідеологією, пропагандою, філософськими та релігійними віровченнями, настановами, догмами та іншими теоретичними засадами; ліквідація цих засад в перспективі може створити умови, за яких вдасться викорінити деструктивний ісламський чинник, який перешкоджає ефективному забезпеченню міжнародної безпеки.

Ключові слова: *ісламський чинник, міжнародна безпека, ісламізм, радикальний ісламізм, салафізм, ісламістський тероризм.*

Основною проблемою, яку досліджує автор в даній статті, – є визначення впливу ісламізму, радикального ісламізму, салафізму, ісламістського тероризму на актуалізацію ісламського чинника в контексті дестабілізації ситуації в сфері міжнародної безпеки. Такими, які раніше не були достатнім чином обґрунтовані, видаються наступні аспекти: характеристика проявів ісламського чинника з точки зору наслідків для міжнародної безпеки; аналіз діяльності ісламістських організацій та рухів в контексті дестабілізації міжнародної безпеки; обґрунтування негативного впливу ісламізму, радикального ісламізму, салафізму, ісламістського тероризму на стан міжнародної безпеки та ін.

В статті автором були використані матеріали зарубіжних ЗМІ, а також офіційні веб–сторінки Академії ісламських досліджень в Каїрі, пакистанського Інституту з дослідження ісламу та Інституту проблем мусульманських меншин при університеті імені короля Абдельазіза в Саудівській Аравії. Це допомогло автору більш детально проаналізувати досліджувану проблему та визначити її різні аспекти.

Метою даної статті – є дослідження причин актуалізації ісламського чинника в контексті дестабілізації ситуації в сфері міжнародної безпеки.

З початку XXI ст. і по теперішній час вплив ісламського чинника на стан безпеки в світі значно посилився. Переважним чином, це проявляється у формі терористичної діяльності, а також в діяльності різних радикальних течій та організацій. Сьогодні важко точно визначити межі ісламізму, так як він має свої осередки в багатьох країнах. Найбільш небезпечними з точки зору наслідків від їх діяльності є: ісламізм, радикальний ісламізм, салафізм, ісламістський тероризм. Всі вони, в своїй сукупності, становлять небезпеку для населення різних країн, адже поширення їх діяльності набирає все більші і більші оберти. Для того щоб зрозуміти істинну небезпеку від кожного із вищезазначених проявів, потрібно дати їм змістову характеристику.

Ісламізм – це релігійно–політична ідеологія та практична діяльність, які спрямовані на створення умов, за яких будь–які протиріччя всередині суспільства та держави, де є мусульманське населення, а також міждержавні відносини за їх участі будуть вирішуватись на засадах норм шаріату (комплекс приписів, які визначають переконання, а також формують релігійну совість та моральні цінності мусульман) [1]. З точки зору загрози міжнародній безпеці модифікації ісламізму різного ступеня радикальності є ідеологією таких партій, як Брати–мсульмани, Ен–Нахда в Тунісі; Партія свободи та справедливості та Альнур в Єгипті; Партія справедливості та благоденства в Індонезії; Партія справедливості та розвитку в Марокко; Іслах в Ємені; Джаммат–і–Ісламі в Бангладеш та Пакистані; Союз будівельників ісламського Ірану, Хезболла в Лівані; ХАМАС в Палестині; Національний Конгрес Судану; Ісламський визвольний фронт моро, Партія ісламського відродження Таджикистану; Ісламська держава Іраку та Леванту в Іраці та Сирії; Абу Сайяф на Філіппінах.

Як можна бачити із цього переліку «географія» розташування осередків ісламізму в світі є достатньо обширною. Кожна з цих організацій має свій статут, цілі, завдання, функції та програму діяльності, у відповідності до яких вони в різних ступенях прояву радикалізму здійснюють свою діяльність. Але водночас вони об'єднані між собою загальною ідеєю поширення ісламу в світі як єдиної справедливої віри, тому нерідко буває так, що для проведення різного роду акцій вони об'єднують свої зусилля. Таке об'єднання і є найбільшою небезпекою, адже та чи інша акції можуть проводитись одночасно на територіях різних держав. Це значно ускладнює процес попередження та виявлення джерел небезпеки. Вищенаведений перелік ісламських організацій не є повним, тут наведені найбільш провідні, і це свідчить про те, що процес боротьби із ісламізмом у світі не є достатньо прогресивним. В кращому випадку вдається ліквідувати місцеві філії чи осередки цих організацій, а не їх духовних лідерів чи головні центри. Це і є головною проблемою для міжнародної безпеки, яка, нажаль, поки що залишається невирішеною і продовжує посилювати дисбаланс на міжнародній арені.

Радикалізація мусульманського суспільства відбувалась раніше і відбувається сьогодні, здебільшого, в рамках двох сценаріїв:

– загострення соціально–економічних проблем, пошук ідеологічного вираження цих проблем, радикалізм у формі салафізму;

– пропаганда ваххабістсько–салафістських ідей (радикалізм у формі салафізму) [2].

Значну роль в радикалізації ісламу зіграли освітні та видавничі центри салафістського трактування, які були створені за допомогою зарубіжних ісламістських фондів та організацій. Широку дослідницьку та пропагандистську діяльність проводили раніше і продовжують проводити сьогодні центри, які розташовані в регіонах Близького та Середнього Сходу: Інститут проблем мусульманських меншин при університеті імені короля Абдельазіза в Саудівській Аравії, Академія ісламських досліджень при університеті Аль–Азхар в Єгипті, Інститут з дослідження ісламу в Пакистані. Так, наприклад, Академія ісламських досліджень в Каїрі готує и направляє в різні країни місіонерів [3], пакистанський Інститут з дослідження ісламу проводить міжнародні конференції з проблем взаємовідносин націй та народів [4], Дослідницький інститут у справах мусульманських меншин займається проблемами історії, права, економіки, політичного положення мусульманських меншин, а його головна мета – боротьба із антиісламськими течіями [5]. В якості однієї із форм діяльності радикальні ісламські організації використовують літні учбові табори для дорослих та молоді. Цей табір є першою фазою ідеологічної обробки мусульман шляхом формування у них образу «добрих правовірних братів», які виконують заповіти Священного Корану, які допомагають «приниженим та утисненим» мусульманським меншинам в європейських країнах.

Для міжнародної безпеки, радикальний ісламізм становить небезпеку з точки зору негативних проявів радикалізму по відношенню до тих народів, які не сповідують іслам, або до країн, які нанесли яку–небудь шкоду мусульманському населенню. Маючи широку мережу філій та представництв, радикальний іслам набирає все більшу силу, і є на сьогоднішній день одним із найбільш небезпечних чинників дестабілізації ситуації в сфері міжнародної безпеки. Нажаль, сьогодні не доводиться говорити про «великі успіхи» у боротьбі із даною загрозою як раз на підставі того, що методи, інструменти та засоби, які використовуються країнами та міжнародними організаціями, не є достатньо ефективними, а тому потребують суттєвої модернізації.

Салафізм – це напрям в сунітському ісламі, який об'єднує мусульманських релігійних діячів, які в різні періоди історії ісламу виступали із закликами орієнтуватись на спосіб життя і віру ранньої мусульманської громади, на праведних предків, кваліфікуючи в якості нових всі пізніші нововведення у зазначених сферах, починаючи з методів символіко–алегоричного трактування Корану і закінчуючи всеможливими нововведеннями, які були принесені в мусульманський світ його контактами із Заходом [6]. На практиці салафізм – це радикальні ісламістські організації, в які у великій кількості йдуть люди, яких вміло спрямовують на просту, але велику ідею джихаду. Також туди йдуть люди в стані морально–етичної дегенерації із бажанням вбивати людей. Чимало серед салафістів і солдат–найманців, яким все рівно на якому боці воювати і кого захищати, поки їм за це платять гроші. Шляхом вмілої пропагандистської діяльності салафістам вдається завойовувати симпатії простих малоосвічених мусульман, які незадоволені відношенням до них місцевих влад. Салафістські радикали вербують і тих, у кого немає коштів на існування, нічим кормити родини, відсутні перспективи в житті, що змушує їх йти на заробітки будь–яким шляхом.

З точки зору міжнародної безпеки, салафіти складають меншість серед мусульман всього світу, і навіть серед ісламістів. На відміну від «Братів–мусульман», салафіти не входять в жодну організацію. Цей рух складається із місцевих проповідників, громадських організацій, а в останній час і з політичних партій, які не завжди об'єднані спільною ідеологією. Цей рух завжди був в стороні від політики, а відтак – і ісламізму. З огляду на це він є менш радикально налаштованим ніж ісламізм, але скриває в собі небезпеку жорстокості по відношенню до мирного населення. На сьогоднішній день салафізм представлений найбільшою мірою в таких країнах як: Саудівська Аравія, Єгипет, Туніс, Ємен та ін. Хоча він і є менш небезпечним від ісламізму та радикального ісламізму, але тим не менш становить собою загрозу поширення негативних духовних і релігійних ідей, які спрямовані на розпал ворожнечі серед інших народів, а тому вимагає від світової спільноти сучасних ефективних методів боротьби.

Ісламістський тероризм – це тактика насильницьких розправ з опонентами (опозицією), яка знаходить собі ідеологічне обґрунтування та виправдання в трактуваннях віровчення як така, що спрямована на захист ісламського світу проти впливу чи агресії не мусульманських країн та ідеологій, в особливості західного світу [7]. В наш час це найбільш розповсюджена за кількістю проявів форма міжнародного тероризму. Зазвичай використовується радикальними, екстремістськими організаціями. Понад 40 ісламістських організацій визнані в світі в якості терористичних. Серед них: «Абу Сайяф» (Філіппіни), «Аль–Джихад» (Єгипет), «Аль–Каїда» (Афганістан), «Брати–мусульмани» (Єгипет), «Ісламська держава Іраку та Леванту» (Сирія, Ірак), «Ісламський джихад» (Держава Палестина), «Талібан» (Афганістан), «ХАМАС» (Держава Палестина), «Хезболла» (Ліван), «Фронт ан–Нусра» (Сирія), та інші.

На сьогоднішній день в контексті міжнародної безпеки ісламістський тероризм є найнебезпечнішою загрозою, проти якої, поки що, не винайдено ефективних методів боротьби. На підставі цього, щорічно від рук ісламістських терористів гинуть ні в чому не повинні люди по всьому світу, які стають жертвами ісламістської деструктивної філософії. Не дивлячись на те, що ісламістські терористичні організації та рухи заборонені в багатьох країнах, тим не менш вони все одно продовжують свою негативну діяльність, яка несе в собі глобальну загрозу.

Висновки. Підсумовуючи, потрібно зазначити, що посилення ісламського чинника в світі негативним чином впливає на стан міжнародної безпеки у формі викликів та загроз. Діючі механізми, інструменти та засоби не доводять свою практичну ефективність, а відтак не в змозі ефективно протидіяти проявам ісламізму. Найбільш яскравим прикладом радикалізації ісламізму є приклад війни в Сирії, яка триває з 2011 р. і досі не закінчена завдяки присутності чинника ісламістського

тероризму у вигляді діяльності «Ісламської держави Іраку та Леванту», яка хоч і поступилась своїми позиціями, але тим не менш все одно має вплив на перебіг війни. Маючи в наявності різні засоби ведення війни, підкріплюючи їх релігійними ідеями, ця організація дуже активно веде супротив військам Сирії та Росії, які переважають її в чисельності. І саме ці ідеї тримають бойовий дух тих, хто перебуває в складі ІДІЛ. Ось тому і є небезпечними ісламістські рухи, організації та течії, які мають досить широку мережу своїх представництв по всьому світі, і які постійно набирають до своїх лав все нових і нових прибічників. З огляду на такий стан справ, актуальним видається ведення боротьби не з проявами діяльності ісламських організацій, а саме із їх ідеологією, пропагандою, філософськими та релігійними віровченнями, настановами, догмами та іншими теоретичними засадами. Саме ліквідація цих засад в перспективі може створити умови, за яких вдасться викорінити деструктивний ісламський чинник, який перешкоджає ефективному забезпеченню міжнародної безпеки.

Подальше дослідження даної проблематики сприятиме кращому розумінню специфіки впливу ісламського чинника на стан міжнародної безпеки. Доцільним вбачається проведення більш ґрунтовного прикладного аналізу діяльності провідних ісламських рухів та організацій з метою виявлення негативних аспектів, які можуть становити загрозу для міжнародного миру та стабільності.

Список використаних джерел

1. Толстоног В. Ислам: Путь к свету или дорога в сумрак средневековья? [Электронный ресурс] / Социально–экономический портал «EXRUS.eu». – Режим доступа: https://ru.exrus.eu/Islam–i–islamizm–id542bda25ae201513518b4b75 (01.10.2014). – Название с экрана.
2. Машков И. Г. Салафизм [Электронный ресурс] / Наука и образование против террора. – Режим доступа: http://scienceport.ru/library/liball/4989–salafizm/?PRINT=Y (13.11.2011). – Название с экрана.
3. Islamic and Arabic Studies for Men in Cairo [Electronic resource] / Official web–page of Islamic and Arabic Studies for Men in Cairo. – Regime to access: http://www.azhar.edu.eg/derasat–cairo/. – Title from screen.
4. Aleemiyah Institute of Islamic Studies [Electronic resource] / Official web–page of a Project of Wolrd Federation of Islamic Missions. – Regime to access: https://wfim.org.pk/aleemiyah–institute/. – Title from screen.
5. Institute of Muslim Minority Affairs [Electronic resource] / Official web–page of the Institute of Muslim Minority Affairs. – Regime to access: http://www.imma.org.uk/. – Title from screen.
6. Религиозные течения в исламе [Электронный ресурс] / Livejournal. – Режим доступа: https://masterok.livejournal.com/1145255.html (09.07.2013). – Название с экрана.
7. Исламистский терроризм [Электронный ресурс] / Словари и энциклопедии на Академике. – Режим доступа: https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/47313. – Название с экрана.

References

1. Tolstonog V. Islam: Put k svetu ili doroga v sumrak srednevekovia? [Elektronniy resurs] / Sotsialno–ekonomicheskiy portal «EXRUS.eu». – Rezhim dostupa: https://ru.exrus.eu/Islam–i–islamizm–id542bda25ae201513518b4b75 (01.10.2014). – Nazvanie s ekrana.
2. Mashkov I. G. Salafizm [Elektronniy resurs] / Nauka i obrazovanie protiv terrora. – Rezhim dostupa: http://scienceport.ru/library/liball/4989–salafizm/?PRINT=Y (13.11.2011). – Nazvanie s ekrana.
3. Islamic and Arabic Studies for Men in Cairo [Electronic resource] / Official web–page of Islamic and Arabic Studies for Men in Cairo. – Regime to access: http://www.azhar.edu.eg/derasat–cairo/. – Title from screen.
4. Aleemiyah Institute of Islamic Studies [Electronic resource] / Official web–page of a Project of Wolrd Federation of Islamic Missions. – Regime to access: https://wfim.org.pk/aleemiyah–institute/. – Title from screen.
5. Institute of Muslim Minority Affairs [Electronic resource] / Official web–page of the Institute of Muslim Minority Affairs. – Regime to access: http://www.imma.org.uk/. – Title from screen.
6. Religioznye techeniya v islame [Elektronniy resurs] / Livejournal. – Rezhim dostupa: https://masterok.livejournal.com/1145255.html (09.07.2013). – Nazvanie s ekrana.
7. Islamistskiy terrorizm [Elektronniy resurs] / Slovari i entsiklopedii na Akademike. – Rezhim dostupa: https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/47313. – Nazvanie s ekrana.

Vonsovych O. S., *PhD in Political Science, associate professor of international relations department of Private Joint Stock Company «Higher educational institution «University of Central Europe» (Ukraine, Kyiv), sefinrof@ipnet.ua*

Actualization of the Islamic factor in the context of destabilization of the situation in the field of international security

The purpose of this article is to study the reasons for the actualization of the Islamic factor in the context of destabilizing of the situation in the sphere of international security. During writing, the author used the following methods: analysis, synthesis, comparison, induction, deduction. The main obtained conclusions are as follows: the strengthening of the Islamic factor in the world adversely affects the state of international security in the form of challenges and threats: the existing mechanisms, tools and means do not prove their practical effectiveness, and therefore are not able to effectively counter the manifestations of Islamism; the most vivid example of the radicalization of Islamism is the example of the war in Syria, which continues from 2011 and is still not finished due to the presence of the factor of Islamist terrorism in the form of the activities of the «Islamic state of Iraq and the Levant», which, although losing ground, equally has an impact on the course of the war; it is relevant to conduct the struggle not with manifestations of the activity of Islamic organizations, namely with their ideology, propaganda, philosophical and religious teachings, attitudes, dogmas and other theoretical bases; the elimination of these bases in the long term can create conditions under which it will be possible to eradicate the destructive Islamic factor that prevents the effective maintenance of international security.

Keywords: *Islamic factor, international security, Islamism, radical Islamism, Salafism, Islamist terrorism.*

* * *

УДК 329.73

Філатов Б.,
кандидат юридичних наук,
громадський діяч, член Опікунської ради
Європейської асоціації українців, м. Дніпро
(Україна, Дніпро), bfilatow@i.ua

Політичний патріотизм: специфіка тлумачення у міждисциплінарному науковому дискурсі

Розглядаються особливості інтерпретації явища політичного патріотизму у сучасних наукових дослідженнях, вивчаються дисциплінарні підходи до змісту поняття «патріотизм» та можливості їх застосування у політичних науках, надається увага інституційним формам реалізації політичного патріотизму. Визначається, що політичний патріотизм є одним із універсальних принципів світської політичної культури. Доводиться, що політичний патріотизм набуває характеру стихійних груп громадських рухів, міжпартійних об'єднань та інших спільнот із слабкою структуризацією і формалізацією. Розкривається значення патріотизму у політичному дискурсі сучасної України, надається увага статусу патріотизму у системі політичних смислів постмодерну. Вивчаються аспекти еволюції політичного патріотизму у темпоральному вимірі.

Ключові слова: *політичний патріотизм, політичний дискурс, політичні інститути, політична лояльність, політична ідентичність.*

У сучасних політологічних дослідженнях відбуваються процеси міждисциплінарного синтезу та застосування нових методологій. Це викликано складністю процесів політичних трансформацій, багатовекторним

взаємовпливом зовнішньо– та внутрішньополітичних подій. Однією із складних тенденцій розвитку сучасних демократій є деідеологізація політичного життя, втрата доктринальної спроможності великими ідеологіями. Саме тому сучасні політичні сили шукають способів об'єднання своїх прибічників на широкій ідейній основі. У багатьох країнах світу, як у сталих демократіях, так і у перехідних, такою базою консолідації різних верств суспільства стає патріотизм. На сучасному етапі патріотизм не має чіткої ідеологічної концептуалізації. Він виступає, радше, як певна реакція громадян на суспільнозначущі події. Класичні визначення патріотизму, викладені на основі культурницької й просвітницької традиції XIX століття не відповідають сучасній дійсності. В умовах інформаційної й комунікаційної революції патріотизм стає не лише сумою емоційно–чуттєвого сприйняття, але й маркером політичної ідентичності, яка визначає поведінку індивідів і груп. Тому політичний зміст поняття «патріотизму» на сучасному етапі потребує вивчення не лише у ціннісному та доктринальному аспекті, але й у площині інституційних форм та реалізації політичних інтересів. На цій основі необхідною є оцінка міждисциплінарного дискурсу суспільних наук щодо смислового навантаження поняття «патріотизму» та його втілення у соціальній дійсності. Події у сучасній Україні також спонукають до більш уважного ставлення до політичних проявів патріотизму. Як відомо, Євромайдан та війна на Сході країни активізували діяльність різних політичних груп, які активно використовують це поняття у своїй політичній риториці та організаційних діях. Боротьба за незалежність України та її європейський вибір потребує консолідації всіх державницьких сил на основі спільного бачення та визначення цілей та пріоритетів. Невирішеною раніше проблемою даної статті є стан наукового осмислення патріотизму в сучасних соціальних і політичних науках.

Розробку концептуального змісту патріотизму ведуть як зарубіжні, так і вітчизняні дослідники. Зокрема, С. Келлер розглядає межі лояльності [11], Дж. Кляйніг, С. Келлер, І. Приморац вивчають етику патріотизму [12], І. Чернова розкриває проблему патріотизму в сучасному науковому дискурсі [6]. Поряд із цим, існує потреба у вивченні патріотизму у дискурсивній взаємодії сучасних суспільних наук.

Метою статті є встановлення змісту сучасного міждисциплінарного наукового дискурсу щодо політичного виміру патріотизму. *Завданням статті* є диференціація підходів щодо політичного патріотизму у вітчизняній суспільствознавчій традиції.

Розробка концепцій політичного патріотизму у сучасних наукових дослідженнях спрямована на поєднання зумовленості патріотичних переконань національною ідентичністю та залученням до сфери політики громадян. Сучасні американські вчені розглядають патріотизм як одну з базових засад залучення громадян до політичної діяльності. Патріотизм є своєрідним відправним пунктом для відстоювання власних публічних політичних і соціальних переконань, оскільки формуючи власний патріотичний світогляд, громадянин розглядає себе як належного до певної спільноти та особливої структури смислів. При цьому сучасні дослідники наголошують, що патріотизм відрізняється від решти соціальних ознак, які формують спільноти, починаючи із міжгрупової взаємодії. Звідси, патріотизм є одним з базових джерел формування політичних інститутів, для яких важливим є колективна участь і співпраця. На думку сучасних американських вчених Л. Хадді та Н. Хеттіб «у дослідженні патріотизму було порушено низку суперечливих термінів, визначень та очікуваних наслідків, в яких патріотизм разюче відрізнявся від національної лояльності, любові до національних цінностей, специфічних переконань щодо переваг <власної> країни, а також міркувань щодо найважливішого інгредієнту у розвитку громадянського суспільства… Більш виражені розбіжності виникають в тому, як вимірюється патріотизм» [10].

Вивчаючи політичні конотації патріотизму, вітчизняні й зарубіжні вчені наголошують на його глибинних мотиваційних засадах. Як рушійна сила міжіндивідуальної та міжгрупової співпраці патріотизм спонукає людей до спільної діяльності з метою досягнення певних цілей у певному нормативному контексті. У багатьох тлумаченнях формулювання патріотизму як любові до Батьківщини не відображає його макросоціального й макрополітичного значення як первинної основи соціально–політичної ідентифікації. Також не відображений вихід індивіда з кола побутових проблем на більш широкий політичний рівень та визначення його ставлення до об'єктів політичного світу. Рівнева типологія патріотизму вказує на бажання науковців класифікувати емпіричні прояви патріотичних переконань відносно до об'єкту почуттів людини й громадянина. Як вважає український дослідник О. Рак, «у теорії розрізняють декілька видів патріотизму, це: територіальний (любов до місця проживання), сімейний (любов до сім'ї), націонал–патріотизм (боротьба за національні інтереси людей, традиції, звичаї та мову власної держави), регіональний (терм–історична складова + семантика знань) тощо» [4].

Спроби осягнути значущість патріотизму для суспільних і політичних подій змушують розробників концепції вдаватися до використання детерміністських підходів, в яких патріотизм є певною реакцією на масштабні події і явища у житті суспільства. Також існують спроби пов'язати патріотизм із наявними етнічними розподілами, а також ідеологічними засадами націоналізму й консерватизму. Попри поширеність подібної практики, детерміністський підхід може бути застосований і в зворотному напрямку – під час тлумачення патріотизму як самостійного чиннику багатьох подій і глибинних параметрів формування політичної ідентичності. Як зауважує В. Кротюк, «зміст і спрямованість патріотизму визначаються насамперед духовним і моральним кліматом суспільства, його історичним корінням, що живить суспільне життя поколінь. Роль і значення патріотизму зростають на різких зламах історії, коли об'єктивні тенденції розвитку суспільства супроводжуються підвищенням громадянської активності (війни, навали, соціальні конфлікти, революційні потрясіння, загострення кризових явищ, боротьба за владу, стихійні та інші лиха тощо)» [2].

Намагаючись пояснити причини і наслідки тих, чи інших політичних явищ, сучасні вчені намагаються надавати увагу ірраціональним сторонам прояву

політичної поведінки, детермінованої патріотичними переконаннями. Однак, у сучасному суспільстві, в якому застосовуються потужні технології управління й політичного представництва, патріотизм може бути залучений до раціоналістичного обґрунтування функціонування політичних інститутів. Саме прагматичні міркування захисту соціальних інтересів можуть спонукати людей до об'єднання у великі спільноти. Патріотичні переконання можуть також спонукати до визначення раціональної політичної мети, яка зумовлює функціонування того чи іншого політичного інституту. Як вважає В. Кротюк, «вияви патріотизму в такі періоди відзначено високими благородними поривами, особливою жертовністю в ім'я власного народу, своєї Батьківщини…» [2].

У політичних науках патріотизм нерідко залучається до системи обґрунтувань демократичного громадянського суспільства. При цьому патріотичні цінності стають так само базовими, як і цінності захисту прав людини, можливостей політичної участі, а також справедливих правил політичної гри. За умов розширеного тлумачення, патріотизм може бути основою не лише конкретних політичних дій партій і груп, але також і ознакою належності того чи іншого соціуму до базової західної політичної традиції. Як стверджує С. Рашидов, «оскільки патріотизм розглядається вченими не тільки як моральний, але і як політичний принцип, звернемося до політологічного енциклопедичного словника: «Патріот (від грецьк. – земляк, співвітчизник) – особа, що підпорядковує своє життя інтересам Вітчизни» [5].

У сучасному вітчизняному науковому й політичному дискурсі поняття «патріотизму» набуває забарвлення політичного суб'єктивізму та виразу діяльності конкретних громадян відносно ставлення до інших індивідів, політичних груп і держави в цілому. У більшості сучасних досліджень наголошується на емоційній забарвленості ставлення громадян до їх патріотичних переконань. Встановлення напрямів інституалізації патріотизму у суспільстві пов'язується із можливостями агрегування суспільних інтересів та підтримки відносин між дрібними громадськими групами. Політичні перетворення та кризові явища у демократичній політиці спонукають до прояву чуттєвих політичних настанов громадян. Як наголошують М. Вавринчук та М. Яруш, «патріотизм – одне з найглибших громадянських почуттів, змістом якого є любов до батьківщини, відданість своєму народові, гордість за надбання національної культури. Патріотизм виявляється в практичній діяльності, спрямованій на всебічний розвиток своєї країни, захист її інтересів» [1].

Один з найбільш вагомих та ретельно розроблених напрямків політичного втілення патріотизму є співвідношення політичних положень патріотизму з ідеологічними доктринами у сучасному світі. Патріотичні висловлювання та атитюди стосовно певної нації досить вдало інтегруються до ідеологічних систем націоналізму, расизму й нацизму. Відстоювання свободи прав індивіда і громадянина є близьким до змісту ідеологічних настанов лібералізму. Ця політична течія визначає рівність в економічній сфері як предмет патріотичних виступів, наближає патріотичні позиції до ідеологічних схем соціалізму і комунізму. Водночас слід зауважити, що ціннісний та принциповий потенціал патріотизму стає додатковим чинником підвищення переконливості базових ідеологічних настанов. У цілому, слід вважати, що переконувальний потенціал патріотизму та його психологічний вплив може бути застосований тією ідеологічною політичною силою, яка має найбільш вдалу систему політичної комунікації. На думку М. Ліпіна, «проблема не в тому, що патріотизм виявляється включеним у формування нації та національних держав, а в тому, що його ставлять у залежність від міри залучення в державно–національні справи. Почуття патріотизму є основою останніх. В ідеологічних трансформаціях основа патріотизму стає заангажованою в національних рухах…» [3].

У сучасних зарубіжних дослідженнях спостерігається збільшення уваги до політичних аспектів патріотизму. Крім традиційних аспектів зміни політичної поведінки та проявів політичних емоцій громадян, дедалі більше дослідників звертаються до проблем ситуативних проявів патріотизму у конкретних країнах. Однією з таких тем стають публічні політичні кампанії, в яких патріотизм стає однією з ланок розгортання масштабної боротьби і значних політичних конфліктів. На прикладі протистояння Г. Клінтон і Д. Трампа у сучасних США зарубіжні автори намагаються зрозуміти специфіку використання поняття патріотизму у конкретних політичних кампаніях. Як вказує американський дослідник Дж. Хорсман, Дерек Берлілл, професор кафедри медіа та культурних досліджень бачить патріотизм, запропонований Трампом і Берні Сандерсом, зумовленим популістським гнівом проти еліти [9].

Саме модифікація риторики у новітніх політичних кампаніях стає основою для теоретичної диференціації патріотизму. Аналіз політичної полеміки й комунікаційних баталій дають змогу стверджувати, що політичні лідери та партії інтенсивно змагаються за ту частину електорату, яка висловлює позитивне ставлення до патріотизму. Зазвичай це виявляється в рамках різноманітних засобів соціологічної діагностики. Але й без точних підрахунків політичний патріотизм стає важливим компонентом сучасної медіа–сфери. Багато фахівців із роботи з громадськістю намагаються використати патріотизм для просування власних меседжів. Дж. Хорсман наводить думку Р. ван Вехтена, асоційованого професора політичних наук Університету Редлендс, Д. Трамп з його гаслами «Зробити Америку знову чудовою» і «Америка у першу чергу», втручається до іншого виду патріотизму [9].

Патріотизм у багатьох відношеннях стає не лише об'єктом використання політичних сил, але й формує ключові властивості іміджу конкретних персоналій. Вирази багатьох демократичних політиків у сфері патріотизму від Уїнстона Черчіля до Барака Обами, свідчать про те, що патріотичні гасла й оцінкові характеристики є важливим ресурсом підвищення популярності. Програма здобуття популярності конкретними особами за рахунок патріотизму включає апеляцію до певних універсальних цінностей, які складають смислове ядро сучасного патріотизму. У багатьох випадках зміст сучасного політичного патріотизму класифікують як відчуття індивідом своєї захищеності усіх проявів спільного життя.

Вузьке полемічне розуміння патріотизму набуває характеру особливого явища у медіа–просторі.

Висловлювання політиків та представників політичних партій стосовно змісту патріотизму у кожній конкретній країні у певний період часу означає можливість поляризації оцінок патріотизму як явища соціальної та політичної ідентичності. Політичні конфлікти й політична боротьба можуть визначати патріотизм як чинник позитивних політичних трансформацій або як причину негараздів і проблем у суспільному розвитку, яскравим прикладом цього є проблема патріотизму у сучасних США.

Суб'єктивне сприйняття патріотизму як певної системи ідейних переконань та основи для певного політичного курсу, залежать від позитивного або негативного сприйняття того чи іншого політичного лідера. Тобто кон'юнктурне розуміння патріотизму виступає базовим для його використання у змаганні за набуття конкурентних переваг у політичній діяльності. Водночас у академічній частині дискурсу наявні спроби глибинного відображення сутнісних аспектів даного явища. Передусім, дослідники намагаються встановити фундаментальні аспекти психологічного та ціннісного змісту поняття патріотизму. Як стверджує В. Баймурзаєва, «проблема патріотизму є предметом досліджень у різних сферах соціально–гуманітарного знання, у тому числі в політичній психології, політичній аксіології. Як почуття любові до батьківщини, патріотизм пов'язаний з глибинними шарами людської психіки, з архетипами несвідомого, архетипом матері. Патріотизм має значення і високо цінується у суспільній свідомості, тобто її цінність точна, оскільки цінність об'єкта патріотизму – країна – добре відома і безумовна» [7].

Важливим аспектом встановлення актуального змісту поняття «патріотизму» у міждисциплінарному дискурсі є його аксіоматична структура. Вона дозволяє визначити базові смисли, які дозволяють відносити або відкидати ті чи інші політичні твердження або доктрини, як такі, що належать або не належать до числа патріотичних. Зазначене дає змогу співвідносити модерні прояви патріотизму з їх традиційними відповідниками. Наприклад, значення поняття «Батьківщина» як об'єкт певного віднесення релятивності особистості і груп набуває сакрального, або пріоритетного характеру по відношенню до інших суспільних і політичних понять. При цьому багато дослідників намагаються бачити патріотизм у виключно позитивному ставленні до місця свого народження чи походження. Як не дивно, у конкретній політичній діяльності патріотизм не є способом виразу психологічного ставлення, або емоцій. Він радше є чинником ідентифікації в умовах певних розбіжностей та різних стратегій осягнення політичного світу. Як стверджує В. Баймурзаєва, «патріотизм також визначається як моральний та політичний принцип, соціальний зміст, зміст якого полягає у любові до Вітчизни та готовності привести свої власні інтереси в підпорядкування. Патріотизм бере на себе відповідальність за долю батьківщини, за її свободу та незалежність. Це ціннісна сторона патріотизму. В контексті формування націй та формування національних держав патріотизм стає невід'ємною частиною суспільної свідомості, що відображає загальні національні моменти свого розвитку» [7].

Осягнення в рамках сучасного академічного дискурсу проявів патріотизму пов'язане із структурою політичного самовиразу у демократичному суспільстві. Тому вчені пов'язують патріотизм і суміжні сфери громадсько–політичної діяльності, причини і наслідки популярності одних рухів і занепаду інших, а також завдань громадської діяльності в сучасних умовах. Завдяки тому, що патріотизм має високий мобілізаційний потенціал, його риси розглядаються у різних підрозділах сучасної політичної науки.

Вивчення феномену патріотизму у політичній сфері призводить до більш прикладного значення цього терміну. Йдеться про встановлення належності до певних соціальних груп. Розділовою ознакою у соціальних відносинах може слугувати соціальна або національна ідентичність. В умовах глобалізації та постмодернізації відбувається значне зменшення ідентифікації за етнічною ознакою. Це робить можливим висування патріотизму як одного з маркерів політичного й громадянського позначення кожного з індивідів. Зазначені нюанси можуть бути виявлені передусім, на основі соціологічних опитувань. Згідно з даними аналітичних джерел, «соціологічні опитування засвідчують, що більше третини населення відносять себе до англійців…». Ті ж джерела свідчать, що англійський патріотизм знаходиться на підйомі за рахунок поглиблення британської ідентичності. Як свідчать емпіричні дані, майже п'ята частина людей, які мешкають у Великобританії, відчувають себе англійцями. У порівнянні з 2015 роком спостерігається зменшення на п'ять відсотків [8].

Також соціологічні розробки вказують, що патріотизм є базовим принципом орієнтування у контексті інших соціальних груп та впливає на політичну поведінку. Його значення лише зростає в умовах втрати чинності іншими позиціями ідентичності на основі раси, віросповідання, гендерних пріоритетів та рівня доходів. Як свідчать соціологічні дані, кореляція між ідентичністю і політичною поведінкою зростає [8].

Таким чином, панорама поглядів та тлумачень патріотизму у міждисциплінарному науковому дискурсі надає цьому феномену центральне місце як у процесах формування світогляду індивідів і груп, так і у процесах інституалізації політичних позицій та полюсів політичних конфліктів. Політичні прояви патріотизму відзначаються значною конфліктністю, орієнтацією на протистояння та формування протилежних позицій. Політико–владний та політико–технологічний зміст патріотизму полягає не у виразі почуттів до певної території, чи етнічної групи, але й у конституюванні чітких меж політичного розмежування на індивідуальному й груповому рівні. Стан міждисциплінарного наукового дискурсу вказує на постійне оновлення змістів та конотацій поняття політичного патріотизму. Він відображає появу нових специфікацій відповідно до політичної кон'юнктури та глобальних процесів соціально–політичного структурування.

Висновки. Основними засадами сучасного академічного й політичного дискурсу відносно поняття «патріотизм» є розкриття його змісту як маркеру соціальної і політичної ідентичності. Він є ключовим відносно державності та глобального вибору певної країни, або етнічної групи. Патріотизм пройшов досить складну трансформацію від світського світогляду часів Великої Французької революції до форми перформансної

презентації у сучасних інфокомунікаційних мережах. Основним сутнісним аспектом патріотизму, який приваблює нових прибічників за різних політичних режимів та соціальних умов, є простота виразу та однозначність співвіднесення себе зі іншими. В умовах постмодерну, патріотизм більше не виступає частиною макроідеології. В ідейних обґрунтуваннях патріотичних поглядів та політичної поведінки перебуває еклектична суміш консервативних, ліберальних, радикальних, націоналістичних етноконфесійних поглядів та положень. Водночас патріотизм набуває різноманітних форм інституційного втілення через свою простоту та легкість засвоювання. Патріотизм як основа соціальної та політичної ідентичності перебуває на дополітичному рівні й передує більш складним формам ідентифікації. Вони стосуються програм партій політичного курсу уряду та аналітичного тлумачення політичної дійсності. На академічному рівні сучасного міждисциплінарного наукового дискурсу патріотизм відзначається як більш складний феномен, ніж прийнято сприймати його на рівні буденності. Прояв чуттєвої прихильності до певної території та ототожнення із певною державою робить політичний патріотизм одним із універсальних принципів світської політичної культури. Інституційне втілення патріотизму походить від його розлого культурного і психологічно–емотивного тлумачення, від лояльності до Батьківщини та любові до певної локальної території. Звідси, політичний патріотизм набуває характеру стихійних груп громадських рухів, міжпартійних об'єднань та інших спільнот із слабкою структуризацією і формалізацією. Важливим чинником політичного патріотизму, розкритим у науковому дискурсі, є його одночасна спрямованість у майбутнє та зв'язок із політичною ретроспективою. Це дає можливість розгортання політичної діяльності незалежно від симпатій до конкретних політичних сил, дозволяє постійно оновлювати формальні структури та просувати нових політичних лідерів. Перспективою подальшого розгляду проблеми, порушеної у даній статті, є розгляд співвідношення політичного патріотизму та націоналізму в сучасних сталих демократіях.

Список використаних джерел

1. Вавринчук М. П. Націоналізм та національний патріотизм: сутність та відмінності / М. П. Вавринчук, М. В. Яруш // Університетські наукові записки. – 2008. – №1. – С.420–425. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2008_1_67.
2. Кротюк В. А. Сучасні концепції дослідження патріотизму / В. А. Кротюк // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2013. – №5. – С.52–58. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnyua_2013_5_8.
3. Ліпін М. Патріотизм: спокуса ідеологією / М. Ліпін // Вісник Київського національного торговельно–економічного університету. – 2009. – №3. – С.113–120. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vknteu_2009_3_15.
4. Рак О. Патріотизм і націоналізм — дві невід'ємні складові політики (інтроформаційний підхід) / О. Ю. Рак // Політологічні записки. – 2013. – №7. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2013_7_15.
5. Рашидов С. Ф. Виховання громадянськості та патріотизму як цінностей громадянського суспільства / С. Ф. Рашидов // Духовність особистості. – 2011. – Вип.3. – С.107–117. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/domtp_2011_3_16.
6. Чернова І. В. Проблема патріотизму в сучасному науковому дискурсі / І. В. Чернова // Військово–науковий вісник. – 2011. – Вип.15. – С.228–238. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnv_2011_15_21.
7. Baimurzayeva V. K. Patriotism in the value system of Kazakhstan: political analysis [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kisi.kz/en/categories/political–modernization/posts/patriotism–in–the–value–system–of–kazakhstan–political–.
8. English patriotism on the rise, research shows [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.theguardian.com/politics/2017/jan/10/english–patriotism–on–the–rise–research–shows.
9. Horseman J. Politics: What is patriotism? Clinton, Trump supporters have different answers [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pe.com/2016/07/04/politics–what–is–patriotism–clinton–trump–supporters–have–different–answers/.
10. Huddy L., Khatib N. American Patriotism, National Identity, and Political Involvement [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.15405907.2007.00237.x/epdf?r3_referer=wol&tracking_action=preview_click&show_checkout=1&purchase_referrer=www.google.com.ua&purchase_site_license=LICENSE_DENIED.
11. Keller S. The Limits of Loyalty / S. Keller. – Cambridge University Press, 2007. – 232 p.
12. Kleinig J., Keller S., Primoratz I. The Ethics of Patriotism/ J. Kleinig, S. Keller, I. Primoratz. – John Wiley & Sons, 2014. – 200 p.

References

1. Vavrynchuk M. P. Natsionalizm ta natsional'nyy patriotyzm: sutnist' ta vidminnosti / M. P. Vavrynchuk, M. V. Yarush // Universytet·s'ki naukovi zapysky. – 2008. – №1. – S.420–425. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2008_1_67.
2. Krotyuk V. A. Suchasni kontseptsiyi doslidzhennya patriotyzmu / V. A. Krotyuk // Visnyk Natsional'noyi yurydychnoyi akademiyi Ukrayiny imeni Yaroslava Mudroho. Ser.: Filosofiya, filosofiya prava, politolohiya, sotsiolohiya. – 2013. – №5. – S.52–58. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnyua_2013_5_8.
3. Lipin M. Patriotyzm: spokusa ideolohiyeyu / M. Lipin // Visnyk Kyyivs'koho natsional'noho torhovel'no–ekonomichnoho universytetu. – 2009. – №3. – S.113–120. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vknteu_2009_3_15.
4. Rak O. Patriotyzm i natsionalizm – dvi nevid"yemni skladovi polityky (introformatsiynyy pidkhid) / O. Yu. Rak // Politolohichni zapysky. – 2013. – №7. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2013_7_15.
5. Rashydov S. F. Vykhovannya hromadyans'kosti ta patriotyzmu yak tsinnostey hromadyans'koho suspil'stva / S. F. Rashydov // Dukhovnist' osobystosti. – 2011. – Vyp.3. – S.107–117. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/domtp_2011_3_16.
6. Chernova I. V. Problema patriotyzmu v suchasnomu naukovomu dyskursi / I. V. Chernova // Viys'kovo–naukovyy visnyk. – 2011. – Vyp.15. – S.228–238. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnv_2011_15_21.
7. Baimurzayeva V. K. Patriotism in the value system of Kazakhstan: political analysis [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://kisi.kz/en/categories/political–modernization/posts/patriotism–in–the–value–system–of–kazakhstan–political–.
8. English patriotism on the rise, research shows [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.theguardian.com/politics/2017/jan/10/english–patriotism–on–the–rise–research–shows.
9. Horseman J. Politics: What is patriotism? Clinton, Trump supporters have different answers [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.pe.com/2016/07/04/politics–what–is–patriotism–clinton–trump–supporters–have–different–answers/.
10. Huddy L., Khatib N. American Patriotism, National Identity, and Political Involvement [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.15405907.2007.00237.x/epdf?r3_referer=wol&tracking_action=preview_click&show_checkout=1&purchase_referrer=www.google.com.ua&purchase_site_license=LICENSE_DENIED.
11. Keller S. The Limits of Loyalty / S. Keller. – Cambridge University Press, 2007. – 232 p.
12. Kleinig J., Keller S., Primoratz I. The Ethics of Patriotism / J. Kleinig, S. Keller, I. Primoratz. – John Wiley & Sons, 2014. – 200 p.

Filatov B., *candidate of law, civic activist, member of the Board of Trustees of the European Association of Ukrainians, Dnipro (Ukraine, Dnipro), bfilatow@i.ua*

Political patriotism: specificity of definition in interdisciplinary scientific discurse

In the article the peculiarities of the interpretation of political patriotism in comteporary scientific research are examined, disciplinary approaches to the

content of the concept of «patriotism» and the possibilities of their application in political sciences are studied. Attention is payed to the institutional forms of implementing political patriotism. It is determined that political patriotism is one of the universal principles of secular political culture. It is proved that political patriotism gained the character of spontaneous groups of social movements, inter–party associations and other communities with weak structure and formalization. The content of patriotism in the political discourse of modern Ukraine is revealed, attention is paid to the status of patriotism in the system of political meanings of postmodernism. The aspects of the evolution of political patriotism in the temporal dimension are studied.

Keywords: *political patriotism, political discourse, political institutions, political loyalty, political identity.*

* * *

УДК 321.7

Федорченко В. М.,
кандидат політичних наук, доцент, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), fvn65@ukr.net

Демократія як політична цінність

Йдеться про сутність, політичний зміст та форми демократії. Розкриваються ідейні витоки та основні підходи до розуміння демократії як політичної цінності та, аналізуються чинники її актуалізації в сучасних умовах. Узагальнюються основні принципи та норми утворення та реалізації правил всеосяжного та нічим необмеженого політичного діалогу в суспільстві та між державами як стрижневої ідеї ціннісного виміру демократії.

Ключові слова: *політика, демократія, політична цінність, політичний діалог, демократизм.*

Велика кількість дослідників в історії політичної науки та сучасних науковців та практиків, які заклали теоретичні та практичні основи демократії засвідчили значний і непоборний суспільний запит, інтерес до цього явища. Теоретичний дискурс упродовж двадцятого століття між різними науковими школами політології та філософії, між представниками політичних ідеологій, а також реальна практична політична боротьба між політичними партіями та суспільно–політичними рухами, на нашу думку продемонстрували, що сучасні суспільства, держави, міжнародні утворення, політика, тощо здебільшого не мисляться без демократії. Попри різні тлумачення цього явища, виокремлення різних її концепцій та форм втілення в реальність, демократія сама перетворилася в певну політичну цінність. Демократія як політична цінність, поряд з іншими має власний зміст, особливості та відіграє окрему, так би мовити консумативну функцію, дослідженню чого і присвячена дана стаття.

В історії політичної думки та сучасній політичній науці питаннями демократії переймалася занадто значна кількість мислителів, щоб навіть згадати всіх в межах статті. Від Платона, Аристотеля, Д. Локка, Ж. Ж. Руссо, Т. Джеферсона, А. Токвіля та Є. Бернштейна до М. Дюверже, Й. Шумпетера, С. Хантінгтона, Р. Даля, Г. Алмонда, Х. Аренд, Ф. Фукуями та багатьох інших. Вони та інші доклалися як до розробки теоретичних основ та практичного втілення демократії так і до складання наукового інструментарію дослідження цього явища. Як результат, в сучасній політології термін демократія позначає досить велику кількість більш–менш пов'язаних явищ. Це і народовладдя, і політичний режим, і політичний устрій з відповідними інституційними та процедурними елементами, форма правління, форма політичної та соціальної системи суспільства, держави та влади [Див. 1, с. 142]. Іноді розглядають демократію як предмет політології в цілому, з чого випливає, що демократія – це «історичний процес, як процес реалізації універсальних цінностей: свободи, справедливості та ін.» [1, с. 143]. В цьому сенсі демократію аналізують як єдине але багатомірне явище, прояви якого зачіпають всі сторони політики та розгортаються в усіх сферах суспільного життя, по суті асоціюють з історичним процесом розгортання політики як суспільного явища. Розкриття демократії як політичної цінності дозволяє, більш коректно визначити сутність та напрям розвитку політичної сфери суспільства в усьому багатоманітні її проявів, коректніше вирізнити та визначити поняття демократизму, тим самим виокремити сутнісну, серцевинну особливість демократії, яка на нашу думку і дозволяє розрізнити її реальне, неформальне, істинне втілення від суто формальних, тих які називають неповними, частковими, «дефектними».

Для більш коректного та узагальненого розкриття нашого розуміння демократії як політичної цінності, вважаємо за доцільне запропонувати на розгляд наступні змістовні позиції, в яких в кожній наступній ми спираємося на попередні.

Перша. Вся історія людства, від перших примітивних форм співіснування до сучасних державних, міждержавних та міжнародних утворень продемонструвала величезну кількість різноманітних форм людської співпраці. Сучасні суспільства, в тому числі людство в глобальному сенсі, є сумарним результатом історичного процесу співробітництва в усіх його проявах. Залежно від багатьох чинників, свідомо чи несвідомо люди змінювали умови цієї співпраці, історично вдосконалюючи їх, поступово раціоналізуючи та надаючи їм бажаних форм. Це, врешті привело не тільки до підвищення ефективності людської взаємодії, а й до усвідомлення того факту, що співпраця, спільна праця, взаємодія має задовольняти спільні, взаємні інтереси, служити спільному благу. Таким чином, з точки зору реалізації завдання даної статті, можна узагальнено зауважити, що становлення та розвиток суспільства можливо трактувати як процес розгортання та осучаснення змісту, форм організації тощо… співробітництва, взаємодії та спілкування, з метою, в першу чергу. забезпечення спільних інтересів його учасників.

Друга. Зараз існує не одна концепція спільного, суспільного чи загального інтересу та спільного блага. Історично, розуміння та усвідомлення того, що є спільним інтересом, спільним в чому і для кого, змінювалося, міняючи й мету та форми співпраці. З історичним зростанням масштабності людської співпраці змінювалося й уявлення про, так би мовити «масштаб» загальності спільного інтересу та загального блага. Віками інтереси (економічні, соціальні, культурні, політичні етнічні тощо) значної частини суспільства виключалася зі спільного інтересу, перетворюючи співробітництво на групову справу задля задоволення часткових інтересів, а інша, виключена частина перетворювалася на ресурс, засіб співпраці. Це було однією з основ того, що мислителі називали відчуженням та експлуатацією. Поступово утворилася, як найбільш ефективна, ціла суспільна структура, яка організовувала і забезпечувала людську співпрацю задля реалізації цього і, таким чином усвідомленого

спільного інтересу. Тобто історично виокремлювалися публічні інтереси, як інтереси певних соціальних груп, що визнані і задоволені цією специфічною соціальною організацією – державою, яка в першу чергу виконувала функцію реалізації цих «публічних» інтересів, сукупність яких складала спільний інтерес. По суті тут ми описуємо функції та основне призначення політичної сфери життя суспільства, а державу характеризуємо як політичний інститут, адже політика, як одна з форм такої суспільної взаємодії, сформувалася та функціонує як сфера усвідомлення та реалізації цих спільних інтересів в процесі спілкування, яке відбувається у відповідній – політичній, тобто публічній формі. В основі співпраці лежить спілкування (відносини) в його різних формах (економічній, соціальній, культурній) та взаємодія між людьми та їх групами на локальному рівні та в межах всього суспільства, а держава організуючи, координуючи та контролюючи цю взаємодію, у відповідності до визнаного нею пануючого спільного інтересу задовольняє таким чином суспільну потребу в управлінні та керуванні владними засобами [2, с. 31]. Тут доречно буде згадати одне з сучасних визначень політики: «Політика це діяльність щодо керівництва та управління суспільними справами на засадах публічної влади» [3, с. 12].

Третя. Суспільна свідомість, в різних своїх формах, від міфологічної, релігійної до наукової, так чи інакше відображала та фіксувала історично змінювані уявлення та знання людей про світ політичного, політику, державу відповідно про зміст, структуру, механізми та шляхи реалізації спільних інтересів. Поступово, з розвитком суспільства, з'являлося все більше соціальних суб'єктів, інтереси яких визнавалися публічними та так чи інакше включалися в спільний інтерес, а самі ці суб'єкти, функціонально чи ситуативно ставали політичними, з можливістю чи, принаймні прагненням брати участь чи впливати (тобто в процесі політичного спілкування та взаємодії) на прийняття управлінських, політичних рішень, тобто на визначення загального інтересу, шляхів та методів його реалізації. Якщо вимоги щодо визнання публічними інтересів суспільних груп, з тих чи інших причин не задовольнялися, відбувалися їх (груп) несанкціоновані державою включення в політику у формі повстань, заколотів, революцій чи війн. На рівні суспільної свідомості такі речі, окрім всього фіксувалися у вигляді ідей, концепцій чи навіть теорій, які обґрунтовували, чи навпаки спростовували право даних груп на врахування їхнього інтересу в рамках спільного, та на участь чи вплив на прийняття рішень в даних питаннях. В рамках цих філософських, політичних по суті концепцій вперше і відбувся революційний перехід в усвідомленні масштабу загальності інтересу, від розуміння та захисту групового, чи часткового інтересу як спільного до усвідомлення необхідності врахування інтересів всіх, від окремих людей, соціальних груп, до спільнот в цілому. Це усвідомлення відбувалося поступово і відбувається дотепер. Так само як вважалося, що в історії людства не було канібалізму, оскільки той кого з'їдали не вважався людиною, так і натепер повсюдно декларовані принципи, названі навіть «основними цінностями» свободи, рівності, справедливості тощо все ще не стосуються всіх. Сучасні суспільства ще тільки на майже початкових етапах формування толерантного ставлення до «інших інтересів» та необхідності їх враховувати.

Четверта. На нашу думку, історичне розширення (яке відбувається саме в політичній сфері) кола осіб, соціальних груп, спільнот, включених до «всіх», чий інтерес врахований в спільному інтересі та впливає на розуміння та досягнення «спільного блага», з одного боку та, поступове усвідомлення необхідності розуміння загального інтересу чи спільного блага, не як часткового, групового інтересу чи блага певним чином визначеного кола суспільних прошарків чи, навіть більшості, а дійсно всіх (як би це не виглядало утопічно), пов'язаний саме з ідеєю демократії та дійсно історичним, перманентним процесом її втілення. Визнання публічними та захист інтересів «всіх», на нашу думку і є ціннісним стрижнем ідеї демократії, яка в цьому контексті виглядає сутнісним осереддям політики як суспільного явища, перетворюючи та формуючи її мету у відповідності до формули – максимальне благо для максимальної кількості людей. Визнання принципу мажоритаризму, як права більшості в сучасних демократіях, не заперечує цінності ідеї визнання та захисту інтересів всіх. Захист прав та інтересів меншості також стає невід'ємним уявленням сучасної політики. Сама ж політика, в цьому сенсі, може бути визначена як діяльність з формування та реалізації права спільного інтересу. Це зашироке визначення, яке також розширює пошукове поле політичної науки.

П'ята. Відповідно можна вести мову про те, що демократія це історичний інтелектуальний, ідейно–теоретичний та практично–політичний рух. Зміст цього руху не зводиться до встановлення певного політичного режиму чи певних процедур в політиці чи інших сферах суспільного життя. Він не може бути остаточно зафіксований у вигляді набору певних інструментів. Він більш загальний, а тому ширший. На кшталт розуміння соціалізму Е. Бернштейном, який він бачив як напрямок руху, а не його мету і, тим самим подавав його як мірило «соціалістичності» суспільства. З ідеалу, як суспільного стану, перетворював на ціннісний вимір суспільних відносин.

Тут демократія виступає як бажана сукупність певних правил, які породжують та забезпечують вільне для всіх політичне спілкування і, саме в цьому сенсі може розглядатися як політична цінність, що виступає мірилом для бажаних суспільних відносин. Сукупність інститутів, процедур, методів, прийомів та форм, з якими пов'язують демократію, є лише історично змінюваними інструментами формування, забезпечення та реалізації цих правил, які в своєму загальному спрямуванні мають відповідати ідеї демократії як цінності.

Шоста. Таким чином позначене розуміння демократії повністю не вичерпує її розуміння як політичної цінності [Див. 4, с. 732–733; 5, с. 60–77; 6], а визначає основні підходи до її розуміння.

Узагальнено варто зазначити наступне. Вперше ідея демократії, у вище визначеному сенсі з'являється в рамках просвітництва та раціоналістичної філософії та найбільш широко розгортається в політичних ідеологіях. З соціально–економічними трансформаціями епохи відродження та нового часу на авансцену активної соціальної і політичної дії виходять нові, широкі суспільні верстви, що приводить до значних зрушень в політичній сфері життя суспільства в цілому та

породжує суспільний запит на пояснення змін в світі політичного та обґрунтування права цих верств на захист своїх інтересів, відповідно – нових правил взаємодії, співпраці, норм політичного спілкування, які приходили на зміну старим. Лібералізм вперше в політичній історії найбільш усвідомлено ставить питання про розширення кола суб'єктів політичного спілкування, створюючи нові уявлення та пояснення походження та природи людини, співіснування та можливі правила та форми спілкування людей в суспільстві, природи самого суспільства та його взаємодії з породженою ним державою. Через концепції природного права, суспільного договору, народного суверенітету тощо теоретики лібералізму не тільки більш менш науково намагаються пояснити нові суспільні реалії, але й в гармонії з цими поясненнями пропонують уявлення про нові, бажані норми, тобто правила політичного спілкування, відповідні їм суспільні інститути які ще тільки мають бути встановлені. Ці уявлення про бажаний суспільний лад були досить різноманітними, та все ж мали єдині ідеали та цінності, які поступово, іноді і революційним шляхом втілювалися в життя.

Узагальнюючи варто ще раз наголосити на тому що вони, в першу чергу стосувалися уможливлення вільного політичного спілкування в процесі утворення та формування нового типу держави як інструменту конструювання суспільства. Таким чином держава, виступаючи як спільна, загальна справа для всього суспільства, мала на меті не тільки врахувати інтереси всіх, хто співпрацював на її розбудову, але й сама мала забезпечувати встановлення відповідних правил – норм спілкування для суспільства. Демократія тут розкривалася не тільки як набір певних інструментів та процедур для унормування певного набору суспільних відносин, тобто формування суспільних інститутів політичної організації всього суспільства – держави, а й як мірило відповідності цих нових відносин бажаним правилам співпраці, спілкування, взаємодії в усіх сферах життя суспільства. Тобто вже розглядалася та використовувалася як політична цінність, яка уможливлювала вільний суспільний діалог, точніше полілог.

Звичайно, відповідно до вище зазначеного розуміння політики, нові правила вільного спілкування щодо значимих суспільних питань, як і зміст та коло самих питань, формувалися поступово, ще досить довго залишаючись не повними, зберігаючи і групову обмеженість щодо політики і щодо формування розуміння масштабу спільного інтересу та, відповідно змісту загального блага.

Інші політичні ідеології, презентуючи та захищаючи різноманітні, часто також групові інтереси суспільних верств, в процесі практичної боротьби політичних сил та, відповідно – ідеологічного дискурсу, в результаті аналізу, критики, заперечення ідеї демократії як вільного політичного спілкування як способу забезпечення найбільш адекватних умов (спільної для всіх) співпраці в політиці, почали використовувати та по різному інтерпретувати ідею демократії, по суті збагативши її новими змістами. Навіть пропонуючи внесення обмежень, чи певних виключних умов в правила політичної співпраці (стосовно окремих груп чи ситуацій), вони сприяли розгортанню політичного діалогу. Це зауваження справедливе до більшості політичних ідеологій, від консерватизму до марксизму.

Сьома. Найбільш якісний прорив у формуванні змісту та принципів розгортання демократії як політичної цінності відбувся наприкінці дев'ятнадцятого та у двадцятому столітті. Значні соціально–економічні та політичні зміни, які проходили як в окремих країнах так і в світі в цілому, що породили до того небачені нові обставини співіснування та співпраці людей, ускладнили світ політичного, спонукали до пошуку нових відповідей та смислів. Соціальні революції, національно–визвольні рухи та світові війни, по суті демонстрували недостатню спроможність старих політичних структур та відповідних світоглядних систем, в тому числі і традиційно демократичних, адекватно реагувати на нові виклики, змістовно не змінюючи правил гри. Адекватна новим умовам політична взаємодія не могла бути забезпечена існуючими, все ще обмеженими груповими (економічними, етнічними, культурними, релігійними), частковими інтересами, правилами політичного спілкування, як умови плідної суспільної та, вже і міжнародної співпраці. На нашу думку, обставини вимагали посиленої взаємодії все більшої кількості традиційних та новітніх, тих що тільки виникали, політичних суб'єктів, зняття значної кількості обмежень на рівноправне політичне спілкування. Принципи, інструменти та мета політики, як феномену, все ще залишалися недостатньо масштабованими цінностями відкритого, нічим не обмеженого суспільного діалогу, а політика недостатньо відкритою для продуктивного вирішення питання інтересів.

В цьому сенсі, актуалізувався суспільний запит на демократію, в першу чергу як ціннісну ідею у вище визначеному сенсі, спроможну задати та забезпечити умови для політичного діалогу–полілогу в середині країн та між країнами без будь яких обмежень щодо суб'єктів цього діалогу та кола їхніх інтересів.

Як висновок можна зазначити наступне. Все що стосується проблеми політичної демократії: поділ гілок державної влади, загальне виборче право, багатопартійність, інститути забезпечення народного суверенітету в цілому тощо, з цієї точки зору, мають розглядатися як необхідні, але недостатні інструменти, принципи, форми та методи втілення та дотримання демократії як політичної цінності. Якщо вони реалізовані лише формально, а їх функціонування не забезпечує вільного політичного діалогу, з тенденцією до зняття будь яких обмежень, якщо, як результат надається виключний захист лише вибірковій частині інтересів, така форма впровадження демократії не відповідає ідеї демократії як політичної цінності та не може бути визначена як демократична. Та все ж, недосконалість історичних та сучасних форм демократичних інститутів не може протиставляти їх самій ідеї – цінності демократії. Відповідно, ми вважаємо, що авторитарні «відкати» в ряді країн та антидемократичні рухи в інших, чи просто протестні рухи в країнах «сталої демократії», які виникали протягом двадцятого століття, засвідчили лише невдоволеність існуючими політичними інститутами, неспроможними до повноцінного втілення демократії як політичної цінності. По суті, сама частковість, неповнота втілення цінностей демократії, залишаючись демократією лише для частини суспільства, компрометувала саму ідею демократії в її прагненні знищення будь яких меж для суспільно корисного значущого політичного спілкування. Натомість, діяльність демократичних інститутів та застосовуваних демократичних процедур

та методів, будучи ціннісно демократичною, здатна вдосконалювати та осучаснювати правила забезпечення суспільного та міждержавного політичного діалогу.

В цьому сенсі Ф. Фукуяма був і правий і неправий, коли казав про «кінець історії» з приводу остаточної перемоги ліберальної демократії. Адже вона є найбільш наближеною до «правильної», складеної у відповідності до ціннісного ідеалу, сучасною формою втілення демократії, але ніяк не достатньою, історично не остаточною.

Список використаних джерел

1. Політологія. Довідник / М. І. Обушний, А. А. Коваленко, О. І. Ткач; За ред. М. І. Обушного. – Київ: видавництво «Довіра», 2004. – 599 с.

2. Колпаков В. К., Кузьменко О. В. Адміністративне право України: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 544 с.

3. Шляхтун П. П. Політологія: історія та теорія: підручник / П. П. Шляхтун. – К.: Видавничо–поліграфічний центр «Київський університет», 2010. – 451 с.

4. Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб–Оглы, Л. Ф. Идьичев и др. – 2–е изд. – М.: «Советская энциклопедия», 1989. – 815 с.

5. Лісовий В. Культура – ідеологія – політика. – К.: Видавництво ім. О. Теліги, 1997. – 352 с.

6. Здравомыслов А. Г. Потребности, интересы, ценности. – М.: Политиздат, 1986. – 223 с.

References

1. Politologija. Dovidnyk / M. I. Obushnyj, A. A. Kovalenko, O. I. Tkach; Za red. M. I. Obushnogo. – Kyi'v: vydavnyctvo «Dovira», 2004. – 599 s.

2. Kolpakov V. K., Kuz'menko O. V. Administratyvne pravo Ukrai'ny: Pidruchnyk. – K.: Jurinkom Inter, 2003. – 544 s.

3. Shljahtun P. P. Politologija: istorija ta teorija: pidruchnyk / P. P. Shljahtun. – K.: Vydavnycho–poligrafichnyj centr «Kyi'vs'kyj universytet», 2010. – 451 s.

4. Filosofskij jenciklopedicheskij slovar' / Redkol.: S. S. Averincev, Je. A. Arab–Ogly, L. F. Id'ichev i dr. – 2–e izd. – M.: «Sovetskaja jenciklopedija», 1989. – 815 s.

5. Lisovyj V. Kul'tura – ideologija – polityka. – K.: Vydavnyctvo im. O. Teligy, 1997. – 352 s.

6. Zdravomyslov A. G. Potrebnosti, interesy, cennosti. – M.: Politizdat, 1986. – 223 s.

Fedorchenko V. M., *candidate of political science, associate professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), fvn65@ukr.net*

Democracy as the political value

This article focuses on the essence, political content and forms of democracy. There are analyzed ideological sources and basic approaches to understanding democracy as a political value and the reasons for its actualization in contemporary conditions. There are are generalized the principles and norms for creating and implementing rules for an all–encompassing and unlimited political dialogue in society and between states as a central idea of the value dimension of democracy.

Keywords: *politics, democracy, political value, political dialogue, democracy.*

* * *

УДК 329.285:329.281

Шипунов Г. В.,
кандидат політичних наук, доцент кафедри теорії та історії політичної науки, Львівський національний університет ім. Івана Франка (Україна, Львів), gennadij.shipunov@gmail.com

Анархо–синдикалізм як напрям ідейно–інституційної еволюції лівого політичного руху

На основі аналізу ідей П.–Ж. Прудона, М. Бакуніна, Ж. Сореля, П. Кропоткіна та Р. Роккера, а також дослідження засадничих етапів інституційного оформлення революційного синдикалізму з'ясовано, що в ідеологічному вимірі анархо–синдикалізм є результатом ідейного синтезу анархізму та революційного синдикалізму. Обґрунтовано, що цей синтез відбувся на базі таких основних засад: у боротьбі за свої інтереси робітники мають створити власні, засновані на принципах самоорганізації та самоуправління об'єднання (синдикати), які повинні стати основним інструментом революційного повалення капіталістичної системи, а отже звільнення пролетаріату від економічного гніту з боку капіталістів та, як наслідок, його повного розкріпачення.

Ключові слова: *лівий політичний рух, анархізм, революційний синдикалізм, лібертарний комунізм, синдикати, політичні партії.*

Крах радянської ідеологічної моделі, завершальними акордами якого стали розпад «соціалістичного табору» та самого СРСР, призвів до дискредитації соціалістичних ідей та, як наслідок, глобальної кризи традиційних лівих політичних партій – комуністичних, соціалістичних та соціал–демократичних. Ця криза створила сприятливі можливості для активізації ще одного напряму в межах лівого руху – анархо–синдикалізму, представники якого традиційно виступають проти як соціал–демократії, так і марксистсько–ленінської версії комунізму. Як слушно зазначає В. Дам'є, анархо–синдикалісти сприйняли нові явища «кінця століття» як свого роду «виклик часу», на який не можуть дати відповіді «традиційні ліві» [3, с. 144].

Який же саме ідеологічний проект пропонують сьогодні анархо–синдикалісти? Для того, щоб дати відповідь на це питання необхідно визначити та дослідити базові ідейні засади анархо–синдикалізму як основної альтернативи соціал–демократичному реформізму та революційному марксизму–ленінізму в межах лівого руху. Особливої актуальності таке дослідження набуває з огляду на існування українського контексту в історії становлення анархо–синдикалізму. Так, зокрема, «Південноросійська група анархістів–синдикалістів «Новий світ»» брала активну участь у революційних подіях 1905–1907 років у місті Одеса. Також треба згадати створену у 1918 році Конфедерацію анархістських організації України «Набат» (діяла до 1920 року), що об'єднала представників різних течій анархізму, у тім числі й анархо–синдикалістів. Саме члени цієї організації В. Волін та А. Барон брали активну участь у махновському русі, намагаючись повністю перевести його на ідеологічні позиції анархо–синдикалізму.

Тут необхідно звернути увагу на те, що вітчизняні дослідження анархо–синдикалізму пов'язані, насамперед, із визначенням історичних аспектів становлення цього руху та особливостей його політичних практик в Україні (В. Савченко, О. Лебеденко, В. Жмир, О. Шляхов, Л. Петришина, А. Юрій, С. Ткач) і країнах Західної Європи (О. Бобіна, О. Скопова, А. Рєпа, Д. Пілаш). Однак у межах української політології відсутні ґрунтовні праці з комплексного аналізу та послідовного викладу основних етапів ідеологічної та інституційно–організаційної еволюції анархо–синдикалізму: основна увага дослідників зосереджена на вивчені соціал–демократичного та комуністичного напряму, тоді як анархо–синдикалізм залишається на периферії їхніх наукових зацікавлень (частково до цієї проблеми звертається І. Бегей). Натомість, зарубіжна політична та історична наука представлена цілим комплексом ґрунтовних досліджень анархо–синдикалізму. Про це свідчать праці, зокрема, М. Букчіна, Ф. Томпсона, П. Реншоу, М. Херджиса, В. Торпа, М. ван дер Ліндена,

Х. Рюбнера, Ж. Метрона, В. Дам'є, О. Шубіна та А. Дубовика.

Актуальність сформульованої проблеми та її недостатня розробленість у рамках вітчизняної політичної науки зумовлює мету нашого дослідження – на основні встановлення та аналізу основних фаз ідейно–інституційної еволюції анархо–синдикалізму визначити засадничі особливості його ідеологічного проекту на сучасному етапі розвитку міжнародного лівого руху.

Тож, як випливає із самої назви, анархо–синдикалізм є результатом ідейного синтезу двох напрямів – анархізму та синдикалізму (а точніше – революційного синдикалізму). Основний принцип, що ліг в основу такого об'єднання, відображав, по суті, одну із засадничих ідей П.–Ж. Прудона: ліквідація існуючої буржуазно–державної організації та її заміщення організаціями робітничих професійних спілок, які будуть регулювати та організовувати все, що має важливе значення для суспільства. На це, зокрема, вказує, аналізуючи зв'язки між анархізмом та синдикалізмом, П. Кропоткін: «Ми (анархісти – Г. Ш.) маємо право… претендувати на той факт, що ми від самого початку визнавали надзвичайне значення за тими ідеями, які нині є метою синдикалізму. Це – ті ідеї, які розвивались… Прудоном: ідея, що робітничі організації у виробництві, обміні та розподілі мають замінити існуючу капіталістичну експлуатацію та державу, і що вироблення нових форм суспільства – обов'язок та завдання робітничих організацій» [4]. За його словами, саме ці ідеї лягли в основу створеної у 1864 році першої масової міжнародної організації робітничого класу – Першого Інтернаціоналу (Міжнародного товариства робітників або Міжнародної асоціації трудящих) [5].

Характерною особливістю товариства стало те, що до нього увійшли представники різних ідейно–теоретичних течій соціалізму, зокрема, марксисти, прудоністи (прихильники ідей П.–Ж. Прудона), лассальянці (прихильники ідей Ф. Лассаля), бланкісти (прихильники ідей Л. О. Бланкі), тред–юніоністи, та бакуністи (прихильники ідей М. Бакуніна). Такий концептуальний плюралізм створював потужний потенціал та широку перспективу для ідейного синтезу в рамках соціалістичного руху. Натомість, на практиці це вилилось у внутрішнє протистояння: між прудоністами та тред–юніоністами, між марксистами та прудоністами, між тред–юніоністами та марксистами. Однак основна ідейно–політична напруга виникла між марксистами та бакуністами.

Зокрема, бакуністи виступали проти марксистського проекту перебудови суспільства, у якому головна роль була відведена централізованій державі та диктатурі пролетаріату. На їхню думку, його реалізація призведене не до звільнення людини, не до знищення соціального розшарування як такого та відмирання держави, а до утворення нового класового суспільства на чолі з новим привілейованим класом, який монополізує у своїх руках усю державну владу. «За Марксом народ не тільки не повинен її (державу – Г. Ш.) зруйнувати, а, навпаки, зміцнити і посилити, та у цьому вигляді передати у повне розпорядження своїх благодійників та вчителів – начальників комуністичної партії, словом п. Марксу та його друзям, які почнуть звільняти його по–своєму», – зауважує М. Бакунін [1, с. 485]. Відтак, згідно з його підходом, унаслідок здійснення революції держава повинна бути знищена, а на зміну їй має прийти всесвітня федерація вільних робітничих товариств. «Свобода, або анархія, тобто вільна організація робітничих мас знизу догори, є кінцева мета суспільного розвитку…», – зазначає він [1, с. 483].

Ще одна принципова розбіжність між марксистами та бакуністами полягала у питанні методів ведення боротьби із капіталістичною системою. Марксисти розглядали державний апарат в руках пролетаріату як необхідний засіб для здійснення подальшої революції та переходу до безкласового комуністичного суспільства, за якого держава мала зникнути. Виходячи з цього, на шляху до революції вони закликали до політичної боротьби за державну владу в межах структур та можливостей самої буржуазної системи, що передусім означало участь представників робітничого руху (організованих у партію) у парламентських виборах. Бакуністи, натомість, вважали, що боротьба з капіталом має вестись не за політичну владу, а безпосередньо на економічній основі. Вони наголошували, що всезагальне виборче право – «брехня, за якою криється деспотизм правлячої меншості», а тому боротьба у рамках демократичних інститутів є, по суті, вибором нових панів [1, с. 482–483]. У цьому контексті М. Бакунін категорично відкинув марксистську послідовність: спочатку здійснення політичної революції (завоювання державної влади), а лише потім – економічної (перехід до соціалізму). «Економічне звільнення… є основа всякого іншого звільнення… Отже, без усякого жалю має бути виключена політика буржуазних демократів або буржуазних соціалістів, які заявляють, що «політична свобода є *попередня* умова економічного звільнення»…», – наголошує він [2, с. 17–18].

Тож, як бачимо, засаднича відмінність між марксистами та бакуністами у підходах стосовно найближчого майбутнього інституту держави та його ролі у здійсненні радикальних суспільно–політичних та соціально–економічних перетворень зумовила ідеологічну напругу між ними щодо оцінки політичної (державної) влади, або, іншими словами, у питаннях тактики ведення боротьби за ці перетворення. Марксисти відстоювали необхідність організації пролетаріату у партії та участь у виборах як невід'ємну складову його боротьби за здобуття державної влади з метою подальшого здійснення революції. Бакуністи ж виступали за створення робітничих союзів, яким відводили провідну роль у революції, яка мала бути одночасно і політичною, і соціальною, і економічною. Причому вони відкидали участь пролетаріату у політичних процесах: робітники не мають відмовлятися від права відстоювати власні інтереси, делегуючи його партіям, а повинні вести самостійну боротьбу за економічне звільнення засобом «прямої дії» – революційного страйку.

Ідеологічне протистояння між марксистами та бакуністами призвело у підсумку до розпаду у 1872 році Першого Інтернаціоналу, після чого марксисти перейшли до активної діяльності зі створення соціал–демократичних та соціалістичних партій. Тут необхідно вказати, що до початку XX століття марксисти домінували у межах робітничого руху. Причому створенні ними партії контролювали найбільші профспілки. Особливість тактики соціал–демократів

у профспілковому русі полягала у підпорядкуванні масових робітничих організацій ідеологічній лінії партії, орієнтації профспілок на суто економічну боротьбу на робочих місцях при тому, що політичні та соціальні питання перебували під повним контролем партії. Окрім цього, зростаюча легалізація профспілок та стабілізація демократичних інститутів призвели до консолідації прошарку партійної та профспілкової бюрократії, яка, будучи інкорпорованою до капіталістичної системи, прагнула вести боротьбу за інтереси робітників не засобом здійснення революції, а за допомогою реформ [8, с. 177].

Незадоволення таким парламентським курсом робітничих партій викликало формування внутрішньопартійної лівої опозиції та спротив у профспілковому середовищі. Як наслідок, виникла нова радикальна течія – революційний синдикалізм, під яким почали розуміти профспілковий рух, «що рекомендував для перетворення економічних та соціальних умов «революційну пряму дію» робітничих мас… на противагу парламентському реформізму» [3, с. 25–26]. Цікаво, що значна частина марксистів, які наприкінці XIX – початку XX століття розчарувалися у парламентському соціалізмі та реформізмі, побачили саме у революційному синдикалізмі спосіб оживити та врятувати соціалізм. У цьому контексті, на нашу думку, необхідно звернутись до підходу одного із провідних теоретиків революційного синдикалізму Ж. Сореля.

Так, називаючи себе «неомарксистом», він, з одного боку, прагнув взяти «все революційне, що є у Маркса» та відкинути концепцію парламентського соціалізму, а з іншого – «виправити і доповнити» К. Маркса ідеями П.–Ж. Прудона та досвідом революційного синдикалістського руху [7, с. 175–176]. Тож, згідно з його підходом, основним методом боротьби робітників за свої права та інструментом революційного повалення капіталізму має стати пролетарське насильство та всезагальний страйк. «Революційний синдикалізм підтримує в масах дух страйку, і процвітає він лише там, де відбуваються великі страйки із застосуванням насильства. Соціалізм все частіше уявляється теорією революційного синдикалізму… Оскільки «нова школа» називає себе марксистською, синдикалістською та революційною, ніщо не повинно займати її більше, ніж встановлення історичного масштабу стихійних рухів, що виникають у робітничих масах та які можуть надати суспільному майбутньому напрям, який відповідає ідеям Маркса», – зауважує Ж. Сорель [7, с. 57–58].

В інституційно–організаційному плані виклик з боку революційного синдикалізму домінуванню соціал–демократичних партій у робітничому русі був вперше кинутий у Франції. Насамперед це виявлялось у діяльності так званих «бірж праці»: перша з них була створена у 1886 році в Парижі, а вже у 1892 році вони об'єднались у загальнонаціональну федерацію. Саме у рамках цього руху було сформульовано низку засадничих принципів революційного синдикалізму: незалежність від партій, неучасть у політичній боротьбі, пряма дія, орієнтація на економічну боротьбу та всезагальний страйк.

У 1902 році Федерація бірж праці об'єдналась із іншим центром профспілкового руху Франції – створеною у 1895 році Всезагальною конфедерацією праці (ВКП). Разом вони утворили єдину ВКП, керівництво якої дотримувалось принципів революційного синдикалізму. Остаточний перехід ВКП на його позиції відбувся у 1906 році на конгресі у місті Ам'єн. Ухвалений програмний документ – «Ам'єнська хартія» – попри те, що відображав компроміс між різними ідейними течіями у межах французької профспілкової конфедерації, був однозначно сприйнятий у міжнародному робітничому русі як декларація принципів революційного синдикалізму. Так, зокрема, визнаючи, синдикат (профспілку) єдиною формою класового об'єднання робітників та основою майбутньої реорганізації суспільства, хартія проголошувала два головні завдання синдикалізму: ведення боротьби за негайне покращення економічного стану робітничого класу та одночасно готувати «повне звільнення» засобом «експропріації капіталістів» у ході всезагального страйку. Окрім цього, документ фіксував відмову від політичної боротьби та незалежність профспілок від «політичних партій та сект» [3, с. 39].

У наступні роки відбулось зближення анархізму та революційного синдикалізму, яке призвело до остаточного оформлення (початок 1920–х років) окремого напряму – анархо–синдикалізму – на основі запропонованого німецьким анархістом Р. Роккером ідейного синтезу анархізму та революційного синдикалізму [9]. Тут треба звернути увагу на те, що теоретики анархо–синдикалізму (зокрема, Е. Малатеста, А. Сухі, О. Шапіро, Д. Тернер) трактували його не в якості самодостатньої доктрини, а як засіб досягнення анархістського комунізму за П. Кропоткіним. «Анархо–синдикалізм існує як організаційна сила соціальної революції на лібертарно–комуністичній основі; анархісти–комуністи повинні для організації революції бути анархо–синдикалістами, і кожен анархіст, який може стати членом профспілки, повинен бути членом анархо–синдикалістської Конфедерації праці», – наголошує О. Шапіро [3, с. 62–64].

Декларація принципів анархо–синдикалізму була вироблена та ухвалена на Міжнародній синдикалістській конференції у Берліні в червні 1922 року. Анархо–синдикалісти традиційно відкинули політичні партії, парламентаризм, націоналізм та централізм. Натомість, проголосили автономію економічних організацій трудящих фізичної та розумової праці, тактику прямої дії, курс на всезагальний страйк («прелюдія до соціальної революції») як її найвищий вияв, а також визначили своєю основною метою федералістську перебудову економічного та соціального життя, ліквідацію усіх державних функцій в житті суспільства та створення устрою лібертарного комунізму. Причому рішуче було засуджено концепцію диктатури пролетаріату та більшовицькі методи правління [3, с. 71–74].

Визначальним кроком в інституційно–організаційному оформлені анархо–синдикалізму стало утворення на установчому конгресі у Берліні (25 грудня 1922 – 2 січня 1923 року) анархо–синдикалістського Інтернаціоналу, який на знак спадкоємності прийняв історичне ім'я Першого Інтернаціоналу – Міжнародна асоціація трудящих (МАТ). По суті, МАТ стала спадкоємницею антиавторитарного крила Першого Інтернаціоналу (бакуністів). Декларація принципів МАТ («Принципи революційного синдикалізму») в своїй основі повторювала засадничі положення Берлінської декларації червня 1922 року.

Ідеї анархо–синдикалізму набули неабиякої популярності у світовому революційному робітничому русі у міжвоєнний період, перетворивши його в організаційному плані на єдиний в історії масовий варіант анархістського руху. Так, наприклад, у 1920–ті роки в організаціях, близьких до МАТ, нараховувалось до двох мільйонів чоловік. Однак після Другої світової війни анархо–синдикалізм у силу низки причин втрачає свою масовість та поступово маргіналізується, досягнувши у 1960–ті роки найнижчої точки свого впливу. У цей час анархо–синдикалісти займались переважно науково–теоретичною роботою [3, с. 11, 143]. Відновлення інтересу до ідей анархо–синдикалізму та його активізація як політичного руху відбулась у 1970–х роках на тлі всесвітньої хвилі студентських та робітничих протестів. Однак особливої актуальності анархо–синдикалізм як ідеологічна альтернатива у межах лівого руху, як ми уже зазначали, набув на початку 1990–х років у контексті глибокої кризи, у якій опинились традиційні ліві партії унаслідок краху комуністичних режимів та ідеологічного зміщення соціал–демократів у бік неолібералізму.

Тож, сьогодні анархо–синдикалісти наголошують на тому, що партійні «комуністи» та реформісти зазнали повного краху в справі соціалістичного перетворення суспільства. Тому вони пропонують альтернативу, яка, на їхню думку, відкидає те, що поневолює людей – державу, забюрократизовані партії та узалежнені від них і держави реформістські профспілки. Цим інститутам анархо–синдикалісти протиставляють незалежні, революційні анархістські синдикати, засновані на принципах самоорганізації та самоуправління. Саме їх вони розглядають як єдину організуючу силу трудящих, що правомочна виражати їхні інтереси, а також як єдиний інструмент антиавторитарної соціальної революції, здійснити яку можливо за допомогою всезагального страйку як найвищої форми вияву тактики прямої дії.

Виступаючи проти «неоліберального тоталітаризму», анархо–синдикалісти висувають також іншу, альтернативну до «пануючої неоліберальної капіталістичної» модель глобалізації. «На противагу наступу капіталу та політиканам усіх мастей революційні трудящі світу мають створити справжню Міжнародну Асоціацію Трудящих…, яка повинна розгорнути революційну боротьбу у всіх країнах для того, щоб раз і назавжди зруйнувати існуючі політичні та економічні режими і встановити лібертарне комуністичне суспільство», – наголошують вони [6]. Відтак сьогодні анархо–синдикалісти, приєднуючись до гасла «Інший світ можливий», є учасниками широкого руху альтерглобалістів, який об'єднує суспільно–політичні сили різного ідеологічного спрямування.

Отже, може констатувати, що, по–перше, в ідеологічному вимірі анархо–синдикалізм є результатом ідейного синтезу анархізму та революційного синдикалізму, який відбувся на базі таких основних засад: у боротьбі за свої інтереси робітники мають створити власні, засновані на принципах самоорганізації та самоуправління об'єднання (синдикати), які повинні стати основним інструментом революційного повалення капіталістичної системи, а отже звільнення пролетаріату від економічного гніту з боку капіталістів та, як наслідок, його повного розкріпачення. Замінивши собою зруйновану державу, робітничі об'єднання, їхня всесвітня вільна федерація, стане основою побудови нового суспільного устрою, який анархо–синдикалісти визначають як лібертарне комуністичне суспільство.

По–друге, анархо–синдикалісти, будучи у інституційно–організаційному плані категоричними противниками політичних партій, які вони розглядають як інструменти боротьби за державну владу, а не за свободу, орієнтуються саме на розвиток та радикалізацію самоврядних і самоорганізованих робітничих виступів, незалежних від традиційних (реформістських) профспілок та партій. У ході цих виступів усі рішення мають ухвалюватись відповідно до принципів прямої демократії та реалізуватись засобом прямої дії.

Список використаних джерел

1. Бакунин М. Государственность и анархия / М. Бакунин // Бакунин М. Философия. Социология. Политика. – М.: Правда, 1989. – С.291–526.
2. Бакунин М. Политика Интернационала / М. Бакунин // Бакунин М. Избранные сочинения. – Т. IV. – М.: Голос труда, 1920. – С.3–22.
3. Дамье В. История анархо–синдикализма: Краткий очерк / В. Дамье. – Изд. 2–е, испр. и доп. – М.: Либроком, 2010. – 152 с.
4. Кропоткин П. Синдикализм и Анархизм [Электронный ресурс] / П. Кропоткин. – Режим доступа: http://kropotkin.site/p–a–kropotkin–sindikalizm–i–anarxizm–2
5. Кропоткин П. Письмо к Н. Рубакину. 27 марта 1913 [Электронный ресурс] / П. Кропоткин. – Режим доступа: http://oldcancer.narod.ru/Nonfiction/PAK–Letters91.htm#130312NAR
6. Принципы, цели и статуты Международной Ассоциации Трудящихся [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://aitrus.info/node/12
7. Сорель Ж. Размышления о насилии / Ж. Сорель // Пер. с франц. Б. Скуратов, В. Фриче. – М.: Фаланстер, 2013. – 293 с.
8. Post C. What is Left of Leninism? New European Left Parties in Historical Perspective / C. Post // Socialist Register. – 2013. – Vol.49. – P.175–197.
9. Rocker R. Anarchosyndicalism [Electronic resource] / R. Rocker. – Mode of access: http://www.spunk.org/library/writers/rocker/sp001495/rocker_as1.html

References

1. Bakunin M. Gosudarstvennost i anarkhiya / M. Bakunin // Bakunin M. Filosofiya. Sotsiologiya. Politika. – M.: Pravda, 1989. – S.291–526.
2. Bakunin M. Politika Internatsionala / M. Bakunin // Bakunin M. Izbrannye sochineniya. – T. IV. – M.: Golos truda, 1920. – S.3–22.
3. Dame V. Istoriya anarkho–sindikalizma: Kratkiy ocherk / V. Dame. – Izd. 2–e, ispr. i dop. – M.: Librokom, 2010. – 152 s.
4. Kropotkin P. Sindikalizm i Anarkhizm [Elektronnyy resurs] / P. Kropotkin. – Rezhim dostupa: http://kropotkin.site/p–a–kropotkin–sindikalizm–i–anarxizm–2
5. Kropotkin P. Pismo k N. Rubakinu. 27 marta 1913 [Elektronnyy resurs] / P. Kropotkin. – Rezhim dostupa: http://oldcancer.narod.ru/Nonfiction/PAK–Letters91.htm#130312NAR
6. Printsipy, tseli i statuty Mezhdunarodnoy Assotsiatsii Trudyashchikhsya [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: http://aitrus.info/node/12
7. Sorel Zh. Razmyshleniya o nasilii / Zh. Sorel // Per. s frants. B. Skuratov, V. Friche. – M.: Falanster, 2013. – 293 s.
8. Post C. What is Left of Leninism? New European Left Parties in Historical Perspective / C. Post // Socialist Register. – 2013. – Vol.49. – P.175–197.
9. Rocker R. Anarchosyndicalism [Electronic resource] / R. Rocker. – Mode of access: http://www.spunk.org/library/writers/rocker/sp001495/rocker_as1.html

Shypunov H. V., *Candidate of Political Sciences, Associate Professor, Department of Theory and History of Political Science, Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine, Lviv), gennadij.shipunov@gmail.com*

Anarcho–syndicalism as a line of ideological and institutional evolution of the left political movement

In the article, on a base of analysis of the ideas of P.–J. Proudhon, M. Bakunin, J. Sorel, P. Kropotkin and R. Rokker, as well as the study of the fundamental stages

of the institutional formation of revolutionary syndicalism, figured out that in ideological terms anarcho–syndicalism is the result of the synthesis of anarchism and revolutionary syndicalism. It is substantiated that this synthesis took place on the basis of the following principles: while fighting for their interests workers must create their own, based on principles of self–organization and self–government associations (syndicates), which should become the main tool of revolutionary overthrow of the capitalist system, and, consequently, the liberation of the proletariat from economic oppression by the capitalists and, as a result, its complete emancipation.

Keywords: *left political movement, anarchism, revolutionary syndicalism, libertarian communism, syndicates, political parties.*

* * *

УДК 323(477):614

Постельжук Я. В.,
аспірантка кафедри політичних наук,
Рівненський державний гуманітарний університет
(Україна, Рівне), nevynna1@gmail.com

Профілактика неінфекційних захворювань як провідний напрям глобальної політики охорони здоров'я

Проаналізовано зміст і цілі глобальної політики у сфері профілактики неінфекційних захворювань, які представляють основний сегмент у структурі патологій здоров'я практично в усіх країнах світу. Визначено основні напрями боротьби з неінфекційними захворюваннями на міжнародному та національному рівнях.

Ключові слова: *здоров'я, неінфекційні захворювання, культура здоров'я, здоровий спосіб життя, діагностика, профілактика, держава, міжнародні організації, ВООЗ, ООН, НІЗ.*

Здоров'я є одним з найважливіших факторів благополуччя та щастя сучасної людини. Його цінність та збереження й виступає *актуальною* проблемою розвитку будь–якого модерного суспільства, зрештою сучасної цивілізації на планеті в цілому. В такому аспекті проблеми збереження здоров'я людини постає об'єктом як наукових досліджень, так і державної політики в сфері охорони здоров'я. В умовах глобалізації, збереження здоров'я стало стратегією планетарного масштабу, що знайшло відображення в документах та діяльності Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) та інших міжнародних організацій.

Проблема збереження та захисту здоров'я давно набула ознаки надіндивідуальної компоненти, що обумовлюється ускладненням процесів соціального розвитку та системних факторів, які впливають на здоров'я людей. Це може відбуватися в контексті зростання як позитивних, так і негативних впливів. Його наслідком є швидке зростання кількості проявів різних форм захворюваності, а з часом можуть спостерігатися/проглядатися й принципові зрушення в самій її структурі. Такі зміни стосуються зростання долі неінфекційних захворювань (НІЗ), які здебільшого носять хронічний характер. До групи НІЗ відносяться серцево–судинні і онкологічні захворювання, діабет і хронічні хвороби органів дихання (наприклад, хронічна обструктивна хвороба легень чи астма тощо) [6, с. 1]. Саме в останні роки ВООЗ розпочала включати їх до переліку НІЗ.

Зокрема, за даними інформаційного бюлетеню ВООЗ від квітня 2017 р., щороку від неінфекційних захворювань вмирає більш ніж 40 мільйонів чоловік, що складає 70% усіх випадків смерті на планеті. Біля 87% таких «передчасних» летальних випадків припадає на країни (Азії, Африки та Латинської Америки) із низьким/середнім рівнем доходів громадян і відсталою/нетехнологічною економікою [12].

У структурі смертності від НІЗ найбільша частка припадає на серцево–судинні захворювання, від яких щороку помирає 17,7 млн. чоловік. За ними слідують ракові захворювання (8,8 млн. випадків), захворювання органів дихання (3,9 млн. випадків) і діабет (1,6 млн. випадків). На ці чотири групи захворювань припадає 81% всіх випадків смерті від НІЗ [12].

Неінфекційні захворювання також відомі як хронічні захворювання, що як правило, мають тривалий перебіг і є результатом впливу комбінації генетичних, фізіологічних, екологічних і поведінкових факторів. В такому аспекті надмірне вживання тютюну, низький рівень фізичної активності, зрештою зловживання алкоголем і нездорове харчування тощо, виступають основними поведінковими факторами поширення НІЗ, проявами низького рівня культури здоров'я суспільства та окремо взятої людини в цілому.

Діагностика, лікування та профілактика НІЗ – основні компоненти політики по боротьбі з неінфекційними хворобами на національному та глобальному рівнях. Саме поширення НІЗ у різних країнах світу стимулює подальший розвиток науки про здоров'я та хвороби, практичної медицини, прокламації тренду – збережи здоров'я на індивідуальному рівні, профілактики різного роду епідемічних захворювань, зрештою формування культури здорового способу життя. А тому, вище зазначенні рефлексії й обумовлюють (ті) *завдання*, що мають бути безпосередньо розкриті в даній статті.

Профілактичний напрям в медицині почав активно розвиватись з початку 70–х років XX століття. Так, в 1974 р. М. Лалонд (міністр охорони здоров'я Канади) підготував спеціальний звіт під назвою «Новий підхід до охорони здоров'я канадців», який став відомий у всьому світі завдяки інноваційному світогляду на сферу охорони здоров'я населення. Попри те, канадець заложив новий етап у розвитку концептуальних основ політики підтримки та захисту здоров'я в сучасних умовах [17, с. 33–34].

В документі М. Лалонда чітко було обґрунтовано висновок про те, що здоров'я громадян залежить не стільки від медицини, скільки від рівня якості та способу життя людей. Політик запропонував стратегію розвитку охорони здоров'я на основі нового бачення чинників індивідуального здоров'я, яка включала більше 70 напрямів її реалізації. М. Лалонд вважав, що необхідно формувати відповідні даній стратегії державні структури (метою яких є формування культури здорового способу життя), проводити всебічні дослідження рівня та факторів здоров'я, інформувати з цих питань населення, реалізувати практичні заходи, що спрямовані на підвищення культури здоров'я на локальному рівні (та на рівні громад загалом) [17, с. 63–71].

В 60–70–ті рр. XX ст. на теренах Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) розпочала свій розвиток валеологія. Вона представляє собою напрям наукових досліджень, об'єктом яких є індивідуальне здоров'я, вивчення факторів, що впливають на нього, методи коригування способу життя людини з метою забезпечення оптимального рівня здоров'я. Її ввів у науковий обіг (сам термін «валеологія») радянський вчений, доктор медичних наук, професор І. І. Брехман [2, с. 6–9]. Інди-

відуальна культура здоров'я і спосіб життя (в світлі валеологічного аналізу) є базовою системою факторів, що визначають стан здоров'я людини і тривалість її життя. Саме збереження/зміцнення здоров'я кожної людини і є провідною стратегією в процесі управління здоров'ям на популяційному, інституціональному та індивідуальному рівнях [1, с. 6; 16, с. 27].

Отже, профілактичний напрям в політиці охорони здоров'я пов'язаний в першу чергу з поширенням культури здорового способу життя, як системи цінностей та форм поведінки, спрямованих на підтримку та покращення здоров'я на основі раціонального харчування, оптимального режиму фізичної активності, подолання шкідливих звичок (вживання алкоголю, тютюнопаління, наркотиків, допінгів та інших форм адиктивної поведінки), психогігієни, загартовування та інших форм оздоровлення.

Головною метою даного дослідження є аналіз змісту та основних напрямів глобальної політики по профілактиці неінфекційних захворювань.

Останні 50 років діяльність ВООЗ була спрямована на розвиток концептуальних основ політики «Здоров'я для всіх». В 1986 р. під егідою ВООЗ в Канаді пройшла міжнародна конференція, яка прийняла Оттавську Хартію [18]. Цей документ продемонстрував комплексний підхід до проблем збереження здоров'я, в якому важливе місце відводилось необхідності поширення здорових форм життя.

Глобальна політика по профілактиці НІЗ представляє діяльність ВООЗ, яка виступає провідним міжнародним суб'єктом в даній сфері охорони здоров'я. Для реалізації даного напряму політики (збереження здоров'я в рамках ВООЗ) створено Департамент на базі якого діє спеціальна Програма по неінфекційним захворюванням і психічному здоров'ю [7; 11].

Взагалі діяльність ВООЗ, насамперед, спрямована на збір, аналіз та популяризацію інформації, щодо рівня та факторів поширення НІЗ в окремих країнах світу та планети в цілому. До її функцій також входить підготовка періодичних звітів, бюлетенів, доповідей з питань НІЗ та їх профілактики, розробка глобальних програм, планів і дій з профілактики НІЗ. А також підтримка політики (та її імплементація) Організацій об'єднаних націй (ООН) та ВООЗ щодо профілактики різних захворювань, поширення цінностей здорового способу життя на національному та локальному рівнях [15; 6; 8].

Впродовж останніх десятиліть ВООЗ зробила значні кроки у розвитку глобальної політики по боротьбі з НІЗ. Насамперед, це стосується інформаційно–аналітичних та нормативних її основ. У цьому аспекті, значний інтерес представляють такі документи ВООЗ, як: «Доповідь про стан охорони здоров'я в світі», 2002 р. «Зменшення ризику, сприяння здоровому способу життя», «Глобальна стратегія Всесвітньої організації охорони здоров'я по харчуванню, фізичній активності та здоров'ю» (2004 р.), «Глобальні рекомендації з фізичної активності для здоров'я» (2010 р.), «Глобальна стратегія скорочення шкідливого вживання алкоголю. Резолюція Шістдесят третьої сесії Всесвітньої асамблеї охорони здоров'я (травень 2010 р.)», «Глобальний план дій з профілактики неінфекційних захворювань та боротьби з ними. План дій на 2013–2020 рр.», «Доповідь про ситуацію в області неінфекційних захворювань в світі» (2014 р.).

Так, наприклад, у «Глобальній стратегії Всесвітньої організації охорони здоров'я по харчуванню, фізичній активності та здоров'ю» (2004 р.), сформовані 4 основні завдання по профілактиці неінфекційних захворювань: 1) скорочення факторів ризику в результаті нездорового раціону харчування та недостатньої фізичної активності зусиллями систем охорони здоров'я; 2) розширення загального усвідомлення та розуміння ролі раціонального харчування, фізичної активності як детермінант здоров'я населення, зрештою позитивного потенціалу профілактичних заходів; 3) підтримка розробки та реалізації глобальних, регіональних, національних і загальних політичних курсів, планів дій тощо для покращення раціонів харчування, підвищення фізичної активності на основі спільних дій всіх суб'єктів політики охорони здоров'я, їх інтеграції з громадськими та приватними секторами, ЗМІ; 4) підтримка наукових досліджень і моніторингу впливів на харчування та фізичну активність населення, розвиток кадрових ресурсів для забезпечення медико–санітарної діяльності в даній області [3, с. 3–4].

У 2010 р. ВООЗ підготувала важливий документ – «Глобальні рекомендації з фізичної активності для здоров'я», в якому представлені рекомендації щодо фізичної активності, об'єму оздоровчих рухових навантажень для різних груп населення.

В даному документі ВООЗ обґрунтовується висновок про те, що низький рівень фізичної активності виступає (в сучасних умовах) четвертим за значимістю фактором ризику для глобальної смертності. Недостатня фізична активність призводить до серйозних наслідків – поширення неінфекційних захворювань і погіршення загального стану здоров'я населення в усьому світі [5, с. 10].

Глобальні рекомендації з фізичної активності для здоров'я, перш за все орієнтовані на профілактику неінфекційних захворювань за допомогою пропаганди – помірних фізичних навантажень серед населення. Основна цільова аудиторія для даних рекомендацій – різні вікові групи населення [5, с. 7–8].

Підвищення рівня фізичної активності населення в значній мірі залежить від якості фізичного виховання, рівня пропаганди цінностей здоров'я та рухової, зокрема оздоровчої спортивної активності, функціонування інфраструктури доступних центрів занять спортом та фітнесом.

Вживання алкоголю є третім провідним фактором ризику поганого стану здоров'я у всьому світі. Шкідливість вживання алкоголю є одним з чотирьох найбільш поширених факторів ризику виникнення основних неінфекційних захворювань, що визначає значну увагу ВООЗ по профілактиці НІЗ. У 2010 р. ВООЗ прийняла Резолюцію «Глобальна стратегія скорочення шкідливого вживання алкоголю», в якій визначено завдання щодо боротьби з поширенням алкоголізму в світі [4].

У Резолюції ВООЗ наголошується, що надмірне вживання алкоголю може призвести індивідів/громадян (як і їх сім'ї) до найважчих наслідків, негативно/системно впливати на життя їхніх наступних поколінь. А тому, державникам варто задуматися над тим, як за допомогою ефективних заходів політики (наприклад, шляхом забезпечення відповідної інфраструктури в країні,

активної/системної пропаганди здорового способу життя тощо) досягнути різкого скорочення шкідливого вживання алкоголю юним, високоосвіченим, кваліфікованим, зрештою працездатним населенням [4, с. 24–25].

У 2013 р. ВООЗ прийняла ще один важливий документ – «Глобальний план дій ВООЗ з профілактики неінфекційних захворювань та боротьби з ними на 2013–2030 рр.». Систему факторів і проявів неінфекційних захворювань експерти ВООЗ у ньому значно розширили: наприклад, вони включили до НІЗ порушення психічного здоров'я, недостатність харчування, отримані трави в наслідок фізичного насильства та інші форми інвалідності [6, с. 8].

Глобальний план дій є дорожньою картою для держав–членів та інших зацікавлених сторін. Він представляє собою набір різних заходів і різновидів політики, а також систему активного моніторингу. Держави–члени можуть обирати різні/комбіновані варіанти, відповідно до вимог і наявних у них державних/національних ресурсів.

Система 25 показників (включених в глобальну систему моніторингу), може бути адаптована з урахуванням національного контексту оцінки прогресу на шляху досягнення 9 глобальних цілей – профілактики неінфекційних захворювань (Таблиця) [6, с. 5].

В документі «Глобальний план дій ВООЗ з профілактики неінфекційних захворювань» визначені фундаментальні принципи політики в даній області:

– охоплення всього життєвого циклу людини;

– розширення прав людей і громад;

– використання стратегій, заснованих на фактичних даних;

– забезпечення загального охоплення медико–санітарним обслуговуванням;

– виключення реальних, передбачуваних або потенційних конфліктів інтересів;

– підхід, заснований на дотриманні прав людини;

– підхід, заснований на дотриманні принципу справедливості;

– дії на національному рівні та міжнародне співробітництво і солідарність;

– багатосекторальна діяльність [6, с. 5].

Кінцевою цілю Глобального плану дій ВООЗ (із профілактики неінфекційних захворювань до 2030 р.) є зниження захворюваності, смертності та інвалідності, викликаних неінфекційними захворюваннями за рахунок багатовекторної співпраці, спільної роботи на національному, регіональному та глобальному рівнях. Це дозволить громадянам досягнути найвищих стандартів здоров'я, продуктивності в кожній віковій групі, а неінфекційні захворювання перестануть бути перешкодою для благополуччя, соціального і економічного розвитку та добробуту [6, с. 3].

Таким чином, підвищення пріоритету профілактики НІЗ і боротьба з ними на рівнях глобальної, регіональної та національної політики охорони здоров'я потребує міжнародної співпраці та поширення виховної, інформаційно–пропагандистської діяльності. Саме забезпечення здорового способу життя та сприяння благополуччю для всіх в будь–якому віці, визначені ООН як важливі складові сталого економічного розвитку. Це знайшло відображення в новій довгостроковій Програмі ООН – «Цілі в області сталого розвитку» (2016–2030 рр.) [13].

Загалом активний розвиток сучасної світової медицини дозволив розв'язати чимало проблем у сфері збереження здоров'я людини. Це і збільшення тривалості життя людей, здобуття перемоги над епідеміями, пандеміями та небезпечними інфекційними хворобами, створення нових ефективніших ліків і препаратів проти хронічних недуг і патологій тощо. Проте, швидка глобалізація змінила конфігурацію нових викликів і загроз у медицині. Як зазначає професор О. Кириленко, їх практично не можливо подолати «без якісного розвитку превентивної політики та активізації систем освіти, ЗМІ, охорони праці, рекреації, спорту по формуванню нової культури здоров'я населення, зрештою залучення його до здорових та оздоровчих практик життя» [10, с. 190].

Попри те, стрімке поширення хронічних неінфекційних захворювань є пріоритетною проблемою як суспільства, так і кожної людини особисто. Поширення НІЗ негативно відбивається на демографічній складовій держави та може зумовлювати високий рівень

Таблиця

Глобальні цілі ВООЗ із профілактики неінфекційних захворювань та боротьби з ними на 2013–2030 рр.	
1	Скорочення (на 25%) передчасної смертності від серцево–судинних, онкологічних, хронічних, респіраторних захворювань і діабету
2	Відносне скорочення (принаймні на 10%) шкідливого споживання алкоголю, в залежності від обставин і з урахуванням національного контексту
3	Відносне нарощування (на 10%) фізичної активності
4	Відносне скорочення (на 30%) середнього споживання населенням солі/натрію
5	Відносне скорочення (на 30%) поточного показника вживання тютюну, особливо серед осіб у віці від 15 років
6	Відносне скорочення (на 25%) поширеності випадків підвищеного кров'яного тиску або сповільнювання таких інцидентів, відповідно до національних умов
7	Припинення зростання числа випадків діабету і ожиріння
8	Забезпечення принаймні для 50% людей (які мають відповідні свідчення), належної лікарської терапії і консультування (включаючи контроль глікемії) для профілактики інфарктів та інсультів
9	Досягнення рівня (принаймні 80%) наявності базових технологій та основних лікарських засобів, необхідних для лікування основних неінфекційних захворювань як в приватних, так і в державних закладах охорони здоров'я

захворюваності, смертності та низький рівень якості життя. Саме тому, запровадження успішних/системних реформ у сфері охорони здоров'я – це та політика, що може долати сучасні загрози. Водночас не слід забувати й про те, що схожі інструменти вирішення цих проблем знаходяться у площині «комплексного інтегрального, міжсекторального підходу на програмно–цільовій основі» [14, с. 107–109].

В умовах глобалізації, збереження здоров'я людини стало стратегією планетарного масштабу, що знайшло відображення в документах та діяльності ВООЗ, ООН та інших міжнародних організацій. Проблема збереження та захисту здоров'я набула ознак надіндивідуального та макросоціального характеру, що обумовлюється ускладненням процесів соціального розвитку та системних факторів, які впливають на здоров'я людей в умовах глобалізації.

Поширення НІЗ у різних країнах світу стимулює подальший розвиток науки про здоров'я та хвороби, практичної медицини та цілеспрямованої політики міжнародних організацій та держави щодо зменшення рівня НІЗ. Основними напрямами політики по боротьбі з неінфекційними хворобами на глобальному та національному рівнях виступають – діагностика, лікування та профілактика НІЗ.

Вирішення проблем національного здоров'я шляхом зменшення НІЗ вимагає підвищення рівня та якості життя населення, покращення медичного обслуговування, зменшення ризиків для здоров'я, запровадження новітніх підходів із профілактики НІЗ, поширення у суспільстві цінностей здорового способу життя. Важливим чинником зменшення рівня НІЗ виступає й розвиток наукових досліджень у сфері здоров'я людини. Надзвичайно важливу роль в профілактиці НІЗ відіграє пропаганда цінностей та практик життя без шкідливих звичок, поширення валеологічних знань серед людей різних вікових груп, а також активний розвиток спортивної інфраструктури в державі.

Список використаних джерел

1. Апанасенко Г. Л., Попова Л. О. Медицинская валеология / Г. Л. Апанасенко, Л. О. Попова. – К.: Здоров'я, 1998. – 244 с.
2. Брехман И. И. Валеология – наука о здоровье / И. И. Брехман. – [2–е изд., доп. и перераб.]. – М.: ФИС, 1990. – 208 с.
3. Глобальная стратегия по питанию, физической активности и здоровью. Всемирная организация здравоохранения. Доклад о состоянии здравоохранения в мире, 2004 год. – Женева: ВОЗ, 2004. – 18 с.
4. Глобальная стратегия сокращения вредного употребления алкоголя. Резолюция Шестьдесят третьей сессии Всемирной ассамблеи здравоохранения (май 2010 г.). WHA63.13 / Злоупотребление психоактивными веществами / Деятельность / Программы и проекты / ВОЗ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://apps.who.int/iris/ bitstream/10665 /85544/1/9789241599931_rus.pdf. – Заголовок з екрану.
5. Глобальные рекомендации по физической активности для здоровья. – Женева: ВОЗ, 2010. – 60 с.
6. Глобальный план действий по профилактике неинфекционных заболеваний и борьбе с ними. План действий на 2013–2020 гг. Публикации. Неинфекционные заболевания и психическое здоровье. Программы и проекты / Всемирная организация здравоохранения. – Официальный сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.who.int /nmh/publica tions/ncd–action–plan/ru/. – Заголовок з екрану.
7. Департамент ВОЗ по неинфекционным болезням и психическому здоровью / Неинфекционные заболевания. Вопросы здравоохранения / Всемирная организация здравоохранения. – Официальный сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http:// www.who.int/topics/noncommunicable_diseases/ru/. – Заголовок з екрану.
8. Доклад о ситуации в области неинфекционных заболеваний в мире 2014 «Достижение девяти глобальных целей по НИЗ, общая ответственность». Публикации. Неинфекционные заболевания и психическое здоровье. Программы и проекты / Всемирная организация здравоохранения. – Официальный сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.who.int/nmh/publications/ncd–status–report–2014/ru/. – Заголовок з екрану.
9. Доклад о состоянии здравоохранения в мире, 2002 г. Уменьшение риска, содействие здоровому образу жизни. – Женева: ВОЗ, 2002. – 429 с.
10. Кириленко О. М. Політика в сфері збереження здоров'я: національні проблеми та глобальні виклики / О. М. Кириленко // Прикарпатський вісник НТШ (серія «Думка»). – Івано–Франківськ, 2015. – С.180–195.
11. Неинфекционные заболевания и психическое здоровье. Программы и проекты / Всемирная организация здравоохранения. – Официальный сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http:// www.who.int/nmh/about/ru/. – Заголовок з екрану.
12. Неинфекционные заболевания. Информационный бюллетень, Апрель 2017 г. Центр СМИ / ВОЗ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.who.int/ mediacentre/ factsheets/fs 355/ru/. – Заголовок з екрану.
13. Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей 25 сентября 2015 года 70/1. Преобразование нашего мира: Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года. – Официальный сайт ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://documents–dds–ny.un.org/doc/undoc/gen/n15/291/92/pdf/n1529192.pdf?OpenElement. – Заголовок з екрану.
14. Салтман Р. Б., Фигейрас Дж. Реформы системы здравоохранения в Европе. Анализ современных стратегий. Пер. с англ. / Р. Б. Салтман, Дж. Фигейрас. – М.: Геотар Медицина, 2000. – 432 с.
15. Ситуация в области неинфекционных заболеваний в странах на 2014 г. Неинфекционные заболевания и психическое здоровье. Программы и проекты / Всемирная организация здравоохранения. – Официальный сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http:// www.who.int/nmh/countries/ru/. – Заголовок з екрану.
16. Сущенко Л. П. Соціальні технології культивування здорового способу життя людини / Л. П. Сущенко. – Запоріжжя: ЗДУ, 1999. – 308 с.
17. Lalonde M. A new perspective on the health of Canadians. A working document / M. Lalonde. Ottawa: Government of Canada, 1974 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.hc–sc.gc.ca/hcs–sss/alt_formats/hpb–dgps/pdf/pubs/1974–lalonde/lalonde–eng.pdf. – Заголовок з екрану.
18. Ottawa Charter for Health Promotion First International Conference on Health Promotion. Ottawa, 21 November 1986. – WHO/HPR/HEP/95.1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.who.int/hpr /NPH/docs/ottawa_charter_hp.pdf. – Заголовок з екрану.

References

1. Apanasenko G. L., Popova L. O. Medicinskaja valeologija / G. L. Apanasenko, L. O. Popova. – K.: Zdorov'ja, 1998. – 244 s.
2. Brehman I. I. Valeologija – nauka o zdorov'e / I. I. Brehman. – [2–e izd., dop. i pererab.]. – M.: FIS, 1990. – 208 s.
3. Global'naja strategija po pitaniju, fizicheskoj aktivnosti i zdorov'ju. Vsemirnaja organizacija zdravoohranenija. Doklad o sostojanii zdravoohranenija v mire, 2004 god. – Zheneva: VOZ, 2004. – 18 s.
4. Global'naja strategija sokrashhenija vrednogo upotreblenija alkogolja. Rezoljucija Shest'desjat tret'ej sessii Vsemirnoj assamblei zdravoohranenija (maj 2010 g.). WHA63.13 / Zloupotreblenie psihoaktivnymi veshhestvami / Dejatel'nost' / Programmy i proekty / VOZ [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://apps.who.int/iris/bitstream/10665 /85544/1/9789241599931_rus.pdf. – Zagolovok z ekranu.
5. Global'nye rekomendacii po fizicheskoj aktivnosti dlja zdorov'ja. – Zheneva: VOZ, 2010. – 60 s.
6. Global'nyj plan dejstvij po profilaktike neinfekcionnyh zabolevanij i bor'be s nimi. Plan dejstvij na 2013–2020 gg. Publikacii. Neinfekcionnye zabolevanija i psihicheskoe zdorov'e. Programmy i proekty / Vsemirnaja organizacija zdravoohranenija. – Oficial'nyj sajt [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.who.int /nmh/publica tions/ncd–action–plan/ru/. – Zagolovok z ekranu.

7. Departament VOZ po neinfekcionnym boleznjam i psihicheskomu zdorov'ju / Neinfekcionnye zabolevanija. Voprosy zdravoohranenija / Vsemirnaja organizacija zdravoohranenija. – Oficial'nyj sajt [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http:// www.who.int/topics/noncommunicable_diseases/ru/. – Zagolovok z ekranu.

8. Doklad o situacii v oblasti neinfekcionnyh zabolevanij v mire 2014 «Dostizhenie devjati global'nyh celej po NIZ, obshhaja otvetstvennost'». Publikacii. Neinfekcionnye zabolevanija i psihicheskoe zdorov'e. Programmy i proekty / Vsemirnaja organizacija zdravoohranenija. – Oficial'nyj sajt [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.who.int/nmh/publications/ncd–status–report–2014/ru/. – Zagolovok z ekranu.

9. Doklad o sostojanii zdravoohranenija v mire, 2002 g. Umen'shenie riska, sodejstvie zdorovomu obrazu zhizni. – Zheneva: VOZ, 2002. – 429 s.

10. Kyrylenko O. M. Polityka v sferi zberezhennja zdorov'ja: nacional'ni problemy ta global'ni vyklyky / O. M. Kyrylenko // Prykarpats'kyj visnyk NTSh (serija «Dumka»). – Ivano–Frankivs'k, 2015. – S.180–195.

11. Neinfekcionnye zabolevanija i psihicheskoe zdorov'e. Programmy i proekty / Vsemirnaja organizacija zdravoohranenija. – Oficial'nyj sajt [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.who.int/nmh/about/ru/. – Zagolovok z ekranu.

12. Neinfekcionnye zabolevanija. Informacionnyj bjulleten', Aprel' 2017 g. Centr SMI / VOZ [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.who.int/ mediacentre/ factsheets/fs 355/ru/. – Zagolovok z ekranu.

13. Rezoljucija, prinjataja General'noj Assambleej 25 sentjabrja 2015 goda 70/1. Preobrazovanie nashego mira: Povestka dnja v oblasti ustojchivogo razvitija na period do 2030 goda. – Oficial'nyj sajt OON [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://documents–dds–ny.un.org/doc/undoc/gen/n15/291/92/pdf/n1529192.pdf?OpenElement. – Zagolovok z ekranu.

14. Saltman R. B., Figejras Dzh. Reformy sistemy zdravoohranenija v Evrope. Analiz sovremennyh strategij. Per. s angl. / R. B. Saltman, Dzh. Figejras. – M.: Geotar Medicina, 2000. – 432 s.

15. Situacija v oblasti neinfekcionnyh zabolevanij v stranah na 2014 g. Neinfekcionnye zabolevanija i psihicheskoe zdorov'e. Programmy i proekty / Vsemirnaja organizacija zdravoohranenija. – Oficial'nyj sajt [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.who.int/nmh/countries/ru/. – Zagolovok z ekranu.

16. Sushhenko L. P. Social'ni tehnologii' kul'tyvuvannja zdorovogo sposobu zhyttja ljudyny / L. P. Sushhenko. – Zaporizhzhja: ZDU, 1999. – 308 s.

17. Lalonde M. A new perspective on the health of Canadians. A working document / M. Lalonde. Ottawa: Government of Canada, 1974 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.hc–sc.gc.ca/hcs–sss/alt_formats/hpb–dgps/pdf/pubs/1974–lalonde/lalonde–eng.pdf. – Zagolovok z ekranu.

18. Ottawa Charter for Health Promotion First International Conference on Health Promotion. Ottawa, 21 November 1986. – WHO/HPR/HEP/95.1 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.who.int/hpr /NPH/docs/ottawa_charter_hp.pdf. – Zagolovok z ekranu.

Postel'zhuk Y. V., *postgraduate student of the Department of Political Science, Rivne State Humanitarian University (Ukraine, Rivne), nevynna1@gmail.com*

Prevention of non–communicable diseases as a leading direction in global health policy

The content and goals of the global policy in the field of prevention of non–communicable diseases, which represent the main segment in the structure of the diseases of health practically in all countries of the world, are analyzed. The basic directions of struggle against non–infectious diseases on the international and national levels are determined.

Keywords: *health, non–communicable diseases, health culture, healthy lifestyle, diagnostics, prevention, state, international organizations, WHO, UN, NCDs.*

* * *

УДК 340.15:352.07(477.82–25)(091)«15»

Бортнікова А.,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри всесвітньої історії, Східноєвропейський
національний університет ім. Лесі Українки
(Україна, Луцьк), allabortnikova@icloud.com

Управління у Великокнязівському місті Володимирі на магдебурзькому праві до кінця 60–х рр. XVI ст.)

Досліджено правову базу і структуру органів місцевої влади Володимира, що діяла на засадах магдебурзького права у період до Люблінської унії 1569 р. Здійснено аналіз низки привілеїв великого князя литовського на магдебурзьке право місту Володимиру і на володіння володимирським і литовезьким війтівствами. Розглянуто повноваження членів міського уряду: війта, лентвійта, радців і лавників, порядок їх обрання, кількісний склад, характер взаємовідносин і субординацію між ними. Акцентовано увагу на інституті війтівства як одного із головних в управлінні містом, ролі війта у здійсненні адміністративних і судових функцій, характері зловживань і типових випадках перевищення ним влади. Засвідчено роль володимирських міщан магдебурзької юрисдикції у здійсненні самоврядування і контролі за місцевими урядниками.

Ключові слова: *Велике князівство Литовське, місто Володимир, місцеве самоврядування, магдебурзьке право, міський уряд, рада, лава.*

Реформа місцевого самоврядування в Україні актуалізує питання вивчення його історії. Особливої уваги заслуговує досвід функціонування органів місцевого самоврядування на магдебурзькому праві, оскільки ця правова система своїм тривалим існуванням засвідчила власну ефективність. У першій половині XVI ст. на українських землях Великого князівства Литовського (ВКЛ) і на Волині зокрема, відбувався активний урбанізаційний процес, пов'язаний із запровадженням магдебурзького права. Це право вилучало громаду міст з–під юрисдикції великокнязівської адміністрації і встановлювало міське самоврядування із відповідними історичними обмеженнями. Дослідження витоків організації міського управління на магдебурзькому праві є актуальним у декількох аспектах: пізнання історії міського управління у середньовічних українських містах; аналізу досвіду організації системи місцевого самоврядування в містах Волині на ранніх етапах свого становлення; з'ясування характеру взаємодії різних урядів в одній територіальній громаді тощо.

Мета статті – дослідження організації міських влад у Володимирі, їх функцій, повноважень і порядку управління на магдебурзькому праві до Люблінської унії 1569 р.

Окремі аспекти проблеми розглянуто в працях В. Атаманенка, А. Заяця, Н. Старченко [1; 2; 3]. Проте організація управління у Володимирі першої половини XVI ст. до цього часу не стала предметом спеціального дослідження.

Місто Володимир у складі ВКЛ мало статус великокнязівського і виконувало роль одного із господарських, торгово–адміністративних і військових центрів Волинської землі. Характер управління в місті залежав від його географічного розташування, потреб оборони, близькості до шляхів вітчизняної й міжнародної торгівлі, соціального та етноконфесійного складу населення.

У місті проживали представники багатьох соціальних груп, зокрема, міщани, духовенство і шляхта. Існували там й етноконфесійні общини євреїв, вірмен і татар, діяльність яких регулювалася власним правом, яке діяло

одночасно з магдебурзьким. Однак пам'ятники права цих общин практично не збереглись.

На початку XVI ст. у Володимирі існувала оформлена структура управління на засадах магдебурзького права. Йдеться про уряди війта, а також радців, бурмістрів і лавників. Останні фактично складали одну колегію. Міський уряд (у майбутньому магістрат) формувався за аналогією інших великокнязівських міст ВКЛ і польської Корони. Для Володимира привілей на магдебурзьке право 1509 р. визначив міста, на зразок яких мало здійснюватися управління містом – Судомир (Сандомир), Люблін і Грубешов [4, № VI, с. 29].

Зміст звернень до адресата вступної частини привілеїв на магдебурзьке право вказує на наявність згаданих урядників і порядок управління в місті. Так, привілей Жигимонта I 1509 р. видано на звернення війта «места володиме*р*ского, и бурмистры и радцы и вси мещане володимирские, Ляхове и Русь», привілеї 1532, 1534, 1560 рр. – видано на звернення війта, бурмистрів, радців і міщан «места нашого Володимерского», 1570 р. – війта з «поспільством бурмистра, радців і лавників» [4, № VI, с. 28–31, 144]. Отже, суб'єктами політико–правових відносин за привілеями були міщани, католики і православні, а також війт, бурмистри, радці і лавники.

В структурі міського управління одним із найвпливовіших був уряд війта. У Володимирі його запроваджено після надання місту магдебурзького права, вірогідно у середині XV ст. за часів Казимира Ягеллончика або й раніше. Призначення війтів перебувало у компетенції великого князя. Із XV ст. війтівство у Володимирі тримала в своїх руках родина Лудів (Лудовичів). Великий князь Казимир продав у спадок Івану Лудову володимирське і литовезьке війтівства [5, № 109, р. 130]. У 1493 р. сину Івана війтові Федьку великий князь Олександр підтвердив володіння цими війтівствами. Підтверджено також звільнення війта, яке він отримав ще у 1488 р., від виконання зобов'язань військової служби з володимирського і литовезького війтівств разом із з луцьким старостою і намісником володимирським, маршалком Волинської землі, князями і панами волинської землі терміном «на вечно». У похід війт зобов'язаний був ходити лише з великим князем «подле обычая» [6, № 21, с. 145–146].

Упродовж першої половини XVI ст. володимирськими війтами залишалися представники родини Лудовичів: Федько Іванович, Івашко Федькович, Максим Іванович. Наприкінці 1560–х рр. володимирським війтом став Михайло Дубницький, діяльність якого, як і його попередників, супроводжували численні конфлікти з міською громадою [3, с. 65–98].

Володимирські війти, як і війти інших волинських міст, зокрема Луцька, активно примножували свої земельні володіння і статки, чому сприяла практика поєднання війтівства з іншими дохідними урядами. Так, війт Федько одночасно був володимирським митником. 18.01.1509 р. Федько Лудович разом з іншими митниками звітували про надходження соляних і воскових зборів з володимирської митниці [7, № 95, с. 12].

Одночасно з урядом війта працювала рада «*mieyską*» (міська). Така інституція німецького права як рада, за висновками Станіслава Курася, в усіх привілеях для малопольських міст постає епізодично [8, s. 142]. Зокрема, для Володимира малопольські міста Сандомир, Люблін і Грубешов визначено в якості зразка організації органів влади на магдебурзькому праві. У Володимирі війт з бурмистрами і радцями за привілеєм 1509 р. мали здійснювати в місті адміністративні і судові функції: «судити, и радити, и карати такъ, *и*акъ и по иншымъ местомъ нашимъ, водле обычия и беглости права майтборского» [4, № VI, с. 31]. Війт з бурмистром і «радою ме*ст*скою» судили міщан магдебурзької юрисдикції Володимира. Це право неодноразово підтверджувалося. 1560 р. війт, бурмистри і радці міста зобов'язані були «судити и радити» магдебурзьким правом «по давному» звичаю [4, № VI, с. 33]. Війт і рада міська здійснювали нагляд за порядком відносин між християнами і євреями і відповідали за стан оборони міста [4, № XXXVIII, с. 144]. Отже, населення міста перебувало під юрисдикцією і управлінням війта і ради «местской». Влада війта у Володимирі як в багатьох містах ВКЛ поширювалася безпосередньо на місто і водночас перетворювалася у доволі самостійний інститут у зв'язку із юридичним підпорядкуванням великому князеві, а також у силу збагачення цього урядника і примноження статків війтівства загалом.

Радці разом із війтом щороку обирали зі свого середовища бурмистрів. Практика урядування в інших державних містах ВКЛ, зокрема у Полоцьку, вказує на те, що бурмистри отримували свої уряди пожиттєво. У Полоцьку, згідно з постановами привілеїв 1498 і 1509 рр., радці з війтом щорічно обирали двох бурмистрів (православного і католика) [9, с. 21–23].

Для розуміння характеру діяльності міських урядів, важливим є з'ясування процедурних питань, зокрема встановлення порядку призначення і терміни перебування радців і лавників на урядах. За привілеєм 1570 р. урядників обирали («*ustawiać*») щороку влітку. Отже, у Володимирі управляли річні бурмистри, радці і лавники. Як правило, уряди бурмистрів, радців і лавників були пожиттєвими, хоча формально призначення відбувалися щорічно. Кандидатів обирали з осіб (людей) гідних, осілих і розторопних. Радцям і лавникам надавалися дві міські печатки – Святого Єжего, якими вони завіряли усі міські рішення терміном «навечно» [4, № XXXVIII, с. 144].

Чіткого поділу між судовою та адміністративною діяльністю урядовців не простежується. У Володимирі функціонували суди «местские» права магдебурзького. Там засідали разом всі міські урядники – війт, бурмистр, радці і лавники. Їх присуду підлягали насамперед міщани магдебурзької юрисдикції, а також гості міста, прибулі до міста так звані люди «прихожі», крім осіб шляхетського стану. Шляхта не підлягала магдебурзькій юрисдикції. В судах «местских» розглядалися цивільні і кримінальні справи: «великі і малі, гарячі і криваві, ґвалтовні, такі, які тільки можна назвати», включаючи важкі кримінальні злочини. Таким чином, «местские» суди приймали справи до розгляду, здійснювали правосуддя в цивільних і кримінальних справах. Вони виносили вироки залежно від тяжкості злочинів, наглядали за їх виконанням, мали право засуджувати винних у важких злочинах до смертної кари *(«winnych garłem»)*. Рішення такого суду можна було оскаржити лише у королівському суді і подати апеляцію «до нас от суду их» [4, № XXXVIII, с. 144].

Перевірити як реалізовувалися на практиці постанови привілеїв з організації міських урядів та суду за збереженими джерелами вкрай важко, оскільки книги володимирського магістрату не збереглися, а книги місцевої великокнязівської адміністрації (маршалків, старост, підстарост та ін.) – володимирські ґродські книги, збережено лише з 1566 р. Певну інформацію щодо організації судового процесу можна отримати зі скарги володимирських міщан 1566 р. на війта Максима Лудовича, який зайнявши уряд, не приніс присяги, не скликав суду й до того «мещан по корчмах седечи сам один судит, а статут учит иж войт мает судити на местцу звыклом ведже не сам, але с тремя особами з рады месткое в ратуши» [10, арк. 261–261зв].

У квітні 1566 р. володимирські міщани у своєму запиті поставили війту і радцям низку запитань: чи приносили вони присягу, куди зникли листи воєводи київського і володимирського старости щодо воловщини, де зберігаються деякі квитанції і гроші, чому площі віддаються євреям, а не міщанам, чому не міщани, а зем'яни володіють міськими землями тощо [11, арк. 4]. Характер запитань, поставлених війту і радцям, показує достатньо високий рівень правової культури волинських міщан, знання ними своїх прав активну позицію проти порушень конкретними посадовцями процедурних та організаційних питань. До того, у наведеному переліку «як у дзеркалі» відбилися проблемні питання життя міської громади.

Після укладання Люблінської унії 1569 р. на приєднаних до Польщі землях у червні 1569 р. відбувався процес складання присяги новій владі. 17.06.1569 р. оприлюднено реєстр князів, панів, сановників земських, шляхти, міських урядників, жителів Володимирського повіту, які присягали на унію з польською Короною перед королівським комісаром Іваном Фалібовським. Серед міських урядників значилися: володимирський війт Михайло Дубницький, який присягав як війт і як земельний власник, бурмистр Андрій, радці Курил Василевич, Степан Завада, старий радця Волос Семенович, міський писар Адам Андреян(с)ович. Разом з ними присягу складали велика група лавників (присяжні): Іван Кравець і цехмістр кравецького цеху, Федір, Іван Лось, Семен Модачевич, Мисько Семенович, Ілько Воронович, Ванюта, цехмістр цеху різників, Трофим, представник купецтва, Гаврило, цехмістр ланцюжного цеху, Ониско Козерад, цехмістр цеху кушнірів, Васко, цехмістр ковальського цеху, Олекший Бендюга, цехмістр теслярського цеху. Однак один із володимирських радців – Василь Капля, за відсутності в місті, присягу 16.06.1569 р. не складав [12, с. 19–27]. Залишається під питанням відсутність у реєстрі володимирського лентвійта.

Наведений реєстр засвідчує, що уряд лавників разом із пересічними міщанами обіймали цехмістри ремісничих цехів. Інформація реєстру, а також записи ґродських книг показують, що бурмистрами у Володимирі ставали виключно радці, оскільки прізвища бурмістрів і радців збігаються. Особовий склад ради на 1569 р. комплектувався із чотирьох осіб та одного «старого радці». Кількість лавників коливалася від шести до 12 осіб.

За відсутності у Володимирі ратуші, засідання міського уряду відбувалося в будинках бурмистрів. У донесенні господарського двірського Павла Оранського від 29.07.1567 р., присвяченого «введенню» у війтівство Михайла Дубницького, зазначено, що «иж дей ратуши у месте Володимерскомъ нетъ», зібрання міського уряду відбулося «на рынку в дому бурмистра володимерского Василя Капли» [13, с. 202]. За інформацією В. М. Кравченко, рішення про будівництво у Володимирі ратуші прийнято Жигмонтом Августом 12.10.1570 р., а перша документальна згадка про володимирську ратушу як функціонуючу споруду датується 10.09.1584 р. [14, с. 422, 426].

На відміну від Луцька, де великий обсяг роботи припадав на лентвійта, у Володимирі лентвійт майже не згадується. У записі книги Володимирського ґродського суду від 15.07.1566 р. є скарги володимирських міщан на війта (Максима Лудовича) про його неправомірні дії, зокрема «неименіи лантвойта» [11, арк. 95]. Тобто, із цього запису випливає, що з вини Лудовича в уряді міста певний час був відсутнім лентвійт. Однак подальші записи вказують на поновлення в місті діяльності лентвійта – 1569 р. лентвійта згадано і в контексті свідчень про поранення володимирським війтом Михайлом Дубницьким міщанина Жука Солодова під час передання ним скарги на лентвійта Миська Дякона [15, арк. 207–207зв].

Отже, у досліджуваний період міщанська громада Володимира, що перебувала під юрисдикцією магдебурзького права, управлялася міським урядом, який у своїй діяльності поєднував адміністративні й судові функції. До складу уряду входили війт з бурмистрами, радцями і лавниками. До кола управлінців містом входили також «старі радці» й цехмістри.1569 р. міській уряд Володимира, який очолював війт, складався із чотирьох радців, один з яких виконував функції бурмистра, одного радці «старої ради», дванадцяти лавників і міського писаря. Вочевидь не існувало поділу міських влад на війтівсько–лавничу і бурмистрівсько–радецьку частини. Конфлікти війтів з міською громадою, з одного боку засвідчували певний рівень правової культури володимирських міщан, з іншого – поширення практики зловживання війтами своєю владою і грубе порушення ними норм магдебурзького права і традицій місцевого самоврядування.

Список використаних джерел

1. Атаманенко В. Описово–статистичні джерела до історії населення Володимира другої половини XVI – першої половини XVII ст. // Минуле і сучасне Волині і Полісся. Наук. зб. Вип.55. Упоряд. А. Силюк, В. Пикалюк. – Луцьк, 2015. – С.95–106.

2. Заяць А. Є. Інститут війтівства в містах Волині XVI – першій половині XVII ст. / А. Є. Заяць // Центральна і Східна Європа в XV–XVIII ст.: питання соціально–економічної та політичної історії. До 100–річчя від дня народж. проф. Д. Похилевича / за ред. Л. Зашкільняка, М. Крикуна. – Львів: Львів. нац. ун–т ім. І. Франка, 1998. – С.106–112.

3. Старченко Н. П. Конфлікт у Володимирі 1566 р.: варіант мікроісторичного прочитання / Н. П. Старченко // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2003. – Вип.3. – С.65–98.

4. Архив Юго–Западной России, издаваемый Временной комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал–губернаторе (далі – АЮЗР). Ч.V. Т.1: Акты о городах (1432–1798). – Киев: Университет. тип., 1869. – 636 с.

5. Lietuvos Metrika. Kn. Nr. 4 (1479–1491): Užrašymų, knyga 4 / parengė L. Anužytė. – Vilnius, 2004. – 288 p.

6. Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою Археографическою комиссиею. Т. XXVII: Литовская Метрика. Отд. 1. Ч.1. Книга записей. Т.1 / ред. И. И. Лаппо. – СПб.: [б. и.], 1910. – 1074 с.

7. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археограическою комиссиею. Т.II. 1599–1637. – СПб.: Тип. Эдуарда Праца 1865. – 303 с.

8. Kuraś S. Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi Małopolskich XIV−XV wieku / S. Kuraś. – Wrocław: Zakl. Narod. im. Ossolińskich, 1971. – 210 s.

9. Макароў М. Дз. Местскія ўлады Полацка (1580–1772 гг.): арганизацыя, персанальны склад / М. Дз. Макароў. – Смаленск: Інбелкульт, 2014. – 198 с.

10. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.25. Луцький ґродський суд. 1558–1790 рр. – Оп.1. – Спр.8. Луцька ґродська записова, поточна і декретова книга 1566 р. 10 січн. – 29 грудн. 1566. – 509 арк.

11. Там само. – Ф.28. Володимирський ґродський суд. 1566–1756 рр. – Оп.1. – Спр.1. Володимирська ґродська записова і поточна книга 1566 р. – 129 арк.

12. Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни: в 2 т. / под ред. Н. Д. Иванишева. Т.1. – Киев: Литотипогр. завед. И. К. Вальнера, 1849. – 402 с.

13. АЮЗР. – Ч. VIII. Т.6: Акты о землевладении в Юго–Западной России XV–XVIII вв. – Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1911. – 624 с.

14. Кравченко В. В. Ратуша у самоврядному житті громади міста Володимира в кінці XVI століття // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип.13/14. – Київ: Укр. письм, 2009. – С.417–456.

15. ЦДІАК України. – Ф.28. Володимирський ґродський суд. 1566–1756 рр. – Оп.1. – Спр.4. Володимирська ґродська записова і поточна книга 1569 р. – 309 арк.

References

1. Atamanenko V. Opysovo–statystychni dzherela do istorii' naselennja Volodymyra drugoi' polovyny XVI – pershoi' polovyny XVII st. // Mynule i suchasne Volyni i Polissja. Nauk. zb. Vyp.55. Uporjad. A. Syljuk, V. Pykaljuk. – Luc'k, 2015. – S.95–106.

2. Zajac' A. Je. Instytut vijtivstva v mistah Volyni XVI – pershij polovyni XVII st. / A. Je. Zajac' // Central'na i Shidna Jevropa v XV−XVIII st.: pytannja social'no–ekonomichnoi' ta politychnoi' istorii'. Do 100–richchja vid dnja narodzh. prof. D. Pohylevycha / za red. L. Zashkil'njaka, M. Krykuna. – L'viv: L'viv. nac. un–t im. I. Franka, 1998. – S.106–112.

3. Starchenko N. P. Konflikt u Volodymyri 1566 r.: variant mikroistorychnogo prochytannja / N. P. Starchenko // Socium. Al'manah social'noi' istorii'. – 2003. – Vyp.3. – S.65–98.

4. Arhiv Jugo–Zapadnoj Rossii, izdavaemyj Vremennoj komissieju dlja razbora drevnih aktov, uchrezhdennoj pri Kievskom, Podol'skom i Volynskom general–gubernatore (dali – AJuZR). Ch.V. T.1: Akty o gorodah (1432–1798). – Kiev: Universitet. tip., 1869. – 636 s.

5. Lietuvos Metrika. Kn. Nr. 4 (1479–1491): Užrašymų, knyga 4 / parengė L. Anužytė. – Vilnius, 2004. – 288 p.

6. Russkaja istoricheskaja biblioteka, izdavaemaja Imperatorskoju Arheograficheskoju komissieju. T. XXVII: Litovskaja Metrika. Otd. 1. Ch.1. Kniga zapisej. T.1 / red. I. I. Lappo. – SPb.: [b. i.], 1910. – 1074 s.

7. Akty, otnosjashhiesja k istorii Juzhnoj i Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdannye arheogracheskoju komissieju. T.II. 1599–1637. – SPb.: Tip. Jeduarda Praca 1865. – 303 s.

8. Kuraś S. Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi Małopolskich XIV−XV wieku / S. Kuraś. – Wrocław: Zakl. Narod. im. Ossolińskich, 1971. – 210 s.

9. Makaroў M. Dz. Mestskija ўlady Polacka (1580–1772 gg.): arganizacyja, persanal'ny sklad / M. Dz. Makaroў. – Smalensk: Inbelkul't, 2014. – 198 s.

10. Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrai'ny, m. Kyi'v (dali – CDIAK Ukrai'ny). – F.25. Luc'kyj g'rods'kyj sud. 1558–1790 rr. – Op.1. – Spr.8. Luc'ka grods'ka zapysova, potochna i dekretova knyga 1566 r. 10 sichn. – 29 grudn. 1566. – 509 ark.

11. Tam samo. – F.28. Volodymyrs'kyj g'rods'kyj sud. 1566–1756 rr. – Op.1. – Spr.1. Volodymyrs'ka g'rods'ka zapysova i potochna knyga 1566 r. – 129 ark.

12. Zhizn' knjazja Andreja Mihajlovicha Kurbskogo v Litve i na Volyni: v 2 t. / pod red. N. D. Ivanisheva. T.1. – Kiev: Litotipogr. zaved. I. K. Val'nera, 1849. – 402 s.

13. AJuZR. – Ch. VIII. T.6: Akty o zemlevladenii v Jugo–Zapadnoj Rossii XV–XVIII vv. – Kiev: Tip. S. V. Kul'zhenko, 1911. – 624 s.

14. Kravchenko V. V. Ratusha u samovrjadnomu zhytti gromady mista Volodymyra v kinci XVI stolittja // Ukrai'ns'kyj arheografichnyj shhorichnyk. Nova serija. Vyp.13/14. – Kyi'v: Ukr. pys'm, 2009. – S.417–456.

15. CDIAK Ukrai'ny. – F.28. Volodymyrs'kyj grods'kyj sud. 1566–1756 rr. – Op.1. – Spr.4. Volodymyrs'ka g'rods'ka zapysova i potochna knyga 1569 r. – 309 ark.

Bortnikova A., *candidate of historical sciences, Associate Professor of the World history department of Lesya Ukrainka Eastern–European National University (Ukraine, Lutsk), allabortnikova@icloud.com*

Administration in the Grand–Ducal city of Volodymyr on the Magdeburg Law (by the end of the 60ies of the 16 century)

The legal base and structure of the Volodymyr city local authorities, operating on the principles of the Magdeburg Law in the period up to the Union of Lublin in 1569, have been investigated. An analysis of a number of privileges of the Grand Duke of Lithuania on the Magdeburg Law to the city of Vladimir and for the possession of the Vladimir and Litovician institutions of Vogt has been carried out. The powers of the members of the city government: Vogt, Landvogt, legal advisers and Lavnyks, (members of the city's court), the order of their election, the quantitative composition, the nature of the relationship and subordination between them have been considered. The attention has been emphasized to the institution of Vogt as one of the main ones in the administration of the city, the role of Vogt in the implementation of administrative and judicial functions, the nature of abuses and typical cases of excess of power by him. The role of the Volodymyr burghers of the Magdeburg jurisdiction in the exercise of self–government and supervision over local government officials has been certified.

Keywords: *Grand Duchy of Lithuania, Volodymyr city, local self–government, the Magdeburg law, city court, council, lava.*

* * *

УДК 32:332

Артішевський А. Е.,
аспірант кафедри політології та державного управління історичного факультету, Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки (Україна, Луцьк), edward_a@bigmir.net

Корупція в органах державної влади як чинник делігітимації політичної влади

Корупція як чинник реалізації процесу делегітимності політичної влади в умовах системного конфлікту, розглядаються основні її типологічні характеристики, аналізується роль громадянського суспільства, в контексті опозиційних сил еволюції що стає основою позасистемної опозиції. Делегітимність влади – це неприйняття її суспільством як найбільш не відповідної вимогам та викликам суспільно–політичної реальності. Делигітимація випливає з переконання, що політична влада не адекватно репрезентує суспільні інтереси та цінності в наявній суспільно–політичній ситуації.

Ключові слова: *делегітимація, корупція кадрова криза, суверенітет, влада, винагорода.*

Економіст Я. І. Кузьмінов в статті «Говоримо – влада, маємо на увазі – корупція» виділяє корупцію у вузькому сенсі (нехтування посадовими обов'язками заради матеріальної винагороди) і широкому сенсі (використання службового становища в приватних інтересах – «приватизація держави»). Також дослідник виділяє «корупцію знизу» (з боку громадян, сімей і підприємств), «корупцію зверху» (з боку політичної влади в державі) і «корупцію ззовні» (з боку представників транснаціональних корпорацій) [1].

Існують серйозні проблеми в Україні з реалізацією законодавства про боротьбу з корупцію. Низька ефективність антикорупційного законодавства, складається з таких чинників як недотримання законів України

чиновниками, оскільки це закон про правомірність їхньої діяльності. Крім того, очевидна слабкість і декларативність права. Щорічно в країні складається більше 10 тисяч адміністративних протоколів про хабарництво, заводиться до 5 тисяч кримінальних справ. Однак усі вони стосуються дрібних і середніх службовців. Причина криза кадрової політики. І тут постає питання щодо мотивації з боку держави. Найперше, принципи відбору кандидатів на посади державних чиновників потребують зміни умов відбору за наявністю професійної компетенції та психологічними рисами свого сумління, які готові чесно та ефективно працювати в органах державної влади на виконання функцій держави. Посади розподіляються за принципом політичних квот, а рівень їх заробітних плат передбачає не наявність професійної компетенції, а готовність та уміння функціонувати в корупційній системі координат. Відповідно для лигімації політичної влади необхідна конструктивна реформа державної служби. На думку політолога Л. В. Гевелінга корупція виділяє три форми влади, що базуються на корупції: клептократія (використання владних повноважень для швидкого самозбагачення і зміцнення ключових позицій в суспільстві), лутократія (використання «негативної економіки» як засобу створення зручної для себе форми організації влади) і плутократія. Остання являє собою повний синтез влади і багатства, комбінацію клептократії і лутократії. Корупція ділиться за формами одержуваної корупціонерами вигоди на «тверду» і «м'яку». Перша є класичним видом корупції, що включає в себе матеріальну вигоду (хабарництво). Друга – специфічні види корупції, засновані на основі нематеріальної вигоди: фаворитизм, непотизм (кумівство), кронізм (Протекціонізм, заснований на дружбі), лобізм [2, с. 72]. Корупція системне явище, яке руйнує державу. У широкому сенсі корупція – це тотальна руйнація принципів державності, держави й суспільства загалом. Комплексним аргументом, що характеризує негативний вплив корупції на розвиток суспільства, його економіку й добробут населення, залишається показник ВВП на жителя. Політична корупція, на думку професора В. В. Лунеева – це «корупційні (або пов'язані з корупцією) форми політичної боротьби правлячих або опозиційних еліт, партій, груп і окремих осіб за владу, З метою її захоплення або узурпування, а також проти політичних конкурентів. Деяким її видам притаманні корупційні діяння проти конституційних прав і свобод людини і громадянина, проти основ державного ладу і державної влади» [3, с. 25]. Дослідження переконливо доводить: чим вищий рівень сприйняття корупції, тим гірший показник ВВП на жителя. Найбільш характерна ця ситуація стосовно України. Корупція впливає на основні чинники розвитку економіки, що видно з порівняння індексів економічної свободи та легкості ведення бізнесу. Чим вищий у країнах ступінь схильності до хабарництва, тим гірший індекс економічної свободи та легкості ведення бізнесу. Україна тут перебуває на останніх позиціях. Одна з головних загроз корупції полягає в тому, що вона здатна звести нанівець будь–які реформи. Не випадково реформи Ф. Рузвельта в СІЛА, у країнах Південно–Східної Азії та Скандинавії супроводжувалися радикальним викоріненням хабарництва. Без його подолання неможливий успіх у всіх інших напрямах реформ. Тут найбільш показовим є досвід Сінгапуру, де прем'єр–міністр Лі Куан Ю дуже ефективно поєднав реформи й боротьбу з корупцією. Україна опинилася серед держав, де зазначені проблеми й ризики корупційної руйнації суспільства проявилися чи не найгостріше. Всупереч палким обіцянкам різних влад приборкати корупцію і прискорити реформи, ситуація лише погіршувалася. Початком боротьби з хабарництвом в Україні можна вважати 1995 р. У жовтні того ж року було прийнято спеціальний Закон «Про боротьбу із корупцією». Однак документ виявився недієвим. Це було офіційно визнано в Указі президента від 10 квітня 1997 р., яким було затверджено «Національну програму боротьби із корупцією» на 1998–2005 роки. З цих питань було прийнято ще близько 70 нормативних актів. Однак їх ухвалення істотно не вплинуло на зниження корупції у країні. Крім того, було підписано низку міжнародних договорів у сфері протидії з корупцією. Зокрема в 2006 р. Україна ратифікувала Конвенцію ООН проти корупції. Це зумовило необхідність приведення законодавства України у відповідність до вимог міжнародних угод. Для цього розробили й прийняли антикорупційний пакет законів. Які мали набрати чинності з 1 січня 2010 р., однак депутати весь час відкладали дату їх запровадження. У дисертаційній роботі «Політична корупція як форма тіньової влади» кандидата політичних наук Д. А. Заранія наводиться визначення політичної корупції в широкому сенсі – «це прямий або опосередкований взаємозв'язок між інститутами, чиновниками державної влади та населенням,. в основі якої – незаконне, аморальне використання уповноваженою державною особою посадових повноважень з корисливою метою» [4, с. 14]. Зрештою, антикорупційний пакет набув чинності в січні 2011 р., але діяв усього п'ять днів і був скасований. Країна фактично залишалася без антикорупційного права до 1 липня 2011 р., коли набув чинності Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції». Однак введення його найбільш принципових положень знову перенесли на 2012 р. Тому за рейтингом сприйняття корупції Україна опинилася на 152 місці з 183 країн світу. Але й після цього реалізація антикорупційного законодавства всіляко гальмувалася, а ситуація з хабарництвом ускладнювалася. Як наслідок, у 2015 р. за показником сприйняття корупції Україна посіла 130 місце серед 183 країн світу. Це один з найгірших показників серед країн СНД і набагато гірший, ніж у країнах ЦСЄ. Водночас країни Балтії і Грузія вийшли в лідери щодо протидії корупції на пострадянському просторі. Навіть країни, які утворилися на теренах Югославії і пережили балканську війну, перебувають на кращих позиціях. В Україні тим часом продовжувалося зволікання з протидією корупції. Так, Україна зайняла 130 місце, в рейтингу в 2015 року. Показова оцінка масштабів корупції в Україні її ж громадянами. Так, 63,8% опитаних вважають, що хабарництво дуже поширене, ще 21,7% – просто розповсюджене, а 59% визнають боротьбу з корупцією неефективною. За дослідженням світового банку, результативність роботи влади в Україні з протидії чи стримування корупції оцінена лише на 17 балів зі 100 можливих. До речі, найвищі 100 балів отримали Фінляндія і Сінгапур. За ними йдуть США та Німеччина – по 93 бала. Серед країн

ЄС лідирують Польща, Словенія, Грузія та Естонія – 80 балів. Негативну оцінку боротьбі з хабарництвом дають і громадяни України. Переважна більшість опитаних зазначили, що самі закони неспроможні ефективно протистояти цьому порочному явищу. Потрібна дієва робота влади. Водночас лише 7% респондентів погодилися, що є певні зрушення на краще. Ще більш критичні оцінки корупційної ситуації в Україні з боку бізнесу. За даними Американської торгової палати практично всі опитані компанії вважають корупцію поширеним явищем в Україні. Переважна більшість з них стикалася з нею під час ведення бізнесу. Певним успіхом у протидії корупції респонденти назвали створення патрульної поліції й дерегуляцію процедур. Але половина корпорацій констатували відсутність яких–небудь істотних успіхів. Також 35% компаній вважають, що новостворені антикорупційні органи найближчим часом не будуть ефективними в боротьбі з корупцією Однією з основних причин такої слабкої протидії хабарництву, навіть за наявності законодавчої і нормативно–правової бази, вважається високий рівень політичної та владної корупції. Серед пріоритетних сфер суспільної діяльності найбільш корумпованими залишаються якраз вищі рівні політичної системи – державні, управлінські, судові, правоохоронні, податкові та інші органи, а також політичні партії. Більшість дослідників поділяють політичну корупцію в широкому сенсі на безпосередньо політичну (елітарну) корупція і корупцію посадових осіб. Так, І. Амундсен виділяє два види корупції: політичну і бюрократичну. На його думку, політична корупція включає в себе суб'єктів політики, які приймають рішення. Політична корупція має місце в вищих ешелонах влади, при прийнятті політичних рішень, в той час як бюрократична корупція проявляється при втіленні політичних рішень в життя [5, p. 3]. У дисертаційному дослідженні «Організація протидії корупції в органах державної влади (зарубіжний досвід)» головними відмінностями корупції посадових осіб від політичної корупції є: 1) за програмними цілями («Корупція посадових осіб передбачає використання ними вже наявної у них владних повноважень з метою особистого збагачення. Вона не пов'язана з політичною боротьбою за владу»);за суб'єктним складом учасників корупційних відносин («У політичній корупції основним суб'єктом виступає політична еліта, до якої відносять людей, що займають високе суспільне становище. У корупції посадових осіб – самі посадові особи, тобто особи, які здійснюють функції представника влади або виконують організаційно–разпорядчі, адміністративно–господарські функції в державних органах, органах місцевого самоврядування Коло посадових осіб ширше кола осіб, що відносяться до політичної еліти»). На думку В. Д. Андріанова корупція в вищих ешелонах влади це окремий вид корупції, який за своєю формою представляє делігімацию «корупційний скандал щодо перших осіб держави». Виходячи з представленого вище початкового розуміння політичної корупції як протиправного фінансування передвиборних кампаній, можна припустити, що політична корупція у вузькому сенсі – це корупція в органах законодавчої влади, корупція посадових осіб – корупція в органах виконавчої та судової влади. Більше третини громадян розцінює корупцію у цих структурах як суцільну, а майже половина, як поширену. Найбільше корупція розрослася в тих сферах, які самі повинні боротися з нею. Такий висновок підтверджується більш персоніфікованим підходом до поширеності корупції. Так, перше місце тут посідає Верховна Рада. Громадяни вважають, що якраз у парламенті хабарництво й пустило найглибше коріння. Основну відповідальність за неефективну боротьбу з корупцією люди покладають на президента, на другому місці фігурує Верховна Рада, на третьому – правоохоронні органи й на четвертому – уряд. Характерно, що опитані визнають відповідальними в протидії корупції й простих громадян. Причому свою роль вони вважають навіть важливішою, ніж судів і фіскальних структур, а також місцевих органів влади. Еволюція класичного підходу в неокласичний також пов'язана зі зміною уявлень про корупцію–спочатку вона сприймалася як зловживання з точки зору норм моралі, потім–як зловживання з позиції правових норм. Питання про важливу функціональну роль корупції – явища, що існує з давніх часів і закріпилося в суспільній свідомості населення ряду країн як належне, піднімається ще з кінця XIX століття. З тих пір з'явилося кілька теорій позитивного впливу корупції, неодмінного атрибута державної влади, на економічний і політичний розвиток суспільства. Велика частина з них представлена в рамках функціонального підходу до вивчення корупції. Основоположником даного напрямку більшість дослідників вважає М. Вебера. У роботі «Політика як покликання і професія» він приходить до висновку, що корупція може бути корисна в тих випадках, коли вона зміцнює Владу правлячої еліти. При цьому дії еліти повинні бути спрямовані на модернізацію суспільства та швидке проведення реформ [6, с. 722]. Надалі в рамках функціонального підходу виділилося два напрямки. Частина дослідників, серед яких значаться С. Хантінгтон, Я. Тарковський вважають, що корупція з'являється на певному історичному етапі (наприклад, під час трансформаційних перетворень та модернізації), відіграє особливу роль у розвитку держави, виконають ряд функцій, в тому числі позитивних, а після зникає. Інші прихильники функціонального підходу (Р. Мертон, Г. Мюрдаль та ін.) Дотримувалися більш стриману позицію. На їхню думку, корупція при певних ситуаціях могла бути функціонально необхідної (про це свідчив досвід деяких країн щодо застосування корупційних практик для відновлення нормального функціонування суспільства), проте в довгостроковій перспективі вплив корупції на життя суспільства негативне [7, p. 7] Прихильники інституціонального підходу до вивчення корупції (Х. Абуева, Д. Бейлі, К. Лейес, Н. Лефф) визнають, що «корупція є природним феноменом, що виявляється в перехідні періоди розвитку суспільства, при зміні норм його функціонування і відсутності консенсусу в ньому, а також своєрідним посередником, об'єднуючим привілейовані і знедолені прошарки суспільства в період суспільних перетворень» [8, с. 23]. Інституційний підхід до вивчення корупції набув популярності у дослідників. Суть його відображена в роботі Л. М. Тимофєєва «Інституційна корупція: нариси історії». Функціональний і інституційний підходи до вивчення корупції мають ряд спільних позицій. Наприклад, популярна серед функціоналістів в 1950–1970–і рр. Гіпотеза про позитивний вплив корупції на

політичний та економічний розвиток підтримувалася низкою институционалистів (наприклад, Н. Леффом [9, p. 8–14], Д. Бэйли [10, p. 719–732], С. Андрески [11, p. 92–109]), хоча за наступні 15–20 років ця гіпотеза була спростована. Н. Лефф і С. Хантінгтон вважали, що корупція може «розганяти» економіку на перших порах, в той час як А. Шлейфер і Р. Вишний стверджували, що корупція навіть на перших етапах знижує темпи економічного розвитку [12, с. 599–617]. Економічний підхід розглядає корупцію як економічне явище, не зважаючи на моральний бік проблеми. У дослідницькій середовищі він отримав назву неоліберального підходу. Його прихильники (В. Клевер, П. Мауро, С. Роуз–Аккерман та ін.) Вивчають корупцію як інструмент раціоналізації господарської діяльності, природне прагнення до вилучення максимально можливого прибутку (це стосується як державного управління, так і приватних осіб). Так, на думку відомого експерта в області політичної корупції С. Роуз–Аккерман, «економіка – дієвий інструмент аналізу корупції. Культурні відмінності та мораль додають свої нюанси і зокрема, проте для розуміння того, де спокуса корупції є найбільш відчутним і де вона має найбільший вплив, необхідний загальний економічний підхід [13, с. 9]. Іншим напрямком неоліберального підходу є теорія спонукальний мотив до корупції. Її сенс полягає в тому, що «будь–яке законодавство або обмеження, що вводить ринок навпаки» створить практично у всіх учасників спонукальні мотиви до порушення закону і, швидше за все, приведе до зростання злочинності і корупції в лавах урядовців. Таким чином, одна з причин, за якими суспільства серйозно вражені корупцією держапарату, полягає в тому, що майже всі підприємці мають спонукальні мотиви до порушення закону, при цьому майже ні у кого не виникає стимулу повідомляти про такі порушення владу» [14, с.401]. Одним з найбільш відомих прихильників цього напряму неоліберального підходу є М. Олсон. Міжнародний досвід показує, що вищою фазою утвердження монополій в економіці виступає олігархізація. Але якщо в міжнаціональній практиці цей процес тривав століття, то в Україні відбувся за десятиліття. Водночас в багатьох розвинених країнах цього або не сталось, або вони вже позбулись цього. У 2013 р. журнал «Forbes» опублікував дані про рейтинг країн, у яких працюють найбільші компанії. У ньому Україна вийшла в абсолютні лідери серед 100 країн. Так, співвідношення капіталу найпотужнішої компанії до ВВП в Україні становило 9,6%. Такої гігантоманії у відносному вимірі до ВВП не було в жодній розвиненій країні, де великий бізнес має давню історію. Немає такої ситуації і в країнах, де великий бізнес стартував разом з українським.

Список використаних джерел

1. Кузьмінов Я. І. Говоримо – влада, вважаємо – корупція / Я. І. Кузьмінов // Московські новини. – 1999. – 23 листопада. – №45.
2. Державна політика протидії корупцій і тіньової економіки: монографія в 2–х томах / Сулакшин С. С., Максимов С. В., Ахметзянова І. Р.; під ред. Сулакшина С. С. – М.: Научный эксперт, 2009.
3. Лунеев В. В. Коррупция – политические, экономические, организационные и правовые проблемы. – М.: Юрист, 2008.
4. Зарандия Д. А. Політична корупція як форма тіньової влади: дис. канд. політ. наук.
5. Amundsen I. Political Corruption: An Introduction to the Issues. Working Paper. – Bergen: Chr. Michelsen Institute, 1999.
6. Вебер М. Політика як покликання і професія / Вебер М.
7. Merton Robert K. Social Theory and Social Structure. – New York: Free Press, 1957.
8. Токарев Б. Б. Социально–философское осмысление феномена коррупция. Дисс. канд. филос. наук. – М., 2011.
9. Leff Nathaniel. Economic Development Through Bureaucratic Corruption / Nathaniel Leff // American Behavioral Scientist. – 1964. – №7. – P.8–14.
10. Bayley David. The Effects of Corruption in a Developing Nation // The Western Political Quarterly 19. – 1966. – P.719–732.
11. Andreski Stanislav. «Kleptocracy: or, Corruption as a System of Government» in StanislavAndreski, ed., The African Predicament: A Study in the Pathology of Modernization. – London: Michael Joseph, 1968.
12. Shleifer Andrei and Vishny Robert. 1993. «Corruption» // Quarterly Journal of Economics, 108.
13. Роуз–Аккерман С. Корупція і держава. Причини, слідства, реформи. – М., 2003.
14. Олсон М. Піднесення і занепад народів: Економічне зростання, стагфляція, соціальний склероз.

References

1. Kuz'minov Ja. I. Govorymo – vlada, vvazhajemo – korupcija / Ja. I. Kuz'minov // Moskovs'ki novyny. – 1999. – 23 lystopada. – №45.
2. Derzhavna polityka protydii' korupcij i tin'ovoi' ekonomiky: monografija v 2–h tomah / Sulakshyn S. S., Maksymov S. V., Ahmetzjanova I. R.; pid red. Sulakshyna S. S. – M.: Nauchnyj jekspert, 2009.
3. Luneev V. V. Korrupcija – politicheskie, jekonomicheskie, organizacionnye i pravovye problemy. – M.: Jurist, 2008.
4. Zarandyja D. A. Politychna korupcija jak forma tin'ovoi' vlady: dys. kand. polit. nauk.
5. Amundsen I. Political Corruption: An Introduction to the Issues. Working Paper. – Bergen: Chr. Michelsen Institute, 1999.
6. Veber M. Polityka jak poklykannja i profesija / Veber M.
7. Merton Robert K. Social Theory and Social Structure. – New York: Free Press, 1957.
8. Tokarev B. B. Social'no–filosofskoe osmyslenie fenomena korrupcija. Diss. kand. filos. nauk. – M., 2011.
9. Leff Nathaniel. Economic Development Through Bureaucratic Corruption / Nathaniel Leff // American Behavioral Scientist. – 1964. – №7. – P.8–14.
10. Bayley David. The Effects of Corruption in a Developing Nation // The Western Political Quarterly 19. – 1966. – P.719–732.
11. Andreski Stanislav. «Kleptocracy: or, Corruption as a System of Government» in StanislavAndreski, ed., The African Predicament: A Study in the Pathology of Modernization. – London: Michael Joseph, 1968.
12. Shleifer Andrei and Vishny Robert. 1993. «Corruption» // Quarterly Journal of Economics, 108.
13. Rouz–Akkerman S. Korupcija i derzhava. Prychyny, slidstva, reformy. – M., 2003.
14. Olson M. Pidnesennja i zanepad narodiv: Ekonomichne zrostannja, stagfljacija, social'nyj skleroz.

Artishevsky A. E., *post–graduate student of the Department of Political Science and Public Administration of the Faculty of History, Lesia Ukrainka Eastern European National University (Ukraine, Lutsk), edward_a@bigmir.net*

Corruption in public authorities as a factor in the delegitimacy of political power

In the article corruption as a factor of realization of the delegitimacy process of political power in conditions of systemic conflict, its main typological characteristics are considered, the role of civil society is analyzed, in the context of the opposition forces of evolution, which becomes the basis of the non–system opposition. The delicacy of power is its rejection by society as the most not relevant to requirements and challenges of socio–political reality.

The delegitimacy stems from the conviction that political power does not adequately represent social interests and values in the current socio–political situation.

Keywords: *delegation, corruption, human resources crisis, sovereignty, power, reward.*

* * *

УДК 061.327(045)

Бебик В. М.,
доктор політичних наук, професор, голова правління, Всеукраїнська асоціація політичних наук (Україна, Київ), v.bebyk.cathedra@ukr.net

М'якушко Н. С.,
директор, Полтавський інститут економіки і права, Університет «Україна» (Україна, Полтава), v.bebyk.cathedra@ukr.net

Соціально–політичні аспекти формування інформаційного суспільства України

Формування інформаційного суспільства потребує досліджень базових категорій глобальної інформаційно–комунікаційної сфери: інформаційної сфери, інформаційної влади, інформаційних комунікацій, принципів і функцій інформаційних комунікацій, способів інформаційних комунікацій, функцій засобів масових комунікацій.

Інформаційне суспільство активно впливає на політичну, економічну та соціальну сферу суспільства. Соціальна інформація може передаватися через засоби масової інформації, соціальні інститути, неформальні комунікації.

Сучасне інформаційне суспільство України характеризується формуванням ліберальної інформаційної моделі. Вона має свої переваги і недоліки. В умовах війни Росії проти України потрібно здійснювати захист інформаційного суспільства України проти агресора.

Ключові слова: *інформаційне суспільство, глобалізація, інфо–глобалістика, інформаційна політика, соціальна політика, соціальні комунікації.*

Особливості формування національного інформаційного суспільства України потрібно розглядати в контексті формування глобального інформаційного суспільства та тенденцій глобального розвитку [3; 5], які досліджуються в рамках **інфо–глобалістики** – науки, що вивчає інформаційні структури, інформаційні відносини, інформаційну свідомість та інформаційну діяльність в умовах формування глобального інформаційного суспільства [3].

Варто зауважити, що саме поняття «інформаційного суспільства» було введено в науковий обіг наприкінці 60–х років XX ст. такими вченими, як Юдзіро Хаяші, Фріц Махлуп, Тадао Умесао, Деніел Белл та ін. [3].

Сутність цього поняття полягає в твердженні, що людська цивілізація після аграрної та індустріальної стадії переходить в інформаційну стадію, коли інформаційні ресурси стають більш важливими, ніж матеріальні ресурси [1].

Суб'єктами інфо–комунікаційної діяльності в інформаційному суспільстві виокремлюють:

– мас–медіа: супутникові, ефірні, кабельні, комп'ютерні та мульти–медіа мережі, друковану, відео та аудіовізуальну електронну пресу, паперові та електронні книги, газети, сайти, блоги;

– суспільних урядових (органи влади) і неурядових (громадські) організацій та установ;

– лідерів громадської думки (формальних і неформальних) [1].

Мас–медіа в інформаційному суспільстві є невід'ємною складовою механізму функціонування демократії, її морально–ціннісних і нормативно–правових засад, які дозволяють людині вийти за межі її особистого соціального досвіду і включитися до процесів соціально–політичної та іншої діяльності [5].

Важливим атрибутом інформаційного суспільства є також інфо–комунікаційні можливості суспільних структур: урядових та неурядових організацій, політичних партій, суспільних організацій, рухів, груп тиску і т. ін., які використовуються для обміну суспільною інформацією між владою та громадянами, та інфо–комунікаційні можливості лідерів громадської думки.

В інформаційному суспільстві громадська думка формується, насамперед, під впливом мас–медіа, які використовуються політичною і правлячою елітою для переконання громадян у правильності своїх дій і подальшої доцільності свого перебування при владі [1].

В до–інформаційну епоху найважливішими ознаками рівня розвитку держави були загальний рівень розвитку економіки, науки та техніки, рівні розвитку промисловості, аграрного сектору, озброєння, наявність значних територій, людських ресурсів та запасів корисних копалин і т. ін.

З формування глобального інформаційного суспільства на перші позиції вийшли: рівень розвитку інтелектуального капіталу суспільства та інформаційно–комунікаційних технологій, їх частка в національному валовому внутрішньому продуктові (ВВП) на душу населення та ін.

Глобальне інформаційне суспільство кардинально змінює політичну, економічну, правову, соціальну, культурно–масову, науково–технічну інформацію на їх нові види, об'єднує останні в глобальні інформаційні потоки і мережі, які інтенсифікують процеси соціальної комунікації в суспільстві, перетворюючи, зокрема, політичну комунікацію на спосіб існування самої політики [2].

Глобальне інформаційне суспільство створює об'єктивні умови для демократичного контролю громадян за діяльністю органів влади, забезпечення симетричної комунікації між владою і громадянами, гарантування участі громадян в процесах соціального.

З теоретичної точки зору, українська модель інформаційного суспільства, яка почала формуватися на сучасному етапі українського державотворення, в основному відповідала світовим демократичним стандартам [2].

Проте, після проголошення незалежності України її владою була зроблена серйозна стратегічна помилка, пов'язана зі зменшенням впливу держави на національний інформаційний простір, що зіграло свою негативну роль під час вторгнення Росії в Україну в 2014 році.

Після відновлення української державності в Україні було надмірно лібералізувано інформаційний простір, безконтрольно приватизовані практично всі державні теле і радіо станції, редакції газет і журналів, в той час, як країни ЄС та Китай захищали свою національну культуру і свій інформаційний простір від надмірних впливів із–за кордону.

Як стверджують вчені, ідеологія інформаційного суспільства характеризується: першістю інформації серед інших ресурсів; домінуванням інформаційного сектора в економіці; перетворенням інформації, знань та кваліфікації людиней в провідні чинники влади та управління [3].

Запровадження нових інформаційно–комунікаційних технологій та мульти–медіа платформ змінило не тільки особливості продукування, «упаковки» та трансляції інформації, але й сприйняття її суспільною свідомістю.

Важливим елементом формування інформаційного суспільства є також запровадження інформаційно–

комунікаційних технологій у сфері надання соціальних послуг населенню, здійснення соціальних електронних платежів, інформування громадян про ухвалені законодавчі акти та дії уряду, що покращує зв'язок між державою та структурами національного громадянського суспільства.

Слід зазначити, що формування національного інформаційного простору України здійснюється в умовах недостатньо сильної держави, олігархізованих українських мас–медіа та потужних зарубіжних інформаційних впливів, насамперед, з боку російського агресора.

На думку О. Панфілова, професора Державного університету Ілії (Грузія), потрібно, щоб українські журналісти краще знали іноземні мови і не користувалися російськими джерелами інформації, які є неправдивими і такими, що використовуються для інформаційної війни проти України [4].

В умовах формування глобального інформаційного суспільства та його національних моделей кардинально змінилися технології продукування, обробки і трансляції інформації, структура національного медіа–простору, змінилися вимоги до журналістики.

Українські дослідники впевнені, що в умовах формування національного інформаційного суспільства, створення потужних мульти–медіа платформ з симетричною соціальною комунікацією і запровадження on–line журналістики потрібно вивчати досвід інших країн.

Як констатує український політолог Є. Макаренко, у Франції для журналістів фактично відмінили всі закони, що регулюють інформаційну діяльність. А громадський контроль в кожній редакції газети чи телебачення здійснює спостерігач від громади. І якщо громаду не влаштовує інформаційна політика редакції ЗМІ, громада може подати до суду [4].

В цілому слід відзначити, що французька модель інформаційного суспільства може бути корисною для України, оскільки характеризується наявністю потужних державних мас–медіа, які захищають національні інтереси, і, водночас, широкими правами громадськості, які є стримуючим демократичним запобіжником дій влади.

З точки зору формування в Україні розвиненого інформаційного та громадянського суспільства, Україні бажано якнайшвидше визначатися з головними ідеологічними пріоритетами побудови національної моделі інформаційного суспільства.

На думку французького дослідника Б. Коста, найбільшою проблемою сучасної України є те, що світова громадська думка розглядає її як поділену країну – країну з двома націями, яка складається з українців і росіян). А потрібно – створити політично інтегровану націю на одних спільних ідеологічних цінностях [4].

Моделі двомовної чи трьохмовної, але політично єдиної нації, є досить поширеними у світовій політичній практиці. Візьмемо, наприклад, досвід Канади, Швейцарії чи Бельгії. Відцентрові етнічні тенденції в цих країнах намагаються компенсувати політичними, економічними та соціальними методами і цей досвід (тією чи іншою мірою) варто дослідити українцям в плані боротьби з сепаратизмом, яка є (як ми бачимо на прикладі Іспанії чи тієї ж самої Бельгії) не лише українським феноменом.

Реальністю є те, що в Україні велика частка людей користується російською мовою, на думку О. Панфілова, поки українська мова не відновить свої позиції в інформаційно–комунікаційній сфері суспільства, потрібно робити українські новини російською мовою [4].

Важливою ідеологічною проблемою в Україні є проблема висвітлення в українських та світових мас–медіа російсько–української війни та фактичної окупації російським фашизмом Криму і Донбасу під прикриттям так званої ідеології та технологій «гібридної війни».

Загально відомо, що Рада Федерації (верхня палата парламенту) Росії в 2014 році проголосувала за введення військ в Україну і таким чином фактично оголосила Україні війну, проте й досі чимало українських мас–медіа продовжують повторювати тези російської пропаганди, що «в Україні триває громадянська війна».

Як справедливо зауважує політолог–міжнародник В. Копійка, події за участю російських військ в Криму і в Донецькому регіоні не є внутрішнім конфліктом і це потрібно доводити як в Україні, так і за її межами. Це – імперіалістична війна Росії проти України [4].

Сучасний досвід українського державотворення показав, що Україна вибрала ліберальну модель формування національного інформаційного суспільства, критично зменшивши роль в цих процесах української держави і фактично віддавши національний інформаційний простір вітчизняним та зарубіжним олігархам, які під час вторгнення російських військ на територію України працювали проти неї.

З урахуванням цього негативного соціального досвіду нам потрібно сформулювати нову концепцію національної безпеки, виокремивши військовий, економічний, політичний та соціальний сектори національної безпеки в контексті формування глобального інформаційного суспільства та національної моделі інформаційного суспільства.

Список використаних джерел

1. Бебик В., Куйбіда В. Депутатська діяльність у системі публічного врядування: навч. посіб. / Валерій Бебик, Василь Куйбіда. – Київ: НАДУ, 2017. – 372 с.

2. Bebyk W. Polityczna prakseologia: teoria, metodologia, praktyka // Panstwo i pravo wobec wspolczesnych wyzwan. Teoria i filozofia panstwa i prava oraz aksjologia democracji i ocrony praw czlowieka. Ksiega jubileuszowa Profesora Jerzego Jaskierni. – Torun, 2012. – S.139–147.

3. Bebyk, Valeriy, 2016. INFO–GLOBALIZATION: INFO–POWER, INFO–DEMOCRACY, INFO–COMMUNICATION. Social and Human Sciences. Polish–Ukrainian scientific journal, 01 (09), P.72–81. – Available at: http://sp–sciences.io.ua/s2304117/bebyk_valeriy_2016._info–globalization_info–power_info–democracy_info–communication._social_and_human_sciences._polish–ukrainian_scientific_journal_01_09_pp._72–81

4. Бебик, Валерій, 2016. Інформаційне суспільство України [Video]. – Available at: https://civilization–ua.io.ua/a1f08bd618f8b46d8c47f68b31029b47

5. Інформаційно–комунікаційна демократія: монографія. / за наук. ред. С. О. Довгого. – С.: Вид. СВС Панасенко І. М., 2015. – 420 с.

References

1. Bebyk V., Kujbida V. Deputats'ka dijal'nist' u systemi publichnogo vrjaduvannja: navch. posib. / Valerij Bebyk, Vasyl' Kujbida. – Kyi'v: NADU, 2017. – 372 s.

2. Bebyk W. Polityczna prakseologia: teoria, metodologia, praktyka // Panstwo i pravo wobec wspolczesnych wyzwan. Teoria i filozofia panstwa i prava oraz aksjologia democracji i ocrony praw czlowieka. Ksiega jubileuszowa Profesora Jerzego Jaskierni. – Torun, 2012. – S.139–147.

3. Bebyk, Valeriy, 2016. INFO–GLOBALIZATION: INFO–POWER, INFO–DEMOCRACY, INFO–COMMUNICATION. Social and Human Sciences. Polish–Ukrainian scientific journal, 01 (09), P.72–81. – Available at: http://sp–sciences.io.ua/s2304117/bebyk_valeriy_2016._info–globalization_info–power_info–democracy_info–communication._social_and_human_sciences._polish–ukrainian_scientific_journal_01_09_pp._72–81

4. Bebyk, Valerij, 2016. Informacijne suspil'stvo Ukrai'ny [Video]. – Available at: https://civilization–ua.io.ua/va1f08bd618f8b46d8c47f68b31029b47

5. Informacijno–komunikacijna demokratija: monografija. / za nauk. red. S. O. Dovgogo. – S.: Vyd. SVS Panasenko I. M., 2015. – 420 s.

***Bebyk V. M.**, doctor of political sciences, professor, chairman of the board, All–Ukrainian Association of Political Sciences (Ukraine, Kyiv), v.bebyk.cathedra@ukr.net*

***Mjakushko N. S.**, director, Poltava Institute of Economics and Law, University «Ukraine» (Ukraine, Poltava), v.bebyk.cathedra@ukr.net*

Socio–political aspects of the formation of the information society of Ukraine

Forming of information society needs researches of base categories of global of informatively–communication sphere: information sphere, information power, information communications, principles and functions of information communications, methods of information communications, functions of facilities of mass communications.

Information society actively influences on the political, economic and social sphere of society. Social information can be passed through mass medias, social institutes, informal communications.

Modern information society of Ukraine is characterized by forming of liberal information model. She has the advantages and defects. In the conditions of war of Russia against Ukraine it is needed to carry out defence of information society of Ukraine against an aggressor.

***Keywords:** information society, globalization, info–globalistic, information politics, social politics, social communications.*

* * *

УДК 327(4:477)

Близняк О. А.,
аспірантка кафедри міжнародних відносин,
Національний університет «Острозька академія»
(Україна, Острог), krasnostaw@ukr.net

Брюссельський саміт Східного партнерства: можливості для України

Аналізується підсумкова декларація Брюссельського саміту. Окреслено коло учасників зустрічі, їх позиції щодо Східного партнерства як особливого виміру Європейської політики сусідства. Простежено важливість консолідації зусиль сторін і просування спільних цінностей, які є запорукою розвитку посилених відносин між ЄС та країнами–партнерами. Визначено, що нинішній саміт продемонстрував зацікавленість ЄС в забезпеченні економічної та політичної стабільності, у зниженні ризиків та сприянні безпеки у регіоні Східного партнерства. Здійснено порівняння окремих аспектів підсумкових декларацій Ризького та Брюссельського самітів. Зроблено висновки щодо перспектив України у контексті рішень Брюссельського саміту. З'ясовано, що Брюссельський саміт Східного партнерства не приніс амбітних рішень для країн–партнерів. Визначено чинники, які впливають на динамічність цієї ініціативи ЄС. Використано системний, порівняльний, діалектичний методи, а також метод аналізу та узагальнення.

***Ключові слова:** ЄС, Брюссель, саміт, підсумкова декларація, країни–партнери, Україна.*

Традиційно кожні два роки в рамках ініціативи ЄС – Східне партнерство відбуваються саміти. Під час таких зустрічей на найвищому рівні обговорюють найнагальніші проблеми, визначають перспективи подальшого розвитку відносин ЄС з країнами–партнерами та приймають спільні рішення. Результати роботи саміту закріплюють у офіційному документі – підсумковій декларації.

Для України такого роду документи є особливо важливими, оскільки у них відображаються проблеми і перспективи міждержавних відносин. В контексті євроінтеграційних прагнень українців аналіз рішень ЄС зберігають перманентну актуальність.

За час існування Східного партнерства було схвалено і оприлюднено декларації Празького, Варшавського, Вільнюського, Ризького та Брюссельського самітів. Чотири перших офіційних заключних документи вже неодноразово ставали предметом детального аналізу широкого кола науковців. Серед зацікавлених цією проблематикою зарубіжних вчених можна виділити Т. Стемпневського, М. Машкевича, Д. Мільчарека, О. Барбурську, А. Чернову. Значний внесок у вивчення особливостей ЄС та Східного партнерства зокрема, зробили такі вітчизняні науковці В. Манжола, В. Копійка, Т. Сидорук, О. Шаповалова, О. Добржанська, та ін. Власне, підсумкова декларація до саміту у Брюсселі ще не достатньо досліджена українськими фахівцями. З цієї точки зору, актуальність заявленої теми не викликає заперечень.

24 листопада 2017 р. у Брюсселі відбувся черговий саміт Східного партнерства – п'ятий за рахунком саміт у рамках згаданої ініціативи ЄС. У його роботі активну участь брали глави держав та урядів та представники республік Вірменії, Азербайджану, Білорусі, Грузії, Молдови та України. Від ЄС були залучені глави держав або урядів, представники держав–членів ЄС, Європейського парламенту, Комітету регіонів, Європейського Економічного і Соціального комітету, Європейського інвестиційного банку, парламентської асамблеї «Євронест», Європейського банку реконструкції та розвитку тощо. З ініціативи Естонії, яка головує у Раді ЄС, саміт відбувся у Брюсселі не випадково. Як пояснили представники Єврокомісії та особисто комісар із політики сусідства Йоганес Ган, такими діями «ми засвідчуємо, що партнерство із сусідами пострадянського простору – це справа усієї співдружності, а не лише країн, що географічно зацікавлені у розширенні зв'язків на східних кордонах ЄС» [2]. Ще до початку роботи саміту експерти прогнозували, що це буде саміт підбиття підсумків про зроблені кроки, а також натякали на можливе розчарування його результатами. Втім, незважаючи на всі труднощі у підготовчому періоді, результатом спільної роботи представників ЄС та країн–партнерів стало ухвалення підсумкової декларації. Детальний аналіз цього документу є нашим завданням, оскільки це дозволить зробити глибші висновки щодо перспектив України у відносинах з ЄС.

Учасники саміту черговий раз підтвердили відданість стратегічному і амбітному Східному партнерству як особливому виміру Європейської політики сусідства, яке засноване на спільних цінностях, взаємних відповідальності та інтересах, задля зміцнення демократії, дотримання верховенства закону, прав людини та норм міжнародного права [11]. Крім того, сторони наголосили, що консолідація та просування спільних цінностей та принципів є запорукою розвитку посилених відносин між ЄС та країнами–партнерами. Зобов'язання, створені у Східному партнерстві, зміцнюють як ЄС, так і держави–партнери, роблять їх сильнішими разом та більш здатним до протистояння спільним викликам [11].

Важливого значення учасники саміту надали економічній складовій. Зокрема, вони зауважили, що економічний та соціальний розвиток, а також підтримка процесів трансформації є основою спільного прагнення до стабільності та стійкості у регіоні Європейського сусідства. Розробка міцної економічної політики та регуляторних рамок, в тому числі за рахунок використання зусиль ЄС та міжнародних фінансових інституцій, допоможе створити сприятливе середовище для розвитку конкурентоспроможної, зеленої, цифрової та інноваційної економіки, залучення інвестицій, створення робочих місць сприятиме інклюзивному сталому зростанню та посиленню торгівлі з ЄС та між країнами–партнерами, в тому числі – задля заохочення партнерів до повного використання існуючих зон вільної торгівлі [11]. Однак конкретні цифри на позначення мікро– чи макрофінансової допомоги від ЄС для країн–партнерів не афішувалися. Єдиною умовою надання фінансової підтримки мають стати конкретні результати у впровадженні реформ. Для порівняння, у підсумковій декларації Ризького саміту (21 – 22 травня 2015 р.) було визначено обсяг макрофінансової допомоги для України у розмірі 1,8 млрд. євро [7]. Президент України Петро Порошенко на саміті у Брюсселі виголосив заяву для ЗМІ про можливе надання Україні допомоги від ЄС, а прес–служба Міністерства фінансів повідомила, що відомство розпочинає роботу над підготовкою нової можливої програми, розмір якої глава Мінфіну оцінив орієнтовно в 1,6 млрд. євро [3]. Незважаючи на це, у підсумковій декларації такого факту не зустрічаємо. Більше того, при неофіційних зустрічах у кулуарах саміту Україні було пред'явлено нарікання щодо невиконаних умов в частині забезпечення роботи антикорупційних судів та прокуратури. Найголовніші проблеми України, про які йшлося в Брюсселі, – це зволікання з реформами та недостатня боротьба з корупцією. Інша невиконана обіцянка – це скасування мораторію на експорт лісу–кругляка [9]. Саме ці чинники, на думку експертів, стали причиною відмови ЄС надати Україні третій транш фінансової допомоги у розмірі 600 млн. євро. Напередодні Брюссельського саміту Європарламент підтримав новий формат Східного партнерства для країн, які демонструють впевнені кроки у здійсненні реформ. Це, передусім Грузія, Молдова та Україна, і саме для них депутати Європейського парламенту пропонували так зване «Східне партнерство +». В рамках цієї ініціативи для вказаних країн пропонувалося наступне:

– створення трастового цільового фонду;

– можливість приєднання до митного та енергетичного союзів, цифрової спілки або навіть Шенгенської зони;

– скасування тарифів на мобільні роумінгові платежі [1].

Схвалена резолюція Європарламенту не знайшла підтримки та була відхилена на саміті у Брюсселі. На наш погляд, це демонструє позицію ЄС щодо «передових» країн Східного партнерства, що виражається у небажанні надавати їм винагороду за здійснені реформи. В свою чергу, такі дії не сприятимуть мотивації цих країн до подальшого поступу та позбавляють ініціативу ЄС «доданої вартості».

Учасники саміту не залишили поза увагою питання про порушення принципів міжнародного права у багатьох частинах регіону Східного партнерства, територіальну цілісність, мирне врегулювання існуючих конфліктів. У підсумковій декларації зазначено, що учасники саміту вітають залучення та посилену роль ЄС у вирішенні конфліктів та його зусилля з відновлення довіри в рамках або на підтримку узгоджених форматів переговорів та процесів, у тому числі через безпосередню присутність ЄС у разі потреби у конфліктних регіонах [11]. Проте, на нинішньому саміті лише 6–й пункт був присвячений цим аспектам міждержавних відносин, тоді як у Ризькій декларації питання деескалації наявних конфліктів та безпековий чинник «фігурував» у 3–му, 4–му, 5–му та 22–му пунктах [7]. Важливо зауважити, що це вже третій саміт, який відбувається в умовах гібридної війни та відкритого протистояння РФ з Україною. Мова йде не лише про наслідки активних бойових дій на території Луганської та Донецької областей, а й про те, що об'єднана Європа потроху втрачає інтерес до конфлікту на Донбасі. Підтвердження цьому є те, що напередодні саміту у Брюсселі, 22 листопада 2017 р., у Берліні відбулася конференція під назвою «Україна: забута криза у Європі?». У роботі конференції взяли участь представники міжнародних гуманітарних організацій, які наголосили на тому, що нині у Європі є «подвійне сприйняття України». Воно викликане тим, що наша країна для них є багатообіцяючим напрямом для інвестицій з непоганими перспективами економічного зростання, а з іншого – має місце беззаперечна гуманітарна криза у двох східних областях, яка потребує міжнародної підтримки [10]. На саміті у Брюсселі Україна вимагала від ЄС визнати Росію агресором. Успіху у цьому питанні досягнуто не було, за винятком хіба того, що голова Європейської Ради Дональд Туск в окремій заяві після саміту назвав РФ прямим агресором України. Отже, воєнні дії в Україні та конфлікти у державах Східного партнерства стали предметом кулуарних, а не центральних дискусій саміту. На наш погляд, ЄС, очевидно, втрачає інтерес до заморожених конфліктів на пострадянському просторі, або просто намагається зайвий раз «не дратувати Москву».

Під час Брюссельського саміту (як і під час Ризького) ЄС визнав суверенне право кожної країни–партнера обирати свій рівень амбіцій та цілей. З цього приводу є низка цікавих аспектів. Перш за все, успіхом України слід вважати ратифікацію Угоди про асоціацію з ЄС включно із створенням поглибленої і всеосяжної зони вільної торгівлі, яка набула чинності 1 вересня 2017 р. [8]. Вона дісталася українцям дуже дорогою ціною, зважаючи на наслідки не підписання Угоди про асоціацію в листопаді 2013 р. Крім того, з червня 2017 р. стартував безвізовий режим для України. Вже через півроку з початку його дії з країнами ЄС майже 355 тис. громадян України скористалися перевагами спрощеного режиму перетину кордону. За даними Державної прикордонної служби України, найбільше українці перетинали кордон із Польщею (майже 90 тис. осіб) та Румунією (близько 65 тис. осіб). Понад 128 тис. осіб скористалися авіаційним транспортом, 227 тис. подорожували автомобілями і залізницею, і лише незначна кількість громадян прямували через морські пункти пропуску [5]. Вказана вище позитивна динаміка тішить, але не слід забувати, що останньою вимогою для лібералізації візового режиму із Україною була боротьба

із корупцією. Голова представництва ЄС в Україні Хюг Мірангеллі, заявляв, що питання боротьби із корупцією підніматиметься на всіх зустрічах П. Порошенка у Брюсселі [6]. Дипломат, серед іншого зауважив, що в Україні досі не розпочали роботу антикорупційні суди, не забезпечений механізм перевірки електронних декларацій державних службовців в рамках діяльності створеного Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК) тощо.

Другим аспектом в контексті євроінтеграційних амбіцій країн Східного партнерства, а особливо України, є перспектива членства в ЄС. З цього приводу, посилаючись на текст підсумкової декларації, можна сказати, що це був саміт «без перспективи». З документу стає зрозуміло, що ЄС лише вітає європейський вибір країн–учасниць. Голова Єврокомісії Жан–Клод Юнкер зайвий раз це підкреслив – «це не саміт про розширення ЄС чи про вступ України до нього» [9]. Україна натомість вимагала чіткіших формулювань, навіть посилалась на 49 статтю договору про ЄС, у якій передбачена можливість звертатись по членство усім європейським країнам, які виконають необхідні критерії. Однак після тривалих суперечок та перемовин цю позицію України не врахували [9]. Між рядків підсумкового документу проглядається обережна позиція ЄС щодо асоційованих країн, яка виглядає як своєрідний «бонус» за здійснені реформи: «настав час залучити асоційованих партнерів до спільного діалогу щодо прогресу, можливостей та викликів стосовно реформ, пов'язаних з асоціацією – як про це просять партнери – для сприяння повній імплементації Угод про асоціацію та глибоку та всеосяжну зону вільної торгівлі» [11].

Відповідно до підсумкової декларації, учасники саміту вважають можливим і важливим укладення Угоди про авіаційний простір з Україною. Нагадаємо, що аналогічні угоди про «Відкрите небо» уже діють з Грузією та Молдовою.

Не залишились поза увагою питання безпечного постачання та диверсифікації джерел енергії, питання про зміни клімату, свободу слова та міжлюдські контакти у країнах, охоплених Східним партнерством. У цьому ключі, ЄС очікує від країн–партнерів посилення взаємодії щодо модернізації освітніх, дослідницьких та інноваційних систем з подальшим підвищенням їх якості та конкурентоспроможності.

Окрема увага учасників була прикута до питання поваги до національних меншин. Цілком можливо, що ініціаторами дискусій з цього приводу стали Угорщина та Румунія, які вимагають дотримання прав національних меншин в освіті. Каменем спотикання став Закон України «Про освіту» від 5 вересня 2017 р. [4]. У підсумковій декларації саміту про Україну прямо не йдеться, але на тлі мовних суперечок між цими європейськими країнами, адресати та адресанти таких вимог стають очевидними.

Підсумовуючи, можна сказати, що саміт у Брюсселі не став проривом для країн, охоплених Східним партнерством. У порівнянні із Ризьким самітом, ця зустріч скоріше є «стоянням на місці», оскільки нових вагомих перспектив для країн–партнерів він чітко не окреслив. І лише тому, що під час саміту не було переглянуто визначені раніше позиції, ми не вважаємо Брюссельський саміт «кроком назад». Це означає, що ЄС досі не визначився щодо того, що ж робити із країнами – адресатами його східної політики та що їм запропонувати як винагороду за просування реформ. З іншого боку, країни–партнери не працюють «на максимум» в подоланні корупції, розвитку демократії, в дотриманні верховенства закону, прав та основних свобод. Крім того, не варто випускати із поля зору «російський чинник», який має неабияку вагу у цьому контексті. На наш погляд, Україні цього разу бракувало дружньої підтримки. Регрес у відносинах із Польщею, суперечності з приводу мовного питання із Угорщиною та Румунією наклали відбиток на результати саміту. Більше того, перед Україною постало питання «а хто ж підтримуватиме її інтеграційні прагнення та лобіюватиме інтереси у ЄС?». В сукупності ці чинники впливають на те, що проекту Східне партнерство на даному етапі бракує динамічності.

Список використаних джерел

1. Європарламент підтримав новий формат СхП і створення цільового фонду // Європейська правда. – Режим доступу: https://www.eurointegration.com.ua/news/2017/11/ (Дата звернення: 22.11.2017 р.).

2. Єрміца В. «Східне партнерство»: далекоглядне й динамічне чи короткозоре й загальмоване? / В. Єрміца // Радіо Свобода. Режим доступу: http://www.radiosvoboda.org/a/28870397.html (дата звернення 23.11.2017 р.).

3. ЄС ще не визначив деталі нової програми допомоги Україні. – Режим доступу: https://www.epravda.com.ua/news/2017/11/28/631623 (Дата звернення: 15.12.2017 р.).

4. Закон України «Про освіту» // Відомості Верховної Ради. – 2017. – №38–39. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145–19/page (Дата звернення: 23.02.2017 р.).

5. Півроку безвізу з ЄС: 355 тисяч українців скористалися спрощеною системою // Європейська правда. – Режим доступу: https://www.eurointegration.com.ua/news/2017/12/11/7074886/ (Дата звернення: 11.12.2017 р.).

6. Президента Порошенка у Брюсселі спитають про боротьбу з корупцією – посол ЄС // Європейська правда. – Режим доступу: https://www.eurointegration.com.ua/news/2017/11/22/7074004/ (Дата звернення: 22.11.2017 р.).

7. Саміт «Східного партнерства» ухвалив підсумкову декларацію (текст). – Режим доступу: https://ukr.lb.ua/news/2015/05/22/305832_samit_shidnogo_partnerstva.html (Дата звернення: 10.11.2017 р.).

8. Угода про асоціацію Україна–ЄС набула чинності // Укрінформ. Мультимедійна платформа іномовлення в Україні. – Режим доступу: https://www.ukrinform.ua/rubric–polytics/2296693–ugoda–pro–asociaciu–ukrainaes–nabula–cinnosti.html (Дата звернення: 10.09.2017 р.).

9. Червоненко В. Україна і ЄС: примарне членство та невиконані обіцянки / В. Червоненко // BBC Україна. – Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/features–42113109 (Дата звернення: 16.12.2017 р.).

10. Чому Європа втрачає інтерес до конфлікту на Донбасі? // Deutsche Welle. – Режим доступу: http://www.dw.com/uk/чому–європа–втрачає–інтерес–до–конфлікту–на–донбасі/a–41498229 (Дата звернення: 23.11.2017 р.).

11. Joint Declaration of the Eastern Partnership Summit (Brussels, 24 November 2017). – Режим доступу: http://www.consilium.europa.eu/media/31758/final–statement–st14821en17.pdf (Дата звернення: 25.11.2017 р.).

References

1. Yevroparlament pidtrymav novyy format SkhP i stvorennya tsil'ovoho fondu // Yevropeys'ka pravda. – Rezhym dostupu: https://www.eurointegration.com.ua/news/2017/11/15/7073702/ (Data zvernennya: 22.11.2017 r.).

2. Yermitsa V. «Skhidne partnerstvo»: dalekohlyadne y dynamichne chy korotkozore y zahal'movane? / V. Yermitsa // Radio Svoboda. Rezhym dostupu: http://www.radiosvoboda.org/a/28870397.html (data zvernennya 23.11.2017 r.).

3. YES shche ne vyznachyv detali novoyi prohramy dopomohy Ukrayini. – Rezhym dostupu: https://www.epravda.com.ua/news/2017/11/28/631623 (Data zvernennya: 15.12.2017 r.).

4. Zakon Ukrayiny «Pro osvitu» // Vidomosti Verkhovnoyi Rady. – 2017. – №38–39. – Rezhym dostupu: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145–19/page (Data zvernennya: 23.02.2017 r.).

5. Pivroku bezvizu z YES: 355 tysyach ukrayintsiv skorystalysya sproshchenoyu systemoyu // Yevropeys'ka pravda. – Rezhym dostupu: https://www.eurointegration.com.ua/news/2017/12/11/7074886/ (Data zvernennya: 11.12.2017 r.).

6. Prezydenta Poroshenka u Bryusseli spytayut' pro borot'bu z koruptsiyeyu – posol YES // Yevropeys'ka pravda. – Rezhym dostupu: https://www.eurointegration.com.ua/news/2017/11/22/7074004/ (Data zvernennya: 22.11.2017 r.).

7. Samit «Skhidnoho partnerstva» ukhvalyv pidsumkovu deklaratsiyu (tekst). – Rezhym dostupu: https://ukr.lb.ua/news/2015/05/22/305832_samit_shidnogo_partnerstva.html (Data zvernennya: 10.11.2017 r.).

8. Uhoda pro asotsiatsiyu Ukrayina–YES nabula chynnosti // Ukrinform. Mul'tymediyna platforma inomovlennya v Ukrayini. – Rezhym dostupu: https://www.ukrinform.ua/rubric–polytics/2296693–ugoda–pro–asociaciu–ukrainaes–nabula–cinnosti.html (Data zvernennya: 10.09.2017 r.).

9. Chervonenko V. Ukrayina i YES: prymarne chlenstvo ta nevykonani obitsyanky / V. Chervonenko // VVS Ukrayina. – Rezhym dostupu: http://www.bbc.com/ukrainian/features–42113109 (Data zvernennya: 16.12.2017 r.).

10. Chomu Yevropa vtrachaye interes do konfliktu na Donbasi? // Deutsche Welle. – Rezhym dostupu: http://www.dw.com/uk/chomu–yevropa–vtrachaye–interes–do–konfliktu–na–donbasi/a–41498229 (Data zvernennya: 23.11.2017 r.).

11. Joint Declaration of the Eastern Partnership Summit (Brussels, 24 November 2017). – Rezhym dostupu: http://www.consilium.europa.eu/media/31758/final–statement–st14821en17.pdf (Data zvernennya: 25.11.2017 r.).

Blyzniak O. A., *PhD student of National University of «Ostroh Academy» (Ukraine, Ostroh), krasnostaw@ukr.net*

Brussels Eastern Partnership Summit: opportunities for Ukraine

The article is devoted to the analysis of the final declaration of the Brussels Summit. The circle of participants of the meeting, their position on the Eastern Partnership as a special dimension of the European Neighborhood Policy is outlined. The importance of consolidation of the parties efforts and promoting of common values, which are detrimental for the development of strengthened relations between the EU and the partner countries, is examined. It has been determined that the current summit demonstrated the EU's interest in ensuring economic and political stability, reducing risks and promoting security in the Eastern Partnership region. A comparison of certain aspects of the final declarations of the Riga and Brussels Summits has been carried out. The conclusions are drawn about perspectives for Ukraine. It was found that the Brussels Eastern Partnership Summit did not bring ambitious decisions for partner countries. The factors that influence the dynamics of this EU initiative are identified. A systemic, comparative and dialectical methods have been used, as well as the analysis and generalization method.

Keywords: *EU, Brussels, summit, final declaration, partner countries, Ukraine.*

* * *

УДК 323(477):303.2–027.543«2014/2017»

Войтенко Ю. М.,
кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри політології, ДВНЗ «Переяслав–Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (Україна, Переяслав–Хмельницький), Polistnicht@gmail.com

Україна у вимірі загальносвітових рейтингів (динаміка 2014–2017 рр.)

Здійснюється огляд результатів моніторингу України та її становища у аспекті основних міжнародних індексів та рейтингів у динаміці з попередніми роками. Беруться до уваги: економічні показники,індекси основних свобод, визначається рівень головних соціальних показників, а також корупції та безпеки.

Ключові слова: *індекси, рейтинги, імідж, індикатори, свободи, інститут, місце, бали, лідери, економіка, позиції, організація.*

Загальносвітові рейтинги є важливим чинником формування іміджу країни у світі, а також вагомим індикатором для наших міжнародних партнерів та потенційних інвесторів. Ці рейтинги створюються для того, щоб було краще зрозуміти особливості тієї чи іншої країни в економічному, політичному, соціальному тощо аспекті, а також показати динаміку розвитку країни у порівнянні з попередніми роками. За допомогою міжнародних індексів ми можемо бачити прогрес/регрес тієї чи іншої країни по кожній сфері і співставляти їх з іншими країнами, а також враховувати те, що потрібно змінити, щоб покращити свої показники у порівнянні з попередніми роками та відносно інших країн. Також, за допомогою ряду міжнародних індексів, ми можемо побачити свою країну «зі сторони», тобто з позиції потенційних інвесторів та зрозуміти слабкі і сильні сторони тієї чи іншої сфери і впливати на якісні та кількісні параметри з метою їх покращення.

Існує велика кількість міжнародних рейтингів, які відображають позиції однієї країни порівняно з іншими країнами, адже неможливо виміряти позиції країни лише за одним чи декількома показниками. Тому для більш детального зрізу країни використовуютьсядесятки міжнародних рейтингів у всіх галузях діяльності держави та громадянського суспільства.

Метою статті є визначити місце України у вимірі загальносвітових рейтингів, а також простежити його по відношенню до попередніх років.

Міжнародні індекси (рейтинги) умовно можна розділити на кілька груп: економіка, корупція, свободи, людський капітал, безпека.

Якщо брати показники стану економіки, то найважливішими з них є: *Індекс економічної свободи (Index of Economic Freedom), Індекс процвітання (The legatum prosperity index), Індекс легкості ведення бізнесу (Easy of Doing business), Індекс конкурентоспроможності (The Global Competitiveness Index), Рейтинг відкритості державних даних, Міжнародний рейтинг бюджетної прозорості*та *Рейтинг податкового навантаження*.

Одним з вагомих економічних показників є *Індекс економічної свободи (Index of Economic Freedom)*. Економічна свобода – це основне право кожного людини контролювати власну працю та майно. В економічно вільному суспільстві люди можуть працювати, виробляти, споживати та інвестувати будь–яким способом. У економічно вільних суспільствах уряди дозволяють праці, капіталу та товару вільно пересуватися, а також утримуватися від примусу або обмеження свободи на вищому рівні, необхідному для захисту та підтримки самої свободи [7]. Цей рейтинг здійснює Haritage Foundation. Фонд вимірює економічну свободу, котра заснована на 12 кількісних та якісних факторах, згрупованих у чотири широкі категорії економічної свободи: верховенство права (право власності, цілісність уряду, ефективність судів); розмір уряду (державні витрати, податкове навантаження, фіскальне здоров'я); регуляторна ефективність (свобода бізнесу, свобода праці, грошова свобода); відкриті ринки (свобода торгівлі, інвестиційна свобода, фінансова свобода) [7]. Кожна з дванадцяти економічних свобод, що входить до цих категорій, класифікується за шкалою від 0 до 100. Загальний бал країни вираховується шляхом усереднення цих дванадцяти економічних свобод, з однаковим значенням для кожного [7].

Так, згідно Індексу економічної свободи Україна займала: у 2014 р. – 155 місце, у 2015 р. – 162, у 2016 – 166 [4]. У 2017 р. – 166 місце (з 180 країн) [4]. Причиною такого низького показника України, як зазначає професор Університету у Пітсбурзі Тимофій Милованов, є: «Революція гідності, війна на Сході та перерозподіл прав власності через ці події, негативно вплинули на рівень захисту прав власності, який впливає на Index of Economic Freedom» [4].

Сам же Фонд, описуючи головні причини такого стану речей в Україні, зазначає: «Економіка українського олігархату, яка раніше домінувала, вже сповільнилася до початку окупації Криму в 2014 році, але триває агресія у східній частині країни, котра сильно впливає на її економічне зростання. Значний прогрес був досягнутий у здійсненні реформ, щоб зробити країну більш процвітаючою, демократичною та прозорою, але необхідні додаткові поліпшення, включаючи боротьбу з корупцією, розвиток ринків капіталу, приватизація державних підприємств та вдосконалення законодавчої бази та верховенства права. Проте загальний ентузіазм західних реформ зменшився, оскільки економічна стагнація продовжується» [7].

Одним з вагомих міжнародних індексів є *Рейтинг процвітання (The legatum prosperity index)*. Цей рейтинг визначається британським аналітичним центром – Legatum Institute. До списку рейтингу входять вісім категорій: економіка, освіта, охорона здоров'я, особиста свобода, безпека, можливості підприємництва, управління і соціальний капітал. Україна у рейтингу процвітання займала: 2014 р. – 64 місце, 2015 р. – 70, 2016 – 107, 2017 – 112 місце з 149 країн [12]. Нажаль по цьому рейтингу Україна протягом 4 років погіршила свої показники майже вдвічі (з 64 місця у 2014 р. до 112 місця у 2017 р.). Очевидно, що на це впливає конфлікт на сході країни, запровадження змін у соціально–економічній сфері, деякі ще не вступили у чинність, а інші ще не дали бажаний результат.

Відомим всьому бізнесовому колу*Індекс легкості ведення бізнесу (EasyofDoingbusiness)* котрий моніторить Світовий банк (Theworldbank). За його методологією, економіка оцінюється з позицій легкості ведення бізнесу. Висока легкість ведення бізнесу означає, що регуляторне середовище більш сприятливе для запуску та роботи місцевого бізнесу. Рейтинги визначаються шляхом сортування сумарної балів до граничних оцінок по 10 темам, такими як: реєстрація підприємств, отримання дозволів на будівництво, підключення до енергомережі, реєстрація власності, отримання кредитів, захист міноритарних інвесторів, податкове навантаження, міжнародна торгівля, забезпечення виконання контрактів, вирішення неплатоспроможності [13].

Згідно зведеного показника, Україна у 2014 р. займала 96 місце, у 2015 р. – 83, у 2016 р. – 80 місце. За підсумками 2017 р. Україна займає – 76 місце з 190 країн рейтингу [13]. Така позитивна динаміка є своєрідним сигналом для міжнародним інвесторів щодо того, що Україна прямує у потрібному напрямку щодо своєї інвестиційної привабливості і уряд,протягом останніх 4 років, сприяє такій «легкості ведення бізнесу» в нашій країні.

Ще одним з економічних показників є *Індекс конкурентоспроможності (The Global Competitivenes Index)* котрий розміщує на своїй офіційній сторінці Всесвітній економічний форум (The World Economic Forum). Існує 12 контрольних показників, що визначають національну конкурентоспроможність: якість інститутів, інфраструктура, макроекономічна стабільність, здоров'я і початкова освіта, вища освіта і професійна підготовка, ефективність ринку товарів і послуг, ефективність ринку праці, розвиненість фінансового ринку, рівень технологічного розвитку, розмір внутрішнього ринку, конкурентоспроможність компаній, інноваційний потенціал [10]. Україна за цим показником посідала: у 2014 р. – 76 місце, у 2015 р. – 79, у 2016 р. – 79, у 2017 р. – 81 місце з 137 країн [10]. Як вважає головний економіст Dragon Capital Олена Білан:«Індекс конкурентоспроможності, Індекс економічних свобод чи Індекс процвітання, є системними й охоплюють багато напрямів та складових, що не завжди прямо пов'язані з економікою чи неспроможні на швидкі зміни (наприклад, інфраструктура). Вони також враховують фактори, які не залежать від керівництва країни (збройні конфлікти, природні ресурси) і базуються на досить довгому переліку історичних даних (3–5 років). Проте, враховуючи низькі стартові позиції, Україна могла б піднятися вище і в системних рейтингах. Якщо досліджувати окремі компоненти, то найнижчі оцінки країна отримує в галузях, пов'язаних з якістю управління (governance). Це і захист прав власності, і рівень корупції, і ефективність судової системи. У цьому випадку зовнішні фактори не відіграють ролі, бо все залежить від політичної волі гілок влади. Результатом буде не лише поліпшення позиції в рейтингах (що приємно, але не повинно бути основною метою), але й надходження капіталу від іноземних інвесторів, для яких слабкий захист прав власності лишається основною перешкодою, приріст банківського кредитування, розвиток національного бізнесу і, як наслідок, ріст економіки та добробуту громадян» [4].

Щодо *Рейтингу відкритості державних даних*, то до 2015 року України в ньому не було взагалі. Так, Україна у 2015 р. отримала 54 місце зі 134 країн світу. Зазначалося, що в Україні на той час було всього 34% відкритих даних, за оцінками міжнародної неурядової організації Open Knowledge [4]. У 2016 році Україна значно покращила свої позиції і зайняла 24 місце з 94 країн моніторингу. У 2017 р. Україна за цим показником зайняла 31 місце з 94 країн [8].

У *Міжнародному рейтингу бюджетної прозорості* Україна у 2017 році посіла 39 місце зі 115 країн моніторингу. При чому у 2015 Україна займала 56 місце, а у 2014 – 35 [4]. У звіті зазначається, що Україна надає громадськості обмежену інформацію про бюджет та недостатньо можливостей для участі у бюджетному процесі.

Чи не найважливішим для бізнесу є показник *Рейтингу податкового навантаження*. Цей показник визначає вплив держави на бізнес з позиції фіскальної політики. Україна по цьому рейтингу показує якісно позитивну динаміку за останній рік моніторингу, здійснивши своєрідний «стрибок» з 107 місця (2015 р.) на 84 – 2016 р. [4].

Вагомим показником для міжнародних інвесторів є *Індекс сприйняття корупції* в країні. Цей індекс базується на незалежних опитуваннях, у яких беруть участь міжнародні фінансові та правозахисні експерти,

у тому числі Світового банку (The World bank), Дім свободи (Freedom House), Всесвітній економічний форум (World Economic Forum) тощо. Індекс є оцінкою від 0 (дуже високий рівень корупції) до 100 (украй низький рівень корупції) [14]. Моніторинг країн щодо цього показника здійснює міжнародна організація Transparency International.

Так, щодо показника корупції, Україна у 2014 році зайняла 142 місце зі 175 позицій. У 2015 році Україна додатково отримала лише один бал (з 26 до 27 з 100 балів) і посіла 130 місце з 168 можливих [14]. У 2016 р. Україна отримала ще два бали (разом становить 29 балів) і здобула 131 місце зі 176 країн рейтингу [14]. За підсумками 2017 року Україна отримала ще один додатковий бал (разом 30 з 100) і опинилась на 130 місці з 180 країн.

Як зазначають у Transparency International, показник корупції 2017 року спирається на 13 джерел даних із 12 незалежних установ, які спеціалізуються на аналізі врядування та бізнес–клімату. Це складний індекс, комбінація з опитувань та оцінок рівня корупції. Джерела інформації, використані для CPI–2017, базуються на даних, опублікованих за останні два роки. CPI включає лише ті джерела, які надають оцінку певній групі країн/територій і які аналізують думку експертів щодо корупції у державному секторі. Transparency International детально аналізує методологію кожного джерела даних, щоб забезпечити відповідність джерел стандартам якості T I [14].

Якщо у 2016 році, за свідченням виконавчого директора Transparency International Україна Ярослава Юрчишина, були саме проблеми безкарності та недієвої системи правосуддя, котрі не дають Україні здійснити прорив у подоланні корупції. Зокрема тоді Юрчишин зазначав: «За останні роки Україна пройшла багато випробувань і досягла певних позитивних змін на рівні розкриття публічних фінансів, нетерпимості населення до корупції, нового антикорупційного законодавства. Але безкарність, яку досі відчувають корупціонери, зводить нанівець позитивні досягнення і не дає реформі відбутися. Відсутність результатів з повернення коштів режиму Януковича і його соратників – яскраве свідчення цього. Якщо не відбудеться реального очищення системи правосуддя, ми не зможемо розімкнути коло безкарності і перейти на якісно новий рівень. Покращення CPI неможливе без прозорої, справедливої судової системи, яка буде надійною для інвесторів та бізнесу» [14]. Також Юрчишин зазначив: «Для українського прориву в «корупційних рейтингах» необхідно забезпечити роботу антикорупційного суду і розгляд законопроекту, який постійно відкладається парламентом. Важливо також реформувати ДФС, упровадивши індивідуальну сплату податків, яка б показала кожному українцеві, скільки він платить за свою державу» [4]. То у 2017 році на сайті зазначається: «падіння динаміки зростання вдвічі порівняно з 2016 роком, пояснюється такими обставинами, як брак політичної волі керівництва країни до рішучої боротьби з корупцією та низький рівень довіри до українських судів та прокуратури. Також варто відмітити постійні законодавчі ініціативи парламенту, які загрожують новоствореній антикорупційній інфраструктурі. Як результат, корупція залишається для бізнесу та звичайних громадян однією з головних проблем» [14].

Українське представництво Transparency International рекомендує вжити наступні заходи задля покращення показників з станом корупції у 2018 році: запустити Антикорупційний суд та продовжити судову реформу; посилити спроможності слідчих органів та припинити міжвідомчу боротьбу; перезапустити НАЗК; впровадити нові електронні державні інформаційні системи; позбавити правоохоронні органи права втручатися в економічну діяльність [14].

Якщо влада прислухається до цих порад, то Україна значно може покращити свій показник у сприйнятті корупції в цьому році. Але поки що виглядає так, що багатьом високопосадовцям є невигідні засоби для досягнення такої мети. Тому можна стверджувати, що відбувається своєрідне протистояння між ініціаторами антикорупційних змін та антикорупційних інститутів з одного боку і представників влади з іншого боку, котрі змушені (під тиском «західних партнерів» – ЄС, МВФ, Світового банку, США) створювати ці інституції з відповідними функціями.

Одним з вагомих показників є рейтинги свобод: *Свобода у світі, Індекс свободи преси, Індекс Гендерної рівності* та *Індекс демократії.*

У загальному Індексі *Freedom in the world («Свобода в світі»)*, який робить Freedom House, Україна фігурує як «частково вільна» країна поміж «вільною» Європою та «не вільною» Росією [6]. Цей рейтинг враховує рівень політичних та громадянських свобод, і фіксує позитивну динаміку України після революції. Також за моніторингом цієї організація Україна має 4,61 бали з 7 (0 – найбільш демократичні, 7 – найменш демократичні) і займає позицію «Перехідний уряд або гібридний режим» за класифікацією NationsinTransit2017 [6]. NationsinTransit це дослідницький проект Freedom House про демократію в 29 колишніх комуністичних країнах з Центральної Європи в Середню Азію.

Індекс Свободи преси (World Press Freedom Index) аналізує рівень свободи журналістів, медіа та інтернет–користувачів серед 180 країн світу. Серед критеріїв індексу – плюралізм медіа, незалежність від політики та бізнесу, законодавство, прозорість, інфраструктура та рівень насильства над журналістами. Здійснює дослідження організація Репортери без кордонів (Reporters without borders). Так, Україна у 2015–му році втратила дві позиції порівняно із 2014–м, і опинилася на 129 місці [4]. У 2016 р. Україна зайняла 107 місце, а у 2017 р. – 102 місце [15].

Щодо України, то на офіційному на сайті цієї організації зазначається: «З початку революції 2014 року українська влада прийняла низку реформ, включаючи прозорість володіння правами масової інформації та доступ до державної інформації, але для того, щоб позбавити олігархів міцного руху до засобів масової інформації та заохочувати незалежність від редакції, потрібно ще більше. Інформаційна війна з Росією все ще викликає занепокоєння. У 2016 році влада знову виявилася безсилою захищати ЗМІ від таких нападок, як вбивство журналіста Павла Шеремета, публікація персональних даних тисяч журналістів, звинувачених у «зраді», та підпал під атаку на штаб–квартиру «Інтер». У беззаконних сепаратистських районах на сході до

сих пір немає критичних журналістів або іноземних спостерігачів» [15]. У світовому Індексі Гендерної рівності (The Global Gender Gap Index), котрий відображає на своїй сторінці Всесвітній економічний форум (The World Economic Forum), існує незначна динаміка. Так, згідно цього показника, Україна у 2014 р. отримала – 56 місце, 2015 – 67, 2016 – 69 з 144 країн рейтингу. У 2017 році Україна за цим показником отримала 61 місце [11].

Згідно міжнародного Індексу демократії, за яким оцінюється рівень розвитку демократії, Україна у 2013 році займала 63 місце, а у 2014 – 92 з 180 країн, 2015 р. – 88 місце, а у 2016 р. – 86 (з 167 країн) [4]. Очевидно це пояснюється заміною влади в Україні наприкінці 2013 – початку 2014 рр. (т.зв. «Революція гідності») та ситуацією на Донбасі.

З приводу цього рейтингу: професор кафедри філософії та релігієзнавства НаУКМА Михайло Мінаков написав: «Індекс демократії визначає ступінь контролю влади народом. Наша позиція в ньому після 2014 року залишається вкрай низькою. Наразі в абсолютному значенні ми маємо 5,4, хоча навіть у рік авторитарної консолідації Януковича (після виборів 2012 року) ми мали 5,9. А у 2006 році, піковому для української демократії – 6,94. Причиною такої незадовільної позиції є те, що значна частина населення не має своїх представників у парламенті та політичних партіях. Чинна ідеологічна монополізація також звужує свободи» [4].

Так, відоме видання The Economist дало таку оцінку ситуації в Україні: «На тлі революції та війни реальний ВВП України в 2014–15 роках скоротився на 15,9%. Він почав відновлюватися в 2016 році і продовжував це робити в 2017 році, підштовхнувши інвестиції, що фінансуються всередині країни. У 2018 році зростання залишатиметься незначним за рахунок приватного споживання. Реалізація реформ, запланованих у програмі МВФ, є дуже повільною, затримуючи витрати на подальші транші та поглиблюючи фрустрацію Фонду. Конфлікт у Східній Україні кипить, і ми не очікуємо його врегулювання в 2018–22» [9].

Одним з суттєвих міжнародних соціальних показників є Індекс людського розвитку (ІРЛ). ІЛР – це зведені показники для оцінки прогресу у трьох основних сферах людського розвитку: довге та здорове життя, доступ до знань та достойний рівень життя. Довге та тривале життя вимірюється за допомогою показника очікуваної тривалості життя при народженні. Рівень знань вимірюється середньою кількістю років навчання серед людей віком понад 25 років. Доступ до знань визначається очікуваною тривалістю навчання – кількістю років навчання, яке, як очікується, може отримати дитина з вступу до школи, якщо протягом її життя зберігаються поточні тенденції залучення населення до освіти [1].

Так, згідно цього індексу, Україна посідала 83 місце з 187 країн у 2013 році і таке саме місце зберегла у 2014 році. У 2015 р. покращила цей показник на 2 позиції і отримала – 81 місце, а у 2016 р. спустилася на 84 місце з 188 країн [1].

Згідно *Індексу соціального прогресу*, Україна посіла у 2014 році та 2015 роках – 62 місце, у 2016 – 63, а у 2017 – 64 місце з 133 учасників рейтингу. Індекс соціального прогресу є сукупним індексом соціальних та екологічних показників, які відображають три аспекти соціального прогресу: основні потреби людини, основи добробуту та можливості. Індекс соціального прогресу включає дані з 128 країн на 50 показників [2].

Згідно *Світового показника миру*, котрий аналізує Інститут економіки та миру (The Institute for Economics and Peace), Україна у 2013 році знаходилась на 111 місці, у 2014 р. – 141, 2015 р. – 150 місці, 2016 р. – 156, 2017 – 154 місце з 163 країн [5]. Цей показник показує свою негативну динаміку в Україні у зв'язку з військовими діями на сході країни та як наслідок – демографічні втрати, велика кількість внутрішньо переміщених осіб (близько 2 млн. чол.) та значні економічний спад.

Таким чином, ми можемо побачити що економічні показники за останні роки показують позитивну динаміку змін. Зокрема ми спостерігаємо позитивні зміни за такими економічними показниками, як: Індекс економічної свободи, котрий за останній рік зріс аж на 16 пунктів (з 166 до 150 місця) серед 180 країн; Індекс легкості ведення бізнесу, котрий за рік зріс на 4 пункти (з 80 до 76) з 190 країн; Індекс конкурентоспроможності, котрий за рік зріс на 4 пункти (з 85 до 71) з 137 країн; Рейтинг податкового навантаження показує якісно позитивну динаміку за останній рік моніторингу, здійснивши «стрибок» з 107 місця (2015 р.) на 84 – 2016 р.

Індекс сприйняття корупції в країні має слабку динаміку по своєму росту. Україна отримала два додаткові бали через створення антикорупційних інститутів (НАБУ, САП, НАЗК), хоча не показала значних результатів у боротьбі з корупцією за останній рік моніторингу і посіла аж 130 сходинку з 180 країн.

Далеко не останні позиції займає Україна за показником моніторингу соціальної сфери. Так, досить стабільним протягом останніх років є Індекс людського розвитку, за яким наша країна знаходиться на 84 місці з 188 країн. Також відносно сталим є Індекс соціального прогресу, за яким Україна на 64 місці з 133 країн.

Всі ці індекси і рейтинги свідчать про те, що Україна по більшості з цих показників знаходиться у середині списків, що, безумовно, негативно впливає на міжнародний імідж України як у глобальному політичному просторі, так і у регіональному. Очевидно, що для цього є як об'єктивні причини (конфлікт на сході, велика міграція всередині країни та еміграція за її межі тощо), так і суб'єктивні (небажання значної частини політичної еліти, котра пов'язана з великим бізнесом, здійснювати якісні реформи, ефективно боротися з корупцією та виведенням коштів за кордон – у т.зв. офшори тощо). Варто також зазначити, що ці рейтинги є як показникомдіяльності влади у країні, так і показником активності громадянського суспільства.

Список використаних джерел

1. Індекс людського розвитку (ІРЛ) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://hdr.undp.org/en/composite/HDI

2. Індекс соціального прогресу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.socialprogressindex.com

3. Індекс сприйняття корупції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ti–ukraine.org/research/indeks–koruptsiyi–cpi–2016/

4. Світові рейтинги України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/cdn/graphics/rating/

5. Світовий показник миру [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://economicsandpeace.org/wp–content/uploads/2015/06/Global–Peace–Index–Report–2015_0.pdf

6. Freedom in the world [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://freedomhouse.org/report/freedom–world/freedom–world
7. Index of Economic Freedom [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.heritage.org/index/about
8. Open Knowledge [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://index.okfn.org/place/
9. The Economist [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://country.eiu.com/ukraine
10. The Global Competitivenes Index [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://reports.weforum.org/global–competitiveness–report–2015–2016/report–highlights/
11. The Global Gender Gap Index [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://reports.weforum.org/global–gender–gap–report–2017/results–and–analysis/
12. The legatum prosperity index [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.prosperity.com/rankings
13. The world bank. Doingbusiness [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.doingbusiness.org/data/exploreeconomies/ukraine
14. Transparency International. Індекс сприйняття корупції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ti–ukraine.org/
15. World Press Freedom Index [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://rsf.org/fr/ukraine

References

1. Indeks ljuds'kogo rozvytku (IRL) [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://hdr.undp.org/en/composite/HDI
2. Indeks social'nogo progresu [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.socialprogressindex.com
3. Indeks spryjnjattja korupcii' [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://ti–ukraine.org/research/indeks–koruptsiyi–cpi–2016/
4. Svitovi rejtyngy Ukrai'ny [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.pravda.com.ua/cdn/graphics/rating/
5. Svitovyj pokaznyk myru [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://economicsandpeace.org/wp–content/uploads/2015/06/Global–Peace–Index–Report–2015_0.pdf
6. Freedom in the world [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://freedomhouse.org/report/freedom–world/freedom–world
7. Index of Economic Freedom [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.heritage.org/index/about
8. Open Knowledge [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://index.okfn.org/place/
9. The Economist [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://country.eiu.com/ukraine
10. The Global Competitivenes Index [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://reports.weforum.org/global–competitiveness–report–2015–2016/report–highlights/
11. The Global Gender Gap Index [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://reports.weforum.org/global–gender–gap–report–2017/results–and–analysis/
12. The legatum prosperity index [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.prosperity.com/rankings
13. The world bank. Doingbusiness [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.doingbusiness.org/data/exploreeconomies/ukraine
14. Transparency International. Indeks spryjnjattja korupcii' [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://ti–ukraine.org/
15. World Press Freedom Index [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://rsf.org/fr/ukraine

Voitenko Yu. M., *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor, Department of Political Science, Hryhorii Skovoroda Pedagogical University of Pereyaslav–Khmelnytskyi (Ukraine, Pereyaslav–Khmelnytsky), Polistnicht@gmail.com*

Ukrainein the dimension of globalratings (dynamics 2014–2017 years)

This article reviews the results of monitoring of Ukraine and its position in the aspect of the main international indexes and ratingsin the dynamics with the previous years. It is take nin to account: economic indicators, indices of fundamental freedoms, the level of key social indicators, as well as corruption and security.

Keywords: *indices, ratings, image, indicators, freedom, institute, place, points, leaders, economics, positions, organization.*

* * *

УДК 32.01:303.42(477)

Гоцуляк В. М.,
кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри філософії і політології,
Хмельницький національний університет
(Україна, Хмельницький), gotsylak@ukr.net

Особливості історичної рефлексії в осмисленні політичної думки ранньомодерної України

Політична думка ранньомодерної України є особливим способом рефлексії щодо розуміння специфіки української національної історії, її відмінностей від інших національних історій, зокрема, польської чи російської. Всі спроби рефлексії щодо змісту політичної думки ранньомодерної України неможливі без врахування історико–культурного контексту її творення і розвитку, без реального процесу формування і утвердження загальнолюдських і політико–правових цінностей, зрештою, без розуміння самої історії як свого роду реальності, наповненої діями, активністю, думками, ідеями, переконаннями людей певної епохи.

Досліджуючи політичну думку ранньомодерної України, слід обов'язково враховувати специфіку української історії, всі вияви діяльності української людини в історії. Без пізнання історії все в людському житті лишається своєї основи. Пізнання скрізь призму історії є обов'язковою умовою не тільки історичної науки, але й всіх інших – політології, соціальної науки, психології тощо. Історія – невід'ємна частина простору всіх гуманітарних наук. Вона створює передумови для розуміння складних проблем сучасної людини.

Ключові слова: *ранньомодерна Україна, історична рефлексія, національна історія, пізнання, історичне буття.*

Політична думка ранньомодерної України – це складний феномен, що потребує різнобічного теоретичного аналізу із врахуванням історичного, а також соціокультурного контексту становлення та розвитку ідей, поглядів, уявлень людини певної доби. Суто «методологічний проект» у дослідженні політичної думки України XVII–XVIII ст. виявляється недостатнім і неможливим, оскільки вона репрезентувала досвід буття української людини і української спільноти в історії.

Як складова духовної культури політична думка ранньомодерної України втілює соціальний, правовий і політичний досвід українського суспільства на певному відрізку історії. З одного боку, цей пізнавальний досвід у цілому, ідеї та погляди представників української інтелектуальної, релігійної та літературної еліти здійснювали помітний вплив на політичну діяльність і політичну практику в XVII–XVIII ст. А з іншого, в суспільно–політичних поглядах та уявленнях цього часу відображалась українська реальність, непроста українська історія.

Всі спроби рефлексії щодо змісту політичної думки ранньомодерної України неможливі без врахування історико–культурного контексту її творення і розвитку, без реального процесу формування і утвердження загальнолюдських і політико–правових цінностей, зрештою, без розуміння самої історії як свого роду реальності, наповненої діями, активністю, думками, ідеями, переконаннями людей певної епохи.

Концентруючи свою увагу на вивченні специфіки й проблемного поля політичної думки України XVII–XVIII ст., слід мати на увазі також реальну українську історію, конкретні історичні обставини, події, факти, що впливали на розвиток уявлень про державу, правові відносини, національну єдність, національну ідентичність тощо. Головна увага тут зосереджується на поясненні логіки дій людей минулого та факторів, що її обумовлювали.

В сучасному науковому світі посилюється інтерес до вивчення національних історій. В Україні національна

історія нового типу була започаткована саме в ранньомодерний час – на початку XVIII ст. Самійлом Величком і Григорієм Грабянкою [13, с. 28]. Політична думка ранньомодерної України є особливим способом рефлексії щодо розуміння специфіки саме української національної історії та відмінності її, з одного боку, від мета історії в цілому, а з іншого, від інших національних історій, зокрема, польської чи російської.

Водночас необхідною постає філософська рефлексія історії, особливо, коли йдеться про визначення людиною свого місця у світі, у цілісності зв'язків і залежностей, які характеризують ту чи іншу історичну реальність.

У науках про суспільство історію найчастіше розуміють як соціальну дійсність, що вже минула, події минулого суспільного життя. Вважається, що люди та їх справи стають історією, віддаляючись від сучасності в часі, відходячи в минуле, залишаючи після себе слід в пам'яті поколінь. При цьому історією називають не лише минуле життя людей в часі, але й знання про це життя. Це та область людського пізнання, яка встановлює, класифікує та інтерпретує свідчення про те, що відбувалося з людьми на довгому й важкому шляху розвитку суспільства.

Значно ширшою є філософська інтерпретація історії: цей термін розкриває сутність і специфіку суспільного життя, реальні форми його розвитку. Загалом, історія – це фундаментальний спосіб існування суспільства, людини, людської спільноти. Філософські інтерпретації історії були здійснені Й.–Г. Гердером, Г. В. Ф. Гегелем, М. Вебером, К. Марксом, К. Ясперсом, Р. Ароном та ін. Дуже часто поняття історії використовується як синонім поняття «соціум», соціальної реальності взагалі. У цьому сенсі світу предметному, природному протистоїть світ «людської історії», дійовими особами якого виступають реальні люди зі своїми проблемами, переконаннями, поглядами, ідеями тощо.

Історія – це складний, багатовимірний, багатофакторний процес і не зводиться лише до емпіричної, хронологічної послідовності явищ, подій, фактів. Тут йдеться про становлення, розвиток і зміну стійких структур духовної, практичної, політичної діяльності суспільства, а також про формування ідей, уявлень та поглядів людей в категоріях історичного часу.

Під історією не слід розуміти також набір абстрактних характеристик історичного процесу, яким, як правило, оперує теоретичне знання про світ і людину. В історії людина виступає як актуальна сутність, як носій «роду», тієї реально існуючої спільноти всіх людей, яка і робить її суб'єктом історії. Завдяки такому підходу історія не є випадковою сукупністю локальних цивілізацій і культур, а єдиним і цілісним процесом [2; 10; 13].

В історії не живуть і не діють абстрактні люди, в історії не йдеться про абстрактні суспільства. Навіть найбільш глибоке знання законів суспільного розвитку, інституціональних особливостей способу життя людей не може дати нам повного пояснення історичних подій, специфіки національного розвитку, особливостей творення різних культурних форм, у тому числі й політичних. Тому трактування історії зосереджується на сприйнятті її як подієвої конкретизації суспільного й політичного життя людей в реальному часі й просторі, як живу основу соціального, з якої виростають різноманітні форми людського існування, різні види духовної творчості. Історія конкретизує поняття «суспільство», вказує на реальний спосіб існування людини і соціального в світі.

Історія наповнена людським змістом, тому бачити в ній дію лише деяких загальних, соціологізаторських закономірностей буде помилковим. Таке уявлення про реальну історію перетворює її в поле дії деяких безособистісних соціальних сил, які повністю панують над людьми та їх долями. Поширений в марксистській науці принцип історизму, згідно з яким суспільне життя розвивається на основі законів, які можуть бути пізнані лише в процесі вивчення історії їх розвитку, змінюється зараз принципом історичності, згідно з яким історія є способом існування всього сущого, і, передусім, людини.

У свій час вчення про закономірності історичного процесу критикував Карл Поппер. Якщо абсолютизувати загальне, закономірне в історії, то предметом наукового розгляду буде не власне історія, а абстрактна «надісторична» здатність до саморозвитку, притаманна будь якому суспільству, незалежно від конкретно–історичних, національних, територіальних, етнічних характеристик. Звісно, це не означає, що в реальному історичному русі немає об'єктивних законів, але до них не може зводитися вся різноманітність суспільного, культурного, політичного життя.

Отже, історія постає як реальне життя людей, їх спільна діяльність, що проявляється в багатьох взаємозв'язаних подіях у певному історичному часі і певному місці. Відомий англійський історик Робін Колінгвуд у 20–х роках XX ст. писав, що історія вивчає дії людей, що відбулися в минулому [8, с. 38]. Послідовним своєму розумінні історії був один з найвидатніших істориків XX ст., представник французької школи «Анналів» Марк Блок який вважав, що історія – це зустріч людей у віках. «Інколи кажуть, що історія – це наука про минуле. На мій погляд, це неправильно… Предметом історії є людина. Скажімо точніше – люди» [3, с. 18].

Загальне розуміння історії дає філософія історії. Вона розмірковує над універсальною значущістю минулого як зосередження досвіду людства, над феноменом сприйняття людиною часу, вивчає духовний та моральний зміст історичного процесу, шляхи реалізації людських сутнісних сил в історії, можливості досягнення загальнолюдської єдності. Предметом філософії історії є історичний вимір буття людини. Філософія історії досліджує іманентну логіку розвитку людського суспільства, єдність і багатогранність історичного процесу, проблеми соціального детермінізму, встановлює істинність чи вірогідність історичних фактів і подій. Розуміння історії як цілого передбачає чітке уявлення про природу людини та її можливості як творця власного життя.

Філософи розуміють історію також як мікроісторію, як опис конкретної ситуації конкретної людини. У центрі опису – «суб'єкт, який включається у зміст події» [14, с. 11]. Історія може також подаватися як низка подій у житті людини і людства, народів, спільнот тощо. Однак реально існуюча низка історичних фактів, подій не є справжньою історією без проникнення в смисли і зміст минулого життя. Є також макроісторія – універсальна історія. Вона розглядається з погляду існування європейської культурної традиції. Як пише Т. Ящук, ця

історія завжди постає як історія з погляду загального смислу, що співвідноситься з індивідом в історії. Це і є історія у власному сенсі цього слова [14, с. 13]. Але універсальна історія не є чимось реально даним, тим, що реально відбувається. Універсальна історія є переважно схемою свідомості.

Філософський аналіз історії зв'язаний з постановкою і вирішенням загальнометодологічних проблем історичного (гуманітарного) пізнання. Зокрема, йдеться про встановлення особливостей науково–історіографічного та філософського пізнання історії. Методологічну рефлексію щодо історичного пізнання в теоретичних формах здійснює саме філософія. Філософія історії ставить перед собою завдання відшукати в подіях минулого смисл історії, її мету, призначення тощо. Вслід за Гегелем можна сказати, що центральною проблемою філософії історії є проблема існування всесвітньої історії людства, проблема механізмів і фаз становлення і перспектив подальшого розвитку людства як цілісного утворення історичного життя [4].

Осьовою проблемою для провідних філософських напрямів стає проблема співвідношення раціонального та історичного [9]. В сучасному філософському дискурсі історія вже не мислиться як об'єктивний, незалежний від людини процес (марксистська філософія), або як потік індивідуально–психологізованої свідомості (психоаналіз, феноменологія). Історія – це особлива людська реальність, спосіб існування всіх феноменів і процесів людського світу, людської діяльності в конкретно–історичних формах.

Разом з тим філософія історії досліджує специфіку історичного знання, вивчає природу історичних досліджень. В її рамках аналізують головні епістемологічні передумови історичних досліджень, концептуальні й методологічні схеми історичного пізнання, способи історичного опису та пояснення, співвідношення між історіографією та іншими науками. Головне завдання, яке стоїть перед філософією історії – це здійснити рефлексію щодо природи історичного пізнання, окреслити теоретичні способи осягнення історії. Філософія історії визначає буттєву специфіку історичного, встановлює найбільш загальні та фундаментальні структури історії, вказує на смислове значення історії для сучасної людини.

Уявлення про субстанціональну цілісність історії, які розвиваються в філософії історії, надає будь якому гуманітарному дослідженню особливого комплексного характеру, примушує дослідника синтезувати філософські підходи аналізу суспільства зі специфічними прийомами історичного дослідження. Йдеться про синтез «генералізуючої» науки, з притаманним їй аналізом історичних структур, пошуком узагальнених підходів з методами «індивідуалізуючого» пояснення тих чи інших процесів.

Можна констатувати, що тенденції розуміння історії не як деякої субстанції, якій притаманні об'єктивні закони і в якій діють об'єктивні закономірності, а як фундаментального способу людського існування стають все сильнішими в сучасній гуманітарній науці. На зміну спробам виявити в історії деякий загальний «план», осягнути деяку загальну логіку, все частіше приходить осмислення людського змісту історії, увага концентрується на особливостях людської діяльності, змісті повсякденних уявлень, специфіці ментальності [12; 13]. Значний інтерес у цьому контексті являє вивчення культурного, соціального й політичного досвіду людини ранньомодерної України, оскільки в ньому сконцентрований дух історичної епохи, зміст свідомості, уявлення про політичні дії та політичну діяльність, що, звісно, знаходило свої конкретні, індивідуальні вияви у творчості видатних представників української культури XVII–XVIII ст.

Досліджуючи політичну думку ранньомодерної України, слід обов'язково враховувати специфіку української історії, всі вияви діяльності української людини в історії. Такий методологічний підхід цілком співзвучний висновкам видатних представників французької історичної школи «Анналів». Якщо історія є реальним життям людей, і включає в себе унікальні події з неповторним соціокультурним обличчям, і загальне в розвитку суспільства, і відтворює цілком звичайні «структури повсякденності», то всю сукупність її проявів, всю минулу діяльність людей слід розглядати через проекцію ідей та уявлень відповідної історичної епохи, оскільки кожна епоха витворює свій власний ментальний Всесвіт, свої власні уявлення про минуле, застосовуючи інакші методи інтелектуального пошуку. Відновлення, реконструкція історії, – пише Л. Февр, – відбувається на основі людяності. Історія – це наука про людину, про минуле людства, адже ідеї не існують незалежно від людей, які їх творять чи сповідують Вона (історія) використовує факти, але це – факти людського життя. Історія, звісно, використовує тексти, але це – людські тексти. Самі слова, які її складають, насичені людською суттю [11, с. 16–19].

Таким чином, людина концентрує в собі все багатство історичного буття, вона є центром історії, прагне усвідомити своє місце в історії. Тому історія – це завжди історія людей. «Існує лише одна історія – історія Людини, і це історія в широкому розумінні слова. Історія не цікавиться чимось абстрактним, вічною, незмінною за своєю сутністю людиною… але завжди людьми, які розглядаються в рамках суспільства, членами якого вони є в певну епоху розвитку – людьми, які володіють численними обов'язками, займаються різними видами діяльності, характеризуються різними схильностями і звичками, які перемішуються, зіштовхуються, суперечать одна одній, але зрештою приходять до компромісної згоди, встановлюючи деякий modusvivendi, який називається Життям [11, с. 26].

Таким чином, історія – це історія людей, це різноманітна людська діяльність у всіх своїх проявах. Без пізнання історії все в людському житті лишається своєї основи. Пізнання скрізь призму історії є обов'язковою умовою не тільки історичної науки, але й всіх інших – політології, соціальної науки, психології тощо. Історія – невід'ємна частина простору всіх гуманітарних наук. Вона створює передумови для розуміння складних проблем сучасної людини.

Список використаних джерел

1. Артур Данто. Аналитическая философия истории / Данто Артур; пер. с англ. А. Л. Никифорова, О. В. Гавришиной. – М.: Идея–Пресс, 2002. – 290 с.

2. Барг М. А. Эпохи и идеи: становление историзма / М. А. Барг. – М.: Мысль, 1987. – 348 с.

3. Блок М. Апология истории, или Ремесло историка / М. Блок; пер. с фр. – Таллин: Ээсти раамат, 1983. – 184 с.
4. Гегель Г. В. Ф. Лекции по философии истории / Г. В. Ф. Гегель – СПб.: Наука, 1993. – 480 с.
5. Поппер Карл. Відкрите суспільство та його вороги. Т.І. У полоні Платонових чарів / Карл Поппер; пер. з англ. Олександр Коваленко. – К.: «Основи», 1994. – 444 с.
6. Поппер Карл. Злиденність історицизму / Карл Поппер; пер. з англ. Василь Лісовий. – К.: «Абрис», 1994. – 192 с.
7. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830 / З. Когут. – К.: Основи, 1996. – 317 с.
8. Колінгвуд Р. Ідея історії / Р. Колінгвуд; пер. з англ. О. Мокровольський. – К.: Основи, 1996. – 615 с.
9. Сергейчик Е. М. Философия истории [Текст] / Е. М. Сергейчик. – СПб.: Изд–во «Лань», 2002. – 608 с.
10. Тош Джон. Стремление к истине: как овладеть мастерством историка / Джон Тош; пер. с англ. М. Л. Коробочкина, ред. В. А. Русев. – Москва: Весь Мир, 2000. – 294 [1] с.
11. Февр Л. Бои за историю: сб. ст. / Люсьен Февр; пер. А. А. Бобовича, М. А. Бобовича и. Ю. Н. Стефанова; ст. А. Я. Гуревича; коммент. Д. Э. Харитоновича. – М.: Наука, 1991. – 629 с.
12. Хёйзинга Й. Осень Средневековья / Й. Хёйзинга. – Соч. в 3–х тт. Т.1: Пер. с нидерланд. Вступ. ст. и общ. ред. Уколовой В. И. – М.: Издательская группа «Прогресс» – «Культура», 1995. – 416 с.
13. Яковенко Н. М. Вступ до історії / Н. М. Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 368 с.
14. Ящук Т. І. Філософія історії: Курс лекцій / Т. І. Ящук. – К., 2004. – 534 [1] с.

References

1. Artur Danto. Analiticheskaja filosofija istorii / Danto Artur; per. s angl. A. L. Nikiforova, O. V. Gavrishinoj. – M.: Ideja–Press, 2002. – 290 s.
2. Barg M. A. Jepohi i idei: stanovlenie istorizma / M. A. Barg. – M.: Mysl', 1987. – 348 s.
3. Blok M. Apologija istorii, ili Remeslo istorika / M. Blok; per. s fr. – Tallin: Jejesti raamat, 1983. – 184 s.
4. Gegel' G. V. F. Lekcii po filosofii istorii / G. V. F. Gegel' – SPb.: Nauka, 1993. – 480 s.
5. Popper Karl. Vidkryte suspil'stvo ta jogo vorogy. T.I. U poloni Platonovyh chariv / Karl Popper; per. z angl. Oleksandr Kovalenko. – K.: «Osnovy», 1994. – 444 s.
6. Popper Karl. Zlydennist' istorycyzmu / Karl Popper; per. z angl. Vasyl' Lisovyj. – K.: «Abrys», 1994. – 192 s.
7. Kogut Z. Rosijs'kyj centralizm i ukrai'ns'ka avtonomija: Likvidacija Get'manshhyny. 1760–1830 / Z. Kogut. – K.: Osnovy, 1996. – 317 s.
8. Kolingvud R. Ideja istorii' / R. Kolingvud; per. z angl. O. Mokrovol's'kyj. – K.: Osnovy, 1996. – 615 s.
9. Sergejchik E. M. Filosofija istorii [Tekst] / E. M. Sergejchik. – SPb.: Izd–vo «Lan'», 2002. – 608 s.
10. Tosh Dzhon. Stremlenie k istine: kak ovladet' masterstvom istorika / Dzhon Tosh; per. s angl. M. L. Korobochkina, red. V. A. Rusev. – Moskva: Ves' Mir, 2000. – 294 [1] s.
11. Fevr L. Boi za istoriju: sb. st. / Ljus'en Fevr; per. A. A. Bobovicha, M. A. Bobovicha i. Ju. N. Stefanova; st. A. Ja. Gurevicha; komment. D. Je. Haritonovicha. – M.: Nauka, 1991. – 629 s.
12. Hjojzinga J. Osen' Srednevekov'ja / J. Hjojzinga. – Soch. v 3–h tt. T.1: Per. s niderland. Vstup. st. i obshh. red. Ukolovoj V. I. – M.: Izdatel'skaja gruppa «Progress» – «Kul'tura», 1995. – 416 s.
13. Jakovenko N. M. Vstup do istorii' / N. M. Jakovenko. – K.: Krytyka, 2007. – 368 s.
14. Jashhuk T. I. Filosofija istorii': Kurs lekcij / T. I. Jashhuk. – K., 2004. – 534 [1] s.

Gotsulyak V. M., *candidate of political sciences, associate professor, associate professor of the Department of Philosophy and Political Science, Khmelnytsky National University (Ukraine, Khmelnytsky), gotsylak@ukr.net*

Features of historical reflection in understanding the political thought of early modern Ukraine

The political thought of early modern Ukraine is a special way of reflection on understanding the specifics of Ukrainian national history and its distinction from other national histories, in particular, Polish or Russian. All attempts at reflection on the content of the political thought of early modern Ukraine are impossible without taking into account the historical and cultural context of its creation and development, without a real process of formation and approval of universal human and political–legal values, in the end, without understanding the history as a kind of reality, filled with actions, activity, thoughts, ideas, convictions of people of a certain age.

By exploring the political thought of early modern Ukraine, one must always take into account the specifics of Ukrainian history, all the manifestations of the activity of the Ukrainian person in history. Without learning history, everything in human life is left to its foundation. Knowledge everywhere in the prism of history is a prerequisite not only for historical science, but also for all others – political science, social science, psychology, etc. History is an integral part of the space of all humanities. It creates the preconditions for understanding the complex problems of a modern person.

Keywords: *early modern Ukraine, historical reflection, national history, cognition, historical existence.*

* * *

УДК 323(477.83/.87):327

Черник П. П.,
кандидат політичних наук, начальник
кафедри іноземних мов та військового перекладу,
Національна академія сухопутних військ ім. гетьмана
Петра Сагайдачного (Україна, Львів),
perto.chernyk@ukr.net

Ганущин О. О.,
Голова правління Асоціації
«Єврорегіон Карпати – Україна»
(Україна, Львів), ganushchyn@gmail.com

Єврорегіон «Карпати» як елемент євроінтеграційної стратегії України

Комплексно проаналізовано соціально–історичні, геополітичні та економічні передумови створення єврорегіону «Карпати», як інституційної форми нарощування міжнародної кооперації країн–учасниць. З'ясовано, що така форма співпраці між державами, станом на сьогодні, є однією з найефективніших форм діалогу між європейськими країнами. Такий підхід є особливо актуальним в частині розробки новітньої євроінтеграційної концепції зовнішньої політики України. Доведено, що подібна співпраця носить системорегулюючий характер не тільки в сфері економіки, культури, екології тощо, а й в безпековій частині зокрема. Наголошено, що найбільш продуктивною в розвитку взаємин в частині єврорегіону «Карпати» є співпраця між Україною та Польщею. Висвітлено найбільш вагомі аспекти інтеграції «Карпатського єврорегіону» не тільки суто в регіональному вимірі а й в глобальному контексті.

Ключові слова: *єврорегіон, міжнародне співробітництво, інтеграційні процеси, глобалізація, зовнішньополітична стратегія.*

Україна розпочала активно розвивати сферу міжнародних економічних відносин, що відобразилося на її інтеграційних процесах в подальшому. Однак, незважаючи на ці обставини та потенційні можливості, криза, яка супроводжувала всю територію країни (через закриття багатьох підприємств та розкрадання державного майна), несла негативні аспекти щодо соціально–економічного розвитку її регіонів, особливо прикордонних, які у зв'язку з розміщенням завжди займали периферійну позицію. І тому периферійні прикордонні території України та регіони сусідніх європейських держав, які, не маючи достатнього доступу до необхідного капіталу, технологій та ринків задля призупинення соціально–економічного занепаду, який супроводжувався в період переходу до ринкової економіки, вирішили об'єднати свої зусилля, використовуючи можливості прикордонної регіональної співпраці. Таким чином, розпочався перший етап транскордонної співпраці західних областей України із центрально–східними європейськими державами, яка

з 1993 р. сформувалася як категорія єврорегіонального співробітництва.

У цьому контексті слід зазначити, що Україна має найдовший сухопутній зовнішній кордон серед європейських країн, при цьому 19 з 25 адміністративно–територіальних регіонів держави є прикордонними, загальна площа яких становить 77% території країни. Саме такі обставини відкривають для країни широкі можливості в сфері міжнародної економічної інтеграції, зокрема у прикордонних територіях. Нині єврорегіони – це перш за все містки України до Євросоюзу, перші спроби європейської інтеграції.

Тобто, одним із дієвих інструментів розвитку окремих регіонів країн–членів Європейського Союзу є регіональна політика та політика згуртування ЄС, а для країн–сусідів – Європейська політика сусідства, а також програми, що фінансують проекти регіонального розвитку та співпраці. Відносно новим інструментом координації співпраці територій ЄС, об'єднаних спільними рисами і викликами, є макрорегіональні стратегії. Саме через них просувають істотні вливання в економіку, інфраструктуру, охорону навколишнього середовища, охорону ландшафтів та культурної спадщини, індустрію туризму тощо. Саме тому вивчення питання використання Україною такого євроінтеграційного інструмента, як транскордонне співробітництво є об'єктивною реалією сьогодення та заслуговує на глибоку наукову експертизу.

Слід констатувати, що наявного матеріалу, присвяченого даній проблематиці доволі багато [3; 4; 5; 7; 8; 11], однак з огляду на швидкоплинність явищ та процесів у міжнародних взаєминах та безумовну актуальність тематики в контексті розробки ефективної зовнішньополітичної стратегії України, питання налагодження широкої міжнародної співпраці через регіональні інституції потребує постійного аналізу та вивчення.

Мета роботи – комплексний аналіз геополітичних, інституційних та соціально–економічних передумов розвитку «Карпатського єврорегіону» як елементу євроінтеграційної концепції зовнішньої політики України.

Методи дослідження. В основу роботи покладено методологію геополітичного дослідження, яка утвердилася в науці про міжнародні відносини під впливом критичних підходів кінця 80–х початку 90–х рр. XX ст. та актуальної дискусії з приводу глобалізації [6].

Уже на початку 1990–х років, після відкриття кордонів між колишніми країнами – членами Варшавського договору, розпочалося формування нових механізмів транскордонної співпраці. Завдяки неформальній співпраці між бізнес–структурами, пересічними громадянами й органами влади сусідніх територій Угорщини, Словаччини, Румунії, Польщі, України створювалися передумови інноваційного механізму транскордонного співробітництва, який започаткувався у Західній Європі – єврорегіон [3].

Наголосимо, що починаючи з середини 80–х років регіони ЄС докладають постійних зусиль для підвищення своєї ролі в загальній структурі Союзу, на розширення своїх прав у всіх сферах політичного, суспільного, економічного й культурного життя. Поряд з уже традиційною структурою влади створюється неформальна її гілка – регіональна, яка дозволяє собі переходити державний кордон. Формується нова концепція континенту як «Європи регіонів». Ідея створення єврорегіонів взагалі полягала у перетворенні кордонів з ліній поділу на інституцію міжнаціонального єднання [10].

Економічні чинники розвитку регіонів країн–членів та країн–сусідів ЕС потребують здійснення ефективної політики для ліквідації територіальних диспропорцій всередині кожної держави. Навіть тепер відмінності між регіонами, які динамічно розвиваються, та депресивними регіонами Європейського Союзу вражають. Розвиток транскордонної співпраці та посилення міжрегіональних економічних зв'язків є важливою складовою сучасної регіональної політики ЄС, за допомогою яких можна посилити конкурентоспроможність регіонів та паралельно ліквідувати їхню відсталість. Провідною формою інтенсифікації транскордонної співпраці в Європі стали єврорегіони. У статутних документах єврорегіонів акцент зроблено на забезпечення соціально–економічного розвитку прикордонних територій за рахунок міжнародної співпраці, залучення іноземних інвестицій, створення нових робочих місць та спільної підготовки проектів міжнародної технічної допомоги, які реалізуються за кошти Європейського Союзу. Визначено, що таких цілей неможливо досягти без створення сприятливих умов для інноваційної діяльності [7].

Таким чином, єврорегіон «Карпати» був створений 14 лютого 1993 р. у місті Дебрецені (Угорщина) органами влади та місцевого самоврядування прикордонних областей Польщі, Словаччини, Угорщини й України. Округи Румунії в 1993 р. набули лише статусу спостерігача, що було зумовлено недосконалістю національного законодавства, а точніше недостатнім рівнем компетенцій регіонів у налагодженні зв'язків із територіями по інший бік кордону. Однак після проведення регіональної реформи, активної лобістської кампанії представників північно–західних повітів, здійсненої на рівні національного уряду, влітку 1997 р. округи Румунії стали повноправними членами єврорегіону. Нині територія єврорегіону становить 162 тис. км^2 із населенням біля 16 млн. осіб [3].

Згідно зі Статутом, Асоціація не є новоствореною наднаціональною чи наддержавною установою, а лише виконує функції сприяння міжрегіональному співробітництву між партнерами. Утворення і діяльність єврорегіону відкриває значні можливості у справі активізації зовнішньоекономічних зв'язків та прикордонного співробітництва в практичному розрізі. Найважливішими слід назвати такі: сприяння діяльності та спільним проектам щодо дво– та тристороннього співробітництва; розвиток прямого співробітництва між індивідуальними членами (регіонами, районами, містами тощо); розвиток недержавних організацій (асоціацій, фондів), встановлення між ними регулярних контактів з особливою увагою на підготовку спільних проектів, а також організація і координація діяльності, що сприятиме економічному, науковому, екологічному, культурному та освітньому співробітництву між її членами; надання допомоги у розробці конкретних проектів з питань прикордонного співробітництва; сприяння розвитку контактів серед населення територій; сприяння добросусідських відносин; визначення потенційної сфери для багатостороннього прикордонного співробітництва; посередництво

та забезпечення співробітництва з міжнародними організаціями та установами тощо [5].

Національні представництва Асоціації засновуються у кожній із країн – членів Карпатського єврорегіону. Національним представництвом України з 2008 р. є громадська організація Асоціація органів місцевого самоврядування «Єврорегіон Карпати – Україна» [9].

За період діяльності «Карпатського єврорегіону» було впроваджено низку проектів транскордонного співробітництва. Серед них:

– регулярні зустрічі–консультації представників місцевих органів влади з іншими інституціями регіонального співробітництва, у тому числі й міжнародними (єврорегіони «Буг», «Нижній Дунай», «Верхній Прут», «Маас–Рейн», Комітет регіонів ЄС, Комітет економіки Європи ООН);

– розширення мережі прикордонних переходів із сусідніми державами;

– заснування Асоціації карпатських торгово–промислових палат, створення та розвиток спільних підприємств, підтримка ВЕЗ, «Закарпаття», «Загонь», «Курортополіс Трускавець»;

– підвищення транзитної ролі прикордоння; залучення іноземних інвестицій (гірськопереробна, хімічна, деревообробна, нафтопереробна промисловість);

– організація семінарів, конференцій із проблем ведення промислової, фінансової та біржової діяльності в «Карпатському єврорегіоні», проведення економічних форумів із питань транскордонного співробітництва;

– впровадження проектів із запобігання забрудненню довкілля та захисту природних ресурсів;

– здійснення заходів щодо узгодження проектів на будівництво і реконструкції гідротехнічних споруд, критеріїв оцінки аналізів відборів проб води і її якості на прикордонних ріках і протипаводкові заходи та ліквідація аварійного забруднення водотоків [3].

Загалом упродовж 2008–2015 рр. Асоціація «Єврорегіон Карпати–Україна» основну увагу в діяльності сфери транскордонної співпраці спрямовувала на надання консультацій органам місцевого самоврядування та громадським організаціям щодо реалізації проектів у рамках Програми транскордонного співробітництва Польща – Білорусь – Україна, Угорщина – Словаччина – Румунія – Україна, Румунія – Україна – Молдова, що фінансується Європейським Союзом. За період 2008–2014 рр. Асоціацією «Єврорегіон Карпати–Україна» було розроблено та здійснено такі проекти транскордонного характеру: «Карпатський Горизонт 2013» – обговорення перспектив операційної програми ЄС для регіону Карпат». Основною метою проекту було провести конференцію «Регіональний вимір євроінтеграційних процесів в Україні» для активізації діалогу представників центральних та регіональних органів влади КЄ щодо розробки єдиної операційної програми ЄС для регіону Карпат на фінансову перспективу 2014–2020 рр. тощо [3].

У межах Карпатського єврорегіону транскордонна співпраця між прикордонними територіями вигідна для розвитку економічної кооперації, особливо перспективними є розроблення привабливих пропозицій та спільне використання промислових площ спеціальних економічних зон, зокрема на базі ВЕЗ «Яворів» та «Мєлєц». Цей специфічний потенціал повинен працювати в інтересах розвитку економічного потенціалу регіонів, на збереження та створення робочих місць. Інноваційні можливості є, передусім, у таких галузях, як переробна та харчова промисловість, сфера послуг, сільське господарство, банківська сфера, індустрія будівельних матеріалів, туристична сфера, комунальне господарство тощо [7].

Низка українських областей вже сьогодні може брати участь у діючих програмах ЄС. Для цього органам місцевого самоврядування, їх комунальним закладам, громадським організаціям та їх асоціаціям слід мати бажання, політичну волю, співфінансування з місцевих українських бюджетів і головне – аналогічних якостей партнерів з країн ЄС.

Таким чином, певний потенціал, зокрема у прикордонних областях, є, оскільки частина з цих програм діє вже понад 10 років. Відтак є десятки успішних реалізованих проектів, котрі дійсно приносять вимірні користі для окремих громад. Проте найголовнішим для України є власне не самі проекти, а те, що з'являється можливість виступати повноцінними партнерами у спільних питаннях з інституціями країн–членів Євросоюзу. Нові фінансові інструменти для українських регіонів, зокрема карпатського, це десятки зустрічей, обмінів кращими практиками, спільні проекти та справи тисяч людей, їх об'єднань у економічному, соціальному, екологічному та територіальному вимірах. Саме тому, за нові фінансові інструменти слід боротися у всіх значеннях, і випереджати прийняття рішень на всіх фронтах [1].

Окрім того, попри звичне, суто географічне уявлення про регіон, охоплений гірською системою, що тягнеться від Австрії до Сербії, в ЄС на це дивляться значно ширше. Для Євросоюзу Карпати – це одна з важливих геополітичних зон, розділена чималою мережею кордонів, в тому числі зовнішніх кордонів ЄС, яка має визначальне значення передовсім для безпеки на східному напрямку. Проте, останнім часом ростуть акценти і на тому, що Карпати завдяки своїм специфічним соціальним, економічним, історичним, культурним та природним умовам потребують особливої уваги та підтримки з боку всього Євросоюзу у вигляді окремої макрорегіональної стратегії, що поширюватиметься в тому числі і окремі країни, що не є членами ЄС [1].

Таким чином, на сьогодні вже постає кінцева мета для ініціаторів цього процесу – змусити національні уряди звернутися до Європейської Комісії з завданням розробити макрорегіональну стратегію ЄС для регіону Карпат, на зразок Альпійської чи, скажімо, Дунайської. І таку декларацію уряди мусять підписати до літа 2018 року, аби було достатньо часу до 2020 року [11], з початком нової фінансової перспективи ЄС, обійти всі бюрократичні кола та мати готовий документ з такими напрямками роботи:

– підтвердження соціальної та культурної єдності між громадами, інституціями країн, на які поширюватиметься стратегія. Власне, окрім додаткових фінансових інструментів на спільні цілі розвитку для України – це головний аргумент брати участь у процесі просування у життя документу такого рівня, та черговий крок у напрямку поглиблення європейської інтеграції.

– єдина модель екологічної взаємодії. На теренах 9 країн є однакове за важливістю багатство флори і

фауни, збереження і розвиток якого є спільною справою. Однакова стратегія у сфері навколишнього середовища та фінансові інструменти для цього підвищать екологічний потенціал всієї Європи.

– новий імпульс транскордонного співробітництва. Створення умов для співпраці на різних рівнях місцевого самоврядування та для громадського сектору є ключовим в регіональній політиці ЄС [1].

Безумовно, найуспішнішим способом налагодження співпраці є робота на обласному рівні, саме в цій частині дійсно успішною за останні роки можна вважати Львівську область, яка виступає своєрідним локомотивом розвитку «Карпатського єврорегіону» з українського боку.

Статистика каже, що Львівська область після національного рівня по отриманню міжнародної технічної допомоги є першою в Україні. Навіть партнерів поляків за показниками 2017 року вдалося обійти. Наприклад, 10 із 17 проектів Польща–Білорусь–Україна, які виграли в сфері історико–культурної спадщини отримала саме Львівська область. Щодо важливих напрямів, то слід відзначити наступні: відродження туристичного потенціалу: санаторії Трускавця, Східниці, Славська; нарощення транзитного потенціалу, а саме розвиток логістичних баз промислових, продуктових товарів та зерна (перспектива вузької колії з Варшави до Львова) тощо. Більше того, переміщені проекти в рамках Польща–Білорусь–Україна, це на дві третина заслуга асоціації «Єврорегіон Карпати–Україна». Таким чином, в райцентрах Карпат будуть реалізовуватися невеличкі проекти, які будуть навколо себе концентрувати ремісників, підтримувати рівень створюваних карпатськими ремеслами виробів, і головне – промоції продукту [2].

Є й ще один вимір суто геополітичний, де ЄС саме через регіональні структури гасить чимало автономістсько–сепаратистських тенденцій, де регіони мають прямі стосунки з Єврокомісією, де кошти нараховують їм конкретно з коефіцієнта – за населенням, за площею, за доходами. До речі, саме через цей механізм ЄС надав 50 млн. євро в 2017 році, які були виділені для відбудови українського сходу [2].

Отже, враховуючи актуальність проблем наукового, організаційного та інформаційного забезпечення розвитку транскордонної співпраці на сучасному етапі євроінтеграції перспективним є створення у м. Львові Інституту транскордонної співпраці та європейської інтеграції. Інститут буде займатися питаннями наукового, інформаційно–консультативного та експертного супроводу цієї проблематики і тісно співпрацюватиме із органами влади та місцевого самоврядування [7].

Дієвим кроком щодо активізації інноваційної складової в діяльності єврорегіону може стати створення Банку розвитку транскордонної співпраці. Це дасть змогу збільшити фінансування проектів та програм розвитку транскордонної співпраці, зокрема прикордонної інфраструктури. Засновниками такого банку можуть бути: Європейський інвестиційний банк (або інша європейська фінансова установа); центральні органи або місцеві органи влади прикордонних областей, українські та зарубіжні банки, інвестиційні компанії, фінансові установи. Для забезпечення інноваційної співпраці в єврорегіоні «Карпати» видається доцільним створення Інноваційного центру транскордонної співпраці на базі наукових установ або вищих навчальних закладів. Ця інституція могла б забезпечувати детальною інформацією інвесторів, суб'єктів інноваційного ринку про перспективи розвитку відповідної території, сприяти створенню інноваційної інфраструктури – технопарків, бізнес–інкубаторів, зон високих технологій [7].

Аналізуючи далі, наголосимо, що одним із основних чинників, що впливає на становлення транскордонної співпраці, є глобалізація, таким чином варто з'ясувати, який вплив здійснюють глобалізаційні процеси та державна політика щодо регіонів у процесі розвитку та підвищення рівня співробітництва, а також з'ясувати стан співпраці України та Польщі в межах єврорегіонів «Карпати», які насправді є головними гравцями в цьому інституційному утворенні [8].

Розпочнемо із загального обсягу імпорту до українських областей, який надходить до єврорегіону «Карпати» та складає 5564,7448 млн. дол. США, з яких 13,12% (730,366 млн. дол. США) припадає на імпорт з Республіки Польща. Частка експорту до Польщі товарів та послуг, вироблених в українській частині єврорегіону становить 6,83% (208,5005 млн. дол. США) від загального об'єму експорту – 3051,3223 млн. дол. США. Варто було б зазначити, що серед 5 областей України, які співпрацюють з адміністративними одиницями Польщі в рамках єврорегіонів «Карпати», найбільшу активність проявляють Львівська та Закарпатська області, а найгірший рівень зовнішньоекономічного співробітництва з Польщею має Чернівецька область. Сумарний показник інвестицій в українську частину єврорегіону «Карпати» становить 2629,3 млн. дол. США, з яких 17,25% – польські інвестиції у розмірі 453,6 млн. дол. США [8].

Тому можна з впевненістю сказати, що інтеграція Львівської, Закарпатської, Івано–Франківської та Чернівецької областей (єврорегіон «Карпати»), у світову економічну спільноту не є збалансованою, а регіон орієнтований на забезпечення внутрішніх потреб ринку. Проте можна спостерігати високий рівень інтегрованості даних регіонів та Республіки Польща, що має свій вияв у тісній економічній співпраці, а зважаючи на те, що інтегральний коефіцієнт інтенсивності інтеграційних процесів демонструє один із векторів глобалізаційного процесу, можна стверджувати, що в економічній співпраці між українськими регіонами–членами «Карпат» та Польщею значну роль відіграє саме економічна глобалізація [8].

Наступним показником рівня глобалізованості українських областей–членів єврорегіонів «Карпати», є міжнародний туризм. Є усі підстави стверджувати, про те, що ці території користуються попитом та пропонують відповідні послуги, які задовольняють іноземних туристів. За кількістю туристів перше місце займає Львівська область; наступною йде Закарпатська область; далі – Івано–Франківська, Чернівецька. Високий попит іноземних туристів на туристичний продукт, виготовлений у цих областях, свідчить про значний рівень їхньої глобалізованої залученості [8].

Ще один показник – кількість користувачів мережі «Інтернет». Найбільші частки користувачів Інтернету від населення – у Львівській (28,69%) та Івано–Франківській (12,19%) областях. В усіх інших українських областях, які

входять до складу «Карпатського єврорегіону» цей показник не перевищує 10%. В усіх вищеназваних регіонах, окрім Львівської області, проникнення «Інтернет–мережі» є на низькому рівні, що яскраво демонструє низьку залученість цих регіонів до світової спільноти.

Отже, глобалізація даних регіонів у загальносвітовому вимірі є менш значною, аніж інтегрованість єврорегіонів «Карпати» в рамках українсько–польського співробітництва. Тобто, за коефіцієнтом прямих іноземних інвестицій надходження з Польської Республіки у декілька разів переважають над державним фінансуванням регіонів. Рівень глобалізації в загальносвітовому відношенні не має переважаючого впливу у Львівській, Закарпатській, Івано–Франківській, Чернівецькій областях, проте існує велика залежність від зовнішнього капіталу, чому також сприяє державна регіональна політика. Хоча в межах єврорегіонів і реалізуються певні проекти завдяки фінансуванню Європейського Союзу та здійснюється співпраця, але українські території поки що не отримують усіх вигод у формі такої взаємодії, тому спостерігаємо постійні намагання підвищити рівень та якість співпраці між державами–членами єврорегіону «Карпати», зокрема шляхом впровадження програм «Карпатський простір–2020» [11].

Висновки. Прикордонні регіони відіграють важливу роль у реалізації провідних тенденцій світового розвитку, а саме в лібералізації зовнішньої торгівлі та в різкому збільшенні транскордонного товарообігу, створені умов для активного входження регіонів до міжнародно–регіональних формувань. Активне впровадження інноваційних моделей в прикордонних територіях стане основою конкуренції регіонів, сприятиме реалізації пріоритетних напрямів державної регіональної політики в напрямі подолання депресивності територій, поглиблюватиме інтеграційні процеси, що відбуваються в сучасній Європі.

Практика функціонування «Карпатського єврорегіону» свідчить, що базовими пріоритетами його розвитку є міждержавна міжрегіональна співпраця у гуманітарній сфері, у т.ч. у галузі культури, освіти, науки; сприяння збалансованому регіональному розвитку. Інституційний потенціал розвитку Карпатського Єврорегіону насамперед пов'язують з ініціативами транскордонного співробітництва, можливостями реалізації транскордонних проектів (спільно з країнами ЄС). Саме на цьому підґрунті фахівці вбачають можливість використання Єврорегіону «Карпати» як регіональної платформи євроінтеграції України.

Разом з тим, слід зауважити, що більшість заходів, промоцій міст та конференцій проходять в основному у львівській та польській частині «Карпатського єврорегіону». При цьому нехтуються інтереси інших областей України та країн–членів. Тобто виникає проблема суб'єктивного чинника, що показує труднощі повноцінного функціонування даної структури.

Список використаних джерел

1. Ганущин О. Кроки до Карпатської стратегії / О. Ганущин // Лівий берег [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ukr.lb.ua/blog/oleksandr_ganushchyn/379070_kroki_karpatskoi_strategii.html
2. Ганущин О. Про майбутнє Львівської області та Карпат / О. Ганущин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://espreso.tv/article/2017/12/15/ganuschyn
3. Гегедош К., Чучка І. Особливості та перспективи економічного співробітництва в міжрегіональній асоціації «Карпатський єврорегіон» / К. Гегедош, І. Чучка // Вісник Одеського національного університету імені І. Мечникова. – 2016. – Т.21. – Вип.9 (51). – С.7–11.
4. Головач Ю. Карпатський Єврорегіон як форма транскордонного співробітництва України з країнами ЄС / Ю. Головач [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/15_APSN_2010/Economics/67853.doc.htm
5. Карпатський єврорегіон [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bukoda.gov.ua/page/karpatskii–evroregion
6. Кудряченко А. Геополітика / А. Кудряченко, Ф. Рудич, В. Храмов. – К.: МАУП, 2004. – 293 с.
7. Кулина С. Перспективи розвитку інноваційних процесів в єврорегіоні «Карпати» / С. Кулина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/34064/3/31_136–139.pdf
8. Манько Л. Аналіз рівня глобалізованості єврорегіонів «Карпати» та «Буг» протягом 2004–2011 рр. / Л. Манько // Національний університет «Острозька академія» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://naub.oa.edu.ua/2012/manko–l–analiz–rivnya–hlobalizovanosti–jevrorehioniv–karpaty–ta–buh–protyahom–2004–2011–rr/
9. Офіційний сайт «Єврорегіон Карпати – Україна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://celdn.euroregionkarpaty.com.ua/index.php/news–of.html.
10. Петренко Л. Єврорегіон – місток у Європу для України / Л. Петренко // Журнал «І» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ji–magazine.lviv.ua/kordon/ostpolitik/2003/dwelle–1204.htm
11. Стратегія Карпатського єврорегіону – 2020 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://iardi.org/wp–content/uploads/2011/10/StrategKarpatia.jpg.

References

1. Ganushchyn O. Kroky do Karpatskoi stratehii / O. Ganushchyn // Livyi bereh [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://ukr.lb.ua/blog/oleksandr_ganushchyn/379070_kroki_karpatskoi_strategii.html
2. Ganushchyn O. Pro maibutnie Lvivskoi oblasti ta Karpat / O. Ganushchyn [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://espreso.tv/article/2017/12/15/ganuschyn
3. Hehedosh K., Chuchka I. Osoblyvosti ta perspektyvy ekonomichnoho spivrobitnytstva v mizhrehionalnii asotsiatsii «Karpatskyi yevrorehion» / K. Hehedosh, I. Chuchka // Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu imeni I. Mechnykova. – 2016. – T.21. – Vyp.9 (51). – S.7–11.
4. Holovach Yu. Karpatskyi Yevrorehion yak forma transkordonnoho spivrobitnytstva Ukrainy z krainamy YeS / Yu. Holovych [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.rusnauka.com/15_APSN_2010/Economics/67853.doc.htm
5. Karpatskyi yevrorehion [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.bukoda.gov.ua/page/karpatskii–evroregion
6. Kudriachenko A. Heopolityka / A. Kudriachenko, F. Rudych, V. Khramov. – K.: MAUP, 2004. – 293 s.
7. Kulyna C. Perspektyvy rozvytku innovatsiinykh protsesiv v yevrorehioni «Karpaty» / S. Kulyna [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/34064/3/31_136–139.pdf
8. Manko L. Analiz rivnia hlobalizovanosti yevrorehioniv «Karpaty» ta «Buh» protiahom 2004–2011 rr. / L. Manko // Natsionalnyi universytet «Ostrozka akademiia» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://naub.oa.edu.ua/2012/manko–l–analiz–rivnya–hlobalizovanosti–jevrorehioniv–karpaty–ta–buh–protyahom–2004–2011–rr/
9. Ofitsiinyi sait «Ievrorehion Karpaty – Ukraina» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://celdn.euroregionkarpaty.com.ua/index.php/news–of.html.
10. Petrenko L. Yevrorehion – mistok u Yevropu dlia Ukrainy / L. Petrenko // Zhurnal «I» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.ji–magazine.lviv.ua/kordon/ostpolitik/2003/dwelle–1204.htm
11. Stratehiia Karpatskoho yevrorehionu – 2020 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://iardi.org/wp–content/ uploads/2011/10/StrategKarpatia.jpg.

Chernyk P. P., *Candidate of Political Science, Head of the Department of Foreign Languages and Military Translation, National Army Academy named after hetman Petro Sahajdachnyj (Ukraine, Lviv), perto.chernyk@ukr.net*

Hanushchyn O. O., *The Chairman of «Euregion Carpathians–Ukraine» Assosiation (Ukraine, Lviv), ganushchyn@gmail.com*

The Carpathian Euroregion as an element of Eurointegrational strategy of Ukraine

The social and historical, geopolitical and economical preconditions of creating the Carpathian Euroregion are analyzed in the article, as an institutional form which enhances the international cooperation of participating countries. It was clarified that this form of cooperation between the countries, nowadays, is one of the most effective forms of dialogue between European countries. This approach is particularly relevant in the area of the new European integrational concept development of Ukraine foreign policy. The following cooperation is proved to provide system regulating characteristics not only in the sphere of economy, culture, ecology etc. but also in the security part in particular. It is emphasized that the most productive in the development of the relations in the Carpathian Euroregion sphere is the cooperation between Ukraine and Poland. The most important integrational aspects of the Carpathian Euroregion are highlighted not only in the regional level but also in the global context.

Keywords: *Euroregion, international cooperation, integrational processes, globalization, foreign policy strategy.*

* * *

УДК 323.2:061.2

Шейко А. В.,
аспірант кафедри, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), anton–sheyko@yandex.ru

Особливості протестних настроїв в Україні в контексті самоорганізації громадянського суспільства

Аналізуються особливості протестних настроїв в Україні, досліджуються чинники, що впливають на рівень громадянської протесаної активності, завдяки аналізу соціальних і політичних умов розвитку громадянського суспільства в Україні. Виявлено основні проблеми українського суспільства, що стали причиною не конвенційної політичної активності громадян.

Ключові слова: *громадянське суспільство, соціальні протести, соціальна ентропія, протестні настрої.*

Слід зазначити, що протягом останніх років дослідження процесів становлення громадянського суспільства та розвитку протестного руху в Україні інтенсифікувалися. Серед науковців, які досліджували дану тематику слід назвати І. Бекешкіну, Є. Головаху, В. Горбатенка, М. Недюху, К. Коцюрубу, М. Кармазіну, В. Кременя, А. Колодія, В. Котигоренка, О. Корнієвського, І. Кресіну, М. Михальченко, М. Обушного, В. Полохало, С. Телешуна, О. Ткача, В. Цвиха, В. Яблонського та ін.

Криза представницької демократії неминуче призводить до зниження легітимності влади та посилення протестних настроїв у суспільстві, що можуть перерости в неконвенційну політичну участь, яка становить пряму загрозу безпеці держави. Таким чином, гарантування стабільності державного безпекового простору можливе лише за умови безпосередньої участі громадян у державному суспільно–політичному процесі. Вироблення і реалізація конкретних механізмів такої участі вбачається першочерговим завданням держави, що перебуває в процесі демократичних трансформацій. Виходячи з основної функції громадянського суспільства – задоволення конкретних суспільно–політичних потреб, лише залучення інститутів громадянського суспільства робить можливим успішність реалізації політики модернізації країни. Нині в Україні інститути громадянських ініціатив мають лише формальний характер, як звичайно, залежні від західних донорів, наділені низьким рівнем впливу в процесі вироблення та прийняття політичних рішень, багато з них є заполітизованими, а українське законодавство в цій сфері є недосконалим та має лише декларативний зміст.

Метою дослідження є виявлення основних чинників, що підвищують протестний потенціал суспільства в Україні.

Однією з форм проявів громадянського суспільства на сучасному етапі є протестні настрої. Протестний рух останнім часом стає достатньо поширеним у сучасному світі. Згадаймо останні протести у деяких штатах США, коли громадяни вийшли на вулиці, протестуючи проти певних ініціатив чинного Президента Д. Трампа. Можна також згадати протести польської опозиції проти чинної влади. Якщо ми розглядаємо Україну, то потрібно згадати тарифний майдан, протести вкладників деяких збанкрутілих банків. Аналізуючи протестні настрої останніх десятиріч, які змінили політичну ситуацію в світі, слід згадати мирні «оксамитові революції» в країнах Центрально–Східної Європи (Грузія, Україна, Молдова, Узбекистан, Киргизстан, спроби повстань у Вірменії й Білорусі). 2011 рік приніс «арабську весну» (Туніс, Алжир, Ліван, Йорданія, Єгипет, Лівія, Марокко, Ліван, Бахрейн, Ємен тощо). На початку літа 2013–го майже одночасно відбулися масштабні протестні акції в Бразилії та Туреччині. Останнім прикладом постмодерного протестного руху є Occupy Central у Гонконзі (2014 рік). І звичайно Революція гідності в Україні, яка змінила соціально–політичну ситуацію в країні.

Усі ці рухи мають подібні риси, серед яких ми можемо назвати:

– горизонтальна, неієрархічна структура, яка функціонує завдяки застосуванню сучасних комунікаційних засобів – соціальних мереж в Інтернеті, унаслідок чого підвищується незалежність перебігу протестних подій від ступеня висвітлення їх у ЗМІ;

– децентралізованість, відсутність явних лідерів, що ускладнює чітке визначення мети та завдань протесаного руху і можливостей ведення переговорів зі владою;

– значна дистанція між протестними рухами та інституціоналізованими складниками громадянського суспільства (профспілками, неурядовими організаціями) та політичними партіями, які не були організаторами протестів, а лише долучалися до них під час їхнього перебігу.

Позитивним є те, що більшості протестних рухів притаманний мирний характер, насильство виникало лише у відповідь на силові дії влади. Слід також відзначити приорітетність у них ціннісної сфери над економічною і політичною.

Аналізуючи причини виникнення Революції Гідності, слід зазначити, що за даними Фонду «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва»[1] ключовими чинниками,

[1] 3 лютого 2014 року Фонд «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» разом із Київським міжнародним Інститутом соціології провів опитування Майдану. Усього було опитано 502 особи, в усіх стаціонарних точках Майдану (намети, Будинок профспілок, будівля КМДА, Жовтневий палац, Український дім ін.) за вибіркою, яка забезпечувала пропорційне охоплення учасників Майдану. Опитування було здійснено за фінансування Міжнародного Фонду «Відродження».

що спонукали населення вийти на Майдан, були жорстокі репресії влади проти учасників протестів (61%), а от на друге місце вийшов такий загальний мотив, як «прагнення змінити життя в України» (51%). Вагомими причинами протестів були також відмова Віктора Януковича від підписання Угоди про асоціацію з Євросоюзом (47%) та прагнення змінити владу в Україні (46%). (Див. рис.1).

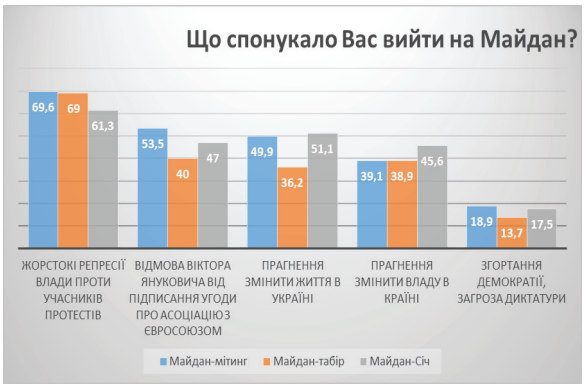

Рис.1. Мотиви, що спонукали вийти на Майдан

Досить ґрунтовну оцінку соціально–політичній ситуації в Україні та можливостям протестного руху дав заступник директора Інституту соціології НАН України Є. Головаха. За його словами, за три роки, що пройшли з часів Майдану, цінності і настрої, як не дивно, змінилися у протилежних напрямках. Цінності покращилися: всі цінності, пов'язані з контролем над владою, з можливістю впливати на стан суспільства, цінності соціальної активності – за ці три роки стали більш важливими для людей. А от настрої погіршилися.

За словами Є. Головахи, поточну ситуацію українці сприймають значно гірше, ніж на початку 2014 року, коли були великі сподівання на те, що країна все ж таки почне змінюватися. Тобто настрої погіршилися, розчарування вище, ніж в 2014 році, але при цьому цінності – глибинні мотиви людської поведінки і те, що регулює активність людей – покращилися. Люди стали приділяти більше уваги цінностям.

В цих умовах створюються передумови для посилення протестних настроїв, хоча ідея Третього Майдану, на його думку, є на сьогодні не гостро актуальною. Очолити конструктивні протести, на думку науковця, зможе громадянське суспільство. Але, на жаль, волонтери як феномен, нехай і викликають велику довіру і повагу, все ще не перетворилися на потужний громадянський спротив [1].

Інший відомий експерт Ірина Бекешкіна, зазначила, що для того щоб мобілізувалися протестні настрої, потрібно три речі. Перша – подія, яка сколихне всю країну або її значну частину. Комунальні платіжки, на її думку, могли би бути такою подією. Але це було пом'якшено субсидіями. При цьому, зазначає соціолог, коли людей питають, що їх може спонукати до протестів, в основному, називають економічні причини. Але і перший, і другий Майдани виникли не з економічних, а політичних причин.

По–друге, щоб вийти на протест, потрібні герої. Але сьогодні українці не вірять нікому. Третя – люди повинні розуміти, що буде в результаті. В Україні після першого і другого Майдану добивалися зміни влади. Коли люди не бачать, хто прийде замість тих, хто зараз при владі, то вони не йдуть на вулиці масово, – підкреслила Бекешкіна [2].

Якщо аналізувати можливі мотиви протестних настроїв українського суспільства, то серед них можна виділити:

а) недостатній рівень захисту основоположних демократичних цінностей, таких як свобода, соціальна справедливість, захист прав і свобод людини;

б) недовіра до органів державної влади та місцевого самоврядування, низький рівень відповідальності влади;

в) зниження матеріального добробуту населення, посилення майнового розшарування суспільства;

г) розчарування щодо спроможності суб'єктів політичної влади та ринкового господарювання, банківського сектору вітчизняної економіки дати адекватні відповіді на виклики сьогодення;

д) падіння впливу політичних партій та блоків, рейтингів окремих політичних лідерів.

Загрозливою є тенденція погіршення здоров'я нації, що проявляється у стрімкому падінні стандартів рівня життя, практичній відсутності якісних джерел водопостачання, високих темпах зростання захворюваності на СНІД і туберкульоз, масовій орієнтації населення, попри здорожчання ліків, на аптеки як «невичерпне джерело здоров'я».

Останній фактор найбільш болісно позначається на людях похилого віку та пенсіонерах, які, як правило, жодного дня не можуть обходитися без ліків. Статистика свідчить, що самотні пенсіонери витрачають на ліки майже в п'ять разів більше коштів, ніж люди працездатного віку.

Домінуючими соціальними настроями українського соціуму, що знаходять своє відображення, передусім, у тенденції до радикалізації громадської думки, є настрої аномії, апатії та розчарування. Аномія обумовлена кризою українського суспільства, його соціальних інститутів, суперечністю між проголошеними цілями та неможливістю їх реалізації для більшості населення.

Соціальна напруженість значно посилюється суб'єктивним сприйняттям політичної нестабільності в Україні, що є наслідком: а) неадекватності реакції влади на зовнішні та внутрішні виклики в політичній та економічній сферах, що знаходить своє відображення у відсутності системного бачення перспектив подолання кризи. Основні зусилля спрямовані переважно на побиття аргументів однієї політичної сили іншою; б) домінування номенклатурних політиків радянського штибу на владному Олімпі; в) відсутності механізмів політичної відповідальності; г) непрозорості формування депутатського складу Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування; д) відсутності демократичного контролю за діяльністю влади всіх рівнів тощо.

Значним чинником, що може посилювати протестні настрої є економічне відчуження, зниження рівня матеріального добробуту громадян. За останній рік українці стали в два рази бідніше – за гранню фактичного прожиткового мінімуму виявилося 58% населення [3].

Якщо аналізувати матеріальний стан українців, то загалом, близько половини (41,1%) українців «ледве

зводить кінці з кінцями», грошей іноді не вистачає навіть на їжу. Майже третині респондентів (35,5%) коштів на продукти харчування вистачає, однак купівля одягу та взуття викликає певні труднощі. Ще 21,0% українців стверджують, що їм складно придбати дорогі речі (меблі, побутову техніку тощо). При цьому лише 2,4% опитаних заявили про відсутність матеріальних проблем, за винятком особливо дорогих покупок (житло, авто) («Ліга.net», 24.11.16).

Як засвідчило недавнє дослідження нерівності в Україні, проведене Еллою Лібановою на основі методики Томаса Пікетті, доходи 1% найбагатших у країні в 43 рази перевищують середні доходи найбіднішої частини населення [4].

Рис. 2. Оцінка наслідків підвищення ціни на газ

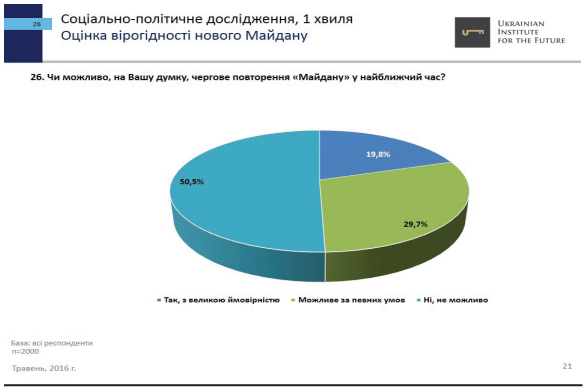

Рис. 3. Оцінка вірогідності нового Майдану

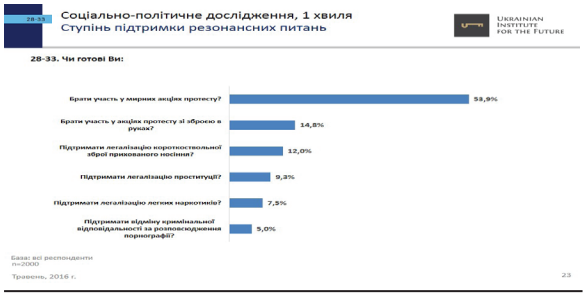

Рис. 4. Оцінка готовності брати участь у протестних акціях

Слід наголосити, що у США, де відмічається високий показник нерівності серед індустріально розвинених країн, це співвідношення становить 24 рази, а середній

Рис. 5. Оцінка загрози соціального вибуху

показник у Європі – трохи менше 12 разів [4]. Крім того ці показники засвідчують значну соціальну напругу в суспільстві і збільшення протестних настроїв населення. Якщо рівень бідності вище 50%, це вже перший дзвіночок до можливого соціального вибуху.

Більш ґрунтовне дослідження даної проблематики провів Інститут майбутнього. За даними Інституту майбутнього сьогодні в умовах складної соціально–політичної ситуації, зокрема підвищенні плати за комунальні послуги, створюються відповідні передумови для зростання протестних настроїв. Але громадяни також розуміють, що в умовах збройного протистояння на сході країни, протести можуть призвести до потужної політичної дестабілізації в країні, що буде вигідно тій же Російській Федерації. Тому тільки близько третини респондентів (27,6%) вважає, що підвищення ціни на газ призведе до масових протестів, а трохи більше половини 51.5% – до збільшення числа тих, хто не буде платити за комунальні послуги, 15,1% вважають, що нічого не зміниться, оскільки уряд пообіцяв збільшити субсидії (див. рис.2).

На запитання щодо того, чи можливе чергове повторення Майдану у наш час, то 29,7% респондентів вважають, що можливо, але за певних умов, 50,5% респондентів вважають, що неможливо (див. рис.3).

На запитання щодо того, чи готові громадяни брати участь у мирних акціях протесту, то 53,9% респондентів готові брати участь у мирних акціях протесту, а 14,8% готові брати участь у акціях протесту зі зброєю в руках, що засвідчує певний рівень радикалізації суспільства (див. рис.4).

Щодо можливої загрози соціального вибуху, то 22,4% респондентів вважають, що існує висока ймовірність такої загрози, 30,2% опитаних переконані, що такої загрози не існує, 41,5% респондентів переконані, що існує низька ймовірність такої загрози (див. рис.5).

Потужними чинниками зростання протестної активності можуть стати ЗМІ і особливо Інтернет, зокрема соціальні мережі, що відіграли ключову роль у започаткуванні Євромайдану. Що в значній мірі відрізняє Помаранчеву революцію від Євромайдану – це ступінь використання інформаційно–комунікативного забезпечення й координації взаємодій. Розпочався Євромайдан саме через поширення закликів до протестів у Інтернеті. Подальший перебіг Євромайдану також визначався здебільшого оперативністю взаємодії в соціальних мережах. Але ЗМІ можуть також виступати

засобами соціальної дестабілізації, що полягає, насамперед, у маніпулятивному, підпорядкованому приватним інтересам, впливові, формуванні бажаних настроїв і очікувань, соціальної позиції громадянина в цілому. Деякі ЗМІ, особливо в умовах авторитарних чи тоталітарних режимів, не налаштовані, як свідчить практика, на об'єктивне висвітлення соціально–політичної ситуації в країні чи світі.

Складається таке враження, що їх завдання в кращому випадку – промовчати, в інших – відреагувати, бажано якомога оперативніше з викладом подій у контексті пріоритетних, як правило, корпоративних інтересів чи домінанти дня, скажімо, конфліктогенної, однак, уникаючи при цьому всебічності висвітлення ситуації. Деякі ЗМІ, зокрема російські, постійно перекручували сутність і зміст протестних настроїв, показуючи їх тільки в негативному світлі.

Таким чином, сутність протестних настроїв українського суспільства, їх потенціал, масштаб і характер поширення обумовлюються трьома групами факторів: а) об'єктивними, що визначаються, передусім, соціальноекономічними умовами буття людини; б) соціально–психологічними особливостями сприйняття викликів, ризиків і небезпек, що постали перед соціумом; в) характером впливу засобів масової інформації – інформаційно адекватним чи технологічно–маніпулятивним.

Відповідно, протестним настроям притаманні:

– позаідеологічна, в переважній більшості, спрямованість, хоча мають місце окремі спроби використати їх як елемент політичних технологій, боротьби за інформаційний простір;

– намагання учасників соціальних акцій відстояти свої громадянські права, привернути увагу влади до її «слабких ланок»;

– потенціал постійного зростання за умов посилення кризових явищ;

– відсутність ідеології, програми політичної боротьби, реальних шляхів подолання кризи, хоча очевидним є їх революційний потенціал;

– сприяння перетворенню політичної влади в ефективний механізм соціального управління шляхом зміни її існуючого формату, загальної архітектоніки у новій цивілізаційній парадигмі відносин «правова держава – громадянське суспільство».

Список використаних джерел

1. Головаха Є. Хоча протестні настрої високі, ідея третього Майдану не знаходить підтримки / Є. Головаха [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zik.ua/news/2016/11/28/golovaha_hocha_protestni_nastroi_vysoki_ideya_tretogo_maydanu_ne_znahodyt_998949

2. Бекешкіна І. Третій Майдан. Соціолог оцінила протестні настрої в Україні / І. Бекешкіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://24tv.ua/tretiy_maydan_sotsiolog_otsinila_protestni_nastroyi_v_ukrayini_n750554

3. Черенько Л. Протесты начинаются когда бедных в стране 50%. У нас уже 58% / Л. Черенько [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://reporter.vesti–ukr.com/tolkovo/34059—protesty–nachinayutsya–kogda–bednyh–v–strane–50–u–nas–uzhe–58–.html

4. Доходи 1% найбагатших у країні в 43 рази перевищують середні доходи найбіднішої частини населення (опитування) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.grushevskogo5.com/sobitiya/dokhodi–1–naybagatshikh–u–kraini–v–43–razi–perevishchuyut–seredni–dokhodi–naybidnishoi–chastini–nase/

References

1. Golovaxa Je. Xocha ppotectni nactpoi' vycoki, ideja tpet'ogo Majdanu ne znaxodyt' pidtpymky / Je. Golovaxa [Elektponnyj pecupc]. – Pezhym doctupu: http://zik.ua/news/2016/11/28/golovaha_hocha_protestni_nastroi_vysoki_ideya_tretogo_maydanu_ne_znahodyt_998949

2. Bekeshkina I. Tpetij Majdan. Cociolog ocinyla ppotectni nactpoi' v Ukpai'ni / I. Bekeshkina [Elektponnyj pecupc]. – Pezhym doctupu: http://24tv.ua/tretiy_maydan_sotsiolog_otsinila_protestni_nastroyi_v_ukrayini_n750554

3. Chepen'ko L. Ppotecty nachinajutcja kogda bednyx v ctpane 50%. U nac uzhe 58% / L. Chepen'ko [Elektponnyj pecupc]. – Pezhym doctupu: http://reporter.vesti–ukr.com/tolkovo/34059—protesty–nachinayutsya–kogda–bednyh–v–strane–50–u–nas–uzhe–58–.html

4. Doxody 1% najbagatshyx u kpai'ni v 43 pazy pepevyshhujut' cepedni doxody najbidnishoi' chactyny nacelennja (opytuvannja) [Elektponnyj pecupc]. – Pezhym doctupu: http://www.grushevskogo5.com/sobitiya/dokhodi–1–naybagatshikh–u–kraini–v–43–razi–perevishchuyut–seredni–dokhodi–naybidnishoi–chastini–nase/

Sheyko A. V., *postgraduate student of the department, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), anton–sheyko@yandex.ru*

Features of protest moods in Ukraine in the context of self–organization of civil society

The peculiarities of protest moods in Ukraine are analyzed, factors influencing the level of protest activity of the population are analyzed, due to the analysis of social and political conditions of civil society development in Ukraine. The main problems of the Ukrainian society that have become the reason of not the usual political activity of citizens are revealed.

Keywords: *civil society, social protests, social entropy, protests moods.*

* * *

УДК 327(470+571)+(477)

Кундеус О. М.,
кандидат політичних наук, доцент кафедри політології і соціології, Рівненський державний гуманітарний університет (Україна, Рівне), oksana_kundeus@ukr.net

Інформаційна складова «гібридної» війни РФ проти України

Стаття присвячена розумінню інформаційної складової «гібридної» війни, яку Російська Федерація запровадила задовго до військової агресії. Згадано, що агресивного інформаційно–психологічного впливу зазнало не тільки українське суспільство, громадяни країн пострадянського простору, а й, не в останню чергу, країни Європейського Союзу та США.

При цьому, у науковій розвідці, наводиться стислий опис етапів інформаційної війти проти України, інструменти та механізми, якими послуговується РФ у своїй антиукраїнській політиці. Зазначено, які заходи протидії ворожим інформаційним операціям проводить Україна.

Ключові слова: *інформаційна війна, інструменти інформаційної війни, російська пропаганда, Європейський Союз, США, російсько–українська війна.*

Проблема відновлення територіальної цілісності України постала перед нашим суспільством не лише у зв'язку з протиправними діями Російської Федерації на території України, а й унаслідок неефективності діяльності вітчизняних політичних еліт протягом чверті століття поперемінного перебування їх при владі. Адже за цей час не було вироблено консолідаційної національної ідеології, не визначено реальних орієнтирів розвитку, які б забезпечили нашій державі достойне місце в системі міжнародних економічних відносин нового інформаційного суспільства, що, у свою чергу, негативно вплинуло на процес консолідації українського

суспільства, утвердження національної самосвідомості та патріотизму українців [6, с. 13].

Інформаційна війна проти України з боку Російської Федерації розпочалася задовго до початку відкритої фізичної агресії цієї країни. Нині через професійне використання пропагандистських прийомів, які застосовувалися ще за часів фашистської Німеччини, 32% мешканців РФ вважають Україну ворогом, що загрожує Росії, тобто ставлять її на друге місце (після США) у рейтингу потенційних ворогів, а 81% підтримують політику В. Путіна.

Метою статті є розуміння інформаційної складової «гібридної» війни, яку РФ розпочала проти України задовго до військової агресії; виокремлення її етапів, методів та завдань; визначення основних напрямів протидії інформаційній агресії.

Як наголошує Г. Касьянов, професор, керівник відділу сучасної історії та політики Інституту історії України, інформаційна війна з Україною з боку Росії стартувала не з початком військової агресії, а набагато раніше – з 2007 р. (це збігається, до речі, з роком заснування фонду «Русский мир»). «Я про це можу судити по своїй галузі – історії. Російські історики, урядові та неурядові організації почали системну активну діяльність, спочатку використовуючи історичні дати, пов'язані з іменами Бандери, Шухевича», – зазначив він [8, с. 184].

На думку голови Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі В. Костицького, з боку Російської Федерації понад десять років проводилася антиукраїнська інформаційна війна. В основі цієї війни – поширення недостовірної, неповної, упередженої інформації про Україну, маніпулювання суспільною свідомістю як громадян України, так і інших країн, пропаганда війни, національної та релігійної ворожнечі, зміни шляхом насильства конституційного ладу нашої держави.

Нині ця інформаційна війна перейшла із латенто–замаскованої у відкриту. Впродовж останніх років своєї діяльності Національна комісія відслідковувала в інформаційному просторі України загальні тенденції, які свідчили про швидке розгортання антиукраїнської інформаційної війни, яка охоплює кілька періодів.

За словами експерта, перший етап інформаційної війни в медіапросторі визначався руйнуванням самоідентифікації українців, це відбувалось «м'яко», проте створило передумови для подальшого впливу.

Другий етап відбувся у 2010–2011 році і мав на меті «руйнування національної та міжконфесійної злагоди». Водночас, В. Костицький заперечив існування соціально–економічних основ для протистояння між людьми різних сповідувань та національностей.

Третій етап, за словами очільника Нацкомісії, припав на період Євромайдану. «І основний удар спрямували на дискредитацію України як держави, нашу неспроможність створювати державу і будувати її, посягання на територіальну цілісність, конституційний лад. А десь пізніше трохи почалась масована пропаганда війни», – зазначив В. Костицький.

Наразі в Україні спостерігається четвертий етап інформаційної війни, специфікою якого є психологічна агресія, побудована на обмані та маніпуляції громадською думкою; заперечення та зневага до української державності; синхронізація інформаційної агресії та бойових дій проти України [7].

Як стверджує В. Лизанчук, «відкриті джерела розповідають, що проти України працює десять потужних медіа–груп Російської Федерації, тисячі найнятих фізичних осіб, для яких журналістика – не творчий процес, а вигідний бізнес».

Загалом фахівці виокремлюють такі основні методи інформаційної агресії проти України:

1. Дезінформування та маніпулювання.
2. Пропаганда.
3. Диверсифікація громадської думки.
4. Психологічний та психотропний тиск.
5. Поширення чуток [8, с. 185].

Тому, цими найуживанішими інструментами інформаційної війни в Україні, а також за її межами (з метою забезпечення якнайширшої міжнародної підтримки в європейських та світових інституціях власної геополітичної мети) керівництво Російської Федерації поступово намагається втілити в життя власні імперські амбіції [10, с. 117].

Зазначено, що першочерговим завданням російської гібридної війни на першому етапі її розгортання було знищення реальної державності України та розчленування нашої країни на квазіфедеративних засадах на різні, підконтрольні кремлівському керівництву, анклави. Нині вістря головного удару на карті нового «плану Барбароса», який зберігається в сейфах кремлівських стратегів, націлене на Європу. Інформаційний складник цього плану передусім має на меті досягнення двох пріоритетних цілей.

1. Нав'язування європейському політикуму власне російського бачення причин та наслідків війни в Україні та погляду на саму Україну як «failedstate», як суто олігархічну державу, яка знищує власних громадян і яка ніколи державою, власне, не була. У цьому плані Державі Україна протиставляються «народні республіки» (ДНР і ЛНР), буцімто цілковито позбавлені олігархічних впливів. Цільовою аудиторією цієї інформаційної атаки є як європейське експертне середовище, так і представники (носії) масової свідомості.

2. Посилення внутрішніх протиріч між європейськими державами «багатої Півночі» й «бідного Півдня», а також між Європою та США.

Для цього використовується весь напрацьований за останні 10–20 років інструментарій, починаючи від прямого ідеологічного та економічного тиску й закінчуючи більш витонченими «культурницькими» підходами. Йдеться передусім про створення підконтрольних кремлівським керівникам експертно–аналітичних структур у Європі, про «персональну обробку» окремих високофахових експертів та журналістів, високого рангу екс–політиків.

Крім того, сьогодні можна побачити щонайменше дві домінуючі лінії, за якими інформаційно «б'є» Росія по країнах ЄС у контексті української кризи.

Перша мета – спробувати досягти взаєморозуміння із Заходом, передусім «економізувавши» українсько–російську війну. Тобто довести Заходу, що йому немає сенсу втягуватись у затяжне протистояння з Росією, оскільки це б'є по кишенях простих європейців.

Друга мета – розбити євроатлантичну єдність, посилюючи існуючі суперечності між Європою та

США. Ведеться спрямована пропаганда ідеї того, що США намагаються руками та коштами європейців вести війну (передусім – економічну) з Москвою, що шкодить інтересам європейських столиць [2, с. 515].

Варто відмітити, що дедалі більше російських ресурсів інвестують у державні й контрольовані ЗМІ. Росія збільшила фінансування міжнародно–трансльованих телеканалів, RT і «Росія сьогодні». У 2016 році RT, який поширює інформацію англійською, іспанською та арабською мовами, отримав 19 млрд. рублів (307 млн. доларів США). Росія виділила 80,2 млрд. рублів для державних ЗМІ, що на 30% більше порівняно з минулим роком [3].

Однак усе зазначене не означає, що Україна і демократична Європа не знайдуть уже в найближчій перспективі асиметричної демократичної відповіді на загрози й виклики агресивної кремлівської пропаганди. Особливо у тому випадку, якщо країни ЄС усвідомлять, що протидія кремлівській інформаційній агресії є для них таким самим невідкладним пріоритетом, як і для України. Європейським партнерам варто зрозуміти при цьому цінність України як партнера, адже Україна впродовж тривалого ідеологічного протистояння російській агресії напрацювала певний інформаційній імунітет, має очевидні сильні внутрішні запобіжники, які сформувались або ситуативно, або вимушено впродовж останніх років активної боротьби за незалежність та територіальну цілісність.

До переваг України в інформаційній війні з Росією слід віднести:

а) ідейно монолітне суспільство;

б) чітке розуміння усіма суспільними верствами того, що проти них як соціуму реально ведеться інформаційна війна як складова частина «гібридної» війни.

Україна вже практично застосовує перше коло засобів протидії антиукраїнським інформаційним заходам ворожої сторони. Поки що йдеться, на жаль, не про наступальні, а оборонні заходи.

І Україна тут могла б не лише навчитись чогось у Заходу (зокрема, практиці проектування та реалізації стратегічних комунікацій), а й сама навчити Захід боротись із російською пропагандою. Наприклад, в Україні діють декілька проектів, які системно розбирають російські новини і показують ступінь брехні в них. Ми починаємо розуміти, що і як має бути застосовано для ефективної протидії російській пропаганді, хоча не завжди маємо кошти для реалізації таких проектів. Для ЄС це менш значуща проблема. Тож Україна та Західний світ можуть допомогти один одному в боротьбі з російською пропагандою і не допустити поширення подальшої нестабільності (регіональної та глобальної) в цивілізованому світі – того, чого так прагне Росія [2, с. 515].

Можна констатувати, що гібридний метод агресії, який застосовує Росія не лише до України, але й до демократичних держав загалом, поступово знищує зрозумілий нам світопорядок, і значною мірою ми спостерігаємо, як ця «хвиля» залишає нам його «уламки».

Чи не вперше за весь час існування України «державна інформаційна політика» перетворилась із квазісутності на реальність, важливість якої стала зрозуміла кожному громадянину. Інформаційна складова гібридної агресії виявилась не менш потужною за військову та економічну, і навіть в умовах відносного військового затишшя РФ продовжує свої деструктивні інформаційні операції проти України, намагаючись провокувати соціальну нестабільність, здійснюючи інформаційно–психологічні впливи на особовий склад ЗСУ, здійснюючи кібератаки проти важливих інфраструктурних об'єктів.

Безумовно, активні заходи протидії ворожим інформаційним операціям можливі лише в тому випадку, коли це стане одним із пріоритетів державної політики [4, с. 90].

Слід відзначити, що за останній (2017) рік політика держави у сфері захисту її інформаційного простору та забезпечення інформаційної безпеки загалом стала більш комплексною й ефективною. Можна констатувати, що після особливо складних 2014–2015 рр. держава почала формувати в 2016 р. комплексну систему протидії інформаційному складнику гібридної війни. У 2017 р. триває активний розвиток цього процесу, приймаються узгоджені рішення, додержується досить вдалий баланс між обмежувальними (для ворожого контенту та деструктивних дій супротивника) і стимулюючими (для власного контенту) заходами як стосовно захисту інтересів громадян, суспільства та держави, так і для подальшого розвитку її інформаційного простору. При цьому агресор не зменшує тиску на інформаційний простір України, намагаючись вражати ціннісні, моральні установки суспільства, підривати довіру громадян до влади та перетворень, які вона здійснює, руйнувати налагоджені процеси циркулювання інформації та розмивати поняття «правда» [1].

Україна активно протидіє всім зазначеним деструктивним впливам, розвиваючи для цього нормативно–правові та інституційні можливості, збільшуючи фінансування сфери інформаційної безпеки. Зокрема, у 2015 р. за статтею бюджету «Здійснення заходів у сфері захисту національного інформаційного простору» було виділено 2 млн. 800 тис. грн. У 2016 р. в головному фінансовому документі країни такої статті взагалі не було, а в 2017 р. на заходи щодо захисту національного інформаційного простору буде витрачено 33 млн. 600 тис. грн. [5].

Важливим етапом формування сучасної державної інформаційної політики стало ухвалення Доктрини інформаційної безпеки України. Документ заклав базові підходи щодо формування системи захисту та розвитку інформаційного простору в умовах глобалізації та вільного обігу інформації, а також функціонування держави в умовах використання агресором інформаційної сфери як ключової арени протиборства. Важливим здобутком Доктрини є чітке визначення механізмів її реалізації, що дозволить зробити цей засадничий документ практично значущим [9].

До інших важливих кроків розвитку та захисту національного інформаційного простору слід віднести:

– вирішення проблеми обміну інформацією з обмеженим доступом між Україною та НАТО;

– припинення дії міжурядових угод з Російською Федерацією про співробітництво у сфері телебачення, радіомовлення та інформації;

– удосконалення процедури застосування санкцій Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення та розширення переліку підстав для переоформлення ліцензії;

– позбавлення російських спецслужб можливостей слідкувати за громадянами України через блокування відповідних сайтів [1].

Окремим важливим напрямом є глибинне реформування системи інформаційного позиціонування України на міжнародній арені. Слід визнати, що, незважаючи на всі реформи (швидше – спроби реформ) цієї сфери, ми до останнього часу маємо справу з тією ж радянською моделлю зовнішньополітичного інформування. Наскільки вона малоефективна, нам переконливо доводить та ж Російська Федерація, яка, незважаючи на загальне враження реконструювання аналогічної моделі в РФ, провела досить серйозну її реформу. Зовнішня інформаційна політика цієї країни стала більш динамічною (завдяки створенню чисельних «неурядових фондів» або взаємодії із західними експертами), більш сучасною та активніше залучає функціональні спроможності спеціальних служб.

Слід визнати, що Росія має більші фінансові можливості для просування цього напряму, що, однак, не означає, що це – єдина причина успіху «нової кремлівської пропаганди». Москва ефективно послуговується наявною міжнародною інформаційною інфраструктурою, розуміє, яким чином ця інфраструктура функціонує, як потрібно працювати із новими медіа (а коли не розуміє, – пробує, відшукуючи нові можливості).

Істотна відмінність між українським зовнішнім інформуванням і російським полягає навіть не у різних матеріально–технічних вихідних позиціях. Росії вдалося віднайти найбільш важливе для ефективної інформаційної діяльності – чіткий та зрозумілий наратив, розповідь, яка не дисонує із внутрішніми стереотипними чи культурними установками мешканців демократичних країн. При цьому їхній наратив має ефективну систему сегментування не лише для населення різних країн, але й у межах однієї країни для різних цільових аудиторій. Це саме те, чого часто не вистачає українському інформаційному позиціонуванню у світі [4, с. 90].

Висновок. Таким чином, події на Сході України, українсько–російське інформаційне протистояння, пов'язане з ними, стали трагічною ілюстрацією розвитку інформатизованих технологій у військовій справі, уявлень про гібридні та інформаційно–психологічні війни, що поєднують застосування інформаційних, у тому числі інформаційно–психологічних, і силових компонентів тиску на противника. На прикладі збройних конфліктів останніх років, і конфліктів з акцентом на інформаційну складову суспільство дедалі більше переконується, що інформаційна агресія в сучасних умовах потребує спеціальної уваги й суспільного реагування, не менш відповідального, ніж пряма збройна агресія.

У фахівців зростає розуміння того, що саме інформаційно–психологічна війна в наш час набуває руйнівного для особистості й суспільства значення абсолютною невідворотністю свого впливу. Вона діє на глибинні процеси засвоєння змісту використовуваної людьми інформації про світ і суспільство як усталені, закріплені досвідом багатьох поколінь цього етносу еталони оцінок навколишньої дійсності та поведінки. Вона може знищувати безпосередньо основи національної самоідентифікації.

Ці події стали також переконливим доказом того, що комплексна інформаційна агресія в сучасних умовах потребує адекватних дій щодо її нейтралізації. Такі дії мають реалізуватися в чіткій координації всієї системи інформаційно–аналітичного забезпечення суспільства для донесення до свідомості громадян змісту державної політики, діяльності, спрямованої на нейтралізацію агресії, спростування неправдивої аргументації, для нейтралізації всіх інших негативних впливів на вітчизняну інформаційну сферу.

Тому, у сучасних умовах ефективне протистояння інформаційній агресії проти України може бути забезпечене лише консолідацією суспільства на базі національної державницької ідеології. Лише сучасна національна ідеологія в ментально складному українському суспільстві може стати чинником об'єднання Сходу й Заходу, Півдня й Півночі нашого різноманітного суспільства. Вона має ґрунтуватися на системі духовно–ціннісних орієнтирів українського народу, стати дороговказом перспектив національного розвитку, гарантом стійкості нації й держави в усіх випробуваннях, що випадають на долю українського народу в умовах розвитку інформаційного суспільства.

Список використаних джерел

1. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році» // Національний інститут стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/articles/2684/

2. Власюк О. С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики: Вибр. наук. праці / О. С. Власюк. – К.: НІСД, 2016. – 528 с.

3. Джердж С. Інформаційна війна Росії проти України: асиметрична відповідь // Слово Просвіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://slovoprosvity.org/2016/04/14/informacijna–vijna–rosi%D1%97–proti–ukra%D1%97ni–asimetrichna–vidpovid/

4. Дубов Д. Державна інформаційна політика України в умовах гібридного миру та війни // Стратегічні пріоритети. – №3 (40) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/public/File/Str_prioritetu/SP_3_40_16.pdf

5. Закусило М. Держбюджет–2017: скільки коштують суспільне, іномовлення, кіно [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://detector.media/infospace/article/122357/2017–01–19–derzhbyudzhet–2017–skilki–koshtuyut–suspilne–inomovlennya–kino/

6. Інформаційні чинники системи інтеграторів Донбасу і Криму в загальноукраїнській єдності: [монографія] / [В. Горовий (кер. проекту), О. Онищенко, В. Попик та ін.]; НАН України, Нац. б–ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2016. – 202 с.

7. Костицький В. Інформаційна війна проти України – виклик світовому порядку // Оксамит [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.oksamyt.org/publik/zhit–krain/882–0202201511

8. Соціокультурні механізми формування ментального імунітету проти зовнішніх маніпуляцій свідомістю населення України: [монографія] / [В. Горовий (кер. проекту), О. Онищенко, В. Попик та ін.]; НАН України, Нац. б–ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2015. – 228 с.

9. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України» від 25 лютого 2017 р. №47/2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/documents/472017–21374

10. Черненко Т. Ідея сепаратизму як один з інструментів інформаційної війни проти України // Стратегічні пріоритети. – 2016. – №2 (39) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/public/File/Str_prioritetu/Prioritety_2.pdf

References

1. Analitychna dopovid' do Shhorichnogo Poslannja Prezydenta Ukrai'ny do Verhovnoi' Rady Ukrai'ny «Pro vnutrishnje ta zovnishnje stanovyshhe Ukrai'ny v 2017 roci» // Nacional'nyj instytut strategichnyh doslidzhen' [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.niss.gov.ua/articles/2684/

2. Vlasjuk O. S. Nacional'na bezpeka Ukrai'ny: evoljucija problem vnutrishn'oi' polityky: Vybr. nauk. praci / O. S. Vlasjuk. – K.: NISD, 2016. – 528 s.

3. Dzherdzh S. Informacijna vijna Rosii' proty Ukrai'ny: asymetrychna vidpovid' // Slovo Prosvity [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://slovoprosvity.org/2016/04/14/informacijna–vijna–rosi%D1%97–proti–ukra%D1%97ni–asimetrichna–vidpovid/

4. Dubov D. Derzhavna informacijna polityka Ukrai'ny v umovah gibrydnogo myru ta vijny // Strategichni priorytety. – №3 (40) [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.niss.gov.ua/public/File/Str_prioritetu/SP_3_40_16.pdf

5. Zakusylo M. Derzhbjudzhet–2017: skil'ky koshtujut' suspil'ne, inomovlennja, kino [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://detector.media/infospace/article/122357/2017–01–19–derzhbyudzhet–2017–skilki–koshtuyut–suspilne–inomovlennya–kino/

6. Informacijni chynnyky systemy integratoriv Donbasu i Krymu v zagal'noukrai'ns'kij jednosti: [monografija] / [V. Gorovyj (ker. proektu), O. Onyshhenko, V. Popyk ta in.]; NAN Ukrai'ny, Nac. b–ka Ukrai'ny im. V. I. Vernads'kogo. – Kyi'v, 2016. – 202 s.

7. Kostyc'kyj V. Informacijna vijna proty Ukrai'ny – vyklyk svitovomu porjadku // Oksamyt [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.oksamyt.org/publik/zhit–krain/882–0202201511

8. Sociokul'turni mehanizmy formuvannja mental'nogo imunitetu proty zovnishnih manipuljacij svidomistju naselennja Ukrai'ny: [monografija] / [V. Gorovyj (ker. proektu), O. Onyshhenko, V. Popyk ta in.]; NAN Ukrai'ny, Nac. b–ka Ukrai'ny im. V. I. Vernads'kogo. – Kyi'v, 2015. – 228 s.

9. Ukaz Prezydenta Ukrai'ny «Pro rishennja Rady nacional'noi' bezpeky i oborony Ukrai'ny vid 29 grudnja 2016 roku «Pro Doktrynu informacijnoi' bezpeky Ukrai'ny» vid 25 ljutogo 2017 r. №47/2017 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.president.gov.ua/documents/472017–21374

10. Chernenko T. Ideja separatyzmu jak odyn z instrumentiv informacijnoi' vijny proty Ukrai'ny // Strategichni priorytety. – 2016. – №2 (39) [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.niss.gov.ua/public/File/Str_prioritetu/Prioritety_2.pdf

Kundeus O. M., *candidate of political sciences, associate professor of department of political science and sociology of the Rivne State Humanitarian University (Ukraine, Rivne), oksana_kundeus@ukr.net*

Information component of the «hybrid» war of the Russian Federation against Ukraine

The article is devoted to the understanding of the information component of the «hybrid» war, which the Russian Federation introduced long before the military aggression. It is said that from aggressive information al and psychological impact suffered not only Ukrainians society, citizens of the post–Soviet countries, but also other countries of the European Union and the USA not least.

At the same time, in the scientific research, a brief description of the stages of informational war against Ukraine is given. Also, tools and mechanisms, used by the Russian Federation in its anti–Ukrainian policy are described. The measures to counter hostile information operations conducted by Ukraine are also indicated in the article.

Keywords: *information war fare, information war fare tools, Russian propaganda, European Union, US, Russian–Ukrainian war.*

* * *

УДК 327

Гмирянська К. О.,
здобувач кафедри міжнародних медіакомунікацій та комунікативних технологій, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), gmyrianska@ukr.net

Аналітичні сценарії розвитку міждержавних відносин України та Росії в контексті відкритого протистояння

З огляду на актуальність вивчення зовнішньої політики України та Росії щодо один одного, у статті коротко окреслено поточний безпековий вимір двосторонніх відносин. Представлено аналітичні сценарії розвитку міждержавних україно–російських відносин в контексті відкритої агресії Російської Федерації на Сході України. Серед ймовірних сценаріїв, автор виділяє три основних, ключовою парадигмою яких є заморожування, деескалація та ескалація. Автором дано стислу політичну та безпекову характеристику ситуації за умов гіпотетичної реалізації одного із запропонованих сценаріїв.

Ключові слова: *Україна, Росія, конфлікт, аналітичний сценарій, зовнішня політика.*

Україну та Росію пов'язують спільні історико–географічні фактори, що у свою чергу, накладає особливий відбиток на розвиток міждержавних відносин та зобов'язує вчених досліджуючи відносини на міждержавному рівні, виявляти національні особливості, тенденції, що їх обумовлюють контексті геополітичних змін у новітню добу на рубежі XX–XXI століть. У роботі зроблено спробу проаналізувати деякі особливості безпекових питань українсько–російських відносин в контексті агресії Російської Федерації на Сході України та анексії Автономної республіки Крим та запропоновано аналітичні сценарії подальшого розвитку подій.

Серед робіт, автори яких у контексті аналізу діяльності України на міжнародній арені торкаються сучасних україно–російських відносин, заслуговують на особливу увагу праці В. Горбуліна, О. Литвиненка, С. Галаки, Г. Перепелиці, С. Гринька, А. Зленка, Ф. Рудича та інших. Роботи цих вчених багато в чому присвячені проблемам участі України у системі міжнародних відносин, спробам визначення перспектив розвитку відносин з іншими державами та зокрема з Російською Федерацією. В їх роботах простежується характеристика ідейно–політичних передумов становлення міждержавних українсько–російських відносин, їх розвиток та ймовірні зони конфліктності, перспективи співробітництва між обома країнами [1].

Сьогодні немає підстав говорити про потепління у відносинах з Росією ближчим часом, навпаки – Москва продовжує вести неоголошену війну проти України, забезпечує військову, матеріальну, інформаційну підтримку сепаратистському заколоту на Донбасі. Ситуація на Сході України загрожує не тільки перетворенням на «заморожений конфлікт», а й подальшою військовою експансією з метою руйнування української державності.

За чотири роки існування конфлікту між Україною та РФ у громадській свідомості сформувалося стійке негативне ставлення до політики Росії на українському напрямі, посилилося відчуження між українцями і росіянами; зросли песимістичні оцінки двосторонніх відносин, критичне ставлення до їхніх перспектив і до того, як будувати зв'язки між Україною та Росією.

На основі аналізу ключових чинників, що визначають характерні дії у відносинах між Україною та РФ, розглянуто найвірогідніші сценарії розвитку україно–російських відносин.

До факторів, що впливають на розвиток подій навколо Донбасу і Криму, безсумнівно, варто віднести політичну нестабільність всередині самої України. З одного боку є Росія, якій вигідний параліч влади, з іншого ми маємо наявність внутрішніх гравців, зацікавлених у переформатуванні влади в Києві. Це посилюється поглибленням соціально–економічної кризи, радикалізується настрої мас.

Важливо розуміти, що на гіпотетичні сценарії розвитку україно–російських відносин будуть впливати

загальні геополітичні тенденції. Проблеми в самому Європейському Союзі та США. Тут і Brexit, нерівномірне економічне зростання країн–членів, міграційна криза, ініціативи щодо переформатування ЄС і, нарешті, загрози військового характеру на тлі політичного послаблення НАТО. Природно, з огляду на сказане вище, обсяг допомоги, яку теоретично може залучити Україна, істотно зменшується: початок нових програм під сумнівом без демонстрації «прогресу» в реформах, а кредитори все наполегливіше будуть питати про ефективність використання коштів. Російська Федерація буде демонструвати бажання йти на контакт і досягати компромісних рішень. Західні партнери України зі свого боку так само будуть прагнути вирішити конфлікти, роблячи поступки для Росії. В українському питанні поступки можливі лише ціною відмови від частини претензій Києва – ні Франція, ні Німеччина, ні США безпосередньо не є учасниками конфлікту [2].

На основі аналізу ключових чинників, що визначають характер українсько–російських відносин, запропоновано три сценарії їх розвитку: 1) деескалація конфлікту з поступовим звертанням проекту «ЛНР/ДНР» та налагодженням співробітництва; 2) ескалація конфлікту; 3) заморожений конфлікт з ситуативним загостренням.

З кожним днем війни таке «ментальне відчуження» між суспільствами двох країн поглиблюється і, разом з іншими наслідками російської агресії (політичними, економічними та ін.), знаменує докорінну зміну всієї парадигми відносин між Україною і Росією. В цій ситуації будь–які апеляції до «спільної історії», «братньої культури», до релігії, що об'єднує народи, до численних родинних зв'язків матимуть зворотний ефект. А путінське «спільне майбутнє» України з агресивною, авторитарною, поліцейською державою виглядає суцільним колапсом. Попереднє фіктивне стратегічне партнерство перетворюється на вимушене і тривале співіснування країни–жертви з країною–агресором. Тому зараз як ніколи підходящий момент, аби сформувати свою тактику та стратегію у політиці, не від кого не залежну і направлену виключно на процвітання української державності та українського народу.

Сценарій перший – деескалація конфлікту з поступовим звертанням проекту «ЛНР/ДНР» та налагодженням співробітництва (цілком ймовірний).

За такого сценарію рівень конфліктогенності українсько–російських відносин знижується за рахунок поступового «зливу» проекту «Новоросія» з його сепаратистськими квазідержавними утвореннями ДНР/ЛНР, що у свою чергу, веде до зменшення обсягу суперечностей і посилення взаємозалежності між РФ і Заходом, відносини між якими починають переходити у нову площину та якість. Москва зі свого боку критично не перешкоджає Києву у його євроатлантичному політичному курсі та не намагається вплинути на політичні рішення України.

За цим сценарієм, Україна розвиває нові відносини з РФ не відмовляючись від свого євроатлантичного вектору. Україна поступово перетворюється на бізнес–партнера Росії у проведенні внутрішніх реформ і розвитку співпраці з ЄС. Конкуренція між ними на європейському напрямі відбувається із залученням ЄС, який виступає гарантом здійснення співпраці та розвивається шляхом лібералізації торгівлі з Росією та Україною через поетапну реалізацію чотирьох свобод – вільного руху людей, товарів, капіталів і послуг [3].

Даний сценарій передбачає остаточну відмову України від «українізації» теперішніх окупованих територій. Подальша історична доля цих територій здебільшого залежатиме від стратегії «м'якого проникнення» національної української ідентичності. Українська державність певний час потребуватиме переформатування й адаптації до нової ситуації, однак наявність у складі України регіонів, у яких панують сепаратистські настрої, більша компактність і лояльність решти українського суспільства, створять сприятливі умови для реформування країни, а міжнародна допомога зможуть зробити цей адаптаційний період більш–менш безболісним.

Сценарій другий – ескалація конфлікту (малоймовірний). Достатньо радикальний сценарій. Такий розвиток подій може мати місце за умов, що російська чи українська влада вирішать почати активну фазу військових дій. Мотивами до цього можуть бути для Російської Федерації отримання сухопутного коридору в Крим та забезпечення життєздатності проекту ЛНР/ДНР. У такому разі Україна буде позбавлена вибору можливостей урегулювання конфлікту в Донбасі, а муситиме захищати свою незалежність, використовуючи всі наявні ресурси. З іншої сторони можливе гіпотетичне рішення політичної верхівки України застосувати силовий варіант відновлення суверенітету над тимчасово окупованими районами Донбасу. Розвиток подій за таким сценарієм означатиме для України повну мілітаризацію суспільства з подальшим його розколом та запровадження воєнного стану. Передувати цьому повинна економічна, політична, культурно–ідеологічна й пропагандистська мобілізація. При такому розвитку подій українській владі надіятися доведеться лише на власні сили, що зумовлено неминучою міжнародною критикою, як мінімум, на перших етапах війни та відповідним зменшенням надходження зовнішніх ресурсів. Буде мати місце орієнтація на безкомпромісне знищення ворога, удари по об'єктах критичної інфраструктури противника, активна партизансько–диверсійна діяльність. Зрозуміло, що такий варіант приведе до відмови або зведення до мінімуму дипломатичної і зовнішньоекономічної взаємодії з Російською Федерацією та її сателітами, повне підпорядкування дипломатії Збройним силам та військовій пропаганді. Україна має низькі шанси на перемогу в такій війні, оскільки протистоїть їй держава з достатніми технологічними і фінансовими ресурсами, серйозним «запасом міцності» політичної системи, агресивними національним меншинами [3].

Реалізуючи силовий сценарій історичні шляхи обох держав розійдуться назавжди, а рівень соціо–культурного протистояння сягне найвищих показників. Навіть у разі захоплення російською армією частини української території війна не закінчиться – триватимуть партизанський рух і диверсійна діяльність проти окупантів. За такого сценарію, життєво необхідним буде активне втручання в його хід світового співтовариства: від запровадження жорсткіших санкцій проти Російської Федерації з повною ізоляцією російського керівництва, до надання летального озброєння. У цілому, сценарій активної ескалації має на меті для України подолання

суперника і відновлення та збереження територіальної цілісності. Але, в будь–якому разі, такий сценарій не є метою України. Держава буде змушена його реалізувати тільки у разі повномасштабного відкритого нападу з боку Росії або підконтрольних їй воєнізованих формувань.

Сценарій третій – заморожений конфлікт з ситуативним загостренням (найбільше ймовірний). Сценарій полягає в «заморожуванні» конфлікту на кшталт Придністров'я, Абхазії, Південної Осетії, однак з можливими тимчасовими ситуативними загостреннями на тлі зіткнення політико–економічних інтересів між Російською Федерацією, Україною та Заходом. У такому рішенні зацікавлені Росія. Суть його полягає в тому, що райони, котрі постраждали внаслідок конфлікту найбільше, залишаться у складі України, скоріше за все на з наданням їм особливо визначеного статусу та додаткових політичних повноважень. Соціально–економічні зв'язки між Донбасом та рештою України мають бути відновлені, а отже Україна муситиме взяти на себе економічну ношу відновлення зруйнованих районів ДНР та ЛНР. Зрозуміло, що на тимчасово окупованих територіях функціонуватиме повністю контрольований Москвою сепаратистський режим. Його негативний вплив Україна перманентно відчуватиме у зовнішній та внутрішній політиці. Російська Федерація зможе використовуючи Донбас в якості інструменту геополітичного впливу та ескалацію як засіб тиску [4]. Такий сценарій суттєво загальмує Україну на шляху до європейської інтеграції та створить активне джерело політичної нестабільності. Тим часом припинення активних бойових дій на Донбасі і «примирення» за таким сценарієм дасть привід Європейському Союзу та США для зняття основних санкцій із Росії. Разом з тим, політичні лідери Заходу зможуть частково переключити свою увагу на вирішення проблем усередині своїх держав, що сприятиме зростанню їхніх політичних рейтингів, на противагу посиленню «втоми» від продовження українсько–російського конфлікту. З однієї сторони такий сценарій передбачає припинення ескалації та вогню на Донбасі, однак у перспективі українська сторона отримає ризик залишитися малопривабливою державою триваючої політико–соціальної кризи. Заморожена форми конфлікту та тривалість цієї фази важко піддається прогнозуванню. Ретроспективний аналіз подібних конфліктів свідчить, що в результаті «заморожування», низька амплітуда конфліктогенності території може зберігатися роками. Для України та для наших Західних партнерів такий розвиток подій є неприйнятним та безперспективним в плані конструктивного вирішення кризи. Його реалізація можлива лише за умов кулуарних домовленостей та геополітичного шантажу країн Заходу з боку Росії [5].

Вважаємо за доцільне також окремо зупинитися на питанні повернення Криму. можливі варіанти розвитку подій навколо АР Крим. Ситуація навколо півострову складніша з огляду на значну політичну інтегрованість Криму у російське правове поле. Очевидно, що анексія Криму не буде визнана світовою спільнотою. Однозначно, що Російська Федерація не матиме змоги легітимізувати на міжнародно–правовому рівні це нове територіальне «надбання». Півострів є важливим геополітичним вузлом, який, однак, дуже дорого обходиться російській стороні. Ускладнюється ситуація нелояльність корінного населення – кримських татар, які відверто бойкотують анексію. Значних інвестицій потребують інфраструктурні проекти та утримання військового контингенту.

Повернення Криму та відновлення суверенітету над територією Донбасу найближчим часом є малоймовірним. Україну очікує довгий та політично складний період реінтеграції окупованих територій. Настрої у суспільстві дедалі поляризуються як щодо доцільності цього процесу, так і щодо методів його реалізації. Уже сьогодні абсолютно очевидним є те, що цей процес триватиме найближче десятиліття. Однак, усвідомлення даного факту не повинно вводити в оману тим, що результат прийде з плином років. Лише активна міжнародна діяльність та реформування країни дозволить зробити це завдання реальним та наблизити його виконання. Було б недалекоглядно та помилково залишати проблему повернення Донбасу та Криму на прийдешні покоління, вибудовуючи парадигму тимчасового відмежування від проблеми до кращих часів.

Узагальнюючи перспективи розвитку відносин України та Росії можна стверджувати, що на даний час Росія є країною–агресором, яка продовжує воєнну експансію на Донбасі з метою дестабілізації політичної ситуації в Україні. Нормалізація відносин саме з нинішньою путінською Росією – практично неможлива.

Список використаних джерел

1. Галака С. Десять років без ядерної зброї. Виступ на міжнародному круглому столі «Десять років приєднання України до ДНЯЗ: здобутки, проблеми та перспективи». – (м. Київ, 7 грудня 2004 р.) / С. Галака // Безпека та нерозповсюдження. – 2004. – №6. – С.10–13.

2. Гай–Нижник П. Основні засади Стратегії деокупації та реінтеграції Криму в контексті національної безпеки України: штрихи до проблеми й напрямки розв'язання» / П. Гай–Нижник. – К.: МП Леся, 2017. – 105 с.

3. Горбулін В. «П'ять сценаріїв для україно–російських відносин» [Електронний ресурс] / В. Горбулін // «Дзеркало тижня. Україна». – 2015. – №22. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/p–yat–scenariyiv–dlya–ukrayino–rosiyskih–vidnosin–_.html

4. Шинкарук К. Україна – Росія: сценарії розвитку відносин / К. Шинкарук // Аналітична доповідь «Компас 2020». – 12 с.

5. Перепелиця Г. Російсько–український конфлікт: гібридний мир проти гібридної війни [Електронний ресурс] / Г. Перепелиця // Журнал Універсум. – Режим доступу: http://universum.lviv.ua/magazines/universum/2017/1/hibr.html

References

1. Halaka S. Desiat rokiv bez yadernoi zbroi. Vystup na mizhnarodnomu kruhlomu stoli «Desiat rokiv pryiednannia Ukrainy do DNIaZ: zdobutky, problemy ta perspektyvy». – (m. Kyiv, 7 hrudnia 2004 r.) / S. Halaka // Bezpeka ta nerozpovsiudzhennia. – 2004. – №6. – S.10–13.

2. Hai–Nyzhnyk P. Osnovni zasady Stratehii deokupatsii ta reintegratsii Krymu v konteksti natsionalnoi bezpeky Ukrainy: shtrykhy do problemy y napriamky rozviazannia» / P. Hai–Nyzhnyk. – K.: MP Lesia, 2017. – 105 s.

3. Horbulin V. «Piat stsenariiv dlia ukraino–rosiiskykh vidnosyn» [Elektronnyi resurs] / V. Horbulin // «Dzerkalo tyzhnia. Ukraina». – 2015. – №22. – Rezhym dostupu: http://gazeta.dt.ua/internal/p–yat–scenariyiv–dlya–ukrayino–rosiyskih–vidnosin–_.html

4. Shynkaruk K. Ukraina – Rosiia: stsenarii rozvytku vidnosyn / K. Shynkaruk // Analitychna dopovid «Kompas 2020». – 12 s.

5. Perepelytsia H. Rosiisko–ukrainskyi konflikt: hibrydnyi myr proty hibrydnoi viiny [Elektronnyi resurs] / H. Perepelytsia // Zhurnal Universum. – Rezhym dostupu: http://universum.lviv.ua/magazines/universum/2017/1/hibr.html

Gmyrianska K. O., *researcher of International Media Communications and Communication Technologies Department, Institute of international relations Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), gmyrianska@ukr.net*

Analytical scenarios of interstate relations development between Ukraine and Russia in the context of an open confrontation

Ukraine and Russia are linked by common historical and geographical factors, which imposes a special imprint on the development of interstate relations and obliges scientists exploring this relations identify national characteristics and trends.

Given the relevance of studying foreign policy of Ukraine and Russia in relation to each other, in the article briefly outlines the current dimension of the security sphere of bilateral relations. There are presented Analytical scenarios of interstate Ukrainian–Russian relations development in the context of an open aggression of the Russian Federation in the East of Ukraine. Among the possible scenarios, the author identifies three main, key paradigms of which are: freezing, de–escalation and escalation of the conflict. The author briefly gives a political description of the security situation under hypothetical implementation of each of the proposed scenarios. At the present stage, it can be summarized that Russia is an aggressor country that continues military expansion in the Donbas to destabilize the political situation in Ukraine. Normalization of relations with the current Putin's Russia is practically impossible.

Keywords: *Ukraine, Russia, conflict, analytical scenario, foreign policy.*

* * *

УДК 327

Леванчук І. В.,
аспірантка кафедри країнознавства, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), irishkalev18@gmail.com

Еволюція українсько–американських відносин до анексії Криму

Проаналізовано становлення українсько–американських відносин, щодо стратегічного партнерства між США та Україною в період від незалежності України до анексії Криму. Дослідженням обґрунтовано, що незважаючи на молодий вік України, як незалежної держави, вона посіла вагоме місце в геополітичному просторі. Визначено, що одним із ключових пріоритетів зовнішньої політики української держави є розвиток стратегічного партнерства між Україною та США.

У статті зазначено, що головним принципом американської політики протягом періоду розбудови України, як незалежної держави, було підтримати народ в прагненні його до суверенітету та територіальної цілісності України. Встановлено, що в еволюційний період політичних взаємовідносин Сполучені Штати Америки вважали своїм стратегічним завданням щодо України – сприяння модернізації оборонних структур України та оптимізації тих напрямів економіки та побудови громадянського суспільства, які закріплять самостійність та незалежність держави. Проаналізовано і визначено, що США своїми діями засвідчили стратегічне партнерство щодо України в контексті тих глобальних викликів та загроз, які носять багатовекторний характер та впливають не тільки на політику чи економіку, але й на всю структуру міжнародних відносин в її глобальних проявах.

Ключові слова: *геополітика, стратегічне партнерство, відносини, США, Європа, Радянський Союз, Російська Федерація, Україна, глобалізаційні процеси.*

Геополітичне значення виникнення в Європі держави України важко переоцінити. Розміри її території, чисельність населення, значний (хоча певною мірою і структурно нераціональний) промисловий комплекс, науковий та інтелектуальний потенціали, природні багатства – усе це вже зараз змушує сприймати Україну як вагому європейську державу. Крім того, саме її розташування винятково вигідне, оскільки робить країну ключовим субрегіоном, що з'єднує своїми транспортними артеріями Захід і Схід, Північ і Південь континенту. Незамерзаючі чорноморські порти створюють сприятливі умови для безпосередніх зв'язків із країнами інших континентів [7].

Трансформація геополітичних відносин у світі та боротьба українського суспільства за свою незалежність і безпеку активізували стратегічне партнерство між Україною і США, яке має свої підвалини ще у період становлення української державності.

В ході українсько–американських відносин можна виділити кілька етапів, своєрідні «припливи і відливи». Всі вони відображають особливості внутрішньої і зовнішньої політичної ситуації в обох країнах і міжнародної ситуації в цілому. Стартовою точкою відліку вважають 1 серпня 1991 року, коли в Києві Президент США Дж. Буш виголосив промову, в якій він однозначно висловився за збереження СРСР та продемонстрував підтримку М. Горбачову. Для США це був період болісної переоцінки зовнішніх політичних пріоритетів. Державний департамент дотримувався «московоцентричної тенденції», демонстрував фатальне нерозуміння глибинних процесів, що відбувалися на пострадянському просторі. З іншого боку, політики, зокрема З. Бжезінський, Г. Кісінджер та інші усвідомлювали необхідність визнання державної незалежності України, встановлення з нею повномасштабних міждержавних відносин. Відомо, що майже протягом всього періоду 1991–1993 років ці політики були в меншості. Визнавши Росію єдиною правонаступницею СРСР, США фактично блокували політичні й економічні контакти з Україною та іншими пострадянськими країнами [5].

Проблематика стратегічних відносин України та США, досліджується відомими американськими політологами З. Бжезінським [1] і Г. Кіссінджером [8]. У своїх працях Збігнев Бжезінський, як представник концепції уніполярності в системі міжнародних відносин, розділяє наукові погляди С. Хантінгтона про багатополюсність світу, через його мультикультурність і тому постійно підкреслює важливість України як геостратегічного гравця на теренах світового політичного простору. Важливим чинником у становленні сучасних політичних відносин у світі вважає Україну і політолог Генрі Кісінджер, який одним з перших підтримав розвиток українсько–американських відносин.

Вагомий внесок в опрацювання теоретичних і методологічних засад геополітики, в аналіз досвіду реалізації геополітичного курсу України вносять українські науковці М. Дорошко [7], В. Горбулін [6], Н. Ржевська [10], Л. Чекаленко [12], Ю. Щербак [13] та ін. Українські дослідники Н. Ржевська та Л. Чекаленко в своїх працях вбачають США головним політичним партнером, який спроможний допомогти стати Україні на позиції європейського розвитку і гарантувати їй недоторканність й цілісність. Одночасно науковці зазначають, що вироблення стратегії відносин має відбуватися на двосторонній основі. Разом з тим, у працях цих та інших авторів не приділено належної уваги до проблем розвитку стратегічного партнерства між Україною та США в період незалежності України.

Метою роботи є визначити та проаналізувати становлення українсько–американських відносин, щодо стратегічного партнерства між США та Україною в період від незалежності України до анексії Криму.

Розпад Радянського Союзу й поява незалежної України змінили геополітичний простір Європи. 25 грудня 1991 року Сполучені Штати офіційно визнали

незалежність України. Дипломатичні відносини між двома країнами було встановлено 3 січня 1992 року. У період незалежності України США постійно сприяють її практичному утвердженню як сучасної демократичної та економічно розвиненої європейської держави [18].

Варто зазначити, що наступним етапом встановлення українсько–американських відносин є підписання 23 травня 1992 року у Лісабоні протоколу до Договору про скорочення стратегічних озброєнь (СНВ) з Україною, Росією, Білоруссю та Казахстаном (ті держави, на території яких розташована стратегічна ядерна зброя колишнього Радянського Союзу). Цей протокол робить кожну державу учасницею Договору про СТАРТ і зобов'язує всіх підписантів скорочувати стратегічну ядерну зброю протягом 7–річного періоду, передбаченого договором. Україна, Білорусь та Казахстан також погодились приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) як держави, що не володіють ядерною зброєю. Договір набув чинності 5 грудня 1994 року, того ж дня Україна приєдналася до ДНЯЗ [17].

Відомим фактом є те, що Україна до своєї незалежності мала «третій за величиною ядерний арсенал» у світі. Його денуклеаризація була передумовою нормалізації як незалежної пострадянської держави. Ядерна зброя, якої Україна була позбавлена за умовами Будапештського меморандуму в обмін на гарантію безпеки і недоторканності державних кордонів, збереження територіальної цілісності, – є стримуючим фактором для країн, які бажають здійснити інтервенцію у внутрішні справи нашої держави. Підписання цього документу ще у 1994 році викликало суттєвий резонанс в суспільстві. Незважаючи на бажання вірити у еволюцію засобів вирішення суперечливих ситуацій за посередництва міжнародних організацій та альянсів, створення платформи для мирного подолання конфліктів, воно чітко усвідомлювало існування можливості порушення основоположних принципів дипломатії кінця XX – початку XXI століття і відповідно положень Будапештського меморандуму [23]. Дискусії, які точаться навколо правового статусу цього документа не вщухають і донині. Чи має документ юридичну силу, можна вважати порушення положень Будапештському домовленостей порушенням міжнародного зобов'язання, добровільно взятого на себе державами, або ж цей договір має виключно декларативний характер. Меморандум, як міжнародно–правовий документ, не є обов'язковим для виконання сторонами, що його укладають. Це визначається, перш за все, завдяки ретельному аналізу формулювань документа, що уточнюють його характер, а також факту ратифікації. Останню особливість вважають найбільшою перевагою і, одночасно, найбільшим недоліком документів даного виду. У порівнянні з більш формальними інструментами, меморандуми можуть бути введені в дію в більшості країн, не вимагаючи схвалення парламенту, що дозволяє уникнути зобов'язання за міжнародним правом. Таким чином, Сполучені Штати домоглися зобов'язання України приєднатися до Договору про нерозповсюдження в якості держави, не має ядерного статусу в обмін на збільшення економічної допомоги. Україна також вдалося переконати розірвати укладений в останні дні існування Радянського Союзу контракт з Іраном про будівництво ядерного реактора в Бушері [4].

Цей факт підтверджує те, що завдання щодо ядерного роззброєння України були лише частиною загального плану США з досягнення безпеки у Центрально–Східному європейському регіоні. Після вирішення цього завдання природним є те, що американсько–українські відносини сильно послабились, а в контексті президентства Джорджа Буша молодшого тема України майже не згадується (згадується лише Помаранчева революція в хронології важливих подій світової політики з 2000 по 2007 рік).

«Помаранчева революція» у 2005 році призвела до тіснішої співпраці та більш відкритого діалогу між Україною та Сполученими Штатами. Варто зазначити, що у березні 2006 року Сполучені Штати припинили застосування поправки Джексона–Веніка до України, надаючи Україні статус постійно діючих торговельних відносин. Вже з 1 квітня 2008 року Сполучені Штати та Україна підписали нову Угоду про торгівлю та інвестиційну співпрацю (TICA– далі). TICA створила форум для обговорення двосторонніх торговельно–інвестиційних відносин і допоможе поглиблювати ці відносини. Політика США продовжує зосереджуватися на реалізації та зміцненні демократичної, процвітаючої та безпечної України.

Разом з тим Сполучені Штати приділяють велике значення переходу України до демократичної держави з процвітаючою ринковою економікою. Після періоду економічного спаду, який характеризується високою інфляцією та постійною залежністю від державного контролю, український уряд, очолюваний переобраним президентом Леонідом Кучмою, почав робити кроки восени 1999 року, щоб активізувати економічні реформи, які довгі роки були припинені за відсутності реформістської більшості в українському парламенті. У цей період загальна сума допомоги США з часу незалежності склала вже більше 2 мільярдів доларів. Допомога США Україні була спрямована на сприяння політичним та економічним реформам та вирішенню нагальних гуманітарних потреб. США послідовно заохочували перехід України до демократичного суспільства з процвітаючою ринковою економікою [17].

Сприяння США трансформації демократії в Україні проходили також через підтримку програм за участю політичних систем, незалежних ЗМІ, верховенства права, місцевого самоврядування та громадянського суспільства, а також широкого кола обмінів та тренінгів. USAID надавав Україні технічну допомогу, пов'язану з виборами, розвиток політичних партій та громадських громад, а також розвиток незалежних ЗМІ. У 1990–х роках USAID працювала з українськими чиновниками та неприбутковими організаціями для створення правової системи, що підтримує демократичний уряд та ринкову економіку. Бюро з питань міжнародного співробітництва з наркотиками та правоохоронних питань (INL) Державного департаменту сприяє співпраці між правоохоронними органами США та їхніми українськими колегами з метою реформування кримінальної юстиції України. У 1997 році уряд США розпочав спеціальну ініціативу щодо боротьби з торгівлею жінками та дітьми з України, включаючи заходи щодо сприяння економічним альтернативам уразливих груп населення, підвищення обізнаності громадськості та надання підтримки жертвам.

Крім цього, США допомагали зусиллям України в 90–х роках, щоб максимізувати справедливість реформ та підтримувати соціальний добробут та стабільність в процесі економічного переходу до ринкової економіки та за її межами. З цією метою USAID надає допомогу органам місцевого самоврядування у переосмисленні ролі державного та приватного секторів в наданні соціальних послуг, щоб уряд міг зосередити обмежені ресурси на ключових соціальних сферах. Навчання та технічна допомога надаються українським установам та державним установам щодо реформування системи фінансування охорони Торговельна угода між Україною та США від 23 червня 1992 року передбачала взаємне митне регулювання товарів до кожної країни [22]. З січня 1994 року Міжнародна приватна інвестиційна корпорація (ОПІК) затвердила інвестиційну страховку загальною сумою понад 23 мільйонів доларів США для трьох проектів в Україні. ОРІС також виступила спонсором конференцій та обмінів для заохочення спільних підприємств між американськими та українськими компаніями. Експортно–імпортний банк США підписав у 1999 році угоду про стимулювання проекту, але ще не схвалив будь–які проекти в Україні. Договір про уникнення подвійного оподаткування наближається до завершення.

На думку посла США Пайфера (1998–2000 рр.), денуклеаризація України була занадто вузькою за пріоритетом в Америці. Це відбулося за рахунок підтримки реформ у країні, яка ніколи не мала революції в стилі 1989 року. Пайфер характеризує основну американську мету в таких словах: побачити Україну «як стабільну, незалежну, демократичну державу, що розвивається ринковою економікою та посиленням зв'язків із Заходом». Вашингтон хотів «збільшити зв'язки України з Заходом» допомогти «закріпити Україну на Заході», щоб керувати Україною на своєму «заході на захід», щоб бачити «інтеграцію в євроатлантичну спільноту», щоб допомогти їй в «європейських прагненнях» та шанувати «важливість» Україна наближається до Європи» [20].

Американське бачення України, закріпленої на Заході, висувається проти трьох окремих проблем.

По–перше: це бачення може ввести в оману мету реформування, створення добре функціонуючої держави, з геополітичною програмою, спрямованою на формування України у фортеці проти Росії.

По–друге, він має потенціал бути риторично великим, інституційним чи практично безглуздим, якщо інтеграція України в «євроатлантичну спільноту» не стане рівною членству в НАТО та Європейському Союзі.

І по–третє, це може посилити внутрішню напругу в Україні, яка постраждала від розколів між Сходом і Заходом, починаючи з 1991 року. В Україні західна Україна може бути скороченим для України, де панує націоналізм, більш україномовний, більше Європейська нахилилася західна половина.

Отже, Вашингтон ніколи не робив серйозних кроків, щоб побудувати фортецю Україну на кордоні Росії, але його мрія про Західну Україну зробила неприєднання непривабливим на американських очах. Перший президент України Леонід Кравчук мав спорідненість із Заходом, а «США» чиновники спокійно сподівалися на переобрання Кравчука «у 1994 році. Кравчук втратив ці вибори до Леоніда Кучми, орієнтація якого не така була західна, хоча він прагнув до майбутнього членства України в ЄС. Леонід Кучма створив «багатовекторну» зовнішню політику для України, що означав трикутник гідних відносин з Росією, Європою та Сполученими Штатами [20].

Україна стала однією з потужних осей світової геополітики. Геостратегія незалежної України визначається взаємодією і перехрещенням євразійської, євроатлантичної і чорноморської (південно–східної) парадигм. Незалежна Україна, розташована на перетині найпотужніших центрів світової геополітики, знаходиться у пошуках свого місця у світі, визначення власних національних геополітичних інтересів і зовнішньополітичних пріоритетів.

Сучасне геополітичне становище України характеризують багатопланові та суперечливі чинники. Розташування її в Центрально–Східній Європі, в місці перетину трьох величезних геополітичних масивів – євроатлантичного, євразійського та ісламського – створює унікальний цивілізаційний простір, який дає Україні певні переваги, але водночас і величезні проблеми. З одного боку, Україна межує з Росією, з якою її об'єднує спільна доля, а з іншого – впритул контактує з Європою, з її демократичними традиціями.

Суттєвою обставиною, яка зміцнює позиції України на сучасній міжнародній арені, є її унікальне геополітичне розташування на стику трьох цивілізацій: православної, ісламської та західної, а це відкриває великі можливості взяти на себе безпосередню роль посередника у діалозі про зближення згаданих цивілізацій.

Незалежну Україну переважна більшість світової громадськості сприймає як новий і важливий чинник у світовому геополітичному просторі. Відомий американський політолог З. Бжезинський назвав цю подію не лише центральним геополітичним фактором, але й геополітичним каталізатором [3].

Розглядаючи місце і роль України в геополітичному просторі сучасності, не можна не враховувати важливого значення її у становленні нової конфігурації геополітичного простору США. Це відмічали і відмічають політики, вчені науковці, державні діячі різних рівнів. Окремі визначення й оцінки місця і ролі України в геополітичному вимірі і реаліях євроінтеграційного сьогодення такі:

Захід, і особливо Сполучені Штати, – писав З. Бжезинський, – запізнився визнати важливе з точки зору геополітики значення існування самостійної Української держави, яка є важливою «клітиною» на європейській шахівниці, геополітичним стержнем, тому що саме її існування як незалежної держави допомагає трансформувати Росію [2].

Важливість Росії і України для американського політолога пояснюється не тільки тим, що вони є для нього важливими геостратегічним гравцем і геополітичним центром, а ще й тим що вони є важливою складовою «лейтмотиву» його наукової діяльності. З. Бжезинський один з представників групи політологів, які пропагують уніполярну систему міжнародних відносин. Вона полягає у тому, що існує одна держава–гегемон, яка поширює свій вплив на інші, більш слабші держави. Особливістю уніполярної системи за З. Бжезинського є те, що відносини між державою–гегемоном і рештою

держав будуються на добровільному партнерстві. Держави переймають у гегемона спосіб повсякденного життя, політичний і економічний устрої тощо. Цікавою є алегорія З. Бжезинського на цей рахунок – США (очевидним є те, що саме вони у працях З. Бжезинського виступають світовим гегемоном і єдиною глобальною державою, що обґрунтовується у першій главі «Великої шахівниці») будуть виступати не в ролі міжнародного поліцейського як це є зараз, тобто коли всі накази якого є обов'язковими і не завжди особливо приємними для виконання, а у ролі дорожнього патрульного, накази якого сприймаються завжди як виважені і необхідні для нормального майбутнього існування держави [1].

З. Бжезинський розділяє наукові погляди С. Хантінгтона про багатополюсність світу, через його мультикультурність, як він вважає, гегемонії США не зможуть досягти в майбутні декілька десятиліть. Одним із засобів досягнення цього є демократія – виключно «західний» політичний режим. Її поширення на схід є шляхом до входження України і Росії, а отже, і більшої частини Євразії в сфері впливу США. Тут на думку політолога простежується ще одна залежність Росії від України.

Якщо Україна, цивілізаційно європейська держава, увійде в західний політичний простір, ставши членом НАТО або ЄС, Росії, щоб залишатися важливою геостратегічної фігурою, не залишається робити нічого іншого, як повторити український шлях. Автор влучно назвав його «дилемою єдиного вибору» [1].

Збігнев Бжезінський у своїй статті «НАТО та безпека світу», надрукованій в «The New York Times», констатував, що США здають своє глобальне лідерство країнам Азії, та зазначив, що для НАТО потрібна нова стратегія, довгостроковою метою якої повинно стати співробітництво з Російською Федерацією. На пострадянському просторі, що розглядається російською владою як зона особливих інтересів Росії, наслідки втілення цієї стратегії, як зазначає Ю. Щербак, відчуваються вже сьогодні [13].

Важливою згадкою у «Великій шахівниці» про Україну є проблема, яка не втратила своєї актуальності до сьогоднішнього часу, це проблема енергоресурсів. Політолог вказує, що вирішення цієї проблеми в майбутньому зробило б Україну ще більш незалежною від Росії. Для цього Україні варто заручитися підтримкою країн Закавказзя і Середньої Азії, а саме Грузії, Азербайджану і Туркменістану, які, як і Україна, прагнуть більшої незалежності від Росії. Їхня кооперація мусить полягати у розвитку нафто і газотранспортної систем Грузії для транспортування по ній енергоресурсів до України і інших країн Центральної Європи [1].

Головним українсько–американським міждержавним органом, діяльність якого спрямована на реалізацію положень Хартії стратегічного партнерства, є двостороння Комісія стратегічного партнерства (далі КСП), в якій співголовують Міністр закордонних справ України і Державний секретар США. Її перше засідання відбулося в грудні 2009 року у Вашингтоні, всього відбулося три засідання. КСП координує діяльність шести міжгалузевих механізмів, до компетенції яких віднесено питання політичного діалогу і верховенства права, нерозповсюдження та експортного контролю, енергетичної і ядерної безпеки, науки і технологій, торгівлі й інвестицій, а також оборони. Діалог у торговельно–економічній сфері інституційно організований у формі двосторонньої Ради з питань торгівлі та інвестицій [18].

На думку Генрі Кісінджера, який вважає, що «Геополітичне розташування України на східному просторі… слід використати для забезпечення глобального балансу сил» [8].

Поглиблення процесів глобалізації так чи інакше спонукає провідні країни до певних компромісів в ім'я усунення глобальних проблем світової безпеки. Прикладом такого компромісу може служити укладення між США та Російською Федерацією Договору СНО–3, який передбачає подальший контроль і впровадження обмежень на стратегічні ядерні озброєння.

Якщо врахувати розширення фінансово–економічних і торговельних зв'язків між різними країнами, розвиток глобальних транспортних мереж і телекомунікаційних систем, то стає очевидним, що все це сприяє, з одного боку, зростанню світової економіки, а з іншого – створення передумов для виникнення масштабних фінансово–економічних криз, останній з яких вибухнула в 2008 році і до цього дня негативно позначається на економіці більшості країн.

Слід зазначити, що складність, динамічність і непередбачуваність військово–політичних та економічних процесів, що відбуваються в світі і позначаються на безпеці та інтересах України. Зараз, на жаль, в більшості своїй, всі ці процеси не сприяють поліпшенню становища навколо нашої держави, а навпаки – створюють нові виклики та загрози як світової та регіональної стабільності, так і безпосередньо Україні, яка фактично знаходиться в центрі геополітичного протистояння між Заходом і Сходом з їх цивілізаційними цінностями, політико–економічними і військовими системами [14].

У цій, по суті, вирішальній для України ситуації, визначальною її подальшу долю як незалежної країни, головні зусилля всіх небайдужих до майбутнього нашої держави громадян повинні зосереджуватися на консолідації української нації навколо єдиної національної ідеї. Як уже зазначалося, такою ідеєю має стати зміцнення та розвиток України як потужної регіональної держави, здатної впевнено відстоювати власні інтереси і забезпечувати свою безпеку. Це, в свою чергу, вимагає безумовного дотримання базових принципів української державності, зокрема, – збереження єдності національної самоідентифікації української нації і непорушність наших кордонів, недопущення федералізації країни і спроб надати державний статус інших мов, заборона подвійного громадянства, а також запобігання втрати українських духовних і культурних цінностей під впливом зовнішніх сил.

Зокрема, із зникненням Радянського Союзу Америка залишилася, мабуть, однією з небагатьох ідеологічно орієнтованих країн сучасного світу. Це, природно, накладає сильний відбиток на зовнішньополітичну стратегію її керівництва. Ідеологічна орієнтація проявляється насамперед у переконаності в перевазі американських цінностей, принципів, інститутів, їх придатності для всіх країн і народів [14].

Україна опинилася на перетині інтересів Заходу (США/НАТО та ЄС) і Сходу (Російської Федерації), і зазнає при цьому активного цілеспрямованого тиску

з обох сторін, які намагаються залучити її до сфери свого впливу, розраховуючи на її потенційно потужний економічний, ресурсний, демографічний та військовий потенціал, який наведені вище центри сили не проти використати у власних геополітичних цілях.

У стратегічному відношенні це стосується:

– прагнення Російської Федерації встановити повний контроль над Україною, що є однією з основних передумов досягнення стратегічних цілей щодо відновлення ролі Росії як великої світової держави у вигляді (на цьому етапі) лідера так званого Євразійського союзу;

– намірів США/НАТО та ЄС не допустити реалізації таких намірів Російської Федерації, яка об'єктивно залишається їх головним геополітичним суперником. Одночасно європейські країни намагаються створити з України певну буферну зону між своєю територією та Росією [19].

Актуальним вбачається і той факт, що у грудні 2008 року Сполучені Штати підписали Хартію США про стратегічне партнерство. У Хартії підкреслюється важливість двосторонніх відносин і намічається поглиблена співпраця в галузі оборони, безпеки, економіки та торгівлі, енергетичної безпеки, демократії та культурних обмінів. У Хартії також підкреслюється постійне зобов'язання Сполучених Штатів підтримувати поглиблене співробітництво між НАТО та Україною.

Характерно, що у грудні 2009 року Україна завершила 3–річну угоду про поглиблене програмне забезпечення 45 мільйонів доларів корпорації «Виклики тисячоліття» (МСС). Ця програма спрямована на зменшення рівня корупції у державному секторі шляхом моніторингу та адвокації громадянського суспільства, судової реформи, посилення державного моніторингу та забезпечення дотримання етичних та адміністративних стандартів, раціоналізації та посилення регулювання та боротьби з корупцією у вищій освіті [17].

Водночас, відсутність чіткої та послідовної зовнішньої і внутрішньої політики України, а також фактичний розподіл українського суспільства на дві частини – західну та східну – створюють передумови для повного розколу нашої країни та, як наслідок, втрати нею державності. Про це яскраво свідчить безпрецедентне посилення російського тиску на Україну (політичного, економічного та інформаційного) в той момент, коли Захід повністю зосередився на розв'язанні власних проблем, викликаних світовою фінансово–економічною кризою. До того ж спостерігається фактична здача України США та країнами–членами НАТО і ЄС, які, підтримавши свого часу курс європейської та євроатлантичної інтеграції нашої держави, згодом по суті його реалізацію заблокували [19].

Існують підстави стверджувати, що окупація Криму та російська агресія на сході України, викликали велику увагу американських законодавців. Під час подій на Майдані сенатори та конгресмени засудили застосування сили та зброї проти демонстрантів, підтримавши європейські прагнення українського народу. Подальші незаконні спроби РФ щодо окупації Криму та російська військова агресія на Донбасі ще більше мобілізували Конгрес США у підтримці нашої держави. Так, з лютого 2014 року у Конгресі було представлено декілька десятків проектів законів та резолюцій щодо України. Понад десять з них були схвалені, разом з тим закони «Підтримка суверенітету, територіальної цілісності, демократії та економічної стабільності в Україні», «Закордонне мовлення Сполучених Штатів в Україні та сусідніх регіонах», «Підтримка української свободи», а також «Закон про протидію супротивникам Америки через санкції» [18].

Дослідження еволюції українсько–американських відносин надало можливість зробити наступні висновки:

1. Незважаючи на молодий вік України, як незалежної держави вона посіла вагоме місце в геополітичному просторі. Розвиток стратегічного партнерства між Україною та США є одним із ключових пріоритетів зовнішньої політики нашої держави.

2. Головним принципом американської політики протягом періоду розбудови України, як незалежної держави, було підтримка народу в прагненні його до суверенітету та територіальної цілісності України.

3. Сполучені Штати Америки вважали своїм стратегічним завданням щодо України – сприяння модернізації оборонних структур України та оптимізації тих напрямів економіки та побудови громадянського суспільства, які закріплять самостійність та незалежність держави від зовнішніх викликів.

4. США своїми діями засвідчили стратегічне партнерство щодо України в контексті тих глобальних викликів та загроз які носять багатовекторний характер та впливають не тільки на політику чи економіку, але й на всю структуру міжнародних відносин в її глобальних проявах.

Список використаних джерел

1. Бжезінський Збіґнєв. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні перспективи / Перекл. з англ. О. Фешовець. – Івано–Франківськ: Лілея–НВ, 2000 – 354 с.

2. Бжезінський Збіґнєв. Вибір: світове панування чи світове лідерство / Перекл. з англ. А. Іщенка. – К.: Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2006. – 203 с.

3. Бжезінський Збіґнєв. Стратегічне бачення: Америка і криза світової влади / Перекл. з англ. Г. Лелів. – Львів: Літопис, 2012. – 168 с.

4. Будапештський меморандум 1994 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.xn7sbabirvo2ammddtcfe8b2a.xnj1amh/ua/traditions/pisni/shchedryk–shchedryk–schedrivochka/172–history/ukraine/389–budapest–memorandum 1994.html

5. Галака С. П. Українсько–американська хартія партнерства, дружби і співробітництва 1994 // Українська дипломатична енциклопедія: у 2 т. / Л. В. Губерський (голова). – К.: Знання України, 2004. – Т.2. М–Я. – 812 с. – ISBN 966–316–045–4.

6. Горбулін В. Європейська безпека: можливий шлях послабити виклики і загрози / В. Горбулін, О. Литвиненко // Дзеркало тижня. – 2009. – №43. – 7–13 листопада.

7. Дорошко М. С., Шпакова Н. В. Геополітичне середовище та геополітична орієнтація країн СНД. Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 204 с.

8. Киссинджер Генри. США и Россия должны совместно разрабатывать систему ПРО против Ирана («The Christian Science Monitor», США) / Генри Киссинджер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://rus.ruvr.ru/2010/04/21/6696299.html.

9. Киссинджер Г. Мировой порядок / Г. Киссинджер; пер. с англ. В. Желнинова, А. Милюкова. – М.: АСТ, 2015. – 512 с.

10. Ржевська Н. Стратегічне партнерство Україна – США: становлення та прогноз / Н. Ржевська // Політичний менеджмент. – 2013. – №1–2. – С.226–233. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ipiend.gov.ua/uploads/pm/pm_57_58/ rzhevska_strategichne.pdf

11. Угода між Україною і Сполученими Штатами Америки щодо надання допомоги Україні в ліквідації стратегічної ядерної зброї, а також запобігання розповсюдженню зброї масового знищення

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/840_007

12. Чекаленко Л. Україна – США: дилеми стратегічного партнерства / Л. Чекаленко // Американська історія та політика. – 2016. – №1. – С.122–127. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ahp_2016_1_18

13. Щербак Юрій. Американський маршрут. Як спектакль під назвою «перезавантаження» вплине на ситуацію у Східно-європейському регіоні / Юрій Щербак // День. – 6.07.2010.

14. Україна в сучасному геополітичному просторі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ridna.ua/2010/12/ukrajina–v–suchasnomu–heopolitychnomu–prostori/

15. Особливості розвитку сучасної геополітичної ситуації в світі. Роль України та її місце у світових і регіональних процесах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bintel.com.ua/uk/article/osoblivosti_rozvitku/

16. Сайт «Глобал–аналітик» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.global–analityk.com

17. Ukraine – US Relations [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.globalsecurity.org/military/world/ukraine/forrel–us.htm. 2000–2017

18. History and modern context of Ukraine–U.S. relations [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://usa.mfa.gov.ua/en/ukraine–us/diplomacy

19. Геополітична ситуація у світі та роль України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://wartime.org.ua/5217–geopoltichna–situacyi–u–svt–ta–rol–ukrayini.html

20. Michael Kimmage. How Ukraine Got Caught Between East and West [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://newrepublic.com/article/145685/ukraine–got–caught–east–west

21. Хартія Україна–США про стратегічне партнерство // Верховна Рада України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/840_140.

22. Угода про торговельні відносини між Україною і Сполученими Штатами Америки // Верховна Рада України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/840_008.

23. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї // Верховна Рада України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/998_158

References

1. Bzhezins'kyj Zbig'njev. Velyka shahivnycja. Amerykans'ka pershist' ta i'i' strategichni perspektyvy / Perekl. z angl. O. Feshovec'. – Ivano–Frankivs'k: Lileja–NV, 2000 – 354 s.

2. Bzhezins'kyj Zbig'njev. Vybir: svitove panuvannja chy svitove liderstvo / Perekl. z angl. A. Ishhenka. – K.: Vyd. dim «Kyjevo–Mogyljans'ka akademija», 2006. – 203 s.

3. Bzhezins'kyj Zbig'njev. Strategichne bachennja: Ameryka i kryza svitovoi' vlady / Perekl. z angl. G. Leliv. – L'viv: Litopys, 2012. – 168 s.

4. Budapeshts'kyj memorandum 1994 roku [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.xn7sbabirvo2ammddtcfe8b2a.xnj1amh/ua/traditions/pisni/shchedryk–shchedryk–schedrivochka/172–history/ukraine/389–budapest–memorandum 1994.html

5. Galaka S. P. Ukrai'ns'ko–amerykans'ka hartija partnerstva, druzhby i spivrobitnyctva 1994 // Ukrai'ns'ka dyplomatychna encyklopedija: u 2 t. / L. V. Gubers'kyj (golova). – K.: Znannja Ukrai'ny, 2004. – T.2. M–Ja. – 812 s. – ISBN 966–316–045–4.

6. Gorbulin V. Jevropejs'ka bezpeka: mozhlyvyj shljah poslabyty vyklyky i zagrozy / V. Gorbulin, O. Lytvynenko // Dzerkalo tyzhnja. – 2009. – №43. – 7–13 lystopada.

7. Doroshko M. S., Shpakova N. V. Geopolitychne seredovyshhe ta geopolitychna orijentacija krai'n SND. Navch. posib. – K.: Centr uchbovoi' literatury, 2011. – 204 s.

8. Kissindzher Genri. SShA i Rossija dolzhny sovmestno razrabatyvat' sistemu PRO protiv Irana («The Christian Science Monitor», SShA) / Genri Kissindzher [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://rus.ruvr.ru/2010/04/21/6696299.html.

9. Kissindzher G. Mirovoj porjadok / G. Kissindzher; per. s angl. V. Zhelninova, A. Miljukova. – M.: AST, 2015. – 512 s.

10. Rzhevs'ka N. Strategichne partnerstvo Ukrai'na – SShA: stanovlennja ta prognoz / N. Rzhevs'ka // Politychnyj menedzhment. – 2013. – №1–2. – S.226–233. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.ipiend.gov.ua/uploads/pm/pm_57_58/ rzhevska_strategichne.pdf

11. Ugoda mizh Ukrai'noju i Spoluchenymy Shtatamy Ameryky shhodo nadannja dopomogy Ukrai'ni v likvidacii' strategichnoi' jadernoi' zbroi', a takozh zapobigannja rozpovsjudzhennju zbroi' masovogo znyshhennja [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/840_007

12. Chekalenko L. Ukrai'na – SShA: dylemy strategichnogo partnerstva / L. Chekalenko // Amerykans'ka istorija ta polityka. – 2016. – №1. – S.122–127. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ahp_2016_1_18

13. Shherbak Jurij. Amerykans'kyj marshrut. Jak spektakl' pid nazvoju «perezavantazhennja» vplyne na sytuaciju u Shidnojevropejs'komu regioni / Jurij Shherbak // Den'. – 6.07.2010.

14. Ukrai'na v suchasnomu geopolitychnomu prostori [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://ridna.ua/2010/12/ukrajina–v–suchasnomu–heopolitychnomu–prostori/

15. Osoblyvosti rozvytku suchasnoi' geopolitychnoi' sytuacii' v sviti. Rol' Ukrai'ny ta i'i' misce u svitovyh i regional'nyh procesah [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://bintel.com.ua/uk/article/osoblivosti_rozvitku/

16. Cajt «Global–analityk» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.global–analityk.com

17. Ukraine – US Relations [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.globalsecurity.org/military/world/ukraine/forrel–us.htm. 2000–2017

18. History and modern context of Ukraine–U.S. relations [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://usa.mfa.gov.ua/en/ukraine–us/diplomacy

19. Geopolitychna sytuacija' u sviti ta rol' Ukrai'ny [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://wartime.org.ua/5217–geopoltichna–situacyi–u–svt–ta–rol–ukrayini.html

20. Michael Kimmage. How Ukraine Got Caught Between East and West [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://newrepublic.com/article/145685/ukraine–got–caught–east–west

21. Hartija Ukrai'na–SShA pro strategichne partnerstvo // Verhovna Rada Ukrai'ny. Oficijnyj sajt [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/840_140.

22. Ugoda pro torgovel'ni vidnosyny mizh Ukrai'noju i Spoluchenymy Shtatamy Ameryky // Verhovna Rada Ukrai'ny. Oficijnyj sajt [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/840_008.

23. Memorandum pro garantii' bezpeky u zv'jazku z pryjednannjam Ukrai'ny do Dogovoru pro nerozpovsjudzhennja jadernoi' zbroi' // Verhovna Rada Ukrai'ny. Oficijnyj sajt [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/998_158

Levanchuk I. V., *post–graduate student of the Department of Regional Studies of the Institute of International Relations of the Kyiv National Taras Shevchenko University (Ukraine, Kyiv), irishkalev18@gmail.com*

The evolution of Ukrainian–American relations to the annexation of the Crimea

The article analyzes the formation of Ukrainian–American relations, the strategic partnership between the United States and Ukraine in the period from the independence of Ukraine to the annexation of Crimea. The research substantiates that, despite the young age of Ukraine as an independent state, it has occupied a significant place in the geopolitical space. It is determined that one of the key priorities of the foreign policy of the Ukrainian state is the development of a strategic partnership between Ukraine and the United States.

The article states that the main principle of American politics during the period of Ukraine's development as an independent state was to support the people in their quest for the sovereignty and territorial integrity of Ukraine. It was established that during the evolutionary period of political relations, the United States of America considered its strategic task with Ukraine to promote modernization of Ukraine's defense structures and optimize those areas of the economy and build a civil society that would consolidate the independence and independence of the state. It has been analyzed and determined that the US has demonstrated its strategic partnership with Ukraine in the context of those global challenges and threats that are multi–vectored and affect not only politics or the economy, but also the entire structure of international relations in its global manifestations.

Keywords: *geopolitics, strategic partnership, relations, USA, Europe, Soviet Union, Russian Federation, Ukraine, globalization processes.*

* * *

УДК 314.15:323(564.3)

Рябченко Е. В.,
старший викладач кафедри грецької філології та перекладу, Маріупольський державний університет (Україна, Маріуполь), marioupoli@ukr.net

Міграційна політика Республіки Кіпр наприкінці XX ст. – на початку XXI ст.

Розглянуто тенденції кіпрської міграційної політики наприкінці 20 століття та на початку 21 століття. Увагу приділено становленню міграційної політики Республіки Кіпр, яка після проголошення незалежності була донором мігрантів. Економічний ріст країни наприкінці 20 століття кардинально змінив її на країну–реципієнта мігрантів. Метою даної статі – є аналіз міграційних потоків до Республіки Кіпр в контексті глобальних змін у сучасному світі. Окреслюється міграційна ситуація у Республіці, проаналізовано зовнішні фактори, які сприяли притоку іноземців до Кіпру та з'ясовано основні проблеми, що до становища мігрантів. Увагу приділено мігрантам з України, її працевлаштуванню на острові, а також мігрантам з сусідніх країн та з країн пострадянського простору. Зроблено висновки, що залучення іноземців до культурного, політичного і соціального життя Республіки Кіпр вплинуло на громадську думку та спосіб життя. Оскільки участь іноземців стала невід'ємною частиною кіпрського суспільства, це вимагало чіткого опрацювання законодавчої бази, в умовах євроінтеграції Республіки Кіпр.

Ключові слова: *мігранти, міграційна політика, інтеграція мігрантів, толерантність.*

Для більшості сучасних країн питання міграційної політики є дуже важливими і впливовими для подальшого політичного і економічного розвитку. Наша українська держава на міжнародному ринку виступає як експортер робочої сили. Міграційні потоки з України здебільше спрямовані до Польщі, Португалії, Чехії, Італії, Греції, Кіпру та інші розвинені країни Західної Європи. Але Республіка Кіпр виявляє значний інтерес до розвитку відносин з Україною, особливо в торговельно–економічній галузі. Найбільш активно розвивається двостороннє співробітництво у галузях туризму, транспорту, будівництва, банківсько–фінансової справи, сільськогосподарської кооперації, а також готельному бізнесі та сфері послуг.

Що стосується значення українсько–кіпрських відносин, то це багатогранний комплекс політико–дипломатичних, гуманітарних, культурно–спортивних, туристичних зв'язків тощо. Все це дозволяє говорити про певний історичний досвід українсько–кіпрських відносин та визначати їх пріоритети на майбутнє.

Актуальність теми даної статті зумовлюється тим, що частина населення України осмислено обирає інші країни у пошуках роботи та самореалізації. Міграційні процеси викликаються різними причинами, але головну роль відіграють саме економічні фактори. Сума грошових переказів трудових мігрантів в Україну у порівнюється з обсягом прямих іноземних інвестицій в економіку. У 2013 році НБУ зафіксував рекордну суму переказів – близько 8,5 млрд дол. Але вже у 2014–му – на 2 млрд. дол. менше, а в 2015–му – ще на 1 млрд. менше [1]. Водночас значна частина переказів надійшла з Кіпру, її приплив зріс на 36,8% (331,1 млн. дол.) [2]. Як бачимо Республіка Кіпр є привабливою країною для наших співвітчизників. Кіпр належить до тих країн, які надають українцям легальний статус перебування і працевлаштування, чим і приваблюють мігрантів.

Метою даної статі – є аналіз міграційної політики Республіки Кіпр в контексті глобальних змін у сучасному світі.

Аналіз останніх досліджень показує, що питання міграційної політики та міграційного законодавства стали активно розглядатися у другій половині XX ст. Для освітлення тенденцій міграційних процесів залучено праці українського вченого Юрія Римаренка та кіпрських дослідників Нікоса Тріміклініотіса, Корини Деметриу, а також звіти Кіпрської статистичної служби. В цілому треба відзначити, що у вітчизняній науковій літературі дослідження передумов міграції українців до Республіки Кіпр та міграційної політики Кіпру ще не є достатньо освітлені.

Історично Кіпр був країною, яка експортувала робочих до Великої Британії, Австралії, Південної Африки (мається на увазі період коли Кіпр був колонією Великої Британії з 1878 року по 1955, та пізніше після отримання незалежності у 1960 році до кінця сімдесятих років двадцятого сторіччя, коли економіка Кіпру почала стрімко розвиватися), але на початку восьмидесятих років ситуація змінилася кардинально і Кіпр став реципієнтом робочої сили з різних країн.

Міграційна політика Республіки Кіпр сформувалася у дев'яностих роках двадцятого сторіччя, коли трудовим мігрантам будо надано більше можливостей щодо працевлаштування на острові. У 2004 році, на момент вступу Республіки Кіпр до Європейського Союзу, кількість резидентів не–кіпріотів сягала 80 000, це майже 10% всього населення Кіпру (вільної південної частини острову). Більшість мігрантів зайнято у домашньому господарстві, у сфері обслуговування (туризм, торгівля), легкій промисловості, сільському господарстві та будівництві. Також, слід відзначити, що за даними Кіпрської статистичної служби кількість нелегальних мігрантів коливається від 10 000 до 30 000 чоловік. До них відносяться вихідці зі Східної Європи (болгари, румуни, представники країн у минулому Югославії, росіяни, українці, молдавани, а також грузини), з південно–східної Азії (головним чином жінки в Філіппін, Шрі–Ланки, Індії, Пакистану), а також з Китаю, арабських країн (Сирія, Ліван, Іран та ін.) [3].

Причиною такого притоку іноземної робочої сили до Кіпру став швидкий розвиток економіки Республіки Кіпр наприкінці сімдесятих та у середині восьмидесятих років двадцятого сторіччя, що привів до збільшення робочих місць, які неможливо було задовольнити на національному рівні. Урядова політика щодо працевлаштування іноземних мігрантів була достатньо жорсткою: іноземець мав можливість працевлаштуватися лише у випадку, якщо на робоче місце не претендував громадянин Кіпру. Дозвіл на працевлаштування надавався лише таким іноземним громадянам, які мали такі знання та навички, яких не мали громадяни Кіпру. Навіть, якщо це стосувалась робітничих професій, бо після інтервенції турків на територію Республіки Кіпр у липні 1974, понад 200 000 греків–кіпріотів стали біженцями, залишивши свої домівки на окупованій території північного Кіпру, та вимушені були працевлаштуватися на дешевому ринку праці на території південного Кіпру.

На початку дев'яностих років двадцятого сторіччя економічний розвиток острову дещо уповільнився, підвищився рівень інфляції, а рівень заробітної плати знизився. Побоювання щодо подальшого збіль-

шення рівня інфляції та її наслідків, а також майже стовідсоткове працевлаштування місцевого населення, привели до «імпорту» робочої сили до Кіпру. Також, тим часом відбулась і зміна керівництва країною. Тоді з адміністративних причин усі мігранти розподілялись на дві категорії. До першої категорії долучалися мігранти, які були зайняті у сфері економічної діяльності та яким надавався дозвіл на роботу від Міністерства праці Республіки Кіпр, до другої належали мігранти, яким не був потрібен спеціальний дозвіл, а за їх перебування в країні відповідало Міністерство внутрішніх справ. Період перебування з метою працевлаштування на Кіпрі був на початку визначено на 2 або 4 роки. Так наприклад, музикант, що працював у готелі, мав право працювати у країні 2 роки, потім повернутися до дому, а після трьохмісячного перебування на батьківщині, міг знову повернутися та працювати на Кіпрі. А сезонні робочі мали право працювати не більш трьох місяців, за спеціальним дозволом Міністерства праці. Приїзд та перебування мігрантів до Республіки Кіпр регулюється законом «Про іноземців та міграцію», який змінювався декілька разів [4].

Тут також слід охарактеризувати зовнішні фактори, які сприяли притоку іноземців до Кіпру на початку дев'яностих двадцятого сторіччя:

– Політичний розвиток країн, які входили до складу Радянського Союзу, мав дуже слабку економіку та низький рівень життя – це сприяло надходженню мігрантів з цих нових країн до Кіпру, крім того, велика кількість понтійських греків з Кавказу, які отримали грецьке громадянство, або картку іноземця, грецького походження, отримали можливість мігрувати до Кіпру, як до країни, що є грецьким осередком, з практично відсутнім формальним підходом щодо компатріотів. А також війна у Перській затоці, кризи країн Перської затоки, неспокійна ситуація у відносинах Ізраїля та Палестини, – все це сприяло відтоку біженців та інших іммігрантів з вищевказаних країн до Кіпру.

– В період 1965–1975 років багато кіпріотів, переважно чоловіків, навчалися в університетах Східної Європи, в СРСР, Румунії, Чехословакії, де більшість з них одружувалась та поверталася до дому з одруженими з іноземцями. Ці іноземці, більшість з них жінки, дуже швидко інтегрували до кіпрської спільноти.

– У восьмидесятих роках двадцятого сторіччя багато арабів (з Лівану, Палестини та інших країн) прибули до Кіпру внаслідок трагічних подій у Бейруті. То, звісно, не були робочі мігранти, більшість з них були заможні або бізнесмени. Вони швидко адаптувалися у гнучкому економіко–фінансовому середовищі Кіпру з його офшорними можливостями. Деякі з цих мігрантів залишилися на острові, інші повернулися до своїх країн після закінчення військових дій.

– У дев'яностих роках двадцятого сторіччя представники бізнес середовища, а також представники робочих професій східноєвропейських країн (країни, що утворилися після колапсу СРСР, – більшість росіяни, країни, що утворилися після розпаду Югославії, Болгарії, Румунії) прибули до Кіпру завдяки спільній православній вірі. Деякі з них високоосвічені люди отримали посади у офшорному секторі, та оселилися на Кіпру з тимчасовим правом на перебування до тих пір доки працює компанія–роботодавець.

– До вступу до ЄС Кіпр був єдиною країною, яка дозволяла громадянам Росії безвізовий в'їзд. Це дозволило тисячам росіян мігрувати до Кіпру та заснувати офшорний бізнес, відкривати російські школи, російські церкви. Тільки після вступу до ЄС в'їзд та перебування росіян дещо ускладнилось, але у порівнянні с іншими країнами, так і залишилось більш ліберальним. Крім того, росіяни, що прибули до Кіпру у дев'яностих, оформили право на тимчасове перебування на острові і тепер його лише переоформлюють [5].

Загалом, як і до 1990 року політику працевлаштування іноземців на Кіпрі можна характеризувати як достатньо толерантну та гнучку. Однак, перебування іноземних мігрантів сприймається як тимчасове явище, тому що вони не були інтегровані у суспільне та політичне життя країни. Таким чином, можна відокремити три основні проблеми, що до становища мігранта:

1. відсутність цілісної довготерміновою програми щодо до довготривалого перебування іноземців, яка б базувалася на всебічному аналізи тогочасного становища мігранта та його перспектив у кіпрському суспільстві;

2. відсутність законодавчої бази та механізму контролю, щодо виконання та дотримання вимог щодо організації та умов праці, та як результат цього – відокремлення мігрантів як на ринку праці так і загалом у суспільному житті Республіці Кіпр;

3. відсутність бажання політичних сил, щодо інтеграції мігрантів до кіпрського суспільства на умовах рівноправ'я за принципом збереження їх індивідуальності, культури та суспільної рівності.

Отже, як було зазначено вище у дев'яностих роках дозволи на роботу мігрантам, теоретично, видавалися на таких самих умовах як і громадянам Республіки Кіпр, як це було передбачено положеннями діючого трудового законодавства, та законодавства щодо соціального захисту населення. Цей принцип було затверджено у договорі за участю трьох сторін: урядом, організацією роботодавців та профспілок у 2001 році.

В реальному житті, згідно з підсумками роботи першого Форуму працівників–іноземців, який відбувся 8 жовтня 2003 року, принципів рівноправ'я у суспільстві не дотримано. Найголовніші підсумки форуму можна відокремити так:

– порушення прав іноземних робітників стало правилом, а не випадковим явищем, отже ця проблема є досить хвилюючою, особливо у тих сферах праці, де зовсім відсутні профспілки;

– актуальним є питання медично–лікувального забезпечення мігрантів, а також питання соціального захисту в країнах походження мігрантів;

– правила прийому на роботу, умови праці а також деякі діючи положення скорочують доходи іноземних робочих, так, наприклад, зарплатня майже 10 000 хатніх робітниць характеризується як занадто низька, таким чином порушується діюче трудове законодавство, а також права людини;

– наявною є повна відсутність механізмів контролю щодо виконання норм та вимог колективних договорів та трудового законодавства.

Тут необхідно підкреслити, що організація роботодавців Кіпру підтримує незалежну політику щодо працевлаштування іноземців, тому що це скорочує їх витрати на робочу силу, отже, «імпорт іноземної

робочої сили» є вигідним. Також, оскільки урядова політика щодо працевлаштування мігрантів є дуже гнучкою та тимчасовою, сторона роботодавців має можливість порушувати принцип рівної експлуатації робочої сили.

Що стосується діяльності профспілок Кіпру, тут слід зазначити, що в період дев'яностих років двадцятого сторіччя вона мала характер «оборонної» щодо іноземних мігрантів, та навіть мала характер ксенофобії. Так наприклад, Демократична федерація робочих Кіпру, яка заснована у 1962 році, підтримували таку позицію, що ріст безробіття на Кіпрі було зумовлено прибуттям іноземних мігрантів. Однак, надалі цю думку було змінено на більш позитивну, з урахуванням принципів рівноправ'я та інтеграції іноземців до ринку праці та до суспільного життя, але ж при умові, якщо їх чисельність буде обмежена.

Майже відсутність професійних об'єднань іноземних робочих зумовлена такими причинами:

– відсутність традиції діяльності профспілок у деяких сферах економіки, як наприклад у сільському господарстві;

– протистояння зі сторони роботодавців;

– політична бездіяльність щодо виконання вимог у сфері зайнятості іноземних робочих, які були висвітлені у договорі на форумі у 2001 року;

– труднощі щодо реєстрації сезонних робочих в фахові об'єднання.

Однак, характерним в останні роки стала зміна загальносуспільної думки про те, що не має нелегальних робітників, але є нелегальні роботодавці. Більш того, кіпрське суспільство нарешті усвідомило, що якість праці іноземців краще, тому й вибір робочих місць для них є більшим [6].

Українські мігранти почали відвідувати Кіпр з моменту встановлення дипломатичних зв'язків у лютому 1996 року, та стали невід'ємною частиною кіпрського суспільства. У часи економічного занепаду України у перших роках її незалежності багато українців було вимушено шукати кращої долі за кордоном. На той час Республіка Кіпр не мала візового режиму для перетинання кордону. Достатньо було мати запрошення, або готельний ваучер, як законну підставу для перетинання кордону. Тут слід зазначити наскільки історично доброзичливими були відносини між нашими країнами. За часів Радянського Союзу багато кіпріотів, як комуністів, так і позапартійних навчалися у вищих навчальних закладах СРСР, де отримали вищу технічну, медичну, економічну освіти.

Україна також успадкувала деякі спільні договори, які було укладено між СРСР та Республікою Кіпр. Отже дружні відносини між громадянами обох країн, як людський фактор, сприяли вибору українських мігрантів на початку та середини дев'яностих років на користь Республіки Кіпр. Отже, позитивне ставлення кіпріотів до українців, легкість перетинання кордону, можливість швидкого, хоча й не легітимного працевлаштування із зарплатнею значно вищою ніж в Україні, стали основними факторами, що вплинули на вибір українських мігрантів на користь Республіки Кіпр. На прес–конференції, присвяченій 50 річчю Незалежності Республіки Кіпр, Почесний Генеральний консул К. В. Балабанов привів приклад: на 10 жінок, що відбувають працювати на Кіпр з України припадає 1 чоловік, 35% жінок працюють у сільськогосподарській галузі, 52% – працюватимуть у барах та кабаре, 6% – хатніх робітниць, 7% – поварів [7].

Залучення іноземців до культурного, політичного і соціального життя досить замкненої до недавнього часу спільноти Кіпру рішуче вплинуло на громадську думку та спосіб життя. Наявність та участь іноземців стала невід'ємною частиною кіпрського суспільства. Тому, є гостра необхідність у створенні діалогу та чіткого опрацювання законодавчої бази, щодо працевлаштування та умов перебування на острові іноземців.

Список використаних джерел

1. Олександр Радчук. У пастці економічної безвиході: нові ризики трудової міграції для України // Слово и Дело [Електронний ресурс] / Радчук О. – Режим доступу: https://www.slovoidilo.ua/2016/06/15/kolonka/aleksandr–radchuk/ekonomika/u–pastczi–ekonomichnoyi–bezvyxodi–novi–ryzyky–trudovoyi–mihracziyi–dlya–ukrayiny

2. Більше 7 млрд. доларів трудові мігранти перевели до України // Новини європейської України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nowyny.eu/news/bilshe_7_mlrd.../2012–04–03–2875

3. Official site of the Statistical Service of the Republic of Cyprus [Electronic resource]. – Mode of Access: http://cyprushttp://www.mof.gov.cy/mof/cystat/statistics.nsf/index_en/index_en/.

4. Ο περί Αλλοδαπών και Μεταναστεύσεως Νόμος (ΚΕΦ.105) [Electronic resource]. – Mode of Access: http://www.cylaw.org/nomoi/indexes/105.html

5. Nicos Trimikliniotis and Corina Demetriou. Active Civic Participation of Immigrants in Cyprus [Electronic resource] / Trimikliniotis N. and Demetriou C. – Mode of Access: http://www.politis–europe.uni–oldenburg.de/download/Cyprus.pdf

6. Nicos Trimikliniotis and Corina Demetriou. Tolerance and Cultural Diversity Discourses in Cyprus [Electronic resource] / Trimikliniotis N. and Demetriou C. – Mode of Access: http://symfiliosi.org/wp–content/uploads/2013/03/Tolerance–and–Cultural–Diversity.pdf

7. Константин Балабанов: Сотрудничество Украины с Республикой Кипр – пример того, как надо развивать отношения с иностранными государствами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pr.ua/news.php?new=9522.

References

1. Oleksandr Radchuk. U pastci ekonomichnoi' bezvyhodi: novi ryzyky trudovoi' migracii' dlja Ukrai'ny // Slovo i Delo [Elektronnyj resurs] / Radchuk O. – Rezhym dostupu: https://www.slovoidilo.ua/2016/06/15/kolonka/aleksandr–radchuk/ekonomika/u–pastczi–ekonomichnoyi–bezvyxodi–novi–ryzyky–trudovoyi–mihracziyi–dlya–ukrayiny

2. Bilshe 7 miliardiv dolariv trudovi migranti pereveli do Ukraini // Novini Evropeiskoi Ukraini [Elektronniy resurs]. – Rezhym dostupu: http://nowyny.eu/news/bilshe_7_mlrd.../2012–04–03–2875

3. Official site of the Statistical Service of the Republic of Cyprus [Electronic resource]. – Mode of Access: http://cyprushttp://www.mof.gov.cy/mof/cystat/statistics.nsf/index_en/index_en/.

4. O peri Allodapon kai Metanasteysis Nomos. (KEF.105) [Electronic resource]. – Mode of Access: http://www.cylaw.org/nomoi/indexes/105.html

5. Nicos Trimikliniotis and Corina Demetriou. Active Civic Participation of Immigrants in Cyprus [Electronic resource] / Trimikliniotis N. and Demetriou C. – Mode of Access: http://www.politis–europe.uni–oldenburg.de/download/Cyprus.pdf

6.Nicos Trimikliniotis and Corina Demetriou. Tolerance and Cultural Diversity Discourses in Cyprus [Electronic resource] / Trimikliniotis N. and Demetriou C. – Mode of Access: http://symfiliosi.org/wp–content/uploads/2013/03/Tolerance–and–Cultural–Diversity.pdf

7. Konstantin Balabanov: Sotrudnichestvo Ukraini s Respublikoy Kipr – primer togo kak nado razvivat otnoshenia s inostrannimi gosudarstvami [Elektronniy resurs]. – Rezhym dostupu: http://pr.ua/news.php?new=9522.

Riabchenko E. V., *senior lecturer of the Chair of Greek Philology and Translation of Mariupol State University (Ukraine, Mariupol), marioupoli@ukr.net*

Migration policy of the Republic of Cyprus at the end of the 20th century – in the beginning of the 21st century

Present paper examines the trends of the Cyprus migration policy at the end of the 20th century and at the beginning of the 21st century. Attention was paid to the development of the migration policy of the Republic of Cyprus, which after the declaration of independence, was a donor of migrants. The economic growth of the country at the end of the 20th century dramatically changed it to the recipient country of migrants. The purpose of this paper is to analyze migration flows to the Republic of Cyprus in the context of global change in the modern world. It outlines the migration situation in the Republic, analyzes the external factors that contributed to the arrival of foreigners to Cyprus and clarifies the main problems facing the situation of migrants in Cyprus. Also, attention is paid to migrants from Ukraine, their employment on the island, as well as of the migrants from neighboring countries and from post–Soviet countries. It is concluded that the integration of foreigners to the cultural, political and social life of the Republic of Cyprus has influenced public opinion and life style. As the participation of foreigners became an integral part of the Cypriot society, this required a clear elaboration of the legislative framework in the context of the European integration of the Republic of Cyprus.

Keywords: *migrants, migration policy, migrants' integration, tolerance.*

* * *

УДК 327.81(470):341.218.2(479.224)«20»

Теленко О. М.,
кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин і дипломатичної служби, Львівський національний університет ім. Івана Франка (Україна, Львів), oliatelenko@gmail.com

Росія як держава – патрон Республіки Абхазія

Досліджено роль і значення Росії у розвитку Абхазії. З'ясовано, що хоча Республіка Абхазія як невизнана держава існує з початку 90–х рр. XX ст., зусилля Росії з її підтримки пожвавилися після російсько–грузинської війни 2008 р. Визначено причини російської допомоги Абхазії: геополітичне розташування цієї невизнаної держави, доступ до трубопроводів, що транспортують вуглеводневі ресурси, перешкоджання вступу Грузії в НАТО, розширення сфери впливу на пострадянському просторі, противага визнанню Косово Заходом. Показано, що Російська Федерація активно підтримує Абхазію у сфері безпеки, має там свої військові бази. Підкреслено, що РФ є головним спонсором бюджету і торговельним партнером Абхазії, а російська культура і мас–медіа активно впливають на свідомість її громадян. З'ясовано, що поповненню лав прихильників Росії в регіоні сприяє видання громадянам РА російських паспортів. Зазначено, що хоча більшість жителів Абхазії позитивно ставляться до російської підтримки, однак надають перевагу невизначеному статусу своєї держави.

Ключові слова: *Абхазія, міжнародне визнання, російська підтримка, російсько–грузинська війна, Сухумі, Південний Кавказ.*

Невизнана Республіка Абхазія існує вже понад двадцять років. Відповідно до принципів міжнародного права, РА є складовою частиною Грузії, однак остання не контролює цю територію. За умов обмеженої міжнародної підтримки Абхазії нелегко, але вона все ж надає перевагу невизначеному статусу на міжнародній арені замість перебування під контролем грузинського уряду. Вагому допомогу Абхазії надає Росія, яка є її державою–патроном. Політична, військова, економічна, фінансова, технічна та інші види допомоги з боку Російської Федерації дають Абхазії можливість вижити за складних умов. Своєю чергою, Росія отримує суттєві геостратегічні вигоди від зміцнення зв'язку з цією державою. Кавказький регіон російська влада розглядає як такий, що сприяє забезпеченню її національної безпеки. Перебування Абхазії в орбіті РФ сприяє зміцненню її південного кордону і розбалансовує внутрішньополітичну ситуацію в Грузії. Розширення геополітичного простору Росії неоднозначно сприймається багатьма країнами світу не лише через поширення її впливу на Абхазію, а й в світлі загострення ситуації на Сході України, зміцнення її позицій в Південній Осетії, вплив у Придністров'ї. Актуальність теми публікації зумовлена необхідністю поглибленого вивчення політики Росії на пострадянському просторі та тих загроз, які тягне за собою поширення її впливу на території, що належать визнаним державам світу.

Втручання Росії у розвиток невизнаних держав на теренах колишнього СРСР, діяльність цієї держави на міжнародній арені протягом останніх років, насторожують світове співтовариство і привертають увагу науковців. Дослідження моделі поведінки РФ дає можливість передбачити її дії і попередити негативні тенденції, викликані ними. Політику Росії щодо Абхазії досліджували А. Аванесян [1], П. Андрусечко [2], М. Бадер [12], А. В. М. Геррітс [12], І. Кірова [13], Дж. Комаі [10], А. Кохен [9], Г. Соловій [5], Т. Фреар [11], А. Цховребова [6]. Водночас в українській політичній науці тема залишається малодослідженою. Ця проблематика потребує комплексного вивчення з акцентом на тих сферах життєдіяльності регіонів, в яких політика Російської Федерації відіграє найпомітнішу роль.

Мета дослідження полягає у дослідженні ролі Росії як держави – патрона Республіки Абхазія, виявленні інтересів Російської Федерації у цій невизнаній державі та визначенні засобів впливу на Абхазію з боку РФ.

Більшість невизнаних держав світу значною мірою залежать від своїх держав–патронів. На пострадянському просторі ключові позиції в цьому сенсі займає Російська Федерація. Заступництво нових політичних утворень вона вважає одним з елементів свого утвердження на міжнародній арені та трансформації сучасної системи міжнародних відносин через ослаблення тих держав, на території яких виникли ці утворення. Однією з маріонеткових утворень Росії є Республіка Абхазія. За час її існування відносини між обома державами суттєво еволюціонували, а рівень міжнародної ізоляції Абхазії неодноразово змінювався.

Незалежність Абхазії була проголошена її Верховною Радою в 1994 р., після грузино–абхазького конфлікту 1992–1993 р. Це був конфлікт, під час якого Грузія намагалась зберегти свою цілісність, а Абхазія – домогтися розширення прав автономії, а потім – і незалежності. Російська сторона у 90–х роках XX ст. формально намагалась зберігати нейтральний статус, хоча її збройні формування, які залишилися ще з радянських часів, були звинувачені Тбілісі у веденні розвідувальних операцій [5, с. 102]. Ще в 90–ті роки влада Абхазії просила РФ прийняти її до свого складу як «асоційовану державу», однак тоді РФ не була готова вчинити цей крок [11, с. 6].

Підтримка Абхазії Росією зросла внаслідок грузино–абхазької війни 2008 р., яка розпочалась зі збройного протистояння грузинської влади і сепаратистів Південної Осетії. Після обстрілу грузинських сил 8 серпня 2008 р., в Тбілісі анонсували про відновлення конституційного ладу в самопроголошеній республіці Південній Осетії. Росія, не бажаючи миритися з цим, втрутилася в конфлікт. Під час прямого сухопутного вторгнення російської армії в країну танкові бригади росіян вийшли за межі Південної Осетії і вступили в Кодорську ущелину. Таким

чином, конфлікт поширився на ще один сепаратистський регіон – Абхазію. Росія бомбардувала грузинські міста, військові бази та об'єкти військової інфраструктури, залучила до бойових дій військово–морські сили. В результаті війни Росія визнала Південну Осетію та Абхазію як держави і налагодила з ними дипломатичні відносини.

До захоплення грузинських територій Росія ретельно готувалася щонайменше протягом двох з половиною років. Причиною цьому слугував новий курс грузинської влади, спрямований на демократизацію та співпрацю з Заходом. Після «революції троянд» Грузія показала, що реформи спроможні змінити обличчя країни. До того ж президент Грузії М. Саакашвілі впорався з сепаратизмом в Аджарії – грузинській території, де сепаратизм проявлявся вже на початку 90–х років [2]. Після подій серпня 2008 р. ситуація в Абхазії змінилась кардинально. Тепер тут запанували дві протилежні тенденції: зростання російського впливу і патронаж – з одного боку та ослаблення міжнародної присутності в регіоні – з іншого.

Пояснити підтримку Абхазії Росією можна багатьма причинами. Так, А. Аванесян вважає, що територія Абхазії має стратегічне значення для зовнішньої політики Москви, оскільки відкриває їй доступ до західних районів Грузії. Особливий інтерес становлять найбільший у Закавказзі військовий аеродром у Гадауті (Бомбора) і Сухумський аеропорт, який має одну з найкращих злітно–посадкових смуг у світі на цій широті і може приймати вантажні літаки «Руслани» [1]. Отже, на перше місце дослідниця виводить геополітичне розташування Абхазії, яке дає Росії переваги у поширенні впливу на кавказький регіон загалом і на Грузію зокрема. Крім того, контроль над республікою зміцнює військово–політичну та безпекову складову російської політики.

І. Кірова пов'язує російську політику підтримки сецесіоністських устремлінь Абхазії і налагодження міцних зв'язків з її жителями із спробами Грузії вийти зі сфери інтересів Росії. Ця політика проглядалася у російській військовій підтримці цих утворень під час їхніх конфліктів з Грузією на початку 90–х років. Після короткого періоду охолодження вона знову пожвавилася починаючи з 1999 р., коли Грузія проголосила свій намір стати членом НАТО. А 2004 р. позначився моментом, коли М. Саакашвілі і його уряд, які прийшли до влади внаслідок «революції троянд», показали готовність ігнорувати Москву і просувати амбіційну програму реінтеграції, а також міцно закріпити Грузію на Заході. Росія використовувала конфлікти в Абхазії та Південній Осетії, щоб перешкодити євроатлантичним амбіціям Грузії і повернути її в свою орбіту. Виступаючи на російській військовій базі на півночі Грузії тогочасний російський президент Дмитрій Медведєв 2011 р. заявив, що російська війна 2008 р. в Південній Осетії успішно перешкодила експансії регіону НАТО [13, с. 13]. Росія вважає пострадянський простір сферою своїх геополітичних інтересів, а провокування конфліктів у державах, які гіпотетично можуть звільнитися від російського впливу і зблизитись із Заходом, є частиною її політики.

Подібної точки зору дотримуються А. Кохен і Р. Е. Гамільтон, наголошуючи на тому, що серед цілей Москви було перешкоджання вступу Грузії в НАТО. Вони також вважають, що збільшення підтримки Абхазії було попередженням для України про те, що її прагнення членства в цій організації можуть призвести до війни або до її розчленування. До того ж, РФ прагнула зміцнити свій контроль над Кавказом, зокрема над стратегічними трубопроводами, що транспортують вуглеводневі ресурси, а також відновити свій вплив (так звану «сферу привілейованих інтересів», висловлюючись офіційною мовою Росії) на пострадянському просторі і поза його межами, в разі необхідності, за допомогою сили [9, с. 1–3]. Дослідники наголошують на енергетичній сфері, яка використовується як традиційний засіб поширення впливу Росії у світі. Південний Кавказ, до якого належать Грузія, Вірменія та Азербайджан, розглядається як такий, що сприяє забезпеченню інтересів РФ у сфері енергетики.

В. Мартінс висунув чотири взаємопов'язані гіпотези, якими обґрунтував переваги для Росії від її визнання Абхазії 2008 р.: 1) Росія визнала Абхазію на знак протесту проти війни в Косово і подальшої його незалежності; 2) Росія визнала Абхазію на знак протесту проти рішення М. Саакашвілі приєднатися до НАТО; 3) Росія визнала Абхазію для того, щоб контролювати військові бази на її території; 4) Росія визнала Абхазію, оскільки хотіла використовувати її територію під час Зимових олімпійських ігор 2014 р. у Сочі [15, с. 6–9]. Справді, Росія завжди протиставляла визнання Абхазії та Південної Осетії визнанню західними державами Косово. Це співвідноситься з гіпотезою про приєднання Грузії до НАТО, оскільки це, як і перше положення, посилює вплив США та ЄС, а контроль військових об'єктів на території Республіки зміцнює безпекову складову політики Росії. При підготовці до олімпіади РФ і РА співпрацювали, однак загалом очікування від цієї події обох сторін були завищеними. Абхазія, наприклад, сподівалася, що проведення олімпійських ігор поблизу її території сприятиме її міжнародному визнанню, однак цього не сталося. Вона очікувала започаткування регулярного авіасполучення з Росією, але і це не справдилось через брак часу.

Політика Росії щодо Абхазії корелюється з ширшою стратегічною метою РФ на теренах колишнього СРСР. Росія бачить зміцнення своїх позицій на міжнародній арені шляхом утвердження себе в державах, розташованих поблизу її кордонів. А. В. М. Геррітс і М. Бадер вважають, що загальна мета Росії на пострадянському просторі полягає у зміцненні її панівного становища, яке базувалося б на політичних, економічних і безпекових зв'язках, що поєднують сусідні країни з Росією без зазіхання на їх формальний суверенітет. Це бажання включає такі традиційні безпекові інтереси, як стабілізація кордонів і спроможність проектувати свою військову силу на регіон і поза його межі. Щоб витіснити західну присутність з регіону і реалізувати свою бажану глобальну роль, російські лідери неодноразово наголошували, що Росія переслідує «привілейовані інтереси» щодо сусідства. Російські амбіції також охоплюють економічні інтереси і захист російського внутрішнього політичного порядку від зовнішніх загроз. Росія не лише прагне ізолювати себе від небажаних зовнішніх впливів, особливо демократичних перетворень, а й має на меті перешкоджати їм поза межами своїх кордонів [12, с. 299].

Війна з Грузією дала можливість Росії значно розширити свою військову присутність в регіоні. Є чіткі

ознаки того, що Росія планує перебувати в Абхазії довго. Про це свідчать створені нею нові військові об'єкти та безпекові інституції. Російські військовики допомагають владі регіону охороняти кордони з територією, яка перебуває під контролем Тбілісі, а також узбережжя Чорного моря.

У військовій сфері Абхазія та Росія уклали 2009 р. оборонну угоду на 49 років, яка дає можливість останній розташовувати в цій невизнаній державі своїх військовиків. Росія вклала чималі кошти у відбудову військової інфраструктури, створила чорноморську військово–морську базу в абхазькому порту Очамчіра, за 60 км на південний схід від столиці Абхазії Сухумі, поблизу лінії припинення вогню, встановленої внаслідок серпневої війни з Грузією. Розташовані там російські кораблі можуть контролювати грузинські територіальні води аж до турецького кордону. РФ відновила військово–повітряну базу радянських часів Бамбора в районі Гадаута. Там знаходиться найбільший на Південному Кавказі військовий аеродром з 4–кілометровою злітно–посадковою смугою, яка закінчується менш ніж за сто метрів від моря, що дає можливість літаку злетіти над морем і не бути розпізнаним ворожим радаром на початкових етапах польоту [8]. Спільні російсько–абхазькі військові загони перебувають у Гальському районі, який межує з контрольованими Грузією територіями. В листопаді 2014 р. Абхазія уклала новий союзницький договір, покликаний сприяти зміцненню військових та економічних зв'язків обох держав. На честь дев'ятої річниці російсько–грузинської війни в серпні 2017 р. російський президент В. Путін відвідав Абхазію і вкотре запевнив її у військовій підтримці.

Російський вплив можна проілюструвати наслідками надання абхазьким жителям російського громадянства. З 2003 р., коли РФ почала надавати російське громадянство і видавати відповідні паспорти жителям колишніх радянських республік, більшість громадян Абхазії отримали російське громадянство. Це дало можливість абхазцям не лише подорожувати за кордон, а й отримувати російську пенсію [11, с. 7]. У 2016 р. середній розмір такої пенсії абхазьких жителів становив 120 дол. США і згідно з інформацією місцевого відділу статистики, відповідав середньостатистичній пенсії [10, с. 8]. Російський паспорт дає абхазцям свободу пересування, а літнім людям та їхнім сім'ям допомагає отримувати надходження з російського пенсійного фонду. Це вписується в загальну стратегію Росії, яка відома під назвою «паспортизація». Вона має на меті збільшення кількості лояльних до російського режиму осіб на пострадянському просторі.

Росія є головним спонсором бюджету Республіки Абхазія. Російський рубль є офіційною грошовою одиницею Абхазії. Понад 50% абхазького бюджету офіційно надходить або завдяки прямій фінансовій російській допомозі, або завдяки торгівлі з Росією. Так, з серпня 2008 р. по травень 2010 р. Росія витратила на розвиток Абхазії приблизно 900 млн. дол. США. Російська допомога включає не лише інвестиції, позики, субвенції і технічну допомогу, а й прямі виплати населенню [14, с. 7]. У 2009–2013 рр. російські інвестиції в Абхазії становили 11 млрд. рублів, або 60% абхазького щорічного бюджету [7]. Росія планує продовжити сприяння соціально–економічному розвитку Абхазії, а фінансування інвестиційних проектів на 2017–2019 рр. передбачено в обсязі 6 млрд. рублів [3].

Головним імпортером абхазьких товарів знову ж таки є Росія. З Абхазії вона імпортує головно вино і цитрусові. Понад 1 млн. російських туристів щорічно відвідують Абхазію, їх стало ще більше після того, як відносини Росії з Заходом загострились через Україну і рубль знецінився. Щоліта тисячі російських туристів перетинають безвізовий кордон РА, щоб відпочити на дешевих курортах і майже порожніх пляжах Чорного моря, а це є ще одним джерелом доходів регіону. З Абхазією тією чи іншою мірою співпрацюють понад 50 російських регіонів [7].

РФ сприяє інфраструктурному розвитку і постконфліктній відбудові в Абхазії: протягом останніх років вона побудувала і відновила дороги, залізниці та урядові будівлі. Завдання з інфраструктурного розвитку Абхазії покладені головно на Міністерство регіонального розвитку Росії, хоча офіційно його повноваження поширюються на суб'єктів Російської Федерації, а не на іноземні території [12, с. 302].

Російська культура проникає в усі сфери суспільного життя Абхазії. Із розширенням впливу російського телебачення на території Абхазії, російська мова стала головною мовою отримання новин з–за кордону. В Абхазії залишилося приблизно 20 тис. етнічних росіян, але ця кількість неухильно знижується, оскільки старше покоління відходить, а молодь залишає Республіку, щоб навчатися і жити в Росії, де кар'єрні перспективи кращі [7]. Однак присутність російських меншин, становище російської мови і популярність російської культури та мас–медіа забезпечують Росію додатковими важелями впливу на Абхазію.

Абхазці, вважаючи Росію гарантом у сфері безпеки та приймаючи її фінансову допомогу, все ж бояться бути поглинутими нею. Поки що не зрозуміло, чи є анексія Абхазії кінцевою метою РФ. Як пише В. Мартінс, можливо, після того, як Росія візьме від Абхазії усе, що їй потрібно, вона знайде інші «гарячі точки» і полишить цю республіку напризволяще [15, с. 12]. Згідно із соціологічним опитуванням, проведеним паризьким інформаційним агентством «Medium Orient» у травні 2016 р., лише 27% населення Абхазії виступає за її включення до складу Росії, а 45,2% надають перевагу збереженню незалежності в теперішньому вигляді. Водночас оцінка розвитку відносин з Росією виявила майже повний консенсус в абхазькому суспільстві: 89,8% опитаних оцінюють ці відносини більшою чи меншою мірою позитивно. На території РА було опитано 1000 респондентів за загальнонаціональною репрезентативною вибіркою, включаючи представників головних етносів, які проживають в Абхазії, в тому числі абхазців, вірмен, росіян, грузинів [4].

На думку А. Цховребової, федеральний центр Росії погано контролює абхазьку внутрішню політику. Прийом до складу Росії ще одного недостатньо контрольованого суб'єкта ослабить вплив Москви на Північному Кавказі. Той факт, що популярність Росії в Абхазії тепер дуже висока, не заперечує логіки регіонального прагматизму, яка об'єктивно змушуватиме абхазьку еліту максимально відстоювати свою самостійність у внутрішніх справах. Враховуючи відсутність прагнення Абхазії стати частиною Росії, сценарій приєднання Абхазії до Росії

розглядається як малоймовірний [6]. Статус–кво РА поки що влаштовує обидві сторони. Найбільш ймовірно, вона ще довго залишатиметься де–факто незалежною квазідержавою на Чорному морі, буфером між Росією та Грузією.

Отже, ще починаючи з 90–х років XX ст. Республіка Абхазія розраховувала на підтримку Москви, однак тоді вона мала обмежений характер. Зростати підтримка розпочала після офіційного визнання Абхазії 2008 р. Росією та ще декількома державами. Тоді РА стала частково визнаною, однак залежною від Російської Федерації державою. Абхазія розуміє, що без військової допомоги Росії вона б швидко перейшла під контроль Грузії. Без фінансового сприяння не могла б функціонувати її економічна система. Інтереси Росії в Абхазії багатогранні й охоплюють політичну, енергетичну, безпекову та економічну сфери. Підтримка Абхазії є своєрідним тиском на Грузію у відповідь на її дрейф у напрямі Заходу та перешкоджає вступу Грузії до НАТО. Приєднання Абхазії до РФ наразі є малоймовірним через настрої, які панують серед населення цієї держави, – з одного боку, та небажання Росії поповнювати свій склад слабким і проблемним регіоном – з іншого. Тому найбільш реальним варіантом є поступове поглинання Абхазії Російською Федерацією та ще більше втягування цієї невизнаної держави у сферу російських геополітичних інтересів.

Список використаних джерел

1. Аванесян А. А. Абхазия и Южная Осетия в сфере геостратегических интересов России / А. А. Аванесян // Теория и практика общественного развития. – 2013. – №8. – С.239–241.
2. Андрусечко П. «М'яка підчеревина» Росії / П. Андрусечко // Український журнал. – 2010. – №9. – С.24–3. Ганга А. Россия инвестирует в Абхазию более 6 млрд. рублей в 2017–2019 годах / А. Ганга // Известия. – 2017. – 8 августа [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://iz.ru/630039/2017–08–08/rossiia–podderzhit–razvitie–abkhazii–i–investiruet–bolee–6–mlrd–rublei
4. Опрос в Абхазии: 45,2% за сохранение независимости; 27% за вхождение в состав России. – 2016 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ethnoglobus.az/index.php/vse–novosti/item/1817
5. Соловій Г. Грузино–російська війна на Кавказі: історія, причини і наслідки / Г. Соловій // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – 2009. – Вип.1. – С.101–105.
6. Цховребова А. З. Южная Осетия и Абхазия в контексте национальной геостратегии России / А. З. Цховребова // Философия права. – 2010. – №3. – С.122–126.
7. Achba A. Abkhazia – Russia's tight embrace / A. Achba. – European council on foreign relations. – 2016. – 1st September [Electronic resource]. – Access mode: http://www.ecfr.eu/article/essay_abkhazia_russias_tight_embrace
8. Cohen A. Georgia: Russia plans three military bases in Abkhazia / A. Cohen. – 2009. – February 06 [Electronic resource]. – Access mode: http://www.eurasianet.org/departments/insightb/articles/eav020609g.shtm
9. Cohen A. The Russian military and the Georgia war: lessons and implications / A. Cohen, E. R. Hamilton. – Strategic Studies Institute. – 2011. – 101 p.
10. Comai G. The external relations of de facto states in the South Caucasus / G. Comai // Caucasus analytical digest. – 2017. – 28 April. – №94. – P.8–14.
11. Frear Th. The foreign policy options of a small unrecognized state: the case of Abkhazia / Th. Frear // Caucasus Survey. – 2014. – April. – Vol.1. – №2. – P.83–107.
12. Gerrits A. W. M. Russian patronage over Abkhazia and South Ossetia: implications for conflict resolution / A. W. M. Gerrits, M. Bader // East European Politics. – 2016. – Vol.32. – №3. – P.297–313.
13. Kirova I. Public diplomacy and conflict resolution: Russia, Georgia and the EU in Abkhazia and South Ossetia / I. Kirova. – Los Angeles: Figueroa Press, 2012. – 88 p.
14. Kolossov V. Violence in the Caucasus: economic insecurities and migration in the «de facto» states of Abkhazia and South Ossetia / V. Kolossov, J. O'Loughlin // Eurasian Geography and Economics. – 2011. – №5. – P.1–24 [Electronic resource]. – Access mode: http://dx.doi.org/10.2747/1539–7216.52.5.1
15. Martins V. The geopolitics of Abkhazia`s sovereignty / V. Martins // Portuguese Journal of International Affairs. – 2010. – Spring–Summer. – №3. – P.3–14.

References

1. Avanesjan A. A. Abhazija i Juzhnaja Osetija v sfere geostrategicheskih interesov Rossii / A. A. Avanesjan // Teorija i praktika obshhestvennogo razvitija. – 2013. – №8. – S.239–241.
2. Andrusechko P. «M'yaka pidcherevyna» Rosiyi / P. Andrusechko // Ukrayins'kyy zhurnal. – 2010. – №9. – S.24–25.
3. Ganga A. Rossija investiruet v Abhaziju bolee 6 mlrd. rublej v 2017–2019 godah / A. Ganga // Izvestija. – 2017. – 8 avgusta [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupa: https://iz.ru/630039/2017–08–08/rossiia–podderzhit–razvitie–abkhazii–i–investiruet–bolee–6–mlrd–rublei
4. Opros v Abhazii: 45,2% za sohranenie nezavisimosti; 27% za vhozhdenie v sostav Rossii. – 2016 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupa: http://ethnoglobus.az/index.php/vse–novosti/item/1817
5. Soloviy H. Hruzyno–rosiys'ka viyna na Kavkazi: istoriya, prychyny i naslidky / H. Soloviy // Naukovyy chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. – 2009. – Vyp.1. – S.101–105.
6. Chovrebova A. Z. Juzhnaja Osetija i Abhazija v kontekste nacional'noj geostrategii Rossii / A. Z. Chovrebova // Filosofija prava. – 2010. – №3. – S.122–126.
7. Achba A. Abkhazia – Russia's tight embrace / A. Achba. – European council on foreign relations. – 2016. – 1st September [Electronic resource]. – Access mode: http://www.ecfr.eu/article/essay_abkhazia_russias_tight_embrace
8. Cohen A. Georgia: Russia plans three military bases in Abkhazia / A. Cohen. – 2009. – February 06 [Electronic resource]. – Access mode: http://www.eurasianet.org/departments/insightb/articles/eav020609g.shtm
9. Cohen A. The Russian military and the Georgia war: lessons and implications / A. Cohen, E. R. Hamilton. – Strategic Studies Institute. – 2011. – 101 p.
10. Comai G. The external relations of de facto states in the South Caucasus / G. Comai // Caucasus analytical digest. – 2017. – 28 April. – №94. – P.8–14.
11. Frear Th. The foreign policy options of a small unrecognized state: the case of Abkhazia / Th. Frear // Caucasus Survey. – 2014. – April. – Vol.1. – №2. – P.83–107.
12. Gerrits A. W. M. Russian patronage over Abkhazia and South Ossetia: implications for conflict resolution / A. W. M. Gerrits, M. Bader // East European Politics. – 2016. – Vol.32. – №3. – P.297–313.
13. Kirova I. Public diplomacy and conflict resolution: Russia, Georgia and the EU in Abkhazia and South Ossetia / I. Kirova. – Los Angeles: Figueroa Press, 2012. – 88 p.
14. Kolossov V. Violence in the Caucasus: economic insecurities and migration in the «de facto» states of Abkhazia and South Ossetia / V. Kolossov, J. O'Loughlin // Eurasian Geography and Economics. – 2011. – №5. – P.1–24 [Electronic resource]. – Access mode: http://dx.doi.org/10.2747/1539–7216.52.5.1
15. Martins V. The geopolitics of Abkhazia`s sovereignty / V. Martins // Portuguese Journal of International Affairs. – 2010. – Spring–Summer. – №3. – P.3–14.

Telenko O. M., *PhD in political science, associate professor of international relations and diplomatic service department, Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine, Lviv), oliatelenko@gmail.com*

Russia as a patron–state of the Republic of Abkhazia

The article deals with the Russian role and value in the development of the Republic of Abkhazia. It is found out that although the Republic of Abkhazia exists as an unrecognized state since the beginning of 1990–s, the efforts of Russia on its support intensified after Russo–Georgian war in 2008. Reasons of the Russian support of Abkhazia are defined: geopolitical location of this unrecognized state, control over the energy sector in Caucasus, the intention of Georgia to become a member of NATO, the establishment of the sphere of influence on the territory of the former USSR, the opposition to the recognition of Kosovo by Western states. It is shown that the Russian Federation contributes to security of Abkhazia and has an opportunity to control military bases on Abkhaz territory. It is stressed that

Russia is a main sponsor of the budget of the Republic and the main importer of Abkhaz goods. It is stressed that Russian culture and mass–media influence on the consciousness of Abkhazian citizens. It is found out that there are many supporters of Russia in the region because the citizens of Abkhazia receive Russian passports. It is stated that although most Abkhazians evaluate Russian help positively, they prefer indefinite status of their territory.

Keywords: *Abkhazia, international recognition, Russian support, Russo–Georgian war, Sukhumi, South Caucasus.*

* * *

УДК 341.485(=479.24)(045)

Гулиев А. Д.,
доктор юридических наук, профессор
кафедры международного права,
Национальный авиационный университет,
Заслуженный работник образования Украины
(Украина, Киев), arifguliyev@ukr.net

Историческая правда о вековом геноциде азербайджанцев

Раскрываются засекреченные факты и поднимаются закрытые ранее темы, благодаря этому становится возможным воссоздать подлинную картину исторической прошлого азербайджанского народа и дать объективную оценку искаженным ранее событиям.

Ключевые слова: *геноцид, история, азербайджанцы, армяне, Россия, Иран, Турция, объективная оценка, искаженные ранее события.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

После длительного мирного периода возродилось национально–освободительное движение, что в результате развала в 1917 году Российской империи завершилось обретением независимости тремя основными населяющими Закавказье народами – грузинским, азербайджанским и армянским.

Поощренная этим успехом Армения, в течение всего XX века пыталась захватить территории Грузии и Азербайджана, что продолжается до сих пор. Поражение России в первой мировой войне, чему в значительной степени способствовала часть лидеров большевистской партии во главе с платным агентом Германии А. Парвусом и его «учениками» В. Лениным и Л. Троцким, поставило страны Закавказья в трудное положение [1, с. 57].

Восстановив свою независимость государственности Азербайджана, стало возможным воссоздание объективной картины исторического прошлого азербайджанского народа. В наши дни раскрываются истины, что были засекречены и запрещены долгие годы, выявляется подлинная суть фальсифицированных в свое время фактов.

Актуальность. Армяно–азербайджанское противостояние оставило кровавый след в истории Азербайджана и даже Турции. История политики геноцида и агрессии армянских националистов учинявшийся против азербайджанского народа на протяжении двух веков, не получали истинной политически–правовой оценки. Сегодня общество все еще в замешательстве: где историческая истина, поэтому в статье изложено выводы научного исследования. Ранее были попытки квалифицировать как геноцид только один факт истребления азербайджанцев, произошедшего в марте 1918 г. Однако история помнит все трагические события, происходившие в Азербайджане, начиная с начала XIX века, которые сопровождались массовым избиением народа и незаконным захватом азербайджанских земель.

Цель работы – проанализировать и раскрыть конструктивный подход изучение про геноцида. «Геноцид, неоднократно осуществленный против азербайджанского народа и не получивший в течение длительного времени должной политико–правовой оценки, является одной из таких нераскрытых страниц истории»… лишь 80 лет спустя – 26 марта 1998 года в Указе Президента Азербайджанской Республики «О геноциде азербайджанцев», подписанном общенациональным лидером Гейдаром Алиевым, этим чудовищным событиям оценка и 31 марта объявлено «Днем геноцида азербайджанцев» [2] и давший всестороннюю политико–правовую оценку происшедшему и проявлением народной памяти о трагических событиях в истории азербайджанского народа [3].

«На различных этапах истории армянские националисты в целях реализации мифической идеи «Великой Армении» осуществляли против наших соотечественников этнические чистки, депортации и геноциды. Одной из самых чудовищных трагедий, учиненных против азербайджанского народа, являются массовые расправы, совершенные с особой жестокостью 100 лет назад – в марте–апреле 1918 года дашнакско–большевистскими вооруженными отрядами, действовавшими под мандатом Бакинского Совета. В те дни в городе Баку, а также в других городах и уездах, входивших в Бакинскую губернию, десятки тысяч мирных жителей были убиты именно из–за их этнической и религиозной принадлежности, были разрушены населенные пункты, стерты с лица земли памятники культуры, мечети и кладбища. Впоследствии еще более озверевшие армянские националисты продолжили нечеловеческие деяния, учинили массовые расправы, грабежи и этнические чистки в Карабахе, Зангезуре, Нахчыване, Ширване, Иреване и других регионах» [4].

Сегодня, когда всплывают засекреченные факты и поднимаются закрытые ранее темы, становится возможным воссоздать подлинную картину исторического прошлого азербайджанского народа и дать объективную оценку искаженным ранее событиям [5, с. 8; 6, с. 164–169].

По мнению азербайджанских специалистов, XX век запомнится миру крайне отвратительным и невиданным дотоле армяно–тюркским противостоянием. Цель этой армянской политики – изгнание азербайджанцев с их исторических земель и создание на «освободившейся» территории «Великой Армении» (Однако в секретных соглашениях великих держав (Англия, Франция, Россия, США, Италия) нигде не была поддержана идея создания «Великой Армении» об абсурдности идеи) [7].

На протяжении всей истории геноцид против азербайджанцев осуществлялся в результате русско–армянского партнерства. Таким путем Российская империя хотела закрепиться на Южном Кавказе, а Армения, пользуясь покровительством России, желала захватить исконные азербайджанские земли и построить на них «Великую Армению».

«После Полтавской победы Петр I смог перейти к имперской политике, целью которой было усиление влияния России на соседние и отдаленные земли.

Продолжением этой политики являлся Персидский поход (1722–1723), – во время похода на Кавказ и завоевания прикаспийских территорий Азербайджана, в том числе и Баку, Петр I столкнулся с жестким сопротивлением местного населения когда русская армия заняла Дербент, Баку, Решт и Иран согласился на их передачу России за помощь шаху против афганских повстанцев и запустил в действие «армянскую карту», договорился с Турцией о взаимном признании завоеванных иранских владений и предписал произвести разведку путей в Закавказье, которые удобны «для действ воинских», то есть 10 ноября 1724 года издал указ разместить в Баку и Дербенте представителей вероломного армянского населения на прикаспийских регионах. Согласно указу, первая группа армянских семей была переселена в регионы Гилан и Мазандаран, а также в Баку, который находился в руках русских.

Он искал также пути в Среднюю Азию, думал об Индии, готовил экспедицию на Мадагаскар [8, с. 144–145].

В продолжение этой политики в 1768 году Екатерина II издала указ о взятии армян под защиту империи. А в 1802 году император Александр I дал конкретные инструкции кавказскому наместнику князю Павлу Цицианову: «Во что бы то ни стало надо использовать армян для захвата азербайджанских ханств» [9].

Фактически началом разделения исторической территории Азербайджана и изгнания азербайджанцев со своих исконных земель было подписание в 1813–1828 годах Гюлистанского и Туркменчайского договоров между Россией и Персией – разделившие Азербайджан на две части – Северный Азербайджан и Южный Азербайджан, ускорили процесс арменизации земель Северного Азербайджана.

Сразу после Туркменчайского договора – 21 марта 1828 года указом императора Николая I на территории Иреванского и Нахчыванского ханств была создана «Армянская область». Документ фактически заложил фундамент создания будущей Армении на территории Азербайджана (памятник установлен в 1978 году в честь 150–летия переселения армян на территорию Нагорного Карабаха Азербайджана). Согласно статистике того периода, в центре «Армянской области» городе Иреване жили 7331 азербайджанец и 2369 армян. Параллельно с этим на основе пункта 15 Туркменчайского договора в Иреван, Карабах и Нахчыван из Ирана переселились еще 40 тысяч армян. Аналогичные процессы произошли и после русско–турецких войн 1829 и 1878 годов. С территории Турции на указанные территории переселились 85 тысяч армян. Все эти процессы сопровождались насильственным изгнанием, убийствами коренных жителей – азербайджанцев [10, с. 393; 11, с. 61; 12, с. 341].

В качестве приманки для привлечения дашнаков на свою сторону большевики также использовали «Декрет о Турецкой Армении» от 29 декабря 1917 года, подписанный В. И. Лениным и И. В. Сталиным. Этот декрет предполагал создание армянской автономии на временно оккупированной русскими войсками турецкой территории. Причем, большевистские вожди предусмотрительно возложили реализацию данного декрета на руководителя бакинских большевиков С. Шаумяна, которому было предписано оказывать всяческое содействие армянским организациям «для проведения в жизнь национальной идеи, которую ждал в течение веков угнетенный армянский народ» [13, с. 302–303].

Массовые погромы в Баку, Шуше, Зангезурском уезде, Карабахе. Во второй половине XIX века геноцид в отношении азербайджанцев принял плановый характер. С этого времени началась пропаганда шовинистической идеи «Великой Армении» и фальсификация истории армянского народа. Воодушевленные этой идеей и поддерживаемые российскими властями, армянские захватчики осуществляли против азербайджанцев вопиющие по своей жестокости широкомасштабные акции. Вознамерившись создать на территориях Азербайджана, Турции и Грузии «Великую Армению», идеологи этой сумасбродной идеи создают террористические организации «Гпчак» (1887 год, Женева), «Дашнакцутюн» (1890 год, Тифлис), «Союз армянских патриотов» (1805 год, Нью–Йорк). Программные установки этих организаций пестрят указаниями «освобождать территории» от азербайджанцев.

Воспользовавшись происходящими в то время революционными процессами в России, армяне подвергли этническим чисткам десятки азербайджанских сел и городов, изгоняя азербайджанцев из Баку, Шуши, Зангазура, Иревана, Нахичевани, Эчмиадзина и других районов. Первые кровавые события произошли в 1905–1907 гг., начавшись в Баку и охватив многие азербайджанские селения. Уже тогда были зверски убиты тысячи азербайджанцев, а их исконные земли стали территорией Армении.

После революции 1905–1907 годов процесс депортации и геноцида в отношении азербайджанцев продолжился в скрытой форме. Подтверждают этот факт и статистические данные того времени. Пользуясь неразберихой, они совершили массовые погромы в Баку, Шуше, Зангезурском уезде, Карабахе, разграбив и уничтожив 75 азербайджанских населенных пунктов. На основе сведений, опубликованных в 1916 году, население Иреванской губернии выросло в 40 раз и достигло 570 тысяч человек. Но число азербайджанского населения при этом уменьшилось в 4,6 раза. Но, несмотря на депортацию и притеснения, в Иреванской губернии все равно проживали 247 тысяч азербайджанцев, что составляло 45% всех ее жителей.

Первая мировая война, разразившаяся в 1914 году, и последовавшая за ней революция 1917 года создали благоприятные условия для возобновления притязаний к Азербайджану. В начале 1915 года армянское население северо–восточных провинций Турции начало провокации против Османского государства и осуществило массовую резню и депортацию турок. Турция тоже ответила жесткими действиями. И вместе с армянскими военными отрядами с территории Турции в Иреванскую губернию, Зангезур и Карабах переселилось огромное число армян. Опиравшиеся на русскую армию армяне вначале в Нахчыване и Иреване, а затем в Карабахе и других регионах Азербайджана силой потеснили мирных азербайджанцев.

До марта 1918 года в Иреванской губернии были разграблены и сожжены 199 азербайджанских сел, из 135 тысяч азербайджанцев, проживавших на этих территориях, часть подверглись истреблению, а

остальные вынуждены были покинуть свои земли. Бесчинствами, происходившими в это время в Азербайджане, руководил Степан Шаумян, назначенный 16 декабря 1917 года Советом народных комиссаров РСФСР чрезвычайным комиссаром по делам Кавказа. Он был наделен чрезвычайными полномочиями по проведению политики советизации Кавказа, оказавшегося под оккупацией русских войск [14, с. 16, 49, 65, 152].

Затем в соответствии с Эрзурумским соглашением, заключенным между Османским государством и большевистским Закавказским комиссариатом, русские войска оставили свои позиции на Кавказском фронте, и их место заняли армянские вооруженные формирования. Воспользовавшись царившей анархией, армяне развернули террор против азербайджанцев: до марта 1918 года в Иреванской губернии были разграблены и сожжены 199 азербайджанских сел, из 135 тысяч азербайджанцев, проживавших на этих территориях, часть подверглись истреблению, а остальные вынуждены были скрыться в регионах, контролировавшихся турецкими войсками.

Всем этим руководил Степан Шаумян, назначенный 16 декабря 1917 года Советом народных комиссаров РСФСР чрезвычайным комиссаром по делам Кавказа. Шаумяну были предоставлены чрезвычайные полномочия по проведению политики советизации Кавказа, оказавшегося под оккупацией русских войск. Сначала изменения, происходившие в ходе мировой войны, как нельзя лучше соответствовали оголтелым планам армянских националистов.

Предыстория. Повод для кровавого конфликта. После заключения Брест–Литовского мирного соглашения (март 1918 года) русская армия покинула Карс, Ардаган и Батуми, данные регионы перешли под турецкую юрисдикцию, и правительство Турции потребовало освободить эти области. Часть русских и армянских войск, вернувшихся из Ирана и Турции, обосновались в Баку, где в то время находилось небольшое число мусульманских военнослужащих–добровольцев. Шаумян, воспользовавшись тем, что мусульманские военнослужащие решили отправить оружие добровольцам в Лянкаран, отдал приказ воспрепятствовать отправке оружия и боеприпасов в этот южный город. В завязавшейся перестрелке были убитые и раненые. Это стало поводом для конфликта: Шаумян натравил русских и армян на азербайджанцев, и в Баку произошла резня мусульманского населения.

Утром 30 марта армяно–большевистские формирования подвергли город залповому огню с военных кораблей. После артподготовки вооруженные дашнаки врывались в дома азербайджанцев и совершали безжалостные убийства. Резня приняла массовый характер в ночь с 31 марта на 1 апреля. За три дня в Баку было убито 17 тысяч человек. Отряды Шаумяна конфисковали имущество жителей Баку на сумму в 400 миллионов рублей, разрушили многие мусульманские места поклонения. Дашнаки и большевики обстреляли из тяжелых орудий и мечеть Тязяпир, предали огню здание «Исмаилийе» – один из величественных памятников архитектуры Баку. С 30 марта по 2 апреля в результате устроенного кровавого побоища в Шамахе было убито 8027 азербайджанцев (в том числе 2560 женщин и 1277 детей), сожжены дотла 53 мусульманских села. В Губинском уезде бесчинствующие дашнаки уничтожили 162 села, убили более 16 тысяч мирных жителей. Тысячи наших соотечественников простились с жизнью в Лянкаране, Мугани. Полностью разрушены 160 азербайджанских населенных пунктов в Нагорном Карабахе, устроена резня в Шуше. В марте–апреле 1918 года в Баку, Шамахе, Губе, Мугани и Лянкяране было убито 50 тысяч азербайджанцев, свыше 10 тысяч человек оказались изгнанными из родных домов. В Шамахе было разрушено 58 сел, уничтожено 7 тысяч мирных жителей (1653 женщины и 965 детей). Стерты с лица земли 122 села на территории Губы, 150 – в верхней части Карабаха, 115 – в Зангезуре, 211 – в Иреванской губернии, 92 – в Карсской области, невзирая на пол и возраст, убиты десятки тысяч людей [15, с. 11].

За 70 лет господства советской идеологии мартовские события преподносились в историографии как «гражданская война», «контрреволюционный мятеж», а на самом деле имел место очередной геноцид нашего народа дашнакско–большевистскими силами. Его организатор Шаумян в телеграмме СНК РСФСР, отправленной 13 апреля 1918 года, писал: «Воспользовавшись нападением на наш пехотный отряд, мы перешли в наступление по всей линии фронта. Сегодня мы располагаем шестьютысячной вооруженной силой. У дашнаков были национальные вооруженные части численностью 3–4 тысячи человек, и они тоже оказались в нашем распоряжении. Именно их участие придало гражданской войне характер межнациональной резни. Но предотвратить ее не удалось. Мы сознательно пошли на этот шаг. Если бы победили азербайджанцы, то Баку был бы объявлен столицей Азербайджана» [16, с. 257].

Для расследования совершенных армянами тяжких преступлений правительство Азербайджанской Демократической Республики создало Чрезвычайную следственную комиссию, приняло ряд мер для сохранения в памяти народа и доведения до мировой общественности выявленных комиссией реалий.

Первая попытка дать объективную политическую оценку мартовской бойни, осуществленной большевистско–дашнакскими бандами, была предпринята вскоре после провозглашения 28 мая 1918 года государственной независимости Азербайджана. С этой целью 15 июня 1918 года азербайджанское правительство приняло решение об организации Чрезвычайной следственной комиссии «для расследования насилий, произведенных над мусульманами и их имуществом в пределах всего Закавказья со времени начала европейской войны» [17, с. 28].

Чрезвычайной следственной комиссией была проделана огромная работа по регистрации всех случаев насилия в отношении азербайджанцев и обстоятельств их совершения в ходе мартовских событий 1918 года. На основании собранных комиссией материалов против виновников мартовской трагедии были возбуждены десятки уголовных дел.

К сожалению, события апреля 1920 года, приведшие к оккупации Азербайджана большевистскими войсками и положившие конец государственной независимости республики, не позволили этой комиссии завершить свою работу. Захватившие власть в Азербайджане большевики не только приостановили ее деятельность, но и сделали

все возможное, чтобы стереть из исторической памяти азербайджанского народа уроки мартовской трагедии.

Воодушевленные успехом, новые руководители Армении попытались усилить старую политику. В 1922 году они представили проект объединения Ахалкалакского и Борчалинского уездов и создания на их основе единой армянской административной единицы, которая в дальнейшем, в перспективе, должна была быть присоединена к Армении. Однако эта попытка в 1923 году закончилась провалом. В том же году в азербайджанском Нагорном Карабахе был создан армянский национальный округ с центром в Хан–кенди.

В 30–е годы минувшего столетия Армения продолжала «ползучее» расширение своей территории. В 1929–1930 годах Армении был передан большой кусок азербайджанской территории. Воодушевленные этим, армянские большевики попытались сделать следующий шаг – в северо–западном, грузинском направлении. Первый секретарь ЦК КП Армении А. Ханджян потребовал от Л. П. Берия передать Армении Ахалцихский и Ахалкалакский районы. Ответ был достаточно жесткий и закончился трагически: Л. Берия застрелил первого секретаря ЦК КП Армении в своем кабинете [1, с. 58]. Таким образом, при советском режиме армянам удалось получить значительную часть территорий Грузии и Азербайджана.

Ошибки прошлого. Искажение истории. В 40–х годах армянская диаспора добилась от советского руководства разрешения переселения в СССР армян, живущих в Иране, что фактически заложило основу процессам массовой депортации из Армении азербайджанцев. В 1945 году армянское руководство подняло вопрос о присоединении к Армении Карабаха, но в тот период им это не удалось. Однако началось массовое переселение армян из Сирии, Греции, Ливана, Ирана, Болгарии и Румынии в Армению. В связи с этим азербайджанское население начали выселять в хлопководческие плохо развитые районы Азербайджана, якобы для обеспечения производительности труда. В связи с этим советским руководством было издано два постановления Совета Министров СССР «О переселении из Армянской ССР колхозников и других азербайджанцев в Кура–Араксинскую низменность Азербайджанской ССР» и «О мероприятиях по переселению колхозников и другого азербайджанского населения из Армянской ССР в Кура–Араксинскую низменность Азербайджанской ССР».

Новый виток этнических чисток был осуществлен в конце 80–х годов прошлого века, начавшись второй попыткой присоединения к Армении Нагорного Карабаха. Армения, игнорируя всеми международным нормам, стремится присоединить к себе семь районов Азербайджана, проявляя при этом нескрываемую агрессию. С этого периода началось планомерное осуществление политики Москвы и Армении: «Армения без тюрков». Под покровительством СССР армянские экстремистские группировки совершили на территории Азербайджана сотни кровавых акций.

Новая эра: распад СССР. Почувствовав приближение распада СССР в конце 80–х годов XX столетия, руководители Армении начали составлять планы территориального расширения будущей независимой Армении. Внезапно на арене появилась исчезнувшая в советский период партия «Дашнакцутюн» и другие националистические организации. В 1985 году в столице Греции Афинах собрался XXIII съезд «Дашнакцутюн». В повестке дня был один вопрос – расширение территории Армении. Съезд предлагал Центру (т.е. Москве), чтобы Армения стала ее геополитической опорой в регионе. Лишь один вопрос вызывал разногласия среди делегатов съезда – с какого направления начинать наступление: с северного (Азербайджан) или с западного (Грузия). По итогам голосования, с перевесом в один голос, было принято решение начать наступление с карабахского (Азербайджан) направления.

Вот каковы исторические корни ситуации, когда на проходившем в Париже в 1987 г. очередном Армянском национальном конгрессе было принято решение использовать начавшиеся в СССР демократические преобразования для удовлетворения «законных требований армянского народа» о «воссоединении» НКАО с Арменией. В том же году в Париже тогдашний экономический советник Горбачева А. Г. Аганбегян и других очень близких людей Горбачева встретились с представителями армянской диаспоры во Франции, после чего поспешил дать французским газетам интервью, в котором заявил, что Карабах, расположенный на северо–востоке республики, стал армянским. А. Г. Аганбегян говорил: «Как экономист я считаю, что он более связан с Арменией, чем с Азербайджаном. Я представил одно предложение по этому поводу. Я надеюсь, что в условиях перестройки и демократии эта проблема найдет свое решение».

Одновременно в армянской и всесоюзной прессе одна за другой появились статьи армянских публицистов, в которых проводится мысль о том, что азербайджанцы – пришлый народ в Закавказье, не имеющий исторических корней и собственной культуры, а вся его нынешняя территория, является якобы исконно армянской.

Некоторые из этих авторов доходили до того, что пытались объявить величайшего азербайджанского поэта Низами Гянджеви армянином» [18].

Армяне сумели реализовать этот план и заняли не только Карабах, но и прилегающие азербайджанские территории… Как видно, осуществлялся ничем не прикрытый геноцид азербайджанцев. Долгие годы азербайджанский народ не знал об этих трагических страницах своей истории. Фальшивые советские идеологические установки и фальсифицированная история совершенно в ином свете представляли события тех лет. Кладбище, где покоились жертвы кошмарного геноцида, забетонировали, возвели там памятник Сергею Кирову, а вокруг разбили парк…

К сожалению, в то время не была дана политическая оценка начавшемуся в 1988 году нагорно–карабахскому конфликту, что привело к новым жертвам и массовому изгнанию со своих исторических земель сотен тысяч азербайджанцев. Летом 1991 года армяно–азербайджанский конфликт перешел в стадию открытой войны. В результате боевых действий армянских вооруженных формирований жители Шаумяновского, Гадрутского, Мардакертского, Аскеранского, Мартунинского районов были вынуждены покинуть свои дома. Некоторые села были полностью сожжены армянскими оккупантами. Имели место отдельные случаи тяжкого насилия против мирного населения.

В феврале 1992 года армяне жестоко расправились с азербайджанским населением города Ходжалы. Эта кровавая трагедия, вошедшая в историю азербайджанского народа как Ходжалинский геноцид, стала самой страшной трагедией, с которой столкнулся азербайджанский народ за два столетия угнетения и этнических чисток. Геноцид азербайджанского населения, осуществленный армянами в Ходжалы, сегодня признан во многих странах мира. Сотни тысяч азербайджанцев, изгнанных со своих исконных земель, продолжают надеяться на справедливое урегулирование нагорно–карабахского конфликта, на осуждение мировой общественностью военно–политической агрессии Армении, направленной против Азербайджана, а также на восстановление территориальной целостности республики [19, с. 5–7; 20, с. 481–488].

Выводы и рекомендации. С этой точки зрения важное значение имеет состоявшийся в Баку I Форум руководителей азербайджанских и турецких диаспорных организаций, поддерживая Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева XXI веке «Мы обязаны перейти в наступление» чтобы продемонстрировать кардинальных изменений словами Д. Байрона «Горе – учитель мудрых» [21, с. 111].

1. Итоги этого исследовании позволяют надеяться, что в будущем удастся поставить мощные преграды на пути мирового армянского лобби и перейти в решительное пропагандистское наступление, чтобы добиться всех поставленных целей – восстановления территориальной целостности, разоблачения тех, кто десятилетиями планомерно осуществлял настоящий геноцид, пропагандировал ненависть и вражду между людьми и народами на Кавказе и в целом мире.

2. На пути решения общенациональных задач, благодаря патриотизму, национальному единству и целенаправленной деятельности народа, политической воле руководства Азербайджана, азербайджанцы должны добиваться поставленных целей, в том числе восстановления территориальной целостности и суверенитета, разоблачения тех, кто вековыми планомерно осуществлял настоящий геноцид, пропагандировал ненависть и вражду между людьми и народами.

3. Сегодня мировых сообщества и в т.ч. азербайджанцы всего мира должен обращаются ко всем государствам и мировым организациям с призывом осудить все факты национальной несправедливости, терроризма, геноцида, этнической чистки, осуществлявшиеся на протяжении двух веков против азербайджанского народа и других народов.

4. Упомянутый Указ Гейдара Алиева от 26 марта 1998 года и Распоряжение Ильхама Алиева важен не только с точки зрения восстановления исторической справедливости, вскрывает правду о событиях, случившихся много лет назад, обновляет память народа. Это возвращение народа к своим корням, морально–духовным ценностям, любви к родине. Проводить работу восстанавливает справедливость, более полно и последовательно, по доведению до международной общественности правды о геноциде и этнических чистках азербайджанского населения.

5. Думаю, что каждый нормальный человек, не обязательно азербайджанец, не может быть не возмущен тем, что организаторы и непосредственные исполнители всех кровавых боен, которые пережил азербайджанский и другие народы, в конце – концов понесли заслуженное наказание.

Список использованных источников

1. Гурам Манджгаладзе. Военный конфликт между Грузией и Арменией в 1918 году / Манджгаладзе Гурам // Право и политология. Международный научный журнал. (Молдова). - Chisinau may 2017. - №35.

2. Гейдар Алиев. Указ Президента Азербайджанской Республики «О геноциде азербайджанцев», 26 марта 1998 года. - www.prezident.gov.az/

3. Гулиев А. Д. Геноцид азербайджанского народа: историческая правда / А. Д. Гулиев // Азертадж. – http://www.azertag.com/node/1206952; http://www.azertag.com/ru/node/1206706; https://azertag.az/ru/xeber/Genocid_azerbaidzhanskogo_narodaistoricheskaya_pravda–117261

4. Ильхам Алиев. Распоряжение Президента Азербайджанской Республики «О 100–летии геноцида азербайджанцев 1918 года». 18 января 2018 г. - www.prezident.gov.az/.

5. Мехтієв Р. Є. Реалії геноциду азербайджанців / Р. Є. Мехтієв. – Х.: Вид–во «Форт», 2009.

6. Гулиев А. Д. Историческая справедливость и правда / А. Д. Гулиев // Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць. – К.: УАН, 2010. – Вип.31. – С.164–169.

7. Makili–Aliyev, Kamal. Nagorno–Karabakh Conflict in International Légal Documents and International Law / Makili–Aliyev, Kamal. – Baku: Fall, 2013. – 136 p.

8. Мусский И. А. Сто великих дипломатов. Петр I. / И. А. Мусский. - Москва: «Вече», 2009.

9. Большая Советская Энциклопедия: 1926 г. (статьи историка В. Гурко–Кряжина).

10. МИЭБГК. - T.VI, Ч.1.

11. Шавров К. Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам / К. Н. Шавров. - СПб., 1911.

12. Грибоедов А. С. Соч. в 2–х томах, Т.2. – М., 1971.

13. Ленин В. И. Письмо С. Г. Шаумяну. Полное собрание сочинений, Т.48. – М., 1964.

14. К истории образования Нагорно–Карабахской Автономной Области Азербайджанской ССР, документы и материалы. – Б.: Изд–во Азернешр, 1989.

15. Гулиев А. Д. Восстанавливая историческую правду / А. Д. Гулиев // Кіевській Телеграфъ. – К., 2010. – №13 (515). – С.11.

16. Шаумян С. Г. Избранные произведения, Т.2. – М., 1978.

17. Расулзаде М. Э. Азербайджанская республика (на азерб. яз.). – Баку, 1990.

18. Люкимсон П. Израиль // Курьер. – 1992. – №28–32, июнь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://news.day.az/olitics/518421.html

20. Фонд Гейдара Алиева. Из серии «Карабахские реалии». Деятельность армянских террористических организаций против Азербайджана. – Б., 2006.

21. Гулиев А. Украино–азербайджанские отношения: право, политика, дипломатия / А. Д. Гулиев: сб. науч. трудов. Т.1. – Х.: Факт, 2014.

22. Энциклопедия афоризмов. – М., 1999.

References

1. Guram Mandzhgaladze. Voennyj konflikt mezhdu Gruziej i Armeniej v 1918 godu / Mandzhgaladze Guram // Pravo i politologija. Mezhdunarodnyj nauchnyj zhurnal. (Moldova). – Chisinau may 2017. – №35.

2. Gejdar Aliev. Ukaz Prezidenta Azerbajdzhanskoj Respubliki «O genocide azerbajdzhancev», 26 marta 1998 goda. – www.prezident.gov.az/

3. Guliev A. D. Genocid azerbajdzhanskogo naroda: istoricheskaja pravda / A. D. Guliev // Azertadzh. – http://www.azertag.com/node/1206952; http://www.azertag.com/ru/node/1206706; https://

azertag.az/ru/xeber/Genocid_azerbaidzhanskogo_narodaistoricheskaya_pravda–117261

4. Il'ham Aliev. Rasporjazhenie Prezidenta Azerbajdzhanskoj Respubliki «O 100–letii genocida azerbajdzhancev 1918 goda». 18 janvarja 2018 g. – www.prezident.gov.az/.

5. Mehtijev R. Je. Realii' genocydu azerbajdzhanciv / R. Je. Mehtijev. – H.: Vyd–vo «Fort», 2009.

6. Guliev A. D. Istoricheskaja spravedlivost' i pravda / A. D. Guliev // Gileja: naukovyj visnyk: zb. nauk. prac'. – K.: UAN, 2010. – Vyp.31. – S.164–169.

7. Makili–Aliyev, Kamal. Nagorno–Karabakh Conflict in International Légal Documents and International Law / Makili–Aliyev, Kamal. – Baku: Fall, 2013. – 136 p.

8. Musskij I. A. Sto velikih diplomatov. Petr I. / I. A. Musskij. – Moskva: «Veche», 2009.

9. Bol'shaja Sovetskaja Jenciklopedija: 1926 g. (stat'i istorika V. Gurko–Krjazhina).

10. MIJeBGK. – T.VI, Ch.1.

11. Shavrov K. N. Novaja ugroza russkomu delu v Zakavkaz'e: predstojashhaja rasprodazha Mugani inorodcam / K. N. Shavrov. – SPb., 1911.

12. Griboedov A. S. Soch. v 2–h tomah, T.2. – M., 1971.

13. Lenin V. I. Pis'mo S. G. Shaumjanu. Polnoe sobranie sochinenij, T.48. – M., 1964.

14. K istorii obrazovanija Nagorno–Karabahskoj Avtonomnoj Oblasti Azerbajdzhanskoj SSR, dokumenty i materialy. – B.: Izd–vo Azerneshr, 1989.

15. Guliev A. D. Vosstanavlivaja istoricheskuju pravdu / A. D. Guliev // Kievs'kij Telegraf#. – K., 2010. – №13 (515). – S.11.

16. Shaumjan S. G. Izbrannye proizvedenija, T.2. – M., 1978.

17. Rasulzade M. Je. Azerbajdzhanskaja respublika (na azerb. jaz.). – Baku, 1990.

18. Ljukimson P. Izrail' // Kur'er. – 1992. – №28–32, ijun' [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://news.day.az/olitics/518421.html

20. Fond Gejdara Alieva. Iz serii «Karabahskie realii». Dejatel'nost' armjanskih terroristicheskih organizacij protiv Azerbajdzhana. – B., 2006.

21. Guliev A. Ukraino–azerbajdzhanskie otnoshenija: pravo, politika, diplomatija / A. D. Guliev: sb. nauch. trudov. T.1. – H.: Fakt, 2014.

22. Jenciklopedija aforizmov. – M., 1999.

Guliev A. D., *Doctor of Law, Professor of the Department of International Law, National Aviation University, Honored Worker of Education of Ukraine (Ukraine, Kyiv), arifguliyev@ukr.net*

The historical truth about the secular genocide of Azerbaijanis

The article reveals secret facts and rise previously closed topics, it is possible to create a true picture of the history of the Azerbaijani people and give an objective assessment of distorted earlier events.

Keywords: genocide, history, Azerbaijanis, Armenians, Russia, Iran, Turkey, objective assessment, distorted earlier events.

Гулієв А. Д., *доктор юридичних наук, професор кафедри міжнародного права, Національний авіаційний університет, Заслужений працівник освіти України (Україна, Київ), arifguliyev@ukr.net*

Історична правда про віковий геноцид азербайджанців

Розкриваються засекречені факти і піднімаються закриті раніше теми, завдяки цьому стає можливим відтворити справжню картину історичного минулого азербайджанського народу і дати об'єктивну оцінку спотвореним раніше подіям.

Ключові слова: *геноцид, історія, азербайджанці, вірмени, Росія, Іран, Туреччина, об'єктивна оцінка, спотворені раніше події.*

* * *

УДК 327.075

Джафарова А. П.,
докторант кафедры политологии и социологии,
Бакинский Государственный университет
(Азербайджан, Баку), q.abbasova@mail.ru

Отражение социально–политического положения Турции в печати Азербайджана на фоне современных событий на Ближнем Востоке

Разъясняется суть и содержание продолжающегося нахождения Турции в эпицентре западной и российской дипломатии. В геополитической мысли России указывается, что транспортировка каспийской нефти не через нефтепровод Баку–Новороссийск, а через нефтепровод Баку–Тбилиси–Джейхан является фактором, который ослабил позиции России на Южном Кавказе и позволил Турции реализовать свои некоторые геополитические и экономические интересы. Западные государства же подвергают Турцию серьезным нападкам за свою попытку соблюдения собственных интересов в регионе. Азербайджанские СМИ внимательно следят за событиями и процессами, происходящими вокруг и внутри Турции, пытаясь объяснить суть событий. Особенно внимание уделяется внутренним переменам в стране.

Ключевые слова: *Турция, Азербайджан, США, Россия, Ближний Восток, события июня 2016 года, пресса, государственный переворот, курдский сепаратизм, геополитика, научно–политический анализ.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Роль и место Турции в современных международных отношениях находится в центре внимания мировых СМИ, где размещаются многочисленные и разного характера аналитические заметки. Географическое положение Турции играет важную роль в определении ее политической ориентации и геополитических целей. Не случайно когда–то российский адмирал Ушаков сравнивал Черном море со «стеклянным сосудом с турецкой затычкой» [15, с. 450]. На данный момент Турция продолжает оставаться в эпицентре западной и российской дипломатии. Российский геополитик А. Дугин оценил транспортировку каспийской нефти по нефтепроводу Баку–Тбилиси–Джейхан, а не по нефтепроводу Баку–Новороссийск, как фактор расшатывания позиций России на Южном Кавказе, и отметил, что БТД позволил Турции реализовать свои некоторые геополитические и экономические интересы [14, с. 765]. Не случайно, что Турция подвергается также серьезным атакам со стороны Запада.

Оценка прессой положения в Турции и вокруг нее. Азербайджанские СМИ внимательно следят за событиями и процессами, происходящими внутри и вокруг Турции, пытаясь объяснить суть событий, особенно чувствительно относясь к внутренним переменам. В этом отношении определенный интерес представляет статья Г. Салимова «Если Турция станет президентской республикой...», напечатанной в газете «Ени Мусават» от 21 января 2017 года. В статье говорится, что планы по внесению поправок в Конституцию в Турции уже носят интенсивный характер. В настоящее время для этой цели осуществляются необходимые процедуры. Правящая партия продолжает проводить широкие консультации и переговоры с крупными оппозиционными партиями, представленными в Великом Национальном Собрании, для завершения парламентского этапа этого вопроса [11].

По словам экспертов, законопроект о переходе к президентской администрации в Турции поддерживался правящей партией (ПСР) и Партией националистического движения. Нынешний кворум в парламенте предусматривает обсуждение законопроекта: если 367

депутатов, составляющих большинство, поддержат его, то он будет принят, если поддержат его 330 депутатов, тогда законопроект будет вынесен на референдум. В нынешних условиях обсуждение и принятие этого закона благоприятно с точки зрения внутренней политической ситуации и стабилизации политической жизни страны под контролем правительства [12].

Согласно современным представлениям о демократических ценностях, «если сфера деятельности правительства ограничена обществом, и если права отдельных лиц и отдельных структур более широки, в принципе, существование страны в форме парламентской или президентской республики не имеет значения» [12].

Естественно, что существует логическая основа для предоставления большей власти правительству в чрезвычайных условиях и экстремальных ситуациях, но в других случаях большие полномочия, меньшая зависимость от общества не только не дают правительству гибкости, иначе правительства авторитарных стран были бы одними из наиболее эффективных политических институтов, а наоборот, все обстоит иначе. Не случайно общественно–политическое мнение ни Турции, ни Азербайджана не рассматривали серьезно аргументы правящей партии в Турции о преимуществах президентской администрации и охарактеризовали компанию как политическую спекуляцию.

Х. Салимов, похоже, не замечает, что Турция является объектом коварного плана западной дипломатии и в то же время игнорирует необходимость сильной власти для защиты демократии как исключительной меры в соответствующей ситуации. Не случайно Эльшад Пашасой, другой корреспондент газеты «Новый Мусават», объективно критикуя события июля 2016 года, писал: «Исмаил Альпер Джошгун, уважаемый посол Турции в Азербайджане, сказал, что если бы это событие не случилось бы, а я просто прочитал бы эту историю из книги, или посмотрел бы фильм, то я бы просто не дочитал ее или не досмотрел бы фильм».

Даже этот человек с достаточным дипломатическим опытом считает такое невероятным. Посмотрите, как был разработан секретный план против Турции, что службы безопасности старейшего государства об этом не знали. В этом смысле нет сомнения в том, что за этим процессом стоят некоторые зарубежные страны [4].

А. Гасанов дал научный и политический анализ позиции Турции в международном порядке после окончания «холодной войны», заявив, что Турция – одно из великих и могучих государств Евразии, которое положило конец идеологической конфронтации с Россией и другими странами бывшего социалистического лагеря, используя отмену запрета на сотрудничество, начало заново оценивать свою геополитическую ситуацию в новых условиях [5, с. 240–241]. Здесь турецкое правительство, наряду с сохранением своего традиционного западного курса, внесло существенные изменения в политику ориентации на Россию и тюркские государства на юге постсоветского пространства, и начало укреплять свои связи с ними.

Российские политики, обратившие внимание на изменения во внешней политике Турции, заявили, что, когда группа представителей турецкой геополитической идеи попыталась определить свое место, роль и статус в «новом миропорядке», другая группа создала благоприятные условия для возвращения в геополитический период до идеологической конфронтации и антисоветской деятельности, пытаясь еще раз взглянуть на ее геополитическую ситуацию, заняв сбалансированное положение между Западом и Россией, обосновать свою деятельность по совмещению интересов атлантистов с геополитическими интересами евразийцев [3].

Головокружительные события, произошедшие вокруг Турции, ошеломили многих из азербайджанских исследователей, которые с трудом оценивали происходящее [11].

События последнего времени в зеркале прессы. Следует отметить, что после распада СССР значение Турции на южном фланге НАТО увеличилось. Не случайно правящие круги Запада охарактеризовали роль Турции во вновь возникающих исторических условиях следующим образом: «Турция пытается помочь новым мусульманским странам встать на путь демократии. Она играет роль моста между Западом, Балканами и Ближним Востоком. В то же время она продолжает играть важную роль в качестве стимула для жизненно важной безопасности Запада ... Дружба с Турцией, которая имеет большое значение для Запада, в регионах, где говорят оружием, достигла такого уровня, которого Турция никогда не достигала» [8, с. 300].

После попытки государственного переворота правительство начало стабилизировать ситуацию. Турецкий народ еще раз продемонстрировал всему миру свою стойкость и мужество, показывая, что спасение Турции всегда было в руках народа. Как известно, расположение Турции на Босфоре, где находится «Золотой мост» через пролив, есть одно из основных условий его геополитического превосходства. В то же время Россия и Иран стремились уменьшить важность этого моста и укрепить торговую линию между Севером и Югом и провести эту линию через Туркменистан [13, с. 32]. Правда, в этот вопрос были внесены значительные изменения, и этот процесс постоянно развивается [9, с. 6–7]. По нашему мнению, проблема была достаточно освещена в азербайджанских и турецких СМИ.

Как видно из аналитических статей, опубликованных турецкими и азербайджанскими СМИ, США придают большое значение Турции в реализации проекта «Великого Среднего Востока» под названием «восстановление демократии» [7].

Тюркский мир всегда признавал Стамбул как неотъемлемую часть Турции, и желание тех сил, которые хотят превратить его в Константинополь, остается, несомненно, в их сердцах. Хотя столетия спустя коварные планы Запада не оправдывали себя, попытки вовлечь Турцию в различные авантюры не прекращаются. В качестве примера можно назвать таинственное убийство русского дипломата А. Карлова. Турецко–российская совместная исследовательская группа начала изучать этот вопрос, что привело к выдвижению множества предположений в национальных СМИ [10].

В статье события в мире анализируются в связи с ближневосточной политикой России... [10].

То, что произошло в Сирии после глобального экономического кризиса и «арабской весны» на Ближнем Востоке, стало поворотным пунктом в реакции Турции на события и показало, что Турция сама также в будущем

может стать объектом политического переворота. Не случайно, что в средствах массовой информации в стране стало встречаться требование к турецкому правительству не занимать позицию наблюдателя в происходящих событиях, как это было в 2008–2009 годах [2, с. 19–21]. Конфронтация Турции в отношении сирийских событий проявилась под именем борьбы с курдскими сепаратистами. Вторжение турецкой армии в Сирию и те удары, которые она нанесла позициям ISIS совместно с Россией, сыграли немалую роль в укреплении сирийского режима. С другой стороны, возникновение Турции как силы на Ближнем Востоке вызвало недовольство США, поскольку это не отвечало их требованиям. Именно по этой причине Вашингтон вскоре нацелился на Турцию, но не преуспел в этом.

В азербайджанской прессе были также освещены позиции западных СМИ, которые фальсифицировали то, что произошло в Турции, и турецкий народ получил в лице азербайджанских публикаций моральную поддержку. Халид Казымлы пишет, что «Турция насильно была вовлечена в гражданскую войну» [6].

Аргументы СМИ в некоторых европейских странах, которые оправдывали терроризм РПК, также были объектом суровой критики в национальной прессе: «Если турецкая армия приложит решительные усилия, то все международные сторонники РПК, даже объединившись, не смогут вырвать ее из рук турецкой армии» [6].

Выводы. Всесторонний анализ позволяет нам прийти к следующему выводу: Турции нечего терять. Политика европейской ориентации не была эффективной, были напряженные отношения с Россией, стратегический альянс с Соединенными Штатами не был искренним. Отношения с региональными странами были нормальными, однако региональные государства не реагировали адекватно. Теперь Турция должна перейти в наступление и показать миру, что она является достаточно сильным государством [6].

Список использованных источников

1. Турецкая геополитика в Евразии. – Анкара, 2009.
2. Азер Айхан. Битва за Стамбул // Новый Мусават. – 2017. – 4 января.
3. Дугин А. Стратегия Турциив Евразии. – www. evraziaorq.
4. Эльшад Пашасой. Если Турция не выжила бы в ту ночь // Новый Мусават. – 2016. – 15 августа.
5. Гасанов А. М. Азербайджанская геополитика. – В.: Zardabi LTD LTD, 2015.
6. Казымли Х. Турция была вынуждена начать вторую независимую битву // Новый Мусават. – 2016. – 17 декабря.
7. Кайнак М. Стратегический анализ по ближневосточному проекту и Турции. – Стамбул, 2005.
8. Гулиева Г. М. Новая система геополитических отношений Азербайджана. – Баку: Наука, 2011. – 423 с.
9. Мерт Б. Евразия. Энергетические войны. – Стамбул, 2005.
10. Салимов Х. Что должна делать Турция в своей политике? // Новый Мусават. – 2016. – 27 декабря.
11. Салимов Х. Если Турция станет президентской республикой ... // Новый Мусават. – 2017. – 21 января.
12. Турция начинает рискованный процесс // Новый Мусават. – 2016. – 13 октября.
13. Мировой порядок и управление в XIII веке. – Стамбул, 2005.
14. Дугин А. Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством. – М.: АРКТОГЕЯ, 2000. – 928 с.
15. Нартов Н. А., Нартов В. Н. Геополитика. Изд. 4–е. – М.: Юнити, 2007. – 580 с.

References

1. Tureckaja geopolitika v Evrazii. – Ankara, 2009.
2. Azer Ajhan. Bitva za Stambul // Novyj Musavat. – 2017. – 4 janvarja.
3. Dugin A. Strategija Turciiv Evrazii. – www. evraziaorq.
4. Jel'shad Pashasoj. Esli Turcija ne vyzhila by v tu noch' // Novyj Musavat. – 2016. – 15 avgusta.
5. Gasanov A. M. Azerbajdzhanskaja geopolitika. – B.: Zardabi LTD LTD, 2015.
6. Kazymli X. Turcija byla vynuzhdena nachat' vtoruju nezavisimuju bitvu // Novyj Musavat. – 2016. – 17 dekabrja.
7. Kajnak M. Strategicheskij analiz po blizhnevostochnomu proektu i Turcii. – Stambul, 2005.
8. Gulieva G. M. Novaja sistema geopoliticheskih otnoshenij Azerbajdzhana. – Baku: Nauka, 2011. – 423 s.
9. Mert B. Evrazija. Jenergeticheskie vojny. – Stambul, 2005.
10. Salimov H. Chto dolzhna delat' Turcija v svoej politike? // Novyj Musavat. – 2016. – 27 dekabrja.
11. Salimov H. Esli Turcija stanet prezidentskoj respublikoj ... // Novyj Musavat. – 2017. – 21 janvarja.
12. Turcija nachinaet riskovannyj process // Novyj Musavat. – 2016. – 13 oktjabrja.
13. Mirovoj porjadok i upravlenie v XIII veke. – Stambul, 2005.
14. Dugin A. G. Osnovy geopolitiki. Geopoliticheskoe budushhee Rossii. Myslit' prostranstvom. – M.: ARKTOGEJa, 2000. – 928 s.
15. Nartov N. A., Nartov V N. Geopolitika. Izd. 4–e. – M.: Juniti, 2007. – 580 s.

Jafarova A. P., *doctoral student of the Department of Political Science and Sociology of Baku State University (Azerbaijan, Baku), q.abbasova@mail.ru*

Reflection of the socio–political situation of Turkey in the press of Azerbaijan against the backdrop of current events in the Middle East

The article explains the essence of Turkey's continuing presence in the epicenter of the Western and Russian diplomacy. Russia's geopolitical thought points out that the transportation of Caspian oil not through the Baku–Novorossiysk oil pipeline, but through the Baku–Tbilisi–Ceyhan oil pipeline is a factor that has weakened Russia's position in the South Caucasus and allowed Turkey to realize its geopolitical and economic interests. Western states, however, are subjecting Turkey to serious attacks for its attempt to observe its own interests in the region. The Azerbaijani media closely follow the events and processes taking place around and inside Turkey, trying to explain the essence of the events. Particular attention is paid to internal changes in the country.

Keywords: *Turkey, Azerbaijan, USA, Russia, Middle East, June 2016 events, press, coup, Kurdish separatism, geopolitics, scientific and political analysis.*

Джафарова О. П., *докторант кафедри політології та соціології, Бакинський Державний університет (Азербайджан, Баку), q.abbasova@mail.ru*

Відображення соціально–політичного становища Туреччини у пресі Азербайджану на тлі сучасних подій на Близькому Сході

Пояснюється суть і зміст триваючого знаходження Туреччини в епіцентрі західної і російської дипломатії. У геополітичної думки Росії вказується, що транспортування каспійської нафти не через нафтопровід Баку–Новоросійськ, а через нафтопровід Баку–Тбілісі–Джейхан є фактором, який послабив позиції Росії на Південному Кавказі і дозволив Туреччини реалізувати свої деякі геополітичні та економічні інтереси. Західні держави же піддають Туреччину серйозним нападкам за свою спробу дотримання власних інтересів в регіоні. Азербайджанські ЗМІ уважно стежать за подіями і процесами, що відбуваються навколо і всередині Туреччини, намагаючись пояснити суть подій. Особливо увага приділяється внутрішнім змінам в країні.

Ключові слова: *Туреччина, Азербайджан, США, Росія, Близький Схід, події червня 2016 року, преса, державний переворот, курдський сепаратизм, геополітика, науково–політичний аналіз.*

* * *

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Гусєв В. І.,
доктор історичних наук, професор, проректор кафедри міжнародних відносин, Київський славістичний університет (Україна, Київ),
soldatenko.v.f@gmail.com

Рецензія на монографію члена–кореспондента НАН України В. Ф. Солдатенка «Деміурги революції. Нарис партійної історії України (1917–1920 рр.)»

На зламі XX–XXI ст. Україна стала державою з багатою партійною системою, що за багатьма параметрами продовжує мати перехідний характер, і, своєю чергою, може мати різне значення у цивілізованому поступі країни. Тому цілісне дослідження еволюції та діяльності майже 70 партійних формацій, низка яких виступала уособленням певних векторів подальшого розвитку українського періоду й одночасно – активним і усвідомленим творцем соціально–економічної та політичної реальності в переламні 1917–1920 рр. носить актуальний характер.

При цьому доводиться враховувати, що наукові студії із зазначеної проблеми завжди перебували на вістрі суспільно–політичних дискурсів, значною мірою залежали від панівної ідеології, політичних інститутів, суспільних настроїв та вироблених роками стереотипів, впливи яких накладали відповідний відбиток на підходи та оцінки процесів у партійно–політичному житті України. Тому в умовах існування сьогодні об'єктивних передумов для підвищення ролі й ефективності політичної сфери в життєдіяльності українського суспільства звернення д дослідження процесів багатовекторності на одному з переламних етапів історії – творення Української держави – набуває особливого значення, передбачає творче використання уроків досвіду в прогнозуванні перспективи прогресивного поступу.

Автор пропонованої праці – В. Ф. Солдатенко належить до числа провідних, авторитетних, плідних вітчизняних науковців–істориків. Його здобутки у вивченні феномену Української революції оприлюднені в багатьох монографічних дослідженнях, сотнях статей, ґрунтовних документальних та узагальнюючих виданнях, змістовних доповідях на представницьких наукових форумах. Одним із його багаторічних наукових зацікавлень є дослідження історії політичних партій – ініціаторів, організаторів,керівників революційних дій. Новаторські висновки його праць дістали гідне визнання вітчизняної та міжнародної спільноти фахівців.

На наш погляд, інтерес до змісту представленої книги викликає уже її вдала, у чомусь інтригуюча, назва – «Деміурги революції». Адже деміургом називають людину, яка працює для суспільства, соціально усвідомлену особу, що відповідально, сумлінно ставиться до виконання громадських обов'язків. У філософії, історії, політичних науках цим терміном прийнято позначати творчий підхід до справи взагалі. З великим інтересом сприймаються назви розділів роботи «Вступ. Короткі історіографічні зауваги й методологічно–термінологічні виміри проблеми», «Партійні маневри в умовах наростання суспільної кризи», «Лютневий вітер і вибух політично–партійної активності», «Жовтнева буря й кристалізація партійних позицій» та й ніші, що налаштовують читача не лише на ознайомлення, а й на аналітично – критичне сприйняття її змісту та вироблення власної думки.

Можна стверджувати, що до реалізації оригінального творчого задуму – створення системної, комплексної праці про партійну історію України в 1917–1920 рр. автор йшов довго та цілеспрямовано. Тривалі поглиблені дослідження цієї проблематики дали змогу йому здійснити об'єктивну експертизу стану розробки різних аспектів проблеми впродовж десятиліть у сучасній вітчизняній та зарубіжній історичній науці. Він прагне об'єктивних, реалістичних, всебічних оцінок і висновків, показує як позитиви, досягнення, так і негативи, прорахунки в оцінці праць вчених, які також займаються дослідженням цієї проблеми.

Автор демонструє уважне ставлення до фактологічного боку об'єкту, що вивчається, ретельно аналізує документальну базу, взяту із різних джерел, що дозволяє створити вельми наочну, переконливу картину розвитку партійного життя кожної з політичних партій України, перш за все українських, а також місцевих організацій загальноросійських утворень, сприяє відтворенню процесу вироблення, обґрунтування їх програмно–стратегічних прагнень і підпорядкованої обраній меті тактики практичних дій. Прискіплива увага надається з'ясуванню ролі всіх без винятку партій (ліберальних, лівих, центристських, правих) в суспільному житті, їх впливу на розвиток революційних процесів в Україні.

Можна стверджувати, що досконалість вивчених історіографічних надбань в освоєнні однієї з найскладніших сторінок історії України, ґрунтовна джерельна база, використана при написанні праці, дали змогу фахівцеві успішно використати й сучасну наукову методологію аналізу емпіричного матеріалу, досягти високого рівня теоретичного осмислення досліджуваних процесів. Завдяки такому підходу проведено порівняльний аналіз діяльності всіх партій, етапів їх розвитку, особливостей взаємин – від співпраці й блокування до протистоянь і антагоністичного ворогування, боротьби «на знищення».

Надаючи увагу сучасному інструментарію наукових досліджень, В. Ф. Солдатенко вважає доцільним використовувати при дослідженні партійно–політичної

історії України 1917–1920 рр. традиційну «суспільно–політичну» термінологію (категоріальний апарат, що склався упродовж XX ст.), яка, на його переконання, «не відривалася» від реальних подій конкретної епохи, не входила у суперечність з нею, водночас мала усунути надмірну ідеологізацію у цій царині, в т.ч., пов'язану з появою різноманітних ненаукових штампів, суперечливого (а іноді й діаметрально протилежного) тлумачення окремих подій.

Через це значна увага у дослідженні була обґрунтовано звернута на такі базові категорій соціальної філософії, як «суспільно–економічна формація», «соціальна структура суспільства», «соціально–класові інтереси», «класова боротьба», а, враховуючи це, й на такі інститути, як політичні партії – виразники суспільних інтересів мас у найширшій стратовій амплітуді – від окремих верств населення до соціуму, нації в цілому.

До використання широкої джерельної та емпіричної бази додається залучення до аналізу зазначеної проблеми праць відомих громадсько–політичних діячів України, водночас партійних лідерів тієї доби – М. Грушевського, В. Винниченка, Д. Дорошенка, С. Єфремова, П. Христюка, М. Шаповала, І. Мазепи та багатьох інших.

Пізнавальну цінність рецензованої книги посилюють численні додатки, що подаються стислою мовою фактів і статистики (та у вигляді схем), зародження та еволюцію загальноросійських партій, українських партій, груп і течій, організацій в Україні. Заслуговують на повагу пояснення, за якими умовами подаються ці дані – «науково вивірені, які підтверджено відповідними посиланнями на джерела». Це дає змогу переконливо унаочити уяву про тогочасний рівень і масштаби суспільної підтримки перспективних векторів розвитку України.

Автор вибудував чітку і логічну структуру дослідження, в якій проблемно–хронологічний підхід (по розділам) органічно сполучається з гнучкими елементами внутрішньої послідовності матеріалу в часових відтинках, відповідно до пріоритетних сюжетів. Цілком логічно політичні партії поділяються на такі групи: 1. Ліберальні (буржуазні) й правіші за них (поміщицькі, клерикальні); 2. Угодовські (дрібнобуржуазні), демократичні (соціалістичні); 3. Пролетарські (соціалістичні) радикальні партії та організації максималістського ґатунку.

Фахівці з історії України, як стверджує автор, фактично одностайно погоджуються з тим, що впродовж 1917–1920 рр. можна виділити кілька відмінних за своїми сутніми особливостями хронологічних етапів. Перший – початок березня – 25 жовтня 1917 р. Час правління Тимчасового уряду в Росії та боротьба Центральної Ради за національно–територіальну автономії України. Другий – 25 жовтня 1917 р. – 28 квітня 1918 р. В ці місяці після Жовтневого збройного повстання, приходу до влади більшовицької партії перестала існувати Українська Народна Республіка, водночас ішов процес становлення радянської влади, перерваний окупацією України австро–німецькими військами, з ініціативи яких було усунуто Центральну Раду з політичної сцени. Третій – 29 квітня – 14 грудня 1918 р. Офіційний час існування гетьманської Української Держави, визначальним чинником створення й функціонування якої була австро–німецька окупація. Четвертий – 14 грудня 1918 р. – середина липня 1919 р. Впродовж цього проміжку часу відбулося відновлення Української Народної Республіки (друга УНР) паралельно з процесом відродження в Україні влади Рад (УСРР) та розгортанням збройної боротьби між УНР і УСРР та зовнішніми агресіями (інтервеційний корпус Антанти на Півдні, воєнне нищення Польщею Західноукраїнської Народної Республіки, починаючи від моменту її створення і, навіть, в умовах її входження до складу УНР після прийняття Акту соборності 22 січня 1919 р.). П'ятий – середина липня – кінець 1919 р. Наймасштабніший за насиченістю подій, найтрагічніший етап Громадянської війни. На перше місце виходить спроба протидії (з боку УСРР і УНР) денікінській навалі, коли похід Добровольчої армії на Москву призвів до тимчасової втрати національної влади, революційних здобутків практично на всій території України. Шостий – 1920 р. Завершальний етап Громадянської війни. Польська кампанія. Розгром П.Врангеля й остаточне знищення УНР. Перемога радянської влади. Зміцнення УСРР.

Такий поділ періоду 1917–1920 рр. дає можливість розглянути основні матеріали діяльності партій та їх організацій як дещо більш–менш цілісне, тією чи меншою мірою організаційно, ідеологічно й тактично оформлене. В цьому контексті рельєфніше проступають і відмінності в позиціях, змісті діяльності як кожної партії та їх крайових організацій, так і в своєрідних особливостях цієї діяльності – продовжує переконувати автор, і з цим можна цілком погодитись. Враховується і логіка виділення окремих віх і періодів, які притаманні окремим партійним утворенням і не у всьому співпадають із загальноісторичною періодизіцією.

Автор вчинив вірно, детально, крок за кроком прослідковуючи всі скільки–небудь значущі тенденції, які визначали сутність поведінки політичних організмів, якими, зрештою, значною мірою і детермінувалися започатковані й стимульовані суб'єктивними чинниками суспільні події і зрушення. Він не уникає «незручних» моментів, пов'язаних з компартійною боротьбою, що була органічно супутньою, або й безпосередньо виливалась, трансформувалась в такі явища, як «червоний» і «білий» терор, погроми, силові, репресивні переслідування політичних супротивників тощо. В означеному сенсі достатньо проясненим постає процес зникнення з політичної арени України таких політичних партій, як кадети, праві меншовики, праві есери та інші.

Можна констатувати, що В. Ф. Солдатенко підготував першу у своєму роді панорамну картину діяльності всіх партій революційної доби 1917–1920 рр. Зрозуміло, що найбільшою в творі виявилася питома вага аналізу українських партій. Вони в кількісному відношенні значно переважали інші політичні сили. А процеси, якими наповнювалося їхнє внутрішнє життя та суспільна діяльність, надзвичайно масштабно й рельєфно відбивалися на перебігу подій, визначали їхні вектори і динаміку. Предметно показано сутнісну послідовність поведінки правих, ліберальних, реформістських елементів національно–демократичного фронту, серед них – УПСФ, УПСС, УДХП, УФДП, Української народної громади, переважної частини партій західноукраїнського регіону – УРП, УНДП та інших.

Переконливою постає генеалогічна динаміка УСДРП, УПСР, УПЛСР, зумовленість тих змін в орієнтаціях,

програмових настановах, тактичних засобах, агітаційно–пропагандистських зусиллях, через які довелося їм пройти впродовж не надто тривалого, однак надзвичайно насиченого переплетінням суперечливих політичних векторів процесів.

Треба відзначити, що підхід автора до з'ясування унікального історичного феномену – українського комунізму дещо відрізняється від багатьох історичних досліджень, а саме – прагненням вийти за межі аналізу в основному суб'єктивних чинників і дійти до розуміння об'єктивних обставин, якими зумовлювався не лише вектор поступової еволюції певної частини національних партій до комуністичних засад, а й тяжіння групи всередині більшовицького середовища до органічного поєднання соціальних доктрин з українським інтересом, корінними потребами розвитку нації.

Зрештою, діяльність більшовиків КП(б)У розкривається через об'єктивний, у багатьох випадках критичний аналіз реальних подій і моментів.

Щоправда, порівняно не так детально й предметно йдеться про діяльність єврейських політичних партій, а також деяких партійних груп і утворень іноземних громадян, які волею долі опинилися в буремні часи в Україні. Знайшлося місце і для короткої інформації про діяльність іноземних комуністичних груп, для яких Україна в 1919 р. стала, по суті, основним районом зосередження і діяльності.

Однак, мабуть найважливішим результатом проведеної роботи є перша в історіографії спроба розглянути не історію окремих партій або сегментів політичного спектру революційної доби, а системно розкрити досвід діяльності основних суб'єктів політичного життя в комплексному підході: у стосунках, взаємодії, суперництві, ворожнечі, боротьбі. Окрім інших позитивних моментів, це дало додаткові аргументи для розуміння, з'ясування дуже непростого, суперечливого за природою і заплутаного в історіографії процесу трансформації багатопартійності в однопартійну політичну систему.

Книга покликана дати також відповідь на питання, чому жоден із запропонованих тогочасними українськими політичними партіями державотворчих проектів не був реалізований, а національно–демократичну революцію спіткала поразка, які саме уроки з подій столітньої давнини має винести нинішня національна еліта, діючи в непростих умовах глобалізованого світоустрою.

Було б невиправдано стверджувати чи передбачати, що всім і все написане в монографічному дослідженні В. Ф. Солдатенка, неодмінно й однозначно сподобається. Адже зазначеною проблемою історії українських політичних партій займається значна когорта вітчизняних дослідників. У кожного з них склалося своє бачення процесу їх утворення, діяльності, зникнення з політичної арени, яке вони, звичайно, захищають у своїх розвідках, виступах на наукових конференціях. У цьому випадку запропонована книга може слугувати приводом і доброю основою для змістовної дискусії фахівців, сприятиме підвищенню науково–документального, методологічно–творчого, професійного рівня тематичних досліджень.

На завершення, враховуючи висловлене вище, можна стверджувати, що новий твір В. Ф. Солдатенка «Деміурги революції. Нариси партійної історії України. 1917–1920 рр.» надасть можливість всім, хто цікавиться вітчизняною історією, долучитися до об'єктивних знань щодо одного зі складних і драматичних відтінків – революційної доби Української історії.

Gusev V. I., *Doctor of Historical Sciences, Professor, Vice–Rector of the Department of International Relations, Kyiv Slavic University (Ukraine, Kyiv), soldatenko.v.f@gmail.com*

Review of the monograph **of Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine V. F. Soldatenko «Demiurges of the Revolution. An Essay on the Party History of Ukraine (1917–1920)»**

* * *

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Пилипчук О. О. Дослідження проблем рецепції римського права в Київському юридичному товаристві 7
Богатікова О. В. Місце Григорія Павлуцького (1861–1924 рр.) у громадському житті України кінця XIX – початку XX ст. 12
Скоков О. Д. Час заснування навчального закладу в м. Острозі в історіографії середини XIX – початку XXI ст. 16
Перепелюк О. М. Підготовка учителів церковного співу в Київській єпархії кінця XIX століття 22
Богатчук С. С. Діяльність вінницького жіночого єврейського училища наприкінці XIX ст. 25
Романенко Г. В. Збереження та популяризація породи гуцульського коня в Галичині в останній третині XIX – на початку XX ст. 27
Романцова Н. І. Інавгураційна лекція М. Грушевського у Львівському університеті. історіографічний аспект проблеми 31
Дегтярьов С. І. Політика українізації уряду Української Держави (до 100–річчя Української революції 1917–1921 рр.) 34
Гай–Нижник П. П. Олександр Севрюк і його роль під час перемовин й укладання Мирового договору між УНР та Центральними державами у Бересті (січень – лютий 1918 р.) 37
Варгатюк С. В. Боротьба дипломатичного корпусу Директорії УНР з окупацією Польщею Західної України 44
Харламов М. І., Логовський І. М. Особливості стану протипожежної охорони промисловості Україні у 1925–1926 роках 47
Макарчук С. С. Справа миколаївського прокурора В. К. Мислова 50
Bratus I. V., Tsomyk M. Yu. The 76th anniversary of the tragedy of Babi Yar: historical and cultural aspects (76–річчя трагедії Бабиного Яру – історико–культурологічний аспект) 55
Шишкін І. Г. Західна Україна у стратегічних планах Армії Крайової в роки Другої світової війни 57
Чуйко Р. В. Відбудова мережі регіональних архівних установ України в післявоєнний період (1944–1950 рр.). Історіографія проблеми 60
Диптан Л. С. Організаційне забезпечення медико–санітарного обслуговування репатріантів на території Української РСР у 1944–1947 рр. 64
Лановюк Л. П. Історія сіл як суб'єкт суспільної пам'яті про Другу світову війну 69
Сірук Н. М. Відомі персоналії – джерела вивчення української історії та культури (40–50–ті роки XX ст.) 71
Лук'яненко О. В. Вікові особливості студентів–остарбайтерів повоєнних випусків Полтавського педінституту 75
Котик Ю. В. Оподаткування селян в УРСР у 1946–1953 рр. 77
Демідко О. О. Театральне життя Маріуполя в другій половині XX ст. (1970–1980–ті рр.) 79
Гаврилюк Г. І. Підсумки та наслідки третьої хвилі демократизації: адаптація даних Freedom House (1973–2018 рр.) 83
Стасюк Ю. М. Озброєння українських добровольчих батальйонів на Сході України у 2014 році 88
Левчук К. І. Розвиток громадських організацій України протягом 90–х років XX ст. 93
Кикоть С. М. Адміністративний ресурс в Україні: причини виникнення та особливості використання 96
Муханов В. М. Історіографія та джерельна база історії становлення та розвитку галузі промислового виробництва сої та продуктів її переробки в Україні 99
Аносова В. С. До історії охорони культурної спадщини українського народу 104
Бондарчук-Чугіна І.Ю. Культура як чинник туристичного інтересу і туристичної мотивації 107
Васильєва Г. Г. Традиції та сучасні тенденції народного хорового співу Південного регіону України 110
Муравська С. В. Музейні заклади системи вищої освіти Західної України: статистика і логістика 113
Орехівський В. Д. Еволюція впровадження системи органічного землеробства в Приватному Підприємстві «Агроекологія» у другій половині XX – на початку XXI століть 115
Орлова О. В., Бондарчук-Чугіна І. Ю. Культурний туризм у формуванні національної ідентичності 117
Сологуб В. Д., Латко В. Б., Шеремет В. В. Роль та значення музичних інструментів у контексті культурно–історичного розвитку 122
Олійник О. М., Марченко О. О. Історіософія національної кухні Китаю: нотатки до проблеми 126
Исмайлова А. И. Электронный каталог: больше возможностей для читателей (Електронний каталог: більше можливостей для читачів) 129
Сулейманова Х. С. Империя Афшаридов и ее отношения с Османской империей в документах «Хятти Хумаюн» (Імперія Афшариди і її відносини з Османською імперією в документах «Хятті Хумаюн») 131
Гасанов Р. Об экономической жизни Мугана в раннем средневековье (Про економічне життя Мугана в ранньому середньовіччі) 136
Захарова О. В. Діяльність депутатських дворянських зборів Бессарабської губернії напередодні та під час Першої світової війни 138
Фалько С. А. Из истории военной модернизации на Востоке во второй половине XIX в.: деятельность инструкторских миссий военного министерства Российской империи в Азии (З історії воєнної модернізації на Сході в другій половині XIX ст.: діяльність інструкторських місій військового міністерства Російської імперії в Азії) 141

Черних І., Гладченко С. Теорія модернізації та реалії афро–азіатської модернізації (соціокультурний ракурс) 151

Яралиева Т. Я. Деятельность северо и южнокавказских эмигрантов в 1920–1921 годах в Европе и вопрос о Кавказской Конфедерации (Діяльність північно і південнокавказьких емігрантів у 1920–1921 роках в Європі і питання про Кавказьку Конфедерацію) 154

Алекберов А. Роль Азербайджана в становлении и развитии нефтяной промышленности Туркменистана (Роль Азербайджану в становленні і розвитку нафтової промисловості Туркменістану) 157

Мамедова Г. Р. Энергетическое сотрудничество ЕС и Азербайджанской Республики (Енергетичне співробітництво ЄС і Азербайджанської Республіки) 162

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Завідняк Б. Т. Теодіцея Ґеорга Вільгельма Фрідріха Геґеля 167

Мазур М. О. Проблема існування людини в екзистенціальній філософії Карла Ясперса 171

Сінельнікова М. В. Етичні погляди І. Канта 179

Зборовська К. Б. Співвідношення у людині її раціональної природи та творчих здібностей (в праці «Миколи Кузанського «De conjecturis») 183

Кукуре С. П. «Церокcліс» Е. Брастиньша як ідейна основа Дівтуріби в Латвії 185

Khvoynytska Kh. M. Ancient Rome philosophers on natural law (Філософи Стародавнього Риму про природне право) 188

Буряк Н. Б. Аналіз «мови символів» Франца Кафки у роботах Еріха Фромма 190

Семикрас В. В. Панпсихізм О. Козлова, як теоретико–методологічна основа у вивченні історії філософії 193

Гончаренко О. А. Ідея університету у Львівсько–Варшавській школі. Стаття 1. Казимир Твардовський про достойність університету 197

Салій А. Самотність та еміграція: до питання осмислення феноменів на прикладі творчості мислителів еміграції «першої хвилі» (20–ті – 40–ві роки XX століття) 200

Филоненко А. С. Теология Луиджи Джуссани и православная традиция (Теологія Луїджі Джуссані і православна традиція) 203

Брильов Д. В. Теологічний дискурс Духовного управління мусульман України 207

Ворончихіна А. Взаємозв'язок людини та природи в японському релігійному синкретизмі 210

Дзюбенко В. Д. Роль релігії та релігійних діячів в спробах мирного врегулювання арабо–ізраїльського конфлікту 214

Добродум О. В. Консьюмеризм и религия (Конс'юмеризм і релігія) 218

Маевская Л. Б. Рустам Батров (Батыр): особенности религиозных взглядов (Рустам Батров (Батир): особливості релігійних поглядів) 220

Мелехова О. С. Розвиток церковно–державних відносин у XIX столітті 225

Попадюк Н. І. Основи християнсько–католицького світогляду у поглядах Андрея Шептицького (за матеріалами часопису «Христос Наша Сила» (1933–1939 рр.)) 230

Степанова О. А. Релігійна складова національного культурного простору України 234

Соколовський О. Л. Філософсько–релігійний аспект христології апостола Павла в новозавітній літературі 238

Мокієнко М. Роль журналу «Євангеліст» в богословському оформленні руху християн євангельської віри 243

Шевчук С. Ф. Наукове і позанаукове знання: становлення проблеми 247

Гальченко М. С. Інверсії «розумного мислення» в контексті «критичного раціоналізму» 252

Гололобова К. О. Час як фундаментальна категорія: від міфології до квантової фізики 255

Vasylenko O. M., Horiainova V. V. The concept «good» in the English–language picture of the world (Концепт «добро» в англомовній картині світу) 260

Лущ У. І. Евдемонізм та гедонізм крізь призму сучасної західної філософії 264

Жень Цзя. Життєвий цикл Планетарної особистості: шлях від кванта смислу до артефактів планетарної культури 268

Кадиевская И. А., Сазонов В. В. Право человека на достоинство (Право людини на гідність) 273

Кубко В. П., Торконяк С. С. Соціально–філософський аспект тайм–менеджменту 276

Павлов Д. М. Пропаганда на міжнародній арені 278

Петік Я. О. Методи вирішення проблеми логічного всезнання 284

Потіщук О. О. Етнометодологія як напрям соціальної історії науки 289

Sanotska N. Ya. Człowiek w sieci: analiza społeczno–filozoficzna (Людина в мережі: соціально–філософський аналіз) 292

Галушко О. С. Аналіз форсайтних технологій, як засобу соціокультурних перетворень 294

Мамедзаде Ф. А. Этика в поисках взаимодействия ценностей, технологий и человека (Етика в пошуках взаємодії цінностей, технологій і людини) 298

Синиця А. С. Перспективи метафізичного теоретизування засобами аналітичної філософії 302

Слабко М. В. Філософія, моделювання та інформаційні технології у процесі обрання інвестиційних проектів 305

Султанов И. Б. Проблема гуманизма личности (Проблема гуманізму особистості) 309

Турпак Н. В. Ноосферний підхід в осмисленні сучасних екологічних викликів 313

Ходанич Ю. М. Феномен суспільства масового споживання крізь призму цінності милосердя 317

Шевченко М. М. Перемога у війнах постіндустріальної епохи: нові контексти та інтерпретації 321

Дандекар Д. Д. Політичне лідерство в соціальному бутті людини: конструктивність і деструктивність 325

Кострюков С. В. Теорії суспільного договору: європейський і український контексти 328
Гашенко К. І. Класичний танець як один із засобів естетичного виховання дітей нового покоління XXI століття 332
Голик М. М., Томюк І. М. Культурологічна робота як чинник формування морально–бойових якостей українського війська 335
Сологуб В. Д., Піхтар О. А. Історико–культурологічні аспекти оркестрового та хорового диригування 339
Балута Т. П. Проблема оновлення освіти в умовах глобалізації 342
Кушнікова С. В. Необхідність інноваційних трансформацій освіти в умовах інформаційного суспільства 344
Симоненко С. П. Гуманітаристика в освітніх стратегіях індустріального та постіндустріального суспільств 347

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Бідочко Л. Я. Ґенеза культурного матеріалізму: історичний контекст 353
Слободяник О. Г. Трансформація зовнішньополітичних комунікацій європейських країн у сучасну добу 357
Щедрова Г. П. Блогінг як засіб політичної комунікації: теоретичний та прикладний аспекти 363
Iskhakova N. G. The stages of political adaptation of the population in the process of democratization (Етапи політичної адаптації населення в процесі демократизації) 366
Іщенко І. В., Дяченко Д. В. Аксіологічні чинники політичної нестабільності у контексті трансформаційних процесів 370
Козьма В. В. Особистість як наукова категорія: міждисциплінарний підхід 372
Лепська Н. В. Аналіз рівневої організації геополітичного простору в умовах трансформації силового впорядкування світу 377
Партоленко І. В. Глобальний інформаційний тероризм як один із проявів сучасного тероризму 382
Вонсович О. С. Актуалізація ісламського чинника в контексті дестабілізації ситуації в сфері міжнародної безпеки 386
Філатов Б. Політичний патріотизм: специфіка тлумачення у міждисциплінарному науковому дискурсі 388
Федорченко В. М. Демократія як політична цінність 393
Шипунов Г. В. Анархо–синдикалізм як напрям ідейно–інституційної еволюції лівого політичного руху 396
Постельжук Я. В. Профілактика неінфекційних захворювань як провідний напрям глобальної політики охорони здоров'я 400
Бортнікова А. Управління у Великокнязівському місті Володимирі на магдебурзькому праві (до кінця 60–х рр. XVI ст.) 404
Артішевський А. Е. Корупція в органах державної влади як чинник делігітимації політичної влади 407
Бебик В. М., М'якушко Н. С. Соціально–політичні аспекти формування інформаційного суспільства України 411
Близняк О. А. Брюссельський саміт Східного партнерства: можливості для України 413
Войтенко Ю. М. Україна у вимірі загальносвітових рейтингів (динаміка 2014–2017 рр.) 416
Гоцуляк В. М. Особливості історичної рефлексії в осмисленні політичної думки ранньомодерної України 420
Черник П. П., Ганущин О. О. Єврорегіон «Карпати» як елемент євроінтеграційної стратегії України 423
Шейко А. В. Особливості протестних настроїв в Україні в контексті самоорганізації громадянського суспільства 428
Кундеус О. М. Інформаційна складова «гібридної» війни РФ проти України 431
Гмирянська К. О. Аналітичні сценарії розвитку міждержавних відносин України та Росії в контексті відкритого протистояння 435
Леванчук І. В. Еволюція українсько–американських відносин до анексії Криму 438
Рябченко Е. В. Міграційна політика Республіки Кіпр наприкінці XX ст. – на початку XXI ст. 444
Теленко О. М. Росія як держава – патрон Республіки Абхазія 447
Гулиев А. Д. Историческая правда о вековом геноциде азербайджанцев (Історична правда про віковий геноцид азербайджанців) 451
Джафарова А. П. Отражение социально–политического положения Турции в печати Азербайджана на фоне современных событий на Ближнем Востоке (Відображення соціально–політичного становища Туреччини у пресі Азербайджану на тлі сучасних подій на Близькому Сході) 456

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Гусєв В. І. Рецензія на монографію члена–кореспондента НАН України В. Ф. Солдатенка «Деміурги революції. Нарис партійної історії України (1917–1920 рр.)» 459

CONTENT

HISTORICAL SCIENCES

Pylypchuk O. O. Study on the problems of the reception of Roman law in the Kyiv legal society 7
Bogatikova E. V. Place of Gregory Pavlutskiy (1861–1924) in the public life of Ukraine at the end of the XIX – early XX centuries 12
Skokov O. D. The time of foundation of the educational institution in the town of Ostroh in the historiography of the mid XIX – the beginning XXI centuries 16
Perepeliuk O. M. The training of teachers of church singing in the Kyiv diocese of the late XIX century 22
Bohatchuk S. S. Activity of the Vinnytsia Women's Jewish School at the end of the nineteenth century 25
Romanenko G. V. Preservation and popularization of the Hutsul horse breed in Galicia in the last third of the 19th and early 20th centuries 27
Romantsova N. I. Inauguration lecture of M. Hrushevsky in the University of Lviv. Historiographic aspect of the issue 31
Degtyarev S. I. Politics of Ukrainization of the Government of the Ukrainian State (to the 100th anniversary of the Ukrainian Revolution of 1917–1921) 34
Hai–Nyzhnyk P. P. Olexander Sevryuk and his role during the negotiations and conclusion of the World Treaty between the UNR and the Central States in Brest (January – February 1918)....37
Vargatyuk S. V. Struggle of the diplomatic corruption of the UNR Director with the building of Poland of Western Ukraine 44
Kharlamov M. I., Logovskiy I. M. Features of the state of fire protection of industry in Ukraine in 1925–1926 47
Makarchuk S. S. The case of the Mykolayiv Prosecutor V. K. Myslov 50
Bratus I. V., Tsomyk M. Yu. The 76th anniversary of the tragedy of Babi Yar: historical and cultural aspects 55
Shyshkin I. H. Western Ukraine in the strategic plans of the Armia Krajowa during the World War Two 57
Chuiko R. V. Rebuilding a network of regional archival institutions of Ukraine in the postwar period (1944–1950). Historiography of the problem 60
Dyptan L. S. Organizational support for health care of repatriates in the territory of the Ukrainian SSR (1944–1947) 64
Lanovyuk L. P. The history of the village sas a subject of public memory of the Second World War 69
Siruk N. M. The known personalias are sources of study of Ukrainian history and culture (40–50 years of the XX century) 71
Lukyanenko O. V. Age features of students–ostarbeiters among post–war graduats of Poltava Pedagogical Institute 75
Kotyk Yu. V. Taxation of peasants in the USSR in 1946–1953 77
Demidko O. O. Theatrical life of Mariupol in the second half of XX c. (1970–1980–s) 79
Gavrilyuk G. I. The outcomes and consequences of the third wave of democratization: adaptation of Freedom House data (1973–2018) 83
Stasyuk Y. The Armament of Ukrainian Volunteer Battalions in the East of Ukraine in 2014 88
Levchuk K. I. Development of public organizations of Ukraine in the 90th of the XX th century 93
Kikot S. M. Administrative resource in Ukraine: causes of emergence and peculiarities of usage 96
Mukhanov V. N. Historiography and source base of the history of the formation and development of the industrial production of soybean and products of its processing in Ukraine 99
Anosova V. S. To the history of the protection of the cultural heritage of the Ukrainian people 104
Bondarchuk-Chugina I. Yu. Culture as a factor of tourist interest and tourist motivation 107
Vasilieva G. G. Traditions and modern tendencies of folk choral singing in the Southern region of Ukraine 110
Muravska S. V. Museum institutions of the higher educational system of Western Ukraine: statistics and logistics 113
Orekhivskyi V. D. Evolution of introduction of the system of organic agriculture in Private Enterprise «Agroecology» in the second half of XX – at the beginning XXI of centuries 115
Orlova O. V., Bondarchuk-Chugin I. Yu. Cultural Tourism in the Formation of National Identity 117
Sologub V. D., Latko V. B., Sheremet V. V. Role and importance of musical instruments in the context of cultural and historical development 122
Oliinyk O. M., Marchenko O. O. Historiosophy of Chinese cuisine: notes to the problem 126
Ismayilova A. I. Using e–catalog is more convenient for readers 129
Suleymanova Kh. S. Afsharid Empire and its relations with the Ottoman Empire in the documents of «Hatti–Humayun» 131
Hasanov R. About the economic life of Mugan in the early Middle Ages 136
Zakharova O. V. Activity of Gentry Deputies Assemblies in Province Bessarabia before and During World War I 138
Falco S. A. From the history of military modernization in the East in the second half of the 19th century: the activities of instructor's missions of the Military Ministry of the Russian Empire in Asia 141
Chernih I., Gladchenko S. Theory of modernization and realities of Afro–Asian modernization (socio–cultural aspect) 151

Yaralieva T. Y. Activities of the North and South Caucasian emigrants in 1920–1921 in Europe and the question of the Caucasus Confederation 154
Alakbarov A. The role of the Azerbaijan Republic in arising and developing of Turkmenistan oil industry 157
Mamedova G. R. Energy cooperation of the EU and the Azerbaijan Republic 162

PHILOSOPHICAL SCIENCES

Zavidnyak B. T. Theodicy of Georg Wilhelm Friedrich Hegel 167
Mazur M. O. The problem of human existence Karl Jaspers's in existential philosophy 171
Sinelnikova M. V. The ethical conception of I. Kant's 179
Zborovska X. B. The relationship in a human of his rational nature and creative abilities (in the work of Nicholas of Cusa «De conjecturis») 183
Kukure S. P. «Cerokslis» as an of the Dievturiba in Latvia 185
Khvoynytska Kh. M. Ancient Rome philosophers on natural law 188
Buriak N. B. Analysis of «language of symbols» of Franz Kafka in the works of Erich Fromm 190
Semikras V. V. Panpsychism of O. Kozlov as the theoretic–methodological basis in study of history of philosophy 193
Honcharenko O. A. The Idea of the University in the Lviv–Warsaw School. Paper 1. Kazimierz Twardowski about the Majesty of the University 197
Saliy A. Loneliness and emigration: on re–considering the phenomena as exemplified by the creative works of the «first wave» emigration thinkers (1920s – 1940s) 200
Filonenko A. S. Theology of Luigi Giussani and the Orthodox tradition 203
Brylov D. V. Theological discourse of the Spiritual Administration of the Muslims of Ukraine 207
Voronchykhina A. Human and nature's relationship in Japanese religious syncretism 210
Dziubenko V. D. Role of religion and religious leaders in attempts to resolve the Arab–Israeli conflict peacefully 214
Dobrodum O. V. Consumerism and religion 218
Maevskaya L. B. Rustam Batrov (Batyr): peculiarities of religious views 220
Melekhova O. S. The development of church–state relations in the nineteenth century 225
Popadyuk N. I. Fundamentals of the Christian–Catholic worldview in the views of Andrey Sheptytsky (on the materials of the journal «Christ is Our Strength» (1933–1939)) 230
Stepanova O. A. Religious component of the national cultural space of Ukraine 234
Sokolovsky O. L. Philosophical and religious aspect of the Christology of the Apostle Paul in the New Testament literature 238
Mokienko M. The role of the journal «Evangelist» in the theological design of the movement of the Christians of the gospel faith 243
Shevchuk S. F. Scientific and non–scientific knowledge: problem formation 247
Halchenko M. S. Inversion of «reasoning» in the context of «critical rationalization» 252
Hololobova K. O. Time as fundamental category: from mythology to quantum physics 255
Vasylenko O. M., Horiainova V. V. The concept «good» in the English–language picture of the world 260
Lushch U. I. Eudaimonism and hedonism from the contemporary western philosophy perspective 264
Zhen Jia. The life cycle of the Planetary personality: the way from the quantum of sense to the artifacts of planetary culture 268
Kadievska I. A., Sazonov V. V. The human right to dignity 273
Kubko V. P., Torkoyak S. S. How time management effects to performance 276
Pavlov D. M. Propaganda in the international arena 278
Petik Ia. O. Methods of solving the omnidoxasticity problem 284
Potishchuk O. O. Ethnomethodology as a direction of social sience history 289
Sanotska N. Ya. Human in a network: social and philosophical analysis 292
Galushko O. S. Analysis of foresight technologies as a way of social and cultural transformations 294
Mammadzadeh F. A. Values, ethics in search of technology and people interaction 298
Synytsya A. S. Prospects of metaphysical theoretising by means of analytic philosophy 302
Slabko M. V. Philosophy, modeling and it during election investment projects 305
Soltanov I. B. The problem of personality's humanism 309
Turpak N. V. Noospherik approach for finishing current ecological challenges 313
Khodanych Yu. M. The phenomenon of mass consumption society through the prism of the value of mercy 317
Shevchenko M. M. Victory in the wars of postindustrial epoch: new contexts and interpretations 321
Dandekar D. D. Political leadership in the social life of man: constructiveness and destructiveness 325
Kostryukov S. V. Theories of social contract: European and Ukrainian contexts 328
Hashenko K. I. Classical dance as one of the means of aesthetic education of new generation children in the 21st century 332
Golik M. M., Tomyuk I. M. Cultural activity as a factor in the formation of the moral and combat qualities of the Ukrainian troops 335
Sologub V. D., Pikhtar O. A. Historical and cultural aspects of orchestral and choral conducting 339
Baluta T. P. The problem of renewing education in the context of globalization 342

Kushnikova S. V. The need for innovative transformation of education in the information society 344
Symonenko S. P. Humanitarism in educational strategies of industrial and postindustrial society 347

POLITICAL SCIENCES

Bidochko L. Ya. Origins of cultural materialism: historical context 353
Slobodianyk O. G. Transformation of communications foreign European countries in the modern era 357
Shchedrova G. P. Blogging as a means of political communication: theoretical and applied aspects 363
Iskhakova N. G. The stages of political adaptation of the population in the process of democratization 366
Ishchenko I. V., Dyachenko D. V. Axiological factors of political instability in the context of transformation processes 370
Kozma V. V. Personality as a scientific category: an interdisciplinary approach 372
Lepska N. V. Analysis of the level organization of the geopolitical space in the conditions of the transformation of the world's power order 377
Partolenko I. V. Global information terrorism as one of the manifestations new terrorism 382
Vonsovych O. S. Actualization of the Islamic factor in the context of destabilization of the situation in the field of international security 386
Filatov B. Political patriotism: specificity of definition in interdisciplinary scientific discurse 388
Fedorchenko V. M. Democracy as the political value 393
Shypunov H. V. Anarcho–syndicalism as a line of ideological and institutional evolution of the left political movement 396
Postel'zhuk Y. V. Prevention of non–communicable diseases as a leading direction in global health policy 400
Bortnikova A. Administration in the Grand–Ducal city of Volodymyr on the Magdeburg Law (by the end of the 60ies of the 16 century) 404
Artishevsky A. E. Corruption in public authorities as a factor in the delegitimacy of political power 407
Bebyk V. M., Mjakushko N. S. Socio–political aspects of the formation of the information society of Ukraine 411
Blyzniak O. A. Brussels Eastern Partnership Summit: opportunities for Ukraine 413
Voitenko Yu. M. Ukrainein the dimension of globalratings (dynamics 2014–2017 years) 416
Gotsulyak V. M. Features of historical reflection in understanding the political thought of early modern Ukraine 420
Chernyk P. P., Hanushchyn O. O. The Carpathian Euroregion as an element of Eurointegrational strategy of Ukraine 423
Sheyko A. V. Features of protest moods in Ukraine in the context of self–organization of civil society 428
Kundeus O. M. Information component of the «hybrid» war of the Russian Federation against Ukraine 4.31
Gmyrianska K. O. Analytical scenarios of interstate relations development between Ukraine and Russia in the context of an open confrontation 435
Levanchuk I. V. The evolution of Ukrainian–American relations to the annexation of the Crimea 438
Riabchenko E. V. Migration policy of the Republic of Cyprus at the end of the 20th century – in the beginning of the 21st century 444
Telenko O. M. Russia as a patron–state of the Republic of Abkhazia 447
Guliev A. D. The historical truth about the secular genocide of Azerbaijanis 451
Jafarova A. P. Reflection of the socio–political situation of Turkey in the press of Azerbaijan against the backdrop of current events in the Middle East 456

SCIENTIFIC LIFE

Gusev V. I. Review of the monograph of Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine V. F. Soldatenko «Demiurges of the Revolution. An Essay on the Party History of Ukraine (1917–1920)» 459

ДО УВАГИ АВТОРІВ !

Вимоги до структури та оформлення наукових статей:

1. **Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:**
   – постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
   – аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
   – формулювання цілей статті (постановка завдання);
   – виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
   – висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. **Розташування структурних елементів статті:**
   – УДК;
   – прізвище, ім'я, по–батькові автора (авторів), вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи, e–mail (українською, англійською мовами);
   – назва статті та анотація українською, англійською мовами; анотація повинна бути структурованою, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки;
   – ключові слова українською, англійською мовами;
   – обов'язковий список використаних джерел у кінці статті; **після** списку використаних джерел **надається цей же список** джерел латинським алфавітом (транслітерація);
   – ***обов'язкова вимога до статей – якість, високій рівень англійської мови.***

3. **Вимоги для оформлення тексту:**
   Поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки й таблиці оформляються згідно з ДСТУ.

4. **Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком:**
   [7, с. 123], де 7– номер джерела за списком використаних джерел , 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258, 231зв].

5. **Стаття подається мовою оригіналу** (українською, російською, англійською, німецькою, французькою, іспанською, польською, чеською) у електронному варіанті у вигляді файлу, який виконаний в текстовому редакторі MS Word for Windows, на диску чи електронною поштою.

6. **Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією** кандидата або доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Підписи рецензії або витягу обов'язково завірені з печаткою. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.

7. **Відповідальність** за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на незначне редагування і скорочення, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

8. **До статті додаються:**
   – для Веб–сайту збірника обов'язкове резюме статті англійською мовою 2000 знаків. Резюме статті повинно бути структуроване, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки.

   Резюме статті надсилається безоплатно.

   Відомості про автора (авторів): прізвище, ім'я, по–батькові, вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи, службова і домашня адреси з поштовим індексом, контактний телефон (моб.), e–mail, № відділення «Нової пошти».

МІЖНАРОДНА ІНДЕКСАЦІЯ ЖУРНАЛУ

1. Index Copernicus (Польща) – міжнародна наукометричних база (Index Copernicus Journals Master List). Даний сайт містить індексування, ранжування і реферування журналів, а також є платформою для наукового співробітництва та виконання спільних наукових проектів

2. EBSCO (USA) – агрегатом повнотекстових видань. Включає в себе 375 повнотекстових баз даних і більш 350000 електронних книг

3. InfoBase Індекс (Індія) - комплексна, багатоцільова база даних, що охоплює наукові літератури з усього світу.

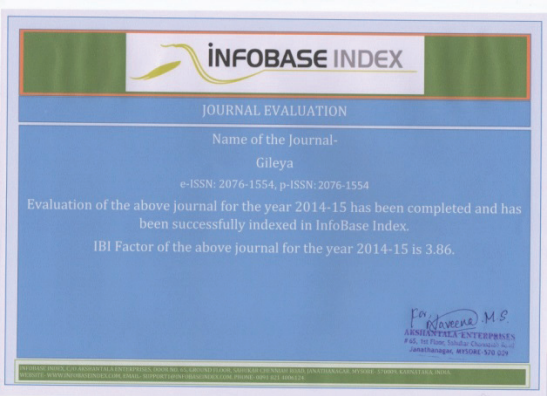
INFOBASE INDEX

JOURNAL EVALUATION

Name of the Journal-

Gileya

e-ISSN: 2076-1554, p-ISSN: 2076-1554

Evaluation of the above journal for the year 2014-15 has been completed and has been successfully indexed in InfoBase Index.

IBI Factor of the above journal for the year 2014-15 is 3.86.

4. SIS (Scientific Indexing Services) (USA) фокусується на цитатах індексації, аналіз цитованості і підтримує бази даних, що охоплюють цитування тисячі академічних журналах. SIS забезпечує кількісний і якісний інструмент для рейтингу, оцінки та класифікації журналів з навчальної оцінки і передового досвіду.

SIS Scientific Group

Conference Certificate

Cert No: SIS-015-21

Date: February.15.2015

This Conference has accepted to Index in SIS Conference List Entitled:

15t International Conference on Biosciences Research (Icbr 2015)

Organizer

Biosciences Research Support Foundation (BRSF)

This conference is under cover of Scientific Indexing Services.

This Certificate is valid for 1 Year until February 2016.

Check, www.sindex.org, for currency of the certificate validity.

Certificate remains property of SIS to whom it must be returned upon request.

SIS Scientific Group

www.sindexs.org

sindexings@gmail.com

Наукове видання

Збірник наукових праць **«Гілея: науковий вісник»**
Випуск 130 (3)

Scientific edition
Collection of scientific papers **«Gileya: scientific herald»**
130 edition (3)

СПІВЗАСНОВНИКИ:
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова;
ВГО Українська академія наук, «Видавництво «Гілея»

Шеф–редактор: *В. П. Андрущенко*
Головний редактор: *В. М. Вашкевич*
Відповідальний секретар: *В. Б. Халамендик*

Видавництво: «Видавництво «Гілея»
04070, м. Київ, вул. Почайнинська, 62

Підписано до друку 28.02.2018 р.
Формат 60х84/8. Папір офсетний.
Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 54,63. Обл.-видавн. арк.
Наклад 150 пр. Зам. №

Віддруковано з оригіналів замовника.
ФОП Корзун Д. Ю.
21027, а/с 8825, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.
Тел.: (0432) 69-67-69, 603-000,
(096) 97-30-934, (093) 89-13-852.
e-mail: tvory2009@ gmail.com
http://www.tvoru.com.ua

Ціна договірна